

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 8 Sayı 1 (Bahar 2023)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 8 No 1 (Spring 2023)

Sakarya

Mart/ March- 2023

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 8 Sayı 1 (Bahar 2023)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 8 No. 1 (Spring 2023)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Zeynep İSKEFİYELİ,
Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

TRDİZİN

INFOBASE INDEX

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ADVANCED SCIENCES INDEX

Crossref

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

I2OR

E3

SÖBIAD

Central and Eastern European Online Library

**INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL**

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Academic Researches Index
Acarindex.com

E3 Central and Eastern European Online Library

SIS Scientific Indexing Services

**Academic
Resource
Index**
ResearchBib

**INTERNATIONAL
Scientific Indexing**

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1**   **How to Lost a War:Strategic Command Faults and Defeat in the Ottoman-Russian War of 1877-1878**
Umut Akçakaya
Bir Savaş Nasıl Kaybedilir: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Stratejik Komuta Hataları ve Mağlubiyet
- 34**   **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Antalya Hapishanesi'nde Tamir ve İnşa Faaliyetleri**
Hatice Akın Zorba
Repair and Construction Works in Antalya Prison in the Last Period of the Ottoman Empire
- 89**   **Selanik İngiliz Konsolosluğu Ticaret Raporlarına Göre Selanik Limanında İngiliz Ticareti (1865-1912)**
Nimet Ayşe Aksoy
British Trade in he Port of Salonica as Based on the Trade Reports of the British Consulate in Salonica (1865-1912)
- 137**   **Erken Modern Dönemde Kırım Hanlığı'nda Kusurlu Köleler Üzerine Bir Değerlendirme**
Sema Aktaş Sarı
An Evaluation of Disabled Slaves in Crimean Khanate in the Early Modern Period
- 165**   **Alman Prensleri Friedrich Wilhelm ve Eitel Friedrich'in Anadolu Seyahati (1903)**
Muhammed Ballı
Anatolia Visit of German Princes Friedrich Wilhelm and Eitel Friedrich (1903)

- 191 Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem**
Hasan Barlak
The Political System According to Sayyid Abdullah Cemaleddin Efendi, the Egyptian Judge Appointed by Sultan Abdulhamid II
- 232 Tanzimat Dönemi Osmanlı Yol Çalışmaları Örneğinde İnebolu Yolu Yapım Faaliyetleri (1862-1876)**
Alperen Yalçın Bazna
Inebolu Road Construction Activities in the Sample of Ottoman Road Works in the Tanzimat Period (1862-1876)
- 292 Hatıralar Işığında 20. Yüzyıl'ın Başında Anadolu'da Frengi Salgını**
Taner Bilgin – Sinem Akyol
Syphilis Epidemic in Anatolia at the Beginning of the 20th Century in the Light of Memories
- 321 Türkiye'de Köy Enstitülerinden Öğretmen Okullarına Geçiş Sürecinde Müfredattaki Yeni Bir Dersi Anlamak: 1953 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının İncelenmesi**
Erol Çiydem – Selahattin Kaymakçı
Understanding a New Lecture in the Transition Process from the Village Institutes to the Teacher Schools: Examination of the Curriculum of Social Sciences Course of the Year 1953
- 371 Yakınçağ Başlarında Kıbrıs'tan Divan-ı Hümayuna Yansıyan Şikâyetler**
Kader Demir – Ahmet Aksın
Complaints From Cyprus to the Supreme Court of the Ottoman Empire in the Early Years of the Late Modern Age
- 415 Osmanlı Döneminde Ziraat Bankası'nın Tarım Dışı Uygulamaları**
Şeyma Dereci
Non-Agricultural Functions of the Agricultural Bank in the Ottoman Period

- 459 **Toplumsal Hafızada Mardin Direniş ve Onur Günü'ne Dönüşüm Süreci**
Aysel Fedai
Mardin Resistance in Social Memory and Honor Day Transformation Process
- 499 **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mardin'de Salgın Hastalıklar**
Ahmet İlyas – Lokman Balyen
Epidemic Diseases in Mardin From the Ottoman Era to the Republic
- 528 **II. Abdülhamit Döneminde Yasaklanan Haritalar**
Hasan Taner Kerimoğlu
Maps Banned During the Period of Abdulhamit II
- 571 **Nikiforos Grigoras'ın Kaleminden Bizans İmparatorluğu'nda İç Karışıklıklar Dönemi (1282-1328)**
Fatma Koçak
Domestic Disturbance Era in the Byzantium Empire from the Pen of Nikiforos Grigoras
- 606 **İngilizlerin Afganistan'daki Nüfuz Mücadelesine Bir Örnek: Durand Hattı (1893)**
Furkan Külünk
An Example of the British Struggle for Influence in Afghanistan: The Durand Line (1893)
- 633 **Soğd Toplumunda Kadın Kimliği ve Temsilleri (MÖ VI.-MS VIII. Yüzyıl)**
Başak Kuzakçı
Women's Identity and Representations in Sogdian Society (6th Century BC- 8th Century AD)
- 676 **Some Observations on the Exiled Members of the Royal Family during the Old Hittite Period**
Gülgüney Masalcı Şahin
Eski Hitit Döneminde Kraliyet Ailesinden Sürgün Edilenler Üzerine Bazı Gözlemler

- 693 **Çanakkale’de Kredi Kayıtları: Kurumlar-Şahıslar-İşlemler (H. 1284-1285/M. 1868-1869)**
Muhammet Furkan Mestan – Kadir Arslanboğa
Credit Records in Çanakkale: Institutions-People-Operations (H.E 1284-1285/A.D 1868-1869)
- 725 **Türkiye’de Cumhuriyet’in Onuncu Yıldönümü Kutlamaları: Adapazarı Örneği**
Resül Narin
Decennial Celebrations of the Republic in Turkey: Sample of Adapazari
- 760 **Almanya’dan Türkiye’ye Göç Eden Bilim İnsanlarından Mimar Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner’in Kısa Yaşam Öyküsü ve Ona Ait Bazı Anılar**
Seçil Özçiftçi – Çağatay Üstün
The Presentation of Some Memories Belonging to Architect Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner, One of the Scientists Migrated from Germany to Türkiye
- 787 **Onsekizinci Yüzyıl Akdeniz Dünyasının Azılı Korsanlarından: İsmiyle Meçhul, Lakabıyla Meşhur "Burunsuz"**
Erdinç Pehlivan
One of the Notorious Pirates of the Mediterranean World in the Eighteenth Century: Unknown by Name, Famous by the Nickname "Burunsuz"
- 824 **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Uzlaşma Çabalarına Bir Örnek: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye**
Erciment Sarıay
An Example of Political Reconciliation Efforts in the Second Constitutional Era: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye
- 873 **Radical Atheism Towards The Orthodox Church In Montenegro, 1945–1960**
Aleksandar Stamatovic – Budimir Aleksic
Karadağ’daki Ortodoks Kilisesi İle İlgili Olarak Radikal Ateizm 1945-1960

- 902 **Yeni Dünya Düzeninde Değişen Dinamiklerin Küresel Politikaya Etkisi**
Seda Gözde Tokatlı
The Impact of Changing Dynamics on Global Politics in the New World Order
- 930 **100 Yıl Önce Mecburiyetten Doğan Kısa Süreli Ortaklık: Müşterek Gazete**
Dilara Uslu
A Short-Term Partnership Born 100 Years Ago, From Mandatory: Müşterek Gazete
- 947 **Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da Arnavud Teâvün Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri**
Mesut Yavaş
The Establishment and Activities of the Albanian Mutual Assistance Society in Istanbul during the Armistice Period
- 987 **XVI. Yüzyılda Osmanlı Yönetim Zihniyetine Diyalektik Yaklaşım**
Savaş Yılmaz
Dialectic Approach to Ottoman Government Mentality in the 16th Century
- 1025 **Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında I. Murad Sikkeleri**
Hasan Yılmazyaşar
Coins of Murad I in the Light of the Examples of Karacahisar Castle
- 1055 **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Akdeniz'de İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesinin Merkezi Olarak Kudüs**
Nurcan Yurdakul
Jarusalem as a Center of Anglo-Russian Influence Struggle During the First Half of 19th Century

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

- 1087 Book Review: Azeem Ibrahim, *The Rohingyas: Inside Myanmar's Genocide*, London: Hurst & Company, 2018**

Sevket Akyildiz

Kitap Tanıtımı: Azeem Ibrahim, The Rohingyas: Inside Myanmar's Genocide, London: Hurst & Company, 2018

- 1091 Book Review: Peter Ross, *A Tomb With a View: The Stories and Glories of Graveyards*, London: Headline, 2020**

Sevket Akyildiz

Kitap Tanıtımı: Peter Ross, A Tomb With a View: The Stories and Glories of Graveyards, London: Headline, 2020

- 1095 Kitap Tanıtımı: Gavin Brockett, *Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi*, çev. Özgür Balkılıç, İstanbul, 2022**

Fahri Danış

Book Review: Gavin Brockett, Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi, çev. Özgür Balkılıç, İstanbul, 2022

- 1104 Kitap Tanıtımı: Ramazan Erhan Güllü, *İstanbul Türklüğünün Muhafazası -İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021**

Tuğba Eray Biber

Book Review: Ramazan Erhan Güllü, İstanbul Türklüğünün Muhafazası -İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021

- 1111 Kitap Tanıtımı: Haşim Şahin, *Dervişler ve Sufi Çevreler, Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2022**

Ömer Gezer

Book Review: Haşim Şahin, Dervişler ve Sufi Çevreler, Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler, Alfa Yayınları, İstanbul, 2022

1116 Kitap Tanıtımı: Pinar Ülgen, Orta Çağ Avrupası'nda Ölümle Dans, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022

Ömer Gezer

Book Review: Pinar Ülgen, Orta Çağ Avrupası'nda Ölümle Dans, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Mahmut Akkor, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Türkiye.

Mahmut Akpınar, Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Türkiye.

Mustafa Alican, Prof. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Sema Aktaş Sarı, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Süleyman Aşık, Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Süha Atatüre, Prof. Dr., Gedik Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Salih Başkutlu, Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Betül Batır, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Eray Bayramol, Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Suha Oğuz Baytımur, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Hanefi Bostan, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Muhammed Ceyhan, Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Said Mübin Çalış, Dr., Türkiye.

Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

Ahmet Caner Çatal, Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Necati Çavdar, Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özgür Çetiner, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, Türkiye.

Hikmet Çiçek, Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nuray Demirci Güngördü, Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Tevfik Orkun Develi, Dr. Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fasih Dinç, Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ersin Doğantekin, Dr. Öğr. Üyesi, Kars Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Numan Elibol, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özden Senem Erol, Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık Ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, Türkiye.

Filiz Gemici, Öğr. Gör. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye.

Halim Gençoğlu, Dr., University of Cape Town, South Africa.

İsa Gökgedik, Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türkiye.

Nuri Güçtekin, Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ramazan Erhan Güllü, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Raşit Gündoğdu, Doç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

Ferhat Güngör, Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet İnbası, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Aygün Kalınbayrak Ercan, Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Türkiye.

Nesrin Kanberoğlu, Dr., Türkiye.

Emre Karacaoğlu, Uzm. Dr., Adli Tıp Kurumu, Kırıkkale Adli Tıp Şube Müdürlüğü, Türkiye.

Ali Karahan, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Rümeysa Kars, Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nuri Kavak, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Serkan Keçeci, Dr. Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hatice Kerimoğlu, Dr., Türkiye.

Cengiz Keskin, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Arif Kolay, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yaşar Kop, Doç. Dr., Kars Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Ahmet Köksal, Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Danko Leovac, Assoc. Prof. Dr., University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of History, Serbia.

Abdullah Lüleci, Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ali Okumuş, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özlem Poyraz, Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hristo Saldzhiev, Assoc. Prof. Dr., Trakia University Stara Zagora, Bulgaria.

Özlem Sir Gavaz, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Türkiye.

Turgut Subaşı, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Sait Sütçü, Dr. Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ali Şahin, Dr. Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Deniz Tansi, Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Yunus Emre Tansü, Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Süleyman Tekir, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özgür Tilbe, Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, Türkiye.

Mehmet Topal, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Serkan Tuna, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Hasan Tuncer, Dr. Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Bilal Tunç, Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İdil Tunçer Kılavuz, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Murat Turan, Dr., Türkiye.

Resul Turan, Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Vedat Turgut, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özgür Türker, Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Sait Türkhan, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Bölümü, Türkiye.

İbrahim Türkoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Türkiye.

Esin Tüylü Turan, Dr., Türkiye.

Pınar Ülgen, Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nadezhda Vasileva, Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Türkiye.

Nurullah Yazar, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türkiye.

Mustafa Serhan Yücel, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Ahmet Yüksel, Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ayşe Zamacı, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Araştırma Makalesi

How to Lost a War: Strategic Command Faults and Defeat in the Ottoman- Russian War of 1877-1878

Umut Akçakaya*

(ORCID: 0000-0002-6285-5982)

Makale Gönderim Tarihi
13.11.2022

Makale Kabul Tarihi
16.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akçakaya, U., "How to Lost a War: Strategic Command Faults and Defeat in the Ottoman-Russian War of 1877-1878", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1-33.

APA: Akçakaya, U. (2023). How to Lost a War: Strategic Command Faults and Defeat in the Ottoman-Russian War of 1877-1878. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 1-33.

Abstract

Considering the results of the Ottoman-Russian War of 1877-1878, it was one of the most important wars in the Ottoman history. The war was a tough exam for the Ottoman army, but the defeat could not be prevented. The most important reason for defeat was the mistakes made in strategic command. The Ottoman war plan was prepared on the basis of wrong predictions and important mistakes were made in the deployment of the forces. These mistakes allowed the Russian army to easily cross the Danube. Ottoman decision makers could not take precautions in time and the Russian army was able to seize the Balkan passes quickly. The mistakes in the strategic command continued throughout the war. A multi-headed system was created

---

* PhD., Republic of Türkiye Ministry of National Defence, General Staff, Republic of Türkiye, umutakcakaya@outlook.com.

Dr., T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Genel Kurmay Başkanlığı, Türkiye, umutakcakaya@outlook.com.

for the command of the war, and it was not possible to establish a unity of command. In addition, incompatibility and personal struggles among the commanders at the front paralyzed the command system. Under these conditions, it was not possible for the Ottoman forces to carry out a coordinated operation. The only significant success of the Ottoman army on the Balkan Front was the defense of Pleven. With the defeat the Ottoman rule in the Balkans was largely eliminated.

Keywords: Ottoman-Russian War of 1877-1878, Balkan Front, Strategic Command, Pleven, Shipka.

Bir Savaş Nasıl Kaybedilir:

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Stratejik Komuta Hataları ve Mağlubiyet

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı tarihinin en önemli savaşlarından biri olmuştur. Osmanlı ordusu savaşta iyi bir sınav verememiş ve mağlup olmuştur. Mağlubiyetin en önemli sebebi stratejik komutada yapılan hatalar olmuştur. Osmanlı savaş planı yanlış öngörüler üstüne hazırlanmış ve bu plana göre kuvvetlerin konuşlanmasında önemli hatalar yapılmıştır. Bu hatalar Rus ordusunun kolaylıkla Tuna nehrini geçmesine imkân sağlamıştır. Osmanlı karar alıcıları zamanında tedbir alamamış ve Rus ordusu çok kısa süre içerisinde Balkan geçitlerini ele geçirebilmiştir. Harbin yönetimi için çok başlı bir sistem yaratılmış, emir komuta birliğini tesis etmek mümkün olmamıştır. Ayrıca cephedeki komutanlar arasında hüküm süren uyumsuzluk ve kişisel mücadeleler emir komuta sistemini felç etmiştir. Bu koşullarda Osmanlı kuvvetlerinin koordineli bir harekât yapması mümkün olmamıştır. Osmanlı ordusunun Balkan Cephesi'ndeki kayda değer tek başarısı beş ay süren Plevne müdafaası olmuştur. Harp sonunda gelen mağlubiyetle Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti büyük oranda ortadan kalkmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Balkan Cephesi, Stratejik Komuta, Plevne, Şipka.

Introduction

One of the most difficult exam given by the Ottoman army in the 19th century was the Ottoman-Russian War of 1877-1878 (namely the 93 War). The main reason for the war was the pan-slavist policies

followed by Russia and the nationalism movement that gained strength in the Balkans. The war took place on two fronts, the Caucasus and the Balkans. However, the center of gravity was the Balkan Front and the outcome of the war was taken here. In the Caucasus Front, the Ottoman army under the command of Gazi Ahmet Muhtar Pasha had a tough fight against the Russians and gained important successes. However, in the last months of the war, defeats followed each other and a large area up to Erzurum fell under Russian occupation until the armistice.

Before the war, the Ottoman Empire gathered a large force on the Balkan Front. However, the mistakes made in the war plan and deployment did not allow this force to be utilized properly. Ottoman soldiers fought heroically throughout the war and some tactical successes were achieved. Especially the defense of Pleven had repercussions all over the world. However, mistakes made at the strategic command level determined the outcome of the war and the Russian advance could only be stopped in front of Istanbul with the intervention of England.

There is an extensive literature on the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The defeat has been a subject studied by some Ottoman authors, especially the officers. In addition, the memories of the commanders who were in the decision-making position and the defenses of those who were tried in the court of war are important sources. Besides, the observations of foreign journalists in the region during the war contain valuable information. The memories of foreign doctors, who served in the Ottoman army during the war, are other important sources. Finally there are extensive studies written by European and American researchers right after the war. In modern studies, the defense of Pleven has been emphasized and the reasons for the defeat have not been adequately addressed.

The aim of this study is to evaluate the defeat in the Balkan Front in the context of strategic command. Thus, the history of this important war can be carried beyond the heroic stories. In this context, first of all, the political process leading to the war will be discussed. Then, the strength, operational plans and strategic deployments of both armies

will be examined. Finally the strategic command of the war will be analyzed in two phases, and faults will be evaluated.

The Political Process Leading to the War

The events leading up to the Ottoman-Russian War of 1877-1878 started with the conflicts in the Balkans. The pan-slavist policies followed by Russia increased the tension in the region. The rebellion, which started in Herzegovina in July 1875, quickly expanded and spread to Bosnia. While the Ottoman Empire was dealing with this problem, a new uprising started in Bulgaria in May 1876. The Bulgarian events were reflected in the European public opinion as a Muslim-Christian conflict and became an European issue.¹ The situation of the Ottoman Empire gave Serbia and Montenegro the opportunity they were waiting for. These two principalities started a war with the Ottoman Empire in July. There were about five thousand Russian volunteers in the Serbian army under the command of Russian General M.G.Cherniaev.²

Ottoman forces could not get a decisive victory against the Montenegrin army. However, he managed to defeat the Serbian army in the Battle of Aleksinac. The Belgrade road was opened to the Ottoman army. St.Petersburg which disturbed by this situation, issued an ultimatum on October 31 to stop the war. The Tsar ordered the mobilization of six corps in the area near the Romanian border. The Ottoman government, worried about Russia's threat of war, agreed to an armistice with Serbia. At this stage London, which wanted to prevent Russia from handling the issue alone, took action. With the proposal of London, it was decided to discuss the Balkan issues at an interstate conference. The Ottoman government, which was reluctant to be alone with Russia, accepted this offer reluctantly.³

---

¹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, p. 133-136.

²Barbara Jelavich, *History Of The Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries I*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 352-355.

³ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, 26/104, (1962), p. 584-586; Francis Vinton Greene, *Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, D.Appleton&Company, New York 1879, p. 139.

The Istanbul Conference, which gathered to discuss the Balkan issues, was opened on 23 December 1876. The decisions made at the end of the conference were quite heavy for Istanbul. The Ottoman Empire would make a peace treaty with Serbia and Montenegro that included border corrections in favor of these two states. Bulgaria would be divided into two provinces, and extensive concessions would be given to Bosnia-Herzegovina and Bulgaria. The governors of Bulgaria and Bosnia-Herzegovina would be appointed by the vote of the Great Powers. The governor of Bulgaria would be chosen among the Christians. And a commission would be established from the representatives of the Great Powers to oversee the reform.⁴

On January 18, a general assembly was convened under the chairmanship of Grand Vizier Mithat Pasha to discuss the conference proposals and reach a decision. More than two hundred delegates attended this assembly including soldiers, bureaucrats, Muslim and non-Muslim clergyman. According to the prevailing opinion in the assembly, the conference proposals greatly restricted the sovereignty of the Ottoman Empire. Moreover It was obvious that such a reform would pave the way for independence for Bosnia-Herzegovina and Bulgaria. As a matter of fact, it was decided to reject the proposals at all costs.⁵

Upon this decision, the İstanbul Conference ended on January 20 and the delegates left Istanbul. The Ottoman Empire signed a peace treaty with Serbia on February 28. However, the footsteps of the approaching war could be heard. The states participating in the Istanbul Conference came together in London in March and signed a protocol. According to the London Protocol, a peace agreement would be made with Montenegro, reforms would be implemented in Bosnia - Herzegovina and Bulgaria, and the mobilization of the Ottoman army would be terminated. If these conditions were to be fulfilled, the Russians would also put an end to the mobilization. Istanbul once

---

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, p. 31-32; F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy, Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, Gorgias Press, New Jersey 2011, p. 16.

⁵ Mahmud Celaleddin Paşa, *op. cit.*, p. 217-219.

again refused the demands. Thereupon, Russia declared war on the Ottoman Empire on April 24.⁶

Operational Plans, Deployment and Comparison of Forces

Until a month before the start of the war, the Ottoman army did not have an operation plan against Russia. The Ottoman operation plan was prepared only at the end of March. Therefore, there was not enough time left to develop the details of the plan and make the necessary preparations. It was discussed that the Ottoman forces would pass to the north of the Danube and meet the Russians there. However, for diplomatic reasons, they did not dare to enter Romanian territory.⁷ According to the terms of the Paris Agreement, both the Ottoman Empire and Russia were forbidden to bring soldiers into Romania. But the Russians did not take this into account. As of April 24, Russian troops crossed the border and began to advance towards the deployment areas inside Romania. Thereupon, the Principality of Romania formed an alliance with Russia and declared its independence on May 21.⁸

According to the Ottoman plan, most of the forces were to be deployed in Shumen, Varna, Silistra and Ruse. Another part of the forces were to be deployed at Vidin, on the western flank of the front. A third group of forces were to be deployed between Sofia and Siliven. In addition, an important force would be deployed outside the operational area against the threat from Serbia, Montenegro and Greece.⁹ According to this concentration, the Danube river was the first line and the Balkan mountains were the second line of defense.

The Commander of the Balkan Front was Müşir Abdülkerim Nadir Pasha.¹⁰ He was in Shumen with his headquarters. The units under the

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, p. 82.

⁷ H.Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, p. 51-52

⁸ Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War I*, William Mackenzie, London 1878, p. 336.

⁹ Süer, *op. cit.*, p. 59.

¹⁰ Abdülkerim Pasha was a former soldier who was over seventy at that time. He spoke little and moved slowly. He did not have the ability to make quick decisions, which are the basic principles of modern warfare, and to make changes in plans according to

command of Abdülkerim Pasha were the Danube Eastern Army, the Danube Western Army, the Silistra, Ruse, Varna Castle Commands, and the Sofia and Sliven Commands. The Eastern Army stationed in Shumen was under the command of Müşir Ahmet Eyüp Pasha. The Western Army was stationed in Vidin and was headed by Osman Nuri Pasha.¹¹

The Ottoman mobilization began on 6 November 1876. But the gathering and deployment of troops was slow. By the end of June, the Ottoman force at the front had reached 186.000 men, including 189 infantry battalions, 12.000 cavalry and 360 cannons.¹² 50 battalions were in Shumen under the command of Ahmed Eyüb Pasha, and 50 battalions were in Vidin under the command of Osman Pasha. There were 30 battalions in Ruse, 20 battalions in Silistra, 12 battalions in Varna, 4 battalions in Tirnovo and 6 battalions in Svishtov. There were also 10 battalions in the Balkan passes and Kazanlak. In addition, 107.000 men (80 battalions) were deployed against Serbia and Montenegro in Bosnia-Herzegovina and Shkodra, and 15.000 men (24 battalions) were deployed in Ioannina against Greece. There were 40 battalions in Istanbul as a reserve.¹³

In addition to these forces, there was a fleet of 2 armored corvettes, 7 armored gunboats, 4 wooden gunboats and 15 steamboats on the Danube river. The Ottoman Danube Fleet was dispersed to regions considered strategically important. Abdülkerim Pasha thought that this fleet would play a very important role in the defense of the river. But his expectation would not come true. It was a big mistake to replace Hüseyin Pasha, who had been in charge of the fleet for a long time and knew the river very well, just before the battle. Arif Pasha, who was appointed to his place, arrived late and

---

developing situations. However, due to his age and seniority, he was respected by his unit commanders and his orders were obeyed. Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Cairo 1327 (1911), p. 15.

¹¹ Süer, *op. cit.*, p. 72-73.

¹² Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *1293 Osmanlı-Rus Sefer-i Ahiri*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2016, p. 29; Süer, *op. cit.*, p. 63.

¹³ Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık, 93 Harbi'nin Arka Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, p. 144; Ahmed Saib, *op. cit.*, p. 10-13, 97.

could not take the necessary precautions.¹⁴ The Russians restricted the movement of the Ottoman fleet and caused serious damage, both with artillery fire, mine lines and torpedo attacks.¹⁵

Ottoman troops were deployed very scattered in the Balkans. In this conditions it was not possible to concentrate forces at one point to create a center of gravity. Due to the large force deployed against Serbia, Montenegro and Greece, the Ottoman force at the front was weak compared to the Russian army. An important obstacle such as the Danube was not sufficiently utilized, and the points that were likely to be crossed by the Russians were not held with sufficient force. The main force of the army was concentrated in the forts. There were not enough forces in the directions of Svishtov-Tırnovo, Svishtov-Gabrovo and Nikopol-Pleven-Sevlievo, which went from the Danube to the Balkan passes. Abdülkerim Pasha thought that the Russians would cross the Danube from the region between Ruse and Nikopol. However, he believed that he could not prevent the advance of the Russian army with his available forces. Therefore, he concentrated most of his forces in fortified positions. He believed that the Russians crossing the Danube would not go south without surrendering the Ruse and Silistra fortresses, as in previous battles. He planned to fight in the region between Ruse, Silistra and Shumen. However, Abdülkerim Pasha's expectation would not come true. It was very difficult for the Ottoman forces, which were positioned in the castles to the east of the Balkan Front, to stop the Russian operation that would advance from Svishtov to the south.¹⁶

The Russian plan was to cross the Danube between Ruse and Nikopol without colliding with the strongly held Ottoman fortresses. In

---

¹⁴ Mustafa Öztürk, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Belgeleri: Abdi Paşa'nın Muhakemesi", *Belgeler*, 23/27, (2003), p. 125-126; Süer, *op. cit.*, p. 71

¹⁵ Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *op. cit.*, p. 84-85.

¹⁶ Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, p. 15-16. Abdülkerim Pasha was tried in the court of war after he was dismissed. In his defense, he said that he had only 170 battalions to defend the Danube and that he had warned the Chief of Staff Mahmud Pasha that this force was insufficient. According to Abdülkerim Pasha, İstanbul did not give the necessary importance to the Balkan Front. Öztürk, *op. cit.*, p. 133.

order to hide the main crossing area and divert the attention of the Ottoman army, a secondary force would cross the Danube from the Galati-Macin region and enter Dobruja and advance to the Constanta line. The main attacking force, after crossing the river, would advance rapidly to the south, seize the Balkan passes, and advance in the direction of Edirne to divide the Ottoman forces into two parts. The Russian general headquarters wanted to be victorious in a short time by advancing rapidly to Istanbul. Thus, Britain and France would not have a chance to intervene militarily or diplomatically against Russia. According to the plan, the 8th, 9th, 12th and 13th corps, constituting the bulk of the Russian army, were positioned in front of Nikopol-Svishtov. While the 11th corps was gathered against Silistra, the 14th corps was positioned against Galati.¹⁷

The Russian force gathered at the front was about 200.000 men, including 182 infantry battalions, 204 cavalry squadrons and 858 cannons.¹⁸ According to Ottoman sources, the Russian army had 275.000 infantry, 20.000 cavalry and 756 cannons.¹⁹ The army was commanded by the Tsar's brother, Grand Duke Nichola.

When the strength of the two armies is compared, it is seen that the Russian army is superior in terms of the number of soldiers. The number of cannons in the Ottoman army was about half that of the Russians. In terms of the number of cavalry, the Russians had an absolute superiority.²⁰ This was a major disadvantage. Cavalry units played a very important role in the war tactics of the period. Cavalry units with high mobility were of decisive importance in types of operations that required speed such as reconnaissance, encirclement, outflanking and pursuit operations. In order to eliminate this deficiency, *muavene* cavalry units (commonly known as *başıbozuk*) were formed from the immigrant Circassian tribes. The fact that the *muavene* cavalrymen joined the army with their own horses offered

---

¹⁷ Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets, The Imperial Russian Army 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, p. 52-55.

¹⁸ Frederick Maurice, *The Russo-Turkish War 1877*, Swan Sonnenschein&Co., London 1905, p. 25; Greene, *op. cit.*, p. 140.

¹⁹ Sürer, *op. cit.*, p. 48; According to B.W.Menning, the number of the Russian army is approximately 260.000. Menning, *op. cit.*, p. 55.

²⁰ Greene, *op. cit.*, p. 141.

an important advantage for the Ottoman army, which was generally suffering from animal shortages.²¹ However, the combat effectiveness of the *muavene* cavalry units was quite low. These units were not acting in military discipline. They could not properly carry out the reconnaissance service, which is one of the most important duties of the cavalry units. With the rush to plunder, their order was being broken in the battles. The Ottoman commanders at the front would complain a lot about this situation.²²

The weapons used by the Ottoman army were better than the Russians. Thanks to the extensive purchases made during the reign of Sultan Abdulaziz, the troops were equipped with modern and high quality weapons. The main weakness of the army was the lack of qualified officers. Since the beginning of the century, important steps have been taken to develop the military education system. However, at that time, military schools still could not train enough officers. For this reason, the number of officers with the skills and qualifications to command their troops deftly was insufficient.²³ Uneducated officers, which was not graduated from military schools, constituted 90% of the officer corps. Some of them could not read or write at all. Only 45 of the 70 pashas, who commanded the army during the war, were military school graduates. In the lower ranks, the proportion of educated officers was even lower. These uneducated officers did not have the technical and tactical knowledge required by modern warfare. The number of staff officers in the entire Ottoman army consisted of 132.²⁴

²¹ Mehmet Beşikçi, "Başızok Savaşçıdan 'Makbul' Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, (2015), p. 102.

²² Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Anıları, Tarihçe-i Vak'a-ı Zağra*, Tercüman, p. 153; Ali İhsan Gencer-Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikalari (Temmuz 1877)", *Belgeler*, 25/19, (1993), p. 233.

²³ Mesut Uyar- Edward J.Erickson, *A Military History of The Ottomans, From Osman to Atatürk*, Praeger Security International, California 2009, p. 177.

²⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, p. 67; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1877 -1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, p. 43.

The Ottoman commanders were having trouble in command of the troops. Because they had little preparation and experience until they came to command posts. Commanders of all levels were faced with many situations for the first time during the campaign, as the army did not conduct exercises and maneuvers in peacetime. Some experience was gained in the wars of Serbia and Montenegro. But this was only limited to the troops that participated in these wars. As a matter of fact, the experience of commanding the troops could only be gained in the campaign, but the experience gained on the battlefield came at a heavy price.²⁵

The biggest problem of the Ottoman army was in the strategic command system. As it is known, Müşir Abdülkerim Nadir Pasha was appointed as the Front Commander. However, II. Abdülhamit did not intend to leave the command of the war to Abdülkerim Pasha. As a matter of fact, a war council (*Meclis-i Umuru Harbiye*) was established in Istanbul on May 24. The war council consisted of Chief of General Staff, Minister of the Navy and some other military personnel.²⁶

While the members of the council were elected, their loyalty to the Sultan was taken into account rather than their military careers. For this reason, it was not possible for the pashas in the military council to oppose the Sultan's wishes. The Sultan, who closely followed all the events on the front line, would try to command the war from Istanbul through the war council. However, the distance from Istanbul to the front headquarters was more than 450 kilometers. Communication facilities between the front and Istanbul were extremely limited. It was not possible for the situation at the front to reach Istanbul on time and clearly. A three-headed system was created for the management of the war. The Sultan and the military council would constantly interfere with the decisions of the Front Commander. The commanders at the front would not be able to react quickly and would have to get approval from Istanbul for all their decisions. The decisions taken by the Sultan and the council members, who did not know the real situation at the front, would have a negative effect on the command

---

²⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, p. 80.

²⁶ BOA, İ.DH., 748/61133.

of the war. As a matter of fact, the confusion of strategic command could not be overcome until the end of the war.²⁷

From the Beginning of the War to the Third Battle of Plevn

The Russian army entered Romanian territory on April 24 and completed its deployment within two months. On the other hand, the Ottoman army made no attempt to restrict and prevent the activities of its enemy in Romania. The destruction of the Barboshi bridge, which the Russians had to use to cross the Seret River, was important in slowing the movement of the enemy. This measure was considered by the Ottoman headquarters, but the Russians were more agile and succeeded in seizing the bridge.²⁸ The Ottoman army remained motionless throughout the Russian deployment. Reconnaissance operations were not carried out in the north of the Danube, and spies were not used properly. Ottoman commanders were largely unaware of the Russian preparations north of the river.²⁹

The operation started with the Russian troops (25.000 men and 108 guns) crossing the Danube and entering Dobrudja on 22 June. It was a deception. The Russians wanted to draw the attention of the Ottomans to Dobruja. The task of the force that entered Dobruja was to advance to the Constanta line and ensure the safety of the Russian army in Romania. The Ottoman force in the region (15.000 men and 40 cannons) could not prevent the river crossing and quickly retreated to the Constanta line.³⁰ The Russian army had easily reached its target at east of the Danube.

On the other hand, the Russian troops deployed against Svishtov approached the Danube and started to cross the river on 26 June. Thanks to the imprudence of the Ottoman troops in Svishtov, the Russians had crossed the river much more easily than they had

²⁷ Mahmud Celeleddin Paşa, *op. cit.*, p. 310; Uyar-Erickson, *op. cit.*, p. 183-184.

²⁸ Augustus Charles Hobart-Hampden, *Hobart Pasha*, Nelson Doubleday, New York 1915, p. 220.

²⁹ Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlub Olduk: 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cephesindeki Harekât*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2021, p. 74.

³⁰ Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *op. cit.*, p. 38; Tsenko Genov, "Military Operations in the Balkan Theatre during the 1877-78 War", *Southeastern Europe/L'Europe Du Sud-Est*, 6, Pt.2, (1979), p. 139.

expected. The Ottoman forces (4000 men), who could not resist in Svishtov, had to withdraw to Tirnovo in a short time. The Russians completed the construction of a bridge on July 2, and succeeded in passing a large amount of forces across the Danube. Russian troops advanced rapidly to the south and captured Tirnovo on 7 July.³¹

The Ottoman defense could not react effectively during the river crossing, which was the most critical stage of the Russian operation. The Ottoman troops in the region were not strong enough and were not well commanded. The commanders had a tendency to withdraw immediately in the face of enemy pressure. Abdulkерim Pasha should have acted quickly. Because the Russian forces, which were able to cross the Danube until July 2, were relatively weak. It was obvious that the Russian force crossing the river would increase in a short time. Under these conditions, it was possible to move towards Svishtov with the troops in Ruse and Nikopol. During this time Ottoman attacks could put the Russians in a very difficult position. Thus, time would be gained for the forces in Shumen to catch up and the Russians could be prevented from crossing the Danube. But the Front Commander missed this opportunity by remaining inactive.³²

Grand Duke Nikola did not face the difficulties he expected in the Danube. He was thinking of advancing swiftly to the Balkan passes with the majority of his forces while securing his flanks with secondary forces. However, the Tsar was concerned about the Ottoman deployment in Shumen and the forces in the fortresses. Therefore, he stopped the advance until the Russian troops in Romania had crossed the river. After completing the river crossing, the Russian army was to divide into three groups and continue its operation. While the central group (8th Corps) was advancing towards the Balkan passes, the left flank group (XII and XIII Corps) would advance west and hold the

---

³¹ R. Grant Barnwell, *The Russo-Turkish War*, John E. Potter And Company, Philadelphia 1877, s. 481-484; Maurice, *op. cit.*, p. 61-65.

³² Abdulkерim Pasha, in his defense at the Court of War, said that the Russians mainly planned to cross the Danube through Tutrakan, that he prevented this with the measures he took and that they had to pass through Svishtov. He stated that he thought the operation in Svishtov might be a deception, that he was waiting for the main operation in Ruse, and that there was not enough force in Ruse to reinforce Svishtov. Öztürk, *op. cit.*, p. 129-130.

Yantra line. Thus, it would cover the operation of the central group against the Ottoman forces in Shumen and Ruse. On the other hand, the right flank group (9th Corps) was going to occupy Nikopol and Pleven against a possible operation of Osman Pasha corps in Vidin.³³ This pause in the Russian advance was an important opportunity. However, Abdülkerim Pasha would not be able to take advantage of this opportunity.

While the Russian operation continued, the Ottoman forces in Shumen and Ruse (the Danube Eastern Army) remained inactive. However, while a small part of the Russian troops had crossed the Danube, the Danube Eastern Army could have prevented the crossing and threatened the left flank of the Russian troops advancing south. With an effective attack, the Russian forces could be split in two and their withdrawal paths could be cut off. However, Abdülkerim Pasha remained motionless in hesitation. He left the initiative entirely to the Russians. Istanbul, on the other hand, was worried about the Russian advance. Abdülkerim Pasha, who had to act on the orders of the Sultan himself, dispatched a corps (34 battalions and 40 cavalry squadrons) from Shumen to Byala on 3 July.³⁴ This force under the command of Ahmet Eyüp Pasha engaged in battle with the Russian forces in the east of Byala on 9 July. However, Abdülkerim Pasha panicked and ordered a withdrawal to Shumen on 11 July.³⁵

The advance force of the Russian central group was under the command of General Gurko. As a result of the reconnaissance he had made from Tirnovó, Gurko learned that the Hainköy strait was defended with a very weak force. The Russians took advantage of this

---

³³ Greene, *op. cit.*, p. 164; Menning, *op. cit.*, p. 57-58.

³⁴ Abdülkerim Pasha, in his defense in the court of war, said that he planned to prevent the Russians from reaching the Balkan passes by sending his force to Omurtag. However, Istanbul intervened and demanded that the forces be dispatched in the direction of Svishtov. Abdülkerim Pasha complained that he could not take the measures he thought because of such interventions. Öztürk, *op. cit.*, p. 131.

³⁵ Mehmed Hulusi, *op. cit.*, p. 100-102; Süer, *op. cit.*, p. 134-137; According to the decision taken by Abdülkerim Pasha together with Serasker Redif Pasha and Nazım Pasha, the Ahmet Eyüp Pasha corps would not advance on the enemy, but would retreat and draw the enemy on itself. Gencer-İpek, *op. cit.*, p. 229.

opportunity and captured the pass on 14 July.³⁶ Russian troops advanced south from the Hainköy pass and captured Kazanlak on 17 July. The main goal for the Russians was to capture the Shipka pass. Russian attacks, from Gabrovo on 17 July and from the south on 18 July to Shipka pass, had failed. However, the weak Ottoman force defending Shipka withdrew on the night of 18/19 July and emptied the pass. The strategically important Shipka pass was captured by the Russians on 19 July. Russian troops entered the Stara Zagora on July 22.³⁷ Thus, the road to the south of the Balkan Mountains was opened.

The Sultan was panicked by the news from the front and sent the Chief of General Staff Redif Pasha and Nazım Pasha to the front. Redif Pasha, who came to Shumen on July 4, said in the reports he sent to the Sultan that the army did not have enough strength and supported Abdülkerim Pasha's decision to stay on the defensive.³⁸ The Sultan, who lost his patience in the face of the defeats, dismissed Abdülkerim and Redif Pashas from their duties on 17 July. On July 21, Mehmet Ali Pasha was appointed as the General Commander of the Danube Armies and Süleyman Pasha as the Balkan Commander.³⁹ Abdülkerim and Redif Pashas were tried in the court of war and sentenced to exile.

The first target of the Russian right flank group (IX Corps) was Nikopol. There was an Ottoman force of 10.000 men in the city under the command of Hasan Pasha. Osman Pasha had informed Hasan Pasha that he would come to help in a few days while he was leaving Vidin. The Russians attacked on July 15, but could not capture the city. However, Hasan Pasha panicked and surrendered on 16 July. The Russians had captured 7000 prisoners in Nikopol. After two days of preparation, the Russians dispatched a force to Pleven on 18 July.⁴⁰ However, they were late.

---

³⁶ Nikolay Epanchin, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877*, çev.H.Havelock, Kegan Paul, Trench, Trübner Co., London 1900, p. 54-64 .

³⁷ Barnwell, *op. cit.*, p. 504-507; Alexander Statiev, "The Thorns of the Wild Rose: Russian Ordeals at the Shipka Pass During the Russo-Turkish War of 1877-1878", *The Journal of Slavic Military Studies*, 32/3, p. 369-371.

³⁸ The Ottoman Ministry of War evaluated the strength of the Russian army, which attacked from the Danube, as 160.000-180.000. BOA, A.}MKT.MHM., 481/100.

³⁹ Ahmed Midhat Efendi, *op. cit.*, p. 204-207.

⁴⁰ Greene, *op. cit.*, p. 185-189.

The Ottoman Danube Western Army remained motionless in Vidin, although the Russians crossed the Danube in the first days of the war. Osman Pasha offered to the Front Commander to go to Plevne with his forces, to meet with the Nikopol forces there, and then to attack Svishtov in coordination with the Danube Eastern Army. Abdülkerim Pasha, who did not want to leave Vidin defenseless, did not accept this offer. However, due to the rapid advance of the Russian army, he changed his mind and ordered Osman Pasha to advance to Plevne. However, a telegram from Istanbul delayed Osman Pasha's advance for a few days. The intelligence that the Russians would attack Vidin would not turn out to be true. Osman Pasha departed from Vidin with most of his forces on 13 July. On the way, he learned that Nikopol had fallen and reached Plevne on 19 July after a difficult 190-kilometers walk. Plevne was located at the crossroads of the roads leading to western Bulgaria and the Balkan passes.⁴¹ The deployment of a strong Ottoman unit in the city was threatening the right flank of the Russian forces advancing south. The Russians (13.000 infantry, 3 cavalry regiments and 60 guns) were able to reach the city on 20 July and attacked immediately. However, Osman Pasha (27 battalions, 1 cavalry regiment and 46 guns) defeated the Russians and forced them to withdraw. Russian casualties were over 2700. If the retreating troops were followed, the Russian defeat would have turned into a rout. However, after days of marching, the soldiers were exhausted and Osman Pasha did not have enough cavalry forces. Osman Pasha immediately sent a force and took Lovech back.⁴² The First Battle of Plevne had been an important turning point in the war. For the first time, the Ottoman forces were able to stop a strong Russian attack and forced them to retreat.

The defeat in Plevne greatly disturbed the Tsar. Grand Duke Nicholas attempted to gather a new force to remove this obstacle that

---

⁴¹ The city of Plevne was located at the intersection of five critical roads. These ways; Nikopol-Plevne road, Ruse-Byala-Plevne road, Plovdiv-Lovech-Plevne road, Sofia-Orhanie-Plevne road and Vidin-Plevne road. Ahmet Cemal (Cemal Pasha), *Plevne Müdafaası*, Ötüken, İstanbul 2020, p. 39.

⁴² Albay Talat, *Plevne Savunması*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, p. 4-12; Von Der Goltz, *Plevne: Tarih-i Harpten Asakir-i Redife Kismına Dair Tedkikat*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316 (1898), p. 4-13; Maurice, *op. cit.*, p. 106-113.

threatened the right flank of his army as soon as possible. The force gathered under the command of General Krudener was 30.000 men, including 36 battalions, 30 cavalry squadrons and 176 cannons.⁴³ On the other hand, Osman Pasha began to fortify the city. The force in Pleven was about 20.000 men, including 33 battalions, 5 cavalry squadrons and 300 Circassian volunteers. Before the attack on the city, General Krudener wanted to take control of the Pleven-Sevlievo-Tirnovo road by seizing Lovech. However, his attack on Lovech on 28 July was unsuccessful. Thereupon, General Krudener attacked Pleven on 30 July. But he was defeated again. Russian casualties amounted to 7000 men. If the panicked Russian troops had been pursued, the defeat would have turned into a rout. But Osman Pasha had very little cavalry and his troops were exhausted in battle.⁴⁴

The Russians, who had been advancing easily since the beginning of the war, were defeated twice in Pleven. The effect of the defeat spread to the entire army. The Russian General Headquarters was very concerned about this situation. In these circumstances, Grand Duke Nichola wanted to attack again quickly. However, the Tsar did not approve of this. The Russians were also under the pressure of the Ottoman Danube Eastern Army in the east and the Balkan Corps in the south. If the forces gathered in front of Pleven and were defeated once again, the Russian army would be defenseless against the Ottoman forces in the east and south. In this situation, the Tsar decided to bring reinforcements from Russia. In addition, the Romanian army would participate in the Pleven campaign.⁴⁵ There would be no operation to Pleven until reinforcements were gathered. Throughout August, the Russians were busy with the attacks of Süleyman Pasha and Mehmet Ali Pasha.

During the days of the Pleven defeat, bad news was also coming from the south of the Balkans for the Russians. While General Gurko captured the Balkan passes in mid-July, the Ottoman forces in Sliven and Nova Zagora remained inactive. Having captured Shipka, the

---

⁴³ Hozier, *op. cit.*, p. 591; Greene, *op. cit.*, p. 194.

⁴⁴ İbrahim Edhem, *Plevne Hatıraları*, İstanbul 1979, p. 44-46; Süer, *op. cit.*, p. 230-247; Mehmed Hulusi, *op. cit.*, p. 136-138; Menning, *op. cit.*, p. 62-64.

⁴⁵ Greene, *op. cit.*, p. 203-205.

Russian troops were advancing towards the Nova Zagora. It seemed that the road to Edirne was opened for the Russians. However, the situation was about to change. The Ottoman forces in Montenegro under the command of Süleyman Pasha received orders to transfer to Eastern Rumelia on 3 July. These forces were transported by sea from the Adriatic coast and arrived in Alexandroupolis on 21 July. Süleyman Pasha proceeded to Nova Zagora via Edirne without wasting any time. He took the forces in Sliven and Nova Zagora under his command and formed the Balkan corps (42 battalions and 2 cavalry squadrons) and advanced to the Stara Zagora on 29 July.⁴⁶ His plan was to push the Russians to the north of the Balkan passes, and then to force them to withdraw to the Danube in coordinated attacks with the Danube Eastern Army. Süleyman Pasha recaptured the Stara Zagora on July 31 and the Nova Zagora on August 3 and drove the Gurko forces to the Hainköy Pass. The Russian advance in the south of the Balkans was halted.⁴⁷

Mehmet Ali Pasha, who was appointed as the General Commander of the Danube Armies, arrived in Shumen on 21 July. He decided to gather the scattered forces in the Danube Eastern Army and form a strong attack group. By the end of July, a force of 58 infantry battalions, 38 cavalry squadrons and 96 guns had gathered in Razgrad. However, he did not find this force sufficient to take the offensive and requested reinforcements from Istanbul to gather a force of about 100 battalions.⁴⁸ It was a big mistake that Mehmet Ali Pasha did not attack quickly. After the defeat in Pleven, the Russians had the opportunity to recover and bring reinforcements from Russia.⁴⁹

By the beginning of August, the Ottoman army had gained some advantages. The Russian advance was stopped in Pleven and a large enemy force was engaged there. The Russians were driven from the south of the Balkan Mountains and a strong Ottoman force deployed

⁴⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.2, Askeri Mecmua, 11, (1928), p. 5.

⁴⁷ Nikolay Epanchin, *op. cit.*, p. 257-277; Ahmed Saib, *op. cit.*, p. 169-178.

⁴⁸ Süer, *op. cit.*, p. 206-207.

⁴⁹ At the end of August, Istanbul estimated that the Russian force in the Balkans was 248.000 men, of which 150.000 were combatants and the rest were non-combatant personnel. BOA, Y.PRK.ASK. 1/40.

against Shipka. Besides, the Danube Eastern Army gathered in the Razgrad-Omurtag region with its main force. If these groups could attack in coordination, the Russian army could be driven to the Danube. But that would not be possible. The forces in Razgrad, Shipka and Pleven could not act in coordination to support each other. Because there was a serious discord among the Ottoman commanders at the front. Mehmet Ali Pasha, who was appointed as the General Commander of the Danube Armies, had just risen to the rank of Müşir. Süleyman and Osman Pasha were his seniors. This caused a reaction. The forces in Shipka and Pleven acted as if they were independent. The attitude of Istanbul made the situation even more complicated. There was mutual distrust and rivalry between Mehmet Ali Pasha and Süleyman Pasha. In fact, Mehmet Ali Pasha was acting more like the Eastern Army commander rather than Front Commander. The Sultan, bypassing the Front Commander, was directly communicating with Süleyman and Osman Pashas and giving orders.⁵⁰ Under these conditions, it was not possible to establish a unity of command.

Süleyman Pasha captured Nova Zagora on 3 August and the Russians withdrew to the Balkan passes. He was planning to attack the Shipka pass. At the same time, the Danube Western Army would attack from the east and the Danube Eastern Army from the west. Thus, the enemy would be stuck between the three armies.⁵¹ However, Mehmet Ali Pasha did not agree. He wanted Süleyman Pasha to come to the north of the Balkans via Elena and Omurtag with his main force and join the Danube Eastern Army.⁵² He was thinking of forcing the Russians to withdraw with the attack of his own forces from the east and the Danube Western Army from the west. Thus, the Ottoman forces would not have to attack a fortified position like Shipka. However, Süleyman Pasha was reluctant to go to the north of the Balkans with his forces and to enter the command of Mehmet Ali

---

⁵⁰ For the correspondence between Süleyman Pasha, Mehmet Ali Pasha and Istanbul, see. Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.3, Erkan-ı Hârbiye-i Umumiye Onuncu Şubesi, 1928, p. 1-171; Süer, *op. cit.*, p. 181.

⁵¹ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.2, s. 28-29; *Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2021, p. 57.

⁵² Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.2, p. 114.

Pasha. He wanted a victory on his own. Both sides were complaining about each other to Istanbul, but neither the Sultan nor the Military Council could solve the crisis at the front. As a result, the two commanders did not agree on a coordinated attack that would support each other. Thus, the Russians had the opportunity to bring reinforcements from Tırnovo at the most critical moments of the Battle of Shipka.⁵³

Süleyman Pasha, who decided to attack Shipka, had to move quickly before the Russians could make defense preparations. However, he lost time with the preparations for the attack, and the Shipka attack could only begin on August 21. In this way, the Russians had the opportunity to bring reinforcements and strengthen the defense. The Ottoman force deployed against Shipka was 28.000 men. However, the attack that continued for six days against the fortified positions in a narrow strait was not successful. Ottoman casualties were about 7000 men. Süleyman Pasha realized that he could not seize the pass with his strength and stopped the attack. He attacked Shipka once again on September 16. However, he was defeated again and had to withdraw.⁵⁴

Mehmet Ali Pasha played an important role in the loss of the Battle of Shipka by not taking action. The force gathered in Razgrad had reached 67 battalions, 44 cavalry squadrons and 22 batteries by the end of August.⁵⁵ But Mehmet Ali Pasha could not dare to attack due to the false intelligence he received about the enemy. He carried out some limited targeted attacks with the warning of Istanbul, but did not dare to a decisive battle. These attacks were made without a center of gravity and were not well commanded. The Russians withdrew from

---

⁵³ Mehmed Hulusi, *op. cit.*, p. 146, 158-162; Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *op. cit.*, p. 51-52.

⁵⁴ Barnwell, *op. cit.*, p. 510-521; Greene, *op. cit.*, p. 209-215.

⁵⁵ In a report submitted to the Sultan on September 10, the state of force was shown as follows. Danube East Army; 39 battalions in Ruse, 30 battalions in Silistra, 48 battalions in Shumen, 11 battalions in Varna and 15 battalions in Dobrici. Danube Western Army; 20 battalions in Vidin, Lom and Rahova, 52 in Pleven, 32 in Sofia, Berkovitsa and Orhanie. BOA, Y. PRK. ASK, 1/42.

the Lom line and established a new line of defense just behind it.⁵⁶ The pressure from Istanbul was increasing day by day. Finally, Mehmet Ali Pasha planned a massive attack at the beginning of October, but could not find the opportunity to implement it. The Sultan dismissed Mehmet Ali Pasha on October 2 and appointed Süleyman Pasha as the Commander of the Danube Army.⁵⁷

From the Third Battle of Pleven to the End of the War

After surviving the Ottoman offensives in August, the Russians turned their attention back to Pleven. Capturing this critical city would unlock the war. Meanwhile, Osman Pasha made a great effort to improve the defense of the city. He was also trying to disrupt the Russians by making limited attacks on critical areas around Pleven. However, the Russian force against him was growing more and more. With reinforcements from Russia and the participation of the Romanian army, the forces around Pleven had increased to four corps (74.000 infantry, 10.000 cavalry and 442 cannons). The Russians also brought heavy siege artillery.⁵⁸ The Ottoman force was approximately 40 thousand, including 35.000 infantry, 3000 cavalry, 1000 artillery and 80 cannons.⁵⁹

The first step of the Pleven operation would be the capture of Lovech. The force defending the city consisted of 8 infantry battalions and 6 cannons. The Russian force prepared for the attack on the city consisted of 25 battalions, 4 regiments of cavalry and 30 cannons. The Russians attacked on 1 September. Although the Ottoman forces suffered great losses, they lasted until September 3. Only two battalions were able to withdraw to Pleven. Osman Pasha, who learned that Lovech was in danger, took action with 22 battalions on 3

---

⁵⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.3, s. 3-4; Maurice, *op. cit.*, p. 152-159; Süer, *op. cit.*, p. 311.

⁵⁷ Ahmed Midhat Efendi, *op. cit.*, p. 256-262; Keçecizade İzzet Fuat, *op. cit.*, p. 46-48.

⁵⁸ Greene, *op. cit.*, p. 234; According to H. Süer, the Russian force against Pleven was 96.000 infantry, 20.000 cavalry and 458 cannons. Süer, *op. cit.*, p. 360.

⁵⁹ Albay Talat, *op. cit.*, p. 45; According to William von Herbert, the force in the city was 30.000 men and 72 cannons. William von Herbert, *The Defence of Plevna 1877*, Smith, Elder&Co., London 1911, p. 181.

September to help. However, when he approached the city, he saw that he was late and he return to Pleven.⁶⁰

The Third Battle of Pleven began with Russian bombardment on 7 September. While the Russian artillery heavily fired the fortifications around the city, the offensive forces were positioned for the attack. The defenders were trying to respond despite the insufficient number of guns and ammunition. In addition, Ottoman forces were making limited attacks against Russian positions. The fortifications destroyed by artillery fire were being repaired at nights. After four days of bombardment, on September 11, the Russian-Romanian army attacked. The Russians attacked in three groups. But these groups could not act in coordination. In this way, Osman Pasha could move troops to critical points within the defense lines. Due to the determined defense of the Ottoman forces, the Russians suffered great losses. They managed to seize some fortifications around the city. However, Osman Pasha took back most of these bastions with counterattacks. By the evening of September 12, the Russian casualties had exceeded 20.000 men. Ottoman casualties were about 4000 men. While the Russo-Romanian forces were withdrawing in panic, the Ottomans were unable to carry out a pursuit operation once again.⁶¹

After being defeated for the third time in Pleven, the Russians gave up the offensive. In this case, two courses of action are possible. The first was to leave a sufficient force in front of Pleven and march on Edirne with the rest of the army. However, the Tsar did not approve of this plan. It was very dangerous to advance to the south of the Balkans without capturing Pleven. As a result, it was decided to besiege the city and cut off its contact with the outside. In order to besiege Pleven, reinforcements had to come from Russia. A large cavalry force was sent to the Pleven-Sofia road to isolate the city. However, the Russian

---

⁶⁰ Herbert, *op. cit.*, p. 178-181.

⁶¹ In different sources, different numbers are given for the casualties of the Russian-Romanian army between 18.000-25.000 and for the Ottoman casualties between 3000-5000 men. Charles S. Ryan- John Sandes, *Under The Red Crescent*, Charles Scribner's Sons, New York 1897, p. 225-238; Francis Stanley, *St.Petersburg to Plevna*, Richard Bentley and Son, London 1878, p. 187-203; Herbert, *op. cit.*, p. 221-223; İbrahim Edhem, *op. cit.*, p. 52-57.

cavalry could not prevent the Ottomans from bringing supplies to Pleven via Orhanie. The last Ottoman reinforcements arrived in the city on 8 October. But the Russian force around Pleven continued to increase. General Gurko captured Radomirski on 28 October and forced the Ottoman forces to withdraw to Orhanie. The siege was completed when the Russians captured the Orhanie-Pleven road.⁶²

Osman Pasha has been criticized for not leaving Pleven when he had the opportunity. Actually, Osman Pasha knew that he would be besieged and he wanted to withdraw from Pleven at the beginning of October. He would retreat to Orhanie and be positioned there, preventing the Russians from advancing to the south of the Balkans. In case of staying in Pleven, the Orhanie-Pleven supply route had to be kept open. However, Istanbul did not accept the withdrawal and failed to keep the Orhanie-Pleven road open.⁶³ The war council gave permission to withdraw from Pleven at the end of October, but it was too late.⁶⁴

The Russian army was stuck around Pleven. The pause in the Russian operation was an important opportunity for the Ottomans. But this opportunity would be wasted. Mehmet Ali Pasha had planned a general offensive at the beginning of October. But Suleyman Pasha, who was appointed as the Commander-in-Chief of the Danube Army on October 2, did not consider the preparations for the attack sufficient. He began preparations for the offensive again. By mid-October the strength of the Danube Eastern Army had reached 118.000 men (71.800 in the field army and 46.400 in the forts). However, Istanbul saw an offensive move as very dangerous and wanted to wait for the enemy's move.⁶⁵ The orders sent from Istanbul to the front were uncertain and inconsisted. These left Süleyman Pasha in indecision.

---

⁶² Alexander Jacob Schem, *War In The East: An Illustrated History of the Conflict Between Russia*, H.S.Goodspeed & Co., New York 1878, p. 323-326; Maurice, *op. cit.*, p. 247-257; Barnwell, *op. cit.*, p. 573-574.

⁶³ Mahmud Celaledin Paşa, *op. cit.*, p. 470-471; Ahmed Midhat Efendi, *op. cit.*, p. 272-277; Süer, *op. cit.*, p. 454.

⁶⁴ BOA, Y.EE, 76/26.

⁶⁵ Süer, *op. cit.*, p. 418-421.

Rescuing the forces in Pleven was possible only with a coordinated attack of the Danube Eastern Army, the Balkan Corps and the forces in Sofia. However, Süleyman Pasha could not get support from the commanders at the front. The incompatibility between the Ottoman commanders prevented cooperation. Rauf Pasha, who was brought to the Balkan Command after Süleyman Pasha, was hostile to him. Rauf Pasha complained about Süleyman Pasha to Istanbul and said that he did not want to work under his command. Rauf Pasha achieved his goal at the end of November and was appointed as the commander of the reserve army. Shortly after, he became the Chief of the General Staff. After Rauf Pasha, Ahmet Eyüp Pasha was appointed as the Balkan Commander. However, in a short time, conflict arose between Ahmet Eyüp Pasha and Süleyman Pasha. Ahmet Eyüp Pasha was dismissed on 20 December and replaced by Veysel Pasha. On the other hand, Mehmet Ali Pasha, who was dismissed from the front command, was appointed to the command of the forces in Sofia. Like Rauf Pasha, Mehmet Ali Pasha did not cooperate with Süleyman Pasha. Mehmet Ali Pasha planned an operation from Orhanie to open the way to Pleven. However, he was not successful and was replaced by Şakir Pasha. It was a big mistake that these three commanders, who could not work together, were assigned to the Balkan front at the same time. Istanbul did nothing to correct this mistake.⁶⁶

The Ottoman headquarters spent October in indecision. According to Süleyman Pasha, the Russian plan was to march to Sofia via Pleven and from there to the south of the Balkans and advance to Edirne. In order to prevent the Russians, the Orhaniye region had to be defended strongly and the forces in Pleven had to be saved. For this purpose, Süleyman Pasha planned a coordinated operation. He would lead a force of 40 battalions to be taken from the Danube Eastern Army and the Balkan corps, and he would personally advance to Radomirtsi. At the same time, Osman Pasha would break the siege and unite with Süleyman Pasha force in Radomirtsi. However, Istanbul did not accept

---

⁶⁶ Uyar-Erickson, *op. cit.*, p. 191-192; Ahmed Saib, *op. cit.*, p. 282-287.

this and demanded a new plan.⁶⁷ As the Ottomans wasted valuable time, the siege in Pleven was approaching to the end.

By mid-November, the Ottoman and Russian armies were holding their current positions. Süleyman Pasha was planning to move his headquarters to Edirne in order to communicate easily with the forces in Shipka and Sofia. This plan worried the Sultan a lot. Because the Sultan had severe suspicions against Süleyman Pasha because of his role in the dethronement of Sultan Abdülaziz. As a result, he did not allow Süleyman Pasha to leave Razgrad.⁶⁸ In this situation, Süleyman Pasha decided to take action with the Danube Eastern Army. He would attack Elena to attract the attention of the Russians and would allow Osman Pasha to withdraw from Pleven. Süleyman Pasha captured Elena on 4 December. The road to Tirnovo was opened. But Mehmet Ali Pasha in Sofia did not act on Pleven. The Balkan corps also did not support this offensive. Under these conditions, Süleyman Pasha could not continue the offensive towards Tirnovo.⁶⁹ Once again, an important opportunity was missed because of the disagreement between the commanders at the front.

By the end of November, Pleven had no hope of salvation. General Gurko captured Orhanie on 28 November and forced Mehmet Ali Pasha to withdraw. The Russo-Romanian force around the city had totaled 160.000 men, including 191 battalions, 120 cavalry squadrons and 650 cannons. The Ottoman force was about 40.000 men, including 30.000 combatants. There were not enough supplies and ammunition stored in the city. By December supplies had run out. Nearly 4000 soldiers had died in the last six weeks, most of them from disease.⁷⁰ Osman Pasha had planned to break the siege with a sudden attack and withdraw to Sofia rather than surrender. The Ottoman forces leaving Pleven on 10 December. They were able to break through the first siege line, but could not advance any further. The Ottoman army lost

---

⁶⁷ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.4, Erkan-ı Hârbiye-i Umumiye Onuncu Şubesi, 1928, p. 1.

⁶⁸ *Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları*, s. 64-65; Süer, *op. cit.*, p. 431-432.

⁶⁹ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.4, p. 19-20.

⁷⁰ Greene, *op. cit.*, p. 290-298; Herbert, *op. cit.*, p. 306

about 6000 casualties in the battle. After Osman Pasha was injured, the Pleven army had to surrender.⁷¹ Osman Pasha was personally visited by Grand Duke Nichola and Romanian Prince Charles and congratulated for his heroic defense.⁷²

The fall of Pleven changed the course of the war, and the Russian forces, gathered around the city for siege, was released. The Russian force gathered at the front had exceeded 300.000 men. In addition, Serbia declared its independence on December 16 and declared war on the Ottoman Empire. Some of the Ottoman forces in Sofia had to engage in the Serbian operation. Two ideas were put forward at the Russian headquarters for the next phase of the operation. According to some commanders, it was very dangerous to advance to the south of the Balkans under winter conditions and the Ruse fortress had to be captured first. Grand Duke Nichola, on the other hand, wanted to move quickly to the south of the Balkans via Sofia and march on Edirne. Finally, the second opinion prevailed.⁷³ The Ottoman plan, on the other hand, was to stop the Russian army at the Balkan passes and prevent its advance to the south of the Balkans. According to Istanbul, if the Russian army could be stopped for a while, diplomacy would come into play and the war would come to an end. For this purpose, Istanbul requested that a force of 60 battalions be shifted from the Danube Eastern Army to the south of the Balkan Mountains.⁷⁴

The Russians took action on December 28. General Gurko (65.000 infantry, 6000 cavalry and 280 guns) advanced from Orhanie and captured Sofia on January 3, 1878.⁷⁵ Ottoman forces withdrew to Pazardzhik and started to establish a new defense line. Süleyman Pasha was planning to collect his forces in Edirne and establish a new line of defense. Edirne was in the middle of the front and the center of the telegraph lines. He wanted to move his headquarters to Edirne. But the Sultan, who was worried that Süleyman Pasha would be so

⁷¹ Albay Talat, *op. cit.*, p. 111-118; İbrahim Edhem, *op. cit.*, p. 67-73; Henry Hozier, *op. cit.*, p. 715-725.

⁷² Stanley, *op. cit.*, p. 239-241.

⁷³ Greene, *op. cit.*, p. 323-324

⁷⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyik*, V.4, p. 220-221; Ahmed Saib, *op. cit.*, p. 305-306; Menning, *op. cit.*, p. 57.

⁷⁵ Maurice, *op. cit.*, p. 292-293.

close to the capital, did not allow it. Istanbul forced Süleyman Pasha to go to the defense line in Pazardzhik. Süleyman Pasha, who came to Panagüriste, was ten hours away from the nearest telegraph center. While he was at the headquarters in Panagüriste, it was not possible for him to learn the developments in time and give orders quickly. The Front Commander was paralyzed.⁷⁶

While the Ottoman army was trying to establish a defensive line in Pazardzhik, the Russians attacked Shipka. General Radetzky's forces (56.000 infantry, 2000 cavalry and 252 guns) were divided into three groups. While the central group attacked directly, the other two groups advanced from the east and west of the pass to encircle the Ottoman troops. The Russian operation was successful and the Ottoman troops at Shipka surrendered on January 9.⁷⁷ The situation was very critical for the Ottoman army. The Russians could march from Shipka to Edirne and surround the Ottoman forces in Pazardzhik from behind. Under these conditions, all Ottoman forces had to be withdrawn to Edirne quickly and a new defense line had to be established. The Ottoman army could gain time by defending in Edirne and the Russians could be persuaded to an armistice during this time. But Istanbul made a big mistake. The Ottoman government decided to ask for an armistice on 8 January. In this context, all troops were ordered to keep their positions and not to withdraw. Istanbul was acting as if an armistice had been signed. However, the Russians did not respond to the armistice offer and continued to advance. All troops had to be withdrawn to Edirne quickly, but Istanbul prevented this. Süleyman Pasha lost two days to get approval from Istanbul to withdraw to Edirne.⁷⁸

---

⁷⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.2, p. 161-162; *Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları*, p. 75-78.

⁷⁷ Richard Graf von Pfeil, *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service During the Turkish War of 1877-1878*, Edward Stanford, London 1893, p. 184-204; Alexander Statiev, "A Hitch on the Path to Glory: The Breakthrough Across the Balkan Ridge During the Russo-Turkish War of 1877-78", *The Journal of Slavic Military Studies*, 32/4, (2019) p. 519-522 ; Hozier, *op. cit.*, p. 798-803.

⁷⁸ Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.4, p. 350; *Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları*, p. 79-82.

The Russians took advantage of this opportunity and from the north they advanced to the withdrawal route of the forces in Pazardzhik. General Gurko, on the other hand, was pushing the Ottoman forces by advancing from the west. Süleyman Pasha could not hold on to Plovdiv. His retreat path was also cut off. Stuck between two Russian forces, Suleyman Pasa panicked and headed for the Rhodope Mountains. The Ottoman forces passed through the passes in the mountains and reached Komotini and Xanthi in a devastated state.⁷⁹ Suleyman Pasha was planning to gather his forces again and transport them to Alexandroupoli by sea and reach Edirne. However, he wouldn't have enough time for that.

The Russians captured Plovdiv on January 17. Edirne road was completely opened. The weak Ottoman force gathered in the city withdrew on 19 January. The Russians entered Edirne on 20 January without any resistance. Meanwhile, Ahmet Muhtar Pasha, who was called from the Caucasus Front, was trying to establish a defense line in Çatalca. But it was a hopeless effort. Only 25.000 men were able to gather in Çatalca in a miserable condition. Russian forces reached Çatalca on 29 January. The Sultan saw that the situation was hopeless and applied to the Tsar on 13 January to request an armistice. Armistice talks started on 20 January and were signed on 31 October in Edirne. The Russian army entered Çatalca on 6 February. Grand Duke Nichola established his headquarters in San Stefano the next day.⁸⁰ The war was over.

Conclusion

The war of 1877-1878 was a tough exam for the Ottoman army. But he failed in this exam. There were many reasons for the defeat. In particular, mistakes made in strategic command were decisive in the defeat. While the Ottoman campaign was being planned, the course of action that the Russians would follow could not be predicted correctly. Ottoman decision makers had acted with wrong predictions. The Ottomans thought that the Russians would not go to the south of the

---

⁷⁹ Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *op. cit.*, p. 60-61; Keçecizade İzzet Fuat, *op. cit.*, p. 112-114; Greene, *op. cit.*, p. 338-347.

⁸⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *op. cit.*, p. 284-289; Mehmed Hulusi, *op. cit.*, p. 204-208.

Balkans without capturing the Danube fortresses as in the previous wars, but they were wrong. Therefore, an incorrect deployment was made. The Danube River and the Balkan Mountains, which were the main defense lines, were not defended with sufficient forces. As a matter of fact, the Russian army was able to cross the Danube easily and captured the Balkan passes in a very short time. The Ottoman forces, which were deployed very dispersedly, could not react by gathering on time.

The Ottoman army entered the war with a wrong plan and improper deployment. However, bigger mistakes were made in the command of the war. Three generals commanded the Ottoman forces in the Balkans throughout the war. Of these, only Abdülkerim Pasha had authority over the army commanders. However, he could not take the necessary measures against the rapidly developing Russian operation and was dismissed in a short time. Mehmet Ali Pasha and Süleyman Pasha never had the opportunity to act as front commanders. Incompatibility and personal struggles between frontline commanders paralyzed the command system. This situation worsened with the interventions of Istanbul on the front. The Sultan's desire to conduct the war from Istanbul, destroyed the unity of command. The repeated interventions of both the Sultan and the military council destroyed the weak authority of the front commanders. Under these conditions, it was not possible for the Ottoman forces gathered in Shumen, Shipka and Pleven to carry out a coordinated operation. The Ottoman forces, which could not act together against the enemy, were defeated piece by piece. On the other hand, the Russian army was commanded from one hand throughout the war and the Tsar did not leave the army.

The only significant success of the Ottoman army on the Balkan Front was the defense of Pleven, which lasted for five months. Ottoman soldiers proved to the whole world, how well they could fight under the command of a competent and determined commander like Osman Pasha. However, the advantage gained through the defense of Pleven could not be used properly. With the defeat at the end of the war, the Ottoman rule in the Balkans was largely eliminated. The great migration from the Balkans to Anatolia due to the war had important

political and social consequences. With the war of 1877-1878, another step was taken on the way to the end of the Ottoman Empire.

References

Primary Sources

Turkish Republic Presidency Ottoman Archives (BOA)

- BOA, İ.DH., 748/61133, (24 May 1877).
 BOA, A.}MKT.MHM., 481/100, (21 July 1877).
 BOA, Y.PRK.ASK., 1/40, (26 August 1877).
 BOA, Y. PRK. ASK, 1/42, (10 September 1877).
 BOA, Y.EE, 76/26, (29 October 1877).

Books and Articles

Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık, 93 Harbi'nin Arka Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

Ahmet Cemal (Cemal Pasha), *Plevne Müdafası*, (Ötüken, İstanbul 2020

Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Kahire 1327 (1911).

Albay Talat, *Plevne Savunması*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

Beşikçi, Mehmet, "Başibozuk Savaşçıdan 'Makbul' Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, (2015), p. 85-124.

Barnwell, R.Grant, *The Russo-Turkish War*, John E.Potter And Company, Philadelphia 1877.

Epanchin, Nikolay, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877*, (Translated by H.Havelock), Kegan Paul, Trench, Trübner Co., London 1900.

Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *1293 Osmanlı-Rus Sefer-i Ahiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Gencer, Ali İhsan-İpek, Nedim, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikalari (Temmuz 1877)", *Belgeler*, 25/19, (1993), p. 205-244.

Genov, Tsenko, "Military Operations in the Balkan Theatre during the 1877-78 War", *Southeastern Europe/L'Europe Du Sud-Est*, 6, Pt.2 (1979), p. 136-153.

Greene, Francis Vinton, *Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, D. Appleton&Company, New York 1879.

Herbert, William von, *The Defence of Plevna 1877*, Smith, Elder&Co., London 1911.

Hobart-Hampden, Augustus Charles, *Hobart Pasha*, Nelson Daubleday, New York 1915.

Hozier, Henry Montague, *The Russo-Turkish War I-III-IV*, William Mackenzie, London 1878.

İbrahim Edhem, *Plevne Hatıraları*, İstanbul 1979.

Jelavich, Barbara, *History Of The Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries I*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Bellekten*, 26, (1962), p. 562-597.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.

Maurice, Frederick, *The Russo-Turkish War 1877*, Swan Sonnenschein, & Co., London 1905.

Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlub Olduk: 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cephesindeki Harekât*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2021.

Menning, Bruce W., *Bayonets Bofore Bullets, The Imperial Russian Army 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.

Öztürk, Mustafa, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Belgeleri: Abdi Paşa'nın Muhakemesi", *Belgeler*, 23/27, (2003), p. 117-139.

Pfeil, Richard Graf von, *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service During the Turkish War of 1877-1878*, Edward Stanford, London 1893.

Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları, Çelik Yayınevi, İstanbul 2021.

Ryan, Charles S.-Sandes, John, *Under The Red Crescent*, Charles Scribner's Sons, New York 1897.

Schem, Alexander Jacob, *War In The East: An Illustrated History of the Conflict Between Russia*, H.S.Goodspeed & Co., New York 1878.

Stanley, Francis, *St.Petersburg to Plevna*, Richard Bentley and Son, London 1878.

Statiev, Alexander, "A Hitch on the Path to Glory: The Breakthrough Across the Balkan Ridge During the Russo-Turkish War of 1877-78", *The Journal of Slavic Military Studies*, 32/4, (2019), p. 507-525.

Statiev, Alexander, "The Thorns of the Wild Rose: Russian Ordeals at the Shipka Pass During the Russo-Turkish War of 1877–1878", *The Journal of Slavic Military Studies*, 32/3, (2019), p. 367-387.

Süer, H.Hikmet, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.2, Askeri Mecmua, S.11, 1928.

Süleyman Hüsnü Paşa, *Umdetü'l Hakâyık*, V.3-4, Erkan-ı Hâربيye-i Umumiye Onuncu Şubesi, 1928.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1877 -1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

Uyar, Mesut-Erickson, Edward J., *A Military History of The Ottomans, From Osman to Atatürk*, Praeger Security International, California 2009.

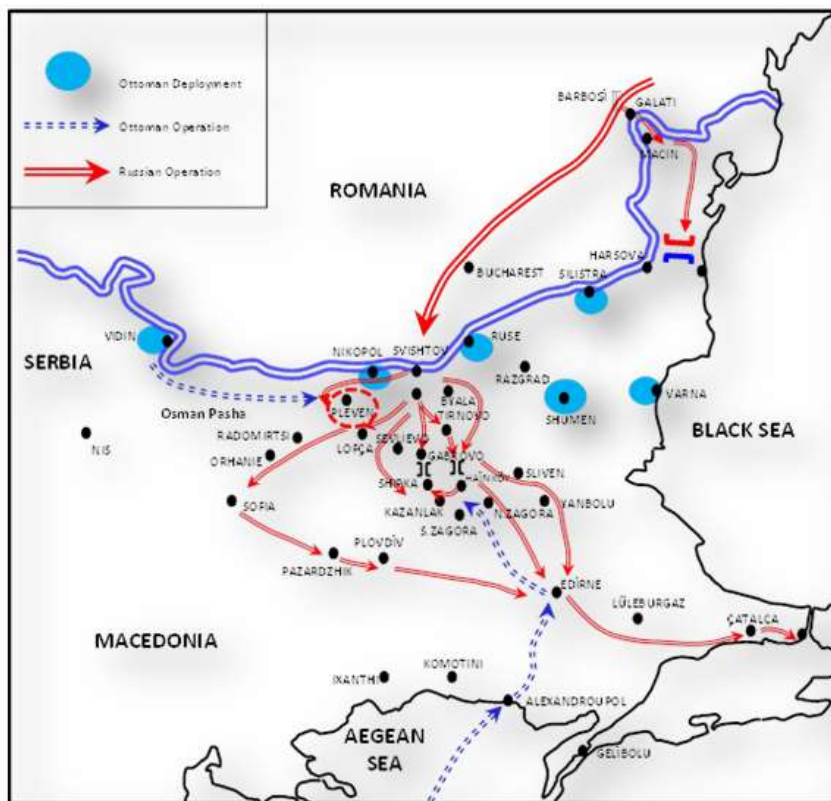
Von Der Goltz, *Plevne: Tarih-i Harpten Asakir-i Redife Kısımına Dair Tedkikat*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316 (1898).

Yasamee, F.A.K., *Ottoman Diplomacy, Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, Gorgias Press, New Jersey 2011.

Yıldız, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, (Ed.Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, p. 35-78.

APPENDICES

Appendix 1. Balkan Front Operations in the Ottoman-Russian War of 1877-1878

Araştırma Makalesi

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Antalya Hapishanesi'nde Tamir ve İnşa Faaliyetleri

Hatice Akın Zorba*

(ORCID: 0000-0002-3043-8076)

Makale Gönderim Tarihi

04.02.2023

Makale Kabul Tarihi

13.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akın Zorba, H., "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Antalya Hapishanesi'nde Tamir ve İnşa Faaliyetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 34-88.

APA: Akın Zorba, H. (2023). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Antalya Hapishanesi'nde Tamir ve İnşa Faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 34-88.

Öz

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla birlikte hız kazanan modernleşme hareketi yeni kanunlar ve düzenlemelerle hukuk alanını da etkilemiştir. Kişisel haklardan, toprak ve miras hukuku gibi birçok alanda yapılan düzenlemeler içerisinde ceza hukuku da ele alınan konulardan biri olmuştur. Bedenî cezalardan hürriyeti kısıtlayıcı ceza uygulamasına doğru geçişin yaşandığı dünyada Osmanlı Devleti, bu değişime kayıtsız kalmamıştır. 19. yüzyılda hapis cezasının uygulandığı mahbeslerden hapishanelere doğru bir geçişin yaşandığı Osmanlı Devleti'nde, buna uygun olarak ceza hukukunda düzenlemelere gidildiği gibi hapis cezasının uygulanacağı fiziki mekânları oluşturmak için ülke genelinde bir ıslahat hareketi başlatılmıştır. Avrupa devletleri örneğinden hareketle hapishanelerin ıslahına yönelik idari ve hukuki

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hakin@akdeniz.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History, Republic of Türkiye.

adımlar atarken, mevcut hapis mekânlarının iyileştirilmesi, tamir ve onarımlarla hapishaneye dönüştürülmesi ile başlayan süreçte istenilen sonucun alınamaması üzerine devlet yeni hapishanelerin inşasına hız vermiştir. Ancak ekonomik sıkıntılar, personel eksikliği, eski düzene alışık memurların ıslahatların gereklerini anlamakta zorlanması gibi nedenlerle hapishanelerin ıslahı Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar uğraştığı bir mesele olmuştur.

Bu çalışma arşiv belgeleri ışığında Osmanlı Devleti'ndeki hapishane ıslahının Antalya Hapishanesine yansımaları, hapishane binasında gerçekleştirilen tamir ve onarım faaliyetlerini, yeni hapishane binasının yapılış sürecini ve bu süreçte yaşanan zorluklarla, hapishanenin içinde bulunduğu şartları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hapishane, Islahat, Antalya.

Repair and Construction Works in Antalya Prison in the Last Period of the Ottoman Empire

Abstract

The modernisation movement in the Ottoman Empire was accelerated with the proclamation of the Tanzimat Edict and deeply affected the legal system with new laws and regulations. Along with personal rights, land and inheritance law, criminal law was among the many issues addressed within the regulations in various domains. The transition from corporal punishment to the practice of punishment restricting liberty had been gaining currency in the world, and the Ottoman Empire could not be indifferent to this change. Therefore, the 19th-century Ottoman Empire underwent a transition from mahbes to prisons. To this end, regulations were made in criminal law, and a reform movement was initiated throughout the country to construct appropriate buildings where imprisonment would be applied. This process began with transforming existing structures into prisons through renovations and repair, yet it did not result in the expected way, and thus the state accelerated the construction of new prisons. The Ottoman Empire took administrative and legal steps to improve prisons based on European examples, and in doing this, it prioritised the construction of modern buildings that could meet the needs within the means. However, due to economic difficulties, lack of personnel, and the difficulty of officials accustomed to the old order to understand the requirements of reforms, the reform of prisons remained an issue that the Ottoman Empire struggled with until its collapse. In light of archive documents, this study aims to reveal how

the prison reform in the Ottoman Empire was carried out in Antalya Prison, focusing on the renovation and repair of the prison building, the construction process of the new prison building, the difficulties experienced in this process, and the conditions of the prison.

Keywords: Ottoman Empire, Prison, Reform, Antalya.

Giriş

Sözlükte “alıkoymak, engellemek” anlamına gelen habs kelimesi hukukta “sanık veya suçluyu belli bir mekânda cebren alıkoymak şahsi hürriyetini kısıtlamak” anlamını taşımaktadır. Hapis cezasının, başlangıçta cezalandırmadan ziyade hüküm verilene dek zanlının gözetim altında tutulması maksadıyla uygulandığı, yerleşik hayatın ve devlet mekanizmasının işlerlik kazandığı dönemlerde daha yaygın olduğu bilinmektedir.¹

İslam hukukunda suçlar, hadd, kısas ve ta’zir olarak ayrılmaktadır.² Osmanlı Devleti’nde hukukta esas itibariyle İslâm hukukunun uygulandığı görülmektedir. Ancak Osmanlı padişahları İslâm hukukunun ta’zir konusunda devlet başkanına tanıdığı takdir yetkisini kullanarak belirlediği yasalar, diğer alanlardaki düzenlemelerle birlikte zamanla “örfi hukuk”u oluşturmuştur. Dolayısıyla Osmanlı ceza hukukunu şer’î ve örfi ceza hukukunun toplamı oluşturmaktadır.³

Osmanlılarda ta’zir cezaları genellikle kanunnâmelerle belirlenmiştir. Ta’zir cezaları toplumun adetlerine ve şartlara göre değişiklik göstermekle birlikte bedenî cezalar, malî cezalar, kınama ve mahrumiyet cezaları ve hürriyeti kısıtlayıcı cezalar olarak gruplandırılmaktadır. Hürriyeti kısıtlayıcı cezalar hapsedme, sürgüne gönderme, hapse atmadan ip veya zincirle bağlama, ev hapsinde tutma ve zorunlu olarak devlet hizmetinde çalışmayı kapsamaktadır.⁴

Devlet tarafından belirlenmiş bir yerde zorunlu ikamete mecbur tutma anlamındaki kalebendlik cezası, Osmanlı Devleti’nde zindan

¹ Ali Bardakoğlu, “Hapis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16 (1997), s.54.

² Memet Zeki Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane*, İstanbul, 2017, s.29.

³ M.Akif Aydın, “Ceza”, *D.İ.A.*, 7 (1993), s. 478.

⁴ Başoğlu, a.g.m., s.198,200-201.

hapsine göre daha fazla uygulanmıştır. Kalebendlik cezası, kişinin bir başka yere gönderilerek “tehlikesiz” hale getirilmesini amaçlayan sürgün cezasını, bir kale-şehrin surları içinde yaşama mecburiyeti ile pekiştiren bir ceza idi. Osmanlı'da ta'zir cezası içinde, âdi suçlular ve reayayı hedef alan hürriyet kısıtlayıcı cezalar içinde en çok uygulananı ise “kürek”, yani kişinin devlet hizmetinde zorunlu çalıştırılmasıdır.⁵ Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren kürek, 18. yüzyıldan itibaren kalebentlik cezasının daha fazla verildiği görülmektedir.⁶

19. yüzyıl öncesinde tazîren tevkif ve hapsin uygulandığı mekân olan mahbesler, kaçmaya engel olacak derecede korunaklı bir yer olabildiği gibi hareket etmeyi imkânsızlaştıran bir kayış, zincir, pranga, bukağı ya da tomruk da olabiliyordu. Önemli olan bu yerlerin, kaçıyı engelleyecek kadar muhkem olmasıydı. Mahbes olarak kullanılan yerler genellikle kale, tersane ve zindanlardı.⁷ Başkentte zindanların dışında kullanılan diğer yerler de İstanbul'un emniyetinden mesul görevlilerin konaklarındaki tomruklardı. Taşrada ise şehir surlarındaki kaleler veya korunaklı bir mekân zindan olarak kullanılmaktaydı. Zindanların idaresi ve kuralları nizamnamelerle belirleniyordu.⁸

19. yüzyılda gerçekleştirilen ıslahat hareketleri içinde hapishanelerin de yer aldığı görülmektedir. 1831'de Mehterhane olarak kullanılan Sultanahmed'deki İbrahim Paşa Sarayı'nın bir bölümünde “*Hapishane-i Umumi*” kurulmuş, İstanbul dışındaki kale burçlarının zindan olarak kullanılmasına da devam edilmiştir.⁹

Osmanlı Devleti'nde çıkarılan 1840, 1851 ve 1858 ceza kanunlarıyla hapis cezası giderek daha fazla benimsenmiş, ceza ve infaz hukukunda sağlam bir yer edinmiştir.¹⁰ 1840 Ceza Kanunnamesi halktan çok memurlara yönelik olsa da verilen cezalar ağır işlerde çalıştırma (kürek), sürgün ve kısa süreli hapis cezalarına yönelik bir eğilimin

⁵ Gültekin Yıldız, *Mapusâne*, İstanbul, 2012, s.29.

⁶ Neşe Erim, “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası Ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Araştırmaları*, 4/4 (1984), s.81-82.

⁷ Yıldız, *a.g.e.*, s.9.; Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak*, İstanbul, 2007, s.6.

⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s.51.; Şen, *a.g.e.*, s.6-7.

⁹ Şen, *a.g.e.*, s.17.

¹⁰ Mustafa Dağ, “Osmanlı Devleti'nde Bir Kaza Hapishanesinden Yansımalar: Tüm Yönleriyle Suruç Hapishanesi (1852-1920)”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2 (2022), s. 343.; Bardakoğlu, *a.g.m.*, s.62.

olduğunu göstermektedir. Bu da hapishanelerin ceza infaz sisteminin içerisindeki öneminin giderek artacağı anlamına gelmektedir. Ancak yargılama ve infazda istenilen standartları hayata geçirebilmek için Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde benzer şartlara sahip hapishanelerin oluşturulması gerekmektedir.¹¹ Nitekim Ocak 1846'da Meclis-i Vâlâ'da hapishanelerin durumunu ele alınmıştır. Suçlarına göre mahkûmların ayrılması, izdiham ve hastalığın engellenmesi için mahbeslerin düzenlenmesi, yeni ilavelerle hapishaneye çevrilmesi, mümkün değilse yenisinin inşası yolunda alınan kararlar irade-i seniyye ile onaylanmıştı. Kararlar taşraya azami 2000 kuruşla zanlı ve suçluları ayıracak şekilde mahbeslerin dönüştürülmesi ile mahkûmlara yeter miktarda ekmek ve kışın kömür verilmesi olarak bildirilmiştir.¹²

Tüm Osmanlı tebaasına yönelik 1850'de (12 Safer 1267) kabul edilen Ceza Kanunnamesi'nde suçlar yeniden tanımlanıp, çeşitlendirilmiş, bazı suçlar için bedeni cezalar öngörülse de kürek ve pranga cezalarına daha fazla yer verilmesiyle mahbeslere duyulan ihtiyaç artmıştır.¹³

Tanzimat'ın eyaletlerde uygulanmasına yönelik Rumeli ve Anadolu'ya gönderilen müfettişler, hapishaneleri de incelemişler ve talimatların uygulanmasına gayret etmişlerdir. Aynı tarihlerde İngiltere Büyükelçisi Canning, konsoloslar eliyle Osmanlı hapishanelerini inceleyerek, koşullarının iyileştirilmesi, suçlara göre mahkûmların ayrımı, hapishanelerin düzenine dair önerilerinin yer aldığı bir rapor kaleme almıştır. Devlet, şartlarının iyileştirilmesine imkânlar elverdiği ölçüde gayret göstermekteyse de birçok yerden mevcut mahbeslerin yetersizliğine dair tespitler merkeze bildirilmeye devam etmiştir.¹⁴

Mayıs 1855'te Meclis-i Tanzimat'ta taşradaki birçok hapishanede ağır suçlularla hafif suçluların ve borçluların birlikte tutulmaları, mahbeslerin harabiyetinden ötürü güvenlik için mahkûmlara zincir vurulması ve şartların olumsuzluğu ele alınmış, mahbeslerin derece

¹¹ Yıldız, *a.g.e.*, s.71.

¹² Yıldız, *a.g.e.*, s.83-85.

¹³ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 2010, s.99; Yıldız, *a.g.e.*, s.100-102.

¹⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s.110-137, 146.

derece ıslah edilmesine, vaziyetin mahallerine sorularak bir döküm çıkarılması karar verilmiştir.¹⁵

Avrupa devletlerinin müdahalesini bertaraf etmek için ilân edilen İslahat Fermanı'nda mahbeslerin iyileştirilmesine yer verilmiş, bedensel ceza ve işkencenin yasak olduğu ve yapanların cezalandırılacağı belirtilmiştir¹⁶. Öngörülen ıslahatlar için Meclis-i Tanzimat dâhilinde bir meclis oluşturulmuş ve danışmanlık yapmak üzere 1856'da İngiliz Binbaşı Gordon resmen görevlendirilmiştir.¹⁷

Ocak 1858'te genel itibariyle resmi olarak kabul gören Gordon'un raporu yeni ceza kanunnamesinde yer alan zanlılık ve üç dereceli suçluluk çerçevesinde hapishaneyi gruplara ayırıyordu. Ayrıca zanlılar, kabahat sahipleri, cünha ve cinayet suçlarına özgü dört çeşit hapishane öngörüyordu.¹⁸ Binbaşı Gordon'un sunduğu rapor ve proje çerçevesinde Bâb-ı Zabtiyye bünyesinde bir tevkifhane ve buna bağlı bir hastane inşasına da karar verilmiştir. Osmanlı Devleti için "ceza reformu", Avrupa devletlerinin iç işlerine müdahalesinin engellenmesi yolunda kendisine dayatılan "usul-ı muhakeme ve habsin ıslahı"nı ortadan kaldırmaya yönelik, devlete siyasi ve idari açıdan fayda sağlayacak bir girişimdi. 9 Ağustos 1858'de yeni ceza kanunnamesi ilân edildi.¹⁹ Kanunda sürgün cezasına daha az yer verilirken, en yaygın ceza olarak para cezası ve hapis cezası öngörülmüştür.²⁰

21 Eylül 1861 tarihinde bir talimat gönderilerek, mahkemelerin geciktirilmemesi, farklı suç derecelerinden mahkûm kişilerin bir arada tutulmaması, temizliğe ve düzene dikkat edilmesi, hafif suçluların mahkemeden önce hapsedilmeyip kefile bağlanarak saliverilmeleri hatırlatılmıştır. Kasım 1861'deki ikinci bir talimatta uzun tutukluluk sürelerinin, alacağı cezadan daha fazla tutuklu kalanlar için haksızlık olduğu, bu durumun izdahama da neden olduğu belirtilerek işlemlerin

¹⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s.167-168.

¹⁶ Suna Kili- A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul, 2000, s.27.

¹⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.109.

¹⁸ Ufuk Adak, *XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayeti'ndeki Hapishaneler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s.36.

¹⁹ Yıldız, *a.g.e.*, s.191-192.

²⁰ Kent F. .Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire Microcosms of Modernity*, Edinburg, 2014, s.26-27.

hızlandırılması, mahalli mahkemede verilmiş hükmün Bâbîâli tarafından bozulması halinde işlemlerin vakit geçirilmeden yenilenerek kararın İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir.²¹

1858'de Bâb-ı Zabtiyye bünyesinde yapılması planlanan tevkifhane fikri 1871 Ocak ayında Sultanahmed Meydanı'ndaki Mühimmat-ı Hıyâmiyye binası 500.000 kuruş masrafla düzenlenerek hapishane-i umumi olarak hizmete açılması şeklinde gerçekleştirilmiştir.²² Hapishanelerle ilgili düzenlemelerin başlamasından Berlin Kongresi'ne kadar olan süreçte ülkenin hemen her bölgesinde ısıtma sistemi olmayan, iaşe temininin düzensiz olduğu, haddinden fazla mahkûmun bulunduğu, temizliğin yetersizliği sebebiyle salgın hastalıkların görüldüğü iki katlı, kârgir binalar şeklinde hapishaneler kurulmuştur.²³

1876'ta gardiyanlar için ilk düzenleme yapılmış, Hapishane Gardiyanları Talimatnamesi yayınlanmıştır.²⁴ Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti hapishanelerin ıslahı ve siyasi mahpusların durumuna dair diplomatik müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu konuda atılan ilk adım II.Abdülhamid tarafından 1879'da hapishaneleri incelemek için bir müfettiş tayin edilmesi olmuştur. Teftişin ardından gerçekleşen çalışmalar sonucunda Adliye Nezâreti tarafından Mayıs 1880'de "*Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de Bulunan Tevkîfhane ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizâm-nâme Lâyihası*" fiilen uygulama konulmuştur.²⁵ Tevkifhane ve hapishanelerin ayrımı, personel, idare, temizlik, disiplin ve düzen, sıhî şartlar ve ihtiyaçların temini, mahkûmların çalıştırılması gibi konuları ele alan nizamname layihası 6 fasıl 97 maddeden oluşmuştur.²⁶ Ancak adliye teşkilatındaki tahsisat sıkıntısı, davaların zamanında görülememesinden tutukluluk sürelerinin uzaması ve imkânsızlıklar nedeniyle birçok yerde ayrı

²¹ Yıldız, *a.g.e.*, s.221-223.

²² Yıldız, *a.g.e.*, s.267-275.

²³ Şen, *a.g.e.*, s.28.

²⁴ Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış*, 9/17 (Kış 2015), s.95.

²⁵ G. Yıldız, *a.g.e.*, s.380-382.

²⁶ Schull, *a.g.e.*, s.47.

tevkifhane ve hapishanenin olmaması fiziki ve sıhhi şartları olumsuz etkilemeye devam etmiştir.²⁷

1890'lı yıllara gelindiğinde hemen hemen her yerde hapishaneler açılmışsa da eski düzenin devam ettiği, şartlarda olumlu bir değişikliğin yaşanmadığı görülmektedir. 1893 yılında İstanbul'da yapılan bir teftişin ardından hücre modeline sahip modern bir hapishane inşası gündeme gelmişse de hayata geçirilememiştir.²⁸ Bu yeni tip hapishanenin yapısına uygun olarak hapishanenin idaresi ve özelliklerini anlatan bir nizamname layihası aynı yıl padişaha sunulmuştur. Layihada hapishanenin fiziksel şartları, havalandırılması, aydınlatılması, odaların büyüklüğü ve şekli, idarede yapılacak işlemler, mahkûmların gündelik hayatındaki disiplin, giyecekleri, mahkûmların üretimde bulunması ve kazançları, görevlilerin vazifeleri, sağlık koşulları ve bir doktorunun bulunması gibi konular etraflıca anlatıldığı gibi örnek bir hapishane planı da layihaya eklenmiştir (Bkz. EK 1).²⁹

1909-1911 yılları arasında hapishaneler için önemli girişimlerde bulunulmuş, merkezi bir ceza politikası oluşturulmaya çalışıldığı gibi vilayetlerde uygulanmak üzere tek tip bir plan belirleninceye dek hapishanelerin inşa faaliyetleri askıya alınmıştır³⁰. 4 Ocak 1912 tarihli genelgede sınavla alınacak hapishane müdürlerinin ceza kanunları hakkında bilgi sahibi olması, gardiyanların okuryazar olmasına dikkat edilmesi istenmiştir. Projelerin uygulanması için 1911-1912 yılında Dâhiliye Nezâreti'nde Hapishaneler İdare-i Umumiye Müdüriyeti oluşturulmuş, 1913-1914 yılında müdüriyet yeniden düzenlenmiştir.

---

²⁷ Serap Sunay, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1 (Haziran 2018), s.45-46.

²⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s.424.

²⁹ BOA. PLK.p. 5384.; Hatice Akın, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair Bir Nizamname Önerisi", *History Studies*, 3/3 (2011), s.23-36. Bu çalışmada ıslahat layihasını kaleme alan padişah yaverlerinden jandarma mirlivasının ismi sehven Bülent okunmuş olup, Blunt olması gerekmektedir. Bkz. Yıldız, *a.g.e.*, s.431.

³⁰ Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, İstanbul, 2019, s.26.

Birçok yerde hapishane ve tevkifhane inşasına karar verilmişse de tahsisat tedariki 1916-1917 yılında gerçekleşebilmiştir.³¹

Yeni yapılacak binalar için Avrupa'daki binalar ve işleyiş incelenerek ihtiyaca ve geleneklere uygun nizamnameler ve binalar yapılmasına karar verilmiştir.³² 1916'da bu çalışmalara katılan Alman uzman Dr.Pollitz, hapishanelerin durumunu tespit etmek için izahat varakası olarak kayıtlara geçen yeni bir istatistik çalışması başlatmıştır. 1919'a kadar Hapishaneler Müfettiş-i Umumisi olarak görevlendirilen Pollitz, yaptığı incelemelerden sonra nizamname önerileri ve raporlar hazırlamıştır.³³ Dâhiliye Nezâretine inşa edilecek hapishanelerin fizikî özelliklerine yer veren tabloları sunduğu gibi, revirin bulunmasını, izdihama bağlı olumsuzlukların bertaraf edilmesini ve temizliğe önem verilmesini önermiştir.³⁴ Pollitz, ülke genelinde nüfusa göre tevkifhane inşasını, mevkufinin üçte biri için hücrelerin yapılmasını, bazı yerlerde ise tevkifhane ile hapishanelerin bir arada inşasını önermiştir. Bu çerçevede bazı vilayetlerde hapishane inşasına başlanmasına sonrasında yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Nitekim Kasım 1917'ye gelindiğinde planlanan inşaatların bir kısmı bitmek üzere olduğu gibi bir hayli hapishanenin inşaatı da ihale olunmuştur.³⁵ 1918'in sonuna kadar Pollitz'in teftişleri devam etmiş ve savaş şartlarına rağmen devlet hapishanelerin durumunun iyileştirilmesi için gayret sarf etmiştir.³⁶

Devletin hapishanelerin ıslahı için gösterdiği gayret mütareke yıllarında da devam etmiştir. Osmanlı topraklarının birçok yerinde mevcut hapis mekânlarının iyileştirilmesi, tamiri ve yeniden inşası

³¹ Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali-Hilal Oytun Altun, İstanbul, 2010, s. 176-177.; Adak, a.g.t, s.39-40.

³² Mustafa Dağ, "Geç Dönem Osmanlı Taşrasında Bir İnfaz Kurumu: Mersin Hapishanesi Örneği (1864-1920)", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1 (Aralık 2022), s.8.

³³ Halim Demiryürek, "Hüdavendigar Vilayetinde Hapishaneler ve Mahpuslar (1914-1917)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42 (2016), s.553; Adak, a.g.t., s.40.

³⁴ Saadet Tekin, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", *OTAM*, 24/24 (2008), s.208.

³⁵ Adak, a.g.t., s.41.

³⁶ Gönen, a.g.m., 182-183.

şeklinde seyreden sürecin izlendiği yerlerden birisi de Antalya hapishanesidir.

Antalya Hapishanesi

1847 yılına ait belgeden Antalya'da mevcut bir hapishane olduğu anlaşılmaktadır. Belgede hapishane, zaptiye askerlerinin kullandığı koşullar ile hükümet konağının harap vaziyette olduğu ve tamire ihtiyaç duyulduğu bilgisine yer verilmektedir. 6500-7000 kuruşla tamiratın yapılabileceği şimdi yapılmazsa ileride maliyetin artacağı belirtilerek tahmini masrafın mahallinden karşılanmasının istendiği ve buna onay verildiği anlaşılmaktadır.³⁷ Nitekim bahsedilen tamirat Antalya Kazası'nın vergi ve aşar bedeli tahsisatından karşılanarak 8277 kuruş masrafla gerçekleştirilmiştir.³⁸

1858 yılına gelindiğinde Antalya hapishanesinin Antalya sakinleri için tehlike arz edebilecek şekilde kazanın en işlek ve yoğun bölgesinde bulunduğu ayrıca hapishanenin yangın, yıldırım düşmesi gibi tehlikelere karşı gerekli tedbirlerden mahrum olduğu görülmektedir.³⁹ Konuyla ilgili bir girişimde bulunulduğuna dair bir veri bulunmamaktadır. Ancak hapishanenin ihtiyacına binaen inşaat faaliyetlerinin desteklendiği görülmektedir. 1875 tarihinde hapishanenin içine 11.057,5 kuruş maliyetle bir oda yapılması uygun bulunmuştur.⁴⁰ İlerleyen tarihlerde yani Ocak 1886'da ise teferruatı belirtilmemekle beraber mahkûmların sebep olduğu uygunsuz durumlardan dolayı hapishane bitişiğinde yer alan iki kalenin arasına dört kısım kâgir koşuşun yaptırılması düşünülmüştür. Bu koşuşu hayırseverlerin yaptırmak istediği, hem büyük bir hayır işi gerçekleştirecekleri hem de böyle sağlam bir hapishane ile her türlü sakıncanın bertaraf edileceği bildirilmiş ve bu teklif Şubat 1886'da uygun bulunmuştur.⁴¹

Hapishanenin genişletilmesine dair bir diğer talep de devlete olan borçlarından dolayı tutuklu bulunanların yerleştirilmesi için bir oda

³⁷ BOA. İ.DH. 143/7360.

³⁸ BOA. İ.MVL. 105/2326.

³⁹ BOA. HR.TO. 229/46.

⁴⁰ BOA. İ.DH. 706/49460.

⁴¹ BOA. ŞD. 1711/17.

yapılmasıdır. Borçluların cünha ve cinayet mahkûmlarından ayrı yerde tutulmasının uygun olmadığı gerekçesiyle keşif neticesinde 1479 kuruş masrafla odanın inşa edilebileceği belirtilmiştir. Talep uygun bulunmuş, belirtilen meblağın üstüne çıkılmaması hatta daha da uygun bir miktarla inşa edilmesi ve inşaat masrafının 1886 (1302) senesi bütçesinden karşılanması söylenmiştir.⁴²

Bu girişimlere rağmen hapisanenin tamiratına duyulan ihtiyaç devam etmiş, 1887 yılında koğuşların bazı yerleri 490 kuruş masrafla elden geçirilmiş ve Konya Vilayeti'nin 1886 (1302) yılı bütçesinden karşılanmıştır.⁴³

Hapishanenin içinde bulunduğu zor şartlardan dolayı farklı çözüm arayışlarına girildiği de görülmektedir. Şartları ağırlaştıran etkenler sadece hapishanenin harap olması değil aynı zamanda kapasitesinin üstünde mahkûm barındırmasıdır. Ocak 1887'de mahkûm sayısını azaltmak için 30 kişinin başka bir yere gönderilmesi istenmiştir. Talep 1 Şubat'ta Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne havale edilmiştir. Nezâret tarafından ilk önce mahkûmların kürek merkezlerinden birine gönderilmesi düşünülmüş ancak kürek merkezlerin dolu olması sebebiyle gerçekleştirilememiştir. Zaten beş seneden fazla kürek cezası alan mahkûmların aynı yerde cezalarını çekmeleri de doğru bulunmadığından hiç değilse vilayet merkezinin hapishanesine gönderilmeleri düşünülmüş ancak Konya hapishanesindeki doluluk oranı bu çözümü geçersiz kılmıştır. Bu durum karşısında merkez hapishanenin genişletilmesi veya geçici olarak uygun bir yer bulunarak mahkûmların bir kısmının oraya nakledilmesi gerekli görülmüş bu da mümkün olmazsa mevcut hapishanenin bir iki oda ilave edilerek genişletilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca yapılacak yeni odaların inşasında tasarrufa riayet edilmesi belirtilerek ne kadar masrafla yapılacağına dair keşif defterinin gönderilmesi istenmiştir.⁴⁴

Antalya hapishanesinde Şubat 1887'de 400'den fazla mahkûm bulunduğu bilinmektedir. Sayı fazlalığından dolayı firar ve sonrasında yaşanacak yağmacılık gibi eylemlere fırsat vermemek için beş yıldan

⁴² BOA. DH.MKT. 1361/80.

⁴³ BOA. DH.MKT. 1400/53.

⁴⁴ BOA .DH.MKT. 1396-106.; BOA. DH.MKT. 1408-122

fazla hapis cezası olan mahkûmların Payas veya Rodos hapishanelerine gönderilmesi için izin istenmiştir.⁴⁵ Mevcut şartların iyileştirilmesi için bir diğer talep de mal sandığından karşılanmak üzere 40-50 bin kuruş masrafla eski kale bitişiğinde yeni bir hapishane inşasına izin verilmesidir.⁴⁶ Mahkûmların Rodos'a gönderilmeleri uygun bulunarak kaç kişi olduklarının bildirilmesi, izin istenen yeni hapishane için ise bir keşif yapılması ve hazırlanan keşif defterinin münakasa pusulasıyla birlikte gönderilmesi istenmiştir (7 Nisan 1887).⁴⁷ Vilayet'ten gelen cevap neticesinde beş seneden fazla süre ile cezası kesinleşen beş mahkûm olduğu anlaşılmış ve bu mahkûmların hemen Rodos'a gönderilmeleri bildirilmiştir. Mevcut hapishanenin ansızın yıkılabilecek halde olduğu göz önünde bulundurularak 30.000 kuruşluk masrafa izin verilmiş ancak inşaat iradesi gönderilmeden herhangi bir harcama yapılması kesin bir dille yasaklanarak keşif defteri ve resminin bir an evvel gönderilmesi istenmiştir.⁴⁸

Yeni bir hapishanenin inşası konusunda izin talebi ile ilgili yazışmalar gerçekleştirilirken, izin alabilmek için farklı çözüm yollarının da merkeze sunulduğu görülmektedir. 16 Mayıs 1887'de Konya Vilayeti'nden Dâhiliye'ye gönderilen tahriratta Antalya hükümet konağının yandığı ve kiralanan yerlerde memurların görev yapmak zorunda kaldığı bildirilmiştir. Bahsedilen kira bedeli ile başka bir kaynaktan bulunan akçenin toplamının 500.000 kuruş olduğu, bu meblağ ile 20-30 odalı yeni bir hükümet konağı ve hapishanenin yapılabileceği belirtilmiştir. *"...başkaca karşılık bulunan akçenin..."* ifadesiyle kastedilen muhtemelen aşağıda bilgisi verilen kaynaklardır. Ağustos 1887 tarihli cevabî yazıda tahrirat ile beraber bir defterin gönderildiği bilgisi yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bahsedilen defter hükümet konağı ve yeni bir hapishane inşasının masraflarının karşılanabileceği kaynakları gösteren bir defterdir. Çünkü defterde Doğu Rumeli ve Bulgaristan muhacirlerinin iskânında kullanılmak üzere toplanan yardım parası ile arsa satışından elde edilecek gelirin inşaat masraflarına karşılık yazıldığından bahsedilmiştir. Mahalli idare yardım parasını inşaat için kullanmakta bir sakınca görmese de Dersaadet

⁴⁵ BOA. DH.MKT. 1401/94.

⁴⁶ BOA. DH.MKT. 1401/94.

⁴⁷ BOA. DH.MKT.1410/124.

⁴⁸ BOA. DH.MKT. 1438-35.

bunu uygun bulmamış, toplanan paranın yardım komisyonuna teslim edilmesi istenmiştir. İnşaat için ise sadece satışı gösterilen arsalar bedelinin kullanılmasının mümkün olabileceği ifade edilmiştir.⁴⁹

22 Aralık 1887’de Dâhiliye Nezâreti’nden Konya Vilayeti’ne gönderilen yazıda yardım parasının Maliye Nezâreti’ne gönderilmesi, bahsedilen arsaların usule uygun şekilde satılarak bedelinin hazineye aktarılması talimatı verilmiştir. Ayrıca 500.000 kuruşluk bir hükümet konağı inşası için mali durum uygun olmadığından tasarrufa dikkat edilmesi istenmiştir. 30-40 bin kuruş bir maliyetle hapisane ve hükümet konağı inşası için ebniye nizamnamesine uygun şekilde keşif defteri, münakasa pusulası ve planının hazırlanması bildirilmiştir.⁵⁰

Aralık 1887 tarihli Adliye ve Mezâhib Nezâreti’nde gönderilen bir yazıda da yukarıdaki bilgilere yer verilmektedir.⁵¹ Her iki yazıda da hükümet konağı ve hapisane inşasından bahsedilirken sadece hükümet konağı için yanmış ifadesi kullanılmaktadır. Mevcut hapisanenin hükümet konağı içinde mi yoksa bitişiğinde mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yukarıdaki ifadeden hareketle her iki şekilde de çıkan yangından hapisanenin etkilenmediği anlaşılmaktadır. Bu da sadece yapımı düşünülen hapisane inşası ile yaşanan yangın neticesinde ortaya çıkan yeni hükümet konağı ihtiyacının birleştirilerek birlikte planlandığını ve bu birlikteliğin sadece inşaat masrafları için kaynak bulma noktasında olduğunu göstermektedir. Zira 28 Kasım 1887’de hapisane inşası keşif defterinin gönderilmiştir.⁵²

Ocak 1888’e gelindiğinde ise Dâhiliye’den Şehremaneti’ne gönderilen yazıda hükümet konağı inşası hiç zikredilmemekte, 64.000 kuruş maliyetle Antalya’da yeni bir hapisane inşası için hazırlanan keşif defterinin tasarrufa ve usule uygun olup olmadığının değerlendirilmesi için gönderildiği bilgisi yer almaktadır.⁵³ Ancak bir ay geçmesine rağmen cevap gelmeyince Konya Vilayeti’nden konuyla ilgili yeni bir tahrirat gönderilmiş, bunun üzerine Şehremaneti’ne tekrar yazı

⁴⁹ BOA. DH.MKT. 1437-113.

⁵⁰ BOA. DH.MKT. 1471-32.

⁵¹ BOA. DH.MKT. 1472-1.

⁵² BOA. DH.MKT. 1488-94.

⁵³ BOA. DH.MKT. 1475-36.

yazılarak bilgi istenmiştir.⁵⁴ Şubat 1888'de yapılan değerlendirme sonucunda fennî şartları sağlayamadığı gerekçesi ile hazırlanan keşif defteri iade edilmiştir. Gerekli düzeltmelerin yapılması, râyiç defterinin ne şekilde düzenleneceği bilgisi ve inşa edilecek binanın planının gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵

Hapishane inşaatına dair yazışmalar bu şekilde süregiderken hapishanedeki mahkûm sayısının fazlalığından dolayı yaşanan sıkıntı devam etmektedir. Ağustos 1889'da hapishanenin olumsuz şartlarından dolayı hastalıkların ortaya çıktığı, ağır suçlardan mahkûm olanların hafif suçlardan hüküm giyen mahkûmları kışkırtarak firar girişimi, başgardiyana itaatsizlik gibi sorunlara sebebiyet verdikleri bildirilerek, idam ve kürek cezasına mahkûm 10-15 kişinin Rodos veya başka bir yere gönderilmesi için izin istenmiştir.⁵⁶ Talep uygun bulunarak beş seneden fazla kesinleşmiş kürek cezası alan mahkûmların Akka kürek merkezine gönderilmesine karar verilmiştir (14 Eylül 1889).⁵⁷ Ayrıca düzenin sağlanması için hapishane görevlilerinin sayısının arttırılmaya çalışıldığı da görülmektedir. Ekim 1890'da gönderilen tahriratla bir kâtip ve üç gardiyan tayini talep edilmiş ancak bütçede karşılığı bulunmayan harcamaların yapılması uygun olmadığı gerekçesi ile karşılığı bulunarak tayinin gerçekleştirilmesi cevabı alınmıştır.⁵⁸

Hapishane şartlarının iyileştirilmesine yönelik bu girişimlerin yanısıra Kasım 1892 Antalya hapishanesinin tamirine gayret edildiği görülmektedir. Keşif neticesi 3633 kuruş 20 para masrafla tamirat edilebileceğine dair keşif defteri gönderilmiştir. Ancak Aralık ayında Dâhiliye'den verilen cevapta ebniye nizamnamesine uygun olarak münakasa pusulasının gönderilmediği ayrıca bu masrafın nereden karşılanacağı belirtilmediği bildirilerek eksik evrakın tamamlanması istenmiştir.⁵⁹

⁵⁴ BOA. DH.MKT. 1484-76.

⁵⁵ BOA. DH.MKT. 1488-94.

⁵⁶ BOA .DH.MKT. 1647-25.

⁵⁷ BOA .DH.MKT. 1656-74.

⁵⁸ BOA. DH.MKT. 1793-15.

⁵⁹ BOA. DH.MKT. 2028-10.

Mevcut belgelerden 1895 yılına gelindiğinde de artık ihtiyaçları karşılama yetersiz kalan hapisane binasının yeniden inşası için çalışmaların başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mayıs 1895'te Konya Vilayeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne Antalya hapisanesi inşası için gönderilen evrak, incelenmek üzere Şehremaneti'ne yollanmıştır. Aynı ayın sonunda Konya Vilayeti'nden hapisane inşası izni için acele edilmesi isteğine dair bir telgraf gelmiştir. Telgrafta Antalya hapisanesinin 100 kişiyi bile barındıracak durumda olmamasına rağmen 300'e yakın mevcudunun olduğu, yaşanan izdihamdan dolayı hasta sayısının arttığı, yakın zamanda atlatılmış olan koleranın hapisanede devam ettiği aktarılarak bu vahim durumun bertaraf edilmesi için bir an evvel inşaat izninin verilmesi talep edilmektedir. Bu telgraf üzerine Şehremaneti'nden değerlendirmenin hızlandırılması istenmiştir. İki ay sonra gönderilen değerlendirme sonucunda yapılacak hapishanenin planı fennî şartlara uygun bulunmuş ancak keşif defterinin kurallara uygun düzenlenmediği ve râyiç defterinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bunların ne şekilde düzenleneceğini gösteren evrakla birlikte ilgili belgeler Ağustos 1895'te Konya'ya geri gönderilmiştir.⁶⁰ İstenilen düzenlemeler yapılarak hazırlanan keşif ve râyiç defterleri Mart 1896'da Dahiliye'ye gönderilmiştir. Evrak Şehremaneti tarafından incelendiğinde 165.486 kuruş 14 santim masrafla inşa edilecek olan hapishanenin keşif defteri bir dereceye kadar fennî şartlara uygun bulunduğu gibi, hazırlanan râyiç defteri de içeriğine göre uygun görülmüştür. Şehremaneti'nden çıkan olumlu rapor sonrasında gerekli olan meblağın bütçede karşılığı olmamasından dolayı bunun 1896 (1312) senesi bütçe açığı ile zuhurat ve taşra inşaat tertibi fazlasına ilave edilerek ödenmesi hususunda Sadaret'ten 7 Eylül 1896'da izin istenmiştir.⁶¹ Sadaret bu talebi görüşülmesi için Şûrâ-yı Devlet'e havale etmiş, meclis 1 Ekim 1896'da talebi onaylamıştır.⁶² Kararın olumlu olması üzerine Sadrazam tarafından hapisane inşası izni için sunulan tezkirenin iradesi 19 Ekim 1896 tarihinde çıkmıştır. Böylece 165.486 kuruş 14 santim masrafla Antalya'da yeni bir hapisane inşasına onay verilmiştir. Sadaret konuyla ilgili iradenin

---

⁶⁰ BOA. DH.MKT. 378-17.

⁶¹ BOA. ŞD.1727-15.

⁶² BOA. İ.DH. 1340-9.

çıkıldığını Dâhiliye Nezâreti'ne bildirirken gereğinin yapılması için Maliye Nezâreti'ne de tebligat gönderildiği bilgisini vermiştir.⁶³

Ekim 1896'da çıkan iradenin üzerinden iki yıl geçmesine rağmen hapishane inşaatına başlanmadığı Konya Sıhhiye Müfettişi Lütfi Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 23 Şubat 1898 tarihli telgrafından anlaşılmaktadır. Telgrafta Antalya ve kazalarında ortaya çıkan çiçek hastalığının kontrol altına alındığı bilgisi verilmektedir. Antalya merkezinde ise hastalığa yakalanan 24 kişiden 11'inin hapishanede olduğu, bunların 3'ünün vefat ettiği ve bu durumun hapishanenin sağlıksız koşullarından kaynaklandığı belirtilmektedir. Telgraftaki bilgiler üzerine Konya Vilayeti'ne Tesrî-i Muamelât ve İslahat Komisyonu'ndan gönderilen yazıda hapishane inşaatına bir an evvel başlanması ve gelişmelerden haberdar edilmesi istenmiştir.⁶⁴

Mevcut hapishanenin yetersizliği ve kötü şartları gerek sağlık açısından gerekse düzen ve disiplin sağlanması açısından sıkıntı yaratmaktadır. Nitekim Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nden Dâhiliye'ye gönderilen yazıda Antalya hapishanesindeki mahkûm sayısının fazlalığından dolayı düzenin sağlanamadığı belirtilerek, sorunun giderilmesi için gereğinin yapılması istenmiştir (27 Temmuz 1898).⁶⁵

Hapishanenin içinde bulunduğu vaziyet Konya Valisi Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa'nın vilayet dâhilinde gerçekleştirdiği teftiş gezilerini aktardığı raporlara da yansımıştır. Kasım 1898 yılında gönderdiği raporunda Teke Sancağı'nın kazalarındaki hapishanelerin her birinde 15-20 mahkûmun bulunduğu, çoğunun soruşturmalarının tamamlanmamış belgelerin eksik olduğunu kaydetmiştir. Hapishanelerin fiziksel durumunu "*iş bu mahbûs ve mevküfinin buldukları yer birer tengnâ-yı ıztırâbdan ve ta'bîr-i câizle bir dâr-ül-emrâzdan ibaret olarak insâniyyet ve ma'delete muhâlif bir hâlde*" şeklinde ifade etmiştir. Vali Paşa hapishanelerin bir şekilde tamiri çaresine bakıldığını ancak merkez liva hapishanesinin artık tamirle ıslah olamayacak vaziyette olduğunu kaydetmiştir. Yapılan yoklamada 188 mahpus ve tutuklunun bulunduğu hapishanenin, bu sayıda mahkûmu

⁶³ BOA. BEO. 855-64118.

⁶⁴ BOA. DH.TMIK.S. 17-59.

⁶⁵ BOA. DH.TMIK.S. 20-53.

alacak derecede geniş olmadığını görülmüştür. Binanın büyüklüğüne kıyasla pencerelerinin yetersiz olduğundan bahisle, koğuşların uygun yerlerine yeni pencere açtırıldığını, hapisanenin üstünde yer alan zabıta dairesinin ise başka bir yere nakledilerek 30 kişilik bir koğuşla revir için ayrılarak iki odanın hapisaneye dâhil edildiğini bildirmiştir.⁶⁶ Adlî işlemler teftiş edildiğinde ise çok sayıda tutuklunun haklarında hüküm verilmeksizin beklediği, bir kısmının hak ettikleri cezadan fazla süredir tutuklu oldukları anlaşılmıştır. Bu durumun sebebinin adlî memurların yolsuzluklarının yansira şahit ve zanlıların mahkemeye getirilememesi olduğu anlaşılmış, mağduriyetin giderilmesi ve bu kişilerin mahkemeye getirilmeleri için maiyetine yeter miktarda piyade ve süvari verilen bir memur görevlendirilmiştir. Ayrıca sorgu sürecini hızlandırmak için de Akseki Kazası bidayet mahkemesi ikinci kâtibinin istintak dairesine görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Kâtip eksikliği sebebiyle düzgün tutulmadığı görülen hapisane ve tevkifhane defterlerinin tertibi için 150 kuruş maaşla bir kâtibin istihdamı gerekli görülmüştür.⁶⁷

Ocak 1899'da Konya Vilayeti'nden Dâhiliye'ye gönderilen yazıda Antalya hapisanesi için inşaat emri geldiği ve inşaatı için geçmiş senelerin gelirlerinden harcama yapılacağı gösterildiği ancak geçmiş senelerden kalan tahsilatın %25'i vilayetin harcamaları için ayrılarak kalan kısmının maliye hazinesine gönderildiği anlatılmıştır. Her ne kadar %25'lik kısım valiliğin elinde ise de bu miktarın inşaatı yeterli gelmeyecek bir meblağ olduğu dolayısıyla gelecek sene gelirlerinden harcama yapılabilmesi için Maliye Nezâreti'nden izin istenmesi talep edilmektedir. Maliye Nezâreti ile yapılan yazışmalardan 7 Aralık 1896 tarihli 165.486 kuruşluk havalenamesinin 1 Mart 1897 tarihinde mahalline gönderildiği ancak geçmiş sene olmasından dolayı masrafın 1896 (1312) senesi gelirlerinden karşılanamayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Temmuz 1899'da Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu tarafından Konya Vilayeti'ne cevap gönderilmiştir. Gönderilen yazıda geçmiş seneler masrafının gelecek seneler gelirlerinden karşılanması usul ve kaidelere uygun olmayacağından ve

⁶⁶ BOA. DH.TMIK.S. 20-14.

⁶⁷ Hatice Durgun, "Konya Valisi Mehmet Ferit Paşa'nın Gözünden Antalya (1898-1902)", *Gazi Akademik Bakış*, 16/31 (Kış 2022), s.140-141.

zaten bu gelirlerden artan meblağın (%25'lik kısım) vilayete tahsis edildiğinden bahisle hapishane masrafının her durumda havalesi hesaplanarak içinde bulunulan senenin gelirlerinden ödenmesi uygun bulunmuştur. Bu konuda mülkî memurların tahsilat meselesine itina göstermeleri, elde edilecek meblağdan masrafların karşılanması istenmiştir.⁶⁸ Verilen kararın aynı şekilde Dâhiliye Nezâreti tarafından da Ekim 1899'da vilayete bildirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁹

Masrafların içinde bulunulan senenin gelirlerinden karşılanmasına karar verilerek mesele çözülmek istenmişse de bunun mümkün olmayacağı 23 Kasım 1899 tarihli Konya Vilayeti'nden gönderilen tahrirattan anlaşılmaktadır. Konya Valisi yazısında gelirlerinin %75'inin Dersaadet'e gönderildiği vilayete bırakılan %25'lik kısmının ise 375.000 lirayı geçen borçlara ve bu havalenemeye karşılık tutulduğunu dolayısıyla inşaat masraflarının karşılanmasının mümkün olamayacağını anlatmış daha önce gönderilen yazılarda da bu noktaya dikkat çekilmeye çalışıldığını belirtmiştir. Yazının devamında bu şartlar karşısında *takdîm-ül-ehemm-ale-l-mühimm* kaidesinden hareketle İsparta hapishanesinin inşasına başlandığı bildirilmiştir.⁷⁰

Konya Valisi Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa, vilayet teftişi çerçevesinde Ekim 1899'da Antalya'ya yeniden gelmiştir. Bu ziyareti sırasında hapishaneyi de teftiş eden Paşa, mahkûmların sayısının çok fazla olduğunu ve mevcut koğuşların yetersiz olduğunu görmüştür. İzdihamın hafifletilmesi için hapishanenin bitişiğinde nisa tevkifhanesi olarak kullanılan kârgir kısmın duvarları onarılmış, çatı ve zemini yeniden inşa ve tefriş edilmiştir. 4000 kuruş kaynak tedarikiyle gerçekleşen bu düzenleme sonucunda tamir edilen tevkifhane ile hapishane arasına bir kapı açılarak 60 kişilik bir koğuş oluşturulmuştur. Kadın tutuklular için hazırlanmak üzere de başka bir yer bulunmuştur. Temizlik ve sıhî şartların yetersizliğini bertaraf edebilmek için koğuşlar temizletilmiş ve kireçle badana yaptırılmış, avluda bataklık haline gelen havuz kapatılmış, atık suların tahliyesi için bir su yolu yaptırılmıştır.⁷¹

⁶⁸ BOA. DH.TMIK.S. 24-100.

⁶⁹ BOA. DH.MKT. 2271-34.

⁷⁰ BOA. DH.TMIK.S. 28-41.

⁷¹ BOA. BEO. 1359-101898.; Durgun, a.g.m., s.141-142.

Yeni hapishanenin inşası için kaynak tedariki belirsizliğini korurken, mevcut hapishanenin kötü şartları devam etmektedir. Ankara ve Konya Vilayetleri Adliye Müfettişliği'nden Haziran 1900 tarihinde gönderilen teftiş layihasında Antalya ve Isparta Sancakları hapishanelerinin pis koktuğu ve karanlık bir halde bulunduğu, mahkûm sayısının ise çok fazla olduğu bilgileri verilerek, bahsedilen hapishanelerin ıslahının gerekliliği belirtilmiştir.⁷²

Antalya hapishanesinin inşası için Temmuz 1901'de somut adımların atılmaya başlandığı görülmektedir. Konya Vilayeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne verilen bilgide Antalya hapishanesi için inşaat malzemelerinin tedarikine başlandığı, yakın zamanda temelinin atılacağı, yerel bir kereste tüccarı tarafından da yüklü miktarda kereste bağışlandığı bildirilmiştir.⁷³ 7 Ekim 1902 tarihinde Konya Vilayeti'nden hapishane inşaatının durumu ile ilgili bilgi verilmiştir. Tahriratta hazinesi celileye bırakılmaksızın tedarik edilen kaynakla yapılmakta olan Isparta'daki inşaat faaliyetleri ve Antalya hapishanesinin inşaatından bahsedilmiş, Antalya hapishanesinin inşaatının bitmek üzere olduğu ifade edilmiştir.⁷⁴

23 Mayıs 1903 tarihine gelindiğinde hapishanenin tamamlanmış olduğu, bahsedilen tarihte Konya Vilayeti tarafından Maliye Nezâreti'ne gönderilmiş telgraftan anlaşılmaktadır. Telgrafta eski hapishanenin son derece harap bir halde bulunduğundan içinde mahkûm tutulmasının sakıncalı olduğu, yeni yapılan hapishanenin ise suyu bulunmadığı için mahkûmların nakillerinin gerçekleşemediği bildirilmiş, suyollarının inşaatı için gerekli olan 5500 kuruşun sarfı için izin istenmiştir. Konuyla ilgili nezâretten bir cevap gelmeyince durum Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu'na da bildirilerek konunun önemi ve aciliyeti vurgulanmış, yaşanabilecek fenalıklardan mesuliyet kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. Komisyon da tüm bu bilgileri içeren bir yazı ile süratle gereğinin yapılmasını 4 Haziran 1903'te

⁷² BOA. DH.TMIK.S. 33-40. Konya Valisi Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa Kasım 1900 tarihli raporunda Antalya hapishanesindeki 229 mahkûmun bulunduğunu kaydetmiştir. Bkz. Durgun, a.g.m., s.141.

⁷³ BOA. DH.MKT. 2509-23.

⁷⁴ BOA. DH.MKT. 599-20.

Maliye Nezâreti'nden istenmiştir.⁷⁵ Konya Vilayeti'nin 10 gün içinde konuyla ilgili iki yazı göndermesi ve su yollarının yapılarak mahkûmların nakillerinin gerçekleştirilmesi konusunda acele edilmesi Antalya'daki eski hapishanenin durumunun ne kadar vahim olduğunu gözler önüne sermektedir. Konuyla ilgili Maliye Nezâreti'nden cevap geldiği Dâhiliye Nezâreti'nin tezkiresinden anlaşılmaktadır. Maliye Nezâreti verdiği cevapta su isalesi masrafı olan 5500 kuruşun yeni hapishane inşası masraflarından ödenmesi düşünülmekteyse de, yeni hapishane inşaatının masrafları 1896 (1312) senesi emvalinden ödenmek üzere bırakılmış ancak son karara değin buradan bir para sarf edilmemiş olduğunu bildirilmektedir. Kaldı ki geçen senelere ait olan ve senesi içinde sarf edilmeyen meblağlardan vuku bulacak harcamaların kararname gereği yeni sene masraflarından kabul edildiği, dolayısıyla zikrolunan masrafın 1903 (1319) senesinden tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Dâhiliye Nezâreti 22 Kasım 1903 tarihli tezkiresinde bu bilgilere yer vererek, yeni hapishane inşaat masraflarından 5500 kuruş düşülüp, mevcut senenin yani 1903 (1319) senesinin tahsisatına eklenip ödenmek üzere havalenamesinin düzenlenerek ilgili vilayete gönderilmesi için Sadarettten maliyeye emir verilmesi istenmiştir.⁷⁶ Dâhiliye Nezâreti'nin tezkiresi 22 Mart 1904'te Şûrâ-yı Devlet'te değerlendirilerek 5500 kuruşluk su isalesi masrafının yeni hapishanenin inşaat masraflarından düşülerek mevcut senenin dâhiliye tahsisatından ödenmesi uygun görülmüştür.⁷⁷ Haziran 1904'te de havalenamesi çıktığı gibi gereğinin yapılması için Konya Vilayeti'ne bilgi verilmiştir.⁷⁸

Konya Vilayeti ile Sadaret arasında gerçekleşen yazışmalardan Ocak 1904 tarihinde artık yeni hapishanenin kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Konya merkez hapishanesinde yaşanan izdihamdan dolayı Antalya hapishanesine mahkûm gönderilmek istenmiş ancak 400'e yakın mahkûmu barındırabilen Antalya hapishanesine merkeze bağlı yerlerden sürekli mahkûm gönderildiğinden bahisle başka mahkûm kabulünün mümkün olamayacağı belirtilerek Konya merkez hapishanesinden mahkûm gönderilmesine itiraz edilmiştir.⁷⁹ Konya

⁷⁵ BOA. DH.TMIK.S. 46-36.

⁷⁶ BOA. ŞD. 2734-17.

⁷⁷ BOA. BEO. 2309-173114 (Lef:2).

⁷⁸ BOA. DH.MKT. 796-66.

⁷⁹ BOA. BEO. 2245-168313 (Lef:3).

merkez hapishanesinin sıkıntısının giderilmesi için düşünölen Isparta hapishanesine mahkûm nakli, cezaları kesinleşen mahkûmların başka kürek merkezlerine gönderilmesi gibi çeşitli seçeneklerde olumsuz sonuçlanınca Antalya'daki eski hapishaneye dahi mahkûm gönderilmesi gündeme gelmiştir. Ancak Teke Mutasarrıflığı'ndan Antalya'daki eski hapishanenin yıkılmaya yüz tuttuğu, enkazı ve kiremitlerinin bir kısmının da yeni hapishane inşasında yapılması gerekli görölen kalelerde kullanıldığı bilgisi gelmiştir.⁸⁰

Bundan sonraki süreçte artık yeni hapishanenin kullanımıyla birlikte ortaya çıkan ihtiyaçların giderilmesine çalışılmıştır. Bu ihtiyaçlardan ilki hapishanenin gezinti alanına çakıl döşenmesidir. Bunun için gerekli olan 2000 kuruşun vilayet bütçesinden karşılanmıştır.⁸¹

1907 yılına gelindiğinde üç yıl gibi kısa bir süredir kullanılan hapishanede tamir ihtiyacının ortaya çıktığı görölmektedir. Hapishane koşullarının tamiri için gerekli olan 1791,5 kuruşun ilk önce vilayetin o yılki bütçesindeki tamirat kaleminde bulunan 3792 kuruştan karşılanması uygun görölmüştür. Ancak bu paranın hazine bütçesine nakledildiğinin anlaşılmasıyla gerekli olan tahsisatın sağlanması Maliye Nezâreti'ne istendiği gibi Konya Vilayeti'ne de bildirilmiştir.⁸² Benzer bir durum hapishanede yapılması düşünölen gasilhane inşası için de yaşanmıştır. Mart 1907'de gasilhane inşası için talep edilen 618,5 kuruşluk masrafın vilayet bütçesindeki tamirat tertibinden karşılanması bildirilmiş ancak 30 Nisan 1907 tarihli Sadaret tezkiresi ile devlet dairelerindeki inşaat ve tamir tertiplerinin hazineye aktarılmasından dolayı buradan karşılanamamış, gereğinin yapılması Maliye Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁸³ Aynı gerekçe ile takibinin Maliye Nezâreti'nden yapılması bildirilen bir başka talep de hapishanenin genişletilmesi ve tevkifhanenin tamiridir. Ekim-Aralık 1907 tarihleri arasında gerçekleşen yazışmalar neticesinde konunun Maliye Nezâreti'ne yazıldığı bildirilmiştir.⁸⁴

⁸⁰ BOA. BEO. 2245-168313 (Lef:2).

⁸¹ BOA. DH.MKT. 1049-64.

⁸² BOA. DH.MKT. 1160-68.

⁸³ BOA. DH.MKT. 1161-61.

⁸⁴ BOA. DH.MKT. 1211-52.

Dört yıldır kullanılmakta olan hapishanedeki mahkûm sayısının hızla arttığı anlaşılmaktadır. 1904 yılı başında 400'e yakın olan mahkûm sayısı 1908 yılı başında 600'ü aşmıştır. Bu da 300 kişilik kapasitesi olan hapishanenin dar ve sağlıksız bir hale gelmesine neden olmuştur. Hapishanede haddinden fazla mahkûm bulunmasından dolayı bir de firar olayı yaşanmış, firar edenlerden biri ölü, ikisi sağ, ikisi de yaralı olarak ele geçirilmiştir. Bu firar girişiminin sebebi araştırılıp kanunen gereği yapılacaksa da hapishanenin sağlam ve uygun bir şekilde genişletilerek ıslah edilmesi gerekliliği Ankara ve Konya Vilayetleri Adliye Müfettişliği'nden gönderilen yazıya binaen Adliye ve Mezâhib Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir. Bu yazı üzerine Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Konya Vilayeti'nden gereğinin yapılmasını istemiştir.⁸⁵ Firar olayı ve müfettişlik yazısından önce 14 Kasım 1907'de Konya Vilayeti tarafından hapishanedeki mahkûm fazlalığının yarattığı sıkıntıyı gidermek için ayrı bir tevkifhane inşasına dair bir keşif yapılmıştır. 62.800 kuruşluk harcama ile inşaatın gerçekleştirilebileceğine dair bilgi verilip izin istenmiştir. Dahiliye'den konunun Maliye Nezâreti'ne havale edildiği, oradan takip edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Konuyla ilgili 27 Kasım 1907'de Maliye Nezâreti'ne bir tahrirat gönderilmiş ancak Şubat 1908'de hala cevap gelmeyince Dâhiliye Nezâreti'ne tekrar başvurularak gerekli iznin verilmesi için Maliye Nezâreti'ne yazı gönderilmesi istenmiştir.⁸⁶

Antalya hapishanesindeki düzensizlikte mahkûmların sayısının fazla olmasının yanı sıra memur sayısının yetersizliğinin de etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Ankara ve Konya Vilayetleri Adliye Müfettişliği'nden gönderilen yazıda Antalya hapishanesinde ve tevkifhanesinde hâlihazırda 615 tutuklunun ve mahkûmun bulunduğu, bu nedenle hapishanenin genişletilmesine şiddetle ihtiyaç olduğu bildirilmektedir. Ayrıca hapishanede müdür ve kâtip olmamasından dolayı kayıt defterlerinin düzensiz halde olduğundan bahisle hapishaneye memur tayininin gerekli olduğuna işaret edilmektedir. Düzenin sağlanması için bir müdür, bir kâtip ve mahkûm mevcuduna göre üç tane de gardiyan tayinin gerekli olduğu bildirilmektedir. Bu bilgiler 8 Nisan 1908 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezâreti tarafından

⁸⁵ BOA. DH.TMIK.S. 72-7.

⁸⁶ BOA. DH.TMIK.S. 72-36.

Dâhiliye Nezâreti'ne iletilmiş, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu da gereğinin yapılmasını 23 Nisan 1908 tarihli bir yazı ile Konya Vilayeti'nden istemiştir.⁸⁷ Kâtip ve gardiyan tayini ile ilgili Konya Vilayeti'nden müfettişlik raporundan önce de talepte bulunduğu ancak bütçede karşılığı bulunmadığı, hâlihazırda hazinenin ise harcama yapmaya uygun olmadığı, bu sebeple vilayet bütçesinden ödenek bulunarak tayinin gerçekleştirilmesi istenmiştir.⁸⁸

Şubat 1910'a gelindiğinde hala Antalya'ya ayrı bir tevkifhane inşa edilmesi, hapishanenin eksiklerinin giderilmesi ve gerekli memurların tayini konusunda bir gelişme yaşanmadığı mülkiye müfettişlerinin raporlarına binaen Dâhiliye'den Konya Vilayeti'ne gönderilen ve gereğinin yapılmasını isteyen yazıdan anlaşılmaktadır.⁸⁹

Kasım 1910 tarihinde ise Antalya hapishanesinde yapılan keşif neticesinde tamiratı için 1217,5 kuruşluk tahsisat ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Tamiratın teferruatının yer almadığı yazıya Maliye Nezâreti'nden verilen yanıtta mahall-î râyiç varakası ve keşifnamesi istenmiştir.⁹⁰ Nitekim aynı yıl jandarmaların ikamet ettiği kısımda bazı iyileştirmelerin yapıldığı ve havalename tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ancak sene sonu geldiği için tahsis edilen havalename ile inşaat tamamlanamamış, kalan kısım için 9449,5 kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur. Bu tahsisatın sağlanması için nafia mühendisliği tarafından hazırlanan keşif varakası 24 Nisan 1911'de Maliye Nezâreti'ne gönderilerek gereğinin yapılması istenmişse de bu tahsisatın gönderilmesinin mümkün olmadığı cevabı alınmıştır.⁹¹

Tablo 1: 3 Nisan 1911 tarihli kalan inşaat keşif defteri⁹²

Nev-i inşaat	Aded	Ebat-ı muhtelif			Miktarı		Fiyatı kuruş	Yekûnu kuruş
		Tul	Arz	İrtifa				
4. koğuşun tabanlarının döşemesi		13,50	6,00			81,00		

⁸⁷ BOA. DH.TMIK.S. 73-21.

⁸⁸ BOA. DH.MKT. 1235-32.

⁸⁹ BOA. DH.MUİ. 65-1.

⁹⁰ BOA. ML.EEM. 821-20.

⁹¹ BOA. ML.EEM. 857-27.

⁹² BOA. ML.EEM. 857-27.

6. koğuşun tabanlarının döşemesi		13,30	6,10			81,43		
Zabtiye koğuşunun döşemesinin tamiriyle peyke inşası		7,15	6,10			36,46		
Polis döşemeleri	4	3,00	1,70			20,40		
Yekun						219,29		
Bulhane mevkileri minha						2,42		
Yekûn						216,77	18,00	3,66 3902,04
Hapishane derunundaki mundar harkın tevsiyle								
Üzerinin kapatılması		110,0	0,45	0,35		7,50	7,50	835,00
Hariçten hapishane derununa giren su harkının tevsiyle kapatılması		65,00	0,45	0,35			7,50	487,50
Hapishane derunundaki helaların mecrasının tetahhuru ile iki tarafına duvar inşası	2	50,00	1,50	0,60	30,00		15,00	450,00
Mezkûr mecranın üzerinin kapatılması		50,00	0,60	0,15			10,00	500,00
Hapishane derunuyla haricen harap olan sıvaların tamir ve badanası						357,00	5,00	1785,00
Hapishanenin üzerindeki kiremitler noksanının ilavesiyle aktarma ve								1500,00

kireçlenmesi								
Yekûnu								9449,54
Dokuz bin dört yüz kırk dokuz kuruş elli dört santimdir								

Gerekçesi yer almamakla birlikte Nisan 1912’de 50 cinayet mahkûmu 30’u Burdur’a 20’si Isparta’ya olmak üzere Antalya hapisanesinden nakledilmiştir.⁹³

Konya Vilayeti’nde sadece Antalya için değil diğer yerler için de zaman zaman cüzi masrafla yapılacak Niğde merkez hapisanesi pencerelerine parmaklık masrafı (38 kuruş), Antalya nisa hapisanesinin gezinti mahallindeki duvar yüksekliğinin artırılması (180 kuruş) gibi çeşitli tamirat ve iyileştirme ihtiyaçlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gibi ihtiyaçların vilayet genelinde hiç eksik olmadığı belirtilerek tamiratlarda kullanılmak üzere Konya Vilayeti 3 Temmuz 1913’te 10.000 kuruşluk tahsisat talep etmiştir. Maliye Nezâreti tarafından yapılan değerlendirme sonucunda vilayet dâhilinde masraf miktarı 1000 kuruşu geçmeyen tamiratlarda kullanılmak üzere 5000 kuruş tahsisine imkân bulunmuş ve havalenamesi 4 Ağustos 1913’te gönderilmiştir.⁹⁴

15 Ocak 1914’te Dâhiliye Nezâreti’ne Konya Vilayeti’nden gönderilen sual varakasında Antalya hapisanesine dair bilgiler bulunmaktadır. Buna göre hapisanede 526’sı erkek, 19’u kadın toplam 545 mahkûm olup, hapisane hükümet konağına yakın bir mevkide, bulunduğu yer taşlık ve imardan uzak bir yer olmasından ötürü arazinin dönümü 30-40 kuruş kıymette ve arazisinin büyüklüğü 2353 arşın murabba’ yani 1351,94 m²’dir.⁹⁵Varakada hapisanenin yeniden inşa edilmesine gerek olmadığı söylenmektedir. Tamiratla ilgili olarak ise bin iki bin kuruşluk bir masrafla bazı eksikleri giderilebilirse de bundan ziyade bazı tadilatların yapılarak özellikle bir hastane ve mahkûmların fikri terbiyesine hizmet edecek bir sanayihänenin inşasının şartları iyileştirme hususunda daha uygun olacağı bildirilmiştir.⁹⁶ Varakada mahkûmların sağlık durumları ve sayılarının fazlalığından bahsedilmemesine rağmen 3,5 ay sonra 30 Nisan 1914’te

⁹³ BOA. DH.MB..HPS.M. 5-5.

⁹⁴ BOA. ML.EEM. 1022-15.

⁹⁵ 1 m²=0,574564 arşın murabba’dır. Bkz. Zafer Toprak; “Önemli bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)”, *Yapıt*, 47/2 (Aralık -Ocak 1983/84), s. 37-43.

⁹⁶ BOA. DH.MB.HPS.M. 10-15.

gönderilen tahriratta bulaşıcı hastalıklar ve izdiham gerekçe gösterilerek hapishanenin genişletilmesi istenmektedir.

Tahriratta hapishanenin mevcut sayıya yetemediği gibi livada bir istinaf mahkemesinin kurulduğu, Burdur ve Isparta istinaf mahkemelerinin de buraya bağlanmasından dolayı mevcudun gelecekte daha da artmasının beklenen bir sonuç olduğu bildirilmiştir. Hapishanedeki izdihamdan dolayı verem, uyuz gibi bulaşıcı hastalıkların giderek arttığı, hastaların tecridi ve gerekli tedbirlerin alınmasının da bu şartlarda mümkün olmadığı anlatılmıştır. Bu sıkıntılı bertaraf edilmesi için hapishanenin bitişiğindeki arsaya doğru genişletilmesi düşünülmüş, liva nafia mühendisliğine keşif varakası düzenlettirilmiş, aynı tarihte ayrıca râyiç defterlerinin de gönderildiği belirtilmiştir. Maliyetin, hazırlanan râyiç defterindeki fiyatlardan daha düşük gösterildiğini bunun sebebinin de inşaat için yardım tedarik edilmesi ve inşaatla mahkûmların çalıştırılmasının düşünülmesinden ileri geldiği açıklanmıştır. Tahriratta mahkûmların sağlığı açısından gerekli havalenamenin süratle gönderilmesi rica edilmiştir.⁹⁷

Aynı tarihte Teke Mutasarrıflığına gönderildiği belirtilen râyiç varakası sadece merkez kaza Antalya'ya ait olmayıp, içinde Alaiye, Kaş, Elmalı ve Akseki kaymakamlıklarından gönderilen râyiç varakaları da gönderilmiştir. Bu da Teke Mutasarrıflığı içinde hapishanenin mevcut durumunun düzeltilmesine yönelik ihtiyacın sadece merkez kaza ile sınırlı olmadığını göstermektedir.⁹⁸ (Bkz. EK 2)

Tablo 2: Antalya hapishanesinin tamirine ilişkin 21 Nisan 1914'te hazırlanmış keşif varakası⁹⁹

Nev-i imalat	Kısm- ı inşa baha	Ebat-ı muhtelif			Miktarı	Fiyatı	Yekûnu	Mûlahazatı
		Tul	Arz	İrtifa				
(1)Temel hafri								
Kale duvarı	1	5,25	0,7	1,00	36,75			
Kale duvarı	2	8,3	0,70	1,00	11,62			
Dâhili	2	45	0,60	1,00	54,00			

⁹⁷ BOA. DH.MB.HPS. 7-29.

⁹⁸ BOA. DH.MB.HPS.M. 13-67.

⁹⁹ BOA. DH.MB.HPS. 7-29.

koğuşların cephe ve arkası								
Dâhili koğuşların yan tarafları	2	9	0,60	1,00	10,80			
Bölmelerin	3	380	0,60	1,00	6,84			
Yekûnu					120,01	2	240,02	
(2) Harçlı inşaat								
Temellerin inşaatı	0	0	0	0	120,01			
Kale duvarı inşası	1	52,50	0,70	4,70	172,72			
Kale duvarı inşası	2	8,60	0,70	4,70	54,61			
Dâhili koğuşların cephe ve arkası	2	45	0,60	4,50	243,00			
Dâhili koğuşların arkası	2	9	0,60	4,50	48,60			
Bölmelerin inşası	3	3,80	0,50	4,50	25,65			4 kapı ve 24 pencere
					664,59			
Kapı ve pencere boşlukları minha					26,88	16	10203,36	Kapılar 2,1,1} ebadında Pencereler 1,1,5} ebadında
					637,71			
(3) Sakf inşası	1	45	5	0	225,00	50	11250,00	
(4) Tavan inşası	4	10,50	3,80	00	159,50	25	3985,00	
(5) Taban inşası	4	10,50	3,80	00	159,50	30	478,50	
Pencere ma demir	24	00	1,00	1,50		110	2640,00	
Kapu	4	0	1,10	2,0		120	480,00	
Mücedded inşaat yekûnu							29277,38	
Merbut tamirat masarifi yekûnu							3755,00	
Yalnız 33 bin 30							33032,38	

Hazırlanmış olan keşif varakasında görüldüğü üzere inşaat masraflarının toplamı 29.277,38 kuruş, buna bağlı tamiratın 3755 kuruş olmak üzere toplam 33032,38 kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁰⁰

Aradan bir ay geçmesine rağmen bir cevap gelmeyince Teke Mutasarrıflığı bir tahrirat daha göndermiştir. Merkez tabipliğinin hapishanede yaptığı teftiş sonrası verem ve uyuz hastalıklarından muzdarip olan mahkûmların tecritlerinin gerekli olduğunu, yaz mevsiminin gelmesinden dolayı mahkûmların böyle dar bir yerde bulunmalarının hastalığın artmasına yol açacağını belirttiği rapor aktararak, gerekli tahsisat havalenamesinin bir an evvel gönderilmesi istenmiştir.¹⁰¹

5 Temmuz 1914 tarihli heyet-i fenniye raporuyla hapishanenin genişletilmesine dair hazırlanmış olan keşif defteri usul ve fenne uygun görülmüş, 3755 kuruş masraf gösterilen tamirata ait keşif varakasının gönderilmesi istenmiştir. Hazırlanan rapora binaen Dâhiliye Nezâreti Teke Mutasarrıflığı'na 9 Temmuz 1914'te gönderdiği yazıda tamirat keşif varakasının acilen gönderilmesini istemiştir.¹⁰² Aynı gün Teke Mutasarrıflığı'ndan tamirata ilişkin keşif varakası gönderilmiştir. Heyet-i fenniye tarafından beş gün sonra hazırlanan raporla her ne kadar genel tamiratın ölçüm miktarları bildirilmediğinden derinlemesine bir tetkik yapılamamış olsa da 81 metre döşeme, iki pencere demir parmaklığı, 16 yontma taş ve saireden ibaret olduğu anlaşılan tamirat için belirlenen masraf uygun bulunmuştur.¹⁰³ Konuyla ilgili bilgi Dâhiliye Nezâreti'nden 22 Ağustos 1914'te Teke Sancağı'na verilmiştir.

---

¹⁰⁰ BOA. DH.MB.HPS. 7-29. Heyet-i fenniye tarafından Teke mutasarrıflığından gönderilen varakada 33032,38 kuruş olan gösterilen masrafta, tavan inşası masrafı 3985 kuruş hesaplandığı için sehven eksik kalan iki kuruş eklenerek tavan inşası 3987, toplam masraf 33034,38 kuruş olarak düzeltilmiştir.

¹⁰¹ BOA. DH.MB.HPS. 7-29.

¹⁰² BOA. DH.MB.HPS. 7-29.

¹⁰³ BOA. DH.MB. HPS. 151-3. EK 3

Tablo 3: Antalya hapishanesinin tamiratına ilişkin 22 Temmuz 1914 tarihli keşif varakası¹⁰⁴

Kuruş		Fi
272	16 metre yotma taş yerine konulması beher metre	17
60	8 yük kireç	7,20
36	20 yük kum	1,32
12	4 kıyye kıytık	3
40	10 kıyye kükürt	4
12,20	5 kıyye demir kenet	2,20
245	70 kıyye 2 pencere demir parmaklık	3,20
56	8 tane kasalara demir kenet 16 kıyye	3,20
98	7 tane dörtlü kütle	14
48	8 tane debboy tahtası	6
16	8 tane demir köşeli pencere kenarlarına	2
4	4 tane ?	1
6	2 kıyye mih(mih)	3
60	4 dülger yevmiyesi	20
120	6 yapıcı yevmiyesi	20
60	6 amele yevmiyesi	10
1145		
1008	72 tane dörtlü kütle beheri	14
1080	180 tane debboy tahtası	6
32	Kereste nakliyeleri	
400	20 dülger ustası yevmiyeleri	20
90	30 kıyye mih(mih)	3
3755,20		

2 Eylül 1914 tarihinde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne kapsamlı bir tahrirat göndermiş, bu tahriratın bir kısmını da hapishanede yaptığı teftişe ayırmıştır. Mutasarrıf, raporuna hapishanelerin genel vaziyetinin benzer olduğunun ve mevcut ekonomik şartlar altında imkânların kısıtlı olduğunun bilindiğini belirterek başlamıştır. Buna rağmen Antalya hapishanesinin bu halde bırakılmasının maslahaten uygun olmadığını, sıkıntıların mümkün mertebe giderilmesi gerektiğini ifade ederek, hapishanedeki sıkıntıları birkaç maddede ele almıştır:

İlk madde hapishanenin avlusunda bulunan havuzla ilgilidir.¹⁰⁵ İçlerinde frengi, verem gibi bulaşıcı hastalıklardan muzdarip 600'den

¹⁰⁴ BOA. DH.MB. HPS. 151-3.

fazla insanın 1,5 metre genişliğindeki havuzda bulunan, kaynağı şüpheli suyu hem abdest, banyo, çamaşır gibi ihtiyaçları için hem de içme suyu olarak kullandıklarını anlatmıştır. Bu durum tıbben sakıncalı olduğundan suyun musluklu bir çeşmeden sağlanması;

İkinci madde; avlunun kenarındaki tuvaletler mahremiyeti sağlayamadığı, lağımın akarı olmadığından çok kötü koktuğu ve bu halin sıcakların böyle şiddetli yaşandığı bir yerde her türlü hastalığa yol açabileceği gerekçesiyle, avluya kaldırım döşenerek, tuvaletlerin etrafının kapatılması ve lağımın havalandırılması;

Üçüncü madde; koşulların tamire muhtaç olduğu, içlerinin rutubetli ve kötü koktuğu, bu sebeple hiç olmazsa badana yapılarak havalandırılmasının sağlanması;

Dördüncü madde; hapishanenin bulunduğu arsa binaya iki koğuş eklemeye müsait olduğundan bu şekilde tutuklular ile mahkûmların ayrılması hem de izdihâmın hafifletilmesi.

Teke Mutasarrıfı hapishanedeki sıkıntıları bu şekilde aktardıktan sonra 350 liralık bir havalename gönderilirse gerekli düzenlemeleri yapabileceğini, istediği meblağın yeterli gelmemesi halinde ise kalan kısmını bağış yoluyla temin edebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁶

Aradan 20 gün geçtikten sonra mutasarrıf hapishaneye ikinci bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Hapishanenin durumu ile ilgili bilgi vermeden önce yapılması planlanan düzenlemeler ve tamirata ilişkin keşifnameyi 14 Eylül 1914 tarihinde gönderdiğini beyan etmiş, 38.000 kuruşluk havalenamesinin yağmur mevsimi başlamadan önce gönderilmesini talep etmiştir. 24 Eylül'de Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nden gönderilen cevapta keşif varakasında tamiratın her kısmının gösterilmediği, yapılan hesaplamalarda hata olduğu, tamiratın en, boy ölçülerinin, tamiratın çeşidinin, malzemelerin ebatlarının gösterilmesi ve binanın tamir

¹⁰⁵ Konya Valisi Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa'nın 1899 tarihindeki teftişi sırasında benzer gerekçelerle kapattığı havuzun, yeni inşa edilen hapishanede tekrar yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Avlu ortasında havuz yapımı Konya Hapishanesi'nde de görülmektedir. Bkz. Emre Kolay, "Konya Vilayeti Merkez Hapishanesi İçin Hazırlanan Hapishane Projeleri", *Selçuk Türkiyat*, 54 (Nisan 2022), s.411.

¹⁰⁶ BOA. DH.MB.HPS. 7-47 (Lef:2).

olacak yerlerinin planının yapılması gerektiği bildirilerek keşif varakası iade edilmiştir.¹⁰⁷

8 Kasım'da yeniden düzenlenen keşif varakası gönderilmiş, tamirat planının ise zaten daha evvel gönderildiği belirtilmiştir. Yapılmak istenen tamiratın dağınık olduğu ve planı tekrar yaptırmanın özellikle şu sıralar pek güç olduğu belirtilerek keşifname havalenamesinin gönderilmesi için izin istenmiştir.¹⁰⁸ Talebin uygun bulunmadığı 24 Kasım'da Dâhiliye Nezâreti'nden, 29 Kasım'da Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nden gönderilen cevabî yazılarda 32,927,5 kuruşluk masrafa ilişkin keşif varakasının uygun bulunmadığı bildirilmiş ve gerekçeleri teker teker açıklanmıştır.

Gerekçelerden ilki dokuz bölümlük hamamın genişletilmesi için her biri için 785 kuruş 50 santim hesabıyla 7069 kuruş 50 santim masraf konulan ve içeriğinde hamamların eninin 2 metre, boyunun 2 metre genişletileceği gösterilen hamamların esas ölçülerinin belirtilmemesidir. İkincisi, tahminen 9m² hesaplanan hamamların 25m²'ye genişletilmesi halinde 2 metre genişliğinde 2 metre uzunluğunda ilave edilecek kapı aralığında kullanılacağı belirtilen malzemenin bu ölçülerle nasıl uyduğunun anlaşılabilmesidir. Üçüncüsü ahşap döşeme için gösterilen masraf miktarı ve avluda harçlı kaldırım döşenmesi için gösterilen her bir metresi 25 kuruştan 5125 kuruşluk masraf fazla bulunmuştur. Dördüncüsü avlunun şadırvana dönüştürülmesi, su yolu ve cam masraflarının 3300 kuruş olarak tek kalemde gösterilmesidir. Tüm bu noktalar tereddüde sebep olduğundan keşif varakasının tekrar hazırlanması ve binanın krokisi olmadıkça sağlıklı bir değerlendirme yapılamayacağı bildirilerek, gereğinin yapılması istenmiştir.¹⁰⁹

Kasım 1914'te tamirata ilişkin yazışmalar devam ederken yaşanan gelişmelerden biri de mahkûm nakli olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletleriyle savaşa girmiş olmasından dolayı düşman bombardımanına uğrama ihtimali olan sahillerdeki yerleşim yerlerindeki meskûn halkın iç kesimlere nakledilmesi kararı alınmıştır.

¹⁰⁷ BOA. DH.MB.HPS. 91-16.

¹⁰⁸ BOA. DH.MB.HPS. 91-16.

¹⁰⁹ BOA. DH.MB. HPS. 113-18.; BOA. DH.MB.HPS. 91-16.

Bu çerçevede aileler Korkuteli ve civar nahiyelere sevk edildikten sonra da hapishanedeki mahkûm ve mevkuffinin nakledilmesi için girişimlere başlanmıştır.¹¹⁰ Mahkûm sayısının azaltılması amacıyla önce cünha maznûnlarının tahliye edilmesi sonrasında ise cezalarının ¼'ünü tamamlayanların tahliye edilmesi emri gelmiş böylece 50'ye yakın mahkûm tahliye edilmiştir.¹¹¹ Kalan mahkûmların iç bölgelere sevk için kaza kaymakamları ile gerçekleşen görüşmeler neticesinde bu kadar mahkûmun iskânını, iaşesini ve muhafazasını sağlayacak bir yer olmadığı anlaşılmıştır. Mutasarrıf Sabur Bey, sayısı 150'den ibaret bulunan yalnız cinayet mahkûmlarının ağır cezalılarını nakletmeyi düşünmüşse de buna da imkân olmadığı anlaşılınca mahkûmların Karahisar'a sevk edilmesi için Dâhiliye'den 1 Kasım 1914'te izin istemiştir. Ancak Karahisar'a Burdur ve Isparta'dan mahkûm sevk edilmiş olması Karahisar'da izdihama sebebiyet verdiği için izin verilmemiştir. Bunun üzerine Mutasarrıf Sabur Bey, mahkûmların Konya ve Niğde hapishanelerine gönderilmesi için izin istemiş ve talebi olumlu yanıt almıştır.¹¹² Alınan iznin ardından 9 Kasım'da 165'i cinayet, 23'ü cünha olmak üzere 188 mahkûm Konya'ya nakledilmiştir, 24 Kasım'da ise 138'si müttehim, 34'ü cinayet ve 5'i cünha olmak üzere 30 mahkûmla 177 mahpus Konya ve Niğde hapishanelerine gönderilmiştir.¹¹³

21 Aralık tarihinde Teke Mutasarrıflığı'ndan cevap gönderilerek, hapishanenin nispeten تنها oluşundan istifade etmek istenildiğinden dolayı tamiratın şimdi yapılamazsa sonrasında yapılmasının mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca keşif evrakındaki eksikliğe dair yazışmaların uzayacağı anlaşıldığından, bitmesi yaklaşmış olan bu yılda havalenamesi gönderilse bile kullanılmayacağı da aşikâr olduğundan ianeten temin edilen kaynaklarla tamirata başlandığı ve birkaç gündür inşaatın devam ettiği bildirilmiştir. On gün sonra Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nden verilen cevapla mevcut şartlar

¹¹⁰ Mesut Demir; "I. Dünya Savaşı'nın Başladığı Günlerde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey'in 1330(1914) Teşrinievvel Raporu İşığında Antalya Şehri'nin Vaziyeti", *Antalya Kitabı Selçuklulardan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed.:Bedia Koçakoğlu-Bahset Karslı-Demet Susam- Halil İbrahim Yücel-Ayşe Demir, Antalya 2018, s. 198-200.

¹¹¹ BOA. DH.MB. HPS. 105-33.; Demir; *a.g.m.*, s.200.

¹¹² BOA. DH.MB. HPS. 105-33.

¹¹³ BOA. DH.SFR. 450-12.; BOA. DH.MB. HPS. 105-33.; Demir, *a.g.m.*, s.200.

ve ihtimaller değerlendirerek tamiratın yapılması mutasarrıfın takdirine bırakılmıştır. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girmiş olduğundan ihtimallerden kastedilenin olası bir düşman saldırı olduğu anlaşılmaktadır. Teke Mutasarrıflığı'ndan 12 Aralık'ta gönderilen tahriratta Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesi'nden düşman donanmasının taarruzuna açık olan mahallerde evrak, kayıt ve mümkünse memurların kasabanın iç kesimlerine nakledilmesi emredildiğini, bu emir uyarınca da Şarampol mahallesindeki boş hanelere nakledildiklerini bildirilmiştir. Hükümet konağı denize yakın ve hâkim bir mevkide olmasına karşın, mutasarrıf ve bazı memurlar halkta endişe ve panik yaratmamak için binayı kullanmaya devam etmişlerdir. Mutasarrıf bu şekilde boşalmasından istifade ederek hükümet konağında da tamirat yaptırdığını bildirmiştir.¹¹⁴

1917 yılına geldiğinde ise tamirat ihtiyaçlarının devam ettiği görülmektedir. Teke Mutasarrıflığı'ndan yapılması planlanan tamirata ilişkin keşif varakasının gönderildiği bildirilmiştir. Döşeme ve pencere tamirâtı için 6867 kuruşluk havalename 27 Ağustos'ta yapılmış, tamiratın bitiminde ikinci keşif varakasının bildirilmesi istenmiştir.¹¹⁵

27 Ağustos 1917 tarihinde Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nden Teke Mutasarrıflığı'na ayrıca gönderilen yazıda Mülkiye Müfettişi Fahrettin Bey tarafından yapılan teftişe dair gönderilen layihaya dayanarak yedi koğuştan oluşan hapishanede tutuklu ve mahkûmların ayrılmasının mümkün olduğu, bazı koğuşlarda hastalar bulunduğu belirtilmiş, bu hususlara dikkat edilmesi için uyarıda bulunulmuştur. Ayrıca hapishane dâhilinde bir odanın hastane haline dönüştürülmesi, temizliğe ve sıhhi şartlara özen gösterilmesi bildirilmiştir.¹¹⁶

Mülkiye Müfettişi Fahrettin Bey tarafından yapılan teftiştten yedi ay öncesine kadar hapishanede var olduğu bildirilen hastanenin iptal edildiği anlaşılmaktadır. Zira 24 Ocak 1917 tarihli Antalya hapishanesi izahat varakasında hapishane ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. İzahat varakasında hapishanede hamam, çamaşırhane ve dokuz koğuş

¹¹⁴ BOA. DH.MB.HPS. 91-16.

¹¹⁵ BOA. DH.MB.HPS. 13-7.

¹¹⁶ BOA. DH.MB.HPS. 78-13.

olduğu, koğuşların birisinin cami, birisinin hastane olarak kullanıldığı, bir koğuşun gardiyanlara, bir koğuşunda adliye ve askeri mahkûm ve mevkufine ayrıldığı bilgisi verilmiştir. Bu koğuşların haricinde bulunan üç odanın müdür, başgardiyan, kumandan ve jandarmalar tarafından kullanıldığı, jandarmaların kullandığı odanın tamire muhtaç olduğu da belirtilmiştir.¹¹⁷

5 Mart 1919'da Teke Mutasarrıflığı çıkan bir fırtınanın hapishaneye zarar verdiğini Dâhiliye Nezâreti'ne haber verilmiştir. Fırtınada kiremitlerin çoğu kırılmış, memurların ikamet ettiği koğuşlar zarar görmüştür. Telgrafta bütün mahkûmların sular içinde yatmakta olduğu tamir edilmezse hem daha büyük masrafa neden olacağı hem de mahkûmların rutubetten hastalanacakları bildirilerek, şimdilik 20.000 kuruşluk bir havalenamenin gönderilmesi için izin istenmiştir.¹¹⁸ Tamirata ait keşif varakası 20 Aralık 1919'da gönderilerek, hapishane mevcudu giderek arttığından koğuşların mahkûm sayısına yetmediği, tavanın yıkılmaya yüz tuttuğu, bir koğuşun ve hamam mazgalının tamirine ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Heyet-i fenniye tarafından yapılan incelemede bazı eksiklikler görülmekle birlikte tamiratın son derece gerekli olmasından ötürü uygun görülmüştür.¹¹⁹

4 Nisan 1920'de Dâhiliye Nezâreti'nden Teke Mutasarrıflığı'na hapishanenin tamiri için 18.626 kuruşluk bir havalenamenin gönderildiği görülmektedir. Havalename ile birlikte hazırlanan keşif varakası da iade edilmiş, tamiratın bitiminde ikinci keşif varakasının gönderilmesi istenmiştir. Keşif varakası incelendiğinde gardiyan koğuşları, müdür odası, merdivenler, çeşitli yerlerdeki pencere ve kapılar, hamam, dam ve kiremitleri içeren oldukça kapsamlı bir tamiratın planlandığı anlaşılmaktadır.¹²⁰ (Bkz. EK 4)

Osmanlı döneminde Antalya Hapishanesi'ne ait tamir ve inşaat bilgileri bunlarla sınırlı olup, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde de tamirat faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir.¹²¹ 1956'ya kadar

¹¹⁷ BOA. DH.MB.HPS. 27-27.

¹¹⁸ BOA. DH.MB.HPS.M. 41-6.

¹¹⁹ BOA. DH.MB.HPS. 17-57.

¹²⁰ BOA. DH.MB.HPS.M. 42-20.

¹²¹ Ali Rıza Gönüllü; *Demokrat Parti Döneminde Antalya (1950-1960)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.83.

bulunduğu caddeye adını da veren Antalya hapishane binası¹²² 1983 yılına kadar hapishane olarak faaliyetini sürdürmüştür. Temmuz 1983'te yeni hapishane binasının tamamlanmasıyla¹²³ hapishane yeni binasına nakledilmiştir. Milli Emlak Müdürlüğü'nden edinilen bilgiye göre 8 Kasım 1984 yılında bina, Belediye tarafından satın alınmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda başlayan ve Tanzimat Fermanı'nın ilânının ardından hız kazanan reform hareketi içerisinde yönetim, bürokrasi, hukuk, eğitim gibi birçok alanda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler çerçevesinde medeni devlet anlayışının bir yansıması olarak kabul edilen ceza hukukunda bedensel cezadan hürriyeti kısıtlayıcı cezalara doğru bir eğilimin ortaya çıkışı devlet nezdinde hapishanelerin oluşturulması ve ıslahı meselesini gündeme getirmiş ve bu mesele devletin sonuna kadar yönetimin ilgilendiği bir sorun olmuştur.

Osmanlı Devleti, hapishane reformu dâhilinde hapishanelerdeki şartları iyileştirmek, mümkün olan en az masrafla tamir veya inşa etmek yoluna gitmiş, Avrupa'dan aldığı örnek hapishane planlarını mevcut şartlar içerisinde bünyesinde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Gerek modernleşme hareketi gerekse bu konuda zaman zaman karşı karşıya kaldığı Avrupa devletlerin baskısı neticesinde hapishanelerdeki fizikî, sıhhî şartların iyileştirilmesi ve aynı zamanda mahkûmların ıslahı için yasal düzenlemeler yaptığı gibi imkânlar dâhilinde ülkenin her yerinde yeni hapishaneler inşa edilmiştir. Devletin tüm gayretine karşın yaşanan ekonomik sıkıntı ve kaynak yetersizliği, personel eksikliği ve yapılan düzenlemeleri özümseyememiş devlet görevlilerinin zihniyeti hapishanelerdeki düzen, disiplin ve sıhhî şartların iyileşmesine engel olmuştur. Bunlara ek olarak benzer sorunların görüldüğü adlî alanda sorgu ve yargı sürecinin çok uzun sürmesi hapishanelerde yaşanan izdihamı arttırmış, mahkûm ve tutuklu sayısını fazlalığı da fizikî ve sıhhî şartları, hapishane düzenini olumsuz etkileyerek hapishanelerin vaziyetini kısır bir döngüye sokmuştur.

¹²² Antalya Gazetesi, 10 Haziran 1956.

¹²³ Antalya Gazetesi, 17 Temmuz 1983.

Antalya Hapishanesi'nde de yukarıda bahsedilen Osmanlı hapishanelerinin genel durumundan farklı bir tablo görülmektedir. Hapishanenin tamire olan ihtiyacının belgelere yansıdığı 1847 tarihinden itibaren tahsisat sıkıntısı sebebiyle uzun süren yazışmalar neticesinde çok kez bakım ve onarımdan geçirilen binanın harap olmasıyla -yine sancılı bir bürokratik süreçten sonra- hapishane için yeni bir bina inşa edilmiştir. 1903'te tamamlanan yeni binanın kullanıma başlanmasından birkaç yıl sonra tamirat taleplerinin başladığı ve devam ettiği görülmektedir. Bu tamirat taleplerinin bir kısmı bakım ve onarım iken bir kısmı da dönem dönem kapasitesinin iki katı mahkûmun barındığı Antalya hapishanesinin genişletilmesine yönelik olmuştur. Yaşanan bu sıkıntılar imkânlar dâhilinde tamiratların gerçekleştirilmesi ve mahkûmların başka hapishanelere nakliyle giderilmeye çalışılmıştır. Hapishane işlevini Cumhuriyet döneminde de sürdüren bina XX. yüzyılın son çeyreğine dek mevcudiyetini devam ettirmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.)

1396-106.; 1647-25; 1656-74; 1049-64; 1160-68; 1161-61; 1211-52; 1235-32; 1361/80; 1400/53; 1401/94; 1408-122; 1437-113; 1438-35; 1471-32; 1472-1; 1475-36; 1484-76; 1488-94; 1793-15; 2028-10; 2271-34; 2509-23; 378-17; 599-20; 796-66; 1410/124.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

1359-101898; 2245-168313; 2309-173114; 855-64118.

Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH.MB. HPS.)

105-33; 113-18; 151-3; 13-7; 17-57; 27-27; 7-29; 7-47; 78-13; 91-16.

Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Müteferrik (DH.MB. HPS.M.)

5-5; 10-15; 13-67; 41-6; 42-20.

Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.) 65-1.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 450-12.

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Islahat (DH.TMIK.S)

17-59; 20-14; 20-53; 24-100; 28-41; 33-40; 46-36; 72-36; 72-7; 73-21.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO) 229/46.

İrâde - Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 105/2326.
İrade-Dâhiliye (İ.DH.) 1340-9; 143/7360; 706/49460.
Maliye Nezâreti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.)
 1022-15; 821-20; 857-27.
Plan-Projeler (PLK.p.) 5384.
Şura-yı Devlet (ŞD.) 1711/17; 2734-17; 1727-15.

Gazeteler

Antalya Gazetesi, 10 Haziran 1956.
 Antalya Gazetesi, 17 Temmuz 1983.

Kitap ve Makaleler

Adak, Ufuk, XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayeti'ndeki Hapishaneler, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

Akın, Hatice, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair Bir Nizamname Önerisi", *History Studies*, 3/3 (2011), s.23-36.

Aydın, M. Akif, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7 (1993), s.478-482.

Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.16 (1997), s. 54-64.

Baçoğlu, Tuncay, "Ta'zîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.40 (2011), s.198-202.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 2010.

Dağ, Mustafa, "Geç Dönem Osmanlı Taşrasında Bir İnfaz Kurumu: Mersin Hapishanesi Örneği (1864-1920)", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1 (Aralık 2022), s. 6-26.

Dağ, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Bir Kaza Hapishanesinden Yansımalar: Tüm Yönleriyle Suruç Hapishanesi (1852-1920)", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2 (2022), s 341-373.

Demir, Mesut, "I. Dünya Savaşı'nın Başladığı Günlerde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey'in 1330(1914) Teşrinievvel Raporu Işığında Antalya Şehri'nin Vaziyeti", *Antalya Kitabı Selçuklulardan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed.:Bedia Koçakoğlu-Bahset Karslı-Demet Susam- Halil İbrahim Yücel-Ayşe Demir, s.196-207, Antalya 2018.

Demiryürek, Halim, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, İstanbul, 2019.

Demiryürek, Halim, "Hüdavendigar Vilayetinde Hapishaneler ve Mahpuslar (1914-1917)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42 (2016), s.552-562.

Durgun, Hatice, "Konya Valisi Mehmet Ferit Paşa'nın Gözünden Antalya (1898-1902)", *Gazi Akademik Bakış*, 16/31 (Kış 2022), s.125-146.

Erim, Neşe, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası Ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, 4/4 (1984) s.79-88.

Gönüllü, Ali Rıza, *Demokrat Parti Döneminde Antalya (1950-1960)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

Kili, Suna-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul 2000.

Kolay, Emre, "Konya Vilayeti Merkez Hapishanesi İçin Hazırlanan Hapishane Projeleri", *Selçuk Türkiyat*, 54 (Nisan 2022), s.405-420.

Schull, Kent F., *Prisons in the Late Ottoman Empire Microcosms of Modernity*, Edinburg 2014.

Sunay, Serap, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/1 (Haziran 2018), s. 43-66.

Şen, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak*, İstanbul 2007.

Tekin, Saadet, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", *OTAM*, 24/24 (2008), s.205-221.

Toprak, Zafer; "Önemli bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)", *Yapıt*, 47/2, (Aralık -Ocak 1983/84), s. 37-43.

Uyanık, Memet Zeki, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane*, İstanbul 2017.

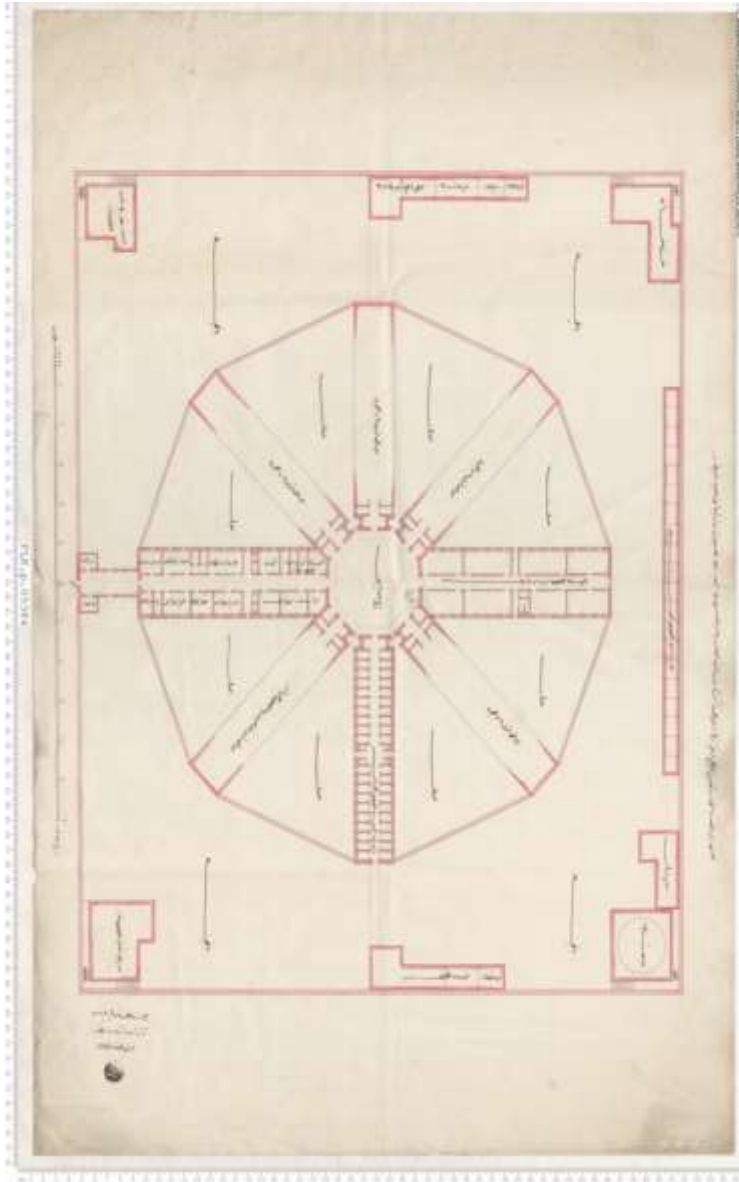
Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali-Hilal Oytun Altun, İstanbul 2010. s.173-183,

Yıldız, Gültekin, *Mapusâne*, İstanbul 2012.

Yıldız, Özgür, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış*, 9/17 (Kış 2015), s.91-111.

EKLER

Ek 1. BOA. PLK.p. 5384, örnek hapishane planı.

Ek 2. DH.MB.HPS.M. 13-67. Teke livası merkez kazası: Levazım-ı inşaîye rayicini mübeyyin varakadır.

Kırsal	Malzeme Fiyatı Para	Çuval		Fıçı		Bir yük			Aded	Kıyye		Metre meka'abî	Tahmini		Arzı		Tulu		Amele ve nakliye ücreti	Levazım esasımı
		Miktar	Aded	Miktar	Aded	Öküz araba.	Bargir araba.	İargir		Cedid	Atik		Santim (san.)	Metre (met.)	San.	Met.	Santim	Metre		
4	0										1									Acı kireç
																				Su kireci
30	0										1									Alçı
24	102				Çifte 1															Çimento portlan veya rokfor
0	90				Çifte 1															Çimento Gronobil
0	150				1000								4		12.5		25			Kerpiç tuğla yani fırında pişmiş tuğla
0	12											1								Duvar taşı
0	250											1								Yonma taşı
0	6				1								1,5		25		40	2		Çıralı tahta
																				Çıralı tahta veya sütun diğer diğer ebatta
20	3				1						1		1		22		20	2		Çıralı

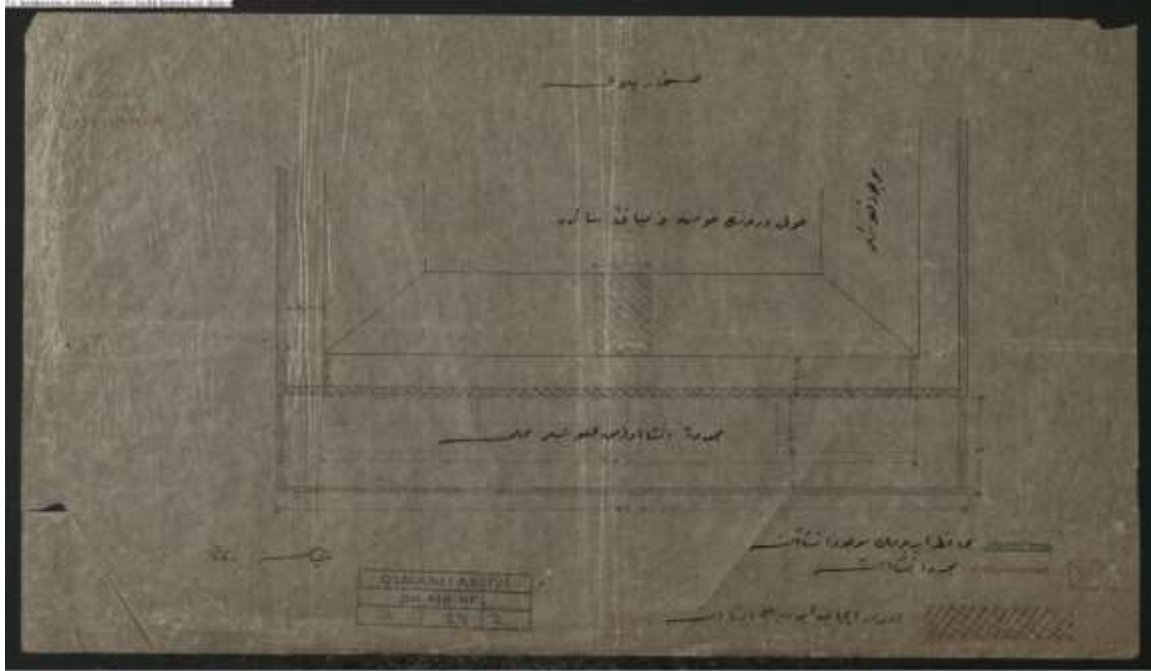
20	2				1									0,8		22		20	2		tahta Beyaz çirasız tahta veya sütunluk
0	8				1									1,5		30		50	1		Beyaz çirasız tahta diğer ebatta
0	2				1									7		20		0	2		Beyaz çirasız tahta diğer ebatta
0	2				1									1		20		0	2		Beyaz çirasız tahta diğer ebatta
10	2																				Kavak tahtası veya sütunluk diğer ebatta
										1											Demir potrel yani dübelte
30	1										1										Çubuk demir diğer ebadı
30	0				1																Marsilya

0	223				1000									18		40			kiremidi Oluk kiremidi yerli
0	31									1									Dere kumu
0	515									1									Horasan
0	3									1									Karfice
0	5									1									Mısmar yerli veya efrenc
0	6									1									Kurşun boru
0	13									1									Kaynamış bezir yağı
0	10									1									Çiğ bezir yağı
0	10									1									İstobeç(k urşun boyası denilen bir madde)
0	10									1									Elvan boya
0	10									1									İspirto
	5																		Oluklu ve düz galvanizli sac
10	2									1									Adı sac
																		21	Dülger yevmiyes i
																		20	Divarcı yevmiyes

Ek 3. BOA. DH. MB.HPS. 151-3. 21 Nisan 1914'te gönderilen hapishane genişletme inşaatının planı

DH.MB.HPS.00007.00029.002

Ek 4. BOA. DH.MB.HPS.M. 42-20

Konya Vilayeti Teke Sancağının Kazası hapishanesi tamir masarifini mübeyyin tanzim kılınan müfredat-ı keşf-i evvel defteridir.																
Yekun umumi		Esmanı		Fiyatı		Mekadir		Kemiyeti	Aksam-ı müşabehesi	Kadden		Arzen		Tulen		Nev-i inşaat
Kuruş	Şantim	Kuruş	Şantim	Kuruş	Şantim	Metre	Şantim	Metre		Şantim	Metre	Şantim	Metre	Şantim		
		324	00	735	00	0	34			4	00					Hapishane gardiyan koğuşunun pencereleri setri kargir inşaat ile
		218	07	45	00	4	76		6			0	90	0	90	Dâhil ve hariçlerinin sıvası
																Saçak dam tamirâtı
						24	00		1			6	00	4	00	Mail-i inhidam olan saçak dam tavanının tamiri
		150	00	25	00				60	0	01	0	20	2	30	Yalı savanı (yaygı örtü anlamında)
		600	00	10	00				60	0	04	0	04	2	00	Çubuk
		160	00	80	00	2		kiyye								Çivi
		460	00	140	00			Yevmiye	3							Usta

																yevmiyesi
		100	00	100	00				1							İskele masarifi
		100	00	100	00											Müdür odasının taban tamiri mezkur oda çıkması meyil ettiğinden koşullar üzerine alınması
									2	0	08	0	18	4	00	Dörtlü köşe
		280	00	35	00				8	0	02	0	20	2	30	Taban tahtası
		250	00	25	00				10	0	01	0	20	2	30	Pervazlık tavan tahtası
		400	00	80	00			kiyye	5							Çivi
		420	00	140	00			yevmiye	3							Usta yevmiyesi
		160	00	80	00			yevmiye	2							Amele yevmiyesi
		270	00	45	00	6	00		1							Sıva
		384	00	80	00			aded	48							Mezkur dairede noksan cam miktarı
		900	00	150	00				6	0	10	0	20	5	00	Merdivenler e beşli köşe nöbetçi

																kulübeleri tamirâtı
		400	00	100	00				4	0	08	0	18	4	00	Merdivenler e dörtlü köşe
		350	00	35	00				10	0	02	0	20	2	30	Merdivenler e taban tahtası
		200	00	10	00				20	0	04	0	04	2	00	Korkuluk çubuk
		120	00	30	00				4	0	06	0	16	3	00	Kapılık üç köşe
		200	00	50	00				4	0	03	0	25	2	05	Divan tahtası
		200	00	25	00			aded	8	0	01	0	20	2	30	Pervazlık
		180	00	450	00				4			0	60	0	80	tavan Çerçeve
		156	00	130	00			Yevmiye	16							Usta yevmiyesi
		800	00	80	00			Kıyye	10							Çivi Hamam tamirâtı "kazgan tamirâtı"
		800	00	800	00											Kazganın yerine vaz' ve ihracı cehennem deliklerinin tathiri ve tabanlarının tamiri
		390	00	130	00			Yevmiye	3							Usta

		240	00	80	00			Yevmiye	3							yevmiyesi
		212	50	425	00	0	50	3 m								Amele Harç
		104	00	130	00			Yevmiye	8							Umum hapishane kiremitlerini elden geçirilmesi usta yevmiyesi
		0	00	80	00			Yevmiye	4							Umum hapishane kiremitlerini elden geçirilmesi amele yevmiyesi
		320														
		420	00	420	00	1	00	3 m	2							Harç Hapishane harklarının tathir ve tamiri usta yevmiyesi
		260	00	130	00			Yevmiye								
186	45	160	00	80	00	1/4		Yevmiye	2							Amele Harç
26		106	25	425	00			3 m								

Yalnız Onsekizbinaltıyüzyirmialtı kuruş kırkbeş santimdir.

İşbu suret aslına aslına mutabıktır.

Ek 5. Antalya Hapishanesi, “Yakıp Yok Ettiler”, Antalya Körfez Gazetesi, 17 Haziran 2019.

Extended Abstract

The dictionary meaning of the word “habs” refers to “to detain” or “to prevent,” and it connotes “restricting personal freedom by forcibly detaining the accused or criminal in a certain place” in legal parlance. Imprisonment was used to keep the accused in a particular place until s/he was sentenced or executed instead of punishment in the earlier times of the Ottoman Empire. Additionally, it is known that imprisonment as a sentence was applied more commonly in the periods when there was a settled life and the state authority was dominant.

In Islamic criminal law, crimes are divided into three: hadd, qisas, and ta'zir. In the Ottoman Empire, as in other areas of law, Islamic law was mainly applied in the penal code. In Islamic law, the head of state was granted a broad decision authority on ta'zir crimes and punishments. The Ottoman sultans exercised this authority by making valid laws throughout the empire, which resulted in the emergence of some principles in addition to the existing criminal regulations in fiqh books. The Sultan's will was the whole source of these principles, and they reached a certain level in time, together with the regulations in other fields, and were called “customary laws.” Therefore, the Ottoman penal code consisted of the amalgamation of customary laws and sharia.

The majority of ta'zir punishments in the Ottomans were determined through laws within the scope of customary law, and only a limited number of crimes were left to the discretion of kadis and lower-level administrators. Ta'zir punishments varied according to the customs and circumstances of the society. These punishments can be grouped as corporal, financial, condemnation, deprivation, and freedom-restricting penalties. Freedom-restricting penalties also incorporated different penalties, such as imprisonment, exile, string or chains without imprisonment, house arrest, and compulsory public service.

Kalebendlik, meaning compulsory residence in a place determined by the state, was more common in the Ottoman Empire than imprisonment. Among the freedom-restricting closure/imprisonment penalties targeting ordinary criminals and the public, the most applied

one was working at the oar, meaning forced labor in the state service. Penal labor (working at the oar) and kalebentlik (compulsory residence) were given more frequently until the 19th century.

Mahbes refers to the place where detention and imprisonment were practiced as the penal code in the 19th-century Ottoman Empire. These places were invulnerable to prevent the person's escape. Mahbes could also be applied by making the person's movement impossible through a strap, chain, shackle, fetter, or log. The essential feature for a place to serve as a mahbes was that it must be firm enough to prevent the person from escaping that's why the places used as mahbes were usually castles, shipyards, and dungeons. However, within the framework of the reform movements carried out in the 19th century, examples of prisons similar to the ones known today were built, and in 1831 Hapishane-i Umumi (general prison) was established during the reign of Mahmud II.

The penal laws of the Tanzimat period, dated 1840, 1851, and 1858, played a critical role in the perception of imprisonment as an effective method of punishment in the Ottoman Empire and in gaining a solid place in penal and execution law.

Considering the mindset behind the reforms stemming from the Tanzimat Reform Edict, it can easily be seen that the importance of prisons in the penal execution system would gradually increase over time. However, it was also necessary to establish penal institutions with similar conditions in many parts of the Ottoman Empire to implement the desired standards in trial and execution.

In January 1846, it was decided in the Meclis-i Vâlâ that debtors, minor criminals, and serious criminals should be separated from one another, stampedes and diseases should be prevented, and more mahbes should be turned into prisons, and new prisons should be built in places where such modifications were not possible. Additionally, authorities were officially informed that the prisons should be converted to allow the separation of the accused and criminals at a maximum cost of 2000 kuruş and that the prisoners would be given sufficient bread and coal in winter.

In the Penal Law, legislated in 1850, for all Ottoman subjects, crimes were redefined and diversified, and although corporal punishments remained in force for certain crimes, the need for prisons increased as this legislation involved penal labor (working at oar) and shackles.

The prison conditions were also the target of criticism from the Europeans. To prevent European intervention, the Reform Edict prioritized improving these conditions in prisons, prohibiting corporal punishment and torture, and the officials who did this were punished. Additionally, another penal law was also proclaimed on August 9, 1858, to prevent European states from interfering in their internal affairs. This new law decreased the number of circumstances and crimes requiring exile, and fines and imprisonment became the most common punishments.

There were similar prisons in almost every region of the country from the beginning of the regulations on prisons until the Berlin Congress. These prisons were designed as two-story masonry buildings without heating systems. Besides, many of them were overcrowded with prisoners; thus, food provision was irregular, cleaning was insufficient, and epidemics were quite common. In the aftermath of the Berlin Congress, the Ottoman Empire was exposed to diplomatic interventions regarding political prisoners. Besides, it was demanded to implement administrative and financial regulations and improve the poor condition of the prisons.

For the improvement of prisons in Ottoman soil, the Ministry of Justice prepared "Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de Bulunan Tevkîfhane ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizâm-nâme Lâyihası" (Regulation on Internal Administration of Detention Centers and Prisons in the Ottoman Empire) in May 1880 and put it into practice. This regulation consisted of 6 chapters and 97 articles, which entailed the physical separation of detention centers from prisons and dealt with other issues such as the personnel buildings, the administration, the maintenance of cleanliness, discipline, and order, the provision of sanitary conditions and needs, and working conditions of the prisoners. However, the problem of allocation in the courthouse, prolonged detention period due to the inability to conclude cases on

time, and other impossibilities impeded the separation of detention centers and prisons in many provinces and adversely affected the physical and sanitary conditions. Prisons were built in almost every state, city center, and many districts in the 1890s. However, structural and administrative problems remained, and there was no positive change in prison conditions.

During the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti) rule, essential steps were taken toward improving prisons. The prison improvement project was initiated in 1911 and implemented in 1917. Accordingly, new prisons in the provinces were planned to be built in the same style and considering the needs. By the end of 1917, some detention houses and prisons were about to be completed, and many others were put out to tender. The state's efforts to improve prisons continued during the armistice years. Antalya prison was one of the many places where the process of improving, repairing, and rebuilding prisons in many parts of the Ottoman lands was actualized.

An archive document from 1847 indicates an existing prison in Antalya and that the governor's office and the wards used as the police officers' residences were devastated and needed repairs. These repairs were completed at the cost of 8277 kuruş, the prison underwent other renovations and repairs due to different needs in the following years, and financial support was provided to meet these needs. In 1875, it was decided to build a room inside the prison at the cost of 11,057,5 kuruş, and in January 1886, four masonry wards were to be built in the middle of the two castles next to the prison. Despite these modifications, the need for expanding the prison remained. For instance, the need for a separate room for people convicted of their debts to the state appeared. After the expert examination of this issue, it was decided to build this construction on the condition that it would not exceed the budget of 1479 kuruş. Despite these attempts, the need for the repair of the prison continued, and some parts of the wards were overhauled in 1887 at the cost of 490 kuruş. Due to the difficult conditions of the prison, different solutions were sought. For instance, the number of convicts exceeding the prison capacity was another factor that aggravated the conditions.

In January 1887, 30 prisoners were asked to be sent to another place to reduce the prisoner surplus. Yet, only 5 prisoners were sent to Rhodes. Another need to improve the current conditions was to allow the construction of a new prison next to the old castle with an expense of 40-50 thousand kuruş.

While the correspondence and bureaucratic procedures for the construction of the new prison continued, the problem experienced due to the high number of prisoners in prison continued. In August 1889, permission was requested to send 10-15 people to Rhodes or another prison due to health conditions and security reasons. This request for permission was approved, and it was decided to send the convicts who had been sentenced to labor for more than five years to Akka, where prisoners were chained to oars (September 14, 1889). In addition, efforts were also made to increase the number of prison officers to maintain order. Although two years had passed since the decision taken in October 1896, the prison construction did not start. Various officials, such as the courthouse inspector and the governor of Konya, inspected the prison conditions and reported their views to the capital. Based on the measures suggested by these officials, some arrangements were made within the possibilities.

Concrete steps were taken to construct the Antalya prison in July 1901. The official documents reported that buildings materials for Antalya prison started to be supplied, and the construction would be initiated when this process was completed. The construction began at the beginning of 1902 and was completed in 1903, yet the need for repairs and modifications also emerged within a few years. Until 1907, funds were requested for repairs and other constructions, such as baths and the expansion of certain places. In 1908, it was reported that the number of prisoners had increased rapidly in the previous years and exceeded its capacity. There were more than 600 prisoners, although there was only room for 300 people. Therefore, a warden, a clerk, and at least 3 guards were requested, as the number of officials was insufficient to maintain order.

Archival documents show that the correspondence regarding the repair and expansion of the building continued until 1919. A total number of 395 prisoners were transferred to Konya and Niğde prisons

in 1914 to reduce the congestion. In the same year, without waiting for financial aid from the capital, renovations, and repairs started in prison with the financial support of the citizens. However, these repairs and renovations were not enough, and in 1917, an allowance was requested for the repair of the floors and windows, and rooms. In 1919, a violent storm severely damaged the building, and it was reported that the ceiling, roof, and baths needed repairs. The repairs and renovations of Antalya Prison continued in the Republic period. The prison gave its name to the street where it was located until 1956 and continued its activities until 1983.

Araştırma Makalesi

Selanik İngiliz Konsolosluğu Ticaret Raporlarına Göre Selanik Limanında İngiliz Ticareti (1865-1912)

Nimet Ayşe Aksoy*

(ORCID:0000-0002-1324-2901)

Makale Gönderim Tarihi

12.02.2023

Makale Kabul Tarihi

25.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Aksoy, N. A., "Selanik İngiliz Konsolosluğu Ticaret Raporlarına Göre Selanik Limanında İngiliz Ticareti (1865-1912)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 89-136.

APA: Aksoy, N. A. (2023). Selanik İngiliz Konsolosluğu Ticaret Raporlarına Göre Selanik Limanında İngiliz Ticareti (1865-1912). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 89-136.

Öz

Selanik limanı, coğrafi konumu itibarıyla Orta Doğu, Karadeniz, Kuzey Afrika ve Balkanları birbirine bağlayan ticaret yollarının üzerinde bir ara istasyondur. İngilizler, XVII. yüzyıldan beri aktif bir ticarete sahip olan Selanik'e XVIII. yüzyılın başından itibaren ticarî amaçla daha sık gelmeye başlamışlardır. 1718'de Selanik'te İngiliz konsolosluğunun açılmasıyla Fransız konsoloslarının himayesinden kurtulan İngiliz tüccarlar daha iyi şartlarda ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Selanik limanına ilk buharlı geminin yanaşması yine İngilizler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Özellikle 1860'lı yıllardan itibaren Selanik ticaretinde İngiliz payı hem gemicilik hem ithalat hem de ihracat boyutuyla artış kaydetmiştir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, nbakircilar@akdeniz.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History, Republic of Türkiye.

Selanik hinterlandının tahıl ve endüstriyel tarım ürünlerinin alıcısı olan Britanya, Selanik limanına pamuklu iplik ve tekstil başta olmak üzere karyoladan çuvala kadar çok çeşitte ürünler ithal etmiştir. İthalat ve ihracatın yanısıra Selanik limanında İngilizler oldukça aktif bir taşımacılık da yapmıştır.

Bu çalışmada, Britanya'nın Selanik'te görevli konsoloslarının hazırlamış oldukları ticaret raporlarına göre Selanik limanındaki İngiliz gemiciliğinin ve ticaretinin boyutları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selanik limanı, İngiliz ticareti, İthalat, İhracat, Gemicilik.

British Trade in the Port of Salonica as Based on the Trade Reports of the British Consulate in Salonica (1865-1912)

Abstract

The geographical location of the port of Salonica made it a way station on the trade routes connecting the Middle East, the Black Sea, North Africa, and the Balkans. The British began to trade in Salonica, which had an active commercial activity since the seventeenth century, with commercial purposes more frequently from the beginning of the eighteenth century onwards. With the opening of the British consulate in Salonica in 1718, British merchants, freed from the protection of French consuls, continued their commercial activities under better conditions. It was also the first time a steamship docked at the port of Salonica, again through the British. Especially from the 1860s onwards, the British role in Salonica's trade increased in shipping, imports, and exports. As a consumer of the grain and industrial agricultural products of the Salonica hinterland, Britain imported several goods to the port of Salonica, mainly cotton yarn and textiles, but also bedsteads and sacks. In addition to imports and exports, the British were also very active in transportation in the port of Salonica. This study aims to analyze the commercial reports prepared by the British consuls in Salonica to analyze the extent of British shipping and trade in the port of Salonica.

Keywords: Port of Salonica, British trade, Imports, Exports, Shipping.

Giriş

Doğu Akdeniz ile Balkanların en önemli limanlarından birine sahip olan Selanik, 1430'da Osmanlı yönetimine dahil olmuştur.¹ Coğrafi konumundan dolayı Orta Doğu, Balkanlar, Karadeniz ve Kuzey Afrika'yı birbirine bağlayan güzergahta bir ara istasyon olması Selanik'i bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Evliya Çelebi'nin "limân-ı dâr-ı emân"² olarak nitelediği Selanik limanı, coğrafi yapısı sayesinde muhtelif devletlerin gemileri için elverişli ve güvenli bir liman özelliğine sahiptir.

Osmanlılarla ilk resmî temaslarını 1579'da sağlayan İngilizler³ tarafından Osmanlı Devleti ile yapılacak ticarete olası riskleri bertaraf edebilmek amacıyla 1581'de "Turkey Company" isimli bir şirket kurulmuştur. Bu şirket 1592'de ile Doğu Akdeniz'de ticaret yapmakta olan "Venice Company" ile birleşerek "Levant Company" ismini almıştır.⁴ Şirketin Selanik'te 1718'e değin konsolosluk açmak için girişimlerde bulunduğu süre zarfında İngilizler Fransız konsoloslğunun koruması altında ticarî faaliyette bulunmuşlardır.⁵ Selanik limanındaki hareketlilik, Avrupalı ticarî çevreleri de cezbetmiştir. Bunun sonucunda Fransa ve Britanya'nın ardından Venedik, Hollanda, Danimarka, Ragusa, Napoli ve Almanya da bu ticarete dahil olmuştur. Öyle ki XVIII. yüzyılın ikinci yarısında toplam 18 yabancı ticaret evinin varlığı Selanik'teki ticaret hacmi hakkında fikir vermektedir.⁶ İngiliz tacirler özellikle 1860'lı yıllardan sonra Selanik limanında taşımacılık, ihracat ve ithalat alanında büyük etkinlik sahası elde etmişlerdir.

¹ Melek Delilbaşı, "Bizans'tan Osmanlı Fethine Selanik (Thessaloniki)", *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlar'daki İzleri*, İthaki Yay., İstanbul, 2013, s.97,103.

² Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankof, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 667.

³ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK Yayınları, Ankara, 1953, s.22.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, s.14-15.

⁵ N. G. Svoronos, *Le Commerce De Salonique Au XVIII. Siècle*, Paris, 1956, s.166; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.47; Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.165.

⁶ Apostol Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Translated by T.F. Carney, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1972, s.96.

XIX. yüzyılda çok yönlü ve hızlı gelişme gösteren Britanya-Osmanlı iktisadî ilişkileri hakkında öncül ve kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Akdes Nimet Kurat'ın eserinde bu iktisadî ilişkilerin nasıl başladığı hakkında tafsilatlı bilgiler mevcuttur. Keza Mübahat S. Kütükoğlu'nun iki ciltlik eseri, Osmanlıların İngilizlerle olan ticarî münasebetlerini 1580 tarihinden başlayarak ele almış 1850'ye kadar kapsadığı bilgi ve kıymetli görüşlerle konu hakkında çalışacak araştırmacıların en önemli başvuru kaynağı haline gelmiştir.⁷ Bu iki kapsamlı ve öncül eserin dışında da konu hakkında elbette sayısız bilimsel çalışma mevcuttur.⁸ Bu çalışmada ise 1860'lı yıllardan 1912'ye kadar İngilizlerin Selanik limanındaki faaliyetlerinin ayrıntılarına yer verilecektir. Bu şekilde hem Selanik hinterlandından Britanya'ya yapılan ihracatın boyutu ve çeşidi hakkında bilgi verilecek hem de bu liman vasıtasıyla Britanya'nın bölgeye yaptığı ihracatın ayrıntılarını takip etmek mümkün olabilecektir. Bu sayede ihracat ve ithalat dışında İngiliz gemiciliğinin Selanik limanında ne denli aktif olduğu, İngiliz ticaretinin bu limanın hinterlandındaki rakipleri, yürütülen ticarete İngiliz konsolosunun tüccarlarına verdiği tavsiyeler ile dikkat çektiği konuların neler olduğu, limanda İngiliz ticaretinin aksamaması veya artmasının gerekçeleri gibi konular aydınlatılacaktır.

Çalışmanın temel kaynağı, Selanik'te görev yapan İngiliz konsoloslarının neredeyse düzenli olarak her yıl hazırlayıp ülkelerine gönderdikleri raporlarda Selanik limanına ilişkin verdikleri bilgilerdir. Bilindiği üzere İngiliz konsolosluklarının buldukları yerlerdeki ekonomik ve ticarî hayata ilişkin önemli bilgilere yer verdikleri raporlar 1838-1918 yılları arasında İngiliz parlamentosunu bilgilendirmek

⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri II (1838-1850)*, İstanbul, 1976.

⁸ Özellikle XVIII. yüzyılda Levant ticaretinde etkin olan İngiliz tüccarlarına ilişkin değerli bir çalışma için bkz. Üzeyir Serdar Serdaroğlu, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, Doktora Tezi, Birmingham University, 2018.

maksadıyla yayınlanmıştır.⁹ Konsolosluk raporların yanısıra konuya ilişkin literatüre de yer verilmiştir.

Selanik Limanında Düzenli Hatların Tesisi ve İngiliz Gemiciliği

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Büyük Britanya'nın Selanik'te kendi konsolosluğu bünyesinde aktif bir ticaret yaptığı bilinmektedir. Deniz taşımacılığında hem hız hem de yük taşıma kapasitesi yönleriyle yelkenli gemilere nazaran açık ara önde olan buharlı gemilerin Selanik limanında görünmesine İngilizler öncülük etmişlerdir. Bu olay 15 Nisan 1836 tarihinde Kaptan Ford'un komutasındaki 64 tonluk Levant isimli geminin limana gelmesiyle gerçekleşmiştir. Geminin sahipleri, gemiyi bu liman ile Pire ve İstanbul arasında, özellikle yolcular için düzenli bir sefer başlatmak amacıyla göndermişler, ancak bölgede veba salgınının yaygınlaşması nedeniyle planlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Aynı geminin 1837'de yaptığı bir sefer dışında, sonraki yıllarda Selanik'teki İngiliz gemiciliği 1855'e kadar yalnızca yelkenli gemilerden oluşmuştur. 1855'e değin İngilizler tarafından tercih edilen yelkenli gemiler bu tarihten sonra yerlerini zamanla buharlı gemilere terketmiştir.¹⁰ Selanik limanında görünen ilk buharlı gemi Britanya'ya ait olsa da Britanya'nın başaramadığı Selanik'i de kapsayan düzenli sefer girişimi üç yıl sonra 1840'ta Avusturya-Tuna Buharlı Gemi Şirketi tarafından başarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu tarihte Selanik-İstanbul ve ara limanlar arasında haftalık bir "nehir gemisi" hattı işletilmeye başlanmıştır. Bu hattın işlemeye başlamasından bir yıl sonra Avusturya Lloyd Steam Navigation şirketi hattı alarak Selanik'i Pire, Şıra (Syra), Korfu, Trieste gibi Adriyatik limanlarıyla doğrudan iletişime sokarak geliştirmiştir. Avusturya şirketinin ardından Osmanlı Hazine-i Hassa vapurları 1844'te Çanakkale-Kavala-Selanik arasında haftada bir sefer

⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.200.

¹⁰ 1872 yılında 39 yelkenli gemiye karşılık 30 buharlı gemi Selanik limanına giriş çıkış yaparken 1881'de sadece 4 yelkenli İngiliz gemisine karşı 154 buharlı gemi Selanik limanına giriş-çıkış yapmıştır. Bkz., Commercial No. 6 (Trade Reports), *Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part 1, "Report by Consul-General Blunt on the Trade and Commerce of Macedonia and the Port of Salonica for the Years 1879, 1880, and 1881", London, 1883, s.94. (Salonica, 1879-1881)

düzenlemeye başlarken ilki 1853'te Messageries Maritimes, ikincisi 1863'te Fraissinet Company olmak üzere iki Fransız şirket de bu hatta müdahil olmuştur.¹¹ Fraissinet Kumpanyası'nın 10 günde bir düzenli sefer yaptığı hat Marsilya-Cenova-Pire-Siros-İzmir-Volo, Selanik ve nihayet İstanbul'u kapsamaktadır.¹²

Hidiv Kumpanyası'nın Mısır vapurları da Osmanlı bayrağı altındaki gemiler arasında yer alarak 1870'de düzenli olarak haftada bir kez İstanbul, Selanik ve İskenderiye arasında sefer yaparak Gelibolu, Çanakkale Boğazı, Lagos Limanı, Kavala, Volo ve Şıra ara limanlarına uğramıştır.¹³

Fransız Messageries Kumpanyası, Fransa'da yönetimin değişimine bağlı olarak uygulamaya konan yeni kararlar neticesinde sübvansiyon desteğinden mahrum kalınca bir süreliğine Selanik limanını güzergâh dışında bırakmıştır.¹⁴ 1870'lerde kumpanya, kâr elde edilebilecek serbest ticarî hatlar tesis etmeye yönelik bir politika izlemiştir.¹⁵ Bu politikaya bağlı olarak 1880'lerin sonunda Marsilya, Pire, Selanik, İzmir ve Şıra kıyıları arasında iki haftada bir sefer yapmaya başlamıştır. Aynı kumpanyanın bir diğer faaliyeti, Marsilya, Pire, Selanik, İstanbul ve Karadeniz limanları arasındaki hattını Londra-Marsilya arasındaki diğer hattıyla Marsilya'da kesişecek bir buharlı gemi hattı işletmeye başlamasıdır. Bu suretle Selanik ile Britanya arasında Russell, Westcott ile diğer Levant limanlarında sefer yapan İngiliz buharlı gemilerinden daha düzenli, hızlı ve ucuz bir hat kurmuş olan Messageries Kumpanyası böylece hedeflemiş olduğu ticarî artışa ulaşmıştır. Messageries Kumpanyası, rakiplerini safdışı bırakmak için navlun oranlarını daha

¹¹ Salonica, 1879-1881, s.95.

¹² Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yay. İstanbul, 2015, s.163-164.

¹³ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from her Majesty's Consuls in 1871*, "Report by Consul Wilkinson on the Trade and Commerce of Salonica During the Year 1870", London, 1871, s. 775. (Salonica, 1870)

¹⁴ Salonica, 1870, s.775.

¹⁵ Uygun, *a.g.e.*, s. 67.

düşük seviyeye indirmek suretiyle yeni projeleri de gündemine almıştır.¹⁶

Selanik limanına düzenli bir hat kuran kumpanyalardan biri de İtalyan menşeli Trinacrea'dır. Bu kumpanya 1870'in sonlarına doğru, Marsilya ile İstanbul arasında, aralarında Selanik'in de bulunduğu çeşitli ara istasyonlara ve Osmanlı limanlarına uğrayan ve esas olarak ticarî mal taşıyan bir vapur hattı kurmuştur.¹⁷ Ticarî malın yanısıra yolcu da taşıyan şirket bir süre sonra Florio ve Rubatino Buharlı Navigasyon Şirketi ile birleşmiştir.¹⁸

1886'da Osmanlı bayrağı altında sefer yapan Gürcü Bahri Sefid Kumpanyası'nın Volos hattı güzergahında Selanik limanı da bulunmaktadır.¹⁹

1890'lı yıllar hem Selanik ve İskenderiye limanları arasında belirgin bir ticarî artışın yaşandığı hem de iki liman arasında düzenli seferlerin sıklaştığı yıllar olmuştur. Bir yandan Osmanlı Hacı Davud Kumpanyası'nın haftalık seferleri diğer yandan Rus Buharlı Seyrüsefer Kumpanyası'nın iki haftada bir gerçekleştirdiği seferler bunun göstergeleridir.²⁰

1860'lardan itibaren Selanik ile ticari ilişkileri gittikçe artan bir öneme sahip olan İngilizlerin, uzun müddet Selanik limanına çok düzenli bir hattı yoktur. Bu konu Selanik Konsolosu Blunt'un üzerine dikkatle eğildiği bir meseledir;

¹⁶ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1888 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 623, London 1889, s.2. (Salonica, 1888)

¹⁷ *Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Report by Consul Wilkinson on the Trade of Salonica for the Year 1871, London, 1872, s.549.

¹⁸ Salonica, 1879-1881, s.95.

¹⁹ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1886 on the Trade of Salonica, No. 254, London 1888, s.1. (Salonica, 1886); Metin Ünver, "Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'egée) Vapur Kumpanyası, 1883-1911", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, 16/24 (2018), s.209.

²⁰ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Years 1896 and 1897 on the Trade and Commerce of Salonica and District, No. 2111, London 1898, s.4. (Salonica, 1896 and 1897)

“... bu ilişkilerin daha da gelişmesini sağlamak için gerekli olan şey, Birleşik Krallık ile bu liman arasında şu anda var olandan daha doğrudan ve düzenli bir buharlı deniz taşımacılığı hizmetidir. Johnstone’un Liverpool vapurları ve bazı Londra vapurları artık Tuna ve Karadeniz limanlarına giderken buraya daha sık uğruyor, ancak dönüşlerinde uğramıyor. Aslında, tahıl ticareti için özel olarak kiralanmış olanlar dışında hiçbir İngiliz ticaret gemisi buraya uğramamaktadır. Bu istisna dışında, buradan Birleşik Krallık’a gönderilen afyon, yün, deri, fındık, kuru erik, şimşir, fustik ve benzeri tüm ürünler, yabancı gemiler tarafından dolambaçlı kanallardan taşınmakta, büyük ölçüde artan navlun ücretleri ve aktarma maliyetinin neden olduğu diğer masrafları gerektirmektedir. Bu koşullar altında, Londra, Pire, Volo, Selanik, İzmir ve İskenderiye arasında ayda bir sefer yapacak düzenli bir vapur hattının kurulmasının başarılı bir girişim olacağını ve bu limandaki ticari çıkarlarımız için çok avantajlı olacağını varsaymak doğru olacaktır...”²¹

İngiliz Konsolosunun bu değerlendirmesinin dikkate alındığı “Bell’s Asia Minor”²² ve “Victoria Jolly’s” isimli iki İngiliz şirketinin haftada bir Selanik limanını kapsayan düzenli seferler düzenlemeye başlamasından anlaşılmaktadır. Bu iki İngiliz şirketinin vapurları, İzmir ve Selanik arasında düzenli seferler yaparken sahildeki ara limanlara da uğrayarak halk arasında popülerlik kazanmıştır. Bu şirketlerin yanı sıra “Messrs. Johnstone and Company of Liverpool” ve “Messrs. Westcott and Lawrence of London” vapurları da ayda iki kez Selanik’e uğrayarak İngilizlerin Makedonya ile ticaretinin gelişmesine etki etmişlerdir. Neticede Londra ve Liverpool ile Selanik limanı arasında daha sık ve düzenli buharlı gemi iletişimi 1886’da bu limandaki İngiliz gemiciliğinin ivme kazanmasını sağlamıştır.²³ Ertesi yıl Selanik’teki İngiliz konsolosunun ifadesiyle İngiliz nakliyatının gelişimine katkısı olacak bir şirket kurulmuştur. Bu şirketin kurucuları bizzat bölgede yerleşik olan İngilizlerdir. Şirketin kurucuları, Glasgow’dan 340 ton ve 70 beygir

²¹ Salonica, 1879-1881, s.104.

²² Bu gemi şirketinin başlattığı seferler oldukça kısa süreli olmuştur. bkz.: *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Years 1893 and 1894 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 1663, London 1896, s.3. (Salonica, 1893 and 1894)

²³ Salonica, 1886, s.1.

gücünde Trojan isimli bir vapur satın aldıklarında amaçları Selanik’le Kesendire arasında ticaret yapmaktır.²⁴

Selanik limanını kapsayan düzenli hatların İngilizler tarafından oluşturulması diğer ülkelerden daha geç gerçekleşmiş olsa da bu limandaki İngiliz gemi trafiği XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürekli bir gelişim kaydetmiştir. Özellikle 1870’lerden itibaren bu gelişimi Selanik’teki İngiliz konsoloslarının hemen her yıl hazırladıkları ticarî raporlarında yer verdikleri limana giriş çıkış yapan İngiliz gemilerinin adet ve tonajından anlamak mümkündür.²⁵ 1870-1876 arasında İngiliz bandralı gemilerin Selanik limanına uğrama sıklığı neredeyse %50 artmıştır. 1886’da Selanik limanındaki genel gemi trafiğinde %30,91’lik bir paya sahip olan İngiliz gemilerinin limana uğrama sıklığı ise 1876 yılındaki istatistikler ile mukayese edildiğinde iki katına çıkmıştır. Limandaki İngiliz gemiciliği 1886’dan itibaren dalgalı da olsa bir düşüş seyrine girmiş, 1905’te dip noktayı gördükten sonra yeniden yükselişe geçmiştir.

Bu çalışmayı kapsayan dönem içinde Selanik limanındaki İngiliz ticaretinin bir kısmını taşımacılık oluşturmaktadır. İngiliz gemicileri İngiliz menşeli ve koloni mallarını bu limana naklettikleri gibi diğer ülkelerin mallarını da Selanik limanına taşımışlardır.

1865’ten itibaren Selanik ve hinterlandında petrole olan talep her geçen yıl artış kaydetmiştir. Susam ve keten yağına ucuzluğu nedeniyle bir alternatif olan petrolün XIX.yüzyılın sonuna kadar baş tedarikçisi Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmuştur. ABD’den ithal edilen petrol İngiliz yelkenli gemileriyle Selanik limanına taşınmıştır.²⁶ İlerleyen yıllarda petrol ithalatı için Rusya tercih edilmeye başlanmış, İngiliz nakliyatı bu ticaretin ancak yarısında etkili olabilmıştır.²⁷ Bunun gibi, 1885’te Selanik limanında İngiliz ve Fransızlarla artık etkin bir şekilde rekabet eden Belçika’dan, Makedonya’da satışa sunulmak üzere ithal

²⁴ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1887 on the Trade of Salonica, No. 394, London 1888, s.2. (Salonica, 1887)

²⁵ Ayrıntı için Bkz., Ek 1.

²⁶ Commercial, No. 5 (1874), Reports From Her Majesty’s Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, Part 1, “Report by Consul Blunt on the Trade of Salonica for the Year 1871”, London, 1874, s.334. (Salonica, 1871)

²⁷ Salonica, 1896 and 1897, s.8

edilen pencere camı, mum, çivi, çinko, hırdavat, inşaat demiri ve sair emtia Antwerp'ten, "Messrs. Johnston and Co.", "Messrs. Westcott and Lawrence" ile "Russell and Co." vasıtasıyla kısa süre de olsa taşınmıştır.²⁸ 1887'nin ortalarında Belçika, demiryolu ve inşaat sektörlerinde ihtiyaç duyulan emtia üzerinde ticarî faaliyetlerini arttırdığı gibi nakliyat konusunda da harekete geçerek Antwerp'ten Selanik limanını da içeren bir vapur hattı kurmuştur. İngiliz gemicilerinin navlun oranlarıyla başedemeyince başarısız bir girişim olarak kalan bu denemenin ardından²⁹ Belçika üreticileri yeni bir arayışa girmiştir. 1888'de bu arayışın sonucu Hollanda ve Danimarka gemicileri nakliyat konusunda talep görmeye başlamıştır. Bu nedenle İngiliz gemicilerin Belçika mallarını taşıma oranı bir yıl içinde %59'luk bir düşüş kaydetmiştir.³⁰

Britanya, Selanik ve hinterlandına pek çok emtia getirmekle birlikte bu limandan yaptığı taşıma ticaretinin başlıca kalemini tahıl oluşturmuştur. 1889'da Selanik limanından ihraç edilen 78,673 ton tahılın 26,337 tonu İngiliz gemileriyle 52,336 tonu ise diğer yabancı gemilerle taşınmıştır.³¹ 1890'larda Makedonya'dan ihraç edilen tahılın yaklaşık %66'sının nakliyatı da yine İngilizler tarafından yapılmıştır.³² Yine demiryollarının aktif olarak kullanılmaya başlanmasından sonra Selanik limanını bir transit noktası olarak kullanan Sırbistan bu limandan gerçekleştirdiği tahıl ihracatının büyük kısmını İngiliz gemileriyle taşımıştır.³³

İngilizlerin Selanik limanındaki taşıma ticaretindeki payları zaman zaman düşmüştür. Bu düşüşlerde Britanya'nın yukarıda zikredilen rekabet faktörü olduğu gibi müdahil olmadığı durumlar da vardır. Makedonya'da yetiştirilen tahılın miktarı, kalitesi, Selanik limanından

²⁸ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1885 on the Trade and Commerce of Salonica, No. 75, London 1887, s.5-6. (Salonica, 1885)

²⁹ Salonica, 1887, s.2.

³⁰ Salonica, 1888, s.7.

³¹ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 822, London 1891, s.3. (Salonica, 1889)

³² Salonica, 1893 and 1894, s.3.

³³ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1909 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 4579, London 1910, s.9. (Salonica, 1909)

yapılan sevkiyatın oranını ve İngilizlerin bu nakliyatındaki payını önemli ölçüde etkilemiştir. 1879-1880 arasında İngiliz ticaretinin hissedilir derecede düşmesinin nedeni 1879 hasadının son 20 yılın en verimsiz hasat olmasından kaynaklanmıştır. Öyle ki İngiliz konsolosu bölgedeki sıkıntının kıtlık boyutuna ulaştığını ve daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde Tuna ve Karadeniz limanlarından hatta ABD'den doğrudan buğday ithal edildiğini rapor etmiştir.³⁴

İngiliz ticaretini etkileyen başka faktörlerin arasında 1893'teki durgunluğa neden olan Alman-Rus ticarî anlaşmasının, Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya tahıl tedarikindeki avantajından mahrum etmesi gibi ticari-politik ilişkiler de bulunmaktadır.³⁵

Britanya'nın taşıma ticaretindeki etkinliğinin düşüşüne bir diğer sebep rakip ülkelere ait kumpanyaların Osmanlı Devleti tarafından zaman zaman kullanılmış olmasıdır. 1884-1885 arasında Makedonya'da tahıl üretiminde yaşanan sıkıntılara ek olarak Lloyd Kumpanyası'na ait çok sayıda buharlı geminin Osmanlı hükümeti tarafından Makedonya'ya asker sevkiyatı için kullanılması, İngiliz taşımacılığını direkt etkilemiştir.³⁶ Ancak bu durum sürekli bir hal olmadığından İngilizler, taşımacılıkta kaybettikleri rolü bir yıl içinde telafi etmişlerdir.³⁷

Fransız Messageries Kumpanyası'nın rekabeti de İngiliz taşıma ticaretini sekteye uğratan sebeplerden biridir. Bahse konu kumpanya, daha düşük navlunları sayesinde Londra ve Antwerp'ten Selanik limanına yapılan taşıma ticaretinde 1889'da azımsanmayacak bir paya sahiptir. Aynı yıl içinde Bell's Asia Minor Kumpanyası'nın İzmir-Selanik arasındaki haftalık seferleri askıya alması İngiliz nakliyesinin ciddi bir düşüş yaşamasına etki etmiştir. Ancak yine de İngiliz denizciliği Selanik limanının taşıma ticaretinde önemli bir pay almaya devam ederek³⁸

³⁴ Salonica, 1879-1881, s.93.

³⁵ Salonica, 1893 and 1894, s.4.

³⁶ Salonica, 1885, s.1.

³⁷ Salonica, 1886, s.1

³⁸ Salonica, 1889, s.2.

1890'da Selanik limanındaki toplam deniz ticaretinin %32,25'ine sahip olmuştur.³⁹

1895'te Selanik limanındaki İngiliz ticareti diğer ülkelere göre konumunu koruyorsa da büyüme oranı ortalamanın altına, yani %20'ye, iki yıl içinde de %16'ya kadar düşüş kaydetmiştir. 1896'da İngiliz gemiciliği halen tonaj açısından diğer ulusların önünde olsa da bir yıl sonra yani 1897'de üçüncü sıraya düşmüştür.⁴⁰

Osmanlı-Yunan savaşının öncesi ve sonrasında yaşanan olaylar Selanik'in ithalat ve ihracatına tahmin edilmesi güç olmayan bir engel teşkil etmiştir. Fiili savaş döneminde Selanik'in Teselya'daki orduya erzak ve giysi tedariki dışında ticareti neredeyse durma noktasına gelmiştir.⁴¹ Bu yıllarda Avusturya-Macaristan gemiciliğinin Selanik limanında elde ettiği üstünlük, Lloyd Kumpanyası'nın yaptığı düzenli seferlerden kaynaklanmıştır. Ancak İngiliz konsolosunun dikkat çektiği önemli bir ayrıntı vardır. Bu önemli ayrıntı, Selanik'e gelen İngiliz gemilerinin aksine Lloyd Kumpanyası'na ait gemilerin taşıdığı yüklerin önemli kısmını Selanik yerine başka limanlarda boşaltmakta olmasıdır. Bu nedenle Selanik limanına ait taşıma ticaretinin %45,12'lik kısmı yani neredeyse yarısı İngiliz armatörlerin eline geçmiştir.⁴² 1898'de taşıma ticaretinde İngiliz payı %31'e gerilemesine rağmen İngiliz gemileri Avusturya'nın taşıdığı yükün iki katı fazlası ve diğer herhangi bir ulusun taşıdığı miktarın neredeyse üç katını tek başına taşımaktadır.⁴³

XX. yüzyıla girildiğinde 1867'den beri modern manada bir rıhtım yapılmasına yönelik girişimler netice vermiş ve Selanik kenti yeni liman ve rıhtımına kavuşmuştur.⁴⁴ Nakliyat açısından İngiliz gemiciliği, 1900

³⁹ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1890 on the Trade of the District of the Consulate-General at Salonica, No. 962, London 1891, s.2. (Salonica, 1890)

⁴⁰ Salonica, 1896 and 1897, s.6.

⁴¹ Salonica, 1896 and 1897, s.3.

⁴² Salonica, 1896 and 1897, s.6.

⁴³ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of the Consular District of Salonica, No. 2270, London 1899, s.5. (Salonica, 1898)

⁴⁴ Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 43-44,160.

yılında bir yıl öncesine göre %8'lik bir düşüş yaşamıştır.⁴⁵ İngiliz gemiciliğinin önemli ölçüde azalmasına neden olan faktör kuraklık, siyasi ortamın gerginliği gibi İngilizlerin pasif olduğu durumların dışında, aracılık görevi yapan “acenteler” sorunudur. İngiliz konsolos, Selanik'te hem nakliye hem de ticarî anlamda aracılık yapan acenteler arasında olan ve sadece İngiliz mallarını baskılamak amacıyla İngiliz temsilciliğini talep edenlerin varlığına dikkat çekmektedir. Konsolos, bu yerel acentelerin bazı İngiliz firmalarının temsilciliklerini alarak bu firma mallarını satmak yerine stokladıklarını, kendilerinden İngiliz malı talep edildiğindeyse kalitesiz ama daha ucuz taklitlere yöneldiklerini belirtmiş, İngiliz gemici ve tüccarların acente seçimi konusunda dikkatsiz olduklarını vurgulamıştır.⁴⁶ İngilizlerin acente seçiminde dikkatli olmaları gerekliliği konsolosluk raporlarında ısrarla dile getirildiğine göre konunun İngiliz ticaretini etkileyen bir mesele olduğu açıktır.⁴⁷

1900-1902 yılları arasında Selanik limanına gelen gemi sayısında belirgin bir düşüş söz konusudur. Bunun sebebini limanın batı iskelesinin işletilmeye başlanmasına rağmen bundan tüccarın haberdar olmamasına bağlamak mümkündür.⁴⁸

1912'ye kadar Selanik limanındaki İngiliz gemiciliğini etkileyen son faktör, Selanik limanındaki demiryolu vasıtasıyla getirilen malların gemilere direkt yüklenmesi imkânını sağlayan demiryolu ile liman arasında yapılan düzenlemedir. 1909'da gerçekleşen bu düzenleme, Selanik hinterlandı için ithalat ve ihracat emtiasının kolaylıkla taşınmasına imkân sağladığı gibi Sırbistan'ın transit ticareti bakımından da değerli bir gelişmedir.⁴⁹ Zira, Selanik limanı Sırbistan'ın dış ticareti açısından Avusturya-Macaristan'la yaşadığı gümrük savaşı nedeniyle 1906'dan sonra gözardı edilemeyecek bir önem taşımaktadır.⁵⁰ Haliyle

⁴⁵ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1900 on the Trade and Commerce of the Consular District of Salonica, No. 2730, London 1901, s.4. (Salonica, 1900)

⁴⁶ Salonica, 1900, s.4.

⁴⁷ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1904 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 3430, London 1905, s.6. (Salonica, 1904)

⁴⁸ Bayram, *a.g.e.*, s.181.

⁴⁹ Salonica, 1909, s.7.

⁵⁰ Bernard Lory, “Solun, Bir Slav Kenti mi?”, *Selanik 1850-1918*, Ed.: Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s.146-147.

Sırbistan ile Britanya arasında Selanik limanı üzerinden yapılan ticaret için de önemli bir gelişme olmuştur.⁵¹

Britanya'dan Selanik'e Yapılan İthalat

Büyük Britanya için pamuklu tekstil XIX. yüzyılın önemli bir kısmında tüm ihracatının %30 ila %40'ını oluşturan önemli bir emtiadır. Zaman içinde göreceli olarak azalmasına rağmen 1913'te halen tüm İngiliz ihracatının %24,2'sini oluşturmaktaydı. Bunun yanısıra pamuklu ürünler az gelişmiş ülkelerle yapılan ticarete diğer sanayi ülkeleriyle yapılan ticarettten daha büyük bir role sahiptir.⁵² Pamuklu ürünler, Britanya'nın sadece Selanik'e değil Osmanlı Devleti'nin tamamına yaptığı ihracatın en büyük kalemini oluşturmaktadır. Bu nedenle İngiliz tüccarı açısından Osmanlı Devleti önemli bir pazardır. XX. yüzyılın başında pamuklu iplikte Almanya ve Hollanda'dan sonra üçüncü önemli müşteri olan Osmanlı Devleti, parça mallarda ise Hindistan ve Çin'den sonra üçüncü sırada yer almıştır.⁵³

1865 öncesinde Makedonya'nın tüketimine sunulan İngiliz mallarının büyük kısmı Britanya'dan İngiliz gemileriyle önce İstanbul'a getirilip buradan yabancı gemiler aracılığı ile Selanik limanına ulaştırılmaktaydı. İstanbul ile Selanik limanları arasında İngiliz mallarını taşıyan kumpanyalar arasında Messageries Maritimes, Marc Fraissinet Père et Fils, Şirket-i Aziziye, Lloyd ve Trinacria'yı zikretmek mümkündür.⁵⁴

Sonraki yıllarda bu dolambaçlı nakliyat şekli zamanla ortadan kalkmış Liverpool, Londra ve diğer ana limanlardan yüklenen İngiliz emtiasının Selanik'e direkt nakledilmesi usulü yaygınlık kazanmıştır.⁵⁵ 1885'te ithal edilen İngiliz mallarının %75'inden fazlası Birleşik Krallık'tan direkt

⁵¹ Özlem Yıldız, "20.Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, XII/24 (Bahar/2012), s. 36.

⁵² Lars G. Sandberg, "Movements in the Quality of British Cotton Textile Exports, 1815-1913", *The Journal of Economic History*, 28/1 (Mar., 1968), s.2.

⁵³ *Diplomatic and Consular Reports*, Reports for the Year 1901 on the Trade and &c., of Constantinople and District, No.2813, London, 1902, s. 10.

⁵⁴ *Salonica*, 1871, s.332-333.

⁵⁵ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Years 1883-1884 on the Trade of Salonica, No. 24, London 1886, s.3. (Salonica, 1883-84)

buraya nakledilmişken⁵⁶ 1886'da Selanik hinterlandında İstanbul'dan İngiliz malı tedarik etme usulü Selanik lehine tamamen terkedilmiştir.⁵⁷

Pamuklu Tekstil Ürünleri

Selanik limanı vasıtasıyla Makedonya'ya gönderilen en önemli ithalat kalemi kuşkusuz pamuk ve yünlü mamullerdir. Britanya'nın Selanik ve hinterlandındaki iplik ihracatını sarsacak gelişmeler 1870'li yılların sonlarında yaşanmaya başlamıştır. 1876'da Selanik'e bağlı Ağustos nahiyesinde ilk iplik fabrikası açılmıştır.⁵⁸ Günlük iplik üretimi yaklaşık 225 kg.⁵⁹ olan bu fabrikanın açılışından birkaç yıl sonra 1879'da Selanik'te Saias⁶⁰ fabrikası kurulmuştur. Yeni açılan fabrikanın günlük üretimi ise 1.360 kg'dır. İki İngiliz tarafından yönetilen Saias Fabrikası kısa sürede üretim kapasitesini üç katına çıkarmak suretiyle Anadolu'ya da iplik göndermeye başlamıştır. Osmanlı hükümetinin pek çok yönden desteklediği ve teşvik ettiği bu kişisel girişimler sonucunda Britanya'nın iplik ihracatı %45'e kadar düşmüştür. Hatta Osmanlı ticaret çevrelerinin açılacak yeni fabrikalar sayesinde iplik ithalat oranının daha da düşeceğine ilişkin beklentisi mevcuttur.⁶¹

1880'lerin ortasında Britanya pamuklu iplik tedarikinde birinciliğini⁶² korumuş olmasına rağmen bölge iplik ihtiyacının bir kısmını kendi kendine üretebilme kapasitesine ulaşmıştır. Britanya'nın Selanik ve hinterlandına ihraç ettiği ipliklerin miktarındaki azalmanın nedeni açılan yeni iplik fabrikalarının yarattığı rekabetle birlikte şikâyet konusu olan ipliklerin uzunluğuna ilişkin hilelerdir. Konsolosluk raporlarında konuyla

⁵⁶ Salonica, 1885, s.4.

⁵⁷ Salonica, 1886, s.8.

⁵⁸ Ayrıntı için Bkz. Costas Lapavitsas-Pınar Cakiroglu, *Capitalism in the Ottoman Balkans-Industrialisation and Modernity in Macedonia*, I.B. Tauris, London, 2019, s.182-185.

⁵⁹ J. Baker, *Turkey in Europe, 1877*, s.408.

⁶⁰ Saias, Selanik'teki önemli Yahudi ailelerden birinin ismidir. İstanbul, İzmir, İstanbul ve daha pek çok Osmanlı şehrinde acenteleri bulunmaktadır. Bkz., Selanik Vilayeti Salnamesi, 1307, s.257. Saias fabrikası 1890'da anonim bir şirkete dönüştürülerek üretim kapasitesini arttırmışsa da doğal afetlerden kaynaklanan zorluklarla karşılaşmıştır. Önce 1902'deki depremden büyük ölçüde zarar görmüş nihayetinde 1917 depremiyle tamamen yok olmuştur. Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011, s.210.

⁶¹ *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, Yıl.1, Sayı 9, 15 Nisan 1301 (12 Receb 1302), s.1-2.

⁶² Salonica, 1883-84, s.4

alakalı şikayetlere yer verilerek mevcut durumun İngiliz ticaretinin itibarını sarstığına dikkat çekilmiştir.⁶³ Britanya'nın iplik ihracatına zarar verecek bir diğer gelişme İtalyan ve Avusturya-Macaristan ile özellikle renkli ipliklerde yaşanan rekabettir.⁶⁴ Buna rağmen İngilizlerin pamuk ipliği ticaretinde liderliği 1895'e kadar devam etmiştir. 1894'te Selanik limanına getirilen pamuk ipliğinde İngiliz payı %90, 1895'te ise %88'dir. Yine de ipliğe yönelik talebin, bölgede açılan her yeni fabrikayla birlikte azaldığının altını çizmek gerekmektedir.⁶⁵

Süreç içinde ithal ipliğe olan talebin düşmesinin yanı sıra İngiliz imalatçıların Selanik'teki yerel firmalarla doğrudan temas etmek yerine aracı kurumları kullanmayı tercih etmeleri İngiliz ticaretinin Selanik'te sekteye uğrama nedenlerinden biri olmaya devam etmiştir. 1898'de İngiliz konsolosu bu konuya İngiliz imalatçılarının dikkatini çekmeye uğraşırken pamuklu kumaş ve ipliklerde İtalya'nın küçümsenmemesi gereken bir rakip haline nasıl dönüştüğünü de ayrıntılarıyla anlatmıştır.⁶⁶

İpliklerin dışında Makedonya'nın iyi cins pamuklu kumaş ihtiyacı için de baş tedarikçi yine Britanya'dır. Talep edilen pamuklu kumaşların yaklaşık %83'ü Manchester'dan gelmektedir. 1890'a kadar Selanik ve hinterlandında yerli kadınların başörtüsü olarak kullandıkları çizgili ve renkli yazmalar İsviçre ve diğer Avrupa ülkelerinden tedarik edilmekteyken 1890'lı yıllarda İngilizler renkli yazmalarda da söz sahibi olmaya başlamıştır.⁶⁷ 1894'te Selanik'e gönderilen tüm pamukluların içinde Britanya'nın % 80'lik payı, Makedonya'daki genel depresyondan etkilendiyse de önemli bir kayıp yaşamadan %78'le sınırlanmıştır.⁶⁸ 1907-1909 tarihleri arasında oldukça kısa bir zaman Barselona Pamuk Üreticileri Derneği tarafından desteklenen İspanyol imalatçılar da Selanik pazarında etkinlik sağlamaya çalışmışlardır. Adı geçen derneğin

⁶³ Salonica, 1885, s.5.

⁶⁴ Salonica, 1893 and 1894, s.6.

⁶⁵ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1895 on the Trade of the Salonica Consular District, No.1837, London, 1897, s.5. (Salonica, 1895)

⁶⁶ Salonica, 1898, s.5

⁶⁷ Salonica, 1893 and 1894, s.6.

⁶⁸ Salonica, 1895, s.4.

feshedilmesi ile pamuk ihracatında İspanya varlığı da ortadan kalkmıştır.⁶⁹

XX. yüzyılın başlarında, Selanik hinterlandının pamuklu ve yünlü mamullerde ithalat yaptığı ülkeler Britanya, İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dır. 1903'te Britanya'nın pamuklu mamuller pazarındaki payı %82,77 iken tedricen düşerek 1910'da %55,60'ta dip seviyesini görmüştür. Bu seviyede bile pazar lideri olan Britanya'yı İtalya ve Almanya takip etmiştir. Selanik'in Osmanlı yönetiminden ayrıldığı 1912 yılına ait konsolosluk raporundaki rakamlara göre Almanya bu pazardaki payını gittikçe artırarak %24,28'e çıkartmıştır.

Selanik ve hinterlandında pamuklu ürünlere olan talep 1912'ye kadar 1907 yılı istisna olmak kaydıyla sürekli artış göstermiştir. 1911'den 1912'ye geçildiğinde savaş ortamı nedeniyle pazardaki fark oranı %42,31 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Savaş koşullarında pamuklu mamul talebinin azalmış olması elbette şaşırtıcı bir sonuç değildir.⁷⁰

Yünlü Mamuller

Selanik ve hinterlandındaki yünlü mamullere olan talepte de yine Britanya'nın önemli bir payı vardır. Ancak Britanya bu pazardaki payını 1890'lı yılların başından itibaren kaybetmeye başlamıştır. Britanya bu alanda güç kaybederken Selanik ve hinterlandında ise yünlü mamullere olan talep artmıştır. Selanik İngiliz konsolosu raporunda, Britanya'nın halen kaybettiği zemini halen kazanabileceğini ümit etmektedir.⁷¹ Buna rağmen 1893'te pazardaki Britanya'nın sahip olduğu %43'lük pay 1894'te %27'ye ve 1895'te %24'e düşmüştür. Artık pazarın yeni lideri %32'lik payıyla Avusturya-Macaristan'dır.⁷² XIX. yüzyılın sonlarında İtalya flanel kumaş pazarına dahil olmuştur.⁷³ XX. yüzyılın başında Britanya pazarda kaydettiği düşüşü tersine çevirmeyi başararak pazarın %45,26'lık kısmını elinde bulundursa da 1903'te pazarın yeni lideri %48,7'lik payıyla Almanya olmuştur. 1904'teki sert düşüşünden sonra Almanya, Britanya'nın en yakın rakibi olarak yünlü mamul pazarındaki

⁶⁹ Salonica, 1909, s.5.

⁷⁰ Ayrıntı için Bkz., Ek-2.

⁷¹ Salonica, 1893 and 1894, s.6-7.

⁷² Salonica, 1895, s.5.

⁷³ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1899 on the Trade and Commerce of the District of Salonica, No. 2468, London 1900, s.11-12. (Salonica, 1899)

payını düzenli bir biçimde artırmayı başarmıştır. 1905 ve 1908’de yünlü mamul ihracatında neredeyse Britanya’ya yaklaşmış 1911’de %41’le pazarın lideri olmuştur. Neticede Britanya’nın Selanik ve hinterlandına yünlü mamul ihracatında hakimiyetini sağlamakta oldukça zorluk çektiği tespitinde bulunmak mümkündür.⁷⁴

Britanya’dan İthal Edilen Diğer Emtia

Selanik’te kömüre duyulan ihtiyacın giderilmesi için başvuru adres, 1855-1913 yılları arasında kömür ihracatında 22 katlık muazzam bir artış sağlayan Birleşik Krallık’tır.⁷⁵ 1860’lı yıllarda kömür, Selanik limanına Britanya’dan İngiliz yelkenli gemileriyle doğrudan getirilmiştir.⁷⁶ Bölgede kömüre yönelik talep ise 1880’li yıllarda yerel endüstrilerin gelişmesiyle doğru orantılı olarak artmıştır.⁷⁷ 1880’lerin sonlarında yaklaşık 10.000 ton olan kömür ithalatı 1890’lı yılların başlarından itibaren 20.000 tona yükselmiş, 1899’da ise 26.631 ton seviyesine ulaşmıştır.⁷⁸ 1890’da Selanik şehrinin yavaş yavaş kömürden elde edilen gazla aydınlatılmaya başlanması⁷⁹ ile kömüre olan ihtiyaç daha da artmıştır. Bu süre zarfında Britanya, Selanik ve çevresinin tek kömür tedarikçisi iken 1904 yılından itibaren Denizli-Tavas madenlerinden Selanik’e kömür gönderilmeye başlanmasıyla bu özelliğini kaybetmiştir. Tavas’tan gönderilen 4.503 ton kömürün kalitesi yüksek olmamakla birlikte Britanya kömürü ile arasında fiyat farkı Selanik konsolosunun tahminine göre talep artışını karşılayabilecek orandadır.⁸⁰ 1910 yılına ilişkin konsolosluk raporuna göre 1908’de Selanik’e Cardiff’den gönderilen İngiliz kömürünün miktarı 20.490 ton iken Denizli-Tavas’dan gönderilen kömür 240.126 tona yükselmiştir⁸¹

⁷⁴ Ayrıntı için Bkz., Ek-2.

⁷⁵ H. Stanley Jevons, *The British Coal Trade*, London: K.Paul, Trench, Trubner 1920, s.675.

⁷⁶ *Commercial Reports Received at the Foreign Office From Her Majesty’s Consuls, in 1866*, “Report by Mr. Consul Wilkinson, on the Trade of Salonica for the Year 1865”, London 1866, s.340. (Salonica, 1865)

⁷⁷ Salonica, 1883-84, s.4.

⁷⁸ Salonica, 1899, s.13.

⁷⁹ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2001, s. 151.

⁸⁰ Salonica, 1904, s.5-6.

⁸¹ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1910 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 4797, London 1911, s.16. (Salonica, 1910)

1912 yılına kadar Selanik ve art alanının kömür ihtiyacının yarısından fazlası artık Britanya'dan değil, Tavas'tan karşılanmıştır.⁸²

İngilizler Selanik'e bakır ve hırdavat ihracatı da yapmaktadır. 1860'lı yıllarda Britanya'dan ithal edilen bakır Fransız, Avusturya ve Yunan bayraklı gemilerle ve ağırlıklı olarak İstanbul'dan Selanik limanına nakledilmiştir.⁸³ 1880'lerde Britanya'dan temin edilen hırdavat ürünleri -dökme demir, raylar ve çinko- gibi bakırı da daha ucuz muadillerini piyasaya sürmüş olan Almanya ve Belçika'dan alınmaya başlanmıştır.⁸⁴ Uzun süre bu şekilde sürdürülen ithalattaki rekabetin sonucu 1908 yılındaki kısa süreli Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan boykotunun etkisiyle Britanya lehine sonuçlanmıştır.⁸⁵ Zira bakır ithalatında XX. yüzyıl itibariyle tek tedarikçi ülke yine Britanya olmuştur.⁸⁶

Makedonya'da yapılan tahıl üretiminin dağıtımında kullanılan çuvallarda da baş tedarikçi Britanya olmuştur.⁸⁷ Tahmin edileceği gibi bu ithalat tamamen Selanik ve Makedonya'daki tarımsal faaliyetin miktarına bağlı olarak yıldan yıla farklılık arz etmiştir. Örneğin 1887'deki tarımsal üretimin bereketi kendini çuval ithalatında hemen hissettirmiştir. Bir önceki yıl ithal edilen çuval miktarı 370 ton iken bu miktar 1888'de 632 tona çıkmıştır.⁸⁸ Britanya dışında zaman zaman Hollanda ve Belçika'dan da temin edilen çuvallarda İngiliz malının tercih edilmesinin en önemli nedeni sağlamlıkları ile fiyatları arasındaki ters orantıdır.⁸⁹

⁸² *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1911 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 5017, London 1912, s.16.

⁸³ Salonica, 1865, s.340.

⁸⁴ Salonica, 1883-84, s.3-4.

⁸⁵ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1908 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 4359, London 1909, s.6. (Salonica, 1908)

⁸⁶ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1903 on the Trade of Salonica, No. 3250, London 1904, s.11 (Salonica, 1903); *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1905 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 3655, London 1906, s.9; Salonica, 1908, s.11.

⁸⁷ Salonica, 1883-84, s.4.

⁸⁸ Salonica, 1888, s.6

⁸⁹ Salonica, 1887, s.5.

Makedonya'ya Selanik limanı vasıtasıyla getirilen İngiliz mamullerinden bir diğeri metal karyoladır. 1880'lerde karyola ve mobilya imalathanelerinin Selanik'te var olduğu⁹⁰ bilirse de özellikle 1885 itibariyle metal karyolalara yönelik Makedonya'da gittikçe yoğunlaşan bir talep oluşmuştur. Demirden yapılmış, ayaklı ve içi boş karyolalara olan ilgi İngiliz konsolosuna göre bölge halkının Avrupaî konfor ve alışkanlıkları benimsediğine dair bir göstergedir. Konsolosun sözlerine bakılırsa Londra veya Liverpool'dan gelen her gemi, bu karyolalardan belirli bir miktar getirmektedir. Britanya metal karyola tedarikinde tek ülke konumundadır ve bu durum en azından 1909'a dek bu şekilde sürmüştür.⁹¹

Birleşik Krallığın Selanik limanı vasıtasıyla ihraç ettiği diğer emtia kurutulmuş tuzlanmış balık, hırdavat, kimyevî madde ve ilaçlar, halı, parfümeri vb. geniş bir yelpazeye sahiptir. Selanik limanına getirilen diğer mallardan pirinç, soda, şap ve çivitte de Birleşik Krallık neredeyse bir tekel görünümündedir. Ancak bu maddelerde yapılan ticaret, elbette, yalnızca nispeten küçük ve önemsiz bir iş kalemini temsil etmiştir.⁹²

Selanik Limanından Britanya'ya Yapılan İhracat

1860'lı yıllarda olduğu gibi XX. yüzyılda da Selanik limanı, Teselya ve Bulgaristan hariç Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin ithalat ve ihracatının önemli bir kısmını gerçekleştirdiği ana liman olma görevini korumaktadır.⁹³ Nakliyat açısından sıkıntı çekilmeyen bölgelerde tahıl ihracatı yapılagelmekteydi ancak bu ihracatın ivme kazanması Selanik'in üç demiryolu güzergahının varış noktası haline gelmesiyle mümkün olmuştur. Tahıl üretiminin yanında kaliteli tütün yetiştiriciliği yaygın olmakla beraber tütün çoğunlukla Kavala limanı yoluyla ihraç edilmekteydi.⁹⁴

⁹⁰ Salonica, 1883-84, s.7.

⁹¹ Salonica, 1887, s.5; Salonica, 1888, s.6; Salonica, 1908, s.11.

⁹² Salonica, 1903, s.14.

⁹³ Selanik Vilayeti Salnamesi 1325, s.619.

⁹⁴ Salonica, 1883-84, s.5. Selanik'te tütün yetiştiriciliği, ticareti ve rejî idaresi hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Filiz Dıġırođlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Rejî (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII (2014), s.227-272.

Özellikle Vardar ve Bistrica nehirlerinin suladığı geniş ovanın toprağı çok verimli olduğundan bol miktarda buğday, arpa, mısır ve susam mahsulü elde edilmekteydi. Ayrıca 1860'lı yıllarda mevcut pamuk üretiminde ciddi bir artış kaydedilmiştir. Sadece 1864'de bir önceki yılın dört katından daha fazla pamuk üretimi gerçekleştirildiği tahmin edilmekteydi.⁹⁵ Gelir sağlanabilen ürünler arasında tahıl, tütün ve pamuğun dışında pirinç, haşhaş ve susamı da zikretmek gerekmektedir. Özellikle siyasi krizlerin ya da kıtlığın yol açtığı zor koşullarda bahse konu olan bölge, tahıl, pamuk ve tütün bakımından önemli bir tedarik kaynağı olarak görülmektedir.⁹⁶ Kırım Savaşı esnasında yapılan tahıl ihracatı ve Amerikan İç Savaşı sırasında olağanüstü artış kaydeden pamuk ihracatı bu görüşün dayanak noktasını oluşturan iki örnektir.⁹⁷

Dünya siyasetinde yaşanan siyasi krizler Makedonya'nın tahıl ihracatı için olumlu sonuçlar getirirken Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yaşadığı siyasi sorunlar bunun tam tersi bir etkiye sebep olmuştur. 1903'te Makedonya'da çıkan İlinden İsyanı öncesinde hasat, kuraklıktan çok daha önemli bir mesele olan güvenlik sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Zaten istikrarsız olan ekonomik vaziyet daha da tehlikeli bir hal almıştır.⁹⁸ 1903'te yaşanan istikrarsızlığın ardından çoğunlukla ibtidâî yöntemlerle yapılagelen tarımsal faaliyette makine kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Yaygınlaşmanın hızını arttıran önemli bir etken tarım işçisinin gittikçe zor bulunur hale gelmesidir. Zira bu yıllarda Osmanlı yönetiminin çeşitli yöntemlerle engellemeye gayret ettiği Amerika'ya kaçak yollarla göç hadisesi yaşanmıştır.⁹⁹ Bu yıllarda yaşanan siyasi istikrarsızlık Selanik limanının art alanında tarımın geleceğini de fazlasıyla etkilemiştir. Tarım nüfusunun göçü sonraki yıllarda da devam etmiştir.¹⁰⁰

⁹⁵ Salonica, 1864, s.466.

⁹⁶ Basil C. Gounaris, *Steam Over Macedonia, 1870-1912, Socio-Economic Change and The Railway Factor*, New York 1993, s. 32-33.

⁹⁷ Michael Palaiet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul, 2000, s.394-395.

⁹⁸ Salonica, 1903, s.3.

⁹⁹ Selanik Vilayet Salnamesi 1325, s.600.

¹⁰⁰ Salonica, 1910, s.8.

Tahıl Üretimi ve Britanya'ya Tahıl İhracatı

Selanik limanı vasıtasıyla Britanya'ya gerçekleşen ticarete başı tahıl ihracatı çekmiştir. 1874'te yaşanan kuraklık hem tarımsal mahsulün hem de hayvancılığın büyük yara almasına rağmen Selanik limanından Birleşik Krallık'a yaklaşık 610 ton yumuşak buğday, 343 ton arpa, 254 ton hint mısırı ve 76 ton çavdar ihracatı gerçekleşmiştir.¹⁰¹ Teselya'nın 1881'de Yunanistan'a bağlanmasından sonra burada yaşayan Müslümanların üçte ikisinden fazlası ekseriyetle Anadolu'ya göç etmiştir. Bunların yerini yavaş yavaş, tarım işçilerinin her yıl daha da kıtlaştığı Makedonya'dan göçen Hıristiyan köylüler almaya başlamıştır. Tarım işçisi soruna ek olarak tahıl ticaretindeki Amerikan ve Hint rekabeti, Selanik hinterlandındaki tarım endüstrisinde buhrana sebebiyet vermiştir. Mevcut halden bir çıkış yolu arayan toprak sahipleri ve çiftçiler gelişmiş tarım makineleri ve aletlerinin getirilmesi için çaba harcayarak¹⁰² üretimi koruma ve geliştirme cihetine gitmişlerdir.

Verimli geçen 1888 hasadından Britanya'ya buğday ve mısır ihracatı yapılmıştır.¹⁰³ 1890 hasadı birkaç ay süren kuraklık nedeniyle nicelik yönünden yetersiz olmasına rağmen niteliği ortalamanın üzerindedir. Sert buğdayın ihraç edilmesi bir yana yerel ihtiyaçların karşılanmasına bile yeterli gelmemiştir. Yumuşak buğday ise hasat dönemini iyi geçiren Kosova ve Manastır'dan ihraç edilmiştir. Selanik limanından Birleşik Krallık'a 36.654 ton tahıl ihracatı yapılmıştır. Toplam ihracatı yapılan tahıl miktarı 76.424 tondur. Bu miktarın yaklaşık %48'i Britanya'ya ihraç edilmiştir. 1890 yılı rakamları itibarıyla Selanik limanından tahıl ihracatı en çok Britanya'ya yapılmış bu ülkeyi sırasıyla Fransa, Yunanistan ve İtalya takip etmiştir.¹⁰⁴ 1895'te Selanik limanından en çok tahıl ihracatı yapılan ülke konumunda bulunan Britanya'yla birlikte Fransa'ya da yapılan ihracat önemli ölçüde azalmıştır. Eski tarım yöntemlerinin kullanılmaya devam edilmesine bağlı olarak üretim maliyetinin yüksekliğine bir de nakliye ücretleri ve diğer ülkelerin rekabeti eklenince

¹⁰¹Commercial no. 17 (1875), *Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, "Report by Consul Blunt on the Trade and Commerce of Macedonia for the Year 1874", Part 6, London, 1875, s. 1783.

¹⁰² Salonica, 1883-84, s.5.

¹⁰³ Salonica, 1888, s.3-4.

¹⁰⁴ Salonica, 1890, s.3, 11.

Selanik hinterlandında üretilen tahılın kâr marjı çok küçüktür. Bu dönemde en çok tahıl ihracatı yapılan ülke İtalya olmuştur.¹⁰⁵ İtalya'nın Selanik limanından en çok tahıl ihracatı yapılan ülke olması geçici bir durumdur. 1896'da demiryollarında ulaşım ücretlerinin makul seviyeye çekilmesi etkisinin üzerine bol ve kaliteli mahsul de eklenince Selanik pazarı uzun zamandır görmediği bir hareketlilik yaşamıştır. Bu tarihte tahılın büyük kısmı Britanya, Belçika ve Hollanda'ya gönderilmiştir.¹⁰⁶

1898'de Makedonya'nın tahıl hasadı kuraklık nedeniyle yeterli derecede verimli olmamıştır. Esasında aynı yıl İspanyol-Amerikan Savaşı nedeniyle Avrupa'ya Amerika'dan ihraç edilen tahıl miktarının çok azalacağı ve fiyatların hatırı sayılır ölçüde artması beklenmektedir. Lakin ihraç edilebilecek stok o denli azdır ki beklenen ölçüde bir kazanım gerçekleşmemiştir.¹⁰⁷ Bir sonraki yıl ihracatı yapılan 56.441 £'luk arpanın 39.437 £'luk¹⁰⁸ kısmı yani yaklaşık %70'lik kısmı Britanya'ya ihraç edilmiştir.¹⁰⁹ 1900'de tahıl mahsulü hem nicelik hem de nitelik açısından düşük kalitededir. Selanik limanından sevk edilen arpanın sadece %10'luk kısmı ile fasulyenin yaklaşık %38'i Britanya'ya gönderilmiştir. Aynı yıl rezene tohumunun yarısından fazlası da Britanya'ya ihraç edilmiştir.¹¹⁰ XX. yüzyılın başından itibaren Selanik hinterlandındaki tahıl üretimi yıldan yıla azalmıştır. Bu azalmayı salt siyasî sıkıntılara veyahut hava şartlarına indirgemek doğru görünmemektedir. Aksi takdirde tahıl üretiminin azalmasına karşıt afyon üretiminin muazzam artışını açıklayabilmek mümkün değildir.

Pamuk Üretimi ve Britanya'ya Pamuk İhracatı

Selanik'in hinterlandında zaten yapılmakta olan pamuk yetiştiriciliği 1860'lı yıllarda hem üretim miktarı hem de değeri açısından büyük bir ivme kazanmıştır. Amerika'da yaşanan iç savaş Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu pamuğa ulaşımı güçleştirmiştir. Bu aşamada Osmanlı yönetimi Makedonya'da pamuk yetiştiriciliğini teşvik etmiştir. Bu teşvike halkın istekle yaklaşması sayesinde pamuk ihracatı birkaç yıl içinde 10 kata

¹⁰⁵ Salonica, 1895, s.3.

¹⁰⁶ Salonica, 1896 and 1897, s.7.

¹⁰⁷ Salonica, 1898, s.6.

¹⁰⁸ £, pound.

¹⁰⁹ Salonica, 1899, s.8-9.

¹¹⁰ Salonica, 1900, s.4,8.

kadar yükselmiştir.¹¹¹ Bu yükselişte Amerikan tohumunun bölgede denenmesi ve denemenin muazzam sonuçlar vermesinin katkısı büyüktür. Denemeden bu denli verim alınması sayesinde özellikle Pravişte, Drama, Zihne ve Serez’de yapılan pamuk üretiminin kısa sürede devasa boyutlara ulaşacağına dair oluşan inanç, dönemin eserlerinde de zikredilmiştir.¹¹² 1872’de Selanik’ten ihraç edilen pamuğun yaklaşık yarısı Fransa ve İsviçre’ye ihraç edilirken geri kalan kısmı Britanya, Avusturya ve Almanya’ya gönderilmiştir.¹¹³ 1870’li yılların sonu itibarıyla Selanik ve çevresinde kurulan fabrikaların ihtiyacına binaen bölgede yetiştirilen pamuğun ihracı giderek önemsizleşmiştir.¹¹⁴ 1900’de ihracı yapılan pamuğun yaklaşık %17’si Britanya’ya gönderilmiştir.¹¹⁵ 1880’li yıllardan itibaren Selanik’in Osmanlı toprağı olmaktan çıktığı 1912’ye değin pamuk üretimine devam edilse de pamuk ihracatı azalmıştır. 1909 yılında Selanik hinterlandında aktif olan on pamuk fabrikası mevcuttur ve bu fabrikalar senede yaklaşık olarak 3.628,739 ton iplik üretme kapasitesine sahip olduklarından¹¹⁶ bölgede yetişen pamuk yerel ihtiyaç için kullanılmaktadır. Zaman zaman yerel ihtiyaca yetecek kadar pamuk üretilmediğinde Adana, İzmir ve Halep’ten pamuk getirilmiştir. 1906-1908 yılları arasında sürekli Anadolu’dan pamuk sevkiyatına ihtiyaç duyulmuştur.¹¹⁷

Endüstriyel Bitki Yetiştiriciliği ve Britanya’ya İhracatı

Tahıl ve pamuk yetiştiriciliği yapan Selanik ve çevresindeki çiftçiler için oldukça fazla kâr getiren bir diğer ürün haşhaş ve afyondur. Toprak kalitesi açısından kanaatkâr olan ancak yoğun bir çalışma isteyen afyon Makedonya’da özellikle küçük toprak çiftçileri tarafından tarımı yapılan endüstriyel bir bitki olmuştur.¹¹⁸ Afyon üretimine yönelik ilk girişim 1860’lı yılların başında İştîp’te gerçekleştirilmiştir. İlk girişimin başarıyla

¹¹¹ Gounaris, *a.g.e.*, s.26.

¹¹² M.B.C. Collas, *La Turquie en 1864*, Ed. E. Dentu, Paris, 1864, s.260.

¹¹³ Salonica, 1871, s.339.

¹¹⁴ Salonica, 1887, s.3.

¹¹⁵ Salonica, 1900, s.8.

¹¹⁶ Salonica, 1909, s.5.

¹¹⁷ 1908’de yerel pamuk üretimi yaklaşık 1.999,435 ton iken yerel ihtiyaca binaen Adana, İzmir ve Halep’ten 1.644,907 ton pamuk alımı yapılmıştır. Bkz. Salonica, 1908, s.9.

¹¹⁸ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001, s. 45.

sonuçlanmasının ardından İştîp ve civarındaki Radoviş, Koçana, Usturumca, Tikveş ve Köprülü'de de afyon üretimi başlamış ve gelişmiştir.¹¹⁹ Özellikle İştîp bölgesinde üretilen afyon çok saf ve yaklaşık %11 morfin içerdiğinden oldukça değerlidir. Hatta bu nedenle afyon üretimi Osmanlı hükümetince de teşvik edilmiştir.¹²⁰ Osmanlı hükümetinin teşvikinin yanı sıra bu tarımsal faaliyetin yaygınlaşmasında IMRO¹²¹'nin faaliyetlerinin de etkin olduğunu ifade etmek gereklidir. Bölgenin hızla siyasi bir kriz merkezi haline geldiği dönemlerde, IMRO tarafından zorlama yöntemiyle üretimin yaygınlaştırılması sağlanmıştır. IMRO, köylü ve tüccarın kârına el koymak suretiyle çetelerin kendi kendini idame ettirmesini sağlamıştır. Yetiştirilmesindeki siyasî nedenler bir yana bırakılacak olursa buğday üretiminden daha fazla katma değere sahip olan haşhaşın yetiştirilmesi iktisadî açıdan rasyoneldir. Zira bir ton buğday yaklaşık 130-150 frank iken afyonun kilogramı 25-30 frank civarındaydı.¹²² Makedonya'da yetiştirilen haşhaş tohumunun en büyük tüketicisi Alman pazarıydı. Afyonda ise en büyük alıcı öncelikle Britanya'dır. 1883 ve 1884'te haşhaş tohumu mahsulünün verimi oldukça fazlaydı. Bu tarihlerde üretilen tüm afyon -ki 1883'te 108.000 £, 1884'te ise 80.000 £ değerinde- Birleşik Krallık'a ihraç edilmiştir.¹²³ Bir sonraki yılda ise Birleşik Krallık'a gönderilen afyonun paketlenmesindeki dikkatsizlik şikâyet konusu olup konsolosluk raporuna yansımıştır. Ayrıca 1884'e oranla daha düşük bir gelir (50.400 £) getirmiştir.¹²⁴ 1886'da üretilen afyon miktarı az olsa da kalitelidir. Tıpkı 1888'de olduğu gibi üretimin büyük bir kısmı Londra'ya sevk edilmiştir.¹²⁵ 1890'lı yıllarda Londra üzerinden ABD'ye gönderilen afyon,

¹¹⁹ En çok haşhaş yetiştirip afyon üreten Tikveş'ti. Selanik Vilayeti'nin ürettiği afyonun yarısı Tikveş'ten elde edilmekteydi. Bkz., Selanik Vilayet Salnamesi, 1325, s. 104.

¹²⁰ Osmanlı yönetimi, bu sanayinin gelişmesini teşvik etmek amacıyla, ilk kez haşhaş tohumu ekilen arazilerde bir yıl süreyle afyon ve haşhaş tohumu vergilerini kaldırmakta ve tarım bölgelerinde haşhaş yetiştirme ve suyundan ilaç elde etme ve hazırlama sürecine ilişkin basılı talimatlar dağıtmaktadır. Bkz. Salonica, 1879-1881, s.101.

¹²¹ İç Makedon Devrimci Örgütü.

¹²² Gábor Demeter and Krisztián Csaplár-Degovics, "Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1903-12)", *The Hungarian Historical Review*, 3/3, (2014) Identity, Loyalty, State: The Balkans in and after the Ottoman Empire (2014), s.630.

¹²³ Salonica, 1883-84, s.6,8.

¹²⁴ Salonica, 1885, s.3.

¹²⁵ Salonica, 1888, s.4.

bölgedeki üretimin büyük bir kısmının sevkedildiği yerdir. Londra pazarını hatırı sayılır bir mesafe ile Almanya ve Fransa pazarları takip etmiştir. XIX. yüzyıl sona ererken Selanik'ten ihraç edilen 157.512 £ değerindeki afyonun 138.476 £ değerindeki kısmı Britanya'ya gönderilmiştir.¹²⁶ 1900'de Selanik limanından ihraç edilen afyonun %79'unun adresi yine Britanya olmuştur.¹²⁷

XX. yüzyılda bölgedeki afyon üretimi şaşırtıcı bir artış göstermiştir. 1904'te afyon üretimi bir önceki yılda üretilen 54,360 kg'dan %266 gibi muazzam bir artış kaydederek 199,320 kg'a ulaşmıştır.¹²⁸ Bu rekor seviyeye ulaştıktan sonra bölgedeki afyon üretimi çok ciddi ölçüde düşüş kaydetmeye başlamıştır. Hatta 1907'de ABD'ye transit olarak gönderilmek üzere Birleşik Krallık'a sevkedilecek afyon, Anadolu'dan getirtilen afyonla birleştirilmiştir.¹²⁹

Selanik Limanından Britanya'ya Yün İhracatı

Selanik ve çevresinde hayvan yetiştiriciliği ve buna bağlı olarak ihracatı yoğun olarak yapılmıştır. Ancak Britanya'da talep gören hayvansal ürün yünle sınırlıydı. Bu ürünün çok büyük bir kısmı, Arnavutlar ve Bulgarlar tarafından çokça giyilen aba ve diğer kaba ama dayanıklı kumaşların üretimi için bu vilayetin dağlık bölgelerindeki çok sayıda yerli dokuma tezgahının tekeline sahiptir. Bunların bir kısmı Selanik'ten ve vilayetin diğer çıkışlarından Fransa ve Britanya'ya ihraç edilirken, bir kısmı da Sırbistan üzerinden Avusturya pazarlarına gönderilmiştir. Selanik limanından 1872 yılında yaklaşık olarak 340 ton Britanya'ya, 204 ton ABD'ye, 122 ton Fransa'ya, 272 ton Avusturya'ya ve 13,5 ton Belçika'ya yün ihraç edilmiştir.¹³⁰ Yün ihracatında önde gelen ülke Fransa olmasına rağmen 1883-84'te Osmanlı ordusuna gerekli kumaş imalatına kullanıldığı için hemen hemen hiç yün alımı yapmamıştır.¹³¹ Ertesi yıl Selanik limanından Fransa'ya cüzi miktarda yün gönderilmiştir. Ancak 1885 itibariyle üretilen yün, artan yerel tüketim

¹²⁶ Salonica, 1899, s.8-9.

¹²⁷ Salonica, 1900, s.8.

¹²⁸ Salonica, 1904, s.4.

¹²⁹ *Diplomatic and Consular Reports Turkey*, Report for the Year 1907 on the Trade of the Consular District of Salonica, No. 4121, London 1908, s.8.

¹³⁰ Salonica, 1871, s.339.

¹³¹ Salonica, 1883-84, s.6.

nedeniyle daha az ihraç edilerek yerel tüketime ayrılmıştır.¹³² 1890'da Britanya'ya yine çok cüzi miktarda yün gönderilmiştir. Bahse konu yılda ihracatı yapılan 494 ton yünden sadece 16 tonu, başka bir ifadeyle %3,24'ü Britanya'ya gönderilmiştir.¹³³ XX. yüzyılın başında Britanya yine çok az yün alımı yapmıştır. Sadece 1904'te şaşırtıcı bir şekilde ABD ve Liverpool'a 300 tonluk bir ihraç gerçekleştirildiği konsolos raporuna yansımıştır.¹³⁴

Madenler

Tarım ve hayvancılık dışında Selanik çevresinden ihracatı yapılan emtiadan bir diğeri madendir. Bilindiği üzere madencilik sektörü İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde önemli yatırımlarının bulunduğu bir sektördür. XIX. yüzyıl sona ererken madenler açısından zengin olan Makedonya'da İngiliz, dikkate değer meblağlarda yatırım yapmışlardır.¹³⁵ Ancak daha erken tarihlerde hazırlanan konsolosluk raporlarında, İngilizlerin Selanik bölgesindeki maden yataklarını araştırdığı ve işletilebilmesi ve ekonomiye kazandırılabilmesi için henüz uygun bir zeminin oluşmadığından bahsedilmiştir.¹³⁶ Makedonya, krom ve antimon başta olmak üzere gümüş, manganez, bakır, demir, grafit, asbest, kireç boratı ve kobalt gibi daha başka zenginliklere sahip olsa da limana giden yolların olmaması veya bakımsızlıkları 1860'lı yıllarda nakliyat konusunda sıkıntıya yol açmaktadır.¹³⁷ Selanik art alanındaki maden işletmeciliğinin gelişimine sekte vuran diğer bir unsur da kimi bölgelerde yeterli seviyede güvenliğin sağlanmasının her zaman kolay olmamasıdır.¹³⁸

Makedonya'da modern manada madencilik faaliyetlerine girişilmesi 1880'li yıllarda olmuştur. Bu yıllarda da çok fazla ilerleme kaydedildiğini

¹³² Salonica, 1885, s.3.

¹³³ Salonica, 1890, s.11.

¹³⁴ Salonica, 1904, s.4.

¹³⁵ Salonica, 1899, s.5.

¹³⁶ Salonica, 1864, s.466.

¹³⁷ Salonica, 1864, s.466. Bu bölgedeki madenlerin bulunduğu yerler ve maden imtiyazı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Bayartan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X/1 (2008), s.147-149; Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Bellekten*, 60/229 (1997), ss.703-718.

¹³⁸ Salonica, 1888, s.9-10.

söylemek mümkün değildir. 1888’de krom ve antimon işletilmekte olan önemli madenler arasındadır. Krom cevherinin yüzeye yakınlığı ve taş gibi ocaktan çıkarılabilmesi, maliyetini olumlu yönde etkilediğinden işlenmesi daha kolaydır. Nitelik ve nicelik bakımından bol rezervi bulunan kromun işlendiği yerler Kesendire ve Kumanova’dır. İşletilen üç krom madeninin ikisinin imtiyazı¹³⁹ İngiliz tebaasına aittir.¹⁴⁰

Krom madenlerinin işletilmesinin ardından deniz kenarına yakın yerlerde bulunması ve işlenmesi için pahalı aletlere ihtiyaç duyulmaması hasebiyle manganez de 1890’ın yıllarda iyi kâr getirmeye başlamıştır.¹⁴¹ Britanya’ya biri Selanik, diğeri İstraton (Stratoni) limanı olmak üzere iki noktadan sevkiyat yapılmaktaydı. Bu çalışmada sadece Selanik limanı vasıtasıyla ihracatı yapılan madenler söz konusu edilmiştir. 1890’da 364 tonluk antimon ihracatının 109 tonu, 6.765 ton krom ihracatının 6.500 tonu Britanya’ya nakledilmiştir. Başka bir ifadeyle ihraç edilen antimonun %30’u, kromun ise %96’sı Britanya’ya gönderilmiştir.¹⁴² 1899’da ihraç edilen antimonun %28’i, kromun da %35,5’luk kısmı Britanya’ya sevk edilmiştir.¹⁴³ Ertesi yıl Britanya’ya ihraç edilen antimon ve krom miktarında %3’lük bir gelişim kaydedilmiştir.¹⁴⁴ Bölgeden çıkarılan manganez de Britanya ve Amerika’ya ihraç edilmektedir. Ancak bu ihracat Selanik limanı üzerinden değil, Kesendire Körfezi’ndeki İstraton’dan yapılmıştır.¹⁴⁵ 1909’da krom ve manganezdeki keskin rekabet bu madenlerin işletilmesini anlamsız kıldığından Makedonya’daki krom ve manganez madenlerinin çalışmaları durdurulmuştur.¹⁴⁶

Sonuç

Karmaşık mal taşıma yolları ağında bir ara istasyon olma vasfını taşıyan Selanik, Osmanlı dönemi boyunca bir denizcilik ve ticaret merkezi olarak önemini korumuştur. Bu ticaret şehrinin limanı,

¹³⁹ İmtiyaz şartları için bkz. Ertan Gökmen, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899), *Belleten*, 71/262 (2007), s.969-996.

¹⁴⁰ Salonica, 1888, s.9.

¹⁴¹ Salonica, 1893 and 1894, s6.

¹⁴² Salonica, 1890, s.11.

¹⁴³ Salonica, 1899, s.8-9.

¹⁴⁴ Salonica, 1900, s.8.

¹⁴⁵ Salonica, 1898, s.7.

¹⁴⁶ Salonica, 1909, s.11.

hinterlandından gelen sayısız kervanların taşıdığı pek çok ürünün ihraç noktası olduğu gibi bahse konu bölgelerin ihtiyaç duyduğu emtianın ithalatının gerçekleştiği bir yer olmuştur. Buradaki yoğun ticari faaliyetin bilincinde olan Büyük Britanya'nın bölgeye ilgisi çok daha eskilere dayanmakla birlikte hız ve yük taşıma kapasiteleri bakımından oldukça mühim bir avantaja sahip olan buharlı gemileri vasıtasıyla, Selanik limanında yapılan ticarete etkinliklerini özellikle 1838 ticaret sözleşmesinden itibaren artırmışlardır.

Selanik limanındaki İngiliz gemiciliğinin gelişiminde "Mssrs. Johnstone and Company of Liverpool", "Messrs. Westcott ve Lawrence of London", "Bell's Asia Minor" ve "Victoria Jolly's" buharlı gemi şirketlerinin düzenli seferlerinin önemli katkıları olmuştur.

Taşımacılık açısından İngiliz ticareti incelendiğinde salt İngiliz mallarının ithalatı veya Selanik limanından sadece Britanya'ya ihraç edilen ürünlerinin taşındığı bir ticaret türünden bahsetmek mümkün değildir. Örneğin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selanik ve hinterlandına ihracı her geçen yıl artış gösteren petrolün Selanik limanına nakliyatını uzun bir süre İngiliz gemileri gerçekleştirmiştir. Yine tahıl ticaretinin nakliyatında İngiliz gemileri ilk sırada gelmiştir.

İngiliz taşıma ticaretinde kimi dönemler yaşanan verimsiz hasat, ticarî-politik ilişkiler, rekabet halinde olunan ülke kumpanyalarının avantajlı konum elde etmeleri, bölgede yaşanan savaş koşulları veya güvensizlik ortamı gibi Britanya'nın doğrudan müdahil olmadığı durumlardan kaynaklanan belirgin düşüşler yaşamasına karşın, yine de belli bir seviyede kalmayı başarmıştır. Bunda İngiliz gemilerinin diğer ülke gemilerinin taşıdığı yük miktarının zaman zaman üç katını tek başına gerçekleştiriyor olması da etkili olmuştur.

1870'lere değin bölgeye ihracatı yapılan İngiliz emtiasının Selanik limanına nakli hususunda dolambaçlı bir yol izlenmektedir. Buna göre ihraca konu olan emtia İngiliz vapurlarıyla İstanbul'a gönderilip oradan çoğunlukla yabancı vapurlarla Selanik limanına nakledilmektedir. Sonraki yıllarda bu dolambaçlı nakliyat şekli ortadan kalkarak İngiliz emtiasının Selanik limanına direkt nakledilmesi usulü yaygınlık kazanmıştır. Örneğin 1885'te ithal edilen İngiliz mallarının %75'inden fazlası Birleşik Krallık'tan direkt buraya nakledilmiştir. Dolaylı nakliyat usulünün terk edilmesi İngiliz taşıma ticaretine de olumlu yansımıştır.

Selanik limanına ihracatı yapılan İngiliz emtiasının başını pamuklu tekstiller çekmektedir. Büyük Britanya için pamuklular, XIX. yüzyılın önemli bir kısmında tüm ihracatının %30 ila %40'ını oluşturan önemli bir emtiadır. Zaman içinde göreceli olarak azalmasına rağmen pamuklu iplik ve tekstiller XX. yüzyılın başında İngiliz ihracatında önemli bir yer tutmaktadır. Bu önemli ticarî emtia Selanik ve hinterlandına yapılan Britanya ihracatının da en önemli kalemini oluşturmaktadır. 1870'li yıllardan itibaren özellikle pamuklu iplik tedarikinde Britanya açık ara birinci sırayı almaktadır. Pamuklu ipliklerde Britanya'nın sarsılmaz liderliği bu çalışmanın sınırı olan 1912'ye kadar korunsada 1880'lerde Selanik ve çevresinde gelişmeye başlayan pamuklu sanayi mallarının nitelik ve nicelik bakımından İngiliz muadilleriyle rekabet edebilecek mertebeye yükseldiğinin altını çizmek gerekir. Zira bu rekabet sonucunda Britanya'nın Selanik'e iplik ithalatı %45'e kadar düşmüştür. Britanya'nın Selanik'te karşılaştığı tek rekabet unsuru yerel üretim değildir. Bunun yanında renkli iplikler Avusturya-Macaristan, İtalya ve Britanya arasında bir rekabet sahasıdır.

Pamuklu ipliğin yanında Selanik limanına çokça gönderilen bir diğer Britanya mamulü iyi cins pamuklu kumaştır. Britanya'nın bu alandaki liderliğini de uzun yıllar devam ettirdiği görülmüştür. XX. yüzyılın başında Britanya'nın pamuklu ve yünlü mamullerde rakipleri İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dır. Bu rekabette Britanya ihracat oranlarının en düşük olduğu yıllarda bile en azından pazarın ikinci önemli tedarikçisi olma sıfatına sahip olmuştur.

Britanya'nın Selanik limanına ikinci derecede önemli olan ihracatı kömürdür. Yerel endüstrinin gelişmesi bir yandan pamuklu ipliklerde Britanya'nın ihracatını azaltmış olsa da diğer yandan kömüre duyulan ihtiyacın artması yine Britanya'nın ticaretine katkıda bulunmuştur. Uzun bir süre Selanik ve hinterlandının kömür ihtiyacını tek başına gideren Britanya, 1904'ten itibaren bu ihtiyacın Denizli-Tavas'tan giderilmeye başlaması nedeniyle kömürdeki tekeline kaybetmiştir. 1912 yılına kadar Selanik ve çevresinin kömür ihtiyacının yarısından fazlası artık Britanya'dan değil, Tavas'tan karşılanmaktadır.

Selanik ve çevresine İngilizler için diğer bir ihracat kalemi bakır ve demirdir. Bakır ve demirin temininde bir dönem Belçika ve Almanya

Britanya için zorlu birer rakip haline gelmişse de bakır ithalatında XX. yüzyıl itibarıyla tek tedarikçi ülke yine Britanya olmuştur.

Britanya, Selanik ve çevresine yukarıda bahsedilenler dışında daha pek çok ticari emtia göndermiştir. Kurutulmuş tuzlanmış balık, hırdavat, kimyevî madde ve ilaçlar, halı, parfümeri vb. geniş bir ihracat yelpazesi bulunan İngilizlerin çuval, pirinç, soda, şap, çivit ve metal karyolada neredeyse tekele sahip olduğu konsolosluk raporlarından anlaşılmaktadır. Ancak bu maddelerde yapılan ticaret, nispeten küçük ve önemsiz bir iş kalemını temsil etmiştir.

Selanik limanından Britanya'ya yapılan ihracat tarımsal ürünlerde tahıl, pamuk, afyon; hayvansal ürünlerde yün; madenlerde ise krom, antimon ve manganezdır. Elbette Makedonya da yetiştirilen tütün de Britanya'ya sevkedilmekteydi lakin sevkiyat noktası Selanik'ten ziyade Kavala limanıydı.

Makedonya'da tarımsal faaliyette tahıl ve pamuk üretimi zaten mevcuttur. Ancak tahıl üretimi yapan çiftçilerin pamuk üretimine özendirilmesi hem Osmanlı hükümeti hem de Britanya tarafından gerçekleştirilmiştir. Britanya bu yolla endüstrisinin önemli yapı taşı olan tekstil ve iplik üretiminin vazgeçilmez kaynağı olan pamuğu Amerikan iç savaşı esnasında yaşadığı zorluğu bertaraf etmeyi başarmıştır. Mevcut pamuk üretimi İngilizlerin önerisi ile Amerikan tohumlarıyla ıslah edilerek tam da İngilizlerin ihtiyaç duyduğu kaliteye kavuşturuldu. Ticareti bir devlet politikası olarak koruyup geliştirme kaygı ve arzusu her daim bilinen Britanya'nın tutumu elbette şaşırtıcı değildir. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında da Britanya'nın bu tutumunun her iki ülke menfaatleri ile örtüştüğünü söyleyebilmek mümkündür. Kaliteli pamuk üretiminin bolluğu Selanik ve hinterlandı için de yararlı olmuştur. Mevcut dokuma ve iplik sanayi daha da gelişerek fabrikalaşma sürecine girmiştir. Bu fabrikaların bazısının yönetiminde İngilizlerin olması da Britanya'nın Selanik limanı ve çevresinde ne denli etkin olduğunun bir diğer delilini oluşturmaktadır.

Selanik limanından Britanya'ya gönderilen bir diğer endüstriyel bitki afyondur. Haşhaştan elde edilen afyonda Britanya'nın neredeyse bir tekel oluşturduğu konsolosluk raporlarından anlaşılmaktadır. İhracatı yapılan afyon sadece Britanya'ya değil, Britanya üzerinden ABD'ye de sevkedilmiştir.

Madenler açısından oldukça zengin olan Makedonya'da maden çıkarma imtiyazını elde etmeden önce İngilizler yıllar boyu araştırma yapmaktan geri durmadılar. Anlaşılan o ki Makedonya madenleri ve özellikle mevcut krom varlığı konsolos raporlarında belirtilen uğraştırıcı yasal formaliteler rağmen İngilizlerin vaz geçmeyeceği değerdedir. 1912'ye kadar Britanya Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi buradaki madenlerin imtiyaz hakkını elde etmek için yoğun çaba harcamış ve bu çabaların sonucunda da başarı elde etmeyi bilmiştir.

Neticede Selanik limanı, diğer Osmanlı limanları arasında ticarî kapasitesi ve hinterlandındaki ürün çeşitliliği sayesinde İngilizlerin kolay kolay vazgeçmek istemeyeceği bir limandır. O nedenledir ki Britanya'nın Selanik konsolosları Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında giriştiği şose yol, trenyolu yapımı, Selanik limanının genişletilmesi gibi bayındırlık faaliyetlerini dikkatle gözlemlemiş, ticarî çıkarlarını ve mevcut statüsünü korumak için çaba sarfetmiştir.

Kaynakça

Basılmış Arşiv Kaynakları

Commercial Reports Received at the Foreign Office From Her Majesty's Consuls During the Year 1865, London, 1866, "*Report by Mr. Consul Wilkinson on the Trade of Salonica for the Year 1864*", s.464-467.

Commercial Reports Received at the Foreign Office From Her Majesty's Consuls, in 1866, London 1866, "*Report by Mr. Consul Wilkinson, on the Trade of Salonica for the Year 1865*", s.339-341.

Commercial Reports Received at The Foreign Office From Her Majesty's Consuls in 1871, "*Report by Consul Wilkinson on the Trade and Commerce of Salonica During the Year 1870*", London, 1871, s.775-778.

Reports From Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, London, 1872, "*Report by Consul Wilkinson on the Trade of Salonica for the Year 1871*", s. 547-550.

Commercial, No. 5 (1874), Reports From Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, Part 1, "*Report by Consul Blunt on the Trade of Salonica for the Year 1871*", London, 1874, s. 332-341.

Commercial No. 6 (Trade Reports), Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures Commerce, &c., of their Consular Districts, Part 1, "*Report*

by Consul-General Blunt on the Trade and Commerce of Macedonia and the Port of Salonica for the Years 1879, 1880, and 1881", London, 1883

Commercial no. 17 (1875), Reports From Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, Part 6, London, 1875, "*Report by Consul Blunt on the Trade and Commerce of Macedonia for the Year 1874*", s. 1773-1786.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Years 1883-1884 on the Trade of Salonica*, No. 24, London 1886.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1885 on the Trade and Commerce of Salonica*, No. 75, London 1887.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1886 on the Trade of Salonica*, No. 254, London 1888.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1887 on the Trade of Salonica*, No. 394, London 1888.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1888 on the Trade of the the Consular District of Salonica*, No. 623, London 1889.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1889 on the Trade of the the Consular District of Salonica*, No. 822, London 1891.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1890 on the Trade of the District of the Consulate-General at Salonica*, No. 962, London 1891.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Years 1893 and 1894 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 1663, London 1896.

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, *Report For The Year 1895 on the Trade of The Salonica Consular District*, No.1837, London 1897.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Years 1896 and 1897 on the Trade and Commerce of Salonica and District*, No. 2111, London 1898.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1898 on the Trade and Commerce of The Consular District of Salonica*, No. 2270, London 1899.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1899 on the Trade and Commerce of The District of Salonica*, No. 2468, London 1900.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1900 on the Trade and Commerce of The Consular District of Salonica*, No. 2730, London 1901.

Diplomatic and Consular Reports, *Reports for the Year 1901 on the Trade and &c., of Constantinople and District*, No.2813, London, 1902.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1902 on the Trade of Salonica*, No. 3100, London 1903.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1903 on the Trade of Salonica*, No. 3250, London 1904.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1904 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 3430, London 1905.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1905 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 3655, London 1906.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1907 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 4121, London 1908.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1908 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 4359, London 1909.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1909 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 4579, London 1910.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1910 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 4797, London 1911.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1911 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 5017, London 1912.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, *Report For The Year 1912 on the Trade of the Consular District of Salonica*, No. 5234, London 1913.

Selanik Vilayeti Salnamesi, Def'a 1, 1287.

Selanik Vilayeti Salnamesi, Def'a 10, 1307.

Selanik Vilayeti Salnamesi, Def'a 11, 1310.

Selanik Vilayet Salnamesi, Def'a 20, 1325.

Sürelî Yayınlar

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Yıl.1, Sayı 9, 15 Nisan 1301.

Kitap ve Makaleler

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001.

Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2001.

Baker, J., *Turkey in Europe*, 1877.

Bayram, Selahattin, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

Beerbühl Schulte, Margrit, *Trading With the Enemy: Clandestine Networks During the Napoleonic Wars*, *Quaderni Storici*, Nuova Serie, 48/143 (2), Frodi marittime tra norme e istituzioni (secc. XVII-XIX) (Agosto 2013), s. 541-565.

Bayartan, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X/1 (2008), s.137-156.

Collas, M.B.C., *La Turquie en 1864*, Ed. E. Dentu, Paris, 1864.

Delilbaşı, Melek, "Bizans'tan Osmanlı Fethine Selanik (Thessaloniki)", *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlar'daki İzleri*, İthaki Yay., İstanbul, 2013, s.97,103.ss.97- 105.

Demeter, Gábor-Csaplár-Degovics, Krisztián, "Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1903-12)", *The Hungarian Historical Review*, 3/3, (2014) Identity, Loyalty, State: The Balkans in and after the Ottoman Empire (2014), s. 609-649.

Diğiroğlu, Filiz, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütütn Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII (2014), s.227-272.

Ellsworth De Kay, James, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Yay., Ankara, 2009.

Evlîyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankof, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 667.

Gounaris, Basil C., *Steam Over Macedonia, 1870-1912, Socio-Economic Change and The Railway Factor*, New York, 1993.

Gökmen, Ertan, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)", *Belleten*, 71/262 (2007), s.969-996.

İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011.

İsmailoğlu, Göksel Zekeriya, *Selanik'te İktisadi Hayatın İzlenmesinde Bir Rehber Olarak Şark Ticaret Yıllıkları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Jevons, H. Stanley, *The British Coal Trade*, London: K.Paul, Trench, Trubner 1920.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK Yayınları, Ankara, 1953.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstirüsü Yayınları, Ankara, 1974.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri II (1838-1850)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Lapavitsas, Costas – Cakiroglu, Pinar, *Capitalism in the Ottoman Balkans-Industrialisation and Modernity in Macedonia*, I.B. Tauris, London, 2019.

Lory, Bernard, "Solun, Bir Slav Kenti mi?", *Selânik 1850-1918*, Ed.: Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s.138-147.

Palairot, Michael, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul, 2000.

Panzac, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24/2 (May 1992), s. 189-206.

Paskaleva, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27/1-2 (1967), s.37-74.

Sandberg, Lars G., "Movements in the Quality of British Cotton Textile Exports, 1815-1913", *The Journal of Economic History*, 28/1 (Mar., 1968), s.1-27.

Serdaroğlu, Üzeyir Serdar, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, Doktora Tezi, Birmingham University, 2018.

Svoronos, N. G., *Le Commerce De Salonique Au XVIII. Siècle*, Paris, 1956.

Tızlak, Fahrettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Bellekten*, 60/229 (1997), s.703-718.

Turgay, A. Üner, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 189-246.

Uygun, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yay. İstanbul, 2015.

Ünver, Metin, "Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'eege) Vapur Kumpanyası, 1883-1911", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16/24 (2018), s.175-210.

Vacalopoulos, Apostol, *A History of Thessaloniki*, Translated by T.F. Carney, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1972.

Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yay., Ankara, 2013.

Yıldız, Özlem, "20.Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, XII/24 (Bahar/2012), s.27-46.

EKLER**Ek 1. 1864-1912 Yılları Arasında Selanik Limanı'nda Gemi Trafikçi ve Britanya'nın Payı¹⁴⁷**

Yıl	Ülke	Giriş Gemi Sayısı	Tonaj	Çıkış Gemi Sayısı	Tonaj	Tonaj Toplamı	Britanya Payı (%)
1864	B	45	11,075	38	10,142	21,217	6,75
	D	641	146,361	637	146,535	292,896	
	T	686	157,436	675	156,677	314,113	
1865	B	22	4,835	28	6,605	11,140	3,20
	D	724	168,500	722	168,199	336,699	
	T	746	173,335	750	174,804	348,139	
1866	B	23	5,807	23	5,807	11,614	3,20
	D	638	175.981	637	175.355	351,336	
	T	661	181,788	660	181,162	362,950	
1867	B	29	6,724	28	6,718	13,442	3,23
	D	986	203,498	951	199,336	402,834	
	T	1,015	210,222	979	206,054	416,276	
1	B	32	17,804	31	17,559	35,363	7,96

¹⁴⁷ Tablo ilgili yıllara ait çalışmanın kaynakçasında belirtilmiş olan Selanik konsoloslarının hazırlamış oldukları raporlarında yer alan tablolara dayanılarak oluşturulmuştur. Bkz. Salonica, 1864, s.464; Salonica, 1865, s.339; Salonica, 1866, s.475; Salonica, 1867, s.583; Salonica, 1870, s.775; Salonica, 1872, s.549; Salonica, 1874, s.1784; Salonica, 1878-1881, s.105; Salonica, 1883-1884, s.8; Salonica, 1886, s.5; Salonica, 1887, s.10; Salonica, 1888, s.13; Salonica, 1889, s.339; Salonica, 1890, s.10; Salonica, 1893-94, s.9; Salonica, 1895, s.6; Salonica, 1897, s.12; Salonica, 1898, s.8-9; Salonica, 1899, s.7; Salonica, 1900, s.6; Salonica, 1903, s.8-9; Salonica, 1904, s.6; Salonica, 1905, s.7; Salonica, 1907, s.28; Salonica, 1908, s.29; Salonica, 1909, s.25; Salonica, 1910, s.36; Salonica, 1911, s.19; Salonica, 65, s.16.

1872-1881 yılları ile 1904-1907 yılları arasındaki veriler incelendiğinde dikkat edileceği üzere, 1874 hariç, sadece giriş yapan gemi miktarları kısmında veri bulunmaktadır. Bu yıllara ilişkin raporlarda Selanik limanındaki gemi giriş-çıkış verileri toplam olarak verilmiş, diğer yıllarda ayrı ayrı gösterilmiştir. Tablo bütünlüğünün bozulmaması amacıyla toplam verilerin gemi giriş kısmına yazılması tercih edilmiştir. Bu trafikteki Britanya'nın payının hesaplanmasında tonaj miktarları esas alınmıştır. Tablo'daki kısaltmalar: B (Britanya), D (Diğer Ülkeler) ve T (toplam).

	D	793	204,657	786	204,063	408,720	
	T	825	222,461	817	221,622	444,083	
1871	B	34	20,160	34	20,063	40,223	8,61
	D	401	214,405	396	212,616	427,021	
	T	435	234,565	430	232,679	467,244	
1872	B	69	23,596				7,46
	D	1,139	292,547				
	T	1,208	316,143				
1873	B	91	45,932				7,27
	D	8,517	585,577				
	T	8,609	631,509				
1874	B	39	23,003	40	23,599	46,602	7,97
	D	773	271,517	782	266,706	538,223	
	T	812	294,520	822	290,305	584,825	
1875	B	90	46,518				8,5
	D	9,850	577,996				
	T	9,940	624,514				
1876	B	118	116,174				16,02
	D	10,977	609,095				
	T	11,095	725,269				
1877	B	180	156,004				17,26
	D	11,713	748,000				
	T	11,893	904,004				
1878	B	146	148,386				17,32
	D	10,512	708,586				
	T	10,658	856,972				
1879	B	99	90,782				12,78
	D	8,821	619,648				
	T	8,920	710,430				
1880	B	100	92,464				12,30
	D	9,501	659,196				
	T	9,601	751,660				
1881	B	158	189,758				21,67
	D	10,601	685,915				
	T	10,759	875,673				
1884	B	124	169,003	123	167,129	336,132	29,34
	D	5,316	405,212	5,251	404,125	809,337	
	T	5,440	574,215	5,374	571,254	1,145,469	
1	B	89	123,749	89	123,749	247,498	21,46

	D	4,247	454,339	4,206	451,283	908,622	
	T	4,336	578,088	4,295	575,032	1,153,120	
1886	B	175	171,260	175	171,260	342,520	30,91
	D	4,237	553,783	4230	554,431	1,108,214	
	T	4,412	725,043	4,405	725,691	1,450,734	
1887	B	186	173,799	185	172,619	346,418	27,36
	D	4273	459,118	4279	460,698	919,816	
	T	4,459	632,917	4,464	633,317	1,266,234	
1888	B	259	189,963	259	189,963	379,926	25,89
	D	4,219	543,792	4,209	543,799	1,087,591	
	T	4,478	733,755	4,468	733,762	1,467,517	
1889	B	118	126,356	118	126,356	252,712	17,42
	D	3373	600,560	3,369	597,394	1,197,954	
	T	3,491	726,916	3,487	723,750	1,450,666	
1890	B	142	186,629	142	186,629	373,258	22,93
	D	4143	626,493	4,133	627,981	1,254,474	
	T	4,285	813,122	4,275	814,610	1,627,732	
1893	B	121	202,515	122	204,347	406,862	25,01
	D	4,106	610,973	4100	608,749	1,219,722	
	T	4,227	813,488	4,222	813,096	1,626,584	
1894	B	130	222,374	131	223,981	446,355	25,98
	D	4,007	635,787	3,992	635,630	1,001,417	
	T	4,137	858,161	4,123	859,611	1,717,772	
1895	B	94	170,777	93	168,668	339,445	20,24
	D	3,848	667,656	3,872	670,384	1,338,040	
	T	3,942	838,433	3,965	839,052	1,677,483	
1896	B	110	125,763	110	123,763	249,526	16,15
	D	3,449	646,891	3440	648,700	1,295,591	
	T	3,559	772,654	3,550	772,463	1,545,117	
1897	B	108	117,957	108	117,957	235,914	16,28
	D	3,091	607,199	3,066	606,416	1,213,615	
	T	3,199	725,156	3,174	723,811	1,448,967	
1898	B	96	116,722	93	112,817	229,539	13,99
	D	3,462	708,231	3,438	702,819	1,411,050	
	T	3,558	824,953	3,531	815,636	1,640,589	
1899	B	90	106,977	90	106,977	213,954	14,43
	D	150	634,470	3,135	634,494	1,268,964	
	T	3,240	741,447	3,225	741,471	1,482,918	
1	B	48	70,887	48	70,887	141,774	10,10

	D	3,370	632,857	3,321	628,977	1,261,834	
	T	3,418	703,744	3,369	699,864	1,403,608	
1901	B	67	96,725	67	96,725	193,450	12,15
	D	2,789	698,410	2,867	700,738	2,099,886	
	T	2,856	795,135	2,934	797,463	1,592,598	
1902	B	82	126,707	81	128,767	255,474	14,04
	D	2,892	783,966	2,851	780,370	1,564,336	
	T	2,974	910,673	2,932	909,137	1,819,810	
1903	B	62	96,725	62	94,500	191,225	11,43
	D	2,971	734,614	3,002	747,667	1,482,281	
	T	3,033	831,339	3,064	842,167	1,673,506	
1904	B	79	117,680				12,80
	D	3241	801,750				
	T	3,320	919,430				
1905	B	58	88,827				9,63
	D	3,518	833,246				
	T	3,576	922,073				
1906	B	58	96,799				10,44
	D	3,080	830,333				
	T	3,138	927,132				
1907	B	61	104,409				11,09
	D	3,464	836,804				
	T	3,525	941,213				
1908	B	56	99,855	56	99,855	199,710	10,16
	D	1208	882,743	1,209	882,956	1,765,699	
	T	1,264	982,598	1,265	982,811	1,965,409	
1909	B	77	128,459	75	125,876	254,335	12,26
	D	1,154	910,728	1,154	909,350	1,820,078	
	T	1,231	1,039,187	1,229	1,035,226	2,074,413	
1910	B	104	151,309	104	151,309	302,618	13,52
	D	1,067	968,097	1,067	968,097	1,936,194	
	T	1,171	1,119,406	1,171	1,119,406	2,238,812	
1911	B	195	186,617	195	186,617	373,234	17,01
	D	2,464	909,551	2,466	911,567	1,821,118	
	T	2,659	1,096,168	2,661	1,098,184	2,194,352	
1912	B	83	129,664	83	129,664	259,328	15,18
	D	653	724,737	653	724,737	1,449,474	
	T	736	854,401	736	854,401	1,708,802	

Ek 2. 1903-1912 yılları arasında Britanya, İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan Selanik'e ithal edilen pamuklu ve yünlü mamullerin karşılaştırmalı tablosu¹⁴⁸

Yıl	Britanya		İtalya		Almanya		Avusturya-Macaristan		Toplam Değer (£)	
	Pamuklu	Yünlü	Pamuklu	Yünlü	Pamuklu	Yünlü	Pamuklu	Yünlü	Pamuklu	Yünlü
1903	111,900	68,200	13,000	9,100	10,300	73,400	-	-	135,200	150,700
1904	266,100	62,000	33,300	19,500	19,600	33,200	-	-	319,000	114,700
1905	302,000	43,400	43,100	19,700	23,100	38,100	-	-	368,200	101,200
1907	218,760	70,500	63,900	8,000	36,300	49,000	-	-	318,960	127,500
1908	257,950	70,100	73,450	8,000	50,000	64,000	22,200	16,700	403,600	158,800
1909	276,305	100,000	91,150	9,000	57,000	76,500	18,200	26,800	442,655	212,300
1910	293,150	93,000	126,850	10,000	81,600	82,500	25,650	32,575	527,250	218,075
1911	296,350	84,000	77,550	10,000	99,050	91,000	35,150	36,500	508,100	221,500
1912	235,525	85,000	-	-	86,700	68,000	34,800	29,500	357,025	182,500

¹⁴⁸ Bkz.Salonica, 1903, s.14; Salonica, 1904, s.9; Salonica, 1905, s.10; Salonica, 1908, s.25; Salonica, 1909, s.22; Salonica, 1910, s.21; Salonica, 1911, s.19; Salonica, 1912, s.14.

Ek 3. 1906-1911 Yıllar Arasında Selanik limanından Birleşik Krallık'a Yapılan Başlıca İhracatın Karşılaştırmalı Tablosu¹⁴⁹

Yıl	Tahıl		Afyon*		Tütün		Yün		Toplam	
	Ton	£	Ton	£	Ton	£	Ton	£	Ton	£
1906	40,000	200,000	41	40,000	33	3,000	90	30,000	40,164	273,000
1907	14,600	80,000	39	68,000	3	370	-	-	14,642	148,370
1908	1,040	5,920	60	93,616	2	200	-	-	1,102	99,736
1909	15,600	85,800	50	87,300	48	4,800	-	-	15,698	177,900
1910	6,800	30,720	90	142,900	12	1,800	-	-	6,902	175,420
1911	6,850	39,000	32	80,000	11	1,820	-	-	6,893	120,820

*Afyonun çoğu ABD'ye gönderilmek üzere transit.

¹⁴⁹ Bkz.: Salonica, 1907, s.28; Salonica, 1908, s.27; Salonica, 1909, s.24; Salonica, 1910, s.23; Salonica, 1911, s.21; Salonica, 1912, s.16.

Extended Abstract

Salonica has a long history and is one of the most critical ports of the Eastern Mediterranean and the Balkans. Salonica has been regarded as the region's maritime and commercial center for centuries, and the city held this title during the Ottoman Empire.

British trade in Salonica was initially conducted under the protection of the French. The first British consul settled in the city in 1718. Shortly after the British joined the flourishing trade of Salonica, many European countries began to open consulates or trading houses there. However, the French conducted the most active trade in the region, with a 59.4% trade volume throughout the 18th century, far ahead of the Ottomans' trade with Europe.

The French Revolution decreased the French trade volume, and England filled this gap. The Ottoman-British trade agreement in 1838 transformed Ottoman soil into a free trade zone. In the following years, Salonica could not return to its old days. With the railway construction in Rumeli, a noticeable improvement in public works was achieved.

These activities in the region revived the energetic and entrepreneurial spirit of the commercial and industrial classes in the city, leading to a noticeable increase in imports and exports. Although the British attempted regular voyages for the first time in 1836, the Austro-Danube Steamship Company in 1840 succeeded first. The regular transportation included Salonica-Istanbul and some other intermediate ports. The Austrian Lloyd Company directly communicated the Salonica port with the Adriatic ports. Following this, the Ottoman Treasury-i Hassa ferries plied between Çanakkale-Kavala-Salonica regularly in 1844. Although France maintained its effectiveness in the trade of Salonica for a long time, it started to set up regular voyages in this port in 1853. In 1870, the Hidiv Company initiated regular voyages on the Istanbul-Salonica-Alexandria route once a week. Italian, Russian, and Greek companies were also involved in transporting people and commercial goods in the port of Salonica. During the 1860s, Britain's commercial relations with Salonica became increasingly important, and in 1886 Britain established a regular shipping line that included the port of Salonica. The steamship companies of Bell'a Asia Minor and Victoria Jolly's started to make

regular voyages between the ports of Izmir and Salonica and gained popularity among the people by stopping by the intermediate ports on the coast. In addition, the ferries belonging to Msrs Johnstone and Company of Liverpool, Messrs Westcott and Lawrence of London also stopped at Salonica twice a month and began contributing to the development of British trade with Macedonia.

Although the British fell behind other countries in establishing regular lines, the port of Salonica was a stopover for British ships. Between 1870-1876, the frequency of British-flagged ships visiting Salonica increased by 50%. These ships were not only engaged in import and export trade but also carried commodities imported from or exported to other countries. For example, oil imports from the United States were transported to the port of Salonica by British-flagged ships. Belgium took its place among such countries after gaining a position to compete with the British and French Salonica and its hinterland. Belgium goods were transported on British ships for a short time. More than half of the grain exported from the port of Salonica in the 1890s was transported by British ships. Similarly, at the beginning of the 20th century, Serbia used this port as a transit trade point, and a significant part of its grain was also transported by English ships.

The trade volume of the British in Salonica port could show sudden decreases from time to time due to poor grain harvest or competition faced by British ships in the transport trade. At this juncture, an important distinction should be made between the ship traffic and the transport trade in the port of Salonica. There was a significant difference between the share of the British in ship traffic around the port and the transportation of goods. For instance, although Austrian-flagged ships regularly docked in Salonica, they unloaded most of their cargo in other ports. Therefore, it can be said that the British always tried to protect their share of the transport trade in the port of Salonica until 1912, when Salonica remained under Ottoman rule.

The effectiveness of the British in trade in the port of Salonica was not limited to transportation. Imports to Salonica and its hinterland were also as valuable as transportation. The port of Salonica was a logistically critical location for British goods shipped to almost all the lands in the Balkans ruled by the Ottoman Empire. By 1865, the British

first brought their goods to Istanbul, and French companies shipped them to the port of Salonica. This roundabout shipping gradually disappeared, and British goods loaded from Liverpool, London, and other essential ports were eventually shipped directly to Salonica.

As Britain was the leader in the supply of yarn and thread in the mid-1880s, cotton and woolen products constituted the essential items of Britain's imports to Salonica, its hinterland, and the Ottoman Empire. Significant developments were taking place that would hinder Britain's yarn exports in Salonica. Since the Greeks established a modest yarn factory in August 1876, and the Jews founded a bigger one in 1879 with Ottoman support, British yarn imports to Salonica decreased to 45%. This decrease also stemmed from the competition between Britain and other countries such as Austria-Hungary and Italy. Nevertheless, official documents indicate that the British still held the lead in the cotton yarn trade until 1895. The same documents underline that British manufacturers should pay attention to various issues, such as the decrease in the need for imports due to local yarn production while competing with other countries. Unlike their counterparts, British manufacturers preferred intermediary institutions instead of contacting local companies in Salonica, which increased the prices. In addition to cotton yarn, Britain was also the leading supplier of good-quality cotton fabrics in Macedonia. Approximately 80% of the cotton goods shipped to the port of Salonica in the mid-1890s were British. The British consulate documents reveal the existence of competition among Britain, Italy, Germany, and Austria-Hungary in cotton and wool products between 1900 and 1912.

Britain's market share of cotton goods fell to the bottom in 1910, but it was still around 55.6%. Britain began to lose ground in woolen products after 1890, and with a 24% market share for his product, the British lost the leadership to Austria-Hungary in 1895. Although this competition between Britain and Austria-Hungary took short, and the British managed to seize 47% of the market share within a few years, in 1911, Germany dominated this market.

As the development of local industry in the 1880s increased the need for coal, it was another critical product included in the British imports to the port of Salonica. Until 1904, Britain mainly exported Cardiff coal

and became the sole supplier of the Salonica hinterland. However, between 1904 and 1912, coal was transported to Salonica from Denizli-Tavas in an increasing amount every year. Other British commodities brought to the port of Salonica were copper, cast iron, rail, zinc, and hardware. Britain was preferred for these products between 1860 and 1880. However, after the 1880s, these products were supplied from Germany and Belgium at cheaper costs. Britain was the preferred state for importing sacks used in agricultural trade due to their robustness. British exports of this product varied according to the region's agricultural production in quantity.

Other products exported by Britain through the port of Salonica ranged from salted fish, hardware, chemicals and medicines, rice, soda, and alum, to indigo and metal bedsteads, yet trade volume for these products was relatively small and insignificant.

Exports to Britain from the port of Salonica were limited to grain and industrial crops. Exporting grain from the port of Salonica had been done since the 16th century. However, the fact that it became the destination of three railway routes accelerated this export. Salonica was also known for its high-quality tobacco, yet it was kept out of the scope of this study as this product was mainly exported through the port of Kavala.

Salonica also had fertile lands for wheat, barley, corn, and sesame crops, yet the amount of cotton produced in the region increased rapidly after the 1860s. Although very primitive methods were used in agricultural production, this region was a significant supplier of grain, cotton, and tobacco, especially in difficult times. The region played a critical role in meeting cotton needs due to grain exports during the Crimean War and the American Civil War.

The political problems of the Ottoman Empire in the Balkan lands had the opposite effect. Security problems in the region both reduced the agricultural production capacity and caused a shortage of farm workers due to the migration it caused. The immigration movement continued until 1912 when the region was separated from the Ottoman Empire. The gradual increase in farm workers led to the widespread use of machinery, albeit slowly, in agricultural activities carried out with primitive methods.

During the last quarter of the 19th century, Britain was the largest buyer of grain exported from the port of Salonica. Although grain production in the region continued during this time, the decrease in the prices due to competition with Americans and Indians also negatively affected the profit margin from the grain produced here.

Grain production and exports decreased year by year at the beginning of the 20th century, whereas opium production steadily increased since the 1860s. Germany was the primary buyer of poppy seeds, but the great majority of opium produced from this plant was sent to Britain.

Opium production had more added value than wheat production, mainly because a kilo of opium cost around 25-30 francs, whereas a ton of wheat was about 130-150 francs. After the 1890s, Macedonian opium began to be shipped to the USA via London.

Cotton was another industrial product Britain demanded from Macedonia, and thus its production was also encouraged by the state and considerably increased during the 1860s. As a result, cotton exports increased tremendously within a few years. In the 1870s, half of the cotton shipped from Salonica port went to Britain. However, in the 1880s, the cotton produced in this region began to be allocated to domestic use. Cotton shipments to Britain reduced to 17% at the beginning of the 20th century. Similarly, wool was shipped at the port of Salonica. It was mainly exported to France but also occasionally sent to Britain, yet a significant part of wool was reserved for domestic use in the last quarter of the 19th century.

The British also had significant investments in the mining sector in Macedonia, as in the rest of the Ottoman Empire. Even in the 1860s, the British researched the mineral deposits in Macedonia and determined that it was viable and profitable to mine them. Kesendire and Kumanova had substantial chromium reserves, which were started to be mined in the 1880s as it was highly cost-effective. Mines in these locations were run by the British. In the 1890s, manganese also emerged as a profitable mineral as it was easy to extract it. The shipment of manganese to Britain was carried out from two points, the port of Salonica and the port of Stratoni. Almost all chromium were shipped to Britain, while the shipping address for manganese was the United States and Britain. The

operation of these mines in Macedonia was stopped in 1909 due to the fierce competition.

Araştırma Makalesi

Erken Modern Dönemde Kırım Hanlığı'nda Kusurlu Köleler Üzerine Bir Değerlendirme

Sema Aktaş Sarı*

(ORCID: 0000-0003-3572-7149)

Makale Gönderim Tarihi

04.01.2023

Makale Kabul Tarihi

09.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Aktaş Sarı, S., "Erken Modern Dönemde Kırım Hanlığı'nda Kusurlu Köleler Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 137-164.

APA: Aktaş Sarı, S. (2023). Erken Modern Dönemde Kırım Hanlığı'nda Kusurlu Köleler Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 137-164.

Öz

Kölelik, tarih boyunca insan emeğini örgütleme yollarından biriydi. Bu sistemin ihtiyaç duyduğu iş gücünü ve enerjiyi sağlayacak köle; sağlıklı, güçlü ve istihdam edileceği işe uygun olmalıydı. İktisadi ve sosyal hayatın çarkları içinde gerekli nitelikleri taşımayan köleler, hukuka yansdıkları biçimiyle *ayıplı* veya *marazlı* olarak tanımlanırdı. Bu çalışmada amaçlanan, 17. yüzyıl Kırım Hanlığı'nda satış iptal davalarına konu olan kusurlu köleler bağlamında sorun edilen özellikleri, etnisite, cinsiyet, sağlık ve estetik alanlarına dayalı olarak kategorize etmek ve bu kusurların yol açtığı ticari ve hukuki sorunları değerlendirmektir. Çalışmanın temel başvuru kaynakları Kırım kadı sicilleri ve Osmanlı şeyhülislamlarının verdiği fetvalardır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kölelik, Kusurlu Köleler, Fetva.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, aktassari@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

An Evaluation of Disabled Slaves in Crimean Khanate in the Early Modern Period

Abstract

The slavery system was one of the ways in which human labor was arranged throughout history. The slave had to be suitable for the work he/she would be performing, strong, and able to provide the labor and energy the system needed. Slaves who possessed the necessary qualities were regarded in the economic and social system as disabled or ill, in accordance with law. The main objective of this article is to categorize qualities of disabled slaves subject to sale cancellation cases in 17th century Crimean Khanate according to ethnicity, gender, health and aesthetics, and to analyse the commercial and legal problems caused by these disables. The main database of the article is the Crimean qadi registers and the fatwas issued by Ottoman Sheikh al-Islams.

Keywords: Crimea, Slavery, Disabled Slaves, Fatwa.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun köle ticareti haritasında kritik noktalardan birisi Karadeniz köle ticareti ağıdır. Bu ağın belkemiğini oluşturan bölge ise Kırım Yarımadası'dır. Karadeniz ve Kırım kölelik sistemi, çeşitli çalışmalarda ticari, sosyal ve kültürel açılardan ele alındı. Alan Fisher,¹ Halil İnalçık,² Mária Ivanics,³ Dariusz Kolodziejczyk⁴, Yücel Öztürk,⁵ Nuri Kavak,⁶ Zübeyde Güneş Yağcı,⁷ Mihail Kızılov,⁸ Fırat Yaşa,⁹

¹ Alan Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", *Canadian-American Slavic Studies*, 6/4 (1972), ss.575-594.

² Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı: Makaleler II*, Ankara, 2009, s. 123-153.

³ Mária Ivanics, "Enslavement, slave labour and treatment of captives in the Crimean Khanate", *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth Centuries)* Edited by Géza Dávid and Pál Fodor, Brill, Leiden 2007. ss. 193-219.

⁴ Dariusz Kolodziejczyk, "Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: the Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries." *Oriente moderno* 25 (86), no. 1 (2006), ss.149–59.

⁵ Yücel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Ticaret, Esaret, Yaşam*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Tezkire yay. İstanbul, 2017, ss. 31-56.; Öztürk, "Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi

Zeynep Özdem Köse¹⁰ ve Şahin Kılınç¹¹ köleliğin muhtelif boyutları üzerine çalışan araştırmacılarıdır. Son yapılan editörlü bir çalışmada ise Karadeniz köleliği hususunda yapılan araştırmalar Orta Çağ'dan başlayıp 20.yüzyılın başına kadar getirilmiştir.¹²

Tüm bu kölelik külliyesi, köle ticareti, emeği, istihdam alanları, fiyatları, kölelerin azat edilmeleri ve firar etmeleri üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Köleliğin ticari ve sosyal açıdan bir boyutunu oluşturan kusurlu kölelere, ancak satış iptalleri veya esir tüccarlarının hileli satışları konu edildiğinde değinilmektedir. Genel itibarıyla Osmanlı köleliği mikro düzeyde ise Kırım köleliği üzerine oluşan literatürün içinde kusurlu kölelere dair müstakil bir çalışmanın bulunmaması mevcut araştırmanın temel motivasyonunu oluşturmuştur. Ana başvuru kaynağı 1, 3, 4, 10, 11, 17, 20, 21, 22, 25, 30, 31, 33 numaralı Kırım kadı sicilleridir. İlgili defterlerin tercih edilme sebebi, örneklem olarak 17. yüzyılın başından sonuna farklı dönemleri ve şehirleri temsil etmeleridir. Siciller, kölelik konusunda Bahçesaray,

---

Üzerine" *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (Winter/Kış 2020) ss.550-573.

⁶ Nuri Kavak, "Slavery and Slave Prices in the Crimean Khanate (According to Religious Court Records)", *Journal of International Eastern European Studies*, 1 / 1 (August 2019): 59-72 .

⁷ Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları Balkan Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S. 8, (2006), s. 12-30. ; Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607", *History Studies*, S. 312, 2011, ss. 371-384.

⁸ Mihail Kızilov, Slaves, "Money Lenders, and Prisoner Guards:The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimean Khanate", *Journal of Jewish Studies*, Vol. LVIII, No.2,(Autumn 2007), ss.1-22.

⁹ Fırat Yaşa, Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/3 (2014), ss. 657-669. ; Yaşa, "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society", *Turkish Historical Review*, 9 (2018), ss. 198-211.

¹⁰ Zeynep Özdem Köse, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

¹¹ Şahin Kılınç, "Kırım Hanlığında Köle Kaynak Noktaları, İstihdam Alanları ve Köle Azat Etme Yöntemleri", *Journal of International Eastern European Studies* 1 / 2 (Aralık 2019), ss. 293-314 .

¹² Felicia Roşu(ed.), *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900 Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, Brill, Leiden, Netherlands, 2022.

Karasu ve Gözleve başta olmak üzere Kırım'ın çeşitli kazalarına dair kayıtları içermektedir.

Osmanlı ve Kırım toplumunda kölelik olgusu, İslam hukuku ve İslam toplumu gelenekleri üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla kölelik kurumuna dair pratik hayatta yaşanan sorunların çözümleri yine İslam hukukunun temel başvuru araçlarından olan fetvalarda aranmıştır. Bu bağlamda gerçek yaşam üzerinden kadı sicillerine yansıyan problemler, üstü kapalı ve kim oldukları anlaşılmayan kişiler üzerinden verilen fetvalarla birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Çalışmada “Kölelerde en sık rastlanan kusurlar nelerdir? Kusurlarda cinsiyet ve coğrafya farkı var mıdır? Kusurda etnik özellikler etkili midir? Kusurlu köle satışında satış iptalinin dışında bir ceza var mıdır? Kanunnamelere kusurlu köleler nasıl yansımıştır? Kusurlar fiyatları ne oranda etkiler? Eğer etkiliyorsa neden fiyat düşürmek yerine kayıtlarda genelde satışın iptali isteniyor? Bir köle için kusurlu olmanın dezavantajları neler olabilir? Fetvalarda hangi kusurlara ve satış işlemlerine dair sorular gelmiştir? Kusurlu köle mevzuunda teori (hukuki) ve uygulama çatışması var mıdır?” gibi çeşitli sorulara kadı sicilleri ve fetvalar bağlamında muhtelif cevaplar aranacaktır.

Hukuk ve Belge Dilinde Kusur Kavramı

Modern Türkçede kusur; eksiklik, noksan, özür, bilerek veya bilmeyerek bir işi gereği gibi yapmama ve elverişsiz durum kavramlarını karşılamaktadır.¹³ Kadı sicillerinde ve fetvalarda kusuru karşılayan ifadeler, *ayb* ve *maraz*¹⁴ kavramlarıdır. Ayıp, fıkıh literatüründe, İslâm borçlar hukukunda *akde konu olan malın insanlar nazarındaki kıymet ve itibarını azaltan ârizî kusur ve eksiklik* manasını taşır.¹⁵ Mecelle, 336. maddeden başlayarak 355. maddeye kadar *ayb* konusuna dair kuralları içermektedir.¹⁶ Anlaşmanın konusunu oluşturan malın ayıbı ikiye ayrılmaktadır. Anlaşma ve satış işleminden önce ve o esnada mevcut ayıplar ki bunlar kadı sicillerinde *ayb-ı kadîm*

¹³ *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Haz. Şükrü Haluk Akalın, Ankara, 2011, s.1541.

¹⁴ Maraz: hastalık, illet. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Ankara, 2015, s.754.

¹⁵ Ali Bardakoğlu, “Ayıp”, *DİA*, C.4, (1991). s. 246.

¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*, Matbaay-ı Osmaniye, İstanbul, 1882, s.102-109.; “Ayıb diye, ehil ve erbâbı beyninde, malın bahasına îras-ı noksan kusura derler.” Mecelle, s.102.

olarak geçmektedir.¹⁷ Ayb-ı hâdis adı verilen kusurlar ise akit sonrası oluşanlardır. Burada dikkat edilen nokta ayıbın malda ne zaman ortaya çıktığı değil ne zamandan beri mevcut olduğudur. Eğer sorun akit öncesinde mevcutsa ve alıcının bu ayıba dair bilgisi satış sonrasında gerçekleşmişse zarar gören tarafın anlaşmayı bozma hakkı vardır. Malını iade ederek karşılığında verilenleri geri alabilir ancak ayıbın karşılığında bir indirim talebinde bulunamaz. Ayıp bilindiği halde gizlendi ise zarar gören tarafın *hıyârü'l-ayb* sebebiyle ve aldatıldığı için anlaşmayı bozma hakkı vardır.¹⁸ Arapça *hıyâr* kelimesini Türkçede karşılayan kavram muhayyerliktir. Satış sözleşmelerinde taraflardan birinin veya ikisinin anlaşmayı feshetme hakkını ifade eden muhayyerlik, *hıyâr*, *hıyârü'ş-şart* ve *bey'u'l-hıyâr* gibi başlıklar altında incelenir ve şart muhayyerliğine dayalı alım-satım ve icâre üzerine kurulu sözleşmelerde kullanılır.¹⁹ Köle ticaretinde en sık kullanılan kural ise şart muhayyerliğine dayalı *ayıp muhayyerliği* kavramıdır. Müşterinin satın aldığı malda değer düşürücü ve sözleşmeden beklenen maksadı engelleyen bir kusur varsa alıcının anlaşmayı feshetme ve malı iade etme hakkı saklıdır. Muhayyerliğin meşruiyetinin temelinde haksız kazancın engellenmesi ve sözleşmelerde rıza esası yatmaktadır.²⁰ Kadı sicilleri ve fetvalara yansıyan vakalarda muhayyerlik şartının süresi (*hıyârü'ş-şart*) genel bir sorun olmaktaydı. İmam-ı Azam'a göre alışveriş yapanlar muhayyer olmayı şart koşabilirler. Tarafların üç gün muhayyer kalma hakları vardır, bu süre üç günden az olabilir ancak fazla olması caiz değildir.²¹

¹⁷ Kadı sicillerinde en sık rastlanan ayıp biçimidir ve genellikle “ayıb-ı kadîmi zuhur eyledi, maraz-ı kadîmi var imiş” türünden ifadeler kullanılır ki bu durum kusurların eskiden beri var olduğunu, yeni alıcıyı ilgilendirmedeği gibi satışın iptalini ve kölenin iadesini sağlamaya yönelik iddialardır. Bazı kayıtlarda sadece bu kavramlar kullanılırken kusurun ne dolduğuna dair ayrıntılı bilgi verilmemektedir: *KŞS*, 3b/36-a4.; *KŞS*, 11/83-a4.

¹⁸ Bardakoğlu, *a.g.m.* , s.246-247.

¹⁹ H. Yunus Apaydın, “Muhayyerlik”, *DİA*, C. 31, (2020), s.25-26.

²⁰ Apaydın, *a.g.m.* , s.28-29.

²¹ İmam-ı Azam Ebu Hanife, *El-İhtiyar-Metni el-Muhtar li'l-Fetva (İmam-ı Azam'ın İçtihad ve Görüşleri)*, Tercüme Celal Yeniçeri, Yelken Matbaası, İstanbul, 1973. s. 84.

İmâmeyn'e göre kaç gün anlaşma yapıldıysa muteberdir. Mecelle ise, İmâmeyn'in görüşünü kabul etmiştir.²²

Ayrıca Osmanlı Sancak Kanunnameleri'nde Kadı sicilleri ve fetvalara yansıyan kusurlu köleler ve esir vergilerine dair müstakil kanunnameler mevcuttur. Esir rüsumu köleleri yaş ve coğrafi olarak iki temel kategoride ele almıştır. Dış çıkarma veya dış kaybına dayalı yaş kriteri vergilendirmede farklılık arz etmektedir. Dışı düşmüş esirlerden on akçe daha az vergi alınmaktadır.²³ Bu durumda kanunnamelerdeki verilere göre yaşlılık belki de kusur açısından değerlendirilmesi gereken bir niteliktir.²⁴ Ancak kayıtlarda yaştan kaynaklı bir şikâyete ve satış iptaline rastlanmadığı için çalışmada şimdilik bu kategoriye yer verilmedi.

Etnisiteye Dayalı Kusurlar

Kırım Yarımadası'nda köle kaynakları ve bunların etnik kökenleri Rus,²⁵ Moskof,²⁶ Litvanya, Nemçe,²⁷ Leh,²⁸ Eflak,²⁹ Boğdan,³⁰ Kili,³¹ Macar,³² Boşnak,³³ Çerkes,³⁴ Acem³⁵ ve Gürcülere³⁶ dayanmaktadır.

²² Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Evvel*, Hazırlayan H. Necâti Demirtaş, İstanbul 2014, s. 485.

²³ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014. s. 349-350.

²⁴ 1510 tarihli pençik kanunnamesinde engelli ve ayıplı köleler yek-çeşm (tek gözlü), yek-dest (tek elleri), ma'yûbe (ayıplı ve kusurlu kadın) ve bimâre (hasta kadın) olarak belirtilirken aynı kanunnamede acûze (ihtiyar kadın) ve fertûte (çok yaşlı kadın) kavramları ileri yaştaki köleleri betimlemek için kullanılmıştır. İlgili köleler için yüz yirmi ila yüz otuz akçeden yüz elli akçeye kadar pençik alınırken, Ergenlik çağına girmiş bir gulamdan (genç erkek köle) iki yüz elli akçeden iki yüz seksen akçeye kadar pençik alınabilmekteydi. Çeşitli bedensel engeller ve yaşlılık vergi indirimine tabi görünmektedir. : Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri 2*, İstanbul, 1990. s.131-132.

²⁵ Ukrayna kökenli köleler kastedilmektedir. *KŞS*, 30/50-b7. ; *KŞS*, 31/77-b1. ; *KŞS*, 31/69-a1. ; *KŞS*,11/48-a2. ; *KŞS*, 20/55-a5. ; *KŞS*, 21/21-b4.

²⁶ *KŞS*, 01/85-b6. ; *KŞS*, 17/16-b2

²⁷ Avusturya, *KŞS*, 25/57-a1.

²⁸ *KŞS*, 01/36-b8. ; *KŞS*, 25/74-a1.

²⁹ *KŞS*, 01/08-a4. ; *KŞS*, 11/36-b1.

³⁰ *KŞS*,3b/11-a2. ; *KŞS*, 04/50-b2.

³¹ *KŞS*, 25/67-a6.

Hanlığın Karadeniz'in kuzeyine yaptığı yağma akınlarından çok sayıda Slav kökenli köle elde edildiği için fiziksel olarak beyaz tenli, sarışın ve renkli gözlü köle tarifleri yaygındır. Ancak bunların da kendi aralarında birtakım farklılık ve üstünlüklere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Eflak, Boğdan, Akkirman ve Kili taraflarından getirilen kölelerdense Rus kökenli köleler tercih edildiği için esir tüccarları birçok köleyi Rus adı altında daha yüksek fiyatlara ve kolayca elden çıkarabilmektedir. Tüccar Mustafa Beşe, tüccar Hüseyin'den aldığı on iki yaşlarındaki kızı Rus diye satın almış ancak kız daha sonra "*ben Boğdaniyim*" ifadesinde bulununca mahkemeye gelerek satışın reddini talep etmiştir. Tüccar topluluğundan bilirkişiler "*kızın Boğdaniyim demesi tüccarlar arasında kıymetinin noksan verir ayıbdır*" ifadesi üzerine mahkeme satışın reddine karar verir.³⁷ Yine müşterilerden Konyalı Musli Beşe, Devlet Şah Mirza'dan aldığı *devkeyi* (genç kız köle) Rus zannederek almış, Boğdan'ın köylerinden olduğunu bilsem almazdım diyerek verdiği beyanda kızı iade etmek istemiş ve mahkeme satışın iptalini kabul etmiştir.³⁸ Boğdan ve Kili reaya kökenli köleler Safranbolulu el-Hac Şaban'ın kırk altı altına aldığı kazak gibi sarışın olsalar ve fiziksel olarak Ruslarla benzerlik taşısalar dahi kölenin iadesi ve satışın iptali kabul ediliyordu.³⁹ Tüccar ve halk arasında etnik ayrıma dayalı üstünlük algısı köle satışı belgelerine yansımış olsa da 17. yüzyılda bazı sınırların ve ayrımların muallak olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Erken modern dönemin Kırım'ında Lehistan tarafından gelen çok sayıda köle vardı. Ancak hepsi Lehistan kökenli değildi. Bölgenin

³² KŞS, 22/89-b3. ; KŞS, 21/93-a4. ; Ayrıca bkz. Erim Vatanserver, 67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu cilt), 1083-1087 (1672-1676) tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2018, s.26.

³³ KŞS,11/08-b1.

³⁴ KŞS,22/72-a4. : KŞS, 33/96-b6.

³⁵ KŞS,3b/09-a3. ; KŞS, 25/65-b2.

³⁶ KŞS,01/90-a3. ; KŞS,3b/32-a2. ; KŞS,10/130-a2.

³⁷ KŞS, 04/65-b2.

³⁸ KŞS, 25/42-a3.

³⁹ KŞS, 25/67-a6. Rus zannedilerek alınan kazağın eski sahibi, savunmasında kölenin Kilili değil Boğdan asıllı olduğunu itiraf etmiştir. Ancak ilgili kölenin iadesinde karnından kan gelmesi gibi bir sağlık sorununun olması da bir etkidir.

köleleştirilmiş sakinleri arasında Rutenler, Litvanyalılar, Yahudiler ve Ermeniler de bulunmaktaydı.⁴⁰

Etnisiteye dayalı kölelerin birbirlerine üstünlüğü konuya dair verilen fetvalarda ve Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında gözlemlenmektedir. Sâ mânizade Ömer Hulusi Efendi'nin Hanefi İmamlarına uygun olarak verdiği fetva gereğince beyân edildiği milletten seviye itibarıyla daha aşağıda olduğu satış sonrasında anlaşılan cariye iade edilebilirdi. Buna göre; “Zeyd, Amr’a câriyem Hind Gürcü cinsindedir demekle Amr Hind’i ol cinsden olmak üzere iştirâ ve kabz etdikden sonra Hind’in ol cinsden alçak olan âhar cinsden olduğu sâbit olsa Amr Hind’i Zeyd’e redde kâdir olur mu, beyân buyurula. el-cevâb: Allahu a’lem. Olur”.⁴¹ Yine fetvalarda Çerkes cinsinden cariyeler Rafizî Acemlere göre daha üstün milletten sayılmışlardır.⁴² Kırım’ın Ribat kazasında elli altın karşılığında Leh asıllı diye aldığı kazağın Acem olduğunu anladıktan sonra satışı iptal etmek isteyen Ali Molla’nın durumu da köle ticaretinde etnisitenin önemine işaret eden bir diğer örnektir.⁴³

Kırım Yarımadası’nın, Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer coğrafyalarına nazaran en fazla beyaz tenli ırktan köleyi barındırdığı sadece bir algı değildir. Zira Karadeniz’in kuzeyi sarışın ve beyaz tenli Slav ırklarını elde etmek için temel bir köle kaynağıydı. Kıbrıs’ta kırk

⁴⁰ Mikhail Kizilov, “It Was the Poles That Gave Me Most Pain”: Polish Slaves and Captives in the Crimea, 1475–1774”, *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900 Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam* ed. Felicia Roşu, Brill, Leiden, 2022 s.154. İlgili çalışmada Lehistanlı kölelerin elde edilme yolları, nitelikleri, günlük yaşamları ve bölgenin önemli esirleri üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

⁴¹ BOA, MŞH.FTV, 1/107.; Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2015. Haz. Sinan Çuluk, Yılmaz Karaca, s. 149.

⁴² “Zeyd Amr’a “Cariyem bikrdir, Çerkez cinsindedir” demekle Amr cariyeyi ol cinsden olmak üzere iştirâ ve kabz ve def’-i semen edip ba’dehu cariyeyi vat’ ve bikrini izâle ettikten sonra cariye ol cinsten alçak, revafiz-i acem cinsi olduğu zahir olsa...”: Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü’l-Fetâvâ-Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi*, Haz: Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, İstanbul, 2011, s. 305.

⁴³ KŞS, 25/65-b2. ; Bernard Lewis’in Arap ve Osmanlı dünyasında farklı ırklar ve kölelere dair etnolojik bakış açıları ve taşıdığı risklere dair değerlendirmeleri için bkz. Bernard Lewis, *Ortaoğu’da İrk ve Kölelik*, çev. Enver Gürsel, İstanbul, 2006, ss.95-107.

dört köleden yarısı siyahi iken ancak dokuz tanesi Rus kökenli idi. Kuzeyde var olan beyaz tenlilik ve ırksal kölelik algısı güney için de literatürde tartışma konusu olmuştur.⁴⁴ Kökeninde bir tür erken dönem renk ırkçılığının hissedildiği beyaz ten tercihi köle fiyatlarını etkilemekteydi. Halep'te sekiz ila yüz altmış altı altın arasında değişen cariyeye fiyatlarında siyahi cariyelerin fiyatları beyazlara göre daha düşüktü. İstisnaları olmakla birlikte beyaz köle fiyatları da siyahi kölelere göre daha yüksekti.⁴⁵

Aristo'nun kölelikle ilgili bazılarının doğuştan özgür, bazılarının da köle olduğuna yönelik "doğal kölelik doktrini" zaman içinde Müslüman toplumların dahi siyahların köleliğini içselleştirdiğini göstermektedir. Beyaz köleler daha pahalı olmakla birlikte daha hafif işlerde çalıştırılır, sosyal yaşamları daha az kısıtlanırdı. Bu kısıtlama ve ayrımcılık azat edildiklerinde dahi geçerliydi. Özgürlüğüne kavuşan siyah köle eskisinden pek farklı bir yaşama kavuşmazdı.⁴⁶

Cinsiyete Özgü Kusurlar

Kırım mahkemesine cinsiyete bağlı kusurlar genellikle cariyeler ve *devke* adı verilen genç kızlar üzerinden yansımıştır. Bakire olmamak, gebelik, cinsel uzuvların çocuk doğurmaya uygun olmaması gibi ayıplar alışverişte sorun yarattığında problemin kaynağı tıbbi olduğu için mahkeme tarafından ebe kadınlara veya tabiplere danışılmakta, bunların görüşleri neticesinde hüküm verilmekteydi. 1668 yılında Kırım Gazi Sofi'nin Mehmet oğlu Abdulfettah'tan yirmi altı altın bir kuruşa aldığı Gülbahar isimli cariyenin birkaç gün sonra cinsel uzuvların bitişik olmasından kaynaklı *retka* adı verilen kusuru ortaya çıkar. Satıcıya sorulduğunda satıcı ayıbı inkâr etmekle birlikte şahitleri olmadığı ve yeminden kaçındığı için ayıbın satıştan önce var olduğuna ve alışverişin

⁴⁴ Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York, 1993, s. 246.

⁴⁵ Mehmet Kabacık, "XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/7, Summer 2013, s. 241. ; Köle fiyatlarının ırklara göre değişimi ortaçağda da önemliydi. Slav, Yunan ve Türk erkek ve kadın köle fiyatları üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, the Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, 1999, ss. 37-58.

⁴⁶ Lewis, Ortadoğu'da İrk ve Kölelik, ss. 119-138.

reddine karar verilir.⁴⁷ İlgili rahatsızlık kayıtlarda sık görülmemekle birlikte fetva mecmualarına yansımıştır. Kırım kadılarının aynı dönemlerde Osmanlı'da verilen fetvalardaki benzer olaylar ve hükümlere göre karar verdiği anlaşılmaktadır. Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği bir fetvaya göre: *Zeyd, Amr'ın cariyesi Hind'i iştiraa ve kabz ittikten sonra Hind'in Retkâ' (cinsel organı bitişik, duhule elverişli değil, doğum yapamaz) olduğu şer'an sabit olsa Zeyd, Hind'i Amr'a redde kadir olur mu? el-cevab: olur.*⁴⁸ Kadın kölelerde cinsellik ve doğurganlık aranan niteliklerden olduğu için haliyle bu vasıflardan yoksun bir cariyenin alışverişi iptal edilip iadesi yapılabilirdi. Elbette bütün kusurlarda olduğu gibi ayıp telakki edilen kusurun alışverişten önce mi sonra mı olduğunun bilirkışı ve tanıklarla ispatlanması gerekirdi.

Satın alınan kadınların doğurganlıktan yoksun olması bir problem olarak kabul edilirken yeni satın alınan bir cariyenin hamile çıkması da büyük bir sorundu. Bu durum, nesep sorunlarını ortaya çıkarmakla birlikte kadın köleler konusunda istismara açık alanlardan birisiydi. 1684 yılında Karasu'da Sefer Gazi Hanı'nda ikamet eden tüccar Hacı Mehmet, Orta Çongkarlı bir satıcıdan Mariye adında seksen altın değerinde dönemin köle fiyatlarına göre kıymetli bir cariyeye satın alır. Ancak bir süre sonra cariyenin hamile olduğu anlaşılır. Cariyeyi iade etmek isteyen Hacı Mehmet'in girişimleri ve satıcının gebeliği inkâr etmesi üzerine ebe hatuna götürülen cariyenin hamile olduğunun doğrulanmasıyla mahkeme kölenin iade edilebileceğine hükmeder.⁴⁹ *Hıyarü'l-ayb* çerçevesinde değerlendirildiği için fetvaların ortak sonucu gebeliğin zamanının tespitinden sonra satışın reddedilebileceği ve hamile cariyelerin iade edilebileceği yönündedir.⁵⁰ Hacı Ahmet oğlu tüccar Hasan'ın Ali Can Mirza'dan seksen bir altına satın aldığı cariyenin hamileliği *kâbile* adı verilen ebe kadının muayenesi neticesinde kesinlik kazanır. Husumet hakkının sabit olduğu dile getirilen Tacir Hasan'ın ifadesine göre cariyeye ile yakınlık kurmadığı kayda alınır.⁵¹

⁴⁷ KŞS, 10/15-a1.

⁴⁸ Çatalcalı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 487.

⁴⁹ KŞS, 25/43-b4.

⁵⁰ Çatalcalı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 488.; Yenişehirli Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 302.

⁵¹ KŞS, 04/65-a5.

Kadın bir köle için gebelikten bir önceki aşamada kusur kabul edilen özelliklerden birisi bakire olmamasıdır. Yine satıcının ve alıcının bu durumu satış işleminden önce bilip bilmemeleri bakire olmamanın kusur kabul edip edilmemesinde önemli bir husustur. 1698 senesinde Abdulfettah'ın altmış beş esedi mukabilinde bakire olduğunu belirterek sattığı devke, yeni efendisi Osman'ın mahkemedeki ifade biçimiyle "bozuk" çıkmıştır.⁵² Bu gibi vakalarda tıpkı gebelik hallerinde olduğu üzere durum araştırıldıktan ve bilirkişi kadınlara danışıldıktan sonra satışın reddine karar verilebilmektedir. Ancak konuya dair fetvalara göre bu tarz davalarda satıcının cariyeyi bakire olarak teslim ettiğine dair yemin etme hakkı bulunmaktadır.⁵³ Zira gebelik bazı durumlarda nispeten zamanı tespit edilebilecek bir durum iken bekâret hususunda zaman tespitinin zor olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Ayrıca zamanla gelişen tıp bilimine göre bekâret zarı olmasa da bir kadın bakire olabilmektedir. Ancak 17. yüzyıl dünyasında bu durumun bilinme ihtimali oldukça düşüktür.

Kusur olarak kabul edilen durumları kadın kölelerin avantaja çevirebilmeleri mümkündür. Genel kabul Osmanlı toplumunda kadın kölelerin toplumsal olarak yükselmelerinin cinselliğe bağlı olduğudur. Cinsel olarak göze girmek ve beğenilmek iyi muameleyi beraberinde getirebilirdi. Sıklıkla dile getirildiği üzere *ümm-i veled* kavramı da cariyeler için bir avantajdı. Ancak bu noktada önemli olan babanın babalığını kabul etmesiydi. Davacılar samimi olsa bile gebeliğin ne

⁵² KŞS, 33/75-a1.

⁵³ Cariye Hind'i bakire olmak şartı ile Amr'dan satın alan Zeyd, cariyenin bakire olmadığını anlaşılması üzerine akdin feshi için satıcıya ret ve iadesine karar verilmesi için dava açar. Yapılan yargılaması sırasında davalı Amr, savunmasında ilgili cariyeyi bakire olarak davacıya teslim ettiğini ileri sürmüştür. Mahkeme bilirkişi incelemesine karar vermiş ve ebe kadınlara gösterilen cariyenin seyyib (dul, erkek görmüş kadın) olduğu yani bekâretinin izale edildiği tespit edilmiştir. Bu durumda mahkemenin davacının talebi üzerine davalıya "cariye Hind'i, davacıya bakire iken teslim ettiğine" yemin verdirebilir. : Çatalcalı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 489.

⁵⁴ Konya kadı sicillerinde bir davaya göre; Mevlana Celaledin evladından Hasan Çelebi oğlu Hüseyin Efendi, Mehmet oğlu Kasım'ı dava ederek, otuz gün önce Kasım'dan on beş bin akçeye satın aldığı Rus asıllı cariyeye Kamile'nin hamile olduğunu iddia eder. Kadı tarafından gönderilen Ayşe adlı Hatun Kamile'yi muayene etmiş, cariyenin doksan günlük hamile olduğu anlaşılınca satış iptal edilmiş ve cariyeye eski sahibine iade edilmiştir. : İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl)", *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul, 1989, s. 177-178.

zaman başladığının tam olarak bilinemediği bir çağda sorunlar kolay çözüleliyordu.⁵⁵ Avantaj olarak dile getirilen durumlar kadı sicillerinde ve fetvalarda görüldüğü üzere satış işlemlerinde sıklıkla sorun yaşanmasına ve cariyelerin sahip değiştirilmesine yol açıyordu. Ayrıca açılan davalarda babaların retlerinin ağır bastığını gösteren çalışmalar mevcuttur.⁵⁶ Esasında Amerika, Afrika ve Güneydoğu Asya'nın köleleştirilmiş kadınlarının aralarında birtakım farklılıklar bulunmasına rağmen ortak nokta hepsinin birer üreme aracı olmasıydı. İslam toplumlarında ikinci eş, *ümm-i veled* cariyeye ve ev hizmetçisi olma imkânı daha fazlayken Amerika'nın köle toplumlarında kadınlar köleliği çocuklarına miras bırakmaktaydı. Yasal olarak anneler köleyse çocuklar da köleydi. Babanın görmezden gelindiği bu sistemde tarımsal emek için gerekli çocuk doğurma sayı artacaktı. Karayipler, Kuzey Amerika ve Afrika'da köleleştirilmiş kadınlar doğurganlıklarını kontrol etmek için bitkiler ve başka yöntemlere başvuruyor ve düşük yapıyorlardı.⁵⁷ Osmanlı coğrafyasında da muhtemelen benzer doğum kontrol yöntemleri uygulamak durumunda kalan cariyeler mevcuttu. Zira 1640 tarihli narh defterinde adı geçen esirci dellalleri, hıyarül ayb düzenlemesinin açığından faydalanarak bir tür fuhuş çetesi gibi hareket etmekteydi. Buna göre özellikle kadın araçlar Müslüman cariyeleri sahiplerinden talibi vardır diye alarak özellikle Leh ve Boğdan elçilerine vesaire kimselere götürüp paralarını aldıktan sonra beğenmediler diye sahiplerine iade ediyorlardı.⁵⁸

Sağlık Sorununa Bağlı Kusurlar

İslam hukukunda *canlı ve konuşan mal* statüsünde kabul edilen kölelerin sağlıklı bir insan vücuduna ve zihnine sahip olması beklenirdi. Alıcı bulma ihtimali ve fiyatlar da buna göre artar veya azalır.

⁵⁵ Madeline C. Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*, Çev. Ebru Kılıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 213.

⁵⁶ Colin Imber, "Eleven Fetvas of the Ottoman Sheikh ul-Islam 'Abdurrahim," *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, edit Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick, and David S. Powers, Cambridge, Mass., 1996 ss. 141-149.

⁵⁷ Merry E. Wiesner-Hanks, *Gender in History Global Perspectives*, Wiley-Blackwell Publishing, Second Edition, , Oxford, 2011, s.65.

⁵⁸ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1983, s. 257.

Sağırılık,⁵⁹ dişlerin eksikliği,⁶⁰ vücutta kırık ve çıkıklar, öksürmek, vücudun çeşitli yerlerinin şişmesi, sızlaması ve cerahat ve kan gelmesi, makatın çıkması, yürek sıkışması,⁶¹ tuzlu balgam hastalığı⁶² ve sara (epilepsi) hastalığı genel olarak rastlanan rahatsızlık ve kusurlardı. Doğrudan görülebilen kusurlar olduğu gibi delilik, altına ıslatma ve horlama gibi doğrudan gözlemlenemeyen ancak satış sonrasında anlaşılabilen kusurlar da mevcuttu.

Bazı kusurlar kölelerin kendi ifadeleri yoluyla mahkeme tarafından dikkate alınır ve buna göre hareket edilirdi. 1608 yılının Ağustos ayında Kırım mahkemesine yansıyan bir davada iki taraf arasında gerçekleşen kazak (erkek köle)⁶³ değişimi sırasında bir tarafın kölesi yeni sahibine *benim sağ kalçam sakattır* beyanında bulunur. Ancak eski sahip Mehmet oğlu Esincar, kazağı sağ salim teslim ettiğini herhangi bir ayıbının olmadığını ifade eder. Durum mahkeme tarafından teftiş edilir ve kölenin herhangi bir kusurunun olmadığına kanaat getirilerek değişim yoluyla yapılan satışın iptal edilmesine dair bir gerekçe olmadığına karar verilir.⁶⁴ Bu noktada dava kölenin beyanına göre netice kazanmamış ancak ifadesi yeni sahibi ve mahkeme tarafından dikkate alınarak ona göre bir teftiş meydana gelmiştir. Kusurlu olmak genel itibarıyla bir dezavantaj olarak değerlendiriliyorsa da herhangi bir eksik veya engelin olması bazı durumlarda kölelerin bizzat kendileri tarafından kullanılabilmekteydi. İlgili kazağın kendisine verilen ağır bir iş yükünden kaçması veya yeni sahibini istemiyor olması ihtimaller dâhilindedir. Sebep ve koşullar ne olursa olsun mahkeme tarafından beyanına itibar edilmeyen kazak, yeni sahibinde kalmaya devam etmiştir.

---

⁵⁹ KŞS, 3b/34-a1.

⁶⁰ KŞS, 20/62-a5. :Elli altına satın alınan ve sonradan azı dişlerinin tamamen olmadığı anlaşılan Devletgeldi isimli kölenin satışının reddi talep edilir. Ancak bu kusurunun görülerek alındığı iddia edildiği için şahitlik ve yemin araçlarına başvurulur. Azı dişlerin olmaması yemek yemeyi zorlaştırdığı gibi ilerlemiş yaşa da vurgu yapıyor olmalıdır.

⁶¹ KŞS, 31/47-b6.

⁶² KŞS, 33/96-b6.

⁶³ Kadı sicilleri üzerinden Kazak teriminin değerlendirilmesi ve örnekler için bkz. Yücel Öztürk, "Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine" *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Kış 2020), 550-573.

⁶⁴ KŞS, 01/92-a4.

Antibiyotiğin kullanılmadığı ve çeşitli açık yaraların kapanmasının veyahut cerahatin engellenmesinin kolay olmadığı bir dönemde köleler ile eski-yeni sahipleri bu sorunlarla yüzleşmek zorunda kalabiliyordu. Tüccar İsmail Beşe, tüccar Hüseyin'den iki yüz on beş *vukıyye*⁶⁵ tütün karşılığında aldığı *devkenin* kulağından cerahat aktığı için satışı reddetmek ister. Hüseyin köle kızın kulağının aktığını kabul eder ancak zaten o şekilde sattığını dolayısıyla ticari açıdan ayıplı sayılmayacağını beyan eder. Ancak tüccar topluluğundan birlikçilere sorulduğunda bu durumun tüccar arasında ayıp olarak kabul edildiği yönünde mahkemeye ifade vermeleriyle cariyenin satışı reddedilir.⁶⁶ Aynı köleyi elden çıkarma hususunda kararlı görünen Hüseyin Beşe, birkaç hafta içinde (1674 Nisan) bu defa farklı bir tüccara Ali Beşe'ye yine iki yüz on beş *vukıyye* tütün ve yüz akçe nakit karşılığında *devkenin* satışını gerçekleştirir. İsmail Beşe'nin aksine yeni müşteri genç kızı kulağındaki yarayı bilerek kabul etmiştir. Ancak öksürmesini bir kusur olarak gösterip satışın iptal edilmesini talep eder. Hüseyin Beşe kölenin kendisinde iken öksürüğünün olmadığı yönünde beyanat vermiş, Ali Beşe ise şahitleri olmadığı için yemin yoluna başvurmuştur.⁶⁷ Mucibiyle hükmedildi biçiminde bir karar verildiği için davanın sonunda *devkenin* hangi tarafta kaldığı pek anlaşılmamakla birlikte emsal teşkil eden dava ve fetvalara göre Ali Beşe'nin satışı iptal etme hakkı bulunmaktadır.⁶⁸

Günümüzde yetişkinlerde geceleri yatağını ıslatma davranışı fiziksel veya psikolojik olası bir sağlık sorununun habercisi olarak kabul edilir. Erken modern dünyada ise yetişkin bir cariyenin yatağına işiyor olması satışın iptalini gerektiren bir kusur sayılıyordu. 1613 yılında Devletgeldi Sofi ve Can Mirza arasında gerçekleşen cariyeye mübadelesinde Devletgeldi'ye verilen cariyeye yatağına ıslatmaktadır.⁶⁹ Kusurlu cariyeyi verip kendi cariyesini geri isteyen Devletgeldi'nin davası kabul edilmez zira Can Mirza'nın cariyenin altına işediğinden haberi olmamakla birlikte yeni sahibi cariyeyi alırken *ayıbına muttali oldum* dedikten

⁶⁵ 1 *vukıyye* =1 okka = 1.282945 kg. Bkz: Halil İnalçık, The Customs Register of Caffa, 1487-1490, *Sources And Studies On The Ottoman Black Sea I*, (1995), s. 179.

⁶⁶ KŞŞ, 17/47-b2.

⁶⁷ KŞŞ, 17/41-b1.

⁶⁸ Çatalcalı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 484-492. ; Yenişehirli Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 302-305.

⁶⁹ Modern tıpta bu duruma *enürezis* adı verilir.

sonra istihdam etmiştir.⁷⁰ Dolayısıyla hukuken reddetme hakkı bulunmamaktadır. Altını ıslatma küçük çocuklarda kontrol edilmesi zor bir davranış olmakla birlikte ayb-ı kadimden kabul edilmekteydi. El-Hac Mehmet oğlu Hüseyin'in, Hüseyin Beşe'den bir hançer ve yedi esedi karşılığında satın aldığı çora (çocuk erkek köle) yatağına işemektedir. Alıcı çocuğu iade etmek ister ancak Hüseyin Beşe tüm ayıpların kabul edilerek satışın gerçekleştiğini iddia eder. Şahitlerin bu yönde verdikleri ifadeler mahkeme tarafından kabul edilir.⁷¹ Altını ıslatma davranışı gibi kontrol edilemeyen ve sağlık sorunu olarak kabul edilen davranışlardan birisi uyurken horlamaktır. 1696 yılında İbrahim oğlu Mehmet'in Ali Can Mirza'dan dokuz esedi kuruşa satın aldığı *gulam* (küçük erkek köle) geceleri uyurken horlamaktadır. Ayıbı var diyerek mahkemenin yolunu tutan yeni sahibin hak arayışı olumsuz sonuçlanır zira kadı horlamanın ayıp olmadığına hükmeder. Mahkeme kararına göre oğlan doğruyu ve yanlışı ayırt edip horlamasını kontrol edebilecek yaşta değildir.⁷² Küçük kölenin horlaması kadı tarafından ayıp sayılmazken Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin yatağını ıslatan sekiz dokuz yaşlarındaki küçük cariye'nin durumunu ayıp olarak kabul etmesi hukuki olarak çelişkili görünmektedir.⁷³ Zira her ikisi de mümeyyiz olmayan yaşta küçük çocuklardır ve yatağı ıslatma davranışı da horlama gibi uykuda gerçekleştiği için kontrol etmesi zor olmalıdır. Ancak küçük cariye'nin balığe olmadan reddedilmesi ifadesinden anlaşıldığına göre kız çocuğu genç kız olduğunda bu ayıp sorun olacak ve belki satışı zorlaşmakla birlikte değeri düşecektir. Zira İmam-ı Azam'a göre âkil olmayan küçük için (köle veya cariye) kaçmak, hırsızlık ve yatağa işemek kusur değilken yetişkin için kusurdur. Buluğa erdikten sonra müşteri yanında meydana gelen kusur hariç, sayılan bu kusurları dolayısıyla iade edilebilir.⁷⁴

⁷⁰ KŞS, 01/10-b7.

⁷¹ KŞS, 21/73-b5.

⁷² KŞS, 31/49-a5.

⁷³ Fetvaya göre; Zeyd'in Amr'dan satın aldığı küçük kızın yatağına işediği sabit olursa Zeyd cariye'yi bâliğe olmadan hıyâr-ı ayb ile reddedebilir. : Yenişehirli Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 302.

⁷⁴ İmam-ı Azam Ebu Hanife, *a.g.e.*, s. 85.

Yine çocuk kölelerde rastlanan tıbbi bir sorun olarak kabul edilen makat çıkması,⁷⁵ bilirkişiler tarafından kontrol edildikten sonra satışın reddedilmesini gerektiren bir durumdur. Veli Üsküdarı oğlu Derviş'in Kipti taifesinden Mustafa oğlu Cafer'den otuz kuruşa satın aldığı tahminen altı yaşlarındaki devkeciği (küçük kız çocuğu) belge diliyle *dübürü dışarı çıktığı* için iade etmek istemektedir. Tüccar topluluğundan Mehmet Çelebi ve Ahmet isimli tüccarlar, devkeciğin makatının çıktığını gördükleri ve bu durumun tüccar arasında ayıp kabul edildiği yönünde ifade verirler. Bu durumda satış işleminin reddine hüküm verilir.⁷⁶

Bazı vakalarda birden çok kusuru bir arada görmek mümkündür. Dimitri isimli Nasranî'nin Kırımoglu Arslan'dan satın aldığı Nemçe kızını *ayb-ı kadimi var imiş* diyerek satışın reddedilmesini talep eder. Zira kızın Dimitri'nin deyimiyile hem sıracalı,⁷⁷ hem de vahşi olduğunu söylemektedirler.⁷⁸ Vahşilikten kasıt yabancı olma, insanlara uzak durma, uyumsuz davranışlar veya ürkeklik olmalıdır. Bunun gibi insan davranışlarına özgü kusurların yanında delilik gibi akıl sağlığına dayalı kusurlar mahkemeye yansımaktaydı. Yüz esedi karşılığında satın alınan Şekernaz isimli cariye'nin cünunu olduğu iddiası eski sahibi tarafından benim elimdeyken bir şeyi yoktu diye reddedilse de şahitlerin ifadesiyle cariye'nin satış işlemi iptal edilir.⁷⁹ Delilik gibi kölelerin öksürüklü, yaralı, hamile ve sara hastalığından kaynaklı kusurlu sayılmaları Halep gibi farklı bölgelerin sicillerine de yansımıştır.⁸⁰ Halk dilinde sara olarak bilinen epilepsi hastalığı, 17. yüzyılda

⁷⁵ Modern tıpta rektal prolapsus olarak adlandırılan rahatsızlık, erken ve ileri yaşlarda görülür. Erken yaş grubu prolapsusların çoğu, 5 yaştan küçük çocuklarda gelişir. Kızlar ve erkekler eşit olarak etkilenmiştir. Rektal prolapsus mukozal kanama ile birlikte olabilir. Prolapsus önceleri yalnızca kaka yapma sonrası çıkar ve kendiliğinden içeri girerken, zamanla öksürük gibi karın içi basıncını artıran olaylarda çıkmaya başlar. Beş yaşından sonra ise genellikle kendiliğinden düzelir. (<https://www.erdalturk.com.tr/cocuklarda-rektal-prolapsus>)

⁷⁶ KŞS, 3b/25-a3.

⁷⁷ Boğazda ırlar çıkmasına ve bedenın bazı taraflarında yaralar açılmasına sebep olan irsi bir hastalık: *Kamus-ı Türki*, "Sıracalı", s. 1082.

⁷⁸ KŞS, 25/57-a1.

⁷⁹ KŞS, 31/08-a5.

⁸⁰ Mehmet Kabacık, "XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti", s.240.

İmparatorluğun Kıbrıs,⁸¹ Rodosçuk⁸² ve Konya⁸³ gibi bölgelerinde kadı sicillerine kusur olarak yansıyan, gerektiğinde satışın iptalini ve kölelerin iadesini gerektiren ciddi bir hastalıktı.⁸⁴

Çeşitli Bedensel ve Estetik Kusurlar

17. yüzyılda cinselliğin ve sağlık sorunlarının dışında kalabilecek tarzda daha zararsız bedensel ve estetik görünüşe dayalı birtakım özelliklerin kusur kabul edilmesiyle köle bedeni üzerindeki tahakkümün devamı sağlanmaktaydı. Zira mutlak bir alışveriş, satılan malın her türlü kusurdan uzak olmasını gerektirir ve tüccar adetlerine göre malın değerini eksiltten her şey kusurdur.⁸⁵ Kırım mahkemesine en sık yansıyan beden görünümüne dayalı belki de zamanla sağlık açısından kusur teşkil sorunlar, vücudun çeşitli bölgelerinde meydana gelen şişliklerdir.⁸⁶ Belge dilinde şişliklerin arka planına ulaşamadığı için bunlar bedensel ve estetik kusurlar kategorisine alınmıştır. Elbette şişlik genelde gözle görülebilir nitelikte olduğu için alıcının alırken köleyi inceleyip incelememesi veya incelemiş olsa bile satın aldıktan sonra içine sinmemesi dava sebebi olabiliyordu. 1650 yılında Kaytas oğlu Osman'ın Bayram Gazi'den sekiz altın yüz akçe karşılığında satın aldığı kazağı ayağındaki şişinden dolayı *meğer marazı varmış* beyanıyla iade etmek ister. Ancak Dellal Bekir ve Sinan oğlu Hızır isimli kişilerin köle alışverişinde kazağın şişi görülerek alınmıştır ifadesi iadeyi zorlaştıracaktır.⁸⁷ Bazı şişler zamanla geçecek ve giderilebilecek bir kusur olmadığı için alışveriş esnasında dikkatli olmaması alıcının sonradan mahkemeye uğraşmasını gerektirebilirdi. Anadolu'dan gelerek Karasu'da tüccarlık yapan Mehmet Çelebi, Arğın kazasından

⁸¹ Ümit Güler, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrısı'nda Kölelik (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54 (Haziran 2018), s.120.

⁸² Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47 (2010), s. 30.

⁸³ İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl)", s.77.

⁸⁴ Sara hastalığı gibi adı net olarak belirtilen kusurlar dışında bazı hastalıklar karın ağrısı gibi genel geçer şikâyetlere dayalı olarak tarif edilip *maraz-ı müzmin* olarak tanımlandığı için hastalığın o gün veya bu günkü tıpta tanımını yapmanın imkânı yoktur. : KŞS, 21/57-b3.

⁸⁵ İmam-ı Azam Ebu Hanife, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁶ KŞS, 30/107-a2. ; KŞS, 31/30-a5. ; KŞS, 33/91-b1.

⁸⁷ KŞS, 3a/61-b4.

altmış üç altına aldığı Macar asıllı kazağı boğazının altındaki bir miktar yumru biçimindeki şişlikten dolayı iade etmek ister. Kadının ve el-Hac Mustafa isimli bilirkişinin kölenin boğazına baktıklarında bahsi geçen yumruyu fark etmeleri neticesinde kazak ayb-ı kadimden dolayı Argınlı satıcıya iade edilmiştir.⁸⁸ Orta Çonkar kazasından Tengriberdi, Orta Kerşli Toktar'dan elli bir altına satın aldığı ancak henüz parasını dahi vermediği seyrek dişli olduğu için iade etmek istediği *devke* konusunda Mehmet Çelebi kadar şanslı değildir. Kadı ve bilirkişiler cariyenin dişlerindeki sorunun açıkça görüldüğüne kanaat getirdikleri için satışın geçerli olduğu ve elli bir altının satıcıya teslimi kayda geçer.⁸⁹

Sağlık sorunun dışında kalan vücuttaki şişler, dişlerin seyrek olması gibi estetik sorunlardan birisi de kelliği. 1667 yılında mahkemeye başvuran Abdullah oğlu Ahmet, David oğlu İsak Yahudi'den yüz otuz kuruşa satın aldığı Gülzaman isimli Rus asıllı cariyeyi başında bir kısım saçının döküldüğünü görerek ancak kel olmamak şartı ile almıştır. Hâlihazırda cariyede kellik vuku bulunca satışı iptal etmek istese de alışverişi şartlı olarak yaptığına dair şahitleri olmadığı için İsak Yahudi'nin tüm kusurların kabul edilmesi ile satış yaptığı beyanı esas alınarak satışın sağlıklı olduğuna hükmedilir.⁹⁰ Bazı kusur davalarında alıcı ve satıcının orta yolu bularak sulh ettikleri olurdu. Mehmet Gazi'nin Şeyh İli kazasından satın aldığı Rus asıllı kazağın sağ elinde ve başının yanında kusuru bulunmaktadır. Sorun Mehmet Gazi'nin eldeki kusuru gördüğü halde baş kısmındaki kusuru fark etmemesidir. Bu durumda kusuru görmemek alıcının kendi hatası olduğu için emsal teşkil eden davalara bakıldığında satışın sağlıklı olduğuna hükmedilmesi beklenirdi. Nitekim kölenin iadesi ve satışın iptali gerçekleşmemiş ancak arabulucuların yardımıyla satıcı Başakay oğlu Eşterek'in Mehmet Gazi'ye beş altın vermesine karar verilmiştir.⁹¹

⁸⁸ KŞS, 25/62-b3.

⁸⁹ KŞS, 25/58-b8. ; Seyrek dişler gibi görüntü kusuru dışında genel itibarıyla bir hastalığa vurgu yapmayan ancak diş eksikliğine dayalı sorunlar, bazı durumlarda sağlık alanında ele alınmamakla birlikte fiyatı düşüren ve satış iptalini gerektiren bir kusur olarak kabul edilmektedir. Murtaza Molla bu yüzden satış iptali isteyen alıcılardan birisidir. Şikayetine göre elli altına aldığı kölenin iki dişi olmadığı gibi ayakları da uzun süreden beri sızlamaktadır.: KŞS, 25/69-b1.

⁹⁰ KŞS, 10/40-a2.

⁹¹ KŞS, 20/55-a5.

Bakkal Allahverdi oğlu Mehmet seksen beş altına satın aldığı *devkenin* sağ gözünün içinde hare miktarında beyazı olduğunu fark eder ve iade etmek ister. Tüccarlar arasından bilirkişilerin cariyenin gözünü kontrol ederek kusura kanaat getirmelerinin ardından satışın iptaline ve cariyenin iadesine karar verilir.⁹² Seyrek dişli cariyenin satış iptaline karar verilirken gözdeki kusurun da tıpkı dişlerde olduğu gibi yüzün fark edilebilecek bir noktasında olmasına rağmen alıcının haklı bulunması verilen kararlar açısından çelişkili görünmektedir.

Sonuç

Son dönemlerde toplumsal bir fenomen olarak kölelik konusunda merak uyandıran çalışmalar, Osmanlı ekonomisindeki rolünün yanı sıra kölelik olgusunun sosyal ve kültürel yönleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Köle kusurları tarihsel bağlamda ve sosyolojik açıdan çalışılmayı bekleyen hususlar arasındadır. Kölelik tarihi çalışmalarına mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışmada erken modern dönem Kırım coğrafyası temel alınarak kadı sicilleri üzerinde kusurlu kölelerin izleri sürüldü. Kusur sahibi köleler *ayb* ve *muhayyerlik* kavramları çerçevesinde ele alındı ve konunun hukuki boyutunu tamamlaması açısından fetvalara başvuruldu.

Kusurlu kölelerin çoğunluğunun kusuru satış iptali davalarından gözlemlenebilmektedir. Kusurlar kategorize edildiğinde sağlık, fizyolojik ve etnik unsurlara bağlı kusur kabul edilen özelliklerin kadın veya erkek yaş fark etmeksizin hepsinde görülebileceği anlaşılmıştır. Ancak cinsiyete dayalı kusurlarda kadın kölelerin daha dezavantajlı durumda olduğu mahkemeye yansıyan davalardan takip edilebilmektedir. Fiziksel açıdan kusursuz ve estetik görünme çabası kadınlarda önemli iken bakire olmama ve *ümm-i veled* olma dışında gerçekleşen gebelik durumları bir kusur kabul edilebilmektedir. Ayrıca cinsel açıdan kadın cariyelerin kullanımına açık *hıyarül ayıp* gibi hukuki uygulamaların varlığı tespitler arasındadır. Ayrıca kusur konusu, *ayb* ve *muhayyerlik* açısından hukuka konu olmanın dışında kusurların tespitinde bilirkişi, ebe kadın ve tabiplere başvurulması itibarıyla tıp bilimi ve sağlık alanına da dâhil olmaktadır.

⁹² KŞS, 25/67-a5. : Kayıtta herhangi bir görme kusurundan bahsedilmediği için estetik kusur olarak düşünülmüştür.

Etnik özellikler kendi başına bir kusur olmamakla birlikte satış esnasında kölelerin tercih edilmesinde önemli bir etkidir. Boğdan asıllı kölelerin Rus olarak satılmasından kaynaklı iptal davaları sık yaşanmaktaydı. Rus kadınların tercih edildiği algısına yönelik net veriler olmamakla birlikte münferit örnekler kadın veya erkek fark etmeksizin Rusların tercih edildiğini göstermektedir. Bu durumda sadece estetik anlamında bir fiziksel yapının yanında Rusların güçlü veya çalışkan olup olmadıklarına dair ön fikirlerin daha fazla veriyle test edilmesi gerekmektedir.

Kusurlu köle kavramı Halep, Kıbrıs, Konya, Rodosçuk gibi imparatorluğun çeşitli coğrafyalarında kadı sicillerine yansımıştır. Kusurların bölgeden bölgeye değişebilir olmasına dair münferit örnekler dışında bir genelleme yapılmasının imkânı yoktur. Ayrıca ele alınan kusurlar, kadı sicilleri, fetvalar ve tüccarların bakış açısından değerlendirilmektedir. Bir kusura sahip olmak, kıymetin düşmesi veya el değiştirmenin yanında kölelerin karşılaşacağı muhtelif zorlukları da beraberinde getirmektedir. Ancak henüz kusur sahibi olmanın kölelere yaşattıkları zorlukları sadece varsayımlar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Horlama, altını ıslatma, tedavi edilmediğinde hayati tehlike geçirme, gebe ise bebeğini kaybetme ve bakire değil ise fuhuş için kullanılma ihtimali köleler için her daim mevcuttu. Bunun yanı sıra sara gibi hastalığın kendi zorluklarının dışında geçirilen nöbetlerin efendilere verdiği rahatsızlıktan tedirginlik duyma, zihinsel sorunlar neticesinde sürekli el değiştirmenin uyum sağlamayı güçleştirmesi ve psikolojik sorunları artırması gibi konular üzerindeki değerlendirmeler olaylara kölelerin gözünden bakmayı gerektirmektedir. Elde bulunan kaynakların türleri ve kısıtlılıkları göz önüne alındığında ilgili konularda üretilen sorular, modern düşüncenin temel varsayımlarına dayalı kalmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Kırım Şer'iyye Sicilleri (KŞS). (Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Bibliotek).

- 1 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 3b numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 4 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 10 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 11 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 17 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 20 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 21 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 22 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 25 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 30 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 31 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.
- 33 numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. MŞH.FTV, 1/107

Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*, Matbaay-ı Osmaniye, İstanbul, 1882.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2, İstanbul, 1990.

Apaydın, H. Yunus, "Muhayyerlik", *DİA*, C. 31, (2020), ss.25-30.

Bardakoğlu, Ali, "Ayıp", *DİA*, C.4, (1991), ss.246-247.

Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Evvel*, haz. H. Necâti Demirtaş, İstanbul, 2014.

Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47 (2010), ss 23-37.

Fisher, Alan, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", *Canadian-American Slavic Studies*, 6/4 (1972), ss.575-594.

Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, the Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, , 1999, ss. 37-58.

Güler, Ümit, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrıs'ında Kölelik (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54 (Haziran 2018), ss. 104-135.

Güneş-Yağcı, Zübeyde, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları Balkan Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 8 (2006), s. 12-30.

Güneş-Yağcı, Zübeyde, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti 1606-1607", *History Studies*, 312 (2011), s. 371-384.

Imber, Colin, "Eleven Fetvas of the Ottoman Sheikh ul-Islam 'Abdurrahim," *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, edit Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick, and David S. Powers, Cambridge Mass., 1996 ss. 141-149.

İmam-ı Azam Ebu Hanife, *El-İhtiyar-Metni el-Muhtar li'l-Fetva (İmam-ı Azam'ın İctihad ve Görüşleri)*, çev. Celal Yeniçeri, Yelken matbaası, İstanbul, 1973.

İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı: Makaleler II*, Ankara, 2009, s. 123-153.

İnalçık, Halil, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490, Sources And Studies On The Ottoman Black Sea I*, 1995.

Ivanics, Maria, "Enslavement, slave labour and treatment of captives in the Crimean Khanate", *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth Centuries)* Ed. Géza Dávid and Pál Fodor, Brill, Leiden 2007. ss. 193-219.

Jennings, Ronald C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571- 1640*, New York University Press, New York, 1993.

Kabacık, Mehmet, "XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/7 (Summer 2013), pp. 237-268.

Kavak, Nuri, "Slavery and Slave Prices in the Crimean Khanate (According to Religious Court Records)". *Journal of International Eastern European Studies*, 1 / 1 (August 2019), ss. 59-72 .

Kılınç, Şahin, "Kırım Hanlığında Köle Kaynak Noktaları, İstihdam Alanları ve Köle Azat Etme Yöntemleri", *Journal of International Eastern European Studies* 1 / 2 (Aralık 2019), ss.293-314 .

Kizilov, Mikhail, "“It Was the Poles That Gave Me Most Pain”: Polish Slaves and Captives in the Crimea, 1475–1774”, *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900 Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam* ed.Felicia Roşu, Brill, Leiden, 2022 ss.145-187.

Kizilov, Mikhailil, Slaves, Money Lenders, and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimean Khanate, *Journal of Jewish Studies*, Vol. LVIII, No.2, (Autumn 2007), ss.1-22.

Kołodziejczyk, Dariusz, "Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: the Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries." *Oriente moderno* 25 (86), no. 1 (2006), ss.149–59.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1983.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu'da İrk ve Kölelik*, çev. Enver Gürsel, İstanbul, 2006.

Özdem Köse, Zeynep, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2017.

Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe (1475-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

Öztürk, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi". *Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Ticaret, Esaret, Yaşam*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Tezkire yay. İstanbul, 2017.

Öztürk, Yücel, "Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine" *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (Winter/Kış 2020) ss.550-573.

Roşu, Felicia,(ed.), *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900 Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, Brill, Leiden, Netherlands, 2022.

Sak, İzzet, "Konya'da Köleler (16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl)", *Osmanlı Araştırmaları IX*, (1989), İstanbul, ss. 159-197

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Ankara, 2015.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Haz. Şükrü Haluk Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Vatansever, Erim, *67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu cilt), 1083-1087 (1672-1676) tarihli Kadıasker Defteri'ne göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2018.

Wiesner-Hanks, Merry E, *Gender in History Global Perspectives*, Wiley-Blackwell Publishing, Second Edition, Oxford, 2011.

Yaşa, Fırat, *Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları*, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/3 (2014), ss. 657-669.

Yaşa, Fırat, "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society", *Turkish Historical Review*, 9 (2018), ss. 198-211.

Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ-Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi*, Haz: Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, İstanbul, 2011.

Zilfi, Madeline C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*, Çev. Ebru Kılıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Extended Abstract

One of the the pivotal aspects in the slave trade in the Ottoman Empire is the Black Sea slave trade network with the Crimean Peninsula serving as the linchpin of this network. A plethora of studies have explored the commercial, social, and cultural dimensions of the Black Sea and Crimean slavery system. While slavery scholarship has typically focused on the slave trade, labor, employment, selling prices, and the emancipation and escape of slaves. Defective slaves, which constitute a commercial and social aspect of slavery, are only mentioned when the subject of sale cancellations or fraudulent sales by slave traders is discussed. The absence of a comprehensive investigation into defective slaves at the micro-level in the literature on Ottoman and Crimean slavery underscores the significance of this research.

The utilization of slave labor is predicated upon the physical attributes of the enslaved individual. Accordingly, it was anticipated that the physiognomy and bodily features of the slave, which can be deemed as his or her capital, would be congruous with the required employment sectors. Slaves who lacked the necessary characteristics for economic and social integration were legally classified as defective or infirm. This investigation aims to classify the problematic qualities that rendered slaves defective in the context of sales cancellations within the 17th century Crimean Peninsula, focusing on criteria such as ethnicity, gender, health, physical ability, and aesthetics. Additionally, this study assesses the commercial and social consequences that arose from such defects, based on analysis of the Crimean qadi court registers and fatwas issued by the Ottoman Sheikh al-Islams.

The principal source of reference is the Crimean Qadi Registers bearing the numerical designations of 1, 3, 4, 10, 11, 17, 20, 21, 22, 25, 30, 31, and 33. The rationale for selecting these registers is that they serve as exemplars from diverse periods and cities throughout the 17th century.

The phenomenon of slavery in Ottoman and Crimean society was grounded in Islamic law and traditional Islamic society. As a result, solutions to practical problems relating to the institution of slavery were sought in fatwas, which are among the primary reference tools

of Islamic law. It is expected that the actual problems reflected in the qadi registers will gain significance when analyzed alongside the fatwas. This study aims to address several questions, including the most common defects found in slaves, the presence of gender and geographic differences in defects, the impact of ethnic characteristics on defects, and whether there are any penalties other than the cancellation of the sale for defective slaves. Additionally, this research examines the effectiveness of penalties and sanctions and what sanctions the laws/Kanunname impose on the sale of defective slaves. It also explores the extent to which defects affect prices and why sales are typically cancelled rather than prices lowered. The disadvantages of being an imperfect slave are also considered. The study further investigates which defects and sales transactions were addressed in the fatwas and whether there is a conflict between theory (legal) and practice in the case of the defective slave. Answers to these inquiries are sought in the context of the qadi registers and fatwas in this study. In the context of this study, a flaw is defined as a physical, aesthetic, or health-related quality that hinders a slave's ability to work effectively or meet the expectations of their owner. The concept of defect or ayb is defined in the language of law and document as a quality that renders a slave unsuitable for their intended purpose or invalidates the sale agreement. The right to cancel the sale or return the slave is called muhayyerlik. These terms and concepts were used in the Crimean qadi registers and Ottoman fatwas to describe the problems related to the sale and ownership of slaves. The fatwas issued by Ottoman Sheikh al-Islams were particularly relevant in providing guidance on the Islamic legal framework for dealing with issues related to slavery. The types of defects that were categorized were limited to ethnicity, gender, health, body, and aesthetics. While the problems related to slavery in Islamic societies have similar characteristics, the judges in the Crimean court encountered almost all of the same slave defects as those addressed in the Ottoman fatwas.

The ethnic origins of the slaves in the Crimean Peninsula include Urus, Moskov, Polish, Wallachian, Moldavian, Nemche, Hungarian, Persian, Circassian, and Georgian. Slavic slaves were often obtained from raids to the north of the Black Sea, and they were commonly described as having white skin, blond hair, and colored eyes. Russian

slaves and cariye were more preferred than Moldavian slaves when they were classified. If a Moldavian slave was sold as a Russian and the buyer discovered this later, they could apply to the court to cancel the sale and return the slave. The concept of a defective slave was also present in other geographies of the empire, such as Aleppo, Cyprus, Konya, and Rodoscuk, and it is possible that defects may vary from region to region, but it is difficult to generalize without individual examples.

It is important to note that the practice of using female slaves for sexual purposes or prostitution was not legal or accepted in Islamic law or society. However, the existence of such practices and the exploitation of the legal gap in the *hıyarül ayb* arrangement show that they were not uncommon. It is also worth noting that the concept of defect in female slaves was largely based on their sexual purity and reproductive capabilities, highlighting the patriarchal values and gender roles of the society at that time.

It is worth noting that the concept of defect in the context of slavery was not only limited to physical and health-related issues, but also included social and cultural aspects. For instance, slaves who did not speak the local language or did not have knowledge of the local customs and traditions were also considered defective. This was because they were not able to adapt to their new surroundings and were therefore seen as less useful to their owners.

In addition, defects related to behavior and character were also taken into consideration. Slaves who were disobedient, lazy, or prone to running away were considered defective, as they were not reliable and caused problems for their owners. It was also common for slaves to be punished for their defects, either through physical punishment or by having their rights restricted. For example, a slave who ran away multiple times might be chained up or confined to a small space.

Overall, the concept of defect played a significant role in the slave trade and was used to justify the mistreatment and exploitation of slaves. While the specific types of defects varied depending on the time and place, the underlying idea was the same: that slaves were property to be bought and sold, and that their value was determined by their ability to serve their owners.

The evaluation of defects in slaves is primarily based on the records of Crimean *qadi* registers, fatwas. The presence of defects not only affects the value of the slaves but also subjects them to various difficulties, such as being returned or changing hands. However, the experiences of slaves with defects can only be evaluated based on assumptions. Health problems, such as snoring, bedwetting, and epilepsy, can be physically and mentally distressing, and for pregnant female slaves, the possibility of losing their baby is a serious concern. Additionally, non-virgin female slaves may be forced into prostitution. Mental health issues also pose challenges such as adaptation problems resulting from constant changes of ownership. Due to the types and limitations of available resources, questions about these issues are often based on modern assumptions.

Araştırma Makalesi

**Alman Prensleri Friedrich Wilhelm ve Eitel
Friedrich'in Anadolu Seyahati (1903)**

Muhammed Ballı*

(ORCID: 0000-0002-6138-9748)

Makale Gönderim Tarihi
04.10.2022

Makale Kabul Tarihi
31.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ballı, M., "Alman Prensleri Friedrich Wilhelm ve Eitel Friedrich'in Anadolu Seyahati (1903)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 165-190.

APA: Ballı, M. (2023). Alman Prensleri Friedrich Wilhelm ve Eitel Friedrich'in Anadolu Seyahati (1903). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 165-190.

Öz

Bu çalışmada, Almanya İmparatoru Kayzer Wilhelm'in iki oğlunun 1903 baharında Anadolu'ya gerçekleştirdiği seyahat ele alınmaktadır. Doküman incelemesine dayanan çalışmanın verileri Osmanlı arşivinde yer alan belgeler ile Osmanlı gazetelerinden elde edilmiştir. Çalışma, Prenslerin başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun görülmeye değer mekânlarına yaptığı gezileri gün yüzüne çıkarırken dönemin teşrifat uygulamalarına da ışık tutmaktadır. Kayzer Wilhelm'in Osmanlı topraklarına düzenlediği üç ziyaret önemli olduğu kadar oğullarının da Osmanlı ülkesine yapmış olduğu seyahatler de dikkat çekicidir. Sultan II. Abdülhamid'in gösterdiği misafirperverlik ve Osmanlı-Almanya

---

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, m.balli89@hotmail.com.

PhD Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Republic of Türkiye.

ilişkilerinin dostane boyutuna dikkat çekmesi bakımından bu seyahat önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Wilhelm, Alman Prensleri, II. Abdülhamid, Seyahat, Anadolu.

Anatolia Visit of German Princes Friedrich Wilhelm and Eitel Friedrich (1903)

Abstract

In this study, the journey of the German Emperor Kaiser Wilhelm's two sons to Anatolia in the spring of 1903 is discussed. The data of the study, which is based on document analysis, were obtained from the documents in the Ottoman archives and Ottoman newspapers. While the study brings to light the visits of the princes to the sights of Anatolia, especially Istanbul, it also sheds light on the attendance practices of the period. Kaiser Wilhelm's three visits to the Ottoman lands are as important as his sons' trips to the Ottoman country. this trip is important in terms of II. Abdulhamid's hospitality and drawing attention to the friendly dimension of Ottoman-German relations.

Keywords: II. Wilhelm, German Princes, II. Abdulhamid, Travel, Anatolia.

Giriş

Yabancı memleketleri ziyaret etmek; tarihi ve turistik alanları gezmek, yabancı milletlerle doğrudan temas etmek; kısa sürede olsa onları tanımak, onların yediklerini yemek ve giysilerini giymek veya görmek, sıradan insanların haricinde devlet adamları için de önemlidir. Tıpkı normal vatandaşlar gibi, devlet adamları da seyahat ederler.¹ Fakat yapılan bu ziyaretler sadece dostluk ve merak ziyaretleri olarak görülmemelidir. Çünkü ziyaretlerin sonucunda Alman mallarına pazar arayışı ve Alman nüfuzunun artırılması da hedeflenmiştir.

II. Abdülhamid döneminde özellikle diplomasiye oldukça faydalandığı düşünülürse, bu ziyaretlerin sağlayabileceği sonuçlar

¹ Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXXI, İstanbul 2008, s.15-16.

bakımından son derece önemlidir. İnce siyasi ve diplomatik hesaplar çerçevesinde özel olarak seçilen ve gezi programları da ona göre titizlikle hazırlanan bu buluşmalar, sadece ziyaret eden için değil, ziyaret edilen hükümdar için de kamuoyuna yönelik politikalar bakımından büyük önem taşımış, bu politikaların siyasi meşruiyetini sağlamanın bir aracı olmuştur.²

II. Abdülhamid ile II. Wilhelm arasında uzun süre devam edecek olan dostluk ilişkisi 4 Ağustos 1888'de tahta geçen II. Wilhelm'i tebrik için mektup ve çeşitli hediyeler göndermesiyle başladı. Buna karşın İmparator ise II. Abdülhamid'e teşekkür ederek her iki devlet arasında eskiden beri devam eden dostluğun sürmesi dileğinde bulundu. Her geçen gün artarak devam eden diyalog ve mektuplaşmaların somut sonucu olarak 1889 senesinde II. Wilhelm İstanbul'u ziyaret etmiştir.³ Bismarck'ın uyguladığı içe dönük politikanın aksine, yayılcı bir politika takip etmeye başlayan II. Wilhelm, Yakındoğu'daki mücadelede daha büyük pay alabilmek için dış politikada Rusya'ya karşı İngiltere ile ittifak kurmayı planlamış, fakat Bismarck İngiltere'ye pek önem vermemiştir. Böylece yeni dönemde, II. Wilhelm, Osmanlı Devleti'ni, Almanya'nın ekonomik ve siyasal yayılma alanı olarak görmüş ve Almanya'nın yeni Osmanlı politikası buna göre şekillenmiştir.⁴ Daha sonra ziyaretlerin devamı gelerek, 1898 Kayzer Wilhelm'in Osmanlı coğrafyasını ziyareti sonrası 1901'de bir başka oğlu olan Prens Adalbert'i⁵ ardından da diğer iki oğlu Prens Fredrich Wilhelm ve Fredrich Eitel'i İstanbul'a göndermiştir. Öte yandan Prens Fredrich Eitel, 1910'da bu defa da Kudüs'ü ziyaret etmiştir.⁶

Prensler İçin Yapılan Hazırlıklar

² Yasemin Avcı, "Bulgaristan Kralı I. Ferdinand'ın İstanbul Seyahati (1910)", *Yeni Türkiye*, 69/215, s.1.

³ İlonca Bayraktar, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeleri", *İki Dost Hükümdar, Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayın No: 53, İstanbul 2010, s.60.

⁴ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yay., İstanbul 1972, s. 55.

⁵ Adalbert başta İstanbul ve Bursa başta olmak üzere birçok yeri ziyaret etmiştir. ("Fehametlû Prens Adalbert Hazretleri", *Sabah*, nr. 4295, 21 Ekim 1901, s.1).

⁶ BOA, BEO, 3713/278474, 23 S 1328 (6 Mart 1910).

Alman Prenslerinin İstanbul'a bir ziyaret yapacağıının haber alınması üzerine hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Berlin Sefiri Ahmed Tevfik Paşa'dan 3 Mart 1903'te Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gelen telgrafta Prenslerin doğu gezisine çıktıkları bildirilmekteydi.⁷ Prenslerin, çıkmış oldukları bu doğu seyahati İtalya gezisiyle devam ettiğinden planlanan tarihten sonra olmuştur. Roma'da İtalya Kralı'yla görüştüklerinden İstanbul'a gelişleri bir zaman daha tehir edilmiştir.⁸ Öte yandan II. Abdülhamid, yolculuk esnasında herhangi bir olumsuz durumun yaşanmaması için yapılan hazırlıklarla bizzat ilgilenmiştir. Ayrıca Alman Prenslerinin İstanbul'a ziyaretlerinden ötürü gayet memnun ve hoşnut olduğunu Hariciye Nazırı vasıtasıyla Almanya'ya iletmiştir.⁹ Ziyaret için İstanbul genelinde geniş çaplı hazırlık çalışmaları başlamıştır. Prenslerin bu ziyaret sırasında bir aksaklık yaşanmaması adına İstanbul'da bazı noktalarda yenileme işlemi yapılmıştır. Padişah tarafından Prenslerin geçiş güzergâhı üzerinde yer alan Karaköy Köprüsü,¹⁰ ve Sultanahmet Meydanı'ndaki bozulan alanların tamir edilmesi istemiştir.¹¹ Bilindiği üzere II. Abdülhamid döneminde haneden mensuplarının kabul merasimlerinin kısmen değiştiğini görmekteyiz. Haneden mensupları için "Hoş-amedî" töreni İstanbul'a varmadan evvel ya Kavak'a ya da Çanakkale Boğazı'nda yapılmaktaydı. Nadiren de olsa Varna'da yapılırdı. Eğer misafir trenle gelmişse ilk tören Edirne'de daha sonra da Sirkeci Garı'nda karşılama merasimi yapılırdı.¹² Bu arada Prensleri taşıyan Saphire Yatı¹³ ile Alman sefaret memurlarını taşıyan ve Çanakkale'ye gidecek olan Lorelei adlı vapurun Çanakkale Boğazı'ndan geçişine de izin verilmiştir.¹⁴

Almanya İmparatoru Kayzer II. Wilhelm, Osmanlı Devleti'yle var olan ilişkilerini daha da pekiştirmek adına büyük oğlu Friedrich Wilhelm ile küçük oğlu Eitel Friederich'i İstanbul'a göndermeye karar vermiştir.

⁷ BOA, HR. SYS, 21/12, 3 Mart 1903.

⁸ BOA, Y.PRK. EŞA, 41/72, 9 L 1320 (9 Ocak 1903).

⁹ BOA, Y.PRK. BŞK, 67/119, 2 L 1320 (2 Ocak 1903).

¹⁰ BOA, BEO, 2019/151407, 13 Z 1320 (13 Mart 1903).

¹¹ BOA, BEO, 2027/151968, 25 Z 1320 (25 Mart 1903).

¹² Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşal: Osmanlı Devletinin Son Yılında Merasimler*, Kitapevi Yay., İstanbul 2004, s. 164.

¹³ BOA, İ.HR, 383/1, 4 M 1320 (2 Nisan 1903).

¹⁴ BOA, HR. TH, 281/31, 3 Nisan 1903.

Alman Prensleri İstanbul'da oldukları vakit oldukça samimi derece karşılanmış ve ağırlanmışlardır. Friedrich Wilhelm ile Eitel Friedrich 7 Nisan 1903'te Saphire Yatı'yla saat üç buçukta İstanbul'a varmıştır. Alman Prenslarını taşıyan Saphire Yatı ve Osmanlı heyetinin emrine tahsis edilen Fuad Vapuru İstanbul'a ulaşarak Dolmabahçe rıhtımına demir atmıştır.¹⁵ Böylece Prenslerin dört gün sürecek olan İstanbul gezisi başlamıştır.¹⁶

Alman Prensleri İstanbul'da

Daha önce de İstanbul'u ziyaret etmiş olan Alman Prensleri, ziyaret ettikleri Kahire'den 5 Nisan 1903'te Saphire Yatı'yla Çanakkale'ye ulaşmışlardır. Bu arada saat iki sularında kendilerine "hoş-amedî" için giden Fuad Vapuru'nda bulunan Osmanlı Heyeti Çanakkale Boğazı'na giderek karşılama töreni icra etmiştir. Ayrıca Alman Prenslarını karşılamaya giden bir başka heyet de vardı. Alman sefaret memurlarından oluşan heyet, Lorelei Vapuru'yla Çanakkale'ye giderek orada hazır bulunmuştur. Saphire Vapuru'nun limana yanaşmasıyla Lorelei'le gelen Alman Sefaret memurları ve Fuad Vapuru'yla gelen Osmanlı heyeti sandallar yardımıyla Saphire Vapuru'na çıkmışlardır. Turhan Paşa, Kamphover Paşa, Galib Bey, Cevad Paşa, Bahriye'den Hasan Rami Paşa ve diğer memurlar Saphire Vapuru'nda karşılama merasimi düzenlemişlerdir. Fuad Vapuru, alay sancaklarıyla donatılırken, Saphire Vapuru, Çanakkale'de biraz kaldıktan sonra Fuad ve Lorelei Vapurlarını takip ederek yoluna devam etmiştir. Prenslerin İstanbul'da bulunduğu müddet zarfında Turhan ve Ahmet Ali Paşalar mihmandar olarak kendilerine eşlik etmişlerdir.¹⁷ İstanbul'a hareket eden Prenslar 6 Nisan'da hava muhalefetinden dolayı Yeşilköy'de bir müddet kalmışlardır. Havanın sisli olmasından ötürü bir müddet havanın açılmasını bekleyen vapur sonrasında yoluna devam etmiştir. Öte yandan Karamürsel Römorkörü ile 32 numaralı istibot da Zeytinburnu açıklarına kadar ilerleyip Saphire'ye eşlik etmiştir.¹⁸ Bu

¹⁵ "Misafir-i Kiram Hazret-i Padişahî", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

¹⁶ BOA, Y.EE. KP, 18/1769, 8 M 1321 (6 Nisan 1903).

¹⁷ "Kale-i Sultaniye'ye Muvasalat", *Sabah*, nr.4827, 8 M 1321 (6 Nisan 1903), s.1.

¹⁸ "Haşmetlü İmparator Wilhelm Hazretlerinin Mahdumlarının Dersaadet'e Muvasalatı", *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903, s.1.

sırada Alman Prensleri henüz Dolmabahçe'ye ulaşmadan Kızkulesi açıklarında başta İzzeddin, İstanbul ve İzmir Vapurları alay sancaklarıyla donatılarak misafirleri taşıyan Saphire Vapuru'nu selamlamışlardır.¹⁹

Saphire Vapuru, 6 Nisan'da Dolmabahçe açıklarına demir atarak dört gün burada kalmıştır.²⁰ Prenslar, II. Abdülhamid'i yakından tanıma fırsatı bulma bulmalarının yanında Osmanlı İstanbul'unu da gezeceklerdi. Osmanlı eserlerinin yanında II. Wilhelm adına yapılan Alman Çeşmesi'nin ziyaret edeceklerdi. Ayrıca Alman uzmanlarca yapılan Haydarpaşa rıhtımını da gezeceklerdi. II. Abdülhamid, Alman Prenslерinin İstanbul ziyaretlerinde Turhan Paşa'yı bizzat görevlendirmesi önemliydi. Bilindiği üzere Turhan Paşa, II. Abdülhamid'in en güvendiği diplomatların başında gelmekle beraber Avrupalı devlet adamlarıyla da ilişkileri iyi olan bir devlet adamıydı.

6 Nisan 1903 tarihinde deniz yoluyla İstanbul'a gelen Alman İmparatoru II. Wilhem'in oğulları Prens Friedrich Wilhelm ve Prens Eitel Friedrich'in Dolmabahçe rıhtımında karşılanması için Sultan II. Abdülhamid, Şehzade Burhaneddin Efendi'yi vazifelendirmiştir. Şehzade'yle birlikte Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Bahriye Mirliyası Hikmet Bey de beraber olduğu halde Prensleri Burhaneddin Efendi karşılamıştır. Bu sırada tercümanlık vazifesini Hariciye Nazırı Tevfik Paşa üstlenmiştir.²¹ Alman Prenslерini karşılama törenine katılan başka isimler ise Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa, Müşir Kamphoevener Paşa, Teşrifat Dairesinden Galib Bey, Misafir-i Ecnebiye Teşrifatçısı Ahmed Ali Paşa ve diğer Osmanlı memurları hazır bulunmuştur. Dolmabahçe Rıhtımı'nda hazır bulunan Osmanlı askerleri tarafından bir karşılama töreni yapılmıştır.²² Alman Prensler, Saray-ı Hümayûn Rıhtımı'nda buldukları sırada günün anlam ve önemine

¹⁹ "Haşmetlü İmparator Wilhelm Hazretlerinin Mahdumlarının Dersaadet'e Muvasalati", *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903, s.1.

²⁰ "Kale-i Sultaniye'ye Muvasalat", *Sabah*, nr.4827, 8 M 1321 (6 Nisan 1903), s.1.

²¹ Mehmet Korkmaz, "Denizin Saraylıları: Bahriye'de Osmanlı Şehzadeleri", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (2019), s.55.

²² "Dolmabahçe Saray-ı Hümayununda", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

binaen saray fotoğrafçısı Binbaşı Ali Sami Bey tarafından anı fotoğrafı çekilmiştir.²³

Bu arada Alman Prenslerinin mihmandar heyeti ise şu isimlerden oluşmaktaydı: Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa, Ferik Ahmet Ali Paşa, Kaymakam Mehmed Ali ve Binbaşı Necib Beyler bulunmaktaydı. Mihmandarlar dışında Kolağası Vasıf, Yüzbaşı Alâeddin, Burhaneddin Beyler, Mülâzım Hasan, çavuşlardan Fuad, Mustafa, Kerim ve Osman Efendiler de yer almışlardır. Prenslerin İstanbul'da geçirdikleri zaman diliminde kendilerine seyahatleri için Teşrihiye Vapuru tahsis edilmiştir. Ayrıca Rehber ve Kemer İstimbotları da heyette yer alan diğer memurlara emrine verilmiştir.²⁴

Prenslerin İstanbul ve Ege'de Yaptığı Geziler

Prensler, İstanbul'da kaldığı süre zarfında şehri gezmek ve farklı mekânlar görmek arzusunun iştiağıyla sabahtan akşama kadar dolaşmaktan kendini alamamışlardır. Geçtiği caddeler, gezdiği mekânlar ve gördüğü manzaralardan bir hayli etkilenmişler, İstanbul'dan büyülenmiştir. Alman Prenslerine özel merasim töreninin sonrasında kendilerine mihmandar olarak tayin edilen Turhan Paşa tarafından İstabl-ı Âmire'den getirilen dört çift atlı arabaya binmişlerdir.²⁵ Kalabalık olan bu heyet Mabeyn-i Hümayun'a hareket etmiştir. Birinci arabada Prensler ve Turhan Paşa yer alırken, ikinci arabada ise Kamphover Paşa ile mülazım-i evvel İstalipangol ve Baron Vangihaym yer alırken üçüncü arabada Galip Bey, Prenslerin yaverlerinden Miralay Priciloviç, Şevanih, dördüncü arabada ise Ahmed Ali Paşa, Doktor Kizovodiman yer aldı. Beşinci arabada Mösyö Stermih ile Molin ve Cevad Paşa yer aldı. Altıncı arabada Prenslerin yaverlerinden Binbaşı ile Von Hohanbürün ile Von Layipcirin, yedinci arabada sefaret tercümanı Mösyö Viber, sefaret ikinci kâtibi Baron Vorteren ve Lorelei Vapuru çalışanlarından Von Royter ile Kaymakam Mehmed Ali Paşa yerini aldı. Sekizinci arabada ise sefaret

²³ "Fotoğraf Ahzı", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

²⁴ "Mihmandarlar Hazeratı", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1

²⁵ "Arabaların Tertibatı", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

ataşelerinden Prens Hacifled, mülazım Şaşayha? ve Binbaşı Necip Bey yer aldı. Dokuzuncu arabada; Lorelei Vapuru çalışanlarından Mösyö Pifefe?, sefaret çalışanlarından Doktor Luid ve mülazım-ı evvel Von Holon vardır. Onuncu arabada; Rahip Suhle yer alırken tüm arabalar Saray-ı Hümayun rıhtımından hareket etmiştir. Dört atlı arabanın önünde maiyet çavuşlarından Kerim ve Mustafa Efendiler ile arabanın sağ tarafında Yaverandan kolağası Vasıf, Yüzbaşı Alâeddin yer alırken sol tarafta ise Yüzbaşı İsmail Burhaneddin, mülazım Hüseyin Efendiler bulunmaktaydı. Arabanın ilerisinde ise Ertuğrul alayından Osman ve Ziver Efendiler yerlerini alırken Ertuğrul alayından bir bölük asker yer aldı. Alman Prenslерinin konvoyu oldukça kalabalık olmakla beraber geniş güvenlik önlemleri de alınmıştır. Maiyet çavuşlarından Fuad ve Osman Efendiler de bu konvoyda yer almıştır. Prensleri taşıyan arabalar Beşiktaş yoluyla beşe on kala Mabeyn-i Hümayun'a ulaşımlardır.²⁶

Sahil Hisarı Hümayun'u bahçesinin dış kapısında bir bölük asker kendilerini karşılamıştır.²⁷ Alman Prensleri ve beraberindeki kabalık heyet daha sonra Yıldız Sarayı'na hareket etmişlerdir. Sarayın kapısından girdikleri esnada her iki tarafta da bulunan askerler kendilerini selamlamışlardır. Ardından Hamidiye ve Alman Marşı eşliğinde bir karşılama töreni gerçekleşmiştir. Burada kendilerini Sadrazam Ferid Paşa ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa karşılamıştır.²⁸ Üniformalarını giydikleri gibi Mabeyn-i Hümayun'da kendilerine tahsis edilen odalara çekilerek burada bir müddet dinlenmişlerdir. Burada Sadrazam Ferid Paşa hazır bulunarak kendilerini ağırlamıştır.²⁹

Alman Prensleri daha sonra Yıldız Sarayı'na geçerek burada öğle yemeğini yemişlerdir.³⁰ Yemekten sonra Osmanlı Nazırlarını ve

²⁶ "Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülukaneye Azimet", *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903, s.1-2.

²⁷ "Arabaların Tertibatı", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

²⁸ "Yıldız Saray-ı Hümayunu'na Muvasalat ", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

²⁹ İstanbul Tarafını Ziyaret, *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903, s.2

³⁰ "Öğle Taamı", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

İstanbul'da bulunan yabancı ülke elçileri ziyaret edilmiştir.³¹ Prenslar, mihmandarları eşliğinde saat sekiz buçuk sularında Beşiktaş, Gümüşsuyu ve Dolmabahçe yoluyla Ayas Paşa'da bulunan Almanya Sefarethanesi'ni ziyaret etmişlerdir.³² Kendilerini burada Almanya Sefaret çalışanları karşılamıştır. Yemekler yenildikten sonra kendilerine çay ikram edilmiştir.³³ Geniş katılımlı olan bu ziyafette Osmanlı bürokratları dışında Alman sefaret çalışanları da hazır bulunmuştur. Gece dört buçuk sularında biten yemeğin ardından Alman Prensleri kendilerine tahsis edilen Merasim Dairesi'ne geçmişlerdir.³⁴ Prenslerin İstanbul'da oldukları vakit Alman esnaf dükkânları bayraklarla donatılmıştır.³⁵ Bu arada kendilerinin programında yer alan Ege ziyareti kısa sürmüştür. Milet, Didim ve Pirin harabelerini ziyaret etmek istemişlerdir. Saphire Yatı'yla Kuşadası'na giderek oradan da arabalar yardımıyla antik kentlerin gezmişlerdir.³⁶

Ege gezisinin ardından Ayas Paşa'da bulunan Almanya Sefarethanesi'nden saat dokuzu on geçerken ayrılan Alman Prensleri, Turhan Paşa'nın tahsis ettiği arabalarla Taksim, Beyoğlu ve Tepebaşı caddeleriyle Galata Köprüsü, Sultan Hamamı, Fincancılar Yokuşu yoluyla Süleymaniye Camisi'ni ziyaret etmişlerdir. Süleymaniye Camisi'ni ziyaretten sonra Bayezid Meydanı'na ulaşmışlardır. Buradan da Galata'da bulunan Harik Kulesi'ne çıkarak İstanbul'u on dakika kadar izlemişlerdir. Burada bulunan Kumandan Sadettin Paşa ve emrindeki askerler Alman Prenslere bir merasim töreni düzenlemişlerdir. Buradan hareketle Bayezid Camisini gezdikten sonra arabalara binerek Irgat Pazarı, Çemberlitaş, Divanyolu ve Makasçılar yoluyla Sultanahmet Meydanı'na gitmişlerdir.³⁷ Sultanahmet'te Kayzer Wilhelm anısına yapılan Çeşme'yi inceleyerek etrafını dolaşmışlardır.

³¹ "Süfere-yı Ecnebiye Hazeratı", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

³² "İstanbul Cihetinde" *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

³³ "Almanya Sefarethanesi'nde Ziyafet", *Sabah*, nr. 4828, , 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1-2.

³⁴ "Almanya Sefarethanesi'nde Ziyafet", *Sabah*, nr. 4828, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.2.

³⁵ *Sabah*, nr. 4828, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.2.

³⁶ *Sabah*, nr. 4828, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.2.

³⁷ "İstanbul Tarafını Ziyaret", *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903, s.2; "İstanbul Cihetinde", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

Meydandan bulunan Dikili Taşları izledikten sonra Divanyolu ile Babıâli Caddeleri ve köprüden geçerek Rıhtım, Tophane, Dolmabahçe, Beşiktaş yoluyla tekrar kendilerine tahsis edilen Merasim Dairesi'ne dönmüşlerdir.³⁸

Alman Prenslерinin İstanbul'daki ikinci günleri (7 Nisan 1903) de oldukça yoğun geçmiştir. Kendilerine özel olarak ayrılan Merasim Dairesi'nde kahvaltıdan sonra İstabl-ı Âmire'ce tahsis edilen arabalara binmişlerdir. Birinci arabada Prenslер ve Turhan Paşa yer almıştır.³⁹ Turhan Paşa ve mihamandar heyetinin diğer üyeleriyle birlikte sabah saat iki buçuk sularında arabalara binerek Beşiktaş, Dolmabahçe, Tophane, Galata ve Galata Köprüsü'nden Bahçe Kapısı ile Salkım Söğüt yoluyla Ayasofya Camisi'ne hareket etmişlerdir.⁴⁰ Prenslер ve beraberindeki heyet Ayasofya Camisi'ne ziyaret etmişlerdir. Ayasofya'nın her bölümünü dikkatle izleyerek, mihamandarları Turhan Paşa ve Müze-i Hümayûn Müdürü Hamdi Bey eşliğinde Ayasofya Camisi'nin birinci katına çıkarak Cami'yi gezmişlerdir. Caminin kapısına geldiklerinde Binbaşı Sami Bey tarafından bir hatıra fotoğrafı çekilmiştir. Heyet, Alman Çeşmesi önünden Bab-ı Hümayun'dan hareketle Müze-i Hümayun'a varmışlardır.⁴¹ Alman Prensleri mihamandarları eşliğinde burada birtakım incelemelerde bulunmuşlardır. Kendilerini Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey ve müze çalışanları karşılamıştır. Prenslер, müzenin her noktasını dikkatle inceledikten sonra Müze Müdürü Hamdi Bey tarafından müze hakkında bilgilendirilmişlerdir. Burada bulunan eserleri dikkatle inceleyerek hayranlıklarını dile getirmişlerdir. Anı ölümsüzleştirmek adına yine Binbaşı Sami Bey tarafından bir fotoğraf alınmıştır.⁴²

Müze-i Hümayun'u ziyaretlerin ardından heyet bu sefer de Topkapı Sarayı'nı ziyaret etmiştir. Burada kendilerine bir karşılama töreni icra

³⁸ "İstanbul Cihetinde", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

³⁹ "İstanbul'da İkinci Yevm-i Nezde", *Sabah*, nr 4829, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1.

⁴⁰ "İstanbul Cihetinde", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴¹ "Ayasofya Camii Şerifini Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴² "Müze-i Hümayunu Temaşa", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

edilmiştir. Topkapı Sarayı'nı gezen heyet daha sonra Bağdat Kasrı'na giderek burada bir müddet dinlenmişlerdir. Prenslere burada oldukları vakitte şerbetler ve çaylar ikram edilmiştir. Burada da yine bir fotoğraf çekilmişlerdir. Topkapı Sarayı'ndaki ziyaretlerinden sonra Divanyolu'nu kullanarak saat altı sularında Sultan II. Mahmud Türbesi'ni ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretinden ardından Babıali Caddesi'nden Sirkeci İskelesi'ne inmişlerdir. Alman Prensleri, Turhan Paşa'nın da içinde bulunduğu heyetle birlikte Sirkeci İskelesi'nde bulunan Teşrifîye Vapuru'na binerek Haydarpaşa Rıhtımı'na hareket etmişlerdir.⁴³ Saat altı otuz beşte Haydarpaşa'ya ulaşan Alman Prenslerini burada Üsküdar Mutasarrıfı Hamdi Bey ve Şimendifer Direktörü Mösyö Zandar karşılamıştır. Bu karşılaşma heyetinde birçok Osmanlı memuru da yer almıştır. Burada kendilerine güzel bir ziyafet tertip edilmiştir. Turhan Paşa, Alman Prenslерinin sofrasında bulunmuştur. Bu ziyafet saat yedide başlayıp saat sekizde sona ermiştir. Fotoğraf çekiminin ardından rıhtımda bulunan vinç dairesine giderek burada makineleri test ederek rıhtımı seyretmişlerdir. Daha sonra Haydarpaşa, yakınlarında bulunan elektrik fabrikasını ziyaret ettikten sonra un fabrikasını dolaşarak makinelerin iç ve dış aksamalarını incelemişlerdir.⁴⁴ Alman Prensleri, Sultan II. Abdülhamid'in 25. Sene-i devriyelerine özel yapılan dalga kıran bariyerinin yanı başına dikilen elektrikli fenerleri izlemişlerdir.⁴⁵

Alman Prensleri Friedrich Wilhelm ile Prens Eitel Friedrich'in Haydarpaşa'daki temaslarının ardından bir sonraki durağı Mekteb-i Tıbbi Şahane binası olmuştur. Turhan Paşa ve mihmandar heyetinin eşliğinde okulu gezdikten sonra arabalara binerek Selimiye, Karacaahmet, Doğancılar yolunu kullanarak Üsküdar İskelesi'ne inmişlerdir. Prenslerin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi ziyaretlerinde Gülhane Seririyat Hastanesi Başhekimi Rieder Paşa ile Selimiye Kumandanı Ömer Lütfi Paşa tarafından karşılanmışlardır. Hastanenin

⁴³ "Topkapı Saray-ı Hümayunu Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴⁴ "Haydarpaşa'da", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴⁵ "Rıhtım Müştemilatını Temaşa", *Sabah*, nr 4829, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1.

bazı bölümlerini gezerek, binanın yapımındaki detaylara hayran kalmışlardır. Burada da hatıra fotoğrafı çekilmişlerdir.⁴⁶

Alman Prenslerini ve heyetini almak için Üsküdar Limanı'nda hazır bekleyen vapur, Tophane Limanı'na doğru hareket etmiştir.⁴⁷ Alman Prensleri, iade-i ziyaret kapsamında kendilerine tahsis edilen arabalarla Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa ve İtalya sefarethanelerini ziyaret etmişlerdir.⁴⁸ Bu ziyaretin ardından Osmanlı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Ayas Paşa'da bulunan konağına giderek kendisini ziyaret ederek kartvizitlerini bırakmışlardır.⁴⁹ Prenslere, 8 Nisan'da Hariciye Nazırını ziyaretlerinin ardından saat on kırkta Gümüşsuyu, Dolmabahçe ve Beşiktaş yolunu kullanarak Yıldız Sarayı'na varmışlardır. Turhan Paşa'nın da hazır bulunduğu bu yemek saat bir buçuk sularında başlamıştır. Misafirler ziyafet salonuna davet edilerek yemek faslına geçilmiştir. Yemek devam ederken Hamidiye Marşı ve Alman Marşı çalmıştır. Sultan II. Abdülhamid, Tercüman İbrahim Bey aracılığıyla Alman Prenslere teşekkürlerini iletmiştir.⁵⁰

Alman Prenslerin İstanbul'daki üçüncü günleri de yoğun ziyaretlerle geçmiştir. 8 Nisan 1903 sabah saat sekizde Turhan Paşa'nın da yer aldığı birinci arabaya binmişlerdir. Alman Prensleri taşıyan konvoy İhlamur, Nişantaşı, Pangaltı, Taksim, Beyoğlu, Tepebaşı, Galata, Galata Köprüsü yoluyla tarihi yarımada tarafına geçmiştir. Babıali ve Nuruosmaniye yoluyla Nuruosmaniye Camii havalisine inmişlerdir.⁵¹ Nuruosmaniye kapısından geçerek Kapalı Çarşı'ya geçmişlerdir. Buradan bedesteni dolaşarak bedestenin her tarafını dikkatle seyretmişlerdir. Bedestenden sonra Kuyumcular Çarşısı'na çıkarak oradan da Aynacılar Kapısında bulunan Antikacı Müiyiz'in mağazasına

⁴⁶ "Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane Binasını Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴⁷ "Avdet", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴⁸ "Süfera-yı Ecanibiyeye İade-i Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁴⁹ "Hariciye Nazırını Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁵⁰ "Ziyafet-i Seniyye-i Mülûkane", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903), s.1

⁵¹ "İstanbul'da Üçüncü Yevm-i Nezde", *Sabah*, nr 4829, 11 M 1321 (9 Nisan 1903), s.1-2.

girmişlerdir. Burada bulunan birçok eseri dikkatlice izledikten sonra bir altın kordon, gümüş tepsi, gümüşten imal edilmiş küçük bir tozluk, işlemeli bir havlu ve gümüşten yapılmış zarif bir tas satın almışlardır. Mahmud Paşa Kapısı'ndan çıkan Prensler, Tarakçılara doğru hareket etmiştir. Yeniçarşı'ya vararak Antikacı Ruber Efendi'nin mağazasını dolaşmışlardır. Burada antika eşyaları izlemekle meşgul olduktan sonra birçok kıymetli eşyalar satın almışlardır. Alışverişin ardından arabalara binerek Mahmud Paşa, Küçük Camii, Sultan Hamamı, Yeni Camii'den geçerek Galata Köprüsü yoluyla Tophane Rıhtımı'na ulaşmışlardır.⁵² Alman Prensleri ve kendilerine eşlik eden heyete Lorelei Vapuru'nda öğle yemeği ikram edilmiştir. Öğle yemeği bir buçuk saat kadar sürmüş ve saat yedide son bulmuştur. Alman Prensler, kendilerine özel tahsis edilen Teşrikiye Vapuru'na bindikleri anda bir merasim düzenlenmiştir.⁵³ Alman Prensleri, Teşrikiye Vapuru'yla Sarayburnu yoluyla Yedikule Sahiline ulaşmışlardır. Vapur, limana demir attıktan sonra Yedikule Surlarını gezmişlerdir. Yedikule'den sonra Surları takip ederek Edirnekapı'ya varmışlardır. Daha iç kısımlara giderek Kariye Camisi'ni gezmişlerdir. Atlar yardımıyla Ayvansaray İskelesi'nde kendilerini bekleyen Teşrikiye Vapuru'na binmişlerdir. Haliç'i seyrettikten sonra Dolmabahçe sahiline dönmüşlerdir. Burada biraz dinledikten sonra saat on bire çeyrek kala Merasim Dairesi'nde hazır bulunmuşlardır.⁵⁴ Yıldız Sarayı'nda kendileri adına verilen yemeğe teşekkür etmişlerdir. Bu yemek saat bir buçuk sularında başlayıp iki buçukta sona ermiştir. Osmanlı devlet erkânının da hazır bulunduğu bu yemek sırasında Padişah, Prensler'e ayrı ayrı iltifatta bulunmuştur. Kendilerine Hamidiye Etfâl Hastanesi'nin de içlerinde bulunduğu bir fotoğraf albümü hediye edilmiştir.⁵⁵

Alman Prenslerin 9 Nisan'daki programı da oldukça yoğun geçmiştir. Merasim Dairesinden arabalara binerek Yıldız Sarayı'nda yer alan Eski Silah, Nadide Eserler Müzesi ve Çini Fabrikalarını gezmişlerdir. Daha sonra İstabl-ı Âmire'de bulunan atları ve saray içinde bulunan

⁵² "Çarşı-yı Kebiri Ziyaret", *Sabah*, nr 4830, 11 M 1321 (9 Nisan 1903), s.1-2.

⁵³ "Lorelei Vapuru'nda Ziyafet", *Sabah*, nr 4830, 11 M 1321 (9 Nisan 1903), s.1-2.

⁵⁴ "Sur'un Temaşası", *Sabah*, nr 4830, 11 M 1321 (9 Nisan 1903), s.1-2.

⁵⁵ "Ziyafet-i Seniyye", *İkdam*, nr. 3168, 9 Nisan 1903, s.2.

bahçeleri seyrederek Merasim Dairesi'ne geri dönmüşlerdir.⁵⁶ Alman Prenslar için veda zamanı gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid'le görüşen Prenslar, gördükleri ilgi ve alakadan ötürü teşekkürlerini sunmuşlardır. Ardından dört atlı arabaya binerek Turhan Paşa, eşliğinde beş buçuk sularında arabalarından inerek Saphire Vapuru'na binmişlerdir. Saphire Vapuru'na bindikleri sırada İzzeddin, İzmir, İstanbul Vapurları tarafından selamlanmışlardır. Saphire ve Lorelei Vapurlarında Osmanlı Hariciye Nazırı Tefrik Paşa'nın da katılımıyla bir ziyafet düzenlenmiştir.⁵⁷ Turhan Paşa ve diğer bürokratların da hazır bulunduğu yemek devam ederken saat altı buçuk sularında Teşrifîye, Saphire, Lorelei Vapurları ile Kemer ve Rehber İstimbotları İstanbul Boğazı'na açılmıştır.⁵⁸ Turhan Paşa, Padişah'ın kendilerine gönderdiği mesajı diplomatik bir dil kullanarak Prenslere iletmiştir. Padişah'ın Turhan Paşa aracılığıyla gönderdiği mesajda samimi ve dostane nitelikte söylemler yer almaktaydı.⁵⁹ II. Abdülhamid tarafından Kayzer Wilhelm'in büyük oğlu olan Frederich Wilhelm'e Sanayi Madalyası⁶⁰ verilirken İmparatorun ikinci oğlu olan Prens Eteil'e de İmtiyaz Nişanı hediye edilmiştir.⁶¹

Saphire ve diğer vapurlar Boğazda yavaş yavaş ilerlerken, Prenslar manzarayı izlemekle meşguldürler. Vapurlar, Tarabya'da bulunan Almanya Sefarethanesi'nin önünde durmuştur. Prenslar ve beraberindeki memurlar sefarethane rıhtımına çıkarak sefaret binasını ziyaret etmişlerdir. Burada bir saat kalan Prenslar, Alman Komutan Moltke'nin kaldığı evi ziyaret edilmiştir. Prens Eteil, elindeki fotoğraf makinesiyle Boğaz'dan birkaç kare resim almıştır. Saat sekiz buçuk sularında tekrar vapurlara dönülerek hareket başlamıştır. Boğaziçi'nde Kavaklara kadar gidilerek saat on sularında tekrar Dolmabahçe'ye dönmüştür.⁶²

Dönüş Yolculuğu

⁵⁶ "Misafir-i Kirâm Fehametlü Prenslar Hazeratı", *Sabah*, nr 4831, 12 M 1321 (10 Nisan 1903), s.1-2.

⁵⁷ Saphire Yatında Ziyafet, *Sabah*, nr 4831, 12 M 1321 (10 Nisan 1903), s.1.

⁵⁸ "Saphire Yatında Ziyafet", *Sabah*, nr 4831, 12 M 1321 (10 Nisan 1903), s.1.

⁵⁹ BOA, Y.PRK.AZJ, 47/74, 5 M 1321 (3 Nisan 1903).

⁶⁰ BOA, İ.TAL, 509/15, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

⁶¹ BOA, Y.EE, 3/27, 11 M 1321 (9 Nisan 1903).

⁶² "Boğaz İçinde", *Sabah*, nr 4830, 12 M 1321 (9 Nisan 1903), s.1-2.

Alman Prensleri 10 Nisan 1903'te İstanbul'dan ayrılmışlardır. Alman Prenslarını taşıyan Saphire Vapuru sabah erken saatlerinde Çanakkale'ye hareket etmiştir. Alman Prensleri İstanbul'dan hareket etmeden önce Bahr-i Sefid Kumandanı Hasan Ramî Paşa tarafından İstanbul'da bir tören hazırlanmıştır. Osmanlı mihmandar heyeti ise Fuad Vapuru'yla Alman Prenslarına Ayastefanos açıklarına kadar eşlik etmiştir. Burada düzenlenen veda töreninin ardından İstanbul'a dönmüşlerdir.⁶³ Kayzer Wilhelm, oğullarının İstanbul'da geçirdikleri süre zarfında kendilerine gösterilen ilgi ve alakadan ötürü Padişah'a bir teşekkür mektubu yazmıştır. Ayrıca Alman Prensleri de Çanakkale'den gönderdikleri telgrafta Padişah'a ayrıca teşekkürlerini sunmuşlardır.⁶⁴ Alman Prensleri, Çanakkale'de bir müddet kaldıktan sonra Atina'ya ulaşmışlardır. Yunanistan'da bulunan antik kentleri gezerek seyahatlerine devam etmişlerdir.⁶⁵

Sonuç

Tarihin en önemli şehirlerden biri olan İstanbul, pek çok hanedan üyesi tarafından ziyaret edilmiştir. Alman İmparatoru Wilhelm'in de iki kez ziyaret ettiği ve 1903 yılında da oğulları Frederich Wilhelm ve Fredrich Eitel de İstanbul'un ağırladığı misafirler arasında yer almıştır.

Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı-Alman ilişkileri açısından önemli bir dönem olmuştur. Nitekim II. Wilhelm'in 1898'deki İstanbul ve Kudüs ziyaretleri sonrasında iyi ilişkilerin devamı olarak 1903'te oğullarını İstanbul'a göndermesi iki ülke arasındaki dostluğun göstergesi olmuştur. Sultan'ın önem verdiği bu seyahat planlı bir şekilde gerçekleşmiştir. İstanbul içindeki ulaşımını kendilerine tahsis edilen İstabl-ı Âmire arabalarıyla sağlanmış, deniz yolu için kullandıkları ulaşım aracı ise istimbot olmuştur. Bu seyahat süresince Prenslere mihmandar tayin edilmiş ve Sultan II. Abdülhamid'in maiyetindeki çavuşlar da atlı olarak eşlik etmişlerdir. Başta Turhan Paşa olmak üzere tecrübeli diplomatların mihmandarlığında İstanbul'un birçok noktasına geziler düzenlenmiştir.

⁶³ "Arz-ı Teşekkürat", *Sabah*, nr 4831, 13 M 1321 (10 Nisan 1903), s.1.

⁶⁴ BOA, Y.PRK, NMH, 9/24, 12 1 1321 (10 Nisan 1903).

⁶⁵ "Fehametlü Prenslar Hazeratının Atina Seyahati", *Sabah*, nr. 4830, 13 M 1321 (9 Nisan 1903), s.2.

Prensler ve beraberindekiler saray, cami, türbe, müze, kasır, hastane ve fabrika ziyaretleri gerçekleştirmişlerdir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemine ait bazı eserler görmüşlerdir. Batı müziği eğitimi alan ve Batı müziğine ilgili duyan Sultan II. Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nda verilen ziyafette yemek sırasında müzik dinletisi icra edilmiştir. Ayrıca modern anlamda ilk örnekleri Avrupa'da görülen kartvizitler ziyaret, iade-i ziyaret ve veda zımında kullanılmıştır. Bahsi geçenler Osmanlı Devleti'nin; devraldığı köklü mirasının, güç ve ihtişamının, gelişen sanayisinin ve Batı'ya dönük yüzünün yansıtılması için birer vesile teşkil etmişlerdir.

Prenslerin İstanbul seyahatinin en önemli nedenlerinden birisi de devlet politikasının devamını sağlamaktı. İyi noktaya ulaşan Osmanlı-Alman ilişkileri Prenslerin İstanbul'a gelişleriyle daha da samimi bir hal almaktaydı. Öte yandan bu seyahat Prenslerin, İstanbul'u yakından tanımalarına olanak sağlamaktaydı. Alman Prenslerin Osmanlı topraklarına yapmış oldukları bu seyahat sadece Anadolu'yla sınırlı kalmıştır. Kayzer Wilhelm gibi başta Kudüs olmak üzere birçok kutsal mekanı ziyaret etmemişlerdir. Zaten Kayzer Wilhelm bu görevi yerine getirerek Protestan ve Katolik Alman cemaatlerini birbirine yakınlaştırmıştı. Bu seyahatin arka planında Osmanlı payitahtını tanıma ve Padişah'ı ziyaret ederek dostluğun güçlendirilmesi amacı taşımaktaydı. Bu seyahat dini amaçla yapılan bir gezi olmamakla birlikte siyasi ve sosyal bir amaç taşımaktaydı. Bu gezi iki devlet arasındaki ilişkilere değer katması bakımından önem teşkil etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Tercüme Odası Evrakı (BEO)

2019/151407, 2027/151968.

İrade Hariciye (İ.HR)

383/1.

İrade Taltifat (İ.TAL)

509/15

Hariciye Siyasi Evrakı (HR. SYS)

21/12.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TH).

281/31.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

3/27.

Yıldız Dâhiliye Kamil Paşa Evrak (Y.EE. KP)

18/1769.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.EE.AZJ)

47/74.

Yıldız Perakende Evrâkı Başkitabet Dairesi (Y.PRK.BŞK).

67/119

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK, EŞA)

41/72.

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NMH)

9/24.

Kitap ve Makaleler

Alkan, Necmettin, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXXI, İstanbul 2008, s.9-53.

Avcı, Yasemin, "Bulgaristan Kralı I. Ferdinand'ın İstanbul Seyahati (1910)", *Yeni Türkiye*, 69/215, ss.4385-4393.

Bayraktar, İlonca, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeleri", *İki Dost Hükümdar, Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayın No 53, İstanbul 2010.

Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşadı: Osmanlı Devletinin Son Yılında Merasimler*, Kitapevi Yay., İstanbul 2004.

Korkmaz, Mehmet, "Denizin Saraylıları: Bahriye'de Osmanlı Şehzadeleri", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2019), ss.42-65.

Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yay., İstanbul 1972.

Sürelî Yayınlar

"Misafir-i Kiram Hazret-i Padişahî", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

"Kale-i Sultaniye'ye Muvasalat", *Sabah*, nr.4827, "8 M 1321 (6 Nisan 1903).

"Haşmetlü İmparator Wilhelm Hazretlerinin Mahdumlarının Dersaadet'e Muvasalatı", *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903.

"Haşmetlü İmparator Wilhelm Hazretlerinin Mahdumlarının Dersaadet'e Muvasalatı", *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903.

“Kale-i Sultaniye’ye Muvasalat”, *Sabah*, nr.4827, 8 M 1321 (6 Nisan 1903), s.1.

“Dolmabahçe Saray-ı Hümayununda”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“Fotoğraf Ahzı”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“Arabaların Tertibatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, , 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülukaneye Azimet”, *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903.

“Arabaların Tertibat”ı, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“Yıldız Saray-ı Hümayuna Muvasalat “, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“İstanbul Tarafını Ziyaret”, *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903.

“Öğle Taamı”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903), s.1.

“Süfere-yı Ecnebiye Hazeratı”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685,S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“İstanbul Cihetinde” *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“Almanya Sefarethanesi’nde Ziyafet”, *Sabah*, nr. 4828, , 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

Sabah, nr. 4828, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“İstanbul Tarafını Ziyaret”, *Sabah*, nr. 4828, 7 Nisan 1903

“İstanbul Cihetinde”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“İstanbul Cihetinde”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S. 369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“Mihmandarlar Hazeratı”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7885/2685, S.369, 9 M 1321 (7 Nisan 1903).

“İstanbul’da İkinci Yevm-i Nezde”, *Sabah*, nr 4829, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“İstanbul Cihetinde”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Ayasofya Camii Şerifini Ziyaret”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Müze-i Hümayunu Temaşa”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Topkapı Saray-ı Hümayunu Ziyaret”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Haydarpaşa’da”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Rıhtım Müştemilatını Temaşa”, *Sabah*, nr 4829, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane Binasını Ziyaret”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Avdet”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Süfera-yı Ecanibiyeye İade-i Ziyaret”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Hariciye Nazırını Ziyaret”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“Ziyafet-i Seniyye-i Mülûkane”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7886/2686, S.373, 10 M 1321 (8 Nisan 1903).

“İstanbul’da Üçüncü Yevm-i Nezde”, *Sabah*, nr 4829, 11 M 1321 (9 Nisan 1903).

“Çarşı-yı Kebiri Ziyaret”, *Sabah*, nr 4830, 11 M 1321 (9 Nisan 1903).

“Lorelei Vapuru’nda Ziyafet”, *Sabah*, nr 4830, 11 M 1321 (9 Nisan 1903).

“Sur’un Temaşası”, *Sabah*, nr 4830, 11 M 1321 (9 Nisan 1903), s.1-2.

“Ziyafet-i Seniyye”, *İkdam*, nr. 3168, 9 Nisan 1903, s.2.

“Misafir-i Kirâm Fehametlü Prenslar Hazeratı”, *Sabah*, nr 4831, 12 M 1321 (10 Nisan 1903).

“Saphire Yatında Ziyafet”, *Sabah*, nr 4831, 12 M 1321 (10 Nisan 1903).

“Boğaz İçinde”, *Sabah*, nr 4830, 12 M 1321 (9 Nisan 1903).

“Arz-ı Teşekkürat”, *Sabah*, nr 4831, 13 M 1321 (10 Nisan 1903).

“Fehametlü Prenslar Hazeratının Atina Seyahati”, *Sabah*, nr. 4830, 13 M 1321 (9 Nisan 1903).

EKLER

Ek 1. Alman Prensler ve mihmandar heyeti, Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90538---0002.jpg> (E.T.: 5 Ağustos 2022).

Ek 2. Alman Prenslerinin Müze-i Hümayun'u ziyareti, Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90538---0008.jpg>, E.T: 25 Temmuz 2022).

Ek 3. Alman Prenslrinin Bağdat Kasrı ziyaretleri, (Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90538---0009.jpg>, E.T.: 1 Ağustos 2022).

Extented Abstract

In 1888, II. Wilhelm's ascension to the German throne started a new era in Ottoman-German relations. Contrary to Bismarck's introverted policy, the Second World War, which started to follow an expansionist policy. Wilhelm planned to form an alliance with England against Russia in foreign policy in order to take a larger share in the struggle in the Near East, but Bismarck did not attach much importance to England. Thus, in the new period, II. Wilhelm saw the Ottoman Empire as Germany's economic and political expansion area, and Germany's new Ottoman policy was shaped accordingly. these visits should not be seen as mere visits of friendship and curiosity. Because as a result of the visits, it was also aimed to search for markets for German goods and to increase German influence. After Kaiser Wilhelm's visit to Istanbul in 1898, he sent another son, Prince Adalbert, in 1901, and then his other two sons, Prince Fredrich Wilhelm and Fredrich Eitel, to Istanbul. Upon the news that the German Princes were going to visit Istanbul in the near future, some preparations were started. II. When the German Princes were in Istanbul, they were welcomed and hosted very cordially. In order to pay their respect and respect to the Sultan, Princes Friedrich Wilhelm and Prince Eitel Friedrich arrived in Istanbul on April 7, 1903, on the Sapphire Yacht at 3:30 am. The Sapphire Yacht carrying the German Princes and the Fuad Ferry, which was given to the Ottoman delegation, reached Istanbul and anchored at the Dolmabahçe dock. The German Princes, who had visited Istanbul twice before, arrived in Çanakkale on April 5, 1903, on the Sapphire Yacht from Cairo, which they had visited. Meanwhile, at around 2 o'clock, the Ottoman delegation on the Fuad Ferry, which went to them for a "pleasure", went to the Dardanelles and performed a welcoming ceremony. There was also another delegation that went to mingle the German Princes. The delegation consisting of German embassy officers went to Çanakkale on the Lorelei Ferry and was present here. With the Sapphire Ferry docking at the port, the German Embassy officers who came with Lorelei and the Ottoman delegation that came with the Fuad Ferry boarded the Sapphire Yacht with the help of boats. During their stay in Istanbul, the princes could not help wandering from morning to night with the desire to visit the city and see different places. They

were greatly influenced by the streets he passed, the places he visited and the landscapes he saw, and he was fascinated by Istanbul. After the special ceremony for the German Princes, four pairs of horse-drawn chariots were brought from İstabl-ı Âmire by Turhan Pasha, who was appointed to them as mihmandar. Although the convoy of the German Princes was quite crowded, extensive security measures were also taken. Fuad and Osman Efendiler, two of the entourage sergeants, also took part in this convoy. Cars carrying the princes reached the Mabeyn-i Hümayun at ten to five by way of Beşiktaş. The German Princes then went to Yıldız Palace and had their lunch here. After the meal, Ottoman Ministers and foreign ambassadors in Istanbul were visited. Afterwards, they visited the German Embassy in Ayas Paşa, by way of Beşiktaş, Gümüşsuyu and Dolmabahçe, at around half past eight, accompanied by their host. The German Princes, who left the German Embassy in Ayas Paşa when it was ten past nine, visited the Süleymaniye Mosque by way of Taksim, Beyoğlu and Tepebaşı streets, the Galata Bridge, the Sultan Bath, the Fincancılar Slope with the cars allocated by Turhan Pasha. After watching the Süleymaniye Mosque, they reached Bayezid Square. From there, they went to the Harik Tower in Galata and watched Istanbul for ten minutes. Commander Sadettin Pasha and the soldiers under his command held a ceremony for the German Princes. Departing from here, after visiting the Bayezid Mosque, they got on cars and went to Sultanahmet Square by way of Irgat Pazarı, Çemberlitaş, Divanyolu and Makasçiler. They explored the fountain built in memory of Kaiser Wilhelm in Sultanahmet and wandered around it. After watching the Obelisks found in the square, they passed through Divanyolu, Babîâli Streets and the bridge, and returned to the Ceremonial Chamber, which was allocated to them, by way of Rihtim, Tophane, Dolmabahçe and Beşiktaş. The second days of the German Princes in Istanbul were also very busy. After having breakfast in the Ceremony Room reserved for them, they got on the cars allocated from İstabl-ı Âmire. Princes and Turhan Pasha took part in the first car. Together with Turhan Pasha and the other members of the mihmandar committee, they got into the cars at half past two in the morning and moved to the Hagia Sophia Mosque from Beşiktaş, Dolmabahçe, Tophane, Galata and Galata Bridge via the Garden Gate and Salkım Söğüt. The princes and

their accompanying delegation visited the Hagia Sophia Mosque. They watched each part of Hagia Sophia carefully and went up to the first floor of the Hagia Sophia Mosque, accompanied by its hosts Turhan Pasha and the Director of the Museum-i Hümayûn, Hamdi Bey. When they came to the door of the mosque, a souvenir photo was taken by Major Sami Bey. Departing from Bab-ı Hümayun in front of the German Fountain, the delegation arrived at the Museum-i Hümayun. The German Princes made some examinations here in the company of their hosts. Hamdi Bey, Director of the Museum-i Hümayun, and museum staff welcomed them. After carefully examining every point of the museum, the princes were informed about the museum by the Museum Director, Hamdi Bey. They carefully examined the works found here and expressed their admiration. In order to immortalize the moment, a photograph was taken by Major Sami Bey. He visited Topkapı Palace. A welcoming ceremony was held here. After visiting Topkapı Palace, the delegation went to the Baghdad Pavilion and rested here for a while. Sherbets and teas were offered to the princes while they were here. Here is another photo taken. After their visit at Topkapı Palace, Sultan II. They visited the Tomb of Mahmud. After this visit, they descended from Babıali Street to Sirkeci Pier. The German Princes, together with the delegation including Turhan Pasha, got on the Teşrifiye Ferry at Sirkeci Pier and moved to Haydarpaşa dock. After the contacts of the German Princes Friedrich Wilhelm and Prince Eitel Friedrich in Haydarpaşa, the next stop was the Mekteb-i Tıbbi Şahane building. After visiting the school in the company of Turhan Pasha and the mihamandar delegation, they got on the cars and took the Selimiye, Karacaahmet and Doğancılar road to the Üsküdar Pier. During the visit of the princes to the Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, they were greeted by Rieder Pasha, Chief Physician of Gülhane Seririyat Hospital, and Ömer Lütfi Pasha, Commander of Selimiye Barracks. They visited some parts of the hospital and admired the details in the construction of the building. The third days of the German Princes in İstanbul were also spent with intense visits. On April 8, 1903, at eight o'clock in the morning, they got into the first car, which was also accompanied by Turhan Pasha. The convoy carrying the German Princes passed through İhlamur, Nişantaşı, Pangaltı, Taksim, Beyoğlu, Tepebaşı, Galata, Galata Bridge to the historical peninsula. They descended to

Nuruosmaniye Mosque by way of Babiali and Nuruosmaniye. They passed through the Nuruosmani gate and went to the Grand Bazaar. From here, they wandered around the bedesten and watched every part of the bedesten carefully. After the covered bazaar, they went to the Jewelers Bazaar and from there entered the Antique Shop, which is located at the Aynacılar Gate. After carefully watching the many artifacts found here, they purchased a gold cord, a silver tray, a small silver leggings, an embroidered towel, and an elegant silver bowl. The Princes, who came out of the Mahmud Pasha Gate, moved towards the Carders. Arriving in Yeniçarşı, they wandered around the shop of Antique Dealer Ruber Efendi. After being busy watching antiques here, they bought many valuables. After shopping, they got on cars and passed through Mahmud Pasha, the Little Mosque, the Sultan Bath, and the New Mosque, and reached the Tophane dock via the Galata Bridge. The German Princes reached Yedikule Beach via Sarayburnu with the Teşrifiye Ferry. After the ferry anchored at the port, they toured the Yedikule Walls. After Yedikule, they reached Edirnekapı by following the walls. They went further inland and watched the Kariye Mosque. With the help of horses, they got on the Teşrifiye Ferry, which was waiting for them at Ayvansaray Pier. After watching the Golden Horn, they returned to the Dolmabahçe coast. After listening here for a while, they were present at the Ceremony Hall at a quarter to eleven (Sabah: 4830). They attended the dinner given in their name at Yıldız Palace. This meal started at half past one and finished at half past two. The program of the German Princes on April 9 was also quite intense. Princes got on cars from the Ceremony Hall and toured the Museum of Ancient Weapons, Rare Artifacts and Tile Factories in Yıldız Palace. Afterwards, they went back to the Ceremonial Chamber, watching the horses in İstabl-ı Âmire and the gardens in the palace. It's time to say goodbye to the German Princes. Sultan II. The Princes, who met with Abdulhamid, thanked the Sultan for his interest and concern. The German Princes left Istanbul on April 10, 1903. The Sapphire Ferry, carrying the German Princes, departed for Çanakkale in the early hours of the morning. Before the German Princes departed from Istanbul, a ceremony was prepared in Istanbul by the Bahr-i Sefid Commander Hasan Rami Pasha. The Ottoman mihmandar delegation accompanied the German Princes to the shores of San Stefano on the Fuad Ferry.

Araştırma Makalesi

Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem

Hasan Barlak*

(ORCID: 0000-0001-7252-5584)

Makale Gönderim Tarihi

14.03.2023

Makale Kabul Tarihi

24.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Barlak, H., "Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 191-231.

APA: Barlak, H. (2023). Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Kadısı Seyyid Abdullah Cemaleddin Efendi'ye Göre Siyasal Sistem. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 191-231.

Öz

Seyyid Abdullah Cemaleddin, Osmanlı Devleti'nin 1891-1901 yılları arasındaki Mısır kadısıdır. Yaşamış olduğu zaman diliminde siyasi düşünce, ilmiye sınıfı mensuplarının çok yazdıkları bir saha değildi. O, özellikle bu sahaya yönelerek siyaset bilimine Müslümanlar adına bir katkı sunmak istemiştir. Son dönem Osmanlı âlimlerinin çoğu meşrutiyetçidir. II. Meşrutiyet'in ilanına yetişemeyen Cemaleddin Efendi ise meşrutiyet taraftarı olmamakla birlikte ısrarla meşvereti savunmuştur. Siyasal meselelere yaklaşımı esnekler. Şeriatın belirlediği sınırın dışına çıkmadığı takdirde hükümlerin genişletilebileceğini savunur, siyasi bir meselede zamana ve şartlara göre hareket edilebileceğini söyler. Yine de onun devlet başkanının belirlenmesi konusundaki fikri klasik dönemin yaygın görüşüne yakındır. İslam hukukunda, devlet başkanını seçme ve gerektiğinde azletme yetkisine sahip olan "ehlül-hal ve'l-akd" isimli heyete

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hbarlak@sinop.edu.tr.

Asst. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

büyük bir önem atfeder. Halifenin/devlet başkanının seçiminde ehlü'l-hal ve'l-akd üyelerinin biatını öne çıkarırken bütün Müslümanların biata katılmasını gerekli görür. Cemaleddin Efendi'ye göre, devlet işleri güvenilir, âdil, davranış yönünden dosdoğru, işini yapacak kudrete, bilgiye ve yeteneğe sahip kişilere emanet edilmeli, İslam ümmetinin adalet, müsavat, meşveret ve hürriyet esasları üzerinde yürüyen ideal millet olma vasfı korunmalıdır. Cemaleddin Efendi, görüş ve tedbire ihtiyaç duyulan devlet işlerinde istişareden ve çok katılımlı idari bir sistemden yana tavır sergiler. Devlet idaresinde istibdatı şiddetle eleştirir ve istişareyi terk ederek istibdat uygulayan idarecileri uyarmayı ihmal etmez.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Cemaleddin, Mısır Kadısı, siyasi düşünce, siyasal sistem, devlet başkanlığı/imamet/hilafet, biat, ehlü'l-hal ve'l-akd, meşveret, meşrutiyet.

The Political System According to Sayyid Abdullah Cemaleddin Efendi, the Egyptian Judge Appointed by Sultan Abdulhamid II

Abstract

Sayyid Abdullah Cemaleddin was the Egyptian judge of the Ottoman Empire between 1891-1901. In his time, members of the Ulema class didn't write much about political beliefs. He wanted to make a contribution to political science on behalf of Muslims, especially by getting interested in this field. Most of the late Ottoman scholars are in favor of the constitutional government. Cemaleddin Efendi, who died before the proclamation of the Constitutional Monarchy, insisted on consultation, although he was not a supporter of the constitutional monarchy. His approach to political issues is flexible. He argues that unless the limits set by the Shariah are violated, different judicial decisions are possible. He says that, about any political issue, one can act according to time and conditions. Nevertheless, his idea of the designation of the head of state is more or less the same as the common view of the classical period. Islamic law attaches great importance to the committee called "ehlü'l-hal ve'l-akd", which has the power to elect the head of state and dismiss him when it is necessary. While emphasizing the oath of allegiance of the members of ahlü'l-hal ve'l-akd in the election of the caliph/head of state, he considers that it is necessary for all Muslims to participate in the oath of allegiance. According to Cemaleddin Efendi, state affairs should be entrusted to people who are reliable, fair, straightforward, and who have the power, knowledge and ability to do their job. The quality of the Islamic Ummah as an ideal nation that acts in line with the principles of justice, equality, consultation and freedom should be preserved. Cemaleddin Efendi is in favor of a consultative and multi-participant administrative system in state affairs which requires different opinions and

precautions. He strongly criticizes tyranny in state administration and, when necessary, warns the administrators who practice tyranny by abandoning consultation.

Keywords: Abdullah Cemaleddin, Qadi of Egypt, political belief, political system, presidency/imamat/caliphate, oath of allegiance, ehlül-hal ve'l-akd, consultation, constitutionalism.

Giriş

Seyyid Abdullah Cemaleddin, Osmanlı Devleti'nin 1891-1901 yılları arasındaki Mısır Umur-ı Şer'îye Memuru/Kadısı'dır.¹ Göreve başladıktan bir yıl kadar sonra Mısır Şûra-yı Kavânîn azalığına getirilmek istenmiş fakat tercihinin Mısır Ahkâm-ı (Umur-ı) Şer'îye memurluğunda kalmak yönünde olduğunu bildirmiştir.² Azalık meselesi İstanbul'da hükümet tarafından tahkik edilmekle birlikte³ görevinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Cemaleddin Efendi'nin ulema sicil kaydında tercüme-i hali yoktur.⁴ “*es-Siyasetü's-Şer'îyye*” simli eserinin başında kendisine ait kısa bir biyografi yazmıştır. Buna göre, tam adı Bereketzâde es-Seyyid Abdullah Cemaleddin b. es-Seyyid Hasan eş-Şemseddin olup Bereketzâde damadı olarak tanınmıştır. 5 Mayıs 1844 (16 Rebûlâhir 1260) tarihinde babası veya dedesi Bereketzâde Seyyid Mehmed Hidayet Efendi'nin Şer'î Mahkeme Nâibliği görevini yürüttüğü Edirne iline bağlı Ergene (Köprüsü) kasabasında doğmuştur. Kendisinin Dersaadet/İstanbul halkından olduğunu belirtmiştir. Yetişme devresinde dersiamdan ve bazen de özel hocalardan Arapça ve İslami ilimler tahsil etmiştir. İleri seviyede Arapçanın yanında biraz da Farsça bildiğini ifade etmiştir. H 1280 (1863-64) yılında Şer'î Mahkeme Kâtipliği'nin Meşihat Odası Mektupçuluğu'nda devlet memuru olarak göreve başlamış, H 1288'de

¹ BOA, İ.DH 1220/95537, 8 Şaban 1308 (19 Mart 1891); İ.DH 1226/95998, 12 Ramazan 1308 (21 Nisan 1891); Y.A.HUS 412/156, 8 Kanunusani 1316 (21 Ocak 1901).

² BOA, Y.PRK.MK 5/68, 29 Şevval 1309 (27 Mayıs 1892).

³ BOA, Y.EE 128/72, 16 Mayıs 1308 (28 Mayıs 1892).

⁴ Hümeýra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s. 137.

(1871-72) mevâlî-i devriyeden⁵ olduğu halde mektupçuluğa yükseltilmiştir. H 1294'te (1877-78) Beyrut Şer'î Mahkemesi Nâibliği ve H 1296'da (1878-79) Suriye Adliye Müfettişliği yapmış, H 1297'de (1879-80) yeniden Beyrut'taki görevine atanmıştır. H 1301'de (1883-84) görevinden istifa ile ayrıldığını söyleyen Seyyid Abdullah Cemaleddin, Beyrut halkının kendisinden duydukları memnuniyete binaen ona yaldızlı bir mecelle hediye ettiklerini ve bu hususta yazmış oldukları genel bir mahzarı yanında sakladığını belirtmiştir. Padişahın iradesi ile 30 Haziran 1885'te Doğu Rumeli İslam Cemaatı'ne İstanbul payesiyle görevlendirilmiş ve bu vazifesine devam ederken 1891 (H 1308) senesinde Mısır Umûr-ı Şer'îyesine tayin edilmiştir. Bu göreve gelmeden birkaç gün önce Anadolu payesiyle taltif edildiğini ifade etmiştir. Memuriyeti boyunca herhangi bir şikâyet sebebiyle azledilmediği gibi mahkeme de edilmediğini belirten Seyyid Abdullah Cemaleddin, Mısır kadılığı yaptığı sırada 21 Ocak 1901 tarihinde vefat etmiş, cenazesi Mısır'da İmam Şafi'î kabristanına defnedilmiştir.⁶

Onun siyasete dair eserinin adı "*es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Siyaseti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye*"dir (Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1319, 211 s.). Bu eser "*es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Hukûki'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye*" (Matba'atü't-Terakkî, Mısır, 1318, 215 s.) adıyla "Asmâ'î" mahlası ile tanınmış Adanalı Yusuf Ziya Efendi tarafından Arapça'ya çevrilerek Mısır'da basılmıştır. Yazarın "*İhticâb*" (Terakkî Matbaası, Mısır, 1318.) adını taşıyan diğer eserinde Müslüman kadınlarda tesettür konusu işlenmiştir. Cemaleddin Efendi'nin bunlar dışında "*Hulâsatü'l-Kelâm fî Tercihî dini'l-İslam*" (Terakkî Matbaası, Mısır, 1318.) isimli bir kitabı ve "*el-Muhâfazat 'ale'd-Din ve'l-İhtimâm bi's-Salâti'lleti Hiye Ehemmu Erkânih*"; "*Beyânü't-Terakkî bi'd-Dîn ve'r-Redd 'ale'l-Kâilîn bi't-Terakkî bi'l-Vesâilil-Mâdiyyeh*" ve "*Tahkîk fî Meseleti'l-Kazâ ve'l-Kader ve*

⁵ Kadılık teşkilatında 1855 yılı ve sonrasında yapılan düzenlemelerle ilmiye zümresi içerisinde yapılan sınıflandırmada mevâlî ve kibâr-ı müderrisîn birinci sınıf, mevâlî-i devriye, müderrisler ve eşrâf-ı kuzât ikinci sınıf kabul edilmiştir. Bkz. Yasemin Beyazit, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilig*, Sayı: 54, Yaz 2010, s. 61.

⁶ es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Siyaseti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye*, Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1319, s.11-14.

Ennehuma Saikân ile'l-'Amel Lâ ile'l-Kesel" isimli üç de risalesi bulunmaktadır.⁷

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Cemaleddin Efendi'nin makalemize esas teşkil eden "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye"yi Arapça olarak kaleme aldığını söylemiştir⁸ ancak eser aslında önce Osmanlı Türkçesi yazılıp sonra Asmâ'î tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.⁹ Karışıklık eserin yayımlanma tarihlerinden kaynaklanmış olmalıdır. Yoksa "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye"de Cemaleddin Efendi'nin eseri tercüme yoluyla Arapça, Farsça ve Fransızca olarak da yayımlanmayı düşündüğü, buna karşılık eserin sadece Arapçaya tercüme edilebildiği belirtilmiştir.¹⁰ Her halükârda Mehmed Tahir Efendi, Cemaleddin Efendi'yi şer'-i siyasete vâkıf hamiyet sahibi bir Osmanlı âlimi olarak tanıtmış ve "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye"sini bütün siyasetçilere ve hukuk ilmi ile meşgul olanlara tavsiye etmiştir.¹¹

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ve anayasa hareketinin gelişmesinde bürokrasinin içinde yer alan muhalif "Yeni Osmanlılar" grubunun etkisi büyüktür. "Usul-i meşveret" olarak özetlenen parlamentarizm özleminin onlarla başladığı söylenebilir. Yeni Osmanlılar farklı ideolojilere sahip olmakla birlikte bu ideolojiler kesin çizgilerle ayrılmış değildi. Bir parti oluşturmamışlardı fakat Osmanlı bürokrasisi içinde muhalif düşüncelerin oluşmasında etkili olmuşlardı. Onların siyasi fikirleri daha çok anayasal monarşi etrafında şekilleniyordu. Ne var ki anayasacılık konusundaki asgari müştereklerini tespit etmek zordur. Bu aydınlar baştaki yöneticiden çok, mevcut siyasi rejime ve ülkenin yaşadığı hayata muhaliftler. Yeni Osmanlılar toplumsal bilinç sahibi olup, tarihe ve geleceğe özgürce bakan Osmanlı aydınlarıydı. Başka bir açıdan onlar, bürokrasinin üst katmanlarına karşı direnişe geçen memurlar topluluğu idi. Sultan Abdülaziz aydın despotizmi denen dönemi kapatırken onun son yıllarındaki buhran bu muhalefeti güçlendirmişti. Gayri memnun genç bürokratlar arasında her zaman

⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1333, s. 267-268; Saffet Köse, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-abdullah-efendi>, 12.02.2023.

⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 268.

⁹ Köse, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-abdullah-efendi>, 12.02.2023.

¹⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 8-9.

¹¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 267-268.

görülen klasik karakterli muhalefet, artık modern bir siyasal içerik kazanmaya başlamıştı.¹²

1876'da I. Meşrutiyet ilan edilince Yeni Osmanlıların gayretleri karşılığını bulmuş gibi görünüyordu. Ancak 1878'de Meclis-i Mebusan tatil edildi. Bu defa Jön Türkler meşrutiyetin iadesi için Avrupa'da faaliyet göstermeye başladılar. Meşrutiyet düşüncesine sahip olanların sayısı her geçen gün arttı. Talep çok açıldı. Jön Türkler Osmanlı Devleti'nin parlamenter sisteme geçmesini ve anayasaya dayalı bir hükümet teşkil edilmesini istiyorlardı.¹³ Jön Türklerin meşrutiyet taleplerinin esin kaynağı Batı idi. Bununla birlikte meşrutî idarenin şeriatın gereği olduğunu vurguluyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli iki dergisine "Meşveret" ve "Şûrâ-yı Ümmet" adlarının verilmesi de bunun göstergesidir. Meşrutiyetçi gazetelerde meşrutî idarenin aklen ve siyaseten olduğu kadar dinen de gerekli olduğu savunuluyordu.¹⁴ Abdullah Cemaleddin Efendi'nin siyasi fikirleri bu noktada önem arz eder. O, doğrudan İslam'ı merkeze koyan siyasal bir sistem önerir veya klasik İslam siyasi düşüncesindeki "şûra" odaklı yönetim tarzının modern bir yorumunu yapar. Avrupa tarzı parlamenter sistemi çok tasvip etmese de "meşveret" icrasına yönelik sistematik önerileri, toplumu siyasi süreçlere dahil etme gayreti ve istibdat karşısındaki sert duruşu onun siyasi platformda neyi aradığı hakkında epey fikir verir. Bu makalede Cemaleddin Efendi'nin söz konusu düşünceleri ve önerileri hem incelenecek hem birtakım analizler ve karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilecektir.

Siyasetin Meşruiyeti

Hegel, dini bir milletin doğrularını onunla tanımladığı bir alan olarak görür. Ona göre, din ile siyasal prensip çok yakın bir ilişki içindedir. Özgürlük ancak Tanrı'da pozitif ve gerçek bir varlığa sahip olarak ferdiyetçiliğin olduğu yerde var olabilir. Devletin dine dayandığını veya devletin kaynağının din olduğunu söyleyen Hegel dinin niteliği ile devletin ve anayasanın niteliği arasında doğrudan bir bağ kurar. Şöyle ki

¹² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 263-265.

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2-3.

¹⁴ M. Şükrü Hanioğlu, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet>, 02.01.2023.

Katolik bir devletin Protestan bir devletten farklı bir ruhunun ve anayasasının olması gibi Atina veya Roma Devleti de ancak kendi halklarına özgü putperestlikleri ile mümkündür.¹⁵

Hegel'in sözünü ettiği, din ile devleti birbirleri ile açıklama eğilimi Müslüman siyaset teorisyenlerinde çok belirgindir. İslam bilimleri arasında, kamu otoritesinin, idare edilen toplumun yararına olacak şekilde ve dinin genel ilkelerine ters düşmeksizin birtakım düzenlemeler ve bu çerçevede uygulamalar yapma yetkisini ifade eden disipline "siyaset-i şer'iyye" denir. Bu ibare çok defa kısaca siyaset olarak kullanılmıştır. Siyaset-i şer'iyye ile ilgili olarak yapılan tanımlar arasında daha belirgin olanlarda yetkinin yasa çıkarma ve düzenleme boyutu da vurgulanmıştır.¹⁶ Cemaleddin Efendi düşüncelerini bu disiplin çerçevesinde oluşturmuş ve yaptığı çalışmanın adını da bunu belirtecek şekilde *es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Siyadeti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye (Yönetilenlerin Mutluluğu ve Yöneticinin Egemenliği Konusunda Şer'i [İslami] Siyaset)* olarak koymuştur.

İslam'ın kendine has bir idare ve siyaset tarzı olduğuna dair sağlam kanaatleri bulunan Abdullah Cemaleddin Efendi, İslam'a dayanmayan idari ve siyasi sistemlerin ve tasarrufların insanlara bir şekilde sıkıntı çıkaracağını düşünür. Ona göre, bu konuda ortada birbiri ile alakalı iki sorun vardır. Birincisi, idarecilerin ve siyaset teorisyenlerinin siyasi meselelerde şariat¹⁷ siyasetinden yani İslam'ın önerdiği siyasi

¹⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Herausgegeben von Eduard Gans, Verlag von Dunder und Humblot, Berlin, 1848, s. 63-64. Thomas Hobbes, 1651'de Hıristiyan devletin prensiplerinden bahsederken onun doğasındaki pek çok şeyin Tanrı'nın iradesinin tabiat üstü açıklamalarına dayandığını belirtir. O, bu konuda peygamberlerin misyonuna da vurgu yapmakla birlikte siyasi düşüncede tabii akıldan, insanların duygu ve tecrübelerinden vazgeçilmemesi gerektiğini söyler (Thomas Hobbes, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill*, printed for Andrew Crooke, London, 1651, s. 195).

¹⁶ H. Yunus Apaydın, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyaset-i-seriyye>, 08.02.2023.

¹⁷ Şariat, İslam'ın dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlerinin bütünüdür ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Sözlükte "bir yöne doğru açılarak uzayıp gitmek, açık olmak; açık hale getirmek" anlamlarındaki şer' kökünden türeyen şariat (çoğulu şerâi') ve şir'at kelimeleri "insanların veya hayvanların su içtiği, açıkta olan ve kesilmeyen akarsu; bu suya giden yollar" gibi anlamlara gelmektedir. Zamanla "açık ve doğru kurallar, yerleşik davranış biçimi (âdet)" ve -Yahudi şeriatı, Hıristiyan şeriatı tamlamalarında olduğu

prensiplerden saparak farklı birtakım arayışlara ve İslam siyasal geleneğinde bulunmayan uygulamalara yönelmeleridir. İkinci sorun da onların siyasi düzenlemeler konusunda şer'î siyasetten ciddi bir beklenti içine girilemeyeceği şeklinde insafsız bir fikre kapılmalarıdır. Oysa Kur'an'da "... Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim..."¹⁸ denilmektedir. O, bu ayetin dünya ve ahiret ile ilgili bütün sahaları kapsadığını düşünmektedir; dolayısıyla Müslümanların siyaseten takip edecekleri yol da bellidir. Ayrıca Hz. Muhammed'in "Size öyle bir şey bıraktım ki, ona sınıksız sarılırsanız dalâlete düşmezsiniz. (Onlar) Allah'ın kitabı ve benim sünnetimdir." sözlerini aktararak bazı kimselerin şeriat ve siyaseti bir arada tuttıklarını, bâtilı ret ve hakka yardım ederek Allah'ın ölçülü yolunda yürüdüklerini söylemiştir.¹⁹

Müslümanların idari-siyasi pratikleri üzerine öz bir mütalâada bulunan Cemaleddin Efendi mealen şunlardan bahsetmektedir. Raşid halifelerden sonra Müslüman idareciler büyük çoğunlukla Müslümanların maslahatını bir kenara bırakıp birtakım çekişmelere girdiler, boş yere kan akıttılar ve şahsi kazançlar peşinde koşmaya başladılar. Sultanlar, emirler ve hâkimler²⁰ siyaset adına zulüm ve bidatten çekinmez oldular. Buna karşın Avrupalılar kendi ülkelerinde yavaş yavaş ve makul ölçüler dairesinde koydukları kurallarla, cezaları ve siyaseti düzen altına aldılar. İslam devletleri arasında bu işe ilk olarak Osmanlı Devleti yöneldi. Valilerin ve hâkimlerin görevlerini kanunlara bağlayarak halk üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunmalarını önledi. Cezalar, kanunlar ve nizamlar koyup derece derece herkesin malından, canından ve ırzından emin olacağı bir sistem geliştirmeye çalıştı. Küçük veya büyük bir cürüm ile kim kime zulmederse kanun dairesinde mesul tutulacağı makamlar ve mahkemeler tesis etti. Şu kadar var ki, bu icraat

---

şekilde- belli bir dine ait hükümler anlamını kazanmıştır. Şer' kökünden türeyen isim ve fiiller ve özellikle şeriat kelimesi İslam'ın itikadî (inanca dair) ve amelî (davranış gerektiren) hükümlerini bazen tek tek, bazen da bir bütün halinde ifade edecek biçimde kullanılmaktadır (Talip Türcan, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat>, 09.02.2023).

¹⁸ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, Mâide 5/3.

¹⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye* s. 16-17.

²⁰ Bizzat hâkimler kast edilmiş olabileceği gibi filozoflar ve siyaset alimleri de kast edilmiş olabilir.

her hususta Müslümanların mercii olan şeriatı tatbik ederek gerçekleşmedi. Nitekim medeni hukuk için Nizamiye mahkemelerinin teşkili zorunlu görülünce çok kimsenin görüşü hemen Avrupa kanunlarından tercüme yoluyla bir kanun konulması yönünde idi. Fakat nasılsa Mecelle'nin yazılmasına karar verilerek adı geçen kitap meydana getirildi ve muameleler şeriate göre yürütülmüş oldu.²¹

Abdullah Cemaleddin Efendi, siyasete dair bir çalışma yapmasının sebebini öncelikle Müslümanlar arasında bu sahada yeterli sayıda çalışma bulunmaması ile açıklamıştır. Ona göre, İslam âlimlerinin birçoğu zulme vesile olmamak için siyasi meselelere girmekten kaçınmışlar, siyasi mevzulardan bahsedenlerse gayet ihtiyatlı davrandıklarından bu yüce ilim (siyaset bilimi) İslami literatürde sadece temel konuların işlenmesinden ibaret kalmıştır. Yine, cezaların, siyasi ve idari işlerin şeriat (İslam hukuku) hükümleri ile yakın bir alakası olmasından dolayı daha sonra genişletmek üzere, siyaset hakkındaki eserleri inceleyerek şimdilik derli toplu bir eser meydana getirmeyi kaçınılmaz gördüğünü ifade etmiştir. Bundan başka yüce ilim olarak nitelendirdiği siyaset bilimi sayesinde şeriatın sağlam esaslara dayandığının herkese bildirilmesi mecburiyetini vurgulamıştır. Onun bir arzusu da kendisinden sonra gelecek olanların bu yolda gayret sarf etmeleridir.²²

Şansölye (Başbakan) Bismarck'ın Alman parlamentosunda "*Siyaset bir bilim değil... bir sanattır*". dediği rivayet edilir. Bismarck'ın zihnindeki sanat, hükümet etme sanatıdır, yani kolektif kararlar alarak ve uygulayarak toplumda kontrolü sağlamaktır.²³ Abdullah Cemaleddin Efendi siyaseti daha değişik yorumlar ancak bu sözde, siyasetin ehemmiyetine işaret eden vurgunun kesinlikle farkındadır. Bundan dolayı Müslümanlar için siyasetin ve siyaset biliminin son derece önemli olduğunu düşünür. Siyasetin meşruiyetini doğrudan Kur'an ve Sünnet'e dayandırır. İlahi kanunların birçok hikmetinin bulunduğunu belirtirken, bunlar arasındaki siyasi hükümlerin hikmetini Kur'an'da hayatın, neslin, ırzın, malın ve aklın korunmasına yönelik olarak konulmuş son derece

²¹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 17-18.

²² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 18-20.

²³ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek vd., Adres Yayınları, Ankara, 2016, s. 25.

ciddi yasaklar üzerinden açıklar. Ayrıca toplumda huzur ve güvenin korunması için insanları belli konularda uyaran ve caydırıcılık hükmü ihtiva eden ayetlerden ve hadislerden bahseder.²⁴ Aslında onun bütün bu İslami değerleri zikrederek varmak istediği yer, söz konusu hükümleri uygulamak için devletin ve siyasetin zaruri olduğunu ortaya koymaktır. Bu hükümlerin uygulanması sayesinde insan hak ve hürriyetleri korunmuş, zulme asla müsaade edilmemiş ve adalet tam olarak tesis edilmiş olacaktır. O takdirde bir memlekette esaslı bir siyaset yürütmek için şahsi arzularından ve zulümden sıyrılmış idarecilere ihtiyaç vardır. Cemaleddin Efendi bu durumu aşağıdaki şekilde ifade eder:

“... zulüm şeym-i nasdan ma’dud olmakla beraber şevket ve câh ve gurur ve istikbar gibi âlât-ı zulümden olan ahlak ve etvardan zabt-ı nefesine muktedir olmayıp hevâ ve ağrazına mütaba’at eden hükkâma tarik-i hak ve sedâdı ve siyaset-i muhikkayı göstermekte ne faide olabilir? Meğer ki münsif ve adl ve bulunduğu işte ehil ola. Bâb-ı siyasetin en mühim medhali umûr-ı memleket ve siyaset-i raiyyet emin ve müstakîm ve ehl-i muktedir adamlara tevdi’ olunmak meselesidir.”²⁵

Bu cümlelerde öncelikle zulmün insanın tabiatından kaynaklandığının ifade edilmesi manidardır. Arkasından bir yakınma olarak güç, makam, gurur ve büyüklenme gibi zulüm aletlerinden olan ahlak, tavır ve davranışlar sergileyerek nefsinin zapt etmeyen, ayrıca arzularına, kötü maksatlarına ve kinlerine tabi olan idarecilere hak ve doğruluk yolunu ve adalete uygun siyaseti göstermenin ne faydası olacağı sorulur. Ancak o kişi vicdan sahibi, adaletli ve işinin ehli ise elbette bu tavsiyelerden alacağı çok ibret vardır. Cemaleddin Efendi’ye göre, siyaset kapısının en önemli girişi devlet işlerinin ve halkın idaresinin kendisinden emin olunan, dosdoğru ve işini yapacak güce, bilgiye ve yeteneğe sahip kişilere emanet edilmesidir. O, bu husustaki siyasi denklemi iki ayet üzerine kurar. Bunlar:

²⁴ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 20-22.

²⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 22; es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye fî Hukûkî’r-Râi ve Sa’âdetî’r-Ra’iyye* (Ar.), Matba’atü’t-Terakkî, Mısır, 1318, s. 14.

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”²⁶

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan idarecilere (idarecilere) de itaat edin...”²⁷

ayetleridir. Birinci ayeti delil göstererek üst düzey devlet görevlilerinin - emanet olarak vasıflandırılan- kamu görevlerini ehline yani o işi yapabilecek donanımdaki kimselere vermekle ve insanlar arasında adaleti uygulamakla yükümlü olduklarını söyler. İkinci ayet yönetilenler hakkındadır. Onlar da İslam’a ters olmayan işlerde idarecilere itaat etmekle yükümlüdürler. Buradaki itaat bütün şer’i siyaseti ve müspet hüküm/yetkileri kapsar.²⁸ Abdullah Cemaleddin burada doğrudan devlet başkanlığı ile alakalı konulardan bahsetmez; devlet başkanının tayini ile gerçekleşen valilik ve hâkimlik gibi görevlerin ehliyet sahibi kimselere verilmesinin gerekliliği üzerinde uzun uzun durur ve bu konuda ayetler, hadisler ve İslam tarihinden birtakım anekdotlar aktarır. Yine bu atamalarda dikkat edilmesi gereken dindarlık, dirayet, istişare ve maslahat gibi bazı özelliklerden bahseder.²⁹

Siyaset biliminde toplumun menfaati için yeni sahalara açmak siyasal teori üretmekle mümkündür. Nitekim, siyasi hükümleri genişletmenin şeriata aykırı olmadığını söyleyen Cemaleddin Efendi, bu konuda hadis ve siyer kitaplarında deliller ve İslam hukukunda buna işaret eden kurallar bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca üzerinde durduğu bir husus, zamana göre hükümlerin de değişeceğidir. Böyle bir girişimde dikkat edilmesi gereken nokta ise şeriatın belirlediği sınırın dışına çıkmamaktır. Müellif burada “*Zarar da yoktur, zarara zararlar karşılık vermek de yoktur.*” hadisini “*Zarar ve mukabele bi’z-zarar yoktur.*”³⁰ fıkhî prensibi ile birlikte aktararak siyaseti terk etmenin zarar getireceğini beyan etmiştir. Ona göre, Mecelle hükümlerinden “*Meşakkat teysîri celbeder (Zorluk kolaylığı getirir).*”³¹ ve “*Bir iş dâik olduktaki müttesi’ olur (Bir iş daraldıkça yani zorlaştıkça genişletilir).*”³² prensipleri uyarınca şer’i

²⁶ Nisâ 4/58.

²⁷ Nisâ 4/59.

²⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 22-23.

²⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 23-39.

³⁰ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 19, Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul, 1329, s. 24.

³¹ *Mecelle*, Md. 17, s. 24.

³² *Mecelle*, Md. 18, s. 24.

siyasetin hükümlerine genişleme imkânı verilmiştir. Yine ikinci prensibin tersi de mümkündür. Yani “Bir iş genişlediğinde daraltılır.” Buna ek olarak “Ezmânın tağayyürü ile ahkâmın tağayyürü inkâr olunamaz” (Zamanın değişmesi ile hükümlerin de değişeceği inkâr edilemez).³³ hükmünü esas almış ve zamana, asra ve insanların yararına en uygun ve meşru icraatların gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. “Zarûretler, memnu’ olan şeyleri mübâh kılar (Zaruretler yasaklanan şeyleri mübah kılar).”³⁴ hükmüne göre de başka seçenek kalmadığı durumlarda yasak dahi olsa insanlar için belli açık kapıların bırakıldığına dikkat çekmiştir.³⁵ Bütün bu açıklamalardan anlaşılan Cemaleddin Efendi’nin kafasında mevcut siyasi sistemden farklı bir siyasi sistem olduğudur.

Bu arada onun, siyasi ve ictimai olduğu kadar dini bakımdan da gerekliliği üzerinde durduğu diğer bir konu “İyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek veya kötülükten men etmek” anlamına gelen “emr bi’l-ma’ruf nehy ‘ani’l-münker” prensibidir.³⁶ İslam inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan bu umde³⁷ sayesinde toplumun ahlaki bir kontrol mekanizması ile kendi kendini denetlemesi ve iyileştirmesi hedeflenmiştir. Cemaleddin Efendi’nin bu izahların arkasından, İslam ümmetinin fertlerini adalet, müsavat, meşveret ve hürriyet esası üzerinde dünya ve ahiret mutluluğuna yönlendirilmiş bir millet olarak vasıflandırması dikkate değerdir.³⁸ Bu yaklaşımı ile o adeta Müslümanların başka taraflardan gelen hürriyet, müsavat ve adalet gibi değerlere kapılmamalarını bunların zaten İslam medeniyetinin değerleri

³³ Mecelle, Md. 39, s. 27.

³⁴ Mecelle, Md. 21, s. 25.

³⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 36-39.

³⁶ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 65.

³⁷ Kur’an-ı Kerim’de “Sizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun...” (Âl-i İmran 3/104); “... iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar...” (Tevbe 9/112) vb. şekillerde yer almaktadır. “Emr bi’l-ma’ruf nehy ‘ani’l-münker” İslam bilimlerinden Kelâm’ın belli başlı konularından biridir (İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâti’l-Edilleti fî Usûli’l-İ’tikâd*, thk. tlık. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdülhamid, Mektebetü’l-Hancî, Mısır, 1950, s. 368-370; İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 300-302).

³⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 65.

olduğunu belirtmek istemiştir. Daha sonraki açıklamaları da bu tahminimizi doğrulayacak mahiyettedir.

İmamet/Hilafet/Devlet Başkanlığı

İslami literatürde devlet başkanlığı müessesesi “imamet” veya “hilafet” başlıkları altında incelenmiştir. Her iki kavram da en genel manada Müslüman toplumlarda liderlik veya başkanlık anlamında kullanılır.³⁹ Seyyid Abdullah Cemaleddin, “imamet” yani başkanlık, liderlik konusunu ele alırken Müslümanlarda iki çeşit imamlık/liderlik bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi “imamet-i suğra (küçük imamlık)” olup namazdaki imamlıktır. İkincisi ise “imamet-i kübra (büyük imamlık)”dır ve Müslüman bir devlet başkanının Müslümanlar ve hükümü altındaki diğer kimseler üzerindeki tasarruf hakkını ifade eder. Gerçek anlamdaki imamet de siyasi otorite anlamdaki bu imamettir. Bu da uygulama bakımından dünyevi ve uhrevi meselelerde insanların işlerini görmek için Hz. Muhammed'den beri hilafet yolu ile sürdürülen genel başkanlık demektir. Yapılan isimlendirmeden dahi Müslümanlar nezdinde devlet başkanlığı müessesesinin ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Cemaleddin Efendi, devlet başkanını belirlemenin Müslümanlar için en önemli farzlardan biri olduğunu söylemiştir. Bu konudaki yargısını teyit etmek için ileri sürdüğü delil Hz. Muhammed vefat ettiğinde halife seçiminin O'nun defin işlemlerinin dahi önüne geçirilmiş olmasıdır.⁴⁰ Şüphesiz bu tartışma götürür bir argümandır. Böyle bir aceleciliği doğuran sebebin siyasi hedefler ve arzular olduğu da düşünülebilir.⁴¹

Cemaleddin Efendi, en adil ve en mükemmel hükümetin Asr-ı Saadet'te (Hz. Muhammed Dönemi) ve Hulefâ-i Raşidîn dönemi boyunca uygulanan âdil İslami yönetim şekli olan şer'î şûra olduğunu belirtmiş⁴² ve Müslümanların siyasi sisteminde devlet başkanlığı sözleşmesinin iki şekilde gerçekleştiğini ('akd-i imâmet) ifade etmiştir:

³⁹ Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 162, 585; İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 421; <http://lugatim.com/s/%C4%B0M%C3%82MET>, 01.02.2023. <http://lugatim.com/s/H%C4%B0L%C3%82FET>, 01.02.2023.

⁴⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 66.

⁴¹ Süleyman Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 86-87.

⁴² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 85.

1. Devlet başkanının kendisinden sonra gelecek kişiyi belirtmesi şeklinde olur. Mesela, Hz. Ebû Bekir kendisinden sonra Hz. Ömer'in halife olmasını istemiştir.⁴³ Bu usûl atama gibi görünmekle birlikte biat yani bir tür halk onayı gerektiren bir sistemdir.⁴⁴ Hz. Ömer'in halifeliği, önceki halifenin talebinin seçmen pozisyonunda olan insanlar tarafından kabul görmesi neticesinde sabit olmuştur.

2. Alimlerden veya görüşlerine itimat edilen ve idari meselelerde basiret sahibi olan (ehl-i re'ý ve tedbir) bir topluluğun biatleri ile olur.⁴⁵ Aslında bu toplumun dar bir kısmı tarafından gerçekleştirilen bir çeşit seçimdir. Adaylar arasından halife/başkan olacak kişi seçim kurulu tarafından birtakım müzakereler ve kamuoyu yoklamaları ile belirlendikten sonra ona biat edilir, yani devlet başkanlığı onaylanır. Müellif bu usûl ile ilgili bir örnek vermemiştir. İslam tarihinde bu usûle dair ilk uygulamanın Hz. Ebûbekir'in halife seçimi olduğu söylenebilir.⁴⁶

Cemaleddin Efendi devlet başkanlığı için gerekli olan şartları 10. ve 11. yüzyıllarda yaşamış meşhur İslam siyaset âlimi Maverdî'den

⁴³ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 67.

⁴⁴ Biat kavramının Arapça aslı bey'attır. "Satmak, satın almak" anlamlarına gelen bey' mastarından gelen bey'at kelimesi İslam siyasi geleneğinde "yöneticilik tevdi etmek ve birinin yöneticiliğini benimsemek" manalarında kullanılmıştır. Yani istilah olarak sosyal ve politik bir akdi ifade eder ve devlet başkanını seçme, belirleme ve İslam hukuku çerçevesinde ona bağlılık gösterme anlamına gelir. Biat, ticarî anlaşmaları teyit etmek amacıyla yapılan el sıkışma âdetinin siyasete uyarlanması olarak açıklanabilir. İdare edecek olanla idare edilecek olan arasındaki anlaşma el sıkışarak gösterilmiş olur. Anlaşma ile âdeta devlet başkanını belirleme akdinin taraflarından olan halktan bir kişi kendisini yönetme hakkını devlet başkanı olacak diğer kişiye devreder, diğeri de (devlet başkanı) hukuka riayet etmek suretiyle bunun karşılığını ödeyeceğini vaat eder. Hz. Peygamber, risaletinin ilk dönemlerinden itibaren Müslüman olmayı seçenlerden biat almıştır. Bir çeşit ahit olarak yapılan bu uygulama ile Müslümanlar dinin hükümlerine bağlı kalacaklarına ve Peygamber'e itaatten ayrılmayacaklarına dair söz vermiş oluyorlardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra biat, İslam'da devlet başkanlığına gelen kişinin Müslüman halk tarafından onaylanmasını veya kendilerine bağlılık sözü verilmesini ifade etmiş, farklı dönemlerde bazı değişik uygulamalarla birlikte bütün İslam devletlerinde uygulanmıştır

(Cengiz Kallek, <https://islamansiklopedisi.org.tr/biat>, 18.02.2023).

⁴⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 67.

⁴⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyâse*, el-Matba'atü'l-Fütûhil-Edebiyye, Mısır, ty., s. 6-16.

aktararak yedi madde halinde sıralamıştır.⁴⁷ Bunlar kısaca; adaletli ve ilim sahibi olmak, duyuları ve organları sağlıklı olmak, insanların ihtiyaçlarını gözetebilecek ve onları başarılı bir şekilde yönetebilecek siyasi bir idrake sahip, cesur ve Kureyş kabilesinden⁴⁸ olmaktır.⁴⁹

İslam siyasi düşüncesinde ve hukukunda, devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan heyet anlamında “ehlü'l-hal ve'l-akd” denilen bir terkip kullanılır. İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu halifenin yani devlet başkanının ehlü'l-hal ve'l-akdin biatı ile seçilebileceği kanaatindedir. Ancak bu seçici heyetin ülkenin tamamında mı yoksa sadece hilâfet merkezindeki/başkentteki ehlü'l-hal ve'l-akd'den mi oluşacağı konusunda görüş birliği yoktur. Ehlü'l-hal ve'l-akd grubuna giren kimselerde hangi özelliklerin aranacağı da tartışmalıdır. Bununla birlikte bu gruba gireceklerin meziyet kabul edilen yönlerden üstün özellikleri ile temayüz etmiş kişiler olması gerektiği sahanın hemen bütün âlimleri tarafından ifade edilir. Ehl-i sünnet halifenin/devlet başkanının ümmetin hâkimiyetini temsil ettiğini, dolayısıyla ümmetin seçimiyle iş başına gelmesi gerektiğini kabul eder. Sünnî İslam âlimleri arasında halifenin seçim ile belirleneceği konusunda hemen hemen görüş birliği olsa da halifeyi tayin edecek kişilerin sayısı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Halifenin bütün ümmetin/Müslümanların görüş birliği (icmâ) ile seçilebileceğini savunanlar bulunduğu gibi üç, beş, kırk vb. sayılarda kişi tarafından seçilmesinin mümkün olduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁰

Cemaleddin Efendi, başkanlık seçiminde “ehlü'l-hal ve'l-akd”in yukarıda zikredilen şartları haiz ve devlet başkanlığına uygun olanları araştırarak en olgun ve en faziletli olanı biat için Müslümanlara takdim etmeleri gerektiğini söylemiştir. Kabul edildiği takdirde biat gerçekleştirilecektir. O, bütün ümmetin/Müslümanların biata

⁴⁷ Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*, thk. el-Kadî Nebîl Abdurrahman Heyyavî, Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrut, t.y., s. 64-66.

⁴⁸ Kureyş kabilesinden olmak şartı muhtemelen Hz. Muhammed'den sonraki birkaç asrın siyasi ve ictimai şartları bağlamında düşünüldüğünden bağlayıcı bir madde olarak üzerinde durulmamıştır.

⁴⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye* (Ar.), s. 70; *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 76.

⁵⁰ Abdülhamid İsmail el-Ensârî, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd>, 15.02.2023.

katılmasını şart gördüğü gibi biatten sonra devlet başkanı olan kişiye itaatın de vacip olduğunu ifade etmiştir. Devlet başkanlığının velayet ahdi veya ehlü'l-hal ve'l-akd'in biatı ile kesinleştirilmesinden sonra halifenin/başkanın yerine getirmesi gereken vazifeleri şöyle sıralamıştır:

1. Dini korumak,
2. Mazlumu zalimin insafına bırakmamak için gerekli hükümleri icra etmek,
3. Ülkeye sahip çıkmak,
4. Hadleri (cezaları) uygulamak,
5. Sınırları tahkim etmek, kuvvetlendirmek,
6. Cihad etmek,
7. Malları vergilendirmek,
8. Ödenekleri düzenleyerek hak edenlere dağıtmak,
9. Güvenilir ve uygun olan kimselere görev vermek,
10. Devlet işleri ile bilfiil ilgilenmek; yalnız ibadet ederek veya eğlence ile meşgul olarak kamu işlerini başkalarına havale etmemek.⁵¹

Cemaleddin Efendi, bu şartları yerine getiren devlet başkanına itaat edip destek olmanın vacip (dini bakımdan zorunlu) olduğunu, bunun yanında devlet başkanının adalet hususunda eksiklik göstermesi veya vücudunda görevini yürütemeyecek derecede bir sıkıntı görülmesi halinde görevden alınması gerektiğini eklemiştir.⁵²

Burada, onun devlet başkanının dolayısıyla hükümetin gerektiğinde azledilebileceğini veya düşürülebileceğini belirtmesi devlet işlerinde istikrarın sürdürülmesine ve idarenin totaliter bir rejime dönüştürülmesini engellemeye yönelik bir yaklaşımdır. Karl Popper, *“demokratik bir yönetim biçiminde en önemli şeyin, bir hükümeti kan dökmeden düşürerek yeni bir hükümetin dizginleri ele geçirmesini mümkün kılmasında yattığı görüşünü savunuyorum.”* derken benzer bir noktayı vurgulamaktadır. O, hükümeti düşürmenin yeni bir seçimle veya

⁵¹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 76-77; *es-Siyasetü's-Şer'iyye (Ar.)*, s. 70-71.

⁵² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 77-78; *es-Siyasetü's-Şer'iyye (Ar.)*, s. 71.

meclis aracılığıyla olsun, kararı ister seçmenler ister vekiller ister devlet veya anayasa mahkemesindeki yargıçlar versin, çoğunluk kararı olduğu takdirde, nasıl gerçekleştiğini görece önemsiz görmektedir.⁵³

İngiliz siyaset bilimci Andrew Heywood devletin beş anahtar özelliğinden biri olarak onun bir hükmetme aracı olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, devlet otoritesi zorla desteklenir; devlet kanunlara itaati sağlama ve onu ihlal edenleri cezalandırma kapasitesine sahiptir. Max Weber de devleti “meşru şiddet” kullanma tekeli ile tanımlamıştır.⁵⁴ Devlete itaatsizlik konusunda Cemaleddin Efendi, devlet başkanına itaatten haksız olarak ayrılanların yani imama/başkana isyan edenlerin bâği/zalim/zorba olduklarını söylemiştir. Ona göre, onların isyanı, gördükleri bir zulümden şikâyet çinse zulmün ortadan kaldırılması ve kendilerine karşı da insaf ile muamele edilmesi gerekir. Ancak böyle olmayıp Müslümanları bölmek ve fitne çıkarmak için isyana kalkışmışlarsa halkın onlara karşı devlet başkanına yardım etmesi gerekir.⁵⁵

Aslında hükümete itaat veya isyan konusunda otorite ve iktidarın toplum veya toplumdaki bir kesim tarafından nasıl yorumlandığı önemlidir. Norman P. Barry, otorite ve iktidarın farklı olguları ifade eder gibi görünmelerine rağmen çok kere birbirlerinin yerine kullanılabilmelerinin bu kavramları incelemede büyük bir zorluk çıkardığını ifade eder. Yani aralarındaki farklar göz ardı edilir. Ona göre, normal olarak insanlar otorite ilişkilerini “meşruluk” ve “hakklılık” ile, iktidar ilişkilerini ise bir kişinin veya grubun başkalarının eylemlerini belirlemesini mümkün kılan sebep-sonuç ilişkileri ile tanımlamak isterler. Ne var ki polislin veya hükümetin “iktidarı”ndan (gücünden) söz etmenin daha uygun olacağı durumlarda da bunların otoritesinden söz edilir. Sosyal bilimciler “toplumdaki güç (veya iktidar) yapıları”nı araştırdıklarında bu nedensel anlamdaki iktidarı belirlemeye çalışırlar.

---

⁵³ Karl Raimund Popper, *Hayat Problem Çözmektir Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine*, çev. Ali Nalbant, s. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022, s. 177.

⁵⁴ Heywood, *Siyaset*, s. 89.

⁵⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 68; *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye (Ar.)*, s. 62.

İktidarın sıkça otorite ile özdeşleştirilmesine yol açarsa günlük dildeki serbestlikten kaynaklanır.⁵⁶

Cemaleddin Efendi, idare eden-edilen ilişkisine doğrudan otorite-toplum ilişkisi bağlamında bakmaz. İki tarafın da hakları ve sorumlulukları açısından bakar. Çünkü ona göre idare eden ile idare edilen arasında fark yoktur, ikisi de birdir. Aralarındaki fark görev dolayısıyladır. Hepsi bir milletin fertlerinden olup ümmet vücudunun organlarıdır.⁵⁷ Bununla birlikte o, idarecinin liyakatini çok önemser. Kendisini dahi idare edemeyenlerin başkalarını idare edemeyeceğini belirtir. İbadete, siyasete ve yeryüzünü imar etmeye yönelimi, kabiliyeti olmayan kimseleri kuru bir kalabalık ve insanlığa yük olarak görür.⁵⁸

Meşveret ve Batı'da Demokrasi Kültürünün Gelişmesinde İslam'ın Rolü

Abdullah Cemaleddin Efendi'nin şer'î siyasette üzerinde özellikle durduğu konulardan biri meşveret yani siyasi bir mesele hakkında danışma, görüş alışverişinde bulunmadır. O, meşveret konusunu işlemeye dünyadaki yönetim şekillerinin genel bir tasnifini yaparak başlar. Üç başlık altında ele aldığı yönetim şekillerinden birincisi, "hükümet-i mutlaka-i müstebide"dir. Bu idare tarzına bazı Afrika çöllerinde halâ rastlanabildiğini ifade eder. Mutlak istibdada dayalı olan bu hükümet şeklini herhangi bir kanuna ve nizama bağlı olmayıp, bir kişinin toplum üzerinde zorla ve üstünlük kurarak memlekete hâkim olduğu ve sadece kendi görüşüne göre hüküm sürdüğü keyfi bir yönetim şekli olarak tarif eder. İkincisi "hükümet-i meşrûta-i düstûriye"dir. Yani anayasaya dayalı meşrutiyet idaresi veya meşruti/parlamber monarşidir. Yazar, yaşadığı dönem itibarıyla Avrupa devletlerinde bu idari sistemin uygulandığını belirtir. Parlamber sisteme göre halkın seçmiş olduğu vekiller millet meclisini oluştururlar. Hükümet meclis üyelerinin görüşleri ve kararları dışında hareket edemez. Cemaleddin Efendi, bu yönetim şeklini pek tasvip etmez. Bu idare dahilinde herkesin hem hâkim hem mahkûm konumunda olduğunu savunur. Bunun yanında halkın her bir ferdinin toplum için en önemli işlerden olan

⁵⁶ Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, Liberte Yayınları, Ankara 2004, s. 95.

⁵⁷ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 131.

⁵⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 159.

hükümet idaresine karışacak ve oy kullanacak derecede bilgi ve malumata sahip olamayacağından dolayı parlamenter sistemde halkın tamamının yönetime katılmasının devlet işlerinde kargaşayı ve çekişmeyi beraberinde getireceğini söyler.⁵⁹

Batı'daki siyasal sistemler hakkında Said Halim Paşa da küçük bir farkla benzer bir yaklaşım sergiler. Cemaleddin Efendi Avrupa siyasetini halkın konumuna dikkat çekerek eleştirirken Said Halim Paşa partiler arası çekişmelere dikkat çeker. Ona göre Batı siyasetinde siyasi görüş farklılıklarının sebebi sınıflar arasında rekabet ve düşmanlıktan kaynaklanır. O, Batı'daki gibi siyasi partilerin birbirlerine karşı partizanlık ve düşmanlık sergilemelerini ve her bir partinin var gücüyle diğerini ezmeye çalışmasını siyasal etiğe uygun bulmaz. Bu tarz sürtüşme ve çekişmelere karşılık o da İslam siyaset üslubunu önerir.⁶⁰

John Keane, seçim demokrasisinin kurumlarının şekillenmesinde krallar, keşişler, kadınlar, devlet adamları, aristokratlar, zanaatkarlar, cumhuriyetçiler, din adamları, kent sakinleri, köylüler, askerler gibi sorumluluk alan çeşitli kesimleri sayarken Müslümanları da onlara dahil eder.⁶¹ Abdullah Cemaleddin Efendi, bu konuda çok daha uç bir noktadadır. O, Batı'daki parlamenter sistemin ortaya çıkışında en güçlü etkenin İslam'daki hürriyet anlayışı olduğunu ifade eder. Ona göre, Avrupalıların insanın hürriyetine dayanan sistemi fark etmeleri İslam hukuku sayesinde olmuştur. Şöyle ki; Avrupa'nın eski tarihinde hükümete dair bir usul yoktu. Cermen, Got ve Normandiya kavimleri bedevi aşiretlerdeki gibi reislerinin keyfi idarelerine tabi idiler. Romalılar bu kavimlerin yaşadığı toprakları istila ederek onları kendi yönetimleri altına aldılar. Ancak onlar Roma hukukunun imtiyazlarının dışında bırakıldılar. Hıristiyanlığın kabulünden sonra ise "Kaysere (imparatora) ait olanı ona veriniz" şeklindeki muharref İncil ibareleri, papazların acayip halleri ve ucube neşriyatları ile insanlar kiliselerin baskın esareti altında yem oldular ve papazlar tarafından koyun sürüsü gibi sağıldılar. Bu sırada Kilise ile hükümdarlar arasında oluşan rekabet, kiliselerin

⁵⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, 81.

⁶⁰ Said Halim Paşa, *"İslam'da Teşkilât-ı Siyasiyye"*, çev. Mehmed Akif (Ersoy), Sebül'r-Reşad, C. XX, Sayı 500, 9 Ramazan 1340, s. 63.

⁶¹ John Keane, *Kısa Demokrasi Tarihi*, çev. Ali Nalbant, Say Yayınları, İstanbul, 2022, s. 79.

üstünlüğünün kabul edilmesi ile sonuçlandı. Arkasından iki taraf birleşti ve birlikte halkı soymaya ve insanlara çeşitli şekillerde zulmetmeye başladılar. Özellikle engizisyon mahkemelerinin kurulması ile yapılan gaddarca muameleler sonrasında halk, yaratılış sebeplerinin bu zalim insanların sefâhatlarının tatmini olduğuna inanacak dereceye geldi. Bu dönemde Avrupa’da ilim ve fen yok hükmündeysen de papazlar oldukça bilgili idiler. Halka nurani görünüp, keramet satmak gibi bazı hokkabazlıklarda bulunurlardı.⁶² Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Ahmed Rıza Bey’in Orta Çağ Avrupa’sında papazlar, feodal beyler ve halk hakkında yaptığı tasvirler de benzer biçimdedir.⁶³

Cemaleddin Efendi ile Ahmed Rıza Bey’in İslam’ın Batı’ya etkisi hususunda pek çok noktada aynı fikirde olduklarını belirtmek gerekir. Cemaleddin Efendi bu konuda mealen şunları söyler. Avrupalıların ilim ve fenne yönelerek ilerlemeye başlamaları özellikle Endülüs Araplarının bilim ve irfanının Avrupa’yı aydınlatması ile gerçekleşti. Pek çok Arapça kitap Batı dillerine tercüme edildi. Avrupalılar, Müslümanlardaki “Yaratana isyan durumunda yaratılana itaat yoktur” gibi yüce İslami prensipleri kimya gibi telakki edip kabul ettiler. Böylece şer’i hükümleri (İslam hukuku prensiplerini) esas edinip yaydılar. Bu arada Yunan felsefesinden de istifade ettiler;

“Gûsfend ez berâyî çûban nîst

Belki çûban berâyî hizmet-i ûst”⁶⁴

“koyun çobân için değil, belki çobân ona hizmet içindir.” beytindeki anlayışı benimsemeye başladılar. Bazı filozofların yayınları ve eserleri yazarlar tarafından şerh edile edile “hukuk-ı nas” (insan hakları) denilen bilim meydana çıkarıldı. Bunlar çoğunlukla İslam hukukunun prensiplerinden alındığından İslam’ın hürriyet anlayışına benzerlik göstermektedirler. Cemaleddin Efendi iddialarını teyit etmek için

⁶² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 82-83.

⁶³ Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*, Librairie Picart, Paris, 1922, s. 44-45.

⁶⁴ Beyit, İran edebiyatının büyük şairlerinden Şeyh Sa’di Şîrâzî’ye (v. 1292) aittir (Tâhirü’l-Mevlî, *Tannâne ve Tayyâre Kasîdeleri Şerhi*, haz. Cüneyt Taşan, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2021, s. 109).

Avrupa anayasalarındaki bazı hükümlerden örnekler verir. Bunlar mealen aşağıdaki maddelerdir:

- “Kanun hâkimdir”,
 “Devlet başkanı halkın seçimi, rızası ve biatiyle tayin edilir”,
 “Devlet başkanının emrine kanunun dışında itaat yoktur”,
 “Kanunun belirlediği sınırlar dışında harcama yapılamaz”,
 “Mahkeme edilmeden kimseye ceza verilemez”,
 “İhanet olmamak şartıyla halk düşünce ve sözlerinde hürdür”,
 “Kimsenin evine zorla girilemez”.⁶⁵

Bu maddeler büyük ölçüde “1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”nden⁶⁶ aktarılmıştır. Aslında Avrupa’da insan hakları Fransızlar tarafından geliştirilmemiştir ancak bu hakların en etkili şekilde ifade edilmesini sağlayan Fransız devrimcileri olmuştur. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, İngiltere’nin haklar beyanname (1689) ve ABD’nin bağımsızlığı çevresinde dillendirilen temel bildirileri daha ileri taşımıştır. Bildiri, hırpalanarak ve zedelenecek de olsa devrim idealizmindeki kalıcı varlığını sürdürmüştür. “Yüce varlığın (Tanrı’nın)⁶⁷ huzurunda ve himayesinde” 26 Ağustos 1789’da onaylanarak bir dibace ile birlikte insanlığın “tabii, devredilemez ve kutsal hakları” on yedi maddede sıralanmıştır.⁶⁸

Müellif, İslami kökene sahip olduğunu söylediği yukarıdaki esasların Avrupa’ya çoğunlukla Endülüs yolu ile İslami eserler üzerinden geçtiğini iddia etmiştir.⁶⁹ Ona göre, İbn Rüşd’ün felsefe metodu, İbn Haldun’un siyasete dair eserleri Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve bunlar Avrupa

⁶⁵ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 83-84.

⁶⁶ Georg Jellinek, bu bildirin tarih ve siyasi değerinin yanında belgenin hukuk tarihi açısından 20. yüzyıla değin devam edegelen önemine vurgu yapmıştır. Ona göre, “genel ifadelerin değeri veya değersizliği ne olursa olsun, Kıta Avrupası devletlerinin pozitif hukukunda gelişen bireyin kamusal hakları fikri bu belgenin etkisi altındadır” (*İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine*, çev. Rezzan İtişgen Dülger, Muzaffer Dülger, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 32).

⁶⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Fransız Devrimi’nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794 Özgürlüğün İcadı*, C. I, Dipnot Yayınları, Ankara, 2020, s. 76 (50 numaralı dipnot).

⁶⁸ Norman Davies, *Europe A History*, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 713-714.

⁶⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, s. 84.

halkının uyanmasında başlıca etken olmuştur. Voltaire gibi bazı Avrupalı düşünürlerin İslâm'a methiyelerde bulunmalarını ve yine hürriyet, nizam ve yardımlaşma konularında Avrupalı düşünürlerin örneklerini çoğunlukla İslami kitaplardan getirdiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte Batı'da mesele aşırı boyutlara varıldığından, komünistler gibi ferdî hürriyeti uygunsuz şekilde yorumlayan gruplar ortaya çıkmış, işçi sınıfı gibi kesimlerde taşkın davranışlar sergilenmiş ve söz konusu anlayışların içtimai ve millî yapı için zararlar doğurduğu görülmüştür.⁷⁰

İslam medeniyetinin Avrupa'yı etkilediğini dile getiren Batı'lı yazarların sayısı da az değildir. İngiliz şarkiyatçı W. Montgomery Watt, bu etki hakkında şunları söylemiştir:

"Ortaçağ Hıristiyan yazarlarının zihinlerinde tablosunu çizdikleri İslâm'ın, tamâmen iftirâ mahsûlü olduğu çoktandır bilinmektedir. Yalnız şimdi, geçen asır boyunca, araştırmacıların yaptıkları tedkikler sâyesinde, Batılıların gözleri önünde daha objektif bir şekilde belirlemektedir. Fakat biz Avrupalıların kör gözü, İslâm kültürüne olan borcumuzu görmeye mâni'dir. Geçmişten gelen mîrâsımıza İslâm'ın yaptığı te'sîrin kıymet ve kadrini ba'zan küçümsüyor, ba'zan da tamâmen görmemezlikten geliyoruz. Müslüman ve Araplarla daha iyi münâsebetler kurabilmek için, borçlarımızın hepsini i'tirâfa mecburuz. Onu saklamak ve inkâr etmek, sahte bir gurur alâmetidir."⁷¹

Bu etkiyi enine boyuna çalışanlardan biri de Alman felsefe doktoru Sigrid Hunke'dir.⁷² Avrupalıların İslam biliminden neden faydalanmak zorunda olduklarına gelince Cemil Meriç bunun sebebinin aşağıdaki ifadelerle açıklamaktadır:

"Avrupa, karanlıklardan kurtulmak için Arapça öğrenmek zorundaydı. Yalnız İbn Sina, İbn Rüşd ve Biruni gibi İslâm dâhilerini okumak için değil, eski medeniyetlerin fikir hazinelerinden yararlanmak için de Arapçaya ihtiyaç vardı. Kısaca İslâm dünyası bütünüyle cihan kültürünün tek varisiydi o devirlerde..."⁷³

⁷⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 85.

⁷¹ W. Montgomery Watt, Hulûsi Yavuz, *İslâm Avrupa'da*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2000.

⁷² Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997.

⁷³ Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 263.

19. yüzyılın ünlü radikal bilimselci ve katı seküler düşünürü Ernest Renan 1852 yılında tamamladığı “İbni Rüşd ve İbn Rüşdçürük” konulu doktora tezinde İbni Rüşd’ü Aristo’yu yenileyen ve felsefi Helenizm’in saf ışıklarıyla Avrupa’yı aydınlatan Müslüman düşünür olarak tanımlamıştır. Benzer kanaatleri dile getiren Alain de Libera ve M. R. Hayoun da İbni Rüşd’ün felsefi düşüncenin gelişimi bakımından Avrupa’nın manevi babası rolünde olduğunu söylemişlerdir. Yine Paul Kurtz onun 17. ve 18. yüzyıl aydınlanmasında anahtar bir şahsiyet ve modern bilimsel gelişmenin öncüsü olduğunu bildirmiştir. İbn Rüşd’ün Avrupa’daki etkisi İbn Rüşdçülük denilen akımı geliştirecek kadar büyüktür.⁷⁴ Onun Batı’yı özellikle etkileyen tarafının akıl yürütme ve akli sistemli bir şekilde kullanma yönündeki bilimsel metodolojik görüşleri olduğu söylenebilir.⁷⁵

Bir toplumda aydınlar olayları farklı açılardan, farklı gözlüklerle bakarak yorumlar ve doğabilecek yeni olayları tespit etmek, geleceğe ait kanunlar bulmak isterler. Aydınlar sarfettikleri fikri çabalar neticesinde muhatap oldukları kitlelere sosyal hayatı anlama imkânı sunarlar.⁷⁶ Bu anlamda İbn Haldun, Doğu’da ve Batı’da kabul görmüş bir isimdir. Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa* isimli kitabında İbn Haldun ile ilgili yazısına “*Kendi Semasında Tek Yıldız*” adını koymuş ve bölüme Toynbee’nin “*Mukaddime’deki tarih felsefesi, nevinin en büyük eseri. Şimdiye kadar, hiçbir ülkede, hiçbir çağda, hiçbir insan zekâsı böyle bir eser yaratmamıştır.*” cümleleri ile başlar.⁷⁷ Onun Cemaleddin Efendi’yi destekleyen bu açıklamaları içtimai bilimlerin dayandığı temel prensiplerden birçoğunun ilk defa İbn Haldun tarafından ifade edildiğini ve uygulandığını belirttiği tespitinde görülmektedir. Bunlar kısaca aşağıdaki şekildedir:

“1. Sosyal olaylar da kanunlara uyarlar...

2. Bu kanunlar kitleler için geçerlidir...

⁷⁴ Bekir Karlığa, *Batı’yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15-17.

⁷⁵ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri Faslu’l-Makâl el-Keşf an Minhâci’l-Edille*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73-79.

⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 55.

⁷⁷ Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 139.

3. Bu kanunlar ancak geniş sayıda olayları bir araya getirmek, ortak unsurları ve zincirleşmeleri incelemek suretiyle bulunabilir.

4. Aynı içtimaî kanunlar, aynı yapıdaki toplumlar için geçerlidir...

5. Toplumlar hep aynı durumda kalmazlar. Yani içtimaî yapılar gelişir ve değişir...

6. İçtimaî kanunlar, biyolojik veya maddî âmillere irca edilemez..."⁷⁸

Bir sosyal bilimin, mesela, siyaset biliminin kendisine has kanunlarının olduğunu ve kendisine has metodunun bulunduğunu fark etmek gerçekten önemlidir. Günümüzde de pek çok insanın "*sosyal bilimler esnektir, sana göre doğru olan bana göre yanlış olabilir.*" mealinde cümleler sarf etmeleri bu gerçeği fark edememelerinden kaynaklanmaktadır. Cemaleddin Efendi'nin bu noktadaki tespiti dikkate değerdir. Kast ettiği tam olarak Batılıların İbn Rüşd ve İbn Haldun gibi âlimlerden teknik anlamda yol, yordam öğrendikleri midir? Bilemiyoruz; ancak onun, iddiasında az veya çok bir haklılık payı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte John Locke, Montesquieu, J. J. Rousseau, Jeremy Bentham, John S. Mill, Thomas H. Green vs. Avrupalı siyaset düşünürlerinin görüşlerini veya Batı'nın demokraside geldiği seviyeyi açıklarken Avrupa toplum yapıları, tarihi, gelenekleri ve söz konusu şahsiyetlerin kendi zihin dünyaları öncelikle hesaba katılmalıdır.

İslam Siyasetinde Meşveret

Cemaleddin Efendi, çok yönlü bir meşveret anlayışına sahiptir. O, devlet işlerinin önemli ve zor meseleler olduğundan, kendilerine danışılacak kişilerin danışıldıkları sahada uzman olmaları gerektiğini söyler. Şöyle ki; Allah insanları akıl, anlayış, idrak ve kabiliyet yönleriyle birbirinden farklı yaratmıştır. Bunun bir sebebi de birisi diğerine ihtiyaç duyduğunda aralarında yardımlaşma sağlanması ve işlerinin intizamlı yürümesi içindir. Mesela bir doktorun görevi topluma tıp bilgisiyle hizmet etmektir. Aynı şekilde bir mühendisin bir matematikçinin görevi de ihtisasları dairesindedir. Devlet görevlileri de böyle birtakım ihtisaslara sahiptirler fakat umumi yetkilerinden dolayı her şeyden

⁷⁸ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 149-150.

sorumludurlar. Kamu ile ilgili işlerin tamamını tek başına idare etmek insan gücünün üstünde olduğundan devlet görevlileri müşavereye muhtaçtırlar. Devlet işlerini yürütürken uzman kişilerle istişare etmek aynı zamanda Hz. Peygamber'in sünnetidir. İnsan hasta olunca doktor ile görüşme yapar. Ev yaptıracağında bir mühendis ile konuşur. Aksi halde kendilerine danışılan insanlar, kalabalık bir topluluk dahi olsalar istişare edilecek konuda yeterli bilgiye sahip değilse bu istişarenin bir faydası olmaz. Müellif bu kanaatini de akıllı kişi ile istişare edip onun kanaatine uygun hareket etmeyi öneren bir hadis ile delillendirir.⁷⁹

Meşveretin meşruiyeti konusunda Cemaleddin Efendi, ilk olarak Kur'an'dan, insan yaratılmadan önce onun yaratılışı hakkında Allah ile melekler arasında geçen diyalogo delil gösterir:

"Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek birini mi yaratacaksın? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi."⁸⁰

Cemaleddin Efendi'nin meşveret için delil gösterdiği ayetlerin tefsirindeki referansı 13. yüzyılın hatırı sayılır İslam âlimlerinden Kadı Beydâvî'dir.⁸¹ O, Kadı Beydâvî'nin Allah'ın meleklerle hitabının hikmeti ve faydasının müşavereyi öğretmek olup, küçük bir kötülük için büyük bir hayrı terk etmenin büyük bir kötülük olduğu; bu sebeple onun, hayrı ağır basan şeyin gerçekleştirilmesinin gerekliliğine dikkat çektiğini belirtir.⁸² Onun meşveret konusundaki ikinci delili aşağıdaki ayettir:

"O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın!"
Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş

⁷⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 85-86.

⁸⁰ Bakara 2/30.

⁸¹ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286); müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî İslam hukukçusudur. Şiraz kâdilkudâtlığı yaptığı için "Kâdî" ve "Kâdilkudât" olarak tanınmıştır (Yusuf Şevki Yavuz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bezvavi>, 21.02.2023).

⁸² Beydâvî, ayette aynı zamanda insanın şanının yüceltilmesini ifade etmektedir. Nâsirüddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *el-Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, C. 1, i'dad ve tkd. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1998, s. 68; S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 86-87.

hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”⁸³

Yine Beydâvî'nin tefsirine göre, bu ayette Hz. Peygamber'in ashabına merhamet ve yumuşaklıkla muamele etmesinin Allah'ın rahmeti ve ihsanı olduğu, eğer eziyet ve kabalık yapmış olsaydı onların etrafından dağılacakları ifade edilmiştir. Bundan başka burada, Hz. Muhammed'in onlara af ile muamele etmesi ve onlar için Allah'tan mağfiret dilemesi, görüşlerini almak, gönüllerini hoş etmek ve ümmetin arasında istişare sünnetini yaymak için harp durumunda ve müşaverenin uygun olduğu konularda onlarla müşavere etmesi istenmiştir. Son olarak da bir konuda karar verdiğinde artık Allah'ın yardımına güvenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸⁴ Cemaleddin Efendi'nin bu açıklamalarında muhatap aldığı kesimin üst düzey devlet görevlileri, hatta devlet başkanı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed'in siyasi konumuna işaret ederek herhalde siz de Onun gibi merhametli, nezaketli olun, insanları cezalandırmayı değil af etmeyi tercih edin ve önemli kararlar verirken kesinlikle onlara danışın demek istiyor.

“... Onların işleri, aralarında danışma iledir...”⁸⁵ ayetini açıklarken yine Beydâvî'ye atıf yaparak istişare ile ilgili kısımda mealen şöyle demektedir; o kimseler takdir edilir ki onlar görüşlerinde münferit ve müstebit olmayıp müşavere ederler ve meşveret üzerine ittifak ederler. Bu özellik onların tedbirli ve işlerinde son derece uyanık olmalarındandır. Cefa ve sertlik halkın dağılması ve perişan olmasına sebep olur. Bir işte hayır ve şerri bilmek ancak o işi bilenlerle istişare ederek mümkün olur. Nitekim Kadı Beydâvî, bu işlerin belli bir alışkanlık ve tecrübe gerektirdiğini söylemiştir. Dolayısıyla dünya işlerinde meşveretsiz hareket etmenin şeriata ve sünnete aykırı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in “siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz” hadisi ile verilen ruhsat bu kabildendir.⁸⁶ Raşid el-Gannuşi, yukarıdaki ayette (Şûrâ 42/38) geçen istişareyi doğrudan referandum veya genel seçim olarak yorumlamaktadır. Ona göre, herkesi ilgilendiren bir işte yahut genel manada siyasi bir teşebbüste bütün halkın sürece bilfiil

⁸³ Â-i İmrân 3/159.

⁸⁴ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 87.

⁸⁵ Şûrâ 42/38.

⁸⁶ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 87-88.

katılması gerekir ve bu da Kur'an'ın söz konusu talimatının tam olarak uygulanması demektir.⁸⁷

Cemaleddin Efendi'ye göre İslam'da istibdat ve ferdiyetçilik yasaktır. Devlet işlerinde görüş ve tedbir gerektiren konularda istişare etmek, işleri çok katımlı bir şekilde idare etmek meşrudur ve övülmüştür. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de yaptığı toplantılar, okuduğu hutbeler, sahabe ile biatleri, Rıdvan biatı, Ensar ve Muhacirler arasındaki kardeşlik ahitleri gibi birlik ve beraberliği temin eden muameleler siyer kitaplarında ve hadislerde açıklanmıştır. Aynı şekilde Hulefa-i Raşid'in de kamu işlerinde her zaman müşavere ile birlikte hareket ettikleri, yaptıkları işler ile sabittir. Mesela Hz. Ömer, kendisinden sonraki halifenin seçimi gibi oldukça önemli meselelerden olan bir maslahatı şûraya havale etmiştir.⁸⁸

Abdullah Cemaleddin Efendi, istişarenin icra şekli hakkında öncelikle istişareye katılacakların sayısının belirli bir sınırının olmadığını söylemiştir. Ona göre, bu hususta her dönemin kendi şartlarına uygun bir şekilde hareket edilmesi vaciptir. İslam'ın ilk dönemlerinde devlet idaresi ve işleri oldukça sade idi, teferruatlı değildi. Sahabilerin güzel ahlakı ve iyi niyetleri dolayısıyla insanlar arası ilişkiler her türlü şaibeden uzaktı. Harp ganimetlerinin taksimi ve vali atamaları gibi konuları da çoğunlukla Mescid-i Nebevî'de müzakere ve müşavere ederlerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında da fevkalade durumlarda sancak beyleri ve ocak ağaları gibi tecrübeli devlet adamlarının, ayan ve milletin görüşleri sorulurdu. Sonraları bu çalışmalar meşveret meclisleri adındaki kurullarda müzakere edildi. Fakat birçok konuda hükümetin gücüne boyun eğilerek şeriatın tarifine uygun olan vicdan hürriyetinden uzak kalınması ve tenkitlerin dikkate alınmaması yüzünden bu meclislerden hakkıyla faydalanılamadı.⁸⁹

Bu açıklamaların doğru tarafları olsa da eksik ve izah edilmesi gereken tarafları çoktur. Ancak bunların tartışmasına girmeden onun önerdiği şûranın veya danışma meclisinin mahiyetini belirtelim. Ona göre; güngörmüş, memleketin ticaret, ziraat, kabiliyet ve istidadına vakıf

⁸⁷ Raşid el-Gannuşi, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*, çev. Osman Tunç, Mana Yayınları, İstanbul, 2015, s. 184.

⁸⁸ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 88-89.

⁸⁹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 89-90.

olmuş, ümmet içinde güvenilirliği ve dürüstlüğü ile tanınmış âlimlerden, yüksek rütbeli askerlerden, iş insanlarından vs. ülkede her sınıfının önde gelenlerinden meydana gelen, halk ile hükümetin seçtiği ve onayladığı büyük bir topluluğun “istişare heyeti” şeklinde bir araya getirilerek hükümetin gücüne karşılık milli bir güç oluşturulmalıdır. Heyetin aldığı kararların geçerli olması için de hukuki esaslar ve görevler belirlenmeli ve bu çerçevede yapılan sözleşmeler genel bir biat olarak kabul edilmelidir.⁹⁰ Aslında onun muhtevasını açıkladığı istişare parlamenter sistemlerde görülen meclis görüşmelerini veya tartışmalarını andırmaktadır. Yani bir meclisten ve işinin ehli milletvekillerinden bahsetmektedir. Fakat mevzuyu daha ileri taşımadığı için tam olarak neyi kast ettiği net olarak anlaşılamamaktadır.

Bununla birlikte Cemaleddin Efendi'nin sözünü ettiği istişare veya seçimde iştişarî süreç devlet başkanının seçilmesi ile sona ermez. İstişare yukarıdan aşağı doğru devam etmelidir. Devlet başkanı yaptığı işlerde istişare etmek zorundadır. Mesela, valilerin ve ordu komutanlarının seçimi ciddi bir istişareyi gerektirdiği gibi valiler de hiçbir zaman, hiçbir işte müşavereden (görüş alışverişinden) kaçınmazlar, halkı ilgilendiren her meselede istişare etmek zorundadırlar. Tasarruflarının toplumun menfaatini ilgilendirdiği her işte faydalı ve doğru olanı bulmak için titiz bir şekilde çalışıp araştırma yapmaları gerekir. Bu da istişare ve müzakere ile gerçekleşir. Sırf kendi görüşü ile karar veren bir kimsenin işlerinde hata yapmaması mümkün değildir.⁹¹

Müellif, idare ve siyaset ile ilgili olarak ele aldığı bütün konularda ayetlerden ve hadislerden sürekli teyit edici örnekler verir. Bunların çoğu yerinde olmakla birlikte bazıları zorlama örneklerdir. Mesela aşağıdaki ayetlerin baskıcı yönetim kurup istişareyi terk edenlerle ilgili

⁹⁰ “... fi zamanına umûr görmüş, ve memleketin ticaret ve ziraat ve kabiliyet ve isti'dadına vukûf hasıl etmiş, ve beyne'l ümme emanet ve istikametle şöhret bulmuş ulemâdan, umerâdan, tüccardan, velhasıl her sunuf-ı kuzîde-i a'yan-ı memlekettten, ahali ile hükümetin müntehib ve müsellemi bir cemm-i ğafirin heyet-i iştişariye sûretinde cem' olunup kuvvet-i hükümete mukabil bir kuvvet-i milliye meziyetini hâiz ve mukarrerâtı nâfiz olmak için kavâid-i esâsiye-i hukuk ve vezâifi tayin olunup 'uhud, b'at-ı umûmiyeden 'ad olunmalıdır.” S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 90.

⁹¹ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 34.

olduğuna işaret etmektedir.⁹² Ancak ikinci ayette verilen ana mesajın bu bağlamda anlaşılması güçtür.

“İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz. (En güzel) âkıbet, takvâ sahiplerindedir.”⁹³

“Onlar, yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin âkıbetinin nasıl olduğunu görsünler! Onlar, kuvvet ve yeryüzündeki eserleri yönünden bunlardan daha da üstündüler. Böyleyken Allah onları günahları yüzünden yakaladı. Onları Allah'ın gazabından koruyan da olmadı.”⁹⁴

İkinci ayet aynı sûrenin 22. ayeti⁹⁵ ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu durumda ayetlerde esas itibariyle Allah'ın, kendilerine gönderilen peygamberleri ve kutsal kitapları yahut mucizeleri ret ve inkâr eden; böylece inkâr ve kötülükte direnen toplumlari daha dünyadayken cezalandırıp tarih sahnesinden sildiğini ifade edilmektedir. Bu kısa hatırlatma, Kur'an'ın ilk muhatapları ile ilâhî hakikatler karşısında benzer tutumları sergileyen diğer topluluklar için anlamlı bir uyarıdır. Kur'an'a ve peygambere karşı direnen putperestler, genellikle güçlerine ve servetlerine güvendikleri için, ayetlerde onların büyük bir aldaniş içinde olduklarına dikkat çekilmektedir.⁹⁶

Cemaleddin Efendi, her halükârda şeriata göre istibdadın/diktatörlüğün çirkin ve yerilmiş, buna karşılık istişarenin, Hz. Peygamber'in sünnetinin gereği ve ilahî emirlerden biri olduğunu söylemiştir. İstişareyi terk ederek istibdat/baskı uygulayanlar hakkında ise; “Firavun gibi büyükmeyi ve diktatörlüğü yahut Karun gibi mal biriktirmeyi siyaset edinenlerin sonlarının malum olduğunu” hatırlatarak ciddi bir uyarıda bulunmuştur.⁹⁷ II. Meşrutiyet devrinin şeyhülislamlarından Musa Kazım Efendi de istibdatçı bir yöneticinin

⁹² S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 35.

⁹³ Kasas 28/83.

⁹⁴ Mü'min 40/21.

⁹⁵ “Bunun sebebi, peygamberleri kendilerine apaçık mucizeler getirdiklerinde halde, inkâr etmeleri idi. Allah da kendilerini tutup yakalayiverdi. Doğrusu O, kuvvetlidir; azabı da pek çetindir (Mü'min 40/22).”

⁹⁶ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%BC%min-suresi/4154/21-22-ayet-tefsiri>, 25.02.2023.

⁹⁷ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye*, s. 35.

zalim olduğunu ifade etmiştir. Çünkü o (müstebit idareci) kendi görüşlerini esas alarak toplumun kanaatlerini dikkate almamaktadır. Hatta toplumun görüşlerini yok sayarak sadece kendi görüşüne göre hareket etmektedir.”⁹⁸ İstibdat kavramı yahut bu anlamdaki sıfatlar ve fiiller Sultan II. Abdülhamid hakkında kullanılmıştır.⁹⁹ Bununla birlikte Cemaleddin Efendi'nin istibdat kavramını tamamen teorik olarak mı yoksa II. Abdülhamid'i kast ederek mi kullandığı açık değildir. Osmanlı sultanları hakkında, “Allah kabirlerini nur ile doldursun.” mealinde dua etmesi ve diğer Müslüman sultanlar ve hükümdarlar içinde onların mazhar olduğu başarıların başkalarına nasip olmadığını belirtmesi¹⁰⁰ II. Abdülhamid ile ilgili olarak menfi bir yaklaşımının olup olmadığı noktasında net bir kanaate varmayı zorlaştırmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı mensuplarının siyasi düşünce sahasında çok yazmadıkları bilinmektedir. Seyyid Abdullah Cemaleddin bu bakımdan istisnalar arasındadır. Siyasi düşünceleri, klasik dönem âlimlerinin görüşlerine benzemekle birlikte onun kadim siyasal düşüncelere getirdiği yeni açılımlar vardır. Cemaleddin Efendi, İslam'daki siyasi hükümleri Kur'an'da hayatın, neslin, ırzın, malın ve aklın korunmasına yönelik esasları öne çıkararak açıklamıştır. İslam'da bu yöndeki hükümlerin hedefinin insan hak ve hürriyetlerinin korunması, zulmün engellenmesi ve adaletin tam olarak tesis edilmesi olduğunu söylemiştir. Ona göre, devlet idaresi güvenilir, ahlaken dosdoğru, işini yapacak kudrete, bilgiye ve yeteneğe sahip kişilere emanet edilmeli, halk da kendilerinden olan bu sağlam yöneticilere itaat etmelidir. Bunun yanında onun idare edilen ile idare eden arasında görevleri dışında bir fark olmadığını belirtmesi önemlidir. Cemaleddin Efendi'nin, İslam'ın önerdiği siyasal ilkeler ile onları şiar edinen Müslümanları adalet,

⁹⁸ Musa Kazım, “İstibdat – Hürriyet - Hâkimiyet-i Milliye”, *Mevâiz-i Diniye*, Birinci Kısım, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertib edilmiştir, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1328, s. 25.

⁹⁹ *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 6-21; Mehmed (Said Halim Paşa), *Mukallidliklerimiz*, Matba'a-i Kütübhane-i Cihan, İstanbul, 1329, s. 3, 7, 10; Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 277-278.

¹⁰⁰ S. A. Cemaleddin, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, s. 68.

müsavat, meşveret ve hürriyet değerleri ile bir arada yüceltmesi onun çağın simge siyasi kavramlarını iyi takip ettiğinin bir işaretidir.

Bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi İslam siyasi geleneğinde de devlet başkanının belirlenmesi büyük bir meseledir. Cemaleddin Efendi'nin, başkan/halife/imam seçiminde "ehlü'l-hal ve'l-akd"e güçlü bir pozisyon atfettiği görülmektedir. Bununla birlikte bu kurulun belirlediği adayın millet tarafından kabul edilmesi gerektiğini söylemesi halkın pozisyonuna da önem verdiğini ortaya koymaktadır. Kabul gören adaya bütün Müslümanların biat etmesi gerektiğini ifade ederek de önerdiği sistemin İslamiliğini korumuştur. Devlet başkanına karşı girişilecek bir isyan hareketini dahi değerlendirmesi onun devlet-halk ilişkisinin her tarafını düşündüğünü göstermektedir. Bir isyan durumunda asiler haklı iseler kendilerine karşı insaf ile muamele edilmesini haksız iseler devlet başkanının yanında yer alınmasını önermesi devlet yönetiminde adaletin yanı sıra asayiş ve düzeni de önemseydiğini göstermektedir.

Onun en âdil ve en mükemmel hükümet şekli olarak Hz. Muhammed ve Dört Büyük Halife dönemlerinde uygulanan "şer'i şûra"yı önermesinin, hem sistemin İslami bir model olmasından hem de bu sistemi katılımcı bulmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İstişare üzerinde çok fazla durması da istişare modelinin köklerini İslam'ın ilk döneminde bulması ile de yakından ilgilidir. Cemaleddin Efendi, yaşadığı dönem itibariyle Avrupa'da yaygın olan parlamenter monarşiyi Avrupa ülkelerinde yaşanan birtakım huzursuzluklar ve sistemde gördüğü bazı açmazlar sebebiyle tasvip etmemiştir. Batı'da uygulanan yeni siyasal sistemlerin esin kaynağı olarak da özellikle Endülüs Müslümanlarını görmesi İslam siyasasına duyduğu güveni göstermektedir. Buradaki temel hareket noktası Müslüman toplumlardaki eşitlik ve hürriyet anlayışıdır. Onun İslam siyaseti düşüncesindeki esnek tutumu da bununla alakalıdır. Eğer siyasal sistemde bir değişime ihtiyaç varsa bunun İslam siyasetinin kendi içinde yapılacak birtakım düzenlemeler ve değişikliklerle yapılabileceği kanaatindedir. Her halükârda vurguladığı husus istibdata izin verilmemesidir. Cemaleddin Efendi'nin bu uyarısında Sultan II. Abdülhamid'i kast edip etmediğini anlamak güçtür. Onun sadece, İslam'da istibdatın ve ferdiyetçiliğin yasak olduğunu

belirtmesi ve buna karşılık ısrarlı bir şekilde istişareyi önermesi dikkat çekmektedir.

Cemaleddin Efendi devlet işlerinde görüş alışverişini ve tedbiri sadece halife/devlet başkanı için değil diğer devlet görevlileri için de gerekli görmektedir. Onlar da işlerini yaparken mutlaka uzman kişilere danışmalıdırlar. Onun bu hususta tecrübeli, ülkenin ekonomisine, ziraatına ve sair kaynakları ile imkanlarına vakıf insanlardan seçilmiş bir heyet oluşturulmasını önermesi adeta bir meclis tasviridir. “İstişare heyeti” olarak vasıflandırdığı bu meclis halk ile hükümetin seçtiği ve onayladığı büyük bir topluluk olarak bir araya gelecek ve hükümetin gücüne karşılık milli bir güç oluşturulacaktır. Heyetin aldığı kararların geçerli olması için de birtakım hukuki esaslar belirlenecektir. Diğer taraftan bu heyetin gerçekleştirdiği sözleşmelerin genel bir biat olarak kabul edilmesini önermesi de teklif ettiği sistemi İslamileştirme çabası gibi görünmektedir. Bu konunun üzerinde o kadar durmuştur ki siyasal sistemin yapısı, işleyişi ve diğer yönleri hakkında yaptığı açıklamalar İslam ile temellendirme çabalarının yanında zayıf kalmış, izahları zaman zaman bir tür siyasal ahlak manifestosuna dönüşmüştür.

Son dönem Osmanlı ulemasının çoğu meşrutiyetçi ve İslamcıdır. Cemaleddin Efendi ise doğrudan meşrutî monarşiyi desteklememiştir. Bununla birlikte görüşlerinde ve yaklaşımlarında özellikle herhangi bir etnik unsurunu öne çıkarmaması ve sürekli İslami referanslara baş vurması göz önüne alınırsa ideolojik olarak İslamcı bir çizgide durduğu söylenebilir. O, dönem olarak Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler arasında kalan kuşaktır. 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Osmanlı uleması sıkı bir şekilde meşrutiyet idaresinin yanında yer almış hatta bununla yetinmeyip İslam’a en uygun yönetim tarzının meşrutiyet olduğunu iştihakla savunmuşlardır. Cemaleddin Efendi, II. Meşrutiyet’in ilanından yedi buçuk yıl önce vefat etmiştir. O hayatta iken Osmanlı Devleti henüz meşrutiyet atmosferine girmemişti. Yaşasaydı meşrutî monarşiden yana mı olurdu? Bilemiyoruz, ancak onun yeniliklere açık ve ufku geniş bir münevver olduğu ortadadır. Siyasi meselelere dair yazdıklarını daha sonra genişletmek istemesi de onun, bu yöndeki teccüssünü gösterdiği gibi yeni arayışlar peşinde olduğunun mesajını da vermektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.DH 1220/95537, 8 Şaban 1308 (19 Mart 1891).

İ.DH 1226/95998, 12 Ramazan 1308 (21 Nisan 1891).

Y.A.HUS 412/156, 8 Kanunusani 1316 (21 Ocak 1901).

Y.EE 128/72, 16 Mayıs 1308 (28 Mayıs 1892).

Y.PRK.MK 5/68, 29 Şevval 1309 (27 Mayıs 1892).

Kitap ve Makaleler

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Fransız Devrimi'nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794 Özgürlüğün İcadı*, C. I, Dipnot Yayınları, Ankara, 2020.

Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*, Librairie Picart, Paris, 1922.

Barry, Norman P., *Modern Siyaset Teorisi*, çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, Liberte Yayınları, Ankara 2004.

Beyazıt, Yasemin, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilig*, Sayı: 54, Yaz 2010, s. 47-74.

el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *el-Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, C. I, i'dad ve tkd. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1998.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1333.

Davies, Norman, *Europe A History*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâti'd-Diniyye*, thk. el-Kadî Nebîl Abdurrahman Heyyavî, Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, t.y.

el-Gannuşî, Raşid, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler*, çev. Osman Tunç, Mana Yayınları, İstanbul, 2015.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Herausgegeben von Eduard Gans, Verlag von Dunder und Humblot, Berlin, 1848.

Heywood, Andrew, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek vd., Adres Yayınları, Ankara, 2016.

Hobbes, Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civill*, printed for Andrew Crooke, London, 1651.

Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyâse*, el-Matba'atü'l-Fütûhil-Edebiyye, Mısır, ty.

İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri Faslu'l-Makâl el-Keşf an Minhâci'l-Edille*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtî'il-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*, thk. t.lk. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1950.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012.

Jellinek, Georg, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine*, çev. Rezzan İtişgen Dülger, Muzaffer Dülger, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Karlığa, Bekir, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2014.

Keane, John, *Kısa Demokrasi Tarihi*, çev. Ali Nalbant, Say Yayınları, İstanbul, 2022.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul, 1329. Mehmed (Said Halim Paşa), *Mukallidliklerimiz*, Matba'a-i Kütübhaneye-i Cihan, İstanbul, 1329.

Meriç, Cemil, *Işık Doğudan Gelir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Meriç, Cemil, *Umrandan Uyarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Musa Kazım, "İstibdat – Hürriyet - Hâkimiyet-i Milliye", *Mevâiz-i Diniye*, Birinci Kısım, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertib edilmiştir, Dâru't-Tibâati'l-Âmîre, İstanbul 1328.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

Popper, Karl Raimund, *Hayat Problem Çözmektir Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine*, çev. Ali Nalbant, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.

Said Halim Paşa, "İslam'da Teşkilât-ı Siyasiyye", çev. Mehmed Akif (Ersoy), *Sebilü'r-Reşad*, C. XX, Sayı 500, 9 Ramazan 1340.

es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Ser'iyye fî Siyadeti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye*, Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1319.

es-Seyyid Abdullah Cemaleddin, *es-Siyasetü's-Şer'iyye fî Hukûki'r-Râi ve Sa'âdeti'r-Ra'iyye (Ar.)*, Matba'atü't-Terakkî, Mısır, 1318.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317.

Tâhirü'l-Mevlevî, *Tannâne ve Tayyâre Kasîdeleri Şerhi*, haz. Cüneyt Taşan, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2021.

Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Uludağ, Süleyman, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Watt, W. Montgomery, Yavuz, Hulûsi, *İslâm Avrupa'da*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2000.

Zerdeci, Hümeýra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008.

İnternet Kaynakları

Apaydın, H. Yunus, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyaset-i-seriyye>, 08.02.2023.

el-Ensârî, Abdülhamîd İsmail, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd>, 15.02.2023.

Hanioglu, M. Şükrü, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet>, 02.01.2023.

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%BCmin-suresi/4154/21-22-ayet-tefsiri>, 25.02.2023.

<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

Kallek, Cengiz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/biat>, 18.02.2023.

Köse, Saffet, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-abdullah-efendi>, 12.02.2023.

Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/>

Türcan, Talip, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat>, 09.02.2023.

Yavuz, Yusuf Şevki, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>, 21.02.2023.

Extended Abstract

Sayyid Abdullah Cemaleddin was the Egyptian judge of the Ottoman Empire between 1891-1901. He was born on May 5, 1844 in Ergene (Bridge), one of the towns of Edirne. Cemaleddin Efendi, who was educated in Islamic sciences, had a good command of both Turkish and Arabic languages, as well as a little Persian. He started his career in an office of the Shari'a Court Clerk in 1280 (1863-64) and had higher positions by time. He worked as the Naib of the Beirut Sharia Court and the Syria Judicial Inspector. On June 30, 1885, he was appointed to the Eastern Rumelian Islamic Community with the rank of Istanbul. After a while, he was appointed to the General Shari'ah of Egypt in 1891 (h. 1308). He died on January 21, 1901, while he was the judge of Egypt. His famous work on politics is "es-Siyasetü'ş-Şer'iyye fî Siyadeti'r-Râî ve Sa'âdeti'r-Ra'îyye". Apart from this, he has five more works, three of which are treatises. Although he is not one of the well-known names of 19th century Ottoman political thought, the ideas of Cemaleddin Efendi are important. When we consider that the members of the ulema class did not write much about political thoughts in his time, the importance of his writings is doubled.

Abdullah Cemaleddin Efendi, who thinks that politics and political science are extremely necessary for Muslims, bases the legitimacy of politics on the Qur'an and Sunnah. He explains the wisdom of the political judgements in Islam through the principles set forth in the Qur'an for the protection of life, ancestry/family, chastity, property and mind, and extremely strict prohibitions. In fact, by mentioning the Islamic judgements related to politics, he aims to show that the state and politics are essential to implement them. What is intended by these judgements is to protect human rights and freedoms, establish justice throughly and not to allow persecution.

According to him, rulers who do not follow their desires and oppress people are needed in order to enforce an effective policy in a country. State affairs and the administration should be entrusted to people who are reliable and have the power, knowledge and ability to do their job properly. He bases his opinion on this issue in the verse in the Qur'an in which Allah commands that trusts be given to their rightful owners and that people be judged with fairness (Nisa 4/58). The people should obey

these strong rulers among them who are charged with authority. (Nisa 4/59). Cemaleddin Efendi characterizes the members of the Islamic ummah, who act in accordance with these principles, as a nation that is guided to the happiness of the world and the hereafter on the basis of justice, equality, consultation and freedom.

Most of the late Ottoman intellectuals are constitutionalists. Although Cemaleddin Efendi is not a constitutionalist, he does not look at the principles or approaches in Islamic politics dogmatically. He thinks that the flexibility in Islamic law also applies to politics. He says that flexible political judgements are not contrary to Sharia. If the limit set by the Shariah is not exceeded, the judgements may also be changed according to time. In this regard, one of the provisions of "Mecelle", "Difficulty brings ease." and "It cannot be denied that the judgements will change with the change of time." It defends that, no matter what the issue is, the most appropriate and legitimate actions should be carried out for the benefit of people taking the time and age into account, by showing the articles of it as evidence.

Cemaleddin Efendi, who said that there was no difference between the people and their rulers, and that they were equal, stated that there was only a difference between them in terms of their duties. Both parties are members of the same nation. As an ummah, they are like the organs of the same body. Presidency as a duty or position has been studied under the headings of "imamat" or "caliphate" in Islamic literature. Both of these concepts have been used to mean political leadership or presidency in Muslim societies. Cemaleddin Efendi said that determining the head of state is one of the most important obligations for Muslims and stated that the contract of the presidency ('akd-i imâmet) is realized in two ways.

1. The head of state can say directly who will come after him. For example, Hz. Abu Bakr wanted Umar to become the caliph after him. Although this method looks like assignment, it is a system that requires allegiance, that is, a kind of public approval. Hz. Umar's caliphate was fixed as the demand of the previous caliph was accepted by the people who were in the position of voters.

2. It is realized through the allegiance of scholars or a community whose opinions are trusted and who have foresight in administrative

matters. In fact, it is a kind of election conducted by a small part of society. The person to become the caliph/president is determined from among the candidates by the negotiations and opinion polls of the election board, and then allegiance is given to him, that is, the presidency is approved. It can be said that the first practice of this method was at the time when Hz. Abu Bakr was elected as caliph.

Cemaleddin Efendi listed the requirements for the presidency in seven items, referring to Maverdi, the famous Islamic political scholar who lived in the 10th and 11th centuries. These are: Justice, science, having a healthy body, a political insight that can see the needs of people and manage them, and being courageous.

In Islamic political thought and law, the delegation that has the authority to elect the head of state and dismiss him when necessary is called "ehlü'l-hal ve'l-akd". The vast majority of Islamic scholars are of the opinion that the caliph, that is, the head of state, can be elected with the oath of allegiance of ahlu'l-hal ve'l-akd. Those to be involved in the group of Ehlü'l-hal ve'l-akd must be among the people who stand out in the society in terms of morality, knowledge and being well-educated. In the tradition of Ahl as-Sunnah, there is a prevailing view that the caliph/head of state represents the dominance of the ummah and therefore should come to power through election conducted by the ummah.

Cemaleddin Efendi said that in the presidential election, "ehlü'l-hal ve'l-akd" should try to find the most suitable candidate for the Muslims and let them know about him. If it is accepted by the people, oath of allegiance is given. He considered that it is an obligation to obey the head of state after allegiance, as he saw it as a condition for all ummah/Muslims to participate in allegiance. He stated that the elected caliph/president also had duties such as protecting religion, enforcing laws, ensuring the security of the country, and regulating the economy. The head of state is dismissed if he fails to deliver justice or if he has a health problem that prevents him from carrying out his duty. His approach to a rebellion against the head of state is as follows. Rebels are tyrants if they are wrong. However, if the rebels have revolted because of oppression, the persecution should be stopped and they should be treated fairly. However, if this is not the case and they

rebelled to divide the society and make mischief, the people should help the president against them.

Cemaleddin Efendi makes a general classification and deals with the forms of government under three headings. These are the totalitarian regime, the parliamentary monarchy and the government based on the shura. He does not approve of the parliamentary monarchy prevalent in Europe during his lifetime. In this type of administration, he argues that all members of the society are both judges and prisoners. According to him, the most just and perfect form of government is the sharia shura, which is the form of Islamic government applied during the reigns of Hz. Muhammad and the Four Great Caliphs.

The orientalist who say that the Islamic civilization influenced the Western civilization is not small in number. Cemaleddin Efendi is also of the opinion that the understanding of freedom in Islam had a serious effect on the emergence of the parliamentary system in the West. He states that the ancient Germanic, Gothic and Normandy tribes of Europe were administered under the arbitrary rule of their chiefs. He says that the Romans also deprived people in the areas they invaded of the privileges of Roman law. After the adoption of Christianity, the people were oppressed by the church and the kings. According to him, it is after this phenomenon that Europeans started to make progress by focusing on science. In particular, the science and wisdom of Andalusian Muslims began to illuminate Europe. Thus, Europeans learned the principles of Islamic law and spread them across their lands. He believes that the influence of Ibn Rushd and Ibn Khaldun was great in this regard. He also attributes the developments regarding human rights in Europe to the translations of the works of Islamic philosophers. He does not deny the role of Greek philosophy in this enlightenment movement.

According to Cemaleddin Efendi, Europeans, influenced by Muslims, began to adopt the understanding that the reason for the existence of the people was not the king, but the king was in the position of ruler to serve the people. To confirm these claims, he cites articles in European constitutions that specify issues such as the rule of law, the electoral system, and the protection of personal liberty. However, he states that they are faced with some social tensions due to the fact that Westerners go too far in this direction.

Although Cemaleddin Efendi did not support the constitutional monarchy, he always emphasized consultation. He has adopted a stance in favor of consultation and multi-participatory administration on matters that require opinions and measures in state affairs. He said that since state affairs are important and difficult matters, the head of state and other state officials should consult experts while doing their jobs. He considered that it is necessary to work hard and do a meticulous research to find the right and useful thing in every matter for the benefit of the society. While declaring his views on consultation, he gave examples from the verses in the Qur'an that suggest consultation (Âl-i İmran 3/159), and he quoted some anecdotes from the history of Islam.

A society consists of many different segments, and each segment wants to be recognized by the state through their representatives. Cemaleddin Efendi says that a committee should be formed which consists of the establishment from all segments of the society in which scholars, who are experienced and have comprehensive knowledge about the trade, agriculture and other sources and facilities of the country, and who are well-known with their honesty and reliability, high-ranking soldiers, business people, etc. According to him, this great community, elected and approved by the public and the government, should be brought together in the form of a "consultation committee" and a national power should be formed against the power of the government. In order to make decisions taken by the committee to be valid, legal principles and duties must be determined and contracts made within this framework must be accepted as a general allegiance. In fact, the council he is talking about here is a kind of assembly. He also defends this system, which is based on the exchange of views, against tyranny. Are these opinions of Cemaleddin Efendi purely theoretical, or does he have an evil intention against Sultan II. Abdulhamid? This is not clear from his statements. He rarely praises the Ottoman Empire. In any case, he stated that tyranny and individualism are prohibited in Islam and gave serious warnings about those who practice tyranny by abandoning consultation.

In 1908, when the Second Constitutional Monarchy was declared, almost all of the Ottoman ulema adopted a constitutionalist stance and claimed that the most appropriate management regime for Islam was

the constitutional monarchy. Cemaleddin Efendi is somewhat older than this generation in age. II. He died seven and a half years before the declaration of the Second Constitutional Monarchy. In other words, while he was alive, no mention of constitutionalism was made in the country. If he had lived, would he have defended the constitutional monarchy? We do not know, but it is obvious that he is an open-minded and broad-minded intellectual. Another striking point in his approaches is that he does not specifically address any race in his explanations. In this respect, it can be said that he is an Islamist in terms of political ideology. Finally, the opinions similar to those of Cemaleddin Efendi were shared by Said Halim Pasha, one of the grand viziers of the Constitutional Period (1913-1917).

Araştırma Makalesi

Tanzimat Dönemi Osmanlı Yol Çalışmaları Örneğinde İnebolu Yolu Yapım Faaliyetleri (1862- 1876)*

Alperen Yalçın Bazna**

(ORCID: 0000-0002-7549-6261)

Makale Gönderim Tarihi

11.02.2023

Makale Kabul Tarihi

05.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bazna, A. Y., "Tanzimat Dönemi Osmanlı Yol Çalışmaları Örneğinde İnebolu Yolu Yapım Faaliyetleri (1862-1876)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 232-291.

APA: Bazna, A. Y. (2023). Tanzimat Dönemi Osmanlı Yol Çalışmaları Örneğinde İnebolu Yolu Yapım Faaliyetleri (1862-1876). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 232-291.

Öz

Tanzimat Dönemi'nde eski kara yollarının çoğu bakımsızlıktan dolayı elverişsiz duruma düşmüştü. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde şose yollar ile kara yolu ağlarında yeniden bir yapılanmaya gidildi. Çünkü merkezi hükümet, yolların bir devletin varlığını sürdürüp egemenliğini tesis etmesinde, iktisadi ve ekonomik gelişmeleri temin edip ülkenin mamur ve refahını arttırmasında oynadığı önemli rolü Avrupa'daki gelişmeleri de göz önünde bulundurarak daha iyi kavramıştı. Bu anlamda oluşturulan geçici imar meclislerinden ulaşım öncelik verilmesi ve kara yolu ağlarının geliştirilmesi istendi. Ancak yol

---

* Bu Çalışma 2021 yılında Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği (1839-1876)" isimli doktora tezinden geliştirilerek yazılmıştır.

** Dr. Arş. Gör. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ylcbtn@hotmail.com.

PhD, Research Assistant, Çankırı Karatekin University, Faculty of Letters, Department of History, Republic of Türkiye.

inşa faaliyetlerinin bir program dâhilinde yürütülmesi gerekiyordu. Bunun için Nafia Hazinesi, Nafia Nezareti ve bazı teknik kuruluşlar ihdas edilerek yapılacak şose yolların yapım faaliyetleri bir program dâhilinde ve kurallar çerçevesinde yürütülmeye çalışıldı.

Bu çalışmada ilk olarak İnebolu'dan Kastamonu'ya ancak daha sonra bazı zaruretlerle oradan da Çankırı'ya kadar uzatılmasına karar verilen İnebolu yolunun, şose ve toprak yol biçiminde yapım faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmada bu yapım faaliyetlerinin ayrıntılı olarak ele alınmasının amacı yukarıda da belirtildiği üzere yolun bir ülkenin mukadderatına sağladığı avantajlar dışında inşa faaliyetleri esnasında ne gibi zorluklarla karşılaştığını ve bu gibi imar faaliyetlerinin hangi sebeplerden dolayı zamanında tamamlanmadığını arşiv kaynakları ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Yol, İnebolu, Tanzimat, İmar.

Inebolu Road Construction Activities in the Sample of Ottoman Road Works in the Tanzimat Period (1862-1876)

Abstract

During the Tanzimat Period, most of the old highways had fallen into disrepair due to neglect. For this reason, a restructuring was made with macadam roads in the highway networks in the Tanzimat Period. Because the central government had a better understanding of the important role of roads in maintaining the existence of a state and establishing its sovereignty, ensuring economic and financial developments and increasing the prosperity and prosperity of the country, by taking into account the developments in Europe. It was requested from the temporary zoning councils formed in this sense to give priority to transportation and to develop road networks. However, road construction activities had to be carried out within a program. For this , the construction activities of the macadam roads to be built by the Nafia Treasury, the Ministry of Public Works and some technical institutions were tried to be carried out within a program and within the framework of the rules.

In this study, the construction activities of the İnebolu road, which was first decided to be extended from İnebolu to Kastamonu, but then to Çankırı with some necessities, in the form of a macadam and earth road, were discussed in detail. The purpose of discussing these construction activities in detail in the study is to reveal within the framework of archival sources what kind of difficulties were encountered during the construction activities and for what reasons such construction activities were not completed on time,

apart from the advantages that the road provided to the destiny of a country, as stated above.

Keywords: Kastamonu, Road, İnebolu, Tanzimat, Reconstruction.

Giriş

İnsanlık tarihinin başlangıcına kadar geri götürebilecek yol, zamanla özellikle ticari ve askeri amaçlara hizmet etmek kaygısıyla kullanılmaya başlandı.¹ Yol yapımında zamanla ticari ve askeri kaygıların ön plana çıkmasında, toplumların gerek refahlarını temin etmek gerekse güvenliklerini daha ivedilikle sağlamak düşüncesi etkili olmuştu.² Yol aynı zamanda eski devirlerden beri özellikle merkezi devletlerce, hâkimiyetlerindeki insanlara daha sistemli bir şekilde hükmetmede de etkili bir araç olarak kullanılıyordu.³ Bu çerçevede Persler, hâkimiyetlerine aldıkları bölgelerin kontrolünü sağlamak saikiyle iyi organize edilmiş bir ulaşım ve iletişim ağı geliştirdiler.⁴ Görüldüğü üzere yollar, eskiden beri özellikle merkezi devletlerin refah, güvenlik ve otoritelerinin temininde önemli bir maddi ve teknik vasıta olarak kullanılmıştır.⁵ Bu sebeple daha önceki devletler gibi Osmanlı Devleti açısından da yol, oldukça mühim bir yere sahipti. Osmanlı Devleti, yol ağlarını oluşturup geliştirirken bir taraftan bakiyesi olduğu devletlerin diğer taraftan ise farklı coğrafyalarda kurulmuş merkezi devletlerin sistemlerinden istifade etti. Bu anlamda Anadolu'da eski Roma-Bizans ve Anadolu Selçuklu dönemlerinden kalan ve İstanbul merkez olmak

¹ Nitekim eski çağlardan beri yollar, askerlerin sevk ve idaresinde olduğu kadar ticari eşyaların naklinde de önemli bir paya sahipti. Bkz. Hüseyin Çınar, "Osmanlı Ulak-Menzilhane Sistemi ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 3 (1999), s. 627.

² Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 1.

³ Selahattin Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri 1839-1908", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 3 (1999), s. 644.

⁴ Fariz Öncü, *M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu Yönetiminde Anadolu'da Ekonomik Durum*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 51.

⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 496-497.

üzere orta, sağ ve sol olmak üzere üç ana yöne ayrılan yollar⁶ ile kervansaray, ribat, han, derbent, menzil gibi tesis ya da müesseseler kullanılmaya devam edildi.⁷ Bu tesisler içerisinde Tanzimat öncesi Osmanlı haberleşme teşkilatı içerisinde “*Menzil Teşkilatı*”nın⁸ Osmanlı yol ağlarının oluşumunda önemli bir etkisi vardı. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısında Menzil Teşkilatı bozulunca buna alternatif olmak üzere Posta Teşkilatı kuruldu.⁹

Tanzimat dönemine gelindiğinde Osmanlı idarecileri, yol yapımının ülkenin bayındır hale gelmesi kadar ticaretinin ve buna bağlı olarak zenginlik¹⁰ ve merkezileşmesine hatta taşra idari yapısının dönüşümüne¹¹ yaptığı katkı ve önemi kavradıklarından birtakım

⁶ Şenay Atam, *Osmanlı Devleti’nde Nafia Nezareti*, TTK, Ankara, 2020, s. 3; Emrah Çetin, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı*, TTK, Ankara, 2017, 147.

⁷ M. Hüdai Şentürk, “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı’na Genel Bir Bakış”, *Türkler*, 14 (2022), s. 446.

⁸ Menzil Teşkilatı, ilk zamanlarda devlet emirlerinin taşraya gönderilmesi ve taşrada meydana gelen her türlü durumdan haberdar olmak amacı ile kurulmuştu. Daha sonra menziller, nakliyat işlerinde, seferlerde askerlerin işlerinin sağlanmasında ve özel haberleşmede de kullanılmaya başlandı. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Osmanlı Araştırmaları II* (1981), s. 125.

⁹ Posta Teşkilatı’nın asıl kuruluşu 4 Temmuz 1840 tarihli bir irade ile gerçekleşmiştir. 23 Ekim 1840 tarihinde de Posta Nezareti kurulmuş ve başkentten Edirne’ye ilk postalar 28 Ekim 1840 yılında, Anadolu’ya ise 2 Kasım 1840 tarihinde çıkarılmıştır. Bu arada Posta Nezareti hakkında 16 Kasım 1840 tarihinde bir Nizamname çıkarılmış ve bu Nizamname Fransa Posta Kanunlarından ülke şartlarına uyarlanarak tatbik edilmiştir. Bkz. Nesimi Yazıcı, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, 3 (1992), 336.

¹⁰ Örneğin Ahmed Vefik Efendi Bursa’da yaptığı teftişler sonrasında Bursa’daki ulaşım sisteminin oldukça kötü durumda olması nedeniyle köylülerin ürünlerini şehre götürüp satamadıklarını bu yüzden 40 paralık ekmeğin 60 paraya çıktığı ifade edilmekteydi. Bkz. Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 383-384.

¹¹ Örneğin 1860 yılında Taşlıca kazası, yol güvenliği, Hersek sancağı merkezi Mostar’a olan uzaklığı ve büyüklüğü dolayısıyla Kolaşın, Çaniçe ve Prepol kazaları sınırlarına dâhil edilmek suretiyle kaymakamlığa dönüştürülmüştür. Bkz. Murat Tuğluca, “Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca’nın İdari Dönüşümü (1851-1912)”, *OTAM*, 38 (2015), s. 187.

çalışmalarda bulundular.¹² Bu amaçla imar faaliyetlerine kaynaklık teşkil etmesi amacıyla 1845 yılında 20.000 keseyi aşkın bütçeli bir Nafia Hazinesi¹³ ve 1848 yılında ise görevleri arasında yol ve köprü yapımı da bulunan Nafia Nezareti kuruldu.¹⁴ Bunun dışında ‘*Tarik Komisyonu*’ gibi birtakım teknik kuruluşlar da ihdas edildi.¹⁵ Bu komisyonun yaptığı en büyük icraatlardan biri sonraki Yol Nizamnamelerine de örneklik teşkil edecek bir ‘*Yol Talimatnamesi*’ni hazırlamış olmasıdır.

Tarik Komisyonu’nun talimatnamesi ilk önce pilot bölge olarak belirlenen İzmir, Kütahya ve İnebolu yollarında uygulanacaktı. Bundan dolayı ilgili talimat maddeleri çerçevesinde bu yolların yapımına başlanması için Hüdavendigâr, İzmir ve Kastamonu valileri ile Ticaret ve Maliye Nezaretlerine bilgilendirmeler yapıldı. Söz konusu talimatname eğer inşa edilen yollarda başarı sağlarsa ülkenin diğer yerlerine de tatbik edilecekti.¹⁶ Bununla birlikte istenilen başarı sağlanamadı. Bu nedenle 1857 yılının sonlarına doğru yol yapım çalışmalarına dair Meclis-i Âli-i Tanzimat’ta yapılan müzakereler sonrasında Umur-ı Nafia’nın özel bir şubesi olmak üzere ‘*Maabir Komisyonu*’nun teşkil edilmesine karar verildi.¹⁷ Yol yapımına dair düzenlemeler 1849 tarihli Eyalet Meclisleri Talimatnamesi¹⁸; 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi (madde 11 ve madde 27)¹⁹ ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi’nde de yer almaktaydı (madde 11, 12 ve 68).²⁰

¹² Yol ve köprü yapımına ihtiyaç duyulmasının nedenlerinden biri Osmanlı ülkesinin bir tarım ülkesi olması dolayısıyla iç kesimlerde bulunan yerleşimlerin ürettikleri tarım fazlası ürünlerini satamamalarından kaynaklanıyordu. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def’a 330, 29 R 1263 (16.04.1847).

¹³ Aziz Tekdemir, “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Ocak 2011), s. 127.

¹⁴ Şenay Atam, *a.g.e.*, s. 20-21; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Taşkilâtında Reform (1836-1856)* Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 140-141.

¹⁵ Tozlu, *a.g.m.*, s. 646-647.

¹⁶ İlgili talimat maddeleri çerçevesinde bu yolların yapımına başlanması için Hüdavendigâr, İzmir ve Kastamonu valileri ile Ticaret ve Maliye Nezaretlerine bilgilendirmeler yapılmıştır. *BOA, A.MKT.MVL.* 66/76, 1 (1), 27 S 1270 (29.11.1853).

¹⁷ *BOA, I.MMS.* 11/452, 4 (1), 12 Ra 1274 (31.10.1857).

¹⁸ *Mecmua-i Kavanin*, Takvimhane-i Amire, 15 R 1267 (17.02.1851), s. 62, 66, 69.

¹⁹ Erkan Tural, “1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 13/2 (Nisan 2004), s. 111,113

²⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 73, 86.

Yol yapım faaliyetlerine dair kimi yasal düzenlemeler de yapıldı. Yapılan ilk yasal düzenleme Meclis-i Maabir²¹ tarafından yapılan 1861 tarihli “*Memalik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname*”dir.²² Nizamname, numune kabilinde olmak üzere Edirne, Selanik, Trabzon ve Hüdavendigâr eyaletleriyle, Canik ve Kastamonu sancaklarında uygulanacaktı.²³ Karayolu ile ilgili çıkarılan bu ilk Nizamname, 31 maddelik 6 bölümden oluşmaktaydı.²⁴ Nizamname’nin “*Yolların Ta’rifıyla Tertib-i Sınıfı Beyanındadır*” başlığını taşıyan birinci bölümü sekiz maddeden (1-8. maddeler); “*Yolların Sûret-i İslah ve Tesviyesi Beyanındadır*” başlığını taşıyan ikinci bölümü yine sekiz maddeden (9-16. maddeler); “*İ’mâlât-ı Umûmiyede Bilâ Ücret İşlemeye Mecbur Olanlar Beyanındadır*” başlığını taşıyan üçüncü bölümü üç maddeden (17-19. maddeler) “*Sınıf-ı Evvel ve Sınıf-ı Sâni Yollarında İşleyecekler Beyanındadır*” başlıklı dördüncü bölümü altı maddeden (20-25. maddeler); “*Sınıf-ı Sâlis ve Sınıf-ı Râbi’ Yolları Ameliyyâtı Beyanındadır*” başlıklı beşinci bölümü beş maddeden (26-30. maddeler) ve “*Ameliyyâtın Teftiş ve Muâyenesi Beyanındadır*” başlığını taşıyan altıncı bölümü ise bir maddeden (31. madde) oluşmaktaydı.²⁵

1861 tarihli bu ilk Yol Nizamnamesi, uygulamada bazı sıkıntılar yarattığı için zamanla halk tarafından şikâyet konusu yapıldı. Şikâyetler, ya kendilerinin mevkileri gereği hiçbir şekilde inşa edilmekte olan yollardan istifade edemeyeceklerine ya da söz konusu yolların buldukları kasaba ve köylere oldukça uzak olmasına dair iddialardı.²⁶

²¹ Hatta Meclis-i Maabir’in Osmanlı yollarının yapım ve onarımında bir dönüm noktası teşkil ettiği ve kuruluşundan itibaren tüm nizamnamelerin bu kurul tarafından çıkarıldığı değerlendirilmektedir. Bkz. Tozlu, *a.g.m.*, 646.

²² BOA, *I.MMS.* 24/1021, 6 (1), 8 Ca 1278 (11.11.1861).

²³ BOA, *I.MMS.* 24/1021, 1 (2), 27 R 1278 (01.11.1861); BOA, *A.MKT.NZD.* 383/48, 1 (1), 5 C 1278 (08.12.1861); BOA, *MVL.* 846/33, 1 (1), 7 C 1278 (10.12.1861).

²⁴ Nizamname padişahın onayına sunulmadan önce Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye’nin Kavanin ve Nizamât Dairesinde müzakere edildi. Yapılan müzakerelerde, yol yapımının ülkenin düzeninin temini ve mamuriyeti için önemli bir vasıta olduğu vurgulanmaktaydı. BOA, *I.MMS.* 24/1021, 1 (2), 27 R 1278 (01.11.1861).

²⁵ BOA, *I.MMS.* 24/1021, 3 (1,2,3), 27 R 1278 (01.11.1861); *Düstur*, Tertip 1, Cilt 4, Evahir-i Şaban 1289 (23.10-01.11.1872): 522-530).

²⁶ BOA, *I.MVL.* 575/25822, 1 (1), 8 S 1284 (11.06.1867); *Takvim-i Vekayi*, Def’a 885, 1 Ra 1284 (03.07.1867).

Bu gibi iddialar aşağıda ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere İnebolu yolundan geldiği gibi taşranın pek çok bölgesinden de gelmişti.²⁷ Bunun üzerine 1867 yılı Haziran ayında bu şikâyetlere çözüm bulmak gayesiyle Turuk ve Maabir İdaresince, “*Turuk ve Maabir Nizamnamesine Zeyl*” başlığı altında 6 maddelik bir zeyil hazırlandı.²⁸ 1861 Yol Nizamnamesi için çıkarılan 1867 tarihli zeyil de karşılaşılan sorunlara yeterli gelmediğinden padişahın 13 Ağustos 1869 tarihli iradesi ile “*Turuk ve Maabir Hakkında Nizamnamedir*” başlığını taşıyan daha kapsamlı bir Nizamname yürürlüğe konuldu.²⁹ 13 Ağustos 1869 Nizamnamesi’nden farklı olarak yine 1869 Ağustos tarihli 3 bölüm 27 maddeden oluşan “*Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhânede Turuk ve Maâbirin Sûret-i İ’mal ve İdâresine Dair Ta’limât-ı Umumiye*dir” başlığını taşıyan umumi bir yol talimatı da çıkarıldı.³⁰ Talimât’ın dört maddeden oluşan birinci bölümünde, fen ve inşa memurları hakkında bilgiler yer almaktaydı. Buna göre yolların baş sorumlusu vali ve ondan sonra da başmühendis olarak belirlenmişti. Başmühendisler, vali ile Turuk ve Maabir İdaresine ve gerekirse yöre bilirkişilerine danışarak işlerini yürüteceklerdi. 1869 yılında yapılan düzenleme, İkinci Meşrutiyet’e kadar çok az bir değişiklikle yürürlükte kaldı.³¹

²⁷ Turuk ve Maabir İdaresinin hazırladığı zeyil müzakere edilmek üzere Meclis-i Vâlâ’ya gönderildiğinde burada yapılan toplantı neticesinde kaleme alınan mazbatada, hem yoldan istifade etmeyeceklerin hem de ilgili yola çok uzak olanların çalıştırılmalarının adalete uygun olmayacağı vurgulanmaktaydı. *BOA, I.MVL. 575/25822, 2 (1), 12 S 1284 (15.06.1867).*

²⁸ Söz konusu Zeyl’in maddeleri için bkz. *BOA, I.MVL. 575/25822, 3 (1), 12 S 1284 (15.06.1867); Takvim-i Vekayi, Def’a 885, 1 Ra 1284 (03.07.1867); Takvim-i Vekayi, Def’a 886, 9 Ra 1284 (11.07.1867) .*

²⁹ 13 Ağustos 1869 tarihli Nizamname’nin maddeleri için bkz. *BOA, I.MMS. 37/1549, 2 (1,2,3), 25 Ra 1286 (04.08.1869); Düstur, Tertip 1 Cilt 2a, Matbaa-i Amire, 1289/1872, s. 302-309. Ayrıca bkz. Tozlu, a.g.m., s. 651-652; Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *TAD, 15/26 (1991), s. 153-160.**

³⁰ Talimât’ın maddeleri için bkz. *BOA, I.MMS. 37/1549, 3 (1,2,3); 25 Ra 1286 (04.08.1869); Düstur, Tertip 1 Cilt 2a, Matbaa-i Amire, 1289/1872, s. 310-317, 18 Ca 1286 (26.08.1869). Ayrıca bkz. Çetin, a.g.e., s. 100-104; Tozlu, a.g.m., s. 652-653. Talimatın günümüz Latin harfleri ile çevirisi için bkz. Çadırcı, a.g.m., s. 161-167.*

³¹ Tozlu, a.g.m., s. 652-653.

Ana Hatlarıyla Kastamonu'nun Tarih Süreçte Arz Ettiği Önem ve Stratejik Niteliği

Kastamonu, muhtemelen 1075 yılında, Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'ın komutanlarından Kara Tekin tarafından fethedildikten sonra³² Türk nüfusun tedrici olarak arttığı ve 13. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Selçukluların iki uç merkezinden biri olarak *Türkmenler'in Başkenti* sıfatını almış bir kentti.³³ Kent, 1461 yılında Osmanlı egemenliğine girmiş ve en azından 17. yüzyılın başlarından itibaren zaman zaman arpalık ve zaman zaman malikâne olarak idare edilmesine değin önemini umumiyetle devam ettirdi. 1846 yılının ortalarına doğru gelindiğinde Kastamonu eyalete dönüştürülüp³⁴ Bolu, Viranşehir, Sinop ve Kocaeli sancakları³⁵ ona bağlandı.³⁶ 15 Aralık 1859 tarihli padişah iradesi ile kimi eyalet valilikleri mutasarrıflığa dönüştürüldüğünde³⁷, Kastamonu da mutasarrıflığa dönüştürüldü. Bununla birlikte 1867 yılında Kastamonu vilayete dönüştürüldü ve eskiden olduğu gibi Bolu, Sinop ve Çankırı livaları ilhak edildi.³⁸

Görüldüğü üzere Kastamonu zaman ve şartlara bağlı olarak farklı şekillerde idare edilmiştir. Bu durum merkezi idare açısından Kastamonu'nun arz ettiği öneme göre şekillenmiştir. Bu çerçevede bir

³² Refik Turan, "Selçuklular Döneminde Kastamonu", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Tebliğler*, 19-21 Ekim 1988, Kastamonu, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1989, s. 2. Nitekim 1085 yılında Sinop Bizanslılardan alındığında Kastamonu ve havalisi Kastamonu ve Çankırı fatihi olarak bilinen Kara Tekin'in elinde bulunmaktaydı. Bkz. Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 218.

³³ "Kuzey-Batı Anadolu'ya Türk Muhacereti ve Bölgede Bazı Türk Boy Adları", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 9/2, (Ekim 2001), s. 552.

³⁴ BOA, A.MKT. 41/88, 1 (1), 2 Ca 1262 (28.04.1846).

³⁵ Bu sancaklardan Bolu, Viranşehir ve Kocaeli sancakları Tanzimat'ın ilk yıllarında Kocaeli müşirliğine bağlanmıştır. Bkz. Emre Satici, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 252. 1855 yılında Kocaeli Kastamonu'da ayrılarak Hüdavendigâr eyaletine bağlandı. İlkay Erken, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli Sancağı'nın İdari Yapısı", *Türkiyat Mecmuası*, 25/2, (2015), s. 206

³⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1263/1847, s. 84.

³⁷ BOA, I.MMS. 16/686, 1 (1).

³⁸ Yeni kurulan vilayetler: Aydın, Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Kastamonu, Konya, Selanik, Yanya ve Üsküp Vilayetleri. BOA, I.MMS. 133/5692, 2 (1), 22 M 1284 (26.05.1867).

uç beyliği iken Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra birinci derecede önemli bir şehzade sancağı³⁹ olarak 1469 yılında Şehzade Cem Sultan'a⁴⁰, 1484 tarihinden sonra II. Bayezid'in oğlu Şehzade Mahmud'a⁴¹ ve Şehzade Mahmud'tan sonra oğlu Şehzade Orhan'a⁴² hizmet etmiştir. Şehzadeler dışında Süleyman Paşa⁴³, Karagöz Paşa⁴⁴, Lütfi Paşa⁴⁵, Şehzade Mustafa'nın lalası Sunullah Bey⁴⁶, Bağdat

³⁹ Şehzade sancaklarını önemlerine binaen iki dereceye ayırmıştır. Bunlardan Anadolu'da yer alan birinci derecedeki şehzade sancakları Kastamonu, Manisa, Konya, Kütahya, Trabzon, Antalya ve Amasya; ikinci derecedekiler ise Bolu, Kefe, Menteşe ve Akşehir gibi sancaklar idi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK, Ankara, 2011, s. 579.

⁴⁰ Hoca Saadedettin Efendi, *Tacü't-Tevarih-3*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s.100-101; Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbar*, Haz. Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu, TTK, Ankara, 2019, s. 277-278; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi, Sahaifü'l-ahbar fi Vekayü'l-a'sâr*, Arapça Aslından Türkçeleştiren: İsmail Erünsal, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz, s. 339.

⁴¹ Cevdet Yakupoğlu, Şehzade Mahmud'un Kastamonu'daki valiliğinin 1484 yılında başladığını ve 1504 yılında sona erdiğini ifade etmektedir. Bkz. Cevdet Yakupoğlu, "II. Bayezid'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Hayatı ve Faaliyetleri", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12, (2010), s. 323. Ayrıca Bkz. Cevdet Yakupoğlu, "Çobanoğulları ve Candaroğulları Zamanında Kastamonu", *Anadolu'nun Fethinden Milli Mücadele'ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu, 12-13 Nisan 20018, s. 69.

⁴² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Bellekten*, c. 39/156, (1975), s. 663, 678.

⁴³ Yakupoğlu (2010), *a.g.m.*, s. 323.

⁴⁴ M. Tayyib Gökbilgin bir çalışmasında, 15 S 909 (09.08.1503) tarihinde Kastamonu mirlivasının Karagöz Bey olduğunu belirtmiştir. Bkz. Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952, s. 483.

⁴⁵ Nitekim Lütfi Paşa, eseri olan *Asafname'sinde* memuriyet serüveni hakkında bilgi verirken Yavuz Sultan döneminde Çukadarlıktan 50 akçe müteferrikalık ile taşraya çıktığını daha sonra çaşnigirbaşılık, daha sonra kapıcıbaşılık, daha sonra mir-i âlemlik, daha sonra Kastamonu sancakbeyliği yaptığını kaydetmektedir. Bkz. Lütfi Paşa; *Asafname*, Haz. Doç. Dr. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1001 Temel Eser Dizisi: 87, Başbakanlık Basımevi, Anlara, 1982, s. 9. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 2.

⁴⁶ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defterleri I", *Belgeler*, 29/23, (1998), s. 69.

Beylerbeyisi Muzaffer Paşa, Yeniçeri Ağası Sinan Bey, Dulkadiye Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Vidin Beylerbeyi Hüseyin Paşa gibi ümeradan olanlara da hizmet etmiştir.⁴⁷ Bu, Kastamonu'nun, Selçuklular zamanından beri siyasi-idari ve kültürel açıdan önemli bir uç sahası olduğu kadar doğası bakımından da cazibeli bir görüntüye sahip oldukça mamur ve muazzam bir şehir olduğu anlamına geliyordu.⁴⁸

Kastamonu aynı zamanda Orta Anadolu'nun kuzeyinde kara ve deniz bağlantıları sayesinde bazı yeniliklerin uygulanmasında pilot bölge olmaya elverişli konumu ile de ülkeye önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda örneğin muhtarlık teşkilatı Anadolu'da ilk defa Kastamonu'da kurulmuştu.⁴⁹ Yine yol yapımı hususunda aşağıda ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere Kastamonu, pilot bölge olarak seçilen yerlerden birisiydi.⁵⁰

Kastamonu'daki Yol Yapım Çalışmaları ve Karşılaşılan Güçlükler

Kastamonu dâhilinde birinci derecede olan yollar, 19. asrın ortalarına değin Orta Kol Güzergâhını takip eden Bolu-Tosya istikametinde ilerlemekte olup, Doğu-Batı yönünde devam etmekteydi. Fakat bu asrın ikinci yarısından itibaren Kuzey-Güney istikametinde uzanan yeni bir yol inşa edilmesine başlandı. Bu yol, Karadeniz sahilinde yer alan İnebolu kazasından başlayıp Çankırı'daki tuz madenlerine kadar uzanacaktı.⁵¹ Bu yol, Çankırı istikametinden; Çankırı-Gündoğdu- İnköy-Kazancı-Yeniceköy-Çomarın-İlgaz-İlgaz dibi-Başdeğirmenler-Kastamonu-Şeker Köprü-Halkacılar-Devrekâni-

⁴⁷ Ömer Döşemetaş, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazası (1725-1750)*, Basılmamış Doktora Tezi, 2019, s.18.

⁴⁸ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, Haz. Faik Reşit Unat-Prof. Dr. Mehmed A. Köymen, c. II, TTK, Ankara, 2014, s. 581.

⁴⁹ BOA, HAT. 447/22313.H. 1.

⁵⁰ Örneğin 11.11.1861 tarihli *Memalik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname* yayınlandıktan sonra 10 Aralık 1861 tarihli sadrazamlık makamı tahriratında, Edirne, Selanik, Trabzon ve Hüdavendigar eyaletleriyle Canik ve Kastamonu sancaklarında pilot bir uygulama olarak yol yapım çalışmalarının başlatılacağı belirtilmekteydi. BOA, MVL. 846/33, 1 (1).

⁵¹ Emrah Çetin, "II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapım Çalışmaları" *History Studies*, 6/3 (2014), s. 104; Çetin, *a.g.e.*, s. 204.

Seydiler-Ecevit-Küre-İnebolu şeklindeydi.⁵² Fakat söz konusu yolun yapımında aşağıda ayrıntıları ile açıklanacağı üzere pek çok zorluklarla karşılaşıldı. Bu durum da haliyle yol yapım çalışmalarının istenilen ölçüde ilerleyememesine neden oldu. Yol yapım çalışmalarında zorluklarla karşılaşılmasının en önemli nedeni Kastamonu arazisinin umumiyetle dağlık ve yüksek yerlerden oluşmasıydı. Bununla birlikte Tanzimat döneminde Kastamonu'da toplamda 479 km'lik yol inşa edilmişti ki bunun 89 km'si Kastamonu-İnebolu arasına, 101 km'si Çankırı ve Kastamonu arasına, 98 km'si Boyabad ile Sinop arasına ve 100 km'si ise Safranbolu ile Bartın arasına aitti.⁵³ Fakat bu yolların tamamı aşağıda ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere şose şeklinde değildi.

Kastamonu-İnebolu Yolu

İnebolu yolunun yapımı hakkındaki ilk öneri Kastamonu eyaletinin ilk valisi olan Mustafa Paşa'nın valiliği döneminde gerçekleşti. Şöyle ki Kastamonu ahali tarafından merkeze bazı kaza müdürleri ile deruhdecilerin Tanzimat'a aykırı hareketlerde buldukları gerekçesi ile pek çok şikâyet mektubu gönderilince merkezce 1847 yılında bu şikâyetleri tahkik etmek üzere Meclis-i Vâlâ mazbata odası mümeyyizi Remzi Efendi görevlendirildi.⁵⁴ Kastamonu'ya ulaşan Remzi Efendi yaptığı tahkikleri 8 bent halinde bir müzekkere ile merkeze bildirdi. Söz konusu müzekkerenin yedinci bendi İnebolu yolunun açılması halinde sağlayacağı faydalara ayrılmıştı. Buna göre 16 saatlik İnebolu-Kastamonu yolunun bozuk ve taşlık olan 6 saatlik kısmı yapıldığı takdirde merkeze gönderilecek zahire vesair eşyaların taşınmasında büyük kolaylıklar elde edilecek, bu sayede aynı zamanda halkın ticaret ve refahı da artacaktı. Aksi takdirde hazineye gönderilecek zahire hasılatları ile sair eşyaların nakli 36 saat mesafedeki Sinop İskelesi vasıtasıyla gerçekleştirilecekti ki bu da ifade edildiği gibi halk ve hazine için büyük bir sorun demektir. Remzi Efendi'nin hesaplamalarına göre

⁵² Refik Turan, "Milli Mücadelede İnebolu-Kastamonu-Ankara Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/44 (1999), s. 694.

⁵³ Çetin (2014), *a.g.m.*, s. 104.

⁵⁴ BOA, I.MVL. 95/1996, 1(1), 17 Ca 1263 (03.05.1847); I.MVL.95/1996, 1 (2), 27 Ca 1263 (13.05.1847).

yol yapımı için yapılacak tahmini masraf 60.000 kuruş idi ve bu masraf da ahali tarafından karşılanacaktı.⁵⁵

Remzi Efendi'nin verdiği müzekkere merkezde değerlendirildiğinde İnebolu'da ayrıca bir iskelenin inşa edilmesi gerekliliğine karar verildi. Bunun üzerine sadrazamlık makamınca o sırada Mustafa Paşa yerine Kastamonu valiliğine tayin edilen Bekir Sami Paşa'ya hem İnebolu yolunun yapımı hem de İnebolu'da bir liman inşası halinde ne miktar masraf tutacağına tahkik edilerek sonucunun merkeze bildirilmesi emredildi. Bu emir doğrultusunda konu derhal Kastamonu eyalet meclisi gündemine alındı. Burada yapılan müzakerelerden sonra Kastamonu'dan İnebolu'ya kadar yol üzerinde bulunan Devrekâni, Küre-i Nühas ve İnebolu kazalarında birtakım keşiflerde bulunmak amacıyla Kastamonu meclis azası Mehmed Bey ile Topçu Asakir-i Şahane Binbaşısı Hacı Salih ve Serkavvas Abduh Ağaların görevlendirilmelerine karar verildi. Bunlar söz konusu kazalarda meclis azaları ile yol mevzusunda birtakım istişarelerde bulundular.⁵⁶ Yapılan istişareler neticesinde yolun açılacağı mahallerde yapılacak tahmini masrafın 4 yük 73 bin kuruşa mal olacağı tespit edildi.⁵⁷

⁵⁵ BOA, I.MVL. 100/2142, (1) 4.

⁵⁶ Bu istişareler sonrası kaleme alınan Devrekâni meclis mazbatası 10 Ekim 1847 tarihli; Küre-i Nühas meclis mazbatası 6 Ekim 1847 tarihli ve İnebolu meclis mazbatası da 4 Ekim 1847 tarihlidir. BOA, A.MKT. 99/77, 2 (1); A.MKT. 99/77, 3 (1); A.MKT. 99/77, 4 (1).

⁵⁷ Yapılacak yol masrafları şu şekilde belirlenmiştir: Kastamonu'ya üç saat mesafedeki Acuş adlı karyeden Devrekâni Derbendine kadar 1,5 saatlik yerler için -ki tamamı taşlıklardan oluşmaktaydı- 5 bin kuruş; Devrekâni Derbendinden Kurukavak Çeşmesine kadar 6 saatlik yerler için -ki nehirler arasında bulunan çoğu köprü ve yol boyunca bazı kaldırımlar tamire muhtaç bulunmaktaydı- 8 bin kuruş; Kurukavak Çeşmesinden Yağlıca tabir olunan 2 saatlik yerler için -ki ekserisi taşlıklardan oluşmaktaydı- 40 bin kuruş; Yağlıca'dan İnebolu İskelesine kadar 6 saatlik yerler için -ki bu yolun yalnız bir saati tamire ihtiyaç duymayıp geriye kalan beş saatlik mesafesi dağlık, dere ve tepelerden oluşmaktaydı. Ayrıca sekiz arşın (yaklaşık 6 metre) genişliğinde açılması gereken 2,5 saatlik yol açıldıktan sonra kaldırımlarının da yapılması gerekiyordu- 300 bin kuruş; az önce belirtilen bu 2,5 saatlik yerler için de -ki açıldıktan sonra kaldırım döşemesine ihtiyaç duyulmayacağı bununla birlikte buralar dağlıktı ve bazı yerlerinin genişliğinin 8 arşın (yaklaşık 6 metre) olması gerekmektedir- 120 bin kuruş. Toplam 473 bin kuruş. BOA, A.MKT. 99/77, 2 (1), 29 L 1263 (10.10.1847).

Bu tespitler sonrasında durum yeniden Kastamonu Meclisi gündemine alındı ve yapılan görüşmeler sonrasında, bu miktarın oldukça fazla olduğu, ahaliye yükletilmesinin ise uygun olmayacağı, bu yüzden şimdilik yapımından vazgeçilmesinin daha münasip olacağı kararına varıldı.⁵⁸ Esasında bu yolun yapımından vazgeçilmesinde daha önce İnebolu yolu için bazı tahkiklerde bulunmak üzere görevlendirilen mühendisin liman inşasının mümkün olmadığı yönündeki raporunun da oldukça önemli bir etkisi vardı.⁵⁹ Çünkü Bekir Sami Paşa tarafından sadrazamlık makamına gönderilen bir tahriratta, İnebolu yolunun yapımındaki asıl maksadın liman inşasına bağlı olduğu, böyle olmadığı takdirde yolun da bu masrafla yapılmasının boş yere masraf yapmak demek olacağı ifade edilmişti.⁶⁰ Böylece İnebolu yolunun yapımına dair ilk teşebbüsler sonuçsuz kalmıştı.

Her ne kadar masrafların çokluğu nedeniyle İnebolu yolunun yapımından vazgeçilmiş olsa da konu merkezin gündeminden düşmedi. Bu bağlamda Hamdi Paşa'nın valiliği döneminde 1852 yılının sonlarına doğru sadrazamlık makamından bu iki yer arasındaki yolun yapımının ahaliye ve devlete pek çok faydası olacağı düşüncesi ile yeni bir emir daha gönderildi. Emirde, bu iki yer arasındaki yolun ne kadar mesafeden oluştuğu ile taşlık olan mesafenin sağlıklı bir şekilde yeniden tespit edilmesi istenildi.⁶¹ Bu emre rağmen İnebolu yolunun yapımına Kırım Savaşı'nın araya girmesi ile bir türlü muvaffak olunamadı. Bununla birlikte devletin yol yapımına dair güçlü iradesi devam ediyordu. Nitekim Kırım Savaşı esnasında yukarıda da açıklandığı gibi Tarik Komisyonu tarafından kaleme alınan bir talimatta, İzmir, Kütahya ve İnebolu yollarının yapımına başlanılması hususunda ilgili yerlere gerekli bilgilendirmeler yapılmıştı.⁶² Fakat yine de İnebolu yolu hakkında herhangi bir gelişme yaşanmadı.

⁵⁸ BOA, A.MKT. 99/77, 1 (1), 17.11.1263 (27.10.1847).

⁵⁹ 1846 yılında gerek Karadeniz sahilinde yer alan kalelerin tamirini yapmak gerekse bazı keşiflerde bulunmak üzere görevlendirilen mühendis, yaptığı incelemeler sonrasında hazırladığı raporunda, İnebolu'da liman inşasının mümkün olmadığını; ancak yol yapımının yol üzerinde bulunan kazalar ahalisinden para toplanmak suretiyle yapılabileceğini belirtmişti. BOA, A.MKT. 99/77, 1 (1), 17.11.1263 (27.10.1847).

⁶⁰ BOA, A.MKT. 99/77, 5 (1), 17.11.1263 (27.10.1847).

⁶¹ BOA, A.MKT.UM. 111/62, 1 (1), 18 M 1269 (01.11.1852).

⁶² BOA, A.MKT.MVL. 66/76, 1 (1), 27 S 1270 (29.11.1853).

1861 yılının sonlarında İnebolu yolu meselesi merkez tarafından yeniden gündeme getirildi. Bu sefer ülkede yol yapımına örneklik teşkil etmek gayesiyle kimi yerlerin pilot bölge olarak belirlenmesi ile sair devletlerde olduğu gibi yol yapımında askerlerin istihdam edilip edilemeyeceği meselesi görüşüldü. Görüşmeler neticesinde her ne kadar askerlerin yol yapımında kullanılmayacağı yönünde karar çıkmış ise de aralarında İnebolu yolunun da bulunduğu yerlerde yol yapım çalışmalarına 1862 yılının ilkbaharında başlanılmasına dair irade çıktı.⁶³ İnebolu yolunun yapımına dair irade çıktıktan sonra sıra kimlerin mühendis olarak tayin edilmesine geldi. Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzakereler sonucunda, İnebolu yolunun inşasına başmühendis olarak Yusuf Bey'in ve maiyetine de hendeshaneden Ahmed ve Abdi Efendiler tayin edilmelerine karar verildi.⁶⁴ Meclis-i Vâlâ'nın bu kararı padişahın onayından geçti⁶⁵ ve böylece iş artık mühendislerin bir an önce Kastamonu'ya gönderilmelerine kaldı.

İnebolu yolu ilk olarak Kastamonu'ya kadar iki nokta halinde planlandı. Ancak daha sonra yolun Çankırı'da bulunan tuz madenlerine kadar uzatılması ile ilgili irade çıkınca yolun üç nokta halinde yapılmasına karar verildi. Buna göre birinci nokta İnebolu'dan Küre-i Nühas'a, ikinci nokta Küre-i Nühas'tan Kastamonu'ya ve üçüncü nokta ise Kastamonu'dan Çankırı'daki tuz madenlerine kadar olan yerler olacaktır.⁶⁶ Kastamonu ile İnebolu arasındaki yol 89,5 km ve Kastamonu Çankırı arasındaki yol ise 101 km 600 metre idi.⁶⁷ Bu yolun bir süre sonra Ankara'ya kadar uzatılması gündeme gelecektir. Yolun Ankara'ya

⁶³ İnebolu dışında pilot bölge olarak belirlenen diğer yerler, Edirne, Selanik, Trabzon ve Hüdavendigâr eyaletleriyle Canik sancağıydı. Söz konusu yerlerde askerlerin istihdamlarından vazgeçilmesinin nedeni ise mevcut askerlerin bölgelerinin muhafazasına ancak yetmesiydi. Çünkü sadrazamlık makamınca seraskerlik makamına gönderilen 10 Aralık 1861 tarihli bir tahrirata seraskerlik makamınca verilen 12 Aralık 1861 tarihli bir cevapta, yol yapımının icra edileceği yerlerde yeterli asker olmaması ayrıca bunların ancak buldukların yerlerin asayişini muhafaza etmeye yettikleri, bu yüzden bunun mümkün olamayacağı belirtilmekteydi. *BOA, MVL. 846/33, 1 (1).*

⁶⁴ *BOA, I.MVL. 475/21540, 1 (1), 20 R 1279 (15.10.1862); BOA, A.MKT.MHM. 244/42, 1 (1), 26 R 1279 (21.10.1862).*

⁶⁵ *BOA, I.MVL. 475/21540, 2 (1), 29 R 1279 (24.10.1862).*

⁶⁶ *BOA, A.MKT.NZD. 383/48, 1 (1), 5 C 1278 (08.12.1861).*

⁶⁷ Çetin, *a.g.e.*, s. 203.

kadar uzatılması halinde toplamda yaklaşık olarak 300 km yol yapılmış olacaktır.⁶⁸

Burada ilk olarak yolun sahil kısmına kadar olan yerlerin açılması öngörüldüğünden Küre-i Nühas ile İnebolu ve Kastamonu arasında yapılacak yol hakkında bilgi verilecektir. Ancak İnebolu yolunun yapım faaliyetlerine geçmeden önce işin koordinesini sağlayacak bazı teknik kuruluşlardan bahsetmek gerekir. Bu bağlamda yolun teknik işleri ile mali boyutunu yönetmek gayesiyle Tarik Komisyonu ile Tarik Sandığı kurulması için bazı çalışmalar yapıldı. Mühendisler Kastamonu'ya ulaştıktan sonra diğer yerlerde olduğu gibi bir Tarik Komisyonu ile Tarik Sandığı kurulması için bazı çalışmalar yapıldı ve neticede tarik komisyonu kuruldu. Tarik komisyonu bir idare memuru ile üç aza ve iki kâtipten müteşekkildi. İdare memuru Divan-ı Hümâyün hocalarından Şükrü Efendi, azalar ise Tahir ve Abdülmecid Efendiler ile Hacı Mustafa Bey idi. Ayrıca yola amele reisi olarak Mustafa Efendi, birinci mutemet olarak Mecid Bey, ikinci mutemet olarak Mustafa Çavuş, üçüncü mutemet olarak Emin Ağa ve dördüncü mutemet olarak Ali Çavuş tayin edildiler. Bir de her bir tarik postasını kumanda etmek üzere tarik başmühendisinin maiyetine sınıf-ı evvel ve sınıf-ı sani adıyla altı kişi daha tayin edildi.⁶⁹

Yol için gerekli ön hazırlıklar yapıldıktan sonra eyalet meclisinde yol yapımının ne şekilde yapılacağı hakkında bazı çalışmalar gerçekleştirildi. Çünkü yol yapımında kullanılacak malzeme ve yapılacak masrafların hazineye teslim edilmek üzere düzenli bir şekilde

⁶⁸ Nafia Nazırlığı görevinde bulunan Hasan Fehmi (Paşa) tarafından 6 Mayıs 1880 tarihli bir karar ile ona ekli layihada Ankara'ya kadar inşa edilecek 300 km'lik yolun her bir km'si için yaklaşık 782,60 lira, toplamda ise 234.780 kuruş masraf yapılacaktı. Bkz. Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha", *Belgeler V-VIII/9-12* (1968-1971), s. 172.

⁶⁹ Söz konusu deftere göre amele reisi Mustafa Efendi'ye 900, birinci mutemet Mecid Bey'e 600, ikinci mutemet Mustafa Çavuş'a 500, üçüncü mutemet Emin Ağa'ya 400 ve dördüncü mutemet Ali Çavuş'a da 300 kuruş olmak üzere toplamda 2.700 kuruş maaş verilecekti. İdare memuru Divan-ı Hümâyün hocalarından Şükrü Efendi'ye 1.250, azalar Tahir, Abdülmecid Efendiler ile Hacı Mustafa Bey'e kişi başı 750 ve iki kâtipten her birine 200 kuruş olmak üzere toplamda 4.000 kuruş maaş verilmesi kabul edildi. Bu maaşların da idare sandığından karşılanması planlandı. *BOA, I.MVL.* 490/22166, 1 (2), 1 Z 1279 (20.05.1863).

kayıt altına alınması gerekiyordu. Bu çerçevede ilk olarak Kastamonu Meclisi tarafından yolun planı ile yol için satın alınması gerekli edevat ile memurlara yapılacak masraflar hakkında mecliste bir toplantı yapıldı. Toplantı neticesinde yolun postalar halinde yapılacağı ve yapımına da 13 Mayıs 1863 tarihinde başlanacağı kararlaştırıldı. Her bir posta yapılmadan önce yapılacak postanın haritası ile masrafları içeren bir defter hazırlanacak ve bir ay öncesinde merkeze gönderilecekti. Bu bağlamda meclis tarafından 1863 Nisan ayında İnebolu yolunun birinci postası için bir defter tanzim edildi. Deftere göre 1863 Nisan ayında İnebolu yolunun birinci postası için satın alınması gereken edevat ile memurlara verilecek maaşların toplamı 29.447 kuruş olarak tespit edildi. Bu miktarın da 12.687 kuruş 30 parası miri hazineden kalanı da Kastamonu idare sandığından karşılanacaktı.⁷⁰ İnebolu yolunun ikinci postasına ise Mayıs ayında başlanacaktı. Bu yol için de satın alınması gereken alet, edevat, memurlara verilecek maaş ve kırtasiye masrafları toplamda 24.497 kuruş 5 para olarak tespit edildi. Bu miktarın da 6.235 kuruş 35 parası miri hazineden kalanı ise Kastamonu idare sandığından karşılanacaktı.⁷¹

Kastamonu eyalet meclisince bir taraftan hazırlık mahiyetinde olmak üzere yukarıda belirtildiği gibi bazı mali tablolar oluşturulurken diğer taraftan da Yol Nizamnamesi'ne uygun olarak yol yapımında istihdam edilecek ahalinin isimlerini havi defterlerin hazırlanması ile yol inşasına dair gerekli planlamaların yapılmasına başlandı. Bu anlamda masrafları havi mazbatanın merkeze gönderilmesinden bir hafta sonra yeni bir mazbata daha kaleme alındı. Söz konusu mazbataya göre Yol Nizamnamesi'ne uygun olarak kazalar tek tek dolaşarak 60 yaşından küçük 18 yaşından büyük sağlıklı tüm erkekler her yıl 4 gün ve beş yılda toplam 20 gün ziraat mevsimine denk gelmeyecek şekilde nöbetleşe çalıştırılmak üzere defterlere kaydedilmiş ve yolda istihdam edilecek ahalinin iş planları oluşturularak ahaliye ilan edilmiştir. Ayrıca bedel vermek isteyenler için de yöre ahalisinin durumu göz önünde bulundurularak günlüğü onar kuruştan yılda kırk kuruş alınması hususunda karar alınmıştır.⁷²

⁷⁰ BOA, I.MVL. 490/22166, 1 (2), (20.05.1863).

⁷¹ BOA, T., 696/47, 28 Za 1278 (17.05.1863); Atam, a.g.e., s. 279.

⁷² Ancak yolun yapımına müsaadenin çıkması gerektiğinden bu müsaadenin verilmesi istirham edildi. BOA, I.MVL. 490/22166, 2 (1), 9 Z 1279 (28.05.1863).

Bu arada bedel akçesi ödemeyi isteyenler için tarik komisyonunca bir rapor hazırlanmış ve bu rapor Kastamonu eyalet meclisine sunulmuştur. Raporda belirtildiğine göre 13 Nisan 1863 ile 12 Mart 1864 tarihleri arasında Kastamonu'da toplanması gereken bedel akçesi 363.200 kuruş idi.⁷³

Kastamonu meclisinin yukarıda belirtilen söz konusu ikinci mazbatasını sonrasında hem yol için belirtilen masrafların hem de ikinci mazbata belirtilen bedel oranının yerinde olup olmadığını mütalaa etmek üzere ilgili mazbatalar Meclis-i Vâlâ'ya, oradan Nafia Nezareti'ne, oradan da Maabir Meclisi'ne havale edildi. Burada yapılan müzakereler sonucunda bu teşebbüsün ülkenin mamuriyetini temin edecek olması ve masrafların bir miktarının bedel akçelerinden temin edilmesi ve miri hazineden verilecek miktarın da çok olmaması dolayısıyla gereğinin yapılması için durumun Maliye Nezareti'ne havale edilmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı.⁷⁴ Bu karar padişahın onayına sunuldu ve hazineye düşen miktarın verilmesine irade çıktı.⁷⁵

Böylece İnebolu yolunun yapımı için gerekli müsaadeler alınmıştı. İş artık ilk nokta olan Küre-i Nühas ile İnebolu arasında yer alan yolun ne şekilde ve nereden geçirilmek suretiyle yapılabileceğine dair keşif yapma çalışmalarına gelmişti. Yol Küre-i Nühas'tan başlanarak İnebolu'ya götürülecekti. Bu anlamda yolun güzergâhı Yusuf Bey

⁷³ Rapora göre Kastamonu mahallerinden toplam 49.080,5 kuruş; Kastamonu'ya bağlı nahije ve kazalardan sırasıyla Akkaya nahiyesinden 9.760 kuruş; Kozyaka nahiyesinden 5.000 kuruş; Göl kazasından 7.720 kuruş; Sorgun kazasından 2.560 kuruş; Tatay kazasından 5.040 kuruş; Çekelne kazasından 2.000 kuruş; Eflani kazasından 8.320 kuruş; Zaray kazasından 1.600 kuruş; Azdavay kazasından 21.560 kuruş; Küre-i Nühas kazasından 28.320 kuruş; İnebolu kazasından 11.480 kuruş; Cide kazasından 24.760 kuruş; Hoşalay kazasından 5.960 kuruş; Devrekâni kazasından 6.160 kuruş; Göni kazasından 23.640 kuruş; Taşköprü kazasından 45.600 kuruş; Gökçe ağaç kazasından 13.360 kuruş; Araç kazasından 10.240 kuruş; Boyalı kazasından 10.480 kuruş; Sirt kazasından 17.080 kuruş; Küre-i Hadid kazasından 5.200 kuruş; Yörükân-ı Araç kazasından 5.800 kuruş; Mergüze kazasından 7.520 kuruş ve Tosya kazasından 34.960 kuruş olarak hesaplanmıştı. Bununla birlikte tarik komisyonunca bedel akçelerinin ancak 270.965 kuruş 25 parası tahsil edilebilmişti. Bu paranın da 176.768 kuruş 11 parası yol masrafları ile memur maaşlarına tahsis edilmişti. Nihayetinde 94.197 kuruş 14 para idare sandığında kalmıştı. Bkz. Atatürk Kitaplığı, *Bel.Mtf.* 047057.

⁷⁴ *BOA, I.MVL.* 490/22166, 3 (1), 7 M 1280 (24.06.1863); *I.MVL.*490/22166, 4 (1), 16 S 1280 (02.08.1863).

⁷⁵ *BOA, I.MVL.* 490/22166, 5 (1), 21 S 1280 (07.08.1863).

tarafından Kurakoğlu Karyesinden Salman Köprüsü Caddesi ile İnebolu'ya götürmek şeklinde belirlenmiş ve bu şekilde yol yapım çalışmalarına başlanmıştı. Ancak bir müddet sonra yol üzerinde bulunan kimi karye ahalileri, yolun arazilerinden geçtiğini, bunun da zararlarına neden olduğunu ileri sürerek merkeze birtakım şikâyetlerde bulundular. Şikâyetler üzerine sadrazamlık makamınca konu hakkında bilgi almak gayesiyle Yusuf Bey ve maiyet mühendislerine bir emir gönderildi.⁷⁶ Sadrazamlık emri gereğince merkeze gerek Yusuf Bey gerekse maiyet mühendisleri Abdi ve Ahmed Beyler tarafından ayrı ayrı iki tahrirat gönderildi. Maiyet mühendislerince gönderilen tahrirata göre mevcut güzergâh yerine yine Kurakoğlu Karyesinden Germi Yoluyla Digöz karyesine⁷⁷, oradan İkiçay Caddesi yoluyla İnebolu'ya gidildiği takdirde yol yarım saat daha kısalacaktı. Ayrıca belirttikleri güzergâh takip edildiğinde ahaliye ait bunca arazi zarar görmeyecek, bu sayede hem hazine aşar ve meyve gelirlerinden mahrum kalmayacak hem de otuzdan fazla köprü yerine yedi sekiz adet köprü ile yol bitirilebilecekti.⁷⁸

Abdi ve Ahmed Beyler tarafından sadrazamlık makamına gönderilen tahrirattan sonra Yusuf Bey tarafından da bir tahrirat kaleme alındı. Yusuf Bey tahriratında, maiyet memurlarının belirttikleri yolun çok meşakkatli olduğunu nitekim kendisinin de daha önce o yol için bazı müşahedelerde bulunduğunu ve yaptığı müşahedeler neticesinde ikinci yolun da en az kendisinin belirlediği yol kadar masraf gerektirdiğini ifade etti. Ayrıca Yusuf Bey, tercih ettiği yolda arazisi olan ahalinin çok az olduğunu, bu nedenle belirlediği yolun daha makul olduğunu, hatta arazisinden geçilen ahaliye paralarının ödenmesi için Ticaret Nezareti'nden gerekli iznin dahi alınarak pek çok arazinin satın alındığını belirtti.⁷⁹

Yukarıda bahsedilen tahriratlar merkezde değerlendirildiğinde Yusuf Bey'in belirleyip devam ettirdiği güzergâhtan yol yapımının devam ettirilmesine karar verildi. Böylece Yusuf Bey'in belirleyip devam ettirdiği yol çalışmaları kaldığı yerden tüm hızıyla devam etti.

⁷⁶ BOA, MVL. 660/60, 1 (1), 21 Ca 1280 (03.11.1863).

⁷⁷ Günümüzde İnebolu'daki Taşoluk'ta yer alan bir yerleşim birimi.

⁷⁸ BOA, MVL. 660/60, 2 (1), 21 Ca 1280 (03.11.1863).

⁷⁹ BOA, MVL. 660/60, 1 (1), 21 Ca 1280 (03.11.1863).

Bu çerçevede örneğin 1863 yılı Ağustos ayında İnebolu yolunun yapımında çalıştırılan toplam amele sayısı 29.390 kişiyi bulmuştu. Yol için bedel ödemek isteyenlerin sayısı ise 8.747 kişi idi. Yolda ayrıca 1.972 adet beygir, 1.108 camus öküzü, 13.513 adet karasığır öküzü, 2.303 adet eşek kullanılmıştı.⁸⁰ Gerek tarik komisyonunun gerekse ahalinin bu gayretleri sayesinde 1863 yılının sonlarına gelindiğinde İnebolu yolunun birinci noktası büyük oranda bitirilmişti. Kastamonu mutasarrıfınca kaleme alınan bir tahrirata göre bu yolda İnebolu tarik komisyonu reisi Şükrü Efendi ile vücuttan Sabri Efendi'nin oldukça fazla emeği geçmiş ve bundan dolayı her ikisine beşinci rütbeden mecidiye nişanı verilmişti.⁸¹

Bir taraftan İnebolu yolunun birinci noktasının tamamlanması için gerekli çalışmalar devam ederken diğer taraftan da ikinci nokta olarak belirlenen Küre kazasından Kastamonu'ya kadar olan yerlerin yapım faaliyetleri sürdürülüyordu. Bu bağlamda 1864 yılı ortalarına gelindiğinde ikinci noktanın da büyük bir kısmı bitirilmiş sadece Kastamonu'ya kadar birkaç saatlik kısım kalmıştı. İlk zamanlarda İnebolu yolunun hızlı ilerlemesinde yukarıda da belirtildiği gibi gerek teknik kadroların gerekse ahalinin büyük gayretleri etkili olmuştu. Bu anlamda Kastamonu mutasarrıfı Yusuf Rıza Bey, hem İnebolu yolunun yapım çalışmalarını bizzat yerinde denetlemek hem de ahalinin durumlarını teftiş etmek amacıyla çıktığı gezisinde⁸² İnebolu yolu yapımında istihdam edilen 600 kişinin Nafia Nezareti'nden gelen izinle 1.200 kişiye çıkarıldığını ve her bir kişinin de yılda dört gün yerine 8 gün çalıştırılabileceği hakkında gerekli iznin alındığını görmüştür. Kendisi de bu noktada gerek idarecileri gerekse yol memurlarını teşvik etmeye çalışmış hatta sadaret makamına gönderdiği bir tahriratında yolun bu sene içerisinde bir araba geçecek şekilde bitirileceğini ifade etmiştir.⁸³

⁸⁰ Atam, *a.g.e.*, s. 278.

⁸¹ BOA, I.DH. 522/35573, 1 (1), 13 B 1280 (24.12.1863); I.DH. 522/35573, 3 (1), 18 N 1280 (26.02.1864).

⁸² BOA, MVL. 680/49, 3 (1), 2 S 1281 (07.07.1864); MVL. 680/49, 1 (1), tarihsiz.

⁸³ BOA, MVL. 679/117, 1 (1), 23 M 1281 (28.06.1864); MVL. 680/49, 3 (1), 2 S 1281 (07.07.1864).

Yukarıda söz konusu gayretlere rağmen yolun her iki noktasında kalan kısımlar tamamlanamamıştı. 1865 yılında merkeze gönderilen 1864 yılına ait Kastamonu eyaletinde yapılmış olan imar faaliyetlerine dair cetvele göre yolun toplamda yedi saatlik kısmı bitirilmiş, ayrıca iki adet köprü inşa edilmişti.⁸⁴ Kastamonu meclisinin merkeze gönderdiği 10 Mayıs 1865 tarihli bir mazbatadan anlaşıldığı kadarıyla bu yedi saatlik yolun yaklaşık iki saatlik kısmı Yusuf Rıza Bey tarafından 1864 yılında yapılmıştı.⁸⁵ Yine 1866 yılında merkeze gönderilen ve 1865 yılına ait cetvele göre de 56 adet köprü inşa edilmiş ve toplamda 3.866 zira'lık yol yani yaklaşık üç saatlik kısım bitirilmişti.⁸⁶

İnebolu yolunda bu şekilde ilerlemeler olmasına rağmen İnebolu yolu başmühendisi Yusuf Bey 1864 yılının Ekim ayında istifa etmiş ve yerine Mösyö Vidalnake tayin edilmiştir.⁸⁷ Yusuf Bey'in istifasından sonra⁸⁸ maiyet mühendisleri de başka memuriyetlere tayin edildiler. Bunlardan İnebolu yolunun ikinci mühendisi Ahmed Bey, Sinop tariki mühendisliğine tayin edildi.⁸⁹ Bunların yerine ise Ebniye kâtiplerinden İbrahim Efendi görevlendirildi.⁹⁰ Mühendis değişimlerine rağmen İnebolu tarik komisyonunun bir sene daha görevine devam etmiştir.⁹¹

İnebolu yolunun 1864 senesi içerisinde bitirileceği hakkında yukarıda belirtilen tahrirata rağmen yol bir türlü bitirilemiyordu. Hatta bir süre sonra yolun sahile bakan taraflarında inşa edilen duvarlar dahi zarar gördü. Bunun üzerine merkezden doğrudan saha araştırması

⁸⁴ Bu imar faaliyetler dışında bir adet rüşdiye ve bazı kaza ve nahiyelerde ise yeni sıbyan mektepleri inşa edilmiştir. Ayrıca bazı yolların da yapımına devam edilmiştir. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 804, 21 M 1282 (16.06.1865).

⁸⁵ *BOA, MVL. 707/9, 1 (1); MVL. 707/9, 2 (1), 14 Z 1281 (10.05.1865).*

⁸⁶ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 851, 17 S 1283 (01.07.1866).

⁸⁷ *BOA, MVL. 689/70, 1 (1), 29 Ca 1281 (30.10.1864).*

⁸⁸ Yusuf Bey'in asıl güzergâhı terk edip yolu iki saat daha uzattığı, ayrıca yolun yapımında teknik kurallara uymadığı gerekçesiyle görevinden azledildiği ifade edilmektedir. Bkz. Atam, *a.g.e.*, s. 280.

⁸⁹ *BOA, MVL. 693/83, 1 (1), 16 B 1281 (15.12.1864).*

⁹⁰ *BOA, A.MKT.MHM. 316/82, 1 (1), 3 C 1281 (03.11.1864).*

⁹¹ Tarik komisyonunun görevine bir yıl daha devam ettirilmesi Kastamonu Meclisi tarafından merkeze gönderilen bir mazbata ile istirham edilmiş ve bunun üzerine bu istek kabul edilerek görev süreleri bir yıl daha uzatılmıştır ki bu durumu merkezden Kastamonu'ya gönderilen bir şukkadandan anlamaktayız. *BOA, MVL. 693/51, 1 (1), 14 B 1281 (13.12.1864).*

yapmak üzere Meclis-i Maabir Reisi Aziz Paşa görevlendirildi.⁹² Aziz Paşa tarafından yapılan tahkikler sonrasında kaleme alınan tahrirata göre bu tür olaylar zaman zaman meydana gelen taşkınlar yüzünden meydana geliyordu. Bu nedenle Aziz Paşa merkeze, yolun denize bakan tarafına birkaç hafta içerisinde bir set yapılmasının elzem olduğunu bildirdi.⁹³ Bunun üzerine konu derhal Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve yapılan görüşmelerden sonra yolun daha fazla zarar görmemesi adına söz konusu setin bir an önce inşa edilmesi gerektiğine karar verildi⁹⁴ ve bu hususa dair padişahın iradesi alındı.⁹⁵

Gerekli izinler alındıktan sonra yıkılan duvarların yerine İnebolu yeni başmühendisi Mösyö Vidalnake tarafından beş adet duvar inşa edildi. Fakat 1864 yılı Temmuz ayı sonlarında inşa edilen duvarlar da bitmeye yakın bir anda yağın yağmur sonrasında meydana gelen sel sebebi ile bir kez yıkıldı.⁹⁶ Bu yüzden yolun sahile bakan tarafları tekrar kullanılamaz hale geldi. Bu başarısızlıkta Vidalnake'nin hem yol yapımında yeterli teknik bilgiye sahip olmayışı hem de kimse ile istişare etmeksizin kendi başına iş yapmayı tercih etmesi etkili olmuştu. Vidalnake'nin bu şekilde hareket etmesinde 1861 Nizamnamesi'nin on beşinci maddesinde yer alan mühendislerin sadece Turuk ve Maabir idaresi'ne karşı sorumlu tutulmalarının büyük payı olsa gerektir.⁹⁷

Bu kural yerel yöneticilerin yol inşasında atıl durumda kalmalarına öyle ki kimi zaman haklı önerilerinin dahi merkezden dikkate alınmamasına sebep oluyordu. Gerçekten de daha önce her ne kadar sahil yüzüne bu şekilde inşa edilen duvarlarla yolun muhafaza edilemeyeceği Kastamonu meclisince mazbatalarla Nafia Nezaretine

⁹² Aziz Paşa, Kastamonu'daki bu saha araştırması sonrasında yedi bin kuruş masraf yapmıştır ki bu masraf hazineden karşılanmıştır. *BOA, I.MVL. 537/24156, 2 (1), 24 Ra 1282 (17.08.1865).*

⁹³ Bu taşkına İnebolu kasabası bitişiğinden akarak Karadeniz'e dökülen nehir neden oluyordu ki yol da tam da bu nehrin kenarında inşa edilmişti. *BOA, I.MVL. 537/24156, 1 (1), 19 S 1282 (14.07.1865).*

⁹⁴ *BOA, I.MVL. 537/24156, 2 (1), 24 Ra 1282 (17.08.1865).*

⁹⁵ *BOA, I.MVL. 537/24156, 3 (1), 5 R 1282 (28.08.1865).*

⁹⁶ Bu sel dolayısıyla ahalinin dükkânları da zarar görmüş, bu nedenle ahalice merkeze pek çok şikâyet mektubu gönderilmişti. *BOA, MVL. 713/64, 1 (1), 7 Ra 1282 (31.07.1865).*

⁹⁷ Söz konusu madde için bkz. *BOA, I.MMS. 24/1021, 3 (2), 8 Ca 1278 (11.11.1861); Düstur, Tertip 1 Cilt 4, Evahir-i Şaban 1289 (23.10-01.11.1872), s. 525-526.*

bildirilmişse de dikkate alınmamıştı. Hatta Kastamonu mutasarrıfınca sadrazamlık makamına konu hakkında bir tahrirat daha gönderilmişti. Söz konusu tahriratta, yolu muhafaza edecek duvarların en az bin keseye mal olacağı, bu hususta gerek Aziz Paşa'nın gerekse Vidalnake'nin uyarıldığı; fakat uyarılara kulak verilmediği belirtiliyordu. Öyle ki aynı zamanda Çankırı ile Kastamonu arasında yapılacak yolda da görevli olan Vidalnake ne Çankırı'ya kadar gidip gerekli teftişleri yapmış ne de söz konusu yol için icap eden resim ve haritaları hazırlamıştı.⁹⁸

Kastamonu mutasarrıfının tahriratu sonrasında hakkında gerekli müzakereler yapılmak üzere konu hemen Meclis-i Vâlâ'ya gönderildi. Burada yapılan müzakereler sonrasında durum Maabir Meclisi'ne havale edildi.⁹⁹ Maabir Meclisi ile yapılan yazışmalar sonrasında Mösyö Vidalnake'nin gerçekten de yol yapım bilgilerine yeterince vakıf olmadığı, bu sebeple görevden alınması gerektiği kararlaştırıldı.¹⁰⁰ Bu karar sonrasında Mösyö Vidalnake'nin İnebolu yolu başmühendislik görevi sona erdi ve yerine vekil olarak Mösyö Paleski isimli biri tayin edildi.¹⁰¹ 1867 yılının Mayıs ayı ortalarında ise aşağıda Çankırı yolu kısmında da hakkında bilgi verileceği üzere Binbaşı Tahir Efendi İnebolu yolu başmühendisliğine tayin edildi.¹⁰²

Binbaşı Tahir Efendi'nin başmühendisliği döneminde de 1867 yılı Ağustos ayında şiddetli bir şekilde yağın yağmur sonrasında meydana gelen selde İnebolu yolu yeniden zarar gördü.¹⁰³ Bununla birlikte zarar gören yerler tamir edildi ve yolun en azından Küre-i Nühas'tan İnebolu'ya kadar olan kısmı araba ve hayvanların rahatlıkla geçebileceği bir surette 1868 yılının ikinci yarısında bitirildi. Bahsedilen

⁹⁸ BOA, MVL. 713/64, 1 (1), 7 Ra 1282 (31.07.1865).

⁹⁹ BOA, MVL. 713/64, 4 (1), 6 Ca 1282 (27.09.1865).

¹⁰⁰ BOA, MVL. 716/60, 1 (1), 5 Ş 1282 (24.12.1865).

¹⁰¹ Böyle bir değişiklik 25 Mayıs 1866 tarihli İnebolu Tarik Komisyonu tarafından hazırlanan bir tahrirattan anlaşılmaktadır. Tahriratta, 1866 Mayıs ayına ait memur vesair masraflar yer almaktaydı. Buna göre 1866 Mayıs ayı masrafları 10.540 kuruş 30 para olarak tespit edilmişti. BOA, T., 3/35, 5 Ra 1283 (18.07.1866).

¹⁰² BOA, I.MVL. 572/25706, 7 (1), 10 M 1284 (14.05.1867); BOA, BEO.AYN.d. 955/7, 16 M 1284 (20.05.1867). Bu arada İnebolu ile Çankırı arasında çalışan mühendislerden birinin vefatı üzerine yerine Kol Ağası Ahmed Efendi'nin tayin edildiğini belirtmek gerekir. BOA, MVL. 716/20, 1 (1), 3 Ş 1282 (22.1.2.1865).

¹⁰³ BOA, MVL. 739/57, 1 (1), 6 Ca 1284 (05.09.1867).

yerin bitirilmesinden sonra Kastamonu Valisi Mehmed Paşa bizzat yolu müşahede ve muayene etmek üzere 1868 yılı Eylül ayı ortalarında İnebolu'ya hareket etti. Hareketinden bir gün önce de yolun işlerliğini tespit etmek amacıyla 22 arabalık tüccar malını İnebolu'ya gönderdi. Üç gün sonra gerçekten de tüccarların malları İnebolu iskelesine vardı.¹⁰⁴ Tahir Efendi'nin bu önemli gayretleri sonrasında taltif edilmesi için ayrıca daha önce Mehmed Paşa tarafından merkeze bir tahrirat da gönderilmişti.¹⁰⁵

Bu arada inşa edilen yolun tamamının şose olarak imal edilmediğini belirtmek gerekir. Çünkü İnebolu yolu ile ilgili çalışmalar bu tarihten sonra da aşağıda açıklanacağı üzere devam etmiştir. Bu bakımdan yolun şose halinde tamamlanması faaliyetleri, çalışmanın sınırını oluşturan 1876 yılı da dâhil tamamlanamamıştır. Küre-i Nühas ile İnebolu arasındaki yolun araba ve yük hayvanlarının geçebileceği şekilde açılmasından sonra sıra yapımı devam eden Küre-i Nühas ile Kastamonu arasındaki yerin açılıp tamamlanmasına gelmişti. Bununla birlikte burada istenilen düzeyde ilerlemeler bir türlü kaydedilemiyordu. Bu durumu 1868 yılı sonlarında Kastamonu vilayetinden merkeze gönderilen bir pusuladan anlamaktayız.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Bu durum mazbatada; *“Derdest tesviye bulunan İnebolu tarikinin Küre ile İnebolu miyanesinde vakı’ olup mürur-ı arabaya mani’ olan cebel-i şahikanın saye-i teshilat-vaye-i hazret-i padişahide tarik inşa ve tesviyesi ikmal olunarak hayvanat ve arabalar kemal-i suhuletle amed-i şuda başlamış olduğu tarik baş mühendisi tarafından iş’ar olunmaktan naşi Kastamonu Valisi olan Mehmed Paşa’nın bizzat tarik-i mezkûru muayene ve müşahede etmek üzere mah-ı sabıkın 28. günü buradan hareket buyurdıkları gibi bir gün evvel dahi nefs-i Kastamonu’dan tüccar malı mahmul 22 araba dahi İnebolu’ya sevk olunmuş idi. Müşarün-ileyh hazretlerinin İnebolu’ya muvasalatla keşide eyledikleri telgrafname müfadından mezkur arabalar kemal-i suhuletle üç günde İnebolu İskelesine vasil olarak hamuleleri gümrüğe teslim olunduğu iş’ar ve tebşir olunmuştur.”* Şeklinde ifade edilmiştir. BOA, A.MKT.MHM. 423/73, 4 (1), 4 C 1285 (22.09.1868). Şenay Atam bir çalışmasında İnebolu yolunun tamamının hatta Çankırı’ya kadar olan kısmının bitirildiğini ifade etmiştir. Oysa yukarıda açıklandığı üzere yolun sadece Küre-i Nühas ile İnebolu arasındaki kısmı bitirilebilmiştir. Söz konusu çalışma için bkz. Atam, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁰⁵ BOA, A.MKT.MHM. 420/48, 1 (1), 28 Ca 1285 (16.09.1868).

¹⁰⁶ Söz konusu pusula 1868 yılı Ağustos ayı sonlarında sadrazamlık makamınca Kastamonu vilayetine gönderilen bir emir sonrasında kaleme alınmıştı. Emirde, her vilayette 5-6 sene zarfında kaç saatlik yol yapıldığı, ne miktar ahali istihdam edildiği, ne kadar bedel akçesi toplanıldığı, ne kadar kondüktör ve mühendis bulunduğu ile bunlara verilen maaşın ne miktar olduğu ayrıca toplamda ne kadar masraf yapıldığının yer

Pusulaya göre Kastamonu ile İnebolu arasında şimdiye kadar toplamda 21 adet köprü, 22.900 metre yol -ki bunun sadece 4.800 metresi şose¹⁰⁷; kalanı ise yarım metre genişliğinde toprak yol olarak- inşa edilmiş, buna karşılık 986.350 kuruş masraf yapılmıştı. Pusulada ayrıca 13 Mayıs 1868 ile 12 Kasım 1868 tarihleri arasında yapılan yol miktarı ile toplamda ne kadar masraf yapıldığı da yer almaktaydı. Buna göre 43 adet köprü, tamamı yarım metre genişliğinde 28.340 metre uzunluğunda toprak yol inşa edilmiş, buna karşılık 159.895 kuruş masraf yapılmıştı.¹⁰⁸

Bu arada Küre-i Nühas ile İnebolu yolu arasındaki kısmın 1868 yılı Eylül ayında bitirildiği ve söz konusu pusuladaki verilerin İnebolu ile Kastamonu arasında yapılan yolun toplamını içerdiği göz önünde bulundurulursa Küre-i Nühas ile Kastamonu arasında çok az bir kısmın bitirildiği söylenebilir. Bu durum daha önce de ifade edildiği gibi gerek ahalinin yol yapım çalışmalarında gösterdikleri isteksizlik gerekse mühendis ve diğer yol yapım memurlarının¹⁰⁹ yeterli teknik bilgilere sahip olmayışları ile sermaye yetersizliğinden kaynaklanıyordu.¹¹⁰

---

aldığı bir pusula gönderilmesi istenilmekteydi. *BOA, ŞD. 1638/22, 1 (1), 3 N 1285 (18.12.1868).*

¹⁰⁷ Şose, balıksırtı biçiminde olarak kırma taşlarla kumdan yapılmış iki tarafı hendekli caddeye denir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 788.

¹⁰⁸ *BOA, ŞD. 1638/22, 3 (1). 1287/1870 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesinde 1868 yılında Kastamonu-İnebolu arasında 14.370 metre yol inşa edildiği belirtilmektedir. Bunun 10.450 metresi şose, 2.460 metresi hendekli toprak yol ve 1.460 metresi ise patika olarak yapılmıştır. Ayrıca söz konusu salnamede 926 metre duvar, 11 adet köprü inşa edildiği, buna karşılık toplamda 359.820 kuruş 20 para masraf yapıldığı ifade edilmektedir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1287/1870, s. 130.**

¹⁰⁹ Vilayet tarikh komiseri Hacı Mecid Efendi, Sandık Emîni Ali Efendi, Komisyon Muavini Ragıp Bey, diğer muavin Hasan Bey, birinci kâtip Abdi Bey, ikinci kâtip Muhammed Bey idi. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1286/1869, s. 112.*

¹¹⁰ 1868 yılının Eylül ayında İnebolu tariki başmühendisliği görevini üç bin kuruş maaşla yürüten Binbaşı Tahir Efendi'nin Halep tariki başmühendisliğine, Kastamonu tariki başmühendisliğine ise 2.400 kuruş maaş ve 800 kuruş harcırah ile İzmir tariki başmühendisi İzzet Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmış ise de nedenini tespit edemediğimiz bir durumdan dolayı bu atama gerçekleşmemiştir. *BOA, BEO.AYN.d. 955/15, s. 28, 15 Ca 1285 (03.09.1868); BOA, A.MKT.MHM. 419/11, 1 (2), 15 Ca 1285 (03.09.1868).* Nitekim Kastamonu Vilayet Salnamelerinde Tahir Efendi'nin bu görevini devam ettirdiği görülmektedir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1286/1869, s. 112; 1287/1870, s. 54; 1291/1874, s. 79; 1292/1875, s. 83.*

Ayrıca Kastamonu havalisinin dağlık ve taşlık yerlerinin çok olması da yol yapımının yavaş ilerlemesinde önemli başka bir faktördü.¹¹¹

1869 yılına gelindiğinde yapımı devam eden İnebolu yolundaki şose yol yapım faaliyetleri önceki yıllara göre arttı. Çünkü 1869 Nisanı ile 1869 Kasımı arasındaki altı aylık dönem sonrasında yolun toplamda 14.307 metresi şose olarak bitirilmişti.¹¹² Şose yol dışında toprak yol yapım faaliyetleri de devam ediyordu. Bu anlamda 1869 yılına kadar İnebolu yolunda 33.530 metre toprak yol imal edilmişti.¹¹³

Şose yol yapımında istenilen ilerleme kaydedilemeyince İnebolu'dan Kastamonu'ya kadar patika bir yol yapma teşebbüsüne girildi. Bu amaçla 1869 yılı sonlarına doğru İnebolu yolu başmühendisi Tahir Efendi tarafından altı aylık bir keşif çalışması yapılarak bir defter hazırlandı. Deftere göre söz konusu patika yol, 1870 yılından itibaren Kastamonu civarından, Küre-i Nühas ortasında yer alan Çiğilerik Değirmeni civarında yapılmış patikaya kadar 46.000 metrelik yol üç posta halinde yeniden yapılacaktı. Söz konusu patika yol için 92.000 amele çalıştırılacaktı. Amelelerin yevmiyeleri, alet ve memur maaşları da dâhil 201.580 kuruşa mal olacaktı. Başmühendis defterinde Küre-i Nühas ile İnebolu arasındaki patika yol için de bir keşif yapmıştı. Buna göre Küre-i Nühas ile İnebolu arasındaki yolda 124.000 amele istihdam edilecek ve toplamda 345.902,5 kuruş masraf yapılacaktı. Ayrıca yapılacak iki köprü masrafı da 204.800 kuruşa mal olacaktı. Böylece söz konusu keşfe göre 752.282,5 kuruş masraf yapılacaktı.¹¹⁴

Ancak başmühendisin belirttiği meblağın çok görülmesi üzerine merkezden Kastamonu vilayetine bir emir gönderilerek yeni bir keşif çalışması yapılması ve neticesinin mazbata ile bildirilmesi emredildi. Bu

¹¹¹ Ali Tevfik, *Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1329, s. 293-294.

¹¹² Ayrıca 11 adet büyük ahşap köprü, 926 metre duvar ve 26 adet kârgir ve ahşap lağım inşa edildi. *BOA, ŞD.* 1639/1, 3 (3), 1 Za 1287 (23.01.1871). Söz konusu veriler 1870 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesinde 1285/1868 yılına ait olarak verilmiştir. Verilere göre yolun 10.450 metresi şose, 2.460 metresi toprak yol ve 1.460 metresi ise patika yol olarak toplamda 14.370 metre olarak açılmıştır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870, s. 129.

¹¹³ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870, s. 129.

¹¹⁴ *BOA, ŞD.* 1638/42, 4 (1), 26 Ş 1286 (01.12.1869).

emir üzerine tarik komiseri, Çankırı mühendisi ve bu işlerde bilgisi olan kimseler vilayet meclisine davet edilerek konu müzakere edildi. Yapılan müzakereler neticesinde kaleme alınan mazbatada, başmühendisin belirttiği miktarda amelenin Kastamonu nüfusunun az olması, ayrıca Araç, Tosya ve Kuzyaka kaza ve nahiyeleri ahalilerinin de Çankırı yolunda istihdam edilmelerinden dolayı bulunamayacağı belirtildi. Bu nedenle yolun yine patika halinde dört posta halinde inşa edilmesine karar verildi. Buna göre birinci posta Küre'den İnebolu'ya kadar olan yerler; ikinci posta Küre'den Çiğillerik'e kadar olan yerler; üçüncü posta Uzundere Postası ve dördüncü posta ise Kastamonu'dan Hacıorta'ya kadar olan yerler olacaktır. Bu şekilde belirlenen birinci posta için İnebolu, Hoşalay, Ginoli, Küre-i Nühas, Azdavay ve Devrekânî'den 50.000 kuruş yevmiye karşılığında 12.500 nefer; ikinci posta için sadece Taşköprü'den 18.000 kuruş karşılığında 4.500 nefer; üçüncü posta için Göl ve Akkaya nahiyelerinden 10.000 kuruş karşılığında 2.500 nefer ve dördüncü posta için ise Kastamonu, Sorgun, Daday ve Mergüze'den 12.600 kuruş karşılığında 4.400 nefer istihdam edilecekti. Bu haliyle yolda toplamda 23.900 nefer istihdam edilecek olup, karşılığında 90.600 kuruş yevmiye verilecekti. Ayrıca bu dört posta için memur maaşları da dâhil yapılacak toplam masraf 355.992,5 kuruş olacaktır.¹¹⁵ Görüldüğü üzere söz konusu yol için maliyet yarından fazla düşürülmüştü. Başmühendisin bu şekilde fazla maliyet çıkarması hem yeterince saha araştırması yapmaması hem de kimseye danışmaksızın işlerini sırf kendi fikirleri ile yapma alışkanlığından kaynaklanıyor olsa gerektir.

Kastamonu vilayet meclisi mazbatası sonrasında konu ayrıca Kastamonu Vilayet Umumi Meclisi'nde de ele alınıp merkeze bildirildi. Merkeze gönderilen Kastamonu vilayeti idare meclisi mazbatası ile Vilayet Umum Meclisi evrakları, ilgili kurullarda görüşüldükten sonra yolun yapımına bir an önce başlanmasına karar verildi.¹¹⁶ Merkezdən Kastamonu'da patika yol yapımına başlanması için gerekli izinler çıkmasına rağmen devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden başlanamadı. Çünkü hala yolunun yapımına hazine

¹¹⁵ BOA, ŞD. 1638/42, 2 (2), 13 L 1286 (16.01.1870).

¹¹⁶ BOA, ŞD. 1638/42, 7 (1,2), 19 M 1287 (21.04.1870); ŞD. 1638/42, 5 (1), 9 M 1287 (01.04.1870).

tarafından verilmesi gereken edevat vesair eşyalar temin edilememiştir. Bu yüzden merkezden yolun tamamlanabilmesi için gerekli olan malzemelerin tedariki için peşin olarak yeterli paranın verilmesi yeniden talep edildi.¹¹⁷ Bu talepten sonra konu bir kez daha merkezde değerlendirildi ve bu sefer yol masraflarının bir defada devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılardan dolayı verilemeyeceği ve bu sene sadece yapılması çok elzem olan yerler dışında kalan yerlerin seneye bırakılması kararlaştırıldı.¹¹⁸ Böylece İnebolu yolu devletin içerisinde bulunduğu mali darlık nedeniyle önemli yerler hariç ertelenmek zorundan kalındı.

1289/1872 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesi'nde belirtildiğine göre 4 Nisan 1870 ile 30 Mayıs 1870 tarihleri arasında İnebolu yolunun 5.500 metresi şoseli, 6.780 metresi şosesiz ve 2.070 metresi ise patika yol olarak inşa edilmiş, buna karşılık toplamda 210.620 kuruş masraf yapılmıştı.¹¹⁹ 1288/1871 tarihli salnameye göre ise 13 Mayıs 1870 ile 12 Kasım 1870 tarihleri arasında İnebolu yolunda 6.680 metre şoseli; 5.130 metre şosesiz ve beş metre genişliğinde 2.090 metre uzunluğunda patika olmak üzere toplamda 13.900 metre yol, 12 adet ahşap köprü, 18 adet küçük köprü ve bir adet taş köprü inşa edilmiş olup, buna karşılık toplamda 181.644 kuruş harcama olmuştu. 1287/1871 yılında İnebolu yolunda 52.700 metre yol, 75 adet köprü inşa edilmiş ve toplam 1.602.978 kuruş 19 para masraf yapılmıştır.¹²⁰ Bu salnameye göre 1871 yılında toplamda 66.600 metre yol, 96 adet köprü ve 1.784.622 kuruş 19 para masraf olmuştur.

1871 yılı sonlarına doğru İnebolu yolunun şose olarak yapımı için başmühendis Tahir Efendi tarafından yeniden bir keşif çalışması yapıldı. Yapılan keşif çalışması gereğince 13 Mayıs 1872'den 12 Kasım 1872 tarihine kadar İnebolu yolu, İnebolu ile Seydiler tarafında iki posta halinde olmak üzere altı noktaya ayrılarak inşa edilecekti. Birinci nokta İnebolu kasabasından İkiçay'ın karıştığı mahalle kadar olup 2.850 metre; ikinci nokta Uzre'den Kuruoğlu köyüne kadar olup 3.400 metre; üçüncü nokta İkisü Kavuştuğundan Yumuşacak'a (?) kadar olup 2.800

¹¹⁷ BOA, ŞD. 1640/12, 5 (1), 6 Safer 1288 (28.04.1871) .

¹¹⁸ BOA, ŞD. 1640/12, 4 (1).

¹¹⁹ Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1289/1872, s. 159.

¹²⁰ Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1288/1871, s. 155-156.

metre; dördüncü nokta Erek Değirmen'inden Öyükçalı Yolu'na kadar olup 2.260 metre; beşinci nokta Öyükçalı Yolu'ndan Tavşanlı Tepe'ye kadar olup 5.400 metre ve altıncı nokta ise Uzunderebaşı'ndan Meşelik'e kadar olup 2.800 metre idi ki şose yolun uzunluğu toplamda 19.500 metre olacaktı. İnşa edilecek şose yolda her bir metre için 8 işçiye ihtiyaç duyulacağı öngörülerek 156.080 işçinin istihdam edilmesi planlanmıştı. Ayrıca saka, lağımcı ve duvarcılarının yanında 16.000; kış mevsiminde bazı tamiratlarda bulunmak amacıyla 6.000 ve İnebolu İkiçay Köprüsünde çalıştırılmak üzere 3.500 kişi daha istihdam edilecekti. Bu haliyle yolda toplamda 181.580 kişinin istihdam edilmesi gerektiği hesaplanmıştı.¹²¹

19.500 metrelik yolda kullanılacak taşlar ile bazı diğer malzemeler için yapılan planlama ise şöyleydi: Yolun her bir metre uzunluğu için bir buçuk, toplamda 29.265 metreküp kırılmış taş kullanılacaktı. Ayrıca 1.200 metre uzunluğunda 50 cm boyunda Seydiler adlı mahalde inşa edilecek set yol için de 3.000 metreküp kırılmış taş istimal edilecekti. Bunun dışında köprüler, lağımlar ve duvarlar için toplamda 6.360 metreküp taş kullanılacaktı. Bu taşların 3.240 metreküpü ayakları taş, üzeri ahşap ve iki tarafında kanatlarının uzunluğu 3 ve boyu 6 metre ebatlarındaki 15 köprü için¹²²; 2.040 metreküpü yolun her bir 300 metre uzunluğunda, boyu ve eni 1,5 metre ve tabanı yarım metre kaldırım ve üstü adi taşlarla kemerli olarak inşası gereken 51 adet lağım köprüsü için; 1.080 metreküpü ise yolun bazı mahallerinde boyu 6 ve genişliği 1,5 metre olarak inşası gerekecek her bir 120 metre uzunluğundaki duvarlar için kullanılacaktı. Bu arada köprü, duvar ve lağımların her bir metreküpü için 50 kıyye ki toplamda 318.000 kıyye kireç kullanılacaktı. Ayrıca her bir lağımcı bir kıyye barut ile dört lağım endaht edebileceğinden 7.500 kıyye baruta ihtiyaç olacaktı.¹²³

Yollarda kullanılacak araba ve hayvan miktarına gelince şöyle bir planlama yapılmıştı. Her şeyden önce söz konusu köprü, lağım, duvar ve şose için nakledilecek taş için 120 bin arabaya ihtiyaç duyulacaktı.

¹²¹ İnebolu yolu için başmühendis Tahir Efendi tarafından hazırlanan keşif defterinin tarihi, 23 Kasım 1871'dir. *BOA, ŞD. 3218/43, 8 (2), 12 N 1288 (25.11.1871).*

¹²² İnebolu, Uzre ve Yumuşacık'a kadar 8, Seydiler ve Uzdere'ye kadar ise 7 köprü inşa edilecekti. *BOA, ŞD. 3218/43, 8 (2), 12 N 1288 (25.11.1871).*

¹²³ *BOA, ŞD. 3218/43, 8 (2), 12 N 1288 (25.11.1871).*

Çünkü yapılan hesaplamalara göre her bir metreküp taş dört araba ile ancak taşınabilecekti. Bununla birlikte taşların yarısının yola yakın yerlerden amelelerce nakledilebileceği ihtimali göz önünde bulundurularak sayı 60 bine indirildi. İşbu 60 bin araba taşın nakli için lüzum görülen hayvan ise toplamda 60 olacaktı. Bu 60 hayvanın ellisi öküz ve manda, altısı camus ve dördü beygir olacaktı. Planlamaya göre her bir çift öküz ve manda günde 6,5 sefer yaparak tüm taşları altı ayda nakledecekti. Camuslar şoselerin üzerlerine yuvarlak çekmek; beygirler ise postalara alet, edevat ve hayvanlar için arpa, saman ve yolun diğer ihtiyaçlarını tedarik etmek için kullanılacaktı.¹²⁴

Masraflar ise 119.560 kuruşu ikiçay Kavuşduğu mahallindeki köprü'nün keşfi olmak üzere toplamda 764.760 kuruş olarak tespit edilmişti. Buna göre yolun teknik işleri ile korunmasında görevli memurlara 51.000 kuruş masraf yapılacaktı.¹²⁵ Diğer gider kalemleri ise şöyleydi: 7.500 lağımçıya 16 kuruştan 120.000 kuruş; 6.360 taşçıya 16 kuruştan 101.760 kuruş; 600 köprü, duvar ve marangoza 16 kuruştan 9.600 kuruş; 2 demirciye 4.200 kuruştan 8.400 kuruş; 2 marangoza 2.100 kuruştan 4.200 kuruş para verilecekti. Bunun dışında 7.500 kıyye barut için 12,5 kuruştan 93.750 kuruş; 3.000 kıyye demire 2 kuruştan 6.000 kuruş; 300 kıyye çeliğe 4 kuruştan 1.200 kuruş; 300 kıyye çembelik demire 4 kuruştan 1.200 kuruş; 400 kıyye Çebuya (?) 5 kuruştan 2.000 kuruş ödenecekti. Yine yukarıda miktarı verilen 31.800 kıyye kireç için 63.600 kuruş; 120 kıyye halat urganı için 960 kuruş; 50 top frengi sicim için 250 kuruş; 600 adet demir kürek için 7.200 kuruş; 100 adet su küfesi için 300 kuruş; 4.000 adet memurin beha için salaş

¹²⁴ BOA, ŞD. 3218/43, 8 (2), 12 N 1288 (25.11.1871).

¹²⁵ Yolda istihdam edilecekler altı aylık ve birer yıllık olmak üzere iki biçimde görevlendirilmişlerdir. Bu çerçevede her ay her bir işbaşına 400 kuruştan 4 iş başına 6 ayda 9.600; her bir mutemede 300 kuruştan 12 mutemede 6 ayda 21.600; her bir posta kâtibine 350 kuruştan 6 ayda 2 posta kâtibine 4.200; her bir anbar eminine 300 kuruştan 2 anbar eminine 6 ayda 3.600 ve her bir postacıya 150 kuruştan 6 ayda 4 postacıya 3.600 kuruş ödenecekti. Bir yıl üzerinden bekçibaşılara ayda 150 kuruştan 1.800 ve bekçilere 100 kuruştan 6.000 kuruş maaş verilecekti. Bunun dışında vilayet tarik emini, vilayet tarik emini kâtibi, vilayet mühendisi maiyetinde bulunan başkâtip, vilayet kondüktörü, işbaşı ve Çavuşbaşı da daimi surette istihdam ediliyorlardı. Yine vilayet mühendisi maiyetinde sürekli olarak bulunacak kimseler şunlardı: Bir başkâtip, bir vilayet kondüktörü, bir işbaşı ve bir çavuşbaşı. BOA, ŞD. 3218/43, 8 (2,3), 12 N 1288 (25.11.1871).

ve araba tahtası için 10.000 kuruş; yuvarlak çekmek için ihtiyaç duyulacak katran ve yağ 1.500 kuruş; 30 adet öküzün her birine 900 kuruştan 27.000 kuruş; 26 camusa 1.500 kuruştan 39.000 kuruş; 5 bargire 800 kuruştan 4.000 kuruş ödeme yapılacaktı. Ayrıca hayvanlara verilecek yem ve yiyeceğin 54.480 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştı. Bu arada daimi surette istihdam edilecek liva tarik eminine 3.000 kuruş tarik emini kâtibine 1.800 olmak üzere toplamda 4.800 kuruş verilecekti. Son olarak bazı hendese aletleri için 9.600 kuruş masraf yapılacaktı.¹²⁶

İnebolu yolu için yapılan keşifname Kastamonu vilayeti başmühendisi Tahir Efendi ve Kastamonu vilayeti tarik emininin onayında geçtikten sonra vilayetçe söz konusu harcamalara yetki çıkarılması amacıyla merkeze gönderildi. Merkezde (Nafia Nezareti'nde) yapılan görüşmeler sonrasında 1872 yılının Ocak ayı sonlarında Kastamonu vilayetine hangi yolların yapımının elzem olup olmadığı bir telgrafname ile soruldu. Bu soru üzerine derhal vilayet umum meclisi toplanarak konu hakkında bazı görüşmeler yapıldı. Yapılan görüşmelerden sonra devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılar göz önüne alınarak şimdilik birinci derecede öneme sahip İnebolu yolunun yapımına öncelik verilmesi yönünde karar alındı. Ancak mühendis tarafından yapılan keşif sonunda bildirilen miktar oldukça fazla görülmüştü. Bu nedenle yapılacak masraflar için merkeze önceki seneden kalmış olan 150 bin kuruşun üzerine bir o kadar daha eklenerek 300 bin kuruş ile yolun yapım masraflarının karşılanabileceği yönünde teklifte bulunuldu.¹²⁷

Vilayet umum meclisinin teklifi sadrazamlık makamınca görüşülmek üzere Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesine, oradan da Nafia Nezareti'ne gönderildi. Nafia Nezareti ise konunun daha net anlaşılması amacıyla söz konusu evrakları Turuk ve Maabir İdaresine havale ederek bilgi istedi. Buradan yapılan incelemelerden sonra söz konusu isteğin 1872 yılı bütçesi yapıldıktan sonra gönderildiği ve 1872 yılı bütçesinde yol için 45 bin kuruş tahsisat ayrıldığı ifade ediliyordu. Ayrıca önceki seneden kalan paranın da usul gereği hazineye aktarıldığı

¹²⁶ BOA, ŞD. 3218/43, 8 (2,3), 12 N 1288 (25.11.1871).

¹²⁷ BOA, ŞD. 3218/43, 8 (7), 1 Z 1288 (11.02.1872).

belirtiliyordu.¹²⁸ Bu anlamda İnebolu yolu için ayrılan para kâfi değildi.¹²⁹ Nafia Nezareti'nin bu bilgilendirmesinden sonra konu Şura-yı Devlet'te yeniden ele alındı. Yapılan görüşmeler sonrasında kaleme alınan tahriratta, 10 milyon olan 1873 yılı bütçesinden İnebolu yolu için 250 bin kuruş tahsisat yapıldığı, bu sayede yolun yapımına yeniden başlanabileceği ifade ediliyordu.¹³⁰ Bu tahsisatın Babıali'ce uygun bulunması halinde söz konusu karar Maliye ve Kastamonu vilayetine bildirilecekti. Görüldüğü üzere bütçe yetersizliği vesair nedenlerden dolayı birinci derecede önemi haiz İnebolu yolu yapım çalışmaları yapılamıyordu. Kaldı ki bakımsızlıktan dolayı yapılan kimi yerler de sürekli büyük zararlara maruz kalıyordu.¹³¹

1872 Senesinde Yapılması Planlanan Sinop-Boyabab Yolu Posta, Amele vesair Miktarları ¹³²					
1- Küre-i Nühas Kasabasıyla İnebolu Kasabası Arasında Açılacak Posta İçin					
Yol İsimleri	Kondüktör	Sermühendis	Amele-i Mükellefenin Mikdarı	İcmal-i Amelegân	Mülhaza
İnebolu Kazası	1	1	1.400	-	
Hoşalay Kazası	-	-	2.600	-	
Ginoli Kazası	-	-	2.500	-	
Küre-i Nühas Kazası	-	-	3.500	-	
Azdavay Kazası	-	-	1.500	-	
Devrekâni Kazası	-	-	1.000	-	
Yekûn	1	2	-	12.500	
2- Küre'den Seydiler'e ve Uzundere'ye Kadar Açılacak Posta İçin					
Göl Nahiyesi	1	-	1.700		

¹²⁸ Sadrazamlık makamından Nafia Nezareti'ne gönderilen tahriratın tarihi 6 Za 1289 (05.01.1873) ve Nafia Nezareti'nin cevabı 16 M 1290 (16.03.1873) tarihli dir. BOA, ŞD. 3218/43, 8 (5).

¹²⁹ T. d., 4, Evrak no: 344.

¹³⁰ BOA, ŞD. 3218/43, 3 (1), 10 R 1290 (07.06.1873).

¹³¹ BOA, ŞD. 3218/43, 4 (1), 10 R 1290 (07.06.1873).

¹³² BOA, ŞD. 3218/43, 9 (1).

Sorgun Nahiyesi			500		
Daday Kazası			900		
Akkaya Nahiyesi			1.800		
Nefs-i Kastamonu Kasabası			1.800		
Taşköprü Kaimakamlığı			4.500		
Yekûn	1	-	-	10.200	
3- Uzundere'den Nefs-i Kastamonu'ya Kadar Açılacak Posta İçin					
Kuzyaka Nahiyesi	1	-	1.300		
Araç Kazası			1.300		
Mergüze Kazası			1.000		
Tosya Kaimakamlığı			2.300		
Yekûn	1	-	-	5.900	
Cümleten Yekûn	3	1	-	28.600	İşbu mühendis silkine sene-i sabıklarda ehliyeti görünen Tahir Efendi'nin ve konduktörlüğe dahi sene-i sabikalarda konduktör bulunan Fahreddin ve Mehmed ve Salih Efendilerin tayini muarefe-i sabıkları mucebince muhasenati badi olacağı.

Netice olarak çalışmanın sınırını oluşturan 1876 tarihine kadar İnebolu yolu bitirilemedi. Devlet her ne kadar yol yapımına gerekli hassasiyeti göstermiş ise de hem yerelde ahalinin yol yapımındaki isteksizliği gibi bazı sıkıntılar hem mühendislerin yeterli hendese ilmine sahip olmayışları hem de devletin içerisinde bulunduğu mali darlık yüzünden bitirilemedi. 1880 yılına gelindiğinde İnebolu yolunun çok büyük bir kısmı bitirilmiş ve bitirilen 90 km'lik yolun yarısı şoseli olarak

inşa edilmişti.¹³³ Bu yolun tamamı şoseli kısmı da dâhil 1881 yılında ancak bitirilebilecekti.¹³⁴ Bu çerçevede şoseli yolun yapımına sonraki senelerde de devam edildi. 1888 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesi'ne göre 1883 yılından evvel Kastamonu-İnebolu yolunun yaklaşık 55 km'si şoseli olacak biçimde inşa edilmiş ve 35,5 km'lik kısmının yapımına başlanmış ve hala devam ediyordu.¹³⁵ Oysa örneğin hemen hemen aynı tarihlerde yapımına başlanan ve 20 saatlik Ünye-Niksar arasındaki dağlık ve taşlık yol gerek liva kaymakamının teşviki gerekse ahalinin gayretleri sayesinde bir buçuk ay gibi çok kısa bir süre içerisinde bitirilmişti. Bu yol yapılmadan önce Tokat ve havalisindeki devlet varidatları Samsun üzerinden başkente gönderilmekteydi ve burası ile Samsun arasındaki mesafe 40 saatti bulmaktaydı. Ancak yapılan bu yol sayesinde Tokat'tan Ünye limanına 25 saatte gidilmesi sağlanmıştı.¹³⁶ Yine yapımına ihale suretiyle Mösyö Şarno tarafından 1860 yılı sonlarında başlanan İzmir-Birunâbâd şose yolu yaklaşık bir yıl gibi kısa bir sürede bitirilerek hizmete açılmıştı.¹³⁷

Burada yol yapım çalışmalarının ilk zamanlarda yöneticiler tarafından suiistimal edildiğini belirtmek gerekir. Örneğin Kastamonu eski Naibi Vehbi Efendi'nin merkeze gönderdiği Kastamonu mutasarrıfı Hasan Hüsnü Paşa'nın bazı yolsuzluk ve uygunsuz durumlarını havi on bir paragraftan oluşan tahriratının dokuzuncu paragrafı yol yapımına dair yapılan bazı uygunsuz durumlara ayrılmıştı. Buna göre mutasarrıf, teşkil edilen tarik komisyonuna kendi adamları ve akrabalarını yerleştirmişti. Bunlardan kendi adamı olan Şükrü Efendi'yi Komisyon reisi, eniştesi Mustafa Bey'i aza, oğlunu birinci kâtip ve tabur kâtibi olan kayını Feyyaz Efendi'yi de ikinci kâtip olarak tayin etmişti ki bunların toplam maaşları 4.500 kuruşu bulmaktaydı.¹³⁸

Bir diğeri 1865 yılının ilk yarısında Cide kazasında meydana gelen bedel akçelerinin zimmete geçirilmesi ile ilgiliydi. Şöyle ki Cide kazası

¹³³ Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha", *Belgeler V-VIII/9-12 (1968-1971)*, s. 173.

¹³⁴ Çetin, *a.g.e.*, s. 204.

¹³⁵ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1306/1888, s. 529.

¹³⁶ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 771, 24 Ca 1281 (25.10.1864).

¹³⁷ Emrah Çetin, "Tanzimat Döneminde Yol Yapım Çalışmalarına Bir Örnek: İzmir-Birunâbâd Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı", *DTCF Dergisi*, 53/2 (2014), s. 151-156.

¹³⁸ *BOA, MVL. 653/45, 1 (1), 29 Za 1280 (06.05.1864)*.

ahalisinden 181 kişi 7.240 kuruş bedel akçesini kaza ahalisinden Deveci oğlu Mustafa Bey vasıtasıyla İnebolu yol sandığına göndermelerine rağmen kendilerinden yeniden bedel akçesi talep edilmişti. Bunun üzerine bu kişiler bedel akçelerini ödediklerini beyan edip, bedel akçelerinin amele kâtibi Mehmed Efendi ile İnebolu tarikinde müstahdem mülazım Seviş oğlu Hasan tarafından zimmetlerine geçirildiğini iddia ettiler ve bu durumu bir şikâyet ile merkeze bildirdiler. Şikâyet merkeze ulaştınca hemen gerekli tahkiklerin yapılması için Kastamonu eyaleti mutasarrıflığına bir emir gönderildi. Emirde Kastamonu meclisince şikâyet edilen iki kişinin muhakemelerinin yapılması istenildi. Bunun üzerine derhal gerekli tahkikler yapıldı. Yapılan tahkikler sonrasında söz konusu kişilerin suçlarının sabit olduğu anlaşıldı. Kısa bir müddet sonra konu bir mazbata ile merkeze bildirildi ve burada muhakemat dairesinde de gerekli yargılamalar yapıldı. Yapılan yargılamalar neticesinde her iki kişinin de tedib edilerek cezalandırılmaları hakkında bir karar çıktı.¹³⁹

Yol yapımı esnasında bazı durumlar ahali tarafından da şikâyet konusu yapıldı. Bunlardan biri Azdavay kazası ahalisinden sekiz medrese talebesinin bu yolda ya çalıştırılmak ya da yılda 40 kuruş bedel vermeleri hakkındaki şikâyetleriydi. Şikâyetler sonrasında konunun araştırılması için Kastamonu mutasarrıflığına bir şukka gönderilerek böyle bir durumun olup olmadığı soruldu. Nitekim medrese talebelerinin tahsilleri münasebetiyle bu yolda çalıştırılmamaları gerekiyordu.¹⁴⁰ Yine 1867 yılı ortalarına ait bir tahriratta Viranşehir (Eskipazar) ahalişi inşa edilmekte olan İnebolu yolundan istifade etmeyecekleri hakkında merkeze bir dilekçe gönderdiler. Bu konunun da araştırılarak bilgi verilmesi için Kastamonu mutasarrıflığına bir tahrirat yazıldı.¹⁴¹ Ancak burada Kastamonu mutasarrıflığının cevabı tespit edilemediğinden bu durumun akıbetinin ne yönde geliştiğine ulaşılmamıştır. Yol yapım faaliyetlerine dair şikâyetler yol bitimine kadar devam edecektir. Örneğin 1872 yılı başlarında Cide kaymakamlığı ahalişi yolun kendilerine oldukça uzak olması bu nedenle yoldan istifade edemeyeceklerini belirten bir

¹³⁹ BOA, MVL. 704/20, 1 (1), 17 Z 1281 (13.05.1865).

¹⁴⁰ BOA, MVL. 445/139, 1 (1), 25 M 1281 (30.06.1864).

¹⁴¹ BOA, MVL. 735/90, 1 (1), 28 M 1284 (01.06.1867).

dilekçe merkeze göndermişlerdi.¹⁴² Yine 1873 yılı başlarında İnebolu yolu üzerinde bulunan Kebtamu (?) ahalisi bu tür bir gerekçe ile merkeze başvurduğunda Turuk ve Maabir İdaresi bu ahalinin yolda istihdam edilmemeleri yönünde bir takrir kaleme almıştı.¹⁴³

Kastamonu-Çankırı Yolu

İnebolu ile Küre-i Nühas arasındaki yol sonrasında Kastamonu'dan Çankırı tuz madenlerine kadar şose yolun uzatılması için irade çıktığı daha önce açıklanmıştı. İnebolu yolunun devamı niteliğinde olan 36 saatlik bu yolun yapılmasının temel amacı başkentteki ahalinin tuz ihtiyaçlarını karşılamak idi. Böylece Çankırı'da çıkarılan tuz İnebolu iskelesi vasıtasıyla İstanbul'a götürülerek ahalinin tuz ihtiyacı karşılanacaktı.

Daha önce sadrazamlık makamınca Ticaret ve Maliye Nezareti'ne gönderilen 1861 yılı sonlarına ait bir tahriratta, İnebolu'ya gidecek mühendisin oradaki işini bitirdikten sonra Çankırı'ya da giderek Çankırı memlehasından (tuz madeni) çıkan tuzun kolaylıkla ne şekilde nakledilebileceğini tahkik etmesi ve sonucu bir rapor ile bildirmesinin istendiği ifade edilmişti.¹⁴⁴ Devletin bu yolu buraya kadar uzatmayı istemesinin temel nedeni yabancı devletlerle imzalanmış olan yeni ticaret antlaşması gereğince ülke dışından tuz ithalinin yasaklanmış olmasıydı. Bu bağlamda Çankırı kaymakamlığına acele ibareli olarak gönderilen 1862 tarihli bir tahriratta, artık yabancı memleketlerden ülkeye tuz ithalinin yasaklandığı ve ülkedeki tüm tuz madenlerinin inhisar altına alınarak bundan böyle ahalinin tüm tuz ihtiyacının ülke içerisindeki tuz madenlerinden karşılanacağı ifade ediliyordu. Bu bakımdan Çankırı tuzunun ülke içerisinde en kestirme biçimde bölgeden bölgeye ve en yakın iskele yoluyla başkente nasıl nakledilebileceği yollarının araştırılması gerekiyordu. Bu noktada Çankırı kaymakamlığından o yörelerin en kestirme yollarını bilenlerin görevlendirilerek gerekli araştırmaları yapmaları istendi. Gerçekten de Çankırı madenlerindeki tuzlar Avrupa tuzlarından çok daha iyi ve sağlıklıydı. Ancak bu madenler bazı yolsuzluklar yüzünden bir türlü

¹⁴² BOA, ŞD. 1641/30, 3 (1), 1 Z 1288 (11.02.1872).

¹⁴³ BOA, T. D., 4, Evrak No: 507.

¹⁴⁴ BOA, A.MKT.NZD. 383/48_001_001, 5 C 1278 (08.12.1861).

iskelelere nakledilemiyor, bu yüzden hem ahalinin ticaretleri geri kalıyor hem de devlet tuz madenlerinin gelirlerinden mahrum kalıyordu.¹⁴⁵

Bunun üzerine Çankırı meclisince sadrazamlık makamına, Haziran 1862 tarihli bir mazbata gönderildi. Mazbatada, öncelikle yol yapımının hızlı ve sorunsuz bir şekilde yürütülebilmesi için Çankırı'nın Ankara eyaletinden ayrılarak Kastamonu'ya ilhak edilmesi merkezden istirham edildi. Böyle olmadığı takdirde yol yapımında bürokratik anlamda birtakım ikilikler ve zorluklar yaşanacaktı. Bunun dışında eyalet merkezinin Çankırı'ya oldukça uzak oluşu işleri daha da zorlaştıracak hatta işleyemez hale getirecekti. Nitekim bu tarihlerde eyalet merkezi Yozgat idi. Yozgat ise Çankırı'ya yaklaşık olarak 34 hatta bazı kazaları 55 saat uzaklıkta yer alıyordu. Özellikle kış aylarında Kızılırmak ve Kabaktepe mevkilerinin çok tehlikeli bir hal alması, bürokratik işlemlerin çok daha fazla uzamasına, dolayısıyla yol yapımının hızlı bir şekilde ilerleyememesine neden olacaktı. Esasında Çankırı meclisince böyle bir talepte bulunulmasının arkasında özellikle ticari kaygılar bulunmaktaydı. Çünkü Çankırı sancağı, Kastamonu'ya 22 ve İnebolu İskele'sine 40 saat mesafesi olmasına rağmen halkı, İnebolu'ya giden yolun çok bozuk olması yüzünden üretilen zahire, tiftik ve tuz gibi eşyaları 110 saat mesafedeki İzmid İskelesi yoluyla diğer yerlere nakletmek zorunda kalıyordu. Ayrıca bu iki şehrin birbirilerine bazı ürünlerde de bağılıkları söz konusuydu. Örneğin Çankırı buğdayı Kastamonu buğdayından daha çok tercih edildiği için Kastamonu ekmekçi esnafı bu buğdayı özellikle satın almak istiyordu. Buna karşılık Kastamonu ve sahil yerler halkının Çankırı tuz madenlerinden başka tuz ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir yerleri yoktu. Bu açıdan Çankırı'nın Kastamonu'ya bağlanması adeta elzem hale gelmişti. Eğer söz konusu durum gerçekleşirse yol, Ilgaz üzerinden Kastamonu'ya kadar iki nokta halinde inşa edilecekti. Buna göre birinci nokta Ilgaz'a kadar olup Ilgaz dağlarına kadar olan yerler Çankırı ahali, kalanı ise Kastamonu ahali tarafından kazma, külünk, kürek ve barut gibi malzemeler ile köprü masrafları hazineden verilmek kaydıyla yapılacaktı.¹⁴⁶

¹⁴⁵ BOA, A.MKT.UM. 564/76, 1 (1), 14 Za 1278 (13.05.1862).

¹⁴⁶ BOA, I.MVL. 469/21244, 3 (1), 5 Z 1278 (03.06.1862).

Bu minvalde olmak üzere Kastamonu eyaleti meclisi tarafından da merkeze çok kısa bir süre sonra bir mazbata gönderildi. Söz konusu mazbatada da yol yapımı esnasında iletişim ve resmi işlemlerde bütünlüğün sağlanabilmesi ile işlerin daha hızlı ilerleyebilmesi için bu ilhak işleminin gerçekleştirilmesinin şart olduğu belirtildi. Bu gerçekleşmediği takdirde resmi işlemlerin ve yaşanacak zaman kaybının yol yapımının uzamasına sebebiyet vereceği bir kez daha vurgulandı.¹⁴⁷ Bunun üzerine konu Meclis-i Vâlâ'ya müzakere edilmek üzere havale edildi. Burada yapılan müzakereler neticesinde kaleme alınan mazbatada, gerek idarece gerekse yol yapımının daha hızlı ilerleyebilmesi için 1863 yılı Mart ayından itibaren ilhak işinin gerçekleştirilmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı.¹⁴⁸ Meclis-i Vâlâ'nın bu kararı çerçevesinde sadrazamlık makamınca bir tezkere hazırlanarak padişaha sunuldu ve padişah tarafından söz konusu karar onandı.¹⁴⁹ Böylece özellikle yol yapımı gerekçesi ile Çankırı'nın Kastamonu eyaletine ilhaki gerçekleşmiş oldu.

Burada mülki meselelere dair muamelatın Çankırı'nın Kastamonu'ya bağlanmasına dair padişah iradesinin çıktığı 1862 Temmuz ayından itibaren başladığını belirtmek gerekir. Örneğin Çankırı'ya bağlı Milan kazasında bazı mülki değişiklikler yapıldığında bu değişikliklere dair resmi muamelat Kastamonu eyaleti mutasarrıflığı üzerinden gerçekleştirildi.¹⁵⁰ Bu bakımdan sırf mali meselelerde bir karışıklık yaşanmaması için Çankırı'nın Kastamonu'ya mali açıdan ilhaki 1863 yılı Mart ayına ertelense de fiili olarak Kastamonu eyaletine bağlanma tarihi 1862 yılının Temmuz ayıdır.

Çankırı livası Kastamonu eyaletine ilhak edildikten sonra yukarıda belirtilen Meclis-i Vâlâ kararı gereğince¹⁵¹ İnebolu yoluna öncelik verilmiş, bu nedenle Çankırı yolunun yapım faaliyetleri bir süreliğine

¹⁴⁷ BOA, I.MVL. 469/21244, 5 (1), 13 Z 1278 (11.06.1862).

¹⁴⁸ BOA, I.MVL. 469/21244, 7 (1), 6 M 1279 (04.07.1862).

¹⁴⁹ BOA, I.MVL. 469/21244, 8 (1), 17 M 1279 (15.02.1862).

¹⁵⁰ Söz konusu mülki değişiklikler ve bu değişiklikler esnasında Çankırı'nın Kastamonu ve merkezin Kastamonu, Kastamonu'nun başkent ile olan yazışmaları için bkz. BOA, MVL. 409/72, 1 (1), 25 C 1279 (18.12.1862); MVL. 409/72, 2 (1), 27 C 1279 (20.12.1862); MVL. 409/72, 3 (1), 2 B 1279 (24.12.1862); MVL. 409/72, 4 (1), 1 Ş 1279 (22.01.1861).

¹⁵¹ BOA, I.MVL. 469/21244, 7 (1), 6 M 1279 (04.07.1862).

ertelenmişti. Oysa İnebolu yolu planlanan şekilde bitirilemediği için bir türlü Çankırı yolunun yapımına başlanamamıştı. Bunun üzerine Gümrük Emaneti tarafından sadrazamlık makamına bir tahrirat gönderilerek Çankırı yoluna bir an önce başlanılabilmesi için oraya müstakil bir mühendisin tayin edilmesi talep edildi. Bu talep gerekli kurullarda görüşüldükten sonra Çankırı'ya yeni bir mühendis gönderilmesinden ise İnebolu yolu mühendisi Yusuf Bey'in Çankırı yolu ile de ilgilenmesi kararlaştırıldı. Buna göre Yusuf Bey araya giren kış mevsimi esnasında yolun haritalarını çıkararak gerekli planlamaları yapacak ve yolun yapımına 1864 yılı ilkbaharında başlayacaktı.¹⁵²

1864 yılı ilkbaharı geldiğinde Nafia Nazırı Edhem Paşa, Mayıs 1864 tarihli bir tahrirat kaleme alarak sadrazamlık makamına sundu. Tahriratta Kastamonu ile Çankırı arasındaki yolun yapımı için yine Kastamonu Komisyonunun riyaseti altında olmak kaydıyla merkezden bu kez birinci ve ikinci unvanıyla müstakil iki ehliyetli mühendisin tayin edilmesi talep edildi. Buna göre birincisine 3.000 ve ikincisine 1.800 kuruş maaş tahsis edilecekti.¹⁵³

Edhem Paşa'nın bu teklifi Meclis-i Vâlâ'ya havale edilip görüşüldükten sonra söz konusu yolun yapımının, hem devletin tuz madenlerinden istifade etmesini hem de civar kasaba ve kuraların bu yoldan faydalanmalarını sağlayacağından iki mühendisin bir an önce belirtilen maaşlarla gönderilmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı.¹⁵⁴ Bunun üzerine konu beş gün sonra sadrazam tezkeresi ile padişahın onayına sunuldu ve bir gün sonra kabul edilerek gereğinin yapılması için irade çıktı.¹⁵⁵ Çankırı Kastamonu yolunun başmühendisliğine 3.000 kuruş maaşla Mösyö Vidalnake ve ikinci mühendisliğine ise 1.800 kuruş

¹⁵² BOA, T., 696/52, 16 R 1280 (30.09.1863).

¹⁵³ Bu işlemlerin gerçekleşmesi yani maaş meselesinin halledilmesi için de sadrazamlık makamının bu durumu Maliye Nezaretine bildirmesi gerekmektedir. Hatta bu yol tamamlandıktan sonra Çankırı'dan Ankara'ya olan 10-15 saatlik yolun yapımına ileriki zamanlarda başlanabileceği ifade edilmekteydi. BOA, I.MVL. 509/22996, 1 (1), 6 Z 1280 (13.05.1864).

¹⁵⁴ BOA, I.MVL. 509/22996, 2 (1), 27 Z 1280 (03.06.1864).

¹⁵⁵ BOA, I.MVL. 509/22996, 3 (1), 4 M 1281 (08.06.1864).

maaşla Mülazım Ahmed Efendi tayin edildi.¹⁵⁶ Bundan sonra 36 saatlik¹⁵⁷ bu yolun yapımına başlanmak üzere mühendis Kastamonu eyaletine gitti ve burada iken evvela bazı tahkiklerde bulundu. Yaptığı tahkikler neticesinde 36 saatlik bu yolun yapımına Kastamonu'nun Olukbaşı mevkiinden başlanmasına Kastamonu Meclisinde karar verildi. Alınan bu karar bir mazbata ile merkeze bildirildi.¹⁵⁸ Mazbata ilgili nezaretlerce uygun bulununca yolun yapımına Kastamonu yakınındaki Olukbaşı mevkiinde başlanması hakkında irade çıktı.¹⁵⁹

İlk zamanlarda Kastamonu ile Çankırı arasındaki yolun yapımı iyi bir şekilde ilerliyordu. Bu anlamda Kastamonu eyalet meclisince merkeze bir mazbata gönderilerek yol yapımında yoğun gayretleri görülen Kastamonu ileri gelenlerinden Tahir Efendi, Hacı Mecid Efendi ile tahrirat kâtibi İhsan Efendi için mecidiye nişanının verilmesi istendi. Ayrıca yol yapımına katkıda bulunmak gayesiyle ahaliden kimileri tarafından 47.350 kuruşluk değerinde kavaim de hazineye terk edilmişti.¹⁶⁰ Aslında ilk zamanlarda yolda bu şekilde ilerleme kaydedilmesinin nedeni hem Çankırı tarafının hem de Kastamonu tarafının bu yolu bir an önce kendi menfaatleri için bitirmek istemeleriydi.

1865 yılında bu yolun ne kadarının yapıldığı ile ilgili arşivde herhangi bir kayda rastlanmadı. Bununla birlikte 1865 yılı sonlarına doğru Çankırı Kaymakamı Mehmed Ragıp ile Kastamonu mutasarrıfı arasında yapılan görüşmeler sonrasında Çankırı ahalisinden her gün bin kadar kimsenin yolda çalıştırılacağına kararlaştırılmış olması bazı çalışmaların yapıldığını göstermektedir.¹⁶¹ Yine 1866 Eylül ayına kadar bu iki yer arasındaki yol çalışmalarının seyri, arşivde yeterli belge bulunamaması

¹⁵⁶ BOA, T., 696/84, 24 S 1281 (29.07.1864). Ayrıca bkz. Recep Fuat, "Çankırı Kaya Tuzunun İnebolu İskelesine Nakli İçin Yol Yapımı", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, 3 (Kasım 2008), s. 28.

¹⁵⁷ Bu yolun mesafesi Çankırı ile Kastamonu meclis mazbatalarında 34 saat olarak verilmiştir. Çankırı'dan tuz madenlerine kadar olan mesafe de 3 saat idi. Bkz. BOA, I.MVL. 469/21244, 3 (1), 5 Z 1278 (03.06.1862); I.MVL. 469/21244, 5 (1), 13 Z 1278 (11.06.1862).

¹⁵⁸ BOA, I.DH. 530/36667, 1 (1), 20 R 1281 (22.09.1864).

¹⁵⁹ BOA, I.DH. 530/36667, 3 (1), 19 Ca 1281 (20.10.1864).

¹⁶⁰ BOA, I.DH. 531/36792, 1 (1), 8 B 1281 (07.12.1864); Takvim-i Vekayi, Def'a 779, 21 B 1281 (20.12.1864).

¹⁶¹ BOA, MVL. 715/78, 1 (1), 6 C 1282 (27.10.1865).

nedeniyle tam anlamıyla tespit edilemedi. Arşiv vesikalarının 1866 yılı sonlarına kadar yolun bu bölümü için sessiz kalmasının nedeni yol yapımının durmuş olmasıyla ilgili olsa gerektir. Kastamonu mutasarrıfına göre yol yapımının istenilen seviyede ilerleyememesinin temel nedeni yeterince ehliyetli bir mühendisin olmayışındı. Bu nedenle 1866 yılı Eylül ayında merkeze gönderdiği bir tahriratında 30 kilometrelik Bursa-Gemlik yolunu tamamlamış¹⁶² olan Mösyö Batyanot'un yolun bu bölümünün daha hızlı tamamlanabilmesi için tayin edilmesini istirham etti.¹⁶³ Hatta mutasarrıf, tahriratına cevap gelmemesi üzerine 1866 yılının Kasım ayında merkeze başka bir tahrirat daha gönderdi. Tahriratında önceki mühendislerin yukarıda da ifade edildiği gibi hendese ilmini bilmemelerinden dolayı yapılan yolların sürekli olarak bozulduğunu ifade ediyordu. Bu nedenle bir kez daha Mösyö Batyanot'un mühendis olarak tayin edilmesini istirham etti.¹⁶⁴

Kastamonu mutasarrıfının ısrarlı isteği üzerine bu tayin işinin uygun olup olmayacağı Ticaret Nezareti'ne 1867 yılı başlarında bir tahrirat ile soruldu.¹⁶⁵ Ticaret Nezareti cevabında Mösyö Batyanot'un Gemlik yolunu henüz tam olarak bitirmediği, bu yüzden bunun şimdilik mümkün olamayacağını bildirdi. Ancak onun yerine 3.000 kuruş maaşla Binbaşı Tahir Efendi'nin tayin edilebileceği teklif edildi.¹⁶⁶ Bu teklif uygun bulununca 1867 yılının Mayıs ayında buraya Binbaşı Tahir Efendi mühendis olarak tayin edildi.¹⁶⁷

Bir müddet sonra muhtemelen devlet tarafından yapılan bazı tasarruf tedbirleri gerekçesi ile Tahir Efendi'nin maaşı 2.500 kuruşa indirildi. Tahir Efendi'nin atanmasının üzerinden bir yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen yol yapımı hala istenilen seviyede ilerlemiyordu. Hem İnebolu-Kastamonu hem de Kastamonu-Çankırı arasındaki yolların başmühendisliği görevini yürüten Tahir Efendi'ye bu

¹⁶² 30 kilometrelik Bursa-Gemlik şose yolu 1865 yılında bitirilip hizmete açılmıştır. Bkz. Satıcı, *a.g.t.*, s. 382.

¹⁶³ *BOA, MVL.* 724/120, 1 (1), 16 Ca 1283 (26.09.1866).

¹⁶⁴ *BOA, I.MVL.* 572/25706, 1 (1), 21 B 1283 (29.11.1866).

¹⁶⁵ Esasında daha önce de böyle bir soru Ticaret Nezaretine sorulmuştu. *BOA, MVL.* 729/37, 1 (1), 22 Ş 1283 (30.12.1866).

¹⁶⁶ *BOA, I.MVL.* 572/25706, 5 (1), 6 Za 1283 (12.03.1867).

¹⁶⁷ *BOA, I.MVL.* 572/25706, 7 (1), 10 M 1284 (14.05.1867).

tarihlerde Sinop başmühendisinin vefatı münasebetiyle Sinop yolunun başmühendisliği görevi de verildi. Ancak İnebolu-Kastamonu yolunun çalışmaları bizzat Tahir Efendi, Kastamonu-Çankırı ve Sinop-Boyabad arasındaki yolların çalışmaları ise sırasıyla maiyet mühendisleri bulunan Ahmed ve Abdi Efendiler tarafından yürütülüyordu. Görüldüğü üzere Kastamonu-Çankırı arasındaki yolun mühendisliğini Ahmed Efendi üstlenmişti. Fakat bu durum sonradan bazı sorunların çıkmasına ve mühendisler ile başmühendis arasında işleyişte birtakım koordinasyonsuzlukların yaşanmasına neden olacaktı.¹⁶⁸

Zaten bu durum Kastamonu vilayet meclisince 1868 yılı ortalarında sadrazamlık makamına hitaben kaleme alınan mazbatada da ifade edilmişti. Mazbatada belirtildiğine göre bu yolun ilerleyememesinin temel nedeni mühendisler arasında görev ve yetki dağılımının net sınırlarla belirlenmemiş olmasıydı. Bu bağlamda örneğin Kastamonu-Çankırı yolu mühendisi olan Ahmed Efendi çağrılıp yolun yapımına bir an önce başlanması gerektiği söylenildiğinde cevaben: *"...başmühendis tarafından emir ve haritası gelmedi..."* şeklinde bazı mazeretler ileri sürüyordu. Aynı şekilde durum başmühendise ihtar edildiğinde ise o da cevaben: *"...emrini verdim bakılacak ve haritası bundan sonra gönderilecektir..."* gibi birtakım sözler sarf ediyordu. Görüldüğü üzere mühendisler işleyişteki sorunları birbirlerine isnat ediyorlardı. Bu soruna çözüm bulmak gayesiyle Kastamonu vilayet meclisi, merkeze her mühendisin maaşlarına zam yapılarak işlerinde müstakil olarak hareket etmelerini teklif etti. Buna göre her bir sancağa bir başmühendis tayin edilecek ve herkes yaptığı işten mesul tutulacaktı. Bu bakımdan kimse diğerrinin işine karışmayacaktı. Ayrıca maiyet mühendislerinin maaşları arttırılmak suretiyle yol yapımında motivasyonları temin edilecekti. Bu itibarla Tahir Efendi mevcut maaşı olan 2.500 kuruşla eskisi gibi İnebolu'ya; Ahmed Efendi maaşına 200 kuruş zamlı Çankırı'ya ve Abdi Efendi de maaşına 500 kuruş zamlı Sinop yoluna tayin edileceklerdi.¹⁶⁹

Kastamonu meclisinin teklifini havi mazbatasını merkezde görüşüldüğünde mühendislerin maaşlarının arttırılmasının ve müstakilen hareket etmelerinin yolun daha hızlı ilerlemesine önemli

¹⁶⁸ BOA, ŞD. 1638/ 4, 2 (1), 19 S 1285 (11.06.1868).

¹⁶⁹ BOA, ŞD. 1638/ 4, 2 (1), 19 S 1285 (11.06.1868).

faýdalar sağlayacağı öngörölerek teklif uygun bulundu. Fakat bu konuda şerh düşölen bir husus vardı. O da maiyet mühendislerinin yol yapımı esnasında bazı teknik bilgi gerektiren durumlarda yetersiz olmalarıydı. Örneęin maiyet mühendisleri sekiz arşından fazla köprüler arasındaki kemerler ile dağlık alanlardaki güzergâhları yapacak yeterlikte değillerdi. Bu bakımdan mühendislerin, gerek eski mühendis Vidalnake gerekse mevcut başmühendis Tahir Efendi'nin keşifleri sonucu resimleri çıkarılmış olan haritalara göre bunları yapmaları şartı getirildi.¹⁷⁰ Göröldüęü üzere yol yapımının ilerlememesinin nedeni mühendislerin müstakil hareket etmemelerinden kaynaklandığı düşünölüyordu. Bu çerçevede mühendislerinin müstakil hareket etmeleri yol yapımının daha hızlı ilerlemesini sağlayacaktı. Bu amaçla 1868 yılının Eylül ayı başlarında resmen Kastamonu-Çankırı yoluna İnebolu yolu maiyet mühendisi Ahmed Efendi; Sinop-Boyabab yoluna ise yine maiyet mühendisi Abdi Efendi mühendis olarak tayin edildiler.¹⁷¹

Yukarıda sayılan tedbirlere rağmen yol yapımı yine de istenilen hızda ilerlemiyordu. Nitekim 1868 yılı sonlarında diğer pek çok vilayetten olduğu gibi Kastamonu vilayetinden de ne kadar yol, köprü ve masraf yapıldığını, ayrıca yolların mevcut durumlarının ne halde olduğunu tarik başmühendislerinin de tasdiki ile bildirilmesi vilayet valilerinden istenildiğinde¹⁷² Kastamonu valisi, cevabını havi yazısını merkeze göndermişti.¹⁷³ Cevapta¹⁷⁴ iki sene içerisinde toplamda 26 km yol yapıldığı ki bunun ne kadarının şose olarak bitirildiği belirtilmemiştir. Buna göre 1867 yılında Kastamonu-Çankırı yolunda 18.676 metre yol, 13 köprü ve toplamda 459.636 kuruş 35 para; 13 Mayıs 1868 ile 12 Kasım 1868 tarihleri arasında 6 ay zaman zarfında ise 7.455 metre yol, 19 adet köprü ve toplamda 70.660 kuruş 5 para masraf yapılmıştır.

¹⁷⁰ BOA, ŞD. 1638/4, 3 (1), 29 Ra 1285 (20.07.1868); ŞD. 1638/4, 4 (1), 6 R 1285 (27.07.1868).

¹⁷¹ BOA, BEO.AYN.d. 955/15, 15 Ca 1285 (03.09.1868).

¹⁷² BOA, A.MKT.MHM. 419/26, 3 (1), 18 Ca 1285 (06.09.1868).

¹⁷³ BOA, A.MKT.MHM. 419/26, 3 (1), 18 Ca 1285 (06.09.1868).

¹⁷⁴ Kastamonu valisinin cevabı için bkz. BOA, ŞD._1638/22, 01 (1), 2 N 1285 (17.12.1868).

Görüldüğü üzere Kastamonu-Çankırı yolunda toplam 26.131 metre yol, 32 köprü ve toplamda 530.297 kuruş harcama olmuştur.¹⁷⁵

1869 yılı sonuna gelindiğinde, Kastamonu-Çankırı yolunda yol yapım çalışmaları anlamında Çankırı tarik mühendisi Ahmed Efendi tarafından 6 aylık masrafları içeren bir keşif defteri hazırlandı. Ahmed Efendi'nin hazırladığı 1869 yılı sonlarına ait bu keşif defterine göre Koçhisar (İlgaz)'dan İkiçam karyesine kadar toplam 111.290 kuruşa mal olacak 20.000 metre uzunluğunda ve yarım metre genişliğinde patika bir yol açılacaktı.¹⁷⁶ Ahmed Efendi'nin bu tasarısı Kastamonu vilayet idare meclisinde uygun görüldü ve gereği için merkeze gönderildi. Merkezde konu Nafia Nezareti'ne, oradan da Turuk ve Maabir İdaresi'ne havale edildi. Burada yapılan tetkikler neticesinde bu meblağın uygun olduğu hakkında 1870 yılının Nisan ayı başlarında bir cevap yazıldı.¹⁷⁷ Böylece söz konusu yolun yapımına başlanması için Kastamonu vilayetine bir emirname gönderilmesine Şura-yı Devletçe karar verilmiş oldu.¹⁷⁸

Kastamonu-Çankırı yolu yapım çalışmalarına onay çıkmasına rağmen İnebolu-Kastamonu yolunda olduğu gibi devletin içerisinde bulunduğu mali darlık yüzünden bir müddet başlanamadı. Nitekim Kastamonu valisi tarafından merkeze gönderilen 1871 yılı Nisan ayı sonlarına tarihli bir tahriratta yolun yapımına gerekli eşya vesairenin gönderilmemesi nedeniyle başlanmadığı belirtiliyordu. Bu anlamda Kastamonu valisi merkezden bu yolun yapımına başlanabilmesi için bir an önce yeterli miktarda akçe verilmesine ruhsat çıkmasını istirham etti.¹⁷⁹ Bunun üzerine konu Nafia Nezareti'ne mütalaaları sorulmak

¹⁷⁵ BOA, ŞD. 1638/22, 3 (1). H.1287 (1870) tarihli Kastamonu vilayet Salnamesine bakıldığında 1868 yılına Çankırı yolunda 8.192 metre yol; 29 köprü yapılmış ve 39.931 kuruş memurin maaşı ile sair masraflar yapılmıştır; 1869 yılında ise 26.131 metre yol; 32 köprü 2 çeşme yapılmış ve 530.097 kuruş memurin maaşı ile sair masraflar yapıldığı belirtilmiştir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870, s. 129-130.

¹⁷⁶ BOA, ŞD. 1638/42, 3 (1), 5 N 1286 (09.12.1869).

¹⁷⁷ BOA, ŞD. 1638/42, 5 (1), 9 M 1287 (11.04.1870).

¹⁷⁸ BOA, ŞD. 1638/42, 7 (1), 19 M 1287 (21.04.1870).

¹⁷⁹ Kastamonu valisinin tahriratına göre Çankırı mutasarrıfın kendisine bir tahrirat göndermiş ve bu durum vilayet idare meclisinde müzakere edilmişti. Buradan da durum vilayet muhasebesine bildirilmişti. Vilayet muhasebesinden bu durum için daha önce mazbata ile izin istenildiği halde cevap gelmemiş, dolayısıyla iznin çıkması beklenmişti. BOA, ŞD. 1640/12, 5 (1), 6 S 1288 (27.04.1871).

üzere havale edildi. Buradan gönderilen cevaba göre durum derhal Turuk ve Maabir İdaresi'ne havale edilmiş ve burada gerekli incelemeler yapılmıştı. Yapılan incelemeler sonucunda devletin içerisinde bulunduğu mali darlık göz önünde bulundurularak şimdilik sadece elzem yerlerin yapımına öncelik verilmesi yönünde karar alındı.¹⁸⁰ Konu daha sonra Şura-yı Devlet'te de müzakere edildi ve Nafia Nezareti'nden gelen cevap doğrultusunda Kastamonu vilayetine bir emirname gönderilmesi uygun bulundu.¹⁸¹ Böylece Çankırı yolu için devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntı nedeniyle sadece önemli yerlerin yapımına izin çıkmıştı. Bu da haliyle yolun istenilen seviyede ilerleyememesine neden oluyordu.

1872 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesine bakıldığında 1870 yılında 1.000 metresi şoseli, 7.346 metresi şosesiz ve 3.884 metresi ise yarım metre genişliğinde olmak üzere toplamda 12.230 metre yol inşa edilmişti. Ayrıca şose yolda kullanılmak üzere 2.010 metreküp taş kırılmış ve 438 metre duvar inşa edilmişti. Bunun dışında ikisi muvakkat büyük köprü ve üçü ahşap küçük köprü olmak üzere toplam 5 köprü yapılmıştı. Bunlara karşılık 58.078 kuruş 35 para masraf yapılmıştı.¹⁸² 1871 tarihli salnameye göre ise iki sene zarfında toplamda 29.235 metre yol inşa edilmişti.¹⁸³ Yolun Kastamonu sınırları dâhilinde olanı 7 metre genişliğinde şosesiz şeklinde yapılmış ve toplamı 10.121 metredir. Patika olarak yapılanı da 4 metre genişliğinde olup 2.691 metredir. Ayrıca 20 adet büyük ve 25 adet de küçük ahşap köprü inşa edilmişti. Çankırı sınırları dâhilinde ise yine 7 metre genişliğinde 14.924 metre şosesiz ve 4 metre genişliğinde de 1.499 metre patika yol yapılmıştı. Bundan başka 5 büyük ve 9 adet de küçük ahşap köprü inşa edilmişti. Altı aylık zaman zarfında da toplamda 81.555 kuruş 37 para masraf yapılmıştı.¹⁸⁴ 1870 yılında Kastamonu-Çankırı yolunda toplam 34.313 metre yol, 61 adet köprü yapılmış olup, 570.028 kuruş para masraf yapılmıştı.¹⁸⁵

¹⁸⁰ BOA, ŞD. 1640/12, 4 (1), 21 Ra 1288 (10.06.1871).

¹⁸¹ BOA, ŞD. 1640/12, 2 (1), 21 Ra 1288 (10.06.1871).

¹⁸² Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1289/187, s. 159.

¹⁸³ Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1288/1871, s. 136.

¹⁸⁴ Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1288/1871, s. 157.

¹⁸⁵ Salname-i Vilayet-i Kastamonu, 1288/1871, s. 155.

1871 yılının ilk yarısında Kastamonu-Çankırı yolunun inşası için Çankırı mühendisi Ahmed Efendi tarafından yeniden bir keşif çalışması yapıldı. Yapılan keşif çalışması gereğince 13 Mayıs 1872'den 12 Kasım 1872 tarihine kadar Kastamonu-Çankırı yolunun Kastamonu hududu tarafında iki pota halinde toplamda 5 bin metre uzunluğunda şoseli ve şosesiz olarak iki türde yol inşa edilecekti. Bunun ilki Ilgaz Tepesi'den Banikalfa'ya kadar olan normal ölçülerdeki 3 bin metrelik; ikincisi ise Köseoğlu karyesinden Sarışeyh karyesine kadar olan yarım metre genişliğindeki 2 bin metrelik yol idi. İnşa edilecek yolun birinci postasında her bir metre için 6 işçiden 18 bin işçiye; ikinci postasında ise 3 işçiden 6 bin işçiye ihtiyaç duyulacağı hesaplanmıştı. Ayrıca 6 bin işçi önceki senelerde yapılmış olan yolun tamirinde görevlendirilecekti. Böylece Kastamonu tarafı için 30 bin işçi istihdam edilmiş olacaktı.¹⁸⁶

Görüldüğü üzere ikinci posta yarım metre genişliğinde açılacaktı. Bu durumda ikinci noktada taşta ihtiyaç duyulmayacaktı. Bu anlamda yolun ilk noktası için her bir metre uzunluğa bir buçuk metreküpten 4.500 metreküp taş kullanılacaktı. Yine şose yolun her bir 300 metre uzunluğunda, boy ve genişliği 1,5 tabanı yarım metre kaldırım ve üstü adi taş ile kemerli inşası lazım gelen 10 adet lağım köprü için 400 metreküp taşta ihtiyaç duyulacaktı ki toplamda 4.900 metreküp taşta ihtiyaç duyulacağı tahmin edilmişti. Bununla birlikte bu miktarın 200 metreküpünün yola yakın yerlerden temin edilebileceği hesaplanarak bu miktarın 4.700 metreküpe düşürülmesine karar verilmişti. Yollarda kullanılacak araba ve hayvan miktarına gelince şöyle bir planlama yapılmıştı. Her bir metreküp taşın dört araba ile taşınabileceği tahmin edilerek lağım köprüsüyle şose taşları olan 4.700 metreküplük taşın nakli için 18.800 arabaya muhtaç duyulacağı hesaplanmıştı. İşbu 18.800 arabanın taş yol ve lağım köprüsü mahalline kadar nakli için bir günde bir çift hayvanın sekiz sefer edebileceği cihetle altı ay zarfında nakil işleminin bitirilebileceği öngörülmüştü. Yolda 10 adet camus 5 adet öküz ve 1 adet de arpa, saman ve postalara alet-edevat nakli için bargir kullanılacaktı.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Çankırı Mühendisi Seyyid Ahmed tarafından yapılan keşif 24 Mayıs 1871 tarihidir. *BOA, ŞD. 3218/43, 8 (3), 12 N 1288 (25.11.1871).*

¹⁸⁷ *BOA, ŞD. 3218/43, 8 (3), 12 N 1288 (25.11.1871).*

Masraflar ise 102.300 kuruş olarak tahmin edilmişti. Buna göre 1 kondüktöre her ay 750 kuruştan 6 ayda 4.500 kuruş; 2 işbaşının her birine ayda 400'er kuruştan 6 ayda 4.800 kuruş; 4 mutemedin her birine ayda 300'er kuruştan 6 ayda 7.200 kuruş; her bir postadaki birer amele kâtibine 350 kuruştan 6 ayda 4.200 kuruş; 2 anbar eminin her birine 200'er kuruştan 6 ayda 2.400 kuruş; 2 postacının her birine 150'şer kuruştan 6 ayda 1800 kuruş; 3 demir ve alet-edevat ustasının her birine 216,6'şar kuruştan 6 ayda 3.900 kuruş; araba inşası için 1 marangoza 350 kuruştan 6 ayda 2.100 kuruş; 400 duvarcının her birine günde 16 kuruştan bir günde 6.400 kuruş; 900 lağımıcının her birine günde 16 kuruştan bir günde 4.400 kuruş ücret ödenecekti. Bunun dışında 900 kıyye barut için 12,5 kuruştan 11.250 kuruş; 20.000 kıyye kireç için 4.000 kuruş; 200 adet demir kürek için her biri 12 kuruştan 2.400 kuruş; lüzum görünen 200 kıyye demir, çelik vesaire için 750 kuruş; 350 adet araba vesairede kullanılacak tahtanın her biri 3 kuruştan 1.050 kuruş; 40 kıyye halat urganının her biri 8 kuruştan 320 kuruş; 10 adet sicim topun her birine 5 kuruştan 50 kuruş; 20 adet çemberiyle birlikte su küfesinin her birine 3 kuruştan 60 kuruş ve 10 çift araba tekerleğinin her birine 90 kuruştan 900 kuruş masraf yapılacaktı. Ayrıca 10 çift camusun her birine 1.500 kuruştan 15.000 kuruş; 5 çift öküzün her birine 800 kuruştan 4.000 kuruş ve 1 çift bargire 1.600 kuruş harcama yapılacaktı.¹⁸⁸

Kastamonu hududu yönünden sonra 1871 yılı sonlarına doğru Çankırı hududu tarafında da bir keşif çalışması yapıldı. Çankırı mühendisi Ahmed Efendi tarafından yapılan keşif çalışmasına göre 13 Mayıs ile 12 Kasım 1872 tarihleri arasında Kastamonu-Çankırı yolunun Çankırı cihetinde iki kita halinde toplamda 11 bin metre uzunluğunda şose yol inşa edilecekti. Bunun ilk kıtası Çatalköprü'den Kızılset Deresi'ne kadar olan 5 bin metrelik; ikinci kita ise Ilgaz Merkezbaşı'ndan Kozaoğlu Hanı'na kadar olan 6 bin metrelik yol idi. İnşa edilecek yolun birinci kıtasında her bir metre için 8 işçiden 40 bin işçiye; ikinci kıtasında ise 10 işçiden 60 bin işçiye ihtiyaç duyulacaktı. Ayrıca lağımıcı, marangoz ve duvarcı maiyetinde 4.500 ve yapılmış olan

¹⁸⁸ BOA, ŞD. 3218/43, 8 (3,4), 12 N 1288 (25.11.1871).

yolun tamirinde 1.500 işçi görevlendirilecekti. Böylece Çankırı tarafı için 106 bin işçi istihdam edilmiş olacaktı.¹⁸⁹

Yol yapımında her bir metre uzunluğa bir buçuk metreküpten 16.500 metreküp kırılmış taş kullanılacaktı. Keza birinci kıtada 1 adet ikinci kıtada 8 adet olmak üzere ayakları taş üzeri ahşap ve iki tarafında kanatlarının uzunluğu 3 ve boyu 6 metre olacak şekilde inşa edilecek toplam 9 adet köprü için 1.944 metreküp ki her köprü için 216 metreküp taş kullanılacaktı. Bunun dışında şose yolun her bir 300 metre uzunluğunda, boy ve genişliği 1,5 tabanı yarım metre kaldırım ve üstü adi taş ile kemerli inşası lazım gelen 35 adet lağım köprü için 1.400 metreküp taşa ihtiyaç duyulacaktı ki her lağım için 40 metreküp taş kullanılacaktı. Yine boyu 6 metre genişliği 1,5 metre ebatlarında yolun bazı yerlerinde inşa edilecek 115 metre duvarlar için 1.035 metreküp taş kullanılacaktı. Böylece toplamda 20.879 metreküp taşa ihtiyaç duyulacağı tahmin edilmişti. Bununla birlikte bu miktarın 5.879 metreküpünün yola yakın yerlerden temin edilebileceği hesaplanarak bu miktarın 15.000 metreküpe düşürülmesine karar verilmişti. Yol yapımında kullanılacak kireç de her metreküp için 50 kıyyeden 218.950 kıyye kireç kullanılacaktı. Yollarda kullanılacak araba ve hayvan miktarına gelince şöyle bir planlama yapılmıştı. Her bir metreküp taşın dört araba ile taşınabileceği tahmin edilerek lağım köprüsüyle şose taşları olan 15.000 metreküplük taşın nakli için 60.000 arabaya muhtaç duyulacağı hesaplanmıştı. İşbu 60.000 araba taşın yol, köprü vesair mahalline kadar nakli için bir günde bir çift hayvanın sekiz sefer edebileceği cihetle altı ay zarfında nakil işleminin bitirebileceği öngörülmüştü. Yolda 30 çift öküz; 5 adet öküz ve 14 çift camus ve öküz ve camuslara zahire ile yolun alet ve edevatlarını bir yerden bir yere nakletmek için 2 çift bargir kullanılacaktı.

Masraflar ise 334.664 kuruş olarak tahmin edilmişti. Buna göre 1 liva tarik eminine her ay 600 kuruştan 6 ayda 3 bin 600 kuruş; 1 tarik emini kâtibine her ay 300 kuruştan 6 ayda bin 800 kuruş; 2 muvakkat kondüktörün her birine ayda 750'şer kuruştan 6 ayda 9 bin kuruş; 2 işbaşının her birine 300'er kuruştan 6 ayda 4.800 kuruş; 4 mutemedin her birine ayda 300'er kuruştan 6 ayda 7.200 kuruş; her bir postadaki

¹⁸⁹ Çankırı Mühendisi Seyyid Ahmed tarafından yapılan keşfin tarihi 24 Aralık 1871'dir. BOA, ŞD. 3218/43, 8 (4,5), 12 N 1288 (25.11.1871).

birer amele kâtibine 350 kuruştan 6 ayda 4.200 kuruş; 2 anbar eminin her birine 200'er kuruştan 6 ayda 2.400 kuruş; 2 postacının her birine 150'şer kuruştan 6 ayda 1800 kuruş ki toplamda 34 bin 800 kuruş maaş verilecekti. Bunun dışında 2 demir ve alet-edevat ustasının her birine 650'şer kuruştan 6 ayda 7 bin 800 kuruş; araba inşası için 2 marangoza 350 kuruştan 6 ayda 4 bin 200 kuruş; 4 bin 379 duvarcının her birine günde 16 kuruştan bir günde 70.064 kuruş; 350 marangozun her birine 16 kuruştan bir günde 5 bin 600 kuruş; 2 bin 600 lağımıcının her birine günde 16 kuruştan bir günde 41 bin 600 kuruş ücret ödenecekti. Ayrıca 2 bin 600 kıyye barut için 12,5 kuruştan 32 bin 500 kuruş; 218 bin kıyye kireç için 43 bin 790 kuruş; lüzum görünen 2 bin kıyye demir, çelik vesaire için 4 bin 800 kuruş; 100 kıyye çeliğin her kıyyesine 4 kuruştan 400 kuruş; muhtelif tarbucenin (?) her kıyyesine 5 kuruştan 450 kuruş; 400 adet demir kürek için her biri 12 kuruştan 4 bin 800 kuruş; 500 adet araba vesairde kullanılacak tahtanın her biri 3 kuruştan bin 500 kuruş; 40 kıyye halat urganının her biri 8 kuruştan 320 kuruş; 15 adet sicim topun her birine 5 kuruştan 75 kuruş; 40 adet su küfesinin her birine 3 kuruştan 120 kuruş ve 20 çift araba tekerleğinin her birine 90 kuruştan bin 800 kuruş masraf yapılacaktı. Ayrıca 10 çift camusun her birine 1.500 kuruştan 15.000 kuruş; 5 çift öküzün her birine 800 kuruştan 4.000 kuruş ve 1 çift bargire 1.600 kuruş harcama yapılacaktı.¹⁹⁰

Çankırı tariki mühendisi Ahmed Efendi tarafından yapılan keşifname Kastamonu vilayeti başmühendisi Tahir Efendi ve Kastamonu vilayeti tarik emininin onayında geçtikten sonra vilayetçe söz konusu harcamalara yetki çıkarılması amacıyla merkeze gönderildi. Merkezde (Nafia Nezareti'nde) yapılan görüşmeler sonrasında 1872 yılının Ocak ayı sonlarında Kastamonu vilayetine hangi yolların yapımının elzem olup olmadığı bir telgrafname ile soruldu. Bu soru üzerine derhal vilayet umum meclisi toplanarak konu hakkında bazı görüşmeler yapıldı. Yapılan görüşmelerden sonra devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılar göz önüne alınarak Çankırı kaymakamlığından yeniden harcama bilgisi bir telgrafname ile istendi. Çankırı kaymakamlığı gönderdiği cevabi telgrafında en azından 95 bin 500 kuruşun yolun yapımı için yeterli olabileceğini bildirdi. Bu cevap sonrasında durum

¹⁹⁰ BOA, ŞD. 3218/43, 8 (4,5), 12 N 1288 (25.11.1871).

vilayet umum meclisinde yeniden değerlendirildi. Yapılan değerlendirmelerde bu miktar da çok bulundu. Bu nedenle Kastamonu-Çankırı yolu inşasının ileriki bir zamana ertelenmesinin daha uygun olacağı kararlaştırıldı.¹⁹¹ Kastamonu vilayeti umum meclisinin bu kararı bir mazbata ile sadrazamlık makamına gönderildi. Sadrazamlık makamı da söz konusu mazbatayı görüşülmek üzere Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesine oradan da Nafia Nezareti'ne gönderdi. Nafia Nezareti ise konunun daha net anlaşılması amacıyla söz konusu evrakları Turuk ve Maabir İdaresi'ne havale ederek bilgi istedi. Buradan yapılan incelemeler neticesinde bütçenin yetersiz olması münasebetiyle ikinci dereceden ehemmiyete sahip olan Kastamonu-Çankırı yolu yapımının sonraki senelere ertelenmesinin uygun olacağı yönünde görüş bildirildi.¹⁹² Bu görüş Şura-yı Devlet'te de uygun bulundu¹⁹³ ve söz konusu kararın Maliye ve Kastamonu vilayetine bildirilmesi uygun bulundu.¹⁹⁴ Böylece Kastamonu-Çankırı yolu 1872 yılında mali darlık yüzünden yüz üstü kalmak zorunda kaldı.

1872 Senesinde Yapılması Planlanan Çankırı Yolu Posta, Amele vesair Miktarları ¹⁹⁵					
Yol İsimleri	Kondüktör	Maiyet Mühendisi	Amele-i Mükellefenin Mikdarı	İcmal-i Amelegân	Mülahazat
Çankırı Kasabası	1	1	1.500		
İç Kaza Kuraları	-	-	5.000		
Tuht Nahiyesi	-	-	2.000		
Koçhisar ve Bicura Nahiyeleri	-	-	2.500		

¹⁹¹ BOA, ŞD. 3218/43, 8 (7), 1 Z 1288 (11.02.1872).

¹⁹² Sadrazamlık makamından Nafia Nezareti'ne gönderilen tahriratın tarihi 6 Za 1289 (05.01.1873) ve Nafia Nezareti'nin cevabı 16 M 1290 (16.03.1873) tarihidir. BOA, ŞD. 3218/43, 8 (5).

¹⁹³ BOA, ŞD. 3218/43, 3 (1), 10 R 1290 (07.06.1873).

¹⁹⁴ BOA, ŞD. 3218/43, 4 (1), 10 R 1290 (07.06.1873).

¹⁹⁵ BOA, ŞD. 3218/43, 9 (1).

Karacaviran, Kurşunlu ve Milan Nahiyeleri	-	-	2.300		
Şabanözü, Kuru, Nallu ve Karapazar Nahiyeleri	-	-	3.200		
Kalecik Kazasının Bazı Kuraları	-	-	1.550		
İnallu ve Ballu Nahiyeleri	-	-	700		
Yekûn	1	1		18.750	Nafia Nezaret-i Celilesinden İşbu Mühendis ve Kondüktörün ta'yini

Sonuç itibarıyla incelediğimiz dönem içerisinde Çankırı yolunun bitirilemediği anlaşılmaktadır. Bunu da yukarıda saydığımız yerel ve merkezi anlamdaki sıkıntılara bağlayabiliriz. Örneğin Sinop yolu kondüktörlüğünde bulunan Mösyö Amikin (?) Tarik Sandığında yeterli akçe olmaması nedeniyle on dört aylık on iki bin altı yüz kuruş maaşıyla devriye masrafı olan 240 kuruş parası verilmemişti.¹⁹⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti, Anadolu'daki yol sistemini oluşturup geliştirirken bir taraftan kendisinden önce bu bölgelerde kurulmuş olan devletlerin diğer taraftan ahfadı olduğu Selçukluların ve keza farklı coğrafyalardaki merkezi devletlerin sistemlerinden istifade etti. Bu anlamda Roma, Bizans ve Selçuklular dönemlerinde kalan yollar kullanılmaya devam edildi. Bu yollar İstanbul merkez olarak sağ, sol ve orta olmak üzere üç ana kola ayrılmaktaydı. Tanzimat'tan önce bu yolların çoğu bakımsızlıktan dolayı yılın belli ayları dışında ulaşıma kapalıydı. Tanzimat Dönemine gelindiğinde yol ağlarının gelişkin olmasıyla iç ve dış güvenliğinin sağlanarak merkezi otoritenin temininde ve devlet gelirleriyle halk ve tüccarların emtialarının kolaylıkla nakledilmesindeki ilişki padişah ve devlet bürokrasisince daha net bir şekilde görüldü.

¹⁹⁶ BOA, BEO.AYN.d. 955/23, 29 Za 1285 (13.03.1869), s. 45.

Bundan dolayı Tanzimat döneminden itibaren yol ağlarının geliştirilmesi noktasında önemli gayretler gösterildi. Bu amaçla bir taraftan Nafia Nezareti'nin kurulmasından sonra talimatnameler ve nizamnamelerle yasal düzenlemeler yapılırken diğer taraftan da bu işleri organize edip yürütecek bazı teknik kuruluşlar ile ihtisas komisyonları ihdas edildi. Oluşturulan mali kaynak ve teknik destek ile inşa edilecek yollar ise şose biçiminde olacaktı. Çünkü örneğin adi bir yoldan bir araba ile 100 okka¹⁹⁷ yük taşınabilmekte iken şose yoldan 150 okka veya daha fazlası taşınabilecekti.¹⁹⁸ Bu yolların bir kısmı ihale suretiyle yapılmakla birlikte çoğu devlet ve millet işbirliği ile yapılacaktı.

İnebolu yolu da şose şeklinde devlet ve millet işbirliği çerçevesinde inşa edilecekti. Yolun yapımına dair ilk teşebbüsler her ne kadar 1847 yılında olmuşsa da bazı sorunlar nedeniyle 1863 yılında ancak başlanabildi. Bununla birlikte yol, arazinin dağlık ve yüksek oluşu, devletin içerisinde bulunduğu mali darlık, mühendis, kondüktör gibi teknik elemanların koordinasyonsuzluk, bilgi ve tecrübe yetersizliği ile halkın yolun önemini yeterince kavrayamayışı yüzünden uzun süre bitirilemedi. Oysa örneğin hemen hemen aynı tarihlerde yapımına başlanan ve 20 saatlik Ünye-Niksar arasındaki dağlık ve taşlık yol gerek liva kaymakamının teşviki gerekse ahalinin gayretleri sayesinde bir buçuk ay gibi çok kısa bir süre içerisinde bitirilmişti. Yine yapımına ihale suretiyle Mösyö Şarno tarafından 1860 yılı sonlarında başlanan İzmir-Birunâbâd şose yolu yaklaşık bir yıl gibi kısa bir sürede bitirilerek hizmete açılmıştı. İnebolu yolunun çok geç bitirilmesinde ilk zamanlarda yöneticilerin bazı suistimalleri de etkili olmuştu. Bu bakımdan Hasan Hüsnü Paşa'nın kendi adamlarını ve yakınlarını çıkar elde etmek için kayırması bu kabildendi. İnebolu yolu yapımı esnasında yaşanan önemli gelişmelerden biri de yol inşasının mülki bir değişikliğe sebep olmuş olmasıydı. Bu çerçevede Çankırı, bazı gerekçelerle mülki anlamda 1862 yılı Temmuz ayında; mali anlamda ise 1863 yılı Mart

¹⁹⁷ Okka, "kıyye" anlamına da gelen bir tartı ölçüsü birimdir. Okka, şehir ve kasabalara göre değişse de en bilineni dört yüz dirhem yani 1282 gramdır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, II, (1993), s. 723.

¹⁹⁸ Takvim-i Vekayi, Def'a 330, 29 R 1263 (16.04.1847).

ayında Kastamonu'ya bağlandı. Yolun Çankırı'ya uzatılması ile pek çok faydalar elde edileceği umulmuştu.

Burada İnebolu yolunun önemine de değinmek gerekir. İnebolu her şeyden önce limanı ile dünyaya açılan bir kapı görevini üstleniyordu. Bu açıdan Orta Anadolu'nun kuzeyinde bir limana sahip olan İnebolu yolu aynı zamanda iç kesimlerdeki emtialar ile devlet gelirlerinin deniz yoluyla başkente ve oradan da diğer ülkelere gönderilmesi işlevini görüyordu. Mesela Çankırı tuzu hem çevre şehirlerde hem de başkent ve Avrupa'da tüketilen önemli bir gıdaydı. Yine Çankırı buğdayı Kastamonu buğdayından daha çok tercih edildiğinden Kastamonu ekmekçi esnafı bu buğdayı özellikle satın almak istiyordu. Ayrıca iç kesimlerin kara yolu ulaşımı ile birbirine olan irtibatının sağlanması devletin iç güvenliğini temin edip otoritesini sağlamasında da önemli bir işlev görüyordu. Bu durum herhangi bir aksilik, isyan veya başka bir durumda yöneticilerin, yakın bölgelerindeki yönetici ya da askerlerden takviye kuvvet taleplerine daha hızlı karşılık verilmesine olanak sağlıyordu. Son olarak İnebolu yolu yapımındaki tecrübeler, sonraki zamanlarda eksikliklerin nelerden kaynaklandığı, bir işin tamamlanmasında teknik bilgi ve tecrübenin ne kadar önemli olduğunu göstermişti.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO.AYN.d): 955/7; 955/15; 955/23.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 447/22313/H.

İrade Dahiliye (İ.DH): 522/35573; 530/36667; 531/36792.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 11/452; 16/686; 24/1021; 133/5692.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL): 37/1549; 95/1996; 100/2142; 469/21244; 475/21540; 490/22166; 509/22996; 572/25706; 537/24156; 575/25822.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL): 409/72; 445/139; 653/45; 660/60; 679/117; 680/49; 689/70; 693/51; 693/83; 704/20; 707/9; 713/64; 715/78; 716/20; 716/60; 724/120; 729/37; 735/90; 739/57; 846/33.

Sadâret Mektubî Evrakı (A.MKT): 41/88; 99/77.

Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL): 66/76; 135/67; 110/79; 147/83.

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM): 111/62.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM): 244/42; 316/82; 419/11; 419/26; 420/48; 423/73; 564/76.

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD): 383/48.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD): 1638/4; 1638/22; 1638/42; 1639/1; 1640/12; 1641/30; 3218/43.

Ticaret Nâfia, Ziraat, Orman, Maâdin Nezâretleri (T.): 3/35 696/47; 696/52; 696/84.

Atatürk Kitaplığı

Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak (Bel_Mtf): 04757

Resmî Yayınlar ve Gazeteler

Düstur: Düstur, Tertip 1, Cilt 2a, Matbaa-i Amire, 1289/1872: 310-317, 18 Ca 1286 (26.08.1869); Tertip 1, Cilt 4, Evahir-i Şaban 1289 (23.10-01.11.1872), Matbaa-i Amire, 1289/1872.

Takvim-i Vekayi: Def'a: 330; 697; 771; 779; 804; 851; 885.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmniye: 1263/1847.

Salname-i Vilayet-i Kastamonu: 1286/1869; 1287/1870; 1288/1871; 1289 /1872; 1291 /1874; 1292 /1875.

Mecmua-i Kavanin

Mecmua-i Kavanin, Takvimhane-i Amire, 15 R 1267 (17.02.1851).

Kitap ve Makaleler

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 19993.

Ali Tevfik, *Mufasssal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1329.

Atam, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, TTK, Ankara 2020.

Çetin Emrah, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, TTK, Ankara 2017.

Çetin, Emrah, "Tanzimat Döneminde Yol yapım Çalışmalarına Bir Örnek: İzmir-Birunâbâd Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı", *DTCF Dergisi*, 53/2, (2013), s. 145-163.

Çetin, Emrah, "II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapım Çalışmaları" *History Studies*, 6/3, 2014, s. 103-117.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *TAD*, 15/26, (1991), s. 153-167.

Çınar, Hüseyin, “Osmanlı Ulak-Menzilhane Sistemi ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 3, (Ankara 1999), s. 627-637.

Döşemetaş Ömer, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Kazası (1725-1750)*, Basılmamış Doktora Tezi, 2019.

Emecen, Feridun M. – Şahin, İlhan, “Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defterleri I”, *Belgeler*, 29/23, (1998), s. 53-122.

Erken, İlkey, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kocaeli Sancağı’nın İdari Yapısı”, *Türkiyat Mecmuası*, 25/2, (2015), s. 193-236.

Fuat, Recep, “Çankırı Kaya Tuzunun İnebolu İskelesine Nakli İçin Yol Yapımı”, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, 3, (2008), s. 23-30.

Dinçer, Celal, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha”, *Belgeler*, V-VIII/9-12, (1968-1971), s. 153-233.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü’l-Ahbar*, Haz. Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu, TTK, Ankara, 2019.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952.

Halaçoğlu, Yusuf, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, (2004), s. 159-161.

Hoca Saadedettin Efendi, *Tacüt-Tevarih-3*, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Lütfi Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.

Lütfi Paşa, *Asafname*, Haz. Doç. Dr. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1001 Temel Eser Dizisi: 87, Başbakanlık Basımevi, Anlara, 1982.

Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, Haz. Faik Reşit Unat-Prof. Dr. Mehmed A. Köymen, c. II, TTK, Ankara, 2014.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi, Sahaifü’l-ahbar fi Vekayü’l-a’sâr*, Arapça Aslından Türkçeleştiren: İsmail Erünsal, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c. II, İstanbul, 1993.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

Öncü, Fariz, *M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu Yönetiminde Anadolu’da Ekonomik Durum*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

Satıcı, Emre, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.

Şentürk, M. Hüdai, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış", *Türkler*, 14 (2002), s. 446-461.

Tekdemir, Aziz, "Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2011), s. 121-144.

Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.

Tozlu, Selahattin, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri 1839-1908", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 3, (1999), s. 644-662.

Tuğluca, Murat, "Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca'nın İdari Dönüşümü (1851-1912)", *OTAM*, 38, (2015), s. 177-218.

Tural, Erkan, "1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 13/2, (2004), s. 93-124.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.

Turan, Refik. "Milli Mücadelede İnebolu-Kastamonu-Ankara Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/44, (1999), s. 693-699.

Turan, Refik, "Selçuklular Döneminde Kastamonu", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Tebliğler*, 19-21 Ekim 1988 Kastamonu, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1989, 1-2.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK, Ankara, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Bellekten*, 39/156, (1975), s. 659-696.

Yakupoğlu, Cevdet, "Kuzey-Batı Anadolu'ya Türk Muhacereti ve Bölgede Bazı Türk Boy Adları", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 9/2, (Ekim 2001), s. 549-562.

Yakupoğlu, Cevdet, "II. Bayezid'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Hayatı ve Faaliyetleri", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12, (2010), s. 319-339.

Yakupoğlu, Cevdet, "Çobanoğulları ve Candaroğulları Zamanında Kastamonu", *Anadolu'nun Fethinden Milli Mücadele'ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu, 12-13 Nisan 2018, s. 63-72.

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, 3, (1992): 333-377.

Extended Abstract

The road, which can take you back to the beginning of human history, started to be used in time, especially with the concern of serving commercial and military purposes. The idea of the welfare of the societies and ensuring their safety more urgently was effective in the coming to the forefront of commercial and military concerns in road construction over time. The road has also been used since ancient times, especially by central states, as an effective tool to more systematically rule over the people under their rule. In this context, the Persians developed a well-organized transportation and communication network with the aim of gaining control of the regions they had dominated. As can be seen, roads have been used as an important material and technical means in the provision of welfare, security and authorities of central states since ancient times.

For this reason, the road had a very important place for the Ottoman Empire as it was for the previous states. While the Ottoman Empire was creating and developing its road networks, it benefited from the systems of the states established before it on the one hand, and the central states established in different geographies on the other. In this sense, the roads from the old Roman-Byzantine and Anatolian Seljuk periods continued to be used in Anatolia. These roads were divided into three main branches as right, left and middle, with Istanbul being the center. In addition, facilities or establishments such as caravanserai, ribat, inn, derbent, range continued to be used.

When it came to the Tanzimat period, the Ottoman administrators made some studies as they understood the contribution and importance of road construction to the prosperity and centralization of the country's trade, and accordingly, to the transformation of the provincial administrative structure. For this purpose, a Nafia Treasury with a budget of more than 20,000 purses was established in 1845, and the Ministry of Nafia, which included road and bridge construction, was established in 1848 in order to be a resource for the development activities. Apart from this, some technical organizations such as the "Tarik Commission" were also established. One of the greatest acts of this commission was to prepare a 'Road Directive' that would set an example for the next Road Regulations.

The Directive of the Tarik Commission was to be implemented on the İzmir, Kütahya and İnebolu roads, which were first determined as the pilot region. Therefore, information was given to the Governors of Hüdavendigar, İzmir and Kastamonu and the Ministry of Trade and Finance to start the construction of these roads within the framework of the relevant instructions. If the said directive was successful on the roads built, it would be applied to other parts of the country.

The main roads in Kastamonu passed over Bolu-Tosya following the Middle Arm Route until the middle of the 19th century and were advancing in the East-West direction. However, starting from the second half of this century, a new road running in the North-South direction began to be built. This road would start from the İnebolu district on the Black Sea coast and extend to the salt mines in Çankırı. This road, from the direction of Çankırı; It was in the form of Çankırı-Gündoğdu- İnköy-Kazancı-Yeniceköy-Çomarın-Ilgaz-Ilgaz bottom-Basdeğirmenler-Kastamonu-Şeker Köprü-Halkacılar-Devrekani-Seydiler-Ecevit-Küre-İnebolu.

The İnebolu road was initially planned as two points up to Kastamonu. However, when there was a will for the extension of the road to the salt mines in Çankırı, it was decided to build the road in three points. Accordingly, the first point would be from İnebolu to Küre-i Nühas, the second point from Küre-i Nühas to Kastamonu, and the third point from Kastamonu to the salt mines in Çankırı. The road between Kastamonu and İnebolu was 89.5 km and the road between Kastamonu Çankırı was 101 km and 600 meters. It would be on the agenda to extend this road to Ankara after a while. If the road was extended to Ankara, a total of approximately 300 km would have been built.

However, many difficulties were encountered in the construction of the road in question. This situation naturally caused the road construction works to not progress to the desired extent. The most important reason for encountering difficulties in road construction works was that Kastamonu land was generally composed of mountainous and high places.

The first enterprise for the construction of the İnebolu road was made during the governorship of Mustafa Pasha, the first governor of

Kastamonu province. But, this enterprise did not materialize due to some reasons. Later, in 1852, during the governorship of Hamdi Pasha, some studies were carried out on road construction. These studies could not be realized due to the intervention of the Crimean War. Finally, the construction of the İnebolu road started in 1863. Many problems were encountered in the construction of the road. The most important of these problems was that the engineers did not have sufficient technical and engineering knowledge. In addition, during the road activities, the state was also faced with important financial problems. Apart from these difficulties, the public did not know enough about the importance of road construction. In fact, roads had an important place in the transportation of the commercial goods of the people besides the easy transportation of state revenues to the center.

Very few of the Ottoman roads were built in the form of tender, and most of them were built with the cooperation of the state-nation. The İnebolu road, like many other roads, was built with the cooperation of the state-nation. This road could not be completed until 1876, which constitutes our working limit. The full opening of the road in the form of earth was completed in 1881. The construction of the road as macadam would continue until the 1900s. The biggest advantage of the construction of İnebolu to the state was that it would be easier to export the goods found in the interior to the capital and other countries. This road would also play an important role in ensuring internal security and establishing the central authority. As a matter of fact, the ease of passage on the roads would facilitate the arrival of military aid from the surrounding regions. This would be a balancing factor in the prevention of banditry.

As can be seen in the sample of our study, road construction also affected the Ottoman property transformation. Because Çankırı sanjak was financially connected to Kastamonu province in 1863 due to road construction. The date that Çankırı was connected to Kastamonu province in terms of property was July 1862. The reason for the need for an administrative change in this way was the concern to minimize bureaucratic procedures as much as possible. Because at that time, Çankırı was a part of Bozok province. Bozok, on the other hand, was

very far from Çankırı. Some villages of Çankırı were 55 hours away from Bozok province. In addition, transportation was very difficult during the winter months. These difficulties have been an opportunity for Çankırı to be connected to Kastamonu for road construction.

In the meantime, it should be noted that every road built does not take too long as in the construction of the İnebolu road. For example, the 20-hour long mountainous and stony road between Ünye and Niksar, which was started to be built almost at the same time, was completed in a very short time, such as one and a half months, thanks to the encouragement of the Liva district governor and the efforts of the people. Before this road was built, state revenues in Tokat and its surroundings were sent to the capital via Samsun and the distance between here and Samsun was 40 hours. However, thanks to this road, it was possible to go from Tokat to Ünye port in 25 hours. İzmir-Birunâbâd macadam, the construction of which was started by Monsieur Şarno at the end of 1860, was completed and put into service in a short period of about a year.

During the construction of the road, some situations were also the subject of complaints by the people. One of them was the complaints of eight madrasah students from Azdavay township about either being employed on this road or paying 40 kurush a year. After the complaints, a order was sent to the Kastamonu governorship to investigate the issue and asked if such a situation existed. As a matter of fact, madrasah students were not supposed to be employed in this way due to their education. Yine 1867 ortalarına ait bir defterde, Viranşehir (Eskipazar) halkı, yapılan İnebolu yolundan faydalanmayacaklarına dair merkeze bir dilekçe göndermiştir. An affidavit was written to the Kastamonu governor's office in order to investigate this issue and provide information. However, since the answer of Kastamonu governorship could not be determined here, it has not been reached how the fate of this situation developed. Complaints about road construction activities will continue until the end of the road.

Consequently İnebolu road construction activities provided an experience for the state's subsequent road construction works. In this framework, the next road construction activities were tried to be

carried out within a program. It probably had a positive effect on some developments in engineering fields.

Araştırma Makalesi

Hatıralar Işığında 20. Yüzyıl'ın Başında Anadolu'da Frengi Salgını

Taner Bilgin* – Sinem Akyol**

(ORCID: 0000-0001-6018-5957 - 0000-0002-7108-8017)

Makale Gönderim Tarihi

19.01.2023

Makale Kabul Tarihi

03.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bilgin, T.-Akyol, S., "Hatıralar Işığında 20. Yüzyıl'ın Başında Anadolu'da Frengi Salgını", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 292-320.

APA: Bilgin, T.-Akyol, S. (2023). Hatıralar Işığında 20. Yüzyıl'ın Başında Anadolu'da Frengi Salgını. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 292-320.

Öz

İnsanlığı büyük yıkımlara sürükleyen salgın hastalıklar, kimi zaman tarihin de seyrini değiştirmiştir. Bu salgınlardan biri olan frengi hastalığı var olduğu andan itibaren toplumları hem fiziksel hem de ruhsal olarak sarsan sinsi bir hastalık olarak karşımıza çıkmıştır. 1492 yılında Amerika Kitasının keşfinden sonra hızla yayılmaya başlayan frengi, önce Avrupa'yı daha sonra ise tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Elbette ki Anadolu coğrafyasında da frengi yaygın şekilde görülen hastalıklardan birisidir. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren bir yandan açlık, beslenme sorunu, yoksulluk, savaş, doğal afetler yaşanırken öte yandan meydana gelen frengi salgını Anadolu

---

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, taner.bilgin@bilecik.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, Republic of Türkiye.

** Araştırmacı, Türkiye, sinemakylp@gmail.com.

Independent Researcher, Republic of Türkiye.

insanın en büyük kâbuslarından biri olmuştur. Bu çalışmada frengi hastalığına, döneme şahitlik etmiş kişilerin gözünden bakılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Frengi, Salgın, Bulaşıcı Hastalıklar, Osmanlı Devleti, Milli Mücadele.

Syphilis Epidemic in Anatolia at the Beginning of the 20th Century in the Light of Memories

Abstract

Epidemics, which dragged humanity into great destruction, sometimes changed its course in history. Syphilis, one of these epidemics, has emerged as an insidious disease that has shaken societies both physically and spiritually since its existence. Syphilis, which started to spread rapidly after the discovery of the Americas in 1492, first affected Europe and then the whole world. Of course, syphilis was widely seen in the Anatolia geography. Especially since the beginning of the 19th century, while hunger, nutrition problems, poverty, war and natural disasters were experienced on the one hand, the syphilis epidemic that occurred on the other hand became the worst nightmare of the Anatolian people. In this study, it will be tried to look at syphilis from the eyes of people who witnessed the period.

Keywords: Syphilis, Epidemic, Infectious Diseases, Ottoman Empire, National Struggle.

Giriş

Sifilis ya da Frengi, "Treponema Pallidum" isimli bakterinin neden olduğu bir enfeksiyon türüdür.¹ "Milletlerin birbirlerinin üstüne attığı" frengi hastalığına İtalyanlar "Mal Français", İspanyollar "Mal Portugais", Fransızlar "Mal Italien", Almanlar da "Les Espagnols" adını vermiştir.² Osmanlı'da ise hekimlerin "illet-i Efrençiyeye", "Maraz-ı Efrençî" "Hıristiyan hastalığı" ya da "Frenk uyuzu" yani; "Avrupalıların marazı" olarak adlandırdıkları³ frengi, insandan insana aktarılan en

¹ Mehmet Temel, Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele, İstanbul, 2008, s.27.

² Fatma Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: "frengi", *Tarih Okulu Dergisi*, 3 (2009), s.110.

³ Murat Arpacı, "Türkiye'de Frengi ile Mücadele (1920-1950)" *Toplum ve Bilim Dergisi*, S:130, İstanbul, 2014, s.63; Nermin Ersoy-Belgin Babadağlı, "İzmit (Kocaeli) Sancağında Frengi Salgınları" Uluslararası Orhan Gazi Kocaeli Tarih-Kültürü Sempozyumu V, Kocaeli

bulaşıcı hastalık olarak bilinir.⁴ Cinsel yolla başlayan bu bulaşma ayrıca; sütanneler, elbiseler, bilhassa mendiller, alafrağa abdesthanelerin oturma yerleri, içecek ve yiyecek kapları, ağızdan ağıza dolaştırılan yemek kapları, ustura, iyi yıkanmamış çatal-kaşık, yaraya temas, sigara uçları, tütün pipoları, tıraş takımları, cerrahi aletler, sondalar, diş hekimlerinin kullandığı aletlerle de bulaşmaktadır.⁵ Hastalığın, bulaşma hızı yüksek olmakla beraber üç aşama şeklinde kendini gösterir. İlk aşamada şişliklerle kendini gösteren bu hastalık ilerledikçe kalp, göz, sinir sistemi, beyin, kemikler ve eklemleri etkilemektedir. Özellikle kafatası, kol-bacakların zamanla işlevini kaybetmesine son aşamada ise kalp hastalıklarına, körlüğe, felce ve ölüme yol açmaktadır.⁶

Dünya tarihindeki en öldürücü hastalıklardan birisi olarak görülen frenginin ilk başlarda tedavisi bilinmediği için Allah'ın bir gazabı olarak insanlara musallat ettiği bu beladan fena halde korkulmuştur. Birçok şair ve tarihçi dünya tarihinde bu hastalık kadar insanın ölümüne neden olan, facialar doğuran, hiçbir maraz görülmediğini yazmıştır. Özellikle 16. yüzyılın ortalarından itibaren frenginin cinsel yolla bulaşan bir hastalık olduğu genel kanaat haline gelmiş, dolayısıyla fuhuş ve

---

Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2019, s.924; Metin Kopar, Türkiye'de Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklarla Mücadele, İksad yay, Adıyaman, 2021, s.189-190; İbrahim b. Abdullah, Alâ'im-i Cerrahin (Cerrâh-nâme), Çev. Mehmet Gürlek, Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2016, s.22.

⁴ Frengi hastalığına bu ismi veren kişi, Veronalı bir cerrah olan Hiéronymus Frascatorius'dur. 1530 yılında yazmış olduğu "Syphilis Sive Morbus Gallicus" isimli şiirin kahramanı olan çoban Syphilis (Frengi) Apollon tarafından dövülerek bu salgın hastalığa maruz bırakılan ilk insan olmuştur. Hanna T. Bachour, Eski Arap El Yazmalarında Frengi, Çev. İlcan Bihter Barlas, *Tarih Okulu Dergisi*, İlbahar, S:3, 2009, s.125.

⁵ Rüya Kılıç, "Türkiye'de Frenginin Tarihi," *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırma Dergisi*, 38 (2014), s.296; Reşit Galip, Sıhhat Koruma Bilgisi, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s.5; Alfred Fournier, Frengi ve İzdivaç, Çev. Celaleddin Muhtar, Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, İstanbul, 1317/1901-1902, s.6; Necati Çavdar-Erol Karcı, "XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C:11, S:2, Kış 2016, s.158.

⁶ Emiralp Malkoç, "Erken Cumhuriyet Döneminde Kucaklaşmayı unutturan Hastalık Frengiyle Mücadele", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 296 (2018), s.78.

fahişeliğin ayıp sayılması halk nezdinde frengiyi de ayıplanan hastalıklar arasına sokmuştur.⁷

Tarihte ilk kez nerede veya ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili birçok görüş olmakla birlikte genel olarak Amerika Kıtasının keşfinden sonra hastalığın Avrupa'ya taşındığı kabul edilmektedir.⁸ Hastalık Anadolu coğrafyasında, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren salgın halinde görülmeye başlamıştır. Bu yayılma genellikle limanlardan iç kesimlere doğru olmuştur. Hastalığın Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına nasıl geldiği ile ilgili bir diğer iddia da İspanya'dan sürgün edilen Yahudiler vasıtasıyla geldiği şeklindedir.⁹

Hastalanan kişi frengi mikrobunu aldığı vücudunda yaralar çıktıktan sonra anlamaktaydı. Ancak toplumda hastalığa yakalananlara karşı gösterilen tepki ve bu tepkiye maruz kalmama endişesi hastalığın saklanmasına, bu ise frenginin çok hızlı bir şekilde yayılım göstermesine neden olmuştur.¹⁰ Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı toplumunda frenginin yoğun bir şekilde görülmesi 19. yüzyıl başlarıdır. Bu dönemde gerçekleşen savaşlar, göç, artan yoksulluk

⁷ Nuray Demirci-Çağatay Üstün, "Prof. Dr. Hulusi Behçet'in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması", *Lokman Hekim Dergisi*, S:1, C:3, 2013, s.56-57; Zeynel Özlü-Mustafa Murat Çay, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve Frengi Hastalığı" *Koronavirüs Pandemisi ve Geçmişten Günümüze Salgın Hastalıklar*, Editör; Mehmet Ali Yıldırım, 7 Aralık Üniversitesi Yay, Kilis, 2020, s.168.

⁸ Utkan Kocatürk, *Tıp Terimleri El Sözlüğü: Çağdaş Tıp Öğreniminde Geçen 7000 Temel Terim*, Ankara: Nobel Tıp Kitapevleri, 1989, s. 444; Temel, a.g.m., s.27; İnci Hot, "Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C:12, S:1, Ankara 2004, s. 36.

⁹ Ersoy-Babadağlı, a.g.b. s.923; Arpacı, a.g.m. s.63; Erol Karcı, "Sinop Frengi ve Gureba Hastanesi'ne Dair Bazı Tespitler" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XIX/39, 2019, s.463.

¹⁰ Toplum nezdinde hastalığın cinsel yollarla bulaştığı şeklindeki algı dolayısıyla hasta, insanlar tarafından etiketlenmekten korkup genellikle devletin doktoruna müracaat etmek yerine gayri resmi sözde doktorlara müracaat etme gereği duymuş bu ise hastalığın tedavisini etkilediği gibi yayılmasına da neden olmuştur. Gizem Daşpunar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sitma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950)", *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2020, s.53.

hastalığı tetiklemiş ve hastalık zamanla bütün Anadolu coğrafyasına yayılmıştır.¹¹

Anadolu Coğrafyasında Frengi

1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları'ndan sonra frengi, Anadolu coğrafyasında salgın şeklinde görülmüştür.¹² Öte yandan fırıncılık yapmak amacıyla Karadeniz kıyılarından Rusya'ya gidenler hastalığı önce Kastamonu ile Sinop çevresine taşımış, buradan da hastalık, Anadolu'nun diğer bölgelerine geçerek salgın halini almıştır.¹³

Bütün toplumlarda olduğu gibi savaş sırasında oluşan ekonomik dengesizlik, temel ihtiyaçlardaki yüksek fiyatlar, özellikle aile bireyleri arasında çalışacak bir erkek olmayan aileleri daha fazla etkilemiştir. Neticede hayata tutunabilmek, yaşam mücadelesi verebilmek için eşlerini kaybeden kadınların bazıları istemeyerek de olsa fuhşa sürüklenmiştir.¹⁴ Zamanla frengi salgınları sebebiyle meydana gelen ölü doğumlar, süt ve okul çocuğu ölümleri nedeniyle 1854-1860 yılları arasında fuhşun kontrol altına alınması için İstanbul'da ilk genelevler açılmıştır.¹⁵ Ancak buna rağmen İstanbul başta olmak üzere¹⁶ Frengi salgınları Safranbolu, Kastamonu, Bolu, İnebolu, Sinop, Saruhan, Aydın, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Edirne ve Doğu Anadolu'dan Orta Doğu'ya uzanan kuşak üzerinde, Hakkâri, Dersim, Maraş, Halep ve Kudüs'te görülmeye devam etmiştir.¹⁷ Nitekim Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane

¹¹ Arpacı, a.g.m. s.63; Ersoy-Babadağlı, a.g.b. s.924; Kopar, a.g.e. s.189-190; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları" Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C:5, İstanbul, 1985, s.1329.

¹² M. İnanç Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S.10, 2012/1, s.86; 19. Yüzyılın başlarından itibaren İspanya ile Osmanlı arasındaki ticaretin gelişmesi ve İspanyolların Karadeniz'de ticaret yapma hakkı elde etmesi de hastalığın taşınmasında etkili olmuştur. İki devlet arasındaki ticaret ilişkileri için bkz. Tufan Turan, "Osmanlı-İspanyol Karadeniz Ticaret Müzakereleri ve İspanya'nın Karadeniz Ticaretine Girişi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:7, S:32, 2014, s.252-271.

¹³ Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S:1 Mart 2015, s.260-261.

¹⁴ Yunus Korkmaz, *Osmanlı'da Frengi İle Mücadele (1880-1918)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2019, s.19.

¹⁵ Temel, a.g.m. s.27-28.

¹⁶ Arif Kolay, *İstanbul'un Yaşam Pınarı Çekmeköy*, Monad Yay. İstanbul, 2009, s.127.

¹⁷ Malkoç, a.g.m. s.78.

doktorlarından Ahmed Said Efendi de 1851-57 yılları arasında, İstanbul başta olmak üzere Bursa, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Trabzon, Erzurum, Bayburt, Kars, Amasya, Tokat, Samsun, Harput, Diyarbakır, Musul, İzmir ve Aydın'a yaptığı seyahatlerden edindiği izlenimlerinde; buralarda görülen frengili hastaların fazlalığını belirtmiş ve yayılma tehlikesine dikkat çekmiştir.¹⁸

Hastalığın ilk belirtilerinin daima deride, açık mahallerde meydana çıkması, herkesin görmesi fuhşa ve fahişelere öfke, hiddet ve nefreti o nispette arttırmıştır. Bu hastalığa yakalananlar ise "aman hastalığım fahişelerden alınmıştır" diyecekler endişesiyle, rahatsızlıklarını gizleyerek söylemeye cesaret edememiştir.¹⁹ Elbette ki bu durum hastalığın teşhisini geciktirdiği için tedavisini de zorlaştırmıştır. 1894 yılında Sultan Bayezid civarında oturan Bâb-ı Seraskeri İkinci Levazım Şubesi Başkâtibi Hüsnü Efendi frengiye yakalandığı için intihar etmiştir. Hüsnü Efendi kendi el yazısı ile bıraktığı vasiyetnamede, intihar sebebini kalem odacısı Ahmet'in müptela olduğu frengi illetini kendisine bulaştırması ve hastalığın çaresinin bulunmaması olarak göstermiştir. Hüsnü Efendi'nin hastalığın odacıdan geçtiğine hiç şüphesi yoktur. Onun otuz beş seneden fazla devlete hizmet eden şerefli bir memur olarak böyle bir hastalığın mağduru olmaktan duyduğu utanç yanında kızgınlık satırlarına açık bir şekilde yansımıştır. Hüsnü Efendi, yazdığı vasiyetnamede, Ahmet'i mezarı kenarında bıraktığı üç çocuğu ve ailesinin manevî katili olarak tanımlarken bu hastalığın "geçebileceği mahallere" ömrünce girmemiş, işten eve, evden işe giden namuslu bir adam olduğunu açıklama ihtiyacı duymuştur.²⁰

Zamanla merkezî sinir sistemini enfekte etmesiyle birlikte hastalığa yakalananlar genellikle hastalığın son dönemini Bimarhane'de tamamlamıştır. Belirtileri psikiyatrik semptomlar şeklinde seyrettiği için felc-i umuminin fark edilmesi oldukça zor olmuştur. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarından itibaren akliye ve asabiye uzmanları hastalığın teşhis ve tedavisinin ancak bir uzman tarafından yapılabileceğini ileri sürmüştür. Nitekim Doktor Mustafa Hayrullah Diker, frenginin sinir

¹⁸ Korkmaz, a.g.t. s.13.

¹⁹ Demirci-Üstün, a.g.m. s.57.

²⁰ Kılıç, a.g.m. s.296.

sistemine etki eden ve çoğu zaman gizli ve sinsi bir biçimde başlayıp ilerlediğini bunun da hastayı birdenbire oldukça ağır ve toplum içinde ancak başkalarının yardımı ile yaşayabilecek bir hale getirebileceğini ifade etmiştir.²¹

Öte yandan frenginin diğer hastalıklardan farkı kişi ve zümre fark etmeksizin bütün toplumların, potansiyel olarak bu hastalığa yakalanma riskinin yüksek olmasıdır. Bu nedenle “Fakirin kulübesine, “zenginin kâşanesine” “âlimin beynine” bulaşabilen frengi “zenginde, fakirde, çapkında ve sofusunda da bulunması muhtemel bir hastalık şeklinde ifade edilmiştir.²²

Aslında frengi, genellikle ordudan halka yayılan bir hastalıktı. Zira hastalık, savaş esnasında veya hizmet için askere alınan erkeklerin yurdun farklı farklı bölgelerden gelerek ordulara katılmış olmalarıyla sirayet gücünü arttırmıştı. Şöyle ki; askere giden erlerden birisinde frengi mikrobunun bulunması sonucunda koğuşlar ya da ortak kullanılan eşyalar aracılığıyla hastalığın salgına dönüşmesi kolaylaşıyor ve hızlanıyordu.²³

Bu nedenle hastalık askeri kışlalarda da görülmeye başlayınca 1883 yılında Almanya’dan getirilen Baron Von Der Goltz Paşa, ordu içerisinde incelemelerde bulunmuş ve birçok askerde frengi olduğunu tespit etmiştir. Goltz Paşa’nın önerisi sonrasında Alman dermatoloğu, Ernst Von Düring Osmanlı coğrafyasına gelerek 1889-1902 yılları arasında frengi ile mücadele çalışmalarına öncülük etmiştir.²⁴ Düring, önce Tıbbiye’de Deri Hastalıkları konusunda dersler vermiş, ardından Haydarpaşa Askeri Hastanesinde Başhekim Yardımcılığı, Ankara ve

²¹ Kılıç, a.g.m. s.298.

²² Arpacı, a.g.m. s.66.

²³ Korkmaz, a.g.t. s.14.

²⁴ “1880’li yıllarda yurdumuzda artan frengi vakalarının çokluğu ve aynı zamanda orduda olumsuz etkilerinden dolayı Baron Von Der Goltz Paşa vasıtasıyla Almanya’dan yardım istenmiştir. Bunun üzerine Alman Prof. Dr. Paul Gerson Unna’nın tavsiyesi üzerine 31 yaşındaki Dr. Düring İstanbul’a davet edilmiş ve kendisine profesör unvanı verilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Emraz-i Cildiye ve Efrenciye (deri ve zührevi hastalıkları) profesörlüğüne getirilmiştir. Dr. Düring bu görevine ek olarak Anadolu’da 6 yıl boyunca frengi ile mücadelede çok yararlı faaliyetlerde bulunmuştur. Yaptığı hizmetlerin karşılığında Sultan II. Abdülhamid tarafından takdir edilmiş ve Dr. Düring’e Mir-i Miran (beylerbeyi) unvanı verilmiştir.” Korkmaz, a.g.t. s.29.

Kastamonu Genel Sağlık Müfettişliği gibi görevlerde bulunmuştur. Ayrıca Düring, hastalıkla mücadele için 16 doktor ve 2 eczacıdan oluşan ekibiyle bütün Anadolu'yu at üzerinde gezerek gittiği yerlerdeki doktorlara frengi konusunda bilgilendirmeler yapmıştır. Onun önerisiyle Bartın, Bolu, Düzce, Kastamonu ve Cide'de yeni frengi hastaneleri yapılması kararı alınmıştır.²⁵ Ayrıca Dr. Düring, Kastamonu vilayetinde frenginin %70-80 gibi yüksek bir oranda olduğu tespitinde bulunmuştur.²⁶ Doktor Düring Osmanlı coğrafyasında görev yaptığı yerlerde frengiyi özetle şöyle tanımlamaktadır:

“Suriye, Fırat, Dicle havzası hariç Küçük Asya'da Osmanlı nüfusu 1844'ten 1890 yılına kadar 12 milyondan 7 milyona düşmüştür. Bunun nedeni bütün Türkler için geçerli olan ağır askeri hizmet ve diğer taraftan frengi hastalığıdır. Ayrıca İstanbul'dan Düzce'ye kadar olan seyahatimde bölgede hızlı bir nüfus düşüşü olduğu dikkatimi çekmişti. Artık buralarda Türk kalmamıştır. Türk halkı tamamen ölmüş. Bunun nedenini sorduğumda halkın frengiden öldüğünü öğrendim....”²⁷

Yine frengi hastalığı Anadolu'nun birçok şehrinde olduğu gibi Bilecik ve çevresinde de yaygın bir şekilde görülmüştür. Özellikle Bilecik'e bağlı İnegöl ve köylerinde hastalık salgın şekli alınca, 1902 yılında Seyyar Frengi Tabibi Ömer Nuri Efendi bölgeye görevlendirilmiştir. Ömer Nuri Efendi'nin yaptığı tetkikler neticesinde 1393 kişide frengi hastalığı tespit edilmiştir. Hastaların tedavisi için gerekli olan ilaçlar, İnegöl Eczanesi'nden ücretsiz olarak alınmış ve hastaların tedavisinde kullanılmıştır. Öte yandan ahaliyi bilinçlendirme çalışmaları kapsamında hastalık hakkında bölge insanına bilgi verilmiş, Vilâyet Meclisi kararıyla frengi hastalığının nasıl yayıldığı hususunda halkın anlayabileceği düzeyde broşürler yazılmış ve vilâyet gazetesinde yayınlanmıştır. Yapılan inceleme neticesinde İnegöl köylerindeki frengi hastalığının köylüleri tıraş eden berberlerin ustularından bulaştığı anlaşılmış, Bilecik ile Kütahya'da da hastalığın hüküm sürdüğü ve

²⁵ Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2006), s.212.

²⁶ Cemal Sezer, “Bolu Sancağında Frengi” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/12, 2021, s.127.

²⁷ Özekmekçi, a.g.m. s.228.

yayılmakta olduğu belirtilmiştir.²⁸ Yine Kastamonu Vilayetinde Seyyar doktorlar tarafından 401.380 kişi muayene edilmiş ve bunun 12.043'ünde frengiye rastlanmıştır.²⁹

20. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'yu etkisi altına alan frengi Bursa'da da etkisini göstermiştir. Nitekim 24 Haziran 1909 tarihinde Bursa livası Ahz-ı Asker memurlarının hazırladığı raporda; *“iddia-yı malulet eden efradın yüzde sekseninde” frengi hastalığının görüldüğü, bundan mütevellit ahaliden bazılarının ağız ve burunlarının düştüğü, simalarının yamulduğu, bacak ve kollarının eğirilip büküldüğü ve hastaların yaralar içinde kaldığı ifade edilmiştir.*” Raporun devamında devlete öteden beri asker sağlayan Atranos'ta³⁰ frenginin sürmesi halinde sağlıklı bir erin bulunamayacağı da özellikle vurgulanmıştı. Ayrıca Belediye tabibinin tespitlerine yer veren raporda, *“yanlış anlaşılmaktan çekinen ahalinin tedaviye müracaat etmediği, “selamet-i umumiye-i vatan” için hastaların gerekirse zorla tedavi edilmesi gerektiği vurgulanmıştı.*” Yaşanan bu gelişmeler üzerine Hüdavendigâr Valisi de Dâhiliye Nezaretî'ne 30 Aralık 1919 tarihinde *“Lefke,³¹ Domaniç, Simav ve Atranos'ta “tahrib-i insan-ı beşer olan illet-i efrenciyenin hüküm ferma” olduğunu ve bundan kaynaklı ciddi bir nüfus kaybının yaşandığına dikkat çekmişti.*”³²

²⁸ Halim Demiryürek, “Ertuğrul Sancağında Bulaşıcı Hastalıklar (1894-1914)” Arşiv ve Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Atilla Çetin'e Armağan, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Sakarya 2016, s.244; Halim Demiryürek, Ertuğrul Sancağı (1900-1918), Bilecik Şeyh Edebali Üni. Yay. Bilecik, 2015, s.157.

²⁹ İnci Hot, Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s.80.

³⁰ Atranos'un bugünkü adı Orhaneli'dir. Atranos'un ayrıntılı nüfusu için bkz. Halim Demiryürek, “II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Bursa'nın Demografik Yapısı” *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Mart 2016, s.192.

³¹ Lefke; Bilecik Sınırları içerisinde bulunan bugünkü Osmaneli. Nurfeddin Kahraman-Refik Arıkan, Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü, “Osmaneli-Bilecik ve Söğüt Arasındaki Yollar” Başbakanlık Tanıtım Fonu Yay. Bilecik 2015, s.97; Refik Arıkan, Osmaneli Gökusu Taşköprüsü ve Ulaşım Ağındaki Yeri, (Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan), Lotus Yayınevi, İstanbul, 2016, s.503.

³² Celil Bozkurt, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Atranos'ta Frengi ve Frengiyle Mücadele, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C:126, S:248, Eylül-Ekim 2020, s.68-69.

Aslında frengi hastalığı ile ilgili tedavi yöntemlerinin ilkel metotlarla yapılması birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Nitekim hastalık karşısında cıva solumak, cıva merhemi sürmek gibi birtakım ilkel yöntemler uygulanması nedeniyle frengi hastalarının birçoğu cıva zehirlenmesi sonucu hayatlarını kaybetmişler; birçoğu da eksik ve yanlış tedavi neticesinde hastalığı yenmeyi başaramamışlardır.³³

Nihayet 1909 yılında, Prof. Dr. Paul Ehrlich ve Asistanı Sahachiro Hata'nın Salvarsan 606 ilacını keşfetmesi³⁴ bu duruma bir son vermiş ve bu önemli keşif, hastalığın tedavisinde oldukça büyük bir mesafe kat edilmesini sağlamıştır.³⁵

Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarından itibaren frengi, Osmanlı Devletinde bir ölçüde de olsa denetim altına alınabilmiş ancak sona erdirilememiştir.³⁶

³³ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 131-132; Dr. Kilisli Fırat, "İçtimai Hastalıklardan: Frengi", *Mülkiye Mecmuası*, S:32, İkinci Teşrin, 1933, s.16; "Berberler ve şarlatan hekimler, zehirli metali iki şekilde kullandılar. Merhem hâline getirerek ve buharından yararlanarak. Cıvayı, demir bir havan içinde domuz yağı, taze tereyağı, sirke, sakız, neftyağı ve sülfür ile karıştırılıp elde ettikleri merhemi, genellikle kemiğe kadar inen açık yaralara sürdüler. Her hekimin ve cerrahın farklı bir reçetesi vardı; kimileri merhemlerine canlı kurbağalar, tavuk kanı, yılan zehri ve insan eti ilave ediyordu. Berber ve cerrahlar, cıvalı merhemi sürdükten sonra hastayı havlu battaniyelerle sıkıca sarıp çok sıcak bir odaya, küvete ya da fırına sokuyorlardı."

³⁴ Öte yandan I. Dünya Harbi sonrasında İtilaf Devletleri Versay Antlaşmasının maddelerine Almanlar tarafından üretilen bu ilacın formülünü açıklamalarını istemiştir. Bulut, a.g.m. s.114; Öte yandan "Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer, frengi illeti için kullanılan 606 (Salversan) isimli ilacın frengi üzerinde tesiri olduğu görülmesine rağmen birçok tabibin gözlem ve açıklamalarından yola çıkarak ilacın hastalığı tamamen yok etmediği gibi bazı başka hastalıkları tetikleyip kişinin hayatına son vermesi gibi durumlarla karşı karşıya kalılabildiğini söylemiştir." Korkmaz, a.g.t. s.65.

³⁵ Başak Ocağ, "Hamidiye Eftal Hastanesinin Kurucusu İbrahim Paşa'nın Frengi Hakkında Layihası", *Çağdaş Türkiye Araştırma Dergisi*, 138 2019, s.9.

³⁶ Bulut, a.g.m. s.114; Mahkûmların sağlıksız koşullarda ve yan yana yatmak zorunda kalmaları nedeniyle salgınlar Osmanlı hapisanelerinde de büyük sorunlara neden olmuştu. Osmanlı hapisanelerinin genel durumu için bkz. Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri*, Babiali Yay. İstanbul, 2019.

I. Dünya Harbi'nin başlaması ve Türk askerlerinin farklı cephelere giderek savaşması neticesinde frengi, Anadolu coğrafyasında yeniden salgın halini almıştır. Nitekim “Christoffel, Anadolu’da yaşananlara ilişkin olarak; “Günlerimiz tifüs, dizanteri, siyah çiçek hastalığı ve frengi hastalıklarıyla mücadele etmekle geçiyor” demektedir.” Yine aynı yazar 1916 yılının yaz aylarında Anadolu’da bulaşıcı hastalıkların tekrar ortaya çıktığını ve bunların birçok insanın ölümüne yol açtığını belirtmiştir.³⁷ Kırşehir’de doktorluk yapan İbrahim İsmail Bey ile Niğde sancağı doktoru Hayri Bey de, frenginin yayılmasını I. Dünya Harbi’ne bağlayarak seferberlik öncesinde Kapadokya’da frenginin çok az görülmesine rağmen harbin başlaması ve devamında ortaya çıkan buhran sonucunda salgın haline dönüştüğü görüşünü savunmuştu.³⁸

Bunun üzerine Osmanlı Devleti 18 Ekim 1915 tarihinde “Emrazi Zühreviye’nin Meni Sirayeti Nizamnamesi”ni yürürlüğe koyarak frengi ile etkin bir şekilde mücadele etmeye çalışmıştır.³⁹ Bu amaçla frengili hastaların askerliği ertelenmiş, Selimiye Kışlası’nda ve bazı birliklerde “Frengi Bölükleri” teşkil edilerek hastalığın yayılması önlenmeye çalışılmıştır.⁴⁰ Buna rağmen I. Dünya Harbi yıllarında Anadolu’da cinsel yolla bulaşan hastalıklar 1916-1917 yılında inanılmaz bir artış göstermiştir. Frengi, sahil mıntıkaları ile bilhassa muhacirlerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde daha fazla görülmüştür. Savaşlar ve savaş sonrası meydana gelen sefalet⁴¹ ise fuhşu, dolayısıyla frengi’yi iyice artırmıştır.⁴² III. Ordu Sıhhiye Reisi olan Tefvik Sağlam bu durumu

³⁷ Taner Bilgin, “Birinci Dünya Harbinde Arap Coğrafyasında Türk Askeri (1914-1918)” Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, S:26, Mart 2016, s.115.

³⁸ Rahman Şahin, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kapadokya’da Sağlık”, “Muşkaradan Nevşehir” II. Uluslararası Nevşehir Ve Kültür Sempozyumu, Nevşehir Büyükşehir Belediyesi Yay, Nevşehir, (2016), s.1231-1232.

³⁹ Temel, a.g.m. s.29-30.

⁴⁰ Bulut, a.g.m. s.114.

⁴¹ Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası ülkenin en verimli topraklarının ve gelişmiş şehirlerinin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi, tarıma dayalı bir ekonomiye sahip Osmanlı coğrafyasını ekonomik olarak fazlasıyla sarsmıştı. Savaş sırasında birçok askerin hayatını kaybetmesi ise ülkede erkek nüfus problemini beraberinde getirdiği gibi tarımı da derinden etkileyerek sefalete neden olmuştu. Refik Arıkan, “İstiklal Savaşına Doğru Milli Bilincin Doğuşu” *History Studies Dergisi*, C:2. S:2. 2010, s.455.

⁴² 1919-1920 yıllarında 6510 kadın frengi ve bel soğukluğu nedeniyle Emrazi Zühreviye Hastanesi’nde tedavi altına alınmıştır. Özellikle Bolşevik ihtilalinden kaçan binlerce Rus kadınının İtilaf devletleri tarafından İstanbul’a getirilmesi, özellikle İstanbul’da

hatıratında şu şekilde ifade etmektedir; “*Bu hususta bir istatistiğe istinat kabil olmamakla beraber Anadolu'nun ortasında küçük bir kasaba olan Zile'de yalnız 80 kadar fahişe malûm olduğunu arz edersem işin dereceyi vahamet ve fecaati taayyün etmiş olur.*” Savaşlar dolayısıyla sağlıklı bir istatistiki çalışma yapılmadığı düşünülecek olursa bu tür hastalıkların Osmanlı coğrafyasının nerelerinde ve ne kadar olduğu konusunda kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Ancak buna rağmen III. Ordu içinde frengi tespit edilen askerler ilk müdahaleler yapıldıktan sonra Talas ve Merzifon'a gönderilmiş ve buradaki tedavilerinin ardından birliklerine geri gönderilmedikleri gibi terhis işlemine de tabi tutulmamışlardır.⁴³

Bunun yanında frengili olduğu tespit edilen asker adayları, tedavi edilmeleri için askere alınmıyor ve askerlikleri tecil ediliyordu. Ancak bu kişiler silahaltına girmemek için tedavilerini yaptırmıyorlardı. Elbette ki bunun en önemli sebebi Osmanlı'nın bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar silsilesi içerisinde boğuşuyor olmasıydı. Öte yandan ordu içerisindeki erattan bazılarının tedavi oldukları halde hastalıklarında herhangi bir düzelme olmadığı da gözlemlenmişti. Bunun sebebi ise tedavileri sırasında kendilerine verilen ilaçları, askerlikten muaf olabilmek amacıyla kullanmamalarıydı. Bu insanlar, sivildeyken askere gitmemeyi veya silahaltındayken ihraç edilmeyi istedikleri için bahsi geçen yollara başvuruyorlardı.⁴⁴

---

hastalığın artmasına sebep olmuştu. Hilal Özkaya,” Cumhuriyet Dönemi Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, *Türk Aile Hekimleri Dergisi*, S:2, 2016, s.80; Ayrıca “Beyoğlu'ndaki barlarda 13 yaşından itibaren fuhuş bataklığına sürüklenmiş vesikasız kız çocuklarının çalıştırıldığı oluyordu. Yine I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında İstanbul'da bulunan bir Emraz-ı Zührekiye Hastanesi'nde, savaş sırasında ailelerini kaybedip fuhuş yaparken kaptıkları hastalıklar nedeniyle tedavi gören 14-15 yaşında kızlara şahit olunabiliyordu.” Aydın Yetkin, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi”, *Tarihin Peşinde Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:6, 2011, s. 47.

⁴³ Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, S:65, 2019, s.409.

⁴⁴ Korkmaz, a.g.t. s.15-16.

Öte yandan hastalığa sahip olmayan bazı askerler frengiye bilinçli olarak yakalanarak askerlikten kurtulmaya teşebbüs etmiştir.⁴⁵ Nitekim Ahmet Şerif bir kişinin memuriyeti sebebiyle köylerde dolaşırken, sırf askerlikten kurtulmak fikriyle askerlik muayenesine gidecek iki sağlam delikanlının, frengili kadınlarla münasebetine tanık olduğunu ifade etmektedir. Bartın’da da doktorlar, sırf askerlikten kurtulmak düşüncesiyle birtakım otlar yiyen ve bu sayede frengi belirtilerine benzer emareler gösterenlere rast geldiğini söylemişti.⁴⁶

Doktor Behiç Erkin de hatıratında bu konuya: *“1918 yılında Firari meselesi öyle bir şekil almış ki bugün bir firariyi idam eden manga eratından bazıları, ertesi günü kendileri kaçıyorlardı. Yani idam cezası dahi müessir olamıyordu. Bazıları kasten frengi hastalığı olarak askerlikten kurtulmaya teşebbüs ediyorlardı. Nihayet frengili amele taburları teşkiline mecbur olduk”*⁴⁷ diyerek konuya dikkat çekmişti.⁴⁸

Büyük Harp sırasında frengiye yakalanan birçok askerin sıhhatine kavuşması için çok uzun bir tedavi sürecine ihtiyaç vardı. Ancak hastalığa yakalanan erler tam anlamıyla tedavi edilmeden veya hastalık teşhisi koyulmadığı için mütarekenin imzası sonrası gerçekleşen terhis işlemleri ile hastalığı Anadolu coğrafyasına taşımıştı. Özellikle köy yerlerinde nüfusun geniş aile tipinde örgütlenmesi, ortak eşyaların kullanımı ve köylerde koruyucu sağlık hizmetlerinin yetersiz oluşu frengi sayısını fazlasıyla arttırmıştı.⁴⁹

⁴⁵ Özlem Çankaya, Millî Mücadele Dönemi Asker Firarileri, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15/29 (2019), s.191.

⁴⁶ Sezer, a.g.m. s.129; Dr. Mazhar Osman Bey, cahil halkın askerden kaçmak için kendilerine frengi ve verem aşıladıklarını ifade ederken, Hüseyin Kenan, frenginin toplumda nesilden nesile “piskopat” ve “mütereddiler” doğurduğunu, Haşim Nahit ise, Anadolu’da her gün binlerce insanın frengiden, yara ve irin içinde kalıp, daha sonra öldüğünü ifade etmektedir. Hatice Güzel Mumyalmaz, İlet-i Müthişe 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye’de Frengi İle Mücadele, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C:7, S:13, 2020, s.123.

⁴⁷ Behiç Erkin, *Hatırat (1876-1958)*, Hazırlayan: Ali Birinci, Ankara, 2019, s.143.

⁴⁸ Millî Mücadele yıllarındaki firar olayları için ayrıca bkz. Taner Bilgin, “Millî Mücadele Yıllarında Bilecik’te Yaşanan Firar Olayları” *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y:3 Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, ss. 54-62, Sakarya, 2018.

⁴⁹ Daşpunar, a.g.e. s.52.

Nitekim Harp sırasında orduda görev yapan Tabip Doktor Karakoç da; *“Askerler arasında frengililere rastlandığında diğerlerinden ayrılarak hastanede tedavi altına alınmalı, üç sene zarfında tedavi altında tutulmalı, memleketlerine dönmelerine izin verilmemelidir. Zira kontrol altına alınmadıkları takdirde gittikleri yere hastalığı taşıyacaklardır”* diyerek bu duruma dikkat çekmişti. Tehlikenin farkında olan Osmanlı Devleti de ordudaki frengili hastalar için bir broşür hazırlayarak terhis işleminden sonra memleketlerine gidecek olan askerlerin memleket doktoruna müracaat ederek tedavilerine devam etmelerini istemişti.⁵⁰ Her ihtimale karşı Osmanlı Devleti, Seyyar tabipler ile hastaların bizzat ayağına giderek frenginin yayılmasını da engellemeye çalışmıştı. Bu amaçla 1918 yılında İzmir Seyyar Frengi Tababetine, Bolu Hastanesi Sertabibi Ali Roman Bey ve Seyyar Frengi Sihhiye Memurluğuna da Aydın Aşı Memuru Yusuf Kenan Efendi getirilerek İzmir ve çevresindeki frengili hastalar tedavi altına alınmaya çalışılmıştı.⁵¹

Frenginin yayılım alanı özellikle sahil bölgelerinde daha fazlaydı. Doktor Mehmet Derviş Kuntman Mayıs 1918 tarihi ile ilgili, hatıratında: *“Havalar ısındı. Sahillerde durulmuyor. Zaten laboratuvar işlemediğinden teessür içindeyim. Göçmenlerin gelişi de azaldı. Bu fırsattan istifade ederek bölgeyi teftişe çıktım. Sahil kısmını, Görele'yi gezdim. Dağlık kısımlardan Tonya'ya kadar gittim. Yüksek yerlerde frengi vardı ve sayı hayli fazla idi. Bu sarp, ormanlık arazide köy diye bir topluluk yoktu. Her dağın başında, her derenin kenarında, her çapanın işlediği dik yamaçta ahşaptan bir ev yapılmıştı. Cemiyet hayatı yoktu. Her aile kendi başına yaşamak mecburiyetinde idi. Buralarda sağlamlar yaşar, hastalar ölüme mahkûmdu. Bu sebepten bu bölgede esaslı bir mücadeleye şiddetle ihtiyaç vardır”*⁵² diyerek hastalanan kişinin ölüme mahkûm olduğunu vurgulamıştı.

⁵⁰ Kılıç, a.g.m. s.299-301; Ayrıca Cephede bulunan askerlere de bulaşıcı hastalıklarla ilgili birtakım bilgiler verilerek hastalıkların salgın haline dönüşmesi engellenmeye çalışılmıştı. Nitekim Harp yıllarında cephede tabip olarak görev yapan Kuntman da hatıratında 1921 Eylül ayında cephedeki askerlere Frengi ile ilgili konferans verdiğini ifade etmişti. Özata, a.g.e. s.160-161.

⁵¹ Ayfer Tantai, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir'de Etkili Olan Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:6, S:15, 2007, s.43-44.

⁵² Metin Özata, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Ankara, 2009, s.138-139.

Millî Mücadele yıllarında ise bu hastalığa karşı gereken tedbirlerin imkânsızlıklar dolayısıyla alınamaması hastalığın iyiden iyiye Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar sinsi bir şekilde yayılmasına neden oldu. Frenginin yol açtığı bozulmayı ifade eden şu sözler oldukça önemlidir; *“Frengiye tutulan babanın tohumu ekseriya neşvünema bulamaz. Frengili anne karnındaki yavrusunu büyütüp vaktinde doğuramaz, düşürür. Doğanlar olsa bile günü, haftası ve ayı içinde ölürlere ve üzerlerinde türlü frengi yaraları vardır. Anadolu’da frenginin pek uzun yıllar söndürdüğü ocakları kimse unutmamıştır”*. *“Frengi nesil ve ırkı bozan bir enfeksiyondur. Çünkü kafatası, alın, göz, kulak, dudak, diş, ila, husule getirdiği gayri tabiilikle fizyonomiyi değiştirdiği gibi zekâ fakültesini altüst ederek musaplarını dejenere de eder. Acayip şekillere bürünerek nesilden nesile intikal eden bu hal bir ırkın maddiyat ve maneviyatını tarumar etmeye kâfi gelir.”*⁵³

İngiliz Yüksek Komiseri General Harington da yolladığı bir raporda zührevi hastalıkların "alıp başını gittiğini" yazdıktan sonra "İstanbul'da belki 40.000 fahişe vardır" diyecekti. İşgal İstanbul'unda yapılan bir araştırmaya göre şehirdeki genelev sayısı 175'ti. Bu genelevlerde ise 4.500 kadar kadın çalışıyordu. Polis kayıtlarına bağlı başka bir araştırmada ise 2.125 fahişe, kayıtlı olmayan ise 979 fahişe bulunmaktaydı. Öte yandan genelev işletenler ile fahişelerin çoğunluğunu Rum ve Ermeniler oluşturuyordu. Ayrıca genelevlerde çalışan kadınların dörtte bir kadarını da Ruslar oluşturmaktaydı. Müslüman erkekler de kadınların bu hizmetinden yararlanıyor olsa da, genelevlerin belli başlı müşterileri ve zührevi hastalıkların taşıyıcıları genelde işgalci subay ve askerlerdi. Nitekim 1919 yılı hastane kayıtlarında iki haftalık bir süre zarfında, Osmanlı askerlerinde genellikle tifüs ve çiçek vakaları, Fransız askerlerinde ise 2 tifüs, 1 zatürre, 6 grip ve 84 bel soğukluğu ve frengi vakası tespit edilmişti.⁵⁴

1919 yılında Osmanlı coğrafyasında frengili hasta sayısının kesin olmamakla birlikte 40.000 civarında olduğu tahmin edilmiş ise de bu rakamın dışında da hastaların olabileceği muhtemeldi. Bu nedenle Milli Mücadele yıllarında özellikle Hilâl-i Ahmer sağlık ekipleri, Anadolu'nun

⁵³ Kopar, a.g.e. s.189-190.

⁵⁴ Charles King, Pera Palasta Gece Yarısı, Modern İstanbul'un Doğuşu, Çev. Ayşen Anadol, Kitap Yay. İstanbul, 2016, s.142-143.

çeşitli bölgelerine dağılarak hastalığın halk üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamaya çalışmıştır. Bunlardan Trabzon heyetinin yolculuğu ve izlenimlerini ihtiva eden raporda; Giresun Belediye Tabibi tarafından, halkın %20'sinin frengili olduğu belirtildikten sonra, Trabzon'daki durumun da bundan farklı olmadığı ve frengi dolayısıyla şehir merkezinde belediyenin idâre ettiği Memleket Hastanesi'nin bir koşusunun frengililere tahsis edildiği belirtilmişti. Yine 1919 yılında Erzincan'a giden Hilâl-i Ahmer Heyeti'nin izlenimleri de Trabzon Heyeti'nden farklı değildi. Zira hastalık bu bölgede de oldukça yaygındı.⁵⁵

1919 yılı ağustos ayında doğu illerinde bulaşıcı hastalıklardan, frengili sayısı önceki aylara oranla oldukça artmıştı. Zira kolordu bölgesindeki illerden gelen hastaların yaklaşık olarak % 65'i frengiliydi. İllerde frengi ödeneğinin kalmaması ise bu hastalıkla yapılan mücadeleyi verimsiz bırakmıştı. 1920 temmuz ayında Doğu Cephesindeki kolordu sağlık kurumlarına diğer hastanelerden gelenlerde dâhil olmak üzere 1.173 hasta ve 49 yaralı gelmişti. Hastalar arasında bulaşıcı hastalıklardan; frengi ve bel soğukluğundan gelen hasta sayısı 76 ile yine en fazla rakamı oluşturmaktaydı.⁵⁶

İzmir'in işgalinin hemen öncesinde Nisan 1919'da İzmir'e giden oradan Kütahya'nın Emet ilçesine geçen Doktor Fazıl Doğan da o güne dair hatıratında; *Tavşanlı'da arkadaşların yerleşmesine yardım ettikten sonra, kendime lazım olacak ilaç ve malzemeyi de alıp onlara veda edip Emet de doğru hareket ettim. Eski hanlardan bozma bir yerde bulduğum bir odayı eczane laboratuvar ve muayene kısımlarına ayırarak süsledim, kapılarını açtım. İlaçlardan aldığım parayla bizim yirmi lira sermayenin kırk liraya çıktığına seviniyorum. Bir sevincimde şu oldu; muayenelerimin sonunda anladım ki ben bir frengi mintikasına girmişim. Yanımda da bu hastalık için birçok ilaç vardı. Hastalara, şu kadar günde yaralarının kapanacağını, yarın sıtma nöbeti gelmeyeceğini, şu gün terleyeceğini ve iyileşeceğini söyleyip neticeler de tıpkı dediğim gibi çıktıkça halk büsbütün bana inandı*⁵⁷ diyerek

⁵⁵ Kopar, a.g.e. s.196-197.

⁵⁶ Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler Cilt VII, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı yay, Ankara, 1975, s.551-557.

⁵⁷ Fazıl Doğan, Milli Mücadele Hatıralarım, İş bankası Yayınları, İstanbul, 2020, s.3-8.

Kütahya'nın küçük bir ilçesi olan Emet için dahi "Frengi hastalığının mintikası" tabirini kullanmıştı.

Aslında Anadolu coğrafyasında görülen frenginin tamamı fuhuş yoluyla insanlara geçmemişti. Nitekim frengiyle mücadele kapsamında Almanya'dan getirilen Doktor Ernest Von Düring Anadolu'da daha çok masum frenginin görüldüğü görüşündeydi. Düring, 1918 yılında verdiği bir konferansta bir köyde yaptığı incelemeler neticesinde 140 çocuktan fazlasının bu hastalığa yakalanmış olduğunu tespit ettiğini söyleyerek çocukların ortak kullanılan ibrik sonucu hastalığa yakalandığını aktarmıştı. Özellikle ortak eşya kullanımı sonrasında kendi halinde bir insanın da dolaylı şekilde hastalığa yakalanabileceğinin anlaşılması toplumun, hastalığa karşı geliştirmiş olduğu eleştirileri bir nebze de olsa değiştirmişti. Nitekim 1920 yılında Dr. Abidin Bey de meclis kürsüsünde "frenginin bütün ensale intikal edebilen büyük bir felâket ve hastalık olduğunu ifade ettikten sonra mebusların hastalığın sadece zinayla bulaştığı noktasındaki görüşlerini değiştirmek ve masum frengiye yakalananların varlığından haberdar etmek istemişti."⁵⁸

1920 yılında Erzurum mebusu Nusret Bey de meclisteki konuşmasında; yapmış olduğu bir gezide Çaycuma, Tefenni ve Perşembe nahiyelerinde çok sayıda frengili olduğunu bizzat gördüğünü, hastalığın bu noktalarda kümelenmesinin nedenini de Sivastopol'dan gelen frenginin ilk Kastamonu vilayetinde görülmesine bağlamış ve bu noktalarda frengi istasyonlarının kurulmasını teklif etmişti. Konuşmasının devamında da: "Yani sıhhi heyetler, dispanserler teşkil edilmeli bu sıhhi heyetlerin başına hocalar geçmelidir. Meselâ cuma günlerinde pazara giderek bütün ahaliyi muayene etmelidir. Tırnaklarına bakmalı, saçlarına bakmalı sıhhatleri şüpheli kişilere kontrol altına almalıdır."⁵⁹

Yusuf Kemal Tengirşenk de Kastamonu gezisi sırasında İnebolu'dan Cide'ye yelkenli ile giderken fırtına nedeniyle bir koyun yakınındaki karakola sığınmıştı. Karakolda görevli Onbaşı'ya ekmek bulabileceği bir dükkân olup olmadığını sormuş onbaşı ise olmadığını ifade etmişti. Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey, karşılarında gördüğü köydeki evlerden

⁵⁸ Daşpunar, a.g.e. s.51-52

⁵⁹ TBMM. ZC. 26.12.1336, s.39; Daşpunar, a.g.e. 2020, s.57

biraz mısır ekmeği bulamaz mısın? Parasını da veririz, diye sormuş onbaşı, konuşmaya son vermek isteyen bir tavırla başını çevirip bulamam demişti. Bu durum karşısında hayrete düşen Yusuf Kemal Bey; *“Canım niçin bunu böyle yapıyorsun diye tekrar sormuş, Onbaşı ise; artık doğruyu söylemekten başka çıkar yol bulamamış olacak ki Efendi bu Evren kapı kapmaca frengilidir sana hastalık mı geçirelim,”*⁶⁰ cevabını vermişti. Görüldüğü üzere Milli Mücadele yıllarında da frengi son derece yaygın bir hastalık olarak en ücra yerlere kadar yayılmıştı.

Meclisin 25 Aralık 1920 tarihli oturumunda Bursa Mebusu Operatör Doktor Emin Bey, I. Dünya Savaşı'ndan önce memlekette erkek nüfusa nispetle kadın nüfusun yaklaşık olarak dört misli daha fazla olduğunu, fakat savaşın getirdiği kayıplarla bu oranın beş-altı misline ulaştığını söylemiştir. Emin Bey şahsi gözlemlerine göre, erkeklerin dış tesirlere kadınlardan daha fazla maruz kalmaları sebebiyle frenginin sıklıkla erkeklerde görüldüğünü, bazı şehirlerde görülen oranları ise, Bursa'da % 45, Burdur'da % 60, Konya'da % 40 olarak vermişti.⁶¹

Ülkede frenginin artması üzerine Büyük Millet Meclisi de 2 Mayıs 1920 tarihinde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletini kurarak “Frenginin Men ve Tahdidi Hakkındaki Kanunu” meclisten geçirmişti. Bolu Mebusu Dr. Fuad Bey kanunun görüşülmesi esnasında, memleketteki tahribatı en yüksek olan hastalıkların başında frenginin gediğini, Balkan Harbi sonrası hastalığın arttığını, Dünya Harbi ile birlikte de bütün ülkeye yayıldığını ifade etmiştir. Dr. Fuad Bey ayrıca Millî Mücadele yıllarında Eskişehir Emrazı Zühreviye Hastanesinde, yatmakta olan hastaların yüzde otuzunun frengili olduğunu, askeriye içerisinde yapmış olduğu tetkikat neticesinde ise 120 hastanın 45'inin frengi nedeniyle tedavi gördüğünü ve bunların büyük kısmının hastalığı Kütahya Cephesinden aldığını belirtmişti.⁶²

Ayrıca Fuad Bey frengi hastalığının tedavisi meselesi için; “Frengi; bendenizin nazarında bugün memleketimize Yunanın yaptığı fenalıktan daha fazla fenalık yapmaktadır. Bugün ahalimiz Yunanın düşman

⁶⁰ Ayhan Vergili, Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Ve Nüfus Politikaları, Doğu Kitapevi yay. İstanbul, 2020, s.113.

⁶¹ Cengiz Mutlu, “Millî Mücadele'de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi” *ATAM Dergisi*, 29/85 (2013), s.179.

⁶² TBMM. ZC. 26.12.1336, s.35.

olduğunu bilir. Fakat frenginin kendisine yapmış olduğu tahribatı bilmez. Bugün belsoğukluğu ağrı verir, sızı verir, ağrının tesiriyle o zavallı hasta doktora gitmek ihtiyacını hisseder. Fakat frenginin ne ağrısı var ne de sızısı vardır. O melun mikrop tahribatını pek sinsî, sinsî yapar”⁶³ diyerek hastalığın önemine dikkat çekmişti.⁶⁴

TBMM'nin çıkardığı ilk kanunlar arasında frengiyle mücadele kanununun yer alması, ülkede hastalığın boyutu hakkında fikir vermektedir. TBMM Hükümeti, 1921 yılında 90 nolu “Frenginin Men ve Tehdidi” yasası ile bütün frengililerin devlet tarafından parasız tedavi edilmelerini sağlamıştı. Aynı yıl çıkarılan diğer bir kanunla frengililerin evlenmeleri yasaklanmıştı.⁶⁵ Emraz-ı Zühreviye Komisyonu, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nde yapılan toplantıda frengiye ait konular üzerinde tartışmalar yaparak, yeni çözümler üretilmeye çalışılmıştır.⁶⁶

Bunun yanında bir diğer sorunda Frengi mikrobunu taşıyan kişilerin başka kişilerle evliliği ve sonrasında hastalığı yaymasıydı. Nitekim Doktor Celaleddin Muhtar Özden “Frengi Makâlâtı” isimli eserinde frengi hastalığına yakalanıp tedavi olmayan 14 kişinin evlenmesi ve sonrasında doğan çocukların durumunu şu şekilde anlatmıştı. “Bu kişilerin evliliklerinden olan çocukların 29’u doğmadan düşmüş, 8’i doğduktan hemen sonra ölmüş, 6’sı hayatta kalmış, fakat frengili olarak yaşamına devam etmiş ve 2’si ise görünürde sağlıklı olarak hayatta kalmıştır.”⁶⁷

⁶³ TBMM. ZC. 26.12.1336, s.41.

⁶⁴ Bursa mebusu Emin Bey de ilginç bir tespitte bulunarak, “Harbi umumî esnasında memleketin her tarafında vesika ile ekmek dağıtılıyordu. Bursa’da çiçek hastalığı ortaya çıkınca herkesi aşılama için davet ettik, çiçek var, “Geliniz aşılınız diyoruz.” Aşı, bedava her şey bedava, hiç kimse gelmiyor.” Bunun üzerine aşı yaptırmayanlar ekmek vesikası alamayacak diye ilan verdiklerini böylece iki ay zarfında 300 bin kişiyi aşıladıklarını, aynı uygulamayı İstanbul’da tifo ve kolera içinde yaparak birçok kişiyi aşıladıklarını ifade ederek benzer bir uygulamanın frengi için de yapılabileceğine dikkat çekmişti TBMM. ZC. 26.12.1336, s.45.

⁶⁵ Hastalığı ileri düzeyde olan frengili hastaların nikâhları iki defa altı ay süre ile ertelenerek bütün tedaviler resmi tabipler tarafından müesseselerde parasız bir şekilde yapılmıştır. Kopar, a.g.e. s.197-198.

⁶⁶ Tantay,” a.g.m. s.44.

⁶⁷ Korkmaz, a.g.t. s.11; bu nedenle Osmanlı Devleti, frenginin yayılmasında bekâr erkeklerin zina ile hastalığı alıp çevrelerine yayma ihtimalinin diğer insanlara göre daha fazla olduğu düşüncesiyle, evlenmek isteyen bekâr erkeklerin, evlenmeleri için

Bu nedenle 10 Mart 1921 yılında Adnan Bey'in yerine sağlık bakanı olarak geçen Refik Saydam da ilk olarak frengiye karşı evlilik öncesi muayene zorunluluğunu getirmiştir.⁶⁸ Ancak bu da birtakım sorunlara neden olmuştur. Nitekim dönemin toplumsal yapısı düşünüldüğünde bir kadının böyle bir rahatsızlık dolayısıyla doktora gidip muayene olması çok kolay değildi. Ergani mebusu olan Emin Bey de mecliste frengi ile ilgili kanunun ülke içerisinde uygulanması noktasında “Bizim orada, üç dört vilâyetimizde kadınlar çarşıya bile çıkmaz, pazara bile gitmez. Bu Ankara'da icra ediliyor, bizim oralarda icra olunmaz” diyerek kadınların doktora gitmesinin zor olduğunu belirtmişti. Ayrıca Batum mebusu Ali Rıza Efendi de “Memleketimizde bir frengili şahsı görmedim. Batumda işitilmemiştir ve kaza ahalisince de böyledir: Hatta birçok yerlerde böyle olduğu gibi daire-i intihabiyemde doktor olmayan mahallerde kocaya gidecek bir kızı doktora muayene ettireceğiz deseler o doktoru öldürürler” diyerek kadının doktora gitmesinin ne kadar zor olduğunu gözler önüne sermişti.⁶⁹

Bu nedenle kanun görüşmeleri esnasında mecliste sert tartışmalar oldu. Kanuna muhalif olanlar frengi hastalığının cinsel yollarla bulaştığı düşüncesinden hareketle bakire kızlarda frengi olmayacağını, dolayısıyla onların muayeneden muaf tutulmasını istemiş ve “ırz her şeyden mukaddestir” gibi klişelerle kanuna muhalefet etmişti. Ancak meclisteki doktor milletvekilleri frenginin sanıldığından çok daha tehlikeli bir sorun olduğunu, dolayısıyla meselenin ulusal bir mesele olarak ele alınması gerektiğini vurgulayarak kanunun geçmesini sağlamıştı.⁷⁰ Millî Mücadele yıllarında cephelerden terhis edilip memleketlerine dönen askerler arasında pek çok frengilin bulunması TBMM hükümetini de Anadolu'nun genel sağlığı hususunda acil

---

birtakım düzenlemeler yapmıştır. “İmam ve muhtarların evlenen kişilerden fazlaca para almaması ve yetkililerce belirlenen miktar haricinde bir şey talep etmemesi temin edilip, bu uyarıya aykırı olarak devam edenlerin görevlerinden alınacağı uyarısı yapılmıştır. Yine bu hükümlerin sadece kâğıt üzerinde kalmaması için mahalli idareciler tarafından takip edilmesi ve özen gösterilmesi istenilmiştir.” Korkmaz, a.g.t. s.26.

⁶⁸ Mehmet Arslan, “Anılarda Milli Mücadele Dönemin 'de Sağlık Koşulları ve Verilen Sağlık Hizmetleri “, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, C:9, S: 27, 2021, s.402; Özkaya, a.g.m. s.78.

⁶⁹ TBMM. ZC. 26.12.1336, s.45.

⁷⁰ Arpacı, a.g.m. s.65-66.

önlemler almaya sevk etmiştir.⁷¹ Bu amaçla TBMM hastalığa yakalananları 1921 tarihinde çıkardığı Frengi Mücadele Kanunu ile ücretsiz bir şekilde tedavi etmeye başlayarak frenginin daha fazla yayılmasını önlemeye çalışmıştır.⁷²

Bununla birlikte Milli Mücadele yıllarında frengi ile mücadele konusunda halka aydınlatıcı bildiriler dağıtılmış, resimlerin sergilendiği bir sıhhi müze açılarak halkın bu müzeyi gezmesi teşvik edilerek bilgilenmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda frengi hastalarına veya frengi şüphesi olanlara Üsküdar Mirahor Belediye Dispanseri'nde Haseki Nisa Hastanesinde ve Cerrahpaşa polikliniklerinde ücretsiz muayene ve tedavi olanağı sunulmuştur. Yıldız Askeri Hastanesi ile Beşiktaş'taki Mekteb-i Sultani de Emraz-ı Zühreviye Hastanesine dönüştürülmüştür. Frenginin yayılmasının temel nedeni olarak görülen fuhuşla ilgili de önlem alınmaya çalışılmış ve bu amaçla 1921 yılında hükümet tarafından, itilaf devletlerinin yüksek komiserleriyle ve İstanbul'daki sefirlerin de girişimi sonucunda "Men-i Fuhuş Cemiyeti" kurulmuştur.⁷³ Bu cemiyetin kurulmasıyla birlikte Anadolu coğrafyasında daha kapsamlı bir mücadele başlamıştır.

Bununla birlikte halkı frengi ile ilgili bilgilendirmek amacıyla İrade-i Milliye gazetesinde çok sayıda haber yayımlanmıştı. Zira bazı şehirlerin %10'u frengiden mustarıptı. Bu nedenle gazete vasıtasıyla, sağlık hizmetlerinin yürütüldüğü, sınırlı kaynak ve personelle çalışan hastanelere maddi ve manevi bakımdan destek olunması, bireylerin ve idarecilerin de bu uğurda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamaları uyarısında bulunulmuştu.⁷⁴ Cumhuriyet döneminde de ciddi problemlere neden olan salgınlar, devleti koruyucu sağlık hizmetlerini geliştirmeye ve bu hizmetleri ülke sınırları içerisinde en ücra köşeye kadar ulaştırmaya yönlendirmiştir. Salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında Cumhuriyet dönemini oldukça meşgul eden salgınlardan biri de yine frengi hastalığı olmuştur.⁷⁵

⁷¹ Temel, a.g.m. s.31.

⁷² Şahin, a.g.b. s.1231-1232.

⁷³ Temel, a.g.m. s.339.

⁷⁴ Mumyalmaz, a.g.m. s.135-136.

⁷⁵ Daşpunar, a.g.e. s.49.

Sonuç olarak 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa üzerinden Osmanlı coğrafyasına gelen frengi hastalığı devletin başına büyük sorun olmuştur. Başlangıçta tedavi yönteminin bilinmemesi, bu nedenle de ilkel yollarla yapılan tedaviler birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Yine hastalığın özellikle cinsel yollarla bulaştığı şeklindeki algı, hastalığın saklanmasına ve tedavisinin de gecikmesine bu yüzden de insan kaybına sebep olmuştur. Osmanlı toplumundaki hastalığa karşı yanlış bakış açısı ise insanların intihar ederek hayatlarına son vermesine dahi neden olacaktır. Özellikle harp yıllarında kışlalarda görülmesi devletlerin gücünü kırmış, bu nedenle hastalığa karşı etkin bir şekilde mücadele edilmeye çalışılmıştır. Mütarekenin imzası sonrası cephelerden terhis edilerek Anadolu'ya gelen askerler ise frenginin bütün Anadolu coğrafyasına yayılmasına neden olmuştur.

Kaynakça

Arıkan, Refik, "İstiklal Savaşına Doğru Milli Bilincin Doğuşu" *History Studies Dergisi*, C: 2, S: 2, ss. 453-467, 2010.

Arıkan, Refik, Osmaneli Göksu Taşköprüsü ve Ulaşım Ağındaki Yeri, (Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan), Lotus Yayınevi, İstanbul 2016.

Arapacı, Murat, "Türkiye'de Frengi ile Mücadele (1920-1950)" *Toplum ve Bilim Dergisi*, S:130, ss.59-86. İstanbul, 2014.

Arslan, Mehmet, "Anılarda Milli Mücadele Dönemin 'de Sağlık Koşulları ve Verilen Sağlık Hizmetleri" *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, C:9, S:27, ss.397-415. 2021.

Bilgin, Taner, "Birinci Dünya Harbinde Arap Coğrafyasında Türk Askeri (1914-1918)" *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, S:26, ss.102-128, Mart 2016.

Bilgin, Taner, "Milli Mücadele Yıllarında Bilecik'te Yaşanan Firar Olayları" *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:3 Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, ss. 54-62, Sakarya, 2018.

Bozkurt, Celil, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Atronos'ta Frengi ve Frengiyle Mücadele, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C:126, S:248, ss.65-76, Eylül-Ekim 2020.

Bulut, Fatma, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Tehlikeli Bir Miras: "frengi", *Tarih Okulu Dergisi*, S:3, ss.109-123, 2009.

Çalık, Ramazan-Tepekaya, Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:16, ss.205-228, 2006.

Çankaya, Özlem, Millî Mücadele Dönemi Asker Fırarileri, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:15, S:29, ss.175-203, 2019.

Çavdar, Necati – Karıcı, Erol, “XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C:11, S:2, Kış ss.157-176, 2016.

Daşpunar, Gizem, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950)”, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2020.

Demirci, Nuray - Üstün Çağatay, “Prof. Dr. Hulusi Behçet’in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Bir Radyo Konuşması”, *Lokman Hekim Dergisi*, S:1, C:3, ss.53-61. 2013.

Demiryürek, Halim, “Ertuğrul Sancağında Bulaşıcı Hastalıklar (1894-1914)” Arşiv ve Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Atilla Çetin’e Armağan, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Sakarya 2016.

Demiryürek, Halim, Ertuğrul Sancağı (1900-1918), Bilecik Şeyh Edebali Üni. Yay. Bilecik, 2015.

Demiryürek, Halim, “II. Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Bursa’nın Demografik Yapısı” *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, S:1, ss.190-240, Mart 2016.

Demiryürek, Halim, Osmanlı Hapishaneleri, Babiali Yay. İstanbul, 2019.

Doğan, Fazıl, Milli Mücadele Hatıralarım, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2020.

Dr. Kılıslı Fırat, “İçtimai Hastalıklardan: Frengi”, *Mülkiye Mecmuası*, S:32, İkinci Teşrin, 1933.

Erkin, Behiç, Hatırat (1876-1958), Hazırlayan: Ali Birinci, Ankara, 2019.

Ersoy, Nermin - Babadağlı Belgin, “İzmit (Kocaeli) Sancağı’nda Frengi Salgınları” Uluslararası Orhan Gazi Kocaeli Tarih-Kültürü Sempozyumu V, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2019.

Fournier, Alfred, Frengi ve İzdivaç, Çev. Celaleddin Muhtar, İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1317/1901-1902.

Galip, Reşit, Sıhhat Koruma Bilgisi, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

Hot, İnci, “Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C: 12, S: 1, Ankara 2004.

Hot, İnci, Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913- 1996), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

İbrahim b. Abdullah, Alâ'im-i Cerrahin (Cerrâh-nâme), Çev. Yrd. Doç. Dr. Mehmet Gürlek, İstanbul: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş., 2016.

Kahraman, Nurfeddin-Arkan, Refik, Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü, "Osmaneli-Bilecik ve Söğüt Arasındaki Yollar" Başbakanlık Tanıtım Fonu Yay. Bilecik, 2015.

Karcı, Erol, "Sinop Frengi Ve Gureba Hastanesi'ne Dair Bazı Tespitler" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, ss. 461-483, Güz-2019.

Kılıç, Rüya, "Türkiye'de Frenginin Tarihi," *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırma Dergisi*, S:38. ss.291-295. 2014.

King Charles, Pera Palasta Gece Yarısı, Modern İstanbul'un Doğuşu, Çev. Ayşen Anadol, Kitap Yay. İstanbul, 2016.

Kocatürk, Utkan, Tıp Terimleri El Sözlüğü: Çağdaş Tıp Öğreniminde Geçen 7000 Temel Terim, Ankara: Nobel Tıp Kitapevleri, 1989.

Kolay, Arif, İstanbul'un Yaşam Pınarı Çekmeköy, Monad Yay. İstanbul, 2009.

Kopar, Metin, Türkiye'de Sağlık Sistemi Ve Salgın Hastalıklarla Mücadele, İksad yay, Adıyaman, 2021.

Korkmaz, Yunus, Osmanlı'da Frengi İle Mücadele (1880-1918), Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2019.

Malkoç, Emiralp, "Erken Cumhuriyet Döneminde Kucaklaşmayı unutturan Hastalık Frengiyle Mücadele", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S:296, ss.78-85, 2018.

Mumyakmaz, Hatice Güzel, İlet-i Müthişe 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Frengi İle Mücadele, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C:7, S:13, ss.119-148, 2020.

Mutlu, Cengiz, "Millî Mücadele'de Türkiye'de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi" *ATAM Dergisi*, S:85, ss.169-205, 2013.

Nikiforuk, Andrew, Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Ocak, Başak, "Hamidiye Eftal Hastanesinin Kurucusu İbrahim Paşa'nın Frengi Hakkında Layihası", *Çağdaş Türkiye Araştırma Dergisi*, c:19, S:138, ss.5-29, 2019.

Özata, Metin, Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları, Ankara, 2009.

Özlemekçi, M. İnanç, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S:10, ss. 83-101. 2012.

Özkaya, Hilal, "Cumhuriyet Dönemi Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", *Türk Aile Hekimleri dergisi*, ss.77-84, 20/2(2016).

Özlü, Zeynel- Çay Mustafa Murat, “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve Frengi Hastalığı” Koronavirüs Pandemisi ve Geçmişten Günümüze Salgın Hastalıklar, Editör; Mehmet Ali Yıldırım, 7 Aralık Üniversitesi Yay, ss. 168-197, Kilis, 2020.

Sezer, Cemal, “Bolu Sancağında Frengi” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/12, ss. 125-129, 2021.

Şahin, Rahman, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kapadokya’da Sağlık”, “Muşkaradan Nevşehir” II. Uluslararası Nevşehir Ve Kültür Sempozyumu, Nevşehir Büyükşehir Belediyesi Yay, Nevşehir, (2016), s.1231-1232.

Şenel, Şennur, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C:13, S:1 ss. 256-274. Mart 2015.

T. Bachour, Hanna, Eski Arap El Yazmalarında Frengi, Çev. İlcan Bihter Barlas, *Tarih Okulu Dergisi*, İlkbahar, S:3, ss.125-132, 2009.

TBMM. ZC. 26.12.1336, s.35.

TBMM. ZC. 26.12.1336, s.39.

TBMM. ZC. 26.12.1336, s.41.

TBMM. ZC. 26.12.1336, s.45.

Tantay, Ayfer,” Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:6, S:15, ss.39-54, 2007.

Tekir, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, Sayı:65, 2019.

Temel, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler” *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S:6, ss. 329-348, 1998.

Temel, Mehmet, Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele, Nehir Yayınları, İstanbul, 2008.

Turan, Tufan, “Osmanlı-İspanyol Karadeniz Ticaret Müzakereleri ve İspanya'nın Karadeniz Ticaretine Girişi” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:7, S:32, ss.252-271, 2014.

Vergili, Ayhan, Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele ve Nüfus Politikaları, Doğu Kitapevi yay. İstanbul, 2020.

Yetkin, Aydın, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:6, ss.21-54, 2011.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları” *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C:V. ss.1320-1338, İstanbul, 1985.

Extended Abstract

Many epidemics in history have changed the course of history. Syphilis is one of them. This disease began to spread after the discovery of the Americas in 1492. It was also widely seen in Ottoman lands. In the 19th century, the Anatolian geography had to struggle with syphilis as well as war, misery and hunger.

Syphilis is caused by the bacterium "Treponema Pallidum". It is one of the most infectious diseases transmitted from person to person. This sexually transmitted infection also; wet nurses, dresses, especially handkerchiefs, european toilet, drink and food cases, razors, poorly washed cutlery, wound contact, cigarette tips, tobacco pipes, shaving sets, surgical instruments, dentists equipments transmitted by the tools it uses. Although the rate of transmission of the disease is high, it manifests itself in three stages. This disease, which manifests itself with swelling in the first stage, affects the heart, eyes, nervous system, brain, bones and joints as it progresses. It causes especially the skull and limbs to lose their function over time, and in the last stage, it causes to heart diseases, blindness, paralysis and death. The fact that it is infected sexually has caused people to try to hide the disease. For this reason, the disease spread quickly.

It was called "illet-i Efrenci", "Christian Disease" or "Frankish Scabies" in the Ottoman Empire. Especially after the 1806-1812 and 1828-1829 Ottoman-Russian wars, the disease was seen as an epidemic in the Ottoman lands. Syphilis epidemic, especially in Istanbul, are common in Safranbolu, Kastamonu, Bolu, İnebolu, Sinop, Saruhan, Aydın, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Edirne and on the region from Eastern Anatolia to the Middle East, Hakkari, Dersim, Maraş, Aleppo and Jerusalem. has spread. In order to understand the prevalence rate of syphilis epidemic, the examination numbers in Kastamonu provide an important idea. In Kastamonu, 401.380 people were examined. Syphilis was found in 12,043 of them.

Syphilis spread not only among the people but also among the soldiers. Thereupon, Von Der Goltz Pasha, who came from Germany in

1883, made investigations in the Ottoman army. When it was noticed that syphilis was intense among the soldiers, Ernst Von Düring was brought from Germany. Düring, firstly gave inform on syphilis in the army, and then traveled to Anatolia with his team of 16 doctors and 2 pharmacists. He gave information about syphilis in the places he visited. With his suggestion, it was decided to build new syphilis hospitals in Bartın, Bolu, Düzce, Kastamonu and Cide.

The infection way of the syphilis disease seen in Anatolia resulted from poverty rather than sexual relationship. The German Düring transmitted the information he gained from the researchers he made in a village in a conference he gave in 1918. He stated that 140 children in the village get sick from syphilis and the reason for this was the common ewer. He explained that the disease spread in Anatolia due to common items.

Syphilis disease, which is seen in many parts of Anatolia, was also seen in Bilecik. Thereupon, Omer Nuri Efendi, a mobile syphilis doctor, was assigned to the region in 1902. At the end of Ömer Nuri Efendi's investigations, 1393 people were found to have syphilis. The drugs necessary for the treatment of the patients were purchased free of charge from the İnegöl Pharmacy and used in the treatment of the patients. In addition, articles were written in newspapers and brochures were prepared to raise public awareness.

In 1909, Prof. Dr. Paul Ehrlich and his assistant Shachiro Hata made an important addition to the treatment of the disease by discovering the drug called Salvarsan606. There was a decrease in the spread of the disease due to the effect of the drug. However, with the start of World War I, the disease began to be seen intensely again. Besides, the Ottoman Empire tried to fight syphilis effectively by putting into effect with the "Emrazı Zühreviye'nin Meni Sirayeti Nizamnamesi" on 18 October 1915. The wars and the post-war misery increased prostitution, and thus syphilis.

British High Commissioner General Harington, referring to syphilis in a report he wrote, stated that the diseases had increased a lot in Istanbul. In his report, he also stated that the increase in prostitution in Istanbul also spreads this disease. Harington reported that there were 40,000 prostitutes in Istanbul. According to a study conducted in

occupied Istanbul, there were 175 whorehouses and 4,500 women worked there. However, generally Greek and Armenian women were working here, the invading military forces were using these places intensively. In hospital records, it was determined that mostly non-Muslims caught syphilis.

Soldiers who had syphilis in World War I needed a long time to fully recover. However, the soldiers who were demobilization with the Armistice of Mudros returned to their homes. The Ottoman Empire prepared a brochure for the syphilitic patients in the army and asked the soldiers who would go to their hometown after the demobilization process to continue their treatment by applying to the country doctor. However, the period of the National Struggle, which emerged immediately after the First World War, caused the disease to increase again. In 1919, it was estimated that there were 40,000 syphilis patients in Anatolia, although it is not certain. Within the extent of the fight against the disease, Hilal-i Ahmer healthcare teams fought intensively.

On May 2, 1920, the Grand National Assembly enacted the law on "Prevention and Restriction of Syphilis" within the scope of combating syphilis. Bolu deputy Dr. Fuad Bey spoke during the law negotiations and stated that the disease with the highest destruction in the country was syphilis. In addition, as a result of an examination he conducted in the army, he stated that 45 of 120 patients had syphilis. In fact, Fuad Bey stated that syphilis did more damaged than the Greek army in Anatolia. Refik Saydam, who replaced Adnan Bey as the health minister on March 10, 1921, first offered the obligation of premarital examination against syphilis. But, imagining the social structure of the period, it was very difficult to apply this practice. For this reason, some deputies opposed the law. With the struggles of the doctor deputies, the law was accepted. In addition, it has been legalized that the treatment will be offered to the public free of charge within the scope of the law on the fight against syphilis. The fight against prostitution, which is seen as the main reason for the spread of syphilis, has been also started.

As a result, the syphilis disease, which affected the whole world since the 19th century, also spread in the Ottoman lands. Due to the

lack of treatment of the disease and its sexual transmission, it quickly spread to many people. The hard conditions brought by the war years made it difficult to prevent the disease. Syphilis was one of the issues that bother the Republic of Turkey, which was established after the National Struggle, to a great extent.

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Köy Enstitülerinden Öğretmen Okullarına Geçiş Sürecinde Müfredattaki Yeni Bir Dersi Anlamak: 1953 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının İncelenmesi*

Erol Çiydem* – Selahattin Kaymakcı**

(ORCID ID: 0000-0001-7166-4160 – 0000-0001-5905-9902)

Makale Gönderim Tarihi
12.01.2023

Makale Kabul Tarihi
07.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çiydem, E.-Kaymakcı, S., “Türkiye’de Köy Enstitülerinden Öğretmen Okullarına Geçiş Sürecinde Müfredattaki Yeni Bir Dersi Anlamak: 1953 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının İncelenmesi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 321-370.

APA: Çiydem, E.-Kaymakcı, S. (2023). Türkiye’de Köy Enstitülerinden Öğretmen Okullarına Geçiş Sürecinde Müfredattaki Yeni Bir Dersi Anlamak: 1953 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının İncelenmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 321-370.

Öz

Çalışmanın amacı, Türkiye’de 1953 yılında hazırlanmış olan Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programında yer alan Sosyal

---

* Bu çalışma 19-21 Eylül 2021 tarihleri arasında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen 7. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu’nda aynı adla sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Türkiye, eciydem@kastamonu.edu.tr

Assist. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Republic of Türkiye.

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye, selahattinkaymakci@gmail.com

Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences Education, Republic of Türkiye.

Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nı analiz ederek değerlendirmektir. Çalışmada verilerin analizinde doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Türkiye'de sosyal bilgiler, ilk olarak Öğretmen Okullarında bir ders olarak okutulmuştur. Sosyal bilgiler dersinin Türkiye'deki tarihsel gelişimi hakkında literatürde birçok çalışma yer almaktadır. Ancak bu çalışmaların birçoğunda 1953 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (SBDÖP) hakkında hiç bilgi verilmemiştir. Bazı çalışmalarda ise program sadece birkaç cümlelik açıklamalarla yer almıştır. Bu anlamda 1953 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı üzerindeki inceleme sosyal bilgiler dersinin tarihsel arka planına ışık tutacaktır. Aynı zamanda böyle bir inceleme Türk eğitim tarihi alanına yeni katkılar sağlayacaktır. Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen Okulu, Köy Enstitüsü, Sosyal Bilgiler, Öğretim Programı.

Understanding a New Lecture in the Transition Process from the Village Institutes to the Teacher Schools: Examination of the Curriculum of Social Sciences Course of the Year 1953

Abstract

The study aims to analyze and evaluate the Social Studies Curriculum in the Teacher Training Schools and Village Institutes Program prepared in 1953 in Turkey. In the study, the document analysis method was used in the analysis of the data. In Turkey, social studies was first taught as a course in Teacher Training Schools. There are many studies in the literature about the historical development of the social studies course in Turkey. However, in most of these studies, no information was given about the 1953 Social Studies Curriculum (SSC). In some studies, the program took place with explanations of only a few sentences. In this sense, the examination on the 1953 Social Studies Curriculum will shed light on the historical background of the social studies course. At the same time, such a review will make new contributions to the field of Turkish education history. Historical research method was used in the study.

Keywords: Teacher Training School, Village Institute, Social Studies, Curriculum.

Giriş

Sosyal bilgiler, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) özellikle toplumsal problemlerin çözümü için oluşturulmuş bir çalışma alanıdır. Farklı etnik kökene ve dine mensup bireylerin oluşturduğu bir toplumda sosyal bilgiler dersi bütünlükçü bir toplum oluşturabilme adına araçsallaştırılmıştır. Bu ders farklı disiplinlerden bilgiler devşiren bir çalışma alanı olarak ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte ABD'de okullardaki müfredatın bilimsel temeller üzerine inşa edilmesine yönelik çabaların sonucu bu dersin müfredata dahil edildiği ifade edilebilir.¹ Nitekim ABD'de sosyal bilgiler hareketinin öncülerinden birisi olan Edgar B. Wesley bu yeni çalışma alanını “sosyal bilimlerin pedagojik amaçlar için sadeleştirilmiş hali” şeklinde tanımlamıştır.²

Sosyal bilgiler öğretiminde temel amaçların başında toplumsal verimlilik ve iyi bir vatandaş yetiştirme vardır. Bununla birlikte sosyal bilgiler dersi, demokrasinin gelişimi açısından da önemlidir. Bunu 1992 yılında “the National Council for the Social Studies” (NCSS) (Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi)” tarafından sosyal bilgiler dersine yönelik yapılan tanımdan anlayabiliriz:

“Sosyal Bilgiler, sosyal ve beşerî bilimleri vatandaşlık yeterliliklerini geliştirmek amacıyla kaynaştıran bir çalışma alanıdır. Okul programı içinde Sosyal Bilgiler, antropoloji, arkeoloji, ekonomi, coğrafya, tarih, hukuk, felsefe, siyaset bilimi, psikoloji, din ve sosyolojinin yanı sıra beşerî bilimler, matematik ve doğa bilimlerden kendine mal ettiği içerik üzerinde sistematik ve eşgüdümlü bir çalışma sağlar. Sosyal Bilgilerin öncelikli amacı, karşılıklı olarak birbirine bağlı bir dünyada, kültürel farklılıkları olan demokratik bir toplumda, genç insanlara bilgiye dayalı ve mantıklı karar alabilme yeteneklerini geliştirmede yardımcı olmaktır”.³

¹ Erol Çiydem, Sosyal Bilgiler ve Toplumsal Değişim, B. Ü. İbret ve S. Kaymakçı (Ed.), *Sosyal Bilgiler ve Toplum* içinde (s. 95-120), Ankara, 2019, s. 100-101. Bu konuya değinen güncel başka bir çalışma için bkz. Hülya Çelik ve Taha Şenel, “Tarihî Süreçte Sosyal Bilgiler: Amerika Birleşik Devletleri Örneği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan (2022): s. 1384-1414.

² Hazel Whitman Hertzberg, *Social Studies Reform: 1880-1980*, Boulder, 1981, s. 1.

³ Tom V. Savage ve David G. Armstrong, *Effective Teaching in Elementary Social Studies, Fourth Edition*, New Jersey, 2000'den akt. Cemil Öztürk, Sosyal bilgiler: Toplumsal

Türkiye’de ise Cumhuriyet’in ilanını izleyen yıllarda eğitim alanında önemli yenilikler yapılmıştır. Bunların başında elbette müfredat/öğretim programlarında yapılan değişiklikler gelir. Özellikle eğitimin ilk kademesinde yeni yaklaşımla yeni derslerin haftalık ders çizelgelerine dâhil edildiği görülmektedir. Bu anlamda ilk dikkat çeken eylem toplu tedrisat yaklaşımı altında hayat bilgisi dersinin ilkökul ilk kademe müfredatına dâhil edilmesidir. Bununla birlikte 1926 yılında hazırlanan ilkökul programında “malumat-ı vataniye” dersinin adı “yurt bilgisi” olarak değiştirilmiştir. Türkiye’de sosyal bilgiler dersinin tarihsel gelişimi açısından önemli olan yurt bilgisi dersi, iyi vatandaş yetiştirme gayesiyle ilkokullarda müfredata yerleştirilmiştir.⁴

Türkiye’de sosyal bilgiler dersinin müfredata yerleştirilmesinin arka planındaki etkenlerden birisi 1926 yılından itibaren gündemde olan toplu öğretim sistemidir. Toplu öğretim sistemi, çeşitli araştırmacılar tarafından araştırma konusu edinilmiştir.⁵ Bu anlamda ilk olarak 1926 yılında “hayat bilgisi” dersi söz konusu yaklaşım benimsenerek müfredata dâhil edilmiştir. Bu husus 1926 programında şu şekilde açıklanmıştır:

“eski programlarda bütün sınıflarda dersler birbirlerinden tamamen müstakil ayrı ayrı bahislermiş gibi gösterilmiş, aralarındaki rabita ve münasebetlere o kadar dikkat edilmemiştir. Yeni programlarda malumat arasında münasebetlere pek ziyade ehemmiyet verilmiştir. Hususiyle birinci devrede bütün derslerin hayat ve cemiyet mihver-i etrafında ve ‘toplu’ olarak tedrisi esası kabul edilmiştir. Bunun için eski programlarda ‘tabiat tetkiki’, ‘musahabat’, ‘tarih’ ve ‘coğrafya’ dersleri ayrı ayrı gösterilmiş olduğu halde yeni programda bunlar birinci devrede ‘hayat bilgisi’ namı altında cem edilmiştir. Bu ders bütün tedrisatın adeta bel kemiği olacak ve diğer dersler daima buna istinad edecektir”.⁶

Araştırmacılar tarafından Türkiye’de sosyal bilgiler dersinin tarihsel gelişimi çeşitli açılardan konu edinilmiştir. Bunların başında sosyal

Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış, C. Öztürk (Ed.). *Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (ss. 1-32). Ankara, 2012, s. 4.

⁴ Muzaffer Çatak, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Eğitim Programlarının İncelenmesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 62 (2015), s. 73.

⁵ Bu konudaki araştırmalara bir örnek olarak bkz. Erdoğan Kaya, *Hayat Bilgisi, Sosyal Bilgiler ve Fen Bilgisi Derslerinin Temeli: Toplu Öğretim Sistemi*, (2. Baskı), Ankara 2020.

⁶ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, İstanbul, 1926, s. 3.

bilgiler dersi öğretim programları gelir. Örneğin Kaymakçı tarafından 1998 ve 2005 sosyal bilgiler öğretim programlarındaki değişim öğretmen görüşleri açısından incelenmiştir.⁷ Aynı araştırmacı tarafından 2005 ve sonraki yıllardaki öğretim programları da çeşitli açılardan ele alınmıştır. Yine Dinç ve Doğan⁸; Tarman, Ergür ve Eryıldız⁹, 2005 sosyal bilgiler öğretim programının, Taş¹⁰ ise 2017 sosyal bilgiler öğretim programının değerlendirmesini yapmıştır. Ayrıca İbret ve Avcı¹¹ tarafından yapılan çalışmada Türkiye’deki sosyal bilgiler öğretim programlarının toplumsal kimliğin oluşumu üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Son olarak Çiydem ve Kaymakçı¹² tarafından Türkiye’de sosyal bilgiler dersinde yönelimler öğretim programı üzerinden değerlendirilmiştir.

Literatürde sosyal bilgiler öğretiminin tarihsel gelişimini ele alan çalışma sınırlıdır. Bu konudaki bazı çalışmalarda Türkiye’de sosyal bilgiler dersinin ve/veya adının ilk kez 1968 yılında uygulanmış olan İlkokul Programı’nda yer aldığına dair anlatım yer almaktadır.¹³ Çetin, yapmış olduğu çalışmada sosyal bilgilerin tarihsel gelişimini Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerine kadar geri götürmüştür.¹⁴ Ancak bu çalışmasında söz konusu dersin tarihsel gelişiminde Cumhuriyet

⁷ Selahattin Kaymakçı, “Understanding Changes about 1998 and 2005 Turkish Social Studies Curricula in The Light of Teachers’ Perceptions”, *Education and Science*, 40/181 (2015), s. 293-309.

⁸ Erkan Dinç ve Yasin Doğan, “İlköğretim İkinci Kademe Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ve Uygulanması Hakkında Öğretmen Görüşleri”, *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2010), s. 17-49.

⁹ Bülent Tarman, Şeyma Ergür ve Filiz Eryıldız, “Yenilenen Sosyal Bilgiler Programına Dair Bir Değerlendirme”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1 (2012), s. 103-135.

¹⁰ Halil Taş, “2017 İlkokul Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi”, *İlköğretim Online*, 17/2 (2018), s. 697-716.

¹¹ Ünal İbret ve Emine Karasu Avcı, “Toplumsal Kimliğin Oluşumunda Sosyal Bilgiler Dersinin Rolünün İncelenmesi: Sosyal Bilgiler Öğretim Programları (1968, 1998, 2005)”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2018), s. 336-376.

¹² Erol Çiydem ve Selahattin Kaymakçı, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Dersinin Yönelimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve İnsan*, 8/27 (2021), s. 179-207.

¹³ Çiydem Kan, “A.B.D ve Türkiye’de Sosyal Bilgilerin Tarihsel Gelişimi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30/2 (2010), s. 663-672.

¹⁴ Kenan Çetin, “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1-2 (2010), s. 163-185.

dönemindeki ilkokul programları ele alınmıştır. Yalçın ve Akhan tarafından yapılan çalışmada da sosyal bilgiler programları sosyal bilgiler öğretim yaklaşımlarına göre incelenmiştir.¹⁵ Bu çalışmada yine ilkokul ve ortaokul programları üzerine odaklanılmıştır. Semenderoğlu ve Gülersoy tarafından yapılan çalışmada eski ve yeni sosyal bilgiler öğretim programları değerlendirilmiştir.¹⁶ Ancak bu çalışmada da eskiden kasıt 1968 sosyal bilgiler öğretim programıdır. Sağdıç tarafından sosyal bilgiler eğitiminde disiplinlerarası öğretim yaklaşımının tarihsel gelişimi ele alınmıştır.¹⁷ Bu çalışmada ise 1960 öncesinde disiplinlerarası yaklaşımın benimsenmemiş olduğu ifade edilmiştir.

Bahsedilen çalışmalarda değinildiği üzere sosyal bilgilerin tarihsel gelişiminde öğretim programları ilkokul ve ortaokul kademeleri dikkate alınarak incelenmiştir. Hâlbuki Türkiye’de sosyal bilgiler dersinin okutulmasına yönelik tartışmalar daha eski tarihlere kadar geri çekilebilir. Özellikle 1953 yılında toplanmış olan V. Milli Eğitim Şurasında sosyal bilgiler dersinin okutulmasına yönelik önemli tartışmalar yapılmıştır. Nihayetinde aynı yıl hazırlanmış olan öğretmen okulları ve köy enstitüleri programında sosyal bilgiler dersi müfredata yerleştirilmiştir. Hazırlanan müfredatta sosyal bilgiler dersinin ilgili okulların ilk üç sınıfında (birinci devre) okutulduğu görülmektedir. İkinci devrede ise bu dersi oluşturan disiplinlerden tarih ve coğrafya ayrı birer ders olarak yer almıştır.¹⁸

Öğretmen yetiştiren okullarda veya lisans düzeyinde okutulan sosyal bilgiler dersine ait müfredat programlarını literatürde ele alıp inceleyen araştırmacı sayısı yok denecek kadar azdır. Bu araştırmacılardan birisi olan Ata, 2006 yılı sosyal bilgiler lisans programını 2005 yılı sosyal bilgiler

¹⁵ Ali Yalçın ve Nadire Emel Akhan, “Cumhuriyetten Günümüze Sosyal Bilgiler Programlarının Sosyal Bilgiler Öğretim Yaklaşımlarına Göre İncelenmesi”, *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*, 12/3 (2019), s. 842-873.

¹⁶ Adnan Semenderoğlu ve Ali Ekber Gülersoy, “Eski ve Yeni 4-5. Sınıf Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18 (2005), s. 141-152.

¹⁷ Mustafa Sağdıç, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Eğitiminde Disiplinlerarası Öğretim Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2019), s. 390-403.

¹⁸ Esra Mindivanlı Akdoğan, *Köy Enstitülerinde Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 113.

dersi öğretim programı açısından değerlendirmiştir.¹⁹ Bundan başka Kaymakçı tarafından 1998 ve 2006 yılı sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programları içerik açısından incelenmiştir.²⁰ Bu çalışmanın konusu olan 1953 yılı sosyal bilgiler dersi öğretim programı (SBDÖP) ise Akdoğan'ın köy enstitülerindeki eğitim anlayışı ile tarih ve yurttaşlık bilgisi öğretimini ele aldığı araştırmasında yer almıştır.²¹ Ayrıca Bozkaya tarafından yapılan çalışmada da söz konusu program incelenmiştir.²² Ancak bu çalışmanın, programın analizi ve değerlendirmesi açısından eksiklikler barındırdığı görülmektedir. Bahsedilen çalışmada derinlemesine bir analiz yapılmadan sadece 1953 programının içeriği metne dönüştürülmüştür. Oysa 1953 SBDÖP'nin hazırlanmasındaki amaçlar ve programın kendisinin kapsamlı analize tabi tutulması araştırmacılara dönemsel açıdan eğitim alanındaki değişim ve dönüşüm hakkında önemli ipuçları verecektir. Ayrıca ilkokullarda sosyal bilgiler dersinde hedeflere ulaşılması bu alanda yetişmiş öğretmenlerin niteliğine bağlıdır. Nitekim 1953 yılında ilk defa sosyal bilgiler alanında öğretmen yetiştirme yönünde bir adım atılmıştır. Böylece yetişen öğretmenler büyük olasılıkla sonraki yıllarda söz konusu dersin işlenişinde kilit roller üstlenmişlerdir. Dolayısıyla 1953 SBDÖP'nin analizi, ilerleyen yıllarda farklı eğitim kademelerine yönelik sosyal bilgiler dersi öğretim programı hazırlanırken hangi dinamiklerin dikkate alınmış olduğuna yönelik araştırmacılara rehberlik edecektir. Bu anlamda çalışmanın temel amacı 1953 yılına ait köy enstitüleri ve öğretmen okulları müfredatında yer alan sosyal bilgiler öğretim programının analiz ve değerlendirmesini yapmaktır. Bu amaç altında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Sosyal bilgiler dersinin müfredata konulma gerekçeleri nelerdir?
2. 1953 SBDÖP'nin yapısal özellikleri nelerdir?

¹⁹ Bahri Ata, "Yeni Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programının 2005 Sosyal Bilgiler Dersi (6, 7. Sınıflar) Öğretim Programı Açısından Değerlendirilmesi", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Çalıştayında sunulan bildiri, Çanakkale 2007.

²⁰ Selahattin Kaymakçı, "Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programlarının İçerik Değerlendirmesi", *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 2/1 (2012), s. 45-61.

²¹ Akdoğan, agt.

²² Hasan Bozkaya, "1953 Tarihli Köy Enstitüleri ve Öğretmen Okulları Programında Sosyal Bilgiler", *Ekev Akademi Dergisi*, 88 (2021), s. 179-198.

3. 1953 SBDÖP'nin amaçları nelerdir?
4. 1953 SBDÖP'nin açıklamaları nelerdir?
5. 1953 SBDÖP'nin içeriğinde hangi konu ve ünitelere yer verilmiştir?
6. 1953 SBDÖP'nin öğrenme-öğretme süreci nasıldır?

Yöntem

Bu araştırmada yöntem olarak tarihsel araştırma deseni kullanılmıştır. Tarihsel araştırmalarda deseninde amaç, tarihi değer taşıyan veriyi manipüle etmeden geçmişte ne olduğunu anlayabilmektir.²³

Araştırmadaki başlıca veri kaynağı 1953 yılında yayımlanmış olan Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programıdır. Bu program içerisinde yer alan Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nın analizi ve değerlendirmesi yapılmıştır. Veri analizinde doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi tekniğinde doküman olarak adlandırılan kaynaklar araştırmacının amacına uygun bir şekilde kod ve temalara ayrılarak ilişkisel yapıların oluşturulması amaçlanır.²⁴ Bogdan ve Biklen²⁵ ile Yıldırım ve Şimşek²⁶, kod ve temaların görüşme soruları, araştırma sorusu vb. durumlarla önceden belirlenmesi durumunda bunun betimsel analiz olacağını belirtmişlerdir.

Miles ve Huberman, nitel araştırmaların veri analizi sürecini bir anlamlandırma matrisi olarak tanımlar ve bu matris içerisinde işlemlerin basamaklar halinde yürütülmesini savunur.²⁷ Bu matrisin basamakları kodlar ve kodlama, inceleme ve betimleme ve son basamakta sonuç çıkarma ve doğrulamadır. Bu doğrultuda ilk basamakta program incelenerek programdaki her bir bölüm için ayrı kodlar tespit edilmiştir. İnceleme ve betimleme aşamasında tespit edilen kodlar farklı bir eğitim

²³ Jack R. Fraenkel, Norman E. Wallen ve Helen H. Hyun, *How to Design and Evaluate Research in Education*, Boston 2009, s. 532.

²⁴ a.g.e., s. 471.

²⁵ Robert C. Bogdan ve Sari Knopp Biklen, *Qualitative Research for Education*, Boston 2007.

²⁶ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, 2008.

²⁷ Matthew B. Miles ve A. Michael Huberman, *Nitel Veri Analizi*, (S. Akbaba Altun ve A. Ersoy, Çev. Ed.), Ankara 2015.

tarihçisinin incelemesine tabi tutulmuştur. Uzmanın oluşturduğu kod listesiyle araştırmacıların kod listesi karşılaştırılmış ve Kappa Uyum İndeksi .94 gibi yüksek uyumu gösteren bir katsayı elde edilmiştir. Bu kodlar metin içerisinde tespit edildiği haliyle bulgular kısmında betimlenmiştir. Son aşamada bu kodlar ve betimlemeleri yeniden incelenmiş ve elde edilen bulgulardan hareketle sonuçlar çıkarılmıştır. Söz konusu sonuçlar da kodlama yapan uzman kişiyle yeniden tartışılmış ve analiz noktalanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Araştırmada toplanan verilerin analizi sonucunda ulaşılan bulgular aşağıda alt başlıklar halinde açıklanmıştır:

Sosyal Bilgiler Dersinin Müfredata Konulma Gerekçelerine İlişkin Bulgular ve Yorum

Türkiye’de 1950’li yıllarda öğretmen yetiştirme alanında sosyal bilgiler alanının oluşturulması ve söz konusu dersin müfredata konulmasındaki gerekçeler birkaç başlık altında toplanabilir. Bu başlıklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1. Dersin Müfredata Konulma Gerekçeleri²⁸

Gerekçeler	f
Nitelikli Öğrenme	3
Bütünlük	1
Ekonomiklik	1
Ortak Hedef	1
Ortak Konu	1
Öğrenci Merkezli Öğretim	1
Toplam	8

Tablo 1 dikkate alındığında sosyal bilgiler dersinin müfredata konulma gerekçelerinden ilki nitelikli öğrenmeyi sağlama hedefidir. Sosyal bilgilerin müfredata konulmasını isteyen eğitimcilere göre, bu ders vasıtasıyla geniş mefhumlar, genellemeler ve hareketler öğrenciler tarafından daha iyi ve daha kolay kavranacaktır. Ayrıca öğrencilerin

²⁸ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, Ankara 1953, s. 105-106.

geçmiş ile günlük hayat arasında daha yakın bir münasebet kurabileceği ifade edilmiştir. Böylece öğrencilerin daha büyük bir ilgi ile konuları öğrenip benimsemeleri mümkün olacaktır. Bütünlük açısından sosyal bilgiler dersinin daha tabii ve iyi bir kaynaşma sağlayacağı düşünülmüştür. Aynı konuların ayrı derslerde tekrar tekrar ele alınmaması programın ekonomik yönünü teşkil etmiştir.

Tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin "sosyal bilgiler" genel başlığı altında toplanmasının başlıca sebeplerinden birisi de bu üç dersin ayrı ayrı yollardan bir tek genel hedefi gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Coğrafya dersinin okullardaki başlıca hedefi, tabii çevrenin, insanların yeryüzüne dağılışı ve yaşama tarzları üzerine olan tesirini araştırmak; tarih dersinin başlıca hedefi, insan topluluklarının yarattıkları kültürleri ve yaşayış şekillerini, kökleri ve gelişmeleri bakımından incelemek; yurttaşlık bilgisi dersinin belli başlı gayesi de bir arada daha iyi yaşayabilmek amacıyla insanların herkesi ilgilendiren müşterek meselelerini düzenleyip yürütmeyi nasıl öğrendiklerini kavratmak şeklinde açıklanmıştır. Ayrı ayrı yönlerden insan ilişkilerini incelemesi ve birbirlerini tamamlaması bu üç dersin sosyal bilgiler çatısı altında birleştirilmesindeki gerekçelerden birisini oluşturmuştur. Bahsedilen üç dersin tek ders altında birleştirilmesi meselesi, 04-14 Şubat 1953 tarihlerinde toplanan V. Milli Eğitim Şurası'nda ele alınmıştır. Şura'da tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi ve tabiat bilgisi gibi derslerin pedagojik gerekçeler de ortaya konularak ilkokul ikinci kademede "sosyal bilgiler" dersi adı altında okutulması gerektiğinden bahsedilmiştir.²⁹ Söz konusu şurada özellikle dönemin eğitimcilerinden Fuat Gündüzalp tarafından tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin toplu tedrisat yaklaşımına uygun olarak tek ders haline getirilmesi savunulmuştur.³⁰ Söz konusu üç ders, ayrı ayrı yönlerden insan münasebetlerini incelediği ve bu bakımdan da birbirlerini tamamladığı dillendirilmiştir. Ayrıca sosyal bilgiler dersi öğrenci merkezli öğretim için elverişli olarak telakki edilmiştir. Bu dersin, beraber çalışma planları yapma ve sorumluluk alma doğrultusunda öğrencilere imkân verdiğinden bahsedilmiştir.

²⁹ Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *Beşinci Millî Eğitim Şûrası (5-14 Şubat 1953)*, İstanbul 1991, s. 351.

³⁰ a.g.e., s. 271.

1953 SBDÖP'nin Yapısal Özelliklerine İlişkin Bulgular ve Yorum

Tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin sosyal bilgiler genel başlığı içerisinde toplanması ile oluşturulan yeni programın yapısal açıdan belli başlı özellikleri ön plana çıkmaktadır. Bunlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2. 1953 SBDÖP'nin Yapısal Özellikleri³¹

Özellikler	f
Çok Disiplinli Olma	1
Disiplinlerarası Olma	1
Uygulama Şekli	1
Toplam	3

Tablo 2'de görüldüğü üzere programın yapısal özelliklerinden birisi çok disiplinli olmasıdır. Konular arasındaki bağlantı hiçbir zaman tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin ayrı ayrı varlıklarını ortadan kaldırma anlamına gelmediği için, programda tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi konularına ayrı ayrı yer verilmiştir. Ancak, bu derslerin konuları sıralanırken söz konusu üç ders arasındaki sıkı münasebet mümkün olduğu kadar göz önünde tutulmuş ve birbiriyle birleşebilecek ve birbirini destekleyip tamamlayacak konular yakın ve yan yana olarak ele alınmıştır.

Programın bir diğer özelliği ise disiplinlerarası olmasıdır. Programda tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi konularını bir bütün olarak içine alan bazı birleşmiş konulara yer verilmiştir. Bu birleşik konuların işlenişinde konunun mahiyetine göre derslerden birinin diğerlerine nazaran daha ağır basabileceği de ifade edilmiştir. Ayrıca programın açıklamalar kısmında sosyal bilgiler dersinin bütünlüğü korunacağı gibi bu grubun dışında kalan diğer ders çalışmaları ile olan ilgisinin de daima dikkate alınması gerektiğine yönelik vurgu dikkat çekmektedir. Bu husus şöyle örneklendirilmiştir:

“Bilhassa sırası geldikçe okuma ve yazma derslerinde tarihi konuları canlandıran, memleketin tarih, sanat ve tabii güzelliklerini, servet kaynaklarını tanıtan, seyahat zevk ve heyecanını uyandıran güzel

³¹ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 105-109.

parçalar okunması ve bu konularda yazılar yazılması, piyesler temsil olunması için Türk dili ve edebiyatı öğretmeniyle, resim ve iş derslerine temas eden konulardaki çalışmalar için de bu dersin öğretmeniyle sıkı bir işbirliği yapılmalıdır”.

Programın uygulanma şekli de yine yapısal özellikler içerisinde öne çıkan bir diğer husustur. Bazen konunun mahiyetine göre öğretmenlerin söz konusu üç dersi bütünsellik içerisinde işleminin zor olabileceği ifade edilmiştir. Ancak, bütün faaliyetlerinde programda belirtilen genel hedefleri gözden uzak tutmadıkları takdirde öğretmenlerin, asıl hedeflerine her gün biraz daha yaklaşmış olacakları vurgulanmıştır. Programın yapısal özelliklerinden birisi de esnekliktir. Öğretmenlerin, meydana gelen olaylar veya konuya ilgiyi artıracak başka sebepler olduğu takdirde konuları öne veya arkaya alabileceği ifade edilmiştir. Bu noktada göz önünde bulundurulması gereken şey, güncel meselelerin hareket noktası olmasıdır.

1953 SBDÖP'nin Amaçlarına İlişkin Bulgular ve Yorum

Programda 9 özel amaçla birlikte tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi dersleri için toplamda 22 özel amaca yer verilmiştir. Bu amaçlara ilişkin yapılan analiz sonucunda ulaşılan bulgular Tablo 3'te gösterilmiştir:

Tablo 3. 1953 SBDÖP'de Genel Amaçların İlişkili Olduğu Dersler³²

Konu Alanı	f
Yurttaşlık Bilgisi	6
Coğrafya	1
Tarih-Coğrafya-Yurttaşlık Bilgisi	1
Tarih-Yurttaşlık Bilgisi	1
Toplam	9

Programda genel amaçlar dikkate alındığında bunlardan 6'sı yurttaşlık bilgisi; 1'i coğrafya; 1'i her üç dersle ve 1'i de tarih ve yurttaşlık bilgisi ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin genel amaçların ilki; “öğrencileri, ‘kuvvetli, refahlı ve müstakil Türkiye’ ülküsüne ve bunun icaplarına ön planda yer veren, memleket işlerine istekle katılan münevver yurttaşlar

³² Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 106-107.

olarak yetiştirmek”tir. Bu amaçtan başka çocuklara demokrasiyi kavratmak, mesuliyet alma ve aile saadetine her yönden hizmet etme duygularını geliştirmek, grup faaliyetlerine katılmanın, başkalarına yardım etmenin önemini takdir ettirmek, sosyal olaylara nüfuz etme, tenkitli düşünme kabiliyetlerini geliştirmek gibi amaçları da yurttaşlık bilgisi ile ilişkilendirebilmek mümkündür. Amaçlar içerisinde yer alan “servet kaynaklarını korumayı öğretmek” amacını coğrafya ile, “öğrencileri ‘kuvvetli, refahlı ve müstakil Türkiye’ ülküsüne ve bunun icaplarına ön planda yer veren, memleket işlerine istekle katılan münevver yurttaşlar olarak yetiştirmek” amacını Tarih-Coğrafya-Yurttaşlık Bilgisi ile, “milletler ailesi içinde Türk milletine düşen insanlık vazifelerini duyurmak: ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’ fikrini ve Birleşmiş Milletler ülküsünü benimsetmek” amacını ise tarih ve yurttaşlık bilgisi ile ilişkilendirmek mümkündür.

Tablo 4. 1953 SBDÖP’nin Tarih Yönünden Özel Amaçlarında Üzerinde Durulan Konular³³

Konular	f
Değişim ve Süreklilik	3
Biyografi Öğretimi	1
Değer Eğitimi	1
Kaynak Kullanımı	1
Millet Bilinci	1
Milli Eğitim	1
Nesnellik	1
Tarih Sevgisi	1
Türk İnkılabı	1
Toplam	11

Programda tarih yönünden 10 özel amaç yer almaktadır. Bunların analizi sonucu tabloda yer alan 9 farklı konu ortaya çıkmıştır. Toplam 11 amacın 3’ü değişim ve süreklilik ile ilişkilendirilirken diğer amaçlar için 8 farklı konu ortaya çıkmıştır. Örneğin özel amaçların 4. maddesindeki “bugünün anlaşılmasına yardım edecek tarih bilgileri vermek” ifadeleri değişim ve sürekliliğe işaret etmektedir. “Milletimize ve insanlığa hizmet

³³ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 106-107.

etmiş büyük şahsiyetleri tanıtmak” amacı, biyografi öğretimi konusu ile ilişkilendirilmiştir. “Maziden devam edegelen unsurları ve mazi yadigârlarının değerlerini kavratmak”, hem değişim ve sürekliliğe hem de değer eğitime yöneliktir. Ayrıca, kaynak kullanımı, millet bilinci, milli eğitim, nesnellik, tarih sevgisi, Türk inkılâbı da tarih yönünden amaçlarda öne çıkan konulardır.

Tablo 5. 1953 SBDÖP'nin Coğrafya Yönünden Özel Amaçlarında Üzerinde Durulan Konular³⁴

Konular	f
Araç-Gereç Kullanımı	1
Coğrafya Öğretimi	1
Doğal Kaynaklar	1
Ekonomik Faaliyet ve İşbölümü	1
İnsan ve Çevre Etkileşimi	1
Kaynakları Koruma	1
Turizm	1
Toplam	7

Tablo 5'te görüldüğü üzere coğrafya yönünden özel amaçlar için 7 farklı konu belirlenmiştir. Programda coğrafya yönünden 7 farklı amaç yer almaktadır. Bunların her biri farklı bir konuya işaret etmektedir. Örneğin; “haritalardan, mücessem kürelerden, diğer yardımcı ders vasıtalarından faydalanmayı öğretmek” amacı için araç gereç kullanımı; “yeryüzü olaylarını öğretmek ve temel coğrafya bilgilerini kazandırmak” amacı için coğrafya öğretimi; “çevrenin insanlar üzerine tesirini ve insanların çevrelerini nasıl değiştirdiklerini göstermek” amacı insan ve çevre etkileşimi konusuyla ilişkilendirilmiştir. Belirlenen diğer konular ise ekonomik faaliyet ve iş bölümü, insan ve çevre etkileşimi, kaynakları koruma, turizmdir.

³⁴ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 108.

Tablo 6. 1953 SBDÖP'nin Yurttaşlık Bilgisi Yönünden Özel Amaçlarında Üzerinde Durulan Konular³⁵

Konular	f
Cumhuriyet Sevgisi	1
Demokratik Yaşam Becerileri	1
Ülke Savunması	1
Ülke ve Millet Sevgisi	1
Vatandaşlık Görevleri ve Ülke Meseleleri	1
Toplam	5

Programda yer alan yurttaşlık bilgisi yönünden beş farklı amaç için 5 farklı konu ön plana çıkmıştır. Örneğin; “cumhuriyet rejimine karşı inancı kuvvetlendirmek” amacını cumhuriyet sevgisi ile; “yurt ve millet işlerine karşı alaka ve sevgi uyandırmak” amacını ülke ve millet sevgisi ile ilişkilendirmek mümkündür.

“Öğrencilerde demokrasi inancını, kanun saygısını ve medeni insan zihniyetini geliştirmek için;

- a) Hükümet kurmanın bir ihtiyaç olduğunu ve hükümetin bünyesini,
- b) Siyasi partilerin lüzumunu ve önemini, karşılıklı parti münasebetlerinin nasıl olması gerektiğini,
- c) Seçimin değerini,
- ç) Halk efkârının nasıl meydana geldiğini ve kamu işlerindeki tesirlerini,
- d) Kanunların nasıl yapıldığını,
- e) Vergilerin ne işe yaradığını,
- f) Mahkemelerin nasıl ve niçin çalıştığını öğretmek”

hedeflenmiştir. Bu amaç cümlesi açıkça demokratik yaşam becerilerinin kazandırılmasına yöneliktir. Ülke savunması ve vatandaşlık görevleri-ülke meseleleri de vurgulanan diğer konulardır.

1953 SBDÖP'nin Açıklamalarına İlişkin Bulgular ve Yorum:

³⁵ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 108-109.

Programda 4 genel açıklama maddesi yer almaktadır. Bununla birlikte tarih ile ilgili konular için 19 madde, coğrafya ile ilgili konular için 13 maddelik, yurttaşlık bilgisi ile ilgili konular için 12 maddelik açıklama yapılmıştır.

Tablo 7. 1953 SBDÖP'nin Genel Açıklamalarında Üzerinde Durulan Konular³⁶

Konular	f
Araç-Gereç Kullanımı	1
Disiplinlerarası Yaklaşım	1
Konuların Sıralaması	1
Okutacak Kişi	1
Turizmin Önemi	1
Toplam	5

Tablo 7'den anlaşılacağı üzere genel açıklamalar için 5 farklı konu ortaya çıkmıştır. Örneğin disiplinlerarası yaklaşım programda üzerinde durulan konulardan birisidir. Bu konuda genel amaçlar içerisinde yer alan ifadeler dikkat çekicidir:

“Ders konularının birbirleriyle olan sıkı bağılıkları her vesile ile göz önünde tutularak sosyal bilgiler dersinin bütünlüğü korunacağı gibi, bu grubun dışında kalan diğer ders çalışmaları ile olan ilgisi de daima dikkate alınacaktır. Bilhassa sırası geldikçe okuma ve yazma derslerinde tarihi konuları canlandıran, memleketin tarih, sanat ve tabii güzelliklerini, servet kaynaklarını tanıtan, seyahat zevk ve heyecanını uyandıran güzel parçalar okunması ve bu konularda yazılar yazılması, piyesler temsil olunması için Türk dili ve edebiyatı öğretmeniyle, resim ve iş derslerine temas eden konulardaki çalışmalar için de bu dersin öğretmeniyle sıkı bir iş birliği yapılmalıdır”.

Ayrıca disiplinlerarası yaklaşım, konuların sıralanması, okutacak kişi ve turizmin önemi de genel açıklamalar bölümünde ele alınan konulardır.

³⁶ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 109-110.

Tablo 8. 1953 SBDÖP'nin Tarihle İlgili Konulara Yönelik Açıklamalarında Üzerinde Durulan Konular³⁷

Konular	f
Araç-Gereç Kullanımı	5
Öğrenci Merkezli Eğitim	5
Değişim ve Süreklilik	2
Türk Tarihi	2
Belirli Gün ve Haftalara Dayalı Öğretim	1
Okul Dışı Öğrenme	1
Tarih-Coğrafya İlişkisi	1
Tarihi Eserleri Koruma	1
Tarihi Şahsiyetler	1
Türk Devrimi	1
Türkçeyi Doğru ve Etkili Kullanma	1
Toplam	21

Programda tarihle ilgili açıklamalarda 11 konu üzerinde durulmuştur. En fazla üzerinde durulan konu araç gereç kullanımı ve öğrenci merkezli eğitimidir. Örneğin;

“sosyal bilgiler derslerinde incelenen tarihi olayların ne zaman geçtiğini kavratmak, zaman fikrini vermek önemli bir iştir. Türk tarihi ile yakın münasebeti olan dünya olaylarını zaman münasebeti içinde gösterir belli devirlere mahsus haritaların, resimlerin, grafiklerin ve tarih tablolarının sınıfça veya gruplarca hazırlanması lazımdır. Öğretmen incelenecek tarihi olayların zamanını kavratmaya ne kadar dikkat ederse, yerlerini de tespit ettirmeye o kadar önem vermelidir. Onun için öğrencilerin, olayların geçtiği yerleri duvar haritaları ile tarih atlaslarından faydalanarak incelemelerine, Türklerin anayurtlarını, akın yollarını, dünyanın ayrı ayrı bölgelerinde kültürlerini yaymış oldukları yerleri haritalarda bulup göstermelerine dikkat etmelidir”

ifadeleriyle derste kullanılacak araç gereçler konusunun önemi vurgulanmıştır. Ayrıca öğretmenlerin “okulun olduğu yerde aslı

³⁷ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 110-116.

bulunmayan eserler için resimlerden, kartpostallardan, gazete ve dergilerde çıkmış fotoğraflardan, tarihi tablolardan, projeksiyon ve sinemadan faydalanacağı” ifade edilmiştir. “Sosyal bilgiler derslerinde öğretmenin ödevi, sadece tarihi olayları okutmak, anlatmak ve belletmekten ibaret olmayıp öğrenciye hakiki tarih konusunu kendi müşahede, inceleme ve düşüncesiyle işletmek ve ondan istifade etmeyi öğretmektir” denilerek ise öğrenci merkezli eğitime dikkat çekilmiştir. Bunlar dışında değişim ve süreklilik, Türk tarihi, belirli gün ve haftalara dayalı öğretim, okul dışı öğrenme, tarih-coğrafya ilişkisi, tarihi eserleri koruma, tarihi şahsiyetler, Türk devrimi, Türkçeyi doğru ve etkili kullanma da programın açıklamalarında üzerinde durulan konulardır.

Tablo 9. 1953 SBDÖP'nin Coğrafyayla İlgili Konulara Yönelik Açıklamalarında Üzerinde Durulan Konular³⁸

Konular	f
Araç-Gereç Kullanımı	8
Kavram Öğretimi	1
Kıyaslama Yapma	1
Materyal Toplama	1
Okul Dışı Öğrenme	1
Öğrenci Merkezli Eğitim	1
Yakından Uzağa Öğretim	1
Toplam	14

Programda coğrafyayla ilgili açıklamalarda 7 farklı konu üzerinde durulmuştur. En fazla üzerinde durulan konu araç gereç kullanımınıdır. Örneğin bu konuda şu açıklamalar yapılmıştır:

“Coğrafya derslerinde çeşitli araç ve gereçlerden geniş ölçüde faydalanılacaktır. Öğrencilerde plan ve harita fikrini kuvvetlendirip genişletmek için tedbirler alınmalıdır. Coğrafya konuları üzerinde çalışırken çeşitli haritalardan geniş ölçüde faydalanmayı sağlamalıdır. Bunun için evvela öğrencilere çeşitli haritaları, bütün teferruatı ve her çeşidin kendine mahsus özellikleri ile tanıtmak lazımdır. Öğretmen adaylarını haritanın ölçüğüne, çeşidine, paralel ve meridyenlerin kaçır derecede bir geçirildiğine, üzerlerindeki renk ve müansların nelere

³⁸ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 116-119.

deleat ettiğine, yüksekliklerle derinliklerin nasıl gösterilmiş olduğuna, çeşitli renklerle işaretlerin ne işe yaradığına dikkat ettirmeli ve bunlara ait basit alıştırmalarla bu husustaki çalışmalar kuvvetlendirilmelidir. Bu suretle haritalarda gördüklerini kolayca tanıma ve bir ülkeyi haritadan kendi kendine inceleyebilme alışkanlığı kazandırılmalıdır. Resimler coğrafya konularını canlandıran önemli araçlardır. Onun için, resimlerden geniş ölçüde faydalanılacaktır. Resimler arasında kitap, dergi ve gazete resimleri, fotoğraflar, kartlar, levhalar, projeksiyon camları, sabit ve hareket halindeki filimler ön planda gelir. Resimlerin adaylar tarafından yorumlanması için fırsat düştükçe alıştırmalar yapılacaktır. Öğrencilerin de şahsi resim koleksiyonları meydana getirmeleri teşvik olunacaktır”.

Bundan başka kavram öğretimi, kıyaslama yapma, materyal toplama, okul dışı öğrenme, öğrenci merkezli eğitim ve yakından uzağa öğretim programda coğrafyaya yönelik açıklamalarda dikkat çekilen konulardır.

Tablo 10. 1953 SBDÖP'nin Yurttaşlık Bilgisiyle İlgili Konulara Yönelik Açıklamalarında Üzerinde Durulan Konular³⁹

Konular	f
Okul Dışı Öğrenme	3
Öğrenci Merkezli Eğitim	3
Amaca Uygunluk	1
Askerlik ve Vergi	1
Güncel Olaylar	1
Millilik	1
Okul Kuralları	1
Toplum Olma Bilinci	1
Toplam	12

Tablo 10'da görüldüğü üzere yurttaşlık bilgisiyle ilgili açıklamalarda 8 farklı konu üzerinde durulmuştur. Okul dışı öğrenme ve öğrenci merkezli

³⁹ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 120-124.

eğitim en fazla üzerinde durulan konulardır. Okul dışı öğrenme konusunda

“Yurttaşlık bilgisi konularını canlandırmak için gezinti ve ziyaretlerden faydalanılmalıdır. Mahkeme, belediye ve sair hükümet örgütleri konuları incelenirken, öğretmen adayları mahkemeye, belediyeye ve hükümet dairelerine, belediye ve mebus seçimi sırasında seçim yerlerine götürülmeli; yurt gezisinde Büyük Milet Meclisi binası ve başka hükümet daireleriyle çeşitli kurumlar gezilmeli; İstiklal Savaşı veya Türk devrimiyle ilgili konular işlenirken, devrim anıtları ziyaret edilmeli; böylece bu konular öğretmen adaylarının gözleri önünde canlandırılmalıdır. Öğretmen komutanların iznini almak şartıyla öğretmen adaylarını ordu ile ilgili çalışmaların yapıldığı yerlere de götürebilir.”

açıklaması yapılmıştır.

“Yaşanmış olayları birer problem olarak ele almalı, bunları, öğrencilerin teker teker, gruplar halinde veya sınıfça incelemelerine tartışmalarına imkânlar hazırlayarak onlara rastladıkları problemleri çözme alışkanlığı kazandırılmalıdır. Bu problemler, ‘Komşumuzun bulaşıcı bir hastalığa tutulduğunu duyduğumuz zaman ne yapmalıyız?’, ‘Tarlasının sınırı üzerinde komşusu ile anlaşamayan bir yurttaş ne yapmalıdır?’ gibi sade ve günlük olaylardan başlamalıdır.”

ifadesiyle öğrenci merkezli yaklaşım ön plana çıkarılmıştır. Bunlardan başka amaca uygunluk, askerlik ve vergi, güncel olaylar, millilik, okul kuralları ve toplum olma bilinci yurttaşlık bilgisiyle ilgili açıklamalarda üzerinde durulan konulardır.

1953 SBDÖP'nin İçeriğine İlişkin Bulgular ve Yorum

Program kitapçığında içerik sunulurken farklı bir yaklaşım benimsenmiştir. İlk olarak içerik devre düzeyine göre konular ve kapsamları şeklinde sıralanırken, ikinci olarak devre düzeyine göre ilave üniteler ve kapsamları şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmada bütünlüğü sağlama ve anlaşılabilirliği artırma adına içerik birinci devre ve ikinci devre olmak üzere iki ayrı alt başlıkta aşağıda açıklanmıştır:

Birinci devre SBDÖP'de içerik.

Programın birinci devresindeki içerik üç sınıf düzeyinde aşağıda ele alınmıştır:

Birinci devre birinci sınıf sınıfta içerik.

Birinci devre birinci sınıfta işlenecek konular Tablo 11’de verilmiştir:

Tablo 11. Birinci Devre Birinci Sınıf Konuları⁴⁰

Konu No	Konu Başlığı
1.	Ailemiz
2.	Okulumuz
3.	Yakın Çevremiz
4.	Çevremizde Havalar Nasıl Değişiyor?
5.	Dünya ve Tarih
6.	Su
7.	Yollarımız
8.	Giydiklerimizi ve Gıdamızı Nerelerden Sağlıyoruz?
9.	Çevremizde ve Türkiye’de Yerleşme
10.	Doğal Zenginliklerimiz ve Kaynaklarımız
11.	Asya
12.	Ön Asya ve Ön Asya Medeniyetleri

Tablo 11’den anlaşıldığı üzere birinci devre birinci sınıf konuları toplam 12 başlıkta toplanmıştır. Konu başlıkları incelendiğinde aile, okul, çevre, dünya, tarih, su, ulaşım, yerleşme, doğal kaynaklar, Asya, Ön Asya ve Ön Asya uygarlığı gibi içeriklere yer verildiği görülmektedir. Buradan hareketle birinci devre birinci sınıfta ele alınan konuların tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi çerçevesinde yapılandırıldığı söylenebilir.

“Ailemiz” konusu kapsamında aile topluluğunu meydana getiren fertler, bunların görevleri ve birbirleriyle münasebetlerine yer verilmiştir. Öte yandan ailelerin birbirleriyle münasebetleri düzenleyen esaslara da değinilmiştir. Diğer bir başlık olan “Okulumuz” konusu içeriğinde, dershanemiz ve planı, okul topluluğunu meydana getiren feriler, bunların görevleri, birbirleriyle münasebetleri ve bu

⁴⁰ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 124-130.

münasebetleri düzenleyen esaslar ele alınmıştır. Okullarda demokratik hayat, okul topluluğunun bir ferdi olarak öğrencilerin ödevleri, okulumuzun tarihçesi ve çevredeki okullara toplu bir bakış konularına da yer verilmiştir.

Programın birinci devre birinci sınıfında “Yakın Çevremiz” konusuna değinilmiştir. Bu kapsamda yüksekçe bir yerden okul çevresinin incelenmesi, komşuluk münasebetlerimiz, toplulukta insanların birbirleriyle münasebetleri ve karşılıklı ödevlerinin anlatılması istenmiştir. “Çevremizde Havalar Nasıl Değişiyor?” konusu içeriğinde ise öğrencilerin hava gözlemleri yapması, bu iş için lüzumlu aletlerin tanıtılması ve nasıl kullanılacaklarının öğretilmesi, okul rasat istasyonunun incelenmesi, daha önce yapılmış rasatlara ait kayıtların mütalaası, bu istasyonda çalışmanın planlanması ve grupların vazifelendirilmesi üzerinde durulmuştur. Türkiye’nin iklimi, yaşanılan yerde ve bütün Türkiye’de sıcaklık, yağış ve basıncın yıllık gidişi ile yıl boyunca hâkim rüzgârların doğrultularına dair eğitim verilmesi talep edilmiştir.

“Dünya ve Tarih”, programın birinci devre birinci sınıfında yer verilen diğer bir konu olmuştur. Bu başlık altında gökyüzü ve Dünya ile tarih konularının işlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Diğer bir konu olan “su” kapsamında ise suların kaynakları, çevremizin akarsuları, çevrenin akarsularından faydalanma şekilleri, bir akarsuyun vadisi ve havzası, yakın bir akarsu ve vadinin incelenmesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Türkiye’nin akarsuları, göllerimiz, göllerimizden ve akarsularımızdan faydalanmaya, akarsularımızın neden olduğu zararlara, bunlara karşı alınan ve alınması gereken önlemler ile barajlar, regülatörler ve kanallara yer verilmiştir.

“Yollarımız” konusu çerçevesinde bölge haritası üzerinde çevre ve bölge yollarından başlanmak suretiyle Türkiye yol haritasından yollarımızın tetkiki ele alınmış, “Giydiklerimizi ve Gıdamızı Nerelerden Sağlıyoruz?” başlığı altında ise çevremizin bitkisel ve hayvansal ürünleri, çevremizde ve Türkiye’de giyim ve kıyafet ile dokuma endüstrisi ve hammaddeleri adlı içeriklerin öğretimi istenmiştir. “Çevremizde ve Türkiye’de Yerleşme” bahsinde yerleşme ile yakın çevremizin idaresi üzerinde durulmuş, “Doğal Zenginliklerimiz ve Kaynaklarımız”

kapsamında ormanlarımız ve yeraltı zenginliklerimiz konuları işlenmiştir.

Programın birinci devre birinci sınıfında işlenen son iki konu “Asya” ile “Ön Asya ve Ön Asya Medeniyetleri” olmuştur. Bu bağlamda “Asya” konusunun içeriğinde Asya’nın kıtaların en büyüğü olması, Orta Asya ve Asya’nın Türklerin anayurdu olmasına dair içerik vurgulanmıştır. Öte yandan “Ön Asya ve Ön Asya Medeniyetleri” konusunda ise Ön Asya ile burada yaşayan uygarlıklara yönelik bilgilendirmeler yapılması talep edilmiştir.

Birinci devre ikinci sınıf sınıfta içerik.

Tablo 12. Birinci Devre İkinci Sınıf Konuları⁴¹

Konu No	Konu Başlığı
1.	Geniş Çevremizin İdaresi
2.	Çevremizde Ekonomi Hayatı
3.	Millet Topluluğu
4.	Yurttaşlık Hak ve Ödevlerimiz
5.	Avrupa'ya Toplu Bir Bakış ve Akdeniz Ülkeleri
6.	Göçlerden Sonra Anayurtta Kalan Türkler
7.	Afrika
8.	İslamiyet'in Doğuşu ve Yayılışı

Tablo 12’de öğretim programının birinci devre ikinci sınıf konularına yer verilmiştir. Buna göre program içerisinde yaşanan bölgenin idaresi, ekonomisi, millet, yurttaşlık hak ve ödevleri, Avrupa ve Akdeniz ülkeleri, Anayurttaki Türkler, Afrika ve İslamiyet olmak üzere toplam 8 konu başlığı ele alınmıştır. Buradan hareketle birinci devre ikinci sınıfta işlenmesi istenen konuların tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi çerçevesinde şekillendirildiği belirtilebilir.

Programın birinci devre ikinci sınıf konularında ilk olarak “Geniş Çevremizin İdaresi” başlığı bulunmaktadır. Bu kapsamda vilayetlerin idaresi ve belediyelerimiz üzerinde durulmuştur. İkinci konu olan “Çevremizde Ekonomi Hayatı” çerçevesinde tarım ve hayvancılık,

⁴¹ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 131-134.

çiftçilerin çalışma ve geçim durumları, endüstri ve küçük sanatlar ile ticaret işlenmiştir.

Programda yurttaşlık bilgisi konularından “Millet Topluluğu” kapsamında milleti vücuda getiren fertler, yurt, yurt sevgisini doğuran sebepler, yurttaş, ideal bir yurttaşın vasıfları üzerinde durulurken, “Yurttaşlık Hak ve Ödevlerimiz” kapsamında haklarımız, ödevlerimiz ve savunma konuları ele alınmıştır. “Avrupa'ya Toplu Bir Bakış ve Akdeniz Ülkeleri” çerçevesinde Avrupa, Akdeniz ülkeleri, Akdeniz medeniyetleri, Eti İmparatorluğu ve sonrası, İskender ve Anadolu'dan İtalya yarımadasına göç eden kavimlerin meydana getirdikleri medeniyetin açıklanması istenmiştir.

Programda verilen “Göçlerden Sonra Anayurtta Kalan Türkler” bahsinde Büyük Hun - Türk İmparatorluğu, Avrupa'ya Hun akınları, Kavimler Göçü, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Ortaçağ Avrupa'sı, Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans ve Bizans Medeniyeti), Büyük Hun-Türk İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Anayurt'ta kalan Türklerin kurdukları devletler konularına değinilmiştir. “Afrika” konusunda Afrika'ya toplu bir bakış ile Atlas ülkelerine yer verilirken “İslamiyet'in Doğuşu ve Yayılışı” kapsamında Hazreti Muhammed ve İslamiyet ile İslam medeniyeti konularının işlenmesi istenmiştir.

Birinci devre üçüncü sınıfta içerik.

Tablo 13. Birinci Devre Üçüncü Sınıf Konuları⁴²

Konu No	Konu Başlığı
1.	Büyük Toplulukları Sevk ve İdare Eden Kuvvet: Devlet
2.	Siyasi Partiler

⁴² Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 134-137.

3.	Seçim
4.	Nasıl İdare Olunuyoruz?
5.	Türklerin İslam Dini'ni Kabul Etmeleri ve Müslüman Türk Devletleri
6.	Oğuzların Anadolu'da Kesin Olarak Yerleşmesi
7.	Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu
8.	Avrupa
9.	Amerika
10.	Seyahat ve Keşifler

Programın birinci devre üçüncü sınıf konuları Tablo 13'te açıklanmıştır. Tablo incelendiğinde birinci devre üçüncü sınıfta toplam 10 başlık altında devlet, siyasi partiler, seçim, yönetim ve idare şekilleri, Türklerin İslamiyet'i kabulü ve kurulan devletler, Oğuz göçleri, Osmanlı Devleti, Avrupa ve Amerika ile seyahat ve keşifler konularına değinilmiştir. Buradan hareketle diğer iki sınıfta olduğu gibi konuların tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi çerçevesinde organize edildiği ifade edilebilir.

Birinci devre üçüncü sınıf düzeyinde ele alınan konu başlıklarından birisi "Büyük Toplulukları Sevk ve İdare Eden Kuvvet: Devlet" olmuştur. Bu kapsamda bugünkü ve dünkü devlet, başlıca devlet şekilleri (otokrasi, demokrasi), bugünkü idare şeklimizin dünkü idare şekilleri ile karşılaştırılması ve demokrasi idaresinin üstünlük nedenleri üzerinde durulmuştur. "Siyasi Partiler" konusunda parti, bir partinin kurulması, partiye katılma ve ayrılma, partilerin faydaları ile partiler arası ilişkilerin öğretilmesi istenmiştir. Öte yandan "Seçim" bahsinde seçim ve uygulanması, seçime katılım, milletvekili seçme ve seçilme esasları, milletvekilliğin özellikleri ve dokunulmazlık başlıklarına dikkat çekilmiştir.

Programın "Nasıl İdare Olunuyoruz?" bahsinde Teşkilatı Esasiye Kanunu ve içeriği, devlet ve hükümetin farkları, Büyük Millet Meclisimiz ve görevleri, Cumhurbaşkanı ve seçimi, hükümetin kuruluşu, bakanlıklar ve görevleri, kanun, bütçe ve mahkemeler ele alınmıştır. "Türklerin İslam Dini'ni Kabul Etmeleri ve Müslüman Türk Devletleri" konusunda İslam Dini'nin Türkler arasında yayılması, Müslüman Türk Devletleri, Oğuzların İslam Dünyasına hâkim oluşları ve Oğuzların batıya yayılmalarının Avrupa'daki tepkisine değinilmiştir. "Oğuzların

Anadolu'da Kesin Olarak Yerleşmesi” konusunda Anadolu Selçuk Devleti ile Anadolu Selçukluları ve Beylikler devrinde Türk uygarlığının işlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

“Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu” konusunda Bizans ve Balkan Devletlerinin Osmanlı ile ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile teması, Anadolu birliğinin kurulması, Osmanlı Devleti'nin doğu ile ilişkileri, Timur, Timur sonrasında Anadolu'nun durumu, Osmanlı Devleti'nin duruma yeniden hâkim oluşu, Fatih, İstanbul'un fethi ve Orta Çağ'ın sona ermesi ele alınmıştır. “Avrupa” konusu kapsamında Avrupa'nın endüstri ülkeleri, Avrupa'nın üç kuzey devleti, Doğu Avrupa ve Avrupa'nın diğer ülkeleri üzerinde durulmuştur. “Amerika” bahsinde Hindistan yolu aranırken bulunan kıta, Amerika Birleşik Devletleri, Amazon Havzası ve Brezilya'ya değinilmiştir. “Seyahat ve Keşifler” konusunda ise Avustralya ve kutuplara seyahatlere yer verilmiştir.

Birinci devre ilave ünitelerde içerik.

1953 SBDÖP'de birinci devre konularına ilave içerik verileceğine ilişkin bilgilendirmeler “İşlenecek Üniteler ve Konular” başlığı altında verilmiştir.⁴³ Bu doğrultuda iki not aracılığıyla sürecin nasıl işleyeceği açıklanmıştır:⁴⁴

“Not 1: Birinci devre üniteleri sosyal bilgiler dersinin diğer konularına ilave olarak işlenecektir.

Not 2: Bu üniteler dışında, okulun çevre ve ihtiyaçlarına uygun olmak ve öğretmenler kurulunca onanmak şartıyla başka konular eklenebilir.”

Programın birinci devresinde işlenecek ilave üniteler ve kapsamları şöyle açıklanabilir:

Tablo 14. Birinci Devre Sınıflarında İşlenecek İlave Üniteler⁴⁵

Ünite No	Ünitenin Adı
1.	Zamanı Ne İle Tayin Ederiz?

⁴³ Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, s. 144.

⁴⁴ Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, s. 147.

⁴⁵ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, s. 144-145.

2.	Su ve İnsan
3.	Yollarımızın Yeryüzü Şekilleriyle Münasebetleri
4.	Isınma
5.	Aydınlanma
6.	Taşın
7.	Tarih Boyunca Yazı
8.	Tatillerimizi Nerelerde ve Nasıl Geçiririz?
9.	Dünkü ve Bugünkü Türk Denizciliği
10.	Yurdumuz
11.	Sosyal Yardım Teşkilatı
12.	Türk Kahramanlığı
13.	Une ideali ve UNESCO

Tablo 14 incelendiğinde birinci devre sınıflarında toplam 13 üniteye yer verildiği görülmektedir. Ünitelerin “Zamanı Ne İle Tayin Ederiz?, Su ve İnsan, Yollarımızın Yeryüzü Şekilleriyle Münasebetleri, Isınma, Aydınlanma, Taşın, Tarih Boyunca Yazı, Tatillerimizi Nerelerde ve Nasıl Geçiririz?, Dünkü ve Bugünkü Türk Denizciliği, Yurdumuz, Sosyal Yardım Teşkilatı, Türk Kahramanlığı, Une ideali ve UNESCO şeklinde sıralandığı dikkati çekmektedir. Bu ünitelerde de tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi esas alınarak başlıkların yapılandırıldığı söylenebilir.

İlave ünitelerden ilki olan “Zamanı Ne İle Tayin Ederiz?” içerisinde zamanı ölçmek için eski çağlardan beri kullanılmış başlıca vasıta ve usuller, gün, hafta, ay, yıl, takvimin esasları, yüzyıl, bin yıl, Türkiye 'de eskiden kullanılan takvim ve şimdiki takvimin kabulü konularına değinilmiştir. “Su ve İnsan” kapsamında insanın suya olan ihtiyacı, suyun fayda ve zararları, bir suyun kaynağından kullanıldığı yere kadar sevki, çevremizde, köylerde ve kasabalarda su tesisleri ve kuyular, yurdumuzda atalarımızın vücuda getirdikleri su tesisleri. Türkiye'de akarsulardan faydalanma, su sorunları, nehirlerin ve göllerin insan toplulukları üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur.

“Yollarımızın Yeryüzü Şekilleriyle Münasebetleri” konusunda çevremizin yolları ve çeşitleri, limanlar, ülkemizi komşularımıza ve diğer yabancı ülkelere bağlayan deniz, kara ve hava yolları, yurdumuzdan geçen tarihi yollar, konaklar, hanlar ve kervansaraylara yer verilmiştir. “Isınma” bahsinde tarih boyunca insanların kullandıkları ısınma

vasıtaları ve ısınmada emniyet önlemleri, “Aydınlanma” konusunda tarih boyunca insanların kullandıkları aydınlanma vasıtaları ve aydınlanmada emniyet düzenlemeleri, “Taşın” bahsinde karada ve denizde dün ve bugün kullanılan nakil vasıtaları, trafikte emniyet tedbirleri konuları ele alınmıştır.

“Tarih Boyunca Yazı” ünitesinde hiyeroglif, çivi yazısı, Fenike alfabesi, Orhon ve Uygur yazısı, Yunan ve Latin yazıları, Arap harfleri, Türkiye’de Harf İnkılabı konularına yer verilmesi istenmiştir. “Tatillerimizi Nerelerde ve Nasıl Geçiririz?” ünitesinde yurdumuzun doğal ve tarihi güzellikleri ve zenginliği, kaplıcalar, içmeler, yaylalar, dağ sporlarına elverişli yerler, deniz kıyılarında tatil yerleri, “Dünkü ve Bugünkü Türk Denizciliği” kapsamında Kabotaj hakkı, denizlerden faydalanma ve Dünyada denizciliğin gelişmesi içeriklerinin öğretilmesi talep edilmiştir.

“Yurdumuz” ünitesinde ülkemizin jeopolitik konumu, “Sosyal Yardım Teşkilatı” kapsamında Türker’de sosyal yardım teşkilatı, vakıflar, yeni hayır tesisleri, “Türk Kahramanlığı” çerçevesinde tarih boyunca Türk kahramanlık menkıbeleri ele alınmıştır. Öte yandan “Une ideali ve UNESCO” ünitesinde yurttan sulh, cihanda sulh fikrinin anlamı ve önemi, Birleşmiş Milletler Teşkilatı, UNESCO’nun amaç ve görevleri ile Avrupa Birliği ve NATO konularına yer verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

İkinci devre SBDÖP’de içerik.

Programın ikinci devre içeriği üç sınıf düzeyinde, tarih ve coğrafya dersleri olmak üzere iki alt başlık halinde yapılandırılmıştır. Programın ikinci devresinde işlenecek konular ve kapsamaları şöyle ifade edilebilir:

İkinci devre birinci sınıfta içerik.

İkinci devre birinci sınıfta işlenecek konular Tablo 15’te ve Tablo 16’da verilmiştir:

Tablo 15. Tarih: İkinci Devre Birinci Sınıf Konuları⁴⁶

Konu No	Konu Başlığı
1.	Yeni Çağ’a Girerken Avrupa

⁴⁶ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 138-139.

2.	Osmanlı İmparatorluğu'nun Genişleme Devri
3.	Osmanlı Devleti'nin Duraklama Devri
4.	Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileme Devri
5.	Osmanlı-Türk Medeniyeti

Tablo 15'ten de anlaşıldığı gibi ikinci devre birinci sınıf konuları toplam 5 başlıkta toplanmıştır. Konu başlıkları incelendiğinde Yeni Çağ, Osmanlı Devleti'nin genişleme (yükselme), duraklama ve gerileme devirleri ele alınmış, Osmanlı-Türk uygarlığına yer verilmiştir. Buradan hareketle ikinci devre birinci sınıfta ele alınan konuların birinci devre tarih konularının devamı olacak şekilde yapılandırıldığı söylenebilir.

“Yeni Çağ’a Girerken Avrupa” konusunda bilim ve teknikte ilerlemeler, barut, pusula, matbaa, gemicilik, büyük coğrafi keşifler, neden ve sonuçları, Rönesans, Reform ve sonuçları üzerinde durulmuştur. “Osmanlı İmparatorluğu'nun Genişleme Devri” bahsinde İran ve Memlûklerle ilişkiler, Suriye, Filistin, Mısır, Hicaz ve Irak'ın Osmanlı ülkesine katılması, Osmanlı Macar, Avusturya ve Fransa ilişkileri, kapitülasyonlar, Ege, Karadeniz ve Akdeniz'de fetihler, Kuzey Afrika'nın ele geçirilmesi, Hint seferleri, Yemen'in fethi, Barbaros ve Turgut Reis gibi ünlü büyük denizciler ve amiraller konuları ele alınmıştır.

“Osmanlı Devleti'nin Duraklama Devri” kapsamında duraklamanın iç ve dış nedenlerine, devlet idaresinde yolsuzluklara, iç isyanlara, İran ve Avusturya savaşlarına, ıslahat girişimlerine, Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Lehistan ilişkileri ile İkinci Viyana Kuşatması ve Karlofça Antlaşması'na yer verilmiştir. “Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileme Devri” çerçevesinde gerileme devrinin siyasi olaylarına, Osmanlı-Rus, Avusturya, Venedik savaşlarına, kapitülasyonlara ve ıslahatlara değinilmiştir. “Osmanlı-Türk Medeniyeti” konusunda ise İstanbul'un fethinden ıslahat devrine kadar geçirdiği safhalara toplu bir bakış üzerinde durulması gerektiği ifade edilmiştir.

Tablo 16. Coğrafya: İkinci Devre Birinci Sınıf Konuları⁴⁷

⁴⁷ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 141-143.

Konu No	Konu Başlığı
1.	Coğrafyanın Tarifi, Konusu, Diğer İlimlerle Olan Münasebeti
2.	Dünyamız Bugünkü Duruma Nasıl Geldi?
3.	Dünyanın Şekli, Boyutları, Paralel ve Meridyenler, Enlem ve Boylam
4.	Dünyanın Hareketleri ve Sonuçları
5.	Plan ve Harita Bilgisi
6.	Yeryüzü Şekilleri ve Yeryüzü Şekillerini Değiştiren Etmenler Hakkında Genel Bilgiler
7.	İklim Hakkında Genel Bilgiler
8.	Yeryüzünde Bitkilerin ve Hayvanların Dağılışına Toplu Bir Bakış
9.	Hidrosfer Hakkında Genel Bilgiler
10.	Yeryüzünde İnsanların Dağılışı
11.	Muhtelif İklim Bölgelerinde
12.	Yeryüzünde Taşın, Araçlar, Büyük Yollar, Limanlar ve Büyük Münakale Merkezleri

İkinci devre birinci sınıf coğrafya konularına ilişkin içerik Tablo 16'da verilmiştir. Bu bağlamda coğrafya, Dünya ve hareketleri, plan ve haritalar, yeryüzü şekilleri, iklim, bitki ve hayvanlar, hidrosfer, nüfusun dağılışı, iklim bölgeleri ve ulaşım adı altında toplam 12 konu başlığının belirlendiği görülmektedir. İkinci devre birinci sınıf düzeyinde tarih konularında olduğu gibi coğrafya konularında da birinci sınıfta ele alınan konuların devam ettirildiği ifade edilebilir.

“Coğrafyanın Tarifi, Konusu, Diğer İlimlerle Olan Münasebeti” konusunda coğrafya bilimi ve içeriği ele alınırken, “Dünyamız Bugünkü Duruma Nasıl Geldi?” konusunda dünyanın oluşumuna özet bir şekilde yer verilmesi istenmiştir. “Dünyanın Şekli, Boyutları, Paralel ve Meridyenler, Enlem ve Boylam” bahsinde dünyanın özellikleri ve konum gibi konuların, “Dünyanın Hareketleri ve Sonuçları” bahsinde gece-gündüz ile mevsimlerin oluşumu üzerinde durulmuştur. “Plan ve Harita Bilgisi” başlığında çeşitli haritaların incelenmesi, haritalarda yer şekillerinin gösterilmesi, profil çıkarma, uzunluk ölçme ve yüz ölçümü hesaplamasının işlenmesi, “Yeryüzü Şekilleri ve Yeryüzü Şekillerini

Değiştiren Etmenler Hakkında Genel Bilgiler” başlığında ise fiziki coğrafya konularından topoğrafya içeriğinin öğrencileri uygun biçimde işlenmesi tavsiye edilmiştir.

“İklim Hakkında Genel Bilgiler” konusunda atmosfer, sıcaklık ve sıcaklığın yeryüzünde dağılışı, izoterm haritaları, basınç ve rüzgârlar, büyük rüzgâr kuşakları, izobar haritaları, nem ve yağış, yağışların yeryüzünde dağılışı, yağış rejimleri ve yağış haritaları, iklim, başlıca iklim tipleri ve iklim bölgeleri üzerinde durulmuştur. “Yeryüzünde Bitkilerin ve Hayvanların Dağılışına Toplu Bir Bakış” konusunda bitki ve hayvan coğrafyası, “Hidrosfer Hakkında Genel Bilgiler” konusunda kara ve denizlerin yeryüzüne dağılışı, denizlerin derinliği, deniz suyunun bileşimi, tuzluluk derecesi, sıcaklığı, denizlerde hareket ve hayat başlıkları ele alınmıştır.

“Yeryüzünde İnsanların Dağılışı” konusunda yeryüzünün çok sık, sık ve seyrek yerleşmiş ve hiç yerleşilmemiş alanları, yeryüzünde ırkların, dillerin ve dinlerin dağılışının işlenmesi istenmiştir. “Muhtelif İklim Bölgelerinde” konusunda geçim, toplayıcılar, çobanlar ve çiftçiler, endüstri hayatı ve endüstri gelişmesinin ana şartları, giyim ve mesken tiplerinin açıklanması istenmiştir. Öte yandan “Yeryüzünde Taşın, Araçlar, Büyük Yollar, Limanlar ve Büyük Münakale Merkezleri” ulaşım ve taşımacılıkla ilgili konuların öğretilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

İkinci devre ikinci sınıfta içerik.

İkinci devre ikinci sınıfta işlenecek konular Tablo 17 ve 18’de gösterilmiştir:

Tablo 17. Tarih: İkinci Devre İkinci Sınıf Konuları⁴⁸

Konu No	Konu Başlığı
1.	XVI, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Avrupa'ya Genel Bir Bakış ve Amerika
2.	Osmanlı Devleti'nde Geniş İslahat Devri
3.	XIX. Yüzyılda Avrupa Olaylarına Toplu Bir Bakış
4.	Tanzimat ve Meşrutiyet Devirleri

⁴⁸ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 139-140.

Tablo 17’de ikinci devre ikinci sınıfta okutulması kararlaştırılan tarih konuları açıklanmıştır. Buna göre ders kapsamında XVI, XVII ve XVIII. Yüzyıl Avrupa Tarihi, Osmanlı Devleti’nde XVIII ve XIX. Yüzyıl İslahatları, XIX. Yüzyıl Avrupa Tarihi ile Tanzimat ve Meşrutiyet içeriğini bünyesinde barındıran toplam 4 konuya yer verilmiştir.

“XVI, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Avrupa'ya Genel Bir Bakış ve Amerika” konusunda Osmanlı Devleti ile siyasi ve kültürel münasebetlerde bulunan başlıca Avrupa devletleri, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransız İhtilali içerikleri ele alınmıştır. “Osmanlı Devleti’nde Geniş İslahat Devri” kapsamında III. Selim ve II. Mahmut'un ıslahat hareketleri ve sonuçları ile Sırp ve Yunan isyanları, Mısır ve Boğazlar meselesi konularının öğretilmesi istenmiştir.

“XIX. Yüzyılda Avrupa Olaylarına Toplu Bir Bakış” konusunda Napolyon İmparatorluğu'nun tasfiyesi ve Viyana Kongresi, endüstrinin gelişmesi ve bunun tesirleri, 1830 ve 1848 ihtilalleri, İtalya ve Almanya'nın birliğini sağlaması ile üçlü ittifak ve üçlü itilafın kurulması konularına değinilmiştir. Öte yandan “Tanzimat ve Meşrutiyet Devirleri” bahsinde Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat hareketi, Kırım Savaşı, Birinci Meşrutiyet, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, II. Abdülhamid 'in idaresi ve bu idareye karşı tepki, İkinci Meşrutiyet devri, İtalya ve Balkan Savaşları ile Birinci Cihan Savaşı ve Mondros Mütarekesi üzerinde durulmuştur.

Tablo 18. Coğrafya: İkinci Devre İkinci Sınıf Konuları⁴⁹

Konu No	Konu Başlığı
1.	Türkiye'nin Konumu ve Bu Yerin Coğrafi Önemi
2.	Türkiye'nin Yüzey Şekilleri ve Kıyıları
3.	Türkiye'nin İklimi, İklim Bölgeleri ve Doğal Bitki Örtüsü
4.	Türkiye'nin Akarsuları ve Gölleri
5.	Türkiye'nin Nüfusu
6.	Türkiye'nin Coğrafya Bölgeleri
7.	Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası
8.	Çevre Tetkikleri

⁴⁹ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 143.

Tablo 18’de ikinci devre ikinci sınıf coğrafya konu başlıklarına yer verilmiştir. Tablo incelendiğinde Türkiye Coğrafyası konularını kapsayan toplam 8 konunun ele alındığı dikkati çekmektedir. Bu konularda sırasıyla Türkiye’nin konumu, fiziki, beşeri ve ekonomik özellikleri ile çevre incelemelerinin ele alındığı söylenebilir.

“Türkiye'nin Konumu ve Bu Yerin Coğrafi Önemi” konusunda ülkemizin özel, matematik ve jeopolitik konumunun, “Türkiye'nin Yüzey Şekilleri ve Kıyıları”, “Türkiye'nin İklimi, İklim Bölgeleri ve Doğal Bitki Örtüsü” ile “Türkiye'nin Akarsuları ve Gölleri” konularında ülkemizin fiziki özelliklerinin işlenmesi istenmiştir. “Türkiye'nin Nüfusu” konusunda ülkemizin beşeri özelliklerine, “Türkiye'nin Coğrafya Bölgeleri” konusunda Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin öğretmen okulunun bulunduğu bölgeden başlamak suretiyle işlenmesi gerektiğine yer verilmiştir.

“Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası” bahsinde tarım, ormanlardan faydalanma ve ormanların korunması, hayvancılık, balıkçılık ve avcılık, madenler, endüstri, taşın ve ulaşım ile iç ve dış ticaret konuların öğretilmesi gerektiği vurgulanmıştır. “Çevre Tetkikleri” konusunda ise yaşanan yerden başlamak üzere doğa incelemeleri yapılması gerektiği hatırlatılmıştır.

İkinci devre üçüncü sınıfta içerik.

İkinci devre üçüncü sınıfta işlenecek konular Tablo 19 ve 20’de açıklanmıştır:

Tablo 19. Tarih: İkinci Devre Üçüncü Sınıf Konuları⁵⁰

Konu No	Konu Başlığı
1.	Türk İstiklal Savaşı
2.	Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi
3.	Cumhuriyetin Kuruluşundan İkinci Cihan Savaşı’na Kadar Cumhuriyet Devri Siyasi Olayları
4.	Atatürk'ün Hayatı ve Ölümü

⁵⁰ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 140-141.

5.	İkinci Cihan Savaşı ve Türkiye
6.	Türkiye Cumhuriyeti'nde Demokrasinin Gelişmesi

İkinci devre üçüncü sınıfta işlenecek tarih konularına ilişkin bilgiler Tablo 19'da açıklanmıştır. Cumhuriyet tarihi konularının yoğunlukta olduğu bu sınıf düzeyince Milli Mücadele, cumhuriyet, inkılaplar, 1923-1939 arası siyasi olaylar, Atatürk'ün hayatı ve vefatı, II. Dünya Savaşı ve ülkemizde demokrasinin gelişimi olmak üzere toplam 6 başlık ele alınmıştır.

“Türk İstiklal Savaşı” konusunda I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin durumu, Atatürk'ün Anadolu'ya geçişi, Milli Mücadele'nin hazırlık safhası, Büyük Millet Meclisinin açılması, Milli Mücadele karşısında İstanbul Hükümeti ve Sevr Antlaşması, Milli Mücadele'de savaşlar dönemi, Mudanya Mütarekesi, saltanatın kaldırılması ve Lozan Barış Antlaşması üzerinde durulmuştur. “Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi” bahsinde cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması, laiklik, hukukta ve kılıkta devrim, takvim, saat ve ölçülerin değiştirilmesi, yeni Türk harflerinin kabulü, toplumsal yaşamda ve ekonomide devrim açısından konunun işlenmesi önerilmiştir.

“Cumhuriyetin Kuruluşundan İkinci Cihan Savaşı'na Kadar Cumhuriyet Devri Siyasi Olayları” konusunda siyasi münasebetler ve antlaşmalar ile Boğazlar ve Hatay meseleleri ele alınmıştır. “Atatürk'ün Hayatı ve Ölümü” bahsinde II. Dünya Savaşı ve Türkiye, savaşın sebepleri, süreci ve sonuçları, Türkiye'nin tarafsızlığı ve yurttan sulh, cihanda sulh ilkesi, Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Unesco, barışı koruma tedbirleri ve Atlantik Paktı, Avrupa Konseyi, Uno ideali ve Kore Savaşı üzerinde durulmuştur. “Türkiye Cumhuriyeti'nde Demokrasinin Gelişmesi” kapsamında BMM Hükümeti'nin kuruluşunun dayandığı ana ilkeler, Teşkilatı Esasiye Kanunu, tek ve çok partili rejim ile bugünkü Türk demokrasisi konularının öğretilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Tablo 20. Coğrafya: İkinci Devre Üçüncü Sınıf Konuları⁵¹

Konu No	Konu Başlığı
---------	--------------

⁵¹ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 143-144.

1.	Türkiye'nin Komşuları
2.	Türkiye İle Yakın İlgisi Olan Ülkeler
3.	İlkokul Coğrafya Kitaplarının Tetkiki

Tablo 20’de ikinci devre üçüncü sınıf coğrafya konularına yer verilmiştir. Üç ana başlık altında yapılandırılan derste ülkemizin komşuları, ülkemizin diğer devletlerle ilişkileri ve ilkokul coğrafya ders kitaplarının incelenmesi konularının öğretilmesine vurgu yapılmıştır.

“Türkiye'nin Komşuları” bahsinde İran, Irak, Suriye ve Lübnan, İsrail, Sovyetler Birliği, Yunanistan, Bulgaristan konularına yer verilmiştir. “Türkiye İle Yakın İlgisi Olan Ülkeler” konusunda İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan ve Pakistan ele alınmıştır. “İlkokul Coğrafya Kitaplarının Tetkiki” konusunda ise ders kitaplarının görsel, içerik, ölçme, dil ve anlatım gibi ölçütler ışığında değerlendirilmesine vurgu yapılmıştır.

İkinci devre ilave ünitelerde içerik.

1953 SBDÖP’de birinci devrede olduğu gibi ikinci devre konularına ilave içerik verilmesinin istendiğine dair bilgilendirmeler “İşlenecek Üniteler ve Konular” başlığının “2. Devre Sınıfları” alt başlığında yapılmıştır.⁵² Bu bağlamda iki maddelik notla süreç izah edilmiştir.⁵³

“Not 1: İkinci devre sınıflarının üniteleri tarih, coğrafya öğretmenleri arasında işbirliği yapılarak işlenecektir.

Not 2: Bu üniteler dışında, okulun çevre ve ihtiyaçlarına uygun olmak ve öğretmenler kurulunca onanmak şartıyla başka konular eklenebilir.”

Programın ikinci devresinde işlenecek ilave üniteler ve kapsamı şöyle ifade edilebilir:

Tablo 21. İkinci Devre Sınıflarında İşlenecek İlave Üniteler⁵⁴

Ünite No	Ünite Başlığı
1.	Sosyal Bilgilerin Özel Öğretimi

⁵² Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, s. 145.

⁵³ Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, s. 147.

⁵⁴ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, s. 145-147.

2.	Turizm ve Türkiye
3.	Tabiat ve İnsan
4.	Yurdumuzda Nasıl ve Nerelerde Yerleşmişiz?
5.	Türkiye Bir Tarım Memleketi Olarak Gelişiyor
6.	Ticaret Hayatımız
7.	İlerlemede Yayının ve Haberleşmenin Rolü
8.	Ulaşım Davamız, Dünkü ve Bugünkü Türk Denizciliği

Tablo 21 incelendiğinde ikinci devre sınıflarında toplam 8 üniteye yer verildiği anlaşılmaktadır. Ünitelerin “Sosyal Bilgilerin Özel Öğretimi, Turizm ve Türkiye, Tabiat ve İnsan, Yurdumuzda Nasıl ve Nerelerde Yerleşmişiz?, Türkiye Bir Tarım Memleketi Olarak Gelişiyor, Ticaret Hayatımız, İlerlemede Yayının ve Haberleşmenin Rolü, Ulaşım Davamız, Dünkü ve Bugünkü Türk Denizciliği” şeklinde sıralandığı dikkati çekmektedir. Bu ünitelerde de tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi ve alan eğitimi esas alınarak başlıkların yapılandırıldığı söylenebilir.

“Sosyal Bilgilerin Özel Öğretimi” konusunda alan eğitimine yönelik bilgilendirmeler yapılması istenmiştir. “Turizm ve Türkiye” bahsinde çevredeki görülmeye değer yerler, eski eserler, ülkemizde turizm, doğayı ve eski eserleri koruma ile Dünya’da turizm konuları ele alınmıştır. “Tabiat ve İnsan” başlığında tabiatın ve insanların yeryüzüne dağılışları, mesken tipleri, giyimleri ve ekonomik faaliyetleri üzerine tesiri, doğa insan etkileşimi, bugünün uygarlıkta geri kalmış insan toplulukları ve geriliklerinin nedenleri gibi konular üzerinde durulmuştur.

“Yurdumuzda Nasıl ve Nerelerde Yerleşmişiz?” konusunda yerleşmede coğrafi şartların rolü, köyler ve şehirler, Türkiye’de köylerin ve şehirlerin dağılışı, yerleşme merkezlerinde tarihi gelişmeler, eski değerlerini kaybeden yerleşme merkezleri vurgulanmıştır. “Türkiye Bir Tarım Memleketi Olarak Gelişiyor” bahsinde ülkemizde tarım ele alınırken, “Ticaret Hayatımız” konusunda çevremizin pazar ve panayırılarıyla ticaret merkezleri, büyük ticaret şehirlerimiz, ithalat ve ihracatımız, ülkemizin diğer ülkelerle ticareti, Dünya’nın büyük ticaret şehirleri, büyük limanları, borsalar, ticaret merkezlerinin gelişmesindeki etmenler ile Osmanlı Devri’nde ticaret ve kapitülasyonlara değinilmiştir.

“İlerlemede Yayının ve Haberleşmenin Rolü” bahsinde matbaa ve yayın hayatı, gazetecilik, propaganda ve önemi, tarih boyunca haberleşme ve posta işleri, uluslararası posta birliği, telgraf, deniz altı kabloları, telefon, telsiz telgraf, radyo ve televizyon konularının öğretilmesi istenmiştir. “Ulaşım Davamız, Dünkü ve Bugünkü Türk Denizciliği” konusunda ilk denizcilerimiz ve deniz kahramanlarımız. Kabotaj hakkı, şimdiki denizciliğimiz, limanlarımız, Dünya deniz yolları, demiryollarımız ve havacılıkta gelişmelerin işlenmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

1953 SBDÖP'nin Öğrenme ve Öğretme Sürecine İlişkin Bulgular ve Yorum

Programda öğrenme-öğretme süreci ile ilgili olarak sosyal bilgiler dersliği ve kullanılması önerilen araç-gereçler ele alınmıştır. Buna ilişkin veriler aşağıdaki tablolarda sunulmuştur:

Tablo 22. Sosyal Bilgiler Dersliğine (Derşanesi) İhtiyaç Duyulma Nedeni⁵⁵

Nedenler	f
Araç-Gereçlerin Niteliği	1
Öğretmenin Hazırlık Yapması İhtiyacı	1
Sosyal Bilgilerin Doğası	1
Toplam	3

Tablo 22'den anlaşılacağı üzere sosyal bilgiler dersi için bir dersliğe ihtiyaç duyulmasının nedenlerini üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, kullanılacak araç-gereçlerin niteliğidir. Örneğin; “coğrafya, tarih ve yurttaşlık bilgilerinin kullandığı çeşitli vasıtaların bir kısmı sabit yahut taşınması güç yahut da kolay yıpranabilecek eşyadır. Epi diyaskop, diyapozitif camlarla model, maket, taş, bitki, harita koleksiyonları bu cümledendir”. Ayrıca öğretmenin hazırlık yapması için böyle bir derşane elverişli olacaktır. Bu durum şöyle açıklanmıştır: “Diğer taraftan öğretmenin dersten önce öğrencilerini çalıştırmak için alacağı birtakım tertibat vardır ki (grafik

⁵⁵ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 147.

çalışmaları, çeşitli bilgi kaynakları üzerinde yapılacak incelemeler...) oldukça uzun bir hazırlık ister ve bu hazırlıklar ancak özel bir dersanede yapılabilir". Bununla birlikte sosyal bilgiler dersinin karakteri ve ihtiyacı sosyal bilgiler dersliğini gerekli kılan sebep olarak gösterilmiştir. "Çünkü sosyal bilgiler dersleri, sırasına göre bazı atölye çalışmalarını gerektirmekte, bu dersanenin vakit vakit sergi yeri ve müze olarak da kullanılması icap etmektedir".

Tablo 23. Sosyal Bilgiler Dersliğinin Nitelikleri⁵⁶

Nitelikler	f
Diğer Malzemeler	1
Öğrenci Sıraları	1
Öğretmen Bölmesi	1
Toplam	3

Programda sosyal bilgiler dersliğinin niteliklerinin neler olması gerektiği de açıklanmıştır. Buna göre üç başlık ön plana çıkmaktadır. Bunlardan öğrenci sıraları ve öğretmen bölmesi ile derslikte bulunacak diğer malzemelerdir. Diğer malzemeler olarak belirttiğimiz başlıkla ilgili olarak programda şu ifadeler yer almaktadır:

"Dersanenin duvarlarında harita asmaya mahsus tertibat, duvar kenarlarında, üstü ve etrafı camdan, malzeme teşhir masaları veya camekânları bulunmalıdır. Ayrıca çamur, kum, mukavva gibi malzeme ile çalışmaya mahsus masa, tekne ve musluklar bulundurulması uygun olur. Bunlardan başka okul bahçesinin münasip bir yerinde öğrencilerin grup halinde çalışarak kabartma haritalar yapmasına elverişli ve kumu sık sık elenip değiştirilecek bir kum havuzu da yapılmalıdır. Kara tahtalar hem yukarı aşağı müteharrik, hem de bir mihver üzerinde hareket edebilen ve iki yüzünden istifade mümkün olan nevilere olmalıdır. Bunlardan başka Türkiye'nin ve kıtaların sınırlarını ihtiva eder ve maksada göre kullanılabilir karatahta veya muşamba perdeler de tavsiyeye değer. Duvarlar tavana kadar, her yerinde levha asılabilecek şekilde yapılmalı; pencerelerinde süratle karartmayı mümkün kılacak perde tertibatı mevcut olmalıdır".

⁵⁶ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 147-148.

Tablo 24. Sosyal Bilgiler Dersliğinde Bulunması Önerilen Araç-Gereçler⁵⁷

Araç-Gereç No	Araç-Gereç Adı
1.	Arazi Ölçme Vasıtaları
2.	Meteoroloji Aletleri
3.	Haritalar
4.	Kıta ve Başlıca Memleket Haritalarının Ana Çizgilerini Gösterir Kauçuktan Yapılmış Basma Kalıpları
5.	Yerküreler
6.	Resim ve Kartpostal Koleksiyonları
7.	Diyapozitifler
8.	Filim ve Sabit Filimler
9.	Koleksiyonlar
10.	Üç ve İki Boyutlu, Göze Hitabeden Çeşitli Yardımcı Vasıtalar
11.	Atlaslar
12.	Kitaplar
13.	Dergiler
14.	Her Türlü Tarihi Eserlerden Seçilmiş Karakteristik Mulajlar
15.	Doküman Dosyaları
16.	Güneş Saati

Sosyal Bilgiler dersliğinde bulunması önerilen araçlar, tablo 24'te görüldüğü şekliyle sıralanmıştır. Bununla birlikte “en iyi öğretim malzemesinin, öğretmenin yardımı ile öğrenciler tarafından hazırlanmış basit malzeme olduğu” vurgulanmıştır. Bu tür malzemelerin yapılması için de iş ve resim derslerinden faydalanılacağı ifade edilmiştir. Malzemeler incelendiğinde hem okul dışı öğretimde hem de okul içerisinde kullanılmaya elverişli malzemelerin belirlendiği görülmektedir. Örneğin; ölçme vasıtalarının dershane dışında yapılacak uygulamalarda kullanılacağı belirtilmiştir. Ayrıca her bir malzemenin nerelerde kullanılacağına yönelik bilgi de programın ilgili bölümünde verilmiştir.

⁵⁷ Bu tablo altındaki alıntılar için bkz. *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, s. 148-149.

Tartışma ve Sonuç

Türkiye’de 1950’li yıllar birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da önemli kırılmaları beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisini çalışmanın konusu ile ilişkili olan öğretmen okulları oluşturmaktadır. Köy enstitüleri ile öğretmen okulları birleştirilince bu okulların müfredatı da güncellenmiştir. Bu bağlamda sosyal bilgiler, müfredata yerleştirilen yeni bir ders olarak dikkat çekmektedir. Hazırlanan müfredata göre öğretmen okullarının ilk üç sınıfında (birinci devre) sosyal bilgiler dersi yer alırken, sonraki üç sınıfta ise (ikinci devre) sosyal bilgiler yerine tarih ve coğrafyaya ayrı dersler olarak yer verilmiştir. Birinci devrede tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin birleştirilmiş hali şeklinde müfredata yerleştirilen sosyal bilgiler dersinde amaç konular arasında bütünlüğü sağlayarak öğrenmeyi nitelikli hale getirmektir. Nitekim toplu öğretimin amaçlarından birisi öğrenciye kazandırılmak istenen bilgi ve becerileri dağınıklığından kurtarmaktır.⁵⁸ Özellikle sadece belli derslerde konular arasında bağlantı kurulmadan kitaba dayalı bir eğitimin gerçek hayattaki karşılığının olmadığı görülmüştür. Gerçek hayatta gerekli olacak bilgi ve becerilerin öğretiminde toplu öğretim sisteminin etkinliği literatürde de üzerinde durulan hususlardandır.⁵⁹

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nın yapısal özellikleri dikkate alındığında çok disiplinli ve disiplinlerarası olması ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda da öğretmenlere dersin uygulanma şekli konusunda tavsiyelerde bulunulmuştur. Daha sonraki yıllarda Amerikan Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi (NCSS) tarafından yapılan sosyal bilgiler tanımından da dersin çok disiplinli ve disiplinlerarası bir alan olduğu vurgulanmıştır.⁶⁰ Bu doğrultudaki tanımlardan birisini Doğanay yapmıştır. Ona göre bu ders “sosyal ve insanla ilgili diğer bilimlerin içerik ve yöntemlerinden yararlanarak, insanın fiziksel ve sosyal çevresiyle

⁵⁸ Kaya, a.g.e., s. 11.

⁵⁹ Bu konuda bkz. A. Fuat Baymur, *Toplu Tedris Nazariyat ve Tatbikatı*, Ankara 1932, s. 14-19; Muhsin Hesapçioğlu, *Öğretim ilke ve yöntemleri: Eğitim programları ve öğretim*. (7. Baskı). Ankara 2011, s. 187; Gülsüm Yıldırım, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Dünden Bugüne Toplu Öğretim Anlayışı”, *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 3/2 (2019), s. 62.

⁶⁰ NCSS, *Curriculum Standards for Social Studies: Expectations of Excellence*, Washington DC, 1994, s. 3.

etkileşimini zaman boyutu içinde disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alan...bir çalışma alanıdır".⁶¹

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda amaçlar analiz edildiğinde yurttaşlık bilgisi dersi ile söz konusu amaçların daha fazla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu durum sosyal bilgiler dersinin vatandaş yetiştirmedeki rolüne işaret etmektedir. Öyle ki bu dersin anavatanı olarak görülen ABD'de de iyi vatandaş yetiştirme amacıyla araçsallaştırıldığı bilinmektedir. ABD, Avustralya ve Kanada gibi birçok ülkede sosyal bilgiler dersinin aynı amaçla müfredata dâhil edildiği ifade edilmiştir.⁶² Türkiye'de de sosyal bilgiler dersi öğretim programları incelendiğinde iyi vatandaş yetiştirmenin bu dersin başlıca hedefleri arasında olduğu görülmektedir.⁶³ 1953 Sosyal bilgiler öğretim programındaki amaçlar açıklanırken tarihle ilgili 11, coğrafya ile ilgili 7 ve yurttaşlık bilgisi ile ilgili ise 5 farklı konu ön plana çıkmıştır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nın açıklamalar bölümünün analizinde çeşitli konuların üzerinde durulmuştur. Bunların başında araç-gereç kullanımı ön plana çıkmaktadır. Programın açıklamalar bölümünde öğretmenlerin bu derste öğrenmeyi kalıcı hale getirecek materyalleri kullanmaları özellikle tavsiye edilmiştir. Bununla birlikte öğrenci merkezli eğitim, okul dışı öğrenme gibi konulara yapılan vurgu da dikkat çekicidir. Bu anlamda programın açıklamalar bölümündeki söz konusu vurgular, bu dersin öğretiminde çağdaş yaklaşımların takip edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda ders araç gereçlerini kullanma ve okul dışı öğrenmenin bu dersin öğretiminde kilit rol oynadıkları düşünülmüştür. Özellikle okul dışı öğrenmenin sosyal bilgiler dersinin öğretimindeki önemi sonraki yıllarda yapılan araştırmalar da vurgulanmıştır. Örneğin, Şimşek ve Kaymakçı'ya göre, hayatın ve toplumun içerisinde olması gereken sosyal bilgilerin sınıflara hapsedilmesi bu dersin öğretiminde ciddi problemleri beraberinde

---

⁶¹ Ahmet Doğanay, Sosyal Bilgiler ve Sosyal Bilgiler Öğretimi, C. Öztürk ve D. Dilek (Ed.), *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (s. 15-46). Ankara 2002, s. 16.

⁶² Cemil Öztürk ve Tuğba Kafadar, "2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Değerlendirilmesi", *Trakya Eğitim Dergisi*, 10/1 (2020), s. 114.

⁶³ Mehmet Akpınar ve Selahattin Kaymakçı, "Ülkemizde Sosyal Bilgiler Öğretiminin Genel Amaçlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20/2 (2012), s. 622.

getirmektedir.⁶⁴ Eğitimde materyal kullanımının öğretimi daha anlamlı ve kalıcı hale getirdiği ise bir gerçektir.⁶⁵

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nın içerik analiz edildiğinde konuların tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi ekseninde yazıldığı görülmektedir. Ancak ilave olarak verilen konular programda yeni bir yaklaşımın ürünüdür. Bu konuların ayırt edici yanı birleştirilmiş konular olarak düşünülmüş olması ve öğretmenlere konuların öğretiminde tanınmış olan esnekliktir. Burada programın temel sacayaklarından birisini oluşturan çok disiplinli ve disiplinlerarası olması ön plana çıkarılmıştır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nın dikkat çeken hususlardan birisi de bu dersin öğretimini nitelikli kılacak bir sosyal bilgiler dershanesine yer verilmesidir. Bu dershanede okul içi ve okul dışı öğrenme ortamlarında öğretim için gerekli ders araç gereçlerinin olacağı belirtilmiştir. Sosyal bilgiler öğretimine özgü bir derslane/dersliğin dersin amcalarına ulaşmada etkin rol oynayacağı aşîkârdır. Nitekim bu konuda son yıllarda yapılmış olan araştırmalar da bu gerçeğe işaret etmektedir.⁶⁶

Kaynakça

Akdoğan, Esra Mindivanli, *Köy Enstitülerinde Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

⁶⁴ Ahmet Şimşek ve Selahattin Kaymakcı, Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretiminin Amacı Ve Kapsamı, A. Şimşek ve S. Kaymakcı (Ed.), *Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (s. 1-13), Ankara 2015, s. 6-7.

⁶⁵ Ali Meydan ve Hakan Akdağ, Sosyal Bilgiler Dersinde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, B. Tay ve A. Öcal (Edt.), *Özel Öğretim Yöntemleriyle Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (s. 153-192). Ankara 2015, s. 154.

⁶⁶ Erdoğan Kaya, "Sosyal Bilgiler Öğretiminde "Sosyal Bilgiler Dersliğı" Kullanımına İlişkin Öğretmen Görüşleri", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12/2 (2012), s. 999-1021; Ünal İbret, Mehmet Bayraktar ve Hüseyin Kocaman, "Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Branş Dersliğı Uygulamasına İlişkin Görüşleri", *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 1/1 (2011), s. 124-132.

Akpınar, Mehmet ve Kaymakcı, Selahattin, “Ülkemizde Sosyal Bilgiler Öğretiminin Genel Amaçlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20/2 (2012), s. 605-626.

Ata, Bahri, “Yeni Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programının 2005 Sosyal Bilgiler Dersi (6, 7. Sınıflar) Öğretim Programı Açısından Değerlendirilmesi”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Çalıştayında sunulan bildiri, Çanakkale 2007.

Baymur, A. Fuat, *Toplu Tedris Nazariyat ve Tatbikatı*, Ankara 1932.

Bogdan, Robert C. ve Biklen, Sari Knopp, *Qualitative Research for Education*, Boston 2007.

Bozkaya, Hasan, “1953 Tarihli Köy Enstitüleri ve Öğretmen Okulları Programında Sosyal Bilgiler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 88 (2021), s. 179-198.

Çatak, Muzaffer, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Eğitim Programlarının İncelenmesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 62 (2015), s. 69-94.

Çelik, Hülya ve Şenel, Taha “Tarihî Süreçte Sosyal Bilgiler: Amerika Birleşik Devletleri Örneği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan (2022): s. 1384-1414.

Çetin, Kenan, “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1-2 (2010), s. 163-185.

Çiydem, Erol ve Kaymakcı, Selahattin, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Dersinin Yönelimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve İnsan*, 8/27 (2021), s. 179-207.

Çiydem, Erol, Sosyal Bilgiler ve Toplumsal Değişim, B. Ü. İbret ve S. Kaymakcı (Ed.), *Sosyal Bilgiler ve Toplum* içinde (s. 95-120), Ankara, 2019.

Dinç, Erkan ve Doğan, Yasin, “İlköğretim İkinci Kademe Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ve Uygulanması Hakkında Öğretmen Görüşleri”, *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2010), s. 17-49.

Doğanay, Ahmet, Sosyal Bilgiler ve Sosyal Bilgiler Öğretimi, C. Öztürk ve D. Dilek (Ed.), *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (s. 15-46). Ankara 2002.

Fraenkel, Jack R.; Wallen, Norman E. ve Hyun, Helen H., *How to Design and Evaluate Research in Education*, Boston 2009.

Hertzberg, Hazel Whitman, *Social Studies Reform: 1880-1980*, Boulder, 1981.

Hesapçioğlu, Muhsin, *Öğretim İlke ve Yöntemleri: Eğitim Programları ve Öğretim*. (7. Baskı). Ankara 2011.

İbret, Ünal ve Avcı, Emine Karasu, “Toplumsal Kimliğin Oluşumunda Sosyal Bilgiler Dersinin Rolünün İncelenmesi: Sosyal Bilgiler Öğretim Programları (1968, 1998, 2005)”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2018), s. 336-376.

İbret, Ünal; Bayraktar, Mehmet ve Kocaman, Hüseyin, “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Branş Dersliği Uygulamasına İlişkin Görüşleri”, *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 1/1 (2011), s. 124-132.

İlk Mekteplerin Müfredat Programı, İstanbul, 1926.

Kan, Çiğdem, “A.B.D ve Türkiye’de Sosyal Bilgilerin Tarihsel Gelişimi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30/2 (2010), s. 663-672.

Kaya, Erdoğan, “Sosyal Bilgiler Öğretiminde “Sosyal Bilgiler Dersliği” Kullanımına İlişkin Öğretmen Görüşleri”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12/2 (2012), s. 999-1021.

Kaya, Erdoğan, *Hayat Bilgisi, Sosyal Bilgiler ve Fen Bilgisi Derslerinin Temeli: Toplu Öğretim Sistemi*, (2. Baskı), Ankara 2020.

Kaymakcı, Selahattin, “Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programlarının İçerik Değerlendirmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 2/1 (2012), s. 45-61.

Kaymakcı, Selahattin, “Understanding Changes about 1998 and 2005 Turkish Social Studies Curricula in The Light of Teachers’ Perceptions”, *Education and Science*, 40/181 (2015), s. 293-309.

Meydan, Ali ve Akdağ, Hakan, Sosyal Bilgiler Dersinde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, B. Tay ve A. Öcal (Edt.), *Özel Öğretim Yöntemleriyle Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (s. 153-192), Ankara 2015.

Miles, Matthew B. ve Huberman, A. Michael, *Nitel Veri Analizi*, (S. Akbaba Altun ve A. Ersoy, Çev. Ed.), Ankara 2015.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *Beşinci Millî Eğitim Şûrası (5-14 Şubat 1953)*, İstanbul 1991, s. 351.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı*, Ankara 1953.

NCSS, *Curriculum Standards for Social Studies: Expectations of Excellence*, Washington DC, 1994.

Öztürk, Cemil ve Kafadar, Tuğba, “2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Değerlendirilmesi”, *Trakya Eğitim Dergisi*, 10/1 (2020), s. 112-126.

Öztürk, Cemil, Sosyal bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış, C. Öztürk (Ed.). *Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (ss. 1-32). Ankara 2012.

Sağdıç, Mustafa, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Eğitiminde Disiplinlerarası Öğretim Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2019), s. 390-403.

Savage, Tom V. ve Armstrong, David G., *Effective Teaching in Elementary Social Studies, Fourth Edition*, New Jersey, 2000.

Semenderoğlu, Adnan ve Gülersoy, Ali Ekber, “Eski ve Yeni 4-5. Sınıf Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18 (2005), s. 141-152.

Şimşek, Ahmet ve Kaymakçı, Selahattin, Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretiminin Amacı Ve Kapsamı, A. Şimşek ve S. Kaymakçı (Ed.), *Okul Dışı Sosyal Bilgiler Öğretimi* içinde (s. 1-13), Ankara 2015.

Tarman, Bülent; Ergür, Şeyma ve Eryıldız, Filiz, "Yenilenen Sosyal Bilgiler Programına Dair Bir Değerlendirme", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1 (2012), s. 103-135.

Taş, Halil, "2017 İlkokul Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *İlköğretim Online*, 17/2 (2018), s. 697-716.

Yalçın, Ali ve Akhan, Nadire Emel, "Cumhuriyetten Günümüze Sosyal Bilgiler Programlarının Sosyal Bilgiler Öğretim Yaklaşımlarına Göre İncelenmesi", *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*, 12/3 (2019), s. 842-873.

Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, 2008.

Yıldırım, Gülsüm, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Dünden Bugüne Toplu Öğretim Anlayışı", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 3/2 (2019), s. 60-69.

Extended Abstract

In Turkey, important innovations were made in the field of education in the years following the proclamation of the Republic. At the beginning of these, of course, are the changes made in the curriculum/curriculum. Especially in the first stage of education, it is seen that new lessons are included in the weekly lesson schedules with a new approach. In this sense, the first notable action is the inclusion of the life studies course in the primary school curriculum under the collective education approach. However, in the primary school program prepared in 1926, the name of the "malumat-ı vataniye" course was changed to "citizenship". The civics lesson, which is important in terms of the historical development of the social studies lesson in Turkey, was included in the curriculum in primary schools with the aim of raising good citizens.

One of the factors behind the inclusion of the social studies course in the curriculum in Turkey is the collective education system, which has been on the agenda since 1926. The collective teaching system has been the subject of research by various researchers. In this sense, the "life studies" course was first included in the curriculum in 1926 by adopting the aforementioned approach.

In Turkey, the 1950s brought along important breaks in the field of education as well as in many other fields. One of them is the teacher schools, which are related to the subject of the study. When village institutes and teacher schools were combined, the curriculum of these schools was also updated. In the 5th National Education Council convened in 1953, important discussions were held regarding the teaching of the social studies course. Finally, in the teacher schools and village institutes program, which was prepared in the same year, the social studies course was included in the curriculum. In the prepared curriculum, it is seen that the social studies course is taught in the first three classes (first semester) of teacher schools. In the second semester, history and geography, which are among the disciplines that make up this course, took place as separate courses. In this context,

social studies draws attention as a new course placed in the curriculum. The aim of social studies, which is placed in the curriculum as a combined version of history, geography and civics lessons, is to make learning qualified by providing integrity between subjects. As a matter of fact, one of the aims of collective education is to save the knowledge and skills that are desired to be acquired by the student from clutter. It has been seen that there is no real-life equivalent of a book-based education, especially in certain courses, without establishing a connection between the subjects. The effectiveness of the collective education system in teaching the knowledge and skills that will be required in real life is one of the issues emphasized in the literature. This study aims to analyze and evaluate the Social Studies Curriculum in the Teacher's Schools and Village Institutes Program prepared in 1953 in Turkey. In the study, the document analysis method was used in the analysis of the data. The aims of the 1953 Social Studies Curriculum and the comprehensive analysis of the program itself will give researchers important clues about the change and transformation in the field of education periodically. In addition, achieving the goals in the social studies course in primary schools depends on the quality of the teachers trained in this field. As a matter of fact, for the first time in 1953, a step was taken to train teachers in the field of social studies. The teachers thus trained probably played a key role in the teaching of the course in the following years. Therefore, the analysis of the 1953 SBDÖP will guide the researchers about which dynamics were taken into account while preparing the social studies course curriculum for different education levels in the following years. In this sense, the main purpose of the study is to analyze and evaluate the social studies curriculum in the curriculum of village institutes and teacher schools in 1953. For this purpose, answers to the following questions were sought:

1. What are the reasons for including the social studies course in the curriculum?
2. What are the structural features of 1953 SBDÖP?
3. What are the aims of the 1953 SBDÖP?

4. What are the explanations of the 1953 SBDÖP?
5. Which subjects and units were included in the 1953 SBDÖP?
6. What is the learning-teaching process of 1953 SBDÖP?

The first of the reasons for including the social studies course in the curriculum is the goal of providing quality learning. According to educators who want social studies to be included in the curriculum, broad concepts, generalizations and movements will be better and easier to grasp by students through this course. In addition, it was stated that students can establish a closer relationship between the past and daily life. Thus, it will be possible for students to learn and adopt the subjects with greater interest. In terms of integrity, it was thought that the social studies course would provide a more natural and better integration. The fact that the same subjects were not discussed over and over in separate courses constituted the economic aspect of the program.

One of the structural features of the program is that it is multidisciplinary. Since the connection between the subjects has never meant to eliminate the separate existence of history, geography and civics lessons, history, geography and civics subjects are included separately in the program. However, while listing the subjects of these courses, the close relationship between the three courses in question was taken into account as much as possible, and the topics that could be combined with each other and that would support and complement each other were discussed closely and side by side.

Another feature of the program is that it is interdisciplinary. In the program, some combined topics that cover the subjects of history, geography and civics as a whole are included. It has also been stated that one of the courses may outweigh the others, depending on the nature of the subject, in the treatment of these combined subjects. In addition, the emphasis in the explanation part of the program is that the integrity of the social studies course will be preserved and its relevance to other course studies outside this group should always be

taken into account. When the objectives in the Social Studies Curriculum were analyzed, it was determined that the civics lesson and the mentioned objectives were more related. This situation points to the role of social studies course in raising citizens.

In the program, a total of 22 special objectives were included for history, geography and civics lessons, along with 9 special objectives. Considering the general objectives of the program, 6 of them are civics; 1 is geography; 1 was associated with all three courses and 1 was associated with history and civics. There are 10 special aims in the program in terms of history. As a result of their analysis, 9 different topics in the table emerged. 7 different topics have been determined for special purposes in terms of geography. In terms of civics in the program, 5 different topics came to the fore for five different purposes. When the objectives in the Social Studies Curriculum were analyzed, it was determined that the civics lesson and the mentioned objectives were more related. This situation points to the role of social studies course in raising citizens.

There are 4 general explanation items in the program. In addition, 19 items were explained for history-related topics, 13 items for geography-related issues, and 12 items for civics issues. 5 different topics emerged for general explanations in the program. 11 subjects were emphasized in the explanations about history. 7 different topics were emphasized in the explanations related to geography. In the explanations about citizenship knowledge, 8 different subjects were emphasized. As can be understood various subjects were emphasized in the analysis of the explanations section of the Social Studies Curriculum. The first of these is the use of tools and equipment. In the explanations section of the program, it is particularly recommended that teachers use materials that will make learning permanent in this course. In addition, the emphasis on student-centered education and out-of-school learning is also remarkable. In this sense, the emphasis in the explanations section of the program shows that contemporary approaches are followed in the teaching of this course. At the same

time, it was thought that the use of course materials and out-of-school learning played a key role in the teaching of this course.

A different approach has been adopted while presenting the content in the program booklet. Firstly, the content is listed as topics and their scopes according to the circuit level, and secondly, they are handled as additional units and their scopes according to the circuit level. When the content in the Social Studies Curriculum is analyzed, it is seen that the subjects are written in the axis of history, geography and civics. However, the additional topics are the product of a new approach in the program. The distinguishing feature of these subjects is that they are considered as unified subjects and teachers are given flexibility in teaching the subjects. Here, it is emphasized that the program is multidisciplinary and interdisciplinary, which is one of the main pillars of the program.

In the program, the social studies classroom and the tools and materials recommended to be used in relation to the learning-teaching process are discussed. In this sense one of the remarkable points in the Social Studies Curriculum is the inclusion of a social studies classroom that will make the teaching of this course qualified. It has been stated that this private course will have the necessary course materials for teaching in school and out-of-school learning environments. Accordingly, three topics stand out. These are student desks, teacher's compartment and other materials to be found in the classroom.

Araştırma Makalesi

Yakınçağ Başlarında Kıbrıs'tan Divan-I Hümayuna Yansıyan Şikâyetler*

Kader Demir* - Ahmet Aksın**

(ORCID: 0000-0002-3573-7147 – 0000-0001-9553-1573)

Makale Gönderim Tarihi
12.01.2023

Makale Kabul Tarihi
26.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Demir, K.-Aksın, A., “Yakınçağ Başlarında Kıbrıs'tan Divan-I Hümayuna Yansıyan Şikâyetler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 371-414.

APA: Demir, K.-Aksın, A. (2023). Yakınçağ Başlarında Kıbrıs'tan Divan-I Hümayuna Yansıyan Şikâyetler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 371-414.

Öz

Osmanlı Devleti, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar devam eden Coğrafi Keşifler, Sanayi İnkılabı, Reform ve Rönesans gibi birtakım iktisadi, içtimai ve teknolojik gelişmeleri takip etmeyerek gerisinde kalmıştır. Ayrıca zaman zaman Avrupa Devletlerine vermiş olduğu geniş çaplı imtiyazlar ile ülkenin ekonomik ve sosyal dengesi olumsuz etkilenmiştir. Bunun yanı sıra 18. yüzyılda sürekli ve uzun süren savaşlar neticesinde devletin masrafları artmış ve halkın üzerine düşen vergi yükümlülüğü de aynı oranda artış göstermiştir.

---

* Bu çalışma Kıbrıs'ın Fethi'nin 450. Yılı Uluslararası Sempozyumu'nda 22-24 Kasım 2021 tarihinde sözlü olarak sunulmuştur.

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, kaderdemiir@gmail.com.
PhD, Researcher, Republic of Türkiye.

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ, aksin23@gmail.com.

Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

Bu dönemde meydana gelen ekonomik sarsıntılar ve savaş sebebi ile ülkede birtakım emniyet ve asayiş tehdit eden isyanlar, eşkıyalık olayları, zorbalık faaliyetleri de kendini göstermiştir. Bu dönemde Osmanlı sınırları dahilinde olan Kıbrıs da yaşanan ekonomik ve toplumsal sıkıntılardan etkilenmiştir. 1788-1808 yılları arasında Kıbrıs Ceziresinde miras, alacak-verecek, mal ve eşya gaspı, zorbalık, yalan beyan, vergi ve arazi anlaşmazlıkları gibi birtakım sorunlar meydana gelmiş ve bu durum şikâyetler aracılığı ile divana yansımıştır.

Çalışmamızda ilgili dönemde Kıbrıs'ın içerisinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durum ve meydana gelen sorunlar, bu sorunların şikâyetler aracılığı ile divana yansımaları ve yaşanan sıkıntıların, sosyo-ekonomik yapıya etkilerini, şikâyetlerin hangi konularda yoğunlaştığı ve bunların istatistikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Şikâyet, Adalet, Hak, Hukuk.

Complaints From Cyprus to the Supreme Court of the Ottoman Empire in the Early Years of the Late Modern Age

Abstract

The Ottoman Empire underwent some difficulties about the developments with comparison to its contemporaneous neighbors. These difficulties originated from lack of following some economic, social and technological developments such as Age of Discovery, Industrial Revolution, Reform and Renaissance periods, which lasted from the 15th to the 18th centuries. Moreover, the economic and social balance of the country had been adversely affected by the large-scale concessions given to the European powers during some periodical events. In addition, as a result of ongoing and long wars in the 18th century, the expenses of empire increased and the tax obligation of the people reached at the same rate of expenditure.

Riots, banditry and repressive activities that threatened the security and order in the country also became prevalent due to the economic turmoil and war that took place in this period. Cyprus, which was part of the Ottoman Empire, was heavily affected by the economic and social problems. Some problems such as inheritance, debt-giving, property and property extortion, bullying, false declaration, the taxation and land property became controversial issues in the Cyprus between the years 1788-1808, and this situation was reflected in the supreme court of Ottoman Empire through complaints.

In our study, the social and economic situation in Cyprus during the relevant period and the problems that occurred related to same issue, the reflection of these problems on the supreme court of Ottoman Empire through complaints

will be discussed as well as the effects of the problems on the socio-economic structure, the subjects on which the complaints were concentrated and their statistics, based on the Atik Complaint Registers (10 Registers). Besides, the Atik Complaint Registers, the Cyprus Court Records, the document classifications in the Ottoman Archives and the related research works will also be used.

Keywords: Cyprus, Complaint, Justice, Right, Law.

Giriş

Şikâyet kelimesi “hoşnutsuzluk belirten söz veya yazı, yakınma” anlamına gelmektedir. Şikâyet etmek ise sözlükte “birinin yaptığı yanlış bir iş veya davranışı ilgili makama veya daha üst makamdakine bildirmek” anlamına gelmektedir.¹ Şikâyet dinleme ve yapılan şikâyetlere çözüm bulma arayışı Ortadoğu devletlerinde adaletin sağlanması temeline dayanmaktadır. Adalet nosyonu, haksızlıkların bizzat padişah vasıtası ile giderilmesi anlamına gelmektedir.² Adalet anlayışına göre ahalinin emniyet ve asayişini sağlamak, huzur ve güven içerisinde yaşamalarını temin etmek ve zengin-fakir, güçlü-güçsüz ikilemelerini bertaraf etmek için devlet liderinin adil bir yönetim anlayışına sahip olması gerekmektedir.³ Divân-ı Hümâyûn’un meydana getirilme amaçları arasında yer alan adalet anlayışı padişahın elde ettiği yönetme yetkisini bu kurum vasıtası ile daha işler hale getirme ve ahaliye daha adil bir yaşam standardı sunarak devletin devamlılığını sağlama düşüncesidir. Herhangi bir haksız fiile uğrayan birey veya bireyler bir üst mahkeme niteliği taşıyan Divân-ı Hümâyûn’a şikâyet müracaatında bulduklarında yaptıkları şikâyetlerin bizzat hükümdarları vasıtası ile çözüme kavuşturulduğu düşüncesi ve güveniyle başvuruda bulunmaktadırlar. Bu sebeple Divân-ı Hümâyûn’a yapılan şikâyet müracaatları bizzat padişaha yapılmış müracaatlar olarak görülmüştür. Bu kurum dışında hükümdarın bizzat halktan toplamış olduğu şikâyetler de bulunmaktadır. Bunlar genellikle padişahın Cuma

¹ Şükrü Haluk Akalın ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara, 2019, s. 2224; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 26. Baskı, Ankara, 2010, s. 1164.

² Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-i Hal ve Arz-i Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33.

³ Halil İnalçık, “Adaletnameler”, *Belgeler*, II /3-4 (1993), s. 49.

namazına gittiği zamanlarda, savaş zamanı sefere gidiş-dönüşlerde ve ava çıktığı zaman gerçekleşmekteydi.⁴ Bir devlette ekonomik, sosyal, siyasi, idari ve hukuki yapının kusursuz bir şekilde işlemesi, emniyet ve asayişin sağlanması, devlete aidiyetlik duygusunun benimsenmesi ve devletin devamlılığının sağlanması hususunda en önemli rol hükümdara düşmektedir. Hükümdar devletin hiyerarşik yapısını adaleti temel alarak düzene koyduğu zaman devletin işleyişini de düzenlemiş olurdu. Yusuf Has Hacib adaletin önemini “adalet dairesi” şeklinde formüle ederek şu şekilde ifade etmiştir; “Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Hazinenin bu malı elde etmesi içinde halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması içinde doğru kanunlar konulmalıdır. Bunların biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.”⁵. Birbirine bağlı olarak devam eden bu sistemlerden herhangi birinin sekteye uğraması diğer bütün sistemlerin bozulmasına sebep olur. Bu sebeple adaletin uygulanmasında en önemli faktör şikâyet etme hakkının kullanımudur.

Osmanlı Devleti’nden önce kurulan Türk-İslam devletlerinde de şikâyet etme geleneği bulunmaktaydı.⁶ Şikâyet hakkının kullanımı için Emeviler ve Abbasiler devrinde “Mezalim Mahkemeleri” önemli bir yere sahipti.⁷ Memlukler ve Eyyubiler de haftada iki defa “Divan-ı mezalim veya Darü’l-adi” olarak adlandırılan mahkemelerde ahalinin şikâyetlerini dinleyerek karara varırlardı. Bu gelenek Tolunoğulları, İhşidiler ve Mısır devletlerinde de devam etmiştir.⁸ Osmanlı Devleti’ne kadar hukuki birçok anlaşmazlıkları, sorunları ve yapılan şikâyetleri çözüme kavuşturan Mezalim Divanı, Osmanlı Devleti zamanında direkt olarak alınmamıştır. Bunun yerine bu divanın fonksiyonları birden fazla mercieye bölüştürülerek tebaanın mahkemelere ulaşımı kolaylaştırılmıştır. Osmanlı Devleti’nde şikâyet başvuru kurumları

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, 6. Baskı, İstanbul, 2017, s. 63.

⁵ Halil İnalçık, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kırmızı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2016, s. 93.

⁶ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, IV/ I (2014), s. 212-213.

⁷ Aysel D. Kuşçu, “Eyyübiler’de Mezalim Mahkemeleri ve Darü’l- Adl”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2009), s. 213.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 2014, s. 350.

kazada yargı vazifesi gören kadı ile başlayıp, sancak divanı, eyalet divanı, veziriazam divanları, kazasker divanı ve Divân-ı Hümâyûn olmak üzere birden fazla guruba ayrılmıştır.⁹ Bu çalışmada Kıbrıs'tan Divân-ı Hümâyûn'a yapılan şikâyet müracaatları Atik Şikâyet Defterleri ve Kıbrıs Şeriyeye Sicilleri doğrultusunda ele alınacaktır. Ayrıca Kıbrıs'ta şikâyete konu olan sorunlar, şikâyet etme yolları, şikâyet eden kişilerin statülerine (kadın-erkek), dini seçimlerine (Müslüman-gayrimüslim) ve cinsiyetlerine (kadın-erkek) göre dağılımı ve yapılan şikâyetlerin çözüm yolları ve defterlere göre dağılımı hakkında bilgi verilecektir. Çalışma 1788-1808 tarihleri arasını kapsamaktadır.

Bu tarihler I. Abdülhamid'in hükümranlılığının son yıllarını ve III. Selim dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, ilk olarak Rusya ve Avusturya ile uzun süre devam eden bir savaşın içine girmiştir.¹⁰ Bu savaş esnasında Özi Kalesi kaybedilmiş, burada yaşayan ahaliye zulüm ve işkenceler yapıldığı haberi üzerine I. Abdülhamid hayatını kaybetmiş¹¹ ve yerine III. Selim tahta çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile giriştiği savaş III. Selim döneminde de devam etmiştir. Savaş 1791 yılında Avusturya ile yapılan Zıştovi ve 1792 yılında Rusya ile yapılan Yaş antlaşmaları ile sona ermiştir.¹² 1798 yılına gelindiğinde Fransa Suriye Seferine çıkmış Elarış, Gazze ve Yafa'yı ele geçirmiştir. 1799 yılında ise Mısır'ı işgal edilmiş ve bu durum üzerine Rusya ve İngiltere ile dostluk anlaşmaları imzalanmıştır. 1802 yılında Amiens Antlaşması ile Fransızlar Mısır'dan çıkarılmıştır.¹³ 1807 yılında Çanakkale Boğazı İngiltere tarafından abluka altına alınarak tehdit edilmiş ancak bozguna uğratarak çekilmek zorunda bırakılmıştır. Bu bozgun üzerine bir yandan İngiltere İskenderiye'yi işgal ederken bir yandan da Rus donanması Çanakkale Boğazı'nı kuşatmış fakat büyük zarar gören Rus donanması geri çekilmek zorunda kalmıştır. III. Selim'in yeni bir düzenli ordu kurmak için oluşturduğu Nizam-ı Cedid Ordusu, yenilikçiler ile gelenekçiler arasında idarede hakimiyet mücadelesine

⁹ Murat Tuğluca, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 5/9 (2012), s. 109.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 2011, s. 16.

¹¹ M. Münir Aktepe, "Abdülhamid I", *DİA*, 1 (1998), İstanbul, s. 216; Özü Kalesi için bkz. Temel Öztürk, "Özü", *DİA*, 34 (2007), s. 134.

¹² Karal, a.g.e., s. 14-20.

¹³ Karal, a.g.e., s. 39-46.

dönüşmüş ve 25 Mayıs 1807 yılında Kabakçı Mustafa İsyanı'nın patlak vermesine sebep olmuştur. Bu isyan sonucunda 28 Temmuz 1808 yılında III. Selim öldürülmüş yerine IV Mustafa geçmiştir.¹⁴ Görüldüğü üzere bu dönemde yaşanan siyasi çalkantılar, uzun süren savaşlar ve üst üste alınan ağır yenilgiler sonucu Osmanlı Devleti adeta bir kaosa sürüklenmiş, ordu yıpranmış, devletin sosyal, ekonomik ve hukuki yapısı büyük yaralar almıştır. Yaşanan yenilgiler Osmanlı Devleti'nin ordularının düzensiz, güçsüz bir topluluktan oluştuğunu göstermektedir. Bu dönemde yaşanan siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlar Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan ahaliye de yansımıştır. Ahalinin emniyet ve asayişinin bozulmuş, vergi yükü artmış, ülkenin her köşesinde eşkıyalık faaliyetleri görülmeye başlamış ve ahali arasında bir dizi hukuki anlaşmazlıklar meydana gelmiştir.

Osmanlı sınırları dahilinde olan Kıbrıs Adası'nda, yaşanan bu kaotik dönemden etkilenmiş ve ahalinin yaşamış olduğu hukuki anlaşmazlıklar ve sorunlar şikâyet sistemi üzerinden Divân-ı Hümâyûn'a yansımıştır. Bu çalışmada 1788-1808 tarihleri arasında bulunan 11 adet Atik Şikâyet Defteri ve Kıbrıs Şeriyeye Sicilleri incelenerek yapılan şikâyetlerin sosyal duruma etkileri üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Kıbrıs'ta yaşanan anlaşmazlık ve sorunların Atik Şikâyet Defterlerine dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Defter No	Defterin Başlangıç ve Bitiş Yılları	Sayfa Sayısı	Kıbrıs'a Ait Tespit Edilen Hüküm Sayısı
193	Fi Evahir Ra 1203 / Fi Evahir Ca 1203	155	9
194	Fi Evahir Ra 1203 / Fi Evahir M 1204	149	6
195	Fi Evahir N 1203 / Fi Evahir R 1204	185	3
196	Fi Evahir L 1203 / Fi Evahir L 1204	186	3
197	Fi Evasıt Ra 1204 / Fi Evahir Za 1204	230	4

¹⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, İstanbul, 1972, s. 84-94.

198	Fi 13 S 1206 / Fi Evail Ş 1206	319	5
199	Fi Evail M 1203 / Fi Evasıt Ca 1206	122	1
200	Fi Evahir M 1214 / Fi Evail S 1217	202	3
201	Fi Evasıt S 1214 / Fi Evahir Ca 1217	158	-
202	Fi Evahir N 1215 / Fi Evail Ca 1216	101	6
203	Fi Evasıt S 1222 / Fi Evasıt S 1224	123	-
Toplam			40

Tablo 1: Kıbrıs'ta Yapılan Şikâyetlerin Atık Şikâyet Defterlerine Göre Dağılımı

Kıbrıs'ta Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Başvuru Şekilleri

Osmanlı sınırlarında yaşayan her sınıftan insanın din, dil, cinsiyet, ırk ve statü gibi hiçbir ayrıma tabi tutulmadan şikâyet etme hakkını kullanma ve kişiyi dava etme hakkı bulunmaktadır. Bu çalışmada incelenmiş olan Atık Şikâyet Defterleri kayıtlarında şikâyet eden/şikâyet edilen kişiler sosyal ve mesleki konumlarına göre reaya-idari sınıf, dini seçimlerine göre Müslüman-gayrimüslim, cinsiyetlerine göre ise kadın-erkek olarak sınıflandırılmıştır. Yapılan bu tasnif şikâyet eden veya edilen grupların mesleki konum, din ve cinsiyete göre dağılımını tespit etmemizde faydalı olmaktadır. Dini, cinsiyeti ve mesleki durumu fark etmeksizin şikâyet etme hakkına sahip olan kişilerin bu haklarını kullanabilmeleri için pek çok kurum olduğu gibi birden fazla başvuru şekli de yer almaktadır. Şikâyet müracaatları kabul eden kurumlar devletin idari taksimatına göre şekillenmiştir. İdari taksimat yönetimin belli bir nizam etrafında şekillenmesi amacı ile merkez ve taşra teşkilatı şeklinde gerçekleştirilmiştir. Böylece devlet eyalet başta olmak üzere sırasıyla sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde taksim edilerek yönetilmiştir¹⁵.Merkezi teşkilatta şikâyet kabul eden merciler, padişah

¹⁵ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, İstanbul, 2020, s. 21-30; Yusuf Hallaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991, s. 73-75.

başta olmak üzere Divân-ı Hümâyûn, veziriazam (ikinci divanı, çarşamba divanı), kadıasker, İstanbul ve bilad-ı selase kadılıkları ve ayak divanı şeklinde sıralanabilir. Taşra teşkilatı içerisinde ise şikâyet kabul eden merciler kadı başta olmak üzere beylerbeyi, sancakbeyi divanları ve diğer müesseseler şeklinde sıralanabilir. Diğer müesseseler başlığı altında ise dizdar, kethüda yeri ve nakibül eşraf gibi bir gurubun başında bulunan ve rütbece yüksek olan görevliler yer almaktadır.¹⁶

Şikâyet kabul eden müesseselerin başında yer alan Divân-ı Hümâyûn, Osmanlı devletinde yaşayan halkın istek ve şikâyetlerinin dinlendiği, davalarının görüldüğü ve devletle ilgili meselelerin görüşüldüğü yer anlamına gelmektedir.¹⁷ Divân-ı Hümâyûn, padişahın başkanlığında toplanmasından dolayı olsa gerek padişah divanı adı ile de anılmaktadır.¹⁸ Divân-ı Hümâyûn'a yapılacak olan şikâyetler çeşitli yollarla yapılabilmektedir. Şikâyet hakkının kullanım çeşitleri arasında bizzat giderek¹⁹ yapılan şikâyetler, arzuhal²⁰, mahzar²¹, ihbar²², ilam²³,

¹⁶ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara, 2016, s. 30-47.

¹⁷ Devellioğlu, a.g.e., s. 214.

¹⁸ Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümâyûn", *DİA*, 9 (1994), s. 430.

¹⁹ "Bursa mahallatından Sultan Mehmed Mahallesi sakinlerinden molla Ali nam kimesne gelüb..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 11/46.

²⁰ "Kaza-i mezbure tabi' Sığircık karyesi sâkinlerinden Mehmed nâm kimesne Rikâb-ı Hümâyûnuma 'arzuhal idüb..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 195: 4/12.

²¹ "Kavala kazasının ahâlilerinden 'Abdurrahman ve İbrahim ve Halil ve Mehmed nâm kimesnelerin Rikâb-ı Hümâyûnuma takdim eyledikleri bir kıt'a 'arzuhal ve Kavala naibinin bir kıt'a i'lamı ve ahâlisinin bir kıt'a mahzarları mefhûmunda..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 196: 39/173.

²² "...ba-fermân-ı 'ali ta'yin olduklarında derhal hareket ve ser'iyen mahall-i memurlarına 'azimet ve ifayı emr-i memurlerine kıyam ve mübâderet eylemeleri... ..iken o ana dek yerlerinden hareket eylemedikleri bilâ-ihbar tefhim olmağla..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 197: 146/501.

²³ "Şen ki Eğriboz naibi mevlana-yı mûma-ileyh 'Abdurrahman zîde 'ulme hûsun ordu-yı hümâyûnuma vârid olan i'lam ve ahâlinin ..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 199: 6/21.

mektup²⁴, takrir²⁵, arz²⁶ ve tahrirat²⁷ ile başvuruda bulunma şekilleri bulunmaktadır. İncelenen atik şikâyet defterlerinde, Kıbrıs ile ilgili tespit edilen 40 adet şikâyet kaydında kullanılan başvuru yolları; giderek yani bizzat yapılan müracaatlar, arzuhal, ilam ve mektup yoluyla yapılan müracaatlardır. Bunların dışında şikâyet kaydı olmayıp istek ve izinleri içeren kayıtlar ise bilinmiyor şeklinde sınıflandırılmıştır. Defterde yer alan şikâyet müracaatlarının %52'si giderek yapılan şikâyetlerden meydana gelmiştir. Bu sırayı %21 oranla arzuhal, %17 oranla istek ve izinler, %5 oranla ise ilam ve mektup ile yapılan şikâyet başvuruları takip etmektedir.

Haksız bir durumla karşılaşan kişi ya da kişiler ilk olarak kendilerine uygun bir şikâyet kurumu seçmeli daha sonra ise yukarıda ifade edilen başvuru yollarından birini tercih ederek şikâyet başvurusunda bulunur. Başvuru yapıldıktan sonra şikâyet eden kişi ya da kişiler ve şikâyet edilen kişi ya da kişiler kimlik tespiti için araştırma yapılır. Kişilerin başvuru beyanlarının doğru olduğu tespit edildikten sonra taraflar arasında uzlaşma gerçekleşir ise mahkeme olmadan konu kapatılmış olur ancak uzlaşmanın gerçekleşmediği durumda her iki taraf mahkemeye çağrılarak ifadelerine başvurulur. Dava edilen kişi yapılan şikâyeti kabul etmez ise davacıdan iddiasını ispatlaması istenmektedir. Eğer kişi iddiasını ispat edemez ise dava edilen kişinin yeminine başvurulurdu. Kişinin yemin etmesi durumunda dava düşerdi. Nitekim, Kıbrıs şeriyeye sicili kaydında yer alan 20 Ekim 1798 tarihli bir davada, Kıbrıs adasında Lefkoşe şehri Mesarya kazasına bağlı Kofez köyü sakinlerinden Hasan bin Ahmed adlı kişi, Osman bin Mehmet'in adı geçen köyde olan menzil mülkünü kendisine 70 kuruşa sattığını ve değerini dahi tamamen verdiği halde menzili kendisine vermediği için dava etmiş ve şer'i kanunun uygulanmasını istemiştir. Bu durum üzerine Osman bin Mehmet'in

²⁴ "Sen ki mevlana-yı mûma-ileyh Mehmed Nuri zîde fezailehûsun meştâ-yı hümâyûnuma mektub gönderub..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 198: 8/14.

²⁵ "Gazze ve Yafa mukata'aları iştiraken ber-vech-i mâlikane 'uhdesinde olan düstur-ı vezirim esseyid elhac Mehmed Paşa iclalehunun ordu-yı hümâyûnuma takdim eylediği bir kit'a takririnde ..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 200: 148/509.

²⁶ "... sen ki mevlana-yı mûma ileyhşin i'lam ve derya kapudanı düstur Hüseyin Paşa edemallahu te'ala iclalehu 'arz etmeleriyle ..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 201: 39/123.

²⁷ "Anatolkoz voyvodası tarafından vârid olan tahrirat hûlasası..." Bkz. BOA., A.DVNSŞKT.d., 201: 127/354.

ifadesine başvurulmuş ancak Osman bin Mehmet, Hasan bin Ahmet'in iddiasını inkâr etmiştir. Böylece iddia sahibi olan Hasan'dan iddiasını ispatlaması talep edilmiş ancak kişi iddiasını kanıtlayamamıştır. Ayrıca Hasan yemin etmeye dahi yanaşmadığı sebebi ile davası reddedilmiş ve bahsi geçen menzül mülkünün Osman'a ait olduğuna dair karar verilmiştir²⁸. Yine bu konu ile ilgili diğer bir örnekte, Lefkoşe sakinlerinden Rahime binti Zühre, meclis-i şer' de, vefat etmiş olan annesi Zühre'nin mirasından birtakım mal ve eşyayı Fatma binti Hasan adlı kadının, el koyduğunu söyleyerek dava açmıştır. Fatma'nın söylenen şeyleri inkâr etmesi üzerine iddia sahibinin iddiasını ispatlaması istenmiş ancak Rahime'nin iddiasını ispat edemediği sebebi ile Fatma'nın yeminine başvurulmuştur. Bu durum üzerine Rahime'nin davadan men' edildiği görülmüştür²⁹. Şikâyet defterleri kayıtlarında genellikle şikâyet eden kişilerin iddiaları, dava edilen kişinin durum karşısında verdiği cevap, yine bu konu ile ilgili varsa kayıt ve kanun bilgisi yer almaktadır. Ancak davanın seyri ve sonucu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda kayıtların sonuçlarının takibinde şer'iye sicillerini önemli kılmaktadır. Fakat şikâyet defterlerinde bazı istisnai kayıtlarda kadı veya naibin o dava ile ilgili göndermiş olduğu ilamın, ilgili şikâyet kaydının etrafına kayıt edilmesi neticesinde bazı şikâyetlerin seyri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Örneğin, Temmuz 1789 tarihli şikâyet kaydında; Kıbrıs adasında Lefkoşe sakinlerinden el-Hac Mehmet adlı kişi arzuhal ile yapmış olduğu şikâyet müracaatında, kendi halinde olduğu ve kimseye bir zararının dahi olmadığı halde hala Kıbrıs muhassılı Sakızlı Hüseyin Kapudan diye bilinen kişinin açgözlü olduğundan dolayı kendisine ait olan miktarı belli mal, eşya, mahsulat ve 30.000 kuruş akçesini zorla aldığını bildirmiştir. Ayrıca kişinin iftiralara ve zulmü sebebiyle iyal ve evlatları ile birlikte vatanlarını terk ettiğini bu sebeple perişan oldukları sebebi ile şikâyette bulunmuştur. Mübaşir marifeti ile mahallinde görülmesi için emir verilmiş ancak emir ulaştığında aralarında anlaşmaları için tavsiye edildiği ve on bin kuruşa aralarında sulh edildiği hatta sulh bedelinin dahi ödendiği 3 Ekim 1789 tarihinde şeyhülislamının gönderdiği ilamda ifade edilmiştir.³⁰ Diğer taraftan kişinin suçunun sabit görülmesi ve iddianın ispatlanması durumunda ise

²⁸ 22 Numaralı Kıbrıs Şer'iye Sicili, s. 10.

²⁹ 24 Numaralı Kıbrıs Şer'iye Sicili, s. 127.

³⁰ BOA., A.DVNSŞKT.d., 196: 35/152.

karar verilir ve verilen karar ehl-i örf adı verilen mahalli görevliler tarafından uygulanırdı.³¹ İncelenen 11 atik şikâyet defterinde bulunan Kıbrıs ile ilgili şikâyet kayıtlarının şikâyet başvuru mercilerine göre dağılımı için aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Grafik 1: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Şikâyet Başvuru Yollarının Dağılımı.

Tabloya bakıldığında Kıbrıs'ta şikâyet hakkını kullanan bireylerin en çok giderek ve arzuhal ile başvuru yolunu tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Giderek yapılan şikâyet müracaatları toplumun en çok kullandığı başvuru yolları arasında yer almakta olup kayıtlarda “gelüb” şeklinde ifade edilmektedir. İncelenen defterlerde Kıbrıs ile ilgili şikâyet kayıtlarının 22 adeti giderek başvuruda bulunmuş şikâyet kayıtlarından oluşmaktadır. Giderek yapılan şikâyet başvuruları şikâyet defterlerinde; “Mısır tüccarından Abdulvahid nam kimesne gelüb...”³² şeklinde ifade edilmektedir. Arzuhal ile yapılan şikâyet müracaatları, birey veya bireylerin isteklerini ve şikâyetlerini, dilekçe ile sunma

³¹ M. Akif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1 (1994), s. 393-394.

³² BOA., A.DVNSŞKT.d., 202: 62/210.

yoludur³³. Bu başvuru yolunu, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan reaya ve yönetici kesimden herkes kullanabilmektedir. Bunların haricinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan elçi ve konsolos gibi yabancı devlet görevlilerinin de kullandığı görülmüştür.³⁴ Arzuhallerin yazımı arzuhalci adı verilen kişiler tarafından yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde okuma-yazma bilen kişilerin az olması sebebi ile dilekçe ile şikâyet etmek isteyen kişiler bu meslek gurubu vasıtası ile işlerini görmektedirler³⁵. İncelenen atik şikâyet defterlerinde Kıbrıs ile ilgili tespit edilen hükümlerin 9 adeti arzuhal ile başvuruda bulunma yöntemini içermektedir. Nitekim Eylül 1789 tarihli bir şikâyet kaydı, “Lefkoşe sakinlerinde el-Hac Mehmet nam kimesnenin Kıbrıs ceziresinde mütemekkin tercüman Yorgaki nam zimmi zimmetinde ba-temessük ve defter on iki bin sekiz yüz on kuruş ve yine cezire-i mezburede mütemekkin dört nefer malumü'l-esami zimmiler zimmetlerinde ba-temessük alacak hakkı olan sekiz bin yüz kuruşu taleb eyledikte virmekte tegallüb ve muhalefet iderler deyü ba-arzuhal inha...³⁶” arzuhal ile yapılan şikâyete örnek teşkil etmektedir.

Diğer bir başvuru yolu olan ilam ile şikâyet etme hakkını ise sadece yönetici sınıf kullanabilmektedir. İlamın sözlük anlamı “bildirme, bildirilme ve anlatma”³⁷ olarak ifade edilmiştir. İlam, şikâyet eden kişinin iddiasını, varsa kanıtlarını, şikâyet edilen kişinin yanıtını, mahkeme edilmeleri sonucu varılan kararı, hâkimin mühür ve imzasını içeren resmi bir belgedir³⁸. Defterlerdeki kayıtlardan 2 adet şikâyet kaydında ilam ile başvuru yapma yolunun kullanıldığı görülmüştür. Mektup ile şikâyet etme yolu ise idari görevliler tarafından tercih edilen yollardan biridir. Şeriyye mahkemelerinin şikâyet başvuru mercii olmasının yanı sıra şikâyet iletim kanalı olarak da kullanılmıştır. Bu yönüyle şeriyye mahkemeleri Divân-ı Hümâyûn'a yapılan şikâyetlerin bildirilmesinde de

³³ Mehmet İpşirli, “Arzuhal”, *DİA*, 3 (1991), s. 447.

³⁴ Öztürk, a.g.m., s. 215.

³⁵ Turan Tanyer, “Eski İstanbul'da Arzuhalciler”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 53 (2004), s. 271.

³⁶ BOA., A.DVNSŞKT.d., 195: 90/375.

³⁷ Devellioğlu, a.g.e., s. 490.

³⁸ Ahmet Akgündüz, “İlam”, *DİA*, 22 (2000), s. 72.

etkin bir rol üstlenmiştir³⁹. İncelenen defterlerde Kıbrıs ile ilgili tespit edilen şikâyet kayıtlarının 2 adedi mektup ile yapılan başvuru yolunu içermektedir. Bilinmiyor olarak sınıflandırmış olan kısım ise genellikle kalabend cezası olan kişilerin af edilmelerine dair kayıtları veya birtakım yabancı kişilerin gittikleri yerlerde ikametlerine müdahale edilmemesine dair kayıtları kapsamaktadır. Bu kısımda 7 adet kayıt bulunmaktadır. Bu kısma örnek olarak Şubat 1790 tarihli şikâyet kaydı örnek olarak gösterilebilir. İncelenen bu şikâyet kaydında; Cumalı Alaybeyi Agoş diye bilinen müfsidin (fesatçı) emir ve rızaya aykırı harekette bulunması sebebi ile te'dibi için kişinin çavuş mübaşeretini ile yakalanması ve Magosa kalesine gönderilerek kalabend olmasına dair emir gönderilmesi⁴⁰, bilinmiyor olarak sınıflandırmış olduğumuz kısma örnek gösterilebilir. Bu kayıтта herhangi bir şikâyet durumu söz konusu olmayıp, şikâyet eden ve edilen kişilere dair bilgiler de yer almadığından dolayı bu kategoride yer almaktadır.

İncelenen Kıbrıs şeriyye sicili kayıtlarında da dava eden kişilerin kadıya şikâyet müracaatında bulunurken hangi başvuru yolunu seçtiklerine dair bilgiler yer almaktadır. Mesela, 23 Ekim 1789 tarihli diğer bir Kıbrıs şeriyye sicili kaydında; Mekke şehrülhareminin Divân-ı Hümayûn'a arzihal ile yapmış olduğu başvurusunda, mütevellisi olduğu Mekke-i Mükerrreme'nin eski şeyhülharemi olan Ebu Bekir Paşa'nın İstanbul'daki vakıf mektebine bağlı olan Kıbrıs'taki Tuzla kasabasına tatlı su tahsil ettiği ve bu tatlı suyun fazlasını da başkasına kiraya verdiğini ancak kiracıların kirayı ödemede muhalefet ettikleri bildirilmiştir.⁴¹ Yine 26 Aralık 1789 tarihli diğer bir Kıbrıs şeriyye sicili kaydında, Lefkoşa naibinin ve eş-Şeyh İsmail Vakfı'nın mütevellisinin arz ile ahalinin ise mahzar ile kadı mahkemesine müracaat ettikleri görülmüştür. Yapılan müracaatta Kıbrıs Adası'nın Tuzla kazasında olan Ümmü'l-haram Tekyesi Vakfı'nın türbedarı olan eş-Şeyh İsmail Rıza Dede adlı kişinin kendi halinde olmayarak⁴² yasak olduğu halde rüşvet aldığı ayrıca başına

³⁹ Murat Tuğluca, *Osmanlı'da Devlet- Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)*, Basılmış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 44.

⁴⁰ BOA., A.DVNSŞKT.d., 197: 46/161.

⁴¹ 21 Numaralı Kıbrıs Şeriyye Sicili, s. 124.

⁴² Kendi halinde olmamak tabiri ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Suha Oğuz Baytimur, "Osmanlı Devleti'nde Huzur Bozucu Davranışlardan Kendi Halinde Olmamak", *Tarih*

eşkiya toplayarak zulüm ve zorbalıkta bulunduğu ve türbede emniyetin kalmadığını bildirmiştir. Ayrıca bu durum üzerine adı geçen türbeye gelen erkek ve kadın ziyaretçilerin türbeye gelmediğini ve sülehadan kimselerinde türbeden mahrum kaldıkları sebebiyle türbedarlık görevinin eş-Şeyh İsmail vakfından Şeyh İbrahim Halife'ye verilmesi için rica ettikleri görülmüştür. Bu durum üzerine mahkeme kişinin atanmasının uygun olduğuna karar vermiştir.⁴³ Mahzar, şikâyetlerin veya isteklerin toplu ve imzalı olarak sunulması ile yapılan başvuru şeklindedir.⁴⁴ İncelenmiş olan belgede de ahalinin mahzar yolunu tercih ederek toplu olarak başvuruda buldukları görülmüştür.

Şikâyet Eden ve Şikâyet Edilen Kişilerin Toplumsal Hüviyeti

Toplum, Osmanlı Devleti içerisinde askeri sınıf-reaya şeklinde iki kısma ayrılmış olup kimi zaman bu sınıf ayrımı kul-yönetici adı altında da anılmıştır.⁴⁵ Askeri sınıf, saray mensubu, ilmiye, seyfiye ve kalemiye olarak 4 kategoriye ayrılmıştır.⁴⁶ Reaya ise askeri sınıf dışında kalan ve vergi ödeme zorunluluğu olan Müslüman-gayrimüslim, kentli-şehirli, yerleşik-konargöçer gibi bireylerden meydana gelmektedir.⁴⁷ İncelenen atik şikâyet defterleri kayıtlarında şikâyet eden ve şikâyet edilen kişiler reaya ve idari sınıf olarak nitelendirilmiş ve tasnife tabi tutulmuştur. Bu çalışma ile Kıbrıs'tan şikâyet başvurusunda bulunan ve şikâyet edilen kişilerin hangi sınıfa tabi oldukları bilgisine ulaşılabilmektedir. Bu durum şikâyet mekanizmasının hangi sınıf tarafından daha fazla kullanıldığı bilgisini verdiği gibi anlaşmazlık yaşayan ve zulme maruz kalan kesimin en fazla hangi kesimde olduğu bilgisini de vermektedir. Reaya başlığı altında, bir eyalet, sancak, kaza, nahiye veya köyde oturan Müslüman

---

Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı, (Ed. Ahmet Aksın, Yavuz Haykır, Filiz Yıldırım), C. 1, Hiper Yayın, İstanbul, 2020, s. 505-514.

⁴³ 21 Numaralı Kıbrıs Şerhiye Sicili, s. 129.

⁴⁴ Mehmet İpşirli, "Mahzar", *DİA*, 27 (2003), s. 398.

⁴⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul, 2003, s. 74; Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 2007, s. 107; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/2 (2004), s. 222.

⁴⁶ Saray mensupları hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 2014, s. 97-159, 327-339, 347-359, 361-445.

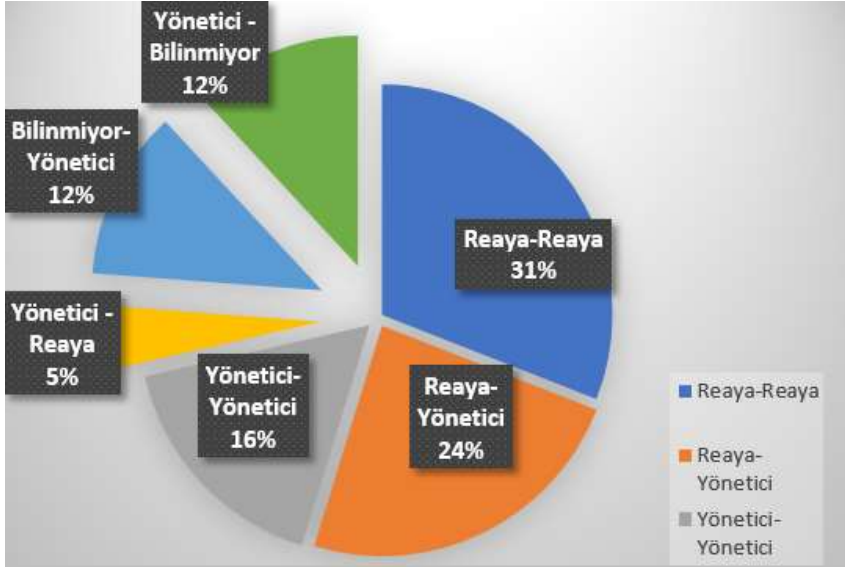
⁴⁷ Çiğdem Kavak Çeken, *İstanbul Ahkâm Defterleri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 9.

veya gayrimüslim ahali bulunmaktadır. Nitekim Fi Evasıt CA 1203 tarihli şikâyet kaydında; “Lefkoşe kazası sakinlerinden el-Hac Mehmet nam kimesne gelüb bunun ...veresesinden karındaşı Mehmet ve Sadık adlı kişiler ile sair malumü’l-esami kimesneler...”⁴⁸ şeklinde yer alan ifadelerde belirtildiği gibi giderek şikâyet hakkını kullanan el-Hac Mehmet’in kaza sakini olduğu, şikâyet edilen kişilerin ise veresesinden kişiler olduğu görülmektedir. Bu ifadelerde görüldüğü gibi adı geçen şahısların mesleki durumları hakkında hiçbir bilgi bulunmadığından reaya kategorisinde yer almaktadır.

Yönetici sınıf başlığı altında ise kadı, naib, molla, imam, mütevellî, mültezim, ehl-i örf, mütesellim, tercüman, kapudan, voyvoda, kaymakam, ulema, sipahi, alay beyi, rahip, tüccar, bazargan, gemi reisi gibi yöneticiler yer almaktadır. Şikâyet sistemi, reaya ve yönetici sınıf olarak nitelendirilen toplumun haklarını koruyarak devletin nizamını, emniyet ve asayişini belli bir düzen çerçevesinde devam ettirmesi hususunda önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple şikâyet mekanizmasının, bireylerin birbirleri üzerindeki haklarını muhafaza etmek, adaleti tecelli ettirmek ve bireylerin kendilerine tanınan özgürlükler dahilinde hareket etmesini sağlamak gibi önemli işlevleri bulunmaktadır. Atik Şikâyet Defterlerine göre şikâyet eden ve şikâyet edilen kişilerin statülerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

---

⁴⁸ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 40/167.

Grafik 2: Atık Şikâyet Defterlerine Göre Şikâyet Eden ve Edilen Kişilerin Toplumsal Hüviyetlerine Göre Dağılımı

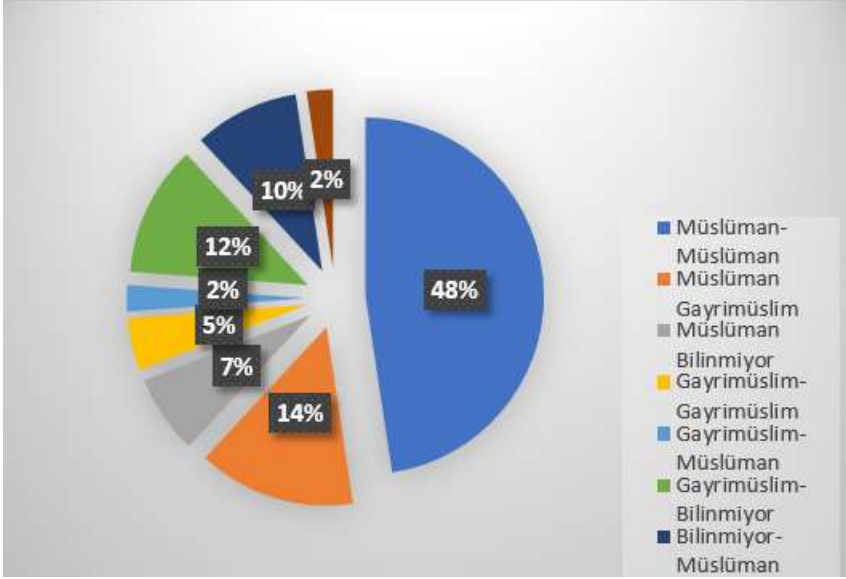
Tabloda görüldüğü üzere Kıbrıs'ta şikâyet eden ve şikâyet edilen kişilerin dağılımında ilk sıra reaya-reaya arasında gelen şikâyetler yer almaktadır. Daha sonra ise sırası ile reaya-yönetici, yönetici-yönetici şikâyetleri şeklinde devam etmektedir. Şikâyetler arasında yöneticilerin yapmış olduğu şikâyetlerin de görülmesi yaşanan sıkıntıların sadece ahalî tabanında hissedilmediğini aynı şekilde yöneticilerinde sorun ve anlaşmazlıklar yaşayarak mağdur oldukları görülmektedir. Bu durum da şikâyet mekanizmasının kullanımında herhangi bir statü farkının görülmediği ve her kesimden insanların bu sisteme başvurarak hakkını aradığını görülmektedir.

Şikâyet Eden ve Şikâyet Edilen Kişilerin Dini Kimlikleri

Osmanlı Devleti'nde şikâyet hakkını kullanan kişiler, sosyal kimliklerine göre bir ayrıma tabi tutulmadığı gibi dini inançlarına göre de bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Müslümanların başvurduğu şikâyet müesseselerini ve şikâyet etme yollarını hiçbir fark olmaksızın kullanma hakkına sahip olmuşlardır. Müslüman bireylerin kadı mahkemelerine başvurduğu gibi gayrimüslim ahalide müracaat ederek yaşamış olduğu haksızlık ve anlaşmazlıkların şer'i kanunlara göre çözümlenmesini talep

etmişlerdir. Ayrıca yaşadıkları problemler ile ilgili şeyhülislamdan fetva dahi alabilmişlerdir. İncelenen atik şikâyet defterleri doğrultusunda şikâyet hakkını kullanan ve şikâyet edilen kişilerin Müslüman-gayrimüslim oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

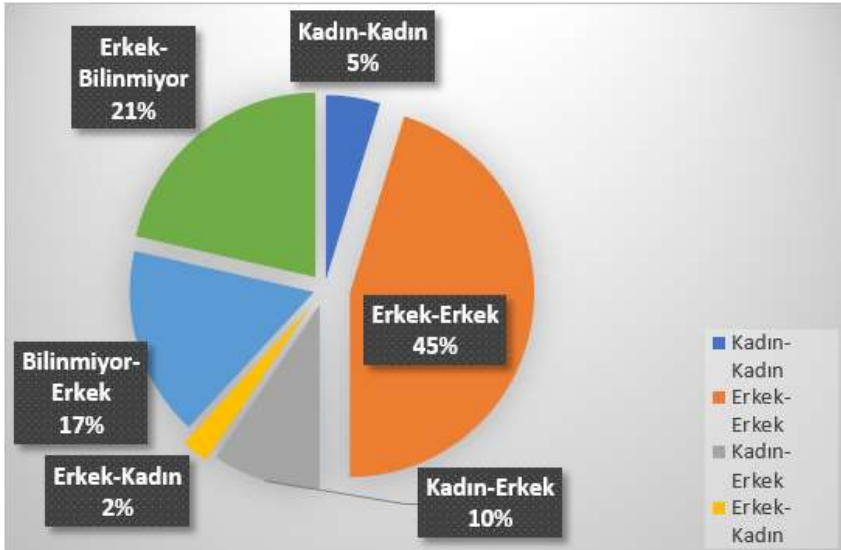

Grafik 3: Şikâyet Eden ve Edilen Kişilerin Dini Kimliklerine Göre Dağılımı

Tabloda görüldüğü gibi şikâyetlerden %48'i Müslüman-Müslüman arasında yaşanan sorunları içermektedir. Bu da şikâyet mekanizmasının Müslüman ahali tarafından daha çok kullanıldığı bilgisini vermektedir. Ancak bu sırayı %14 oranla Müslüman-gayrimüslim şikâyetleri, yine %12 oran ile gayrimüslim-bilinmiyor, %10 oranla bilinmiyor-Müslüman %7 oran ile Müslüman-bilinmiyor, %5 oranla gayrimüslim-gayrimüslim ve %2 oran ile de gayrimüslim-Müslüman ve bilinmiyor-gayrimüslim kategorisi izlemektedir. Bu durum şikâyet mekanizmasının aktif olarak en çok Müslümanlar tarafından kullanıldığını gösterdiği gibi Kıbrıs'ta yaşanan anlaşmazlıkların yine en fazla Müslümanlar arasında olduğunu da göstermektedir.

Şikâyet Eden ve Şikâyet Edilen Kişilerin Cinsiyeti

Şikâyet hakkını kullanmak isteyen bireylerin cinsiyetlerinin kadın veya erkek olmasının hiçbir farkı bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün tebaanın cinsiyetine bakılmadan yapılan şikâyet müracaatları kabul edilir ve işleme alınır. Bu başlık altında incelenen defterlerde şikâyet hakkını kullanan kişilerin cinsiyetlerine göre orantısal dağılımı, şikâyet eden/edilen kadın ve erkekler arasındaki oranın ne derecede olduğu bilgisine ulaşılabilir. Bu durum da bize toplumda haksızlığa uğrayan ve birtakım anlaşmazlık yaşayan kadın veya erkeklerin hangisinin ne oranda şikâyet mekanizmasını kullandığı bilgisini vermektedir. Atık şikâyet defterlerine göre şikâyet müracaatında bulunan ve şikâyet edilen kişilerin cinsiyetlerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

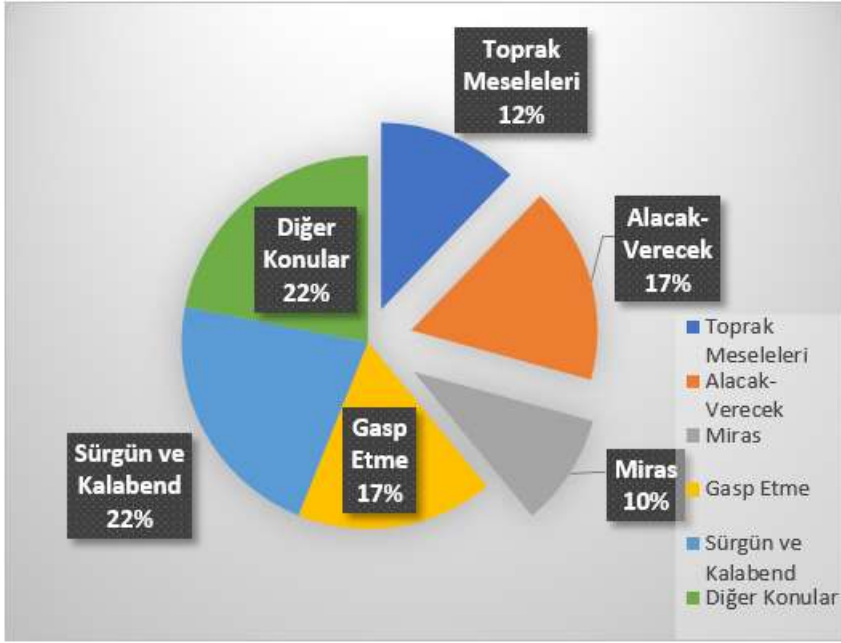
Grafik 4: Şikâyet Eden ve Edilen Kişilerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Tabloya bakıldığında şikâyet eden veya edilen kişiler arasında erkeklerin %45 gibi yüksek bir oranla ilk sırada yer aldığı sonrasında ise %21 oranla erkek-bilinmiyor, %17 oranla bilinmiyor-erkek, %10 oranla kadın-erkek, %5 oranla kadın-kadın ve %2 oranla erkek-kadın kategorisi yer almaktadır. Buna göre şikâyet mekanizmasını kullanan kadınların sayılarının çok az olduğu, kadınlar tarafından şikâyet edilen kadın

sayısının erkekler tarafından şikâyet edilen kadın sayısından fazla olduğu tespit edilmiştir.

Kıbrıs'tan Divân-ı Hümâyûna Yansıyan Şikâyet Konuları

İncelenen kaynaklarda şikâyet müracaatları ile ilgili herhangi bir konu sınırlaması bulunmamaktadır. Bu durum, Divân-ı Hümâyûn'a yansıyan şikâyetlerin çeşitliliğini artırmakta ve Kıbrıs'ta yaşanan sorunların hangi alanlarda yoğunlaştığı, sorunların sebebinin ne olduğu hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca iktisadi, içtimai ve hukuki alanlarda yaşanan anlaşmazlıkların ve haksızlıkların herhangi bir ayırım olmadan soruşturma ve kovuşturmaya tabi tutulması, bozulan müesseselerin tespitinde, sorunların yoğunlaştığı alanların yeniden nizamında ve mahalli görevlilerin teftiş ve stabilizasyonunun sağlanması hususunda şikâyet defterleri önemli bir yardımcı kaynak olma özelliğine sahiptir. Şikâyet defterlerine yansıyan anlaşmazlıklar ve sorunların haricinde o dönemde kadı sicillerine yansıyan şikâyetler de bulunmakta olup çalışma içerisinde Kıbrıs şeriyeye sicillerinde yer alan şikâyet kayıtlarından ve münferit olarak T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivinde bulunan arşiv kaynaklarından da faydalanılmıştır. Ancak tablolarda kategorize edilerek verilen oranlar 11 adet Atik Şikâyet Defterlerinden çıkan şikâyet kayıtlarına aittir. Bu başlık içerisinde Kıbrıs'ta yaşanan anlaşmazlıklar ve haksızlıklar birtakım başlıklar altında tasnife tabi tutulmuştur. Çalışmada yer alan konular; toprak meseleleri, alacak-verecek anlaşmazlıkları, miras davaları, zorbalık, sürgün, kalabend ve diğer konular şeklinde tasnif edilmiştir. Kıbrıs'ta şikâyet edilen konuların tasnifi ile ilgili konu dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Grafik 5: Şikâyetlerin Konularına Göre Dağılımı

Tabloda görüldüğü üzere sürgün, kalabend ile ilgili kayıtlar ve diğer konular olarak kategorize edilen kayıtlar %22 oranla ilk sırada olup sonrasında %17 oranla zorbalık ve alacak-verecek meseleleri, %12 oranla toprak meseleleri ve %10 oran ile miras davaları bulunmaktadır.

Toprak Meseleleri

Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısında toprak ve toprağın ziraat edilmesi sonucu elde edilen mahsuller önemli bir yere sahiptir. Bunun sebebi ise mahsuller üzerinden alınan vergilerin devlet ekonomisine önemli derecede katkı sağlamasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağı toprak işletmeleri üzerinden elde edilmektedir. Halk toprağı işleterek buradan elde etmiş olduğu mahsullerden ya bir kısmını ya da mahsule denk gelen bedeli devlete ödeyerek vergi sistemi içerisindeki yerini almış olurdu.⁴⁹ Osmanlı Devleti, eyaletleri mali olarak "Has ve Salyane" şeklinde iki kısma ayırmıştır. Has özelliğine sahip olan

⁴⁹ Buket Çelik, *Ahkam Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Sivas Eyaleti (1742-1774)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sivas, 2020, s. 113.

eyaletler; sancak, kaza ve dirlik şeklinde kendi içerisinde üç kısma ayrılmıştır⁵⁰. Tımar adı ile de bilinen dirlik sistemi ise fonksiyonuna göre has, zeamet ve tımar şeklinde sınıflandırılmıştır⁵¹. Has, hükümdar ve ailesi ile aylık geliri 100.000 akçe olan yüksek derecedeki idari görevlilere (sancakbeyi, beylerbeyi vs.) verilen topraklardır⁵². Zeamet ise 20.000-100.000 akçe arasındaki dirliklere denilmekte olup, zeamet işletenlere ise zaim adı verilmektedir⁵³. Tımar sistemi ise ordunun süvari ihtiyacını karşılaması sebebi ile askeri yapının ayrıca vergi alınması sebebi ile iktisadi yapının temelini oluşturmaktadır.⁵⁴

İncelenen defterlerde toprak meseleleri ile ilgili yapılan şikâyetler, bağ, bahçe ve araziye müdahalede bulunma ve zapt etme sorunların olduğu tespit edilmektedir. Bu duruma örnek olarak Şubat 1789 tarihinde Lefkoşe kazası sakinlerinden el-Hac Mehmet adlı kişinin giderek yapmış olduğu şikâyet kaydında, Lefkoşe sakinlerinden Hacı Osman adlı kişinin Lefkoşe kazası toprağında mülkiyet üzere tasarrufunda olan bir kıt'a bahçe mülkü ile miktarı belli eşyasını beş sene önce hayatta ve akıl sıhhati yerinde iken kendisine hibe ederek verdiğini ve kendisinin de kabul edip, aldığını ifade etmiştir. Ancak bu duruma kimsenin müdahale etmesi gerekmediği halde babası vefat edince veresinden kardeşi Mehmet Sadık ile isimleri belli bazı kişiler ortaya çıkarak söylenen bahçenin ve eşyaların kendisine hibe edildiğini kabul etmediklerini ve mirasa dahil edeceklerini söyleyerek müdahalede bulduklarını bildirmiştir. Bu konu ile şeyhülislamdan fetva verildiğini belirterek verilen fetva doğrultusunda davanın görülmesinin ve müdahalenin ortadan kaldırılmasını istediğini bildirmiştir. Davanın mahallinde görülmesine dair Lefkoşe kazası naibine hitaben emir verilmiştir⁵⁵. İncelenen şikâyet kaydında, kişiye hibe olarak verilen yerlerin, hibe eden kişinin ölümü üzerine mirasçıları tarafından geri alınma isteği ile müdahale edildiği görülmektedir.

⁵⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul, 2020, s. 221.

⁵¹ Halil İncalık, "Tımar", *DİA*, 41 (2012), s. 169.

⁵² Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, "Has", *DİA*, 16 (1997), s. 268.

⁵³ Erhan Afyoncu, "Zeamet", *DİA*, 44 (2013), s. 162.

⁵⁴ İncalık, a.g.m., 2012, s. 168.

⁵⁵ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 40/167.

Toprak sorunları arasında yaşanan anlaşmazlıklardan bir diğeri de su sorunlarıdır. 1789’da Kıbrıs adasında olan Lefkoşe kazasında Geriniye nahiyesine bağlı Vasliye Köyü sakinlerinden Hacı Ömer oğlu Mehmet adlı kişi giderek, babadan oğula mutasarrıf olduğu köy toprağında olan bağ ve bahçesine kadimden beri akan suda kimsenin alakası olmadığını belirtmiştir. Ancak yine adı geçen köyden Papaz Antimo adlı zımminin ortaya çıkarak, “ol su mahsus ve müstakil bizimdir” diyerek fuzuli müdahalede bulunduğunu bildirmiştir. Kişi bu konuda fetva aldığını, şer’ tarafından hüccet ve ilam verildiğini bildirmiştir. Hüccet, ilam ve fetva doğrultusunda hareket edilerek kişinin müdahalesinin men edilmesini istemiştir. Bu durum üzerine davanın mahallinde şerle görülmesi için emir verilmiştir.⁵⁶ İncelenen defterlerde gayrimüslimler arasında da toprak anlaşmazlıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Mesela, Aralık 1801 tarihinde Osmanlı tebaasından olan zımminin bir kişinin arazisini, Fransa keferesi taifesinden birinin zapt etmesi sonucu olayın yargıyı taşıdığı görülmektedir. Kıbrıs Adası’nda olan Tuzla kasabası naibine yazılan hükümde; Çozepe Ovanis adlı zımminin giderek, bu kişinin Tuzla kasabasında oturduğu ve yine bu kasabada 20 seneden fazla senet ile tasarrufunda olan hudutları belli arazisine kimsenin karışmaması gerekirken Fransa keferesi taifesinden Esteber adlı Fransalının bin iki yüz (boş) senesinden beri bahsedilen arsasını haksız yere ve senetsiz zapt ettiğini söylemiştir. Böylece kendisine zulüm edildiğini bildirip adı geçen Fransalının haksız yere zapt ettiği arsası ile zapt ettiği senelerin kirasını kendisine aldırılması ve ihkak-ı hak olunması hususunda emr-i şerif rica etmiştir. Bunun üzerine Divân-ı Hümâyûn’dan gerekliliği sorulduğunda Ovanis’in anlattığı üzere arsanın kendisine geri verilerek Esteber adlı Fransalının arsayı zapt ettiği senelerin kirasının da alınarak mahallinde şerle görülmesi için emr-i şerif çıkması gerektiği yazılmıştır. Bunun üzerine anlatıldığı üzere amel olunmasına dair emir verilmiştir.⁵⁷

Toprak ile ilgili yaşanan bir diğer sorun ise, zeamet sahibinin ölümü üzerine zeametın miras olarak intikali esnasında yaşanan anlaşmazlıklardır. Nitekim 1791’de Kıbrıs sancağında Magosa nahiyesinde 23.500 akçe zeamete mutasarrıf olan Hüseyin veled Hasan’ın vefatı üzerine zeametın oğlu Hasan’a geçmesi ve ilam olunarak

⁵⁶ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 114/494.

⁵⁷ BOA., A.DVNSŞKT.d., 200: 107/472.

tevcih olunması gerektiği bildirilmiştir. Ancak zeamet şartlarına göre zeametın adı geçen Hasan'a tevcih edilmesi gerekirken, Kıbrıs muhassılı açgözlü davranarak 500 kuruş rüşvet isteyerek adı geçen Hasan'a zulüm etmiştir. Bu durum üzerine Defterhane-i Amiredeki ruznamçe defterlerine bakılmış ve anlatıldığı üzere olduğu tespit edilmiş olup durumun mübaşir marifetiyle bildirilmesi istenmiştir.⁵⁸ Toprak ile ilgili ahali arasında yaşanan anlaşmazlıklar arasında tarla gaspına dayanan şikâyetlerde bulunmaktadır. Bu konu ile ilgili 28 Temmuz 1804 tarihli kayıta; Lefkoşe sipahilerinden Mehmet, Ahmet ve diğer Mehmet adlı kişiler, meclis-i şer' de tımarları olan Luricina köyü sakinlerinden Fatma adlı kadının vefatı üzerine tasarrufunda olan tarlaların tapuya müstehak olması ile Süleyman ibn-i Osman adlı kişinin adı geçen tarlaları gasp ettiğini bildirmiştir. Ancak adı geçen Osman iddiaları kabul etmeyerek bu yerleri köy sipahilerinden olan Zaim Hasan Ağa, İbrahim ve Mehmet adlı sipahilerin kendisine verdiklerini söyleyerek bu durumu şahitler ile ispat etmiştir. Bu durum üzerine Lefkoşe sipahilerden Mehmet, Ahmet ve diğer Mehmet adlı kişiler, davadan men edilmiştir⁵⁹

Alacak-Verecek

Alacak-verecek davaları borç alan kişilerin borçlarını çeşitli bahaneler öne sürerek ödemeyip alacaklı kişiyi mağdur etmeleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ancak kimi zaman kişinin kimsede borcu olmadığı halde bazı kişilerin borcu olduğu düşüncesi ile yaptıkları zulümler neticesinde de bu davalar görülmüştür. İncelenen dönemde, alacak-verecek davaları, atik şikâyet defterlerinde %17 oranına sahiptir. Atik Şikâyet defterlerinde alacak-verecek ile ilgili kayıtlarda, taraflar arasında borcu veren ve alan kişinin kimlikleri, görevleri, unvanları, cinsiyetleri, dini kimlikleri ve ikamet yerleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Nitekim bu durum şikâyet kayıtlarına "Kıbrıs ceziresinde vaki Tuzla kazası mütemekkinlerinden Yanaki veled Hristo Dodo nam zımmının mukaddeme helak olan Franca tüccarından Celirdoble? nam tacir zimmetinde iki yüz bir senesinde ba-temessük iki bin guruş ve iki yüz iki senesinde dahi penbe bahasından iki bin elli yedi guruşunu cem'an dört bin elli yedi guruş alacak hakkı olub...⁶⁰ / Kıbrıs ceziresinde mütemekkin

⁵⁸ BOA., A.DVNSŞKT.d., 198: 112/339.

⁵⁹ 24 Numaralı Kıbrıs Şerhiye Sicili, s. 66.

⁶⁰ BOA., A.DVNSŞKT.d., 200: 60/206.

Yogos zımmi Ordu-yı Hümâyûn'a arzuhal idüb cezire-i mezbure sakinlerinden malumü'l-esami kesan ve tüccar zimmetlerinde bin iki yüz on senesinden berü ba-defter-i müfredat malumü'l-mikdar alacağını taleb..."⁶¹ şeklinde yansımıştır. Alacak-verecek davaları ile ilgili şikâyet kayıtlarında verilen borcun cinsi, nakit ise miktarı, borcun verildiği tarih ve bazı kayıtlarda kanıt olması açısından temessük ve defter gibi birtakım evraklar ile ilgili de bilgi yer almaktadır. Nitekim Eylül 1789 tarihli bir hükümde, Lefkoşe sakinlerinden el-Hac Mehmet nam kimesne Rikâb-ı Hümâyûn'a arzuhal ile yapmış olduğu şikâyet başvurusunda Kıbrıs Adası'nda oturan tercüman Yorgaki adlı zımmi zimmetinde 12.810 kuruş alacak hakkının olduğunu ifade etmiş. Alacak hakkını bahsi geçen Yorgaki'den defalarca istemesine rağmen karşı çıkarak vermediğini bildirmiştir. Bu durum üzerine davanın başka bir husus için görevlendirilmiş olan mübaşir eliyle mahallinde şer'i kanun üzere görülmesi için karar verilmiştir.⁶² Belgede de görüldüğü gibi alacaklı kişi ilk aşamada alacağını karşı taraftan kendisi talep ederek kendi aralarında halletme yoluna gitmiştir. Ancak karşı tarafın borcunu vermeyerek zorluk çıkarması üzerine anlaşmazlık Divân-ı Hümâyûn'a yansımıştır.

Alacak-verecek davalarının bazen birden fazla kişi arasında geçtiğine ve taraflar arasında farklı din mensuplarının olduğuna dair kayıtlara da rastlanmıştır. Mesela Mayıs 1789 tarihinde el-Hac Mehmet, Yorgaki, Lefkoşe kazası sakinlerinden el-Hac Mustafa, Ebubekir ve Atanferzade damatları ile sair isimleri belli kişilerde peksimet bahasından 16.200 kuruş alacak haklarının bulunduğunu ve defalarca istedikleri halde zorluk çıkardıklarını ve vermediklerini bildirerek şikâyet başvurusunda bulunmuşlardır. Bu durum üzerine davanın mahallinde şer'le görülmesine karar verilmiş ve Lefkoşe kazası naibine ve Kıbrıs muhassılına hitaben emir yazılmıştır⁶³. Haziran 1789 tarihinde kadı huzurunda yapılan mahkemede kişiler üzerindeki alacak miktarı sabit görülmüş ve bu miktarın kişilerden tahsil edilmesine dair karar çıkmıştır.⁶⁴

⁶¹ BOA., A.DVNSŞKT.d., 200: 77/256.

⁶² BOA., A.DVNSŞKT.d., 196: 35/153.

⁶³ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 119/516.

⁶⁴ 21 Numaralı Kıbrıs Şeriyye Sicili, s. 117.

Alacak-verecek davalarında şikâyet edilen kişinin yapılan şikâyeti inkâr ederek kabul etmediği ve yalanladığı durumlarla da karşılaşmış, bu durumda mahkeme şikâyetçi olan tarafın iddiasını ispatlamasını istemiştir. Kişi bu durumda mahkemeye delil ve şahit sunarak iddiasını ispatlama yoluna gitmiştir. Nitekim 20 Ekim 1788 tarihli Kıbrıs Şeriyeye Sicili kaydında; Çiftebüçakoğlu Abdullah ile Rabia binti Derviş arasında yaşanan alacak-verecek davasında Rabia'nın davayı inkâr etmesi üzerine iddianın ispatı istenmiş, bu durum üzerine es-Seyyid el-Hac Mustafa bin Salih ve Mehmet bin Salih adlı kişilerin şahadetleri ile kişinin suçu sabit olduğu kararı verilmiştir.⁶⁵

Miras

Kıbrıs'tan Divân-ı Hümâyûn'a yansıyan miras ile ilgili şikâyetler, genellikle ya varisler arasında paylaşım esnasında çıkan sorunlardan ya da herhangi bir bağı bulunmayan kişilerce mirasın zapt edilmesinden çıkan anlaşmazlıklardan meydana geldiği görülmüştür. Nitekim varisler arasında meydana gelen miras anlaşmazlıklarına Şubat 1789 tarihli şikâyet kaydı örnek olarak gösterilebilir. Lefkoşe sakinlerinden Ayşe adlı kadın Divân-ı Hümâyûn'a giderek yapmış olduğu şikâyetinde Lefkoşe kazası sakinlerinden kızı Fatma ile birlikte Lefkoşe kazası toprağında olan sınırları belli ev ve dükkân mülkünü ortak olarak tasarruf ettiklerini ancak kızının vefatı üzerine bu yerlerin hisseleri ile mal, eşya ve bakır kap kacakların şer'i kanunlar gereği kendisine ve kızının eşi Hacı Ali'ye kaldığını ifade etmiştir. Ancak Ali kendisine düşen hisse ile yetinmeyerek ve ispat etmeden ev ve dükkân hissesini eşinin ölmeden evvel kendisine sattığını söyleyip zorla zapt etmiştir. Bu durum üzerine Ayşe konu ile ilgili Şeyhülislamın fetva verdiğini, verilen fetva doğrultusunda davanın görülerek adı geçen ev ve dükkân mülkünden kendi hissesi ile miras olarak kızından kalan hisselerin kendisine iade edilmesini istemiştir. Lefkoşe kazası naibine ve Kıbrıs muhassılına hitaben yazılan hükümde dava ile ilgili hilafına emir yok ise davanın mahallinde şer'i kanunlar üzerine görülmesi emri verilmiştir.⁶⁶ Yine Mayıs 1789 tarihli bir şikâyet kaydında Lefkoşe sakinlerinden Nefise adlı kadın babasının vefat ettiğini ve terekesinin kendisine ve kız kardeşine kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca miras hisselerinin paylaşıldığı ve herkesin üzerine düşen payı almış

⁶⁵ 21 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 4.

⁶⁶ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 39/166.

olduğu halde kız kardeşinin 4.000 kuruşluktan fazla akçesini zorla alarak zulüm ettiğini ve el konulan hakkının kendisine iade edilmesini istediğini bildirmiştir. Bu durum üzerine Lefkoşe mollasına ve Kıbrıs muhassılına hitaben başka husus için o mahalde bulunan mübaşirin marifetiyle davanın şer'le görülmesi için emir gönderilmiştir.⁶⁷ İncelenen hükümlerde, mirasın kimin vefatı üzerine kaldığı, varislerin vefat eden kişiye olan yakınlığı, miras olarak kalan mal, mülk ve eşyaların cinsi ve miktarı, hisse paylaşımları ve bireylerin ikamet yerleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Miras davaları ile ilgili yaşanan anlaşmazlıklar, şikâyet mekanizması aracılığı ile mahkemeye taşındığında Divân-ı Hümâyûn'un, davaları mahalline sevk ettiği ve bazen de davanın o mahalde bulunan bir mübaşir vasıtası ile yerel mahkeme de çözülmesine dair kararlar verdiği görülmüştür. Nitekim Ağustos 1789 tarihinde Hafize adlı kadının yapmış olduğu şikâyet bu duruma örnek teşkil etmektedir. Hafize adlı kadın mu'takası⁶⁸ Selim'in vefatı üzerine mirasının kendisine, Selim'in kızı ve eşine kaldığını ancak bu kişilerin kendilerine düşen hisseye kanaat etmediklerini, bütün mirası zapt ederek zulüm ettiklerini bildirmiştir. Hafize, el-Hac Mehmet Ağayı vekil olarak tayin ettiğini belirterek hakkının adı geçen kadınlardan alınıp vekiline teslim edilmesi için emir ricasında bulunmuştur. Bu durum üzerine Lefkoşe mollasına ve Kıbrıs muhassılına hitaben davayı marifetleri ile mahallinde şer'i hukuk üzere görmelerini kişiye hakkının verilmesine dair emir verilmiştir.⁶⁹ Miras konusunda yaşanan anlaşmazlıkların Kıbrıs şeriyye sicillerine de yansıdığı görülmüştür. Bu konu hakkında 29 Aralık 1799 tarihli bir kayıta; Tuzla İskeleyi'nde vefat etmiş olan Moralı Nikola Arvayanaki'nin varisleri olan Ursula ve Anna'nın arzuhal ile yapmış oldukları şikâyetlerinde, Lefkoşe Piskoposu Hrisantos ve Tuzla piskoposu Meltiyos'un kendilerine kalan mirasa el koyduklarını defalarca talep etmelerine rağmen vermediklerini bildirmişlerdir. Açılan dava sonucunda Meltiyos ve Hrisantos'un önceden görülen davada, kalan

⁶⁷ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 147/643.

⁶⁸ Mu'tak, "azat edilmiş, azatlı köle" anlamına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, a.g.e., s. 805.

⁶⁹ BOA., A.DVNSŞKT.d., 195: 49/202.

miras karşılığında 4.350 kuruş verdiklerini ispat etmeleri üzerine davanın reddedildiği görülmüştür.⁷⁰

Gasp Etme

Gasp kelimesi sözlükte “zorla alma, zapt etme, kapma⁷¹, sahibinin izni olmayarak bir malı cebren ve alenen alma⁷²” anlamlarına gelmektedir. İncelenen şikâyet kayıtlarında, kişinin rızası dışında zorla alınan mal, eşya veya zahire gasp eden kişinin elinde mevcut ise ilk olarak malın iade edilmesi istenmiştir. Nitekim Mayıs 1789 tarihli bir şikâyet kaydında, el-Hac Ali adlı kişi Divân-ı Hümâyûn’a giderek yapmış olduğu şikâyetinde 1200 senesinde iltizamında olan Kıbrıs adası Karsofu kazasına bağlı Bolu Çiftliği diye bilinen vakıf çiftliğini Lefkoşa sakinlerinden Hüseyin Ağa adlı kişi 1201 senesinde kendi üzerine aldığını ifade etmiştir. Ali çiftlik içerisinde bulunan ve defterde yazılı olan aletleri mültezime teslim ettiğini ve buna kimsenin müdahale etmesi gerekmediği halde Hüseyin’in ortaya çıkıp “senin zimmetinde çiftlik-i merkumun alat ve eşyası kalmış idi” diyerek zorla ve kanunlara karşı olarak kendisinin 650 dönüm miktarı zira’ olunmuş buğdayını, arpasını ve 100 kantar pamuğuyla 10.000 kuruş nakit akçesine zorla el koyarak zulüm ettiğini bildirmiştir. Hüseyin’in bu şikâyet ile kendisinden haksız olarak alınan mahsullerinin ve akçesinin Ali’den alınarak kendisine verilmesini istediğini söylemiştir. Bu durum üzerine Lefkoşe kazası naibine hitaben davanın şer’le görülmesi için emir yollanmıştır⁷³. Yine Haziran 1789 tarihli bir diğer şikâyet kaydında; Lefkoşe sakinlerinden el-Hac Hasan, el-Hac Mehmet ve diğer Mehmet adlı kişiler, kendi hallerinde kimseye karışmazlar iken Lefkoşe’den Serkez ve kardeşi Ernin adlı zimmilerin kendi hallerinde olmayarak yüksek bina inşa ettiklerini ve kendilerine zarar verdiklerini söyleyerek bu kişilerin def’ edilmelerini istemişler ancak kişiler bununla da kalmayarak ehl-i örfe dayanarak kendilerine ait pamuk ve sair eşyalarının 2.000 kuruşluktan fazla mal ve eşyalarını gasp ederek zulüm etmişlerdir. Bu durum üzerine kişilerin

⁷⁰ 22 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 83

⁷¹ Devellioğlu, a.g.e., s. 320.

⁷² Şemseddin Sami, İstanbul, 1978, s. 967; Akalın ve diğerleri, a.g.e., s. 905.

⁷³ BOA., A.DVNSŞKT.d., 194: 137/637.

yaptıkları evin yüksekliğinin araştırılması, davanın mahallinde görülerek sonucun İstanbul'a bildirilmesi için emir gönderilmiştir.⁷⁴

Taşınabilir mal ve eşyalar dışında, taşınmaz mülklerin de “fuzuli zapt” adı altında gasp edildiği ve bu durumda kişinin zapt ettiği senelere ait kira bedelinin istendiği görülmüştür. Mesela Aralık 1801 tarihli bir hükümde; Kıbrıs Adası'nda olan Tuzla kasabası sakinlerinden Çozepe Avanis adlı zimmi, Tuzla kasabasında 20 seneden fazla süredir senet ile tasarrufunda bulunan arsasına herhangi bir müdahaleye gerek olamamasına rağmen Fransa keferelü tairesinden Estebir adlı kişinin fuzuli olarak zapt ettiğini bildirmiştir. Ayrıca kişinin bin iki yüz on (boş) senesinden beri el koyduğu arsasının zapt ettiği süre zarfındaki yıllara yönelik kirasının kişiden alınarak kendisine verilmesi için emir çıkmasını istemiştir. Bu durum üzerine Divân-ı Hümâyûn'dan sorulduğunda adı geçen Fransalı'nın senet ile tasarruf edilen bu yeri zapt ettiği doğru ise kişinin gerekli kira bedelini vermesini ve davanın mahallinde şer' üzere görülmesi için emir gönderilmiştir⁷⁵ şeklinde ifade edilmiştir.

Sürgün ve Kalabend

Osmanlı Devleti'nde nizamının korunması, toplumsal yapının, emniyet ve asayişin istikrarının sağlanması için birtakım kanun ve kurallar bütünü oluşturulmuştur. Bu kanun ve kurallar neticesinde devlet işleyişini sekteye uğratabilecek olan ne tür olumsuz ve kanuna aykırı davranış çeşitleri varsa bunların engellenmesi amacı ile birtakım cezalar uygulanmıştır. Bu cezalar oluşturulurken işlenen suçların vermiş olduğu zararın boyutu dikkate alınmıştır.⁷⁶ Uygulanan cezalar içerisinde sürgün, kalabend, hapis, kürek ve idam yer almaktadır. Sürgün, bir bireyin veya bir grubun işlemiş olduğu suçlar neticesinde belirli bir süreliğine veya kişinin hayatta kaldığı süre boyunca bulunduğu yerden başka bir yere

⁷⁴ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 147/642.

⁷⁵ BOA., A.DVNSŞKT.d., 200: 107/372.

⁷⁶ Ahmet Aksın, Suha Oğuz Baytimur, “Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Suçlar ve Cezalar (1789-1839)”, XVII. *Türk Tarih Kongresi*, IV/1 (2018), s. 395-396; Suha Oğuz Baytimur, “Osmanlı Devleti'nde Kalabend ve Sürgün Cezalarının Uygulamaları ile Mahkûmların Serbest Bırakılmaları (1789-1849)”, II. *Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, I (2016), s. 831-832.

gönderilerek cezalandırılmasına denilmektedir.⁷⁷ İncelenen atik şikâyet defterlerinde olumsuz davranışlarda bulunarak Kıbrıs'a sürgün edilen devlet görevlilerinin kayıtlarına ve sürgün cezası alan kişilerin af edilerek serbest bırakılmasına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlar, şikâyet niteliğinde olmayıp suç işleyen kişinin kimliği, görevi, işlediği suç, sürgün edildiği yer ve serbest bırakılma isteği hakkında bilgilere havi kayıtlardır. İncelediğimiz Atik Şikâyet Defterlerinde yer alan ve Kıbrıs'la ilgili olan bu tür belgeleri değerlendirmeye almayı uygun gördük.

Mesela Haziran 1790 tarihli bir kayıta bundan önce olumsuz harekete cesaret ettiği sebebiyle ferman ile Magosa kazasına sürgün edilen Bender Kalesi zabiti eski Serturnalı Ahmet, Bender Kâtibi İbrahim ve salyanecisi İsmail Çavuş'un mübarek günlere hürmeten af edilmeleri ve serbest bırakılmaları istenmiş. Bu durum üzerine Magosa naibine ve yeniçeri zabıtına kişilerin af edildikleri ve serbest bırakılmaları için emir gönderilmiştir.⁷⁸ Ayrıca sürgün edilen kişilerin sürgün yerine gönderilmeleri esnasında refakat edecek görevli ve kişinin emir olmadan serbest bırakılmamasına dair uyarı niteliği taşıyan hükümler de bulunmaktadır. Nitekim Ekim 1790 tarihli bir kayıta; Eski topçu başı Hasan Ağa'nın hilaf-ı rıza hareketleri sebebi ile Magosa Kalesi'ne sürgün edildiğine dair ferman çıkmış ve adı geçen Topçu Hasan'ın bulunduğu yerden Magosa'ya götürülmesi için ocak tarafından mübaşir tayin edilmiştir. Tayin edilen mübaşirden, sürgün edilen kişiye gideceği yere kadar refakat etmesi, emir olmadan serbest bırakılmaması, yolda başka bir yere gitmemesine dikkat edilmesi ve gidilecek yere ulaşıldığında ilam ile bildirilmesini istendiği görülmüştür.⁷⁹

Yine Ekim 1791 tarihli diğer bir kayıta; şuuruna hâle geldiği sebebi ile Magosa'ya sürgün edilen ulemeden Mehmet Tahir adlı kişinin 13 sene Magosa'da ikamet ettiğini ancak yaşlandığı ve zorlandığı ve perişan olduğu sebebi ile haline merhamet edilerek af edilmesi ve serbest bırakılması istenmiş⁸⁰. Kasım 1791 tarihinde bu defa ulema Mehmet

⁷⁷ Talip Türcan, "Sürgün", *DİA*, 38 (2010), s. 164; İsmail Altınöz, "Osmanlı Devleti'nde Kalabendlik Cezasının İnfazına Dair Notlar", *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20/1 (2021), s. 273.

⁷⁸ BOA., A.DVNSŞKT.d., 197: 141/482.

⁷⁹ BOA., A.DVNSŞKT.d., 199: 33/137.

⁸⁰ BOA., A.DVNSŞKT.d., 198: 142/441.

Tahir arzuhal ile halini anlatarak af edilme isteğinde bulunmuş ancak Kuyud-ı Ahkam’a bakıldığında kişi ile ilgili kayıt bulunmadığı sebebi ile kişinin sürgün edilme sebebi, töhmeti ve mübaşirinin kim olduğuna dair bulunduğu yerdeki sicil-i mahfuzdan kişinin kaydına dair evrak gönderilmesini ve konunun araştırılarak İstanbul’a bildirilmesi ile ilgili emir verilmiştir⁸¹. Bu durum üzerine Ocak 1792 tarihinde Lefkoşe mollası ilam ile Kıbrıs muhassılı ise arzuhal ile vermiş oldukları cevaplarında Gürcü asıllı (boş) adlı kişi olarak kaydedilen kişinin Mehmet Tahir olduğu kişinin aklını yitirdiği sebebi ile malul edildiği ve vazifesi dışında kötü sözler kullandığı sebebi ile H.1194 (M.1780) yılında sürgün edildiği bildirilmiştir. Bu kişinin emri şerifte adının Mehmet Tahir olarak geçtiği, beş vakit namazını kılarak ibadeti ile meşgul olduğu için af edilmesini istediklerini belirtmişlerdir. Böylece kişinin vazifesi dışında konuşmaması ve dilini sakınması şartı ile af edilmesine karar verilmiştir.⁸² 5 Mart 1792 tarihinde Kıbrıs şeriyeye sicilline de kişinin affedildiğine dair kayıt düşüldüğü görülmüştür.⁸³ İdari görevlilerin işledikleri suçlar neticesinde sürgün edildiklerine dair kayıtların Kıbrıs Şeriyeye Sicillerine de yansıdığı görülmektedir. Nitekim 19 Haziran 1799 tarihli bir kayıta; Söğüt kasabası naibi Seyyit Osman Efendi ile Söğüt ayanı Abdulhalim adlı kişinin ittifak ederek her sene Salyane defterlerine kendileri için ve hususi olarak bölükbaşı adı ile her bir köyde oturttukları haşeratın masrafları için çok fazla akçe yazıp topladıkları sebebi ile bu kişilerin Kıbrıs’a sürgün edilmesine dair ferman çıktığı görülmüştür.⁸⁴

Kalabend sözlükte “kaleye bağlanmış, bir kale içinde yaşamaya hüküm giymiş olan” anlamına gelmekte⁸⁵ olup Arapça” kal’a” ve Farsça “bend” kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir⁸⁶. Kalabend cezası bir kişinin yapmış olduğu suç sebebi ile kalenin dışına çıkmamak şartı ile hapsedilmesi manasına gelmektedir.⁸⁷ İncelenen şikâyet defterlerindeki kalabend ile ilgili kayıtlar şikâyet kaydı özelliği taşımamaktadır. Bu kayıtlar da sürgün ile ilgili kayıtlarda olduğu gibi

⁸¹ BOA., A.DVNŞŞKT.d., 198: 161-162/499.

⁸² BOA., A.DVNŞŞKT.d., 198: 214/665.

⁸³ 21 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 208.

⁸⁴ 22 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 39.

⁸⁵ Devellioğlu, a.g.e, s. 556.

⁸⁶ Altınöz, a.g.m., s. 270.

⁸⁷ Baytimur, a.g.m., 2016, s. 837.

kişinin kimliği, işlediği suç ve kişinin cezasının uygulanacağı yere ulaşana kadar dikkat edilmesine dair tembihleri içeren kayıtlardan meydana gelmektedir. Nitekim Şubat 1790 tarihli bir kayıтта Limni voyvodası olan Ahmet'in harpli kefereye zahire satmaya cesaret ettiği ve ahaliye zulüm ve zorbalıkta bulunduğuna dair gönderilen ilamlar neticesinde kişinin te'dib edilmesine karar verilmiş ve bu sebeple Magosa kalesine kalabend olunması için ferman çıkmıştır. Ayrıca adı geçen Ahmet'in Magosa'ya giderken yanına bir mübaşirin refakat etmesi istenmiştir. Mübaşirin yol boyunca Ahmet'e eşlik ederek, Ahmet'in firar girişiminde bulunmaması için dikkat etmesi gerektiğini ve kalabend edildiğinde ilam bildirilmesine dair emir verilmiştir⁸⁸. Yine Şubat 1790 tarihli diğer bir kayıтта Cumalı Alaybeyi Agoş adlı kişinin emir ve rızaya aykırı harekette bulunması sebebi ile Magosa kalesine kalabend edilmesi için emir çıktığı görülmüştür⁸⁹. Ancak Aralık 1790 tarihinde Agoş'un halinin perişan olması sebebi ile serbest bırakılması istenmiş ve kişinin kendi halinde olması şartı ile serbest bırakılması için ferman çıkmıştır⁹⁰. İncelenen kayıtlar her ne kadar şikâyet kaydı olmasa da işlenen suçlar neticesinde verilen cezaların kayıtlarını içermesi, idari görevlilerin yapmış oldukları olumsuz davranışlar ve ahaliye yaptıkları zulümler neticesinde aldıkları cezanın türünü göstermeleri açısından önemli bir yere sahiptir.

Diğer Konular (Vakıf, Vergi, İzin-İstek, Yalan Beyan)

Bu başlık altında yer alan konular ile ilgili çok fazla şikâyet kaydı bulunmaması sebebiyle müstakil başlıklar oluşturmak yerine tek bir başlık altında toplanmıştır. Bu şikâyetler, vakıf, vergi, izin-istek, zorbalık ve yalan beyan konularını kapsamaktadır. İncelenen defterlerde vakıf ile ilgili yapılan şikâyet müracaatı kiralanan vakıf dükkanının zaptına ilişkindir. Nitekim, Mayıs 1788 tarihinde el-Hac Ali, Lefkoşe sakinlerinden Fatma'nın hayatta iken peşin olarak tasarrufunda olan sınırları belli bir odalı vakıf kahve dükkanının bundan önce tasarruf hakkını müteveli izni ile kendisine bıraktığını ve kendisinin de bunu kabul ederek eline verilen vakıf temessükü doğrultusunda tasarruf ettiğini ve her sene kirasını vakıf tarafına verdiğini bildirmiştir. Bu duruma kimsenin müdahale etmesi gerekmediği halde zevcesi

⁸⁸ BOA., A.DVNSŞKT.d., 197: 38/128.

⁸⁹ BOA., A.DVNSŞKT.d., 197: 46/161.

⁹⁰ BOA., A.DVNSŞKT.d., 197: 226/789.

Fatma'nın ölümü üzerine vakıf mütevellisi olan Hüseyin Ağa'nın ortaya çıkarak kendisine verdiği temessükü inkâr ederek dükkânı ve elindeki temessükünü zorla alarak zapt edip zulümde bulunduğunu bildirmiştir. Bu durumun şerle görülüp temessükünün alınması için emir rica etmiştir. Bunun üzerine şerle görülmesi için yazılmıştır.⁹¹ Vakıf ile ilgili diğer bir şikâyet kaydında ise, belli bir kira bedeli ödenerek kullanılan vakıf suyuna müdahale edilmesinden dolayı meydana çıkan anlaşmazlık konusu yer almaktadır. Şubat 1789 tarihli hükümde, el-Hac Mehmet bin Hacı Osman adlı kişinin giderek, Lefkoşa'da olan Kıbrıs fatihi merhum Sultan Süleyman Gazi'nin yaptırdığı Ayasofya-i Kebir camisine giden suyun kaynağının olduğu yerde babasının kendi malıyla 2 kuyu kazdığını söylemiştir. Bu 2 kuyudan çıkan suyun Lefkoşa'ya vakf-ı su ile geldiği ve Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nde olan evine götürmek için vakıf mütevellisi ile vakıf tarafına senede 300 akçe vermek üzere anlaşmalarını bildirmiştir. Vakıf tarafından kendisine mühürlü temessük verildiğini ve bu suya müdahale edilmemesi gerekirken babası ölünce ashab-ı ağrazdan ve cebabire zümresinden bazı kişilerin kendilerine bağlı zorbarlar ile birlikte kendisini taciz ettiklerini belirtmiştir. Zorbarların kişiye "ol suyu senin menziline cereyan ettirmeyiz" diyerek kanuna ve temessüke aykırı müdahale ettiklerini bildirmiştir. Evine gelen suya müdahale edilmemesi ve adı geçen kişilerin men edilmesi hususunda emir rica etmiş olup davanın yerinde görülmesi için emir verilmiştir.⁹²

Osmanlı Devleti'nde vergilerin taksimi ve tahsili belirli bir sistematik dahilinde meydana getirilmiş ve toplanması bazı memurların sorumluluğuna verilmiştir. İncelemiş olduğumuz dönemde vergileri toplamakla görevli olan kişilerin fazla vergi talebinde bulunarak ahaliye zulüm ettikleri görülmüştür. Nitekim Temmuz 1789 tarihli hükümde; Magosa, Bozöyük, Giray ve Köyceğiz kazalarında sakin isimleri belli reaya giderek, bu kişiler Mentеше sancağında olan hass-ı hümayun kollarından Mendelyat ve Karaova kazalarına bağlı köylerde defterli reyalardan iken, ehl-i örf taifesinin zulmünden dolayı bundan 15 sene önce eski köylerinden ayrılarak Magosa, Bozöyük, Giray ve Köyceğiz kazaları köylerine gittiklerini söylemişlerdir. Adı geçen ahali avarızhaneye kayıt olduklarını ve hâlâ oturdukları yerlerde vermeleri gereken resm-i

⁹¹ BOA., A.DVNSŞKT.d., 194: 112/521.

⁹² BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 40/168.

raiiyetlerini kanun ve defter doğrultusunda hass-ı hümayun tarafından mültezim olanlara tamamen verdiklerini ve ziyade talebiyle kadimi yerlerine nakil ve iskân olunmaları teklifi ile rencide edilmemeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Ancak Menteşe sancağı mütesellimi ortaya çıkarak “hass-ı hümayun iltizamen uhdemdedir” diyerek kanundan fazla vergi talebi ve iskân teklifi ile kanuna aykırı rencideden geri durmadığını bildirmişlerdir. Adı geçen mütesellimin zulmünün önüne geçilmesi ve müdahalesinin engellenmesi hususunda emir rica etmişlerdir. Bunun üzerine Divân-ı Hümayûn'dan kanunu sorulduğunda, adı geçen reayanın eski köylerinden 15 sene önce ayrıldıkları ve adı geçen kazalardaki köylere yerleşerek vermeleri gereken resm-i raiyyetlerini kanun üzere hass-ı hümayun mutasarrıfı tarafına verdiklerinden sonra kanun ve defterden ziyade talep edilmesi ve kadimi köylerine iskân teklifi ile rencide edilmeleri kanuna aykırıdır diyerek yazılı olduğu bunun üzerine kanun üzere hareket edilmesine dair emir verilmiştir.⁹³

Yalan beyanda bulunularak yapılan şikâyetler, bireylerin yapmadıkları bir fiili yapmış gibi göstererek zulümde bulunulmasına dayanan kayıtlardan meydana gelmektedir. Nitekim, Kıbrıs Adası'nda olan Masariye kadısına hitaben yazılan Ocak 1789 tarihli hükümde, Masariye kazasına bağlı Ayna Koku adlı köy sakinlerinden Kalyoncu Baba Hasan adındaki kişi giderek; mutasarrıf olduğu bir odalı evi ile bir odalı mandırasında kimsenin alakası olmadığı halde yine aynı köyden Havva adlı kadının ortaya çıkararak bahsi geçen ev ve mandıranın ölen kocasından kendisine kaldığını söyleyerek zapt ettiğini bildirmiştir. Ancak Havva ile mahkeme olundukları ve adı geçen kadının iddiasını ispatlayamayarak ve kendisine hüccet verildiğini bildirmiştir. Ancak Kalyoncu Hasan Baba, kadının müdahalesinin devam etmesinden dolayı zulmünün engellenmesi hususunda emir rica etmiştir. Bu duruma aykırı bir emir yoksa mahallinde şerh görülmesine dair emir verilmiştir.⁹⁴

Şikâyet defterlerine yansıyan diğer bir konu ise kişilerin istek ve izinlerine dair oluşturulmuş olan kayıtlardır. Kıbrıs ile ilgili tespit edilen bu tür kayıtlar, batılı devletlerin tercümanlarının Osmanlı ülkesinde herhangi bir yere gidebilme ve ikamet edebilme isteklerine havi kayıtlardır. Nitekim Yafa, Kıbrıs ve İskenderiye naiplerine ve

⁹³ BOA., A.DVNSŞKT.d., 193: 194/519.

⁹⁴ BOA., A.DVNSŞKT.d., 194: 26/114.

zabitanlarına hitaben yazılan Ocak 1792 tarihli hükümde, İngiltere kumandanı İsmet (Smith)? tarafından Ordu-yı Hümâyûn'a takdim olunan Fransızca mektubun tercümesinde; İngilterelilerin deniz tercümanlarından Francezko Dimyati (?) adlı tercümanın İngiltere beylik gemilerinin hizmetinde olduğunu ve bazı işlerini yapmak üzere Yafa, Kıbrıs ve İskenderiye taraflarına gitmek istediği bildirilmiştir. Adı geçen yerlere gidip gelinceye kadar yolda ve bir yerde durduğunda asla müdahale ve taarruz olunmayıp ahidname-i hümayun doğrultusunda korunması hususunda emir çıkmasını istemiştir. Anlatıldığı üzere hareket edilmesi için ferman verilmiş olup İngiltere'nin müttefik ve dost olması sebebiyle tercüman ve adamlarının ahidname doğrultusunda korunarak muhafaza edilmeleri ve bu kişilere zerre kadar zarar verilmemesi emredilmiştir.⁹⁵

İncelemiş olduğumuz şikâyet kayıtları arasında yer almayan ancak Osmanlı arşiv kaynakları içerisinde bulunan bir diğer şikâyet konusu ise yönetici sınıfın ahaliye yapmış olduğu zulüm ve zorbalık faaliyetleridir. 6 Nisan 1789 tarihli Ali Emiri Abdülhamit I tasnifinde; Kıbrıs Adası'nın ehl-i İslam ve ehl-i zimmet ahalisinin, Kıbrıs Adası muhassılı olan el-Hac Abdülbaki Ağa'nın mal gaspı ve tecavüz gibi çeşitli zulümler ile kendilerine musallat olduğunu ve bu sebeple perişan olduklarını anlatmak için İstanbul'a giderek arzuhal sundukları görülmektedir. Yapılan şikâyet müracaatında kişilerin perişan hallerine merhamet edilerek adı geçen Abdülbaki'nin azledilmesine ve davasının görülmesi için İstanbul'a gönderilmesine dair ferman çıkmıştır. Bu durum üzerine ahalinin vilayetlerine döndüklerinde aileleri ile huzur ve güven içerisinde hayatlarına devam ettiklerini ancak muhassıl Abdülbaki'nin intikam alma düşüncesiyle tekrar vilayete geldiği ve intikamını almak için yeniden muhassıl olduğunu etrafındakilere söylediğini bildirmişlerdir. Bu sebeple Kıbrıs Adası ahalisinin korktuğunu ve Kıbrıs müftüsünün korkudan vatanını terk ederek ailesiyle birlikte Şam'a gittiğini hatta bununla da kalmayıp diğer ümera, ulema ve ağalarında aileleri ile birlikte buldukları yerleri terk ederek firar ettikleri ve ahalinin de bu düşüncede olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca durumu anlatmak için İstanbul'a giderek arzuhal sunduklarında adı geçen Abdülbaki'nin ehl-i İslam'dan ayanları hapsedtiği, zımmi reaya ve kocabaşlarını ise tehdit

⁹⁵ BOA., A.DVNSŞKT.d., 202: 95/319.

ederek zulüm ettiğini söylemişlerdir. Tekrar arzuhal ile yapılan şikâyet müracaatında muhassılları olan Abdülbaki'nin azledilerek def' edilmesi için ricada bulunmuştur.⁹⁶

Yine aynı tarihli Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı tasnifinde yer alan diğer bir arşiv kaydında; Kıbrıs'ın eski muhassılı olan Abdülbaki hakkında defalarca arz, mahzar ve arzuhallerle şikâyetlerde bulunulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Abdülbaki'nin görevinden azledildiğini, Kasımpaşa'da bir konakta oturduğunu ve ahaliye olan zulüm ve zorbalığının ise devam ettiği belirtilmiştir. Yine bu zamana kadar ahalinin yapmış oldukları şikâyetlere adı geçen Abdülbaki'nin İstanbul'a gelmemesi sebebi ile cevap verilmediği bildirilmiştir⁹⁷. Bu durum üzerine Abdülbaki'nin İstanbul'a gelmesi ve Kıbrıs muhassıllığının eski İzmir voyvodası Ali Ağa'ya kapıcıbaşılık payesi ile verilmesi için ferman çıkmıştır.⁹⁸

Sonuç

Bu çalışmada, 1788-1808 tarihleri arasında Kıbrıs'ta şikâyet mekanizmasının işleyişi ve şikâyet mekanizması aracılığı ile Divân-ı Hümayûn'a yansıyan şikâyetlerin içerikleri incelenmiştir. Divân-ı Hümayûn'a yansıyan şikâyetlerin kaydedildiği Atık Şikâyet Defterleri'nin dışında, Şer'iyye Sicilleri ve Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen şikâyetler de araştırmaya dahil edilmiştir.

Kıbrıs'tan yapılan şikâyetler incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilindeki diğer yerlerde olduğu gibi Kıbrıs Adası'nda yaşayan halkın da şikâyet hakkını istediği zaman kullanabildiği görülmüştür. Halk, şikâyet hakkının kullanımı esnasında cinsiyet, din, statü, köken veya yaş gibi hiçbir ayrıma tabi tutulmamıştır. Ayrıca Kıbrıs Adası coğrafi konumu itibari ile merkeze uzak olması Divân-ı Hümayûn'a yapılacak olan şikâyetlerin ulaştırılması sorununu akıllara getirmektedir. Osmanlı Devleti, şikâyet mekanizmasını düzenlerken şikâyet başvuru mercilerini, başvuru yollarını halkın ulaşılabilirliğine ve ekonomik gücüne göre şekillendirmiştir. Bu noktada halkın yakınında bulunan mercilere başvuru yapabilme hakkını tanıdığı gibi merkezde yer alan Divân-ı

⁹⁶ BOA., AE.SABH.I., 19/1627; BOA., AE.SABH.I., 364/25432.

⁹⁷ BOA., TS.MA.e., 805/21.

⁹⁸ BOA., TS.MA.e., 527/23.

Hümâyûn'a da başvuru hakkını sunmuştur. Halkın Kıbrıs Adası'ndan şikayetlerini merkeze hangi yollarla yaptığına bakıldığında; genellikle bizzat giderek başvuru yapıldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra arzuhal, ilam ve mektup yolu ile de şikâyet hakkının kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca şikâyet kayıtlarında başvuru yolu hakkında bilgi olmadan yapılan şikâyet kayıtlarına da rastlanılmıştır.

Bu kayıtların incelenmesi sonucu elde edilecek bir diğer önemli fayda ise şikâyet hakkını kullanan kişilerin statüleri hakkında bilgi sahibi olunmasıdır. Böylece toplumun hangi grubunda yer alan kişilerin daha çok şikâyetçi olduğu ya da şikâyet edilen kişilerin statülerinin ne olduğunun tespit edilebilmiştir. Bu noktada şikâyet eden ve edilen kişileri bir kısım kategorilere ayırarak oransal dağılımları hesaplanmıştır. Bu doğrultuda Kıbrıs'tan şikâyet eden ve edilen kişilerin en çok reaya sınıfından olduğu tespit edilmiştir. Bu oranların dağılımı şikâyet eden-şikâyet edilen olarak sırasıyla reaya-yönetici, yönetici-yönetici, yönetici-bilinmiyor, bilinmiyor-yönetici, yönetici-reaya şeklinde devam etmektedir. Bilinmiyor olarak sınıflandırılmış olan kayıtlar ise genellikle şikâyet eden veya edilen kişiler hakkında herhangi bir bilginin verilmediği kayıtlardır.

Şikâyet hakkını kullanan kişiler sosyal statülerine göre veya dini kimliklerine göre herhangi bir ayrıma tabi tutulmamışlardır. Ancak yapılan incelemelerde, bu sınıflandırma işlemleri halkın hangi kesiminin ve hangi inanca sahip olan bireylerinin şikâyetlerinin çok olduğunun tespit edilmesinde önemli olduğu görülmüştür. Ayrıca şikâyet edilen kişilerin toplumun hangi kısmında yoğunluk gösterdiğinin tespiti hususunda şikâyet defterlerinin mühim bir rol oynadığı da kayıtlara yansımıştır. Bu doğrultuda şikâyet eden veya şikâyet edilen kişilerin dini kimliklerine göre sınıflandırıldığında, %48 gibi büyük bir çoğunlukla Müslümanların-Müslümanları şikâyet ettikleri görülmüştür. Bu oranı sırasıyla Müslüman-Gayrimüslim, Müslüman-Bilinmiyor, Gayrimüslim-Bilinmiyor, Bilinmiyor-Müslüman, Müslüman-Bilinmiyor, Gayrimüslim-Gayrimüslim, Gayrimüslim-Müslüman, Bilinmiyor-Gayrimüslim takip etmiştir.

Kıbrıs'tan şikâyet hakkını kullanan ve şikâyet edilen kişilerin cinsiyetlerine göre dağılımına bakıldığında ise her iki tarafta da erkeklerin %48 gibi yüksek orana sahip olduğu görülmüştür. Kadınların

oranlarına bakıldığında ise şikâyet eden-edilen şeklinde yapmış olduğumuz sınıflandırmada %10 kadın-erkek, %5 oranla da kadın-kadın olarak dağılım göstermektedir. Yapılan şikâyetlerin en fazla %17 oranla gasp etme ve alacak-verecek konuları olduğu görülmektedir. Bu konuların dışında diğer konular, sürgün ve kalabend ile ilgili kayıtlar, toprak meseleleri ve miras konularının yer aldığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- 21 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 124.
22 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 39.
24 Numaralı Kıbrıs Şeriyeye Sicili, s. 66.
BOA., A.DVNŞKT.d., 193.
BOA., A.DVNŞKT.d., 194.
BOA., A.DVNŞKT.d., 195.
BOA., A.DVNŞKT.d., 196.
BOA., A.DVNŞKT.d., 197.
BOA., A.DVNŞKT.d., 198.
BOA., A.DVNŞKT.d., 199.
BOA., A.DVNŞKT.d., 200.
BOA., A.DVNŞKT.d., 201.
BOA., A.DVNŞKT.d., 202.
BOA., A.DVNŞKT.d., 203.
BOA., AE.SABH.I., 19/1627.
BOA., AE.SABH.I., 364/25432.
BOA., TS.MA.e., 805/21.

Kitap ve Makaleler

- Afyoncu, Erhan, "Zeamet", *DİA*, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 162-164.
Akalin, Şükrü Haluk ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Ankara, 2019.
Akgündüz, Ahmet, "İlam", *DİA*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 72-73.
Aksın, Ahmet, BAYTİMUR, Suha Oğuz, "Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Suçlar ve Cezalar (1789-1839)", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, I. Kısım, Ankara, 2018, s. 395-430.
Aktepe, M. Münir, "Abdülhamid I", *DİA*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.213-216.

Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 2, Ankara, 2004, s. 221-271.

Altınöz, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Kalabendlik Cezasının İnfazına Dair Notlar”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1, İstanbul, 2021, s. 269-288.

Aydın, M. Akif, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 373-438.

Baytımur, Suha Oğuz, “Osmanlı Devleti’nde Huzur Bozucu Davranışlardan Kendi Halinde Olmamak”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı*, (Ed. Ahmet Aksın, Yavuz Haykır, Filiz Yıldırım), C. 1, Hiper Yayın, İstanbul, 2020, s. 505-514.

Baytımur, Suha Oğuz, “Osmanlı Devleti’nde Kalabend ve Sürgün Cezalarının Uygulamaları İle Mahkumların Serbest Bırakılmaları (1789-1849)”, *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, C. I, (Ed. Fethi Gedikli), Onikilevha Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 831-852.

Çeken, Çiğdem Kavak, *İstanbul Ahkam Defterleri Üzerinden 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, (Basılmamış Doktora Tezi).

Çelik, Buket, *Ahkam Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Sivas Eyaleti (1742-1774)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2020, (Basılmamış Doktora Tezi).

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 26. Baskı, Ankara, 2010.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

İnalcık, Halil, “Adaletnameler”, *Belgeler*, C. II, S. 3-4, 2. Baskı, Ankara, 1993.

İnalcık, Halil, “Şikâyet Hakkı: Arz-i Hal ve Arz-i Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, İstanbul, 1988.

İnalcık, Halil, “Tımar”, *DİA*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 168-173.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

İnalcık, Halil, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2017.

İnalcık, Halil, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kırmızı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2016.

İpşirli, Mehmet, "Arzuhal", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 447-448.

İpşirli, Mehmet, "Mahzar", *DİA*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 398-401.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK Yayınları, 9. Baskı, Ankara, 2011.

Kuşçu, Ayşe D., "Eyyübiler'de Mezalim Mahkemeleri ve Darü'l- Adl", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2009, s. 207-229.

Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, Baskı 7, İstanbul, 2007.

Mumcu, Ahmet, "Dîvân-ı Hümayun", *DİA*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 430-432.

Orhonlu, Cengiz, GÖYÜNÇ, Nejat, "Has", *DİA*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 268-270.

Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2020.

Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, I. Kısım, Ankara, 2014, s. 211-229.

Öztürk, Temel, "Özü", *DİA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 133-134.

Ragıp Raif, Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2011.

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020.

Tanyer, Turan, "Eski İstanbul'da Arzuhalciler", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 53, Ankara, 2004, s. 271-284.

Tuğluca, Murat, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2012, s.107-128.

Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

Tuğluca, Murat, *Osmanlı'da Devlet- Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Basılmış Doktora Tezi).

Türcan, Talip, "Sürgün", *DİA*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, s. 164-166.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, 4. Baskı Ankara, 2014.

Extended Abstract

The Ottoman Empire lagged behind by not following some economic, social and technological developments such as geographical discoveries, Industrial Revolution, Reform and Renaissance that continued from the 15th to the 18th centuries. In addition, the economic and social balance of the country has been adversely affected by the large-scale concessions it has given to European states from time to time. In addition, as a result of continuous and long-lasting wars in the 18th century, the costs of the state increased, and the tax burden of the people increased at the same rate.

Due to the economic shocks and war that occurred during this period, riots, banditry incidents and bullying activities that threatened security in the country also manifested themselves. Cyprus, which was within the Ottoman borders during this period, was also affected by the economic and social problems experienced. Between 1788 and 1808, a number of problems such as inheritance, credit-giving, usurpation of property and property, bullying, false declaration, tax and land disputes occurred in the Cyprus island and this situation was reflected in the court through complaints.

The Ottoman State, with the complaint system it has created, has given individuals the opportunity to resolve their discontent and troubles by reporting them to a higher authority. With this system, it has pursued a fair management approach by ensuring that the people lead a just, peaceful and safe life. For this purpose, instead of collecting the complaint mechanism in a single hand, it has divided it into more than one authority. The Ottoman Empire aimed to obtain a structure that could be easily reached and offer a quick solution by dividing the system into more than one authority. For this reason, one of the authorities he created and the most important is Divân-ı Hümâyûn. With this institution, it is aimed to make the sultan's authority to govern more functional and to offer a fair standard of living to the people. Thus, the person or persons who faced an unjust act could seek their rights by forwarding their complaints to the Divân-ı Hümâyûn, which has the character of a superior court. In addition to the institution of Divân-ı Hümâyûn, officials such as grand vizier, governors, governor of a sanjak and Muslim judge were also seen as the complaint authority. Thus,

people who wanted to seek their rights could make their applications by choosing the nearest officials without having to come to the center from their places.

The tradition of complaint was also seen in the Turkish-Islamic States established before the Ottoman Empire. The complaint system, which was embodied in the old Turkish-Islamic States with the names of "Divan-ı Mezalim ve Darü'l-Adl", emerged in the Ottoman Empire under the name of Divân-ı Hümâyûn in the later process of history. In short, this institution is the legacy of the Ottoman Empire from the Old Turkish-Islamic States.

The applications made to the complaint authorities and the process of resolving these applications are recorded in several books such as Ammunition Books, Complaint Books, Shariyya Registers. These notebooks have a rich content about the socio-economic situation of the Ottoman State. In addition, the functioning of the complaint mechanism contains important information about the complaining person or persons as well as the religious identities, gender, origin, location of the complainants. Again, the answers to questions such as which application method is preferred by people using the complaint mechanism when using this system can be found from the content of these books. For this reason, these notebooks have important information for researchers working in the social and human fields.

This study was carried out on the basis of the Atik Complaint Books, which we think have significant knowledge. The study covers the last periods of Abdülhamid I and the reigning years of Selim III. During this period, the Ottoman Empire first entered a long-lasting war with Russia and Austria. During this war, the fortress of Özi was lost, and upon the news that the people living here were persecuted and tortured, Abdülhamid I lost his life and Selim III came to the throne instead. The war of the Ottoman Empire with Russia and Austria continued during the reign of Selim III. The war ended with the Treaty of Zishtovi with Austria in 1791 and the Treaty of Jassy with Russia in 1792. In 1798, France embarked on a Syrian expedition and captured Elarish, Gaza and Jaffa. In 1799, Egypt was invaded, and friendship treaties were signed with Russia and Britain. In 1802, the French were expelled from Egypt by the Treaty of Amyen. In 1807, the Dardanelles Strait was blockaded

and threatened by Britain, but it was defeated and forced to withdraw. Upon this defeat, while Britain was occupying Alexandria, the Russian navy besieged the Dardanelles Strait, but the Russian navy, which suffered great damage, was forced to retreat. Selim III formed the Nizam-ı Cedid Army on 25 May 1807 to establish a new regular army but caused the janissaries to be jealous by the opponents of innovation and the Kabakçı Rebellion to break out. Because of this rebellion, Selim III was killed on July 28, 1808 and Mahmud II became the sultan instead. As can be seen, as a result of the political turmoils, long-lasting wars and heavy defeats taken in this period, the Ottoman Empire was dragged into chaos, the army was worn out, and the social, economic and legal structure of the state suffered great wounds. The defeats show that the armies of the Ottoman Empire consisted of an irregular, powerless community. The political, economic and social problems experienced in this period were also reflected in the people living within the borders of the Ottoman Empire. The security and security of the people were disrupted, the tax burden increased, banditry activities began to be seen in every corner of the country and a series of legal disputes occurred between the people.

It was affected by this chaotic period on the island of Cyprus, which was within the Ottoman borders, and the legal disputes and problems experienced by the people were reflected in the Divân-ı Hümâyûn through the complaint system. This study was carried out by using 11 Atik Complaint Books, other archival sources and research works between 1788-1808.

In this direction, it was seen that in the complaints reflected in the Divan-ı Humayun from Cyprus, methods such as petition, verdict and letter application were used. In addition, the books examined in the position of the complaining and the persons in the society were extracted and presented as a result of statistical data. In these books, the persons who exercised the right to complain and were complained about were classified as raia and administrative class. Thus, it was tried to determine which class used the people who used the right to complain the most and which class they complained people were from.

In the study, the issue of the religious identities of the people was also discussed and the complainants and non-Muslims were gathered

in two parts as Muslim and non-Muslim. Thus, as it was determined which religion the people using this system belonged to, Muslim-non-Muslim ratios were determined in the people who had problems and had problems.

In the Ottoman Empire, there was no discrimination regarding the social identities and religious choices of those who wanted to exercise the right to complain. In addition, there was no discrimination regarding the gender difference of the persons who applied for complaints and complained. In short, the fact that the complainants and persons complained were women or men did not make sense before the complaint authorities. Everyone has been able to seek their rights by benefiting from this mechanism in an equal way. In the study, the people who complained and complained were subjected to a classification as female/female, female/male, male/male, male/female, male/unknown and unknown/male. Thus, the people who complained and complained in Cyprus were gathered around this classification and their rates in the books were revealed.

When the contents of the complaints made from Cyprus are examined, it is seen that they consist of the land issue, credit-giving, inheritance, usurpation, exile and Kal'abend, and other issues. At this point, it was seen that the complaints were shaped around problems such as interfering and seizing the vineyard, garden and land, water problem, credit-giving problem between people, disputes about inheritance and forcible seizure of people's immovable property. In addition to these problems, there are records of exiles and Kal'abend that do not constitute complaints but are recorded in these books. These records include the crimes committed by the deportees and Kal'abends, the places where they were deported and Kal'abends, and the requests for their release.

Another issue within the complaint issues includes records classified under the name of other issues such as foundation, tax, permit-request and perjury declaration.

Since there is no border on the issues complained of, it has been seen in which areas the problems experienced in Cyprus are concentrated, what is the underlying cause of these problems, and the reflections of

the wars, political, economic and social problems in the Ottoman Empire in the specified date range on the complaints.

This study is explained on the basis of the social and economic situation in Cyprus in the relevant period and the problems that have arisen, the reflections of these problems on the council through complaints and the effects of the troubles experienced on the socio-economic structure, the issues on which the complaints are concentrated and their statistics, the Atik Complaint Books (10 Books). In our study, in addition to the Atik Complaint Books, the document classifications in the Ottoman Archive and the research works related to the subject were also utilized.

Araştırma Makalesi

Osmanlı Döneminde Ziraat Bankası'nın Tarım Dışı Uygulamaları

Şeyma Dereci*

(ORCID: 0000-0003-2294-9906)

Makale Gönderim Tarihi
08.11.2022

Makale Kabul Tarihi
25.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Dereci, Ş., "Osmanlı Döneminde Ziraat Bankası'nın Tarım Dışı Uygulamaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 415-458.

APA: Dereci, Ş. (2023). Osmanlı Döneminde Ziraat Bankası'nın Tarım Dışı Uygulamaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 415-458.

Öz

Bir tür tarım sandığı olarak 1863 yılında kurulan Memleket Sandıkları ve ardından kurulan Menafi Sandıkları Ziraat Bankası'nın kuruluşuna esas teşkil etmişlerdir. Ziraat Bankası 1888 tarihinde kurulduğu zaman yerine geçtiği sandıkların aslı görevlerini, hukuk ve sorumluluklarını devralmıştır. Sandıkların sermayesinin büyük bir kısmının zirai üretim ve muhtaç çiftçiye desteklemenin dışında sarf edilmesi ve yaşanan suistimallerden dolayı, tüm bunlara engel olmak üzere sandıkların yerini Ziraat Bankası almış ve kuruluş nizamnamesinde zirai faaliyetler dışında bir kimse veya girişime nakdî bir yardım yapılmayacağı kesin olarak vurgulanmıştır. Oysa daha sonraki uygulamalara bakıldığında sadece bir tarım bankası değil, bir devlet bankası gibi işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Yani 1916 yılı kanunu ile bankanın tarım dışı alanlara el atmasının yasal zemini oluşturulduğu ve borçlu tanımının tarım

---

* Dr. Arş. Gör., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, seymadereci@trakya.edu.tr.
PhD. Research Assistant, Trakya University, Faculty of Letters, Department of History, Republic of Türkiye.

dışı alanlara da genişletildiği döneme kadar, tarımı desteklemek dışında görevler de üstlenmiştir. Bayındırlık hizmetlerinin, eğitimin finansmanı, vergi tahsili vb. görevler üstlenerek devlet adına aracı bir kurum olmuş; devletin politik tavrına ve iktidarın önceliklerine göre de fonlarını sarf etmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdulhamid, Ziraat Bankası, Menafi Sandığı, Hicaz Demiryolu

Non-Agricultural Functions of the Agricultural Bank in the Ottoman Period

Abstract

As a kind of agricultural fund, the Homeland Funds (the Memleket Sandığı) and the Benefit Funds (the Menafi Sandığı) formed the basis for the establishment of the Agricultural Bank (Ziraat Bank) which was a continuation of these funds, also took over the essential duties, rights and responsibilities of the funds it replaced when it was founded in 1888. Due to the abuses and a large of the funds' capital were spent outside of agricultural production and instead of supporting the needy farmers. Therefore, the Ziraat Bank replaced the funds in order to prevent all these and it was clearly emphasized that no monetary aid will be given to any person or enterprise other than agricultural activities in the Ziraat Bank's establishment regulations. However, when we look at the later applications, it is understood that it functioned not only as an agricultural bank, but also as a state bank. In other words, until the period when the legal basis for the bank's involvement in non-agricultural areas was established with the law of 1916 and the definition of debtor was expanded to non-agricultural areas, it also undertaken the duties other than supporting agriculture. It became an intermediary institution on behalf of the state by undertaking duties such as financing of public works, education, tax collection, etc.; it also spent its funds according to the political attitude of the state and the priorities of the government.

Keywords: Abdulhamid II, The Agricultural Bank, The Benefit Funds, The Hecaz Railway

Osmanlı topraklarında on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yabancı sermaye yatırımları başlamış ve yüzyılın ikinci yarısından itibaren de dış borçlanma ihtiyacının hâsil olmasıyla birlikte ilk kez modern bankacılık faaliyetlerinin temelleri atılmıştır. Yerli sermaye ile kurulan ilk banka olan Ziraat Bankası'nın kurulmasına kadar ülkede sadece yabancı bankalar faaliyet göstermiş ve bu süreçte Osmanlı hazinesine borç

vermişler, bayındırlık, alt yapı sektörlerinde yatırıma yönelmişler veya yatırım yapacak sermayedarlara aracılık etmişlerdir. Bu sayede kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadığı rolün öneminin farkına varılması, zirai sektörde de tarımsal üretimin artması ve çiftçiyi desteklemek için bir bankanın gerekliliği fikrini desteklemiştir.

Osmanlı Devleti'nde 'millî' karakterde bir banka olarak faaliyet gösteren Ziraat Bankası, devlet tarafından çiftçileri ve köylüleri tefecilerin yüksek faiz uygulamalarından korumak ve köylülerin finansal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Finansman sağlayan kuruluşlar içerisinde, bankaların önemli payı bulunduğu dikkate alındığında Ziraat Bankası da bu yönüyle son dönem Osmanlı mali sistemi içerisinde dikkat çeken önemli kurumlardan biri olmuştur¹. Bir tür tarım sandığı olarak çiftçiyi tefecilerin elinden kurtarmak ve tarımsal üretimi arttırmak amacıyla 1863 yılında kurulan Memleket Sandıkları ve 1883 yılında kurulan Menafi Sandıkları, Ziraat Bankası'nın kuruluşuna esas teşkil etmişlerdir. Bu sandıkların bir devamı niteliğindeki Ziraat Bankası da 15 Ağustos 1888 tarihinde kurulduğu zaman yerine geçtiği sandıkların aslı vazifelerini, hukuk ve sorumluluklarını da devralmış ve o tarihte faaliyette bulunan Menafi Sandıkları, banka şubelerine dönüştürülmüştür². Sandıkların kuruluş amacına benzer şekilde Ziraat Bankası'nın kurulduğunu ilan eden nizamname layihasının ikinci maddesinde belirtildiği üzere banka, çiftçiye faizle geri almak üzere verdiği borcun ziraatla alakalı teşebbüslerde sarf edilmesine hizmet etmek ve tarımın gelişmesine aracılık etmek amacıyla kurulduğu belirtilmiştir³. Ayrıca nizamnamenin

¹ Emine Kaya-Esra Kadanalı, "Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Temmuz 2020, s. 132-133.

² Nurettin Hazar, *TC Ziraat Bankası 1863-1983*, Ankara 1986, s. 116, 421.

³ "Ziraat Bankası deyn için kanunen furuhtu caiz olan emvâl-i gayr-i menkule terhin veya kefalet-i kaviyye irâesiyle işbu nizamname ahkâmına tevfikeyn zürraa akça ikrâz ve faizle itâ olunacak nukûdu kabul eylemek ve zira'ata mütea'alik mu'amelât-ı sarfiyyeye hizmet ve vesâtet etmek üzere teşkil kılınmıştır. Ancak bankanın bir sene zarfında faizle kabul edeceği mebâliğ miktarının o senenin ibtidâsında tahakkuk edecek sermayesinin nisfını tecavüz etmemesi meşrûttur". Bkz. *BOA*, Y. A. RES, 42/21, 20 Cemaziyehair 1305 (4 Mart 1888); ŞD, 1189/29, 12 Safer 1307 (8 Ekim 1889); *Düstur*,

yirmi beşinci maddesinde “Zürra’dan ma’daya akça irbâhı kat’iyyen memnû’dur” ifadesi yer almaktadır. Yani zirai faaliyetler dışında bir kimse veya girişime nakdi bir yardım yapılmayacağı kesin olarak vurgulanmıştır⁴. Oysa daha sonraki uygulamalara bakıldığında bankanın zirai üretimi desteklemek dışındaki alanlarda rol aldığı görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar geçerli olan 1888 tarihli kuruluş nizamnamesi, 25 Mart 1916 tarihinde yeni bir Ziraat Bankası Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle feshedilmiştir⁵. Yürürlüğe giren 1916 tarihli kanun ile Ziraat Bankası hukuken bir devlet bankası haline getirilmiştir. Bankanın amacının çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılayarak kolaylık sağlamak ve tarımın terakkisini temin etmek olduğu bir kez daha vurgulanmakla birlikte, ziraat dışında herhangi bir kesimin desteklenmeyeceğinin belirtilmesine rağmen 1888 yılından beri uygulanan tarım dışı alanlarda oynadığı rolün bu tarihten itibaren yasalaşmış olduğu görülmektedir. Yani, yürürlüğe giren yeni kanun ile bankanın mevcut fiili şartları ve faaliyetleri yasal bir zemine oturtulmuştur. 1916 yılı kanununun 1888 yılı nizamnamesinden önemli farkları olmakla birlikte konumuz açısından belirtilmesi gereken husus borçlu tanımının genişletilmiş olmasıdır. Kuruluş nizamnamesinde çiftçiden başka kimseye kazanç ve destek sağlanmayacağı şart koşularken, 1916’da çiftçiye, arazi sahiplerine, sanayi-i ziraiye erbabına, ziraatın terakkisi maksadıyla kurulan şirketlere, banka hesabı bulunanlara borç verilebileceği ve bu kimselerin bankadan hesap açabileceği hususunda madde bulunmaktadır. Yani kredi almaya ehil olanlara kredi verilebileceği belirtilmiştir⁶. 1888 yılından bankanın

---

Tertip 1, C. 6, 4 Zilkade 1304/14 Ramazan 1312 (1887/1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 136.

⁴ BOA, Y. A. RES, 42/21, 20 Cemaziyeahir 1305 (4 Mart 1888); ŞD, 1189/29, 12 Safer 1307 (8 Ekim 1889); *Düstur*, Tertip 1, C. 6, s. 140.

⁵ *Düstur*, Tertip 2, C. 8, 6 Muharrem 1334-16 Muharrem 1335 (1915-1916), Evrak Matbaası, İstanbul 1928, s. 880-889.

⁶ Ziraat Bankası Kanunu’nun ikinci maddesinde bankanın iştigal edeceği muameleler belirtilirken, kredi verebileceği kesim ifade edildikten sonra banka merkez idare meclisinde itibarlı şirketlere bütün hisse senetleri kıymetinin %20’sini aşmamak üzere meclis tarafından belirlenecek şartlara göre ortaklık eder. İhtiyaç gördüğü hallerde hayvanlar, tohumluk vesair ziraat aletleri ve araçları tedarik eder. Merkez idare

çiftçiler dışında, tarımla alakalı olmayan bir kesime veya girişime finansal destek sağlanması yasak olduğu nizamname ile belirtilen dönemden 1916 yılı Ziraat Bankası Geçici Kanunu çıkarılıncaya dek bankanın sermayesinin tarımsal üretimin artması ve çiftçiye desteklemenin yanı sıra, nizamnameye aykırı olarak sarf edildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa belirtilmesi gereken, hemen hemen kurulduğu tarihten itibaren çiftçiden daha çok maliye hazinesine borç veren bir banka haline gelmiş olmasıdır. Hatta Banka, hükümetin yedek hazinesi olarak bir işlevi yerine getirmekteydi⁷. Nitekim Ziraat Bankası Müdürü tarafından 1895 yılında padişaha iletilen bir arzı, banka sermayesinin amacının dışında sarf edildiğine bir kanıt sunmaktadır. Müdürün yazılı olarak Padişah'a sunduğu belgeden anlaşıldığına göre, banka sermayesinden amacına uygun olarak fakir çiftçilere yardım yapıldığı gibi, ayrıca bu sıralarda bankanın sermayesinden maliye hazinesine de yüklü miktarda meblağ aktarılmıştı. Merkezi maliye hazinesine taşradan gönderilen mali kaynaklar sadece banka sermayesiyle sınırlı kalmayıp ayrıca vilayetlerde bulunan sandıkların bazılarından da gönderilmiştir. Hâlbuki Padişah'a takdim edilen istatistik cetvelinde kaydedilmiş olduğu üzere bankanın hâlihazırdaki sermayesiyle çiftçilerden ancak iki yüz binine borç vermek mümkün olmuştur. Buna göre bankanın yardımları çiftçilerin ihtiyaç duyduğu borcun onda birine bile kâfi gelmemektedir. Dolayısıyla geniş Osmanlı coğrafyasında bulunan çiftçi sayısının fazla olmasından dolayı bunların çoğunluğuna finansal destek sağlanmadığı için ağır faizlerle sarraflar ve tefecilere müracaat etmelerinden dolayı perişan olmaktadır. Buna binaen banka müdürü, maliye hazinesine bu kurumdan çok para aktarıldığı için asli amacı tarımsal üretimi desteklemek ve arttırmak olmasına karşın yeterince çiftçiye yardım edilemediği için duruma itirazını Padişah'a iletmış, verilen cevapta ise maliye hazinesinin

---

meclisinin kararı ve hükümetin izni ile arazi satın alır ve icabında imar ve taksim eder, bedelini kullanmak üzere ahaliye satar. Vadeli veya vadesiz olmak üzere yatırılan parayı kabul eder. Ücret mukabilinde para nakli, yani havaleyi gerçekleştirebilir. Bkz. *Düstur*, Tertip 2, C. 8, s. 881.

⁷ BOA, DH, ŞFR, 639/126, 22 Şevval 1337 (21 Temmuz 1919); DH. ŞFR, 648/10, 9 Rebiulevvel 1338 (2 Aralık 1919); *Düstur*, Tertip 2, C. 10, 15 Muharrem 1336- 3 Muharrem 1337 (1917-1918), Evrak Matbaası, İstanbul 1928, s. 424, 585. Ayrıca bkz. Taylan Esin, "Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası 1914-1919", *Kebikeç*, 42, 2016, s. 76.

darboğazda bulunması halinde şayet bankadan bir fedakârlık istenirse yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir⁸. Bankanın henüz kuruluşunun ilk yıllarında önceliğinin her zaman tarım olamadığını gözler önüne seren söz konusu resmi kayıt, çalışmamızda ileri sürülen argümanın izi sürülmesi hususunda bir temel oluşturmuştur.

Buradan Ziraat Bankası'nın çiftçiyi desteklemekten ziyade bir devlet bankası gibi hareket eden politik bir yönü olduğu anlaşılmaktadır. Bankanın uygulamalarına bakıldığında Babiali yönetiminin direktifleri doğrultusunda tarımı desteklemek dışında kuruluş nizamnamesinde kendisine tahsis edilmeyen bazı görevleri de üstlendiği anlaşılmaktadır. Ziraat Bankası'nın modern tarımsal faaliyetlerde bulunan eğitim kurumlarının finansmanını sağlama, ilkökul ve lise düzeyindeki okulların inşaatına finansal destek sağlama, yol, köprü ve inşaat gibi projelerin finansmanında kaynak oluşturma, memur ve hizmetli maaşlarının ödenmesine aracılık yapma, emeklilik kesintileri ve vergi tahsili yapma gibi birçok alanda rol almıştır⁹. Bu hususta öncelikle üzerinde düşünülmesi gereken Ziraat Bankası'na sorumluluğunda olmayan ve kuruluş amacına aykırı görevler yüklenmesine, bir devlet bankası gibi faaliyet yürütmesine hangi politik ve ekonomik şartların neden olduğudur. Yukarıda genel olarak belirtilen yetkileri yerine getirmekle kısmen, bir devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın görevlerini devraldığı anlaşılmaktadır. Devletin “*hazinedarı ve veznedarı*” görevini tamamen veya kısmen üstlenmek, iç ve dış Osmanlı borçlarını ödemek, çeşitli kamu gelirlerinden tahsil edilmek üzere kredi açmak, taşrada devletin toplaması gereken gelirlerin toplanmasında aracılık etmek gibi işlemleri yürütmek Osmanlı Bankası'nın görevlerindendi¹⁰. Oysa Osmanlı Bankası'nın devlete karşı yükümlülükleri ve görevleri kısmen mevcut iktidar tarafından kuruluşundan itibaren Ziraat Bankası'na bir şekilde havale edilmiştir¹¹.

⁸ BOA, Y. PRK. HH, 28/48, 22 Ramazan 1312 (19 Mart 1895).

⁹ Kaya- Kadanalı, a.g.m., s. 141.

¹⁰ Christopher Clay, “The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 4, 1994, s. 591.

¹¹ Bir devlet bankası olarak Osmanlı Bankası 1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi ile kurulmuştu. Biri Paris ve diğeri Londra'da bulunan iki komitenin denetimini üstlendiği,

Bu yetkilerin Ziraat Bankası'na verilmesi mevcut iktidar ile Osmanlı Bankası arasındaki uzlaşmazlıktan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Yetki ve görev paylaşımında belirli dönemlerde mevcut iktidarın bu tercihinin arka planında politik ve mali etkenler vardı. İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulmuş olan ve İstanbul'daki idari merkezi, biri Paris diğeri de Londra'da bulunan iki komitenin denetiminde olan bir bankaya yönelik Abdülhamid rejiminin şüpheli yaklaşımı da yerli sermaye ile kurulmuş bir bankanın yabancı sermaye ile kurulmuş bir devlet bankasının yetkilerini paylaşmasına izin verilmesinin zeminini oluşturmuştur. Hatta Osmanlı Bankası'nın, bir devlet bankası rolünü gerektiği gibi oynayabileceği mali konular ve bütçeyle ilgili kararlara, 1875 antlaşmasında öngörüldüğü üzere, katılma yetkisi vardı. Fakat merkezi devlet yönetiminin düzenlediği bütçe komisyonlarına fiilen katılma işlevinin resmen tanınmasını, Abdülhamid'in politik manevraları nedeniyle bir türlü kabul ettirememişti. Bankaya bütçenin hazırlanması ve hazineye borç ve faiz taksitlerinin ödemelerinin yapılması için görev verilmişti. Yine de bir bütçe çalışması yapılması ve çıkartılması için yapılan tüm girişimler bir şekilde akamete uğramıştır¹². Dolayısıyla Abdülhamid rejimi ile devlet bankası sorumluluğu olan kurum arasında temelde güvensizlik üzerine kurulu bir uzlaşmazlık vardır. Osmanlı Bankası ile hükümet arasındaki temel çatışma noktası Edhem Eldem'in belirttiği üzere hükümetin bankadan kredi, avans

---

genel merkezi İstanbul'da bulunan banka, Osmanlı hükümetleri karşısında güçlü bir özerkliğe sahipti. Osmanlı hükümetinin banka işlemleri üzerinde çok sembolik bir nazir atamanın dışında neredeyse hiçbir denetimi yoktu. Bkz. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 1999, s. 84; Clay, a.g.m., s. 590. Osmanlı Bankası'nın İstanbul'da ve şubesi bulunan yerlerde İmparatorluğun her cinsten ve her isim altındaki gelirlerini imtiyaz sözleşmesine uygun bir şekilde toplama, ülke topraklarında veya yurt dışında gösterilecek kaynakları kullanarak iç ve dış Osmanlı borçlarının ödemelerini yapmak, hükümet hazinedarı görevini tamamen veya kısmen üstlenmek, Osmanlı'nın çeşitli gelirlerden tahsil edilmek üzere kredi vermek gibi görevleri ve hükümete karşı sorumlulukları vardı. Bkz. Eldem, *a.g.e.*, s. 457.

¹² Eldem, *a.g.e.*, s. 249. 1875 tarihli Osmanlı hükümeti ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan antlaşma gereğince Avrupa'daki komiteler bankanın prosedürlere uygun bir yol izleyip izlemediğini teftiş etmek hususlarında söz sahibi olabileceklerdi. Ayrıca İstanbul'da bulunan idare meclisinin hukuk ve görevleri bankanın Avrupa'da bulunan komiteleri tarafından sınırlandırılabilir ve belirlenebilecekti. Ayrıca bankanın idare meclisi başkanı veya üyelerinden biri banka tarafından vekâletle bütçe komisyonunda hazır bulunabilecekti. Bkz. *A.g.e.*, s. 468.

taleplerine karşılık uygun garantiler gösterememesi ve politik ve ideolojik tercihlerin ekonomik ve mali nitelikli kaygılara neden olmasından ileri gelmekteydi. Dolayısıyla Abdülhamid rejiminin politik ve ideolojik öncelikleri nedeniyle mali altyapıyı rasyonelleştirmek için bir çabası yoktu¹³. Buna bağlı olarak, siyasi iktidar Osmanlı Bankası'na karşı şüpheli yaklaştığı gibi, banka da hükümete ve bizzat padişahın şahsına karşı nispeten olumsuz bir tavır içindeydi. Ancak bu olumsuz imajın varlığı hükümet fonlarının kötü yönetilmesinde ve bankaya iletilen bitmez tükenmez kısa vadeli borç taleplerinde ortaya çıkmaktadır¹⁴. Bankanın Abdülhamid rejimine güvenmemesinin bir başka nedeni de, hükümetin diğer bankaların muhtemel rekabetini Osmanlı Bankası'na manevralarla kredi ve avanslarda daha iyi koşullar elde etmek için bilinçli olarak kullanmasıydı. Osmanlı mali piyasasında önemli bir konum elde eden Deutsche Bank kredi talepleri için müracaat edilen bir kurum olduğu gibi bir tarımsal kalkınma bankası olan Ziraat Bankası da bir devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın yerine, bazen tercih edilen kredi kurumu olmuştur¹⁵. Dolayısıyla Osmanlı Bankası ile mevcut iktidar arasındaki genel uyumsuzluk Ziraat Bankası'na kendi sorumluluğunda olmayan ve kuruluş amacına uygun olmayan bir takım yetkilerin de havale edilmesine sebep olmuştur.

Görev ve yetkilerini aşan bir sorumluluk üstlenen Ziraat Bankası'nın mali kaynaklarının nizama aykırı bir şekilde amacından saptırılması devletin kamu görevlerini yerine getirmesi ve reform programları için kısa vadede pek çok finansal kaynak sağladı, fakat tarımsal üretim ve zirai modernizasyon geri planda kalmış oldu. Donald Quataert Ziraat Bankası'na dair çalışmasında, Osmanlı döneminde bankanın tarım dışı faaliyetlerinin iki ana kategoriye ayrılmasının uygun olacağını belirtir. Bunlar, devlet adına tali bir tahsilât aracı olarak yapılan faaliyetler ve hükümetin genel mali ve idari amaçları doğrultusunda banka fonlarının resmi olarak tarım dışı alanlarda kullanılmasıydı¹⁶.

¹³ Eldem, *a.g.e.*, s. 245.

¹⁴ Eldem, *a.g.e.*, s. 240-241.

¹⁵ Eldem, *a.g.e.*, s. 243.

¹⁶ Donald Quataert, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle East Studies*, April 1975, Vol. 6, No. 2, 1975, s. 224-225.

Tahsilat Aracı Olarak Ziraat Bankası

Ziraat Bankası'na Memleket Sandıkları ve ardından Menafi Sandıkları esas teşkil etmişti. Tarımsal üretimi arttırmak amacıyla kurulan bu sandıklara sürekli ve eşitliği sağlayacak bir gelir sağlamak amacıyla çözüm olarak aşar vergisinin belirli bir oranının ayrılmasıyla sandıkların vergi kaynağı ile beslenmesi yoluna gidilmişti. Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağı olarak kabul edilen aşar vergisine 1883 yılından itibaren menafi hissesi adıyla zam yapılmış ve bu miktarın vergiyle tahsil edilmesine ve sandıklara bırakılmasına karar verilmişti. Yani bu vergi çiftçiden alınan aşar vergisine zam yapılmak suretiyle toplanmaktaydı. Aynı tarihte, menafi hissesinin belirli oranında bir de, eğitim ile ilgili yatırımlarda kullanmak amacıyla, yani eğitime katkı payı niteliğinde maarif hissesi tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu gelirler halkın yararına sunulmak üzere sandıklarda toplanmaktaydı¹⁷.

Menafi Sandıkları'nın kurulmasının temelinde de aynen Ziraat Bankası'nda olduğu gibi çiftçilere finansal destek sağlayarak tarımsal üretimi geliştirmek suretiyle çiftçiye yardım etmek, gelirleri arttırmak ve devletin ilerlemesini sağlamak vardı¹⁸. Fakat umulduğunun aksine çiftçilerin Menafi Sandıkları'ndan yeterli düzeyde istifade edememeleri¹⁹ ve sermayesinin asıl kullanılması gereken yerler dışında sarf edilmesi nedeniyle çiftçi ve fakir halkın fahiş oranda faizle borçlanması kaçınılmaz hale gelmişti. Bu nedenle Menafi Sandıkları'nın ıslah edilerek Ziraat Bankası haline sokulması gündeme gelmiş²⁰ ve Menafi Sandıkları yerini sancak merkezlerinde Ziraat Bankası'na, kazalarda ise ziraat sandıklarına bırakmıştır. Bu sürekliliğin bir neticesi olarak kuruluş aşamasında Menafi Sandıkları sermayesi bankanın da önemli bir sermayesini oluşturmayı sürdürmüş ve dolayısıyla buna

¹⁷ Ferhat Güngör, *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863-1888)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2015, s. 85, 108-109.

¹⁸ Ferhat Güngör, *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863-1888)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2015, s. 142.

¹⁹ BOA, İ. DUİT, 1070/83901, 6 Cemaziyelevvel 1305 (19 Şubat 1888).

²⁰ BOA, DH. MKT, 1521/98, 6 Zilkade 1305 (15 Temmuz 1888).

bağlı olarak bankanın devlet adına bir vergi tahsildarı gibi görev yaptığı faaliyet alanlarından birini menafi iane hissesi adıyla çiftçiden alınan ek vergi oluşturmuştur. Bankanın sermayesini karşılamak için menafi hissesi olarak aşarın 11’de 1’i oranında bir pay söz konusuydu. Osmanlı Arşivi’nde yer alan ve 1889 tarihli *Ziraat Bankası Şuubat ve Sandıklarına Mahsus Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*’nda bu hükmün aslında sadece aşardan hazineye ait olan % 10, menafi hissesi olarak alınan % 1’den ibaret olan pay kastedildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla bu maddeyi izah eden bir açıklama yapılmıştır. Yani menafi hissesine ilaveten de % 0,5 maarif hissesi olarak alınan bir ek vergi söz konusudur. Dolayısıyla ahaliden alınmakta olan aşar vergisi %11,5 olarak belirlenerek menafi ve maarif hisselerinin aşar vergisi ile birlikte tahsil edildiği bölgelerde Ziraat Bankası’na ait olan iane hissesi aşar hasılatının 11,5’te 1’i olduğu açıklığa kavuşturulmuştur²¹. Esasında Ziraat Bankası daha kurulmadan önce Menafi Sandıkları’nın henüz yürürlükte olduğu dönemde sandık sermayesi için toplanan hisselerin oranlarıyla alakalı bazı belirsizliklerin ortadan kaldırılması, sürekli ve eşitliği sağlayacak bir gelir sağlamak amacıyla 1886 tarihinde bir düzenleme yapılarak aşar vergisine ek olarak alınan vergi oranları kesin ve değişmez bir hal almıştır. Menafi Sandıkları’nın Ziraat Bankası’na dönüştürülmesinin ardından menafi iane hissesi ve Osmanlı eğitimine fayda sağlaması için oluşturulan bir ek aşar vergisi olan maarif iane hissesi gibi söz konusu kaynakların tahsili de 1889 yılından itibaren Ziraat Bankası ve sandıklarının görevleri arasında yer almıştır²².

²¹ Örnek verilecek olursa mahsullerin satışından devlete ait mal sandığına 10.000 kuruş girerse bundan Ziraat Bankası’na ait olan hisse yaklaşık olarak 869 kuruştan ibaret olacaktır. Aynı zamanda bu mecmuada nizamnamenin diğer maddelerinde belirtilen 11’de 1 tabirinin de 11,5’te 1 manasında yorumlanması gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. *BOA*, Y. PRK. TNF, 2/40, 12 Cemaziyelahir 1306 (13 Şubat 1889).

²² *BOA*, MF. MKT, 114/7, 22 Muharrem 1307 (18 Eylül 1889). Maarif iane hissesinin nerede ve nasıl sarf edileceği hususunun, daha doğrusu nereye tayin ve tahsis olunduğunu temin etmek için Maarif Nezareti’nce bir layiha kaleme alındı. Buna göre gerek maarif hissesinin ve gerek menafi sandıkları hasılatının toplanmasını sağlamak amacıyla değişiklik ve düzenleme yapmak amacıyla *Hazine-i celile*, Maarif Nezareti ve Ziraat Bankası’ndan birer görevli ile ne şekilde bir uygulama yapılacağına tespiti için girişimde bulunulmuştur. Bunun Ziraat Bankası ile alakalı kısmı menafi ve maarif iane hisseleri tahsil edilerek mal sandıklarına teslim olunduktan sonra Ziraat Bankası

Bankanın tahsil ettiği bir diğer vergi de tarık bedelat-ı nakdiyesi olarak adlandırılan ve Osmanlı tebaasının ödemekle yükümlü olduğu vergilerden olan bir tür yol vergisiydi. Amele-i mükellefe olarak adlandırılan bu yükümlülük yol yapımında ve onarımında halkın emeğinden ücretsiz biçimde ve mecburi çalıştırma yöntemi ile yararlanılmasıdır. Belirli kurallar doğrultusunda erkek nüfusun beş yılda bir defa yol inşaatında belirli bir süre bedenen çalışmasıydı. 1866 yılından itibaren ise bedenen veya nakden bu mükellefiyet yerine getirilmekteydi. Bedenen mükellefiyetini yerine getiremeyenlerden ise tarık bedelat-ı nakdiyesi olarak adlandırılan bir bedel tahsil edilmekteydi²³. Ziraat Bankası kurulduktan sonra aşar vergisine ek olarak alınan menafi ve maarif hissesi gibi Osmanlı vilayetlerinden amele-i mükellefe karşılığı olarak tahsil edilmekte olan tarık bedelat-ı nakdiyesi de yol inşa ve bakım masrafı karşılandıktan sonra geriye kalanı 1888/1889 yılından itibaren Ziraat Bankası'na yatırılmaktaydı²⁴. Ayrıca Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu askeri teçhizatın tedarik edilmesi ve askeriye'nin modernizasyonu için diğer bir ifade ile savunma sanayini desteklemek için merkezi yönetim halkın yardımına müracaat etmişti. Vergi vermekle mükellef olan ahalden 1900 yılı başlarından itibaren geçerli olmak üzere belirli bir meblağ ek vergi olarak talep edilmiştir. Bunun için de menafi ve maarif iane hissesinin tahsili yöntemi gibi aşar vergisinden ve ayrıca müsakkafat vergisinin senelik miktarının % 6'sı oranında bir vergi talep edilmiştir. Tahsilat da Ziraat Bankası şubeleri olan yerlerde bu bankalar aracılığıyla toplanarak merkez hazineye teslimi için Maliye Nezareti'ne gönderilmekteydi²⁵.

şubeleriyle maarif idarelerine geri verilmesine yönelik bir çare ileri sürülmüş olmasıdır. Bkz. BOA, MV, 39/64, 28 Cemaziyevvel 1306 (30 Ocak 1889).

²³ BOA, DH. İD, 170/8, 16 Rebiulahir 1332 (14 Mart 1914); Yakup Akkuş-Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: "Amele-i Mükellefe" Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", *Çalışma ve Toplum*, C. 2, 2017, s. 521; Ali Rıza Gönüllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yol Vergisi (1866-1921)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 294.

²⁴ BOA, Y. A. HUS, 316/58, 9 Receb 1313 (6 Ocak 1895).

²⁵ BOA, Y. PRK. ML, 19/79, 29 Zilhicce 1317 (30 Nisan 1900). Ziraat Bankası olan yerlerde bu bankalara, olmayan yerlerde ise Bank-ı Osmani şubelerine veya gümrük nezaret ve müdüriyetlerinde toplanacaktır. Bu vergi gelirlerinden Maliye Nezareti'ne

Devlet adına vergi tahsildarlığı görevinin bir neticesi olarak banka, devletin bir aracısı olarak kamu işlerine de hizmet ettiğini görmekteyiz. Osmanlı vilayetlerinin her birinde bütün okulların öğretmen ve hademelerinin maaşları iane hissesinden verilmekteydi. Fakat iane hissesinin bir kısmı Ziraat Bankası şubelerine ayrıldığı için ianenin geri kalanı maaş ödemeleri için yeterli olmamaktaydı. Dolayısıyla bankaya yatırılan müsakkafat vergisi ve maarif iane hissesi Ziraat Bankası'na teslim edilerek iptidaiye ve rüştiye mekteplerinin öğretmen ve hademe maaşlarının yatırılmasına Ziraat Bankası şubeleri veya ziraat sandıkları aracılık etmekteydi²⁶. Ziraat Bankası'nın modern tarımsal faaliyetlerde bulunan eğitim kurumlarına, ilkokul ve lise düzeyindeki okullara finansal destek sağlama, memur ve hizmetli maaşlarının ödenmesine aracılık yapma gibi eğitim alanındaki faaliyetleri dışında, tahsil ettiği vergilere binaen bayındırlık alanında da yol, köprü ve inşaat gibi projelerin finansmanında kaynak oluşturma gibi faaliyetleri de vardı. Yol ve köprülerin iyileştirilmesi için zaruri olan masraflara karşılık Ziraat Bankası gelirlerinden % 10'unun tahsis edilmesine Meclis-i Vükela görüşü ve Padişah emriyle karar verilmiştir. Dolayısıyla Ziraat Bankası devlet adına yol, köprü inşası tamiratına ve bayındırlık alanında çalışan mühendis ve işçilerin maaşlarının ödenmesine aracılık etmekteydi²⁷.

Menafi Sandıkları sermayesinin amacının dışında kullanılması ve bu yüzden çiftçi ve fakir halkın fahiş oranda faizle borç almaya mecbur olmalarından dolayı, yukarıda belirtildiği üzere bu sandıkların ıslah edilerek Ziraat Bankası'na dönüştürülmesine karar verilmişti. Bu sayede çiftçilerin tefecilerin elinden kurtarılması ve menafi iane hisselerinin tayin ve tahsis edildiği alan dışında kullanılmasının önüne geçilmesi hedeflenmişti²⁸. Oysa Ziraat Bankası'nın kurulmasından sonra dahi sermayesinin sarf edilmesi hiç de öngörüldüğü gibi seyretmediği anlaşılmaktadır. Çiftçiler her ne kadar tefecilerin elinden

---

gönderilen meblağ da açtırılacak özel bir hesaba geçirilmek üzere Bank-ı Osmani idaresine teslim edilecektir. Bkz. *A.g.b.*

²⁶ *BOA*, MF. MKT, 112/71, 3 Zilhicce 1306 (31 Temmuz 1889); TS. MA. e, 1381/58, 4 Zilkade 1309 (31 Mayıs 1892); TS. MA. e, 1387/27, 14 Zilhicce 1320 (14 Mart 1903).

²⁷ *BOA*, İ. MMS, 123/5302, 19 Muharrem 1309 (25 Ağustos 1891); DH. MKT, 1827/14, 27 Şaban 1308 (7 Nisan 1891).

²⁸ *BOA*, DH. MKT, 1521/98, 6 Zilhicce 1305 (14 Ağustos 1888).

kurtarılmış olsa da öşür vergisine ek olarak ödedikleri vergilerin çiftçilere geri dönüşü tam olarak mümkün olmadığı söylenebilir. Bunun sebeplerinden birinin taşrada toplanan iane hisselerinin kullanılacağı alanların genellikle merkezi idarenin önceliklerine göre şekillenmesinden kaynaklandığı ihtimal dâhilindedir.

Taşradan elde edilen gelirin merkezi idare tarafından mahallinde sarf edilmesine izin verilmesine²⁹ rağmen uygulamada farklı seyretmiştir. Bunun somut örneklerini Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak bölgelerinde görmek mümkündür. Nitekim daha çok adem-i merkezîyetçi bir anlayışla hareket etme eğilimi gösteren Beyrut vilayetinde Osmanlı yönetiminin mali merkezîyet siyasetinin³⁰ bir yansıması olan bankanın mali kaynaklarının merkezi yönetimin kullanımına geçmesine karşı itiraz seslerinin yükseldiği dönemin resmi yazışmalarından takip edilebilmektedir. Nitekim 1890'lı yıllarda mali kaynakların kullanımına dair yaşanan bir hadise Ziraat Bankası sermayesinin kullanımına dair merkez ve taşra arasındaki anlaşmazlığı ortaya koymaktadır. Beyrut vilayetine bağlı Lazkiye sancağında inşa olunacak mektep masraflarının yerel idarece, maarif iane hissesinden ödenmesi gerektiği ve sancağın yıllık gelirinin de mekteplerin inşası için harcanacağı kararı alınmış ve Beyrut Maarif Müdürü, Maarif Nezareti'ne bu konuyu bildirmişti. Lazkiye sancağınca alınan karar gereğince iptidai mekteplerin inşası masrafları için yerel yönetim Lazkiye Ziraat Bankası şubesinden 5.000 kuruş almış ve iane hisselerini, yani maarif sandığını isteyip merkeze para gönderilmesine müsaade etmemişti³¹. Fakat bir süre sonra Maarif Nezareti ve Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'nce bu karara muhalif bir tavır takınılmıştır. Şöyle ki, Lazkiye sancağında 100.000 kişiden fazla bir Hristiyan grup din değiştirerek İslamiyet'e geçmişlerdi. Bunun için mektep ve mescit sayılarının arttırılması ihtiyacı Lazkiye Mutasarrıfı tarafından merkeze bildirilmiştir. Buna binaen masrafları Beyrut vilayetinin genel maarif hissesi gelirlerinden karşılanmak üzere 40 mektep ve Padişah hazinesinden karşılanmak üzere de 40 mescit inşasına karar verilmişti.

²⁹ BOA, MF. MKT, 114/7, 22 Muharrem 1307 (18 Eylül 1889).

³⁰ Ö. Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2005, s. 112-113,123.

³¹ BOA, MF. MKT, 119/38, 13 Şaban 1307 (4 Nisan 1890).

Bu karara göre 23 mektep ve 23 mescit inşası tamamlanmış, fakat yapılması kararlaştırılmış olmasına rağmen geriye kalan 17'şer mektep ve mescidin masraflarına dair henüz bir sermaye ayrılmamıştır. Bu mekteplerin inşa masrafı ve mektep hocalarına aylık olarak verilmekte olan 250 kuruş maaşın ödenmemesi Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü ve Maarif Nezareti'nden bankanın vilayet şubesine emretmesi üzerine Lazkiye mutasarrıfı da bu kararın padişah iradesine aykırılık teşkil ettiğini Babialî'ye bildirmişti. Maarif ve iane hisselerinin çiftçi vergilerinden tahsil edildiğini, buna karşılık ise ulaşım için ihtiyaç duydukları yolların bile yapılmadığını ve yıkılmış köprülerin bile tamir edilmeyerek ahalinin bu yüzden ulaşım hususunda zaruret yaşadığından şikâyet etmiştir. Bu konu daha önce vilayetin mülki amirleri tarafından defalarca Babialî'ye bildirilmiş olmasına rağmen bölge lehine bir neticeye ulaşılmaması mümkün olmamıştır. Hâlbuki çiftçi ahalisinin çocuklarının eğitimlerine katkı sunmak ve memleketlerinin ihyası için öşür miktarına ek olarak ödedikleri bedel, Lazkiye mutasarrıfının ifadesine göre, güya bölge ahalisinin değil de Maarif Nezareti ve Ziraat Bankası Genel Merkezi tarafından kendi sermayeleriymiş gibi başka bir yere sarf edilmiştir. Ayrıca Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü tarafından Lazkiye şubesine kendileri emretmedikçe söz konusu iane hisselerinin şubeden alınıp bölgede sarf olunmaması ve doğrudan İstanbul'a gönderilmesi, yani bankanın sermayesinin sarfı hususunda yerel idarenin emrine tabii olunmaması emredilmiştir. Bu durumun merkez ve taşra arasında bir anlaşmazlık yarattığı anlaşılmaktadır. Çünkü banka şubesinde eğitime katkı payı olarak toplanan maarif iane hisselerinden öğretmenlere maaş verilmez ve eğitim kurumlarının inşaat masrafları karşılanmazsa bölgenin sosyo-kültürel kalkınması kesintiye uğrayacaktır. Dolayısıyla yakınmalarını ve şikâyetlerini bu şekilde dile getiren Lazkiye mutasarrıfı maarif ve menafi iane hisselerinin bölgeye tahsis edilmesi lazımken vilayet merkezine ve İstanbul'a gönderilecek olması bölge için adil olmayan bir durum ortaya çıkardığından buna bir çözüm getirilmesi hususundaki talebini Babialî'ye iletmıştır³². Bundan sonraki yazışmalara bakıldığında Babialî'de mektep inşa masrafları olmasa da Lazkiye'de inşa edilecek mektebin hizmetli maaşlarının vilayet maarif müdüriyetinden verilecek

³² BOA, Y. PRK. UM, 24/15, 19 Şaban 1309 (19 Mart 1892).

talimata göre Ziraat Bankası şubelerinden ödenmesine dair bir karar alınmıştır³³.

Kazalardaki ziraat sandıklarının kaza gelirlerini merkez livaya göndermeyip yerinde tahsil ve sarfına Osmanlı merkezi yönetimince izin verilmesi söz konusuydu³⁴. Fakat merkezi yönetim, Ziraat Bankası'nın vergi tahsildarlığı görevine istinaden taşradan elde edilen gelirin merkezi yönetimin tasarrufuna geçmesine bir zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla muhtemelen Babıali'nin bu tarzda kararlarının emsal teşkil etmesinin bir neticesi olarak amele-i mükellefe bedelat-ı nakdiyesiyle menafi ve maarif hisselerinin merkeze gönderilmemesi ve yerel harcamalar için tahsis edilmesi talebi 24 Mart 1909 tarihinde Beyrut vilayet meclisinden Babıali'ye bildirilmişti. Fakat bu hüküm Ziraat Bankası Nizamnamesi'ne aykırı olduğu belirtilerek Ziraat Bankası tarafından riayet edilen ve makul sayılan usule uygun olarak uygulamanın devam etmesi gerektiğine karar verilmiştir³⁵. Buna bağlı olarak Babıali yönetimi her ne kadar ahaliden Ziraat Bankası vasıtasıyla tahsil edilen ödeneklerin yerel ihtiyaçlar için sarf edilmesine izin verse de uygulamada tam olarak bunun gerçekleştiğini söylemek güçtür. Fakat İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, Ağustos 1909 yılında Ziraat Bankası uygulamasına bakıldığında yerel idarelerin taleplerine paralel olarak nizamnameye uygun bir karar alındığını görmekteyiz. Şöyle ki, yol bedelat-ı nakdiyesi ve maarif iane hissesi genel bütçeye dâhil edilmesine, tahsilinin ve sarfının Ziraat Bankası'yla bağlantısı kalmamasına ve bu gelirlerin her kazanın sermayesine bağlanarak nizamname şartlarında belirtildiği gibi yerel zirai ihtiyaçlar için sarf edilmesine karar verilmiştir³⁶.

Bankanın devlet adına bir aracı kurum olarak vergi tahsildarlığı görevini üstlenmesi aynı zamanda mali politikanın başka bir yönünü de göstermektedir. Yani mali kaynakların tek elde toplanarak mali denetimin merkezileşmesine de aracılık etmiş olduğu söylenilebilir. Yerel idarelerden alınan vergilerin bir kısmı, hatta çoğunluğu İstanbul'a

³³ BOA, MF. MKT, 150/116, 29 Safer 1310 (22 Eylül 1892).

³⁴ BOA, MF. MKT, 114/7, 22 Muharrem 1307 (18 Eylül 1889).

³⁵ BOA, DH. MKT, 2850/67, 9 Cemaziyelevvel 1327 (29 Mayıs 1909).

³⁶ BOA, DH. MKT, 2911/99, 27 Receb 1327 (14 Ağustos 1909).

merkezi idareye aktarılmaktaydı veya ne şekilde tasarruf edileceği Osmanlı yönetiminin kararına bağlıydı. Banka, bir şekilde toplanan vergilerin ve gelirlerin kendi bölgelerinde kalmayarak çoğunluğunun merkeze gönderilmesinde bir aracı olarak hizmet etmiştir. Tarımın iyileştirilmesi ve tarımsal üretimin arttırılması için tahsis edilmesi gereken mali kaynaklar, yani mevcut nakdin büyük bir kısmı söz konusu amaçların yanı sıra, Osmanlı'da son dönemlerde yaşanan mali sorunlar nedeniyle banka hazinesinden devlet hazinesine borç verilmiştir. Buna bağlı olarak II. Abdülhamid döneminde Ziraat Bankası'nın devletin borçlarını önemli ölçüde ödenmesinde aracı rolü üstlendiği görülmektedir. Osmanlı yönetimi 1892'den itibaren büyük oranlarda düzenli olarak önemli meblağlarda borçlar aldı ve 1908 yılına kadar yaklaşık olarak bankaya 2,9 milyon lira civarında borçluydu. Bu rakam bankanın tarımsal destek için ayırdığı fonların hemen hemen beş katını oluşturmaktaydı. Üstelik menafi ve maarif iane hisselerinden oluşan banka sermayesi savaş tazminatının, mektep inşaat maliyetlerinin ödenmesine yardımcı olmak amacıyla kullanıldı³⁷. Osmanlı yönetimi bankadan borç alırken aynı zamanda 1899 yılında Şurayı Devlet kararıyla banka kaynaklarının korunabilmesi için tarıma yapılan harcamalarının sınırlandırılması gerektiği de beyan edilmiştir. Şöyle ki, modern tarım yöntemlerinin fiili olarak uygulanmasının mümkün hale gelebilmesi için Halkalı Ziraat Mektebi'nden mezun olan öğrencilerin 500'er kuruş maaşla 4 sene müddetle büyük çiftliklerde istihdam edilmesi ve bunun için de ödenmesi gereken maaşın Ziraat Bankası'nın temettü gelirlerinden karşılanması uygun bulunmuştu. Fakat Babiali'de yapılan bürokratik yazışmalardan sonra banka sermayesinin korunması gerektiği için her sene artması beklenen Ziraat Bankası'nın temettü hissesi gelirinden karşılığı tahsil edilmeden bir masraf yapılmasının uygun olmayacağı hususunda görüş birliğine varılmıştır³⁸. Çünkü son yıllarda banka sermayesinden aşırı harcama yapılmakta ve temettü hissesi olarak hazineye de bir miktar para verilmesi gerekmekteydi. Dolayısıyla bu kararla zaten mevcut olan durum onaylanmıştır. Ayrıca Babiali'nin Ziraat Bankası sermayesinin ne şekilde sarf edileceği

³⁷ Quataert, a.g.m., s. 224. Savaş tazminatının ödenmesi için Ziraat Bankası'ndan borç alındığına dair ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., s. 90.

³⁸ Quataert, a.g.m., s. 224; BOA, BEO, 1424/106766, 20 Şaban 1317 (24 Aralık 1899).

konusundaki tutumunu göstermektedir. Ziraat Bankası kurulduktan sonra bankanın işleyişine dair nizamnamesinde belirtilen bazı maddelerin izaha muhtaç olması gerekçesiyle bankanın taşradaki şubelerine ve kazalardaki ziraat sandıklarına hitaben 3 Şubat 1889'da bir tebligat gönderilmişti. Tebligatta, 15 Ağustos 1889 tarihli Banka Nizamnamesi'nde temettünün üçte birinin şubenin bulunduğu vilayetin zirai kalkınmasına sarf edileceği belirtilmiş ise de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne müracaat edilmedikçe söz konusu meblağın gelişigüzel sarf edilmesine müsaade edilmediği anlaşılmaktadır³⁹. Yani taşrada bulunan Ziraat Bankası şubelerinin ve sandıklarının kâr payının taşra yerel idaresinin denetimine bırakılmasından imtina edilmiştir. Merkez ve taşrada zirai kalkınma için kullanılacak üçte ikilik kâr payının tamamı Babıali'nin reform programlarında kullanmak için merkeze gönderilmiştir⁴⁰.

Ziraat Bankası'nın diğer bir faaliyeti ise yine devlet adına muhacirlerin iskânına mahsus olmak üzere piyango düzenlemesidir. Kamu harcamalarına kaynak yaratma aracının yöntemlerinden biri olarak tercih edilen piyangolar⁴¹ ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından

³⁹ BOA, Y. PRK. TNF, 2/40, 12 Cemaziyelahir 1306 (13 Şubat 1889), s. 30. Ziraat Bankası temettü hissesinin, yani kâr payının taksiminin ne şekilde sarf edileceği Banka nizamnamesinin 39. maddesinde belirlenmişti. Buna göre, sene sonunda bankanın idari masrafindan sonra net kârı, yani temettü hissesi şu şekilde taksim edilmekteydi. Öncelikle temettünün üçte bir kısmı sermayenin artırılmasına, ikinci olarak diğer üçte birlik kısmı her şubenin bulunduğu vilayetin zirai durumunun geliştirilmesine kullanılacak, son olarak ise temettü her şubeden merkeze gönderilecekti. Merkeze gönderilen meblağ da yine zirai reformlara tahsis edilecekti. Bu meblağ Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hayvanların teleften kurtarılması, ıslahı, halkın menfaatine dokunacak ürünlerin yetiştirilmesi için tohumlar alınması ve bunların çiftçilere ücretsiz verilmesi ve tarımsal kalkınmaya yönelik kullanılması planlanmıştı. Bkz. BOA, Y. A. RES, 42/21, 25 Şaban 1305 (7 Mayıs 1888); ŞD, 1189/29, 12 Safer 1307 (8 Ekim 1889); *Düstur*, Tertip 1, C. 6, s. 142.

⁴⁰ *Maliye Nezareti Tahsilat-ı Umumiyye-i Natık İhsaiyyat-ı Maliye Mecmuası*, Dersaadet, Kanun-i Sani 1327, s. 6, 104; Quataert, a.g.m., s. 220.

⁴¹ Alparslan Uğur, "Kamusal Finansman Açısından Devlet Piyango Kurumlarının Analizi: Özelleştirme Sürecinde Milli Piyango İdaresi'nin Değerlendirilmesi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 2, 2015, s. 4. Osmanlı'da piyango ile ilgili ilk uygulamalara 1854 Kırım Savaşı sonrasında rastlanmaktadır. Ülkede ilk olarak gayrimüslim azınlıklar tarafından küçük çaplı piyangolar tertiplenmiştir. Zamanla piyango düzenlemelerinin kârlı bir iş olduğunun fark edilmesiyle gittikçe yaygınlaşmaya

itibaren Osmanlı Devleti'nde resmi olarak düzenlenmeye başlanmıştır. Ziraat Bankası da kısa bir süre kamu yararına olmak üzere devlet adına bu görevi üstlenmiş ve banka aracılığıyla piyango biletlerinin satışı yoluyla muhacirlerin iskânında kullanılmak üzere gelir temin edilmeye çalışılmıştır⁴². Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Osmanlı-Rus Savaşı ve Yunan Savaşı'nın ardından, ülke Kafkaslar ve daha yoğun olarak da Balkan coğrafyasından gelen göçmenlerin akınlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Göçmenlerin ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik bazı yasal düzenlemeler yapılmış ve birtakım teşebbüslerde bulunulmuştur. Bunlardan biri de Ziraat Bankası aracılığıyla piyango düzenlenmesidir. Osmanlı yönetimi bu göçmenlerin iskânı ve tarımsal ekonomiye katkısının sağlanması adına göçmenlere verilecek tarım aletlerinin masraflarına tahsis edilmek üzere birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden birini de Ziraat Bankası üstlenmiştir. 1906 yılı başlarında bu amaç için Ziraat Bankası'na iki ayda bir çekiliş yapmak üzere piyango düzenleme görevi verilmiştir⁴³. Fakat kısa bir süre sonra Mart 1906 tarihinde o sırada düzenlenmesi planlanan tüm piyangolar padişahın iradesiyle iptal edilmiştir⁴⁴. Bu tarihlerde muhacirler için Ziraat Bankası'nın düzenleyeceği piyango çekilişiyle birlikte, İzmir Sanayi ve Musevi mekteplerinde, Selanik'te ve Bursa'da piyangolar

---

başlamıştır. 1857 yılında Sultan Abdülmecid döneminde piyango faaliyetleri yasaklansa da 1861'de Sultan Abdülaziz'in izniyle piyangolar gayrimüslim azınlıklar tarafından yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. 1880 yılında azınlık piyango uygulamalarının kişisel amaçlı olanları yasaklanmış, hayır amaçlı olanların ise hükümetin izniyle faaliyet gösterebilecekleri belirtilmiştir. Osmanlı'da ilk resmi piyango uygulaması ise 1870 ve 1910 yılları arasında Şark Şimendiferleri ve Ergani Bakır İşletmeleri tahvillerinin satışını artırmak amacıyla yapılmıştır. Bu dönemde de piyangolar gittikçe yaygınlaşmaya başlamıştır. Bkz. A.g.m., s. 13.

⁴² Nejla Günay, Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilig*, S. 61, Bahar 2012, s. 131.

⁴³ BOA, BEO, 2751/206286, 1 Zilhicce 1323 (27 Ocak 1906).

⁴⁴ Piyango çekilişinin esasen meşru olmadığı ve halkın bir dereceye kadar aldatılması ve suistimallere sebep olan bir uygulama olduğu gerekçesiyle Babıalî'nin kararıyla yasaklanması gündeme gelmişti. Muhacirler için Ziraat Bankası tarafından düzenlenecek olan piyango çekilişi, İzmir, Selanik ve Bursa Sanayi mektepleri ile İzmir Musevi Mektebi için daha önce düzenlemiş olan ve devam etmekte olan piyangoların tamamının yasaklanmasına karar verilmiştir. Bkz. BOA, İ. HUS, 139/109, 20 Muharrem 1324 (16 Mart 1906); BEO, 2782/208610, 21 Muharrem 1324 (17 Mart 1906); BEO, 2761/207024, 20 Zilhicce 1323 (15 Şubat 1906).

düzenlenmekteydi. Bu piyangolar görünüşte hayırlı maksatlar için düzenlense de bazı muamelelerinde ve mali hususlarda suistimallere sebep olduğu gerekçesiyle iptaline karar verilmişti. Fakat ülkenin muhacir akınıyla karşı karşıya kalması ve beraberinde sosyo-ekonomik sorunları da getirmesi devlet yönetimini bir an önce mali kaynak temini için harekete geçirmiştir. Diğer piyangolar için geçerli olduğu düşünülen usulsüzlüklere karşın, Ziraat Bankası'nın düzenleyeceği piyango suistimale müsait olmadığı ve muhacirlerin iskânı masraflarına mahsus olan piyangoların iptali halinde ahaliyi yabancı piyango biletlerini almaya yöneltmesi muhtemel olduğu için diğer piyangoların yasaklanması, fakat Ziraat Bankası'nın düzenlediği piyango ise geçici bir süre, muhacirin iskânı masrafları karşılancaya dek devam etmesi Meclis-i Vükela kararıyla zaruri görülmüştür⁴⁵. Çünkü göçmenlerin iskânı için maliye bütçesinde yeterli meblağ bulunmamaktaydı. Dolayısıyla muhacirlerin iskân masraflarını tedarik etmek elzem bir noktaya geldiği için Ziraat Bankası da bu görevi üstlenmiştir. Buna göre Müslüman göçmenlere yardım amacıyla 1906-1909 yılları arasında "Ziraat Bankası Piyangosu" düzenlenmiştir⁴⁶.

Ziraat Bankası'nın muhacirler yararına üstlendiği finansal destek sadece piyango ile sınırlı kalmamış, ilaveten devlete borç da vermiştir. Muhacirler için 15 Nisan 1913 tarihinde borç verilmesi için Osmanlı yönetimi geçici bir kanun hazırlamıştır. Buna göre, devlet adına bir finansör olarak bankadan muhacirlere 25 sene vadeli olmak üzere 3 milyon liralık bir ödenek ayrılmıştır. Borç olarak alınacak meblağın faiziyle birlikte geri ödemesi de bankaya miri ve hususi orman gelirleriyle yapılacaktır. Alınan borcun sarf edileceği alanların belirlenmesi hususu Dâhiliye Nazırı riyasetinde olmak üzere Ziraat Bankası Genel Müdürü ile Maliye, Nafia, Ticaret ve Ziraat nezaretleri

⁴⁵ BOA, İ. TNF, 15/14, 16 Safer 1324 (11 Nisan 1906). Daha önce basılmış olan piyango biletlerinin ilgili yerlere gönderilerek bir kısmının satışının gerçekleşmesi sebebiyle iptali halinde bilet alanların zararına sebep olacağı gerekçesiyle diğer piyangolar iptal edilirken Ziraat Bankası'nın düzenleyeceği piyango Meclis-i vükela kararıyla mahzurlu görülmemiş, hatta zaruri telakki edilmiştir. *A.g.b.*

⁴⁶ Alparslan Uğur, "Kamusal Finansman Açısından Devlet Piyango Kurumlarının Analizi: Özelleştirme Sürecinde Milli Piyango İdaresi'nin Değerlendirilmesi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 2, 2015, s. 13.

memurlarından müteşekkil bir komisyonun salahiyetindeydi. Bankadan alınan meblağ muhacirlerin iâşe ve sevkiyatına, iskânlarının temini için bina inşası masraflarına, ziraat aletleri, tohumluk hububat ve hayvan alınmasına, ayrıca iskân edilen muhacirlerden her haneye de 7.500 kuruşu aşmayacak şekilde borç verilmesine karar verilmiştir. Muhacirlere verilen borç bir şekilde onların tarımsal faaliyete katkısını sağlayarak üretimi arttırma amacı güdüyor olsa da Ziraat Bankası'nın verdiği borcun ziraatla uğraşmayıp başka bir zanaatla veya ticaretle meşgul olarak kasabalarda yerleşecek olan muhacirlere de verilmesi öngörülmüştür⁴⁷. Dolayısıyla muhacirlerin zirai faaliyete doğrudan katılımını sağlamak amacıyla değil, genel hükümet politikası olarak banka tarafından muhacirlere finansal destek sağlanmıştır.

Devlet Harcamalarının Finansmanında Banka Fonlarının Kullanılması

Ziraat Bankası kuruluşuyla birlikte sadece tarım değil, devletin yaptığı yatırımlarda da öncelikli olarak müracaat edilen bir kurum haline gelmiştir. Buna bağlı olarak tek bir görevi olan bir tarım bankası olmaktan öte, bir kamu bankası gibi hareket ederek birçok alanda rol almıştır. İncelediğimiz dönemde mevcut iktidarın politik tavrına göre yerine getirdiği iki önemli tarım dışı faaliyeti Hicaz demiryolu inşaatı projesi diğeri ise Surre-i Humayun tertibatını desteklemesidir. Çünkü özellikle bu iki hususta bankanın verdiği kredilere dair belgeler incelendiğinde devletin ve bankanın önceliğinin çiftçi ve ziraatın desteklenmesinin yanı sıra politik ve ideolojik atmosfere göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid'in iktidarda bulunduğu dönemde, halifelüğün güç ve konumundan faydalanarak Müslümanlar arasında birlik sağlamak amacıyla politik bir tavır olarak dini-siyasi bir

⁴⁷ *Düstur*, Tertip 2, C. 5, 4 Zilhicce 1330-13 Zilhicce 1331 (1912-1913), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1332, s. 404-406; Murat Haniççe, "Osmanlı Göç Mevzuatı Birinci ve İkinci Tertip Düstura Göre", *Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu Yönetiminin Rolü (11. Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiri Kitabı 28-30 Eylül 2017)*, Ed. Ahmet Yatkın, Elazığ 2017, s. 1998-1999. Muhacirlere geri ödemedeki kolaylık sağlamak adına ilk iki yıl taksit alınmayıp borcun tahsilatına üçüncü sene sonundan itibaren başlanması kararlaştırılmıştır.

ideoloji olan İslam birliği anlayışı benimsenmiştir⁴⁸. İslam ülkeleri arasında iktidarın gücünü sergileyen yönüyle Hicaz demiryolu ve Surre-i Humayun da bu ideolojiyi besleyen alanlar olmuştur. Dolayısıyla Abdülhamid döneminde Ziraat Bankası da bu ideolojinin güçlenmesinde bir aracı rolü üstlenmiştir. Hicaz Demiryolu projesiyle bu bölgeye ulaşım ve iletişimi kolaylaştıracak olan hat İstanbul'dan başlayarak Şam üzerinden Medine'ye, oradan Mekke'ye ve Cidde'ye kadar uzanacaktı. Sonrasında ise Yemen üzerinden Bağdat ve Basra'ya ulaşacaktı. Bu sayede hac yolculuğu kılacak, Müslümanlar arasındaki irtibat güçlenecek ve asayiş daha rahat sağlanabilecekti.

Hicaz Demiryolu inşasının hızlıca tamamlanması için gerekli olan mali kaynakları temin etmek için başvuru olan ilk yöntemlerden biri Ziraat Bankası'ndan kredi temini olduğundan banka bu demiryolu hattı için mali destek sağlayan öncü kurumlardan biri olmuştur. Bankanın bir demiryolu inşasını finanse etmesi, kredi vermesi dolaylı yoldan tarım yararına finansal destek olarak da değerlendirilmesi mümkündür. Şöyle ki, tarım ürünlerinin ulaşım ve nakliyatının hızlı bir şekilde sağlandığı dikkate alındığında bir memleketin ziraat ve ticaret bakımından kalkınmasını sağlayan en önemli araçlardan birinin demiryolu olduğu rahatlıkla söylenebilir⁴⁹. Fakat söz konusu olan Hicaz Demiryolu olduğunda, bu uygulamada zirai bir amacın yanı sıra, daha ziyade dönemin politik ve ideolojik atmosferinin bir yansımasını ve İslam birliği anlayışının pekiştirildiğini görmekteyiz. Müslümanların yararını gözetmeye yönelik hac yolculuğunu kısaltması ve merkezden uzak bölgelerde asayiş sağlamak suretiyle bölgede siyasi kontrolün sağlanması öncelikliydi. Projenin gerçekleşmesi için kamuoyunun desteğine yönelmek için "*hatt-ı mukaddese*", "*bütün alem-i İslamiyet için bir nimet-i azime olan hatt-ı kebir*"⁵⁰ olarak değerlendirilen bu projenin kutsallığına vurgu yapılmaktaydı. Özellikle hacıların yol boyunca çektikleri sıkıntıları ortadan kaldıracığı ifade edilmesi yanında

⁴⁸ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 31-32.

⁴⁹ *Bilgi Mecmuası 3*, Kanun-i sani 1329, Yıl 1, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329, s. 337-338.

⁵⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, "Hatt-ı Hicaziye Şimendiferi", No. 1675-6875, 17 Haziran 1900, s. 1.

Hicaz demiryolunun yapılmasındaki sebeplerin başında askeri, siyasi ve dini amaçlar gelmekteydi. Her şeyden önce demiryolu bölgeye asker sevkini hızlandıracağından muhtemel ayaklanmalara ve dışarıdan vuku bulacak saldırılara karşı savunma rolü üstlenecekti. Proje aynı zamanda II. Abdülhamid'in İslam âlemindeki itibar ve nüfuzunu da kuvvetlendirecek, Müslümanların ortak bir eser ve amaç etrafında dayanışmasını sağlayacaktı. Hicaz demiryolu projesinin yalnız Osmanlıların değil bütün Müslümanların ortak eseri olduğu ve İslamiyet'e bağlılığın bu dini amaçlı projeye destek vermeyi gerektirdiği savunuldu⁵¹. Dolayısıyla bu projenin tarımı desteklemeye dönük bir amacı olmasından ziyade dönemin Panislamizm ideolojisine hizmet eden bir yönü vardı.

Hicaz demiryolunun inşaat masrafı için tahmini maliyetinin 4,5 milyon lira olması öngörüldü⁵². 1901 yılı devlet bütçesindeki harcamaların %18'ini aşan bu miktar o dönem Osmanlı maliyesi için çok büyük bir meblağ olduğundan projenin finansmanı konusu önemli bir problem teşkil etmiştir. Devlet gelirlerinin tamamı belirli giderlere tahsis edildiğinden hazineden ek ödenek ayrılması da imkânsızdı. Finansal kaynağın temini için birçok yol izlenmekle birlikte yaklaşık üçte biri yurt içi ve yurt dışı bağışlarla karşılanan hattın finansmanında Ziraat Bankası kredileri önemli yer tutmuştur. Projenin maliyeti yüksek olduğu için finansal kısmı için bir iane komisyonu kurularak İslam ahalisinden toplanacak bağışlarla desteklenmesine karar verildi. Fakat bu komisyon teşkil edilinceye ve halktan yardım toplanılıncaya kadar bir hayli vakit geçeceğinden ve projenin ertelenmesine sebep olacağından dolayı hattın yapımına bir an önce başlanması için inşaatın başlangıcında ortaya çıkacak acil para ihtiyacını karşılamak üzere öncelikle yerli sermaye ile kurulmuş bir banka olan Ziraat Bankası'na müracaat edilmiştir⁵³. Hattın inşaatı ilerledikçe artan ihtiyaçları

⁵¹ Ufuk Gülsoy-William Üchsenwald, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 441-442.

⁵² *BOA*, BEO, 1780/133468, 11 Şevval 1319 (21 Ocak 1902); BEO, 1783/133701, 11 Şevval 1319 (21 Ocak 1902); BEO, 1871/140274, 26 muharrem 1320 (5 Mayıs 1902); Y.MTV, 258/91, 11 Muharrem 1322 (28 Mart 1904); Y. MTV, 259/19, 3 Safer 1322 (19 Nisan 1904).

⁵³ Gülsoy-Üchsenwald, a.g.m., s. 442.

karşılamaya yönelik lüzum görülen sermaye için Ziraat Bankası'ndan faiz ve anapara için yıllık 50.000 lira tahsis edilmesi mukabilinde Banka ile 1 milyon liralık bir istikraz akdi yapılması kararlaştırıldı⁵⁴ inşaat masrafları için ilk olarak 100.000 liralık bir kredi tahsis edildi⁵⁵. Bu kredinin yarısı 1900 yılı içinde, kalan diğer yarısı ise 1901 senesinde ödenecekti. Ziraat Bankası'ndan alınan krediler bu kadar ile sınırlı kalmayacak, yıllık olarak 50.000 lira verilmesi öngörülmüşken demiryolu inşasını bir an önce neticelendirmek amacıyla özel gelir tedarik etmek suretiyle zaman zaman ek önlemler de alınarak 1900-1908 yılları arasında müteaddit defalar bankadan ek kredi sağlanacaktır⁵⁶. Buna karşılık ise ziraat eğitimi, numune tarlalarının ve ağlıların faaliyete geçmesi, tarımla ilgili eğitimcilerin maaşları için Ziraat Bankası'nca Ziraat İdaresi'ne aktarılan tutar 28.003,20 liraydı. 1889-1908 yılları arasında Banka kârlarından tarımsal reform uygulamalarına sağlanan kaynaklar ise ortalama 41.000 lira olarak ifade edilmektedir⁵⁷.

Demiryolu inşaatı için yardım hissesi olarak Ziraat Bankası'nda halktan toplanan yardımlarla ihtiyaç duyulan kredinin bir kısmı karşılandığı gibi maarif iane hissesi ve menafi iane hissesi de bu proje için sarf edilmiştir⁵⁸. Fakat bu durum belirli isimler altında halktan toplanarak bankaya yatırılan iane hisselerinin sarf edildiği yerlere itirazları da beraberinde getirmiştir. Mesela Şam Ziraat Bankası

⁵⁴ BOA, BEO, 1780/133468, 11 Şevval 1319 (21 Ocak 1902); BEO, 1783/133701, 11 Şevval 1319 (21 Ocak 1902); BEO, 1871/140274, 26 muharrem 1320 (5 Mayıs 1902); Y.MTV, 258/91, 11 Muharrem 1322 (28 Mart 1904); Y. MTV, 259/19, 3 Safer 1322 (19 Nisan 1904).

⁵⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, "Hatt-ı Hicaziye Şimendiferi", No. 1675-6875, 17 Haziran 1900, s. 1. 4 Haziran 1900 tarihinde demiryolu inşaatı başlangıcında acil masraflar için Hicaz Demiryolu Komisyonu tarafından tanzim olunarak meclise gönderilen mazbatada belirtildiği üzere Ziraat Bankası'ndan o yıl ve gelecek yıl neticelendirmek üzere 100.000 liralık kredi talep edilmesi gündeme gelmiştir. Bkz. BOA, Y.PRK. BŞK, 62/18, 5 Safer 1318, (4 Haziran 1900).

⁵⁶ BOA, İ. HUS, 167/1, 28 Rebiulahir 1326 (30 Mayıs 1908); BEO, 3325/249346, 2 Cemaziyelevvel 1326 (2 Haziran 1908); Emrah Çetin, *Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes 2009, s. 33.

⁵⁷ Yazan, a.g.m., s. 232.

⁵⁸ BOA, DH. MKT, 857/35, 7 Rebiulevvel 1322 (22 Mayıs 1904); TFR. I. UM, 13/1219, 14 Rebiulevvel 1324 (8 Mayıs 1906).

şubesinde maarif iane hissesine ait meblağın amacı dışında kullanılmasından dolayı Suriye Maarif Müdürü'nün şikâyetine sebep olmuştur. Çünkü bu hisse Ziraat Bankası tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti'nin emri üzerine Hicaz demiryolu inşaatı masrafına harcanmıştır. Bu hissenin maarif dışında kullanılmaması gerektiğine dair Suriye Maarif Müdürü şikâyette bulunmuş ve hissenin faiziyle birlikte maarif idaresine teslim edilmesi gerektiğini İstanbul'a bildirmiştir⁵⁹.

Tabii burada dikkat çeken husus, bankanın tarım dışı bir uygulama olan ve daha çok dini-siyasi yönü ağır basan bir projeye destek vermiş olmasıdır. Bankanın çiftçilerin zirai ihtiyaçlarını karşıladıktan ve tarımsal üretime her türlü desteği verdikten sonra böyle bir finansal destekten kaçınmadığı fikri oluşabilir. Ancak Osmanlı arşivine baktığımızda yapılan yazışmalardan bankanın olağanüstü bir durumla karşılaşmayan çiftçiler bir yana, -borçlarını ödeyemeyen çiftçilerin nizamname gereği rehin olarak gösterdikleri mallara el koyma yetkisi vardı⁶⁰- afetzedelerin de taleplerinin olumlu karşılanmadığı görülmektedir. Mesela 1914 yılı sonlarında Burdur ve Isparta'da depremzede olan çiftçilerin Ziraat Bankası'na olan borçlarına ait faizden vazgeçilmesine yönelik talepleri banka adına "*su-i misal*" teşkil edeceği öne sürülerek banka için büyük zarar ve müşkülata sebebiyet vereceği gerekçesiyle kabul edilmeyerek, sadece vadesi gelen borcun faiziyle beraber bir sene ertelenmesi uygun görülmüştür⁶¹. Buna binaen bankanın 1916 yılına kadar kuruluş ilkesine uygun olarak özellikle zor durumda kalan çiftçilere mali kaynak sağlama hususunda

⁵⁹ BOA, MF. MKT, 604/39, 27 Şevval 1319 (6 Şubat 1902).

⁶⁰ Nizamnamenin 26. maddesine göre bankadan borç alacak olan kimse gayrimenkul mallarını rehin göstererek borcunu temin etmeye mecburdur. BOA, Y. A. RES, 42/21, 25 Şaban 1305 (7 Mayıs 1888); ŞD, 1189/29, 12 Safer 1307 (8 Ekim 1889); *Düstur*, Tertip 1, C. 6, 4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312 (1887-1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 136-142.

⁶¹ BOA, BEO, 4316/323679, 28 Zilkade 1332 (18 Ekim 1914). Nizamnamenin 32. maddesinde "muharebe vukuuyla mevki-i harpte bulunmak ve mahsulü afettede olmak gibi izâr-ı serd eden medyunların mazeret-i mesrureleri banka idaresince bil-tahkik tebeyyün eylediği halde lüzumu kadar mehl verilir" denmektedir. Bkz. BOA, Y. A. RES, 42/21, 25 Şaban 1305 (7 Mayıs 1888); ŞD, 1189/29, 12 Safer 1307 (8 Ekim 1889); *Düstur*, Tertip 1, C. 6, s. 136-142.

daha itina göstermesi gerekirken ve tarım dışında bir yere borç verilmesinin yasak olmasına aykırı olarak Hicaz demiryoluna finansal destek vermesi dönemin politik şartlarına ve ideolojisine göre öncelik sırasını belirlemesi açısından dikkate değerdir. Bir devlet bankası olduğu sık sık vurgulanan⁶² Ziraat Bankası'nın önceliklerini de Osmanlı yönetiminin politik tavrı belirlemiştir.

Bir başka örnek de Adana olayları sırasında zarara uğrayan çiftçilerle ilgiliydi. Hasat mevsiminde mahsulün kaldırılması için -beş on gün içinde kaldırılmazsa mahsulün zayi olacağı ifade edilerek- acilen herhangi bir banka veya resmi/gayriresmi bir kurumdan 100.000 liralık kredi talep etmişlerdi. Durumun aciliyeti üzerine mahalli Ziraat Bankası çiftçilerin ihtiyacını karşılayacak meblağda olmamasına karşın 15.000 lira ödeme yaparak talebin sadece çok cüz'ü bir miktarını karşılayabilmişti. Bankanın gerekçesi de maliye hazinesinden alacağını tahsil edememiş olması, hatta bu yüzden başka mahallerden gelen taleplerin de geri çevrilmiş olmasıydı. Her ne kadar maliye hazinesinden alacağını tahsil ettikten sonra çiftçiler için ödeme yapılacağı belirtilse de burada dikkate değer olan, bankanın zirai faaliyetler için yapacağı ödemenin maliye hazinesine verdiği borcun geri ödemesine bağlı olması, hatta bu yüzden çiftçilere yapılacak ödemenin ertelenmek zorunda kalması ve durumun aciliyeti ifade edilmiş olmasına rağmen zamanında yeterli miktarda bir ödemenin yapılamamış olmasıdır⁶³. Adana'da çiftçilerin ihtiyacına kâfi derecede kredi verilemediği dönemin Osmanlı kayıtlarına yansımıştır⁶⁴. Zaten daha önce de belirtildiği üzere bankanın Osmanlı hazinesine verdiği borç, tarımsal kalkınmaya sarf edilen meblağdan daha yüksekti. Banka, öncelikli olarak çiftçiye zirai ihtiyaçlar için gerekli olan finansal desteği vermek, kaynaklarını öncelikli olarak çiftçi borçlarını ertelemek veya affetmek için kullanmak yerine tarımla alakalı olmayan bir devlet teşebbüsü için kullanmayı tercih etmiş ve Hicaz demiryolu projesine

---

⁶² BOA, Y. PRK. TNF, 2/40, 12 Cemaziyelahir 1306 (13 Şubat 1889), s. 30.

⁶³ BOA, DH. MKT, 2802/42, 18 Rebiulahir 1327 (9 Mayıs 1909).

⁶⁴ BOA, BEO, 3538/265309, 2 Rebiulahir 1327 (23 Nisan 1909).

1901’de 100.000 lira ile başlayarak 1908’e kadar kesintisiz kredi vermiştir⁶⁵.

Banka, Hicaz demiryolu projesine verdiği finansal desteği devlet adına bir aracı olarak yerine getirmekteydi. Yani devlet hazinesine borç vermekteydi⁶⁶. Demiryolu inşaatının masrafları için Ziraat Bankası sermayesinden hazineye 1907 yılı sonunda toplam 2.830.226,29 lira, 1908 yılında ise 42.736,59 lira aktarılmıştır. Böylece 1908 yılı sonuna kadar Hicaz demiryolu inşaatı için hazineye 2.872.962,89 lira finansman sağlanmıştır⁶⁷. Bankanın maliye hazinesinden alacaklı olduğu toplam borç 1909 yılına gelindiğinde ise Hicaz demiryolu masraflarına ek olarak 4,5 milyon lira civarındaydı. 1909 yılında meydana gelen kuraklık sebebiyle zarar gören çiftçinin ihtiyaç duyduğu kredi talebini bile tam olarak karşılayamaz durumda olmasına rağmen maliye hazinesinden alacaklı olduğu borç yüklü miktardaydı. Zarar gören çiftçi ihtiyaçlarını karşılamak ve zirai üretimin artmasının mümkün merteye sağlanması için hazineden alacağı olan meblağ için talepte bulunmuş, buna karşılık ancak 200-300 bin lira kadar bir meblağın verilmesine Meclis-i Vükela’ca karar verilmiştir. İlginç olan Meclis-i Vükela bu kararı alırken ayrıca bankanın mali kaynaklarını kullanımıyla alakalı belirtmiş olduğu görüştür. Şöyle ki, genel olarak zirai ihtiyaçların artmasından dolayı “*istitaati fevkinde*” borç veren bankanın itibarını korumasının borç verme miktarını sınırlandırmakla mümkün olacağını, bankanın kendi borçlarını ödeyebilmek için de tahsil etmiş olduğu iane hissesinin belirli bir miktarını kullanmasına

⁶⁵ Taylan Esin, “Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)”, *Kebikeç*, S. 42, 2016, s. 55.

⁶⁶ BOA, BEO, 181/13545, 22 Ramazan 1310 (9 Nisan 1893); BEO, 193/14475, 19 Şevval 1310 (6 Mayıs 1893).

⁶⁷ Ömer Yazan, “Ziraat Bankası’nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S.4, 2017, s. 231. Belirtilen tutarlara ek olarak Hicaz demiryolu masraflarının dışında, Menafi Sandıkları zamanında Mal Sandıklarına verilen ve bu sandıklarca Menafi hissesi olarak tahsil edilip zimmette kalan tutarlar, Menafi Sandıkları’ndan kalan nakit kaimelerin bedelleri, bankanın kurulmasından sonra taşra teşkilatınca mal sandıklarına sağlanan kaynaklar vb. sebebiyle 1908 Haziranı’nda Hazine’den toplam alacak tutarı 446.792.170 kuruşa, yani 4.467.921,70 liraya ulaşmıştır.

bağlı olduğu görüşü mazbatalara geçmiştir⁶⁸. Yani Osmanlı merkezi yönetiminin bankaya yüklü miktarda borcu varken önerdiği husus bankanın zirai ihtiyaçlar için dahi olsa borç verme miktarını sınırlandırması gerektiği idi.

Hicaz demiryolu projesinin iktidarın önceliklerinden biri olduğu banka şubelerinde toplanan menafi iane hissesinin sarf edileceği yerlerle ilgili yapılan Meclis-i Vükela müzakerelerine de yansımıştır. Ziraat Bankası tarafından 1905 senesine ait 350.000 lira olan menafi hissesi yıllık gelirin yarısının ihtiyaç sahibi çiftçiye borç verilmesi, anlaşma gereğince diğer yarısından 50.000 lirasının Hicaz demiryolu mali idaresine, kalan 125.000 liranın da Teçhizat-ı Askeriye Sandığı'na⁶⁹ verilmesine ve şayet başka bir birime finansal destek sağlamak icap ederse, ihtiyaç duyulan meblağın Teçhizat-ı Askeriye'ye ait olan miktardan karşılanması gereği Padişah'ın iradesiyle belirlenmişti. Buna rağmen Meclis-i Vükela kararında başka bir sonuç çıktı. Çünkü Teçhizat-ı Askeriye sandığı için ayrılan meblağ 125.000 liraydı ve başka bir yere ödeme yapılması icap ederse bu sandıktan karşılanacaktı. Bu ödenekten 82.000 kûsur lira bazı vilayetlerin mal sandıklarına, kalan 42.000 kûsur liranın 30.000 lirası Turuk ve Meabir Memuriyet-i Fenniye (Yollar ve köprüler Fen İşleri memurları) maaşları için ayrıldı. Hicaz Demiryolu için de daha sonra Padişah'ın emri gereği 150.000 lira ayrılması kararlaştırıldı. Dolayısıyla da muhtaç çiftçilere tarımsal destek sağlamak adına elde kâfi derecede para kalmayacağı için Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından bu mevzunun tekrar görüşülüp karara bağlanması istendi. Buna binaen Meclis-i Vükela'da yapılan müzakere neticesinde Hicaz demiryolu inşasını finanse etmenin tarıma yapılacak yatırımdan daha öncelikli görüldüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar karar suretinde Ziraat Bankası kaynaklarının çiftçinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılması asıl amaç olduğu vurgulansa da Hicaz demiryolu inşası için başlangıcından beri banka ile yapılan anlaşmaya

⁶⁸ BOA, MV, 124/67, 20 Muharrem 1327 (9 Şubat 1909)

⁶⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ordunun eksikleri görülünce, gerekli önlemin alınması, ordunun modernleştirilmesi için 1894 yılında "Teçhizat-ı Askeriye Nezareti kurulmuş ve mali kaynaklar için de halkın yardımına müracaat edilmiştir. Bunun için de Teçhizat-ı Askeriye Sandığı kurularak yardım paraları burada toplanmıştır. Bkz. Türkmen, a.g.m., s. 588.

uygun olarak yıllık 50.000 lira ödeme yapmakla birlikte bankanın 1906 senesi için 150.000 liralık bir ödenek ayırmasında uzlaşmıştır. Teçhizat-ı Askeriye Sandığı'na ayrılan 42.000 küsur liradan 20.000 lira Hindiyeye Seddi Projesi için, geriye kalan 5.000 lira söz konusu edilmiş olan maaşlar için, 5.000 lira askeri ihtiyaçlar için ayrılmış ve bu meblağdan geriye kalan miktar, yaklaşık 20.000 lira civarında bir para, Hicaz demiryolu ve muhtaç çiftçiler için ayrılmasına karar verilmiştir. Yani müzakerelerde Hicaz demiryolu inşasına 150.000 liranın üstünde bir meblağ ayrılmışken çiftçi ihtiyacına ayrılan meblağ 20.000 liradan daha azdır. Bu müzakereler 1905 yılı menafi hissesinin banka tarafından ne şekilde sarf edileceğine dair yapılan bir ödeme planına aittir. Fakat sadece bu tartışmadaki önceliklere bakılarak da devlet erkânının tavrını görmek mümkündür. Dolayısıyla bu müzakere neticesinde Ziraat Bankası'nın ödeneklerine dair alınan karara bakıldığında Hicaz demiryolu ve askeri ihtiyaçların devlet erkânı tarafından tarımdan daha öncelikli alanlar olarak değerlendirildiği söylenebilir⁷⁰. Nitekim İslam coğrafyasında birliği sağlamak ve orduyu modernleştirmek mevcut iktidarın öncelik verdiği politikalandı.

İktidarın itibarını İslam ülkelerinde arttırarak hilafet ve hanedan etrafında İslam birliğini güçlendirme hayalinin bir parçası olan Hicaz demiryolu projesinde olduğu gibi iktidarın gücünün temsili niteliğindeki diğer bir uygulama surre-i hümayun alaylarıdır. Ziraat Bankası da devletin bir aracı olarak bu tertibata finansal destek sağlayan aracı bir kurum olmuştur. Surre kelimesi terim olarak her yıl hac döneminden önce genellikle Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için yollanan para, altın ve diğer eşyaları ifade eder. Surre alayları düzenlemek zaman içerisinde devletin kutsal topraklar üzerindeki nüfuzunu hatırlatmanın önemli bir aracı olarak görülmüştür. Surre alayları Bağdat, Kahire, İstanbul ve Şam gibi hem çıkış noktalarında yılın en önemli dini ve kısmen de siyasi merasimlerini oluşturmakta, hem de güzergâh boyunca surreyi yollayan iktidarın dinî kimliğinin önemli sembolü olarak görülmekteydi. Surrelerin mali kaynakları birkaç tane olmakla

⁷⁰ BOA, MV, 113/49, 28 Safer 1324 (23 Nisan 1906). Ayrıca bkz. BOA, Y. MTV, 286/85, 15 Rebiulevvel 1324 (9 Mayıs 1906); BEO, 2812/210900, 19 Safer 1324 (14 Nisan 1906).

birlikte en önemlisi Haremeyn vakıfları idi⁷¹. Ziraat Bankası'nın kurulmasından sonra ise on yılı aşkın süre devletin aracı bir kurumu olarak surre-i hümayun tertibatı için kredi desteği sağlamıştır. Bu krediler de genellikle maarif iane hissesinden, ağnam vergisinden, gümrük gelirlerinden ve ahaliden toplanan diğer gelirlerden karşılanmaktaydı. Surre alayları 1915 yılına kadar kesintisiz devam etmesine karşın, Abdülhamid iktidarının son dönemlerinde ve İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, Ziraat Bankası'nın bu tertibat için herhangi bir kredi desteği sağladığına dair bir kayda ulaşılmaması mümkün olmamakla birlikte, genellikle Osmanlı Bankası'nın bu rolü üstelendiği görülmektedir.

Osmanlı'da dönemsel harcamalardan olan surre-i hümayun giderleri Suriye ve Beyrut vilayetlerinin yükümlülüğü altındaydı ve bu vilayetlerin mal sandıklarından⁷² karşılanmaktaydı. Banka devlet adına

⁷¹ Osmanlı topraklarında mevcut hanedan mensuplarına ve devlet erkânına ait büyük vakıfların birçoğunun gelirlerinin bir kısmı Haremeyn'e tahsis edilmişti. Bunların dışında devlet hazinesinden, Padişah hazinesinden ve şahsi bağışlardan önemli miktarda maddi destek de sağlanırdı. Son dönemde bütün bu gelirlere rağmen gönderilecek surre miktarının yetersiz kaldığı yıllarda Galata bankerlerinden borç alınarak takviye yapılırdı. Osmanlı padişahları, 1571 yılında Mekke ve Medine'nin Osmanlı yönetimine girmesinden itibaren surre alayını düzenli biçimde gönderdiler. XIX. yüzyılın başında Mekke ve Medine'nin Vahhabiler'in yönetiminde kaldığı birkaç yıl hariç 1915 yılına kadar kesintisiz sürdü. Bkz. Şit Tufan Buzpınar, "Surre", *DiA*, İstanbul 2009, C. 37, s. 567-569.

⁷² 1864 yılında mali idareyi de etkileyen eyaletlerin düzeninde yapılan yeni reformlarla vilayet teşkilatı içerisinde kazalarda, sancaklarda ve vilayet merkezlerinde bir mal sandığı bulunmaktaydı. Devlet adına yapılan tahsilat bu sandığa yatırılmakta, devlet harcamaları buradan karşılanmakta ve artan para da Maliye Nezareti'nin emri ile ilgili birime nakledilmekteydi. Para nakliyle ilgili en önemli gelişme ise bankacılık alanındaki gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Banka şubeleri bulunan yerlerde toplanan tahsilat fazlaları şubelere yatırılacaktır. Taşradaki gelir fazlaları doğrudan doğruya İstanbul'daki banka merkezine gönderilerek banka tarafından devlet hazinesi için açılmış olan hesaba yatırılmaktaydı. Bkz. Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, 1990, s. 56. Maarif iane hissesinden liva ve kaza merkezlerindeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarında biriken paranın maarif idarelerine teslimi için vilayet merkezinde bulunan Ziraat Bankası şubelerine gönderilmesi kabul gören usuldü. Fakat buna rağmen vilayetin çevre birimlerinde toplanan maarif hisse paralarının usule aykırı olarak doğrudan doğruya maarif idaresine gönderilmesi bazı vilayet maarif müdürleri tarafından teklif olunmuştur. Ziraat Bankası şube memurlarının bu usulsüzlüğü yazılı

surre alaylarının masraflarının karşılanmasında bir aracı kurum olduğu gibi ayrıca bu vilayetlerin banka şubelerinden mal sandıklarına, yani Osmanlı hazinesine surre alayları için borç vermektedir. Genel olarak her şube ve sandığın kendine mahsus sermayesi olmakla birlikte nakit fazlası olan şube ve sandıklar kuraklık, doğal afet gibi sebeplerle tahsilatı aksadığı için nakit ihtiyacı olan şube ve sandıklara borç verebilmekteydi⁷³. Surre alayları için nakit ihtiyacı hâsıl olduğunda da Edirne ve İzmir gibi⁷⁴ Osmanlı'nın diğer bölgelerinden yükümlü olan vilayetlerin mal sandığına teslim edilmesi için Ziraat Bankası şubelerine gönderilmiştir. Bu tarihlerde surre-i hümayun için harcanan para 100.000 liranın üstünde bir meblağdı. Vilayet tahsilatında bu masrafın çok cüz'î bir miktarı karşılanabilmekteydi. Dolayısıyla hazineden finansal destek sağlandığı gibi Ziraat Bankası'ndan da hazineye surre-i hümayun için para aktarılmaktaydı⁷⁵.

Surre-i hümayun mürettebatı masrafları için 1891 yılında Beyrut Ziraat Bankası şubesindeki amele-i mükellefe bedelat-ı nakdiyesi adıyla halktan alınan yol vergisi Ticaret ve Nafia Nezareti ve Banka merkezi idaresinin haberi ve malumatı olmaksızın % 6 faizle vilayetin mal sandığına alınmıştı. Fakat bu paranın bir an önce iadesi Osmanlı yönetimi tarafından 10 Mayıs 1892 tarihinde emredilmişti. Osmanlı hazinesi adına bankaya yapılan bu borçlanma vilayet merkezi ve Babıalı arasında bir gerilime sebep olmuştur. Şöyle ki, gerek Ziraat Bankası sermayesinden, gerek söz konusu amele-i mükellefe karşılığı gibi Ziraat Bankası'nda bulunan nakit paraların Ticaret ve Nafia Nezareti'ne müracaat edilmeksizin ve Banka merkezi idaresinin haberi olmadan sarf edilmemesi gerektiği halde Beyrut vilayetince surre-i hümayun giderlerini karşılamak için bankadan alınmıştır. Dolayısıyla ilgili merkezi kurumlardan habersizce yapılan bu borçlanma banka nizamına aykırı

---

olarak Babıalı'ya bildirmelerine istinaden usule aykırı ve daha önce kabul edilen karara muhalif bir harekette bulunulmaması yönünde gereğinin yapılmasında dair karar alınmıştır. Bkz. *BOA*, MF. MKT, 144/5, 28 Zilkade 1309 (24 Haziran 1892).

⁷³ Yazan, a.g.m., s. 229.

⁷⁴ *BOA*, MF, MKT, 496/49, 30 Zilkade 1317 (1 Nisan 1900); *BOA*, MF. MKT, 499/37, 27 Şaban 1317 (31 Aralık 1899); *BEO*, 1440 /107980, 10 Şevval 1317 (11 Şubat 1900).

⁷⁵ *BOA*, Y. A.RES, 105/24, 3 Şevval 1317 (4 Ağustos 1900); *BEO*, 1749/131129, 9 Şaban 1319 (21 Kasım 1901).

olduğu gerekçesiyle Babialî'nin müdahalesine sebep olmuştur. Çünkü amele-i mükellefe bedelât-ı nakdiyesi yollar ve geçitler için inşaat masrafına karşılık olduğundan dolayı amacı dışında kullanılması olumsuz bir tesire sebep olacağı bildirilerek bu işlemin hemen telafi edilmesi istenmiştir. Beyrut'taki Osmanlı Bankası şubesinden ve başka bir yerden telafi edilmesi mümkün olabileceğinden dolayı söz konusu meblağın başka bir taraftan hemen tedarik edilerek yerine konulması bildirilmiştir. Ayrıca bankalarca da genel bir kaide olduğu üzere banka genel müdürlüğünden yazılı bir bildirim olmadığı müddetçe Ziraat Bankası şubelerinden para alınmaması yönünde vilayet idaresine bir uyarıda bulunulmuştur⁷⁶.

Söz konusu meblağın bayındırlık hizmetleri masrafı karşılığı olmasından dolayı iadesinin ertelenmesi uygun olmayacağı için Babialî'nin emri üzerine Beyrut Ziraat Bankası şubesinden defaatle vilayet defterdarlığına müracaatta bulunulmuştur. Verilen cevapta geçen senelere ait emvalden paranın mal sandığına teslimi gerçekleştiğinde talebe istinaden bir miktar para verileceği beyan edilmiştir. Bankadan nizama aykırı olarak alınan bir paranın iadesi hakkında Babialî'nin emrine rağmen vilayet defterdarlığından "*la-kaydane bir cevap*" verilmesi Babialî'nin dikkatini çekmiş, teessüfle karşılanmış ve bir an önce paranın bankaya iade edilmesi gereği bildirilmiştir⁷⁷. Surre-i hümayun mürettebatı için Beyrut vilayetince her sene bazı mali kurumlara müracaat edilmekte ve maliye hazinesince de her türlü yardımdan geri kalınmamaktaydı. Buna bağlı olarak vaktinde ödenmesi lazım görülen borcun iadesinin senelerce ertelenmesine müsaade olunamayacağından borcun bir an önce tedarik edilmesiyle fazla faiz verilmesinden hazinenin kurtarılması lüzumu Beyrut defterdarlığına bildirilmiştir⁷⁸. Bankadan alınan paranın iadesi hususunda birçok iltarda bulunulmasına rağmen bu mesele daha

⁷⁶ BOA, BEO, 6/383, 15 Şevval 1309 (13 Nisan 1892); BEO, 39/2910, 26 Zilhicce 1309 (22 Temmuz 1892); BEO, 50/3737, 17 Muharrem 1310 (21 Ağustos 1892); BOA, BEO, 325/24352, 2 Cemaziyelahir 1311 (11 Aralık 1893); BEO, 227/17025, 14 Zilhicce 1310 (29 Haziran 1893); BEO, 84/6251, 12 Rebiulahir 1310 (3 Kasım 1892), BEO, 14/1003, 5 Zilkade 1309 (1 Haziran 1892).

⁷⁷ BOA, BEO, 246/18417, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).

⁷⁸ BOA, BEO, 406/30388, 9 Zilkade 1311 (14 Mayıs 1894).

sonraki senelere de sarkmıştır. 1897 yılına kadar herhangi bir ödeme yapılmadığı gibi söz konusu meblağın tahsil edilmesiyle görevlendirilen Ziraat Bankası'nca verilen cevapta pek mümkün görünmediği de anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetim kademelerince, yerel idare boşuna bahaneler ileri sürerek bayındırlık hizmetleri karşılığı olan meblağı yerine koymamaktadır⁷⁹. Merkez ve yerel idare arasındaki uzlaşmazlığın sebebi surre-i hümayun için mal sandığına alınan borcun bayındırlık işleri için halktan toplanan paralardan karşılandığı gerekçesiyle amacı dışında kullanılmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Babıali iade edilmesini ısrarla vurgulamış ve borcun ödenmesi için de yıllarca bu işin takibini yapmıştır. Oysa surre-i hümayun mürettebatı için Ziraat Bankası'nda halktan toplanan diğer iane hisselerinden de kaynak ayrılması mümkün olmaktadır⁸⁰. Babıali'nin banka şubesinde bayındırlık işleri için ayrılan bir meblağın surre-i hümayuna yerel idarece tahsis edilmesine yaptığı itiraz, muhtemelen söz konusu meblağın amacı dışında kullanılmış olmasından değil, daha ziyade Beyrut vilayetinin mali idare hususunda özerk bir tavır sergilemiş olmasındandır. Nitekim Babıali ve banka genel müdürlüğüne haber verilmeksizin mal sandığına para aktarılmış ve yüksek faizle maliye hazinesi bankaya borçlanmıştır.

Buradan anlaşılan Beyrut vilayetinin bölge gelirlerini özerk bir şekilde kullanma yönündeki girişimine rağmen, Babıali müdahale ederek kendi direktifleri doğrultusunda vilayet gelirleri üzerinde bir

⁷⁹ BOA, BEO, 309/23112, 23 Muharrem 1311 (3 Kasım 1893); BEO, 387/28982, 12 Ramazan 1311 (19 Mart 1894); BEO, 986/73934, 3 Rebiulevvel 1315 (2 Ağustos 1897). Söz konusu borcun anaparası ve faizi vilayet mal sandığı gelirlerinden karşılanmaktaydı. Bkz. BOA, BEO, 365/27319, 11 Şaban 1311 (17 Şubat 1894).

⁸⁰ Ziraat Bankası'na yatırılan aşar vergisine ek olarak ahalden toplanan maarif iane hissesinden de surre alayı için mali kaynak tahsis edildiği olmuştur. Bkz. BOA, BEO, 1436/107649, 22 Şevval 1319 (1 Şubat 1902); BEO, 1440/107980, 10 Şevval 1317 (11 Şubat 1900); Y. A.RES, 105/24, 3 Şevval 1317 (4 Ağustos 1900); MF, MKT, 496/49, 30 Zilkade 1317 (1 Nisan 1900); MF, MKT, 499/37, 27 Şaban 1317 (31 Aralık 1899) Ayrıca ağnam vergisinden kaynak aktarılmıştır. Bkz. BEO, 1613/120901, 10 Şevval 1318 (31 Ocak 1901); BEO, 2961/222016, 26 Şevval 1324 (13 Aralık 1906); BEO, 2961/222005, 27 Şevval 1324 (14 Aralık 1906); MV, 114/64, 26 Şevval 1324 (13 Aralık 1906); BEO, 1436/107649, 22 Şevval 1319 (1 Şubat 1902). Gümrük gelirlerinden de surre alaylarını finanse etmek için para aktarılmıştır. Bkz. BOA, Y. A.RES, 105/24, 3 Şevval 1317 (4 Ağustos 1900); BEO, 1436/107649, 22 Şevval 1319 (1 Şubat 1902).

kontrol mekanizması kurma arzusu göstermiştir. Dolayısıyla Ziraat Bankası Osmanlı'nın mali kaynaklarının kullanımında merkezi bürokrasinin bir denetim mekanizması olmuştur. Taşradan toplanan vergi gelirleri gibi mali kaynakların merkeze aktarılması hususunda dikkati çeken bir husus, bir devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın yetki ve sorumluluğunda olan bir işlemin Ziraat Bankası'na havale edilmesidir. Oysa 1874 yılında Osmanlı hükümeti ile Osmanlı Bankası arasında yapılan antlaşma gereğince banka, imparatorluğun "hazinedarı ve veznedarı" olarak işlem yapmaya yetkili kılınmış, bütün kamu fonlarının denetimi, dolayısıyla vergi gelirleri devlet hesabına bankaya yatırılması kararlaştırılmıştı⁸¹. Ziraat Bankası'nın bu yetkiyi Osmanlı Bankası ile paylaşması, mevcut rejimin yabancı sermaye ile kurulmuş olan bir bankaya karşı kuşkucu yaklaşımı, hükümet ve banka arasındaki mali uyumsuzluk ve bir alternatifi olduğuna dair Osmanlı Bankası'na karşı hükümetin bilinçli manevralarının bir neticesi olabilir. Hâlihazırdaki iktidar ile Osmanlı Bankası arasında genel bir çatışma temelini mevcut olmasından hareketle Ziraat Bankası bir devlet bankası gibi hükümetin mali politik tavırlarına uyum sağlamıştır.

Ziraat Bankası'nda toplanan gelirlerin ne şekilde ve nerede sarf edileceğinin merkezin tasarrufuna göre karar verilmesi hususu da mali yapının merkezileşmesi yönünde yerel idarelere rağmen Babıali'nin ısrarını da göstermektedir. Ayrıca merkezden uzak idari birimlerde ahalden toplanan gelirlerin merkeze aktarılmasına yerel idareden yükselen itiraz sesleri aynı zamanda tarım için ayrılan Ziraat Bankası'nın kredi desteğinin çok yetersiz olmasından da kaynaklanmaktaydı. Çünkü artık taşrada tarımsal kalkınma için yerel kredi kurumlarının katkısının bilincine varılmıştı. Nitekim Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte değişen rejim, kredi kurumlarının ülke ekonomisinde oynadığı rolün farkına vararak Ziraat Bankası'nın tarımsal üretimin kalkınmasındaki yetersizliğinden dolayı yerel bankacılığı zorunlu hale getirmeye yönelik teşebbüslerde bulunmuş ve bankacılık anlayışının gelişmesiyle yerel kredi kurumları kurmaya yönelik girişimler gündeme gelmiştir⁸². Fakat rejim değişse dahi tarımsal kalkınma ve çiftçilerin

---

⁸¹ Clay, a.g.m., s. 591.

⁸² Zafer Toprak, *Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012, s. 274.

maddi bakımdan desteklenmesi konusunda yeterli derecede bir iyileşmeden söz etmek mümkün değildir. Hatta ufukta imparatorluğun sonunun görünmeye başladığı 1914 yılında Osmanlı Asya'sında inşa edilen demiryolları hakkında gözlemlerini kaleme alan Alman vatandaşı Hermann Schmit bir makalesinde, Osmanlı coğrafyasında zirai durumdan da bahsetmiş ve Anadolu köylüsünün halen iktisadi durumlarının acınacak halde olduğunu ve tefecilerin elinde esir bulduklarını belirtmiştir⁸³. Yani Ziraat Bankası, taşrada bulunan sandıkların tarımsal üretimin desteklenmesinde yetersizliği nedeniyle kurulmasına rağmen, benzer sorunların imparatorluğun sonuna kadar gündemde olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Ziraat Bankası 1888 yılında kurulduğunda kendisinden önce aynı amaçla kurulmuş olan Menafi Sandıkları yerine geçerek merkez vilayetlerde ve taşrada şube ve sandıklarla teşkilatlanmıştı. Bankanın Menafi Sandıkları'nın yerine geçmesinin en önemli sebepleri sandık sermayesinin büyük bir kısmının zirai üretim ve muhtaç çiftçiye desteklemekten ziyade başka işlerde, yani amacının dışında sarf edilmesi ve suistimallerden dolayı sandıklarda toplanan paraların çiftçilerin tefecilerin istismarından kurtarılmasına katkısının çok düşük seviyede kalmış olmasıydı. Bu şartlar, çiftçileri destekleyerek üretimi arttırmak ve tarımsal kalkınmayı sağlamak amacıyla Ziraat Bankası'nın kurulmasına giden sürecin asıl gerekçesi olmuştur. Bankanın 1888 tarihli kuruluş nizamnamesinde çiftçiden başkasına mali kaynak aktarılmayacağı kesinlikle yasak olduğu ifade edilmiş olmasına karşın, yerine geçtiği Menafi Sandıkları gibi Ziraat Bankası da tarım dışı alanlarda rol almıştır. 1916 yılında Ziraat Bankası Geçici Kanunu ile bankanın tarım dışı alanlara el atmasının yasal zemini oluşturulduğu ve borçlu tanımının tarım dışı alanlara da genişletildiği döneme kadar, tarımı desteklemek dışında görevler de üstlenmiştir. Bu yönüyle bir devlet bankası gibi işlev gördüğünü, yani modern bankacılık anlayışıyla hareket ederek, devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda mali kaynaklar için müracaat ettiği bir kurum olarak hizmet etmiştir.

---

⁸³ Bilgi Mecmuası 3, s. 335.

Ziraat Bankası devlet adına bir aracı kurum olarak vergi tahsildarı gibi görev üstlenip, aşar vergisine ek olarak alınan menafi ve maarif iane hisselerini şube ve sandıklarda toplamakta ve bu meblağı halkın ve devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda sarf etmekteydi. Banka zirai üretim, çiftçiye kredi ve modern tarımsal faaliyetlerin öğretimi için kurulan eğitim kurumlarına destek vererek tarımsal reformların finansörü olduğu gibi tarım dışındaki alanlara da el atmıştır. İlkokul ve lise düzeyindeki okulların inşaatına finansal destek sağlayan, öğretmen, memur ve hizmetli maaşlarının ödenmesinde, yol, köprü inşası gibi bayındırlık hizmetlerini ve askeri ihtiyaçları finanse eden, emeklilik kesintilerinin toplanmasında ve vergi tahsilinde devlet adına aracılık rolü üstlenen, merkezi yönetimin nakit ihtiyacı olduğunda kredi desteği sağlayan ve devletin Hicaz demiryolu gibi stratejik önemi haiz projelerinde nakit ihtiyacı için ilk akla gelen kurum olmuştur. Bunların ötesinde yine bir aracı kurum olarak devletin politik tavrına göre de fonlarını iktidarın önceliğine göre sarf etmiştir. Bir devlet bankası gibi bir rol üstlendiği için banka fonları Osmanlı yönetimi tarafından devletin zayıf mali yapısının önemli bir finansman aracı olarak görülmüştür. Osmanlı yönetiminin bankadan aldığı krediler sadece tarım reformu değil, genellikle mevcut iktidarın öncelendiği reformların ve projelerin gerçekleştirilmesi için kullanılmıştır. Ayrıca tarımla alakalı olmayarak tamamen mevcut iktidarın politik amaçlarına uygun girişimlerin finansmanı olmuştur. Bunlardan simgesel yönü olan iki devlet teşebbüsünde öncelikli olarak rol almış olması dikkate değerdir. Sultan Abdülhamid'in uygulamayı tasarladığı İslam birliği anlayışının hüküm sürdüğü dönemde, iktidarın benimsediği politik tavra uygun olarak İslam dünyasında iktidarın gücünü sergileyen Hicaz demiryolu projesine finansal destek sağlamış, ayrıca surre-i hümayun alaylarını da finanse etmiştir. Bütün bunlara istinaden bankanın tavrı ve fonlarını kullandığı alanların iktidarın önceliklerine göre şekillendiği, dolayısıyla dini-siyasi bir ideoloji olarak İslam birliği ideolojisinin güçlenmesinde aracı bir rol üstlendiği belirtilebilir.

Bankanın kuruluş amacına uygun olmayan girişimlere ve projelere finansal destekte bulunması çiftçinin zirai ihtiyaçları tam anlamıyla karşılandıktan sonra tarım dışı rolleri üstlendiği anlamına gelmemektedir. Çünkü özellikle dönemin Osmanlı kayıtlarında çiftçilerin talepleri ve mahalli görevlilerin şikâyetlerine bakıldığında

çiftçilere yapılan mali desteklerin yeterli düzeyde olmadığını görmek mümkündür. Nitekim bankanın kuruluş amacı çiftçileri tefecilerin suistimallerinden kurtarmak iken ihtiyaç sahibi Osmanlı köylüsünün ve küçük çiftçinin bundan yarar sağlamış olması pek mümkün görünmemektedir. Nitekim ihtiyaç sahibi çiftçinin kredi ihtiyacına çözüm olması için kurulmasına rağmen, banka ancak gayrimenkul rehin gösterilerek kredi veriyordu. Dolayısıyla bu durum rehin gösteremeyecek durumdaki küçük çiftçiden ziyade büyük toprak sahiplerinin lehine bir sonuç yaratmıştır.

Sonuç itibariyle Ziraat Bankası'nın önceliği tarımın kalkınması olmasına rağmen, bahsedilen faaliyetleriyle bir devlet bankası gibi hareket ettiği anlaşılmaktadır. Aslında dönemin devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın hükümete kısa dönem için kredi desteği vermek, devlet hesaplarını tutmak, vergi gelirlerini taşradan merkeze nakletmek, devlet adına ödemeler yapmak vb. eylemleri gerçekleştirmek gibi devlete karşı sorumlu olduğu bir takım görevleri vardı. Dolayısıyla Ziraat Bankası'nın eylemlerine bakıldığında da politik ve mali şartlara göre kısmen devlet bankasının yetki ve sorumluluklarını paylaşan bir kurum gibi faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO), 2782-208610; 2761-207024; 1436-107649; 1613-120901; 1780-133468; 1783-133701; 1871-140274; 227-17025; 246-18417; 2751-206286; 2812-210900; 309-23112; 325-24352; 3325-249346; 365-27319; 387-28982; 39-2910; 406-30388; 4316-323679; 50-3737; 6-383; 84-6251; 986-73934; 1440-107980, 181-13545; 193-14475; 2961-222016; 2961-222005; 3538-265309.

Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH. İD), 170-8

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (DH. MKT), 1521-98; 1521-98; 1827-14; 2802-42; 2850-67; 2911-99; 857-3.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR), 639-126, 648-10

- İrade Dosya Usulü Belgeleri (İ. DUİT), 1070-83901
 İrade Hususi (İ. HUS), 139-109; 167-1
 İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 123-5302
 İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF), 15-14
 Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF, MKT), 496-49; 112-71; 114-7; 119-38; 144-5; 150-116; 499-37; 604-39
 Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 113-49; 124-67; 39-64; 114-64
 Şura-yı Devlet (ŞD), 1189-29
 Teftişat-ı Rumeli Müşettişliği Umum Evrakı (TFR. I. UM), 13-1219
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), 1387-27; 1381-58
 Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 316-58
 Yıldız Remi Maruzat (Y. A. RES), 42-21; 105-24
 Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 259-19; 286-85; 258-91
 Yıldız Perakende Hazine-i Hâssa Nezâreti Evrakı (Y. PRK. HH), 28-48
 Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML), 19-79
 Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı Y. PRK. TNF, 2-40
 Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM), 24-15
 Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK), 62-18

Sürelî Yayınlar

Bilgi Mecmuası 3, Kanun-i sani 1329, Yıl 1, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.

Düstur, Tertip 1, C. 6, 4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312 (1887-1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939.

Düstur, Tertip 2, C. 5, 4 Zilhicce 1330- 13 Zilhicce 1331 (1912-1913), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1332.

Düstur, Tertip 2, C. 8, 6 Muharrem 1334-16 Muharrem 1335 (1915-1916), Evrak Matbaası, İstanbul 1928.

Düstur, Tertip 2, C. 10, 15 Muharrem 1336- 3 Muharrem 1337 (1917-1918), Evrak Matbaası, İstanbul 1928.

Maliye Nezareti Tahsilat-ı Umumiyyeyi Natık İhsaiyyat-ı Maliye Mecmuası, Dersaadet, Kanun-i Sani 1327.

Tercüman-ı Hakikat, "Hatt-ı Hicaziye Şimendiferi", No. 1675-6875, 17 Haziran 1900.

Kitap ve Makaleler

Akkuş, Yakup - Yıldırım, Kadir, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: "Amele-i Mükellefe" Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", *Çalışma ve Toplum*, C. 2, 2017, ss. 507-546.

Bölükbaşı, Ö. Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2005.

Buzpınar, Şit Tufan, "Surre", *DİA*, İstanbul 2009, C. 37, ss. 567-569.

Clay, Christopher, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 4, 1994, pp. 589-614.

Çetin, Emrah, "Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)" Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes 2009.

Deringil, Selim, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 1999.

Esin, Taylan, "Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)", *Kebikeç*, S. 42, 2016, ss. 49-84.

Gönüllü, Ali Rıza, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yol Vergisi (1866-1921)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, ss. 289-333.

Gülsoy, Ufuk - Üchsenwald, William, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 441-442.

Günay, Nejla, Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilig*, S. 61, Bahar 2012, ss. 121-142.

Güngör, Ferhat, *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863-1888)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2015.

Haniççe, Murat, "Osmanlı Göç Mevzuatı Birinci ve İkinci Tertip Düstura Göre", *Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu Yönetiminin Rolü (11. Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiri Kitabı 28-30 Eylül 2017)*, Ed. Ahmet Yatkın, Elazığ 2017, ss. 1974-2010.

Hazar, Nurettin, *TC Ziraat Bankası 1863-1983*, Ankara 1986.

Kaya, Emine - Kadanalı, Esra, "Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Temmuz 2020, ss. 131-152.

Quataert, Donald, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle East Studies*, April, 1975, Vol. 6, No. 2, 1975, pp. 210-227.

Şener, Abdüllatif, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, 1990, ss. 49-76.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012.

Türkmen, Zekeriya, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri", s. 567-591.

Uğur, Alparslan, "Kamusal Finansman Açısından Devlet Piyango Kurumlarının Analizi: Özelleştirme Sürecinde Milli Piyango İdaresi'nin Değerlendirilmesi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 2, 2015, ss. 1-24.

Yazan, Ömer, "Ziraat Bankası'nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S.4, 2017, ss. 221-237.

Extended Abstract

Foreign capital investments began in the Ottoman lands at the beginning of the nineteenth century and the foundations of modern banking activities were laid for the first time with the emergence of the need for foreign borrowing during the second half of the century. Until the establishment of Ziraat Bank that was the first bank established with domestic capital in the Ottoman State, only the foreign banks operated in the country, and lent money to the Ottoman treasury, and invested in the public works and infrastructure sectors, or acted as intermediaries for the investors. In this way, the realization of the importance of the role played by credit institutions in the country's economy supported the idea of increasing agricultural production in the agricultural sector and the necessity of a bank to support the farmer.

The Agricultural Bank (Ziraat Bank), operating as a '*national*' bank in the Ottoman Empire, was established by the state to protect farmers and peasants from high interest rates of moneylenders and to supply the financial needs of farmers. As a kind of agricultural fund, the Homeland Funds (the Memleket Sandığı) established in 1863 and the Benefit Funds (the Menafi Sandığı) established in 1883 in order to save farmers from usurers and increase agricultural production, formed the basis for the establishment of the Ziraat Bank, which was a continuation of these funds, also took over the essential duties, responsibilities and rights of the funds it replaced when it was founded in 1888, and the Benefit Funds operating at that time were transformed into bank branches.

The Ziraat Bank was organized with branches and funds in the center and province, replacing the Benefit Funds that had been established for the same purpose before it. The most important reasons for the Bank to replace the Benefit Funds were a large of the fund's capital was spent in other activities, that is outside of its purpose rather than supporting agricultural production and needy farmers and due to abuses the money accumulated in the funds contributed very little to saving farmers from the exploitation of moneylenders. These conditions were the main reason for the establishment of the Ziraat Bank in order to increase production and

ensure agricultural development by supporting farmers. Although it was stated in the establishment regulation of the bank of 1888 that it was strictly forbidden to transfer financial resources to anyone other than the farmer, the Ziraat Bank also played a role in non-agricultural areas, like the Benefit Funds it replaced.

Similar to the purpose of the foundation of the funds, as it is stated in the second article of the regulation announcing the establishment of Ziraat Bank, the bank was established to serve for the expenditure of the debt given to the farmer in return for repayment with interest to be used in agriculture-related enterprises and to mediate the development of agriculture. In addition, in the twenty-fifth article of the regulation, there was a statement that “Zürra’dan ma’daya akça irbâhı kat’iyyen memnû’dur (it is strictly forbidden to provide cash support to anyone other than the farmer)”. In other words, it has been clearly emphasized that no monetary aid will be given to any person or enterprise other than agricultural activities. However, when we look at the later applications, it is seen that the bank has played a role in areas other than supporting agricultural production.

The founding regulation of 1888, which was valid until the years of the First World War, was abolished on 25 March 1916 with the entry into force of the Ziraat Bank Provisional Law, which legally made the bank a state bank. On the occasion of this law, it is emphasized once again that the aim of the bank is to provide convenience by supplying the needs of farmers and to ensure the progress of agriculture. In other words, with the new law that came into force, the current actual conditions and activities of the bank were placed on a legal basis. Although the provisional law of 1916 had important differences from the regulation of 1888, the point that should be mentioned in terms of our subject is that the definition of debtor had been expanded. While it is stipulated in the establishment regulation that no financial support will be given to anyone other than the farmer, there is an article in the 1916 law, stating that loans can be given to farmers, land owners, industrialists, companies established for the purpose of agricultural development and those who have bank accounts. In other words, it is stated that credit can be given to those who are qualified to take credit. It is understood that from the establishment date of the

bank in 1888, until the Ziraat Bank Provisional Law was enacted, the bank's capital was spent in violation of the establishment regulations, aside from giving priority to increasing agricultural production and supporting the farmer. Until the law of 1916, when the legal basis for the bank's involvement in non-agricultural areas was established and the definition of debtor was expanded to non-agricultural areas, the Ziraat Bank also undertook duties other than supporting agriculture. In this respect, it functioned like a state bank, that is, acting with a modern banking approach, it served as an institution that the state applied for financial resources in the areas it needed. It should be particularly noted that it has become a bank lending to the treasury rather than the farmer almost from the date of its establishment. The Bank even served as the government's reserve treasury .

From this sentence, it is understood that Ziraat Bank had a political aspect that acts as a state bank rather than supporting the farmer. When we look at the practices of the bank, it is understood that in line with the directives of the Porte administration, aside from supporting agriculture, it also undertook some duties that were not allocated to it in the establishment regulation. The Ziraat Bank acted like a tax collector as an intermediary institution on behalf of the state, collected the shares to assist public improvement and education (the menafi and maarif iane hissesi) surtax received in addition to the tithe in branches and funds and this amount was spent in areas needed by the public and the state. The Ziraat Bank, besides being the financier of agricultural reforms such as agricultural production, credit to farmers, and educational institutions engaged in modern agricultural activities established for teaching modern agricultural activities, also took care of non-agricultural areas. It financed public works such as construction of roads and bridges and military needs, and it provided financial support for the construction of primary and high schools and it became an intermediary institution on behalf of the state in the payment of salaries of teachers, officier and servants, the pension contribution and tax collection, and it provided credit support to the central government when needed cash, and it became the first institution that comes to mind, especially for the state's strategically important projects such as the Hejaz railway. In this regard, the first thing to consider is what political and economic conditions caused the

Ziraat Bank to assume duties that are not under its responsibility and contrary to the purpose of its establishment, and to operate like a state bank.

It is understood that by fulfilling the above-mentioned powers, the Ziraat Bank partially took over the duties of the Ottoman Bank, which is a state bank. It was among the duties of the Ottoman Bank partially to undertake the duty of "treasurer and cashier" of the state, to pay domestic and foreign Ottoman debts, to open credits in exchange for collecting various public revenues, to act as an intermediary in the collection of revenues to be collected by the state in the provinces. However, the obligations and duties of the Ottoman Bank towards the state were partially transferred to the Ziraat Bank onwards establishment of bank by the current government. It is possible that the granting of these powers to Ziraat Bank resulted from the conflict between the current government and the Ottoman Bank.

Apart from these, as an intermediary institution, it also spent its capital according to the political attitude and the priority of the state. Since it was established as a state bank, bank funds were seen by the Ottoman administration as an important means of financing the weak financial structure of the state, and even a large part of the debts taken from the bank was not returned. The loans that the Ottoman administration received from the bank were not used for agricultural reform, but were generally used for the realization of reforms and projects prioritized by the current government. It also became the financier of initiatives not related to agriculture, which were entirely aligned with the current government's political aims. It is noteworthy that it played a primary role in two state enterprises with a symbolic aspect. These are that provided financial support to the Hejaz railway project, which displayed the power of the state in the Islamic world, in accordance with the political attitude adopted by the government, during the period when the understanding of pan-Islamism, which Sultan Abdulhamid planned to implement, was adopted, and also financed the surre-i Hümayun regiments. Based on all these, it can be stated that the bank's attitude and the preferences of using its funds was shaped according to the priorities of the government, and thus, it

played a mediating role in strengthening the ideology of Islamic unity as a religious-political ideology.

Providing financial support to initiatives and projects that was not suitable for the Bank's founding purpose does not mean that the bank took on non-agricultural roles once the farmer's needs were fully supplied. Because, especially in the Ottoman records of the period, when the demands of the farmers and the complaints of the local officials are examined, it is possible to see that the financial support to the farmers was not at a sufficient level.

As a result, although the Ziraat Bank's priority was the development of agriculture, it is understood that it acted like a state bank with its activities. In fact, the Ottoman Bank, which was the state bank of the period in question, had some duties that it was responsible to the state, such as providing short-term credit support to the government, keeping state accounts, transferring tax revenues from the provinces to the center, and making payments on behalf of the state. Therefore, when we look at Ziraat Bank's actions, it is understood that it operated as an institution partially sharing the powers and responsibilities of a state bank, depending on the political and financial conditions. Although the Ziraat Bank was established due to the inadequacy of the provincial funds in supporting agricultural production, similar problems were on the agenda until the end of the empire.

Araştırma Makalesi

Toplumsal Hafızada Mardin Direnişi ve Onur Günü'ne Dönüşüm Süreci

Aysel Fedai*

(ORCID: 0000-0002-7995-4194)

Makale Gönderim Tarihi

27.12.2022

Makale Kabul Tarihi

02.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Fedai, A., "Toplumsal Hafızada Mardin Direnişi ve Onur Günü'ne Dönüşüm Süreci", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 459-498.

APA: Fedai, A. (2023). Toplumsal Hafızada Mardin Direnişi ve Onur Günü'ne Dönüşüm Süreci. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 459-498.

Öz

Mardin direnişi, Millî Mücadele yıllarında İngiliz ve Fransız işgal kuvvetlerinin şehri ele geçirmek istemesi üzerine Mardin yerel eşrafı ile askerî kadronun, bölgeyi teslim etmemek için vermiş olduğu üstün gayreti ifade etmektedir. Bu direniş, Millî Mücadele içerisinde ve tarih yazımında özel bir yere sahiptir. Antep, Maraş ve Urfa şehirlerinde yaşanan işgal girişimleri ile Mardin direnişinde, işgallerin engellenmesine yönelik verilen çabalar, birbirinden farklı kategorilerde değerlendirilmesi gereken konulardır. 1919-1920 tarihleri arasında gerçekleşen Mardin direnişi, 1949 yılından itibaren törensel olarak kutlanmaya başlanmıştır. 1950'lerin ilk yıllarından itibaren, yerelde resmî bir nitelik elde eden 21 Kasım Kutlamaları, o dönemin yazın dünyasında, "Kurtuluş Günü", "Kurtuluş Bayramı", "Kurtuluş Düğünü", "Mardin'in Kurtuluş Günü", "Mardin'in Kurtuluş Yıldönümü", "Mardin'in İşgal

---

* Öğr. Gör. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ayselfedai@gmail.com.

PhD., Lecturer, Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of History, Republic of Türkiye.

Teşebbüsünden Kurtuluş Yıldönümü”, *“Mardin’in Şeref ve Kurtuluş Günü”*, *“Şeref Günü”* gibi farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlamalar içerisinde *“kurtuluş”* kavramı yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen Antep, Maraş ve Urfa’nın *“kurtuluş”* günleri ile Mardin’de yaşananların benzerliğinden yola çıkarak tercih edildiği düşünülmemelidir. Çünkü *“kurtuluş”* kavramının başlık olarak tercih edildiği yazıların içeriği incelendiğinde, Mardin’deki direnişin, çevre illerde meydana gelen işgallerin sonuçlarından dersler çıkarılarak, işgallerin önlenme biçiminden övgüyle söz edildiği görülmektedir. 1950’ler kuşağının, içerik konusunda tarihsel bilgi ve bulgulara uygun olarak göstermiş olduğu bu özenli tavrın, uzun süre devam etmediği anlaşılmaktadır. Zamanla bu kutlamaların içeriği değişmiş ve *“işgal teşebbüsünden kurtuluş”* yerine sadece *“kurtuluş yıldönümü”* manasına gelen bir anlama dönüşmüştür.

Bu çalışmada, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı’ndaki arşiv belgelerinden, dönemin yerel/ulusal gazeteleri ile tetkik eserlerden faydalanılarak, Mardin direnişinin kendine özgü niteliği ve bu direnişin törensel tarafını ifade eden 21 Kasım Kutlamaları’nın, toplumsal hatırlanma biçimindeki içerik değişimleri ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Millî Mücadele, Mardin Direnişi, 21 Kasım Kutlamaları, Tarih Yazımı.

Mardin Resistance in Social Memory and Honor Day Transformation Process

Abstract

Mardin resistance refers the superior effort of Mardin local notables and military staff for not to concede the region after British and French occupation forces wanted to invade the city in the national struggle years. This resistance has a special place in the national struggle and history writing. The invasion attempts seen in Antep, Maraş and Urfa cities and the endeavors for preventing invasions in the Mardin resistance are the topics which should be assessed under different categories. Mardin resistance, that took place between 1919 and 1920, was started to be celebrated since 1940. Starting from the first years of 1950s, December 21 Celebrations, which gained a formal nature locally, is defined in the local literature in different ways such as the *“Day of Independence”*, *“Independence Bairam”*, *“Independence Wedding”*, *Independence Day of Mardin*, *“Independency Anniversary of Mardin”*, *“Anniversary of Liberation of Mardin from Invasion Attempt”*, *“Mardin Honor and Independency Day”*, and *“Honor Day”*. Even though *“Independency”* term is used widely in these definitions, it should not

be thought that it is preferred starting from the similarities for what were lived in Mardin and the “Independency” days of Antep, Maraş and Urfa cities because assessing the content of the writings in which the definition of “independency” was selected as the title, it is seen that the way for preventing invasions, by learning from the results of the invasions occurred in the neighboring provinces, is mentioned in glowing terms. It is understood that this elaborate attitude of the 1950s generation for the contents according to the historical knowledge and findings, continued for a long time. The content of the celebrations has changed in time and it transformed in to a content meaning only “anniversary of independence”, instead of the “liberation from invasion attempt” meaning.

In this study, the specific nature of Mardin resistance and content changes in the way of social remembering of December 21 Celebrations, referring the ceremonial side of this resistance, discussed and evaluated by using the archive documents in the Military History and Strategical Survey (ATASE) Department of General Staff, local/national papers of the period and survey works.

Keywords: History of Turkish Republic, National Struggle, Mardin Resistance, December 21 Celebrations, History Writing.

Giriş

Millî Mücadele sürecinde gerçekleşen, Mardin'deki işgal ve savunma faaliyetleri, günümüzde gerek akademik çalışmalarda gerekse popüler yazın dünyasında sürekli olarak ele alınan başlıca konulardan biridir.¹ 21 Kasım Kutlamaları, Mardin şehrinin 1919-1920 tarihleri arasında, İngiliz ve Fransız işgal kuvvetlerine karşı direniş hareketi

¹ Cemil Koçak, “İhtiyaç Halinde Tarih Yazmak!”, *Star*, 10 Ocak 2015; Cemil Koçak, *Tarih Büyük Harfle Yazılmaz*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s.23-28; Yılmaz Özdil, “Yola Çıktım Mardin'e Düşüm Senin Derdine”, *Hürriyet*, 13 Kasım 2010; Yılmaz Özdil, *Kadın*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2015, s.232-234; İbrahim Özcoşar-Hüseyin Haşimi Güneş, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2006; Oktay Bozan, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Mardin*, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2021, s.195-213; Mustafa Öztürk, “Mardin'i Kurtarmak veyahut Onurlandırmak”, *Mardin Life*, 26 Ekim 2021; Selçuk Ural, “Fransa'nın Diyarbakır Vilayeti'ni İşgale Yönelik Girişimi: Albay Norman Olayı”, *Atatürkçü Bakış*, 2(3), (2003), s.43-55; Fatih Turgay Eldem, “Cihan Harbi'nden Sonra İtilaf Devletlerinin Mardin Sancağı'nı İşgal Girişimleri”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5/2, (2021), s.252-267.

göstererek, başarılı olması sebebiyle her yıl kutlanan ve temsili olma niteliğine sahip özel günlerden biridir. Bütün ulus devletlerin anma ve kutlama günleri mevcuttur. Her toplumun kendine özgü törensel hale gelmiş özel günleri olduğu söylenebilir. Anma ve kutlama günleri olarak da bilinen bu günler, toplumları bir arada tutan, sosyal birlikteliği ve hatırlamayı sağlayan bir işleve sahiptir. Hatırlamanın yoğun şekilde gerçekleştiği anma ve kutlamalarda, söz konusu topluluklar sadece izleyici olarak katılım sağlamamakta aynı zamanda tören alanında bulunarak, elde ettiği toplumsal kültürün bir sonraki kuşağa aktarılmasına katkıda bulunmaktadır. Toplumsal hafızadaki tarihsel bilgiler uzun zaman zarfında oluşur ve değişim geçirmesi de aynı şekilde belli bir zaman almaktadır. Kutlama ve anma törenleri rutin olarak düzenlendiğinde ise bir anlamda kutlanma tarihçesi de kendiliğinden oluşmaya başlamaktadır. Törenlerin içeriği kadar törenlere ait tarihçenin de ele alınıp sağlam bir temelde incelenmesi gerekir. Tam da bu noktada, bilimsel bir disiplin olarak akademik tarihçiliğin, toplumun hafızasında yer edinmiş olan genel kabulleri sorgulamak amacıyla konuya müdahil olması gerekmektedir.

Mardin şehir merkezi, Millî Mücadele döneminde doğrudan işgale uğramamıştı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu işgalleri başlamış ve İngiliz ile Fransız kuvvetleri Mardin'in güneyine kadar yaklaşmıştı. İngilizlerin işgal girişimi, 23 Mart ile 25 Mayıs 1919 tarihleri arasında yaşanmış ve Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Kuvâ-yi Milliye'nin direnmesi üzerine başarılı olamamıştı.² Fransızların işgal girişimi ise İrâde-i Milliye gazetesinin vermiş olduğu bilgiye göre, Albay Norman'ın 30 Aralık 1919 tarihinde Mardin'e gelmesinden sonra gerçekleşmişti.³ 9 Ocak 1920'de Mardin halkının direnmesi neticesinde işgal girişimi önlenmiş ve bu başarı 1920'lerden itibaren gerek sözlü anlatımlarda gerekse yazın dünyasında ele alınıp incelenen konulardan biri olmuştur.⁴

² Yavuz Ölçen, "Millî Mücadele'de Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Haz., İbrahim Özcoşar-Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.659-660.

³ "Mardin'de Miralay Norman", *İrâde-i Milliye*, 19 Kanun-ı Sâni, 1920.

⁴ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Haz., Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara, 1991; Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri*, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.53-63; *Türk İstiklal*

İşgal Teşebbüslerine Karşı Mardin Direniş (1919-1920)

İngiliz Kuvvetlerinin İşgal Girişimi

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi imzalandığında, Irak bölgesini VI. Ordu savunmaktaydı. 8 Kasım 1918'de İngilizler, Musul'a girerek şehri teslim almışlar ve bu girişim neticesinde Osmanlı birlikleri düzenli olarak geri çekilmiştir. Böylece 15 Kasım 1918 tarihinde, Osmanlı ordusu bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Deyrizor ve Rakka'da bulunan, Fırat Grubu birliklerinin de Resulayn (Ceylanpınar) ve Telebyaz (Akçakale) bölgelerine çekilmeleri emredilmişti. Nitekim Cizre-Nusaybin-Telebyaz hattının güney tarafı İngilizlere bırakılmıştı. İngilizler, 6 Aralık 1918'de Kilis'i, 17 Aralık 1918'de Antep'i, 22 Şubat 1919'da Maraş'ı ve 24 Mart 1919 tarihinde ise Urfa'yı işgal etmişti. İngiliz kuvvetleri, Mardin, Diyarbekir ve Siirt sancaklarının Irak bölgesine dâhil olduğu varsayımı ile hareket etmek istemiş; ancak Diyarbekir'deki XIII. Kolordu Komutanlığı'nın direnmesi neticesinde bu girişim önlenmişti.⁵

VI. Ordu geri çekilirken, Diyarbekir vilayetini koruyacak şekilde yeni bir düzen alarak, Cizre-Zaho-Musul ve Nusaybin-Musul yolları üzerinde gözetleme ve güvenliği sağlayacak şekilde tertibat almıştı. VI. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sâbis) Paşa, 29 Kasım 1918 tarihinde, Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği raporunda, birliklerin Diyarbekir vilayeti hududu gerisine çekildiğini, hududa gözetleme postaları yerleştirildiğini, İngilizlerin Musul şehri ile başlayan işgal faaliyetleri önlenemez ise Diyarbekir hududunun içine kadar genişleyebileceklerini ifade etmişti. 7 Aralık 1918'de, Nusaybin'e İngiliz Binbaşı Aleksandr gelmiş ve 3 Ocak 1919 tarihinde Cerablus tarafı işgal edilmişti. 14 Ocak'ta ise Arappınarı ve Siftek istasyonları elden çıkmış ve böylece Türk taburları Resulayn'a kadar geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁶

1919 yılında Diyarbekir bölgesinde bulunan ve iki tümenden oluşan, XIII. Kolordu Komutanlığı'na bağlı II. Tümen Siirt'te, V. Tümen ise

Harbi, Güney Cephesi, Cilt: IV, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2009.

⁵ *Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi*, Cilt: IV, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.1-14.

⁶ *Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1992, s.133-158.

Mardin’de yer almaktaydı. 4 Ocak 1919 tarihinde, Mardin bölgesinde yer alan VI. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa tarafından bütün birimlere gönderilen “*acil*” kodlu bir yazıda, İngilizlerin kuzeye doğru yöneldiği, Arappınarı-Mardin-Nusaybin hattını kullanmakta olduklarını ve bu nedenle bölgede sevk edilmeyi bekleyen Türk zabıt ve erlerin sevkiyatının yapılacağından söz edilmişti.⁷

1919 yılının Şubat ayında, İstanbul’a giden Suriye’deki İngiliz kuvvetlerin Başkomutanı General Allenby, mütareke hükümlerinin tatbik edilmemesinden şikâyetle, İstanbul Hükümeti’ne baskı yapmaya başlamıştı. Bu çabaları karşılık bulmuş, VI. Ordu Komutanı olan Ali İhsan Paşa görevinden azledilip, İstanbul’a geri çağırılmış ve VI. Ordu ise kolorduya çevrilmişti. İstanbul Hükümeti, İngiliz işgallerinin hızlanmasını önlemek amacıyla bu taleplere uygun hareket etmeyi tercih etmekteydi. Ali İhsan Paşa henüz daha İstanbul’a gitmeden önce, Mardin’de bulunan ve V. Tümen Kumandanlığı tarafından kontrol edilen cephanenin, İngiliz kuvvetlerinin eline geçmeden, kuzeye doğru sevk edilmesini planlamıştı. İngilizlerle silahlı çatışmaya girmeden, birliklerin ve cephanenin güvenli şekilde sevk edilmesine gayret göstermekteydi. Ali İhsan Paşa o günlerde, Harbiye Nezâreti’ne çekmiş olduğu telgrafta da İngilizlerin Mardin’i işgal etmeyi düşündüklerini, demiryolundaki birlikler ile Suruç ve Urfa’da bulunan süvari alayının, İngilizlerin gelmesi halinde, silah kullanmaksızın sözle muhalefet edileceğini, saldırıya maruz kalınması halinde ise Siverek ve Elâziz’e doğru çekileceklerini ifade etmişti. Aynı zamanda Diyarbakır’daki birliklerin Elâziz’e hareket edeceğini ve Nusaybin civarındaki birliklerin de Diyarbakır’e gideceğini bildirmekteydi. İstanbul’a dönen Ali İhsan Paşa, İngiliz Sefareti’ne götürülerek, oradan da Malta’ya sürgün edilmişti. İstanbul Hükümeti, Ali İhsan Paşa’nın yerine ise XIII. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet’i tayin etmişti.⁸

VI. Ordu’nun yerine artık XIII. Kolordu Komutanlığı yetkiliydi. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet tarafından, 7 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti’ne gönderilen bir yazıda, Suriye’deki İngiliz kuvvetleri Başkomutanı General Allenby’in işgal hazırlığı yaptığı, Urfa’nın işgal

⁷ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:6, Gömlek:104, Belge No:104-1.

⁸ *Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1992, s.133-158.

edilme ihtimalinin yüksek olduğu, İngilizlerin, Bağdat Hattı'nın Cerablus-Nusaybin kısmını elde tutmak için Birecik, Urfa, Viranşehir, Mardin, Midyat ve Cizre hattına kadar olan arazide bulunmak istediklerini bildirmekte ve Musul'un tahliyesi sırasında uygulanan şiddet ve baskıları bu bölge için de yapmaya teşebbüs edeceklerini ifade etmekteydi.⁹

İngiliz Tugay Komutanı General Devies, XIII. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet ile Resulayn'da bir toplantı yapmak niyetinde olduğunu haber etmişti. 11 Mart 1919 tarihinde yapılan görüşmeye, V. Tümen Kumandanı Kenan Bey (Mehmet Kenan Dalbaşar) de katıldı. Ahmet Cevdet, 12 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Allenby ile İstanbul Hükümeti arasında gerçekleşen 12 maddelik bir protokol konusunda bilgisi olmadığını, İngilizlerin isteklerine verilecek cevaplar hakkında emir verilmesi, şayet İngilizlerin işgal kararı vermesi halinde bölgenin terk edilmeyeceği; ancak bu arada İngilizlerin de hazırlık sürecini başlattığından söz etmekteydi. Ayrıca Nusaybin ve Musul'a kadar Bağdat hattı güzergâhını ve Mardin tren yolunu teslim almak üzere bir İngiliz yüzbaşısının Nusaybin'e geldiği uyarısında da bulunmaktaydı.¹⁰

Ahmet Cevdet, 13 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'ne bir yazı daha göndermiş, Mardin şehrinin İngilizler tarafından işgal edilme ihtimalinin yüksek olduğu, bu sebeple V. Tümen Karargâhı'nın Diyarbakir'e ve II. Tümen Karargâhı'nın ise Silvan'a naklinin yapılacağını ifade etmişti.¹¹ Aynı zamanda İngiliz Tugay Komutanı General Devies ile yapılan 11 Mart 1919 tarihli görüşmeden sonra, 14 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'ne bilgi verilmişti. Görüşme Resulayn'da yapılmış ve bu görüşmeye V. Tümen Kumandanı Kenan Bey de katılmıştı. General Devies, Kenan Bey'e, İngiliz kuvvetleri Başkomutanı General Allenby ile İstanbul Hükümeti arasında gerçekleşen, 12 maddelik protokolü uygulamak niyetinde olduklarını, Resulayn'a kadar olan hattı ve sonrasında ise Urfa ve Mardin'i de işgal etmek amacı taşıdıklarını söylemişti. Bunun üzerine Kenan Bey, İstanbul Hükümeti'nden bu konu hakkında bir emir almadıkları için işgal

⁹ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:8, Gömlek:109, Belge No:109-3.

¹⁰ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:8, Gömlek:115, Belge No:115-2.

¹¹ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:23, Gömlek:21, Belge No:21-1.

girişiminin ertelenmesini talep etmiş; ancak General Devies bu girişime mecbur olduklarını öne sürmüştü. General Devies'in, Türk askerlerinin terhis edilerek, tüfek ve toplarıyla birlikte Arappınarı'na teslim edilmesi teklifi ise Kenan Bey tarafından reddedilmiş ve görüşme bu şekilde tamamlanmıştı.¹² VI. Ordu'nun Komutanı Ali İhsan Paşa, yıllar sonra ele aldığı anılarında, bu günleri değerlendirirken, bir taraftan silah ve cephaneleri Diyarbakir, Ergani, Elâziz ve Malatya tarafına sevk etmek için uğraştıklarını diğer taraftan da milis kuvvetler oluşturarak, güvenlik hattı oluşturmaya çalıştıklarını ifade etmekteydi.¹³

General Devies ile yapılan görüşmeden sonra Mardin şehrinin işgal tehlikesinin yakın olduğu anlaşılmıştı. Mardin ve İzzet Paşa İstasyonlarında bulunan cephanedepolarının Diyarbakir bölgesine taşınmasına karar verilmişti. İngilizlerin Nusaybin'i ve Mardin merkezini işgal etmeleri halinde sadece askeri cephaneler değil diğer bütün araçlar da elden çıkabilirdi. Bu sebeple 19 Mart 1919 tarihinde malzemelerin bir kısmı Diyarbakir'e taşınmıştı.¹⁴ İşgalin ansızın gerçekleşmesi halinde bölgeden taşınma işlemi bitmeyen depolardaki malzemelerin, kayıtları tutulacak ve teslim işlemi bu şekilde yapılacaktır.¹⁵ 25 Mart 1919 tarihinde, XIII. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet, Harbiye Nezâreti'ne bir yazı göndermiş ve İngilizlerin Urfa'yı işgal ettiklerini, Nusaybin'de de bütün tren yolunu işgal etmelerinin muhtemel olduğunu ifade etmekteydi. Aynı zamanda İngilizlerin, cephaneleri ele geçirmesi halinde durumun çok daha ağır bir hal alacağı endişesi de hâkimdi.¹⁶ Bu arada İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 10 Nisan 1919 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne yazdığı bir nota ile General Allebby'in isteklerinin yerine getirilmesi ve Diyarbakir'deki XIII. Kolordu Komutanlığı'nın ortadan kaldırılmasını talep etmişti.¹⁷

¹² ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:8, Gömlek:115, Belge No:115-1.

¹³ Ali İhsan Sâbis, *Millî Mücadele Hatıraları*, Haz., Erhan Çıfci, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s.36.

¹⁴ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:12, Gömlek:116, Belge No:16-1-3.

¹⁵ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:398, Gömlek:43, Belge No:43-1.

¹⁶ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu: 8, Gömlek:132, Belge No:132-1.

¹⁷ *Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1992, s.133-158.

İngilizlerin, Mardin ve çevresindeki teftiş gezileri, daha sonraki süreçte devam etmişti. İngiliz kuvvetlerinin, Urfa'dan doğuya ve Resulayn'dan kuzeye doğru çıkma ihtimali yüksekti. XIII. Kolordu Komutanlığı tarafından bölgedeki halka; İngilizlere karşı saldırıya geçmemeleri ve tepkilerini sadece protesto telgrafları ile veyahut da İngiliz askerlerine bir temsilci göndererek, işgali kabul etmedikleri konusunda “*fikren ve siyaseten çalışmalar*” öğüt verilmişti. İngilizlere silah teslimi yapılmayacak ve asıl olarak İngilizlerin Urfa ve Tel Abyad tarafından daha fazla ilerlemesi engellenecekti. Nisan ayının ortalarına doğru İngilizlerin işgal teşebbüslerini genişletecekleri konusundaki tedirginlik artmıştı. İngilizlerin, Mardin'i, İzzet Paşa'yı ve hatta Diyarbakir'i bile işgal etmeleri muhtemeldi. İngiliz işgal güçleri, Nusaybin demiryolunun kontrolünü yapmak için buraya gelince, Resulayn kazasında bulunan Türk birlikleri de 31 Mart 1919 günü bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı.¹⁸

7 Mayıs 1919 tarihinde, Resulayn kazasının Hasice nahiye merkezi, İngilizler tarafından işgal edilmişti. V. Tümen Kumandanı Kenan Bey, bütün halkın sükûnetini muhafaza etmesini, Osmanlı Hükümeti'nden başka bir yönetim istemediklerini içeren protestolarını, ilgili makamlara göndermelerini istemişti.¹⁹ Bu arada İngiliz Hükümeti, siyasi şube subayı ve Bağdat ajanı olarak görev yapan Noel'in, Mardin'e gönderilmesine karar vermişti.²⁰ Binbaşı Noel, 14 Mayıs 1919'da Midyat'a, 17 Mayıs'ta ise Savur'a gelmiş ve buradan Derik'e gidip, akabinde de Diyarbakir'e geçmeyi düşünmekteydi. Binbaşı Noel, Midyat'a gelinceye kadar yol güzergâhlarında ve Midyat'ta misafir olduğu yerlerde, görüştüğü kişilerden beklediği desteği görememişti. Hatta Midyat'ta Keldani ve Süryani temsilcileri, muallimleri ile görüşmüş ve onların Osmanlı Hükümeti'ne olan bağlılığından taviz vermeyeceklerini anlamıştı.²¹ Bu konu Mustafa Kemal Paşa tarafından da bilinmekte ve yakından takip edilmekteydi. 24 Haziran 1919

¹⁸ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi, Urfa, (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s.50-52.

¹⁹ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:18, Gömlek:118, Belge No:118-1.

²⁰ Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s.26-35.

²¹ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:30, Gömlek:33, Belge No:33-1.

tarihinde, XV. Kolordu Komutanlığı'na göndermiş olduğu şifreli yazısında, Binbaşı Noel'in Doğu'da yapmış olduğu propaganda çalışmaları konusunda dikkatli olunması uyarısında bulunmaktaydı.²²

1919 yılının Nisan ayından itibaren, VI. Ordu'nun kuzeye doğru çekilmesiyle birlikte güney sınırı, İngilizlerin kontrolüne geçmişti. Daha sonra ise 16 Mayıs 1916 tarihinde, İngiltere ile Fransa'nın kendi aralarında imzaladıkları Sykes-Picot Gizli Antlaşması'na bir ek sözleşme olarak, 15 Eylül 1919'da imzalanan Suriye İtilâfnâmesi gereğince; İngilizlerin, Kilikya ve Suriye'den çekilmesine ve bölgenin Fransızlara teslim edilmesine karar verildi. 7 Aralık 1920 tarihine gelindiğinde, Fransızların; Suriye, Beyrut, Hama, Humus gibi yerleri işgale başlamaları neticesinde, Urfa ve Mardin'i de elde ederek, Halep'e katmak için çaba gösterdikleri görülmektedir.²³ Mardin şehrinin işgal tehlikesinden kesin biçimde uzaklaştığı tarih, 1921 yılında imzalanan Türk-Fransız Antlaşması'ndan sonraki süreçti. 20 Ekim 1921 tarihinde, Türkiye-Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile birlikte, iki devlet arasında süregelen savaş sona ermişti.²⁴ Antlaşma neticesinde, Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkiler belirlenerek, bazı temel ilkeler oluşturulmuş; ancak sınır sorunlarının çözülmesi meselesi Lozan Antlaşması'na kalmıştı. 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nda belirlenen ve Lozan Antlaşması'nda şekillenen Türkiye-Suriye sınırının, ayrıntılı olarak çizilmesi ise 30 Mayıs 1926 tarihli Türkiye-Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi ile mümkün olabilmisti.²⁵

Kongreler Döneminde Mardin

Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık yaptığı Erzurum Kongresi, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında düzenlenmişti. Erzurum Kongresi'ne Doğu vilayetleri de katılmak istemiş;²⁶ ancak kongreye Elâziz Valisi Ali Galip Bey'in, engellediği Mardin, Diyarbakir ve Elâziz

²² *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.56.

²³ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:626, Gömlek:99, Belge No:99-1.

²⁴ Bige Yavuz, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşmasının Hazırlık Aşamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (1992), s.273-308.

²⁵ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, Cilt:I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s.48-49.

²⁶ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi I, Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021, s.85-89.

delegeleri katılamamıştı. Dolayısıyla Mardin delegesi olarak belirlenen ve gönderilmesi planlanan, Dr. Necati ve Tüccar Ali Efendi de kongre sürecine dâhil olamamıştı.²⁷ Erzurum Kongresi'ne katılan Mazhar Müfit Kansu, kongre sürecini “*Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*” adlı çalışmasında, ayrıntılı bir şekilde sunmuş bir isimdir. Kansu, kongre delege listesinde her ne kadar Mardin, Diyarbakir ve Elâziz delegelerinin isimlerine yer vermiş olsa da bu delegelerin, kongreye gelediklerini ifade etmektedir.²⁸ Ancak ATASE Başkanlığı Arşivi’nde yer alan, 29 Ağustos 1919 tarihli resmî bir yazışma metninin içeriği incelendiğinde, Mardin delegelerinin, kongre sonrasında Erzurum’a geldikleri belirtilmektedir. Mardin’deki V. Tümen Kumandanı Kenan Bey’e hitaben kaleme alınan bu yazının, sahibi belli olmamakla birlikte, yazının Erzurum’dan gönderildiği açıktır. Yazıda, Mardin ve Savur delegeleri olan Sırrı Efendizâde Hasan ve Doktor Necati’nin Erzurum’a geldiği ifade edilmekteydi. Diğer taraftan Sivas Kongresi’ne, Doğu vilayetleri adına, Heyet-i Temsiliye iştirak edeceği için Mardin delegelerinin Sivas’a gitmesine gerek duyulmamıştı. Nitekim ATASE’den elde edilen arşiv belgesine göre; sadece Erzurum’a gelen iki delegeye, Erzurum Kongresi nizamname ve beyannamesi verilmişti.²⁹

Mustafa Kemal Paşa, 29 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum’dan Sivas’a hareket etmiş ve 2 Eylül günü Sivas’a varmıştı.³⁰ Mardin delegelerinin Erzurum ziyareti sırasında, Mustafa Kemal Paşa ile görüşme yaptığı konusunda sözlü tarih kaynaklı bazı yazılar mevcut olsa da bunun teyit edilmeye muhtaç bir konu olduğunu söylemek gerekir. 1938 yılı, *Cumhuriyet’in 15. Yılı* olması sebebiyle her şehrin, 15 yılda geçirmiş olduğu aşamaların, anlatıldığı bir eser hazırlanması istenmişti. Hazırlanan eserlerden biri de “*Mardin, Cumhuriyetten Önce ve Sonra, Halkevi Broşürü*” adlı çalışmaydı. Bu çalışmada, Millî

²⁷ Mardin, Diyarbakir ve Elâziz delegeleri Erzurum Kongresi toplantılarına katılamamıştı. Bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

²⁸ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s.78-80.

²⁹ ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:7, Gömlek: 66, Belge No:66-1.

³⁰ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi II, Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021, s.27-29.

Mücadele’de Mardin şehrinin geçirmiş olduğu aşamalar, Antep’li gazeteci ve yazar Ali Enver Toksoy tarafından yayına hazırlanmıştı. Çalışma her ne kadar parti yayını olsa da Toksoy’un kendi bilgi ve duyuları ile hazırlanmış öznel bir niteliğe sahiptir. Toksoy tarafından öne sürülen, “*Mardinliler aralarından seçtikleri iki zatı, kongreye gönderdiler ve bunlar Büyük Şefin emir ve direktiflerini almış olarak geri döndüler*”, ifadesini teyit edebilecek bir bilgi mevcut değildir.³¹ Bu sebeple, söz konusu görüşme ancak sözlü tarihçilik bağlamında değerlendirilebilir.

15 Eylül 1919’da imzalanan Suriye İtilâfnâmesi gereğince, İngilizlerin, Kilikya ve Suriye’den çekilmesiyle birlikte bölge Fransızlara devredilmişti.³² Bu doğrultuda Antep Kasım’da, Maraş ve Urfa ise Ekim’de işgal edilmişti.³³ Mustafa Kemal Paşa, Suriye İtilafnâmesi’nin uygulanmasıyla birlikte, vilayetlere ve Heyeti Merkeziye İdareleri’ne, 6 Kasım 1919 tarihli bir tamim göndermiş ve bütün Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları’nın bu konuda çalışmalar yapmalarını, mitingler düzenlemelerini ve ilgili yerlere protesto telgrafları çekmelerini istemişti.³⁴ Maraş savunmasında başarı kazanılınca, Mustafa Kemal Paşa bütün Güney Cephesi komutanlarına ortak bir yazı göndermiş ve Maraş’taki zaferin bir benzerinin diğer şehirlerde de başarılacağını ifade etmişti. Bu yazının gönderildiği yerlerden biri de Mardin’deki V. Tümen Kumandanı Kenan Bey idi.³⁵

1919 yılının Kasım ayına gelindiğinde, Diyarbakır vilayetinin, Fransızlar tarafından işgal edileceği haberleri yayılmaya başlamış ve dolayısıyla Mardin’deki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin önderliğinde, işgallerin protesto edilerek, mitingler yapılması ve Sadâret’e protesto telgrafları gönderilmesine karar verilmişti.³⁶ Buna yönelik, mitinglerden

³¹ C.H.P. Mardin Halkevi, *15. Cumhuriyet yılında Mardin (Mardin, Cumhuriyetten Önce ve Sonra: Halkevi Broşürü)*, Sayı:5, C.H.P. Mardin Halkevi Yayınları, İstanbul, 1938, s.51-58.

³² İbrahim Milli, “Mardin Kurtuluşu”, *Ulus Sesi*, 23 Kasım 1949.

³³ Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele’de Güney Cephesi (Maraş)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.48-56.

³⁴ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.106.

³⁵ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, s.173.

³⁶ “İşgaller Aleyhinde”, *İrâde-i Milliye*, 3 Teşrin-i Sâni, 1919.

sonra da bir protesto metni hazırlanmıştı. İngiltere'nin, tahliyelere başlamasının memnuniyet verici olduğu; ancak Fransa'nın, İngiltere'nin çekildiği yerleri işgale başlamasının hak ve adalete uymadığı, bu işgallerin gerçekleşmesi halinde Mardin halkının buraları topyekûn savunacağı ifade edilmişti. İngiliz ve Fransız işgaline uğrayan Halep ve Adana'da, hiçbir Hıristiyan vatandaşa karşı saldırının yaşanmadığı, haksız işgaller nedeniyle masumların kanlarının dökülmesine sebebiyet verilmesi halinde bunların mesuliyetinin Fransızlara ait olacağı gibi cümlelere yer verilen protesto telgrafı, "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Mardin Heyet-i Merkeziyesi*" adına Hüseyin Bey imzası ile yayımlanmıştı.³⁷ Aynı şekilde Nusaybin'de işgal karşıtı mitingler düzenlenmiş, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Süleyman Bey'in hazırladığı protesto telgrafında, "*yeni bir İzmir faciasına ve milyonlarca masumun mahvına meydan vermemek üzere*" bölgenin tahliye edilmesi gerektiği belirtilmiş ve telgraf hem Amerikan Başkanı Wilson'a hem de Osmanlı Başvekâleti'ne gönderilmişti.³⁸

Fransız işgallerine karşı, 14 Kasım'da Resulayn'da; 29 Ekim ve 11 Kasım'da Nusaybin'de; 31 Ekim, 13 Kasım ve 14 Kasım'da Midyat'ta mitingler yapılmıştı. Aynı zamanda Midyat, Savur, Derik ve Resulayn yöneticileri de protesto telgrafı göndermişti. İlk işgale uğrayan yerlerden biri olan Resulayn'da, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Hasan Fehmi imzası ile Sivas'taki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisliği'ne telgraf çekilmiş ve mücadeleyi sürdüreceklerini beyan etmişlerdi.³⁹ 1919 yılının Aralık ayında, Resulayn'a bir çavuş ve Fransız kıyafetli beş Ermeni kökenli kişi, tren ile gelmiş ve bu durum bölgede kargaşaya neden olmuştu.⁴⁰

Fransız Kuvvetlerinin İşgal Girişimi

15 Eylül 1919 tarihli Suriye İtilâfnâmesi gereğince, İngilizler, Kilikya ve Suriye'den çekilmiş ve yerlerine Fransız kuvvetleri geçmeye başlamıştı. Ekim'de Maraş ve Urfa; Kasım'da ise Antep işgal edilmişti. Fransız kuvvetleri, Mardin'i ve bilhassa Elâziz ve Diyarbakir bölgelerini de içine alan bir işgal girişimi planlamaktaydı. Bu sebeple Fransız Albayı

³⁷ "Mardin'de Akdedilen Miting", *İrâde-i Milliye*, 3 Teşrîn-i Sâni, 1919.

³⁸ "Nusaybin", *İrâde-i Milliye*, 10 Teşrîn-i Sâni, 1919.

³⁹ Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)*, s.74-95, 248-249.

⁴⁰ "Suriye Ahvalı", *İrâde-i Milliye*, 1 Kanun-i Evvel, 1919.

Norman'ın, Mardin'i işgal altına alacak hazırlıkları yapabilmesi için şehre gönderilmesine karar verilmişti. Norman bu ziyaretinden istediği neticeyi alamamış ve 9 Ocak 1920 tarihinde Mardin'den ayrılmak zorunda kalmıştı. Norman'ın ve dolayısıyla Fransız kuvvetlerinin başarısız olmasını sağlayan etken ise Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin burada etkili bir teşkilata sahip olması idi. Bölgede iyi teşkilatlanmış olan, Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve onun milis gücü olan Kuvâ-yi Millîye hareketi, buralarda etkindi ve halkın kendi kendini savunmasını sağlamıştı. Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, Ankara'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisliği'ne gönderdiği 11 Ocak 1920 tarihli telgrafta, haksız ve yasal olmayan işgal ve muamelelere son verilmesi için mücadele edileceği ifade edilmekteydi.⁴¹ Mardin halkının ise direniş gösterme yönünde bir düşüncesi mevcuttu. Bu sebeple işgali önlemek konusunda, buralarda önceden oluşturulmuş alt yapılar olduğunu söylemek mümkündür.

Fransız Hükümeti, Mardin şehrini Suriye'nin bir parçası olarak görmekte ve dolayısıyla Suriye yönetimi tarafından gördükleri kabulün bir benzerinin, Mardin yöneticileri tarafından da sergileneceğini düşünmekteydi. Bu sebeple, Albay Norman'ı askerî kuvvet olmadan Mardin'e gönderebilmişti. Albay Norman, işgal edilmesi planlanan bölgeleri tanımak ve bilgi toplamak amacıyla 9 Ocak 1920 tarihinde, trenle ve yanındaki dört subayla birlikte Mardin merkezine gelmişti. Diyarbakir bölgesindeki, XIII. Kolorduya bağlı olan V. Tümen Kumandanı Kenan Bey, Albay Norman'ın geleceğini önceden öğrendiği için gerekli hazırlıkları yapmıştı. Aynı zamanda Belediye Reisi Hıdır (Kümeli) ile Nusaybin'de bulunan Eyüp (Önen) Beylerin de, bu toplantıda yer almalarını sağlamıştı. Mardin şehrindeki Kuvâ-yi Milliye teşkilatını oluşturan Eyüp Bey, V. Tümen Kumandanı Kenan Bey'in talimatı ile istasyon tarafı ile merkez bölgesi arasındaki tepelere çadırlar kurdurmuş ve silahlı halkın burada toplanması sağlanmıştı. Albay Norman'ın Mardin'i ziyaret etmesi ve ardından Diyarbakir'e geçecek olması, bir anlamda Fransız işgallerinin başladığı izlenimi doğmasına neden olmuştu.

⁴¹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl:50, Sayı:112, Genelkurmay Basımevi, Ankara Haziran, 2001, s.175.

Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisliği, Mardin Belediyesi'nde bir toplantı düzenleyerek, Mardin halkının işgaller konusundaki düşüncelerini Albay Norman'a iletti. Osmanlı İdaresi haricinde başka hiçbir yönetimin hâkimiyeti altına girmeyeceklerini, olası bir Fransız işgaline karşı, Kuvâ-yi Milliye Teşkilatı'nın savunmaya geçeceği, ifade edilmişti. Albay Norman, Fransa'nın güçlü bir devlet olduğunu, Mardin şehrinin Fransa yönetimine geçmesi halinde Avrupa'daki örnekleri gibi modern bir şehir olacağını ve burada *"yerli bir hükümet"* kurulacağını ileri sürmüştü. Bunun sonucunda Mardin Kuvâ-yi Milliye Teşkilatı Reisi Eyüp Bey, belediyede yapmış olduğu konuşmada, Mardin ve çevresinin Suriye Devleti'nin bir parçası olmadığını, şehrin kendini savunarak, işgallere karşı direneceğini bildirmişti. Belediye içerisinde yapılan bu toplantıda, Mardin eşrafının bu konuda taviz vermez duruşu ve dışardaki halkın tepkili tavır sergilemesi neticesinde, Albay Norman, Mardin işgalinin mümkün olamayacağını anlamış ve merkezden ayrılmak zorunda kalmıştı. Güvenlik kaygısıyla Albay Norman'ın can güvenliği temini, bilhassa V. Tümen Kumandanı Kenan Bey tarafından sağlanmış ve 9 Ocak 1920 tarihinde Mardin'den ayrılmıştı. Bu esnada, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin askerî müfettişleri, Diyarbekir'e gelmiş ve Albay Norman'ın Diyarbekir'e gitmesinin bir tür işgalleri başlatma girişimi olabileceği düşünölmeye başlanmıştı. Halkın işgal aleyhindeki yoğun tepkisi bölgede yükselince, Albay Norman'ın, Siverek güzergâhından Urfa'ya dönmesinin daha güvenli olacağı kendisine bildirilmiş ve böylece Diyarbekir'e gidememesi neticesinde işgallerin başlatılması engellenmişti.⁴² Nitekim 1919 yılında İngiliz; 1920 yılında ise Fransız işgal kuvvetlerinin, Mardin merkezini, Mardin Hükümet Konağı'nı, Mardin Belediye Reisliği'ni ve V. Tümen Kumandanlığı'nı işgal etmesinin engellenmesinde hem Mardin yerel eşrafının hem de askerî kumandanların etkili olduğu aşikârdır.

Mardin merkezinin, İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin önlenmesinde en etkili olan isim hiç şüphesiz V. Tümen Kumandanı Kenan Bey idi. 1919 yılının Ocak ayında Mardin'in güney tarafında yer alan Cerablus; Mart ayında ise Resulayn bölgesi işgal edilmişti. Mardin'de bulunan V. Tümen Kumandanı Kenan Bey, İngilizlerin kuzey tarafına doğru çıkıp, önce Mardin'i sonra ise

⁴² Yavuz Ölçen, a.g.m., s.660-663.

Diyarbakir ve Elâziz'i almalarını engellemek için çalışmalar yapmış ve bu konuda başarılı olmuş deneyimli bir kumandandı.⁴³

Anlaşıldığı üzere 1919 yılında İngilizlerin; 1920 yılında ise Fransız işgal kuvvetlerinin, Mardin şehir merkezini işgal etmelerini önleyen askerî kadronun, meslekî donanımı oldukça yüksekti. Liyakat esasına göre kurulmuş bu askerî sistemin yanı sıra milis güçlerin de etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Bu isimlerin başında Mardin eşrafından Kuvây-i Milliye Teşkilatı Reisi Eyüp Bey gelmekteydi. Özellikle de Fransız Albayı Norman'ın Mardin'e geldiği 9 Ocak 1920 tarihinde, Mardin ahalisinde oluşan tepkinin, idare edilmesinde ve milis güçlerin bir arada tutulmasında etkili olmuş bir isimdi. Bunun yanında, Mardin'in ileri gelenlerinden Belediye Reisi Hıdır ve Abdürrezak Beyler de bu mücadeleye katkı sunmuştu. Ayrıca Mardin'de yaşanan mücadelenin, Ankara Hükümeti'nin istekleri doğrultusunda yürütülmesini sağlayan ve yöreden bilgi alınmasını kolaylaştıran, "*Mardin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*"nin çalışmaları da büyük önem arz etmektedir.

Mardin Direnişinin Yazılı Literatüre Girmesi

Fransız Albayı Norman'ın, 9 Ocak 1920 tarihinde, Mardin şehir merkezini işgal teşebbüsüne kalkışması ve buna tepki olarak gelişen Mardin direnişi konusu, olayın hemen akabinde dönemin basın-yayın organlarına yansımıştı. Albay Norman 9 Ocak 1920 tarihinde Mardin'den ayrılmak zorunda kalmıştı. Dönemin en önemli yayınlarından biri olan *İrâde-i Milliye* gazetesinin 19 Ocak 1920 tarihli sayısında, bu girişimin ayrıntılarına yer verilmişti.⁴⁴ *İrâde-i Milliye* gazetesinin bu konu hakkındaki ifadeleri daha sonraki tarih yazımında, hatta menkıbelerde temel kronolojiyi oluşturmuştu. Örneğin 1920 yılının Mayıs ayında, Mardin mebusları Ziraat Bankası Müdürü Necip ve Koçhisar Müdürü Derviş ile eşraftan Midhat, Hasan, İbrahim ve Esad Beyler şehre gelmişlerdi. O dönemde gazetelere verilen demeçte, Mardin direnişinin safhaları anlatılırken, Antep örneği üzerinden hatırlatma yapılarak, "*Harap bir şehirde ölülerine ağlayan felaketzede*

⁴³ Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Haz., Mustafa Balcıoğlu ve Azmi Süslü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s.113-115.

⁴⁴ "Mardin'de Miralay Norman", *İrâde-i Milliye*, 19 Kanun-ı Sâni, 1920.

bir halk” tanımı kullanılmakta ve Mardin’in de benzer bir akıbete uğramaması temenni edilmekteydi.⁴⁵ Nitekim 1938 yılındaki 15. Yıl kitabında, Mardin’in Fransızlar tarafından işgal teşebbüsüne yer verilmişse de aslında 1920’lerde bu konunun bilinirlik seviyesi yüksek ve yaygındı.

Mardin şehrinde, 1919 yılında İngilizlerin; 1920 yılında ise Fransızların başlattıkları işgal teşebbüsüne karşı direniş gösterme hadisesinden söz edilirken, 1949 sonrasında genellikle daha yaygın ve bilinen bir tanım olan “*kurtuluş*” kavramının kullanıldığı görülmektedir. Her ne kadar “*kurtuluş*” ifadesi kullanılsa da içerik bakımından işgal teşebbüslerine karşı direniş sürecinin bitmesi ve bu süreçten çıkış anlamına gelecek manada kullanıldığı görülmektedir. Güney Cephesi şehirlerinden Antep, Maraş ve Urfa’nın işgale uğraması, daha sonrasında işgalden çıkmak için mücadele etmesi ve “*kurtuluşunu*” sağlaması, genel bilgiler arasında en kolay biçimde akılda kalan ilişkiler bütünüdür. Mardin direnişinin de işgal teşebbüsünün engellenmesini ifade etmek için hangi tanımların tercih edildiği üzerinde durmak gerekir.

Mardin direnişinin bilinirlik kazandığı ilk yıllar tam da olayın gerçekleştiği günlerdi. *İrâde-i Milliye* gazetesinin, 19 Ocak 1920 tarihli sayısında konuya yer verilmişti. Bu konunun asıl olarak geniş kesimler tarafından bilinirlik kazandığı dönem ise 1938 yılı ve sonrasındaki yıllardı. 1938 yılı, “*Cumhuriyet’in 15. Yılı*” olması sebebiyle Ankara’da bir heyet kurulmuş ve her şehrin 15 yılda geçirmiş olduğu aşamaların anlatıldığı eserler hazırlanması talimatı verilmişti. Bu kitaplardan biri de “*Mardin, Cumhuriyetten Önce ve Sonra, Halkevi Broşürü*” adlı çalışma idi.⁴⁶ Bu eserde, “*Millî Mücadelede Mardin*” başlıklı bir bölüm yer almaktaydı. Bu bölümün yazarı her ne kadar eserde belirtilmese de bunu yazan kişinin Ali Enver Toksoy olduğu açıktır. Çünkü gazeteci ve yazar Toksoy’un, 1944 yılında yayımlanan “*Yiğitler Konuşuyor, Kahramanlık Menkıbeleri (Gaziantep, Maraş, Hatay, Mardin)*” adlı kitabında, bu broşürde yer alan metindeki bazı ifadeler değiştirilerek

⁴⁵ “Mardin Mebusları İle Mülakat”, *İrâde-i Milliye*, 24 Mayıs 1920.

⁴⁶ C.H.P. Mardin Halkevi, *15. Cumhuriyet yılında Mardin (Mardin, Cumhuriyetten Önce ve Sonra: Halkevi Broşürü)*, Sayı:5, C.H.P Mardin Halkevi Yayınları, İstanbul, 1938, s.51-58.

tekrar yer almıştı. 1944 yılındaki bu kitabında, farklı olan iki bölüm daha vardı. Bunlardan birisi, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Çakmak tarafından, Mardin eşrafından Kuvây-i Milliye Reisi Eyüp Bey'e gönderilen 26 Temmuz 1920 tarihli tebrik yazısı idi. Diğer bölümde ise babası Yemen'de şehit düşmüş Rüstem adında ve 12-13 yaşlarındaki bir çocuğun, Millî Mücadele'ye katılma çabasından söz edilmektedir. Belediye avlusundaki Fransız işgal bayrağını yırtma olayında, Rüstem'in de etkili olduğu ve Kenan Bey'in kendisini tebrik ettiğini yazmaktadır.⁴⁷ Toksoy her ne kadar olayın kronolojisini doğru verse de bunun yanında sunduğu bilgilerin birçoğu, sözlü gelenekten elde edilerek, çoğunluğu kahramanlık vurgusunu amaçlayan ifadeleri içerdiğinden, okurken bu durumu göz önünde tutmakta fayda vardır.

Mardin direnişiyle ilgili anlatılarda en fazla ön plana çıkan konu, Albay Norman'ın 9 Ocak 1920 tarihinde işgal planını gerçekleştirmek istemesi ve Mardin yerel eşrafı ile askerî kadronun buna vermiş olduğu tepki neticesinde işgali başaramamış olmasıydı. İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin, Mardin merkezini işgal teşebbüsleri her ne kadar farklı süreçlerde gerçekleştirilmek istense de Albay Norman'ın şehir merkezine gelmesi ve daha sonra geri gitmek zorunda kalması, daha belirgin öğeler içermesi sebebiyle en fazla adından söz edilen olaydır.⁴⁸

Mardin direnişinden söz edilen yazılarda, kullanılan en yaygın değerlendirme biçimi ise konuyu diğer benzerlerinden ayırıp sunma yöntemidir. Örneğin İsmail Habib Sevük tarafından kaleme alınan "*Artukoğulları ve Norman*" adlı gazete yazısında bu yöntem kullanılmıştır. Yazara göre, Millî Mücadele yıllarında Mardin'i işgal teşebbüsüne kalkışan Albay Norman'ın, başarısız olmasının gerçek sebebi, Artukoğulları hükümdarlarının yüzlerce yıl önce sergilemiş oldukları savaşma kabiliyetinin, Mardin halkına geçmiş olması idi. Yazar ayrıca kıyaslama yöntemini kullanarak, Antep'in "*Gazi*", Urfa'nın "*Kahraman*" olduğunu, Mardin'in ise savaşa imkân bırakmaması sebebiyle "*Dokundurmayan Şehir*" olduğunu ifade etmekteydi.⁴⁹

Mardin Direnişinin Törenlerle Kutlanmaya Başlanması (1949)

⁴⁷ Ali Enver Toksoy, *Yiğitler Konuşuyor, Kahramanlık Menkıbeleri, (Gaziantep, Maraş, Hatay, Mardin)*, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944, s.107-109.

⁴⁸ "Mardin'in Eski ve Zengin Bir Tarihi Vardır", *Son Posta*, 14 Nisan 1939.

⁴⁹ İsmail Habib Sevük, "Artukoğulları ve Norman", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1946.

Mardin, Millî Mücadele döneminde doğrudan işgale uğramamış ve kendini savunabilmiş bir şehir idi. Bu başarılı direniş, burada verilen örneklerde de görülebileceği gibi sürekli olarak yazılmış ve bu konu, kuşaktan kuşağa aktarılan toplumsal bir bilgiye dönüşmüştür. Hatırlamanın en iyi yolu ise törenlerin tertip edilmesidir. Mardin şehrinin, Millî Mücadele'de işgallere karşı göstermiş olduğu direniş ve elde ettiği başarı öyküsü, elbette ki iyi bilinen bir konu idi. İşgal teşebbüsü akabinde, 1920-1924 tarihleri arasında, Temmuz ayında başlayan ilk kutlamalar her ne kadar belediye tarafından gerçekleştirilse de bu konunun süreklilik arz etmesi ve 21 Kasım'da merasim boyutu ile kutlanması 1940'ların son yıllarında mümkün olabilmişti. Mardin şehrinin, İngiliz ve Fransız işgallerine karşı direniş günü olan 21 Kasım Kutlamaları, 1949 yılından itibaren düzenli olarak kutlanmaya başlamıştı. Kutlamaları başlatan kişiler ise Mardin'in entelektüel kesimleri idi. Mardin Halkevi çevresinde toplanmış olan bu kesimlerin içerisinde, eğitimciler ağırlıktaydı. Bu eğitimcilerden biri olan, Mardin Ortaokulu Türkçe Öğretmeni İbrahim Millî, bu kutlamaların başlamasında etkili olmuş isimdi. 1949 yılı, Mardin halkının işgallere karşı direnmesinin 30. yıl dönümünü oluşturmaktaydı. Bu sebeple Mardin Ortaokulu'nda bir tören düzenlenmişti. İstiklal Marşı ile başlayan törene sadece eğitimciler ve öğrenciler katılmıştı. Törende Mardin kahramanı Rüstem'in hikâyesi anlatılmış, şiirler okunmuş ve Türkçe öğretmeni İbrahim Millî de bir konuşma yapmıştı.⁵⁰ İbrahim Millî'nin yapmış olduğu bu konuşma, daha sonra *Ulus Sesi* gazetesinde yayımlanmıştı. Bu yazıda, Fransızların Mardin şehrini işgal etmek için Norman'ı buraya gönderdiğinden; ancak Mardin halkının onu uzaklaştırmayı başarabildiklerinden söz etmekteydi. İbrahim Millî'nin konuşmasında, dikkat çeken kısım, 30 yıl geçmesine rağmen Mardin'de kutlamaların yapılmamış olması yönündeki ifadeleriydi:

“İşte bundan 30 yıl önce, Mezopotamya ovasının kuzey bitim noktasında yükselen, kartallar yuvası kaleye sırtını dayamış duran, aslanlar yatağı güzel Mardinimizin 21 Kasım 1919 sabahı işgale gelen Norman, canını zor kurtararak, bir daha geri gelmemek üzere aynı günün akşamı ayrılmak mecburiyetinde kalıyor. Bugüne kadar gereken önemle karşılanmayan bu tarih günün yıldönümlerini, coşkun bir zevk

⁵⁰ “Mardinimizin Kurtuluş Yıldönümü”, *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1949.

ve heyecanla her yıl memleketçe kutlamalıyız. Bize bu tarihî mesut günü kazandıran asil büyüklerimize, cesur ve kahraman hemşehrilerimizi minnetle anıyor, önlerinde sonsuz bir sevgi ve saygı ile eğiliyoruz.”⁵¹

İbrahim Millî'nin bu yazısında kullanmış olduğu başlık, “*Mardin Kurtuluşu*” şeklindeydi. Her ne kadar yazının içeriğinde, Mardin'in “*işgal teşebbüsünden kurtuluş yıldönümü*” manasına gelen ifadeler kullanılsa da bu yazının başlığı olarak kurtuluş tanımını tercih etmişti. İbrahim Millî'nin “*kurtuluş*” tanımını kullanması, daha sonraki dönemlerde, bu tanımın hem tek başına hem de “*Mardin'in Şeref ve Kurtuluş Günü*” gibi tanımlamaların içinde yer alacak şekilde kullanılmasına neden olduğu söylenebilir. Diğer taraftan İbrahim Millî'nin ifade ettiği 21 Kasım 1919 tarihinde, Albay Norman'ın Mardin'e işgal amacıyla geldiği ve direnişle karşılaşması üzerine, aynı gün Mardin'i terk etmek zorunda kaldığı yönündeki kronolojik ifadeler, tarihi bulgular ile uyuşmamaktadır. Albay Norman'ın, Mardin'den ayrıldığı tarih 9 Ocak 1920'dir. Nitekim 21 Kasım Günü'nün kutlama günü olarak belirlenmesi ise temsili bir mana taşımaktadır. 21 Kasım gününün, Mardin şehrinin işgal teşebbüsünden çıkış tarihi olarak belirlenmesinde, Türkçe Öğretmeni İbrahim Millî'nin nasıl bir çalışma yaptığı ve hangi tarihsel olaya atıfta bulunduğu konusunda somut bir bilgi bulunmamaktadır; ancak Millî'nin gazete yazısında yer verdiği 21 Kasım 1919 tarihinde, Mardin bölgesinde neler yaşandığına bakılarak, bu tarihin niçin seçildiği konusunda bir tahmin yürütmek mümkündür: 11 Kasım 1919 tarihinde Nusaybin; 14 Kasım'da ise Resulayn ve Midyat kazalarında, Fransız işgali aleyhinde protesto mitingleri düzenlenmişti.⁵² Mitinglerin yapıldığı günlerin hemen akabinde, Kasım ayının ortalarında, Fransız kuvvetleri, Resulayn bölgesini geçici olarak terk etmiş ve bölgede Fransız etkisinin azalmasıyla birlikte işgallerin sona erdiği gibi bir düşünce oluşmuştu. Ancak Aralık ayı başında, bir grup Fransız askeri, bölgeye yeniden gelmiş ve işgal süreci devam etmişti.⁵³ Muhtemeldir ki, Resulayn bölgesinde, Fransız kuvvetlerinin etkisinin geçici olarak azalmasından yola çıkılarak, 21 Kasım 1919

⁵¹ İbrahim Millî, “Mardin Kurtuluşu”, *Ulus Sesi*, 23-24 Kasım 1949.

⁵² Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)*, s.74-95, 248-249.

⁵³ “Suriye Ahvalı”, *İrade-i Milliye*, 1 Kanun-i Evvel, 1919.

tarihi, o dönem işgal teşebbüsünden çıkış manasına gelecek şekilde yorumlanmıştı.

Mardin şehir merkezinin işgal teşebbüsünden kurtulduğu tarih, Albay Norman'ın Mardin'den ayrıldığı 9 Ocak 1920 tarihidir. Mardin kazaları (Şenyurt ve Nusaybin'in güneyi ile Suriye sınırında kalan Resulayn hariç) da dâhil bütün şehrin, Fransız işgali tehlikesini geride bıraktığı dönem ise 20 Ekim 1921'de Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'ndan sonraki süreçti. Bütün bu sebepler nedeniyle 21 Kasım gününün, 1949 tarihinden itibaren, kutlama günü olarak belirlenmesi ancak temsili bir mana ile açıklanabilir.

1949 yılında Mardin Ortaokulu'nda başlatılan 21 Kasım Kutlaması, 1950 yılından itibaren artık Mardin Cumhuriyet Meydanı'nda düzenlenmeye başlamıştı. 1950 yılındaki törende, bütün şehir bayraklarla donatılmış ve bayram havası yaratılmaya çalışılmıştı. Törende, 1919 yılını temsilen yerel halk; silah kuşanmış, millî kıyafetler giymiş ve gösteriler yapmıştı. Tören yerindeki kürsüde, Türkçe Öğretmeni İbrahim Millî ve öğrencileri tarafından çeşitli konuşmalar yapılmış ve şiirler okunmuştu.⁵⁴ 1951 yılına gelindiğinde törene devlet teşkilatının katılımı da gerçekleşmişti.⁵⁵ Mardin Valisi başta olmak üzere çeşitli daire başkanları, subaylar, memurlar ve kalabalık halk kitlesi katılmıştı.⁵⁶ 1952 yılında düzenlenen törende, "işgal teşebbüsünden kurtuluşu" temsilen "bir çift güvercin" uçurulmuştu.⁵⁷ 1953 yılındaki törene baktığımızda ise devlet ve askerî kadronun katılımı fazla idi.⁵⁸ 1954 yılında yapılacak törenden önce bir tertip heyeti oluşturulmuş ve planlama yapılmıştı. Bu heyette Emniyet Müdürlüğü, Belediye Reisi, Garnizon Komutanlığı ve Maarif Müdürlüğü birlikte görev almıştı.⁵⁹ 1954 yılından itibaren, 21 Kasım Kutlamaları, şehirdeki bütün devlet kurumlarının katıldığı bir tür resmî bayram niteliği kazanmıştı. 1955-1959 tarihleri arasında düzenlenen

⁵⁴ "Mardin'in Kurtuluşu Dün Coşkun Tezahüratla Kutlandı", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1950.

⁵⁵ "Mardin'in 32. Kurtuluş Yıldönümü", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1951.

⁵⁶ "Mardin'in Kurtuluş Bayramı", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1951.

⁵⁷ "Kurtuluş Yıldönümü", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1952.

⁵⁸ "Mardin'in 34. Kurtuluş Yıldönümü", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1953; "Mardin Kurtuluş Yıldönümü Evvelsi Gün Törenle Kutlandı", *Ulus Sesi*, 23 Kasım 1953.

⁵⁹ "Mardin Kurtuluşunun 35. Yıldönümü Programı", *Ulus Sesi*, 20 Kasım 1954.

törenler bu şekilde devam etmişti.⁶⁰ 1959 yılında düzenlenen törenin daha geniş çaplı olduğunu söylememiz mümkündür. Gündüz görkemli gösteriler yapılmış, aynı günün akşamı kültür salonunda bir müsamere sergilenmiş; aynı zamanda Mardin Kalesi'nde de meşaleler yakılarak, fener alayı düzenlenmişti.⁶¹ 1960 yılındaki tören, askerî yönetimin idaresi altında yapılması sebebiyle askerî kadronun ağırlığı fazla idi. Bu tarihe kadar yerel kıyafetli halkın geçit töreni yapılırken, bu tarihten itibaren merasimler askerler tarafından yapılmaya başlanmıştı.⁶²

Anlaşıldığı üzere; 1949 yılından itibaren, Mardin direnişini anımsamak ve törenler vasıtasıyla bu başarıyı aktarmak için 21 Kasım Kutlamaları düzenlenmeye başlanmıştı. Her ne kadar törenlerin adı "*Mardin'in Kurtuluş Günü*" olarak sunulsa da kutlamalar hakkındaki yazılarda ve konuşmalarda, "*kurtuluş*" kavramının "*işgal teşebbüsünden kurtuluş*" manasına gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde törenler hakkındaki yazılar; gazetelerde, haberlerde yer almış ve basın-yayın bu konuyu detaylı bir şekilde işlemiştir. Mardin halkının, "*düşmanın işgal teşebbüsüne*" bütün varlığı ile karşı koyması sebebiyle kutlanan bu günün,⁶³ Mardin'in "*Şeref ve Kurtuluş Günü*" olduğu, ifade edilmeye başlanmıştı.⁶⁴ Kullanılan ifadeler arasında, "*Mardin'in İşgal Teşebbüsünden Kurtuluş Yıldönümü*", "*Kurtuluş Düğünü*", "*Kurtuluş Günü*", "*Şeref Günü*", "*Kurtuluş Bayramı*" şeklinde ifadelere de yer verilmekteydi. Bazı

⁶⁰ "Kurtuluş Düğününde Mardin", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1955; "Asil Mardin Halkı; İşgal Teşebbüsünden Kurtuluş Yıldönümün Kutlu ve Mutlu Olsun", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1956; "Mardin'in Şeref Günü Dün Merasimle Kutlandı", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1956; "Şeref Günümüz Kutlu Olsun; Mardin İşgal Teşebbüsüne 38 Yıl Evvel Bugün Silah Çekmişti", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1957; "Mardin'in Kurtuluş Yıldönümü Dün Merasim ve Coşkun Tezahüratla Kutlandı", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1957; "Kurtuluş Bayramımız Kutlu Olsun: Kahraman Mardin Halkı, Şehri İşgale Gelen Düşmana Karşı 39 Sene Önce Bugün Ayaklanmış ve Silah Çekmişti", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1958.

⁶¹ "Mardin Kurtuluş Günü Kutlama Programı", *Ulus Sesi*, 20 Kasım 1959; "Kurtuluş Bayramımız Kutlu Olsun: Kahraman Mardin Halkı, Şehri İşgale Gelen Düşmana Karşı 40 Sene Önce Bugün Ayaklanmış ve Silah Çekmişti", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1959.

⁶² "Bugün Mardinimizin Kurtuluş Günüdür", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1960; "Mardin'in Şeref ve Kurtuluş Günü Dün Törenle Kutlandı", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1960; "Mardinimizin Kurtuluşu Millî Heyecan İçinde Kutlandı", *Mardin Sesi*, 22 Kasım 1960.

⁶³ "Mardin'in 32. Kurtuluş Yıldönümü", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1951.

⁶⁴ "Bugün Mardinimizin Kurtuluş Günüdür", *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1960; "Mardin'in Şeref ve Kurtuluş Günü Dün Törenle Kutlandı", *Ulus Sesi*, 22 Kasım 1960.

yazılarda ise 21 Kasım günü için “*Mardin’in Kurtuluş Yıldönümü*” ifadesi kullanılmaktaydı. Fakat gazete haberinin içeriğine bakıldığında “*kurtuluş*” tanımının “*işgalden kurtuluş*” manasında kullanılmadığı açık biçimde görülmektedir.

“Birinci Cihan Harbi’nde istilaya teşebbüs edildiği halde halkın göstermiş olduğu vatanperverlik ve ayaklanma karşısında, Mardin’e girmeye cesaret gösteremeyen düşman kuvvetlerinin Türkün ve asil Mardinlilerin şahlanışı karşısında istila teşebbüsleri akim kalmıştır.”⁶⁵

Haberde yer alan, “*Birinci Cihan Harbi*” deymi ile anlatmak istenilen süreç, aslında sonraki dönem ile ilişkilendirilen “*Millî Mücadele*” dönemidir. Ayrıca “*Mardinlilerin şahlanışı karşısında istila teşebbüsleri akim kalmıştır*” ibaresi ile işgal altındaki esirlikten “*kurtuluş*” ifadesi farklı manaya gelmektedir. Başka bir kutlama haberinde ise “*Fransızların işgal teşebbüsünden kurtuluş*” ifadesine şöyle yer verilmektedir:

“Bugün 21 Kasım 955 günü. Sevgili Mardinimizin Fransızların işgal teşebbüsünden kurtuluşunun 36. Yıldönümü bütün okullar askeri ve mülki şahısların iştiraki ile hükümet konağı önünde toplanılmıştır.”⁶⁶

Bu yazıda kullanılan “*kurtuluş*” kavramının karşılıklı olduğu mana, “*Fransızların işgal teşebbüsünden kurtuluş*” anlamı taşımaktaydı. Bir başka kutlamada ise “*Mardin’in düşman işgali teşebbüsünden kurtarılışı*” ifadesi tercih edilmekteydi.⁶⁷ Başka bir kutlama haberinde, “*Mardinimizin Kurtuluşu*” ifadesine yer verilmesine rağmen, haberin içeriğinde Mardin halkının, Antep, Maraş ve Urfa’daki işgalleri gördüğünü ve bu sebeple önlemlerin önceden alındığı ifade edilmişti.⁶⁸ Diğer bir kutlama haberinde ise “*Mardin’in işgal teşebbüsünden*

⁶⁵ “Mardin’in Kurtuluş Yıldönümü Kutlanacak”, *Demokrat Mardin*, 18 Kasım 1954.

⁶⁶ “Bugün Mardinimizin 36. Kurtuluş Yıldönümünü Kutladık”, *Demokrat Mardin*, 21 Kasım 1955.

⁶⁷ “Mardin’in Kurtuluşunun 37. Yıldönümü Kahraman Halkımıza Kutlu Olsun”, *Demokrat Mardin*, 21 Kasım 1956; “Mardin’in Şeref Günü Dün Merasimle Kutlandı”, *Demokrat Mardin*, 22 Kasım 1956.

⁶⁸ “Mardin’in Kurtuluş Yıldönümü Kutlandı”, *Mardin Sesi*, 21 Kasım 1957.

kurtuluşunun 38. yıl dönümü” ifadesine yer verilmekteydi.⁶⁹ Farklı bir kutlama haberine baktığımızda *“Kahraman Mardin halkı, şehri işgale gelen düşmana karşı 39 sene önce bugün şahlanmış ve silah çekmişti”* ifadesine rastlanmaktaydı.⁷⁰

21 Kasım Kutlamaları, Mardin’de görkemli olarak kutlanmakta ve programı önceden belirlenmekteydi.⁷¹ Bütün gazeteler bugün için özel yazılar hazırlamakta hatta seri yazılar da yayımlanmaktaydı. Bu törensel kutlamalar, Mardin halkı için diğer resmî kutlama günlerinden farklı değildi. Yerel gazeteler bu gün için hazırlıklar yapmakta, gazete manşetlerine büyük puntolarla veciz sözler yazılmaktaydı. Bayram havasında geçen kutlama günleri, hem görselliği hem de mekân faktörünün dâhil edilmesi neticesinde hatırlanma düzeyini arttırmaktaydı. Bu sebeple 21 Kasım Kutlamaları’nda yer alan çocuklar bir sonraki kuşağa bu mirası anlatarak, hikâye ederek hatta bazen gerçeklikten kopartarak, *“kurtuluş”* kavramının genel bilinirlik algısına göre tanımlanmasına neden olabilmekteydi.⁷²

Sonuç

Millî Mücadele yıllarında Mardin’de, İngiliz ve Fransız işgal kuvvetlerine karşı gösterilen direniş hareketi sonucunda, elde edilen başarıyı temsil eden 21 Kasım Kutlamaları, 1949 yılından itibaren düzenlenen önemli günlerden biridir. Kutlamaların yerelde resmî nitelik kazandığı ve toplumsallaşmaya başladığı dönem ise 1950’lerin ilk yıllarıdır. Bu yıllarda, *“kurtuluş”* kavramı, *“Fransızların işgal*

⁶⁹ “Şeref Günümüz Kutlu Olsun: Mardin, İşgal Teşebbüsüne 38 Yıl Evvel Bugün Silah Çekmişti”, *Demokrat Mardin*, 21 Kasım 1957; “Mardin’in Kurtuluş Yıldönümü”, *Demokrat Mardin*, 22 Kasım 1957; “Mardin’in Kurtuluş Yıldönümü Kutlandı”, *Mardin Sesi*, 21 Kasım 1957.

⁷⁰ “Cenup Hududumuzun Çelik Kalesi Kahraman Mardin’in Kurtuluş Günü”, *Demokrat Mardin*, 21 Kasım 1958.

⁷¹ “Mardin’in Kurtuluşunun 40. Yıl Dönümünü Yarın Kutlayacağız”, *Mardin Sesi*, 20 Kasım 1959.

⁷² “Aziz Hemşeri, Bayramın Kutlu Olsun: Mardinimizin Kurtuluş Günü Tezahüratla Kutlandı”, *Mardin Sesi*, 21 Kasım 1959; “Bugün Mardin’in Düşman İstilasından Kurtuluşunun 41. Yıldönümünü Kutluyoruz”, *Demokrat Mardin*, 21 Kasım 1960; “Mardin Kurtuluşunun 41. Yıldönümünü Muazzam Törenle Kutladık”, *Demokrat Mardin*, 22 Kasım 1960; Cemal Işınay, “Kahraman Mardin”, *Mardin Sesi*, 21 Kasım 1959; “Mardin’in Kurtuluş Günü”, *Demokrat Mardin*, 22 Kasım 1958.

teşebbüsünden kurtuluş” veya *“Mardin’in işgal teşebbüsünden kurtuluşu”* şeklinde kullanılırken, nesiller değişip günümüze doğru yaklaştıkça, sadece *“Mardin’in Kurtuluşu”* ifadesi ile yetinilmiştir. Bu bir anlamda, Antep, Maraş ve Urfa’nın işgal süreçlerinde yaşanan tarihsel olayların, Mardin direnişinde gerçekleşen olaylar ile benzerliği manasına gelmekteydi. Elbette ki, bu şehirlerde verilen mücadeleler ve işgallerden çıkış süreçleri, tarihsel olarak önemli evrelerdir. Ancak bu konunun gelişim aşamaları ile Mardin direnişinin kendine özgü niteliklerinin iç içe geçmiş şekilde yorumlanması belirsizliğe neden olmaktadır. Çünkü bu durum, Mardin direnişinin farklılığını ortadan kaldırmakta, tarihsel hatıralar ve kişisel faktörler ise kaybolmaktadır. Mardin yerel eşrafının ve askerî kadronun göstermiş olduğu, çok yönlü savunma taktiği sayesinde şehir merkezi işgal edilmemiş ve böylece Millî Mücadele’nin başarı öyküleri içerisinde Mardin şehri kendine özel bir yer edinmiştir.

1950’lerin başından itibaren, Mardin direnişinde en yaygın biçimde kullanılan tanımlar, *“Kurtuluş Günü”*, *“Kurtuluş Bayramı”*, *“Kurtuluş Düğünü”*, *“Mardin’in Kurtuluş Günü”*, *“Mardin’in Kurtuluş Yıldönümü”*, *“Mardin’in İşgal Teşebbüsünden Kurtuluş Yıldönümü”*, *“Mardin’in Şeref ve Kurtuluş Günü”* ve *“Şeref Günü”* şeklindeydi. 2000’li yılların başına kadar 21 Kasım Kutlamaları’nın, içeriği ve anımsanma biçimi değişime uğramış, Mardin özelinde yaşanan özgünlük hali ise belirsiz olmuştu. 2010 yılına gelindiğinde, Millî Mücadele yıllarında, şehir merkezini korumak için bütün varlığı ile özveride bulunmuş, Mardin yerel eşrafının ve askerî kadronun vermiş olduğu mücadeleyi en iyi ifade eden kavramın, 1950’lerin ilk yıllarında kullanılan *“Şeref Günü”* ile aynı manaya gelen *“Onur Günü”* olmasının daha doğru bir karar olacağı düşünülmüştü.

Üniversite-şehir bütünleşmesi kapsamında, Mardin Artuklu Üniversitesi yönetimi, şehrin tarihsel birikimine önem vermektedir. 21 Kasım Kutlamaları’nın, Mardin direnişine özgü ayırıcı özelliğinin, zaman içerisinde belirsiz hale gelmesi sebebiyle Mardin Artuklu Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İbrahim Özcoşar’ın öncülüğünde, bu konunun tarihsel literatür ve belgeler doğrultusunda yeniden incelenmesine karar verildi. Elde edilen bulgular neticesinde, 21 Kasım

Kutlamaları'nın, tarihsel verilerle uyumlu bir içeriğe sahip olabilmesinin ancak kutlama adının değiştirilmesi ile mümkün olabileceği fikri üzerinde anlaşmaya varıldı. Nitekim Mardin Artuklu Üniversitesi yönetimi ve Mardin Belediye Başkanlığı'nın girişimi ile 2010 yılının Kasım ayında düzenlenen meclis toplantısında, önemli bir karar alınmış ve bu tarihe kadar Mardin'in "Kurtuluş Günü" olarak düzenlenen 21 Kasım Kutlamaları'nın, bu tarihten sonraki süreçte, 1950'lerde ki asıl halini teşkil eden "Şeref Günü" ile aynı manaya gelen Mardin'in "Onur Günü" olarak kutlanılmasına oy birliği ile karar verilmişti. 21 Kasım 2011 tarihinden itibaren bu anlamlı ve özel gün, ilk kez Mardin'in "Onur Günü" olarak kutlanmış ve böylece Millî Mücadele'nin önemi bir kez daha vurgulanmıştır.

Kaynakça

Arşivler Kaynakları

- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:6, Gömlek:104, Belge No:104-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:7, Gömlek: 66, Belge No:66-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:8, Gömlek:109, Belge No:109-3.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:8, Gömlek:115, Belge No:115-1-2.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu: 8, Gömlek:132, Belge No:132-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:12, Gömlek:116, Belge No:16-1-3.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:18, Gömlek:118, Belge No:118-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:21, Gömlek:69, Belge No:69-1-2.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:23, Gömlek:21, Belge No:21-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:30, Gömlek:33, Belge No:33-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:398, Gömlek:43, Belge No:43-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:398, Gömlek:102, Belge No:102-1.
- ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:626, Gömlek:99, Belge No:99-1.

Sürelî Yayınlar

- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*
- Cumhuriyet*
- Demokrat Mardin*
- Hürriyet*
- İrâde-i Milliye*
- Mardin Life*
- Mardin Sesi*
- Son Posta*

Star
Ulus Sesi

Kitap ve Makaleler

Akbıyık, Yaşar, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Haz., Mustafa Balcıoğlu ve Azmi Süslü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Bozan, Oktay, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Mardin*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2021.

C.H.P. Mardin Halkevi, *15. Cumhuriyet yılında Mardin (Mardin, Cumhuriyetten Önce ve Sonra: Halkevi Broşürü)*, Sayı:5, C.H.P. Mardin Halkevi Yayınları, İstanbul 1938.

Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegates*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.

Eldem, Fatih Turgay, "Cihan Harbi'nden Sonra İtilaf Devletlerinin Mardin Sancağı'nı İşgal Girişimleri", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5/2, (2021), s.252-267.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi I, Erzurum Kongresi*. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi II, Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021.

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Haz., Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

Koçak, Cemil, "İhtiyac Halinde Tarih Yazmak!", *Star*, 10 Ocak 2015.
<https://www.star.com.tr/yazar/ihtiyac-halinde-tarih-yazmak-yazi-989544/>.(erişim 02.09.2022).

Koçak, Cemil, *Tarih Büyük Harfle Yazılmaz*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

Milli, İbrahim, "Mardin Kurtuluşu", *Ulus Sesi*, 23 Kasım 1949.

Öke, Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

Ölçen, Yavuz, "Milli Mücadele'de Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Haz., İbrahim Özcoşar-Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, s.655-665.

Özcoşar, İbrahim-Hüseyin Haşimi Güneş, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006.

Özçelik, İsmail, *Millî Mücadele’de Güney Cephesi, Urfa, (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003.

Özdil, Yılmaz, “Yola Çıktım Mardin’e Düştüm Senin Derdine”, *Hürriyet*, 13 Kasım 2010. <https://www.hurriyet.com.tr/yola-ciktim-mardin-e-dustum-senin-derdine-16285837>. (erişim 01.09.2022).

Özdil, Yılmaz, *Kadın*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2015.

Öztürk, Mustafa, “Mardin’i Kurtarmak veyahut Onurlandırmak”, *Mardin Life*, 26 Ekim 2021. <https://www.mardinlife.com/mardini-kurtarmak-veyahut-onurlandirmak.html>. (erişim 03.09.2022).

Sâbis, Ali İhsan, *Millî Mücadele Hatıraları*, Haz., Erhan Çifci, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

Sevük, İsmail Habib, “Artukluoğulları ve Norman”, *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1946.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, Cilt:I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

Toksoy, Ali Enver, *Yiğitler Konuşuyor, Kahramanlık Menkıbeleri, (Gaziantep, Maraş, Hatay, Mardin)*, Berkalp Kitabevi, Ankara 1944.

Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi, Cilt: IV, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2009.

Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1992.

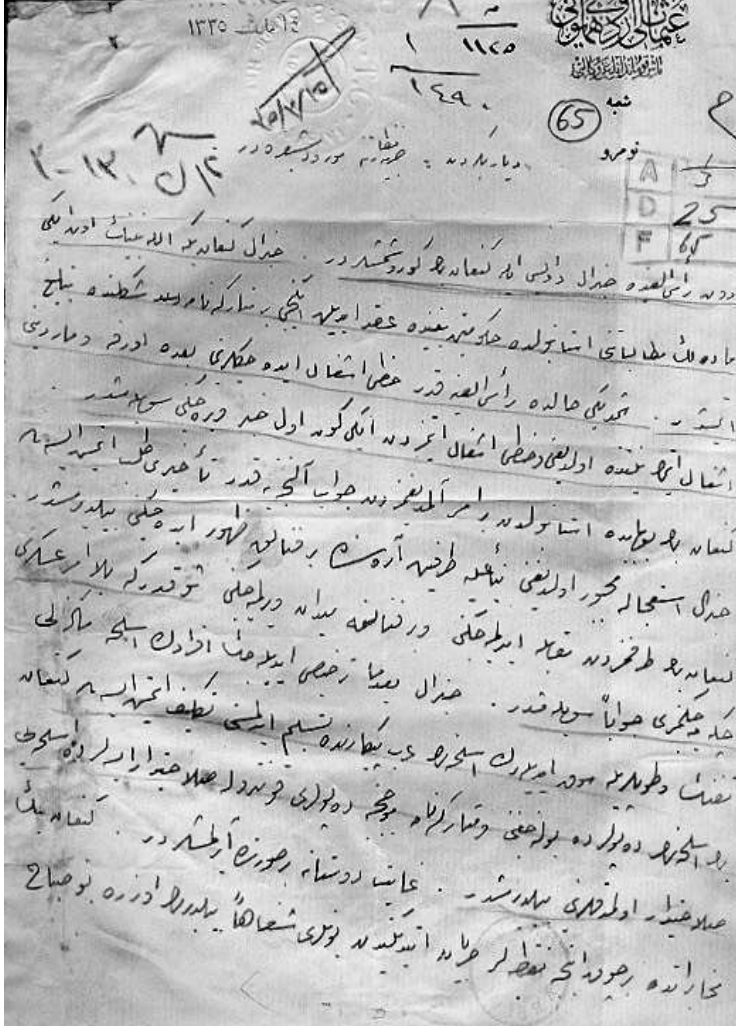
Ural, Selçuk, “Fransa’nın Diyarbakır Vilayeti’ni İşgale Yönelik Girişimi: Albay Norman Olayı”, *Atatürkçü Bakış*, 2(3), (2003), s. 43-55.

Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri*, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, TTK Yayınları, Ankara 1994.

Yavuz, Bige, “1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşmasının Hazırlık Aşamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (1992), s.273-308.

EKLER

Ek 1. Resulayn'da, İngiliz General Devies ile V. Tümen Kumandanı Kenan Bey'in Mardin İşgali Hakkında Görüşmesine Dair. Kaynak: ATASE Başkanlığı Arşivi, Kutu:8, Gömlek:115, Belge No:115-1.

Ek-2: Mardin Sancağı Ahalisinin İşgal Teşebbüsüne Karşı Vermiş Olduğu Direniş ve Yapılan Mitingler Hakkında. Kaynak: İrâde-i Milliye, 3 Teşrîn-i Sâni, 1919.

ارادتمليه

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

مادر دیننده عقدا ییلمن متینگ

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

تورکها و فرانسه

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

اشغال علیینده

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

اشغال علیینده

مجلس عتداه لیکرده تکرار اولور...

Ek 3. *Ulus Sesi*, 21 Kasım 1956.

Ulus Sesi
Devlet Yayınevi
Cuma
21 Kasım 1956

Ulus Sesi

HAKKIN SESİDİR

21 Kasım 1956
Cuma

Asil Mardin hakkı; (İŞGAL) [urtuluş yıldönümün kutlu ve mutlu olsun...

Reisicumhur Celâl Bayar ile Ürdün Meliki arasında

Ahşar 20 a. e. - Başbakan Celâl Bayar Ürdün Meliki Hüseyin Abdülkarim ile görüşme yaptı. Görüşme sırasında Celâl Bayar'ın Başbakanlık Meclis üyesi olarak görev yaptığı ve teşekkür telgrafının kabul edildiği öğrenildi.

Sayın Valimize açık teşekkür

İçişleri Bakanlığı tarafından Mardin Valisi Sayın Valimize teşekkür mektupları gönderildi. Mektuplarda Sayın Valimize Mardin'in kalkınması için yaptıkları çalışmalarına ve halkın yararına yaptıkları hizmetlere teşekkür edilmiştir.

SPOR

Mardin Gençliği, Diyarbakır Makassporu 1-0 yendi

Yeni Çarş. 21.11.56 - Mardin Gençliği futbol takımı Diyarbakır Makassporu ile maç yaptı. Maçın sonucu Mardin Gençliği 1-0 yendi.

Yedek Subaylar

Talimat 20 a. e. - Mardin'de bulunan Yedek Subaylar Okulu'nda yapılan toplantıda, öğrencilerin başarıları değerlendirildi.

Kızılayın yardımları

Ahşar 20 a. e. - Mardin Kızılayı, ihtiyaçları olan vatandaşlara yardım yaptı. Yardım, ihtiyaç sahiplerine ulaştırıldı.

Bir Hamamcı

Müşterilerine epim muamele yapmadığı için mahkemeye verildi.

Felâh (Hamam) - Geçen gün mahkemeye çıkarılan bir hamamcı, müşterilerine epim muamele yapmadığı için mahkemeye verildi.

1936 Doğumular askere alınıyor

Ahşar 20 a. e. - Mardin'de bulunan 1936 doğumular askere alındı. Alınışları düzenlendi.

Kahire ile konuşamadı

Parti 20 a. e. - Kahire ile konuşamadı. Durum araştırılıyor.

Kalepor 2 Kızıtlıpa 1

Kalepor 2 Kızıtlıpa 1 futbol karşılaşması yapıldı. Kalepor 2, Kızıtlıpa 1'i yendi.

Ek 4. Demokrat Mardin, 22 Kasım 1956.

DEMOKRAT

Devlet Mükabası

Mardin

YAYIN KURULUŞU
Mardin Gazetesi

Yayın Tarihi: 22 Kasım 1956

Numarası: 20 / 2404 / 1956

İFAZEDAY İLADİ OKULU

10 N. Sayı: 472

ÖNCEDE FİYATLI GAZETE

100 Lirası

DOĞU VE BATI ANADOLUDA

Alacakurt tatbikatı dün başladı

Akarsu 21 e. a. — Milli Müdafat Vakfı'nın Temsil Binasından kılınılmıştır.

Her sene yapılmakta olan bu tatbikatlar bu sene de başarıyla öğrenim planına ve açılma programlarına göre, tatbika dahil hayatı permasında gerçekleşti. Doğu ve Batı Anadolu'da bugün en başarılı olarak gerçekleştirildi.

Bu tatbikatın adı Alacakurtur.

Kızılayın yardımları

Akarsu (B.T.N.A.) — Türkiye Kızılay Cemiyeti son günlerde Macaristan'da ve şimdi gerçekleştirilen tatbikat programlarında başarıyla çalışmaktadır. Bu çalışmaların sonucunda Kızılayın yardımları sayesinde Macaristan'daki sığınmacılara yardım sağlanmıştır.

Mardinin şeref günü

Dün merasimle kutlandı

Mardin'in şeref günü olarak kabul edilen 21 Kasım 1956 Günü'nün Mardin'de başarıyla gerçekleştirildi. Dün öğleden sonra saat 10.30'da Mardin'de büyük bir törenle kutlandı.

Şehrin her tarafında bayraklar dalgalanırken, Mardin'in şeref günü olarak kabul edilen 21 Kasım 1956 Günü'nün Mardin'de başarıyla gerçekleştirildi.

İngiliz Hariciye Nazirinin konuşması

Beyrut 21 e. a. — İngiliz Hariciye Naziri Lord Ailesin, bir İngiliz Amerikan cemiyeti tarafından Beyrut'ta verilen bir konuşma sırasında şu sözleri söyledi: "Süveyş Kanalı'nın dünyadaki önemi tartışılmazdır. Bu kanalı kontrol edenlerin elinde dünya barışı ve güveni yatmaktadır. Bu nedenle dünya barışının sağlanması için Süveyş Kanalı'nın kontrolünün dünya barışına katkıda bulunması gerekmektedir."

Macaristanda

London, 21 e. a. — Macaristan'da bugün yapılan bir toplantıda, Macaristan'daki sığınmacılara yardım yapılması tartışıldı.

SAĞLIK KÖŞESİ

Bir Doktorun Tavsiyeleri —

— Sıhhatinizizi Masifi Kuruyabilirsiniz —

Çeviren : A. ÇİZME

1 — Sağlık önemlidir.

2 — Sağlık önemlidir.

3 — Sağlık önemlidir.

BİR İSRAİL ALBAYI

Mısır Ordusunda Rusça konuşan askerler olduğunu bildirdi

Talebinde bildirilen Albay İsmail Hamed Hamed, Mısır Ordusu'nun Rusça konuşan askerler olduğunu bildirdi.

B. M. Genel Sekreteri

Beyrut 21 e. a. — Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri olan Ingiliz, Fransız, Mısır ve Hindistan temsilcileri ile görüşmeler yaptı.

Genel Sekreteri bugün Orta Doğu'da

Genel Sekreteri bugün Orta Doğu'da, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri olarak görev yapmaktadır.

Ek 5. Ulus Sesi, 21 Kasım 1957.

21 Kasım 1957

Devlet Gazetesi

Ulusal Program ve Toplumun İhtiyaçları İçin
ULUS SESİ
21 Kasım 1957

HAKKIN SESİDİR

Sayı: 1007 Yılı: 36 • Tirasajın içinde her gün çıkarılmaktadır • Fiyatı: 100 Kurşun

---

ŞEREF GÜNÜMÜZ KUTLU OLSUN

Mardin, işgal teşebbüsüne 38 yıl evvel bu gün silâh çekmişti

Zeytinyağı 420 kuruşa indirildi

Gıda Maddelerinde ihtiyaçtan fazla stok yapılmayacak

Diyarbakır-Mardin yolu ASFALTLANIYOR

Harakçuların İşleri Müdürlüğü tarafından bu yolda asfalt işleri yapılmaya başlandı. Harakçuların işleri müdürlüğü tarafından bu yolda asfalt işleri yapılmaya başlandı. Harakçuların işleri müdürlüğü tarafından bu yolda asfalt işleri yapılmaya başlandı.

Adana 21 Kasım 1957

Adana 21 Kasım 1957

Adana 21 Kasım 1957

Ucuz gıda maddeleri temin edilecek

Adana 21 Kasım 1957

Adana 21 Kasım 1957

Derik'te Orta Okul binası yaptırılacak

Adana 21 Kasım 1957

Adana 21 Kasım 1957

GİDERATAK

Kahraman Mardin

Kahraman Mardin

Kahraman Mardin

Ek 6. Mardin Sesi, 21 Kasım 1959.

Mardin Sesi

Yayın Tarihi: 21 Kasım 1959

Aziz Hemşeri, Bayramın Kutlu olsun!

MARDİN'E

Her adım başında tarihler yazan,
Toprağın altında atam var olan,
Iymandır varını sanla yapatan,
Ülküsü şeraifir yüce Mardin'in

Kahraman Mardin

Cenep Kocakörner'i hatırlamak hepimiz için çok büyük bir memleketin kurtuluşu için büyük bir yoldaşlık. Hani o zamanlar hepimiz aynı yolda yürüyor, aynı hedefi arıyor, aynı düşüncelere kapılıyoryduk. O zamanlar hep birlikte mücadele ediyorduk. Bugün de aynı yolda yürüyoruz, aynı hedefi arıyoruz, aynı düşüncelere kapılıyoruz.

1919 yılında 21 Kasım tarihinde gerçekleştirilen Mardin'in kurtuluşu büyük bir zaferdir. Bu zaferi gerçekleştiren kahramanlarımızın anılarını her zaman canlı tutmalıyız. Bu anılarımız bizi gelecekteki mücadelelerimizde güçlendirmeli ve cesaretlendirmelidir.

"Kahraman, bütün Mardin'i ve Mardin'in bütününü düşünerek, Mardin'i kurtaran kişi her zaman aynıdır. O kişi, Mardin'in en değerli oğludur. O kişi, Mardin'in en büyük kahramanıdır. O kişi, Mardin'in en değerli varlığıdır. O kişi, Mardin'in en değerli mirasıdır. O kişi, Mardin'in en değerli geleceğidir."

Bu gün her şeyden önce Mardin'in kahramanlarını hatırlayalım. Onların adı her zaman bizim için canlıdır. Onların ruhu her zaman bizim için değerlidir. Onların mücadelesi her zaman bizim için ilhamdır. Onların zaferi her zaman bizim için gururdur. Onların anıları her zaman bizim için güçtür. Onların geleceği her zaman bizim için umuttur. Onların yolu her zaman bizim için aydınlıktır. Onların ışığı her zaman bizim için umuttur. Onların sesi her zaman bizim için güçtür. Onların sesi her zaman bizim için umuttur. Onların sesi her zaman bizim için aydınlıktır. Onların sesi her zaman bizim için umuttur.

Mardinimizin Kurtuluş günü tezahüratla kutlandı

Mardinimizin kurtuluş günü, Mardinimiz için büyük bir zaferdir. Bu zaferi gerçekleştiren kahramanlarımızın anılarını her zaman canlı tutmalıyız. Bu anılarımız bizi gelecekteki mücadelelerimizde güçlendirmeli ve cesaretlendirmelidir.

Mardinimizin kurtuluş günü, Mardinimiz için büyük bir zaferdir. Bu zaferi gerçekleştiren kahramanlarımızın anılarını her zaman canlı tutmalıyız. Bu anılarımız bizi gelecekteki mücadelelerimizde güçlendirmeli ve cesaretlendirmelidir.

Şehrimiz PTT Müdürü değişti

Şehrimiz PTT Müdürü, Aziz Kökçüoğlu'dan Yılmaz Çelik'e değişti. Aziz Kökçüoğlu, görevini başarıyla yerine getirdiği için teşekkür ediyoruz. Yılmaz Çelik, görevine başlamak üzere. Çalışmalarını hızla başlatarak şehrimize hizmet etmesini umuyoruz.

Diğer bütün ilçe yönetimleri kurulacak

Şehrimiz PTT Müdürü, Aziz Kökçüoğlu'dan Yılmaz Çelik'e değişti. Aziz Kökçüoğlu, görevini başarıyla yerine getirdiği için teşekkür ediyoruz. Yılmaz Çelik, görevine başlamak üzere. Çalışmalarını hızla başlatarak şehrimize hizmet etmesini umuyoruz.

Kurtuluş düşündünde MARDİN

Mardinimizin kurtuluşu, Mardinimiz için büyük bir zaferdir. Bu zaferi gerçekleştiren kahramanlarımızın anılarını her zaman canlı tutmalıyız. Bu anılarımız bizi gelecekteki mücadelelerimizde güçlendirmeli ve cesaretlendirmelidir.

Suphi Erkınay vefat etti

Şehrimizdeki Suphi Erkınay, kalp krizi nedeniyle vefat etti. Cenazesi bugün öğleden sonra şehrimizdeki mezarlıkta toprakla buluşturuldu.

Molıtozu Teknik Okulu açıldı

Molıtozu Teknik Okulu, şehrimizde faaliyete geçti. Okulda, teknik eğitim veren dersler verilecek. Öğrencilerimizin teknik eğitimi sağlanarak, iş hayatına hazırlanmasını hedefliyoruz.

Federal Almanyaya Başvuruları Londra'dan döndü

Almanya'da bulunan Mardinlilerimizin başvuruları Londra'dan döndü. Başvuruların değerlendirilmesi için ilgili kurumlarla görüşmeler yapıldı. İşler hızla ilerliyor. Herhangi bir soruna ilişkin olarak, ilgili kurumlarla iletişime geçebilirsiniz.

Extended Abstract

During the years 1919-1920 in when War of Independence continued, when the British and French occupation forces wanted to occupy Mardin, the defense model presented by the local gentry and military staff in the region has been defined as the Mardin resistance. Based on the fact that Mardin resisted the British and French occupation forces during these years and achieved a great success, this fact is remembered on November 21 of each year, and celebration programs are organized in the form of a day simulating the events.

When the Mondros Armistice Agreement was concluded on October 30, 1918, the VI. army has been charged with the task of defending Iraq region. On November 8, 1918, when the British forces entered Mosul and seized it, the Ottoman military troops had to retreat to the north. Military units in Deir-ez-Zor and Raqqa have been retreated to the Ras al-Ayn and Tell Abyad regions. The British forces captured Maraş on February 22, 1919 and started to seek for ways to spread in the region. In February 1919, General Allenby, the commander-in-chief of the British forces in Syria, started to assert pressure on the Istanbul Government. These efforts of General Allenby were reciprocated and Ali İhsan Pasha, who was the VI. Army Commander was dismissed from his duty and the VI. army was demoted to army corps. Ahmet Cevdet, the Commander of XIII. Army Corps has been appointed by the Istanbul Government to replace Ali İhsan Pasha. On these dates, British Brigade Commander General Devies, he had a meeting with Ahmet Cevdet, the Commander of XIII. Army Corps in Ras al-Ayn. The Division Commander Mr. Kenan also attended at the meeting held on March 11, 1919, During this meeting, the Turkish delegation has been reminded of the protocol consisting of 12 articles concluded between the Commander-in-Chief of the British Forces, General Allenby, and the Istanbul Government, and has been asked to act in accordance with the content of the protocol, but the Turkish delegation stated that they would not comply with the protocol on the grounds that they had not received any instructions on this issue and that they would not leave the region in case the British forces was ordered to invade.

In this meeting, the Turkish military delegation in Mardin has come to a conclusion more concretely that the British have been making preparations to invade Mardin. For this reason, it was decided to move the ammunition warehouses in the region to the northern region. When the British occupation forces have arrived at the region to control the Nusaybin railway, the Turkish troops in Ras al-Ayn had to retreat from the region on March 31, 1919. British troops occupied the Hasice, the sub-district in Ras al-Ayn on May 7, 1919. The British government commissioned Major Noel, who was stationed in the region, to further expand the occupation activities. Major Noel was decided to meet with the administrators in Mardin and to visit Midyat on May 14 and Savur on May 17. The entire attempts of the British forces to occupy Mardin between March 23 and May 25, 1919 had failed.

The British has concluded the Syrian Agreement with the French on September 15, 1919 and announced that they had withdrawn from Cilicia and Syria and that these places have been handed over to the French forces. French forces acted quickly and occupied Maraş and Urfa in October and Antep in November. Against the French occupations, rallies have been held in Ras al-Ayn on November 14, Nusaybin on October 29 and November 11, and Midyat on October 31, November 13 and 14, and protest telegrams have been sent accordingly. French forces have been planning a broader invasion, including Mardin. For this reason, it has been decided to send Colonel Norman to the city center to initiate the occupation attempt in Mardin. The French Government has considered and regarded Mardin as a part of Syria and therefore predicted that a similar interest to that of the Syrian administration would be displayed by the rulers in Mardin.

The Chieftain of Mardin Countrywide Resistance Organization had organized a meeting in Mardin Municipality and presented the opinions and perspective of the Mardin people regarding the occupations to Colonel Norman. It was reported that Mardin and its surroundings were not part of the Syrian State and that Mardin would resist the invasions by defending itself by all means. Colonel Norman finally acknowledged that the occupation of Mardin would not be

possible and had to leave the central district of Mardin on January 9, 1920. The invasion attempt was not successful upon the resistance of Mardin local gentry and military staff. The factor that caused Norman and therefore the French forces to fail was that the Mardin Countrywide Resistance Organization had an effective organization there. The well-organized Mardin Countrywide Resistance Organization and its auxiliary force, the Kuvây-i Millîye (National Forces) movement, had been very influential in the region. Norman's attempt to invade the city center of Mardin on January 9, 1920 and the Mardin resistance that developed in response to that were also reflected in the media organs of the period immediately after the incident.

The most prominent issue in the narrations regarding the Mardin resistance was that Colonel Norman intended to carry out the occupation plan on January 9, 1920, however, the occupation failed to succeed due to the reaction of the Mardin local gentry and military staff. Although the attempts of the British and French forces to occupy the central district of Mardin were intended to be carried out on different dates, Norman's name has become the most mentioned issue because he has arrived at the city center but had to leave there and the matter contains more distinct elements. When the aspect of resisting the developing attempt to occupy Mardin was mentioned, the concept of "*liberation*", which is generally a common definition, was preferred. Although the definition of "*liberation*" is used, it has been revealed that it is used in a way to refer to the end of resistance process and to proceed beyond this process.

The resistance of the city of Mardin against the occupations in the War of Independence and its success story had become a well-known subject in all periods. It was only by the end of 1940s that the dates of November 21 was started to be celebrated with the ceremonies. The November 21 Celebrations have been regularly performed since 1949. The people who have given a start to the celebrations were intellectuals and educationists involved throughout the Mardin Community House. One of these names, Mardin Secondary School Turkish Teacher İbrahim Millî, had been effective in the beginning of these celebrations. 1949 was the 30th anniversary of the Mardin

inhabitants' resistance to British and French occupations. For this reason, İbrahim Millî organized a ceremony at the school where he worked and then published his speech in the local press. Although the title used by İbrahim Millî in his article was in the form of "*Liberation of Mardin*", when the content of the article is examined, it is noteworthy that it includes expressions that mean "*the anniversary of liberation of Mardin from the occupation attempt*". In the subsequent periods, it is noteworthy that this definition of "*liberation*" have been used both standalone *and in a way that will be included in definitions such as "Mardin's Day of Glory and Liberation"*.

The chronological statements made by İbrahim Millî on November 21, 1919, stating that Colonel Norman has arrived to Mardin for the purpose of occupation and had to leave Mardin on the same day upon encountering resistance, fail to match the historical findings. Because the date Colonel Norman has arrived to Mardin and left was January 9, 1920. The November 21 Celebrations already have a representative meaning. The November 21 Celebration, started in Mardin Secondary School in 1949, was held in Mardin Republic Square since 1950 and citizens with local outfit had performed in this ceremony to represent the year 1919. In 1951, various heads of departments, officers, civil servants and masses of people, especially the Governor of Mardin, have attended this ceremony. The ceremony, held in 1954, has been organized by an organization committee with preparations performed in advance. The organization committee included the Police Department, the Mayor's Office, the Garrison Command and the Directorate of Education. It is seen that the ceremonies held after this date are with a broader extent and magnificent. The ceremony, which was held in 1960, turned into a military ceremony due to the fact that it was held under the administration of the military government.

Since 1949, attention has been paid to the November 21 Celebrations for the purpose of remembering the Mardin resistance and to convey this issue to the society through ceremonies. Although the name of the ceremonies was presented as "*Liberation Day of Mardin* ", *these celebrations had a content to bear the meaning "liberation from the occupation attempt"*. It is quite explicit and clear that the meaning of the concept of "*liberation*" chosen during these

ceremonies means "*liberation from the French occupation attempt*". In the literature of the period, it is seen that the expression "*the liberation of Mardin from the enemy occupation attempt*" was more preferred. Although the phrase "*Liberation of our Mardin*" was used in some places, the content of the news includes articles stating that the people of Mardin foresaw the invasions in Antep, Maraş and Urfa and therefore have taken precautions and accordingly, the occupation of the central district of Mardin had been prevented.

The November 21 Celebrations, representing the success achieved as a result of the resistance movement against the British and French occupation forces in Mardin during the years of the War of Independence, are among the important days organized since 1949. It is possible to state that the period when the celebrations started to be performed officially and became widespread in the form of widely attended ceremonies was the beginning of the 1950s. Although the concept of "*liberation*" is used as "*liberation from the attempted occupation of French forces*" or "*liberation of Mardin from the attempted occupation*", it is acknowledged that the expression of "*Liberation of Mardin*" was preferred subsequently. Using the Mardin resistance in a similar way to the stories experienced by other southern cities, of course, caused the authenticity of the subject to disappear. The struggles and the processes following the conclusion of the occupations in these southern cities are historically important stages. However, the stages of development here and the interpretation of the unique characteristics of the Mardin resistance as intertwined, eliminate the distinctness of the Mardin resistance and the specific memories and details become unclear. In 1919-1920, by courtesy of the resistance tactics of the inhabitants of Mardin and the highly merited military staff operating in the region, the central district of Mardin was not occupied and thus Mardin gained a special place in the success stories of the War of Independence.

The Republic of Turkey is a nation-state and has special days that have become ceremonial like in the entire nation-states. These special days serve to have a function of ensuring a societal union holding the societies tightly together. The people participating in the celebrations and memorial ceremonies where remembering takes place most

intensely contribute to the transfer of the social culture they obtain here to the next generation. For this reason, due diligence and care should be exercised that the historical suitability of all expressions used in celebrations and commemorations is accurate.

The content and ceremonial forms of the November 21 Celebrations had changed over time, whereas the stories of resistance against the attempted occupation in Mardin remained. By 2010, it was decided that the concept that best expressed the struggle of Mardin residents, who fought to protect the central district of Mardin and for resistance, was "*Day of Honor*", which means the same thing as "*Day of Glory*", a concept of the 1950s. As a result of the endeavors initiated under the leadership of Prof. Dr. İbrahim Özcoşar, Lecturer at Mardin Artuklu University, due to the fact that the distinctive feature of the November 21 Celebrations specific to the Mardin resistance had been lost over time, it has been deemed appropriate to change the name of the celebration in order for the November 21 Celebrations to be compatible with the factual data of the War of Independence. At the meeting held in November 2010 with the initiative of Mardin Artuklu University and Mardin Municipal Council, it has been decided that the November 21 Celebrations organized as "*Liberation Day*" of Mardin would be celebrated as "*Day of Honor*", which means the same thing as "*Day of Glory*" in the 1950s. Since November 21, 2011, this meaningful day has been celebrated for the first time as Mardin's "*Day of Honor*", and thus Mardin managed to come to the fore again with the form of resistance during the War of Independence.

Araştırma Makalesi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mardin'de Salgın Hastalıklar

Ahmet İlyas* – Lokman Balyen**

(ORCID: 0000-0001-9578-9160 – 0000-0003-4298-7256)

Makale Gönderim Tarihi
01.10.2022

Makale Kabul Tarihi
08.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: İlyas, A.-Balyen, L., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mardin'de Salgın Hastalıklar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 499-527.

APA: İlyas, A.-Balyen, L. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mardin'de Salgın Hastalıklar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 499-527.

Öz

Salgın hastalıklar, toplumsal ve siyasal manada yıkıcı etkiye sahip önemli bir faktördür. Öyle ki bazı dinler, salgın hastalıklara Allah'ın bir cezası olarak bakarken, bazı dinler ise salgının ana sebepleri üzerinde durmuşlardır. Esasen dünyanın ilk varoluşuyla birlikte vuku bulan salgın hastalıklar, bir sebep dolayısıyla ortaya çıkmış ve etkisini farklı şekillerde günümüze kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti de bu salgın hastalıklardan ciddi şekilde etkilenen devletler arasında yer almaktadır. Özellikle Suriye ve Irak ile sınır komşusu olan Mardin vilayeti, bu konuda mustarip bir kenttir. Mardin, Osmanlı Devleti'nden önce de özellikle Suriye, Irak ve Mısır ile gerçekleştirilen sınır ticaretinden dolayı salgın hastalıkların merkezi konumundadır.

---

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ahmetilyas@hotmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

** Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Türkiye, lbalyen@hotmail.com.
Assist. Prof. Dr., Harran University, Faculty of Medicine, Republic of Türkiye.

Bu çalışmanın amacı geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Mardin'de görülen salgın hastalıklar ve bu hastalıklara karşı alınan tedbirleri içermektedir. Bazı hastalıklara geniş yer verilirken, bazı hastalıklar ise etkisi az olduğu için yüzeysel bir şekilde değerlendirilmiştir. Çalışmada Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde görülen salgın hastalıkların Mardin'deki seyri de ele alınmıştır. Çalışmada yöntem olarak Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi, yerel ve ulusal basın ve hatıralardan yararlanılarak nicel bir yol izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hastalık, Salgın, Kolera, Veba, Mardin

Epidemic Diseases in Mardin From the Ottoman Era to the Republic

Abstract

Epidemics are an important factor with devastating social and political effects. So much so that while some religions also look at epidemics as a punishment from Allah, some religions have focused on the main causes of the epidemic. In fact, the diseases that occurred with the first existence of the world, emerged for a reason and its effect has continued until today in different ways. The Ottoman Empire is among the states that were seriously affected by these epidemic diseases. Especially Mardin, which borders Syria and Iraq, is a city that suffers in this regard. Before the Ottoman Empire, Mardin was the center of epidemic diseases, especially due to the border trade with Syria, Iraq and Egypt.

The aim of this study is to cover the epidemics and the precautions taken against the diseases seen in Mardin during the transition period from the late Ottoman Empire to the early Republic. While some diseases are given wide coverage, some diseases are evaluated superficially because their effects are low. In the study, the course of the epidemic diseases seen in the Ottoman and Republican periods in Mardin was also discussed. In the study, a quantitative way was followed by using the Prime Ministry Ottoman and Republic Archives, local and national press and memories.

Keywords: Disease, Epidemic, Cholera, Plague, Mardin

Giriş

Salgın hastalıklar, toplumların ve devletlerin tarihsel süreç boyunca karşılaştığı ve bir o kadar da çaresiz kaldığı konuların başında gelmektedir. Salgın hastalıklar, ortaya ilk çıktıklarından itibaren mahiyeti bilinmemekle birlikte insanlarda korku, dehşet, yalnızlaşma

gibi duygusal çöküntülere sebebiyet vermesinden dolayı ilkçağlardan bu yana etkisini sürdürmeyi başarmıştır. Salgın hastalık olgusu, geçmişte toplumların birbirinden uzak olmasına karşın uzun bir süre halk sağlığını tehdit etmiştir. Bu açıdan bakıldığında bir salgın hastalığın yeryüzünde yaşama şansı bazen yüz bazen de iki yüz yıl kadardır. Milyonlarca insanın hayatını kaybettiği salgın hastalıklar, insanlık tarihi kadar eskidir.¹ Hastalıklar, hayvandan insana, insandan insana doğru bir yayılım göstermesi, evrende popülasyon dağılımının, çevresel faktörlerin bozulmasına sebebiyet vermiştir. Geniş bir bölgede insan popülasyonları aracılığıyla yayılan bulaşıcı hastalıklar genellikle hayvanların evcilleştirilmeleriyle artmaya başlamıştır.² Hayvanların evcilleştirilmeleri esasen insanlara önemli ölçüde virüslerin geçmesine neden olmuştur. Bu durum virüslerin, zamanla mutasyona uğrayarak salgına dönüşmesine, salgınların da yüzbinlerce kişinin hayatını kaybetmesine zemin hazırlamıştır. İnsan ölümünün bu denli artmasıyla birlikte başta devlet yöneticileri olmak üzere, hekimler, hastalıkların sebebini aramaya ve çözüm önerileri üzerine yoğunlaşmışlardır.

Hekimlerin çözüm bulma süreci farklı hastalıkların varyasyon oluşmasına sebebiyet verdiği gibi insanların bu hastalıklara karşı mücadele etme anlayışını da oluşturmuştur. Bu sürecin dışında aşı çalışmaları sürekli devam etmiştir. Tarihte bilinen ve kayıtlara geçen en önemli salgın hastalık veba'dır. 540 yılında başlayıp 750 yılına kadar devam eden veba salgını milyonlarca kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur.³ *Yersinia pestis* adı verilen enfeksiyon önemli ölçüde küresel bir kargaşaya neden oldu. Jüstinyen döneminde ortaya çıkan veba salgınına teolojik olarak gökten geldiğini ve Tanrı'nın bir gazabı olarak düşünenler çok fazladır.⁴ Kayıtlı olması yönüyle veba, kilisenin önemini artırması bir yana önemli bir olgu daha gelişmiştir. Bu olgu sağlık hizmetleri ve hastalığın sebepleri üzerine bilimsel çalışmaların yapılmasıydı. İlk olarak İmparator Jüstinyen sağlık hizmetleri

---

¹ Giray Fidan- Guoazhong Tang, "Çin Tarihinde Salgınlar (M.Ö. 1600-M.S. 1911)", *Toplumsal Tarih*, S. 317, 2020, s. 58.

² Viktoria Lacroix, *All About Pandemics*, University Publications, Delhi, 2012, s. 3.

³ Colin McEvedy, "The Bubonic Plague", *Scientific American*, Vol. 258, No. 2, 1988, s. 118.

⁴ John Atkinson, "The Plague Of 542: Not The Birth Of The Clinic", *Acta Classica*, XLV, 2012, 2.

karşılığında dönemin ünlü doktoru Chosroes ile bir sözleşme imzalamıştır. Sözleşme, vebalı olan kişilerin karantinaya alınması ve tedavi süreçlerini kapsıyordu.⁵ Modern hastanenin doğuşunu ortaya koyan bu gelişme sonraki sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesinin önünü açtı.

Modern devletlerin oluşumu nüfusun hızla artmasına aynı şekilde salgın hastalıkların tetiklemesine zemin hazırlamıştı. Bu varyasyon içerisinde bakterilerin yaşam alanlarına yönelik tüm müdahaleler başarısız olmuş salgın hızla yayılmıştı. Özellikle tarım toplumuna radikal geçiş bu hızı daha da artırmıştı. Köylerde nüfusun hızla artışı salgın hastalıkları doğrudan etkiledi. Toplumun yalnızlaşmasına, kaygı düzeylerinin artmasına neden olan veba salgını, 1346-1361 yıllarını kapsayan ve tarihte Kara Ölüm olarak ifade edilen hastalığın yeniden doğmasına zemin hazırladı. Ezcümle Jüstinyen döneminde Konstantinopolis’i harap eden 540 yılındaki veba salgını ile Avrupa’yı kasıp kavuran Kara Ölüm birbirinin devamı niteliğindedir.⁶ Yersinia pestis enfeksiyonunun sıçandan insana bulaştığı öngörüsü ise ancak çok uzun zaman sonra öğrenilebilecekti. Öte yandan savaşlar, göçler ve istilalar gibi olaylar karşısında vebadan daha tehlikeli salgınlar da ortaya çıkmıştı. Kolera, kuduz, çiçek hastalığı, difteri, dizanteri, grip, hepatit, kızamık, menenjit, sıtma, suçiçeği ve tüberküloz gibi salgınlar bütün devletlerin uğraştığı hastalıklar arasındaydı. Bu salgın hastalıklar içerisinde etkisini uzun süre devam ettiren hastalıklardan biri de çiçek hastalığıydı. Çin’de ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan ciltte bir tür döküntüden dolayı vücudun farklı yerlerinde iz bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı olan çiçek hastalığı, bütün dünyada etkisini, ancak on beş ile on yedinci yüzyıllar arasında hissettirmişti.⁷

Endüstri Devrimi, salgın hastalıkları daha da artırmıştı. Bunlar arasında göze çarpan hastalık koleraydı. Bir tür ince bağırsak bakterisinin neden olduğu hastalık, XVIII. yüzyıldan itibaren etkili olan bir salgındı. Özellikle su kaynaklarının sanayileşmeyle kirlenmesi en

⁵ Atkinson, *a.g.m.*, s. 10.

⁶ Francois Pieter Retief, “The Epidemic Of Justinian (Ad 542): A Prelude To The Middle Ages”, *Acta Theologica Supplementum*, Vol. 26/2, 2005, s. 116.

⁷ Allan Everett Marble, *Surgeons, Smallpox, and the Poor*, McGill-Queen's University Press, London, 1993, s. 6.

önemli nedendi.⁸ Hindistan'dan Orta Doğu'ya oradan Avrupa'ya yayılan kolera, milyonlarca kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur.⁹

Yukarıda adı geçen salgın hastalıkların etkisi dışındaki hastalıklar, dönemsel olarak ortaya çıkmış ancak devletler bunların yayılmasını önlemek için mücadele etmişlerdir. Salgın hastalıkların ortaya çıkışı konusunda dinlerin ve dinleri benimseyen devletlerin de bakış açısı farklıydı. Müslüman ve Yahudi devletlerin salgın hastalıklara karşı tutumu daha çok hastalığın zımni sebebinin ortadan kaldırılmasına yönelikken, Hristiyan devletler, uzun bir süre bu salgın hastalıklara karşı yaklaşımı Tanrı'nın bir gazabı şeklindeydi.¹⁰ Bu iki bakış açısının farklılığından dolayı salgınların yayılması kolay olmuştur.

Salgın hastalıklar neredeyse devletlerin ilk gündem maddesi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da salgın hastalıklardan etkilenenler arasındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, salgın hastalıklar karşısındaki tutumu genelde zahiri sebeplerin ortadan kaldırılmasına ve çözüm bulunmasına yönelikti.¹¹ Fakat yine de imparatorluk coğrafyasında salgın hastalıkların hiç yaşanmadığı iddia edilmezdi. Çoğu kez bilimsel verilerin yanında karantina uygulanması en çok üzerinde durulan yöntemdi. Salgın hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun girmiş olduğu savaşların yanında ticaret ve göç yollarında bulunması etkili olmuştur. Göç yolları özellikle Ortadoğu ile Anadolu arasında ya da doğu ile batı arasında bir geçişkenlik göstermekteydi.¹² Ticaret sebebiyle Ortadoğu'dan Anadolu'ya doğru birçok salgın hastalığın yayılması kaçınılmaz oluyordu. Sınır bölgelerinde yer alan vilayetler salgın hastalıklardan en çok etkilenenlerdi.

---

⁸ Robert Morris, *CHOLERA 1832 The Social Response to An Epidemic*, Holmes & Meier Publishers, New York, 1976, s. 17.

⁹ Mark Jackson, *The Routledge History of Disease*, Routledge, London, 2017, s. 76.

¹⁰ Emine Battal, "Yeni Dinî Hareketlerin Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri Karşısındaki Tutum ve Davranışları", *Oksident*, 3/2, 2021, s. 165.

¹¹ Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012, s. 39-40.

¹² A. Süheyl Ünver, *Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine*, Ahmet İhsan Basımevi, 1935, s. 6.

Tarihsel süreç içerisinde Mardin, birçok medeniyetin merkezi olmasının yanı sıra birçok salgının da yayıldığı merkezlerden biriydi. Coğrafi açıdan Suriye ve Irak ülkelerine sınırı olan Mardin kenti dağlık bir alanda inşa edilmiştir. Kent, önce Selçuklular döneminde yoğun olarak Türkmenlerin ilgisine maruz kalmıştır. Akabinde Artukluların merkezi haline gelmiştir. Sırasıyla Mardin kenti, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevilerin egemenliğinde olup, 1516 yılında Osmanlı Devleti egemenliğine geçmiştir.¹³ Şehir, Osmanlı egemenliğine geçtiğinde ilk olarak liva olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Tanzimat dönemine kadar kent, Diyarbakır, Bağdat ve Musul eyaletlerine bağlı olarak idare edilmiştir. Sancak olarak Mardin, bölgede aşiretlerin etkisinde ve egemenliğinde kalmıştır. Yaşanan asayiş ve güvenlik sorunu sebebiyle idari anlamda değişikliğe uğrayan Mardin şehri Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeyle Osmanlı Devleti, yerel güçlerin etkisini kırmıştır.¹⁴ Vilayet Nizamnamesi'yle mutasarrıflığa dönüşen Mardin, Birinci Dünya Savaşı'na kadar idari ve askeri anlamda Osmanlı egemenliğinde kalmıştır.

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Arasında Mardin'de Salgın Hastalıklar

Dinlerin, kültürel alışverişin kavşağında ve Suriye ile Irak'tan Anadolu'ya geçişte bir kavşak olan Mardin, salgın hastalıklarının geçiş noktasında önemli bir kenttir. Özellikle Ortadoğu'dan Anadolu'ya taşınan birçok salgın hastalığın yayılmasında Mardin vilayeti ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Çalışmada seçilen salgın hastalıklar, genellikle hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde etkisini uzun bir süre sürdürmüştür. Özellikle veba ve kolera Osmanlı coğrafyasında özelde ise Mardin'de üç yüz yıl kadar etkili olmuştur.¹⁵ Diğer salgınlar ise genellikle şehrin sosyo-ekonomik yapısını etkileyerek sağlıklı bir nüfus politikasının oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Veba Salgını

¹³ Serhat Aras Tuna, Osmanlı Devleti Döneminde Modern Belediyecilik Faaliyetleri, İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, S. II, 2021, s. 162.

¹⁴ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel-Süha Ünsal, Mardin (Aşiret-Cemaat-Devlet), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 166.

¹⁵ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 102.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde veba salgını vilayetlerin göç yolları üzerinde bulunması, savaşlar ve ticaret gibi sebeplerden dolayı uzun bir süre etkili olan bir salgındır. Bu salgından etkilenen şehirlerden biri de Mardin'dir. Mardin'de ilk veba salgını, Moğolların kenti kuşatması sırasında yaşanmıştır.¹⁶ Veba salgını nedeniyle binlerce kişinin hayatını kaybettiği hatta çevre illerle olan bağlantısının kesildiği ifade edilmiştir.¹⁷ Aynı şekilde Selçuklular döneminde 1257 yılında veba salgınının meydana geldiği ve ahalinin çoğunun hayatını yitirdiği şehirde sadece 100 kişinin kaldığı belirtilmektedir.¹⁸

Mardin'de veba salgınının üçüncü dalgası ise Osmanlı Devleti'nin 1517 yılında şehri ele geçirmesinden sonrasına rastlanmaktadır. Osmanlı döneminde Mardin'deki ilk veba salgını 1549 yılında gerçekleşmiştir. Mardin Kalesi içinde yaşayan birçok kişinin vebadan öldüğü kalenin daha sonra boşaltılıp yıktırıldığı bilinmektedir.¹⁹ Öte yandan 1705 ve 1798 yıllarındaki iki veba salgını, 1800, 1815, 1816, 1822, 1827, 1831 ve 1848 yıllarında ise yedi veba salgını görülmüştür.²⁰ 1771 yılında meydana gelen salgında halk önemli ölçüde zarar görmüştür.²¹ 1798 ile 1800 yılları arasında vuku bulan veba salgınında ise Mardin nüfusunun önemli ölçüde azaldığı ifade edilmektedir.²² 1822 yılında ortaya çıkan veba salgınında ise yaklaşık 500 kişi hayatını yitirmiştir. 1822 yılındaki veba salgınında şehirde ciddi bir kargaşanın

¹⁶ Şeyhmus Nayir, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 46.

¹⁷ Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, ORTA-DOĞU Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 25.

¹⁸ Feda Şamil Arak, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Feda Şamil Arak, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", C. XV, S. XXVI, 1991, s. 54.

¹⁹ Metropolit Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, Hilal Matbaacılık, İstanbul, 1972, s. 72.

²⁰ İbrahim Özcoşar, "19. Yüzyılda Mardin Nüfusu", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Projesi, Mardin, 2006, s. 795.

²¹ Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Burhan Zengin, Ankara, 1999, s. 191.

²² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 102.

hakim olduğu herkesin evlere sığındığı ve insanların birbirleriyle uzun yıllar boyunca görüşmediği belirtilmektedir.²³

1890 yılında ortaya çıkmış olan Musul vebası ise Mardin’de çok fazla etkili olmamıştır. Seyyah Horatio Southgate Mardin’e geliş sırasında vebanın Mardin’de çok fazla etki uyandırmadığını ancak yine de nüfusun azaldığından bahsetmiştir.²⁴ Aynı şekilde 5 Nisan 1900 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kaleminden gönderilen belgede İran’ın Civanrev isimli mahallesinde ortaya çıkan veba illetinin Mardin, Diyarbakır, Cizre ve Nusaybin’e yayılmasını önlemek amacıyla tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁵ 4 Haziran 1905 yılında meydana gelen salgında ise Mardin’de ciddi zararlar meydana gelmiştir. Valilikten merkeze gönderilen talepte acilen bir adet doktorun gönderilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁶

1807 yılında Mardin’de nüfus 27 bin, 1816’da 11 bin, 1827’de 20 bin, 1837’de ise 15 bindir. Bu durum salgınların Mardin nüfusuna direk etki ettiğini göstermektedir. Salgınlar sebebiyle kent ekonomisi zarar görürken bazı durumlarda, şehir halkının vergisini bile ödeyemeyecek duruma gelmiştir. Esas olarak XVII ve XIII. yüzyıl Osmanlı’da veba salgını yüzyılı olarak bilinirken, XIX. yüzyıla doğru ise salgın eğilimi kendisini *kolera salgınına* bırakmıştır.²⁷ Cumhuriyet döneminde Mardin’de ise veba ile ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

Kolera

XIX. yüzyıl salgın hastalığı olarak bilinen kolera salgını, illet-i kolera, Osmanlı tarihine illet-i adiyeye, illet-i mahuf olarak geçmiştir. Mardin’de ilk kolera salgınının 1848 yılında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.²⁸ Salgının ortaya çıkışı üzerine Musul valisine gönderilen telgrafta Mardin’deki kolera salgını sebebiyle gerekli tedbirlerin alınması,

²³ Dolapönü, *a.g.e.*, s. 89.

²⁴ Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin Ve Hasankeyf)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2010, s. 70.

²⁵ BOA, DH.MKT., 2328-133.

²⁶ BOA, BEO, 2590-194240.

²⁷ Panzac, *a.g.e.*, s. 102.

²⁸ Altan, *a.g.m.*, s. 41.

karantina uygulamasına dikkat edilmesi istenmiştir.²⁹ Alınan tedbirlere rağmen birçok kişinin kenti terk ettiği ancak yaklaşık bir ay içinde salgının kontrol altına alındığı belirtilmiştir. İkinci salgın ise 1865 yılında ortaya çıkmıştır. Salgın, çevre kentlere kadar yayılmış salgın sebebiyle yüzlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Osmanlı yönetimi ölümler karşısında başta Mardin olmak üzere Cizre'yi de kapsayan bölgelere tabip gönderilmesini ve ilaç dağıtımının yapılmasını talep edilmiştir.³⁰

Mardin'de koleranın en büyük ve en acı tablosu ise 1889'dan itibaren ve yaklaşık iki yıl kadar süren salgında yaşanmıştır. Neredeyse her gün ölümlerin gerçekleştiği kolera salgınında, diğer Mardin vilayeti çok fazla etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nin tüm müdahalelere ve almış olduğu önlemlere rağmen çaresiz kaldığı kolera salgını Palzac'ın da ifade ettiği gibi XIX. yüzyılın illeti olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti, Suriye ve Irak'a komşu tüm vilayetlerde salgını kontrolü altına almak için Diyarbakır merkez olmak üzere bir koordinasyon merkezi oluşturmuştur.³¹ Tebriklere ek olarak Mardin ve civarındaki kolerayla mücadele için kordon sistemi uygulanmıştır. Buna göre salgının yoğun yaşandığı yerler kordona alınarak bazen jandarma bazen de yerel yönetimlerden destek alınarak karantina yoluyla salgını kontrol altına almaya çalışmıştır.³²

Kordon sistemi salgının hangi aşamada ve salgından etkilenen kaç kişinin olduğunu tespit etmek içindi. Sistemin ilk uygulandığı yer Mardin'di. Buna göre Mardin kordon hattının merkezindeydi ve Nusaybin ile Midyat gibi yerlerin kordonundan sorumluydu. Kordon sistemi sayesinde salgının artış hızı kısa sürede azalmaya başladı. Bu tedbirlere ek olarak salgınla mücadele kapsamında göçmenler ve ticaretle uğraşanların yolculuk sırasında, yolcu ve personel arasında bulaşıcı hastalık görülen kişilerin karantina sürelerini geçirmeleri, gerekli sağlık önlemlerinin alınması için tahaffuzhane adında sağlık birimi oluşturuldu. 1890 yılında Musul'da ortaya çıkan kolera salgını ise temmuz ayında Mardin'de görülmeye başladı. Salgın ayrıca Diyarbakır,

---

²⁹ BOA, A.} MKT., 67-95.

³⁰ BOA, A.}MKT.MHM., 346-83.

³¹ BOA, Y. PRK. DH., 3-78.

³² BOA, DH. MKT., 1743-77.

Urfa, Hakkari, Van, Cizre gibi bölgelere de yayıldı.³³ Artık kolera salgını bölgesel olduğu için kordon ve karantina uygulaması yetersiz kalmaya başladı.

1890 yılında Mardin’de kolera salgınının seyrine bakıldığında 14 Temmuz 1890’da 7 hasta olup vefat olmazken, 16 Temmuz’da 5 hasta ve 1 vefat gerçekleşmiştir. 21-22 Temmuz 1890’da Mardin’de 7 hasta ve 4 vefat; 23 Temmuz’da ise 1 hasta ve 3 vefat meydana gelmiştir. 26 Temmuz 8 hasta ve 5 ölüm 27 Temmuz’da 1 hasta ve 1 ölüm olayı gerçekleşmiştir.³⁴

1 Ağustos 1890’da Mardin’de 6 hasta, 3 vefat; 2 Ağustos’ta üç kişinin vefatı; 6 Ağustos’ta 4 hasta ve 1 vefat; 7 Ağustos’ta da 5 hasta, 3 vefat; 8 Ağustos’ta 4 hasta, 2 vefat; 9 Ağustos’ta evvelki hastalardan biri vefat etmiştir. Bu arada Mardin’e gönderilen 5 doktordan 3’ü hastalanmıştır.³⁵ 9-11 Ağustos 1890 tarihinde ise Mardin’in Sasadi, Dara, Hal-i Kuru, Gülsar ve Kasır köylerinde koleraya yakalanan yirmi altı kişi ile önceden hastalananlarla birlikte 54 kişinin öldüğü anlaşılmıştır.³⁶ 12 Ağustos’ta 3 hasta olup vefata rastlanmamıştır; ancak Diyarbakır Vilayetinin verdiği bilgilere göre 11 Ağustos için 2 hasta olup, biri vefat gerçekleşmiş; 12 Ağustos için de Mardin’de hasta ve vefat meydana gelmiştir. 13 Ağustos’ta 4 hasta olup ikisi vefat etmiştir. 14 Ağustos’ta 3 hasta 1 vefat; 15 Ağustos’ta ise 2 hasta olup biri hayatını kaybetmiştir. 17-24 Ağustos tarihlerinde de Mardin’de herhangi bir ölüm ya da hasta bulunmamaktadır. Ancak hastalığa tutulan bir neferin otuz altı saat zarfında vefat ettiği bildirilmektedir. 25 Ağustos’ta 2 hasta olup biri vefat etmiştir. 27-29 Ağustos tarihlerinde ise hasta ve vefat olmamıştır. Diğer taraftan Mardin ile Cizre arasındaki Nusaybin kasabasıyla bağlı yerlerde 12 Temmuz-2 Ağustos 1890 tarihlerinde 191 hasta ve 37 vefatın yaşanmış olması kolera yol açtığı tahribatı göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Yerel makamların alınan bilgilere göre 191 hasta bilgisi

³³ BOA, Y.MTV. 43-62; 44-16; Y.PRK.ASK. 62-7; 63-132; Y.PRK.DH. 3-69; 3-80; 4-6; Y.PRK.UM., 17-129; 17-137; Y.PRK.SH., 3-18; 65-27; 66-14.

³⁴ BOA. DH.MKT., 1746-128.

³⁵ BOA. DH.MKT. 1749-68

³⁶ Hakan Asan, “Diyarbakır’da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2017, s. 354.

varken, 137 vefat gerçekleşmektedir. Nusaybin kaymakamının salgın hususunda fevkalade ağır davranmak suretiyle ihmali olduğu, Nusaybin ve civarındaki hastalık ile kayıpların oldukça fazla seyretmesine yol açmıştır. Üstelik hastalığın ortaya çıkışını zamanında ilgili makamlara bilgi vermemiştir. Dolayısıyla Nusaybin'e yeni bir kaymakamın tayin edilmesi halk tarafından talep edilmiştir.³⁷ Mardin'de kolera salgınının ortaya çıkışı olarak kabul edilen 15 Temmuz 1890 ile 7 Ağustos 1890 yılına kadar 99 hasta ve 44 vefat vuku bulunduğundan söz edilmektedir.³⁸ Öyle anlaşılıyor ki Mardin'de 1890'da başlayan kolera salgını 14 Ekim 1890 tarihinde kontrol altına alınmıştır.³⁹

1890'da ortaya çıkan salgında Osmanlı yönetimi Mardin'e gerek doktor ve gerekse ilaç yardımında bulunduğu anlaşılmaktadır. Devlet, sık sık bölge valilerinden hastalığın seyri ve alınan tedbirler ile ilgili bilgi istemiştir. Aynı şekilde hastalığın sona erdirilmesi adına temizlik kuralına uyulmasına da dikkat edilmesi hususunda valilerin sık sık uyarıldığı anlaşılmaktadır. Kolera salgını yaklaşık iki yıl kadar sürmüştür. 1895 yılında ortaya çıkan kolera salgı diğer salgınlara göre bulaşıcılığı azalmıştır. 1895 yılına kadar kolera salgınıyla ilgili haber ya da herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1895 yılında Diyarbakır merkezli ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle devlet Mardin merkez olmak üzere tahaffuzhane ile fukara hastahanesi masraflarının ve memurların maaşlarının karşılanması kararını almıştır.⁴⁰ 1902 yılında Mardin'deki salgın dolayısıyla ahalinin ianeye muhtaç duruma geldiğinden bahisle bedelat-ı askeriye ve tekalif-i emiriyeden kalan borçlarının affı veya müddet verilmesi hususunda Ermeni Katolik Murahhasası ile Süryani-i Kadim, Süryani ve Keldani Katolikleri patrik vekili ve murahhaslarının telgrafları hakkında tahkikat yapılması istenmiştir.⁴¹ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, halkın sıkıntı çekmemesi

³⁷ BOA, DH. MKT. 1759-107; 1743-118; 1745-110; 1746-59; 1747-89; 1748-15; 1749-68; 1749-103; 1749-110; 1752-25; 1755-3; 1755-31; 1756-67; BOA, Y. PRK. DH. 3-83; BOA, Y. PRK. ASK. 63-45

³⁸ BOA, Y. PRK. ASK. 63-45; Bilal Altan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Cizre'de Kolera Salgını ve Yol Açtığı Tahribat", Mukaddime, 2019, s. 44.

³⁹ BOA, Y. PRK.DH., 4-10.

⁴⁰ BOA, A.} MKT.MHM., 565-04

⁴¹ BOA, DH.TMIK.M., 126-29

adına sosyal devletin gerektirdiği sorumluluklarını yerine getirme konusunda önemli adımlar atmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Mardin'deki salgınla olan mücadelesinde belediyeden de destek almıştır.⁴² Belediye, Tuna'nın belirttiği üzere genellikle temizlik işlerinin yürütülmesinde etkili olmuştur. Temizlik işleri şehirde ve ilçelerdeki biriken çöpleri toplayarak salgının yayılmasına engel olmaya çalışmışlardır. Kolera salgınına karşı misyonerlerin de ciddi desteği olmuştur. Özellikle hastaların tedavisinde önemli bir destekleri olan misyonerlerden Dr. Daniel Thom'a hizmet madalyası verilmiştir.⁴³

1896 yılında yeniden ortaya çıkan kolerada Mardin'de ölümlerin yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Fakat 1903 yılındaki kolera salgınında 5 hasta ve 5 ölüm gerçekleşmiştir.⁴⁴ Ayrıca aynı yıl Osmanlı Devleti, Diyarbakir, Mardin ve Ergani Madeni'nde meydana gelen kolera salgını hakkında gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁴⁵ Mardin'de kolera salgını sadece günlük hayat içerisinde etkili olmamıştır. Örneğin hapisanelerde de kolera salgını vardı. 1913-1914 yıllarına ait bir belgeye göre Mardin Hapishanesinde 600 kadar koleralı tespit edilmiştir.⁴⁶

Aşılama çalışmalarının iyileştirilmesi karantina uygulamasının başarılı olması ve en önemlisi koleraya karşı kentin bir anlamda direnç kazanması sebebiyle uzun bir süre koleralı ya da koleradan ölenlerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Cumhuriyet döneminde ise 1927 yılında Irak'ta kolera salgını sebebiyle sınır kapıları kapatılmış Sağlık Bakanlığı, Nusaybin'de bir sağlık istasyonu kurarak uzman doktor ve ekipman göndermiştir.⁴⁷ Böylece hastalığın Türkiye'ye doğru yayılmasını engellemeye çalışmışlardır. Aynı şekilde 1947'de Mısır'da

⁴² Serhat Aras Tuna, "Osmanlı Devleti Döneminde Mardin'de Modern Belediyecilik Faaliyetleri", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. II, 2021, s. 173.

⁴³ Kadircan Keskinbora, "Osmanlı Ülkesine ABD Nüfuzu Yerleştirme Aracı: Tıbbi Misyonerlik", *Turkish Studies*, Volume 13, Issue 16, 2018, s. 165.

⁴⁴ BOA. A.} MKT.MHM., 586-21

⁴⁵ BOA, BEO, 2226-166904

⁴⁶ Julide Akyüz Ora Fadimana Celik, "DİYARBAKIR VİLAYETİ HAPİSHANELERİ", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. VII, 2011, s. 85.

⁴⁷ *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 384-385

ortaya çıkan salgın nedeniyle Türkiye'den hacca gidecek kafilelere yasak getirilmesinin yanında Mısır ve Hicaz ile olan tüm bağlantıların kapatılması kararı alınmıştır.⁴⁸ Salgının Suriye'de görülmesi üzerine Suriye ile bağlantılı olan Nusaybin, Akçakale, Çobanbey ile olan sınırlar da kapatılmıştır.⁴⁹ Cumhuriyet Arşivindeki son kolera ile ilgili haber ise 1972 yılında gerçekleşmiştir. 1972 yılındaki belgeye göre Türkiye ile komşu Suriye'nin bazı köylerinde kolera salgınının görülmesi üzerine Sağlık Bakanlığı, Nusaybin, Cilvegöz, Yayladağı sınır kapılarının giriş ve çıkışa izin verilmeyeceği ve sınır kapılarının kapatıldığı belirtilmiştir.⁵⁰ Ancak koleranın Türkiye'ye yayıldığına dair herhangi bir malumat yoktur.

Sıtma

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden erken Cumhuriyet dönemine sirayet eden sıtma, sivrisineğin yaymış olduğu ve çocuklarda ateşli ölümlere sebebiyet veren ciddi bir salgındır. Mardin'de sıtmanın varlığı ise diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi ticaret ve muhacirler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. 1890 yılındaki bir belgeye göre Diyarbakır ile Cizre arasındaki bölgede yapılan muayenelerde sıtmaya rastlandığı belirtilmiştir.⁵¹ Maraz-ı sıtma olarak adlandırılan sıtma salgını Mardin'de özellikle Balkan Savaşları sonrası yaşanan muhacirler vasıtasıyla yoğunlaşmıştır. Midhat Süyev'in Sıtma Çalışması Albümüne göre 1914-1927 yılları arasında Mardin nüfusunun yüzde 80'inin sıtmalı olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

Cumhuriyet döneminde sıtmaya karşı mücadele 442 Sayılı Köy Kanununun 13 Mart 1924 tarihinde kabul edilmesiyle başlamıştır. Öncelikle köylere yakın sivrisineklerin yoğun olduğu bataklıkların kurutulması amaçlanmıştır. Öte yandan hükümet sıtma ile mücadele kapsamında tıp kongresinde sunulan raporlardan faydalanmıştır. Doktor Abdülkadir Lütfi Bey ve Doktor Ahmet Fikri Bey tarafından hazırlanan "*Türkiye'de Sıtmanın Coğrafyası*" konulu rapor Türkiye'nin

⁴⁸ BCA, 030.18.01.02/ 114.67.7

⁴⁹ BCA, 030.18.01.02/114.69.3

⁵⁰ BCA. 30.18.1.2/289.77.20

⁵¹ BOA, DH.MKT., 1738-16

⁵² Midhat Süyev, *Sıtma Çalışması Albümü*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekaleti Yayınları, İstanbul, 1953.

sıtma ile mücadelesinde yol haritasını oluşturmuştur. Buna göre Türkiye sıtma konusunda iki gruba ayrılmıştır. İlk grupta yer alan vilayetler Trabzon, Ordu, Samsun, İzmit, Çanakkale, İzmir, Aydın, Menteşe, Denizli, Antakya, Silifke, Mersin, Adana, Cebel-i Bereket, Maraş, Diyarbakır, Mardin gibi sıtmanın en yoğun olarak yaşandığı vilayetlerdi. İkinci grupta yer alan vilayetler ise tehlikenin ilkinde göre daha az olduğu yerlerdi. Merkezi hükümet bu raporu baz alarak çalışmalara başladı. Sıtma ile mücadele için önce kanun değişikliğine gidildi. Buna göre topyekûn sıtma ile mücadele kapsamında 13 Mayıs 1926 tarihli ve 839 sayılı Sıtma Mücadele Kanunu çıkartıldı. Aynı şekilde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Refik Saydam'ın başkanlığında 11 üyeden oluşan sıtma ile mücadele kapsamında çalışma yürütüldü ve ciddi bir rapor hazırlandı. Rapora göre *“Türkiye acilen bir sıtma mücadelesine başlamak mecburiyetindedir. Sıtma afeti Türkiye'nin başında büyük bir beladır. Bunun acilen izalesine savaşmak katî bir zarurettir. Sıtma mücadelesi en karlı teşebbüslerden biridir. Mücadelenin semeresi derhal görülmeye başlar. Mücadele mahdut devair veya müessesatin değil, bütün milletin elbirliği ile başaracağı büyük millî bir iştir. Sıtma mücadelesi Türkiye Cumhuriyeti'nin en müessir ve feyizli işlerinden biri ve belki birincisi olacaktır.”*⁵³

Gerek çıkartılan kanun ve gerekse hazırlanan raporlar neticesinde hükümet derhal işe koyulmuştur. Bu amaç doğrultusunda Mardin'in Kızıltepe kazasının Şahres Köyü ile Avinei Kebir Köyü arasındaki bataklığın kurutulması konusunda çalışma başlatıldı. Sıtma konusunda topyekûn mücadelede başarılı olsa da Nusaybin'de başarılı olduğunu söylemek zordu. Zira bölgede birçok bataklık vardı ve bu bataklıklar yerleşim yerlerine yakında olması mücadeleyi zorlaştırıyordu. Nusaybin'de vakaların artması üzerine özel idare bataklıkların kurutulması ve hastalığa sebep olan suların temizlenmesi emrini vererek yeni bir mücadele başlattı.⁵⁴ Sıtma konusunda sistemli bir yapının olmaması sıtmanın yeniden ortaya çıkışını sağlıyordu. Bu sebeple hükümet Mardin'de sıtma ile mücadele kapsamında 1944 Sıtma ile Mücadele Teşkilatını kurdu. Başkanlığına da Ferruh Niyazi

⁵³ 15 Eylül-5 Teşrin-i evvel İstanbul'da İnikad Eden Sıtma Mücadele Komisyonu Mukarrerâtı, Vilayet Matbaası, 1924.

⁵⁴ BCA, 490.01.652.172.1

Ayağlu getirildi. Teşkilat kapsamında Kızıltepe, Mazıdağı, Derik, Nusaybin'de de mücadele ekipleri meydana getirildi.

1944 yılında ise Sıtma ile Mücadele Teşkilatı kuyuların sivrisineklerden arındırılması için çalışma yürüttü. Özellikle Nusaybin'de sıtmanın yayılmasını sağlayan Çağçağ bataklığının temizlenmesi sağlanmış; Kızıltepe bölgesindeki köylerde içme suları Mardin Sıtma Mücadele Teşkilatı Başkanı Ferruh Niyazi Ayağlu'nun başkanlığındaki komisyon tarafından incelenmeye alındı.⁵⁵ Başkan Ferruh Niyazi Ayağlu öncülüğündeki ekip Mardin'deki derelere yakın olan tüm bataklığın kurutulması için emir verdi.⁵⁶ Öte yandan sıtmanın yoğun yaşandığı Nusaybin'de gezici bir hastane açıldı. Bu hastanelerde sıtma ilacı (kinin) dağıtımı da yapıldı. Aynı şekilde Mardin Halkevi'nde sıtmayla mücadele adı altında konferanslar düzenlendi. 1945 yılında hükümet 1945 yılında bakanlar kurulu kararıyla olağanüstü sıtma mücadelesinin Mardin'in de içerisinde bulunduğu birçok ilde yürütüleceğini ilan etti.⁵⁷

Çiçek Salgını

Variola isimli bir virüsün neden olduğu çiçek hastalığı, bulaştığı kişilerde ölüme sebep olan ciddi bir salgındır. Osmanlı Devleti'nin salgınla karşılaşması ise 1700'ler sonrasına rastlamaktadır. Sultan III. Ahmed'in çiçek hastalığından vefat ettiği belirtilmektedir.⁵⁸ Hastalığın salgın haline dönüştüğü tarih ise 1845 yılıdır. 1845 yılında çiçek salgını o kadar yayılmış ki hastanelerde yer kalmadığı ifade edilmiştir.⁵⁹ Hastalığın ciddi anlamda yayılması üzerine Avrupa'dan aşı istenmiştir.⁶⁰ Aşılama sayesinde salgın kontrol altına alınmıştır. Osmanlı Devleti çiçek salgınıyla mücadele kapsamında ilk aşılama çalışmalarının XIX. yüzyılda

⁵⁵ Sevilay Özer, "II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA ANADOLU'DA SITMA", edi: Şükran Köse- Çağrı Büke- Fevzi Çakmak- Eren Akçiçek, *Tarihsel Süreç İçerisinde Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 478.

⁵⁶ Özer, *a.g.m.*, s. 478.

⁵⁷ *T.C. Resmi Gazetesi*, 04. 04. 1945.

⁵⁸ Nuran Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", ed.: Said Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul, 2010, s. 121.

⁵⁹ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 122.

⁶⁰ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 11.

başlandığı ifade edilmektedir.⁶¹ Ayrıca mücadele kapsamında 1885 yılında hazırlanan nizamnameyle aşı zorunluluğu getirilmiştir. 1887 yılında da ikinci nizamnameyle çocukların derhal aşılması sağlandı. Öte yandan okullarda ortaya çıkan çiçek hastalığı sebebiyle zaman zaman okullar tatil edilmiştir.⁶²

Mardin’de çiçek hastalığının görülmeye başlaması, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrası yaşanan mülteci akınıyladır. Özellikle mültecilerin geçişi sırasında Diyarbakır, Mardin, Siirt, Van civarlarında çiçek hastalığına yakalanan kişilerden bahsedilir. 1905 yılında Mardin’de çocuklar arasında çiçek salgınına rastlanınca merkezden çiçek aşısı istenmiştir. 1906’de aşılama çalışmaları başlamış olup 8 Haziran 1907’de 596 çocuğun aşılandığı belirtilmiştir.⁶³ Osmanlı Devleti’nde Mardin vilayetinde çiçek salgını dolayısıyla ölümlerin gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda Osmanlı arşivlerine göre herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Cumhuriyet döneminde çiçek hastalığının yayılmasını önlemek amacıyla çalışma yürütüldü. Bu kapsamda 11 Kasım 1929’da çıkarılan 8546 Numaralı Kararname ile oluşturulan seyyar sağlık memurları vasıtasıyla aşılama çalışmaları başlatıldı.⁶⁴ Aşılama belli bir yol alınmasına rağmen çiçek hastalığı salgını Türkiye’nin Suriye ile komşu olması sebebiyle olası salgınların yayılmasının önüne geçilemedi. 1926 yılında Suriye’de başlayan çiçek salgını Anadolu’nun güney illerini tehdit etmeye başladı.⁶⁵ Özellikle bu konuda Mardin kenti tehlikeyi hissedenler arasındaydı. Çünkü salgın ilk etapta Mardin’in bazı köylerinde görüldü ve diğer bölgelere yayılmamasının önünde hiçbir engel yoktu. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili tarafından Başbakanlığa gönderilen şu uyarı çiçek salgınının yayılma boyutuna dikkat çekiyordu:

“1930 yılında Suriye’de salgın olarak devam eden çiçek hastalığı önce Mardin’de birkaç köyde başlayıp sonradan Urfa ve Gaziantep vilayetlerine ulaşmış burada da salgın şekline dönüşmeye başlamıştır.

⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1994, s. 104.

⁶² BOA, MF. İBT., 21-55/H-24-03-1305

⁶³ BOA.DH.MKT, 1771-75.

⁶⁴ BCA, 030.18.01/02.6.55.10.

⁶⁵ BCA, 030.18.01.02/6.55.10.

Bununla ilgili olarak bölgede aşılama yapılanması ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Bakanlık kurulunun 11 Kasım'da 1929 tarihli toplantısı sonucunda 8546 nolu kararnameye istinaden yeniden görevlendirilen seyyar Sıhhat Memurları vasıtasıyla çiçek hastalığı ile mücadeleye girişilmiştir. Önce Mardin'in Suriye sınırına yakın mücavir alanlardan başlanarak merkeze doğru taramalar yapılarak bütün köyler tek tek gezilip hastalığa karşı herkes aşılanmıştır. Mardin'de yapılan tarama ve aşılama faaliyeti devam ederken, Urfa ve Gaziantep illerinde de yine aynı şekilde Suriye sınırından başlanmak suretiyle bütün köyler mahalli Hükümet Tabipleri ve Sıhhat Memurları vasıtasıyla aşı faaliyeti başlatılmıştır. Bundan sonraki aşamada ise hastalığın yakınlık ya da ulaşım yoluyla bulaşma ihtimali olan yakın bölgelerinde aşılanmasına geçilmesi kararlaştırılmıştır. Mardin, Urfa ve Gaziantep ile sınırdaş olan Diyarbakir, Elazığ, Osmaniye, Malatya, Maraş ve Siirt illerinde de aşılama yapmak için hazırlıklar yapılmıştır. Hastalığın başlangıcından Mart 1930'a kadar olan süreçte hastalığın süreci ise şöyle gelişmiştir. Eylül 1929 Mardin'de 30 musap (bulaşma) bunlardan 6 kişi vefat, Birinci Teşrin 66 hasta, 18 vefat, İkinci Teşrin 1929'da Mardin'de 88 kişiye bulaşmış bunlardan 38 kişi vefat, Birinci Kanun 871 hasta 455 vefat etmiştir. 1930'da Mardin'de 82 kişiye bulaşmış bunlardan 40 kişi vefat etmiştir.”⁶⁶ Tüm bu süre boyunca merkezi hükümet Mardin'de yaklaşık 70 bin kişiye çiçek aşısı yaptırdı.⁶⁷

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti salgının diğer bölgelere sıçraması ihtimali üzerine Vekâlet Seyyar Emraz-ı Sariye Mütehasısı Doktor Vefik Vassaf Bey'i Mardin'e atadı.⁶⁸ Vassaf Bey hazırlamış olduğu raporda, çiçek salgının yayılma sebepleri ve yayılmanın önlenmesi için bir yol haritası belirledi.⁶⁹ Bu yol haritasına göre sınırla olan tüm ilişkilerin kesilmesi, aşılanmaya karşı olan kişilerin zorla aşılanması, aşı olmamak için dağlara kaçan kişilerin zorla getirilerek aşılanmaları için valiliğin sorumluluk alması istendi.⁷⁰

⁶⁶ BCA, 030.10.177/220.13.2.

⁶⁷ BCA, 030.10.177/220.13.2.

⁶⁸ Abdülaziz Kardeş, "Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele (1927-1952)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. VII, S. IV, 2020, s. 2369.

⁶⁹ BCA, 030.10/177.220.14.

⁷⁰ BCA, 030.10/177.220.14/1-2-3.

Cumhuriyet döneminin çiçek salgınıyla son mücadelesi ise 1942 yılıdır. Suriye merkezli olarak ortaya çıkan çiçek salgını başta Mardin olmak üzere güney illerimizi harekete geçirdi. Mardin dahil olmak üzere tüm güney illerimizde çiçek hastalığına yakalananların sayısı 796'dır.⁷¹ Bu hastalığa yakalananların birçoğu köyde yaşayanlardı. Mardin'de sadece bu rakam 649 iken bunlardan 5'i vefat etti.⁷² Hastalığın çalışanlar arasında yayılmasını önlenmesi için memur ve müstahdemlerin aşılınması istendi.⁷³ 1943 yılına kadar çiçek salgını Mardin'de kontrol altına alınmakla birlikte aşılama çalışmalarına devam edildi. 1943 yılı içerisinde çiçek salgınını önlemek adına belediye, halkevi ve sağlık müdürlüğü Mardin'de 835 kişiye çiçek aşısı yaptırdı.⁷⁴ Aynı şekilde cezaevlerine gidilerek mahkumlara çiçek aşısı yapıldı. 1945 yılında çiçek salgınına karşı 1860 çocuğa çiçek aşısı yapılarak hastalığın yayılması önlenmeye çalışıldı.⁷⁵

Trahom

Chlamydia trachomatis adlı virüsün göz çevresi ve içerisinde etkili olduğu ve körlükle sonuçlanan, insandan insana bulaşan bir salgın hastalıktır.⁷⁶ Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde etkili olan trahom salgını esas etkisini Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde göstermiştir. Örneğin Mısır'dan dönen Osmanlı askerleri içinde 2609 askerde trahom hastalığı tespit edilmiştir.⁷⁷ Genel olarak trahom, erken Cumhuriyet'in salgını olarak ifade edilen ve ülkenin güney illerinde etkisini sürdürmüş bir hastalık olarak bilinmektedir. 1924 yılında Sıhhat Vekili Refik Saydam hastalığın yayılmasını önlemek için çalışma başlatmıştır.

1925 yılında hükümetin salgına karşı ciddi bir mücadeleye başladığı belirtilmektedir. Buna göre kolera salgınında uygulanan

⁷¹ BCA, 030.10.0.0/177.223.16.

⁷² BCA, 030.10.0.0/177.223.16/2.

⁷³ BCA, 030.10.0.0/177.15.87/30.

⁷⁴ *Ulus Sesi*, 29.10.1943 s. 2.

⁷⁵ *Ulus Sesi*, 29.10.1944, s. 5.

⁷⁶ Naşid Sunay, *Trahom*, İdeal Matbaası, Ankara, 1945, s. 4.

⁷⁷ Yavuz Haykır-Uğur Canpolat, "İkinci Milli Türk Tıp Kongresi'nde Sunulan "Türkiye Trahom Coğrafyası" Raporu", edi: Ahmet Aksın- Yavuz Haykır- Filiz Yıldırım, *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı II*, Hiper yayın, İstanbul, 2019, s. 194.

kordon uygulaması, trahom salgını için de kullanılmıştır.⁷⁸ Birinci Milli Türk Tıp Kongresi'nde trahomla ilgili toplantılar gerçekleştirilmiş ve Dr. Refik Hüsnü Bey'in ülkenin trahom haritasının çıkarılması kararı alınmıştır. 11-13 Ekim 1927 yılında Ankara'da yapılan II. Milli Türk Tıp Kongresi, trahomla ilgili bildirimler etrafında şekillendi. *Trahom Coğrafyası* adlı sunumu gerçekleştiren Dr. Refik Hüsnü Bey, hastalığın çıkış sebebini, yayılmasını ve anatomisi hakkında bilgi vermiştir.⁷⁹ Refik Bey'in belirttiğine göre Mardin nüfusunun yüzde 57,9'u trahomludur.⁸⁰ Kongrede trahom hastalığının tedavi yöntemlerini ise Dr. Niyazi İsmet Gözcü anlatılmıştır.⁸¹ Raporlar neticesinde Sıhhat Vekaleti, trahomla mücadele kapsamında sabit ve seyyar teşkilatı oluşturulmuştur. Aynı şekilde trahomla mücadele kapsamında sağlık bütçesine 12 bin lira ek bütçe tahsis edilmiştir.⁸² 1930 yılına gelindiğinde Mardin'in de içerisinde bulunduğu birçok güney ilinde trahomun salgın oranı yüzde 90'lara dayanmıştır.⁸³

1934 yılında Mardin ve diğer bazı vilayetlerde trahomla mücadele kapsamında öğretmenlere trahomla mücadele için eğitim verilmiştir.⁸⁴ 1938 yılında Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, kararlı mücadeleleri sayesinde Mardin'de trahom salgınının yüzde 70 oranında azaldığını ifade etmiştir.⁸⁵ 1936 yılında Mardin'de 10 yataklı bir trahom dispenseri ve bir adet de trahom hastanesi açılmıştır.⁸⁶ Bu hastanelerde 1930-1938 yılları arasında yaklaşık 7 bin kişi ile ilgilenilmiştir. 1936'da yalnız 12 kişi, 1937 yılında 200, 1938 yılında ise 366 kişi ayakta tedavi edilmiştir.⁸⁷ 1939 yılında Mardin'in de içinde

⁷⁸ Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul, 2008, s. 133.

⁷⁹ 2. MTTK (11-13 Teşrievvel) Müzakeratı, Kader Matbaası, İstanbul, 1928, s. 7-11.

⁸⁰ Ahmet Rüştü, *Trahom Hastalığının Kesafet İtibariyle Suret-i Tevziini Gösterir Harita*, T.C. Sağlık Bakanlığı, Ankara, 1927.

⁸¹ 2. MTTK (11-13 Teşrievvel) Müzakeratı, Kader Matbaası, İstanbul, 1928, s. 11-29.

⁸² BCA, 30.18.1.1/20.45.3

⁸³ BCA, 030.10.0.0/177.220.17.

⁸⁴ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1934.

⁸⁵ Abdulaziz Kardaş, "Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Trahomla Mücadele", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XIII, S. 75, 2020, s. 281.

⁸⁶ BCA, 030.18.01.02/90.24.13.

⁸⁷ *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 364.

bulunduğu Urfa, Siirt'teki trahom hastanelerine 5'er yatak daha dahil edilmesi kararı alınmıştır.⁸⁸ Aynı şekilde köylerde seyyar teşkilatlardan yararlanarak salgın kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu teşkilatlar, özellikle trahomlu hastaların hastaneye gitmemesini önlemeye yönelikti. Buralarda ilk müdahalenin yapılıyor olması önem taşımaktadır.

Mardin trahom hastanesinden sorumlu Dr. Aziz Turak, Mardin'de trahom oranının yüzde 30'lara düştüğünü, salgını daha da azaltmak için mücadele ettiklerini belirtmiştir.⁸⁹ Ancak 1940 yılında Mardin trahom dispanserini denetlemeye gelen müfettişler, dispanserde hijyen ve sağlık koşullarının kötü olduğunu bu durumun hastaları kötü etkilediğini belirterek gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir.⁹⁰ Rapor sonrası hem dispanser hem de hastanede bir takım iyileştirme çalışmaları faaliyete geçmiştir. 1944'te Mardin trahom hastanesinde 2896 trahomlu ve 158 trahomsuz olmak üzere 4414 vatandaş muayene olduğu belirtilmiştir.⁹¹ 1945 yılında Midyat'ta trahom dispanseri açılmıştır. 1950'lere gelindiğinde trahom salgını önemli ölçüde kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu konuda halkın bilinçlenmesi, devletin trahom salgınına karşı ciddi mücadele anlayışı ve tedavi yöntemlerinde iyileşme etkili olmuştur. Trahom salgınının kontrol altına alınmasında yapılan ameliyatlara, çevre koşullarının ve en önemlisi bulaşıcılığı artıran sebeplerin azaltılmasında etkisi vardır.

Şark Çıbanı, Verem, Tifüs

Şark çıbanı, nehir kenarlarında yaşayan kişilerde leishmania cinsinde bulunan parazitleri taşıyan kum sineğinin kişileri ısırmasıyla oluşan bir tür deri hastalığıdır. Şark çıbanı, Mardin çıbanı, Urfa çıbanı ya da Mısır çıbanı olarak da adlandırılır.⁹² Ancak şark çıbanı eldeki belge ve basından alınan malumatta çıbanın Mardin'de çok fazla yayılmadığını göstermektedir. Verem konusunda ise Mardin'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin veremin Mardin'de yayılmasını önlemek için şube açtığı ve hastalığın yayılmasını önlemek için mücadele ettiği

⁸⁸ *Akşam*, 29 Temmuz 1939.

⁸⁹ *Yenisabah*, 28 Mart 1939.

⁹⁰ *BCA*, 490.01/688.337.1.

⁹¹ *Ulus Sesi*, 29.10.1944, s. 4-5.

⁹² Ali Rıza, *Şark Çıbanı ve Tedavisi*, Kader Matbaası, İstanbul, 1931, s. 11.

belirtilmektedir.⁹³ Diğer salgınlarda olduğu gibi tifüs ve tifo da Mardin'de sıklıkla görülmeyen ya da salgına dönüşen bir durum oluşmamıştır.

Sonuç

Salgın hastalıklar kavramı, insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanların doğayla olan ilişkisi boyutunda salgına dönüşen birçok hastalık meydana gelmiştir. Özellikle son olarak ortaya çıkan Covid 19 salgını, dünya genelinde salgın hastalıklara olan ilgiyi beraberinde getirmiştir. İnsanların çaresizce evine kapandığı, ilaç firmalarının salgına karşı aşı mücadelesi, salgın hastalıklar konusuna yönelik ilgiyi biraz daha arttırmıştır. Bu çalışmanın geneli de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mardin'de görülen salgın hastalık ve bunlara yönelik tedbirleri içermektedir. Mardin kenti, Suriye ve Irak'a olan yakınlığı sebebiyle birçok salgın hastalığın Anadolu'ya taşınmasında kilit bir noktada yer almaktadır. Çalışmanın en önemli sonuçlarından biri bahsi geçen ülkelerden Mardin kenti yoluyla Anadolu'ya taşınan salgın hastalıkların, gelişimi etkisi ve neticelerine yöneliktir. Hem Osmanlı hem de Türkiye Cumhuriyeti, Suriye'den Mardin kentine doğru uzanan salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için birçok kez genellikle de aynı metotları kullanmıştır. Bu metotlar arasında sınırın kapatılması, kordon uygulaması ve ticaret yasağıdır. Bu önlemler bazen işe yarsa da bazen de sonuçsuz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü bölgelerde salgın hastalıklara karşı hem aşı çalışmaları hem de karantina uygulamasıyla birlikte salgına sebep olan ana sebeplerin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar dünyayla eş zamanlı olmasına rağmen çoğu kez bu hastalıklar karşısında Osmanlı Devleti ya zayıf düşmüş ya da çaresizce hastalığın endemiye dönüşmesini beklemiştir. Osmanlı döneminde Mardin kentinde görülen salgın hastalıkların tümü olmasa da bazı hastalıklar, Cumhuriyet döneminde aynen devam etmiştir. Mardin

---

⁹³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından, 1927, s. 1097.

kentinde görülen en önemli salgın hastalıklar, kolera çiçek hastalığı ve vebadır. Cumhuriyet döneminde ise trahom salgınıdır. Cumhuriyet döneminde trahom salgınına karşı kapsamlı bir çalışma yürütülmüştür.

Sonuç olarak Mardin kentinde yaşanan salgın hastalıkların ana sebebi Suriye ile sınır komşusundan dolayı değildir. Bazı hastalıkların ana sebebi, kentte yaşanan fiziksel alt yapı sorunudur. Bu duruma örnek çiçek ve kolera salgını gösterilebilir. Osmanlı Devleti bu salgına karşı daha az korunaklı iken, Cumhuriyet rejimi hastalıkların ana sebeplerine inerek hastalığın oluşum sebepleri üzerinde durarak bu hastalıkların ortadan kaldırılmasına yönelik daha yoğun çaba göstermiştir. Bu çabaların başında bataklıkların kurutulması, temiz su temini gösterilebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

Sürelî Yayınlar

Akşam
Cumhuriyet
T.C. Resmi Gazete
Ulus Sesi
Yeni Sabah

Kitap ve Makaleler

15 Eylül-5 Teşrin-i Evvel İstanbul'da İnikad Eden Sıtma Mücadele Komisyonu Mukarrerâtı, İstanbul 1924.

2. Mttk (11-13 Teşrievvel) Müzakeratı, İstanbul 1928.

Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, İstanbul 2007.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1994.

Altan, Bilal, XIX. Yüzyıl Sonlarında Cizre'de Kolera Salgını ve Yol Açtığı Tahribat. *Mukaddime*, 10/1 (2019), s. 37-52.

Arak, F. Şamil, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26 (1991) s. 27-57.

Asan, Hakan, Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını. *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, (2017), Diyarbakır, s. 349-361.

Aydın, Suavi,- Emiroğlu, Kudret, - Özel, Oktay, - Ünsal, Süha, *Mardin (Aşiret-Cemaat-Devlet)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

Atkinson, John, "The Plague Of 542: Not The Birth Of The Clinic", *Acta Classica*, XVI (2002), s. 1-18.

Battal, Emine, "Yeni Dinî Hareketlerin Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri Karşısındaki Tutum Ve Davranışları", *Oksident*, 3/2 (2021), s. 157-179.

Bulmus, Birsan, *Plague, Quarantines And Geopolitics In The Ottoman Empire*, Edinburgh 2012

Dolapönü, Hanna, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972.

Fidan, Giray-Tang, Guoazhong Çin Tarihinde Salgınlar (M.Ö. 1600-M.S. 1911). *Toplumsal Tarih*, 317 (2020) s. 58-65.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.

Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, İstanbul 1939.

Haykır, Yavuz-Canpolat, Uğur, " İkinci Milli Türk Tıp Kongresi'nde Sunulan "Türkiye Trahom Coğrafyası" Raporu", Ahmet Aksın, Yavuz. Haykır, Filiz Yıldırım, *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağan* İstanbul 2019, s. 191-232.

Jackson, Mark, *The Routledge History Of Disease*, London 2017

Kardaş, Abdulaziz, "Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele (1927-1952)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VII/IV (2020), s. 2355-2385.

Kardaş, Abdulaziz Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Trahomla Mücadele. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XIII/75 (2020), s. 276-285.

Keskinbora, Kadircan "Osmanlı Ülkesine Abd Nüfuzu Yerleştirme Aracı: Tıbbi Misyonerlik", *Turkish Studies*, 13/16 (2018), s. 151-170.

Kılıç, Orhan, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004

Lacroix, Lacroix, *All About Pandemics*, Delhi 2012.

Marble, Allan Everett, *Surgeons, Smallpox, And The Poor*, London 1993.

Mcevedy, Colin, "The Bubonic Plague", *Scientific American*, 258/2 (1988), s. 118-123.

Morris, Robert, *Cholera 1832 The Social Response To An Epidemic*, Newyork 1976.

Nasıroğlu, Mehtap, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin Ve Hasankeyf)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2010.

Nayir, Şeyhmus, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Orat, Jülide Akyüz- Celik, Fadimana, Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/ (2011), s. 73-95.

Özcoşar, İbrahim, "19. Yüzyılda Mardin Nüfusu", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2006, s. 791-802.

Özer, Sevilay, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'da Sıtma", Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, *Tarihsel Süreç İçerisinde Anadolu'da Sıtma*, Ankara 2018, s. 463-490.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, İstanbul 1997.

Retief, F. Pieter, "The Epidemic Of Justinian (Ad 542): A Prelude To The Middle Ages", *Acta Theologica Supplementum*, 26/2 (2005), s. 115-127.

Rıza, Ali, *Şark Çıbanı ve Tedavisi*, İstanbul 1931.

Rüştü, Ahmet, *Trahom Hastalığının Kesafet İtibariyle Suret-i Tevziini Gösterir Harita*, Ankara 1927

Sunay, Naşid. *Trahom*. Ankara 1945.

Süey, Midhat, *Sıtma Çalışması Albümü*, İstanbul 1953.

Temel, Mehmet, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, İstanbul 2008.

Tuna, Serhat Aras, Osmanlı Devleti Döneminde Mardin'de Modern Belediyecilik Faaliyetleri. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, V/II (2021), s. 159-178.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Ankara

Unat, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji Viroloji*, İstanbul 1970.

Ünver, A. Süheyl, *Türkiye'de Veba (Taun) Tarihi Üzerine*, İstanbul 1935.

Yıldırım, Nuran, "Salgın Afetlerinde İstanbul", edi Said Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 109-184.

Extended Abstract

Epidemics are one of the issues that societies and states have faced throughout the historical process and have been so helpless. Although the nature of epidemics is not known since they first emerged, epidemics have been on the agenda since ancient times due to the fact that they cause emotional depressions such as fear, horror and loneliness in people. The formation of modern states paved the way for the rapid increase in population and the increase of epidemic diseases. This variation led to the failure of all interventions in the habitat of the bacteria and the rapid spread of the epidemic. Many states have been affected by these epidemics. The Ottoman Empire was also among the states affected by epidemic diseases.

In the emergence and spread of epidemics, the Ottoman Empire's presence on trade and migration routes, as well as the wars it entered, were effective. The spread of many epidemics from the Middle East to Anatolia was inevitable. The provinces located in the border regions were the most affected by the epidemic diseases. Among these provinces was Mardin, which is close to Iraq and Syria.

In the historical process, besides being the center of many civilizations, Mardin was one of the centers where many epidemics spread. The extent of the epidemic experienced in Mardin during the transition period from the Ottoman Empire to the Republic has deeply affected the social, religious, economic and sociological structure. Among the epidemics, plague and cholera were the most effective in Mardin. It is stated that due to the plague epidemic, people migrated to distant lands in Mardin, and there was a long silence in the city. Considering the course of the plague in Mardin, there were two plague epidemics in 1705 and 1798, and seven plague epidemics in 1800, 1815, 1816, 1822, 1827, 1831 and 1848, due to the general structure being located at the crossing point of Syria. It is understood that the plague epidemic that occurred on June 4, 1905 left significant damage in Mardin. It is stated that forty-fifty thousand liras worth of pain and tithe were damaged due to the seriousness of the damage. It was urgently requested that a doctor be sent and necessary measures be taken so that the population would not perish any more.

Another epidemic that is effective in Mardin is cholera. The biggest and most painful picture of cholera in Mardin has been experienced since 1889 and in the epidemic that lasted for about two years. The cholera epidemic, in which deaths occur almost every day, affected Mardin more than other provinces. It is understood that in the epidemic that emerged in 1890, the Ottoman State administration provided medical and medicine aid to Mardin. The state frequently asked regional governors for information about the course of the disease and the measures taken. In the same way, it is understood that the governors were frequently warned from the headquarters to pay attention to the observance of the cleaning rule in order to end the disease. The cholera epidemic lasted for about two years. The cholera epidemic, which emerged in 1895, was less contagious than other epidemics. Until 1895, no news or information about a cholera epidemic could be reached. Due to the cholera epidemic that emerged in Diyarbakır in 1895, the state decided to cover the expenses of the tahaffuzhane and the hospital for the poor, and the salaries of the civil servants, especially in Mardin. He received support from the municipality in the fight of the Ottoman Empire against the epidemic in Mardin. Municipal services in Mardin at least tried to fight against cholera in harmony with the local administrative authority. The municipality has generally been effective in the execution of cleaning works, as Tuna stated. Cleaning works have tried to prevent the spread of the epidemic by collecting the garbage accumulated in the city and in the districts. Missionaries also provided serious support against the cholera epidemic. One of the missionaries, who has an important support in the treatment of patients, Dr. Daniel Thom was awarded a medal. Due to the improvement of vaccination studies, the success of the quarantine application, and most importantly, the city's resistance to cholera, after the end of the First World War, no information was found about those with cholera or those who died from cholera. In the Republican period, the border gates were closed due to the cholera epidemic in Iraq in 1927, and the Ministry of Health established a station in Nusaybin and sent specialist doctors and equipment. Thus, they tried to prevent the spread of the disease towards Turkey. Likewise, due to the epidemic that broke out in Egypt in 1947, it was decided to close all connections with Egypt and the

Hejaz, as well as banning the convoys going on pilgrimage from Turkey. After the epidemic was seen in Syria, the borders with Nusaybin, Akçakale and Çobanbey, which are connected with Syria, were also closed. The last news about cholera in the Archives of the Republic took place in 1972. According to the document in 1972, after the cholera epidemic was seen in some villages of Turkey and neighboring Syria, the Ministry of Health stated that the border gates of Nusaybin, Cilvegöz, Yayladağı would not be allowed to enter and exit and that the border gates were closed.

Another common epidemic in Mardin is malaria. According to a document in 1890, it was stated that malaria was found in the examinations carried out in the region between Diyarbakır and Cizre. The malaria epidemic, which is called morbid malaria, has intensified in Mardin, especially with the problem of immigrants after the Balkan wars. According to Midhat Süyev's Malaria Study Album, it is understood that 80 percent of Mardin's population had malaria between the years 1914-1927. As a result of both the law and the reports prepared, the government immediately got to work. In line with this purpose, studies were initiated to drain the swamp between the regions where Turkey is exposed to malaria and the Mardin Kızıltepe District Şahres Village and Avinei Kebir Village. Although the total fight against malaria was successful, it was difficult to say that it was successful in Nusaybin. Upon the increase in the cases in Nusaybin, the special administration gave the order to dry the swamps and clean the waters that caused the disease, and the struggle accelerated. The absence of a systematic structure on malaria caused malaria to re-emerge. For this reason, the government established the 1944 Malaria Organization in Mardin as part of the fight against malaria. Ferruh Niyazi Ayağlı was appointed as its chairman. Its branches covered the districts of Kızıltepe, Mazıdağı, Derik, and Nusaybin.

In 1944, work was carried out to purify the wells of the malaria fighting organization from mosquitoes. Especially in Nusaybin, the Çağçağ swamp, which caused the spread of malaria, was cleaned; Drinking water in the villages in the Kızıltepe region was examined by the commission chaired by Mardin Malaria Fighting Organization

Chairman Ferruh Niyazi Ayağlu. The team led by President Ferruh Niyazi Ayağlu was ordered to drain the entire swamp close to the streams in Mardin. On the other hand, a mobile hospital was opened in Nusaybin, where malaria is intense. Malaria medicine (quinine) was also distributed in these hospitals. Likewise, conferences were held in the Mardin Community Center under the name of combating malaria. In 1945, the government declared that the extraordinary malaria fight would be carried out in many provinces, including Mardin, with the decision of the Council of Ministers in 1945.

Smallpox epidemic is another disease seen in Mardin. The onset of smallpox in Mardin is due to the influx of refugees after the 1877-1878 Ottoman-Russian war. In particular, people who contracted smallpox in the vicinity of Diyarbakır, Mardin, Siirt, and Van during the transit of refugees are mentioned. When a smallpox epidemic was found among children in Mardin in 1905, smallpox vaccination was requested from the center. Vaccination studies started in 1906 and it was stated that 596 children were vaccinated on 8 June 1907. According to the Ottoman archives, there is no information about whether there was a death due to a smallpox epidemic in Mardin during the Ottoman Empire.

During the republican period, an extraordinary situation occurred in order to fight against other epidemics and to prevent the spread of smallpox. In order to overcome this, vaccination studies were initiated by mobile health officers created with the Decree No. 8546, which was issued on November 11, 1929. Despite some progress in vaccination, the smallpox epidemic caused possible epidemics to spread due to Turkey's neighbor with Syria. The smallpox epidemic that started in Syria in 1926 began to threaten the southern provinces of Anatolia. Especially in this regard, the province of Mardin was in a troubled position. Because the epidemic was seen in some villages of Mardin in the first place. However, it was brought under control thanks to the measures taken. The last struggle of the republican era with the smallpox epidemic was in 1942. The smallpox epidemic originating in Syria has alerted our southern provinces, especially Mardin. The number of people infected with smallpox in all our southern provinces, including Mardin, is 796. Most of the people who contracted this

disease were villagers. While this figure was only 649 in Mardin, 5 of them died. In order to prevent the spread of the disease among the employees, it was requested that the officers and employees be vaccinated. Although the smallpox epidemic was brought under control in Mardin until 1943, vaccination studies continued. In 1943, the municipality, community center and health directorate had 835 people vaccinated against smallpox in Mardin in order to prevent the smallpox epidemic. In the same way, smallpox vaccination was given to the prisoners by going to the prisons. In 1945, 1860 children were vaccinated against the smallpox epidemic to prevent the spread of the disease.

The last epidemic in Mardin is trachoma. The epidemic, which emerged as a kind of blindness, had a serious impact in Mardin. In 1934, within the scope of combating trachoma in Mardin and some other provinces, teachers were trained to combat trachoma. In 1938, First General Inspector Abidin Özmen stated that the trachoma epidemic in Mardin decreased by 70 percent thanks to determined struggles. In 1936, a 10-bed trachoma dispensary and a trachoma hospital were opened in Mardin. In these hospitals, approximately 7 thousand people were taken care of between the years 193-1938. Only 12 people were treated in 1936, 200 in 1936, and 366 in 1938. In 1939, it was decided to add 5 more beds to trachoma hospitals in Urfa and Siirt, including Mardin. In the same way, it was tried to control the epidemic by making use of mobile organizations in the villages.

Araştırma Makalesi

II. Abdülhamit Döneminde Yasaklanan Haritalar

Hasan Taner Kerimoğlu*

(ORCID: 0000-0001-8636-2253)

Makale Kabul Tarihi

Makale Gönderim Tarihi

24.02.2023

13.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kerimoğlu, H. T., "II. Abdülhamit Döneminde Yasaklanan Haritalar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 528-570.

APA: Kerimoğlu, H. T. (2023). II. Abdülhamit Döneminde Yasaklanan Haritalar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 528-570.

Öz

Haritalar, milliyetçi hareketler açısından büyük öneme sahiptir. Çünkü haritalar hem vatanın temsilini sağlar hem de siyasî mesaj içerirler. 19. yüzyılda birçok milliyetçi hareketle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, haritalarla ilgili önlemler almıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde birçok haritanın yayınlanması veya ülkeye girişi engellenmiştir. II. Abdülhamit yönetimi, ayrılıkçı mesajlar içeren veya Osmanlı Devleti'nin egemenliğine tehdit oluşturan haritaları yasaklamıştır. Yasaklanan haritaların önemli bir bölümü Makedonya, Girit veya Ermenistan ile ilgilidir. Ayrıca II. Abdülhamit yönetimi, Osmanlı ülkesiyle ilgili izinsiz harita çıkarılmasını da engellemiştir. Bu makalede II. Abdülhamit döneminde yasaklanan haritalar incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haritalar, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit, yasaklar, Girit.

---

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye, taner.kerimoglu@deu.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Graduate School of Atatürk Principles and History of Turkish Revolution, Republic of Türkiye.

Maps Banned During the Period of Abdulhamit II

Abstract

Maps play a significant role in nationalist movements as they serve both as a representation of the homeland and a tool for conveying political messages. In response to the rising nationalist movements in the 19th century, the Ottoman Empire took measures to regulate maps. During the reign of Abdülhamit II, many maps were prohibited from publication or entry into the country. The administration of Abdülhamit II specifically banned maps that contained separatist messages or posed a threat to the sovereignty of the Ottoman Empire. The majority of these prohibited maps pertained to Macedonia, Crete, or Armenia. Additionally, the unauthorized mapping of the Ottoman Empire was restricted. This article explores the maps that were banned during the reign of Abdülhamit II.

Keywords: Maps, Ottoman Empire, Abdülhamit II, prohibits, Crete.

Giriş

Osmanlı Devleti açısından 19. yüzyıl, modernleşme sürecinin hız kazandığı bir dönem olmasının yanı sıra milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin de yaygınlaştığı bir tarihsel süreci oluşturur. Hatta bir bakıma Osmanlı modernleşmesi, öncelikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını etkisi altına alan milliyetçi düşünce ve hareketlerin etkisini azaltmak amacıyla uygulamaya konulmuştur. Osmanlı reformcularının nihai hedefi, ülkedeki tüm unsurların devlete olan bağlılıklarını güçlendirerek bir “Osmanlı kimliği” yaratmak ve böylece ayrılıkçı düşüncelerin imparatorluğun varlığını tehdit etmesine engel olmaktı.

Osmanlı yönetimi, üzerinde hüküm sürdüğü topraklardaki egemenliğine tehdit oluşturan bu ayrılıkçı hareketlere karşı mücadelesini, yalnızca sınır boylarında veya diplomasi alanında değil, semboller ve imgeler düzeyinde de yürütmek durumunda kalmıştır. Çünkü bilimsel ve teknolojik gelişmeler, ulaşım ve iletişim olanaklarının çeşitlenmesi, basın ve yayıncılık alanındaki ilerlemeler, bilginin paylaşılmasını hızlandırırken başta milliyetçilik olmak üzere modern siyasal hareketlerin gereksinim duyduğu grup kimliğinin güçlenmesine katkı sağlamıştır. İlk olarak Sırp ve Yunanlar arasında başlayan “millî

uyaniş”, 19. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun bünyesindeki diğer etnik ve dinsel unsurları da etkisi altına alarak siyasal birer harekete dönüşmüştür. Dolayısıyla Bâbîâlî, “Osmanlılık” kimliğine tehdit oluşturan, “anasır-ı Osmanîye” arasında ayrılıkçı düşüncelerin yayılmasına yol açan yazılı veya görsel eserleri yasaklama yoluna gitmeye başlamıştır. Bu kapsamda, kitaplar, risaleler, resimler, tasvirler ve haritalar da yasaklanan eserler arasında yer almaktadır. Bu makalede, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti’nin yasakladığı haritaları ve bu yasakların ardındaki nedenleri incelemeyi amaçlamaktayız. Ayrıca Osmanlı ülkesinin belli bir bölümünün veya tümünün izinsiz olarak haritasını çıkarma girişimleri karşısında Osmanlı yönetiminin tavrının ne olduğunu ortaya koymak bu çalışmanın bir diğer hedefi olacaktır. II. Abdülhamit yönetimince haritalarla ilgili olarak alınan yasak kararlarının izlenen devlet politikasıyla ilişkisini değerlendirmek de bu makalenin amaçları arasındadır.

Milliyetçi Hareketler ve Modern Devletler Açısından Haritaların Önemi

İnsanlık tarihi göz önüne getirildiğinde milliyetçilik düşüncesinin ve ulus-devlet olgusunun modernleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülür. Yeni bir aidiyet hissi uyandıran milliyetçilik, din veya hanedan odaklı siyasal birimleri ortadan kaldırarak ulus-devlet olgusunu ortaya çıkarmıştır. Dünyadaki çeşitli toplumlar tarafından taklit edilen milliyetçilik düşüncesi, girdiği coğrafyalarda farklı renk ve şekillere bürünmüştür. Milliyetçilik, siyasî bir harekete dönüşmesinin yanı sıra toplumların sosyal, kültürel ve iktisadî yapılarında da büyük bir değişimi beraberinde getirmiştir.

Milliyetçiliğin ortaya çıkış sürecini ele alan ünlü çalışmasında Benedict Anderson, modernleşme sürecinin dinî aidiyet hissini zayıflattığını, zaman kavramında büyük bir değişime neden olduğunu, Latincenin önemini yitirmeye başlamasıyla birlikte ulusal dillerin ön plana çıktığını ve gelişen “matbûat kapitalizmi” sayesinde de giderek genişleyen bir okur-yazar kitle arasında bir millete ait olma duygusunun yeşerdiğini belirtir¹. Küçük bir okur-yazar kitle ile sınırlı olan bu düşünce,

¹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul, 2011.

gelişen ulaşım ve iletişim olanakları sayesinde giderek yaygınlaşmaya başlar. Millî bilincin uyandığı toplumlarda tarih, dil, din, toprak, siyasî kurumlar ve semboller aracılığıyla ortak bir kültür yaratılmaya çalışılırken böylece grup birlikteliğinin oluşturulması hedeflenir². Milliyetçi önderler ulusal kimliklerin inşası sürecinde, tarih kitaplarından edebiyat ürünlerine, tarihsel anıtlardan müzelere, tiyatro eserlerinden folklor ürünlerine kadar geniş bir yelpazede yer alan araçları kullanarak söz konusu milletin geçmişten günümüze gelen ezeli ve ebedî bir bütün olduğunu kanıtlama çabası içine girerler³.

Milliyetçiliğin tanımı, ilk olarak hangi ülkede ortaya çıktığı veya türleri konusunda çok farklı görüşler ileri sürülse de⁴ milliyetçilik üzerine çalışan araştırmacıların üzerinde hemfikir olduğu konulardan birisi millî bilincin ortaya çıktığı toplumların kendilerine ait bir “vatan” arayışı içine girdiğidir. Çünkü belirli tarihsel ve kültürel değerleri paylaşan ve kendi kendini yönetme iddiasıyla ortaya çıkan topluluğun yerkürede özgür ve egemen olarak yaşamını sürdürebilmesi, belli bir toprak parçasını sahiplenmesiyle mümkündür. Behlül Özkan’ın sözleriyle “ulus-devlet paradigmasının elzem bir parçası olup halk ile toprak arasındaki bağlantıyı kuran vatan kavramı, kutsal toprağa ait olma hissini yaratarak ve tahayyül edilmiş sınırları gerçek sınırlara dönüştürerek ulusal kimliği, belirli bir toprağa sahip olma niteliğini kazandırır”⁵.

Ancak modern bir aidiyet hissi olan milliyetçilik gibi vatan kavramı da tahayyül edilmiştir. Milliyetçi hareketlerin gelişim sürecine bakıldığında, vatanın sınırları ve bu sınırlar dâhilinde kimlerin yaşayacağını çoğu zaman belirsiz olduğu ve “uluslar arenası”nda yer alan diğer milletlerle gerçekleştirilen mücadelelerin sonucunda belirlendiği görülmektedir. Millî harekete önderlik eden seçkinler, kendi milletlerine ait olduğunu düşündükleri vatani ve sınırlarını belirleyerek millî hareketin siyasî hedefini saptamışlardır. Hayal edilmiş bu sınırlar, çoğu zaman geçmişteki bir krallık veya siyasal birimin, topluluğun kolektif hafızasında yer alan anılarına dayandırılmıştır. Dolayısıyla vatan

² Elçin Aktoprak, *Devletler ve Ulusları*, Ankara, 2010, s. 23.

³ Anne-Marie Thiesse, *Ulusal Kimliklerin İnşası*, İstanbul, 2021.

⁴ Milliyetçilikle ilgili belli başlı teoriler hakkında bilgi için bkz. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara, 2015.

⁵ Behlül Özkan, *Türkiye’de Millî Vatanın İnşası*, İstanbul, 2019, s. 9-10.

kavramının toplumsallaşması “yukarıdan aşağıya” doğru bir süreç izlemiştir.

Avrupa’daki millî hareketlerin ve özellikle de “küçük millet”lerin oluşumunu karşılaştırmalı olarak inceleyen Miroslav Hroch, bu konuda üç aşama olduğundan söz eder: A evresi (akademik ilgi dönemi), B evresi (yurtseverlik ajitasyonu dönemi) ve C evresi (millî hareketin kitleleşmesi dönemi)⁶. Hroch’un B evresi olarak tanımladığı yurtseverlik ajitasyonu döneminde, millî harekete yön veren siyasal seçkinler veya kurumlar, idealize edilen vatani siyasî propaganda, eğitim kurumları, millî edebiyat, imgeler ve semboller yardımıyla topluluğun üyelerine aşlamaya başlamışlardır. Millî hareket, kendine ait bir devlet kurmayı başardıktan sonra da devletin ideolojik araçlarını kullanarak vatan kavramının toplumsallaşmasına devam etmiştir.

Milliyetçi hareketler, üzerinde hak iddia ettikleri toprakların tarihsel ve demografik açıdan kendilerine ait olduğunu kanıtlayabilmek ve söz konusu milletin o topraklardaki “ebedîliğini” ortaya koyabilmek için tarih kitaplarından, nüfus istatistiklerinden, arkeolojik kalıntılardan ve haritalardan yararlanırlar. Çünkü haritalar hem bütünlüklü bir fizikî temsil hem de siyasî bir imge sunmaktadır⁷. Söz konusu milletin yaşadığı vatanın sınırlarını ve “biz”e ait olanı resmeden haritalar, “ötekiler”in de kimler olduğunu ortaya koyar. Siyasî haritalar, millî duygu ve düşünceleri canlandırarak aidiyet hissini güçlendirir ve ortak bir grup kimliğinin şekillenmesine katkıda bulunur.

Modernleşme öncesinde ticarî veya askerî kaygılarla ve sınırlı bilgiyle oluşturulan haritalar, daha çok yereldi ve herhangi kesin bir sınır belirleme amacı gütmeksizin kimin nerede yaşadığını kabaca gösterirdi⁸. Okuma-yazma oranının son derece düşük olduğu modernleşme öncesinde haritalar denizciler, askerler veya devlet yöneticileri gibi meslek grupları tarafından kullanılırdı. Ancak modern devletlerin kurulmaya başlaması ve egemenliğin tanımında ortaya çıkan değişim, haritalara yeni bir boyut kazandırdı. Sahip olduğu topraklar üzerindeki egemenliğini ve iktidarını perçinlemek isteyen modern devletler,

⁶ Miroslav Hroch, *Avrupa’da Milli Uyanış Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, İstanbul, 2011, s. 51.

⁷ Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane’den Vatan’a*, İstanbul, 2011, s. 64.

⁸ Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, İstanbul, 2012, s. 18.

sınırların kesin hatlarla ve milliyet ilkesine göre belirlendiği standart haritalar oluşturmaya başladılar. Bilimsel ve teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, gerçeğe daha yakın haritaların yapılmasına yardımcı olurken okuma-yazma oranının artması ve kitlesel eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte harita yapımında büyük bir artış yaşandı. Calhoun'un da dikkat çektiği gibi 19. yüzyılda *“yeni baskı sistemlerinin de yardımıyla haritalar daha kolay edinilebilir hale geldi ve kişinin hem kendi ülkesine hem de ülkesinin ulus-devletler sistemindeki yerine ilişkin gündelik bilincinin inşasında daha büyük bir rol oynamaya başladı”*⁹. Bu nedenle haritanın tarihini, modern dünyadaki ulus-devletlerin doğuşundan ayrı olarak değerlendirmek mümkün değildir¹⁰.

Avrupa'da millî uyanışın ivme kazandığı 18. yüzyıldan itibaren haritalardan ticari ve askeri “hizmet”lerinin yanı sıra belli bir millet ve vatana ait olma duygusunu da uyandırması bekleniyordu¹¹. Yükselen milliyetçilik dalgası, harita üretim ve kullanımını beslemekteydi. François Georgeon'un sözleriyle *“Milliyetçiliğin tarihi, haritaların ve simgesel temsillerin gelişmesiyle çağdaştır. Harita, gerçeklerin simgesel temsili olmakla kalmaz, düşleri desteklemeye de yarar”*¹². Siyasal mesajlar içeren veya “millî düşleri” besleyen haritalar, 19. yüzyılda giderek yaygınlaştı ve daha görünür hale geldi. Okul, kütüphane, kafe gibi kamusal mekânlarda veya gazete ve kitap gibi yayınlarda sık sık karşılaşılan haritalar, vatanın görsel bir temsilini sunarak ulusal kimliğin toplumsallaşmasına katkı sunmaya başladılar. Ulusal marş ve bayrakla birlikte ulus-devletin alamet-i farikalarından birisi haline gelen haritalar, 19. yüzyıldan itibaren giderek önem kazanmaya başlayan coğrafya eğitiminin de vazgeçilmez bir parçası haline dönüştü. Ders kitapları veya atlaslarda yer alan haritalarla genç kuşaklara “anavatanın” kutsiyeti ve ulusun tarihsel serüveni öğretilmeye başlandı. Ayrıca haritalardaki farklı

⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰ J.B. Harley, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, Baltimore and London, 2001, s. 59.

¹¹ Avrupa'daki milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı ve haritalara yansımaları konusunda bkz. Michael Wintle, “Emergent Nationalism in European Maps of the Eighteenth Century”, *The Roots of Nationalism*, (Ed. Lotte Jensen), Amsterdam, 2016, s. 271-287.

¹² François Georgeon, “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler Suyu Arayan Adam'ı Yeniden Okurken”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Milliyetçilik*, IV, İstanbul, 2002, s. 36.

renklendirmelerle ulusun “acı” veya “gururu”nun, gözlemleyenin zihninde iz bırakacak biçimde yer etmesine özen gösterilmekteydi. Örneğin Fransız okullarındaki haritalarda Alsace-Lorraine bölgesinin matem rengi olan mor ya da gri ile gösterildiği görülmekteydi¹³. Böylece bu derin acı karşısında, gözlemleyenin harekete geçerek “millî dava” uğrunda mücadeleye katılması isteniyordu. İmparatorluk devletleri ise sömürgelerini haritada imparatorluğun rengine boyuyorlardı. Londra’nın imparatorluk haritalarında Britanya sömürgeleri genellikle pembe-kırmızı, Fransa’nınkiler mor-mavi, Hollanda’nınkiler sarı-kahverengiydi¹⁴. Dolayısıyla haritalar, içinde yaratıldıkları toplumların dünya görüşüne ayrıcalıklı bir erişim olanağı sunan¹⁵ eserlere dönüştüler.

Birçok araştırmacının da dikkat çektiği gibi¹⁶ haritalar aynı zamanda, taşıdıkları siyasî imgeler nedeniyle modern devlet iktidarının sembollerinden birisi haline gelmiştir. Benedict Anderson, nüfus sayımı ve müzenin yanı sıra haritanın sömürge devletinin üç iktidar kurumundan biri olduğunu söyler. Ona göre bu üç kurum, birlikte sömürge devletinin mülkünü, bu mülkün coğrafyasını, yönetilen insanların doğasını ve eskiliğinin meşruluğunu nasıl hayal ettiğini şekillendirmişti¹⁷. Kendi sınırları içerisinde egemen ve rakipsiz bir iktidar mekanizması kurma hedefinde olan modern devletler, bu iktidara tehdit oluşturabilecek tüm girişimleri bertaraf etmek zorundadır. Modern devletler, Orta Çağ’daki durumun aksine, egemenliklerini paylaşmaktan veya güçlerinin sınırlandırılmasından kaçınırlar. Dolayısıyla modern devletler, iktidarlarını sorgulayan veya meşruiyetlerine tehdit oluşturan

¹³ Emmanuelle Loyer, *Avrupa’nın Kısa Kültür Tarihi*, İstanbul, 2022, s. 9.

¹⁴ Anderson, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁵ Carla Keyvanian, “Haritalar ve Savaşlar: 16. Yüzyılda Akdeniz’in Haritalanması”, *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, (Yay. Haz. Biray Kolluoğlu – Meltem Toksöz), İstanbul, 2015, s. 47.

¹⁶ J. B. Harley, “Maps, Knowledge, and Power”, Denis Cosgrove - Stephen Daniels (Ed.), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments*, Cambridge, 1988, s. 277-312; Bülent Batuman, “The Shape of the Nation: Visual Production of Nationalism through Maps in Turkey”, *Political Geography*, 29, (2010), s.222-223; Jeremy W. Crampton, “Maps as Social Constructions: Power, Communication and Visualization”, *Progress in Human Geography*, 25/2, (2001), s. 235–252.

¹⁷ Anderson, *a.g.e.*, s. 182.

tüm potansiyel rakiplerine karşı her alanda mücadele yürütürler. Bu mücadele savaş alanlarında veya diplomatik düzeyde olabileceği gibi semboller ve imgeler düzeyinde de gerçekleşebilir. Resimler, heykeller, tasvirler ve haritalar, içerdikleri ideolojik mesajlar nedeniyle modern devletlerin denetim mekanizmalarına takılmıştır.

Harita üretiminin 19. yüzyılda giderek artması ve devlet dışındaki kurumların da harita yapımına başlaması, sosyal yaşam ve popüler kültür alanında modern devletin iktidarına tehdit oluşturabilecek sembol ve imgelerin dolaşımını kolaylaştırdı. Bu nedenle modern devletler, kendi iktidarlarına ve devlet politikalarına aykırı mesajlar içeren haritaları yasaklama yoluna gittiler. Özellikle de Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi heterojen nüfus yapısına sahip ve ayrılıkçı hareketler nedeniyle siyasal birliği tehdit altında olan imparatorluklar, üzerinde hüküm sürdüğü topraklardaki egemenliklerine tehdit oluşturan haritaları yasaklama konusunda aceleci davrandılar. Osmanlı Devleti'nin basın ve yayın ürünlerinin, özellikle de haritaların yasaklanması konusunda gösterdiği tavır, izlenen devlet politikasının niteliğine ilişkin olarak bizlere ipucu sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Basın ve Yayın Yasakları

19. yüzyılda devlet yöneticilerinin girişimleriyle kapsamlı bir modernleşme hamlesine girişen Osmanlı Devleti, askerî, siyasî, hukukî, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli reformlar gerçekleştirdi. Osmanlı Devleti'nin modern bir devlete dönüşme yolunda attığı bu adımlar, devletin toplumsal gelişmelere daha duyarlı hale gelmesi ve toplum üzerinde yeni denetim mekanizmaları oluşturması sonucunu doğurdu. Özellikle giderek çoğalan ve çeşitlenen basın ve yayıncılık sektörünün, "muhalif" ve ayrılıkçı düşüncelerin toplumda yaygınlaşmasına olanak sağlaması, bu konuya ilişkin bir mevzuatın oluşturulmasını elzem kılmaktaydı. Gazete, dergi, kitap, risâle ve harita gibi her türlü "neşriyatın" denetim altına alınması için 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hukuksal düzenlemeler gerçekleştirildi. Batı ülkeleri ile ticaretin ve kültürel etkileşimin yüzyılın sonuna doğru yoğunlaşması nedeniyle de Bâbîâlî, yurt dışından ithal edilen basın ürünleriyle ilgili denetimini de sıklaştırdı. Osmanlı Devleti'ni basın ve yayın faaliyetleri üzerinde denetim kurmaya yönelten en önemli etken, II. Mahmut'un son yıllarında işaretleri görülen ve Tanzimat Fermanı'yla da devletin resmî

ideolojisine dönüşen “Osmanlıcılık” politikasına aykırı düşünce ve hareketlerin yaygınlaşmasını önlemektir. Bunun yanı sıra Genç Osmanlılar ve Jön Türklere yönelik uygulamalardan da görülebileceği gibi siyasal iktidara yönelik muhalif fikir ve eylemleri denetim altına alma isteğinin de önemli bir rolü bulunmaktadır.

II. Mahmut döneminde Vekâyi-i Mısriyye ve Takvîm-i Vekâyi'nin yayımlanmasıyla başlayan Osmanlı ülkesindeki gazete yayıncılığı, kısa süre içerisinde büyük bir gelişme kaydetti. Çeşitli tarihlerde ve farklı isimler altında birçok özel gazete yayın hayatına başladı. Ayrıca yine II. Mahmut döneminde açılan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında sayıları artan resmî ve özel okullarda öğrenim gören öğrencilerin kitap ihtiyaçlarını karşılamak için yeni matbaalar kuruldu. Resmî matbaa ve yayınların yanı sıra özel teşebbüs de yayıncılık sektörüne adım attı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile Osmanlı ülkesinde eğitim kurumları açan Batılı ülkelerin de kendilerine ait yayınları bulunmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı ülkesindeki basın ve yayın faaliyetleri, zamanla başkent İstanbul'un dışına taşarak imparatorluğun geneline yayıldı ve çeşitlendi. Bu denli hızlı bir gelişme kaydeden yayıncılık sektörünü denetim altına alabilmek için yeni kurumsal ve hukuksal düzenlemelere gidildi.

1857 Şubat'ında çıkarılan Matbaalar Nizâm-nâmesi ile basın ve yayın faaliyetleri belli bir düzene ve hukuksal çerçeveye kavuşturuldu. Bu nizâm-nâme ile matbaa açmak izne bağlanıyordu. Ayrıca vilayetlerde basılacak kitapların vali ve onun vasıtasıyla Meclis-i Maârif'e ve oradan da Sadârete gönderilerek irade alınması gerekmekteydi (m. 2). Üstelik “*mülken ve devletten bir gûnâ mazarratı olmadığı*” (m. 3) yolunda Meclis-i Maârif tarafından bir karara varılan kitaplar için izin yine Sadâret tarafından verilecekti. Bunun yanında “*Memâlik-i Mahrûse'de mülkçe ve devletçe muzır olan kütüp ve resâili tabettirmeye cesaret eden olursa*” Zaptiye Nezâreti tarafından toplanacaktı (m. 7). Matbaalar Nizâm-nâmesi'ni “Kitap tab'ı hakkında nizâm-nâme” izledi. Bu düzenlemeyle kitap basımının devletin matbaasında yapılması zorunluluğu kaldırılıyordu¹⁸. 1858'de Fransa'dan alınan Ceza Kanun-nâmesi'nde yer alan maddelerle devlet, tebaası ve hükümet üyeleri aleyhinde gazete, kitap ve zararlı evrak basmaya ve yayımlamaya

¹⁸ Ali Birinci, “Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 7, Cilt 4, (2006), s. 297.

cüret edenler ile genel ahlaka aykırı olarak alay ve eleştiri içeren yazıları ve resimleri basanlar hakkında da cezaî müeyyideler getirilmekteydi¹⁹. Osmanlı Devleti'nin meşruti rejime geçmesi için kamuoyu oluşturmaya çalışan Genç Osmanlıların etkinliklerini arttırdığı bir dönemde, 1864'te çıkarılan Matbûat Nizâmnamesi ile basın ve yayın faaliyetleriyle ilgili yeni bir hukuksal çerçeve oluşturuldu. Bu düzenlemeyle Bâbîâlî Tercüme Odası²⁰ ve Matbûat Müdürlüğü gibi kurumlar, basın karşısında yeni görevler üstlendiler. Böylece siyasal nitelikli yayınlara ruhsat vermek, yayınların içeriğini kontrol etmek, gazetelere verilecek resmî bildirimleri hazırlamak, Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapan gazete ve kitapların ülkeye girmesini engellemek gibi yetkiler söz konusu kurumlara verilmiştir. Âli Paşa'nın Sadrazam olduğu 1867'de çıkarılan bir kararname ile hükümete "ülkenin genel çıkarları gerektirdiğinde" yürürlükteki basın yasasından bağımsız olarak gazeteler hakkında kovuşturma hakkı tanındı. Nitekim bu düzenlemeye bağlı olarak Genç Osmanlılara ait çok sayıda gazete kapatıldı veya yayımına son vermek zorunda kaldı²¹.

Basın ve yayın faaliyetlerini denetim altına alma konusunda Tanzimat döneminde başlayan çabaları II. Abdülhamit, kapsamını genişleterek devam ettirdi. II. Abdülhamit kendi hükümdarlığının meşruiyetini sorgulayan veya otoritesine tehdit oluşturan başta Jön Türklerin yayınları olmak üzere tüm muhalif neşriyatı denetlemeye çalıştı. Basın ve yayın organları üzerinde kurulan denetim sayesinde toplumda muhalif veya ayrılıkçı düşüncelerin yayılmasını engellemek, onun saltanatının en bilinen özelliklerinden birisine dönüştü. II. Abdülhamit, oluşturduğu yeni yasal düzenlemelerle sansür veya oto-sansürün Osmanlı ülkesinde yaygınlaşmasına neden oldu. 1888'de yayınlanan Matbaalar Kanunu, gazetelerin yanı sıra her türlü yayın için yayımlanmadan önce izin alma ve sansür uygulamasını destekliyordu. Ayrıca matbaa sahiplerine basacakları her türlü yayın için Maârif

¹⁹ Nevin Ünal Özkurt, "Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Cilt 51, (2002), s. 72.

²⁰ Bâbîâlî Tercüme Odası hakkında bilgi için bkz. Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

²¹ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1985, s. 79-82.

Nezâreti'nden izin alma yükümlülüğü getirilmekteydi. Yine bu düzenlemeyle yurt dışında basılan kitap ve risâlelerin İstanbul'da Maârif Nezâreti'nden, taşralarda ise vilayetlerin izni olmadan ithali yasaklanmaktaydı. Söz konusu bu yayınların gümrüklerde incelenmesi görevi de yine Maârif Nezâreti ile vilayetlere verilmekteydi²². Dış basını denetleme görevinin gereğince yerine getirilmediğini dikkate alan II. Abdülhamit yönetimi, 1882 sonu veya 1883 başında Matbûat-ı Ecnebiye Müdürlüğü'nü kurarak yurt dışındaki yayınları da denetlemeye çalışmıştır. Bu kuruma, yurt dışındaki Osmanlı Devleti aleyhindeki yayınları saptamak ve gerektiğinde ilgili mercilere başvurarak bu yayınları engellemek görevleri verilmiştir²³. II. Abdülhamit döneminde basın ve yayın organlarını denetlemekle görevli en bilinen kurumlar arasında Maârif Nezâreti'ne bağlı olarak çalışan Encümen-i Teftiş ve Muâyene ile Tetkik-i Müellefat Komisyonu ve Rüsûmat Emâneti gelmekteydi. Rüsûmat Emâneti özellikle kitapların ve yurt dışından ithâl edilen her türlü yayının denetlenmesindeki en önemli kurumdu ve bu iş için Evrak-ı Muzırra Müfettişleri görevlendirilmiştir²⁴. Haritalar da "neşriyat" ürünleri arasında yer alan aldığı için yasaklama kararları söz konusu mevzuata dayanarak alınmıştır.

Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Osmanlı Egemenliğine Yönelik Tehditler

19. yüzyılı, "milliyetçilik ve emperyalizm yüzyılı"²⁵ olarak nitelendirmek mümkündür. Fransız Devrimi'nin etkilerinin dünya geneline yayılmaya başladığı 19. yüzyıl, aynı zamanda sanayileşmenin yol açtığı emperyalist rekabetin şiddetlendiği bir dönemi oluşturur. Özellikle de yüzyılın ikinci yarısında milliyetçi hareket ve eylemler yoğunlaşırken büyük devletler sömürge elde etme yarışına hız verirler. Kendi tebaası arasında çoğalan milliyetçi hareketler ile Avrupalı büyük devletlerin emperyalist politikalarının kısıncı altında kalan Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü topraklarda büyük bir egemenlik krizi yaşamaya

²² Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Ankara, 2000, s. 74.

²³ Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, (Ocak 2009), s. 41.

²⁴ Birinci, *a.g.m.*, s. 303-308.

²⁵ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul, 2018.

başlar. Osmanlı devlet adamları bu egemenlik krizini aşabilmek için reform çabalarına hız vererek modern devletin araçlarını kullanmaya çalışırlar. Osmanlılar askerî, diplomatik, iktisadî, hukuksal ve kültürel alanlarda geniş kapsamlı reformları hayata geçirirler. Ayrıca bu kapsamda devletle vatandaşları arasındaki bağı güçlendirmeye yönelik Osmanlıcılık politikası uygulamaya konulurken gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle Müslim ve gayrimüslim tüm Osmanlı unsurlarını yasalar önünde eşit kılmayı amaçlayan adımlar atılır. Tüm bunlara rağmen milliyetçiliğin ayrıştırıcı doğası ve duygusal yönü, “Osmanlılık” kimliğine baskın çıkar ve imparatorluğun parçalanmasına giden süreçte en önemli belirleyici olur.

19. yüzyılda Osmanlı egemenliğine yönelik en büyük tehditler Balkan Yarımadası’nda ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki topraklarını oluşturan bu coğrafyada yaşamakta olan çok farklı etnik, dinsel ve dilsel grup, milliyetçilik fikrinin etkisi altında kendi bağımsız devletlerini kurmak için mücadeleye atıldılar. Fransız Devrimi’nin etkilerinin Osmanlı ülkesinde hissedilmeye başladığı 19. yüzyılın başında Sırp, Bulgar, Romen ve Arnavutlar arasında ortaya çıkan ayrılıkçı fikirler, daha sonra Yunanları da peşinden sürüklemeye başladı. Büyük devletlerin müdahalesi sonrasında Yunanistan’ın 1830’da bağımsız bir devlet olması, Balkanlar’daki diğer Osmanlı unsurları için bir örnek teşkil etmiş, bu “başarılı” örneği izlemek isteyen Sırp, Bulgar, Romen ve Arnavutlar arasında, kendi ulus devletlerini kurma çabaları artmıştır. Balkanlar’da ortaya çıkan “millî uyanış”ları destekleyen büyük devletler, süreç içerisinde bölgedeki Osmanlı egemenliğinin zayıflamasına katkıda bulunmuşlardır. Çeşitli tarihlerde imzalanan antlaşmalarla veya Osmanlı yönetimi üzerinde kurulan baskılarla büyük devletler, Balkanlar’ın Osmanlı yönetiminden çıkmasındaki başrolü oynamışlardır.

Balkanlar’daki Slav ve Ortodoks kavimlerin koruyucusu olma iddiasıyla Osmanlı iç işlerine sık sık müdahale eden Rusya’nın 1877-1878 savaşında Osmanlı Devleti karşısında kazandığı zafer, Balkan coğrafyasının siyasî haritasının yeniden belirlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu savaşın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması’nda Sırbistan, Karadağ ve Romanya’ya bağımsızlık verilirken Bosna-Hersek’in fiilen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetiminde kalması kabul edilmiştir. Ayrıca Bulgaristan’ın bir prenslik olarak

Osmanlı'ya bağlı kalmasına, Şarki Rumeli'nin özerklik haklarıyla Osmanlı yönetimine bırakılmasına ve Makedonya'nın da reformlar yapılması koşuluyla yine Osmanlı'da kalmasına karar verilmiştir²⁶. Balkanlar'da ulus-devletlerin kurulmasından sonra rejimler, bir yandan sahip oldukları toprakların tarihsel olarak da kendilerine ait olduğuna ilişkin meşruiyet kanıtları ararken diğer yandan ise Osmanlı toprakları içerisinde kalan diğer topraklara ilişkin talepler geliştirmişlerdir. Kemal Karpat Berlin Antlaşması'ndan sonraki Balkan ulusçuluklarının gelişimiyle ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır: *"Bu aşama, rejimlerin, ulusları aslında daha önce hiç olmadıkları yerlerde yaratma çabalarının toprak genişletme, mit yaratma, tarihi yeniden gözden geçirme, propaganda faaliyetlerine girişme ve 'etnik temizlik'le damgalandığı bir dönem oldu"*²⁷.

Kemal Karpat'ın da dikkat çektiği gibi Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığının sona ermekte olduğunu gören Yunan, Sırp, Bulgar, Arnavut ve Romenler, geride kalan topraklar üzerinde büyük bir mücadeleye giriştiler. Bulgar Prensiği'nin 1885'te Şarki Rumeli'yi topraklarına katmasından sonra daha da büyük bir öneme kavuşan Makedonya'yı kısmen veya tümüyle ele geçirme hayalleri kuran Balkan halkları, söz konusu bölgeyle ilgili hak taleplerini tarihî, demografik ve siyasî gerekçelerle temellendirmeye çalıştılar. Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinin yer aldığı Makedonya'nın büyük devletlerin desteği olmaksızın elde edilemeyeceğini gören unsurlar, bu konuda onların desteğini alabilmek için propaganda faaliyetlerine başladılar. Bu süreçte çeşitli mit ve efsanelerle söz konusu bölgenin kendilerine ait olduğunu kanıtlamaya çalışan adı geçen unsurlar, bu konudaki iddialarını tarih kitaplarıyla, nüfus istatistikleriyle ve haritalarla desteklediler²⁸. Ancak Makedonya'da yaşamakta olan Slavlar arasında ayrı bir Makedon kimliğinin oluşturulmaya çalışılması ve bölgenin özerk veya bağımsız bir yönetim statüsüne kavuşması için İç Makedonya

²⁶ Mehmet Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul, 2008, s. 29-30.

²⁷ Kemal Karpat, "Balkan Ulusal Devletleri ve Ulusçuluk: Mit ve Gerçek", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Ankara, 2004, s. 37.

²⁸ Makedonya üzerinde yürütülen mücadelenin haritalara yansımalarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. H. R. Wilkinson, *Maps and Politics a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool, 1951.

Devrimci Örgütü adı verilen bir teşkilatlanmanın kurulması, Makedonya üzerindeki mücadeleye yeni bir boyut kazandırmıştır. Yunan, Bulgar, Sırp ve Arnavutlar arasında tartışma ve çekişmeye konu olan Makedonya ile ilgili yeni bir “taraf”ın ortaya çıkması diğer grupların iddialarının meşruluğunu tartışmaya açmıştır. Makedonya ile ilgili diplomatik ve demografik girişimlerle yetinmek istemeyen Balkan halkları, yüzyılın sonuna doğru kurulan komite ve çetelerle bölgede nüfuz alanları oluşturmaya çalıştılar. Sık sık şiddet olayları ve ayaklanmalarla anılan Makedonya’nın Osmanlı yönetimi altında huzura kavuşamayacağını düşünen büyük devletlerin müdahalesiyle 1903’ten itibaren bölgede Avrupalı danışman ve subayların da görev yaptığı özel bir yönetim kurulmuştur²⁹. Makedonya sorununa taraf olan grupların bölgedeki çıkar ve taleplerini yansıtan her türlü yayını (kitap, risâle, istatistik, harita), Osmanlı yönetimince “muzır neşriyat” arasında görülmüş ve bu konuda tedbirler alınmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin egemenliğinin sarsılmasına ve otoritesinin kaybına neden olan sorunlardan bir diğeri ise Girit Adası’nın durumu ile Yunanistan’ın yayılmacı politikalarıydı. Yunanistan’ın bağımsız bir devlet olmasından sonra adada başlayan huzursuzluklar, Girit’in 1913’teki kaybına değin devam etmiştir. Girit’te farklı tarihlerde yaşanan gerginlikler (1841, 1858, 1866-1869, 1877-1878, 1888-1889, 1896-1897, 1909-1910), büyük devletlerin soruna müdahil olmasına yol açmış, Osmanlı Devleti’nin bir iç sorunu olması gereken bu mesele, uluslararası bir probleme dönüşmüştür. Girit Adası’ndaki Rumların Yunan topraklarına katılmak veya bağımsız olmak konusundaki ısrarlı çabaları karşısında Osmanlı Devleti, adaya yönelik olarak farklı tarihlerde çeşitli idarî düzenlemelere gitti. Girit’teki Rumların da adanın yönetiminde görevlendirilmesini içeren bu düzenlemeler, “enosis” veya bağımsızlık isteklerinin son bulmasına yeterli olmadı. Girit’te Rumlarla Müslümanlar arasında zaman zaman yaşanan çatışmalar hem Osmanlı hem de Yunan kamuoylarında savaş çağrılarının yapılmasına yol açarken Osmanlı Devleti ile Yunanistan’ın arasındaki diplomatik ilişkilerin de gerginleşmesine yol açmaktaydı. Özellikle 1897 Şubat’ında adada yeniden başlayan gerginlikler ve kısa süre sonra da Yunanistan’ın Girit’e savaş gemilerini göndermesi, 1897’de Osmanlı Devleti ile Yunanistan

²⁹ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, İstanbul, 2001, s. 217.

arasında bir savaşa neden oldu. Osmanlı Devleti her ne kadar bu savaştan kısa sürede zaferle ayrılrsa da büyük devletlerin müdahalesiyle zaferin meyvelerini toplayamadı. Ayrıca savaş sonrasında büyük devletlerin kararıyla Girit Valiliği'ne Yunan veliahdı Yorgi atanırken adada özerk bir yönetim kuruldu. 1898 yılında da Osmanlı askerlerinin çekilmesiyle Girit'in kontrolü büyük devletlere bırakıldı ve adadaki Osmanlı egemenliği sembolik olmanın ötesine geçemedi³⁰. Osmanlı Devleti'nin prestijine ve egemenliğine en çok zarar veren sorunlardan birisi olan Girit meselesi, uzun süre Osmanlı kamuoyunu meşgul etmiş ve tepkilere yol açan bir gelişme olmuştur. Osmanlı ülkesinde meşrutî rejim yanlısı muhalif grupları temsil eden Genç Osmanlılar ile onların ideolojik ardılları olan Jön Türklerin Sultan Abdülaziz ile II. Abdülhamit'e yönelik en önemli eleştirileri arasında Girit'teki Osmanlı egemenliğinin zayıflamasının yer alması bu durumu yansıtmaktadır. Tüm bu süreç boyunca gerek Girit'teki Rumların gerekse Yunanistan'daki milliyetçilerin Girit'in Yunanistan'a ait olduğunu gösteren veya "Megali İdea"yı çağrıştıran kitap, resim, harita vb. yayınları, Osmanlı egemenliğine yönelik tehdit içermesi ve ayrılıkçı mesajları nedeniyle devletin denetimine takıldı.

19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp büyük bir uluslararası meseleye dönüşen bir diğer gelişme ise Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma girişimleriydi. Balkanlar'daki millî devletlerin kurulma süreçlerini ve bu konudaki büyük devletlerin rolünü göz önünde bulunduran Ermeni aydınları, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren örgütlenme çalışmalarına başladılar. 1878'deki Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reformlar yapmayı kabul etmesi, Ermeni milliyetçileri için bir umut ışığı oldu. II. Abdülhamit yönetiminin söz konusu reformları yapmakta gecikmesi üzerine hem Bâbiâlf üzerinde baskı kurmak hem de büyük devletlerin konuya ilgisini çekebilmek amacıyla Ermeni örgütleri, 1890'lı yıllarda başkent İstanbul'da ve Anadolu'da ardı ardına eylemler düzenlediler³¹. Çok sayıda kişinin yaşamına mal olan bu eylemler, Ermeni milliyetçilerinin umduğu reformların yapılması sonucunu doğurmadığı gibi Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki güvenlik önlemlerini arttırmasına neden

³⁰ Pınar Şenşık, *Girit Siyaset ve İsyan 1895-1898*, İstanbul, 2014, s. 263-264.

³¹ François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 2012, s. 404.

oldu. Büyük devletler Osmanlı yönetimi üzerinde sık sık baskı kurarak Ermeniler lehinde reformların yapılmasını talep etseler de II. Abdülhamit yönetimini bu konuda ikna etmeyi başaramadılar. Ermeni milliyetçileri Doğu Anadolu ile Kafkasya'nın bir bölümünü içeren bir Ermeni devleti kurmaya çabalayarak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğine tehdit oluşturmaktaydılar. Bu konudaki iddialarını tarihsel ve demografik kanıtlarla desteklemeye çalışan Ermeni aydınları, Osmanlı ülkesindeki eğitim kurumlarında ve cemaatin ortak kullandığı mekânlarda "Ermeni vatani"nin sınırlarına ilişkin propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde kapitülasyonlar ve Düyûn-ı Umumîye gibi devletin egemenliğine tehdit oluşturan başka uygulama ve kurumlar mevcut olsa da bu çalışmada incelemekte olduğumuz haritalardaki egemenlik mücadelesi açısından Makedonya, Girit ve Ermeni meselelerine odaklanacağız. II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nin Makedonya, Girit ve Ermenistan haritalarını niçin yasakladığını ve bu yasakların ardındaki etkenleri değerlendireceğiz.

Yasaklanan Haritalar

19. yüzyılda büyük bir egemenlik krizi ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü topraklara ilişkin niyetleri olan diğer devletlerle mücadelesini diplomatik ve askerî alanda yürütmekteydi. Ancak kendi vatandaşı olan unsurların imparatorluktan ayrılmak veya özerk olmak için sürdürdükleri mücadele karşısında önlemlerini ülke içinde yoğunlaştırmıştır. Çünkü ayrılıkçı hareketlerin başarıya ulaşabilmesi için temsil etme iddiasında buldukları halk gruplarını seferber etmeleri ve güçlü bir toplumsal desteğe sahip olmaları gerekmektedir. Bu nedenle milliyetçi hareketler, kitle desteğini sağlayabilmek ve millî uyanışın uzağında kalmış olan kişileri "millî dava"ya kazandırabilmek için basın ve yayın araçlarında, eğitsel ve dinsel kurumlar ile kamusal mekânlarda propagandaya ağırlık vermekteydiler. Bu durumun farkında olan Osmanlı devlet yöneticileri, "anasır-ı Osmanîye" arasında milliyetçi ve ayrılıkçı düşüncelerin yayılmasına neden olabilecek her türlü yayını yasakladıkları gibi propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü kurum ve mekânları da denetlemeye başlamıştır. Bu nedenle, ayrılıkçı mesajlar içeren ve Osmanlı egemenliğine tehdit oluşturan haritalar da yasak kapsamına alınmıştır.

II. Abdülhamit döneminde haritaların yasaklanması konusunda Osmanlı devlet yöneticilerinin en önem verdikleri kriter, hükümdarın iktidar ve otoritesini, devletin egemenliğini, oluşturulmaya çalışılan “vatan” duygusunu sarsacak imge ve mesajlara izin verilmemesiydi. II. Abdülhamit döneminin “iktidar sembolleri” ile ilgili ünlü çalışmasında Selim Deringil, sultanın kamusal binalardaki armalar, nişanlar, resmî müzik ve törenler vb. konularda iktidarını yansıtmak için simgeleri kullanmaya özen gösterdiğini belirtmektedir³². Böylece Osmanlı Devleti’nin şanı ve kudretinin II. Abdülhamit döneminde korunduğu ve güçlendirildiği imajı yaratılmaya ve imparatorluk geneline yayılmaya çalışılmaktaydı. Ayrıca Osmanlılar, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlere karşı oluşturmaya çalıştıkları vatan hissiyatını ve “Osmanlılık” kimliğini güçlendirmek istemekteydiler. Bu konuda da siyasal kimliğin oluşumunda önemli rolü olduğunu düşündükleri eğitim kurumlarına anlam yüklediler. II. Abdülhamit döneminde sayıları artan ve imparatorluğun geneline yayılan okullardaki coğrafya eğitimi ile harita kullanımını inceleyen Benjamin Fortna, Osmanlı Devleti’nin tebaası arasında birlik duygusunu geliştirebilmek konusunda harita kullanımının önemini fark ettiğini belirtir ve bu konuda örnekler sunar. Ayrıca Osmanlı egemenliğinin tartışmalı hale geldiği Tunus, Mısır, Doğu Rumeli, Yemen gibi bölgelerin de hâlâ Osmanlı sınırları içerisinde gösterildiğine dikkat çeker³³. II. Abdülhamit dönemindeki coğrafya eğitiminde coğrafi tahayyülü inceleyen Özkan Akpınar da II. Abdülhamit yönetiminin bir emperyal birlik duygusu yaratmak ve böylece Sultanın tüm topraklar üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak için haritaları kullandığından söz etmektedir³⁴. Selim Deringil ise dünya haritalarının dahi dikkatle incelendiğini, “ibtidâî mekteplerde kullanılan Asya kıtası haritalarında, Devlet-i Âliyye’nin Asya sınırları açısından bazı hatalar içerdiği” saptanan haritaların müsadere edilerek yerine yenilerinin hazırlandığı bilgisini

³² Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul, 2002, s. 32.

³³ Benjamin C. Fortna, “Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire”, *Imago Mundi*, Vol. 57, No. 1, (2005), s. 30. Fortna’nın dikkat çektiği bu durumu, çocukluğu II. Abdülhamit döneminde geçen Şevket Süreyya Aydemir de doğrulamaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 2022, s. 35.

³⁴ Özkan Akpınar, *Geographical Imagination in School Geography during the Late Ottoman Period 1876-1908*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 125.

aktarı³⁵. Dolayısıyla II. Abdülhamit döneminde topluma aktarılmaya çalışılan vatan kavramı ve duygusu ile hükümdarın iktidar ve otoritesine uygun düşmeyen haritalar yasak kapsamına alınmıştır.

II. Abdülhamit döneminde haritalar konusunda dikkat edilen bir diğer husus ise haritaların Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatlanmasına uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığıydı. Bâbîâlî, Osmanlı ülkesinin bir bölümünü veya tümünü farklı devlet ve gruplara ait gösteren veya idari teşkilatlanmaya uygun düşmeyen haritaları kendi egemenlik haklarını ihlal etmesi nedeniyle yasaklamaktaydı. Meclis-i Vükelâ'nın 5 Şubat 1908 tarihli oturumunda Maârif Nezâreti'nden gelen tezkere üzerine Osmanlı Hükûmeti bu konuyla ilgili olarak şu karara varmıştır: *“Devlet-i Aliyye'nin marûf olan teşkilât-ı mülkiyesi hilâfında olan kitap ve harita ve evrâk-ı sâirenin dâhil-i memâlik-i şâhânedede intişarı gayr-i câiz bulunduğundan bu makûle kitap ve harita ve sâirenin burada tab' edilmemesi zımnında kemâkân dikkat ve îtinâ olunması ve hariçte tab' olunup da gönderilecek olanların gümrüklerden imrarına meydan verilmeyerek geldikleri mahallere iâdesi hususunun nezâret-i müşârünileyhâ ile Rüsûmat Emâneti'ne havâlesi tezekkür kılındı”*³⁶.

Bunun yanı sıra Osmanlı yönetimi, haritaların yasaklanmasında izni olup olmadığına ve sakıncalı ifadeler içerip içermediğine de bakıyordu. Yayınlanma izni olmayan ve sakıncalı ifadeler içeren haritalar, yasaklanıyor ve ülkeye girişine engel olunuyordu³⁷. Sakıncalı ifadeler içermemesine rağmen izinsiz basılan haritaların da yayımlanması yasaklanmaktaydı. Örneğin İstanbul'daki Süleyman Sakıp Efendi matbaasında gerçekleştirilen denetim sırasında Japonya-Rusya savaşına ilişkin bir harita izinsiz olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştır³⁸. Ülkeye girişi yasaklanan gazete ve harita gibi yayınlarla ilgili sık sık saraya bilgi verilmekteydi³⁹. Olumsuz mesajlar içeren haritaların kitapçı veya dükkân gibi mekânlarda çok sayıda kişi tarafından görülebilecek olması, yasak yayının etki gücünü arttırabilirdi. Bu nedenle teftiş ve

³⁵ Deringil, *a.g.e.*, s. 103.

³⁶ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), MV., 118/1.*

³⁷ Rusya'da basıldığı anlaşılan kitaplarla bir haritanın “münderecât-ı muzırralarına mebni” ülkeye girişlerinin engellenmesi uygun görülmüştür. *BOA., DH. MKT, 2509/64.*

³⁸ *BOA., DH. MKT, 823/36.*

³⁹ *BOA., DH. MKT, 2217/77; BOA., DH. MKT, 2149/76.*

muâyeneden sorumlu Osmanlı memurları, bu tür durumlarla karşılaştıklarında söz konusu haritanın toplattırılmasını talep etmekteydiler. Örneğin izinsiz olarak basılıp Bâbîâlî Caddesi'ndeki kitapçı dükkânlarında satıldığı anlaşılan "Rehber-i Hac" isimli haritanın sakıncalı olması nedeniyle toplatılmasına karar verilmişti⁴⁰. Benzer şekilde, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına göre Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu'daki topraklarını gösteren ve İngilizceden tercüme edildiği anlaşılan haritanın bir nüshasının perakendeci dükkânında bulunduğunu saptayan Osmanlı memurları, haritanın "muhteviyat ve taksîmatı"nı muzır görerek söz konusu haritayla ilgili gerekenin yapılması konusunda girişimlere başlamışlardır⁴¹.

II. Abdülhamit döneminde en fazla yasaklanan haritaların Makedonya, Ermenistan veya Girit ile ilgili oldukları görölmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi bu üç önemli mesele, 19. yüzyılda uluslararası bir nitelik kazanarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne tehdit oluşturmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti açısından en önemli sorunlardan birisi Makedonya meselesiydi. Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinin yer aldığı bu bölgeyi kısmen veya bütünüyle ele geçirmek düşüncesindeki Yunan, Bulgar, Sırp, Arnavut ve Ulahlar, hak taleplerini temellendirebilmek için tarihsel ve demografik kanıtlar ileri sürdüler. Hem temsil ettikleri halk gruplarına kendi "vatan"larının sınırlarını benimsetebilmek hem de diğer grupların ve büyük devletlerin bu durumu kabullenmelerini sağlayabilmek için haritalardan yararlandılar. Söz konusu gruplar arasındaki bu mücadele Makedonya ve Trakya için sürdürölen bir "istatistik ve harita savaşı"na dönüştü⁴². Makedonya sorununa taraf olan öлке ve grupların yayımladığı haritalar, bölgeyle ilgili niyetlerini tümüyle ortaya koyuyordu.

Osmanlı Devleti, Balkanlar'daki topraklarının bir bölümüyle ilgili olarak 1878'deki Berlin Antlaşması'ndan sonra giderek yoğun biçimde kullanılmaya başlayan "Makedonya" ifadesini de yasaklama yoluna

⁴⁰ BOA., MF.MKT, 663/52.

⁴¹ BOA., MF.MKT, 517/30.

⁴² Paraskevas Konortas, "Milliyetçilikler ve Milletler: Osmanlı Trakya'sında Kolektif Kimliklerin İnşası", *Mekân ve Millet Yunanistan ve Türkiye'nin Coğrafyalarının Oluşumu*, (Der: P. Nikiforos Diamandouros – Thalia Dragonas – Çağlar Keyder), İstanbul, 2018, s. 183.

gitmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendi sınırları içerisinde yer alan bu bölgeye dair farklı bir adlandırmanın ülke içinde yayılmasını önlemek istemesinin nedeni, Makedonya isminin ayrılıkçı içeriğinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim II. Abdülhamit 7 Nisan 1903 tarihli bir iradeyle "Rumili işlerine müte'allik mârûzat ve teblîgatta bâdema mahallî ismi zikrolunarak Makedonya tabirinin kat'iyen men-i isti'mâli"ni emretti⁴³. II. Abdülhamit'in bu emrinden sonra ilgili makamlara gönderilen yazılarla Makedonya tabirinin resmî yazışmalarda kullanılması yasaklandı⁴⁴.

Resmî yazışmalarda Makedonya ifadesinin kullanılmasını yasaklayan Osmanlı Devleti, Makedonya'yı farklı devlet veya toplumlara ait gösteren haritaları da yasaklama yoluna gitti. II. Abdülhamit yönetimi, özellikle yurt dışında basılıp ithal edilmek istenen haritaların ülkeye girişlerini engelleme konusunda hassas davranıyordu. Örneğin Dâhiliye Nezâreti, birçok makama gönderdiği bir tamimde "Makedonya Elenizmos" isimli harita ile Mısır'da basılan bir dîvânî ülkeye girişlerinin ve yayımlanmalarının yasaklanmasını, ayrıca bunların ülkeye ithal edilmiş olan nüshalarının da toplatılarak imhâsını istemekteydi⁴⁵. Yine "Slav Muhibliği" isimli bir kitap ile Makedonya'ya ait bir harita da yasaklanmıştı. Haritayı inceleyen memur, haritanın "cihet-i mazarratı"ni şöyle açıklıyordu: "*Avrupa-yı Osmânî vilayetlere münkasım ve her yeri bulunduğu vilayetin ismiyle marûf iken mezkûr haritadaki Makedonya ve Arnavutluk gibi kanûn-ı idârîye mugâyir taksîmatın münderiç bulunmasıdır*"⁴⁶. Benzer şekilde Atina'da basılıp Manastır ve Selanik vilayetlerinde yaşamakta olan Rum, Bulgar, Sırp ve Ulahların okullarıyla kiliselerini gösteren haritanın "... Rumili vilâyât-ı şâhânesi hakkında Makedonya tabirinin isti'mâli zaten ba-irâde-i seniyye-i hazret-i pâdîşahî memnû' bulunması sebebiyle" ithal edilmesi ve yayımlanmasına engel olunmasının uygun olacağı düşünülmüştür⁴⁷.

Osmanlı yöneticileri, devletin çıkarlarına ve idarî taksîmatına aykırı haritaların ülkeye girişini yasakladıkları gibi Makedonya ile ilgili diğer

⁴³ BOA., İ..HUS., 104/63.

⁴⁴ BOA., HR. TH., 281/61; BOA., BEO, 2039/152863; BOA., DH. MKT, 685/3.

⁴⁵ BOA., DH. MKT, 2331/74.

⁴⁶ BOA., MF.MKT, 704/36.

⁴⁷ BOA., BEO, 2475/185552; BOA., MF.MKT, 826/62.

ülkelerde basılan haritaları da yakından takip etmekteydiler. Böylece Makedonya sorununa taraf olan ülkelerin ve grupların niyetleri anlaşılabilirdiği gibi onların bu iddialarıyla ilgili karşı tezler geliştirebilmek de mümkün olmaktadır. Çünkü Makedonya sorununa taraf olan devlet ve grupların yayınladığı bu haritalar hem kendi halk gruplarını hem de büyük devletlerin hükümet ve kamuoylarını etkilemeyi amaçlıyordu. Örneğin Osmanlı Devleti'nin Belgrat'taki elçiliğinden gelen 31 Ocak 1892 tarihli bir bildirimde, Belgrat Üniversitesi öğrencilerinin girişimiyle Sırp'ların bir etnografya haritası hazırladıkları ve Sırp'ların yaşadığı tüm yerleri içeren söz konusu haritanın "Büyük Sırbistan" programına uygun olarak oluşturulduğu bilgisi aktarılıyordu. Bu bilgiyi II. Abdülhamit'e ileten Sadrazam Ahmet Cevat Paşa, *"Sırp'larla beraber Rumlar ve Bulgarlar dahi âmâl-i millîyelerine göre böyle etnografya haritaları tertip etmekte olup bizde ise bu gibi bir şeyin henüz vücudu olmadığından"* söz etmekteydi. Sadrazam, Sultanın onay vermesi halinde konu hakkında bilgisi olan bir kişiye bir etnografya haritasının hazırlatılabileceğini belirtiyor ve bu haritanın yayımlanmasıyla da Sırp'larla Rum ve Bulgar'ların haritalarının geçersiz hale geleceğini ileri sürüyordu⁴⁸.

Sırp'ların yayınladığı haritadan sonra Bulgar ve Yunanlar da Makedonya'daki politikalarına uygun düşen etnografya haritaları hazırlayıp yayımladılar. Osmanlı yöneticileri, bu iki ülkenin haritalarını da dikkate aldılar. Örneğin Sofya'dan Sadaret'e gönderilen 27 Nisan 1902 tarihli bir bildirimde, *"Bulgar'ların Makedonya namını verdikleri ve hakkında tetebbuât ve neşr-i erâcîften bir an hali kalmadıkları Selanik ve Manastır ve Kosova vilâyât-ı şâhânesinin etnografya nokta-i nazarında ahvâl ve vaziyet-i hazırasını mübeyyen olarak bu kere Sofya'da bir harita ile bir risâle tab' olunmuştur"* denilmekteydi. On iki yaftadan ibaret olan haritanın adı geçen bölgelerdeki yolları, köyleri ve her birinin nüfus ölçüsünde sahip olduğu önemi ortaya koyduğu ifade edilmekteydi. Harita ile basılan risâlede ise bölgedeki nüfusun hangi mezhepten ve millettten olduğu, Ortodoks hanelerden kaçının Patrikhane'ye kaçının Eksarhhâne'ye bağlı olduğuna ilişkin bilgilerin yer aldığı bilgisi iletilmekteydi⁴⁹. Sofya'da basılan söz konusu haritanın haber alınması

⁴⁸ BOA., Y.A.HUS, 256/74.

⁴⁹ BOA., HR. SFR.4, 777/57.

üzerine Osmanlı yöneticileri harekete geçerek konuyla ilgili gerekli önlemleri almaya çalıştılar. Nitekim “... *Bulgar nüfusunu fazla göstermek ve o yolda tağlit-i ezhân edilmek maksadıyla neşredilmiş olduğu ve muhteviyâtından bir kısmının mugâyir-i hakikat bulunduğu akvâ-yı melhûzattan idüğünden bunlardan birkaç nüsha tedârik olunarak vilâyât-ı mezkûreye gönderilmesi ve oradaki nüfusu memur ve erkân-ı harbiye zâbitânı vasıtasıyla münderecâtı yegân yegân tetkik ve tashih olunduktan sonra peyderpey buraya gönderilip serîan Türkçeye tercümesiyle mukâbeleten tab’ ve neşri*” konusunda girişimlere başlanmıştır⁵⁰. Fakat Bâbîâlî, Bulgarların söz konusu haritasına karşı bir harita hazırlamakla meşgulken bu sefer de Yunanistan’ın Makedonya’daki Rum unsurunu fazla göstermek üzere bir harita yayımladığı saptanmıştır. Rumların Makedonya’da nüfusça çoğunlukta olduğunu Avrupalılara göstermek için hazırlanan bu haritayı Osmanlı makamlarına bildiren yetkili, “... *gerek Bulgarlar ve gerekse Rumlar tarafından propaganda maksadıyla tab’ ve neşrolunan risâle harita ve cetvellerle hilâf-ı hakikat olarak her birerleri kendi unsurlarını ziyâde göstermekte olduklarından hükûmet-i seniyyeleri tarafından dahi bu gibi neşriyât ile unsur-ı İslâmın anâsır-ı sâireye nazaran ekseriyette bulunduğu ispat ve irâesi*”ni tavsiye etmekteydi⁵¹.

Osmanlı yöneticileri, Makedonya’da çeşitli gruplar adına faaliyetlerde bulunan komite ve çete üyelerinden elde edilen haritalar konusunda da hassas davranmaktaydılar. Çünkü söz konusu kişilerden ele geçirilen haritalar, komite ve çetenin faaliyet alanı, üye sayısı ve merkezi gibi konularda önemli ipuçları sunabilmekteydiler. Örneğin “Bulgar cemiyet-i fesadîyesi”ne mensup Hristo isimli kişinin yatak odasında ele geçirilen bir haritada, komitenin Kosova vilayetindeki faaliyet alanı, merkezleri ve üye sayısına ilişkin bilgiler mevcuttu. Osmanlı yöneticileri ele geçirilen haritada yer alan ve neyi sembolize ettiği anlaşılmayan işaretleri çözmek konusunda birbirleriyle iletişime geçerek komitenin faaliyetlerinin önlenmesi konusunda ilgili mercilere emirler verdiler⁵². Benzer şekilde Nevrekep’te ele geçirilen bir çetecinin üzerinden çıkan harita da ilgili makamlara iletildi⁵³. Bunun yanı sıra

⁵⁰ BOA., Y.PRK.KOM, 11/41.

⁵¹ BOA., Y.MTV, 270/83.

⁵² BOA., TFR. I. MKM, 10/950.

⁵³ BOA., A.} MTZ. (04), 180/12.

Osmanlı yönetimi, Makedonya'daki okullarda kullanılan ve izinsiz olduğu anlaşılan haritaların kullanılmasının yasaklanması doğrultusunda da çaba sarf etmekteydi. Nitekim Dedeağaç'taki incelemeleri sırasında Bulgar okulları müfettişinin saptadığı sakıncalı kitap ve haritaların kullanılmaması için gerekli girişimlere başlandı⁵⁴.

II. Abdülhamit döneminde yasaklanan haritalar arasında Ermenilerin yaşadığı bölgeleri gösteren haritalar da önemli yer tutmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni milliyetçi hareketi örgütlenirken gerek ülke içinde gerekse ülke dışında propaganda çalışmalarına hız vermiştir. Ermeni milliyetçi örgütleri, cemaat üyelerine millî kimliği aşılama ve kendilerine vatan olarak gördükleri toprakların neresi olduğunu gösterebilmek için haritalardan yararlandılar. Önemli bir bölümü yurt dışında basıldığı anlaşılan bu haritalarla aynı zamanda büyük devletlerin dikkatinin çekilmesi amaçlanmaktaydı.

Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü topraklar üzerinde farklı bir devlet kurmak isteyen veya özerklik peşinde koşan Ermeni örgütleri ve eylemlerine karşı önlemler almıştır. Hatta ayrılıkçı bir anlama geldiği gerekçesiyle yasaklanan Makedonya ifadesinde olduğu gibi "Ermenistan" tabirinin de yazışmalarda kullanılması yasaklanmıştır⁵⁵. Fakat kitap ve risâlelerde olduğu gibi harita ve diğer eserlerde de "Ermenistan" ve "Ermeni Krallığı" ifadelerinin kullanılmasına izin verilmemesi, sahiplerinin şikâyetine neden olunca konu Meclis-i Vükelâ'nın gündemine gelmiştir. Osmanlı Hükûmeti, 31 Ağustos 1890 tarihli toplantısında "*Öteden beri marûf olan haritalarla müellefât-ı kâdimeye mümânaat olunmayıp fakat maksat-ı siyâsiye müstenit bu gibi tâbirât-ı nâ-münâsibeyi mutazammın müellefât-ı cedide tab' ve neşrinin meni ve hariçten getirileceklerin dahi ithâl olunmaması*"⁵⁶ kararını almış ve bu karar Sadrazam Kâmil Paşa tarafından saraya iletilmiştir⁵⁷. Fakat daha önce Sultanın iradesiyle yasak kapsamına alınan söz konusu yayınlarla ilgili bu son gelişme üzerine II. Abdülhamit yönetimi, Kâmil Paşa Hükûmeti'nden bu değişikliğin nedenini

⁵⁴ BOA., MF.MKT, 759/52.

⁵⁵ BOA., İ. ŞD, 121/7231.

⁵⁶ BOA., MV., 57/3.

⁵⁷ BOA., Y.A.HUS, 238/102.

sormuştur⁵⁸. Kâmil Paşa Hükûmeti'nin bu kararı taşrada da kafa karışıklığına neden olurken Erzurum Valisi Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği şifre telgrafla "harita müellefâtı" hakkında ne tür bir tavır takınılması gerektiğini öğrenmek istemekteydi⁵⁹. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Ermenistan ifadesinin geçtiği haritalarla ilgili yasak sonraki dönemde de devam etmiştir.

Osmanlı memurları, "Ermenistan"ı veya "Ermeni toprakları"ni temsil etmek üzere hazırlanmış olan haritaları, Osmanlı toprak bütünlüğüne aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklamaktaydılar. Özellikle de kamusal mekânlarda rastlanan bu tür haritalarla ilgili daha geniş çaplı bir soruşturma yürütmektedirler. Örneğin Yozgat'ta bir Ermeni'ye ait olan bir dükkânda bulunan Anadolu haritasında, Trabzon'dan Bitlis'e ve Van vilayetine kadar olan bölümde Ermenice "Ermenistan" yazılı olduğu görülmüştü. Bu durumu fark eden Osmanlı memurları, haritayı aldıktan sonra haritanın ne şekilde o dükkâna geldiğine dair tahkikata başlamışlar ve sonunda haritanın iki yıl önce Yozgat'taki Protestan okulunda görev yapan coğrafya öğretmeni tarafından kullanıldığını saptamışlardı⁶⁰. Van vilayetinde yer alan Yedi Kilise Manastırı'nda ise çok sayıda Ermenice kitabın yanı sıra bir risâle ile harita bulunmuştu. Durumu nezarete bildiren Van Maarif Müdürü, risalede bölgenin "Ermenistan unvanıyla" isimlendirildiğini belirtiyor ve "evrâk-ı perîşân meyânında" bir de haritanın bulunduğunu ekliyordu. Risâlenin ve haritanın taksîmatında Ermenistan ifadesi kullanıldığına dikkat çeken Maârif Müdürü, "buralarca bu gibi tabirâtla coğrafya fenninin neşr ve tâmimi"nin sakıncalı olacağına dikkat çekiyordu. Ayrıca "mülk-i sahih-i saltanat-ı seniyyenin" Ermenistan ismiyle ifade edildiği haritalarla "bu havâli memâlikinden bir takımının üzerine Ermenistan lafzı yazılmış küreler" hakkında ne yapılması gerektiğini sormaktaydı. Maarif Müdürü'nün bu bilgilendirmesi sonrasında söz konusu kitap, harita ve kürelerin toplatılarak yakılması ve söz konusu yayınların basıldığı matbaanın da kapatılarak sorumluları hakkında yasal işlem yapılmasına karar verilmiştir⁶¹.

⁵⁸ BOA., MB.İ, 81/91; BOA., İ. DH, 1193/93357; BOA., İ. DH, 1193/93360.

⁵⁹ BOA., DH.ŞFR, 148/10.

⁶⁰ BOA., DH.TMIK.M, 108/30.

⁶¹ BOA., MF.MKT, 98/54.

Osmanlı Devleti, Makedonya'ya ilişkin haritalarda olduğu gibi, yurt dışında basılıp Ermenistan'ı temsil eden haritaların da ülkeye girişlerini yasaklamaktaydı. Örneğin ünlü Alman kartograf Heinrich Kiepert tarafından yapıldığı anlaşılan ve Almanca "Cenûbî Ermenistan" ismini taşıyan harita ile yine Almanca bir almanağın ülkeye girişlerinin yasaklanmasına karar verilmiştir. Dâhiliye Nezâreti ilgili birimlere gönderdiği yazılarla, bunların ülkeye girişlerine ve yayımlanmalarına asla izin verilmemesini, ayrıca daha önce gelmiş olan nüshalarının da toplatılarak imha edilmesini istiyordu⁶². Fakat yurt dışından getirilip gümrükte Osmanlı memurlarınca el konulan haritalarla ilgili zaman zaman da sahipleri tarafından tazminat talebinde bulunulmaktaydı. Buna benzer bir durum 1891 yılında yaşanmıştı. Yurt dışından Galata'daki vekillerine gönderdiği yedi yüz Rumca haritanın birçoğunda Ermenistan ifadesinin yer alması nedeniyle gümrük memurlarının haritalara el koyduğunu ve bu nedenle zarara uğradığını belirten bir kişi, Alman elçiliğini de devreye sokarak Osmanlı Devleti'nden bedellerini talep etmişti. Bu talep üzerine söz konusu haritaların bedelinin Dâhiliye Nezâreti tahsîsâtından ödenmesine karar verilmiştir⁶³. Bir başka örnekte ise Ermenistan ifadesinin bulunduğu, ayrıca Bosna ve Hersek'in Avusturya, Cezayir ve Tunus'un Fransa sınırlarında gösterildiği harita ve kürelerle ilgili Trabzon vilayeti ile Maârif Nezâreti arasında yazışmalar gerçekleşmişti. Vilayet, sahiplerinin onay vermesi halinde, söz konusu harita ve kürelerdeki sakıncalı kısımların çıkarılmasından sonra sahiplerine iade edilip edilemeyeceklerini sormakta, Maârif Nezâreti ise verdiği yanıtta bunun mümkün olduğunu, ancak sahiplerinin onay vermemesi halinde matbaa nizamnâmesine uygun şekilde davranılmasını istemektedir⁶⁴.

Daha önce de belirtildiği gibi milliyetçi hareketler, millî kimliğin inşasında ve vatan kavramının toplumsallaşmasında tarihsel dönem, figür ve kahramanlardan yararlanmaya çalışmıştır. Böylece milletin geçmişten günümüze uzanan devamlılığına vurgu yapmakta, ayrıca üzerinde hak iddia ettikleri toprakların kendilerine ait olduğunun kanıtı olarak sunmaktaydılar. Osmanlı ülkesindeki Ermeni milliyetçileri de

⁶² BOA., DH.MKT, 2192/122; BOA., HR.TH, 225/105.

⁶³ BOA., DH.MKT, 1880/5.

⁶⁴ BOA., MF.MKT, 732/7.

benzer bir yöntemle, tarihsel dönem veya kahramanları sembolize eden harita veya resimler kullanarak millî kimliğin inşasına çalışmaktaydılar. Örneğin “erbâb-ı fesâttan oldukları” iddiasıyla yargılanmakta olan bazı Ermenilerden ele geçirilen belgeler incelendiğinde, bunların arasında el ile çizilmiş üç tane eski Ermenistan haritası ile bir resmin bulunduğu görülmektedir. Son Ermeni kralı Leon’a ait olduğu anlaşılan resmin altında Ermenice ve Fransızca olarak “*Bin üç yüz doksan üç tarih-i milâdîsinde vefat eden ve burada ‘yani Paris’te Sen Deni Kilisesi’nde’ medfun olan Ermenilerin son kralı Leon Lustiyan’ın mezarıdır*” ibaresi yer almaktaydı⁶⁵.

II. Abdülhamit döneminde yasak kapsamına alınan bir diğer harita grubu ise Yunanistan ve Girit ile ilgili olanlardır. Osmanlı yönetimi, 19. yüzyıl boyunca isyan ve gerginliklerin eksik olmadığı Girit Adası’nı Yunanistan sınırları içerisinde gösteren harita ve yayınların Osmanlı ülkesine girişlerini engellemeye çalışmıştır. Çok sayıda Rum vatandaşı bulunan Osmanlı Devleti, Girit ile ilgili veya daha genel olarak “Helenizm”e yönelik yayınların ülkeye girişlerini ve yayımlanmalarını önleyerek hem egemenlik haklarını korumaya çalışmış hem de Osmanlı Rumlarını Yunan milliyetçiliğinin etkisinden uzak tutmaya gayret etmiştir. Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya ile Osmanlı Devleti’nin Balkan toprakları üzerinde hak iddia ettiği gibi Ege adaları ve Batı Anadolu ile ilgili de beklentilere sahipti. “Megali İdea” olarak bilinen Yunan yayılcı dış siyaseti, Osmanlı ülkesinde Rumların yaşadığı tüm toprakların Yunanistan sınırlarına katılmasını öngörüyordu. Bu nedenle, Yunan milliyetçilerinin yayımladığı kitap, risâle veya haritalarda Osmanlı ülkesinin belirli bölümleri ya Yunan sınırları içerisinde gösteriliyor ya da boş bırakılıyordu. Tarihsel süreç içerisinde Megali İdea’nın “hayalî topografyaları”nı inceleyen Stouraiti ve Kazamias, Büyük Yunanistan’ın iki önemli haritasında (1787 ve 1878) Osmanlı topraklarının boş topraklar, bir ismi ya da halkı olmayan boş yerler olarak gösterildiğine dikkat çekmektedirler. Ayrıca bu “sessizliğin”, haritaların istenmeyen bilgiyi nasıl gizlediğini, rakip devletlerin varlığını nasıl sildiğini gösterdiğini de ifade etmektedirler⁶⁶. Yunan milliyetçiliğinin ve

⁶⁵ BOA., MF.MKT, 895/31.

⁶⁶ Anastasia Stouraiti – Alexander Kazamias, “Megali İdea’nın Hayali Topografyaları: Ütopya Olarak Ulusal Topraklar”, *Mekân ve Millet Yunanistan ve Türkiye’nin*

irredantist politikasının yükselişe geçtiği dönemdeki “harita çılgınlığı”nı inceleyen Peckham ise, Benedict Anderson’ın “hayalî cemaatler”ine atıfla, Yunan devletinin mevcut sınırlarıyla hayal edilen sınırları arasındaki farkın haritalara nasıl yansıdığını ele almaktadır⁶⁷.

Yunanistan’ın yayılmacı politikasının farkında olan Osmanlı yöneticileri, Yunanistan kaynaklı haritalara karşı daha “hassas” davranmakta ve yasaklama konusunda çekingen davranmamaktaydılar. Örneğin Dâhiliye Nezâreti tüm vilayetlere ve ilgili birimlere gönderdiği bir tamimde yurt dışında basılmış olan Fransızca ve Ermenice bazı kitapların yanında “bundan beş altı sene mukaddem Rumca olarak tersim kılınmış olan Girit haritasının münderecât-ı muzırralarına mebni memâlik-i şâhâneye men’-i idhâli”nin lüzumlu olduğunu belirterek gerekli önlemlerin alınmasını istiyordu⁶⁸. Benzer şekilde Megri’ye gelen bir İngiliz vapurunda yer alan eşyalar arasında Girit’e dair haritaların da bulunduğunu fark eden rüsûmât memurları söz konusu evraka el koyarak İzmir Rüsûmât Emâneti’ne göndermişlerdi. Yapılan inceleme sonucunda ele geçen yayınların dokuzunun Girit ile ilgili haritalar oldukları ve adadaki Rumları kışkırtıcı ifadeler içerdikleri anlaşılmıştı⁶⁹. Yine 1889 Nisan’ında birçok vilayet ve birime gönderilen bir telgrafta Yunanistan’da basılan ruznâmeli harita ile tarifenâmenin ülkeye girişlerinin yasaklandığı bildirilerek gerekli kontrollerin yapılması ve yayımlanmalarına izin verilmemesi isteniyordu⁷⁰. Benzer şekilde Atina’da basıldığı anlaşılan Yunanistan ve Avrupa haritasının da ülkeye girişine engel olunması için ilgili mercilere tebliğâtta bulunulmuştur⁷¹.

Bir başka ilginç örnekte ise İzmir Limanı’na çıkan bir Yunan vatandaşının başında bulunan şapka içinde Osmanlı idari taksimatına aykırı bir haritanın bulunduğu fark edilmişti. Söz konusu haritanın Aynaroz ile Ege Denizi’ndeki bazı adalarla Ayvalık gibi bölgeleri içerdiğini belirten ve bu durumu üstlerine haber veren yetkili, “şapkayı Yunanlılar

Coğrafyalarının Oluşumu, (Der: P. Nikiforos Diamandouros – Thalia Dragonas – Çağlar Keyder), İstanbul, 2018, s. 36.

⁶⁷ Robert Shannan Peckham, “Map Mania: Nationalism and the Politics of Place in Greece, 1870–1922”, *Political Geography*, 19, (2000), s. 77–95.

⁶⁸ BOA., DH.MKT, 2262/15.

⁶⁹ BOA., Y. MTV, 33/34.

⁷⁰ BOA., DH.MKT, 1611/139.

⁷¹ BOA., DH.MKT, 506/74.

kemâl-i iftihârla başlarında ve anın imâ ettiği maksadı dâimâ fikirlerinde taşıyacakları ve bu hâl dâimâ Yunanlılar ile Osmanlılar beyninde münâferet-i bâdî olacağı cihetle mezkûr şapkanın dâhil-i memâlik-i mahrûsede intişârı şöyle dursun Yunanistan'da ve belki Avrupa'da bile intişârı gayr-i câiz idüğü"nden söz etmekteydi. Yetkiliye göre uygun görülmesi halinde söz konusu şapkanın ülkeye girişinin engellenmesiyle beraber Avrupa ve özellikle de Yunanistan'daki Osmanlı elçileri aracılığıyla şapkanın nerede üretildiği saptanıp üretilmesi engellenebilirdi. Bu öneriyi değerlendiren Dâhiliye Nezâreti şapkanın içindeki haritanın siyaseten bir hükmü olamayacağını, fabrikalarca sırf tezyînât için üretilen resimlerden olduğunu, ayrıca elçiler aracılığıyla yapılacak bir girişimden de sonuç alınamayacağını ifade ettikten sonra söz konusu şapkaların ülkeye girişlerinin yasaklanmasıyla yetinilmesini Zabtiye Nezâreti'ne bildirmiştir⁷².

İzinsiz Harita Çıkarmanın Yasaklanması

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatına uymayan, devlet politikasına aykırı düşen ve ayrılıkçı mesajlar içeren haritaların yasaklandığını belirtmiştik. Ancak Osmanlı yönetiminin haritalar konusunda hassasiyet gösterdiği bir diğer konu da izinsiz olarak Osmanlı ülkesinin bir bölümü veya tümü hakkında harita çıkarmanın engellenmesiydi. Daha önce de vurgulandığı gibi modern devletler, kendi sınırları içerisinde egemenliğini başka bir güç veya grupla paylaşmaktan kaçındıkları gibi ülke sathında denetim ve otoritesini korumayı amaçlayan güvenlik önlemleri alırlar. Bu çerçevede ülkeye giriş ve çıkışları denetler, askerî önlemlerle sınırlarını korur, toplumsal ilişkileri düzenleyen yasalar çıkarır, eğitim ve kültür faaliyetlerini kontrol ederler. II. Mahmut döneminden itibaren modern bir devlete dönüşme konusunda önemli adımlar atan Osmanlı Devleti, iletişim ve ulaşım teknolojisinde yaşanan gelişmelerin de etkisiyle, II. Abdülhamit döneminde kendi ülkesi üzerindeki denetim mekanizmalarını artırmıştır. Osmanlı Devleti, kendi ülkesi üzerindeki egemenliğini tartışmalı hale getiren haritaları yasakladığı gibi diğer devletlerin vatandaşlarının izinsiz olarak "memâlik-i mahrûse" ile ilgili harita çıkarmasını da önlemeye çalışmıştır. Osmanlı yönetiminin bu tavrında,

⁷² BOA., DH.MKT, 1383/105.

egemenlik haklarını koruma düşüncesinin yanı sıra askerî ve siyasî casusluğa engel olma isteğinin de etkisi bulunmaktaydı.

II. Abdülhamit dönemindeki, izinsiz olarak harita çıkarmaya yönelik yasakların genel olarak sınır bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Güvenlik kaygılarının ön planda olduğu bu yasaklara Balkanlar ve Doğu Anadolu bölgelerinde daha fazla rastlamak mümkündür. Yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı ülkesiyle ilgili harita çıkarma girişimleri haber alındığında bölgedeki Osmanlı memurları uyarılıyor ve bu tür teşebbüslerin önlenmesi isteniyordu. Özellikle de Rusya vatandaşı veya devlet görevlilerinin hareketleri karşısında Osmanlı yönetiminin daha dikkatli davrandığı görülmektedir. Örneğin Rus Hükûmetinin, Osmanlı sınırları üzerinde bulunan Karakurt ile Kağızman arasındaki bölgede keşif yapmak ve harita çıkarmak için bazı askerler gönderdiğinin haber alınması üzerine bölgedeki görevlilerin daha dikkatli davranmaları sağlanmaya çalışıldı⁷³. Yine Rusya'nın Van konsolosunun bölgeyi gezdiği sırada köylere dahi giderek harita çıkarmakta olduğunu bildiren Dördüncü Ordu Müşiri Nafiz Paşa, Rus konsoloslarının "bir vakitten beri" devam eden söz konusu girişimlerinin engellenmesini istemekteydi⁷⁴. Osmanlı Hükûmeti, Rusya'nın Erzurum konsolosunun İstanbul'a gidişi sırasında beraberindekilerle birlikte çeşitli mevkilerin haritasını çıkardığını fark edince gerekli diplomatik girişimlere başlamıştır⁷⁵. Buna benzer başka bir durumda ise Rusya'nın Rize, Fransa'nın ise Trabzon konsolosluğu memurlarının Bayburt'a gidişleri sırasında harita çıkardıklarına dair gelen duyular üzerine söz konusu girişimin engellenmesi konusunda ilgili birimlere emirler verilmiştir⁷⁶. Ayrıca İskenderun'dan Sivas'a gelen ve bölgedeki birçok yeri ziyaret eden bir Rus vatandaşının subay olduğunu da dikkate alan Osmanlı makamları, Anadolu'nun haritasını çıkarmak veya fotoğraflamak çabasındaki söz konusu kişinin sürekli gözetim altında tutulmasını sağlamaya çalıştılar⁷⁷. Benzer şekilde, Erzurum'a bağlı Tortum'da incelemelerde bulunmak ve bölgedeki harabelerin eski fotoğraflarını çekmek üzere izin verilen bir Rus vatandaşının harita çıkarmakta olduğunu haber alan Osmanlı

⁷³ BOA., BEO, 1113/83416.

⁷⁴ BOA., Y.PRK.ASK, 29/51.

⁷⁵ BOA., HR.SYS, 1342/38.

⁷⁶ BOA., DH.TMIK.M, 157/4; BOA., BEO, 2215/166090.

⁷⁷ BOA., DH.MKT, 1394/24.

yönetimi, buna müsaade edilmemesini bölgedeki yetkililere bildirmiştir⁷⁸.

Osmanlı Devleti'nin izinsiz harita çıkarılmasına müsaade etmediği bir diğer bölge ise Balkanlar'dı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki son topraklarına ilişkin birçok devlet ve toplumun niyetler beslediğinin farkında olan Bâbîâlî, kendi izni dışındaki harita çalışmaları konusunda hassasiyet gösteriyordu. Örneğin Yunan askerlerinin harita çıkarmak ve Osmanlı ülkesi ile Yunan topraklarının içerilerine işaret vermek fikriyle bazı noktalara nişanlar dikmekte olduklarının anlaşılması üzerine, askerî yönden sakıncalı bir sonuç doğurabilecek bu gelişmeyle ilgili Yunan Hükûmeti nezdinde girişimlere başlanmıştır⁷⁹. Osmanlı Hükûmeti ayrıca Yunanistan'daki diplomatik birimleri aracılığıyla Yunanların harita çıkarmak konusundaki çalışmalarını da yakından takip etmekteydi⁸⁰. Aynı şekilde Bulgarların da harita çıkarmak konusundaki faaliyetleri Osmanlı makamlarınca izlenmekteydi⁸¹. Rumeli ile ilgili çıkarları bulunan bir diğer ülke olan Avusturyalı bazı askerlerin bölgede harita çıkardıklarının bildirilmesi üzerine Osmanlı yönetimi, askerî açıdan sakınca oluşturan bu konuyla ilgili önlemleri değerlendirmeye başlamıştır⁸². Benzer şekilde Selanik bölgesinde geziler yapan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askerlerinin bölgeyle ilgili harita çıkardıkları ve fotoğraf çektikleri tespit edilince bunun önlenmesine dair girişimlere başlanmıştır⁸³.

Osmanlı Devleti, İngilizlerin harita çıkarma girişimlerini de yakından takip ediyordu. Fakat arşiv belgelerinden görüldüğü kadarıyla İngilizlerin faaliyetleri izleniyor, ancak harita çıkarmalarının önüne geçilmiyordu. Dönemin en önemli emperyalist gücü olan İngiltere'nin özellikle Arap Yarımadası'ndaki harita çıkarma çalışmaları, Osmanlı yetkililerinin dikkatinden kaçmamaktaydı. İngiliz gemilerinin Basra Körfezi'nde⁸⁴,

⁷⁸ BOA., HR. TH, 355/118; BOA., DH.TMIK.M, 255/42.

⁷⁹ BOA., BEO, 66/4924; BOA., Y.MTV, 66/78; BOA., İ.MTZ.(01). 18/783.

⁸⁰ BOA., HR. TH, 270/68; BOA., HR. TH, 271/73.

⁸¹ BOA., HR.SFR.04, 361/9; BOA., (A.) MTZ. (04), 132/70.

⁸² BOA., Y.PRK.KOM, 15/3.

⁸³ BOA., Y.PRK.DH, 10/55.

⁸⁴ BOA., Y.PRK.ASK, 177/58.

Yemen sahillerinde⁸⁵, Bahreyn Boğazı'nda⁸⁶, Aden'de⁸⁷ harita çıkarmakta olduğuna dair gelen bilgiler Osmanlı yönetimine iletilmekteydi. Kuveyt'te ikamet eden bir İngiliz memurun harita çıkarmak ve İbn Suud'la görüşmek niyetinde olduğunu haber alan Osmanlı yetkilileri ise söz konusu kişinin hareketleri konusunda daha dikkatli davranmaya başlamışlardır⁸⁸. İskenderun limanına çıkan bir İngiliz askerinin harita çıkarmak ve önemli askerî mevkiileri tespit etmek amacıyla olduğunu fark eden bölgedeki görevliler ise bahse konu olan şahsın hareketlerini gözetlemeye başlamışlardır⁸⁹. Bitlis'e gelen İngiliz seyyahların, uğradığı yerlerdeki Ermeni nüfusunu belirlemeye çalıştığı, bölgenin harita ve fotoğraflarını aldığı ve hatta Ahtamar'a uğrayarak katolikosla görüştüğü haber alınmıştı. Fakat söz konusu İngilizlerin faaliyetlerinin engellenmeyip yalnızca gözetlemekle yetinildiği görülmektedir⁹⁰.

II. Abdülhamit yönetimi, çeşitli amaçlarla Osmanlı ülkesini ziyarete gelen yabancı ülke vatandaşlarının harita çıkarmalarına da müsaade etmemekteydi. Avrupalı sivilere yönelik bu yasağın ardında da güvenlik kaygılarının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle İngiliz, Fransız ve Alman vatandaşlarının Osmanlı ülkesinde harita çıkarmasına izin verilmediği görülmektedir. Örneğin Alman kartograf Heinrich Kiepert'in haritasındaki eksiklikleri düzeltmek amacıyla Muğla'ya gitmek için izin isteyen bir İngiliz vatandaşının talebi Osmanlı Hükûmetince geri çevrilmiştir⁹¹. Trabzon'a gelen ve daha sonra Erzurum, İran ve Hindistan'a gitmeyi planlayan Belçika ve Fransa vatandaşı üç ressamın harita çıkarmalarına izin verilmediği gibi ellerindeki haritaların da alınması kararı alınmıştır⁹². Benzer şekilde İskilip'e gelen bir Alman vatandaşının harita çıkarmakta olduğu anlaşılınca buna izin verilmemiştir⁹³.

⁸⁵ BOA., Y.A.HUS, 208/55; BOA., Y.A.HUS, 208/69.

⁸⁶ BOA., DH.ŞFR, 147/23.

⁸⁷ BOA., DH.ŞFR, 134/42.

⁸⁸ BOA., DH.ŞFR, 372/32.

⁸⁹ BOA., BEO, 2786/208885.

⁹⁰ BOA., Y.MTV, 87/67.

⁹¹ BOA., DH.MKT, 180/37; BOA., BEO, 329/24608.

⁹² BOA., DH.ŞFR, 145/71.

⁹³ BOA., DH.ŞFR, 161/58.

Sonuç

Milliyetçi siyasal düşünce ve ideolojilerin dünya geneline yayılmaya başladığı 19. yüzyılda, basın ve yayın faaliyetlerinde büyük bir canlanma görülmüştür. Kitle desteğini artırmak, millî ideali ve kimlik duygusunu temsil etme iddiasında bulunduğu halk kesimlerine aşılama amacındaki milliyetçi hareketler, gazete, kitap, risâle, şiir, tiyatro oyunu vb. araçların yanı sıra haritalardan da yararlanmıştı. Teknolojik alanda yaşanan gelişmelerle ve modern eğitim sistemlerinin ortaya çıkışıyla birlikte 19. yüzyılda üretimi artan haritalar, milliyetçi hareketlerin tahayyül ettiği vatani sembolize eden bir niteliğe bürünmeye başlamıştır. Haritalar aynı zamanda, bağımsızlık peşinde koşan milliyetçi hareketler ile irredantist⁹⁴ politikalar güden devletler tarafından da siyasî amaçlarını meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Hem kendi ülkesindeki gayrimüslim unsurların ayrılıkçı hareketleriyle hem de büyük devletlerin emperyalist politikaları ile baş etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü topraklar üzerindeki egemenliğini ve varlığını korumak adına diplomatik ve askerî alandaki önlemlerin yanı sıra basın ve yayıncılık konusunda da önlemler almaya çalıştı. Özellikle II. Abdülhamit döneminde basın ve yayıncılık alanında kurulan devlet denetimi sayesinde, diğer birçok yayın gibi haritalar da yasaklanmaya başladı. II. Abdülhamit yönetiminin haritalara ilişkin yasaklama kararlarında, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini korumak, Sultanın iktidar ve otoritesine tehdit oluşturan düşüncelerin yaygınlaşmasını önlemek ve ayrılıkçı mesajların toplum geneline yayılmasına engel olmak gibi etkenler önemli rol oynamıştır. II. Abdülhamit döneminde yasaklanan haritaların önemli bir bölümünün Osmanlı Devleti'nin siyasal bütünlüğüne tehdit oluşturan üç önemli konu olan Makedonya, Girit ve Ermenistan ile ilgili oldukları görülmektedir. Harita üretimini ve yurt dışından harita ithalini denetim altına alan II. Abdülhamit yönetimi, Osmanlı idari taksimatına uymayan haritaları yasakladığı gibi kendi ülkesiyle ilgili izinsiz olarak harita çıkarılmasının da önüne geçmeye çalışmıştır. Gerek harita üretimi ve ithalinin kontrol altına alınması gerekse Osmanlı ülkesiyle ilgili izinsiz harita çıkarılmasına müsaade

⁹⁴ Irredantizm: Bir devletin, sınırları dışında yer alan ve etnik, dinsel veya dilsel bakımdan yakınlık hissettiği nüfus gruplarını "kurtarmayı" amaçlayan yayılcı politikası.

edilmemesinin Osmanlı Devleti'nin egemenliğini korumak için aldığı önlemler arasında olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)
 Babîli Evrak Odası (BEO), 2039/152863; 2475/185552; 1113/83416;
 2215/166090; 66/4924; 2786/208885; 329/24608.
 Dâhiliye Nezâreti Muamelat (DH.TMIK.M), 108/30; 157/4; 255/42.
 Dâhiliye Nezâreti Şifre (DH.ŞFR), 148/10; 147/23; 134/42; 372/32; 145/71;
 161/58.
 Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 2509/64; 823/36; 2217/77;
 2149/76; 685/3; 2331/74; 2192/122; 1880/5; 2262/15; 1611/139; 506/74;
 1383/105; 1394/24; 180/37.
 Hariciye Nezâreti, Paris Sefareti (HR. SFR.4), 777/57.
 Hariciye Nezâreti, Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 361/9.
 Hariciye Nezâreti, Tahrirat Kalemi Evrakı (HR. TH.), 281/61; 225/105;
 355/118; 270/68; 271/73.
 Hariciye Siyasî (HR.SYS), 1342/38.
 İrade Dâhiliye (İ. DH), 1193/93357; 1193/93360.
 İrade Husûsî (İ.HUS.), 104/63.
 İrade Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD), 121/7231.
 İrade Yunanistan (İ.MTZ.(01)). 18/783.
 Maârif Nezâreti, Mektûbî Kalemi (MF.MKT), 663/52; 517/30; 704/36;
 826/62; 759/52; 98/54; 732/7; 895/31.
 Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı İradeleri (MB.İ), 81/91.
 Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), 118/1; 57/3.
 Sadaret Bulgaristan Evrakı (A.) MTZ. (04), 180/12; 132/70.
 Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Makamât (TFR. I. MKM), 10/950.
 Yıldız Arşivi Husûsî Marûzât (Y.A.HUS), 256/74; 238/102; 208/55; 208/69.
 Yıldız Arşivi Komisyonlar Marûzâtı (Y.PRK.KOM), 11/41; 15/3.
 Yıldız Askerî Marûzât (Y.PRK.ASK), 29/51; 177/58.
 Yıldız Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.DH), 10/55.
 Yıldız Mütenevvi Marûzât (Y.MTV), 270/83; 33/34; 66/78; 87/67.

Kitap ve Makaleler

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, İstanbul 2001.

Akpınar, Özkan, *Geographical Imagination in School Geography during the Late Ottoman Period 1876-1908*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Aktoprak, Elçin, *Devletler ve Ulusları*, Ankara 2010.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul 2011.

Ataman, Bora, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak 2009, s. 21-49.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 2022.

Balcı, Sezai, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Batuman, Bülent, "The Shape of the Nation: Visual Production of Nationalism through Maps in Turkey", *Political Geography*, 29, (2010), s. 220-234.

Birinci, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 7, Cilt 4, (2006), s. 291-349.

Calhoun, Craig, *Milliyetçilik*, İstanbul 2012.

Crampton, Jeremy W., "Maps as Social Constructions: Power, Communication and Visualization", *Progress in Human Geography*, 25/2, (2001), s. 235-252.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul 2002.

Durgun, Sezgi, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İstanbul 2011.

Fortna, Benjamin C., "Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire", *Imago Mundi*, Vol. 57, No. 1, (2005), s. 23-34.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2012.

Georgeon, François, "Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler Suyu Arayan Adam'ı Yeniden Okurken", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Milliyetçilik*, IV, İstanbul 2002, s. 23-36.

Hacısalihioğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul 2008.

Harley, J. B., "Maps, Knowledge, and Power", Denis Cosgrove - Stephen Daniels (Ed.), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments*, Cambridge 1988, s. 277-312.

Harley, J.B., *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, Baltimore and London 2001.

Hroch, Miroslav, *Avrupa'da Milli Uyanış Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, İstanbul 2011.

- İskit, Server, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Ankara 2000.
- Karpat, Kemal, “Balkan Ulusal Devletleri ve Ulusçuluk: Mit ve Gerçek”, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Ankara, 2004, s. 7-60.
- Keyvanian, Carla, “Haritalar ve Savaşlar: 16. Yüzyılda Akdeniz’in Haritalanması”, *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, (Yay. Haz. Biray Kolluoğlu – Meltem Toksöz), İstanbul 2015, s. 47-72.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1985, s. 79-82.
- Konortas, Paraskevas, “Milliyetçilikler ve Milletler: Osmanlı Trakya’sında Kolektif Kimliklerin İnşası”, *Mekân ve Millet Yunanistan ve Türkiye’nin Coğrafyalarının Oluşumu*, (Der: P. Nikiforos Diamandouros – Thalia Dragonas – Çağlar Keyder), İstanbul 2018, s. 171-193.
- Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2018.
- Loyer, Emmanuelle, *Avrupa’nın Kısa Kültür Tarihi*, İstanbul 2022.
- Özkan, Behlül, *Türkiye’de Milli Vatanın İnşası*, İstanbul 2019.
- Özkırmı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara 2015.
- Özkurt, Nevin Ünal, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Cilt 51, (2002), s. 65-84.
- Peckham, Robert Shannan, “Map Mania: Nationalism and the Politics of Place in Greece, 1870–1922”, *Political Geography*, 19, (2000), s. 77–95.
- Stouraiti, Anastasia, –Kazamias, Alexander, “Megali İdea’nın Hayali Topografyaları: Ütopya Olarak Ulusal Topraklar”, *Mekân ve Millet Yunanistan ve Türkiye’nin Coğrafyalarının Oluşumu*, (Der: P. Nikiforos Diamandouros – Thalia Dragonas – Çağlar Keyder), İstanbul 2018, s. 23-51.
- Şenışık, Pınar, *Girit Siyaset ve İsyân 1895-1898*, İstanbul 2014.
- Thiesse, Anne-Marie, *Ulusal Kimliklerin İnşası*, İstanbul 2021.
- Wilkinson, H. R., *Maps and Politics a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951.
- Wintle, Michael, “Emergent Nationalism in European Maps of the Eighteenth Century”, *The Roots of Nationalism*, (Ed. Lotte Jensen), Amsterdam 2016, s.271-287.

EKLER

Ek 1. Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksîmâtına Uymayan Haritaların Yasaklanmasıyla İlgili Meclis-i Vükelâ Kararı⁹⁵

مجلس وکلا مذاکره مخصوصه ضبط و تصدیق و امضاء

حاضر بولسا نه ذوات قنایک اساسی

تاریخ

محل

مجلس وکلا	تاریخ	محل
تاریخ	تاریخ	تاریخ

مجلس وکلا مذاکره مخصوصه ضبط و تصدیق و امضاء

خصوصه مالی

مجلس وکلا مذاکره مخصوصه ضبط و تصدیق و امضاء

فصل اول

مجلس وکلا مذاکره مخصوصه ضبط و تصدیق و امضاء

فصل دوم

مجلس وکلا	تاریخ	محل
تاریخ	تاریخ	تاریخ

⁹⁵ BOA., MV, 118/1.

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıt Varakasıdır

23 Kanûn-ı sani 1323 / 2 Muharrem 1326

Hülâsa-i Meâli

Memâlik-i mahrûse-i şâhânenin taksîmât-ı mülkiyesine muhalif olan coğrafya kitapları ile haritaların buraca tab'ına ruhsat verilmemek olduğundan bahisle hariçte tab'edilip memâlik-i şâhâneye sevk ve ithâl edilen bu makule kitap ve evrâk-ı sâirenin gümrüklerden men'-i imrârı lüzûmuna dâir Maârif Nezâreti'nden vârid olan tezkere okundu.

Kararı

Devlet-i Aliyye'nin marûf olan teşkilât-ı mülkiyesi hilâfında olan kitap ve harita ve evrak-ı sâirenin dâhil-i memâlik-i şâhânedede intişarı gayr-i câiz olduğundan bu makule kitap ve harita ve sâirenin burada tab' edilmemesi zımında kemâkân dikkat ve îtinâ olunması ve hariçte tab' olunup da gönderilecek olanların gümrüklerden imrarına meydan verilmeyerek geldikleri mahallere iâdesi hususunun nezâret-i müşârünileyhâ ile Rüsûmat Emâneti'ne havâlesi tezekkür kılındı.

Extended Abstract

Nationalist movements use history books, population statistics, archaeological remains, and maps to prove that the lands they claim to have rights over are historically and demographically their own and to demonstrate the "eternity" of the said nation in those lands. Maps depicting the borders of the homeland where the said nation lives and what belongs to "us" reveal who the "others" are. Political maps rekindle national sentiments and thoughts, strengthen the sense of belonging, and contribute to the formation of a shared group identity.

Modern states, seeking to consolidate their sovereignty and power over their territories, began to create standard maps in which borders were determined by clear lines and the principle of nationality. Scientific and technological advances helped to create more accurate maps, and with the increase in literacy rates and the widespread availability of mass education, there was a significant increase in map-making. Maps containing political messages or feeding national aspirations became increasingly widespread and visible in the 19th century. Maps encountered frequently in public spaces such as schools, libraries, cafes, as well as publications such as newspapers and books, began to contribute to the socialization of national identity by providing a visual representation of the homeland. Maps, along with national anthems and flags, became one of the hallmarks of the nation-state and an indispensable part of geography education, which began to gain importance from the 19th century onwards.

Maps have also become one of the symbols of modern state power due to the political images they carry. Modern states, which aim to establish a sovereign and unrivaled mechanism of power within their own borders, must eliminate all attempts that may threaten this power. Unlike the situation in the Middle Ages, modern states avoid sharing their sovereignty or limiting their power. Therefore, modern states wage a struggle against all potential rivals who question their power or pose a threat to their legitimacy in every area. This struggle can take place on the battlefield or at the diplomatic level, as well as at the level of symbols and images. Pictures, sculptures, depictions, and maps have been caught in the control mechanisms of modern states due to the ideological messages they contain.

The increasing production of maps in the 19th century and the entry of non-state institutions into map-making made it easier for symbols and images that could threaten the power of the modern state to circulate in social life and popular culture. Therefore, modern states resorted to banning maps containing messages that contradicted their power and state policies. In particular, empires with a heterogeneous population structure and under the threat of separatist movements such as the Ottoman Empire, Austria-Hungary, and Russia hastily resorted to banning maps that posed a threat to their sovereignty over the territories they ruled. The attitude of the Ottoman Empire towards the ban on press and publication products, especially maps, provides us with a clue about the nature of the state policy pursued.

Caught in the grip of nationalist movements proliferating among its own subjects and the imperialist policies of European powers, the Ottoman Empire began to experience a major sovereignty crisis in the territories it ruled. Ottoman statesmen intensified their reform efforts to overcome this crisis by trying to use the tools of the modern state. The Ottomans implemented extensive reforms in military, diplomatic, economic, legal, and cultural fields. Additionally, the policy of Ottomanism was put into practice to strengthen the bond between the state and its citizens, while legal regulations were enacted to ensure equality before the law for all Ottoman elements, including Muslims and non-Muslims. Nevertheless, the divisive nature and emotional aspect of nationalism prevailed over the identity of "Ottomanism," and became the most important determinant in the process leading to the partition of the empire.

The maps banned during the reign of Abdulhamid II were generally those related to the Balkans, Crete, and Armenia, where the sovereignty of the state was most vulnerable. The greatest threats to Ottoman sovereignty emerged in the Balkan Peninsula in the 19th century, where different ethnic, religious, and linguistic groups that were living in this geography, which constituted the Ottoman territories in Europe, launched a struggle to establish their own independent states under the influence of nationalist ideas. Separatist ideas that emerged among Serbs at the beginning of the 19th century, with the effects of the French Revolution being felt in the Ottoman Empire, later began to

affect Greeks as well. Following the intervention of great powers, Greece became an independent state in 1830, setting an example for other Ottoman elements in the Balkans, leading to increased efforts among Serbs, Bulgarians, Romanians, and Albanians to establish their own nation-states.

The situation of Crete and Greece's expansionist policies were among the problems that caused the weakening of Ottoman sovereignty and authority in the 19th century. The unrest that began on the island after Greece became an independent state continued until Crete's loss in 1913. The tensions experienced at different times in Crete (1841, 1858, 1866-1869, 1877-1878, 1888-1889, 1896-1897, 1909-1910) led to the involvement of major powers in the problem. This issue, which should have been an internal issue of the Ottoman Empire, turned into an international problem. Throughout this process, publications such as books, paintings, maps, etc. that showed that Crete belonged to Greece or evoked the "megali idea" by the Greeks in Crete or nationalist circles in Greece were caught under the state's control due to their containing threats to Ottoman sovereignty and separatist messages.

Another development that emerged in the second half of the 19th century and turned into a major international issue was the Armenian attempts to establish an independent state. Taking into account the process of the establishment of national states in the Balkans and the role of major powers in this regard, Armenian intellectuals began to organize themselves from the last quarter of the 19th century onwards. Armenian nationalists were trying to establish an Armenian state covering part of Eastern Anatolia and the Caucasus, posing a threat to Ottoman sovereignty in the region. Armenian intellectuals, who tried to support their claims with historical and demographic evidence, carried out propaganda activities regarding the boundaries of the "Armenian homeland" in educational institutions and shared spaces used by the community in the Ottoman Empire.

The Ottoman Empire began to inspect maps with the legislation it created in the field of press and publication. During the reign of Abdulhamid II, care was taken to examine both domestic and foreign maps. The most important criterion that Ottoman state administrators

attached importance to in the prohibition of maps during the reign of Abdulhamid II was not allowing images and messages that would undermine the ruler's power and authority, the sovereignty of the state, and the developing sense of "homeland". Another issue that was taken into consideration during the Abdulhamid II period was whether the maps were prepared in accordance with the Ottoman Empire's administrative organization. The Babiâli was banning maps that showed part or all of the Ottoman territory belonging to different states and groups, or maps that did not fit the administrative organization due to violating their sovereignty rights. The Ottoman government made decisions on this issue at various times.

The Ottoman administration also looked at whether there was permission for the maps to be published and whether they contained objectionable expressions when it came to banning maps. Maps that were not authorized for publication and contained objectionable expressions were banned and prevented from entering the country. Even maps that were not objectionable but were printed without permission were also banned from publication. Maps containing negative messages could have increased the impact of banned publications if they were visible to a large number of people in places such as bookstores or shops. For this reason, Ottoman officials responsible for inspection and examination would demand that such maps be collected when they encountered such situations.

During the reign of Abdul Hamid II, the maps that were banned the most were found to be related to Macedonia, Armenia, or Crete. As previously mentioned, these three important issues had gained an international dimension in the 19th century and had begun to threaten the territorial integrity of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire, which banned the use of the term "Macedonia" in official correspondence, also went so far as to ban maps that showed Macedonia as belonging to different states or communities. The Abdul Hamid II administration was particularly sensitive to preventing the entry of maps that were printed and imported abroad into the country. Ottoman administrators not only banned the entry of maps that were contrary to the interests and administrative division of the state, but also closely monitored maps printed in other countries regarding

Macedonia. In this way, the intentions of countries and groups involved in the Macedonian issue could be understood, and it was also possible to develop counterarguments regarding their claims. Because these maps published by states and groups involved in the Macedonian issue aimed to influence not only their own ethnic groups but also the governments and public opinions of the great powers.

Maps showing areas where Armenians lived also held an important place among the maps banned during the reign of Abdul Hamid II. Armenian nationalist organizations used maps to instill national identity in their community members and to show which territories they considered as their homeland. These maps, which were mostly printed abroad, aimed to attract the attention of the great powers. Ottoman officials banned maps prepared to represent "Armenia" or "Armenian lands," citing that they were against the territorial integrity of the Ottoman Empire. They also conducted more extensive investigations into such maps, especially those found in public spaces.

During the reign of Abdulhamid II, another group of maps that were banned were those related to Greece and Crete. The Ottoman administration tried to prevent the entry of maps and publications that showed Crete as part of Greece, as the island had been plagued by uprisings and tensions throughout the 19th century. As there were many Greek citizens living in the Ottoman Empire, the authorities tried to prevent the entry and publication of materials related to Crete or Hellenism in general in order to protect their sovereignty and keep Ottoman Greeks away from the influence of Greek nationalism. Aware of Greece's expansionist policies, Ottoman officials were more cautious in their approach to Greek-origin maps and were not hesitant to ban them.

We previously mentioned that during the reign of Abdulhamid II, maps that did not comply with the administrative divisions of the Ottoman Empire, contradicted state policies, and contained separatist messages were prohibited. However, another issue that the Ottoman administration was sensitive about regarding maps was the prevention of unauthorized mapping of a portion or the entirety of Ottoman lands. It is observed that during the reign of Abdulhamid II, the bans on unauthorized mapping were generally concentrated in border regions.

These bans, which were primarily motivated by security concerns, were more common in the Balkans and Eastern Anatolia regions. When attempts by foreign nationals to map Ottoman lands were reported, Ottoman officials in the region were warned and were requested to prevent such attempts.

It is possible to say that both controlling the production and importation of maps and not allowing unauthorized mapping of Ottoman lands were among the measures taken by the Ottoman Empire to protect its sovereignty.

Araştırma Makalesi

Nikiforos Grigoras'ın Kaleminden Bizans İmparatorluğu'nda İç Karışıklıklar Dönemi (1282-1328)*

Fatma Koçak*

(ORCID: 0000-0001-9240-7980)

Makale Gönderim Tarihi
31.01.2023

Makale Kabul Tarihi
06.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Koçak, F., "Nikiforos Grigoras'ın Kaleminden Bizans İmparatorluğu'nda İç Karışıklıklar Dönemi (1282-1328)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 571-605.

APA: Koçak, F. (2023). Nikiforos Grigoras'ın Kaleminden Bizans İmparatorluğu'nda İç Karışıklıklar Dönemi (1282-1328). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 571-605.

Öz

1282-1328 yılları arasında Bizans İmparatorluğu tahtında bulunan II. Andronikos Paleologos dönemi pek çok önemli meselenin yaşandığı bir süreçtir. Uzun yıllar devam eden iç savaş, artan vergiler ve düşman saldırılarına maruz kalan halkın devletle olan bağı zayıflamıştır. Kiliselerin birliği konusunda atılan adımların hem ruhban sınıfında hem de halkta yarattığı hoşnutsuzluk ile ilgilenmek durumunda kalan imparator vaktinin çoğunu dini meselelere harcamasına rağmen tam bir sükunet sağlayamamıştır. Bu zaman zarfında özellikle Türklerin Bizans aleyhinde ilerleyişi ihmal edilmiş, ekonomik iyileşme için kara ordusunu küçültülmüş, donanma dağıtılmıştır. Deniz gücü için

* Bu çalışma yazarın doktora tezinden üretilmiştir. Bknz. Fatma Koçak, *Marmara Uç Bölgesi (1204-1330)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, fkocak@sinop.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

tamamen İtalyan devlete bağımlı hale gelen imparatorluk Türk tehdidine karşı Alan ve Katalan paralı askerlere güvenmiştir. Ancak Katalan birliğinin imparatorluk topraklarına gelişi yarardan çok zarar getirmiş, Bizanslı ahali zulme uğradığı gibi bu birliklere yapılan ödemeler iperpiron değer kaybetmesine neden olmuştur.

Bizans İmparatorluğu bu sıkıntılarla uğraşırken Anadolu'da çok sayıda Türkmen kendi beyleri etrafında örgütlenmiş ve bağımsız beylikler olarak harekete etmeye başlamıştır. Bunlardan biri olan Osmanlı Beyliği de Bizans topraklarına başarılı akınlar düzenlemiş ve 1302 tarihli Bafeus Savaşında Bizans birliklerini mağlup edecek kadar güçlenmiştir.

Bu çalışmada, dönemin özellikle iç siyasetinde belirleyici olan unsurlara, hanedan içindeki çekişmelere ve II. Andronikos ile III. Andronikos arasında yaşanan iç savaşa, önemli Bizans kaynaklarından Nikiforos Grigoras'ın Romaiki Istoría isimli eserinden faydalanılarak değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Andronikos, III. Andronikos, Katalanlar, İç Savaş.

Domestic Disturbance Era in the Byzantium Empire from the Pen of Nikiforos Grigoras

Abstract

The period of Andronikos II Palaiologos, who was on the throne of the Byzantine Empire between 1282-1328, was a period in which many important issues were experienced. Due to the civil war that lasted for many years, increased taxes, and enemy attacks, the bond of the people with the state weakened. Although the emperor had to deal with the discontent about the steps taken for the union of the churches, both in the clergy and the public, and spent most of his time on religious issues he could not provide complete tranquility. During this time, especially the advance of the Turks against Byzantium was neglected, the land army was reduced for economic recovery and the navy was disbanded. The empire, which became completely dependent on the Italian state for its naval power, relied on Alan and Catalan mercenaries against the Turkish threat. However, the arrival of the Catalan Company to the imperial lands brought more harm than good. The Byzantine population was persecuted and the payments made to these troops caused the depreciation of Byzantine hyperpyron.

While the Byzantine Empire was dealing with these troubles, many Turkmen in Anatolia organized around their own beys and started to act as independent principalities. One of these, the Ottoman Principality, organized successful raids on Byzantine lands and became strong enough to defeat the Byzantine troops in the Battle of Bapheus in 1302.

In this study, it has been tried to address the determinant factors especially in the domestic politics of the period, the conflicts experienced within the dynasty and the civil war between Andronikos II and Andronikos III, by using one of the most important Byzantine sources Nikephorus Gregoras' *Romaiki Istoría*.

Keywords: Andronikos II, Andronikos III, Catalan Company, Civil War.

Giriş

25 Temmuz 1261 tarihinde İstanbul Latinlerden alınmış ve tekrar Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetine geçmiştir. İmparator VIII. Mikhail Paleologos'un bundan sonra batıda başarılı fetihleri sayesinde imparatorluk tekrar canlanmıştır. Bu dönemde askeri seferlerden elde edilen başarıların yanı sıra kurulan ittifaklar ile Bizans'ın bir kez daha uluslararası siyasette belirleyici olması ve imparatorluğun yıkılmasına yönelik faaliyetlerin durdurulması başarılmıştır.¹ Ancak Balkanların büyük kısmının Slavların hakimiyetine geçmesine engel olunamamıştır. Bölgede yaşanan çekişmeler zamanla Bizans'ın gücünü azaltmış, VIII. Mikhail'in cesareti ile başlattığı, dünyanın en büyük devleti olma çabası Bizans için artık mümkün olmayan bir siyaset haline gelmiştir.² Özellikle savunma konusunda Bizans'ın dayanağı olan Anadolu eski durumda olmadığı için zayıflamaya başlayan imparatorluk askeri ve mali olarak sıkıntılar yaşanmasıyla çöküş sürecine girmiştir.

VIII. Mikhail'den sonra Bizans'ta gerek iç meseleler gerekse dış baskılar neticesinde sıkıntılar artmıştır. Bu dönemde tahtta bulunan II. Andronikos Paleologos devlet için gerekli tedbirleri almaya çalışmış ancak etkisi sınırlı olabilmıştır. Bu nedenle 1282-1328 yılları arasında imparatorluk iç karışıklıklar da dahil olmak üzere bir çok sorun ile yüzleşmek zorunda kalmıştır.

XIV. yüzyılın tarih yazarlarından biri olan Grigoras, İmparator II. Andronikos Paleologos döneminde arşiv sorumlusu/koruyucusu olarak görev yapmıştır. 1204-1359 yıllarını kapsayan *Romaiki İstoria* isimli, otuz yedi kitaptan oluşan eserinde Bizans'ın politikaları, Anadolu'nun durumu

¹ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul 2007, s. 194.

² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1999, s. 441-442.

ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında mühim noktalara değinmesinin yanı sıra astronomi ve coğrafya ile ilgili tartışmalara yer vermesi ile de diğer Bizans kaynaklarından ayrılmaktadır.³ Eserinde, Bizans-Selçuklu sınır bölgesindeki değişiklikler ve Yunanistan, Trakya ve Anadolu coğrafyasında faaliyetlerde bulunan Katalan Birliği hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada ele alınan dönem Nikiforos Grigoras'ın kayıtlarına göre değerlendirilmeye çalışılmıştır.⁴

II. Andronikos Paleologos'un Tahta Çıkışı

II. Andronikos 1259 ya da 1260 yılında doğmuş ve imparatorluk tarihinde en uzun süre imparatorluk yapan üçüncü kişi olarak kırk altı yıl hüküm sürmüştür.⁵

İstanbul geri alındıktan sonra VIII. Mikhail Paleologos henüz iki yaşındaki oğlu Andronikos ile başkente gitmiş ve kendisi burada imparatorluk tacı giyerken oğlu Andronikos'u da ortak imparator ilan ettirmiştir. Diplomatik evlilikler ile devletin güvenliğini sağlamak amacıyla hareket eden VIII. Mikhail, ikinci oğlu ile I. Stefan Uroš'un kızını evlendirmek istemiş fakat Sırların Charles d'Anjou'nun tarafında kalmayı tercih etmeleri nedeniyle bu evlilik gerçekleşmemiştir.⁶ Buna karşılık imparator, veliahdı Andronikos ile Macar Kralı V. Stefan'ın kızını evlendirerek yeni bir müttefik kazanmıştır.⁷

Andronikos, 1272'de ortak imparator tacını giyerek devlet görevlerinde yer almaya başlamıştır ve Bizans tarihi boyunca ortak imparator olanlar içinde neredeyse en fazla hakka sahip kişi olmuştur. VIII. Mihail'in hastalığının ilerlemesiyle Andronikos resmi varis ilan

³ Leonora Neville, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, İstanbul 2021, s. 277-282.

⁴ Çalışmamızda eserin Dimitrios Moschos tarafından Çağdaş Yunanca'ya aktarılmış metni kullanılmıştır. Grigoras Nikiforos, *Romaiki İstoria, c. I (1204-1341)*, yay. Dimitrios Moschos, Atina 1997. Daha kapsamlı bir tercüme ise Jan Louis van Dieten tarafından Almanca olarak yapılmıştır. Bknz. Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaïke*, çev. Jan Louis van Dieten, Stuttgart 1973-2000.

⁵ Alice-Mary Talbot, "Andronikos II Palaiologos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. I, New York-Oxford, 1991, s.94.

⁶ Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282, A Study in Byzantine-Latin Relations*, 1959, s. 232.

⁷ Robert H. Trone, *The History of John Kantakouzenos (Book 1)*, Text, Translation and Commentary, PhD diss, Catholic University of America, 1979, s. 109.

edilmiş ve 11 Aralık 1282'de babasının ölümü üzerine tek başına Bizans tahtında hükmetmeye başlamıştır.

Tahtta kaldığı uzun süre boyunca imparator pek çok sorunla karşılaşmış ve bazılarında göre babası dönemindeki askeri ve siyasi gücün devam ettirilememesinin sebebi olarak görülmüştür.⁸

Kilise Meseleleri

II. Andronikos 1282'de tek başına imparator olduğunda ilgilendiği ilk mesele kilisede yaşanan anlaşmazlıklar olmuştur. II. Andronikos babasının sağlığında görev yapmaya başlamış ve Lyon konsilinde imparatorluk adına Georgios Akropolites'in ettiği yemini bizzat tekrarlamıştır.⁹ Bu konuda zamanında babasına karşı bir tavır takınmamış olsa da onun Batı desteğini sağlamanın tek yolunun Papalık ile birleşmek olduğunu savunan görüşünü benimsememiş¹⁰, 1282 yılının Aralık ayında daha önce ettiği yeminlerin geçersizliğini duyurduktan sonra annesi Theodora'yı VIII. Mikhail'in fikirlerini kınayan bir belgeyi imzalamak zorunda bırakmış¹¹ ve Doğu Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmiştir.¹²

Andronikos, birleşme karşıtı oldukları için hapsedilenleri serbest bırakmış, sürgündekilere itibarlarını geri vermiştir. Dönemin patriği Bekkos bu değişimden yararlanmak isteyenlerin kendisini linç etmelerinden korkarak makamından ayrılmış ve yerine 31 Aralık 1282 tarihinde, hayli yaşlı olmasına rağmen daha önce görevini Bekkos'a bırakan sabık Patrik İosefos geçmiştir.

⁸ Sorunun sebeplerine dair kısa bir tartışma için bkz. Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, İstanbul 2008, s. 285-286.

⁹ Kiliselerin birleştirilmesi literatürde "union" terimi ile ifade edilmektedir. Papalık ve Bizans Kilisesi'nin bir yönetim altında birleştirilmesini esas almaktadır. 1054 yılında yaşanan ayrılık (schisma) Papalık ve Bizans arasında daha sonraki ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır. Her iki taraf da kiliselerin birleştirilmesi (union) ile kendi adına sağlayacağı faydayı düşünerek bu meseleyi siyasetlerinin bir parçası olarak kullanmışlardır. 1274 tarihinde, Lyon Konsilindeki Kiliselerin birleşmesi Bizans tarafından resmen tanınmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Haldon, a.g.e., s.258-262.

¹⁰ Gregory, a.g.e., s. 286.

¹¹ Averil Cameron, *Bizanslılar*, İstanbul 2015, s. 65.

¹² John Julius Norwich, *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*, İstanbul 2013, s. 227.

Ancak bu değişiklik çoğu kişiyi hoşnutsuz etmiş ve ayrılıkçı hareketlerin tekrar başlamasına neden olmuştur. İosefos, yaşanan karmaşadan dolayı, kendisinden rahatsız olanları sakinleştirmek için yaşlılığını ve hastalığını da mazeret olarak gösterip patriklik tahtından feragat etmiştir.¹³

İmparator kilise içerisindeki sorunların çözülmesi için orta yolu bulmaya çalışmıştır. Bu amaçla Edremit'te bizzat kendisinin de katıldığı bir toplantı tertip etmiş ancak herhangi bir sonuca varılamayan bu sinod maddi bir kayıp olmaktan öteye geçmemiştir. İmparator kilisenin ruhani lidersiz kalmasını doğru ve güvenli bulmadığı için Kıbrıslı Georgios'u 28 Mart 1283'te patriklik görevine atamıştır.¹⁴

Dini meselelere dair tartışmalar tüm hızıyla devam etmiştir. Kendilerini dindar olarak tanımlayanlar İstanbul'da toplanmış, İmparator VIII. Mikhail'in kararnamesiyle kabul edilen tüm başrahiplerin ve genel olarak ruhban sınıfının rütbelerini indirmeye karar vermişlerdir. Bunlara ek olarak patriğin uygulamalarından rahatsızlık duyanların sayısı çoğaldıkça kendisine yönelik baskılar da artmış, nihayetinde patrik 1289'da makamına veda ederek bir manastıra yerleşmiştir.¹⁵

Boş kalan patriklik görevi için bu kez bir keşiş olan Athanasios getirilmiştir. Yeni patrik din adamlarını siyasetten uzak tutmak ve manastırları fazla maddi kazanç elde etmekten alıkoymak üzerinde çalışmıştır.¹⁶ Zamanla patriğin tutumundan memnun olmayan kesimin gösterdiği tepkiler öyle artmıştır ki Athanasios 16 Ekim 1293'te görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

Kutsal sinodun oylaması ve imparatorun tasdik etmesi ile patriklik tahtına bu kez Kosmas adındaki bir keşiş XII. İoannes ismini alarak çıkmıştır. İmparator II. Andronikos'un oğlu IX. Mikhail'in ortak imparator olarak taç giymesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Zamanla Patrik XII. İoannes ile İmparator II. Andronikos arasında siyasi ve dini konularda

¹³ Grigoras, a.g.e., s. 174.

¹⁴ Patrik olduğunda II. Gregorios ismini kullanmıştır. Bknz. Haldon, a.g.e., s. 289.

¹⁵ Grigoras, a.g.e., s. 183-189.

¹⁶ Grigoras, a.g.e., s. 192-193; Dionysios Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğunun Kısa Tarihi*, İstanbul 2018, s. 183.

anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıyla ve dini çevrelerden aldığı tepkilerin de etkisiyle patrik, 1304'te makamından istifa etmiştir.

Bu dönemde Türkler başta olmak üzere imparatorluğun rakiplerinin önemli başarılar elde etmelerine rağmen II. Andronikos tüm dikkatini dini hayatta birlik sağlamak konusuna vermiştir. Bu çerçevede, Patriklik görevine bir kez daha Athanasios'u atamıştır.¹⁷ Ancak patriğin sert önlemleri kendisine karşı muhalefeti güçlendirmiş ve Athanasios Eylül 1309'da bir kez daha tahtından feragat etmiştir. Görevde kaldığı süre boyunca patriğe arka çıkan İmparator II. Andronikos hakkında patriğin etkisinde fazlasıyla kaldığına dair söylentiler yayılmıştır.¹⁸

11 Nisan 1310'da patrik olarak Kizikos¹⁹ metropoliti Nifonas'ın atanmasıyla Ortodoks kilisesi içindeki ayrılıklara son verme çabaları tekrar canlanmıştır. Ancak Nifonas kutsal olan kişi ya da nesnelere saygısızlık ve para hırsı gibi patriklik makamına yakışmayacak davranışları nedeniyle 1314'te görevinden azledilmiştir. Ardından 12 Nisan 1315'te eşi ve çocukları olan Ioannes Gilikis patrik olarak atanmıştır. Sağlığı kötüye gittiği için imparator, Gilikis'in dört yıllık hizmetinden sonra görevden feragat etmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁰

1319-1321 arasında Germanos'un bulunduğu patriklik tahtı onun ölümünden sonra iki sene boş kalmıştır. 11 Kasım 1323'te ise İseias patrik olarak atanmıştır.

II. Andronikos patriklik yetkilerini genişlettiği için yukarıda görüldüğü üzere sık sık patriğin değiştiği bu dönemde dahi makam gücünü korumuştur. İmparatorun bizzat yakından ilgilendiği dini meseleler neticesinde piskoposluk bölgelerinin ve manastırların yeniden

¹⁷ Grigoras, a.g.e., s. 223.

¹⁸ Hatta bir keresinde Patriğin taburesinin çalındığı ve geri getirildiğinde üzerine Patrik ile İmparatorun resminin yapıldığı anlatılmaktadır. Bu resimde İmparatorun ağzında bir gem olduğu ve Athanasios'un onu bir at gibi göttüğü tasvir edilmiştir. Grigoras, a.g.e., s. 262; Talbot, a.g.m., s. 94.

¹⁹ Kapıdağ yarımadasında antik bir kent. Bknz. Haldon, a.g.e., s. 299.

²⁰ Grigoras, a.g.e., s. 271-286.

düzenlenmesi için yapılan çalışmalarla Bizans Kilisesinin yetki alanı genişlemiştir.²¹

Dini hayat bir bütün olarak değerlendirildiğinde II. Andronikos döneminde kilisenin etkinliğinin arttığı, saraydaki günlük yaşamın ve törenlerin daha dini nitelikte olduğu görülür. Fakat imparator, kilise meseleleriyle ilgilenirken ülkesi için hayati bazı konuları ihmal etmiştir.

II. Andronikos'un İkinci Evliliği ve Saray Komploları

İmparatorun Macaristan prensesi olan ilk eşi Anna, ona iki erkek çocuk²² verdikten sonra 1283'te ölmüştür. Evlilik yoluyla siyasi müttefik kazanmak isteyen II. Andronikos İspanya kralına elçi göndermiş ve kızı ile evlenmek istediğini bildirmiştir. Kral bu durumu memnuniyetle karşılarsa da kendi kızını değil soylu başka birini imparatora eş olarak göndermeyi tercih etmiştir.²³ Latinlerin üst sınıflarına mensup kişilerin Papadan izin almadan Bizanslılar ile akrabalık kurmaları yasak olduğu için İspanya Kralının bu evliliği onaylaması eski Latin geleneklerine aykırı bir davranıştır. Fakat Kral papadan zaten aforoz cezası almış olduğu için bunu bir mazeret olarak kullanmış ve Bizans imparatoriçesi olması için kızı gizlice İstanbul'a göndermiştir.²⁴ Böylece Selanik ve çevresini elinde bulunduran Montferrat Markisi V. Guillaume'nin kızı İrene²⁵ ile II. Andronikos 1284'te evlenmiştir.

Tahtta bulunduğu sürece II. Andronikos Paleologos'un başarılı bir imparator olmadığını düşünenler, 1292 yılında Andronikos Anadolu'da iken imparatorun kardeşi Konstantinos Porfirogennitos'un liderliğinde bir komplo hazırlamak istemişlerdir. Konstantinos'un imparator olmak istediğine, kendisine yardım etmeleri için tüm yöneticilere ve ordunun

²¹ Gregory, a.g.e., 287.

²² Bunlardan birisi 1294'te ortak imparator ilan edilen Mikhail, diğeri de despot Konstantinos'tur.

²³ Grigoras, s. 180.

²⁴ Grigoras, o zamanlar İmparator II. Andronikos'un 23 yaşında, yüzünün güzelliği ve uyumlu karakteri ile ünlü yeni eşi İrene'nin ise 11 yaşında olduğunu söylemektedir. Bknz. Grigoras, a.g.e., s. 180.

²⁵ Evlenmeden önceki adı Yolande'dir. Norwich, imparatorun yeni eşini, *yeni düşman* olarak tanımlamaktadır. Bknz. Norwich, a.g.e., s. 241.

yüksek rütbelilerine para teklif ettiğine dair söylentiler yayılmıştır.²⁶ İmparatorun bu söylentilere inanarak kardeşinden kuşkulanasının sebebi Grigoras'a göre şunlardı:

“Birinci neden, İmparator olan babalarının çocukluğundan beri Porfirogennitos'u Andronikos'tan daha çok sevmesi ve ikinci çocuk olması bir engel teşkil etmeseydi halefi olarak tayin edecek olmasıydı.

İkincisi, yine babaları, sonraki planlarında yardım etmeleri için Latinler arasından seçkin birini Porfirogennitos'a eş olarak almaya karar vermişti ki bu planların arasında Selanik ve Makedonya çevresindeki Bizans topraklarını bağımsız devlet yapmak da yer alıyordu.

Üçüncü neden ise babalarının ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. Konstantinos babasından aldığı çiftlikler ile birlikte çok sayıdaki sürülerden büyük miktarda servet elde etmişti. Bunları cömertçe harcamış ve kendisine yakın olanlara bolca hediye vererek onlarla ilişkilerini güçlendirmiştir.”²⁷

Konstantinos Porfirogennitos herhangi bir olumsuz eylemde bulunmamış, kardeşine karşı silahlanmamıştı. Fakat hakkındaki şüpheler zamanla artmış, II. Andronikos uzun süre bu mesele ile ilgilenmiştir. Neticede Konstantinos komploya karışanlar ile birlikte hapsedilmiştir.²⁸

İstanbul'da Venedik-Ceneviz Savaşı

İç meseleler ile yeterince zor durumda olan Bizans, bir de başkentte Venedik-Ceneviz çatışmasına maruz kalmıştır. İki İtalyan devletin mücadelesinden zarar gören imparatorluk olmuştur. 22 Temmuz 1296'da Galata'daki Ceneviz kolonisine donanma ile saldırı düzenleyen Venedik, İmparatorluğun Ceneviz'e destek olduğunu gördüğünde, 1285 yılında yapılmış bir antlaşma²⁹ olmasına rağmen doğrudan şehri hedef alıp Bizanslıların evlerini ateşe vermiştir.

²⁶ Grigoras “Çoğunun dediğine göre bunlar iyi yürekliye nazar değdirmekten başka işi olmayanların iftiracı yalanlarıydı.” Şeklinde bir ifade kullanarak söylentilerin asılsızlığına vurgu yapmaktadır. Bknz. Grigoras, a.g.e., s. 197.

²⁷ Grigoras, a.g.e., s. 197-198.

²⁸ Grigoras, a.g.e., s.199.

²⁹ II. Andronikos tahta geçtikten sonra Venedik uzun uğraşlar sonucu imparator ile 10 yıl geçerli olacak bir antlaşma imzalamayı başarmıştır. 1268 ve 1277 tarihli antlaşmalar ile

II. Andronikos Venedik'e nota göndermiş ve Cenevizlilere verdikleri zararı tazmin etmelerini bildirmiştir. Fakat Cenevizliler resmi işlemleri beklemeden Aralık ayında saldırıya geçmiş, şehirdeki Venediklilere ait binaları tahrip ederek çok sayıda Venedikliyi öldürmüştür.³⁰ Bunun üzerine Venedikliler yetmiş gemiyi silahlandırıp, Galata'da yaşayan Cenevizlilere karşı saldırmak için harekete geçmiştir. Fakat Cenevizliler bu saldırı planını önceden haber aldıkları için eşlerini, çocuklarını ve paralarını başkent'in iç kesimlerinde güvenceye almışlar ve Karadeniz'e açılmışlardır. Venedikliler onları yakalamayı başaramadıkları için İstanbul'da kalan boş gemileri ve Cenevizlilerin evlerini yakmışlardır. Ayrıca Bizanslıların onlara yardım etmelerine öfkelenedikleri için surların dışındaki Bizans evlerini de ateşe vermişlerdir. Buna karşılık Bizans halkı başkentte ikamet eden Venediklilere saldırmış ve tüm mallarını yağmalamıştır.³¹

Venedik ile Ceneviz arasında, 25 Mayıs 1299 tarihinde yapılan Milano antlaşması ile mücadeleler sona erdiğinde Bizans, Venedik ile tek başına yüzleşmek zorunda kalmıştır. Venedikliler zararlarının karşılanmaması üzerine harekete geçmiş, Büyükkada'yı ele geçirerek imparatoru 4000 ipeperon ödeme yapmaya mecbur bırakmışlardır. 4 Ekim 1302'de kabul edilen ve on yıl geçerli olacak bir antlaşma ile barış sağlanmıştır.³² İmparatoru bu antlaşmayı kabul etmek zorunda bırakan Türkler olmuştur. Zira Türkler kısa bir süre önce son derece önemli bir zafer kazanmıştır.

Türklerin Anadolu'daki İlerleyişi Karşısında Bizans'ın Müttefik Arayışı

Dini hayatta düzen sağlanıncaya kadar Bizans rakipleri karşısında güç kaybetmiştir. Bunun farkında olan İmparator II. Andronikos Paleologos dış siyasetini de buna göre belirlemiş ve daha ılımlı hareket etmek durumunda kalmıştır.

---

benzer maddeler içeren antlaşmanın detayları için bkz. Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 2000, s. 204.

³⁰ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 119.

³¹ Grigoras, a.g.e., s. 216.

³² Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 121; Antlaşmanın detayları için bkz. Nicol, *Bizans ve Venedik*, s. 208.

Anadolu'daki Türklerin 1282'den önce başlayan akınları ve başarılı ilerlemelerinin önemi Bizans İmparatorluğu tarafından çok geç anlaşılmıştır. 1290 yılına gelindiğinde imparator başkentten ayrılıp yaklaşık üç sene Bithynia'da kalmasına rağmen bu süre boyunca çoğunlukla yukarıda bahsi geçen kardeşinin kendisine karşı düzenlediği iddia edilen komplo ile ilgilenmiştir.

1300 yılında Alanlar Bizans İmparatorluğundan yaklaşık on bin kişinin yerleşmesi için uygun bir yer talebinde bulunmuşlar, karşılığında Bizans aleyhine güçlenen Türklere karşı imparator ile birlikte hareket edeceklerine söz vermişlerdir. Talepleri kabul edilen Alanlar eşleri ve çocukları ile birlikte Bizans topraklarına gelmiştir. Bu kimselere tahsis edilecek teçhizat ve ödenecek para için vergilerin arttırılması yoluna gidilmiştir.

Türklerle mücadelelerde daha ilk saldırılarda hiçbir varlık gösteremeyen Alanlar Hristiyanların mallarını yağmalayarak ilerlemiş ve Çanakkale boğazına kadar gelmiş, oradan Avrupa'ya geçmişlerdir. 1302 yılının Temmuz ayına gelindiğinde Bithynia'daki Sakarya kıyılarının savunulması için görevlendirilen Alanlar da Türkler tarafından mağlup edilmişlerdir. 27 Temmuz 1302'de Bafeus'ta karşılaşan Osmanlı kuvvetleri ve Bizans birlikleri arasındaki bu mücadele, Türk tarihi açısından olduğu kadar Bizans tarihi açısından da son derece önemlidir. İmparatorluk birliklerinin geri çekilmek zorunda kalması ile Türkler batıya doğru ilerlemelerini sürdürerek İznik, Bursa ve Edremit çevresini yağmalamışlardır.

Aynı sene Roger de Flor, komutasındaki askerler ile belirli şartlar karşılığında imparatorun hizmetine girmek ve Türklere karşı savaşmak üzere gelebileceklerini belirtmiştir. Topraklarını Türklere kaptıran imparatorluk için, savaş tecrübesi olan böyle bir ordu temin etmek son derece önemli olduğundan II. Andronikos bu talebi kabul etmiştir.³³

³³ Grigoras, a.g.e., s. 227; Katalanların Bizans İmparatorluğu ile temaslarda bulunmadan öncesi, Anadolu'ya gelişleri ve sonrası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Ayönü, *Katalanların Anadolu ve Trakya'daki Faaliyetleri (1302-1311)*, İzmir 2009.

Birliğin gelişi ile imtiyazlarını kaybetmekten endişe duyan Cenevizliler ile Katalanlar arasındaki çekişmelerin artması üzerine İmparator Katalanları bir an önce Anadolu'ya geçirmeye çalışmıştır.³⁴

Katalanların yanı sıra Alanlar ve Bizanslıların da bulunduğu ordu, bir süredir Karesi Türkleri tarafından sıkıştırılan Kapıdağ Yarımadasına hareket etmiş ve ani bir saldırıyla Türkleri hazırlıksız yakalamıştır. Geri çekilmek için vakitleri olmayan Türkler son güçlerine kadar savaşmış ancak başarılı olamamıştır. Erkeklerin neredeyse tamamı öldürülmüş, kadın ve çocuklar esir edilmiştir.³⁵

1304 yılının baharında Katalanlar, Türklerden Alişiroğlu I. Yakup Bey tarafından kuşatma altında tutulan Alaşehir'e hareket etmiştir. Şehir halkı hem dışarıdaki düşmana hem de içeride hüküm süren açlık ve yoksulluğa karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Katalanlar, Alanlar ve Bizanslılardan oluşan birliğin geldiğini haber alan Yakup Bey zorlu bir çarpışmadan sonra mağlup olmuş, Türkler çekilmek zorunda kalmıştır. Bölgede Türkler ile mücadele eden diğer şehirlerden de yardım talepleri gelmesi üzerine Katalan birliği harekate devam etmiş, kayıplar verse de büyük oranda başarılı olmuştur.

Anadolu'da kaldıkları süre boyunca yerli halka sürekli sıkıntı çıkaran Katalan birliğine karşı tepkiler zamanla artmaya başlamıştır.³⁶ Kendi çıkarlarını düşünen Cenevizliler ve ortak imparator IX. Mikhail de imparatoru Katalanlara karşı kıskırtmıştır. Yine de temkinli davranmaya çalışan II. Andronikos ile Katalanlar arasında ödeme yapılan paranın değeri ile ilgili anlaşmazlıklar artınca başka çaresi kalmadığını gören

³⁴ Ramon Muntaner, *Chronicle*, çev. Lady Goodenough, Cambridge 2000, s. 407; Francisco de Moncada, *The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada*, çev. Frances Hernandez, Ed: John M. Sharp, Texas 1975, s. 27-29.

³⁵ Muntaner beş binden fazla Türk'ün öldürüldüğünü ifade ederken, Moncada Türklerin on üç bin kişilik bir kayıpları olduğunu söylemektedir. Bknz. Muntaner, a.g.e., s. 409; Moncada, a.g.e., s. 34.

³⁶ Muntaner, kroniğinde gayet olumlu bir tablo çizse de Moncada'nın anlatımında birliğin uzun süre bölgede kalmasının Bizanslı yerliler için maddi zarara neden olduğu ifade edilmektedir. Grigoras ise Anadolu'daki küçük şehirleri yağmalama gibi davranışlarda bulunan Katalanların bölge halkına köleden beter davrandığını, tüm mallarını gasp ettiklerini yazmıştır. Muntaner, a.g.e., s. 413; Moncada, a.g.e., s. 37; Grigoras, a.g.e., s. 227.

imparator tüm Anadolu eyaletlerini Katalan ve Aragon soylularına malikane olarak vermiştir.³⁷

Bu süreçte Katalan birliğinin kendi içinde de karışıklıklar yaşanmaya başlamış, Roger de Flor'un Bizans İmparatorluğu ile anlaşmasından memnuniyetsizlik duyanlar olmuştur. Nihayetinde yapılan görüşmeler ile Katalanlar Gelibolu'dan tekrar Anadolu'ya geçmeleri konusunda ikna edilmiştir. Roger de Flor Türkler üzerine yeni bir sefere çıkmadan önce Edirne'de bulunan IX. Mikhail'in yanına gitmiştir.³⁸ Roger'a karşı olan IX. Mikhail Nisan 1305'te onun ve beraberinde gelen adamların kendi sarayında önceden anlaştığı Alanlar tarafından kılıçtan geçirilmesini izlemiştir.³⁹

Edirne'de olanları haber alan Gelibolu'daki Katalanlar bölgedeki Bizanslılara saldırmış ve acımasızca çok sayıda kişiyi katletmiştir. Bunu öğrenen İstanbullular da o sırada başkentte bulunan Katalanları öldürmüştür. Böylece öteden beri yaşanan anlaşmazlıklar tam bir savaşa dönüşmüştür.⁴⁰ IX. Mikhail durumuna son noktayı koymak amacıyla Gelibolu'ya büyük bir ordu sevk etmiş, şehri kuşatmaya başlamıştır. Ancak nihayetinde Katalanlar galip gelmeyi başarmıştır.

Katalan birliğinin kaldığı süreçte kaynakları tüketmesi ve yağmaları dolayısıyla Gelibolu bölgesi adeta bir çöle dönmüştür. Artık onları besleyecek hiçbir şey kalmadığını gördüklerinde buradan ayrılmaya karar vermişler ve elde ettikleri her şeyi gemilere yükleyerek ve hakim oldukları kaleleri yıkarak yola çıkmışlardır.⁴¹

Katalanların Bizans topraklarındaki faaliyetlerinin etkisi çok ağır olmuştur. Zaten zor durumda olan ekonomiyi iyice çıkmaza sokarak paranın değer kaybetmesine sebebiyet vermiştir. İstanbul'un batısındaki topraklar harap edildiği için yiyecek fiyatları hayli

³⁷ Ayönü, *a.g.e.*, s. 55-56; Moncada, *a.g.e.*, s. 69-78.

³⁸ Grigoras'a göre caesar, IX. Mikhail'den yardım istemek üzere gitmiştir. Bknz. Grigoras, *a.g.e.*, s. 230; Muntaner'e göre ise bu ziyaretin sebebi Roger de Flor'un ortak imparatoru hareket hakkında bilgilendirmek ve vedalaşmak istemesidir. Bknz. Ayönü, *a.g.e.*, s. 57; Muntaner, *a.g.e.*, s. 425.

³⁹ Grigoras, *a.g.e.*, s. 230; Trone, *a.g.e.*, s. 253.

⁴⁰ Moncada, *a.g.e.*, s. 93-94; Ayönü, *a.g.e.*, s. 61.

⁴¹ Ayönü, *a.g.e.*, s. 86; Muntaner, *a.g.e.*, s. 460-462.

yükselmiştir. Açlıkla boğuşan halk İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır.⁴²

Bizans İmparatorluğu'nda Hanedan İçi Çekişmeler

II. Andronikos'un Eşi İrene'nin Hırsları

İmparator II. Andronikos ilk eşi Macar Prensesi Anna'dan olan oğullarından Mikhail'i 1294'te ortak imparator ilan etmiş, Konstantinos isimli diğer oğluna ise Despot unvanı vermiştir. IX. Mikhail'in Ermeni Kralı'nın kardeşi Maria⁴³ ile evliliğinden iki oğlu ve iki kızı dünyaya gelmiştir. Bu oğullardan birine Andronikos, diğerine Manuel adı verilmiştir. II. Andronikos'un ikinci eşi Montferratlı İrene'den ise Ioannes, Theodoros ve Dimitrios adlı üç oğlu ve Simonis isimli bir kızı olmuştur.⁴⁴ 1286 yılında ilk oğullarının doğumunun hemen akabinde imparator eşi İrene'ye imparatoriçe olarak taç giydirmiştir.⁴⁵

İmparatoriçe İrene oğullarına yönelik büyük umutlar beslemeye başlayınca hanedan problemleri de başlamıştır. İrene oğullarının Bizans tahtında doğuştan hakları olduğu düşüncesiyle birbirini ardına tahta çıkmaları gerektiğine inanmıştır. Fikirlerinin arasında en çok sıkıntı yaratan Bizans'ın yönetim yapısına ters bir şekilde toprakların ve iktidarın tüm erkek çocuklar arasında paylaşılması konusu olmuştur. İrene imparatorun her oğluna ülkenin bir parçasının verilmesi ve bu bölgelerin birer özel mülk gibi babadan oğula geçecek bir statüde olması görüşünü teklif etmiştir.⁴⁶ Üvey oğlu IX. Mikhail'i kiskandığı için kendi oğullarının da hakimiyet sahalarının olmasını ve kimseden emir almadan yönetme haklarının olmasını istemiştir.⁴⁷

İrene planlarını hayata geçirme noktasında eşi II. Andronikos'u kolayca ikna edebileceğini düşünerek açıkça ve sürekli olarak çocuklarının da iktidarda pay sahibi olması için imparatora baskı

⁴² Nicol, *Bizans ve Venedik*, s. 212.

⁴³ Asıl adı Rita olan bu kişi adetler gereğince daha saygın bulunan bir Bizans ismi almıştır. Norwich, a.g.e., s. 242. Kantakouzenos bu kişinin Ermeni kralının kızı olduğunu kaydeder. Bknz. Trone, a.g.e., s. 109.

⁴⁴ Grigoras, a.g.e., s. 240; Trone, a.g.e., s. 109.

⁴⁵ Donald M. Nicol, *Bizans'ın Soylu Kadınları, On Portre, 1250-1500*, İstanbul 2001, s. 53.

⁴⁶ Nicol, *Bizans'ın Soylu Kadınları*, s. 53-54.

⁴⁷ Grigoras, a.g.e., s. 239; Gregory, a.g.e., s. 286.

yapmaya başlamıştır. Fakat imparator yüzyıllar içinde şekillenmiş olan Bizans idari yapısının değiştirilmesinin mümkün olmadığını söyleyince İrene çeşitli yollardan imparatora tepki göstermiştir.⁴⁸ Olumsuz tavırlarının artması ile İmparator II. Andronikos İrene'den uzaklaşmıştır.

Umutlarının bu kadar çabuk ve beklenmedik biçimde boşa çıktığını görünce İrene intikam almak hırsıyla 1303'te Selanik'e gitmiş, İmparatoru tahkir etmek amacıyla eşinin sırlarını dahi açıklamıştır. Damadı Sırp kralı ile de sürekli temaslarda bulunmuştur.⁴⁹ İmparator gerek İrene'nin skandal çıkarmasına engel olmak istediği, gerekse Sırp'ların Bizans'a yönelik bir hamlede bulunmasından tedirginlik duyduğu için İrene'ye hak ettiğiinden fazla şey vermiştir.⁵⁰

Tüm hayatını çocuklarının tahta çıkmasına adayarak geçiren imparatoriçe umduğunu bulamamış ve uzun süre Selanik'te yaşadıkdan sonra 1317 senesinde ölmüştür.

IX. Mikhail'in Ölümünün Ardından İç Savaşın Başlaması

IX. Mikhail uzun zamandır ortak imparator olarak devlet işlerinde söz sahibi olmasına rağmen büyük başarılar gösterememiştir. Anadolu'da Türkler tarafından mağlup edilmesinin ardından Trakya'ya geçmiştir. Dimetoka ve Edirne'de bulunduğu sırada bir kez daha Türkler tarafından yenilince Selanik'e gönderilmiştir.

Ermeni Krallığından Maria ile evlenmiş olan İmparator IX. Mikhail'in iki kızı, iki de oğlu vardı. Oğulları Andronikos⁵¹ ve Manuel sarayda, imparator dedelerinin yanında büyütülmüşlerdir. 1316 yılına gelindiğinde II. Andronikos tarafından torunu III. Andronikos'a ortak imparator olarak taç giydirilmiştir. Böylece II. Andronikos kendisinden sonra IX. Mikhail'in ve ondan sonra da III. Andronikos'un tahta geçmesini planlamıştır.⁵² Fakat genç Andronikos'un yaşam tarzı babası

⁴⁸ Grigoras, a.g.e., s. 240.

⁴⁹ II. Andronikos ile İrene'nin kızları Simoni henüz beş yaşındayken, Sırp hükümdar Milutin ile evlendirilmiştir. Gregory, a.g.e., s. 288.

⁵⁰ Grigoras, s. 241-242.

⁵¹ III. Andronikos, 1297 yılında doğmuş, 1321 yılında dedesi ile giriştiği taht mücadelesinin akabinde 1328-1341 yılları arasında Bizans İmparatorluğu yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Alice-Mary Talbot, "Andronikos III Palaiologos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan, New Yor-Oxford, 1991, s. 95.

⁵² Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 163.

ve dedesi için hayal kırıklığı yaratmıştır. III. Andronikos'un İrene ile evlendirilmesinden sonra IX. Mikhail eşi imparatoriçe Maria ile Selanik'e gitmiş ve kısa bir süre önce kızı Anna'yı kaybetmiş olan IX. Mikhail oğlu Manuel'i de kaybedince sağlığı iyice bozulmuş ve 12 Ekim 1320'de ölmüştür.⁵³

IX. Mikhail'in iki oğlu da sarayda yetiştirilmelerine rağmen Andronikos babası ve dedesi tarafından daha çok sevilmiştir. Bu sevgi neticesinde İmparator II. Andronikos onu tahta halef olarak görmüş, bir imparator için gerekli eğitimi alması ve hep yanında olması için elinden geleni yapmıştır.

Genç Andronikos yaşının getirdiği heyecanlarla ve imparator olarak istediğini yapma hakkı olduğu düşüncesiyle hareket etmeye başlaması üzerine dede ile torun arasında sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Torun Andronikos çok içki içen, kumar oynayan ve kadınlara düşkün biri olarak tanınmıştır.⁵⁴ Gece gezmeleri ve çok para harcaması imparatorlara uygun bir davranış olarak görülmediği için imparator dedesi onun harcamalarını karşılayacak kadar ödeme yapmayı reddetmiştir. Bu nedenle genç Andronikos Galata'nın karşısında oturan ve büyük servetleri olan Latinlerle yakınlaşmayı tercih etmiştir. Dedesinin tahtta uzun yıllardır oturduğu ve ondan sonra da babası imparator Mikhail'in onun yerini alacağını gördüğü için kendisine sıranın gelmeyeceğinden endişe duymuştur.⁵⁵

Bu düşünceler onun iktidar hırsını körüklemiş ve artık imparator dedesi tarafından idare edilmek ve bir çocuk gibi muamele görmek istemediği için bağımsız bir hakimiyet ve bol geçim kaynağı olması gerektiğini düşünmüştür. Ancak bunun Bizans İmparatorluğunda mümkün olmadığını gördüğü için başka ülkelerde hakim olmayı hayal etmeye başlamıştır. Annesinin vatani Ermenistan'da ya da Mora'da ya da Ege adalarından birinde.⁵⁶ Bunlardan haberdar olan babası ve dedesi

⁵³Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 163. Manuel'in ölümüne kardeşi Andronikos'un yaşadığı yasak bir ilişki sebep olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Grigoras, a.g.e., s. 284. Manuel'in öldürülmesi hakkında Kantakouzenos bir bilgi vermez ancak bu üzüntünün IX. Mikhail'in ölümünde etkisi olduğunu kaydeder. Bknz Trone, a.g.e., s. 112.

⁵⁴Norwich, a.g.e., s. 242.

⁵⁵Grigoras, a.g.e., s. 282.

⁵⁶Grigoras, a.g.e., s. 283.

onu dizginlemeye çalışmışlardır. Hatta huzursuzluğu yatıştır umuduyla güçlü bir Alman ailesinden biri ile evlenmesini sağlamışlardır. Bu kişi Brunswick-Grubenhagen Dükü Heinrich'in kızı Adelaide von Brunswick'tir. Bizanslıların Brunswick'li İrene adını verdikleri gelin ile III. Andronikos'un düğünleri 1317'de yapılmıştır.⁵⁷ Ancak bu evlilik de genç Andronikos'un hayat tarzında bir değişikliğe neden olmamıştır. Kardeşi Manuel'in ölümü de onun yüzünden olunca yaşlı imparator Andronikos bu olaylardan çok sarsılmış, artık torununun hareketlerini kabullenemeyeceğini ve onun tahtın halefi olmadığını açıklamış ve küçük oğlu Konstantinos'u tahtın varisi ilan etmiştir.⁵⁸

IX. Mikhail'in ölümü ve III. Andronikos'un tahttan uzaklaştırılması neticesinde siyasi durum karmaşık bir hal almıştır. Aristokrat kesiminin yaşça daha genç olanları bir süredir iktidardan memnuniyetsizlik duydukları için dedesi ile çekişmesinde III. Andronikos'u desteklemeye başlamışlardır. Bu kimseler yaşlı Andronikos ve güvenilir yardımcısı Metokhitis'i zamana ayak uyduramayan ve yönetimde olmaması gereken kişiler olarak değerlendirirken, karşı taraf III. Andronikos ve destekçilerini tecrübesiz ve uçarlı olmakla eleştiriyordu.⁵⁹

III. Andronikos'un taht iddiası ve II. Andronikos'un buna inatla direnmesi zaten büyük sıkıntıların yaşandığı bir dönemde Bizans imparatorluğunu iç savaşa sürüklenmiştir.⁶⁰ III. Andronikos'un yaşlıları olan bazı isimler bu iç savaşta etkin rol oynamışlardır.⁶¹

⁵⁷ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 163.

⁵⁸ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 163; Norwich, a.g.e., s. 242. Kantakouzenos eserinde torun Andronikos'un bundan sonra dedesine karşı ayaklanma için harekete geçtiğini söylerken yaşlı imparatorun kararındaki bu değişimin nedeni hakkında sessiz kalmaktadır. Bknz. Brian Steven McLaughlin, *An Annotated Translation of John Kantakouzenos' Histories, Book III, Chapters 1-30*, Unpublished Thesis for the degree of Doktor of Philosophy, Royal Holloway, University of London, 2017, s. 246.

⁵⁹ Stathakopoulos, a.g.e., s. 185.

⁶⁰ Bizans tarihinde iç savaş tanımlamasının karmaşıklığı dönem kaynaklarına da yansımıştır. Tarihçilerin anlatımlarındaki farklılıklara dair detaylı bilgi için bknz. Savvas Kyriakidis, "The Idea of Civil War in Thirteenth and Fourteenth-Century Byzantium", *Recueil des travaux de l'Institut d'etudes byzantines* XLIX, 2012.

⁶¹ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 165-166.

Genç Andronikos'un yakın arkadaşı olarak her hareketinde yanında olan ve onu yönlendirenlerin başında Ioannes Kantakuzenos⁶² gelmektedir. Zengin ve soylu bir aileden olan Kantakuzenos anne tarafından Paleologoslar ile akrabaydı. Babası Mora valiliği yapmış olup kendisi de büyük arazi sahiplerindendir.⁶³ II. Andronikos'u askeri becerilerden yoksun olmakla eleştirirdi.⁶⁴

Genç Andronikos'un diğer bir destekçisi ise baba tarafından Kuman asıllı, anne tarafından II. Andronikos ile akraba olan Sirgiannis Paleologos'tur. Askeri eğitimlerinin ardından İmparator II. Andronikos onu komutan olarak Makedonya'ya atamıştır. Yönettiği bölgeyi gasp etmeye kalkınca yakalanmış ve hapsedilmiştir. Annesinin arabuluculuğu neticesinde II. Andronikos'a bağlılık yeminleri vermesi şartıyla hapisten çıkmıştır. Grigoras, Sirgiannis'in II. Andronikos tarafından torununu izlemesi için görevlendirildiğinden bahsetmektedir. Ancak "imparatorluktan kendisine bir pay almak ve kendi bağımsız devletini kurmak için" fırsat kollayan Sirgiannis genç Andronikos'a gitmiş ve dedesinin sırlarını ona açıklamıştır. Kendi taleplerinin karşılanması durumunda imparatorluğu ele geçirmesi için ona yardım edeceğinin sözünü vermiştir.⁶⁵

Bu işbirliğine katılan bir diğer isim IX. Mikhail hayatta olduğu müddetçe onun yakın arkadaşı olan Theodoros Sinadinos'tur. Bu kimse yaşça diğerlerinden daha büyük ve toprak sahibi aristokrasidendir.⁶⁶

⁶² Ioannes Kantakuzenos, sonraki yıllarda devlet yönetiminde aktif bir şekilde yer almış, III. Andronikos'un ölümünün ardından önce onun oğlu V. Ioannes'in vasilikliğini üzerine alarak, ardından ortak imparator ilan edilmeyi sağlayarak Bizans tahtına çıkmıştır. 1347-1354 yılları arasında Bizans İmparatorluğu yapan VI. Ioannes Kantakouzenos tahttan çekilmeye zorlandıktan sonra 1320-1356 yılları arasındaki siyasi ve askeri olayları anlatan dört kitaptan oluşan *Tarih* başlıklı bir eser kaleme almıştır. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Neville, a.g.e., s. 300-307.

⁶³ Norwich, a.g.e., s. 243. Kantakouzenos eserinde birbirlerine ne kadar bağlı olduklarını III. Andronikos'un kendi sözleriyle nakleder. Bknz. Trone, a.g.e., s. 117-118.

⁶⁴ Savvas Kyriakidis, "Warfare and Propaganda: The Portrayal of Andronikos II Palaiologos (1282–1328) as an Incompetent Military Leader in the Histories of John VI Kantakouzenos (1347–54)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 37/2 (2013), s. 177.

⁶⁵ Grigoras, a.g.e., s. 293-297. Kantakouzenos da eserinde Sirgiannis'in bir gece genç Andronikos'a gelerek sahip olduğu her şeyi ve hayatını onun onurunu korumak için ortaya koymaya hazır olduğunu söylediğini kaydeder. Bknz. Trone, a.g.e., s. 117.

⁶⁶ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 166.

III. Andronikos'un en ateşli destekçilerinden bahsetmeye değer olan son isim ise Aleksios Apokaukos olmuştur. Batı themalarının domestikosu olarak görev yapan Apokaukos soylu bir aileden değildi fakat pratik zekalı ve entrika konusunda yetenekliydi.⁶⁷

Bu isimler gizli planları fikir birliği ile kabul etmişler, sağlam bir hizip oluşturarak, yeminlerini III. Andronikos lehine değiştirmişler ve karşılığında büyük mükafatlar için söz almışlardır. Ardından tedbirli bir şekilde harekete geçmişlerdir.⁶⁸ Öncelikle Sirgiannis ve Kantakuzenos yaşlı imparatorun işbirlikçilerini ve Trakya'daki yerlerin vasiliğini rüşvetle satın almışlardır. Genç yaşlı demeden asker toplamaya başlamışlar ve silahlanmışlardır.

Torunun yaptıklarından haberdar olan II. Andronikos, Patrik Gerasimos ve başrahipleri genç Andronikos'u sorgulamaları, planlarından vazgeçirmeleri için ona nasihatlerde bulunmaları amacıyla görevlendirmiştir.⁶⁹ Karşılıklı konuşmalar, savunmalar neticesinde iki Andronikos uzlaşmış ve karşılıklı olarak yemin etmişlerdir. Buna göre yaşlı Andronikos imparatorluk için torunu Andronikos dışında bir halef bırakmayacaktı, torun da imparator dedesinin hakimiyetine ya da hayatına yönelik hiçbir teşebbüste yer almayacaktı.⁷⁰ Fakat genç Andronikos'un etrafındaki kötü niyetli kişiler onu kendilerine verdiği yeminleri çiğnemekle suçlamış ve kışkırtmaya başlamıştır. Bunun üzerine genç imparator, megas logothetis Theodoros Metokhitis aracılığıyla destekçilerinin de güvenliği konusunda dedesini ikna etmek istemiştir. Ancak Metokhitis onu reddetmiştir.⁷¹

Aradan geçen kısa süre içinde III. Andronikos eski arkadaşlarıyla sık sık buluşup görüşmeye devam etmiş ve kaçma planını da Paskalya gününde gerçekleştirmiştir. 20 Nisan 1321'de İstanbul'dan kaçan genç

⁶⁷ Grigoras, a.g.e., s. 297. Kantakouzenos da Apokaukos'un zeki ve fırsatları değerlendirebilen biri olduğunu söyler. Bknz. Trone, a.g.e., s. 124.

⁶⁸ Yapılan planlar ve tüm bu süreçteki haberleşmeler Kantakouzenos'un eserinde detaylarıyla anlatılmıştır. Bknz. Trone, a.g.e., s. 125-175.

⁶⁹ Kantakouzenos burada yer alan kişileri daha detaylı olarak saymıştır. Bknz. Trone, a.g.e., s. 175-177.

⁷⁰ Grigoras, a.g.e., s. 307-308.

⁷¹ Grigoras eserinde Metokhitis'in çok net bir şekilde genç imparatoru uyardığını ifade etmiştir. *"O insanlarla işbirliği yapma. Çünkü imparator dedene yeminlerini tutmayan bu adamlar sana yeminlerini tutmayacaklar."* Bknz. Grigoras, a.g.e., s. 309.

Andronikos iki gün sonra, Edirne civarında kendisini bekleyen Sirgiannis ve Kantakuzenos'un ordugahına varmıştır.⁷²

III. Andronikos'un Trakya'daki Faaliyetleri

İmparator II. Andronikos torununun kaçtığını öğrenince onu ve işbirlikçilerini cezalandırmak istemiştir. Halkın hiçbir şekilde komploculara yardım etmeyeceğine ve II. Andronikos'a bağlı kalacaklarına dair yemin etmeleri için sokaklarda İncil dolaştırılmıştır.⁷³ İmparator ayrıca kaçakların takip edilmesi için tecrübeli komutanlarından Manuel Tagaris'e toplayabildiği kadar asker toplayıp harekete geçmesini emretmiştir ancak Tagaris bu durumun riskli olacağını açıklayarak imparatoru bu plandan vazgeçirmiştir.⁷⁴

Bu sırada genç imparator Andronikos'un arkadaşları Trakya'daki şehirlere bağımsızlık ve vergi muafiyeti vaatlerinde bulunmuş ve bölgedeki herkesi kendi saflarına çekmeyi başarmıştır. Bizans İmparatorluğuna sürekli zarar veren Türklerin akınları her geçen gün arttığı için yaşlı imparator tebaasından aldığı yıllık vergiyi arttırmıştır. Çünkü imparatorluğun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve sınırdaki düşmanlar ile barışı koruyabilmek için paraya ihtiyaç vardı. Bu durum, gümrük memurları ve vergi tahsildarları için bir fırsata dönüşmüş, tebaadan daha fazla vergi alma konusunda adeta birbirleri ile yarışmışlardır. II. Andronikos tahta geçtiğinde harcamaları azaltmak için orduyu küçültme yoluna gitmiş, sonrasında deniz gücünde Cenevizlilerin desteğine güvenerek donanmayı tasfiye etmiştir.⁷⁵ Devlet gelirlerinin artması üzerine orduyu kısmen eski haline getirmeye çalışmış ancak bunun için de aynı olarak toplanan yeni ek bir arazi vergisi olan sitokrithon isimli vergiyi yürürlüğe koymuştur.⁷⁶ İşte bu ağır vergi

⁷² Grigoras, a.g.e., s. 310; Trone, a.g.e., s. 202-203.

⁷³ Grigoras, a.g.e., s. 313; Kantakouzenos eserinde II. Andronikos'un torunu için artık imparator unvanı kullanılmasının yasaklandığını ve onu bir düşman olarak addettiğini yazar. Bknz. Trone, a.g.e., s. 206.

⁷⁴ Savvas Kyriakidis, "Warfare and Propaganda...", s. 178; Trone, a.g.e., s.204-206.

⁷⁵ Bu uygulama dönem kaynaklarında bir felaket olarak yorumlanmıştır. Grigoras, a.g.e., s. 185; Angeliki E. Laiou, "The Palaiologoi and the World Around Them (1261–1400)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, Ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008, s. 810.

⁷⁶ Gregory, a.g.e., s. 286; Talbot, "II. Andronikos", s. 94.

yükünden kurtulmak isteyen Trakya halkı genç Andronikos'un teklifini memnuniyetle kabul etmiş ve onun için savaşa hazır hale gelmiştir.

III. Andronikos'un yakınları kalabalık bir ordu oluşturarak başkente doğru ilerlemiş, Silivri önlerinde karargah kurmuşlardır. İstanbul'daki yaşlı imparator ayaklanmanın şehir halkına da yayılacağından endişelenmiş ve uzlaşmak için torununa elçi göndermiştir. Heyetle birlikte oğlunu yumuşatması ve başkente ilerlememesi için onu ikna etmek üzere Sirgiannis'in annesi de gönderilmiştir.⁷⁷ Yapılan görüşmeler sonunda 6 Haziran 1321'de iki imparator uzlaşmaya varmıştır.⁷⁸ Buna göre; genç Andronikos Makedonya'da kendisine verilenler ile birlikte Kavala'dan Rigio'ya⁷⁹, İstanbul'un dış mahallelerine kadarki Trakya topraklarının hakimiyetini alacaktı. Bunlar oldukça fazlaydı ve yıllık gelir olarak binlerce nomisma getirirdi. Yaşlı Andronikos ise İstanbul'un ve Kavala'dan ötedeki Makedonya topraklarının sahibi olacaktı. Ayrıca komşu milletlerin elçilerini o kabul edecekti çünkü genç Andronikos bu işleri başarıyla yürütecek yapıda değildi. Şartlar genç imparatoru çok memnun ederken yaşlı olan için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir.⁸⁰ Aslında imparatorluğu eşit olmasa da iki parçaya bölmek anlamına gelen bu barış uzun soluklu olmamış, bundan sonra II. Andronikos durumu değiştirmek için fırsat kollamıştır.⁸¹ Birkaç yıl önce imparatoriçe İrene benzer bir teklif sunduğunda kesin bir şekilde reddedilen bölünmenin şimdi kabul edilmesi, son yıllarda yaşananlar ile imparatorun konumunun ne kadar sarsıldığının bir göstergesidir.⁸²

İç Savaşın Tekrar Başlaması

İki imparator arasında çekişmeler imparatorluğu zayıflatırken rakiplerine önemli fırsatlar sunmuştur. Düşmanın bu tehlikesine rağmen Andronikoslar kendi aralarındaki barışı korumayı başaramamış ve tekrar birbirleri ile mücadele etmeye başlamıştır. Bu kez olayların planladığı gibi ilerlemediğini gören Sirgiannis'in rolü daha büyük olmuştur. Genç imparatorun neredeyse her konuda Kantakuzenos'a danıştığını ve

⁷⁷ Grigoras, a.g.e., s. 314.

⁷⁸ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 167.

⁷⁹ Dimetoka yakınlarındaki bir yerleşim yeri. Bknz. Haldon, a.g.e., s. 293-307.

⁸⁰ Grigoras, a.g.e., s. 315.

⁸¹ Stathakopoulos, a.g.e., s. 185.

⁸² Norwich, a.g.e., s. 243.

onunla çok daha yakın olduğunu görünce hayal kırıklığı ve öfke ile III. Andronikos'tan intikam almak isteğine kapılarak yaşlı imparator ile ittifak kurmaya karar vermiştir.

II. Andronikos'un desteğiyle konumunu güçlendirebileceğini düşünen Sirgiannis'in taraf değişikliğinden memnun olan II. Andronikos kaybettiği bölgeleri geri kazanmanın ve tahtını korumanın hayaliyle Sirgiannis ile anlaşmış ve böylece iç savaş tekrar başlamıştır.

Genç Andronikos başkentlilerin kendisini destekleyip davet etmeleri üzerine, barışın bozulmasını bahane ederek Trakya birlikleri ile şehre harekete etmiştir.⁸³ Ancak bekledikleri desteği bulamayacaklarını ve herhangi bir başarı elde etmelerinin mümkün olmadığını anlayınca geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine despot Konstantinos Makedonya'nın yöneticisi olarak Selanik'e gönderilmiştir. Aynı anda Sirgiannis de paralı Türk askerler ve Bithynia'daki Bizans askerleri ile harekete geçip III. Andronikos'u araya alarak sıkıştıracaktı.

Despot Konstantinos tüm mallarını deniz yolculuğu sırasında kaybetse de Selanik'e varmayı ve III. Andronikos'u zor durumda bırakmayı başarmıştır. Genç Andronikos ise adamlarına sokak sokak gezerek İstanbul halkını ayaklandırmalarını ve imparator dedesini öldürdükleri yalanını yaymalarını emretmiştir. Bu haber despotun ordusunda karışıklığa sebep olunca despot zor durumda kalmıştır. İstanbul'daki imparator tarafından gönderilen gemi ve gizli mektuplar da isyancıların eline geçince despot Konstantinos yakalanmış ve keşiş cübbesi giymek zorunda bırakılmıştır.⁸⁴

Uzlaşma Süreci

Trakya'da yaşananlar üzerine yapabileceği bir şey olmadığını gören II. Andronikos torunu ile uzlaşma yolları aramıştır. Neticede daha önceki anlaşmaya benzer şartlarla barış sağlanmış, III. Andronikos ortak imparator olarak tanınmıştır. Grigoras, aslında genç Andronikos'un imparator dedesinin ona verdikleri ile yetinmeye hazır olduğunu fakat

⁸³ Grigoras, a.g.e., s. 323.

⁸⁴ Grigoras, a.g.e., s. 326-327.

adamlarının onu tüm iktidara sahip olmak için kışkırttığını ifade etmektedir.⁸⁵

Olaylar yatıştığında kendi suçlarının ortaya çıkacağından endişe eden Sirgiannis, mevcut siyasi durumdan memnun olmayan diğer kişilerle görüşmüştür. Mora'daki vasi Andronikos Asan'ın da görevinden kovulduğu için Andronikoslara kızgın olduğunu düşünerek onunla ittifak kurmak istemiştir. Fakat bu kimse damadı Kantakuzenos'un düşmanı olduğu için Sirgannis'den nefret etmiş ve onun planlarını gizlice imparatora iletmıştır.⁸⁶ Neticede Sirgiannis hapsedilmiş, evi ve serveti yağmalanmıştır.

1322 yılında yapılan barıştan sonra genç Andronikos çoğunlukla Trakya'da Dimetoka'da kalmış ve bu süreçte iki taraf da birbirlerini izlemeye devam etmiştir.⁸⁷ 2 Şubat 1325 tarihinde başkentte Aya Sofya'da III. Andronikos için taç giyme töreni düzenlenmiştir. Ertesi sene genç Andronikos'un Alman eşi İrene, ardında çocuk bırakmaksızın ölmüş ve yaşlı imparatorun isteği üzerine torunu Lombardiya'dan Savoie kontu V. Amadeo'nun kızı Anna ile evlenmiştir.⁸⁸

İki imparator arasında beş yıl boyunca barış hüküm sürse de imparatorluk bu çekişmelerden çok zarar görmüştür ve bu süreçte Bizans'ın düşmanları, özellikle de Türkler hızla ilerlemişlerdir.⁸⁹

Genç Andronikos'un çevresindekiler iktidarın paylaşılmış olmasından rahatsızlık duyduklarını için yaşlı imparatorun artık devlet meselelerinde yetersiz olduğu bahanesiyle III. Andronikos'un tek imparator olarak tanınmasını istemişlerdir. Yaşlı imparatorun makamından indirilmesi ve hatta öldürülmesi gibi bir düşünceleri olduğu için her türlü yolu denemeye karar vermişlerdir.⁹⁰ Bu amaçla ilk önce Bulgarların hakimi

⁸⁵ Grigoras, a.g.e., s. 329.

⁸⁶ Grigoras, a.g.e., s. 332-333.

⁸⁷ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 168.

⁸⁸ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 168.

⁸⁹ II. Andronikos döneminin en önemli dış meselesi Türk ilerleyişi olmuştur. Detaylı bilgi için bkzn. Grigoras, a.g.e.,159; Dönemin geneline dair özet bilgi için bkzn. Laiou, a.g.m., s. 803-833.

⁹⁰ Grigoras, a.g.e., s. 347.

Mikhail'i elçiler göndermişlerdir. Sırpların II. Andronikos ile güçlü bağları bulunduğu için Bulgarlar ile ittifak kurmak daha olası gelmiştir.

Genç Andronikos bir kez daha dedesine karşı mücadeleye girişmiştir.⁹¹ İstanbul'a gidişi sırasında geçtiği Trakya şehirlerinden asker toplamış ve bu bölgelere kendi adamlarını yerleştirmiştir. Fakat bu sırada adamlarından birisi kaçmış ve II. Andronikos'a torununun taht planlarından bahsetmiştir. II. Andronikos anlaşmayı bozan torunu III. Andronikos'un başkente girmesine engel olmak için müttefik arayışlarına girşerek Sırp kralına, Selanik ve çevresini yöneten oğlu despot Dimitrios'a, Makedonya'nın bazı bölgelerinin yönetimi ile görevli iki yeğenine gizli mektuplar göndermiştir.⁹² Fakat bu mektuplar III. Andronikos'un adamlarının eline geçtiği için isyancıların her şeyden haberi olmuştur. Yaşlı imparator ise yoldakiler hakkında pek bir bilgi edinememiştir.

1327 yılının Kasım ayında despot Dimitrios Selanik'te imparatorundan aldığı haberler doğrultusunda asker toplamaya başlamıştır. Genç Andronikos'un taraftarlarının Makedonya şehirlerindeki mülklerini ve servetlerini askerlere dağıtmışlardır. Fakat III. Andronikos İstanbul'a, Selanik'e, Makedonya'ya ve adalara gizlice kararnameler göndererek halka vergiden muafiyet, çeşitli askeri tahsisat ve ücretler vaat etmiştir. Bu haberler, duyan herkesin onun tarafına geçmesine neden olmuştur.⁹³

İmparator II. Andronikos ve torunu arasında elçiler gidip gelmiş, bu sırada her iki taraf da kendi masumiyetini ve iyi niyetini ifade ederek insanları ikna etmeye çalışmıştır.⁹⁴ Nihayetinde II. Andronikos

---

⁹¹ Dönemin ana kaynakları mücadelenin nedenleri konusunda farklı görüştedir. Grigoras genç Andronikos'u dedesine karşı Bulgarlar ile ittifak yapmakla ve Trakya'daki paraya el koymakla suçlarken, Kantakouzenos ise II. Andronikos'u batı ordusunu torununa saldırmaya hazırlanmaya çağırarak suçlamaktadır. Bknz. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Anrdonicus II 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1972, s. 293.

⁹² Grigoras, a.g.e., s. 349-350.

⁹³ Grigoras, a.g.e., s. 353.

⁹⁴ Genç Andronikos, Bizans topraklarının kaybedilmesinin, özellikle Anadolu'daki şehirlerin Türklerin eline geçmesinin tamamen dedesinin suçu olduğunu ve bunun gibi sorunları düzeltmek, imparatorluğa refah getirmek amacıyla hareket ettiğini

torununun isyanından vazgeçmesi için kilise tarafından cezalandırılmasını istemiş ve bu talep doğrultusunda III. Andronikos'un adı kilise dualarından çıkarılmıştır. Patrik İseias ise bu uygulamayı tasvip etmediği için görevden alınmış ve bir manastıra kapatılmıştır.⁹⁵

Başkente girmesine izin verilmeyen III. Andronikos gizli yollar denemek zorunda kalmış ancak başarılı olamamıştır. Aralık 1327'de Selaniklilerin daveti üzerine oraya hareket etmiş ve şehre girer girmez tüm şehir tarafından coşkuyla karşılanmıştır.⁹⁶

Selanik'ten ayrıldıktan sonra Serez'e ilerleyen III. Andronikos buradan yoluna devam ederek Makedonya'daki şehirleri ele geçirmeye başlamıştır. Bu olaylar karşısında Sırp Kralının, II. Andronikos ile yaptığı antlaşmanın gereğini yerine getirmediği görülmüştür. Bulgar çarı Mihhail ise büyük karşılıklar beklentisiyle taraf değiştirmek istemiş ve yaşlı imparator bunu memnuniyetle kabul etmiştir. Çar İstanbul'un savunması için üç bin Bulgar askeri göndermiştir. Ancak III. Andronikos, hükümdarlarının imzaladığı antlaşmayı ihlal ettiği gerekçesiyle komutanları geri dönmeye ikna etmiştir.⁹⁷

III. Andronikos'un Başkente Girişi ve İmparator Oluşu

1328 yılının Mayıs ayına gelindiğinde İstanbul halkı bir süredir Venedik-Ceneviz çekişmesinden dolayı sıkıntı yaşamaktaydı. Teçhizatlı kırk gemi ile Cenevizlilere karşı savaşan Venedik donanmasının Galata ve Boğaz'ı ablukaya alması yüzünden erzak gemileri gelememiş ve şehirde yiyecek kıtlığı başlamıştır.⁹⁸ Böylesine zor bir durumda halk kendilerini kurtaracak olan her ne ise, her kim ise onu kabullenecek gibi görünüyordu.⁹⁹ III. Andronikos da bu durumdan faydalanmak istemiş ve başkente yönelmiştir.

---

söylemiştir. Yaşlı Andronikos ise ardında imparatorluğu iyi idare edecek, güvenilir bir halefi olsa kendi isteğiyle tahtı bırakabileceğini fakat böyle bir durum söz konusu olmadığı için, torunu sorumsuz ve tecrübesiz olduğu için ona karşı olduğunu ifade etmiştir. Konuşmaların detayları için bkz. Grigoras, a.g.e., s. 354-361.

⁹⁵ Grigoras, a.g.e., s. 362.

⁹⁶ Grigoras, a.g.e., s. 365.

⁹⁷ Norwich, a.g.e., s. 245.

⁹⁸ Grigoras, a.g.e., s. 371-372.

⁹⁹ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 171.

Şehre girmeye yönelik ilk teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlansa da kısa süre sonra muhafızlardan iki kişinin onun safına geçmesi durumu değiştirmiştir. Ne zaman ve ne şekilde surlardan geçebileceklerine dair bilgi edindikten sonra III. Andronikos surlara gelmiş ve daha önce anlaşılmaya vardıkları muhafızlar sayesinde on sekiz silahlı adam surları aşarak şehre girmiş ve birliklerin başındaki III. Andronikos için Romanos kapısını açmışlardır.¹⁰⁰

23 Mayıs 1328'de yakın arkadaşları ile başkente girmeyi başaran genç imparator dedesini tahttan feragat etmeye zorlamış ve Bizans tahtını ele geçirmiştir.¹⁰¹ Bu süreçte II. Adronikos'a kötü muamelede bulunulmamış, imparatorluk simgelerini taşımasına ve sarayda yaşamasına izin verilmiştir.¹⁰² III. Andronikos şehre girerken askerlerine kimsenin malına zarar vermemelerini emretmiş fakat bu emir uygulanmamış, zenginlerin evleri yağmalanmıştır. Özellikle yaşlı imparator II. Andronikos'un daimi destekçisi Theodoros Metokhitis'in evi tamamen yakılıp yıkılmış, servetine el konulmuş ve kendisi Dimetoka'ya sürgüne gönderilmiştir.¹⁰³

II. Andronikos Bizans tahtından indirildikten iki sene sonra bir manastıra gönderilmiş ve burada keşiş olmuştur.¹⁰⁴ Daha küçük bir çocukken Sırbistan Kralı ile evlendirdiği kızı Simonis yanındayken 13 Şubat 1332'de ölmüştür. Zamanında kendi parası ile restore ettirdiği Khora Manastırında¹⁰⁵ kalmak üzere başkente dönmesine izin verilen Metokhitis de hayatı boyunca sadık kaldığı imparatoru II. Andronikos'tan birkaç ay sonra ölmüştür.¹⁰⁶ Daha sonra Bizans İmparatoru olan ve 1320-1356 yılları arasındaki dönemin olaylarını anlattığı kıymetli eserinde Kantakouzenos, 1321'de iç savaşın patlak

¹⁰⁰ Grigoras, a.g.e., s. 374.

¹⁰¹ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 171.

¹⁰² Grigoras genç imparatorun aslında iktidarı dedesi ile paylaşmaya hazır olduğunu ancak çevresindekiler tarafından buna engel olunduğunu ifade etmektedir. Bknz. Grigoras, a.g.e., s. 382.

¹⁰³ Grigoras, a.g.e., s. 182.

¹⁰⁴ Manastır hayatında Antonios adını almıştır. Bknz. Norwich, a.g.e., s. 246; Talbot, "II. Andronikos", s. 95.

¹⁰⁵ Kariye. Mozaik ve freskleriyle ünlü, Palaiologos döneminin en önemli eserlerinden biri olan Khora Manastırı Theodoros Metokhitis emriyle inşa edilmiştir. Detaylı bilgi için bknz. Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, İstanbul 2008, s. 298-300.

¹⁰⁶ Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 172.

vermesinin sebebi olarak II. Andronikos'u değil, megas logothetes Metokhites'i görmüştür.¹⁰⁷

Sonuç

Yarım asra yakın bir süre tahtta kalan II. Andronikos'un dönemi, imparatorluğun hem iç meselelerle hem de dış tehditlerle ilgilenmek zorunda kaldığı bir dönemdir. İmparator etrafını saran bir çok sorun içerisinde en çok dikkatini dini meselelere vermeyi tercih etmiştir. Bu süreçte Katalanların ülkeye gelişi ve verdikleri zararlar, Türklerin Anadolu'da hızla ilerleyişi gibi son derece mühim meselelere yeterince alaka gösterememiştir.

Dış siyaset açısından başarı olarak nitelenebilecek 1274 tarihli Lyon konsilinde alınan kararlar imparatorluk içinde tam bir kaos yaratmış, Haçlı seferleri sürecinde yaşananlar ve İstanbul'un işgali nedeniyle nefret duydukları Batı ile birlik fikrinden rahatsızlık duyanlar isyana başlamıştır. II. Andronikos Paleologos kiliselerin birliğini kendisi de tasvip etmediği için Doğu kilisesinin bağımsız olduğunu ilan etse de sükuneti sağlamak mümkün olmamıştır.

Dini konularla bir iç karışıklığa sürüklenmiş olan imparatorlukta ekonomik sıkıntılar da yaşanmaktaydı. İmparator zarar olarak gördüğü, neredeyse tamamen paralı askerlere dayanan ordunun masraflarını azaltmak için asker sayısı azaltmıştır. İyi eğitilmiş askerlerin yerine ucuz ve tecrübesiz kişilerin alınması askeri alanda zafiyetlerin başlamasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra büyük maddi yükümlülük gerektiren donanma kaldırılmış, imparatorluk bu ihtiyacını İtalyan devletler ile gidermeye çalışınca onlara olan bağımlılığı artmıştır.

İki imparator arasında anlaşmazlıkların başladığı sırada Türkler Bizans İmparatorluğunun siyasi durumunun ne kadar kötü olduğunu anladıkları için donanma inşa etmeye başlamışlardır. Daha önce Bizans donanmasının feshedilmiş olmasından büyük fayda sağlamışlardır. Akdeniz ve Batı Anadolu kıyılarına kadar ulaşan Türkler, işsiz kalan Bizanslı denizcileri alarak gemi yapımı ve denizcilik konusunda gelişmiştir. Ayrıca Makedonya ve Trakya'ya, adalara saldırmışlar ve bölgedeki durumu sürekli kötüleştirmişlerdir. Doğu toprakları ihmal

¹⁰⁷ Savvas Kyriakidis, "Warfare and Propaganda...", s. 177.

edildiği için özellikle Bithynia'nın şehirleri ve köyleri Türkler tarafından ele geçirilmiş ve 1326 yılında Bursa gibi önemli, büyük bir şehri bile düşmüştür.

İmparatorluğun yeterince kötü olan durumu, hanedan içi çekişmeler ile bir darbe daha almıştır. İmparatorluk ailesinin üyeleri arasındaki savaşlar geç dönem Bizans tarihinde karşılaşılan bir durumdur. İmparatorluğun 1282 yılından itibaren yaşadığı iç meseleler neticesinde 1321-1328 tarihinde II. Andronikos ile III. Andronikos arasında yaşanan iç savaş da imparatorluk kaynaklarını tüketen, devlete büyük zarar veren bir çekişme olarak kayıtlara geçmiştir. Grigoras'ın eserinde bu süreci anlatımına baktığımızda II. Andronikos yanlısı bir tavrı olduğu görülür. Bulduğu görev dolayısıyla da bu durum son derece normal karşılanabilir. Ayrıca dönemin bir başka kaynağı Kantakouzenos'un naklettiği bilgiler ile uyumlu olması dolayısıyla güvenilirliği konusunda herhangi bir şüpheye yer bırakmadığını söylemek mümkündür. Verdiği bilgiler son derece kıymetli, detaylı ve anlaşılır olduğu için dönemin en önemli başvuru kaynaklarından biridir.

Kaynakça

Ayönü, Yusuf, *Katalanların Anadolu ve Trakya'daki Faaliyetleri (1302-1311)*, İzmir 2009.

Cameron, Averil, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2015.

Geanakoplos, Deno John, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282, A Study in Byzantine-Latin Relations*, 1959.

Gregory, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, İstanbul 2008.

Grigoras Nikiforos, *Romaiki İstoria, c. I (1204-1341)*, yay. Dimitrios Moshos, Atina 1997.

Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, İstanbul 2007.

Laiou, Angeliki E., "The Palaiologoi and the World Around Them (1261-1400)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, Ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008, s. 803-833.

Laiou, Angeliki E., *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Anrdonicus II 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1972.

Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2008.

McLaughlin, Brian Steven, *An Annotated Translation of John Kantakouzenos' Histories, Book III, Chapters 1-30*, Phd diss., Royal Holloway, University of London, 2017.

Moncada Francisco de, *The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada*, çev. Frances Hernandez, Ed: John M. Sharp, Texas 1975.

Muntaner, Ramon, *Chronicle*, Çev. Lady Goodenough, Cambridge 2000.

Neville, Leonora, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, çev. Süha Konuk, İstanbul 2021.

Nicol, Donald M., *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine Bir Araştırma*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2003.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Soylu Kadınları, On Portre, 1250-1500*, çev. Özden Arkan, İstanbul 2001.

Norwich, John Julius, *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2013.

Ostrogorsky Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999.

Savvas Kyriakidis, "The Idea of Civil War in Thirteenth and Fourteenth-Century Byzantium", *Recueil des travaux de l'Institut d'etudes byzantines* XLIX, 2012, 243-256.

Savvas Kyriakidis, "Warfare and Propaganda: The Portrayal of Andronikos II Palaiologos (1282–1328) as an Incompetent Military Leader in the Histories of John VI Kantakouzenos (1347–54)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 37/2 (2013), s. 176-189.

Stathakopoulos, Dionysios, *Bizans İmparatorluğunun Kısa Tarihi*, çev. Cumhur Atay, İstanbul 2018.

Talbot, Alice-Mary, "Andronikos II Palaiologos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. I, New York-Oxford 1991, s.94-95.

Talbot, Alice-Mary, "Andronikos III Palaiologos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. I, Oxford University Press, New York-Oxford, 1991, s. 95-96.

Trone, Robert H., *The History of John Kantakouzenos (Book 1)*, Text, Translation and Commentary, PhD diss, Catholic University of America, 1979, s. 109.

Extended Abstract

On July 25, 1261, Istanbul was taken back from the Latins and was again under the rule of the Byzantine Empire. Through successful conquests of Emperor Michael VIII Palaiologos in the west, the empire was revived. However, most of the Balkans could not be prevented from being dominated by the Slavs, and the conflicts in the region reduced the power of Byzantium over time. After Michael VIII, problems increased in Byzantium as a result of both internal issues and external pressures. During this period, Andronikos II Palaiologos tried to take the necessary measures for the state, but his influence was limited. For this reason, the empire had to face many problems, including internal conflict between 1282-1328.

The period discussed in this study, was tried to be evaluated according to the records of Nikephoros Gregoras. He was one of the historians of the 15th century and in his work titled *Romaiki Istoría*, which covers the years 1204-1359 and consists of thirty-seven books, presented a narrative about the policies of Byzantium, the situation in Anatolia and the establishment of the Ottoman State. It differs from other Byzantine sources as it discusses astronomy and geography as well.

Andronikos II reigned for forty-six years as the third longest reigning person in the history of the empire. He took part in state duties by wearing the co-emperor crown in 1272, and after his father's death in 1282, he began to rule on the Byzantine throne alone. His first concern was the disagreements in the church. He declared the independence of the Eastern church, not accepting the idea of the union of the churches, which was accepted in the Council of Lyon in 1274. In this period, when the patriarch changed frequently until 1321, the emperor devoted more time to religious matters than to all others.

Those who thought that Andronikos II Palaiologos was not a successful emperor in administration made some attempts to dethrone him. In 1292, when Andronikos was in Anatolia, those who opposed him wanted to prepare a conspiracy under the leadership of the emperor's brother, Konstantinos Porphyrogennitos. Emperor Andronikos had to

deal with this issue for a long time, and finally he imprisoned his brother Konstantinos with those involved in the conspiracy.

Byzantine Empire was also exposed to the Venetian-Genoese conflict in the capital. When the disagreements between them reached the peak, the empire was damaged because of the two Italian states that started military struggles. In addition, the importance of the invasions and successful advances of the Turks in Anatolia, which began before 1282, was understood too late by the empire. Byzantine, allied with the Alans, encountered Ottoman forces in Bapheus in 1302. This war, which resulted with the defeat of Byzantine troops, is extremely important in terms of Byzantine history as well as Turkish history.

The empire, which lost its lands to the Turks, wanted to take advantage of the Catalan Company. Even if it achieved some military success during their stay in Anatolia, the company had problems with the local people during its stay, and the value of the Byzantine currency decreased because of the money to be paid to it.

Emperor Andronikos II proclaimed one of his sons, Michael, from his first wife, Hungarian Princess Anna, co-emperor in 1294. From Michael's marriage to Maria, sister of the Armenian King, two sons and two daughters were born. One of these sons was named Andronikos, and the other Manuel. Andronikos II had three sons and a daughter with his second wife, Irene of Montferrat. In 1286, right after the birth of their first son, the emperor crowned his wife Irene as empress. Dynastic problems started when Empress Irene started to have high hopes for her sons. Irene believed that her sons should ascend to the throne one after another, with the thought that they had a birthright to the Byzantine throne. She wanted the lands and power to be shared among all boys, contrary to the Byzantine administration structure. Jealous of his stepson, Mikhail IX, she tried to ensure that his own sons also had dominance and the right to rule without taking orders from anyone. However, when the emperor said that it was not possible to change the Byzantine administrative structure that had been shaped over the centuries, Irene reacted to the emperor in various ways. With the increase of these attitudes, Emperor Andronikos is estranged from Irene. The empress, who spent her whole life to enthrone her children,

could not find what she hoped for and died in 1317 after living in Thessaloniki for a long time.

Michael's sons Andronikos and Manuel were raised in the palace by their imperial grandfather. In 1316, his grandson Andronikos III was crowned as co-emperor by Andronikos II. Thus, Andronikos II planned that Mikhail IX and then Andronikos III would ascend to the throne after him. But the lifestyle of young Andronikos was disappointing for his father and grandfather. When Emperor Mikhail lost his daughter Anna and then his son Manuel in a short time, his health deteriorated and he died on October 12, 1320.

When the young Andronikos started to act with the excitement of his age and the thought that he had the right to do what he wanted as an emperor, disagreements began to occur between the grandfather and the grandson. His father and grandfather tried to restrain the young Andronikos, who thought that he should have an independent dominance and abundant livelihood. They married him to Adelaide von Brunswick, daughter of Heinrich, Duke of Brunswick-Grubenhagen. However, this marriage did not cause a change in the lifestyle of young Andronikos. When his brother Manuel's death was also because of him, Andronikos II was very shaken by these events and declared that he could no longer accept his grandson's actions and that he was not the successor to the throne.

The younger ones of the aristocrats were dissatisfied with the administration for a while and started to support Andronikos III in his conflict with his grandfather. These people considered the old Andronikos and his trusted assistant Metochites could not keep up and should not be in government. The other side criticized Andronikos III and his supporters for being inexperienced and frivolous. The young Andronikos' claim to the throne and the old Andronikos' stubborn resistance to it, dragged the Byzantine Empire into a civil war at a time when there were great troubles. Especially names such as John Kantakouzenos, Syrgiannes Palaiologos, Theodoros Synadenos, Alexios Apokaukos, who were the same age as Andronikos III, played an active role in the civil war. These names unanimously accepted the secret plans, formed a solid faction, changed their oaths in favor of Andronikos III, and promised great rewards in return.

Being aware of what his grandson did, Andronikos II wanted to hinder his plans and a compromise was reached. According to this, the elder Andronikos would not leave a successor to the empire except his grandson Andronikos, and the grandson would not take part in any attempt to dominate the grandfather's sovereignty or life. But Andronikos who did not give up on his plans, fled from Istanbul on April 20, 1321 and went to Thrace with his supporters.

He made promises of independence and tax exemption to the cities in Thrace and succeeded in attracting everyone in the region to his side. As the invasions of Turks, who were constantly damaging the Byzantine Empire, increased day by day, the old emperor increased the annual tax he received from his subjects. The people of Thrace, who wanted to get rid of this heavy tax burden and the attitude of the customs officers and tax collectors who abused their situation, became ready for war for the young Andronikos.

The old emperor in Istanbul was worried that the riot would spread to the people of the capital, and he sent an envoy to his grandson to reconcile. As a result of the negotiations, an agreement was reached on June 6, 1321. According to this; the young Andronikos, together with what was given to him in Macedonia, would take over the Thrace lands from Kavala to Rigio, to the outskirts of Istanbul. These were quite large and brought thousands of nomismas in annual income. Elder Andronikos, on the other hand, would become the owner of Istanbul and Macedonian lands beyond Kavala. He was also going to receive envoys from neighboring nations because young Andronikos was not in a position to carry them out successfully. In fact, this peace, which meant dividing the empire into two parts, although not equal, did not last long. The fact that the partition, which was categorically rejected when the empress Irene presented a similar proposal a few years ago, is now accepted and this is an indication of how shaken the position of the emperor has been by the events of recent years.

While the conflicts between the two emperors weakened the empire, it offered important opportunities to its rivals. Despite this danger of the enemy, the emperors could not keep the peace among themselves and thus the civil war started again.

Andronikos II sought ways of reconciliation with his grandson once more. As a result, peace was achieved on similar terms to the previous agreement, and Andronikos III was recognized as co-emperor. After the peace made in 1322, the young Andronikos mostly stayed in Dimetoka in Thrace, and on February 2, 1325, a coronation ceremony was held for Andronikos III in the capital, Hagia Sophia. The following year, young Andronikos' German wife, Irene, died without leaving any children, and at the request of the old emperor, his grandson married Anna, daughter of Amadeo V, Count of Savoie from Lombardy. Although peace reigned between the two emperors for five years, the empire suffered a lot from these conflicts and in this process, the enemies of Byzantine, especially the Turks, advanced rapidly.

Since Andronikos II was old and did not take serious actions, the people began to feel dissatisfied with his rule. Encouraged by this situation, the young Andronikos started to realize his plans against his grandfather. Many people from public, senators and even the imperial family sided with Andronikos III. Andronikos, who was not allowed to enter the capital, had to try secret ways but was unsuccessful. He moved to Thessaloniki in December 1327 and there was greeted enthusiastically as emperor.

By May 1328, the people of Istanbul had been suffering from difficulties for a while due to the Venetian-Genoese conflict. Because of the blockade of Galata and the Bosphorus by the Venetian navy, the supply ships could not arrive and food shortages began in the city. In such a difficult situation, the people seemed to accept whomever he was that would save them. Andronikos III wanted to take advantage of this situation and headed for the capital.

The young emperor, who managed to enter the capital with his close friends on May 23, 1328, forced his grandfather to abdicate and seized the Byzantine throne. In this process, Adronikos II was not mistreated and was allowed to carry imperial symbols and live in the palace. Two years after Andronikos II was deposed from the Byzantine throne, he was sent to a monastery where he became a monk. He died on February 13, 1332.

The situation of the empire, which was hard enough, was dealt another blow by intra-dynastic strife. Wars between members of the imperial family or between aristocratic families are common in late Byzantine history. As a result of the internal problems experienced by the empire since 1282, the civil war between Andronikos II and Andronikos III was also recorded as a conflict that consumed the resources of the empire and caused great damage to the state.

Araştırma Makalesi

İngilizlerin Afganistan'daki Nüfuz Mücadelesine Bir Örnek: Durand Hattı (1893)

Furkan Külünk*

(ORCID: 0000-0002-9844-283X)

Makale Gönderim Tarihi

29.11.2022

Makale Kabul Tarihi

18.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Külünk, F., "İngilizlerin Afganistan'daki Nüfuz Mücadelesine Bir Örnek: Durand Hattı (1893)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 606-632.

APA: Külünk, F. (2023). İngilizlerin Afganistan'daki Nüfuz Mücadelesine Bir Örnek: Durand Hattı (1893). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 606-632.

Öz

19. yüzyılda Rusya ve İngiltere arasındaki rekabet Afganistan toprakları üzerinde bir çatışma ortamı meydana getirdi ve Afgan Devleti açısından birçok olumsuz sonuç doğurdu. Her iki devletin Afgan sarayı ile olan diplomatik temasları Afgan Emirlerinin denge politikaları izlemelerine neden oldu. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın (1878-1880) ardından Afgan Devleti'nin başına geçen Emir Abdurrahman Han (1880-1901) döneminde kuzeydeki Rus ilerleyişi karşısında önlem almaya çalışan İngilizlerin Afganistan'ın kuzey sınır hatları hakkında tespit çalışmaları yapmasının akabinde Hindistan'ın kuzeybatı sınırları gündeme geldi ve Afgan Devleti ile İngiliz Hindistanı arasındaki sınırın belirlenmesi kararı verildi. 12 Kasım 1893'te imzalanan Durand Hattı Antlaşması ile birlikte Afganistan-Hindistan sınır hattı boyunca kabileler ve

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, fkulunk@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Düzce University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

etnik gruplar arasında bir çatışma ortamı meydana geldi. Antlaşmanın imzalanma süreci ve meydana getirdiği etkileri düşünüldüğünde bölgenin kaderinin tayini noktasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Emir Abdurrahman Han ve İngiliz heyeti arasında Durand Hattı'yla ilgili gerçekleşen müzakere süreci, antlaşmanın imzalanması ve imzalandıktan sonra bölgede meydana getirdiği etkiler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, İngiltere, Rusya, Diploması, Durand Hattı.

An Example of the British Struggle for Influence in Afghanistan: The Durand Line (1893)

Abstract

In the 19th century, the rivalry between Russia and Britain created an atmosphere of conflict on the territory of Afghanistan and had many negative consequences for the Afghan State. The diplomatic contacts of both states with the Afghan court caused the Afghan Amirs to pursue a policy of balance. During the reign of Amir Abdurrahman Khan (1880-1901), who became the head of the Afghan State after the Second Anglo-Afghan War (1878-1880), the British, who were trying to take measures against the Russian advance in the north, made works on the northern border lines of Afghanistan, after which the northwestern borders of India came to the agenda and it was decided to determine the border between the Afghan State and British India. On November 12, 1893, with the signing of the Durand Line Treaty, an atmosphere of conflict emerged between tribes and ethnic groups along the Afghanistan-India border line. Considering the process of signing the treaty and its effects, it is seen that it had an important place in determining the fate of the region. This study examines the negotiation process between Amir Abdurrahman Khan and the British delegation regarding the Durand Line, the signing of the treaty and the effects it had on the region after its signing.

Keywords: Afghanistan, England, Russia, Diplomacy, Durand Line.

Giriş

19. yüzyılın son çeyreğinde Afganistan'ın sınırlarının güvenliği meselesi Rusya'nın Türkistan üzerindeki işgal politikası ile doğrudan orantılıydı. Rusya'nın Türkistan'da kurduğu hâkimiyet beraberinde Afganistan ile Rusya arasında bir tampon bölgenin kalmamasına neden olmuştu. 1865'te Hokand'ın merkezi Taşkent'i işgal eden Rus

ordusunun 1868'de Buhara'yı işgal etmesi ve 1873 yılında Hive'yi de almasıyla Afganistan ile Rusya arasında yalnızca Merv sahası ve bu bölgede yaşayan Türkmenler kalmış oldu.¹ Türkistan'daki Rus askerî harekâtları bölgede söz sahibi olan ve çıkarları bulunan İngiltere'yi ilgilendiren önemli bir meseleydi. Rusya'nın amaçları arasında Türkistan üzerinde hâkimiyet kurarak hem bölgedeki ticaret potansiyelini kendi tekeline geçirmek hem de doğuda Çin'e güneyde Hindistan'a erişmek bulunuyordu.² Rusların Afganistan'ın kuzeyindeki askerî faaliyetlerinin devamında Afganistan'ın da işgale açık hale gelmesi akabinde Hindistan'ın tehdit altına girmesi anlamına geliyordu. Afganistan'ın coğrafi konumu nedeniyle Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarında olması İngilizler açısından Afgan Devleti'nin siyasi açıdan varlığını sürdürmesini gerekli kılıyordu. 1881 yılında Göktepe ve Aşkabad'ın Ruslar tarafından alınması, 1884 yılında Merv'in ilhak edilmesi ve 1885'te Murgab Nehri'nin güneyine inilmesi Afganistan'ın kuzey sınırlarının kontrolünün zor olduğunu İngilizlere göstermişti.³

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Türkistan'da hâkimiyet kazanmalarının ardından Afganistan'ın Rus tehdidi ile karşı karşıya kalması ve işgale açık hale gelmesi İngilizleri tedbirler almaya yöneltti. Bu yüzden Afgan Devleti ile İngiliz Hindistanı arasındaki sınırların tespiti ve resmi olarak belirlenmesi ayrıca önem kazanmıştı. Rusların Afganistan'ın kuzeyindeki bu hızlı ilerleyişleri Afganistan'ın doğusunda Vahan Koridoru'na uzanan Pamirler ve Hindukuş Dağları'ndan gelebilecek saldırı ihtimallerine dahi çözümler üretilmesine neden olmaktadır.⁴ Bu çalışmada Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından Afganistan'ın tampon devlet konumuna gelmesi bağlamında Durand Hattı üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Afganistan'ın İngiltere ve Rusya açısından neden önem arz ettiği ve bu

1 Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2003, ss. 15,32,41; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Aralık 2011, ss. 61-62.

2 Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, Russian and East European Studies, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1960, ss. 17-18.

3 Pierce, *a.g.e.*, s. 44; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 352; John Adye, *Indian Frontier Policy an Historical Sketch*, Smith, Elder Co., London, 1897, s. 44.

4 Adye, *a.g.e.*, s. 52.

süreçte Emir Abdurrahman Han idaresindeki Afgan Devleti'nin nasıl bir siyaset izlediği çalışmanın işlemiş olduğu konulardandır. Afganistan'ın kuzeyindeki Rus tehdidi karşısında İngilizlerin Afgan sarayı ile temasları ve bu temaslar neticesinde İngiliz çıkarları doğrultusunda imzalanan Durand Hattı antlaşması, müzakere süreci ve sonrası meydana getirdiği etkiler bakımından değerlendirilmiştir.

Hindistan'ın Güvenliği Adına Çözüm Arayışları

19. yüzyılda Rusların Türkistan'daki ilerleyişleri İngilizler adına Afgan tahtı ile diplomatik temasların artmasına neden olmuştu. 1869-1873 yıllarında İngilizler ve Ruslar arasında Afganistan'ın kuzey sınırlarının tespiti esnasında meydana gelen sınırlar tam olarak anlaşılammış ve her devletin kendi çıkarları doğrultusunda yorumladığı bir konjonktür meydana getirmişti.⁵ 1873'te Afganistan'ın kuzeyinde Amuderya nehrinin doğuya yönelen kıvrımından itibaren Vahan Koridoru'na dek olan bölgelerin sınırları belirlenebilmişti.⁶ Ancak kuzeybatıdaki sınırların tespiti sağlanamamıştı. Bu sınır tespiti sorunların çözüme kavuşmasını sağlamak bir yana İngiltere ile Afganistan'ın arasının açılmasına ve akabinde 1878-80 yıllarında (ikinci İngiliz-Afgan Savaşı) İngiliz ve Afgan ordularının karşı karşıya gelmelerine neden oldu.⁷ İngilizlerin Kâbil'i işgallerinin akabinde 1879 yılında İngiltere Hükümeti ile Afganistan Emiri sıfatıyla Muhammed Yakup Han arasında Gandamak Antlaşması imzalandı ve bu antlaşmanın üçüncü maddesinde vurgulandığı üzere İngilizler Afganistan'ın dışişlerinde söz

5 British Documents on Foreign Affairs (FA) - Foreign Office Confidential Print (FO), Part (PT) 1 From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series (SER) B the Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 11, Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878, General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt, Editor: David Gillard, University Publications of America, 1985, ss. 52-66, "Doc. 2 Precis of Correspondence between Her Majesty's Embassy and Her Majesty's Foreign Office on Question of Northern Frontiers of Afghanistan, and the Understanding between Russian and British Governments respecting Central Asia: 1869-73."

6 The Geographer, Office of the Geographer, Bureau of Intelligence and Research, International Boundary Study No. 26 (Revised) Afghanistan – U.S.S.R. Boundary (Country Codes: AF-UR), Department of State, United States of America. September 15, 1983, s. 10.

7 Archibald Forbes, *The Afghan Wars, 1839-42 and 1878-80*, Seeley and Co., Limited, London, 1892, s. 161.

sahibi oldular.⁸ Savaşın neticesinde Emir Abdurrahman Han (1880-1901) Afgan tahtına otururken İngilizler bu tarihten itibaren Afganistan'ın kuzey sınırlarının karmaşık durumundan ötürü Hindistan'ın Afganistan ile olan kuzeybatı sınırını netleştirmek adına hamleler yapmaya başladı.⁹ İngilizlerin Afganistan'ın kuzey sınırlarının tespiti ve güvenliği noktasında hassasiyet göstermelerinin nedeni Hindistan'ın işgali ihtimalinde Ruslar tarafından kullanılabilir olası işgal rotalarının önüne set çekmekti. Nitekim Ruslar Afganistan'ın kuzeybatısına doğru ilerleyişlerinde 1881'de Göktepe'yi ve Aşkabad'ı, 1884'te Merv'i ve 1885'te Afganistan'ın Herat eyaletinin sınırında bulunan Pencdeh'i işgal etmişlerdi.¹⁰ İngilizlerin bu tutumu Afganistan'ın işgal edilmesi durumunda Ruslar ile sınır komşusu haline gelmeleri ihtimalinden kaynaklanmıştır. Bu noktada kuzey sınırlarında batıda İran sınırından itibaren doğuda Vahan Koridoru'na uzanan sırasıyla Herat, Meymene, Mezar-ı Şerif, Bedaşan gibi önemli noktaların Afganistan sınırları içerisine dâhil edilmesi ve sınır güvenliklerinin sağlanması önem arz ediyordu. Afganistan'ın kuzeybatısında belirlenemeyen Rus-Afgan sınırı ancak 1888'de Rus-İngiliz Ortak Sınır Komisyonu tarafından belirlenebildi.¹¹ Fakat

---

8 C. U. Aitchison (Comp.), *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Vol. XIII, Calcutta : Government of India, Central Publication Branch, 1933, ss. 240-242, "AFGHANISTAN-NO. VI. 1879. Treaty between British Government and His Highness Muhammad Yakub Khan, Amir of Afghanistan and its dependencies, concluded at Gandamak on the 26th May 1879, by His Highness the Amir Muhammad Yakub Khan on his own part, and on the part of the British Government by Major P. L. N. Cavagnari, C.S.I., Political Officer on Special Duty, in virtue of full Powers vested in him by the Right Honorable Edward Robert Lytton Bulwer-Lytton of Knebworth, and a Baronet, Grand Master of the Most Exalted Order of the Star of India, Knight Grand Cross of the Most Honorable Order of the Bath, Grand Master of the Order of the Indian Empire, Viceroy and Governor-General of India."

9 Mehmet Saray, "Abdurrahman Han", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 163.

10 David Gillard, *The Struggle for Asia 1828-1914*, Methuen & Co. Ltd, London, 1977, ss. 143-144.

11 Arka Biswas, "Durand Line: History, Legality & Future", *Vivekananda International Foundation*, Occasional Paper, September 2013, s. 6. Pencdeh'te meydana gelen Rus-Afgan çatışmasının akabinde Rusların Afganları yenilgiye uğratması Rusya ve İngiltere arasında büyük bir savaş tetikleyebilecek zemin oluşturmuştu. Herat'ın statüsü hem Rusya hem de İngiltere için önem arz ediyordu. Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan

Afganistan'ın kuzey sınırlarındaki Rus ilerleyişinin devam etmesi İngilizleri Hindistan'ın kuzeybatısında Afganistan ile olan sınırlarını netliğe kavuşturmaya da yöneltmişti.

Afganistan'ın kuzeydeki sınırlarının belirlenmesi sonrasında Afgan Devleti ile İngiliz Hindistanı arasındaki sınır bölgeleri ve bu bölgelerdeki kabilelerin statüleri gündeme geldi. Emir Abdurrahman Han, İngiliz Hindistanı Hükümeti ile yakın ilişkiler içerisinde olmayı tercih ediyordu. Buna binaen Afgan Emiri, 1888 yılında İngiliz Hindistanı Hükümeti Dışişleri Bakanı Henry Mortimer Durand'a¹² (1884-1894) Afganistan'a bir heyet gönderilmesi hususunda talebini iletmişti. Ancak Emir, kuzeni İshak Han'ın isyan etmesi nedeniyle Afganistan'ın kuzeyindeki Belh'e hareket ettiğinden dolayı Afganistan-Hindistan sınırlarının tespiti için Afganistan'a gönderilmesi planlanan İngiliz heyetinin ziyareti iptal edildi.¹³ Abdurrahman Han Afgan Devleti'ndeki karışıklıkları sona erdirdikten sonra, bu sefer 1890 senesinde Hindistan Hükümeti Genel Valisi Lansdowne'a¹⁴ (1888-1894), Afganistan'a bir heyetin gönderilmesi hususundaki talebini ilettili. Emir'in ikili ilişkileri geliştirmek adına aldığı bu karar, Lansdowne tarafından şüphyle karşılandı ve gönderilen heyetin Afgan topraklarındaki güvenliği

---

Herat eyaletinin risk altına girmesi sınır müzakerelerinin sonrasında İngilizler tarafından engellenmiş oldu. Bkz. Stephen Tanner, *Afghanistan A Military History from Alexander the Great to the Fall of the Taliban*, Da Capo Press, United States of America, 2002, s. 217.

12 Henry Mortimer Durand 14 Şubat 1850 yılında Bopal eyaletine bağlı Sehore şehrinde doğdu. 1870 yılında Bengal Sivil Hizmetleri'ne atandı. 1873-74 yıllarında Hindistan Dışişleri Bakanlığı Ataşesi olarak görev aldı. 1880 yılında Hindistan Dışişleri Bakanlığı'nda müsteşarlık görevini yürüten Durand, 1885 yılında İngiliz Hindistanı Dışişleri Bakanı görevine tayin edildi. Bkz. Percy Sykes, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand*, Cassell and Company, London, 1926, ss. xi-1; Peter Hopkirk, *The Great Game*, John Murray, London, 1990, s. 450.

13 Sykes, *a.g.e.*, s. 200.

14 Lord Lansdowne 14 Ocak 1845 yılında Londra'da doğdu. 1872-74 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı Savaş Müsteşarlığı görevini yürüttü. 1883-88 yılları arasında Kanada Genel Valisi olarak görev alan Lord Lansdowne, 1888-94 yılları arasında Hindistan Genel Valiliği görevine getirildi. Bkz. Debrett and Arthur Hesilrige, *Debrett's Peerage, Baronetage, Knightage and Companionship. 208th Year*, Dean & Son, London, 1921, s. 539.

düşünülerek bu teklif İngiliz Hindistanı Hükümeti tarafından reddedildi.¹⁵

İngiliz Hindistanı Hükümeti'nin bu teklifi reddetmesi bir nevi zaman kazanma olarak da düşünülebilir. İngilizler herhangi bir Rus saldırısı baş gösterdiğinde Kâbil-Gazne-Kandahar sınır hattının hızla işgal edilmesini sağlayacak bir konum kazanmayı planlamaktaydı. Bunun yolu ise bu topraklarda yaşayan kabileler üzerinde inşa edilecek kontrol mekanizmasından geçiyordu.¹⁶ Emir Abdurrahman Han'ın teklifinin reddedilmesinin bir başka nedeni ise bu görüşmenin herkese açık bir *darbarda*¹⁷ (saray meclisi) düzenleneceği düşüncesiydi. Nitekim Genel Vali Lansdowne mecliste İngiliz heyetinin Afgan ileri gelenleri karşısında iyi bir muamele görmeyebilecekleri ihtimalini göz önünde bulunduruyordu.¹⁸ Lansdowne'un bu düşüncesinin altında yatan neden geçmişte iki devletin savaşmış olmasıydı. Ancak her şeye rağmen Emir Abdurrahman Han İngiliz heyeti ile görüşme ve ortak bir zeminde buluşma yanlısıydı. Fakat Afgan sarayında etkin diğer kabile liderlerinin İngiliz heyeti hakkında nasıl bir tavır takınacakları da belirsizdi. Tüm bu olasılıklar düşünülürken Genel Vali Lansdowne Emir Abdurrahman Han'a resmi bir görüşme teklifi yapmaya karar verdi. Nitekim Afgan sarayı ile bağların koparılması Rusların Afganistan'da nüfuzlarını artırmalarına yol açabilirdi. Bu nedenle Afgan sarayı ile ittifak kurmak ve Afganistan ile Hindistan arasındaki sınırları belirlemek İngiliz Hindistanı Hükümeti için önem arz ediyordu. Genel Vali Lansdowne, Emir'le yapılacak olan görüşmede İngiliz heyetinin başında Lord Roberts'ı görevlendirmeyi düşündüğünü ilettili.¹⁹ Ancak Abdurrahman Han Lord Roberts'ın bir asker olduğunu, karmaşık devlet meselelerini ve dış politikayı tartışmak için bir askere değil, bir devlet adamına

15 J. P. Misra, "The Durand Mission and Indo-Afghan Boundary Agreement of 1893", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 37, 1976, s. 434.

16 M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill-Leiden, Boston, 2006, s. 177.

17 Resmi ziyaretlerde heyetlerin ağırlandıkları saray salonu veya meclis. Bkz. The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary, "durb'ar", Vol. 1 / A-L, *The Reader's Digest Association Limited*, Oxford University Press, 1962, s. 278.

18 Misra, a.g.m., s. 434.

19 Mir Munshi Sultan Mahomed Khan (Ed.), *The Life of Abdur Rahman Amir of Afghanistan*, Vol. II, John Murray, London, 1901, ss. 155-156.

ihtiyaç duyduğunu söyleyerek bu teklifi reddetti.²⁰ Bir diğer handicap da Lord Roberts'ın babası Tümgeneral Frederick S. Roberts'ın 1878-80 arasında cereyan eden İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nda bulunmuş olmasıydı.²¹

Emir Abdurrahman Han bir yandan İngilizlerle görüşmeler gerçekleştirmeye çalışırken öte yandan ülkesinde istikrarı sağlamak ve sınırlarını güvence altına almak amacıyla merkezîyetçi politikalarını uygulamaya geçirmişti. Buna binaen Emir, 1890 yılında Hindistan'ın kapısı konumunda olduğu düşünülen Celalabâd'a bağlı Asmar, Dir, Bajaur ve Sevât'ı ve 1891 yılında ise İngiliz Hindistanı sınırında bulunan Afridiler ve Vezirîleri hâkimiyeti altına aldı.²²

Emir Abdurrahman Han'ın Hindistan sınırlarında giriştiği askeri faaliyetler ve bölgedeki dağınık yapıyı merkezileştirme çabası İngiliz Hindistanı Hükümeti ile uzlaşma çabalarını akamete uğratiyordu. Hindistan Hükümeti'nin görüşmeler için Lord Roberts'ı teklif etmesi ve Abdurrahman Han'ın bu teklifi reddetmesi karşısında Genel Valilik, mühim bir sınır meselesi üzerinde Emir'in takındığı bu duruşa bir ultiमतomla karşılık verdi.²³ Abdurrahman Han bu ultiमतom karşısında ilişkilerin kopmaması için emrindeki İngiliz görevlilerden bir tanesinin seçilmesini ve Hindistan'a gönderilmesini istedi. 1885'ten beridir Abdurrahman Han'ın başmühendisi olarak görev yapan Salter Pyne²⁴ Hindistan Genel Valiliği'ne gönderildi.²⁵ Esasında Abdurrahman Han'ın Pyne'ı görevlendirmesinin altında başka bir neden daha bulunuyordu. Salter Pyne'a Hindistan'a giderken yavaş bir şekilde

20 Khan (Ed.), *a.g.e.*, ss. 155-156.

21 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 156; Baron Newton, *Lord Lansdowne. A Biography*, London: Macmillan & Co, 1929, s. 107, "Lord Lansdowne to Lord Kimberley, Calcutta, March 15, 1893". Aynı zamanda Abdurrahman Han bu dönemde Hezareler üzerine sefer düzenlediği için görüşme zemini oluşmamıştı. Bkz. Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 156.

22 Orhan Yazıcı, "Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezî Otoriteyi Tesis Etme Çabaları", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1, Elazığ, 2010, ss. 105-106; Charles Rathbone Low, *Major-General Sir Frederick S. Roberts A Memoir*, W. H. Allen & Co., London, 1883, ss. iii-vi.

23 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 156.

24 Kâbil'de çeşitli meslek dallarında çalışan İngilizler mevcuttu. Bunlardan bir diğer örnek Pyne'in ardından Kâbil'e gelen ikinci İngiliz olan O'Meara'dır. Bilgi için Bkz. Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 25.

25 Khan (Ed.), *a.g.e.*, ss. 156-157; Sykes, *a.g.e.*, s. 200.

seyahat etmesi talimatı verilmişti. Abdurrahman Han, Lord Roberts'ın yakın zamanda Hindistan'dan ayrılarak İngiltere'ye döneceğini öğrenmişti. Bu nedenle Afganistan'a gönderilecek heyette yer almaması için Lord Roberts'ın İngiltere'ye dönüşünün gerçekleşmesini bekliyordu.²⁶ Böylelikle Genel Vali Lansdowne tarafından Afgan sarayına gönderilmek istenen Lord Roberts başkanlığındaki heyet engellenmiş oldu. Pyne'in gönderilme amacı Afgan sarayının sınır düzenlemeleri ile ilgili çözüm odaklı davranıldığını göstermekti. Abdurrahman Han'ın Afganistan'a gönderilecek heyet ile ilgili temasta bulunmak üzere Hindistan'a gönderdiği Pyne'in aktardığı bilgiler ise iki devlet arasında bir gerilim meydana getirmişti. Pyne, Emir'in Hindistan Hükümeti'nden bağımsız davranma eğiliminde olduğunu iddia etmişti. Afganların kibirli ve şüpheli davrandıklarını da söyleyen Pyne, Emir'i İngilizlerin en büyük düşmanı olarak göstermeye çalışmıştı.²⁷ Sınır boyunca (Hindistan'ın Kuzeybatısı) Kara Dağ'dan Vezirî ülkesine kadar çok kötü haberler aldıklarından ve Abdurrahman Han'ın, Kurram'ı tehdit ettiğinden bahsediyordu.²⁸ Bu durum İngilizler açısından Emir'e karşı olumsuz bir intiba oluşturmuştu.

Abdurrahman Han, Hindistan sınırındaki askeri faaliyetleriyle ülkesinin güvenliğini sağlamayı ve kaybettiği toprakları geri kazanmayı amaçlıyordu. Nitekim topraklarını genişletme konusunda eylemlerde bulunan yalnızca Abdurrahman Han değildi. Hindistan Hükümeti de aynı ölçüde sürekli olarak kuzeybatı yönünde ilerleme kaydediyordu. İngilizler 1889-1890 yıllarında bölgedeki bazı kabileler üzerine askerî seferler düzenleyerek denetimi sağlamaya çalıştılar.²⁹ 1891 yılında İngilizler tarafından Hocak menziline tünel açılmış ve Kandahar'a açık ulaşımı olan Çameh'de tren istasyonu inşa edilmişti. Daha batıda Çageh'de Afganların yurtlarını terk etmesi istenmişti. Afganları yurtlarından çıkarma girişimi, Çageh'in Nuşki ile Helmand arasında su barındıran tek alan olması ile ilgiliydi. Üstelik Abdurrahman Han bunun farkındaydı. Diğer yandan Kuvatta'dan Sistan'a demiryolu inşası için bir

---

26 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 157.

27 Sykes, *a.g.e.*, ss. 200-201.

28 Sykes, *a.g.e.*, s. 201.

29 Martin Ewans, *Afghanistan A Short History of Its People and Politics*, Harper Collins Publishers, New York, 2002, s. 78.

plan vardı ve Emir bunun Çageh'den geçeceğini düşünüyordu.³⁰ Hindistan'ın kuzeybatısında meydana gelen her gelişme doğrudan İngiltere'nin çıkarları ile alakalıydı. Bunun yanında Emir'in Ruslarla bir ilişkisi olup olmadığı da merak konusuydu.³¹ Mesele öyle bir hal almıştı ki Genel Vali Lansdowne ile İngiltere'nin Hindistan'dan sorumlu Devlet Bakanı Lord Kimberley (1892-1894) arasındaki mektuplarda Abdurrahman Han'ın Londra'ya davet edilmesi dahi gündeme geldi. Fakat daha sonrasında Lord Kimberley tarafından gerçekleşmesi zor bir plan olduğu öne sürülerek bu hususta hiç girişimde bulunulmadı.³²

Kâbil Misyonu ve Durand Hattı

Afgan Devleti ile Hindistan Genel Valiliği arasında planlanan sınır tespit çalışmaları için uygun zemin ancak 1893 yılında oluşabildi. Nitekim İngilizler tarafından Rusların Emir Abdurrahman Han üzerindeki etkisinin giderek arttığı kanısına varılması görüşmelerin bir an evvel gerçekleştirilmesini gerekli kılmıştı.³³ İngiliz Hindistanı Hükümeti, Rusların da saygı duyacakları kesin bir sınır belirlemek, Hindistan'ın kuzeybatı sınırına ilişkin sayısız sorunun çözümünü sağlamak ve Afgan Devleti ile İngiliz Hindistanı arasındaki resmi sınırları belirlemek üzere İngiliz Hindistanı Hükümeti Dışişleri Bakanı Henry Mortimer Durand'ı Afgan sarayına gönderme kararı aldı.³⁴ Emir Abdurrahman Han, Henry Mortimer Durand'e Kâbil'de İngiliz heyet için

30 Sykes, *a.g.e.*, s. 201.

31 Emir Abdurrahman Han Afgan tahtına geçmeden önce o dönemde Rus hâkimiyeti olan Türkistan topraklarında bulunuyordu. Bu dönemlerde Türkistan Genel Valisi Kaufman ve diğer Rus diplomatlarla temasları olmuştu. Dolayısıyla Emir'in Ruslar tarafından etki altına alınması ve Afgan Emiri'nin İngilizlerden ziyade Ruslarla masaya oturarak İngiliz karşıtı bir politika izleyip izlemeyeceği İngiliz açısından önemli bir meseleydi. Bkz. Khan (Ed.), *a.g.e.*, 261-262. Buna ek olarak Emir, Şir Ali Han döneminde Rusların İngilizler karşısında Afganlara verdikleri vaatleri yerine getirmediklerini de söylemiştir. Dolayısıyla İngilizlerin Emir Abdurrahman Han'a karşı temkinli tutumları karşısında Emir Abdurrahman Han'ın Rusya ile olan ilişkilerinin bir ittifak kurma seviyesinde olmadığı görülmektedir. Bkz. Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 263.

32 Newton, *a.g.e.*, s. 107, "Lord Lansdowne to Lord Kimberley, Calcutta, March 15, 1893".

33 Newton, *a.g.e.*, s. 114.

34 Newton, *a.g.e.*, s. 114; Bijan Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", *Asian Affairs*, 40:2, ss.183-185.

yapılan hazırlıklar ile ilgili bilgilendirici bir mektup gönderdi.³⁵ Abdurrahman Han, Durand'ın daveti ile ilgili *tüm bu yanlış anlamaları ve sıkıntıları gidermek için, akıllı bir devlet adamı olan ve güvenin güven doğurduğunu fark eden Sir Mortimer Durand başkanlığında bir heyet davet ettim...* ifadelerini kullanmıştı.³⁶

İngiliz Hindistanı Hükümeti ve Afgan Devleti arasında gerçekleştirilecek görüşme kapsamında Henry Mortimer Durand'ın başkanlığında Afganistan'a gönderilen İngiliz heyetinin içerisinde Levazım Dairesi Başkanı Albay Ellis, Yüzbaşılar Mac Mahon ve Manners-Smith, Hindistan Hükümeti Dışişleri Bakanlığı mensubu Clarke, Genel Vali'nin doktoru Yüzbaşı Fenn ve politika asistanı Donald, kimlikleri bilinmeyen Hintli muhasebeciler, kâtip ve memurlar bulunuyordu.³⁷ 2 Ekim 1893'te Kâbil'e giriş yapan İngiliz kafilesi, Emir Abdurrahman Han'ın Generali Gulam Haydar Han tarafından karşılandı ve Emir'in oğlu Habibullah Han'ın Kâbil yakınlarındaki ikametgâhına yerleştirildi.³⁸

3 Ekim 1893'de düzenlenen resmi karşılama töreninin ardından Afgan heyeti ile İngiliz heyeti arasındaki görüşmeler başladı. İngiliz heyetinin başkanı Henry Mortimer Durand'ın iyi seviyede Farsça bilmesi ve konuşması Emir'in en başından beri onunla temasa geçmesinin altında yatan nedenlerin başında yer alıyordu. Emir Abdurrahman Han İngiliz heyetiyle yapılan bu görüşmelerin kayıt altına alınması için toplantıda gizli bir dinleyici bulundurmuydu.³⁹ Görüşmelerde konuşulan konular arasında yalnızca Hindistan-Afganistan sınırı değil aynı zamanda Rusya ile Afganistan arasındaki sınır hatlarının da kesin tespiti bulunmaktaydı. Öncelikle Afganistan'ın kuzey sınırları ile ilgili konular görüşüldü. Nitekim İngilizler için Rusya'nın Afganistan'daki nüfuzu önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Bu sebeple Afganistan'ın kuzey eyaletlerinden biri olan Bedaşan (Bedaşan'da bulunan tepelik şehirler Şighnan ve Roşan) ve doğuda

35 "The Mission to Cabul. Simla, Aug. 25.", *The Times (London, England)*, Saturday, Aug. 26, 1893, s. 5.

36 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 160.

37 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 160.

38 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 160; Sykes, *a.g.e.*, s. 208.

39 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 160.

Çin'e uzanan kolu olan Vahan Koridoru'nun statüsü çözüme kavuşturulan meseleler arasında yer aldı. Nitekim alınan kararlar Vahan Koridoru'nun idaresi ve güvenliğinin temini İngilizlere bırakıldı.⁴⁰ Böylelikle 1873 ve 1888 tarihlerindeki sınır tespit çalışmalarının ardından 1893'te İngilizler için Afganistan'ın kuzey sınırları en batıda Herat'tan en doğudaki Vahan'a kadar belirlenmiş oldu. Bu konuların çözümünün ardından görüşmenin ana konusu olan Afganistan-Hindistan sınırları iki devletin mutabakata varmasıyla belirlendi. Antlaşmaya göre, Afganistan-Hindistan sınır bölgesinin ortasında yer alan Peşaver'e kadar doğuda Çitral ve Barogil Geçidi'nde ve oradan da Kara Dağ'a kadar sınır çizgisi üzerinde anlaşmaya varıldı, böylece sınırın doğusunda Vahan, Kâfiristan (Nuristan)⁴¹, Asmar, Lalpuralı Mohmend ve sınırın batısında yer alan Veziristan'ın bir kısmı Abdurrahman Han'ın yönetimime girdi. Buna göre Abdurrahman Han, sınır boyunca Çaman, Çageh, Vezir'in geri kalanı, Biland Khel, Kurram, Afridî, Bajaur, Sevât, Buner, Dir, Chila ve Çital tren istasyonundan vazgeçmişti.⁴² Sınır mevzularının çözümünden sonra ise Hindistan Hükümeti'nin Afganistan'a yaptığı yıllık nakdi yardımın 18 *lakh*⁴³ rupi (1.800.000) olması kararlaştırıldı. Buna ek olarak, Hindistan Hükümeti Afganistan'a yardım olarak silah ve savaş malzemeleri vermeyi taahhüt etti ve gelecekte Afgan Hükümetinin dilediği silah ve savaş malzemelerini satın almasına ve ithal etmesine izin verdi.⁴⁴ Antlaşmanın maddeleri

40 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 161. Şighnan ve Roşan, Afganistan ile Rusya arasında kurulmaya çalışılan sınır hattı ile ilgili olarak önemli bir noktada yer almaktaydı. İngilizler Emir Abdurrahman Han ile görüşmelerinin öncesinde bu iki tepenin Ruslara bırakılması gerektiğini söylüyorlardı. 1873 tarihinde imzalanan antlaşma nedeniyle Abdurrahman Han'ın bu bölgelerden geri çekilmesi meselesini gündeme getirmeyi planlamışlardı. Ancak bunun ikili görüşmelere zarar vereceği düşünüldüğünden ve aynı zamanda ana meselenin çözümü adına Emir'in uzlaşma tutumundan uzaklaşmaması için gündemden kaldırıldı. Bkz. Sykes, *a.g.e.*, s. 211.

41 Kâfiristan adı Emir Abdurrahman Han döneminde Nuristan olarak değiştirilmiş ve bölgedeki halkın İslamiyet'e geçmesi için tedbirler alınmıştır. Bkz. Tanner, *a.g.e.*, s. 218.

42 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 161.

43 Bir lakh 100.000 birime denk gelmektedir. Bkz. The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary, "lâkh", Vol. 1 / A-L, s. 490.

44 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 161. Emir Abdurrahman Han toplamda 1880, 1881 ve 1887'de özel hibe ve silahların eklenmesiyle birlikte hükümdarlığı boyunca İngilizlerden 28.5 milyon rupi almıştır. Bkz. Thomas Barfield, *Afghanistan a Cultural and Political History*, Princeton University Press, 2010, s. 153.

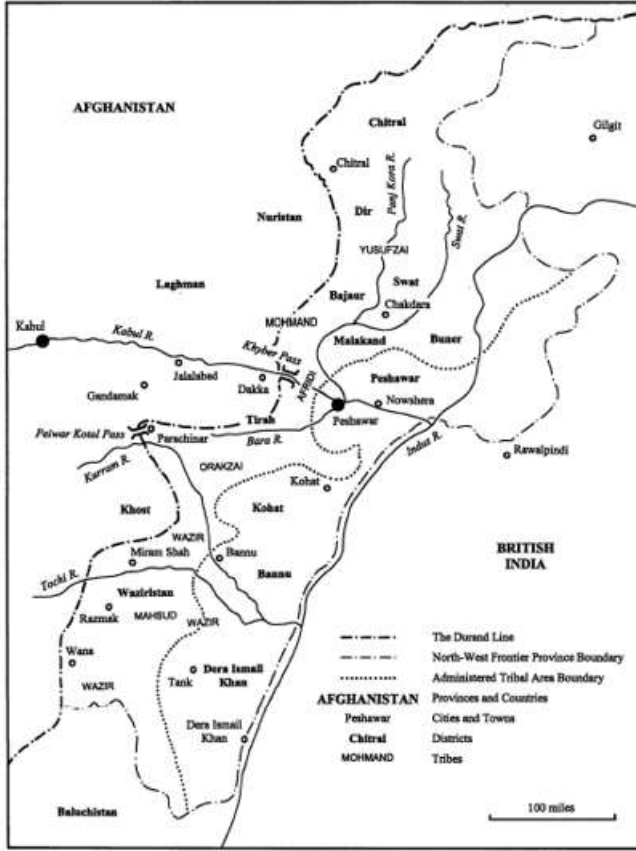
arasında silah ticareti ve nakdi para yardımlarının yanında Afganistan-Hindistan sınırında (antlaşmada belirlenen sınırlar) ihlallerin yapılmayacağı, iki devletin ortak çıkarlar üzerinde hareket edeceği gibi hususlar da bulunuyordu.⁴⁵ Böylelikle 12 Kasım 1893 günü Afganistan'ın kaderini derinden etkileyecek olan ve yaklaşık 2240 kilometrelik bir hattı kapsayan “Durand Hattı Antlaşması” İngiltere ve Afganistan arasında imzalanmış oldu.⁴⁶

---

45 Aitchison (Comp.), *a.g.e.*, s. 256, “AFGHANISTAN-NOS. XII-1893. Agreement between His Highness Amir Abdur Rahman Khan, G.C.S.I., Amir of Afghanistan and its Dependencies, on the one part, and Sir Henry Mortimer Durand, K.C.I.E., C.S.I., Foreign Secretary to the Government of India, representing the Government on the other part,-1893”.

46 Aḥmad ‘Alī Kuhzād, *Amīr ‘Abd al-Raḥmān Khān va Khaṭṭ-i Dīyūrānd*, Riyāsat-i Mustaqil-i Maṭbū‘āt, Kābul, 1330, s. 4; Mohib Ullah Durani, Ashraf Khan, “Pakistan-Afghan Relations: Historic Mirror”, *The Dialogue*, Volume IV, Number 1, s. 25. Çizilen sınırlar bölgede yaşayan halkların durumu göz önünde bulundurulmadan siyasi çıkarlar üzerine şekillenmişti. Bazı köylülerin evleri sınırın bir tarafında kalırken tarlaları diğer tarafında kalmıştı. Bkz. Tanner, *a.g.e.*, s. 218.

Harita 1⁴⁷: Hindistan'ın kuzeybatı sınır bölgesi ve Durand Hattı'nı gösteren harita.

Durand Hattı Antlaşması'yla birlikte Afgan Devleti dış politikada bir nevi İngiliz himayesine girmiş oluyordu. Emir Abdurrahman Han'ın olası her türlü Rus müdahalesi veya diplomatik bir krizde İngilizlerle birlikte hareket edeceğinin garantisini vermesi İngiliz Hindistanı Hükümeti açısından güven veren bir netice olmuştu.⁴⁸ Ancak antlaşma

⁴⁷ Christopher M. Wyatt, *Afghanistan and The Defence of Empire Diplomacy and Strategy during the Great Game*, I.B. TAURIS, London-New York, London 2011, s. xiv.

⁴⁸ The National Archives (TNA), Kew., *Pamir Frontier: Correspondence. 1893-1895*. (Government Papers), FO 539/71, s. 23. "Inclosure 1 in No. 42. Agreement between His Highness Ameer Abdur Rahman Khan, G.C.S.I., Ameer of Afghanistan and its Dependencies, on the one part, and Sir Henry Mortimer Durand, K.C.I.E., C.S.I., Foreign

bölgedeki çatışmaları dindirmek bir yana bölgesel anlamda birçok krizin ortaya çıkmasına neden oldu.⁴⁹ Nitekim Durand Hattı'nda alınan bazı kararlar Afganistan'ın güneydoğu sınırlarını uzun süreli buhranların içerisine sürükledi.

Durand Hattı Antlaşması'nın imzalanmasının ardından İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley ve (eski Hindistan Genel Valisi) Lord Dufferin (1884-1888), antlaşmanın İngiliz Hükümeti çıkarlarına uygun olmasından dolayı İngiliz Hindistanı Hükümeti Genel Valisi Lord Lansdowne'ü tebrik ettiler.⁵⁰ Genel Vali, Durand'ın ve beraberindeki heyetin özenle seçildiğini ve bu diplomasi zaferinin başta Durand olmak üzere heyetkilere ait olduğunu bildirmişti.⁵¹ Nitekim Durand'ın bu diplomatik başarısı Lansdowne'nun takdirleri toplamasını sağlamıştı. Henry Mortimer Durand ve Emir Abdurrahman Han arasında yapılan son görüşmenin ardından heyetin Hindistan'a dönmesi kararlaştırıldı.⁵² Hindistan'a başarıyla dönmek üzere olan

---

Secretary to the Government of India, representing the Government of India, on the other part.”. Genel Vali Lord Lansdowne, Emir Abdurrahman Han'ın ana meseleden uzak bir tavırla farklı talepler üzerinde yoğunlaştığından bahsetmektedir. Henry Mortimer Durand ile olan münasebetlerinde daha köklü ve kalıcı çözümler sunmak adına ısrarcı bir tutum sergilemeyen Emir, Genel Vali Lansdowne'un aktardığına göre daha pragmatist bir yaklaşımla silah ve para yardımına odaklanmış ve sınır antlaşmasına kolayca onay vermiştir. İngiliz Yüzbaşı Hugh Lewis Nevill ise Abdurrahman Han'ın İngiliz diplomatlarının aktardıklarının aksine antlaşmanın imzalanması sürecinde tedirgin olduğunu belirtmiştir. Nevill, bu antlaşma ile birlikte var olan sanal tamponun kalkacağını düşünen Abdurrahman Han'ın, Hindistan topraklarına dâhil edilecek ya da diğer anlamıyla İngiliz himayesi altında kalacak olan topraklardaki kabilelerin bir süre sonra İngilizler tarafından tamamen egemenlik altına alınabileceğinden endişe ettiğini, belirtmiştir. Bkz. Newton, *a.g.e.*, s. 114; Hugh Lewis Nevill, *Campaign on the North-West Frontier (Re-print)*, Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1977, s. 209.

49 Adye, *a.g.e.*, ss. 49-50.

50 Newton, *a.g.e.*, s. 115.

51 TNA.FO 539/71, s. 22, “No. 42. The Governor-General of India in Council to the Earl of Kimberley.-(Communicated to Foreign Office, February 1.). Fort William, January 3, 1894.”. Henry Mortimer Durand ile Emir Abdurrahman Han'ın görüşmesine dek olan süreçte İngiliz-Afgan ilişkilerinin olumsuz seyretmesi bu diplomasi zaferinde Durand'ın payının ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bkz. Stephen Wheeler, *The Ameer Abdur Rahman*, Bliss, Sands and Foster, London, 1895, ss. 114-115.

52 “The British Mission to Afghanistan. Cabul, Nov. 14.”, *The Times (London, England)*, Friday, Nov. 17, 1893, s. 5.

İngiliz kafilesindeki subaylara Abdurrahman Han tarafından bir kılıç ve bir nişan hediye edildi.⁵³ Sonuçta bu antlaşmayla iki ülke arasındaki tüm uzlaşmazlıklar çözüme kavuşturulmuştu. Daha önce iki kez savaş meydanında karşı karşıya geldikleri Afgan sarayı ile istenilen şartlarda bir antlaşma imzalamayı başaran Durand İngilizler lehine başarılı bir diplomasi gerçekleştirmişti.

Durand Hattı Antlaşması'nın Afganistan'a Etkileri

İngiliz Hindistanı Hükümeti'nin talepleri doğrultusunda imzalanan Durand Hattı Antlaşması Afganistan'ı ikiye bölerek, Afgan-İngiliz Hint sınırını belirledi. Böylelikle antlaşmayla günümüze dek uzanacak olan Afganistan-Pakistan-Hindistan arasındaki sınır sorununun temelleri atılmış oldu.⁵⁴ Bu sınır çizimi hat boyunca birçok etnik problemi meydana getirdi. Sınırlar belirlenirken ne insanların etnik kökenlerine ne de bölgenin tarihsel dokularına dikkat edildi. Sınırın sabitlenebilmesi için çeşitli sınır komisyonları kuruldu. Bu süreç, Nisan 1894'ten Mayıs 1896'ya kadar birkaç yıldan fazla zaman almıştır.⁵⁵ Durand Hattı ile birlikte Afganistan'da pek çok sorun meydana geldi. Bu sorunların başında bölgede uzun yıllardır yaşayan kabilelerin yaşam alanlarının bölünmesi yer alıyordu. Nitekim sınır boylarında yaşayan kabileler yeni çizilen sınırlar sonucunda ya bölünmek durumunda

53 "The British Mission to Afghanistan. Cabul, Nov. 14.", The Times (London, England), Friday, Nov. 17, 1893, s. 5. Emir Abdurrahman Han, merkezi hükümetin otoritesinin artırılması gerektiğine inanan bir adamdı. Attığı her adımda güçlü bir devletin inşa edilmesini amaçlıyordu. Rus hegemonyası altında bulunan Türkistan topraklarında uzun süre sürgün geçiren Abdurrahman Han'ın, merkezleşme politikasında, geçmişinden kalan izlerin çok etkili olduğu görülmektedir. Sürekli gut hastalığından mustarip olan Abdurrahman Han'ın, sene 1901'i gösterdiğinde oğlu Habibullah'a vasiyetinde *sana son sözüm, oğlum ve veliahdım, asla Ruslara güvenmeyin* ifadesini kullanması, son dönemlerde zihnindeki Rus algısını en iyi şekilde açıklamaktadır. Bkz. Ashraf Ghani, "Islam and State-Building in a Tribal Society Afghanistan: 1880-1901", *Modern Asian Studies*, Vol. 12, No. 2, 1978, s. 271; Abdülhak Müceddedî, Fazlullah Müceddedî, *Hakikat'ül Tevârih ez Emir Kebîr ta Rehber Kebîr*, Haz. Ebu Mes'ud Farukî, Kâbil, 1378, s. 310; J. Bruce Amstutz, *Afghanistan The First Five Years of Soviet Occupation*, National Defense University Washington D.C. 20319-6000, 1986, s. 3.

54 P. Bajpai, S. Ram, "Ethnic Groups", *Encyclopaedia of Afghanistan*, Afghanistan: The Land & People, C. 1, 2002, s. 307.

55 G. P. Tate, *The Frontiers of Baluchistan Travels on the Borders of Persia and Afghanistan*, Printed by Witherby & Co., London, 1909, s. 26; Percy Sykes, *A History of Afghanistan*, Vol. II, Macmillan & Co., London, 1940, ss. 182-188.

kaldılar yahut farklı kabilelerle aynı bölgede yaşamaya zorlandılar. İngiliz yanlısı kabileler silahlandırıldı ve serbest silah ticareti ile bölgede ciddi bir güvenlik sorunu baş gösterdi.⁵⁶ Sınırın güneyinde ve kuzeyinde kalan kabileler ise bu antlaşmanın sonuçlarının doğrudan muhatabı olanlardı. Emir burada kendi sınırları içerisinde kalan bölgelerde büyük bir sıkıntının baş göstermediğini belirtmiş ve Kâfiristan halkı hariç diğer illerde herhangi bir problem olmadığını iddia etmişti. Emir'e göre Afganistan halkı antlaşmanın şartları ve sonuçlarına saygı göstermişti. Sınırın İngiliz tarafında kalan topraklarda ise sıkıntıların baş gösterdiğini de vurgulamıştı.⁵⁷ Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşme ihtimali bulunan bir savaş esnasında belirlenen sınır hattı İngilizler tarafından tampon olarak kullanılacaktı ve bu sebeple batıda Belüçistan'a komşu kuzeydeki yakın kesimler de İngiliz kontrolüne alındı.⁵⁸ Hindistan'ın kuzeybatı sınırının batısında yaşayan Belücilerin çoğu İran ve Hindistan tarafında kaldı.⁵⁹ Böylelikle Afganistan'ın doğusu ve batısında kalan Hindistan'a geçiş noktaları denetim altına alındı.

Durand Hattı Antlaşması ile Kâfiristan (Nuristan) bölgesi Afganistan'a dâhil oldu. Emir Abdurrahman Han, "şefkatli ve merhametli" bir tavırla Kâfiristan'ı kendi topraklarına katmayı düşünüyordu. Bu yüzden barışçıl bir çözüm üretme niyetinde olduğunu her fırsatta belirtmişti. Abdurrahman Han, Kâfiristan'daki kabile reislerini saraya davet ederek onlara ziyafet verdi.⁶⁰ Emir, kabile reislerine para ve silah yardımında bulundu. Ancak bu yardımlar bölgede ayaklanma meydana gelmesinin önüne geçemedi.⁶¹ Bu antlaşmayla Sevât, Bacur ve Çitrâl Afganistan sınırlarının dışında kalmış ve yalnızca Asmar sınır dâhilinde kalmıştı. Diğer yandan kuzeybatıya

56 Orhan Yazıcı, "Afganistan'daki Otorite Boşluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri", *History Studies International Journal of History*, Volume 2/1, Editörler: Prof. Dr. Nedim İpek ve Doç. Dr. Osman Köse, 2010, s. 225.

57 Daveed Gartenstein-Ross & Tara Vassefi, "The Forgotten History of Afghanistan-Pakistan Relations", *Yale Journal of International Affairs*, March 2012, s. 39.

58 Muhammad Saleem Mazhar, Naheed S. Goraya, "Border Issue between Pakistan & Afghanistan", *South Asian Studies a Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 24, No. 2, July-December, s. 206.

59 Ikramul Haq, "Pak-Afghan Drug Trade in Historical Perspective", *Asian Survey*, Vol. 36, No. 10, Oct. 1996, s. 946.

60 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 288.

61 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 288.

doğru uzanan sınır boyunca *Afridî, Vezirî, Mohmend, Şinvarî ve Orakzay* gibi kabilelere mensup binlerce Afgan, ülke sınırlarının dışında kalmıştı.⁶² Abdurrahman Han, Vahan Koridoru'nun denetimini de İngilizlere bırakmıştı. Abdurrahman Han'a göre bu antlaşma ülkesi için en iyi şekilde sonuçlanmıştı. *Bu politika, Rusya'nın herhangi bir saldırısında en büyük hizmeti görecektir; ancak ben yaşadığım sürece ve Rusya'nın, Afganistan ile İngiltere'nin birleştiğini bildiği sürece, Herat'a ya da Afganistan'ın herhangi bir yerine asla saldırmayacağından eminim* diyerek antlaşmanın bölgenin güvenliği noktasında önemine işaret etmektedir.⁶³

Afganistan'ın kaderini tayin eden Durand Hattı Antlaşması'nın dört hafta gibi oldukça kısa bir sürede sonuçlandırılmış olması antlaşmanın bir oldubitti şeklinde gerçekleştiğinin göstergesi sayılmaktadır.⁶⁴ Her ne kadar Emir Abdurrahman Han bu antlaşmayla 1881'de Kandahar ve Herat'ı, 1883 yılında Ruşan ve Şignan'ı aldığını bunun da imzalanan antlaşma ile resmiyete kavuştuğunu ve devletinin sınırlarını genişlettiğini iddia etmiş olsa da durum bundan farklıydı.⁶⁵ İngilizler Durand Hattı ile hem Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarını kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmiş hem de Afganistan'ın dış politikasında söz sahibi konumuna gelmişti. Netice itibarıyla Afganistan ile Hindistan arasındaki sınırlar tespit edilmiş olmasına rağmen bölgede istikrar bir türlü sağlanamamıştır.

Sonuç

Abdurrahman Han ile ilgili özellikle İngiliz kaynaklarında zikredilenler müzakere sürecinde sınırlardan çok silah ticareti ve nakdi yardımı önemseydiği ve bunun Afganistan'ın güneydoğu sınırlarında yaşayan bazı Afgan kabilelerini Hint tarafında bırakmasıdır. Öncelikle Afgan Emirleri ile ilgili yapılacak çıkarımlarda ön planda tutulması gereken konulardan biri gördükleri diplomatik baskıdır. Kuzeyden Rus tehdidi güneyden İngiliz tehdidinin bir asra yayılan nüfuzu Afgan sarayının daima baskı görmesine neden olmuştur. Bunun yanında

62 Orhan Yazıcı, *Afganistan'da Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1800-1921)*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1996, s. 220.

63 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 288.

64 Sykes, *a.g.e.*, s. 217.

65 Khan (Ed.), *a.g.e.*, s. 145.

devletin toprakları içerisinde kabileciliğin yaygın olması da merkezîyetçi ve bağımsız bir politika izlenmesinin önünü tıkamıştır. Bu sebeple Afgan Emirlerini değerlendirirken tahtlarına oturdukları andan itibaren içerisine doğdukları karmaşık siyaseti göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır.

Emir Abdurrahman Han döneminde Afgan Devleti merkezîyetçi bir anlayışla idare edilmiştir. Bu dönemde Afgan topraklarının kuzey ve güney kesimlerinde yaşanan sınır sorunları Emir'i askeri tedbirler almaya yöneltmişti. Emir'in Durand Hattı Antlaşması öncesinde özellikle İngiliz Hindistanı ile olan sınırlarda bulunan kabileler ve kabilelerin topraklarını hâkimiyeti altına alması İngiliz Hindistanı Hükümeti'ni Afganistan-Hindistan sınırlarını tespiti noktasında tedbir almaya yöneltti. Abdurrahman Han, devletin kuzey sınırlarında yaşanan sınır sorunları ile mücadele etmek durumunda kaldığından İngilizlerle yapacağı resmi temaslar ile hem güney sınırlarının tespit edilmesi hem de kuzey sınırlarında güvenliğin nasıl sağlanacağı ile ilgili meseleleri halledebileceği bir antlaşmaya yakın durdu.

İngiliz Hindistanı Hükümeti'nin Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarının tespiti ile ilgili tutumu göz önünde bulundurulduğunda bölgedeki kabilelerin hangi milletlerden oldukları, tarihsel ve etnik bağları gibi hususlara önem vermedikleri görülmektedir. Sınır tespitinden önce Emir Abdurrahman Han'ın bölgedeki askerî faaliyetleri ve Hindistan-Afganistan sınırındaki kabilelerin çıkardıkları ayaklanmalardan ziyade İngilizler açısından daha önemli olan toprakları Rus tehdidi altına giren Afganistan'ın güneyinde bir sınır inşa ederek Hindistan'ın güvenliğini sağlamaktı. Böylelikle hem Hindistan'ın kuzeybatısında İngilizlere ait bölgeler belirlenmiş olacak hem de Hindistan'a doğru olası bir Rus ilerleyişi karşısında bir savunma hattı kurulabilecekti.

12 Kasım 1893 tarihli antlaşma ile modern Afganistan'ın sınırlarının tespiti tamamlanmış, İngiltere ve Rusya'nın yüzyılı aşkın süredir devam eden Orta Asya'daki rekabetleri bu noktadan itibaren yeni bir boyut kazanmıştır. Durand Hattı'nın Afganistan ile Hindistan arasındaki bölgede meydana getirdiği siyasi ve sosyal çatışma ortamı büyük bir kargaşanın doğmasına neden olmuştur. Sınır hattı üzerinde yer alan kabilelerin bir kısmı Afgan Devleti ile çatışma içerisine girerken bir kısmı da İngiliz Hindistanı ile çatışmaya girmişlerdi. Antlaşmanın

imzalanmasının akabinde sınır hattı üzerinde meydana gelen çatışma ortamına farklı bir açıdan da bakılabilir. İlk olarak denilebilir ki sınır hattının geçtiği bölgeler (Afgan Devleti ile İngiliz Hindistanı) bu antlaşma imzalanmadan önce de karışık bir vaziyetteydi. İngiliz Hindistanı Hükümeti'nin Hindistan'ın kuzeybatısındaki bölgelere yönelik askeri faaliyetleri ve bölgeyi parçalara ayırarak kabilelerin etkinliklerini kırma çabaları antlaşmanın öncesinde de bölgesel sorunlar doğurmuştu. Bu nedenle Durand Hattı için bu kargaşa ortamını daha da derinleştirdiği ve çıkmaza sürüklediği söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Aitchison, C. U. (Comp.), *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Vol. XIII, Calcutta : Government of India, Central Publication Branch, 1933.

British Documents on Foreign Affairs-Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, Part 1 From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B the Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 11, Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878, General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt, Editor: David Gillard, University Publications of America 1985.

The National Archives, Kew., Pamir Frontier: Correspondence. 1893-1895. (Government Papers), FO 539/71.

Sürelî Yayınlar

The Times.

Kitap ve Makaleler

Hesilrige, Debrett and Arthur, *Debrett's Peerage, Baronetage, Knightage and Companionage. 208th Year*, Dean & Son, London, 1921.

Khan, Mir Munshi Sultan Mahomed (Ed.), *The Life of Abdur Rahman Amir of Afghanistan*, Vol. II, John Murray, London, 1901.

Newton, Baron, *Lord Lansdowne. A Biography*, London: Macmillan & Co, 1929.

Adye, John, *Indian Frontier Policy an Historical Sketch*, Smith, Elder Co., London, 1897.

Amstutz, J. Bruce, *Afghanistan The First Five Years of Soviet Occupation*, National Defense University Washington D.C. 20319-6000, 1986.

Bajpai, P., RAM, S., "Ethnic Groups", *Encyclopaedia of Afghanistan*, Afghanistan: The Land & People, C. 1, 2002.

Barfield, Thomas, *Afghanistan a Cultural and Political History*, Princeton University Press, 2010.

Biswas, Arka, "Durand Line: History, Legality & Future", *Vivekananda International Foundation*, Occasional Paper, September 2013, ss. 1-56.

Çapraz, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Aralık 2011, ss. 51-78.

Durani, Mohib Ullah, KHAN, Ashraf, "Pakistan- Afghan Relations: Historic Mirror", *The Dialogue*, Volume IV, Number 1, ss. 25-64.

Ewans, Martin, *Afghanistan A Short History of Its People and Politics*, Harper Collins Publishers, New York, 2002.

Forbes, Archibald, *The Afghan Wars, 1839-42 and 1878-80*, Seeley and Co., Limited, London, 1892.

Gartenstein-Ross, Daveed, VASSEFI, Tara, "The Forgotten History of Afghanistan-Pakistan Relations", *Yale Journal of International Affairs*, March 2012, ss. 38-45.

Ghani, Ashraf, "Islam and State-Building in a Tribal Society Afghanistan: 1880-1901", *Modern Asian Studies*, Vol. 12, No. 2, 1978, ss. 269-284.

Gillard, David, *The Struggle for Asia 1828-1914*, Methuen & Co. Ltd, London, 1977.

Haq, Ikramul, "Pak-Afghan Drug Trade in Historical Perspective", *Asian Survey*, Vol. 36, No. 10, Oct. 1996, ss. 945-963.

Hopkirk, Peter, *The Great Game*, John Murray, London, 1990.

Kakar, M. Hassan, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill-Leiden, Boston, 2006.

Kuhzād, Aḥmad 'Alī, *Amīr 'Abd al-Raḥmān Khān va Khaṭṭ-i Diyūrānd*, Riyāsat-i Mustaqil-i Maṭbū'āt, Kābul, 1330.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Low, Charles Rathbone, *Major-General Sir Frederick S. Roberts A Memoir*, W. H. Allen & Co., London, 1883.

Malik, Hafeez, *Soviet-Pakistan Relations and Post-Soviet Dynamics, 1947-92*, Springer, 27 Temmuz 2016.

Mazhar, Muhammad Saleem, GORAYA, Naheed S., "Border Issue between Pakistan & Afghanistan", *South Asian Studies a Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 24, No. 2, July-December, ss. 204-220.

Misra, J. P., "The Durand Mission and Indo-Afghan Boundary Agreement of 1893", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 37, 1976, ss. 433-40.

Müceddedî, Abdülhak, MÜCEDEDEÎ, Fazlullah, *Hakikat'ül Tevârih ez Emir Kebîr ta Rehber Kebîr*, Haz. Ebu Mes'ud Farukî, Kâbil, 1378.

Nevill, Hugh Lewis, *Campaign on the North-West Frontier (Re-print)*, Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1977.

Omrani, Bijan, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", *Asian Affairs*, 40:2, ss. 177-195.

Pierce, Richard A., *Russian Central Asia 1867-1917*, Russian and East European Studies, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1960.

Saray, Mehmet, "Abdurrahman Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 163.

Saray, Mehmet, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2003.

Sykes, Percy, *A History of Afghanistan*, Vol. II, Macmillan & Co., London, 1940.

Sykes, Percy, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand*, Cassell and Company, London, 1926.

Tanner, Stephen, *Afghanistan A Military History from Alexander the Great to the Fall of the Taliban*, Da Capo Press, United States of America, 2002.

Tate, G. P., *The Frontiers of Baluchistan Travels on the Borders of Persia and Afghanistan*, Printed by Witherby & Co., London, 1909.

The Geographer, Office of the Geographer, Bureau of Intelligence and Research, International Boundary Study No. 26 (Revised) Afghanistan – U.S.S.R. Boundary (Country Codes: AF-UR), Department of State, United States of America. September 15, 1983.

The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary, The Reader's Digest Association Limited, Oxford University Press, 1962.

Wheeler, Stephen, *The Ameer Abdur Rahman*, Bliss, Sands and Foster, London, 1895.

Wyatt, Christopher M., *Afghanistan and The Defence of Empire Diplomacy and Strategy during the Great Game*, I.B. TAURIS, London-New York, London 2011.

Yazıcı, Orhan, *Afganistan'da Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1800-1921)*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1996.

Yazıcı, Orhan, "Afganistan'daki Otorite Boşluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri", *History Studies International Journal of History*, Volume 2/1, Editörler: Prof. Dr. Nedim İpek ve Doç. Dr. Osman Köse, 2010, ss. 219-237.

Yazıcı, Orhan, "Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezî Otoriteyi Tesis Etme Çabaları", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1, Elazığ, 2010, ss. 95-118.

Extended Abstract

In the 19th century, the rivalry between Russia and Britain created an environment of conflict over the territory of Afghanistan. The policies pursued by the two states in line with their interests dragged the Turkestan region, Iran and Afghanistan into a century-long process of diplomacy and war. The British resorted to various measures against the military activities of the Russians from north to south. Following Russia's gradual occupation of Turkestan in the second half of the 19th century, Afghanistan became a buffer zone.

Afghanistan was of particular importance for both states (Russia and Britain). From the Russian perspective, Afghanistan was the last region between India and the Russian military corps. Therefore, after the occupation of Turkestan, the occupation of Afghanistan meant reaching India. Afghanistan was not the only strategically important state in the region. Afghanistan's western neighbor Iran was also important for Russian military activities and diplomacy. Therefore, border disputes between Afghanistan and Iran (Herat Province) played an important role in shaping alliances. For the Russians, this meant looking for ways to go south, sometimes in alliance with Afghanistan and sometimes with Iran.

Afghanistan's strategic location was also very important for Britain's Asian policy. The border line along the southeast of Afghanistan formed the northwestern borders of India. Therefore, for the British, the security of Afghanistan indirectly meant the security of the Afghan-Indian borders and whole of India. The fact that the Russians had reached the northern borders of Afghanistan led the British to take measures for the security of India. In particular, the capture of Göktepe, Ashkabad and Merv by the Russians between 1881 and 1885, followed by the advance of Russian military forces as far south as the Murgab River, prompted the Government of British India (=better-known British Raj) to take measures to determine the borders in northwestern India.

After the Second Anglo-Afghan War (1878-1880), Amir Abdurrahman Khan (1880-1901) ascended the throne of the Afghan State and found himself in the rivalry between Russia and Britain. Amir

Abdurrahman Khan adopted a more pro-British stance. Especially the experiences he had gained in Turkestan during his exile period before taking the throne had caused him to have an antipathy towards the Russians. For this reason, Amir Abdurrahman Khan adopted a constructive attitude in the contacts between the Afghan State and the Government of British India. The Governor General of British India, Lord Lansdowne (1888-1894) and Amir Abdurrahman Khan started negotiations to determine the borders between Afghanistan and India. In these negotiations, there were disagreements about the British delegation to be sent to Afghanistan and the people who would take part in the delegation before the demarcation of the borders. While Governor-General Lansdowne suggested Lord Roberts to head the delegation, Amir Abdurrahman Khan argued that Lord Roberts was not suitable for the task. The Amir thought that Henry Mortimer Durand was more suitable for the task. As a result, Henry Mortimer Durand was appointed as the head of the delegation to Afghanistan.

Henry Mortimer Durand, who was also an experienced diplomat, spoke fluent Persian, which was a positive outcome for British communication with the Afghan court. The day after the British delegation arrived in Afghanistan (October 3, 1893), negotiations began between the delegations of the two governments. In these negotiations, not only the demarcation of the borders between India and Afghanistan was discussed. First of all, the status of the Wakhan Corridor in eastern Afghanistan was determined. Accordingly, the Afghan Emir handed over the security of the Wakhan Corridor to the British. Thus, the Government of British India ensured security against the Russian advance in the east. After this, an agreement was reached on the demarcation of the borders between India and Afghanistan. According to the treaty, a border line was agreed upon as far as Peshawar in the middle of the Afghanistan-India border region, east to Chitral and Barogil Pass and from there to Kara Dagh, so that Wakhan, Kafiristan (Nuristan), Asmar, Mohmand of Lalpura and part of Waziristan in the west of the border came under the rule of Abdurrahman Khan. Accordingly, Abdurrahman Khan gave up Chaman, Chageh, the rest of Waziristan, Biland Khel, Kurram, Afridi, Bajaur, Swat, Buner, Dir, Chila and Chital railway station along the border. After the border issues were resolved, it was agreed that the

Government of India's annual cash assistance to Afghanistan would be 18 lakh rupees (1,800,000). In addition, the Government of India undertook to provide arms and war materiel to Afghanistan as aid and allowed the Afghan Government to purchase and import arms and war materiel of its choice in the future. In addition to the arms trade and cash aid, the treaty also stipulated that there would be no violations on the Afghan-Indian border (the borders defined in the treaty) and that the two states would act on common interests.

The Durand Line Treaty, signed in line with the demands of the Government of British India, divided Afghanistan into two parts and defined the Afghan-British Indian border. This border, defined according to the so-called spheres of influence, created many ethnic problems along the line. Neither the ethnic origins of the people nor the historical patterns of the region were taken into consideration while demarcating the borders. Various border commissions were established to stabilize the border. Many problems erupted in Afghanistan because of the Durand Line. One of the most important of these problems was the division of the living spaces of the tribes that had been living in the region for many years. As a matter of fact, the tribes living along the borders were either divided or forced to live in the same region with different tribes as a result of the newly drawn borders. Pro-British tribes were armed and a serious security problem emerged in the region with the free trade in arms.

The tribes to the south and north of the border were the ones directly affected by the consequences of this treaty. The Amir stated that no major problems had arisen in the areas within his borders and claimed that there were no problems in other provinces except for the people of Kafiristan. According to the Amir, the people of Afghanistan respected the terms and consequences of the treaty. He also emphasized that there were problems in the lands on the British side of the border. In the event of a possible war between Russia and Britain, the British would use the demarcated border line as a buffer, and for this reason, the northern adjacent areas of Baluchistan in the west were also brought under British control. Most of the Baloch people living west of India's northwestern border remained on the

Iranian and Indian side. Thus, the crossing points to India in the east and west of Afghanistan were controlled.

What is mentioned about Abdurrahman Khan, especially in British diplomatic sources, is that he cared more about arms trade and cash aid than borders in the negotiation process and that this left some Afghan tribes living in the southeastern borders of Afghanistan on the Indian side. First of all, one of the issues that should be prioritized in the conclusions to be made about the Afghan Amirs is the diplomatic pressure they faced. The influence of the Russian threat from the north and the British threat from the south, which spread over a century, has always caused the Afghan court to be under pressure. In addition, the widespread tribalism within the territory of the state prevented the pursuit of a centralized and independent policy. For this reason, while evaluating the Afghan Emirs, it would be appropriate to consider the complex politics they were born into from the moment they took the throne.

During the reign of Amir Abdurrahman Khan, the Afghan State governed by a centralist policy. During this period, the border problems in the northern and southern parts of Afghan territory led the Amir to take military measures. Before the Durand Line Treaty, the Amir's domination of the tribes and tribal lands, especially on the borders with British India, led the British India Government to take measures to determine the Afghanistan-India borders. Since Abdurrahman Khan had to struggle with the border problems on the northern borders of his state, he was close to a treaty that would allow him to resolve issues related to both the determination of the southern borders and how to ensure security on the northern borders through official contacts with the British.

The demarcation of the borders of modern Afghanistan was completed with the treaty of November 12, 1893, and the rivalry between Britain and Russia in Central Asia, which had been going on for more than a century, gained a new dimension from this point on. The political and social conflict created by the Durand Line in the region between Afghanistan and India caused great turmoil. While some of the tribes on the border were in conflict with the Afghan state, others were in conflict with British India. The conflict

environment on the border line after the signing of the treaty can be viewed from a different perspective. First of all, it can be said that the areas along the border line (Afghan State and British India) were in a state of confusion even before the signing of this treaty. The military activities of the Government of British India in the northwestern regions of India and its efforts to fragment the region and break the influence of the tribes had created regional problems even before the treaty. Therefore, it can be said that the Durand Line deepened this confusion and led to a lack of solution.

Araştırma Makalesi

Soğd Toplumunda Kadın Kimliği ve Temsilleri (MÖ VI.-MS VIII. Yüzyıl)

Başak Kuzakçı*

(ORCID: 0000-0002-8730-1898)

Makale Gönderim Tarihi
20.02.2023

Makale Kabul Tarihi
08.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kuzakçı, B., "Soğd Toplumunda Kadın Kimliği ve Temsilleri (MÖ VI.-MS VIII. Yüzyıl)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 633-675.

APA: Kuzakçı, B. (2023). Soğd Toplumunda Kadın Kimliği ve Temsilleri (MÖ VI.-MS VIII. Yüzyıl). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 633-675.

Öz

Soğdlar, MS III.-IV. yüzyıllardan itibaren yoğun surette İpek Yolu boyunca Çin'den Karadeniz steplerine kadar ticaret ağları ve koloni şehirleri kurdu. Soğd tarihsel kimliğinin ayrılmaz parçası ticari başarılarıdır. Fakat, Soğdlar ve Soğd dünyası, sadece ticarettten ibaret değildi. Soğdlar, Soğdya'da daha bilindik ve genel ifadeyle Orta Asya'da kuvvetli bir yazılı kültür ve şehir merkezli toplumsal sistem inşa etti. Soğd kültür ve şehir hayatının temel unsurlarından biri ise Soğd kadını ve kadınların toplumsal temsilleridir. Soğdlar bu alanlarda ve kadının statüsü üzerine önemli oranda doküman ve arkeolojik veri üretti. MÖ VI. yüzyılda Ahemeniş İmparatorluğu'na tabi olan Soğdya'da bu dönemden itibaren İran dünyasının dini, siyasi ve hukuki yapısı kuvvetle tesirli olmaya başladı. Soğd kadınının hukuki statüsü ve sosyal hakları da bu dönemden itibaren şekillendi. Bu çalışmada doğrudan Soğdlar tarafından üretilen belgelerin analizi ile Soğd kadınının sosyal statüsünün tespiti ve bu belgelerin

---

* Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, basakkuzakci@gmail.com.

PhD., Yeditepe University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

sağladığı zengin verilerden yola çıkarak, Soğd toplumunda kadın kimliği ve üstlendikleri sosyal fonksiyonları amaçlandı.

Anahtar Kelimeler: Soğdya, Soğd, Soğd Kadını, Eski Mektuplar, Evlilik Sözleşmesi, Mural.

Women's Identity and Representations in Sogdian Society (6th Century BC- 8th Century AD)

Abstract

From the third-fourth centuries AD, the Sogdians intensively established trade networks and colonial cities along the Silk Road from China to the Black Sea steppes. An integral part of Sogdian historical identity are its commercial successes. However, Sogdians and Sogdian world were not just about trade. Sogdians built a strong written culture and city-centered social system in Sogdia in general term Central Asia. One of the main elements of Sogdian culture and city life is Sogdian women and their social representations. Sogdians produced a significant amount of documentary and archaeological data on the status of women in these areas. In Sogdia, which was subject to the Achaemenid Empire in the sixth century BC, the religious, political and legal structure of the Iranian world began to have a strong influence from this period. The legal status and social rights of the Sogdian women were also shaped from this period. In this study, it was aimed to determine the social status of Sogdian women by analyzing the documents produced directly by the Sogdians, and to define the identity of women in the Sogdian society and the social functions they assumed, based on the rich data provided by these documents.

Keywords: Sogdia, Sogdians, Sogdian Women, Ancient Letters, Marriage Contract, Murals/Wall Painting.

Giriş

Antik Soğdya'nın özellikle MS IV. yüzyıldan itibaren sosyal, kültürel ve ekonomik yönleri, İpek Yolu boyunca kurulan Soğd kolonilerinin yapısı, Soğdya'daki şehir devletlerinde tesis edilen idare formasyonları ve genel itibarıyla Soğd tüccarlarının ticaret usulleri Soğd, Çin, İran ve

Antik Yunan ve Roma-Bizans kaynaklarında belgelenmiş surettedir¹. Kaynakların ortaya koyduğu anlatıda, erkek egemen bir toplumsal doku resmedilmekte ve Soğd refahı ve toplumsal gelişmesinde erkek figürlere vurgu yapılmaktadır. Tarihyazımının ve yazıcılığının modern zamanlara kadar kadınlara yönelik sessizliği yahut umursamaz doğası dikkate alındığında bahsedilen durum stereotip sayılabilir². Soğdlardan kalan dini ve sosyal hayatı aydınlatan belgelerin analizi kadınların Soğd toplumunun gelişmesine olan katkılarını ve sosyal hayattaki merkezi konumlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda doğrudan doküman analizi, dönem kaynaklarının eksik bıraktığı perspektifi tamamlamayı mümkün kılmaktadır³.

Genel itibarıyla antik dönemde Orta Asya'da kadınların hukuki, sosyal ve ekonomik konumuna dair veriler büyük ölçüde kısıtlı olduğundan dolayı kadın kimliği ve sosyal statüsü halen pek çok

¹ Soğd ticaretinin ana kaynaklar üzerinden tafsilatlı anlatısı için bkz. Étienne de la Vaissière, *Sogdian traders: A history*, (Handbook of Oriental Studies: Part 8 Uralic Studies & Central Asia), Leiden, 2005; Soğd ve Soğdya üzerine veriler ihtiva eden dönem kaynakları; Strabo'nun *Coğrafya* (Hamilton, H. & Falconer, W., *The Geography of Strabo*, G. Bell & Sons, London and New York, 1903-1906); Romalı diplomat Priskos'un, *Priskos (Priscus) Tarihi* (Roger C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, çev. Blockley, F. Cairns, Liverpool, s.221-400); Ammianus Marcellinus'un *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt* (Ammianus Marcellinus, *Histoire*, various eds., trans, comm., Les Belles Lettres, Paris, 1968-1977), *Menandros Kroniği* (Roger C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, F. Cairns, Liverpool, 1985) ve Theophylactes Simocatta'nın Tarihi'dir (Whitby, M., *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes, Clarendon Press, Oxford 1986). MÖ II. yüzyıldan itibaren Soğdlara ve Soğd coğrafyasına dair bilgi veren Çin kaynakları ise hanedan yıllıklarıdır. Sırasıyla bunları Shih-chi Han Shu, Wei-Shu ve Tang Yıllığı'dır; Çin kaynaklarının Soğd tarihi bakımından değerlendirilmesi için bkz. Başak Kuzakçı, *Turkish women history between 6 and 10 centuries (Pre-Islamic period)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2018.

² Tarihyazımında kadın kimliğinin kurgulanışı ve genel perspektif için bkz. Fatmagül Bertay, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s.16-29.

³ Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Merchants in China and India", ed. Cadonna, A ve Lanciotti, L., *Cinae Iran da Alessandro Magno alla Dinastia Tang*, Olshcki, Florence, 1996, s. 48-49; Nicholas Sims-Williams, "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters", ed. Vaissière, E., & Trombert, E., *Les Sogdiens en Chine*, École Française d'Extrême-Orient, Paris, 2005, s.181-193.

bilinmezi barındırmaktadır⁴. Soğdlar, diğer Orta Asya topluluklarına nazaran erken dönemlerden itibaren yazılı ve görsel ürünler üretmeye başladıklarından dolayı Soğd toplumsal yapısı, kadının hukuki ve sosyal statüsü, kültürel etkileri hakkında ise nispeten daha açık bilgiler söz konusudur.

MÖ 540 yılında, Ahameniş İmparatoru Büyük Kyros (Keyhüsrev), Soğdya'yı fethederek satraplık⁵ olarak imparatorluk idaresine kattı⁶. Soğd şehir devletleri bu dönemde belli nispette Pers İmparatorluğu'ndan dini, kültürel ve politik rejim bakımından etkilenmesine rağmen özgün karakterini muhafaza etmeyi başardı. Soğd bölgesi MÖ 328'de Büyük İskender tarafından fethedildi ve sonraki yüzyıllarda sırasıyla Seleukos İmparatorluğu, Greko-Baktriya Krallığı, Kuşhan İmparatorluğu, Akhunlar, Sasani İmparatorluğu ve nihai olarak MS VIII. yüzyılda ise Müslüman Arapların yönetimi altına girdi⁷. Soğd

⁴ Orta Asya Türk toplumunda kadın ve sosyal statüsü bu bakımdan istisna teşkil eder. Türk kadınının toplumsal rolleri, siyasi görev, unvan ve yetkileri, gündelik hayatta üstlendikleri işlevler Orhun Yazıtlarından Çin, Roma ve Bizans kaynaklarına ve MÖ. II. Yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına ulaşan seyyahların seyahat notlarına yansımıştır, bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkud Kitabı*, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1969, s.151-156; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.32-33; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2015, s.141; Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s.276; Başak Kuzakçı, *Turkish women history between 6 and 10 centuries (Pre-Islamic period)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2018.

⁵ Pers İmparatorluğu'nun Asur idari mekanizmalarından ilhamla geliştirdiği bir yönetim sistemidir. Eyaletler merkezden atanan ve strap/satrap unvanı verilen valiler aracılığıyla idare edilirdi. Bu sayede merkezi, güçlü ve sistematik bir yönetim modeli inşa edildi; Roland G. Kent, *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society. New Haven, 1953, s. 208-209; Behistun Yazıtı, Sütun I, Satır 9-17; L. W King; R. C. Thompson, *The Sculptures And Inscription of Darius the Great on the Rock Of Behistûn in Persia*, Oxford University Press. London, 1907, s.72.

⁶ Michael Shenkar. "The Origin of the Sogdian Civic Communities (nâf)" *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, 63 (2020), s.362; Igor Piyankov, "Cyropolis", *Encyclopedia Iranica*, C. 6, ss. 514-515.

⁷ B.I. Marşak, "Sughd and Adjacent Regions", *History of Civilization of Central Asia*, ed. A. Litvinskiy, Paris: Unesco Publications, Paris, 1996, ss.237-242; Bruno Genito, Alexej Gricina, "The Achaemenid Period in The Samarkand Area (Sogdiana)", *Newsletter Archeologia (CISA)*, 2009, ss.123-126; Falvius Arrianus, *The Campaigns of Alexander*, çev. J.R. Hamilton, Penguin Books, New York, 1971, ss.188-195, 201-237; Micheal Shenkar, *The Arab Conquest and the Collapse of the Sogdian Civilization*, The History and Culture of Iran and Central Asia in the First Millennium CE: From the Pre-Islamic to

topraklarının hakimleri sürekli değişmesi çok sayıda dönem kaynağında Soğdlarla ilgili verilerin yer almasını sağladı. Grek ve Roma yazarları, Strabo Arrian, Quintus Curtios ve Batlamyus Soğdya'dan bahseden yazarlar arasındadır⁸. Bunlardan başka Han Shu gibi Çin kaynakları ve Çinli elçilik heyetlerinin raporlarında Soğdya ve Soğd kültürü üzerine gözlemler bulmak mümkündür. Ancak söz konusu kaynaklar siyasi konulara odaklandığından dolayı Soğd toplumsal organizasyonu hakkında genellikle yetersiz kalmıştır⁹.

Soğdya'da farklı kültürel geçmişlere mensup çok sayıda fatihin idaresi söz konusu olmasına karşın Soğd kültürü üzerinde, Pers/Sasani İmparatorluğu ve Büyük İskender'in bölgeye taşıdığı Helenik öğeler derin izler bıraktı. Helenizm; Soğd sanatı ve şehir yapısı üzerinde tesirlerini gösterirken¹⁰, Soğdya politik yapısı ve dini hayatı üzerine güçlü Pers etkisinden bahsedilebilir¹¹. Soğdya üzerindeki Pers etkileri göz önüne alındığında kültürel pratiklerinin, kadınlarla ilgili hukuki statünün Soğdya'da belli ölçüde geçerli olduğu kuvvetle muhtemeldir. Soğd toplumsal dokusuna ve antik dönemde Soğd kadının toplumsal statüsüne dair bizzat Soğdların ürettiği kaynaklar haricindeki çağdaş kaynakların sessizliği karşısında eski İran toplumundaki kadın statüsüne dair uygulamaların analizi Antik dönemde Soğd kadınının toplumsal

---

the Islamic Era, ed. D. Tor, M. Inaba, Notre Dame University Press, Notre Dame, 2022, s.105-111; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns Publications, Indiana, 2002, s.743-754.

⁸ Arrian, VI, 15, 4, (Arrian of Nicomedia, *The Anabasis of Alexander*, C.III, C.IV, çev. E. J. Chinnock, Hodder and Stoughton, Londra, 1883, s.145); Diodorus, XVII CII 4, (Diodorus Siculus, *The Complete Works of Diodorus Siculus*, Delphi Classics, Hastings, 2014, s.7); Strabo, XI, 9; XI, 13; XV, 1, 4-27; XV, 2, 8; XV, 73, (Strabo, *The Geography of Strabo*, çev. ed.H.L. Jones, London, 1930); Quintus Curtius Rufus 7.6.16, 19, (Quintus Curtius Rufus, *History of Alexander*, Vol. II, çev. John. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge 1943, s.179-180).

⁹ Soğdlar ve Soğdya hakkında bilgi veren kaynakların tahlili için bkz. Başak Kuzakçı, *Türk-Soğd İlişkileri* (V-VIII. Yüzyıllar), Basılmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2022, ss. 20-40.

¹⁰ Rapin Claude, Isamidinov Muhammedzon, "Fortifications hellénistiques de Samarcande (Samarkand-Afrasiab), *Topoy*, 4/2, 1994, ss. 547-565.

¹¹ Franz Grenet, "Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux ive-ve s. de n. è.: de l'héritage antique à l'adoption de modèles sassanides," *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Atti dei Convegna Lincei*, 127, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1996, ss. 367-390.

rolleri ve sosyal hayattaki konumuna dair varsayımları kuvvetlendirebilir. Bilhassa MÖ VI. ve V. yüzyıllarda politik karmaşa ve siyasi istikrarsızlığın yol açtığı sık askeri seferler ve isyanlar dolayısıyla Soğd şehir hayatına dair arkeolojik ve yazılı kanıtlar oldukça sınırlıdır. Geleneksel bakımdan tarihyazımının kadınlara karşı sessiz tavrının yanı sıra askeri ve siyasi istikrarsızlık sınırlı olan bilgi kaynaklarının daha da azalmasına neden olmuştur. Bu şartlar altında Soğd sosyal hayatı ve kadının statüsü bakımından genellemelere imkân tanıyacak verilerin eksikliğinde Pers İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı, genel hatlarıyla Antik dönem Soğd toplumsal teşekkülü ve kadın kimliğini şekillendiren faktörlerin arka planına dair bir modelleme imkânı sunar.

İslam öncesi dönemde Pers ve Sasani İmparatorluğu topraklarında hanedana mensup asil ve asalet unvanı olmayan kadınların temsili dini, mitolojik, tarihi ve arkeolojik pek çok kayıta yansdı. Daryus, Xerxes ve Artaxerxes dönemi idari kayıtlarında Ahemeniş döneminde kadınların ekonomik statüleri, unvanları ve faaliyetleri hakkında aydınlatıcı kayıtlar günümüze ulaştı¹². Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Pers ve Sasani toplumunda aristokrat tabakaya mensup kadınlar yüksek derecede bir serbestliğe sahipti. Nitekim onların eğitim alma hakları vardı, devlet işlerine, idare meclislerine, yönetim kararlarının alındığı organlara katılır, görüş bildirirlerdi. Pers coğrafyasının merkezinde yahut çeperinde kendilerine ait mülk ve arazileri vardı. Pers kadınları ücretli işçi çalıştırabilirdi. Ayrıca askeri seferlerde imparator ve komutanlarla birlikte katılırlardı¹³. Evlilik yoluyla ittifak siyasetinin doğrudan öznesi de tabiatıyla yüksek tabakaya mensup Pers kadınlarıydı¹⁴.

¹² 30.000'den fazla kil tableti ihtiva eden Persepolis Elamit Tabletleri Pers toplum hayatı, siyaseti, ekonomisi hakkında ve kadınların sosyal statüleri üzerine Antik Asya dünyasının en önemli kaynakları arasındadır; bu konuda ve Ahemeniş-Sasani döneminde İran'da kadın temsili hakkında bkz. Maria Brosius, "WOMEN i. In Pre-Islamic Persia", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2010, internet erişim adresi: <https://iranicaonline.org/articles/women-i>.

¹³ Ian Heath, *Armies of the Dark Ages 600-1066*, Lulu Press, Londra, 2015, s.102.

¹⁴ C. E. Bosworth, *The History of al-Ṭabarī, Vol. 5: The Sāsānids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen*, State University of New York Press, Albany, New York, 1999, ss.119-120.

Eski Avesta metinleri¹⁵, Arkaik İran toplumunda dini ve siyasi bakımdan kadınların idareci, hâmi ve yönetici olarak erkeklerle neredeyse eşit görüldüğünü, imparatorlukta sosyal ve dini törenlere eşit derecede katılma hakları olduğunu göstermektedir¹⁶. Pers, Sasani sikkelerinde, minyatürlerinde, heykel, rölyef ve minyatür gibi görsel sanat eserlerinde eski İran toplumunda öne çıkan seçkin kadın figürlerine tesadüf edilmektedir¹⁷. Kökenleri Ahemeniş dönemine ve Zerdüştüçlük'e uzanan ve Orta Çağ'da da sürdürülen "İsfandarmadh günü" İran toplumunun kadınlara ve tabiat anaya adadığı kutsal günler arasındaydı¹⁸. Elbette kayıtların ve bilgilerin büyük kısmı aristokrat sınıfa mensup kadınlar hakkındaydı. Ancak kraliyet ailesine yahut aristokrat sınıflara mensup olmayan kadınlar hakkında da bir takım idari kayıtlar mevcuttur. Buna göre erkek ve çocuklarla birlikte kadınlar da işgücü olarak istihdam edilirdi¹⁹. Kırsal toplumda ve alt sınıflarda kadınların rollerinin geleneksel zirai faaliyetle, İran coğrafyasının tarihi olarak ana ticari emtiası arasında olan kilim ve halıların dokunmasıyla sınırlı olduğu söylenebilir. Antik dönemde İran toplumunda kadın ve erkeklerin

¹⁵ Avesta metinleri, kadınları kötülüğe karşı topyekûn savaşta erkeklerin ortakları olarak tanımlar ve bu yönüyle Zerdüştüçlüğe eşitlikçi bir karakter verir; Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism* I, Leiden, 1972, s.308. Toplumsal yapısı ve hukuki düzeni Avesta metinleri ve Zerdüştüçlük temelli şekillenen Eski İran toplumu ve onların etkilediği Soğdlar gibi Orta Asya toplumları cinsiyet eşitliği nosyonununa yaklaştı; Martin Schwartz, "Women in the Old Avesta: Social Position and Textual Composition", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Cilt. 17 (2003), s.4; Avesta, Y.26.7'de kadınların erkekler gibi dini eğitim aldığını açıkça belirtir; "erkek ve kadın öğrencilerin öğretmenlerin seçimleri (frauuaşis)". Avesta, Vr.3.4'de "iyi eğitilmiş (huš.hqm.sāsta) kadın (nāirikā-)" ifadesi de kadınların eğitim hakkını gösterir. Avesta Y.39.2, "Ve biz nerede doğmuş olurlarsa olsunlar erkek ve kadınların salih ruhlarına dua ederiz/aşāunqm āač urunō yazamaidē kudō.zātanqmcīč narqmcā nāirinqmcā" ifadesi Zerdüştüçlükte kadının dini statü bakımından esas itibarıyla eşit olduğunu belirtir; Eva Tichy, "Vedisch rtāvan- und avestisch ašauuan-," *Die Sprache*, 32, 1986, s.102.

¹⁶ Martin Schwartz, "Women in the Old Avesta: Social Position and Textual Composition", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Cilt. 17 (2003), s.1-4.

¹⁷ Oleg Grabar, *Early Islamic Art, 650-1100, Vol. I, Constructing the Study of Islamic Art*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2005, ss.213-214.

¹⁸ Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bakîye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s.216; Mary Boyce, *Textual sources for the Study of Zoroastrianism*. University of Chicago Press, Chicago, 1990, ss. 19-20.

¹⁹ Maria Brosius, *Women in Ancient Persia: 559-331 BC*, Oxford University Press, Oxford, 1996, ss.171-178.

toplumsal rollerinin eşitlenmesi Ahemeniş Döneminde Zerdüşçülük'ün siyasi, dini ve sosyal bakımdan geniş kabul görme süreciyle doğrudan ilişkilidir. Zerdüşçülük öğretisinin yaygınlaşmasıyla kadının toplumsal rolünün gelişmesi Pers ve Sasani sosyal dokusunun temel değerlerinden biri haline geldi. Zerdüşçülük sadece dini bakımdan değil aynı zamanda doktrinel olarak sosyal statü açısından da kadın kimliğine yüksek değer verir²⁰. Bunun yanı sıra antik dini sistemlerde yaygınlıkla görülen düalistik karakter, özellikle kadınlarla ilgili bahislerde göz ardı edilmemelidir. Zerdüşçülük de bu konuda istisna değildir. Kadına bir yandan önemli değer atfedilirken öte yandan kadın kimliği ve doğası, şeytani etkilere yatkındır. Bu nedenle de kaos ve karmaşa ile doğrudan bağlantılı görülür²¹. Kadın doğası kötücül etkilere bu denli açık olduğundan dolayı Avesta'da ahlaki eğitimin bir parçası ve bütün inananların kutsal görevi olarak "iyi dinden olanlarla" kadınların evlenmesi ve çoğalması onların kötücül etkilerden azade kalmasını ve olumlu sosyal roller üstlenmesini sağlayacaktır²². Bu yaklaşım ve anlayış, Zerdüşçülük öğretisinin hâkim olduğu Eski İran toplumunda ve Soğdya'da toplumsal dokuda temel olarak kadına çocukların eğitimi ve üreme misyonu yükledi. Ayrıca sosyal yapıda ahlaki değerlerin yerleştirilmesi ve geliştirilmesi kadınların toplumsal rolleri arasındaydı²³.

Antik Yazılı Kaynaklarda Soğd Kadını

Antik dönemde Soğd toplumsal hayatında kadın kimliği ve sosyal statüsüne dair doğrudan kanıt sunan, bilgi veren kaynaklar sadece Soğdya ve Pers coğrafyasında değil Soğdya'nın oldukça uzağında Grek coğrafyasında kaleme alınmıştır. Antik Grek tarihçilerinin kayıtlarından öğrenilen ilk ve güçlü Soğd kadın figürü, Büyük İskender ile evlenen Roxana/Ruşen'dir. İznikli Arrianus'un *Arrian of Nicomedia* (MÖ 89-160) *İskender'in Seferi/The Anabasis of Alexander* eserinde Büyük İskender'in Soğd savaşları bahsinde, Roxana ile evlilik süreci de detaylıca hikâye

²⁰ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, C. I, Brill Press, Leiden, 1975, s.308

²¹ J.K. Choksy, *Evil, Good and Gender. Facets of the Feminine in Zoroastrian Religious History*, Peter Lang Publish, New York, 2002, s.81, 118; Sarah Iles Johnston, *Religions of the Ancient World: A Guide*, Harvard University Press, Cambridge, 2004, ss.149-151.

²² İlya Yakuboviç, "Marriage Sogdian Style", *Iranistik in Europa-gestern, heute, morgen* (ed. H. Eichner), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2006, s.336.

²³ William Stearn Davis, *Readings In Ancient History, Illustrative Extracts From The Source: Greece And The East*, C. 2, Kessinger Publishing, Londra, 1912, s.60.

edilir. Soğdya'nın başkenti sayılan Antik Semerkand'ı bir başka ifade ile Grek tarihçilerinin *Soğd Kayası* olarak adlandırdığı müstahkem Afrasiyab kentini ele geçiren Büyük İskender, şehrin önde gelen liderlerinden Oxyartes'in kızı Roxana ile evlenerek²⁴ sadece politik bir ittifak kurmadı aynı zamanda kültür, sanat ve mimari bakımdan Doğu dünyası ile Helen dünyasının yakın irtibat kurmasını ve etkileşim sürecini de başlattı²⁵.

Soğd Yazılı Belgelerinde Soğd Kadını

Soğdya'daki sosyal yapı hakkında oldukça uzak coğrafyalardaki Antik Çağ gözlemcilerinin yanı sıra doğrudan doğruya Soğdlar tarafından üretilen dönem kaynak grubu bağlamında zengin muhtevaya sahip kayıtlar, Soğd kadını ve genel anlamıyla Soğd tarihi hakkında birincil öneme sahiptir. Soğd kadınları hakkındaki en erken tarihli bilgiler, Soğd Eski Mektupları'nda muhtevidir²⁶. Bu mektupların Soğd sosyal hayatı, koloni düzeni ve Soğdların ticari ilişkilerine dair muhtevası, son yıllarda artan arkeolojik ve dokümanter keşiflere rağmen önemini muhafaza etmektedir. Bu mektuplar öncelikle Antik Asya'da, Soğd ticaret ağlarının genişliğini ve tüccar kolonilerinin iç işleyişini aydınlatmaktadır²⁷. Mektupların tarihi geniş bir mutabakatla Çin'in siyasi ve askeri olarak karmaşa yaşadığı MS IV. yüzyıl olarak belirlenmiştir²⁸. Mektupların ilki

²⁴ Arrian of Nicomedia, *The Anabasis of Alexander*, Vol. III, Vol. IV, çev. E. J. Chinnock, Hodder and Stoughton, London, 1883, s.242; Claude Rapin, "On the way to Roxane 2: Satraps and hyparchs between Bactra and Zariaspa-Maraçanda", *Zwischen Ost und West – neue Forschungen zum antiken Zentralasien, Archäologie in Iran und Turan 14*, ed. G. Lindström vd., 2018, s.60-69.

²⁵ Frantz Grenet, "Maracanda/Samarkand, Une Métropole Pré-Mongole. Sources Écrites Et Archéologie." *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 59/5-6 (2004), s. 1056-1058; Frank L. Holt, *Alexander the Great and Bactria*, Brill, Leiden, s.53; Frank L. Holt, *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 2006, s.33-35.

²⁶ Soğd Eski Mektupları'nın keşif süreci ve tarihi kaynak değeri için bkz. Başak Kuzakçı, "Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7 (2022), ss.68-71.

²⁷ Vladimir Livşits, "The Sogdian Ancient Letters (I, III)", *Iran & the Caucasus*, 12/2, 2008, ss.289-293; Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods in Iranian History*, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985), E. Peeters, Leuven, 1987, ss. 101-122.

²⁸ Nicholas Sims-Williams, Daniel C. Waugh, *The Sogdian Ancient Letters 1, 2, 3*, erişim adresi: <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html>; Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters",

Dunhuang (Tun-Huang) kolonisinde yaşayan Soğd kadını Miwnay'dan (*Mēwnāi*) annesi Çatis'e (Çatis, Soğdça *ctysh*); üçüncü mektup ise yine Miwnay tarafından eşi Nanai-dhat'a (*Nanaidāt*) gönderildi. Nanai-dhat'a gönderilen mektupta kızı Şayn'ın (*Šēn/šyn*) ek bir yazısı da yer almaktadır. İlk mektupta tarih olmamasına karşın üçüncü mektup 21 Nisan 313-314'e tekabül eden Soğd takviminin 10. ayının 3. günü kaleme alınmıştır²⁹.

Soğd toplumunda güçlü bir aristokratik yapı ve sosyal sınıfların varlığına dair güçlü işaretler mevcuttur³⁰. Ancak bu toplumsal strüktürde Soğd kadınlarının rolüne dair bilgi parçaları sınırlı yoruma imkân tanıyan niteliktedir. Soğdlarla ilgili kayıtları ihtiva eden Çin kaynakları onların sosyal yapıları, diasporadaki Soğdların toplumsal organizasyonlarından ziyade ticaretlerine ve siyasi münasebetlerine dair detaylı bilgiler vermektedir. Ancak Soğd sosyal yapısı ve diaspora, toplum düzenini anlayabilmek için kadınların sosyal, siyasi ve dini rollerinin tespiti için oldukça önemlidir. Soğd Eski Mektupları oldukça kısa ve eksik olmasına karşın diasporadaki Soğd kadınının durumunu, toplumsal ilişkilerini, evlilik ve akrabalık yapısını ve bu konularda kadın bakış açısını sunan erken tarihli ve değerli kaynaklar arasındadır. Miwnay'ın mektubu onun sahip olduğu farklı kimlikleri ortaya koyması bakımından da oldukça kıymetlidir. Onun aristokratik karakterini, bir başka ifade ile toplumsal kimliğini ortaya koyan en kuvvetli delil mektubunda geçen "özgür kadın yahut asil kadın (*"z'tch*)"³¹ ibaresidir. Ayrıca Çin'in kadınlar bağlamında katı ve sınırlı sosyal değerleri ile

---

Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brigau (22-24 Mayıs 1985), E. Peeters, Leuven, 1987, ss.101-122; Vladimir Livşits, "The Sogdian "Ancient Letters (I, III)", *Iran & the Caucasus*, 12/2, 2008, s. 290.

²⁹ Nicholas Sims-Williams, Frantz Grenet, Étienne de la, Vaissière, "The Sogdian Ancient Letter V", *Alexander's Legacy in the East: Studies in honor of Paul Bernard*, Bulletin of the Asia Institute 12, Bloomfield Hills, Michigan, 2001, s.102.

³⁰ Soğdya'da MS VII. yüzyılda hâkim olan yönetici grupların tamamının aynı aile ismini taşımaları (*Zhaowu*) ve bunların Semerkand'da mukim matbu krallık Kang hanedanı ile bağlantılı olmaları yönetici sınıfların, hanelerin ve Soğd aristokratik düzeninin kanıtıdır; Michael Shenkar, "The Origin of the Sogdian Civic Communities (nāf)" *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, 63 (2020), ss.364-365.

³¹ Soğdça *"z(')tch* kelimesi hem özgür kadın hem de noble/asil kadın olarak çevrilmektedir bkz. B. Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran, 2004, s.16.

mukayese edildiğinde Miwnay'ın çeşitli kaynaklara ulaşma, mektup gönderme kabiliyeti onun sosyal bakımdan özerklik ve serbestlik derecesini göstermektedir. Bütün bunlara rağmen Miwnay ve kızının trajik durumları ise evinden uzakta erkek egemen bir toplumsal yapıdaki kadınların savunmasızlığını temsil etmektedir³².

Kadınların sosyal-ekonomik statüsünü, ayrıcalıklarını ve özerklik derecesini tespit amacıyla genellikle üç temel gösterge dikkate alınır; eğitim, gelir ve meslek³³. Antik dönem Asya'daki politik ve kültürel durum dikkate alındığında ise söz konusu kriterlerin dönüştürülmesi zorunludur. Bahsedilen dönem ve mekandaki şartlar bakımından kadınların finansal kaynaklara erişimi, yazılı iletişim kurma hakkı yahut becerisi ve esaret/bağımlılık şekli onun sosyo-ekonomik seviyesini ve konumunu ortaya koyan esas verilerdir. Miwnay'ın mektubu analize tabi tutulduğunda onun en azından iki finansal kaynağa erişimi olduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Soğd toplumsal yapısında diasporada dahi olsa aristokrat Soğd kadınların ekonomik kaynakları kullanabildiği ve onların dağıtımında sorumluluk üstlendiği söylenebilir. Miwnay, borç olarak kaynak bulmanın yanı sıra bölgedeki rahipten de maddi yardım almaktadır. "Rahibin verdiği sadakaya muhtacım"³⁴ ifadesini kullanan Miwnay, düzenli olarak bu ayrıcalıktan faydalandığını ima eder. Antik dönemlerde bilhassa İran, Orta Asya ve Çin'de finansal kurumların ve kaynakların kadınlara açılması oldukça nadirdir. Soğd kadınlarının sosyal yardım türünden ekonomik kaynaklara erişebilir olması dönemin Çin toplumunun normlarının dışındadır. Çin'de Han Hanedanlığı döneminde Çinli bir kadın Ban Zhao tarafından telif edilen "Nü Jie" adlı eserde kadınlara aile üyelerine hizmet etmek için ruhlarını feda etmeleri, materyalist hırslardan kurtulmaları, eşlerine ve ailelerine tam bir sadakatle bağlanmaları öğütlenir, Çinli kadın sadece aile ve eşine

³² Étienne de La Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, (çev. J. Ward), Brill Publishing, Leiden, 2005, s.56.

³³ Elizabeth H. Baker, "Socioeconomic Status, Definition", *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, And Society*, ed. W. C. Cockerham vd., Wiley-Blackwell Publishing, Hoboken, ss. 2210-2214.

³⁴ "ḤRZYm nydk nmt ḍbrt ḤRZY ptwyḍ'm 'c θynptw ZKw srōm'nytw <'ḤRZYm m'ḍ wytw-ḍ'rt> 'ḤRZY kḍ" (Borç istedim ama kimse bana borç vermeye razı olmadı, o yüzden rahibin vereceği sadakaya muhtacım); *Eski Mektuplar No.1, Satır 10*.

hizmetle mükellef görülür³⁵. Buna karşın Miwnay Dunhuang'ta hayatını idame için hem çevresinden hem de ana vatanı Semerkand'daki aile üyelerinden finansal destek talep eder. Miwnay'ın durumunu daha trajik hale getiren şey temelde Çin'deki toplumsal dokunun kadına bakışı ile Soğd toplumsal yapısında kadının statüsü arasındaki farklılıktır. Miwnay uzaktaki eşine yazdığı mektupta (Eski Mektuplar, No:3), "Çinlilerin hizmetinde"³⁶ nasıl çalışacağını bilmeyişinden pişmanlıkla bahseder en azından eşinin yokluğunda bu sayede ayakta kalabileceğini düşünür. Kadınların sosyal hayata dahil olma alanlarının oldukça dar olduğu Çin'de yabancı bir kadının istihdamı muhtemel görünmese de Miwnay, okuma yazma bilen aristokratik bir kadının Çinlilerin hizmetinde çalışabileceğini düşünmektedir. Mektubun konteksi göz önüne alındığında Miwnay için "Çinlilerin hizmetinde" olmak esasında Soğd erkekleri ile aynı işi yapmak yani ticaret sektöründe yer almak anlamına gelmektedir. Ancak Çin'deki toplumsal konteks göz önüne alındığında Miwnay ve kızı için ev içi hizmetkarlığı bir başka ifade ile ağır işlerde çalışmak dışında bir yol görünmüyordu ve Çinlilerin hizmetine girmek onlar için son çareydi³⁷.

Miwnay'ın mektubundaki onun özerkliğine işaret eden bir diğer gösterge, okuma-yazmayı bilmesidir. Soğd Eski Mektuplarında iki kadın mektubunun yer alması diasporada Soğd kadınlarının özellikle üst sınıftan kadınların okuma-yazma ayrıcalığına işaret etmektedir. Mektupların doğrudan Miwnay ve kızı tarafından yazılmadığı, arz-ı halcilere yazdırıldığı fikri mektuplar detaylı analiz edildiğinde akla yatkın

³⁵ Ban Zhao, *Nü Jie*, çev. S. L. Baldwin, Eaton&Mains Publication, New York, 1900, ss.59-64; Yuen Ting Lee, "Ban Zhao: Scholar of Han Dynasty China", *World History Connected*, 9/1, (2016), ss.1-4.

³⁶ "PZY 'yrB'n 'YKZY cynty spyš (') 'n 'HRZYm L' 'k'w (') prtrk'n (sp) [']nc'h w'γwnk" (Buradan beni almazsan Çinli hizmetine gireceğim, Çinli'ye nasıl hizmet edileceğini öğrenmeliyim), *Eski Mektuplar No.3, Satır 20*.

³⁷ Çin'de fakir ailelerden gelen yahut sahipsiz kalan pek çok Soğd kadın esasında Miwnay ve kızına göre çok kötü bir talihe sahipti. Çoğunluğu köleciler tarafından zengin Çinlilere yahut eğlence sektöründe çalışmak üzere yerel eğlence mekanlarına satılırdı. "(胡姬, huji) olarak tabir edilen bu kadınlar esas olarak "barbar köle/hizmetçi" olarak adlandırılırdı. Özellikle Tang Hanedanı döneminde Batı ülkelerinden Soğdy'dan köle kadın ticareti zirveye ulaştı, bkz. Yutaka Yoshida, Takao Moriyasu, "A Sogdian Slave Contract of a Female slave from the Period of the Gaochang Kingdom under the Qu Clan", *Studies on the Inner Asian Languages*, Vol. 4, 1988, ss.1-50.

görünmemektedir. Öncelikle, birinci ve üçüncü mektubu kaleme alan aynı kişidir. Ayrıca Miwnay'ın mektubundaki "sana tekrar ve tekrar mektup gönderdim"³⁸ ifadesi, onun devamlı surette ücretli mektup yazdıracak finansal durumda olmadığı düşünüldüğünde mektuplarını bizzat kaleme aldığını ortaya çıkarmaktadır. Bunlarla birlikte, üçüncü mektubun giriş kısmı Miwnay'ın sözleriyle mektubun eki, kızı Şayn'ın ifadeleridir ve mektubun iki farklı kişi tarafından kaleme alındığı barizdir. Bu husus dikkate alındığında her ikisinin de okuma yazma bildiği kuvvetle muhtemeldir. Miwnay'ın mektuplarından yola çıkılarak ayrıca bölgesel posta sisteminin kadınlara açık olduğu söylenebilir. Miwnay mektubunda kendisini ana yurdunda saygın aristokratik bir kadın olarak tanımlar. Nitekim onun anlatısından belirli bir özgürlüğe sahip olduğu görülmektedir. Miwnay'ın yaşadığı dönemde kadınların temel davranış biçimini temsil eden rehber kitap "Nü Jie", eşin onayını kazanmak için kadının yegâne görevinin itaatkarlık olduğunu öğütlemektir³⁹. Miwnay'ın bireysel inisiyatifle hareket etmesi, aile kaynaklarının kontrolüne sahip olması, onun serbestliğinin ve eşinin istekleri dışında hareket etme özgürlüğünün göstergeleridir. Bu bağlamda Soğd ailesinde kadınların Çinli muadillerine nazaran daha geniş bir özgürlük alanı olduğu söylenebilir.

Miwnay, annesinin ve ağabeylerinin isteğine uymayarak kocasının talebi doğrultusunda Dunhuang'a geldi. Miwnay, evlilikten sonra ana yurdunda kalma yahut Çin'e gitme seçenekleri mevcutken eşiyile birlikte gitmeye karar verdi. Ayrıca doğrudan annesinden maddi destek talep etmesi, Soğd ailesinde kadınların finans kaynaklarını kullanma konusundaki yetkinliğini gözler önüne sermektedir. Bununla beraber Miwnay'ın ifadeleri aile evinde oldukça geniş ayrıcalıklara sahip olduğu açıktır. Yine bu bağlamda onu herhangi bir bakımdan desteklemeyen

³⁸ "“myn'm 'HRZY n'y nyzc 'zw'm ynt'kw L' šyr 'Bzbr'kw 'HRZY ZNH yrywh 'mrtch"; (Burada sıkıntı içinde, kötü ve sefil bir halde yaşıyorum ve kendimi neredeyse ölü farz ediyorum) *Eski Mektuplar No.3, Satır 4*; "myn'm 'PZYt B'd B'd dykh prsty'm 'HRZYBc 'yw dykh L' byr'm 'HRZY 'krty'm 'pw"; (Sana defalarca mektup gönderdim, ancak senden tek bir mektup almadım, seni görme umudumu kaybettim); *Eski Mektuplar No.3, Satır 5*.

³⁹ Ban Zhao, *Nü Jie*, çev. S. L. Baldwin, Eaton&Mains Publication, New York, 1900, ss. 61-62.

kocasından şikâyet ederken, onun “köpek veya domuzdan”⁴⁰ daha iyi olmadığını yazar. Soğd aile yapısında kadınların eşit statüsü bazı durumlarda ise aile üzerinde kontrol sahibi olmalarına dair bir diğer işaret, Guyuan mezarlığında Soğd kadın An Niang’ın mezar anıtıdır. Onun mezar kitabesinde eşile aynı boyut ve sitilde baba tarafından soyu kayıtlıdır. Söz konusu kitabe, Soğd evliliklerinde kadınların ayrıcalıklı statüsünün somut kanıtları arasında görülebilir⁴¹.

Soğdya’da Soğd kadınlarının diasporaya göre daha iyi şartlarda ve geniş kaynaklara sahip olarak yaşadıkları Miwnay’ın ifadelerine göre yorumlanabilir. Diasporadaki Soğd kadınlarının yabancı çevre ve Çin’deki sosyal yapı nedeniyle çok daha kısıtlı imkânlarla sahip olduğu açıktır. Miwnay da ekonomik durumu itibarıyla oldukça zor durumdaydı ve korunmaya muhtaçtı. Tüccar eşinden ve ailesinden maddi destek alamayan Miwnay, şehirde kadınlara Çinlilerle çalışma imkânı da tanınmadığı için ancak yardımla geçinebilmekteydi. Diasporadaki Soğd kadınları ailesinin yahut eşinin himayesine muhtaçtı. Miwnay eğitilmiş olmasına ve okuma-yazma bilmesine karşın Çin’deki sosyal dokunun kısıtlayıcı yapısından ötürü ev içi hizmetçiliği dışında onun çalışma alanı söz konusu değildi. Soğd kadınları diasporada ekonomik ve sosyal hakları için eşlerinin ve erkek aile üyelerinin rızasına ve onayına muhtaçtı. Miwnay ve diğer Soğd kadınları ekonomik ve sosyal bakımdan öncelikle eşlerine bağlıydı. Soğd evlilik sisteminde haneye gelir getirme temelde erkeğin sorumluluğundadır. Bilhassa diasporadaki Soğd kolonisinde kadınlar evin idamesi ve çocukların bakımıyla mükellefken, erkekler çoğunlukla ticaretle ekonomik kaynak yaratırdı. Nitekim Miwnay’ın kızı mektubunda, babasından “20 sikke” talep ederek bu

⁴⁰ “m (c)wn’yβty YWM ZKy βy’yr’nt’nt ‘YKZYm ZK tw’xky <sxwn> krty ‘HRZY (pr)tr”, *Eski Mektuplar No.3, Satır 23*; “W(Z)Y ‘kw(t)y ‘PZY ‘WZY K’s(y) wōwh wm’t’w ‘YKZY tw’xky ‘HRZYm ‘δy’c ptz(’n)<t(ch)>”, *Eski Mektuplar No.3, Satır 24* (Senin söylediğin her şeyi yaptım, sözlerine uydum. Ama şimdi şöyle söylüyorum: senin karın olacağıma keşke bir köpeğin yahut bir domuzun karısı olsaydım daha iyiydi şimdi böyle düşünüyorum).

⁴¹ Patrick Wertmann, Mayke Wagner, Pavel Tarasov, “Sogdian careers and families in sixth to seventh century northern China: a case study of the Shi family based on archaeological finds and epitaph inscriptions”, *The History of the Family*, 22/1, 2017, ss. 103-135.

miktarın onun sermayesini eksiltmeyeceğini yazar⁴². Miwnay ve kızı hane reisinin yokluğunda diasporada koloninin bir başka üyesi Farnkhund'un himayesine girmeye mecbur kaldı. Ancak Miwnay ve kızının seyahate çıkmasına müsaade edebilmesi yine de Miwnay'ın eşinin rızasına bağlıydı. Miwnay'ın yardım aldığı rahibin de ifade ettiği üzere diasporadaki kadınlar yanlarında erkek olmadan seyahate çıkamazdı. Çin diasporasındaki sosyal konteks ve hukuki sistem, Miwnay ve kızı için bir bakıma kapana dönüştü. Miwnay'ın yardım için başvurduğu diğer kaynak ise, kendi ebeveyn (parental) hanesidir. Bu husus için doğrudan annesine mektup göndermesi Soğd toplumunda aile ekonomisinin ve kaynakların doğrudan kadınlar tarafından kontrol edildiği anlamına gelmese de evlilikte eşite yakın bir statünün söz konusu olduğu muhakkaktır⁴³. Çin ticaret diasporasında faal zengin bir Soğd tüccarın eşine Çin'de yüksek bir aristokratik seviyeyi ifade eden "asil hanımefendi/evin hanımı"⁴⁴ unvanıyla hitap edilmektedir. Semantik çözümleme bir kenara bırakılırsa söz konusu hitap Soğd ailesindeki kadının statüsüne dair güçlü bir göstergedir.

Miwnay aristokrat bir aileye sahipti. Ancak diaspora toplumunda uzun mesafeli iletişimin dönem şartlarında oldukça meşakkatli olması dolayısıyla ailesinin desteğinden mahrumdu. Eşinin yokluğunda ailesiyle iletişim kurmak onun için yegâne çıkış yoluydu. Fakat diasporadaki sosyal statü onun üzerinde büyük baskı yarattı. Soğd toplumsal dokusunun ve cinsiyet ilişkilerinin Çin'deki geleneklere göre daha eşitlikçi karakteri diasporada çatışma ve çelişkiler doğurmaktaydı. Kolonilerdeki Soğd kadınları bu nedenle Çin geleneklerine uyum

⁴² "yrθ('m) 'm(y)δ 'PZY(t) t-20 prs[t](t)k '(ps)yδ nyst 'HRZY" (Biliyorum ki bize göndereceğin 20 stater'in (gümüş antik Grek sikkesi) eksikliği senin için bir şey ifade etmez), Eski Mektuplar No:3, Satır 32.

⁴³ Étienne de la Vaissière, *Sogdian traders: A history*, (Handbook of Oriental Studies: Part 8 Uralic Studies & Central Asia), Leiden, 2005, s.192-194.

⁴⁴ VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen mektuplarda kadına yönelik çok kibar ifadeler seçilmiştir. "Byh xwt' ynh" ifadesi asil hanımefendi/noble lady anlamına gelen "Byh: tanrıça (goddess)" kelimesi ile "δ(θ) (mpnw)h: evin hanımı (mistress of lady)" kelimelerinden türetilmiştir; Bi Bo, Nicholas Sims-Williams, "Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments", *Journal of the American Oriental Society*, 135(2), 2015, s.261, 273; Vladimir Livšits, *Sogdian Epigraphy of Central Asia and Semirech'e*, (çev. T. Stableford), School of Oriental and African Studies Publishing, Londra, 2015, s.25-33.

göstermeye mecburdu. Han hanedanlığının idaresi altındaki Çin’de kadın erkeğe tabii ve onun isteklerine boyun eğmekle mükellefti. Eşinin yokluğu Miwnay için hayatı idame ettirmeyi zorlaştıranın yanı sıra onun boşanmasını ve ebeveynlerinin evine dönmelerini de engelliyordu. Miwnay, eşinin onayını alamadığı için Dunhuang’dan Çin sınır şehrinden çıkamıyordu. Esasında mektubun tarihlendirildiği dönemin politik istikrarsızlığı düşünüldüğünde Dunhuang’dan Semerkand’a yolculuk büyük riskler de barındırıyordu. Muhtemelen söz konusu dönemde Miwnay gibi Soğd kadınları yabancı topraklarda çok trajik bir sona sürüklendi⁴⁵. Miwnay ve kızı hane reisinin yokluğunda Çinlilere “hizmetkarlık” yapmaya mecbur kaldılar ve onların hayvan sürülerine çoban oldular⁴⁶. Çin toplumunun Soğd kolonisinden “barbar hizmetkarları”, sosyal tabakanın en altında sömürü nesnesi olarak değerlendirildiği göz önüne alındığında aristokratik kökenlere sahip Miwnay ve kızının mektuplarında içinde buldukları ağır çalışma koşulları diğer talihi kötü giden Çin’deki Soğd kadınlarına mukayese ile talihli bile sayılabilir⁴⁷.

Soğd tarihinin ana kaynaklarından bir diğeri ise MS VIII. yüzyıla tarihlenen, Soğd tarihinin dönüm noktası olan Müslüman Arap ordularının Orta Asya’yı fetih döneminde Soğdya ve Soğdlar hakkında temel verileri sağlayan Tackistan’ın merkezindeki Mugh Dağı etrafında yer alan Antik Soğd şehri Pencikent’te 1932-1934’te keşfedilen Soğd arşiv belgeleridir. Bu kayıtlar Soğd tarihinin dönüm noktası olan VIII. yüzyılın başlarında, Soğd hükümdarlarının hem Arap fütuhata karşı siyasi ve askeri faaliyeti üzerine hem de söz konusu dönemde Soğd toplumsal ilişkileri ve hukuk sistemine dair detaylı bilgiler içerir.

⁴⁵ Xinjiang Rong, “New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road Recent Archaeological Finds in Northern China”, *Berichte und Abhandlungen*, S.10, 2009, s.150.

⁴⁶ “š’tyxw (H)[RZY](‘)krtym (‘H)R(Z)[Y]”, ([Çinli’nin] sürüsüne çobanlık ediyorum) Eski Mektuplar No:3, Sıra 29; “‘HRZYšw L’ by(r’n)t ‘HRZY prw prnxwnt”, Eski Mektuplar No:3, Satır 34; “p’(r)h ‘krt’y(m)n cynt(y) δ’yh (30) ‘mδ’ryh”, Eski Mektuplar No:3, Satır 35; (Farkhund [borçları yüzünden] kaçtı, Çinliler onu aradı ama bulamadı. Farkhund’un borçları yüzünden annem ve ben Çinlinin hizmetkârı olduk).

⁴⁷ Étienne de La Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, (çev. J. Ward), Brill, Leiden, 2005, s.55-56; Vladimir Livşits, “The Sogdian “Ancient Letters (I, III)”, *Iran & the Caucasus*, 12/2, 2008, ss.291-292; Miwnay tarafından annesine yazılan 1 numaralı mektubun ve kızı ile birlikte eşine yazdığı 3 numaralı mektubun Soğdça transliterasyonları ek l’dedir.

Pencikent hâkimi Devaştîç (Dhēwāštîç)⁴⁸'in (705-722) sarayının yıkıntıları arasında keşfedilen resmî belgeler arasında sadece siyasi-askeri nitelikli yazışmalar değil aynı zamanda MS 709-710 tarihli bir evlilik sözleşmesi ve ona eklenmiş garanti mektubu da yer alır⁴⁹. Modern dönemlerde evlilik öncesi mal paylaşımını ve tarafların yükümlülüklerini düzenleyen evlilik sözleşmelerini anımsatan bu belge⁵⁰, evliliğin sosyal ve hukuki zeminde tanınması için gerekli olan Helenistik Dünya'da Babil hukukunda ve Baktriya'da uygulanan hukuki sözleşmelerle de benzeşmektedir⁵¹.

Nov.3 tasnif numarasıyla bilinen Soğd evlilik sözleşmesi ve leffinde yer alan garanti mektubu (Nov.4) Soğd dilinde günümüzde mevcut olan en uzun hukuki metinlerdir. Belgeler Semerkand kralı Tarhun (Soğdca *trxwn*)'un saltanatının 10. yılına tekabül eden MS 709-710 yılı tarihidir. Buradan anlaşıldığı üzere Ottegin (Soğdca *'wttkyn*)⁵² ve Çer (Soğdca *cyr*) arasındaki evlilik sözleşmesi Semerkand'da resmileştirildi ve ikisinin nikahı şehir Kuteybe bin Müslim'e teslim olmadan hemen önce (709-710) tamamlandı. Belgelerin Mugh Dağı'nda Devaştîç'in sarayında tespit edilmesi ise muhtemelen eşlerin birinin yahut her ikisinin Mugh Dağı kalesi Arap ordularının kuşatması altındayken Devaştîç'in yanında yer

⁴⁸ 706-722 arasında Soğdya'nın kralı, Semerkand'ın hâkimi (Soğdca: *"syw8yk MLK' sm'rknyç MR'Y"*) unvanları taşıyordu ancak bütün Soğdya'nın hükümdarı olduğu düşünülmemektedir, yetkisini diğer aristokratik gruplarla paylaşan ancak eşitler arasında birinci statüsünde Pencikent'in (Panç) yöneticisi görünümündedir; Boris Marshak, "DĒWĀŠTĪČ", *Encyclopedia of Iranica*, Vol. VII, Fasikül 3, ss. 334-335; Richard N. Frye, "Tarxūn-Türxūn and Central Asian History.", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 14, 1951, s.105.

⁴⁹ Ilya Yakuboviç, "Marriage Sogdian Style", *Iranistik in Europa-gestern, heute, morgen* (ed. H. Eichner), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2006, s.307.

⁵⁰ Valerie Hansen, *The Silk Road: A New History*, Oxford University Press, Oxford, 2015, s.133

⁵¹ Nicholas Sims-Williams & Étienne de La Vaissière, "A Bactrian Document from Southern Afghanistan?", *Bulletin of the Asia Institute New Series*, 25, (2011), ss.39-53.

⁵² Ottegin, "*Tarhūn*" örneğinde olduğu gibi unvan olarak da kullanılırdı. Moğolca ailenin en küçük oğlu anlamındaki "*otçigin*" kelimesiyle ilişkili görülmüştür. Kağanların en küçük oğullarına da bu unvan verilir; Erhan Aydın, "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri", *Belleken*, 59/2, 2011, s.21; Agusti Alemany, "Hunnic and Turkic Titles in the Bactrian Documents", *Beiträge zur Geschichte und Kultur des alten Iran und benachbarter Gebiete. Festschrift für Rüdiger Schmitt* (Oriens et Occidens 36), ed. H. Klinkott vd., Stuttgart 2021, s.16. Çat'ın eşi Ottegin'in hükümdar oğlu yahut torunu olması muhtemel değilse de büyük ihtimalle yönetici bir aileye mensup olmalıdır.

almalarından dolayıdır. Pencikent hâkimi olan ve Semerkand tahtı üzerinde de hak iddia eden Devaştıç'ın siyasi, askeri yazışmalarında ismi geçen Devaştıç'ın kethüdası (Soğdça "framānδār") Ot'un, kesin olmamakla birlikte Ottegin ile aynı kişi olması da muhtemeldir⁵³.

Evlilik sözleşmesinin (Nov.3) kadın tarafı asil bir soydan gelen Wankhanak'ın oğlu Prens Nawekat'ın himayesindeki Wiyus'un kızı Çat (Çat/Soğdca *chtt*) olarak da adlandırılan Çer'di⁵⁴. Damat ise soyu ve aristokratik unvanları açıkça kaydedilmeyen Zhedan olarak da adlandırılan Ottegin idi. Ottegin Soğdça bir isim yahut kelime değildir ve bu sözcüğün unvan olarak kullanılması da oldukça muhtemeldir. Unvan olarak boy beyinin en küçük oğlu/prensi anlamında kullanıldığı dikkate alındığında Ottegin'in en azından bölgesel aristokrat ve Türk kökenli bir aileye mensup olduğu varsayılabilir⁵⁵. Diğer taraftan sözleşmenin 25. satırında yer alan ödeme fiili yerine "brmh" kelimesi geçmektedir. Bu kelime "barım" olarak okunmaktadır. Söz konusu kelime eski Türkçe olmakla beraber Türk Kağanlığı ve Uygur metinlerinde yer almaktadır. *Barım* "mal, mülk ve varlık" anlamları taşımaktadır. Ancak yine de Ottegin bir boy beyinin oğlu/prensi olarak sözleşmede ifade edilmemiş ve Türk kökenli olduğunu kanıtlayacak bir ibarede yer almamıştır⁵⁶. Sözleşmenin metni ise şöyledir:

Ottegin Çer'e saygın ve sevgili bir eş olarak davranacak, onun yiyeceğini, kıyafetini, süs eşyalarını onurlu bir surette ve sevgiyle karşılayacak. Çer, bir hanımefendi olarak kendi hanesi üzerinde

⁵³ Ilya Yakuboviç, "Marriage: The Marriage Contract in the Pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2005, s.3; Erişim Adresi: <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-contract-in-the-pre-islamic-period>.

⁵⁴ Nawekat'ın İpek Yolu üzerindeki müreffeh Soğd kolonilerinden Yedisu (Semireçye) kolonisi ile ticari bağlantıları için bkz. Ilya Yakuboviç, "Marriage: The Marriage Contract in the Pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2005, ss.3-5, Erişim Adresi:

<http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-contract-in-the-pre-islamic-period>.

⁵⁵ Agust Alemany, "Hunnic and Turkic Titles in the Bactrian Documents", *Beiträge zur Geschichte und Kultur des alten Iran und benachbarter Gebiete. Festschrift für Rüdiger Schmitt* (Oriens et Occidens 36), ed. H. Klinkott vd., Stuttgart 2021, s.16.

⁵⁶ Sözleşmede, "wttkyn /Ottegin" olarak ifade edilen kelime VIII. yüzyılda Soğdya'da da en küçük çocuk veya prens (ck'yn/cwr bylk" /čegin čur bilgä) anlamında kullanılmaktadır; "wttkyn ky ZY ZK pyšn'm'k nyδ'nH MN nwyktc", (Ottegin, onun normal ismi Niδan'dır).

otorite sahibi olacak, asil bir adamın asil bir kadına eşi olarak davranış adabı böyledir... Ottegin Çer'dan ayrılmadan ve Çer'in rızası olmadan başka bir eş veya cariye yahut başka bir kadın getirirse Ottegin koca olarak eşi Çer'e 30 iyi, kötü dirhem para ödeyecekti... ve mezkûr kadını eş yahut cariye olarak tutamayacak ve onu gönderecek. Bu durum olduğunda Ottegin Çer'i eş olarak artık yanında tutamayacak, onu yanından gönderecek, onu tevarüs ettiği, edindiği mallar, aldığı hediyelerle ve ona tazminat, bedel ve borç ödemediği gitmesine müsaade edecek ve bundan sonra Ottegin arzu ettiği kadınla evlenebilecek ve eğer bu olay vukuu bulursa Çer, Ottegin ile kalmayacak ondan uzaklaşacak, Ottegin'den aldığı zarar görmemiş kıyafet ve süs eşyalarının tamamını ona bırakacak, ancak kendi payını zarar tazminatı, güvence bedeli olarak geri alacak, herhangi bir tazminat ve borcu olmayacak ve bundan sonra arzu ettiği istediği erkekle evlenebilecek⁵⁷.

Evlilik sözleşmesine zeyil edilen garanti belgesinde Ottegin'in eşine ve ailesine karşı yükümlülükleri spesifik hale getirildi:

Onu (eşimi) satmayacağım, rehine olarak, haraç olarak vermeyeceğim ya da başka birinin himayesinde bir yere göndermeyeceğim. Eğer herhangi bir kimse yahut bir düşman onu benim yanımdan alıp alıkoyarsa zarar görmeden yaralanmadan derhal serbest bırakılmasını sağlayacağım. Eğer Çer benim yanımda kalmak istemezse yahut ben geri gönderirsem onu ailesine sağlıklı ve hiçbir zarar vermeden teslim edeceğim. Eğer onu geri göndermezsem, sağlıklı halde teslim etmezsem 100 saf onaylı gümüş ona ödeyeceğim... ve bu ödemeyi yapana kadar bu miktarı 12'ye 10 oranında tutacağım⁵⁸.

İki evlilik dokümanının ana hedefi hem eşlerin birbirine karşı mali ve hukuki yükümlülüklerini belirli koşullar altında çözümlenecek mekanizmaların tesisini sağlamak hem de eşler arasındaki ilişkinin esas maddi manevi unsurlarını ve evlilik temelini kurmaktır. Eşlerin birbirine karşı bağlılık ve sorumlulukları üzerine düzenlenen idealist “ahlaki ilkeler”,

⁵⁷ Ilya Yakuboviç, “Marriage Sogdian Style”, *Iranistik in Europa-gestern, heute, morgen* (ed. H. Eichner), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2006, ss.311-312.

⁵⁸ Ilya Yakuboviç, “Marriage Sogdian Style”, *Iranistik in Europa-gestern, heute, morgen* (ed. H. Eichner), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2006, s.314.

malların dağıtımı hakkındaki ifadeler, Soğd toplumunun evlilik hukuku, statüsü ve evliliğe, kadın ve erkek haklarına yönelik genel tutumunu temsil etmektedir. Ayrıca Soğd medeni hukukunda, aile kanunlarında Zerdüşçülük hukuk geleneğinin etkilerini ve yerel farklılıkları da yansıtmaktadır⁵⁹.

Sözleşmelerde açıkça görüldüğü üzere kadınların çıkarları ve hakları oldukça iyi korunmaktadır. Temel esaslar bakımından evlilikte taraflara eşit ve adil bir surette yaklaşım söz konusudur. Kocanın karısının rızası olmadan başka biriyle evlenmesi veya belgenin ifadesiyle “eşini hoşnut etmeyen” cariyeye alması tazminatla cezalandırılan bir suç olarak tanımlanmaktadır. Bu ifade evlilikte erkek tarafının yükümlülüklerinin sınırlarını belirleyen bir yenilik sayılmalıdır. Soğd evlilik sözleşmelerinin en çarpıcı yönü şüphesiz kadının boşanma haklarının garanti altına alınmasıdır. Soğd medeni hukuku ve evlilik kurumu bu yönüyle, kadının erkeği boşamasını tamamen yasaklayan hatta bazı durumlarda bu türden bir girişimi ölümlerle cezalandıran Doğu dünyasının medeni hukuku ve aile yasalarından ayrılmaktadır⁶⁰. Soğd kadınlarının sadece boşanma konusunda değil, evlilik hayatında da geniş ve yüksek derecede özgürlüğe sahip oldukları sözleşmelerin analiziyle ortadadır. Elbette sözleşmenin tarafları dikkate alındığında bahsedilen hakların Soğd toplumunda yaygın ve her sınıftan kadına şamil olduğu şüphelidir. Gelin soylu bir soya mensup, İpek Yolu’nun müreffeh şehirlerinden Yedisu (Semireçye) ile güçlü ticari bağları olan Nawekat’ın üvey kızı iken damat için herhangi bir spesifik statü unvanı kullanılmaması, taraflar arasında belirli bir sosyal statü farkı olarak yorumlanmış, Çer’in evlilikte sahip olduğu dönemine göre sıra dışı özgürlüğün ve hakların arkasındaki

⁵⁹ Mugh Dağı’nda keşfedilen evlilik sözleşmeleri, Soğd toplumunda Zerdüş tapınağının üstlendiği çok yönlü fonksiyonları aydınlatmaktadır. Toplumun farklı ihtiyaçlarını cevaplayan merkezi kamusal kuruluşlar oldukları bu bağlamda ortaya çıkmaktadır; Micheal Shenkar, “The Religion and the Pantheon of the Sogdians (5th-8th Centuries CE) in Light of Their Sociopolitical Structures”, *Journal Asiatique* 305/2, 2017, s.204.

⁶⁰ Eski Babil evlilik sözleşmelerinde kadın kocasına “Sen benim kocam değilsin” ifadesini kullanırsa nehre atılarak cezalandırılırdı. Daha sonra bu hüküm hafifletilmiş ancak kadın başka bir erkekle görüldüğünde hançerle öldürülür hükmü getirilmiştir. İbrani hukukunda da kadının boşanma hakkından bahsedilmez ve boşanma Rabbânî hukukta kesin surette yasaklandı; Ilya Yakuboviç, “Marriage Sogdian Style”, *Iranistik in Europa-gestern, heute, morgen* (ed. H. Eichner), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2006, s.333.

gerekçelerden biri olarak da bu statü farkı öne sürülmüştür⁶¹. Bu zaviyeden evlilik akdi incelendiğinde buradaki hakların ve uygulamaların bütün Soğd sosyal grupları için geçerli genel hukuki ilkelerden ziyade gelinin ailesi tarafından damada şart koşulan yükümlülükleri, ona yüklenen özel koşulları yansıttığı görüşü de ileri sürülebilir. Bu anlayışla Mugh Dağı evlilik akdi standart bir hukuki metin değil, özel bir sözleşme statüsünde değerlendirilmelidir. Ancak bu spekülasyonun ötesinde evlilik akdi geline liberal bir yaklaşımla evlilik hayatında geniş bir koruma alanı ve sosyal, maddi güvence sağlamaktadır. Mevcut hakların tekil yahut asil sınıftan kadınlara mahsus olduğu, diğer statüdeki kadınlara söz konusu hakların tanımlanmadığı yolunda bir doküman yahut kayıt söz konusu değildir. Bu nedenle metodolojik bakımdan incelenen akitteki hakların İslam öncesi dönemde en azından bütün özgür Soğd kadınlara yönelik geçerli olduğu düşünülmektedir.

Soğd Sanatında Kadın Temsilleri

Antik dönem toplumu ve tarihi olayları hakkında yazılı materyaller yegâne bilgi kaynakları değildir. Antik dönem yazılı kaynakları sınırlı olmasına karşın yazılı olmayan arkeolojik bulgular tarihi olayları ve toplumsal tahayyülü aksettiren sahneler Antik Dünya hakkında zengin veriler taşır. Soğdya ve Soğdlar söz konusu olduğunda Antik Dönem MÖ VI-V. yüzyıllara tarihlenir. Soğd kadınının sanatta temsili ise sadece Soğdya'da üretilen eserlerde değil İpek Yolu boyunca Soğdların etkileşimde olduğu Orta Asya kültür havzasında, Çin'de, Sasani ve Hind sanat ürünlerinde kendisini gösterir. İpek Yolu boyunca sadece ticari işlemler icra edilmedi. Dini-kültürel ve toplumsal değerler de takas edildi. Pencikent ve Semerkand saray duvarlarındaki çok sayıda mural (duvar resmi) Soğd kadın savaşçıları düşmana karşı erkek meslektaşlarıyla omuz omuza savaşırken ya da düşmanla teke tek düelloda tasvir etmektedir. Onların savaş sahneleri Soğdya saraylarının duvarlarında dondurularak geleceğe aktarıldı⁶². Soğd kadınlarının sanat

⁶¹ Ilya Yakuboviç, "Marriage: The Marriage Contract in the Pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2005, ss.3-5, erişim adresi: <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-contract-in-the-pre-islamic-period>, s.3.

⁶² Guity Azarpay, *Sogdian Painting, The Pictorial Epic in Oriental Art*, University of California Press, Berkeley, 1981, s.115.

eserlerindeki temsilleri Antik Çağ destanlarında Soğd kadınının sosyal konumu hakkındaki anlayışı büyük ölçüde değiştirdi. Soğd kadınları bir yandan aile hayatında ve ev içinde kadın olarak rollerini ifa ederken öte yandan önemli askeri ve politik olaylarda doğrudan etki sahibiydi ve aktif olarak önemli tarihi olaylarda rol oynarlardı. Soğd kadının sosyal fonksiyonu ve kimliği ikili ve kompleks bir görünüme sahipti. Savaş sahneleri dışında Soğd duvar resmi sanatında kadın imajına av tasvirlerinde de yer verildi. Kadın avcı tasviri oldukça nadir olmakla birlikte günümüze ulaşan örnekler söz konusudur. Soğd sanat anlayışında ve mural kontekstinde avcı kadın figürü büyük oranda Sasani sanatının etkisinin bir yansıması olarak nitelendirildi⁶³.

Figür 1. Soğd ipeğine tasvir edilmiş kadın avcılar (Kaynak: Cleveland Sanat Müzesi).

Soğd kadınının sanat kabiliyetleri ve güzel sanatlar alanındaki maharetler, Soğd sanat eserlerinde onların savaş ve av becerilerinin yanında güçlü bir surette temsil edildi. İpek Yolu boyunca Soğd kültürel etki alanının genişlemesinde, bilhassa MS VII. yüzyılda Çin'deki Soğd kolonilerinin yoğunlaşması, sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan neredeyse zirveye ulaşmasında Soğd kadınları ana taşıyıcılardandır.

⁶³ Davide Ciafaloni, Geri Della Rocca de Candal, "Sasanian Traditions in Sogdian Paintings: Hunting and Fighting Scenes". *Parthica. Incontri di culture nel mondo antico*. S. 13 (2011), s.111-112.

Bahsedilen dönemden itibaren Soğd kadınının kültürel gelişme seviyesi sayesinde Çin güzel sanatlarına, görsel sanatlarına, müzik ve dans kültürüne Soğd sanat gelenekleri nüfuz etmeye başladı ve Çin sanatı bu yeni form ve öğelerle zenginleşti. Kadın müzisyenlerin Soğd sanatının ve folklorunun ayrılmaz bir parçası olduğu keşfedilen çeşitli türde tasvirlerden anlaşılmaktadır. Semerkand'da mükemmel derecede korunmuş halde bulunan kadın müzisyen figürleri ve Pencikent sarayı duvar resimleri arasındaki arp çalan Soğdlu müziyen kadın tasviri Soğd ürünlerindeki sanatçı kadın tasvirleri arasında dikkat çekicidir.

Figür 2. Arp Çalan Soğdlu Kadın Müzsiyen, Pencikent Duvar Resmi, MS VII-VIII. Yüzyıl (Kaynak: Guitty Azarpay, *Sogdian Painting The Pictorial Epic in Oriental Art*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1981, fotoğraf 28)⁶⁴

Soğdya dışında Çin'de Tang dönemi Soğd mezar komplekslerinde bulunan kaya rölyefleri ve mezar resimlerinde Soğdlu kadın sanatçılar tasvir edilirken, Sui Hanedanı döneminde Şansi (Shānxī) Eyaleti'nin valisi olan Soğdlu Yu Hong'un mezarında mermerden mamul Soğdlu pan flüt,

⁶⁴ Guitty Azarpay, *Sogdian Painting The Pictorial Epic in Oriental Art*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1981, fotoğraf 28; internet kaynağı: <https://sogdians.si.edu/sidebars/retracing-the-sounds-of-sogdiana-sogdian-music-and-musical-instruments-in-central-asia-and-china/> (erişim tarihi: 02.03.2023)

lavta ve arp çalan kadın müzisyen figürleri keşfedilmiştir⁶⁵. Bu heykeller Çin'deki Soğd müzisyenlerin yerel müzik aletlerini ve "konghou" denilen Çin lavtası gibi enstrümanları da kendi müzik geleneklerine dahil ettiklerini göstermektedir.

Figür 3. Yu Hong'un mezarında keşfedilen Soğdlu müzisyen kadınlar (Kaynak: Hermitage Museum, St. Petersburg⁶⁶)

Soğdların ve Soğd kadınının Çin müzik ve sanatındaki güçlü varlığının dikkat çekici kanıtlarından bir diğeri ise, Kuzey Zhou Hanedanı döneminde Şansi Eyaleti'nde *saboo* yani karavan lideri Soğd sosyal yapılanmasında topluluğun koruyucu statüsüne yükselen Shi Jun (Soğdca Wirkak) ve eşi Wiyusi'nin mezar lahdi üzerindeki kabartma ve rölyeflerdir. Lahitteki "Üzüm Bağında Eğlence ve İçme" olarak adlandırılan tasvirde cinsiyete göre ayrılmış iki müzisyen grubu icra ederken nakşedilmiştir. Erkek müzisyenler arp, lavta, davul, flüt

⁶⁵ Patrick Wertmann, *Sogdians in China: Archaeological and Art Historical Analyses of Tombs and Texts from the 3rd to the 10th Century AD*, German Archaeological Institute, Eurasia Department, Beijing Branch Office, Verlag Philipp von Zabern, Viyana, 2015, s.88, 207.

⁶⁶ Yu Hong'un mezarında keşfedilen Soğdlu müzisyen kadınlar (Kaynak: Hermitage Museum, St. Petersburg), İnternet kaynağı: <https://sogdians.si.edu/sidebars/retracing-the-sounds-of-sogdiana-sogdian-music-and-musical-instruments-in-central-asia-and-china/> (erişim tarihi: 02.03.2023)

çalarken küçük bir kadın müzisyen grubu “sheng” denilen nefesli bir Çin çalgısı, lavta ve arp ile müzik icra etmektedir⁶⁷.

Figür 4. Shi Jun (Wirkak) ve Wiyusi'nin Mezar Lahdi: Üzüm Bağında Eğlence ve İçme, MS 579-580 (Kaynak: Şian (Xi'an) Museum)⁶⁸

Soğdların Çin güzel sanatlarına etkisi müzik yanı sıra geleneksel danslarda da oldukça kuvvetlidir. Şüphesiz Soğd kadınlar Çin geleneksel dans kültürüne de güçlü bir iz bıraktı. Soğdların geleneksel erkek ve kadın dansçılar tarafından icra edilen “sıçrama ve dönme” dansı Çin’de geniş ölçüde popülerlik kazanmıştı. Çinlilerin bakış açısıyla “Batılı barbarların” şarkıları, dansları, gösterileri sadece Çin saraylarında ve seçkin mekanlarında değil sıradan ahali arasında da yaygın kabul gördü ve popülerleşti. Bilhassa Tang Hanedanı döneminde (MS 618-907) Çin’de Soğd sanatı ve kültürüne yönelik ilgi ve hayranlık entelektüel

⁶⁷ Nicholas Sims-Williams, “The Sogdian Epitaph of Shi Jun and His Wife”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 84 (3), s.505–513.

⁶⁸ Shi Jun (Wirkak) ve Wiyusi'nin Mezar Lahdi: Üzüm Bağında Eğlence ve İçme, MS 579-580 (Kaynak: Şian (Xi'an) Museum)

İnternet kaynağı: <https://sogdians.si.edu/sidebars/retracing-the-sounds-of-sogdiana-sogdian-music-and-musical-instruments-in-central-asia-and-china/> (erişim tarihi: 02.03.2023).

seviyede de çok arttı⁶⁹. Li Bai, Yuan Zhen, Bai Juyi gibi şairler eserlerinde Soğd kadınları, dansçıları konu etti. Bai Juyi meşhur “Soğd Kadın” başlıklı şiirinde Soğd kadın kurtarıcı Yang Guifei’nin dansıyla Çinli bölge yöneticisini etkilemesini hikâye eder. Söz konusu eserlerin tamamı Orta Çağ Çin edebiyatına ve sanatı üzerinde Soğd kültürünün etkilerini gözler önüne serer⁷⁰. Örnekleri verilen sanat eserleri Çin ve Batı bölgeleri arasındaki yoğun ve güçlü kültürel alışverişin sonuçları olarak değerlendirilebilir. Ancak bilhassa müzik ve dans icrasında tasvir edilen Soğd kadınlarının çoğunlukla alt sosyal tabakalara mensup oldukları, Orta ve Doğu Asya’nın hedonist toplumsal dokusunda kendilerini şarkıcı ve dansçı olarak konumlandırabildikleri açıktır. Onların mesleklerinin tabiatı da göz önüne alındığında yüksek bir sosyal statüye sahip olmadıkları ve Soğd özgür kadınları için geçerli sosyal hakların dışında kaldıkları yorumuna varılabilir. Ancak bütün bunlara karşın Çin ve Soğd kültürel-sosyal hayatına güçlü bir surette tesir ettiler, nihayetinde çeşitli dönemin sanat formlarında çeşitli şekillerde ölümsüz hale gelerek Soğd sanatını sembolize ettiler.

Sonuç

Soğd kadınlarının Müslüman Arap fethi öncesindeki uzun dönemde sosyal statüleri, dini ve siyasi hayattaki rolleri hakkında Soğd dokümanları dikkat çekici veriler sunmaktadır. Ancak İpek Yolu’nda büyük bir ekonomik dinamizm ile güçlenen, öne çıkan Soğd şehir devletlerinin gelişme sürecindeki siyasi, sosyal ve ekonomik rollerine dair yazılı ve arkeolojik kayıtlar, onların toplumsal rolleri ve çok katmanlı işlevleriyle öne çıktıklarını ortaya koyar.

MÖ VI. ve MS V. yüzyıllar arasında Soğd kadını, Pers/Sasani İmparatorluk kültürünün ve bunu etkileyen Zerdüşçülük’ün kadınlara yönelik genel egaliteryan (sosyal ve siyasal eşitlikçi) tutumu ve ilkelerinin baskın olduğu sosyal geleneklerin şekillendirdiği geniş bir özgürlüğe ve sosyal haklara sahipti. Soğd toplumunda taraftar toplayan

⁶⁹ Angeliki Liveri, “Fu-lin Dances in Medieval Chinese Art- Byzantine or Imaginary?”, *Zbornik radova Vizantoloskog Instituta*, S. 56, 2019, s.82-83.

⁷⁰ Patrick Wertmann, *Sogdians in China: Archaeological and Art Historical Analyses of Tombs and Texts from the 3rd to the 10th Century AD*, German Archaeological Institute, Eurasia Department, Beijing Branch Office, Verlag Philipp von Zobern, Viyana, 2015, s.46, 70, 104, 110.

Nesturi, Maniheizt ve Budist inanç sistemleri ve doktrinleri de kadınlara yönelik hâkim sosyal anlayışı benimsedi ve sürdürdü.

Soğd kadın temsillerinin yahut kadın kimliğinin güçlü bir şekilde takip edilebildiği ikinci coğrafya ise Minway'in örneğinde görüldüğü üzere, Han Hanedanı döneminde genişleyen İpek Yolu ağıyla birlikte Çin'de ve güzergâh boyunca bütün Asya'da Soğdlu göçmenler tarafından kurulan ticaret kolonileridir. Çin'deki oldukça güçlü Soğd varlığı, emtianın, sanatın, fikirlerin etkileşimini, yeni biçim ve tarzların ortaya çıkmasını sağladı. Kolonilerdeki Soğd kadınlarının ticari faaliyetine dair kanıt mevcut olmamasından dolayı onların ticari ilişkileri ve doğrudan ticaret faaliyeti konusunda kesin bir yargıya varılamaz ancak ticaretteki ikili ilişkilerde, yazışmalarda, iş hayatının incelikli taraflarında muhakkak aktif ve kritik roller oynadılar. Soğdya ve diasporadaki Soğd kadınlarının sosyal haklar bakımından ancak aile hayatları ve ev düzenleri sabit kaldığı sürece yakın oldukları Miwnay örneğinde anlaşılmaktadır. Soğdya'da özgür Soğd kadını geniş bir özgürlük alanına sahipken diasporada yalnız kalan Soğdlu bir kadının sosyal hakları ve ekonomik statüsü oldukça aşağıya düşerdi.

Soğdya'da kadınların hukuki statüsü, toplumsal rolleri ve özgürlük alanları Pers coğrafyasında yaygınlıkla görülen ve buradan Soğd şehir devletlerine etkisi uzanan evlilik sözleşmelerinin analizinden ortaya çıkmaktadır. Formal, resmi ve standart usulleri olan evlilik sözleşmesi, iki aile arasında evlilik bağı inşa sürecini yazılı hale getirerek resmileştirirdi. Büyük ölçüde Zerdüşçülük'teki aile hukukuna dair hükümlerden ve Antik hukuk metinlerinden köklerini alan bu uygulama İran, Baktriya ve Soğdya'da sistematize edildi. Soğd evlilik kurumu, medeni haklar ve kadının ailedeki statüsü Mugh Dağı'nda keşfedilen Soğd hukuki metinleri arasında yer alan evlilik sözleşmelerinden ortaya çıkmaktadır. Bilhassa evlilikte kadına boşanma sürecini başlatma ve çeyizini geri alma hakkı tanınması, evlilik sözleşmesinin ihlalinde kocaya nakdi para cezası uygulanması gibi kurallar bütün Yakındoğu hukuk sisteminin dışında ve ötesinde Soğd kadınlarının ayrıcalıklar kullandığına işaret etmektedir. Mevcut veriler ve kayıtlardan anlaşıldığı üzere Soğd kadınları sosyal statü ve haklar bakımından özellikle Soğdya'da çağdaşlarının ötesinde bir anlayışa sahipti.

Kaynakça

Alemany, Agusti, "Hunnic and Turkic Titles in the Bactrian Documents", *Beiträge zur Geschichte und Kultur des alten Iran und benachbarter Gebiete. Festschrift für Rüdiger Schmitt* (Oriens et Occidens 36), ed. H. Klinkott vd., Stuttgart 2021, ss. 13-28.

Ammianus Marcellinus, *Histoire*, various eds., trans, comm., Les Belles Lettres, Paris, 1968–1977.

Arrian of Nicomedia, *The Anabasis of Alexander*, C.III, C.IV, çev. E. J. Chinnock, Hodder and Stoughton, Londra, 1883.

Arrianus, Falvius, *The Campaigns of Alexander*, çev. J.R. Hamilton, Penguin Books, New York, 1971.

Aydın, Erhan, "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri", *Bellekten*, 59/2, 2011, ss.5-26.

Azarpay, Guitty, *Sogdian Painting, The Pictorial Epic in Oriental Art*, University of California Press, Berkeley, 1981.

Baker, Elizabeth H., "Socioeconomic Status, Definition", *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, And Society*, ed. W. C. Cockerham vd., Wiley-Blackwell Publishing, Hoboken, ss. 2210-2214.

Ban Zhao, *Nü Jie*, çev. S. L. Baldwin, Eaton&Mains Publication, New York, 1900.

Berktaş, Fatmagül, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Blockley, Roger C., *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, F. Cairns, Liverpool, ss. 221-400.

Blockley, Roger C., *The History of Menander the Guardsman*, F. Cairns, Liverpool, 1985.

Bo, Bi; Sims-Williams, Nicholas, "Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments", *Journal of the American Oriental Society*, 135(2), 2015, ss. 261-282.

Bosworth, C.E., *The History of al-Ṭabarī, Vol. 5: The Sāsānids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen*, State University of New York Press, Albany, New York, 1999.

Boyce, Mary, *A History of Zoroastrianism*, C. I, Brill Press, Leiden, 1975.

Boyce, Mary, *Textual sources for the Study of Zoroastrianism*. University of Chicago Press, Chicago, 1990.

Briant, Pierre, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns Publications, Indiana, 2002.

Brosius, Maria, "WOMEN i. In Pre-Islamic Persia", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2010, internet erişim adresi: <https://iranicaonline.org/articles/women-i>.

Brosius, Maria, *Women in Ancient Persia: 559-331 BC*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Choksy, J.K., *Evil, Good and Gender. Facets of the Feminine in Zoroastrian Religious History*, Peter Lang Publish, New York, 2002.

Ciafaloni, Davide; Della Rocca de Candal, Geri, "Sasanian Traditions in Sogdian Paintings: Hunting and Fighting Scenes". *Parthica. Incontri di culture nel mondo antico*. S. 13 (2011), ss. 111-189.

Compareti, Matteo, "Nana and Tish in Sogdiana: The Adoption from Mesopotamia of a Divine Couple". *Digital Archive of Brief Notes & Iran Review*,1(4), 2017, ss. 1-8.

Davis, William Stearn, *Readings In Ancient History, Illustrative Extracts From The Source: Greece And The East*, C. 2, Kessinger Publishing, Londra, 1912.

de la Vaissière, Étienne, *Sogdian traders: A history*, (Handbook of Oriental Studies: Part 8 Uralic Studies & Central Asia), Brill, Leiden, 2005.

Diodorus Siculus, *The Complete Works of Diodorus Siculus, Delphi Classics, Hastings, 2014*.

Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bakîye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkud Kitabı*, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul, 1969, s.151-156

Frank L. Holt, *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 2006.

Genito, Bruno, Gricina, Alexej "The Achaemenid Period in The Samarkand Area (Sogdiana)", *Newsletter Archeologia (CISA)*, 2009, ss.123-126.

Gharib, B., *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran, 2004.

Grabar, Oleg, *Early Islamic Art, 650-1100, Vol. I, Constructing the Study of Islamic Art*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2005.

Grenet, Frantz, "Maracanda/Samarkand, Une Métropole Pré-Mongole. Sources Écrites Et Archéologie." *Annales Histoire, Sciences Sociales* 59/5-6 (2004), ss. 1043-1067.

Grenet, Franz, "Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux ive-ve s. de n. è.: de l'héritage antique à l'adoption de modèles sassanides," *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Atti dei Convegni Lincei*, 127, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1996, ss. 367-390.

H. Baker, Elizabeth, "Socioeconomic Status, Definition", *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, And Society*, ed. W. C. Cockerham vd., Wiley-Blackwell Publishing, Hoboken, ss. 2210-2214.

Hamilton, H. & Falconer, W., *The Geography of Strabo*, G. Bell & Sons, London and New York, 1903-1906.

Hansen, Valerie, *The Silk Road: A New History*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

Heath, Ian, *Armies of the Dark Ages 600-1066*, Lulu Press, Londra, 2015.

Holt, Frank L., *Alexander the Great and Bactria*, Brill, Leiden, 1988.

Holt, Frank L., *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 2006.

İnan, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara, 2020.

J.K. Choksy, *Evil, Good and Gender. Facets of the Feminine in Zoroastrian Religious History*, Peter Lang Publish, New York, 2002.

Jonhston, Sarah Iles, *Religions of the Ancient World: A Guide*, Harvard University Press, Cambridge, 2004.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015.

Kuzakçı, Başak, "Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7 (2022), ss.68-71.

Kuzakçı, Başak, *Türk-Soğd İlişkileri (V-VIII. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2022.

L. W King; R. C. Thompson, *The Sculptures And Inscription of Darius the Great on the Rock Of Behistün in Persia*, Oxford University Press. London, 1907.

Lee, Yuen Ting, "Ban Zhao: Scholar of Han Dynasty China", *World History Connected*, 9/1, (2016), ss. 1-4.

Liveri, Angeliki, "Fu-lin Dances in Medieval Chinese Art- Byzantine or Imaginary?", *Zbornik radova Vizantologog Instituta*, S. 56, 2019, s.69-94.

Livşits, Vladimir, "The Sogdian "Ancient Letters (I, III)", *Iran & the Caucasus*, 12/2, 2008, ss. 289-293.

Livşits, Vladimir, *Sogdian Epigraphy of Central Asia and Semirech'e*, (çev. T. Stableford), (School of Oriental and African Studies Publishing, Londra, 2015.

Marşak, B. I., "Sughd and Adjacent Regions", *History of Civilization of Central Asia*, ed. A. Litvinskiy, Paris: Unesco Publications, Paris, 1996, ss. 237-242.

Menandros Kroniği çev. Roger C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, F. Cairns, Liverpool, 1985.

Moriyasu, Takao, "A Sogdian Sale Contract of a Female slave from the Period of the Gaochang Kingdom under the Qu Clan", *Studies on the Inner Asian Languages*, Vol. 4, 1988, ss.1-50.

Piyankov, Igor, "Cyropolis", *Encyclopædia Iranica*, C. 6, s. 514–515.

Priskos (Priscus) Tarihi, The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, çev. Blockley, F. Cairns, Liverpool.

Quintus Curtius Rufus, *History of Alexander*, Vol. II, çev. John. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge 1943.

Rapin, Claude, "On the way to Roxane 2: Satraps and hyparchs between Bactra and Zariaspa-Maracanda", *Zwischen Ost und West – neue Forschungen zum antiken Zentralasien, Archäologie in Iran und Turan 14*, ed. G. Lindström vd., 2018, ss. 60-69.

Rapin, Claude, Muhammedzon, Isamidinov, "Fortifications hellénistiques de Samarcande (Samarkand-Afrasiab)", *Topoy, 4/2*, 1994, ss. 547-565.

Rapin, Claude, "On the way to Roxane 2: Satraps and hyparchs between Bactra and Zariaspa-Maracanda", *Zwischen Ost und West – neue Forschungen zum antiken Zentralasien, Archäologie in Iran und Turan 14*, ed. G. Lindström vd., 2018, s.43-88.

Roland G. Kent, *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society. New Haven, 1953.

Rong, Xinjiang, "New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road Recent Archaeological Finds in Northern China", *Berichte und Abhandlungen*, S.10, 2009, ss. 147-160.

Schwartz, Martin, "Women in the Old Avesta: Social Position and Textual Composition", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Cilt. 17 (2003), ss.1-8.

Shenkar, Michael, "The Origin of the Sogdian Civic Communities (nāf)" *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, 2020, ss. 357-388.

Shenkar, Micheal, "The Religion and the Pantheon of the Sogdians (5th-8th Centuries CE) in Light of Their Sociopolitical Structures", *Journal Asiatique* 305/2, 2017, ss. 191-209.

Shenkar, Micheal, *The Arab Conquest and the Collapse of the Sogdian Civilization, The History and Culture of Iran and Central Asia in the First Millennium CE: From the Pre-Islamic to the Islamic Era*, ed. D. Tor, M. Inaba, Notre Dame University Press, Notre Dame, 2022.

Sims-Williams, Nicholas, "The Sogdian Epitaph of Shi Jun and His Wife", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 84 (3), s.505–513.

Sims-Williams, Nicholas, "The Sogdian Merchants in China and India", ed. Cadonna, A ve Lanciotti, L., *Cinae Iran da Alessandro Magno alla Dinastia Tang*, Olschki, Florence, 1996, s.45-67.

Sims-Williams, Nicholas, "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters", ed. Vaissière, E., & Trombert, E., *Les Sogdiens en Chine*, École Française d'Extrême-Orient, Paris, 2005, s.181-193

Sims-Williams, Nicholas; La Vaissière, Étienne de, "A Bactrian Document from Southern Afghanistan?", *Bulletin of the Asia Institute New Series*, 25, (2011), ss.39-53.

Sims-Williams, Nicholas; Waugh, Daniel C., *The Sogdian Ancient Letters 1, 2, 3*, Erişim adresi: <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html>

Strabo, *The Geography of Strabo*, çev ve ed.H.L. Jones, London, 1930

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Tichy, Eva, "Vedisch řtávan- und avestisch ašauuan-," *Die Sprache*, 32, 1986, ss. 91-105.

Vaissière, Étienne de la, *Sogdian Traders: A History*, (çev. J. Ward), Brill Publishing, Leiden, 2005.

Wertmann, Patrick, Wagner, Mayke; Tarasov, Pavel, "Sogdian careers and families in sixth to seventh century northern China: a case study of the Shi family based on archaeological finds and epitaph inscriptions", *The History of the Family*, 22/1, 2017, ss. 103-135.

Wertmann, Patrick, *Sogdians in China: Archaeological and Art Historical Analyses of Tombs and Texts from the 3rd to the 10th Century AD*, German Archaeological Institute, Eurasia Department, Beijing Branch Office, Verlag Philipp von Zobern, Viyana, 2015.

Whitby, M., *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes, Clarendon Press, Oxford, 1986.

Yakuboviç, Ilya, "Marriage Sogdian Style", *Iranistik in Europa-gestern, heute, morgen* (ed. H. Eichner), Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2006, ss. 307-344.

Yakuboviç, Ilya, "Marriage: The Marriage Contract in the Pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2005, ss. 3-5, erişim adresi: <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-contract-in-the-pre-islamic-period>.

Yoshida, Yutaka; Moriyasu, Takao, "A Sogdian Sale Contract of a Female slave from the Period of the Gaochang Kingdom under the Qu Clan", *Studies on the Inner Asian Languages*, Vol. 4, 1988, ss. 1-50.

İnternet Kaynağı

THE SOGDİANS, *Influencers on the Silk Roads*, <https://sogdians.si.edu/sidebars/retracing-the-sounds-of-sogdiana-sogdian-music-and-musical-instruments-in-central-asia-and-china/> (Erişim Tarihi: 02.03.2023)

EKLER**Ek 1: Eski Mektuplar No:1 ve No:3****No: 1****Recto**

Satır: 1 [MN δw] (y)δryh (my)[wz'yh]'z(')tch 'D (p)ryw [m'th]
c't(')ysh ['(')pryw nm'[cyw](')PZYš

Satır: 2 šy [r]YWM (Z)[KZ]YB [HZY]H ZY δrwch 'ncyh 'HRZY[mn Z]K
YWM prtr ZY 'YKZYβn [x](w)ty wyn'yymn

Satır: 3 pr δrwst'[t]wh (') [HR]ZYm 'zm''nk k'δyw 'PZYB [n w]
(y)n'y(m(n) 'HRZY βxtk n(y)[s](t) 'HRZYm

Satır: 4 ptškw't (s)'γ[r'] (k) β'nk(r')m 'HRZY β'nr'm [m]'δ w'βt
'nyw ZY mδ' nny[δ](t) pntrw

Satır: 5 nyst 'YKZ[Y]'(r)[tyβ](')n 'HRZYm ptškw't 'r(t)[yβ]'n 'HRZY
m'δ w'βt prnxwnt ZY

Satır: 6 'xšnyβnt [ ]'zw L' nm'w 'pδβyr't L(') nm'w ptxwt 'HRZY
(p)rnxwnt m'δ

Satır: 7 m'δ w'βt kδZY (ny)š kt'w'ntk ywtm L' ptynt 'PZYtn šw'y
pyts'r 'k'w

Satır: 8 m'th 'YKZYt The -t ends with a blot, but can hardly be read
-tn (with Reichelt). 'zw škr'n 'HRZY pcks' 'YKZY nmcw' s'n tys't 'HRZY 'st
kδ

Satır: 9 nnyδt tys't 'HRZY 'zw'm βyzβr'k 'pw ny(')wδn 'pw 'zy'mk
'HRZY x(wy)z'm The y is badly formed, so that the word looks like
xwzn'm (or xp-, but hardly xps'm with Henning). p'(r)h

Satır: 10 'HRZYm nyδk nmt δβrt 'HRZY ptwyδ'm 'c βynptw ZKw
srδm'nytw <'HRZYm m'δ wytw-δ'rt> 'HRZY kδ

Satır: 11 šwy 'HRZYtn 'zw 'xwštrw δβr'n 'HRZY mrt'xmk šwy'
'HRZY 'wy r'δy(h)

Satır: 12 šyr'kk ks'n 'HRZYm wytwr kwny 'PZY<m> δyγh prst(y)y

Verso (a)

Satır: 1 MN δwyth

Satır: 2 mywz'(y)h

Satır: 3 ''z'tch

Verso (b)

Satır: 1 \D) p[ryw]

Satır: 2 m'th [

No: 3**Recto**

Satır: 1 'D θγw xwt'w θγ''ny BRY nnyδ't ''pryw nm'cyw sp'tz'nwk
KZNH 'YKZY ZKyšn(w)

Satır: 2 θγ'nw θyrt 'PZYŠ šyr YWM ZKZYθ HZYH ZY δrwk š'tyxw
'pwr'θw 'δnn wyspn'δ

Satır: 3 mrt'xmk 'HRZYt xwt'y kδ 'LKw δrw'twh ptywš'm 'HRZY
ZNH γrywh nwšch

Satır: 4 myn'm 'HRZY n'y nyzc 'zw'm ynt'kw L' šyr 'θzθr'kw 'HRZY
ZNH γrywh 'mrtch

Satır: 5 myn'm 'PZYt θ'δ θ'δ δykh prsty'm 'HRZYθc 'yw δykh L'
θyr'm 'HRZY 'krtym 'pw

Satır: 6 prmynwkh t'θk s'r 'HRZYm ZNH 'θyz ywn'k 'st 3 srδ 'PZY
δrw''ny '(s)kw'm pr

Satır: 7 tw' prn 'HRZY prtmw 'δθ'ty 'kw pnc-'m ny[']'m prmw θyky
s'r r'δh wm't

Satır: 8 'H(R)ZYm L' nm't-δ'rt nyz-nyt 'HRZYm pt(š)kw't('n)t ZKy
'yps'r [k]δZYm pytδ'r

Satır: 9 'k(')w prnxwnt 'PZYm 'škr't 'NwZK kt'w'ntk 'PZY δrw'ny
'sk(w)'(n)ch L' θw(')n

Satır: 10 'HRZY prnxwnt m'δ w'θt L'ZY nnyδt θntk [']ym L'ZYš
m'tškh (δ)[']r'm 'HRZYm

Satır: 11 m(s) m'δ ptškw't kδZYm 'k'w kt'w'ntk L' nm(') Or nm(t).
'škr't '(H)RZYm (m)'δ Or r'δ? Hardly θ'δ. pytδ'r

Satır: 12 [...]wšt 'PZYm 'k(')[w] 'MYh škr't 'HRZY ZK[y] 'yps'r m'δ
w'θ'nt(k)δZY '(my)δ

Satır: 13 (δ)[rw'](n)y 'ny[w] pntrw v[wt]m nyst 'Y[K](ZY) 'rt(y)θ'n
['H]RZY 'rtyθ'n (m)[']δ [w'θ]t prn(x)wnty

Satır: 14 [...]zynt[. '](c)wZYtn [...]. 'y krty (k)[δZY]mn'xy[ ]L'
[pš](t)'w('n) L'[] zyn(y)h ['HRZY](m) ZNH 'B(Y)[]

Satır: 15 [...]jk (')[... ..](z)y(nt)[... ..](m)'krtym ['PZY mn'](x)y L' ..
..].δ..[...]. .[ ](ZK)

Satır: 16 ['HRZY '(c)[w] pry't(r) [ptp](r)'w cnn [...]δ '(BY) kδZ(Y)[
....](wh) cy[nt]y δ'[y](h)['HRZY]Y '[']z'(t)[k]

Satır: 17 m[r]t'xm(k) ''θ(r)xt[k] kyZY cyn[ty](w)yty pt'(h)
['](n)p'(r)t θyrt-[δ]rt['(P)ZY δ(θr)'yny

Satır: 18 *n(y)wδn δrwk δ'rt (')HRYM 'c wyspn'c sxwn Less likely
sxwn[t]. pr 'zn'm np(y)sy (k)δ[Z]Yt '(s)ty'n*

Satır: 19 *'(P)ZY 'yrβ'n 'YKZY (m)yn'nn 'HRZYt kδ L' [']sty'n 'HRZYm
m'yδ np'ysy*

Satır: 20 *'PZY 'yrβ'n 'YKZY cynty spyš(')'n 'HRZYm L' 'k'w (')prtrk'n
(sp)[']nc'h w'γwnk*

Satır: 21 *p'yt'kw p(y)δy Less likely p'δy. wm't 'YKZY t'βk s'r
'HRZYm ZK tw(')xky prm'(n)h pr(')w srw ptyry<β>t*

Satır: 22 *'(H)RZY 'γtyym 't δrw'n 'HRZ(Y)m L' 'wy (m')δryh sxwn kšt
L' (')[w](y) '(H)YN 'HRZY-*

Satır: 23 *.m (c)wn'yβty YWM ZKy βγ' 'yr'nt'nt 'YKZYm ZK tw'xky
<sxwn> krty 'HRZY (pr)tr*

Satır: 24 *'W(Z)Y 'kw(t)y 'PZY 'WZY k's(y) wδwh wm't'w 'YKZY
tw'xky 'HRZYm 'δy'c ptz('n)<t(ch)>*

Satır: 25 *pyšt MN xγpδ δ'yγh myw(z)'yh*

Satır: 26 *np'xšt ZNH δykh pr 'tδr(t)yk YRH' pr 10 syth*

Satır: 27 *MN δwγδryh š'yγh '(D) βγw xwt'w nnyδ't ''pryγ*

Satır: 28 *nm'cyw 'PZYš šy(r)[YWM ZKZYβ](n HZY)H ZY δrw'(k)
'ncy(w)*

Satır: 29 *š'tyxw '(H)[RZY](')krtyym ('H)R(Z)[Y]*

Satır: 30 *L'-šk'rcy γyδh p'(y)'m['HRZ](Ym) 'ny'γwn(')k t'βk s'r
pyδ(y) p'δy.*

Satır: 31 *wm't 'HRZY 'ny'nδ nyzt 'HR[Z]Y cztyk (')ym 'HRZY*

Satır: 32 *'yrβ('m) 'm(y)δ 'PZY(t) t-20 prs[t](t)k prs(t)k. '(ps)yδ MS.
nyst 'HRZY*

Satır: 33 *'n(y)t s'ct 'šm'r(')t [ ](pr)n(x)w(nt) (')pr'st 'HRZYš Z(K)[]*

Satır: 34 *cyn xwyz(y)'(n)t Or xwyz'nt? 'HRZYšw L' βγ(r'n)t 'HRZY
prw prnxwnt*

Satır: 35 *p'(r)h 'krt'y(m)n cynt(y) δ'yh (30) 'mδ'ryh.*

Verso (a)

Satır: 1 *MN δw<γ>δr(yh)*

Satır: 2 *[š](')yγh*

Verso (b)

Satır: 1 *'D βγw*

Satır: 2 *xwt'w*

Satır: 3 *nnyδ(')t*

Verso (c)

Satır: 1 MN δ'yh

Ek 2: Mugh Dağı Belge Koleksiyonu; Evlilik Sözleşmesi (Nov.3)

Nov.3

Recto

Satır: 1 trxwn MLK' 10 srδ "z m'xy msβwyycy myδ 'sm'n
 Satır: 2 rwc KZNH pr'y' ZNH xypδ 'yrywyh wδwh
 Satır: 3 'wttkyn ky ZY ZK pyšn'm'k nyδnh MN nwyktc
 Satır: 4 xwβw cyr MN wnx'n'kk BRY 'ywh zynβr'nch ynch
 Satır: 5 wδwh ky ZY KZNH n'mt δywywnch ky ZY šy ZK
 Satır: 6 py-šn'm'k ctth ZKwh wy'ws δywth rtšw pty-
 Satır: 7 βxš' ZNH cyr 'mh zynβr'nch xwty pr swzwn
 Satır: 8 pδkh ZY pr KZNH y-w'r ZY δ'r't ZNH 'wttkyn 'mh
 Satır: 9 ctth wδwh pryh "pry 'M xwrt 'M nywδn'
 Satır: 10 'M zywr 'M ptβy' 'M pryt'thy ZNH xypδ x'n'kh
 Satır: 11 p'txš'wnh wδwh 'nywncyδ 'YKZY ZK "z-t'k mrt'y
 Satır: 12 ZKwh "ztch y-nch wδwh δ'rt rtnms δ'rt ZNH
 Satır: 13 ctth 'mw 'wttkyn wy-rw pryw "pryw rtšn šyr
 Satır: 14 "styh ptsynty yw't ZKwh prm'n'h pr wδyh pδkh
 Satır: 15 ptywš't 'nywnchδw 'YKZY ZK "ztch ynch ZKw
 Satır: 16 "zt'kw mrt'yw wy-rw δ'rt rt=n=py=št=kδ 'wttkyn pr
 Satır: 17 ctth L' wyty 'ny wδwh kwn'ty ZY 'sp'sy-kh ZY
 Satır: 18 w'ywnch y-nch kw 'yrywh δ'r'ty ky ZY ZNH ctty
 Satır: 19 xwty L' ry-z't ny ZK wy-r' 'wttkyn ZNH wy-r' 'wttkyn ZNH
 wδyh

Satır: 20 cttyh xwty 30 δrxmyh δy-n'kknh šyrh kr'n'h
 Satır: 21 'pšw 'prtk β'ty ZY twy-z'ty rty tyδ wyδ y-nch L'
 Satır: 22 wδwh L' 'sp'sy-kh δ'r'ty p'rZY š=n w'c'ty rt=n=py-
 Satır: 23 št=kδ 'wttkyn w'n'kw m'n β'ty ZY 'mh ctth wδwh
 Satır: 24 L' δ'r'tk'm p'rZY š=n w'c'tk'm rt=š=n 'M xwrtk 'M
 Satır: 25 'ytk 'M βyrtch βrmh pw 'nsp'n'h xwy-ckh w'c
 Satır: 26 't try 'nyh 'nsp'n'h 'prtk L' β'ty L' twy-z'ty

Verso

Satır: 1 rty cy=wyδ pyštrw w'n'kh y-nch wδwh kwn'ty ZY
 Satır: 2 šy xwty ry-z'ty 'krt rt=n=ms kδ ZNH ctth ZNH
 Satır: 3 m'ny w'n'kw β'ty ZY 'M 'wttkyn pr'yw wδwh
 Satır: 4 L' myn'tk'm p'rZY=š=c xy-'tk'm rt=š=n pr'yc-

- Satır: 5 'tk ZKw L' 'βšyntw nywδnw ZY ZKw zywr wyδ "δcw
 Satır: 6 'cw ZY šy MN 'wttkyn pr'yw wδwh
 Satır: 7 'stw 'M z'mn'k "s'tk rty 'nyh 'nsp'nh 'prtch
 Satır: 8 L' β'ty L' twy-'z'ty rty cywyδ pyštrw 'wn'kw
 Satır: 9 mrty wy-rw kwn'ty ky ZY šy xwty ryz-'ty rt=kδ 'wtt-
 Satır: 10 kyn yw'nh ZY ynt'kw kwn'ty rtšw xwty βr'ty ZY twy-
 Satır: 11 'z'ty rtnkδ "δ'k βntk ZY np'k ZY wn''k' ZY xypδ
 Satır: 12 n'y'ty rty ZNH ctth 'M 'krtcyh "z-wny pw 'nsp-nh
 Satır: 13 xwty βr'ty ZY twy-'z'ty rt=kδ "δ'k δ'yh ZY np'kh
 Satır: 14 xwty βr'ty ZY twy-'z'ty rt=kδ "δ'k δ'yh ZY np'kh
 Satır: 15 ZY wn''kh ZY xypδh n'y'ty rty 'wttkyn 'M 'krtcy
 Satır: 16 "z-wny pw 'nsp'nhxwy-ck' β'ty KZNH ZY ZK 'ny MN 'ny'
 Satır: 17 yw'nyh L' βr'ty L' twy-'z'ty rty 'krty ZNH wδkrn'k
 Satır: 18 βwnty-n'k 'st'ny pt'yc ZKn xwy-št wxwšwk'n
 Satır: 19 ZKn βrxm'n BRY rty 'wδ m't sk'tc ZK šy-šc BRY
 Satır: 20 ZY cxr'yn ZK r'mc BRY ZY š'w ZK m'x'kk BRY rty
 Satır: 21 np'xšty r'mtyš ZKn xwšprn BRY

Extended Abstract

Studies on the sociological, cultural and economic aspects of Ancient Sogdia, the Sogdian colonies established along the Silk Road, the administrative formations established in the city-states in Sogdia and the trade methods of the Sogdian merchants are found in the Sogdian, Chinese, Iranian and Ancient Greek sources. For the late periods, there is information in the Byzantine records. In the narrative revealed by the sources, a male-dominated social fabric is depicted and male figures are emphasized in Sogdian welfare and social development. Considering the nature of historiography, this situation is a fairly common stereotyped narrative. However, the analysis of documents illuminating the religious and social life of the Sogdians reveals the contribution of women to the development of Sogdian society and their central position in social life. In general, since the data on the legal, social and economic status of women in Central Asia in the ancient period are largely limited, women's identity and social status still contain many unknowns. Since the Sogdians started to produce written and visual products from the early times compared to other Central Asian communities, there is relatively clear information about the Sogdian social structure, the legal and social status of women, and their cultural influences.

In 540 BC, Achaemenid Emperor Cyrus the Great (Keyhusrev) conquered Sogdia and added it to the imperial administration as a strap (provincial government in the Achaemenian Empire). Although the Sogdian city-states were influenced to a certain extent by the Persian Empire in terms of their religious, cultural and political regime during this period, they managed to preserve their original character. The Sogdian region was conquered by Alexander the Great in 328 BC. In the following centuries, Sogdia came under the rule of the Seleucid Empire, the Greco-Bactrian Kingdom, the Kushan Empire, the Akhun, the Sassanid Empire, and finally the Muslim Arabs in the 8th century AD. The constant change of rulers of the Sogdian lands has provided the source of many different cultures and empires with data on the Sogdians. Greek and Roman writers Hecateus, Herodotus, Arrian, Quintus Curtios, and Ptolemy are among the writers who mention Sogdia. Apart from these, it is possible to find observations on Sogdian and Sogdian culture

in the reports of Chinese sources such as Han Shu and Chinese embassy delegations. However, these sources are generally silent about the Sogdian social organization as they focus on political issues.

Despite the rule of many conquerors from different cultural backgrounds in Sogdia, the Hellenic elements brought to the region by the Persian/Sassanid Empire and Alexander the Great left deep traces on the Sogdian culture, while Hellenism showed its influence on Sogdian art and city structure, there was a strong Persian influence on Sogdian political structure and religious life. Considering the Persian influences on Sogdia, it is highly probable that their cultural practices, the legal status of women, prevailed in Sogdia to some extent. In the face of the silence of contemporary sources on the Sogdian social fabric and the social status of Sogdian women in antiquity, excluding the sources produced by the Sogdians themselves, the analysis of the practices of women's status in ancient Iranian society can strengthen the assumptions about the social roles and position of the Sogdian women in social life in ancient times. Archaeological and written evidence of Sogdian urban life is very limited due to frequent military campaigns and rebellions caused by political turmoil and political instability, particularly in the fifth and sixth centuries BC. Military and political instability, as well as the traditionally silent attitude of historiography towards women, has led to a further reduction of limited sources of information. Under these circumstances, in the absence of data that would allow generalizations in terms of Sogdian social life and the status of women, the social structure of the Persian Empire, in general terms, the ancient Sogdian social formation and the factors that shaped the female identity provide a modeling opportunity.

The sources that provide direct evidence and information about the identity and social status of women in Sogdian social life in ancient times were written not only in Sogdia and Persia, but also in the Greek geography, quite far from Sogdia. The first and powerful Sogdian female figure learned from the records of ancient Greek historians is Roxana/Rushen, who married Alexander the Great.

The rich content records about the social structure in Sogdia in the context of the period source group produced directly by the Sogdians, as well as the Ancient Age observers in quite distant geographies, are of

primary importance about Sogdian women and Sogdian history in general. The earliest information about Sogdian women is contained in the Sogdian Ancient Letters. The content of these letters on the Sogdian social life, colonial order and commercial relations of the Sogdians maintains its importance despite the increasing archaeological and documentary discoveries in recent years. These letters illuminate primarily the breadth of Sogdian trade networks and the inner workings of merchant colonies in Ancient Asia. The history of the letters is determined by a broad consensus as the fourth century AD, when China was in turmoil politically and militarily. The first of the letters is from Miwnay (Mēwnāi), a Sogdian woman living in the Dunhuang (Tun-Huang) colony, to her mother Chatis (Čatis, Sogdian ctysh); the third letter was also sent by Miwnay to his wife Nanai-dhat (Nanai-dāt). The letter sent to Nanai-dhat also includes an additional letter from her daughter Shayn (Šēn/šyn).

Miwnay came to Dunhuang at her husband's request, disobeying the wishes of her mother and brothers. Miwnay decided to go with her husband after the marriage when there were options to stay in her home country or go to China. In addition, the fact that she directly requested financial support from her mother reveals the competence of women in the use of financial resources in the Sogdian family. It is clear from Miwnay's statements, however, that she enjoys quite a wide range of privileges in the family home. Again in this context, she writes that while she is complaining about her husband who does not support her in any way, she is not better than "a dog or a pig". Another sign of women's equal status in the Sogdian family structure and, in some cases, control over the family, is the funerary monument of Sogdian woman An Niang in the Guyuan cemetery. His paternal lineage is recorded in the same size and style as his wife in his epitaph. The inscription in question can be seen among the tangible proofs of the privileged status of women in Sogdian marriages.

It can be interpreted according to Miwnay's statements that Sogdian women in Sogdia live in better conditions and with wider resources than in the diaspora. It is clear that Sogdian women in the diaspora have much more limited opportunities due to the foreign environment and the social structure in China. In Miwnay, she was in a very difficult

situation due to her economic situation and was in need of protection. Miwnay, who could not get financial support from his merchant wife and family, could only live with help as women were not given the opportunity to work with the Chinese in the city. Sogdian women in the diaspora needed the protection of their family or spouse. Although Miwnay was educated and could read and write, due to the restrictive nature of the social fabric in China, there was no place to work other than domestic servants. Sogdian women needed the consent and approval of their husbands and male family members for their economic and social rights in the diaspora.

Miwnay and other Sogdian women depended primarily on their wives economically and socially. In the Sogdian marriage system, bringing income to the household is basically the responsibility of the man. Especially in the diaspora Sogdian colony, women were responsible for the maintenance of the house and the care of children, while men mostly created economic resources through trade. As a matter of fact, Miwnay's daughter writes in her letter that she requests "20 staters" from her father and that this amount will not decrease his capital. In the absence of the head of the household, Miwnay and her daughter were forced into the care of Farnkhund, another member of the diaspora colony. However, it was still dependent on Miwnay's husband's consent to allow Miwnay and her daughter to travel. As the Priest, whom Miwnay was helped by, stated, women in the diaspora could not travel without a man. The social context and legal system in the Chinese diaspora has become a trap for Miwnay and her daughter. Another source Miwnay turns to for help is her own parental household. Even though the fact that she sends a letter directly to her mother on this matter does not mean that the family economy and resources are directly controlled by women in Sogdian society, it is certain that there is a status close to equal in marriage.

Miwnay had an aristocratic family, but she was deprived of the support of her family, as long-distance communication in the diaspora society was very difficult in the conditions of the period. In her husband's absence, communicating with her family was her only way out, but her social status in the diaspora put a lot of pressure on her. The more egalitarian character of the Sogdian social fabric and gender

relations compared to the Chinese traditions created conflicts and contradictions in the diaspora. Sogdian women in the colonies were therefore compelled to conform to Chinese traditions. In China under the Han dynasty, women were subordinate to men and obliged to submit to his wishes. The absence of her husband made it difficult for Miwnay to make a living, but also prevented her from getting a divorce and returning to her parents' home. Miwnay could not leave the Chinese border city of Dunhuang because she could not get her husband's approval. In fact, considering the political instability of the period in which the letter was dated, the journey from Dunhuang to Samarkand also involved great risks. It is likely that Sogdian women like Miwnay were dragged to a very tragic end in foreign lands during the period in question. Miwnay and her daughter were compelled to "serve" the Chinese in the absence of the head of the family and shepherd their herds. Considering that Chinese society considers "barbarian servants" from the Sogdian colony as objects of exploitation at the bottom of the social strata, the harsh working conditions of Miwnay and her daughter, who have aristocratic roots, can even be considered fortunate in comparison to unfortunate Sogdian women in China,

Another of the main sources of Sogdian history is the Sogdian city discovered in 1932-1934 in the ancient Sogdian city of Penjikent, located around the Mugh Mountain in the center of Tajikistan, which provides basic data about Sogdia and the Sogdians during the conquest of Central Asia by the Muslim Arab armies, which is a turning point in Sogdian history. These are archival documents. These documents are dated to the eighth century AD. These records contain detailed information both on the political and military activity of the Sogdian rulers against the Arab conquests, as well as on the Sogdian social relations and legal system at the turn of the eighth century, the turning point in Sogdian history. Among the official documents discovered among the ruins of the palace of Pencikkent magistrate Devashtic (Dhēwāshtīch) (705-722), there are not only political-military correspondence, but also a marriage contract dated 709-710 and a letter of guarantee attached to it. This document, which is reminiscent of the marriage contracts regulating the pre-marital division of property and the obligations of the parties in modern times, is also similar to the

legal contracts applied in Babylonian law, Persian legal system, Bactria in the Hellenistic World, which are necessary for the recognition of marriage on social and legal grounds. The main objective of the two marriage documents was to establish mechanisms to resolve the financial and legal obligations of the spouses to each other under certain conditions, and to establish the main material and moral elements of the relationship between the spouses and the basis of marriage. Idealistic “moral principles” on the commitment and responsibilities of spouses to each other, statements about the distribution of goods represent the general attitude of Sogdian society towards marriage law, status and marriage, women’s and men’s rights. It also reflects the influence of Zoroastrian legal tradition and local differences in Sogdian civil law and family laws.

The female side of the marriage contract (Nov.3) was Cher, also called Chat (Čat/Chat), the daughter of Wiyus, protege of Prince Nawekat, son of Wankhanak, who was of noble lineage. The groom was Ot-tegin, also called Zhedan, whose ancestry and aristocratic titles were not clearly recorded. As it is clearly seen in the contracts, the interests and rights of women are very well protected, in terms of basic principles, there is an equal and fair approach to the parties in marriage. It is defined as a crime punishable by compensation if the husband marries another person without the consent of his wife or, as the document puts it, takes a concubine who “displeases his wife”. This statement should be considered as an innovation that determines the limits of the obligations of the man’s side in marriage. The most striking aspect of Sogdian marriage contracts is undoubtedly that women’s rights to divorce are guaranteed. Sogdian civil law and the institution of marriage differ in this respect from the civil and family laws of the Eastern world, which completely prohibit women from divorcing a man, and in some cases even punish such an attempt with death. It is evident from the analysis of the contracts that Sogdian women enjoy a wide and high degree of freedom not only in divorce but also in marital life. Of course, considering the parties to the contract, it is doubtful that the rights mentioned are widespread in Sogdian society and include women from all classes. As can be seen from the available data and records, Sogdian women had an understanding of social status and rights beyond their contemporaries, especially in Sogdia.

Araştırma Makalesi

Some Observations on the Exiled Members of the Royal Family during the Old Hittite Period

Gülgüney Masalçı Şahin*

(ORCID: 0000-0003-2692-874X)

Makale Gönderim Tarihi
25.01.2023

Makale Kabul Tarihi
30.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Masalçı Şahin, G., "Some Observations on the Exiled Members of the Royal Family during the Old Hittite Period", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 676-692.

APA: Masalçı Şahin, G. (2023). Some Observations on the Exiled Members of the Royal Family during the Old Hittite Period. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 676-692.

Abstract

Exile, which means sending a person or a community from one place to another as a punishment or forced migration, has been recorded in almost every historical period. Various policies were applied for exile in the Hittites, who lived in the second millennium BC. There were differences between the exiles brought as prisoners from military campaigns and the exiles from the royal family. This study will focus on the people who were exiled from the royal family during the Old Hittite period by analysing the royal records. The kings, who recorded the people they had exiled, tried to show themselves legitimate and just by mentioning the reasons for the issue. It is understood that certain living standards are provided for the people sent from the capital.

Keywords: Exile, Old Hittite Period, internal turmoils, edicts.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ggmasalci@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

Eski Hitit Döneminde Kraliyet Ailesinden Sürgün Edilenler Üzerine Bazı Gözlemler

Öz

Bir kimsenin ya da topluluğun ceza olarak, bulunduğu yerden başka bir yere gönderilmesi, belli bir yerin dışında oturtulması, zorunlu göç ettirilmesi olarak bilinen sürgün, tarihin hemen her döneminde yaşanmış ve kayıtlara geçmiştir. MÖ ikinci bin yılda yaşamış Hititler’de de sürgün için çeşitli politikalar uygulanmıştır. Askeri seferlerden esir olarak getirilen sürgünler ile kraliyet ailesinden sürgün edilen kişilerin sürgün şartları farklılık göstermektedir. Eski Hitit Dönemi örnekleri ile ele alınan kraliyet ailesinden gerçekleştirilen sürgünlerde, gönderilen kişiler için belirli yaşam standartlarının sağlandığı anlaşılmaktadır. Sürgün ettirdikleri kişileri kayda alan krallar, meselenin sebeplerinden söz ederek kendilerini meşru ve adil göstermeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, Eski Hitit Dönemi, iç karışıklıklar, fermanlar.

Introduction

Exile, which means sending a person or a community from one place to another as a punishment, being placed outside a certain place, or forced migration, has been recorded in almost every historical period. All people expelled from their territory or area of residence by a particular state can be considered exiles.¹ The act of exiling an individual, which was justified on a variety of political, social, religious and moral grounds, had diverse effects on the psychology of those exiled.² The process has a variety of stages, from locating a suitable place, collectively deporting individuals to that place, and the adaptive process undergone by those exiled.

In the Ancient Near East the exiles were recorded. Therefore the traces of them can be followed on the regarding documents. In particular, mass deportations are known to have occurred frequently.³

¹ Heike Drotbohm and Ines Hasselberg, “Deportation, Crisis and Social Change” in Menjívar, Cecilia, Marie Ruiz, and Immanuel Ness (eds), *The Oxford Handbook of Migration Crises*, Oxford Handbooks 2019, p. 572.

² Kemal Timur, “Bilinmez Diyarın Garib Misafiri: Sürgün ve Bireye Etkisi”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi* 7 (2017), p. 27; A. Tuba Ökse, “Eski İnsanın Duygularının Arkeolojik Verilere Ve Yazılı Belgelere Yansıması”, *TÜBA-AR* 29 (2021), p. 168.

³ See. İrfan Albayrak (Ed.), *Eski Yakındağu’da Sürgünler*, Ankara 2020.

It is understood that most of these expulsions were made in order to break regional resistance after a military conquest or a failed rebellion.⁴ Apart from mass expulsions, there are also records of the expulsion of individuals, which were applied in a variety of ways. Exiled persons were barred from both their geographical and social environments.⁵ Research has established that different policies were applied for mass and individual expulsions in the Hittite State.

The Sumerian word NAM.RA (Akkadian *ŠALLATU*, Hittite *arnuwala*) was used in Hittite documents to refer to “communities who were expelled from their homelands and forced to reside elsewhere”.⁶ Exiles were counted among the trophies of military campaigns.⁷ These deportees were under the command of the king, the royal family, and the officials appointed by the king. In terms of status, Alp noted that these people were among the slaves and the free.⁸ On the other hand, these people, having been expelled from their native regions, could be assigned to the army, temples and agricultural activities.⁹ They could also be employed as workers both in the lands offered to the gods and in houses where the royal tax was charged, to compensate for gaps in the labor force.¹⁰

While the labor force used was beneficial to the Hittite state, it should have been aimed to weaken the region they came from.¹¹ They

⁴ İrfan Albayrak, “Eski Yakındoğu’nun Sürgün Politikasına Genel Bir Bakış”, İ. Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu’da Sürgünler*, Ankara 2020, p. 9.

⁵ Raymond Westbrook, “Personal Exile in the Ancient Near East”, *Journal of the American Oriental Society* Vol. 128, No. 2 (2008), p. 317.

⁶ Mark Weeden, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship (StBoT 54)* Wiesbaden 2011, pp. 587-588.

⁷ Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, New York 2002, p. 105; Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, New York 2005, 217.

⁸ Sedat Alp, “Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”, *Bellekten* 13 (1949), p. 251

⁹ Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, New York 2002, p. 105; Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, New York 2005, 51 ff.; Ali Osman Tiro, “Hititlerde Nüfus Aktarımı ve NAM.RA’lar Konusu” *Eski Yakındoğu’da Sürgünler*, Ankara 2020 pp. 105-128.

¹⁰ Fatma Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi*

Sosyal Bilimler Dergisi 17 (2008), p.19.

¹¹ Sevinç, *ibid.* p. 27.

were not allowed to go anywhere other than the area where they worked. A list of those people who were relocated to farms was kept. In this regard, researchers have suggested that these people could be slaves.¹² When the lords in the fields did not fulfill their duties, it is recorded in the Hittite laws that the king appointed NAM.RAs whom he trusted as fiefholders.¹³ According to Article 112 of the Hittite Laws, when field and wheat are given to NAM.RAs for this purpose, they will be exempted from the *šahhan*¹⁴ responsibility for three years, but will also fulfill the *šahhan* after three years.¹⁵

It has been noted that the number of NAM.RAs exceeded tens of thousands, although the specific number remains controversial. It is mentioned that Muršili returned with 66,000 NAM.RA after the Arzawa expedition¹⁶, indicating significant population transfers.

Expulsion from society and being barred from serving in various capacities constitutes a kind of exile, and it is known that, according to Hittite laws this punishment was sometimes faced by those found to have ill-treated animals. In addition, it is known that the penalty for sexual crimes related to animals was death¹⁷, which was also a punishment for crimes such as "not appearing before the king, not being a religious official".¹⁸

¹² Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, New York 2002, p. 105; Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, New York 2005, p. 51; Ahmet Ünal, *Hitit Başkenti Hattuša'da Otuz Bin Koyunlu, On Bin Boğalı ve Bol İçkili Büyük Şölen, Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Ankara 2019, pp. 187-188.

¹³ Ünal, *ibid.* p. 179.

¹⁴ It is one of the obligations specified by laws in the Hittite administrative system. (Esmâ Reyhan, "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım" *Akademik Bakış* 2/4 (2009), p. 159.

¹⁵ *Imparati*, *ibid.* pp. 126-127.

¹⁶ KBo 3.4 ay. III 32-34; Albrecht Goetze, *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig 1933, pp. 76-77; Metin Alparslan, *II. Muršili ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, p. 67, note 87.

¹⁷ Law 187, 188: Fiorello *Imparati*, *Hitit Yasaları [Le Leggi Ittite]*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Ankara 1992, p. 173; Özlem Sir Gavaz, "Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 23/ 83, Ankara (2012), p.102.

¹⁸ Law 200: *Imparati* *ibid.* p. 183.

Exiles in the Hittite Royal Family

Records also exist of people who were exiled on an individual basis throughout Hittite history. Such people were either royals, those with influence over the throne, or those attempting to disrupt the existing order. These exiles, which will be discussed here with examples from the Old Hittite Period, were related to the royal family or those close to the royal family. These included the tawanannas, those who could succeed the king, or deposed kings.

Hattušili I, one of the Hittite kings, is known as the first king to have his actions recorded during his rule. In the records of this king, the pains of the establishment period are demonstrated in terms of both the expeditions he undertook abroad and political movements within the country. The revolts of the members of the royal family and their aspirations to seize power are reflected in the documents of the period. According to the bilingual testament of Hattušili I, he sent his son Huzziya to the city of Tapašanda as an administrator, but his son rebelled against him from this city. His revolt was suppressed by the king.¹⁹ It is recorded that after this uprising, they provoked the king's daughter and made them hostile to the king, and the brother killed his brother in the war in Hattuša.²⁰ Thereupon, the king first wanted to seize the economic power of his daughter. However, upon her daughter's objection, the king returned some of her property²¹, but after her daughter's repeated objection, king explained why he did not give more: if he had given more property, he would have sucked the country's blood.²² After this incident, Hattušili, who realized that

¹⁹ ¹⁹ CTH 6, KUB I 16 II 63-68, Ferdinand Sommer – Adam Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II)* (HAB), München 1938, pp. 8-9; Turgut Yiğit, "Hitit Krallığı'nın Kuruluş Dönemindeki İç Olayların Sırası", *Archivum Anatolicum* 6/2, (2003), p. 145.

²⁰ CTH 6 HAB II 69-82.

²¹ CTH 6 HAB III 6-10.

²² CTH 6 HAB III 11-12; Johannes Friedrich, *Hethitische Elementarbuch*, Heidelberg 1967, p. 63.

economic sanctions would alone not be enough, exiled her daughter from the country.²³

14 [te-íp-ša-nu-ut LUGAL-ša DUMU.MUNUS-in da-]ah-hu-un
ki-e-it-ta^{URU}Ha-at-tu-ša-az

15 [a-pu-u-un kat-ta ú-wa-te-nu-un] nu-uš-ša-an KUR-e še-ir
KUR-e te-eh-hu-un

16 [GU₄-i-ma še-ir GU₄- un te-eh-hu-u]n at-ta-aš ut-tar pí-e-
eš-ši-e-it

17 [na-aš A-NA DUMU^{MEŠ URU}Ha-at-ti e-eš-]har-ši-mi-it e-ku-ut-
ta ki-nu-na-aš

18 [URU-az kat-ta u-i-ya an-za ma-]a-na-aš pár-nam-ma ú-iz-
zi nu-kán É-ir-me-it

19 [wa-ah-nu-uz-zi ma-a-na-aš^{URU}]UHa-at-tu-ši-ma ú-iz-zi

20 [nu a-pu-u-un da-a-an e-d]i na-a-i ut-ne-e-še

21 [É-ir tág-ga-aš-š]a-an nu az-zi-ik-ki-id-du

22 [ak-ku-uš-ki-id-] du

---

23 [š-u-me-eš-ma-an i-da-a-lu lí-]e i-ya-at-te-ni a-pa-a-aš i-da-
a-lu i-e-it

24 [ú-ug i-da-a-lu a-ap-]pa Ú-UL i-ya-am-mi a-pa-a-aš i-da-
a-lu i-e-it

25 [Ú-UL hal-za-iš] ú-ga-an-za DUMU.MUNUS^{TI} Ú-UL hal-zi-
ih-hi

14-15 [... I, the king, took] (my) daughter and brought her
down] here from Hattuša. And I replaced land for land

16 [cattle for cattle I repla]ced. (She) has rejected (her) father's
word

17 [and has drunk [the life's blood of sons of Hatti]. Now she

18 [has been banished from the city]. If she were to come to my
household,

19 [she would disrupt] (my household). [If] she were to come
to Hattusa,

20 she would turn [it (cause it to revolt) once mor]e. In the
country

21 [A house has been allo]tted (to her). She shall eat

22 [(and) dri]nk.

---

²³ CTH 6 HAB III 14-25; Gary Beckman, "Bilingual Edict of Hattusili", *The Context of Scripture, Vol. II, Monumental Inscriptions from the Biblical World*, William W. Hallo and K. LawsonYounger (eds), 2003, p. 80-81 (Nr. 2.15).

---

23 [You] shall not do [her any harm]. She did (me) harm,

24 [I shall not do (her) [harm in return].

25 She [would not call] me father, so I shall not call her daughter.

It is understood that the daughter of the king, who was economically strong, behaved with power and greed. Initially, her financial power was reduced, but this did not sufficiently diminish her strength. As a result, the king exiled his daughter. The king stated that if she returned, he would face rebellions and political confusion. To reduce the likelihood of this happening, he provided land and property for his exiled daughter, believing that she must live in a certain level of prosperity to remain in exile.

Hattušili's troubles did not end with his children. He appointed his sister's son as heir, but did not find the loyalty he hoped for from both his sister and her son. In his testament, written on his deathbed, the king stated that he brought his sister's son to his deathbed and asked him to account for the situation, arguing that no one else should raise his sister's son. The king, angry at the situation, sent his heir, too, into exile, on the advice of mother, who was a "snake".²⁴ The king, who stated that the heir to the words of his mother and brothers, would seek revenge and start to shed blood, without any fear of reprisal, said that these things should not happen, insisting that the peace of his country should not be disturbed.²⁵

Thinking of Hattuša's interests, namely order and peace, the king sent Labarna into exile, but he did not expel him in a violent way:

KUB 1.16 II²⁶

30 *ki-nu-na li-e li-e [ku-wa-at-qa] qar-ši k[at²-ta pa-iz-zi ka-a-ša]*

31 *DUMU-mi la-ba-ar-ni É²[-ir²] pí-ih-hu-[un A.ŠÀ^{HI.A}-še me-i]k-ki*

32 *pí-ih-hu-un GU⁴ ^{HI.A}-še me-i[k-k]i pí-ih-hu-u[n UDU^{HI.A}-še me-ik-k]i pí-ih-hu-un*

---

²⁴ CTH 6 KUB 1.16 ii14-19; HAB ii 8-13

²⁵ CTH 6 KUB 1.16 ii 20-29; HAB ii 20-25

²⁶ CTH 6 KUB 1.16 ii 30-36; HAB ii 30-36; Beckman, Bilingual Edict of Hattusili, pp. 79-80.

33 *nu az-zi-ik-ki-id-du [a]k-[k]u-uš-ki-[i]-d[ū ma-a-na-aš aš-šu-uš]*

34 *na-aš-ta ša-ra-a ú-iš-ki-[i]t-ta-ru ma-a-a[n-ma-aš pu-ug-ga-a]n-za*

35 *ti-i-e-iz-zi na-aš-ma ku-uš-du[-wa-a-t]a ku-it-ki[na-aš-ma har-nam-]ma ku-it-ki*

36 *na-aš-kán ša-ra-a li-e ú-iš-[k]i-it-ta n[a-aš É-ri-iš-ši e-eš]-du*

30 [He] shall now in no way go down freely. Hereby

31 I have now giv[en] my son Labarna a house. I have given him [arable land] in plenty.

32 I have given him cattle in pl[en]ty. I have given [him sheep in plenty].

33 He shall continue to eat and drink. [As long as he is on his best behavior],

34 he shall come up from time to time (to Hattusa to visit). But if he begins [to

35 cause trouble(?)], or (if he spreads) any slander, [or] and [...], he will not be

36 permitted to come up (again), but [shall remain on his own estate].

The king, who was especially sensitive about his own sister and Labarna's mother, described the as a "snake".²⁷ Document number KBo 3.27 (CTH 5) outlines the measures taken for an unclear tawananna, and the actions to be taken for those who disobey the king's word. In this document it was mentioned that if the power of the *tawananna* is not dominated, the snake will entwine Hattuša.²⁸ While considering his daughter²⁹ and sister³⁰ among the possibilities related to the mentioned

²⁷ CTH 6 HAB ii 10, 20.

²⁸ CTH 5 KBo 3. 27 26-27. Stefano de Martino, "Alcune osservazioni su KBo III 27", *Altorientalische Forschungen* 18/1 (1991), pp. 55-56.

²⁹ Shoshana R. Bin-Nun, *The Tawananna in the Hittite Kingdom*, Heidelberg, 1975, p. 74; Stefano de Martino- Fiorello Imparati, "Sifting Through Edicts and Proclamations of the Hittite Kings", Sedat Alp, Aygül Süel (Eds), *Acts of III rd International Congress of Hittitology*, Ankara (1998), p. 395.

³⁰ Trevor Bryce "Hattusili and the Problems of the Royal Succession in the Hittite Kingdom," *Anatolian Studies* 31 (1981), p. 16; Turgut Yiğit, "Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), p. 6.

tawananna, it has been suggested by some researchers that Haštayar, who was accepted as the wife of the king, was among the "suspects".³¹ In addition, the abolition of the expression tawannanna as an authority was emphasized.³²

After the revolt of the king's children and the exile of his nephew, whom he had appointed heir, Muršili I was declared heir. The king advised both the dignitaries of the country and Muršili in this regard.³³ The documents indicate that the king's sister had a role in the realization of this change. In the aforementioned document, numbered KBo 3.27, it is emphasized that Muršili was re-elected as heir. This suggests that the document may have been written after Hattušili's testament. When evaluated together with the testament, it suggests that the tawananna mentioned may be the king's sister. The ban applied to tawannana, who is understood to have been exiled in the document, is described as follows³⁴:

6' UR-RA-AM ŠE-RA-AM MUNUS^{ta-wa-na-an-na-aš} [ŠUM-ŠU]
 7' le-e ku-iš-ki te-ez-zi ŠA DUMU^{MEŠ}-ŠU [DUMU.MUNUS^{MEŠ}-ŠU]
 8' ŠUM-ŠU-NU le-e ku-iš-ki te-ez-zi ták-ku DUMU^{ME}[Š ŠUM-ŠU-
 NU ku-iš-ki te-ez-zi]
 9' kap-ru-uš-še-et ha-at-ta-an-ta-ru na-an a-aš-k[i-iš-š]
 10' kán-kán-du ták-ku ARAD^{MEŠ}-am-ma-an iš-tar-na ŠUM-Š[U-
 NU]
 11' ku-iě-ki te-ez-zi ARAD-mi-iš le-e kap-ru-u[š-š-et]
 12' ha-at-ta-an-ta-ru na-an a-aš-ki-ši-iš-ši kán-kán[-du]

6' In the future, no one will [name ...] of Tawananna.
 7' won't tell. His sons [(and) his daughters]
 8' No one will say their name. If anyone of [Hatti's] sons [say their name]
 9' his throat must be slit and at [his] door
 10' should be hung. If one of my slaves [their] name
 11' if anyone says it, he is not my slave. his throat

³¹ Richard H. Beal; "Studies in Hittite History", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 35, No. 1/2 (1983), pp. 122-124.; de Martino *ibid.* pp. 59-60.

³² Yiğit, *ibid.* p. 7.

³³ Turgut Yiğit, "Hitit Krallığı'nın Kuruluş Dönemindeki İç Olayların Sırası", *Archivum Anatolicum* 6/2, (2003), p. 144.

³⁴ CTH 5 KBo 3.27 Bo 2423 = 2 BoTU 10 β, de Martino *ibid.* pp. 55-56.

12' should be cut and hung on his door.

Regardless of who Tawananna was, it is understood that she was evaluated differently from other exiles and perceived as a great threat. This is evident from the fact that even mentioning her name was punishable by death.

During the reign of Hattušili in the Old Hittite Period, the above-mentioned documents reveal that he and his relatives in the royal family struggled to contain revolts and disturbances they caused. In this context, Hattušili left the throne to Mursili I. After returning from the Babylonian campaign, Muršili became the victim of these ongoing internal conflicts. After Muršili was killed by his wife's brother, the bloody process in the Hittite palace did not stop, and the death of those who ascended the throne continued to be the norm. The document which reveals this is the Edict of Telipinu.³⁵ Telipinu begins his edict with a historical narrative which covers the period from King Labarna I's rule to his own time, in which he enacted a rule of enthronement. The prosperity of the country, mentioned in the Labarna I period, and victories over enemies³⁶ were repeated in the Hattušili and Muršili periods.³⁷ This edict, however, does not mention the disturbances in the Hattušili period.³⁸ The bloody period that started with Muršili's murder is expressed as a period of turmoil³⁹, and Telipinu claims that it was him who ended this period. It is known that the historiographical function of the records the Hittite kings made was to record past events in line with their interests and to justify their decisions.⁴⁰ Telipinu, in this edict, ended bloodshed and aimed to protect his interests, namely reign and progeny. It is interesting to note, however, that his ascension to the

³⁵ CTH 19, Hoffman, I. *Der Erlaß Telipinu*, Heidelberg 1984.

³⁶ CTH 19 i 1-12, Hoffman *ibid.* pp. 12-15.

³⁷ CTH 19 i 13-31, Hoffman *ibid.* pp. 13-18.

³⁸ Mario Liverani, *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*, London 2004, p. 33.

³⁹ Liverani *ibid.* pp. 37-38; Koç, İlker, "Eski Hitit Kralı Telipinu, Dönemi ve Fermanı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Karefad* 10/1 (2022), p. 87

⁴⁰ Metin Alparslan, "Geçmiş Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı/Recording the Past: Hittite Historiography", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites: An Anatolian Empire*, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (Eds), İstanbul 2013, p. 61

throne took place by breaking these rules.⁴¹ When he sat on the throne, he used the classic expression "(I, Telipinu) when I sat on my father's throne".⁴² However, his father's identity is not known. Scholars have reached different conclusions regarding whether Telipinu was the son⁴³ or son-in-law⁴⁴ of Ammuna. Before Telipinu ascended to the throne, Huzziya was on the throne. Telipinu came to the throne by dethroning Huzziya. Just because Telipinu believed Huzziya wanted to kill him and his wife. In his edict, he tried to justify and legitimize his actions.

He stated that he did not kill the king he dethroned, but exiled him. The relevant part of the text is as follows:⁴⁵

11 *ma-a-nu-uš-kán* ^m*Hu-uz-zi-ya-aš ku-en-ta nu ut-tar iš-du-wa-*
a-ti

12 *nu-uš* ^m*Te-li-pi-nu-uš ar-ḫa pár-aḫ-ta*

---

13 V Š[E]Š ^{MEŠ} -ŠU *nu-uš-ma-aš* ^ÉMEŠ *tág-ga-aš-ta pa-a-an-du-*
wa-az a-ša-an-du

⁴¹ Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Ankara 2018, p. 444.

⁴² CTH 19 KBo 3.1 ii 16'. Hoffman, *Der Erlaß Telipinu*, pp. 28-29.

⁴³ Kaspar K. Riemschneider, "Die Thronfolgeordnung im althethitischen Reich," *Beiträge zur sozialen Struktur des Alten Vorderasien*, ed. Horst Klengel, Berlin, Boston, (1971) pp. 93–95; Oliver Gurney, "Anatolia c. 1600–1380 B.C.," I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (eds), *The Cambridge Ancient History Vol. 2 Part II*: 1973, pp. 663–664; Dietrich Sürenhagen, "Verwandtschaftsbeziehungen und Erbrecht im althethitischen Königshaus vor Telipinu – ein erneuter Erklärungsversuch", *AoF*, 25 (1) (1998), pp. 76, 90-91; Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*. New York 2005: pp.103, 417–418, note 35; Andrew Knapp, *Royal Apotheosis in the Ancient Near East*, Atlanta 2015, pp. 103-104

⁴⁴ Albrecht Goetze, "On the Chronology of the Second Millennium BC." *JCS*, 11 (2) (1957), pp. 56–57; Harry A. Hoffner, "Propaganda and Political Justification in Hittite Historiography", Hans Goedicke, J. J. M. Roberts (Eds.), *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*. Baltimore 1975, pp. 51–53; Gary Beckman, "Inheritance and Royal Succession among the Hittites" G. Beckman- H. Hoffner (Eds.), *Kaniššumar: A Tribute to Hans G. Güterbock on His Seventy-Fifth Birthday*. Chicago 1986, p. 22; David Atkins, "An Alternative Principle of Succession in the Hittite Monarchy," K. Jones-Bley et al. (eds.), *Proceedings of the Eleventh Annual UCLA Indo-European Conference*, Washington, D.C. (2000) p. 160; Ian Miladjev, *N.A.B.U.* 2016/1, p. 23; Esma Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*, Ankara 2017, p. 42.

⁴⁵ CTH 19 KBo 3.1 ii 11-15; Hoffman *ibid.* pp. 26-29.

14 *nu-wa-[z]a az-zi-ik-kán-du ak-ku-uš-kán-du i-da-a-lu-ma-aš-
ma-aš-kán li-e*

15 *tág-ga-na-aš nu tar-ši-ki-mi a-pí-e-wa-mu i-da-lu i-e-er ú-ga-
wa-ru-uš HUL- lu [Ú-UL i-ya-mi]*

11 When Huzziya wanted to kill them,
12 the matter came to light and Telipinu chased them away.

13 He (Huzziya) [had] five brot[he]rs. (Telipinu) distributed
houses to them (and said): “Let them go! Let them be (at there)!

14 Let them eat and drink! But let no one (evil) attempt them!

15 And he said: “They have mistreated me. I will not [treat]
them badly.”

However, it is understood that the bloody process did not end with this exile. Learning that Huzziya and his brothers were killed in exile, Telipinu claimed that he was not aware of this situation and did not want to apply the death penalty sentenced by the *panku* assembly to the people named Tanuwa, Tahirwaili and Tarušu, who were responsible for the incident.⁴⁶

29 *[ku-wa-a]t-wa-ri ak-kán-zi nu-wa-ru-uš IGI^{HI.A}-wa mu-un-
na-an-zi nu-uš LUGAL-uš kar-š[a-uš]*

30 *[^{LÚ.M}]EŠ APIN.LAL i-ya-nu-un GIŠ^{TUKUL}HI.A-uš-šu-uš-ta
ZAG.UDU.za da-ah-hu-un nu-uš-ma-aš maš-du[-uš?] pí-ih-hu-un*

29 Wh[y] do they die? They will hide (their) eyes concerning
them! I, the King, made them into tru[e]

30 farmers: I have taken their weapons from the shoulder and
have given them a yok[e(?)].

Telipinu reported that he only took the weapons of those three people to humiliate them. But the bloody process had not ended yet. According to Telipinu edict, Queen Ištapariya and prince Ammuna were killed.⁴⁷

Afterwards, the king sought to end this troubling situation by determining the rules of enthronement. According to the that rule, if

⁴⁶ CTH 19 KBo 3.1 ii 26-28; Hoffman *Der Erlaß Telipinu*, pp.30-31.

⁴⁷ CTH 19 KBo 3.1 ii 31-32; Hoffman *ibid.* pp.30-31.

there is no first-degree prince, the husband of the princess is legitimized as heir. It can be inferred that Telipinu made this amendment to enthrone Alluwamna, who was thought to be his son-in-law, since he had no viable heir.

The events that took place after Telipinu's death are not clearly known. In the text of KUB 26.77, the exile Alluwamna and his wife, who was expected to ascend to the throne, is mentioned:⁴⁸

10]ta šu-ma-ša^m Al-lu-wa-am-na^{MUNUS} Ha-ra-[ap-ši-ki
 11]x QA-DU DUMU^{MEŠ}-KU-NU ar-ha šu-e-[nu-un
 12]x A-NA^{URU} Ma-al-li-ta-aš-ku-ri
 13 ma-ni-a-a]h-hi-iš pa-a-an-tu-wa-ri a-pi-a a-š[a-an-du

10] you Alluwamna and Harap[šiki
 11] with your sons [I have] banished you
 12] to Malitaškur.
 13 he comman]ded. "Let them go (and) be there

There have been different interpretations for the period after Telipinu, with the inscription "Tabarna Tahurwaili the Great King" found on the seal- impression discovered in Boğazkale in 1969. According to the view that the Tahurwaili mentioned in the seal impression is the same Tahurwaili in the Telipinu Edict, Tahurwaili took the throne by exiling Alluwamna and Harapšeki, but after some time passed, Alluwamna retook the throne and became king.⁴⁹ Bin-Nun claimed that Huzziya, Telipinu and Tahurwaili were three successive kings and belonged to the same generation.⁵⁰ The text of KUB 26.77 must have been dictated by someone hostile to Tahurwaili, because the expression DUMU^{MUNUS}KAR.KID⁵¹ "son of a prostitute" was used for him.⁵²

⁴⁸ Bin-Nun, Who was Tahurwaili?, pp. 117-118.

⁴⁹ S. R. Bin-Nun, "Who was Tahurwaili, The Great King?" *Journal of Cuneiform Studies* 26/2, 1974: 112-120, Onofrio Carruba, "Tahurwaili von Hatti und die Hethitische Geschichte um 1500 chr." K. Bittel, Ph.H.J. Houwink ten Cate, E. Reiner (eds.) *Fs Güterbock*, Istanbul 1974, pp. 73-93; Ali Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar, Ankara 1982: 32.

⁵⁰ Bin- Nun ibid, p.120.

⁵¹ See. Turgut Yiğit, "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde^{MUNUS(.MEŠ)}KAR.KID", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19/30, 1997: 289-297.

⁵² KUB 26.77 i 18; Bin-Nun, Who was Tahurwaili?, pp. 117-118.

Conclusion

The frequent exile of royals in the Old Hittite Period reveals the internal turmoil in the early periods of the state. It is clear from the documents that such exiles were not limited to the Old Hittite Period and tawanannas or dethroned kings were exiled also during the imperial period, which led the diplomatic crises.

There were two different practices in the exile policy of the Hittites. The principles of the two practices, namely mass exiles and individual exiles of royalty, were quite distinctive. It is evident that those exiled en masse were used as slaves, and were not allowed to travel from where they were settled.

A remarkable point regarding these political exiles of the Hittite state is that those sent in exile were not left in complete deprivation. While these exiles were being recorded, the king, who was the owner of the record, made an effort to justify his actions. On the other hand, by providing various opportunities to those exiled and thought to have a certain political power, it was intended to allow them to live at a certain standard and, therefore, not return to Hattuša. It is also interesting to note that exiles were occasionally allowed to return the capital on condition that they showed good intention. Mostly, though, the opposite occurred. When a person perceived as a threat was exiled with his/her children, even his/her name was forbidden to be mentioned, and sometimes such people were killed in exile.

It can be concluded that the kings created these records to justify and legitimize themselves, and intimidate their rivals, simultaneously.

Bibliography

Albayrak, İrfan, "Eski Yakındoğu'nun Sürgün Politikasına Genel Bir Bakış", İ. Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*, Ankara 2020, pp. 1-14.

Alp, Sedat, "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Bellekten* 13, (1949) pp. 245-270.

Alparslan, Metin, *II. Muṣṣili ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

Alparslan Metin, "Geçmiş Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı/Recording the Past: Hittite Historiography", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites: An*

Anatolian Empire, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (Eds), İstanbul 2013, pp. 48-61.

Atkins, David, "An Alternative Principle of Succession in the Hittite Monarchy," K. Jones-Bley et al. (eds.), *Proceedings of the Eleventh Annual UCLA Indo-European Conference*, Washington, D.C. (2000) pp. 151-171

Beal, Richard H. "Studies in Hittite History", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 35, No. 1/2 (1983), pp. 115-126.

Beckman, Gary, "Inheritance and Royal Succession among the Hittites" G. Beckman- H. Hoffner (Eds.), *Kaniššuwar: A Tribute to Hans G. Güterbock on His Seventy-Fifth Birthday*. Chicago 1986, pp. 13–31.

Beckman, Gary, "Bilingual Edict of Hattusili" in: *The Context of Scripture, Vol. II, Monumental Inscriptions from the Biblical World*, William W. Hallo and K. Lawson Younger (eds), Leiden- Boston 2003, p. 79-81

Bin-Nun Shoshana R., "Who was Tahirwaili, The Great King?" *Journal of Cuneiform Studies* 26/2, (1974), pp. 112-120.

Bin-Nun Shoshana R., *The Tawananna in the Hittite Kingdom, (TH 5)* Heidelberg, 1975.

Bryce, Trevor "Hattusili and the Problems of the Royal Succession in the Hittite Kingdom," *Anatolian Studies* 31 (1981), pp. 9-17.

Bryce, Trevor, *Life and Society in the Hittite World*, New York 2002.

Bryce, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, New York 2005.

Carruba, Onofrio, "Tahirwaili von Hatti und die Hethitische Geschichte um 1500 chr.," K. Bittel, Ph.H.J. Houwink ten Cate, E. Reiner (eds.) *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday*, İstanbul 1974, pp. 73-93.

Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygurliklari Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar, Ankara 1982, pp. 18-120.

Drotbohm, Heike, and Ines Hasselberg, "Deportation, Crisis, and Social Change", in Cecilia Menjivar, Marie Ruiz, and Immanuel Ness (eds), *The Oxford Handbook of Migration Crises*, Oxford Handbooks 2019, pp. 571–586.

Friedrich, Johannes, *Hethitische Elementarbuch*, Heidelberg 1967.

Goetze, Albrecht, *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig 1933.

Goetze, Albrecht. "On the Chronology of the Second Millennium BC." *Journal of Cuneiform Studies*, 11 (2), (1957) pp. 53–61.

Gurney, Oliver, "Anatolia c. 1600–1380 B.C.," I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (eds), *The Cambridge Ancient History Vol. 2 Part II: The Middle East and the Aegean Region, c 1380-1000 BC*, Cambridge University Press 1973, pp. 659-585.

Hoffman, I. *Der Erlaß Telipinu*, (Texte der Hethiter 11), Heidelberg 1984.

Hoffner, Harry A., "Propaganda and Political Justification in Hittite Historiography", Hans Goedicke, J. J. M. Roberts (Eds.), *Unity and Diversity:*

Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East. Baltimore 1975, pp. 49–62.

van den Hout, Theo P. J. , “Biography And Autobiography The Proclamation of Telipinu, *Context of Scripture I*, W.W: Hallo- K. L. Younger, (eds), Leiden: E.J. Brill, 1997, pp.194-198.

İmparati, Fiorello, *Hitit Yasaları* [Le leggi ittite], Ankara 1992.

Knapp, Andrew, *Royal Apologetic in the Ancient Near East*, Atlanta 2015.

Koç, İlker, “Eski Hitit Kralı Telipinu, Dönemi ve Fermanı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Karefad* 10/1 (2022), pp. 83-98.

Liverani, Mario, *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*, London 2004.

Martino, Stefano de, “Alcune osservazioni su KBo III 27”, *Altorientalische Forschungen* 18/1 (1991), pp. 54-66.

Martino Stefano de - Fiorello İmparati, “Sifting Through Edicts and Proclamations of the Hittite Kings”, Sedat Alp, Aygül Süel (Eds), *Acts of III rd International Congress of Hittology*, Ankara (1998), pp.391-400

Mladjov, Ian , “Ammuna, Huzziya, and Telipinu reconsidered”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2016/1 (2016) pp. 21-24.

Ökse, A. Tuba, “Eski İnsanın Duygularının Arkeolojik Verilere Ve Yazılı Belgelere Yansıması”, *TÜBA-AR* 29 (2021), pp. 153-176.

Reyhan, Esmâ “Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım” *Akademik Bakış* 2/4 (2009), pp. 157-174.

Reyhan, Esmâ, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*, Ankara 2017.

Riemschneider, Kaspar K. "Die Thronfolgeordnung im althethitischen Reich," *Beiträge zur sozialen Struktur des Alten Vorderasien*, ed. Horst Klengel, Berlin, Boston, (1971) pp. 79-102.

Sevinç, Fatma “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (2008), pp.11-32.

Sir Gavaz, Özlem, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 23/ 83, Ankara (2012), pp. 93-106.

Sommer, Ferdinand – Adam Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II)*, Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1938.

Sürenhagen, Dietrich, “Verwandtschaftsbeziehungen und Erbrecht im althethitischen Königshaus vor Telipinu – ein erneuter Erklärungsversuch”, *AoF*, 25 (1) (1998), pp. 75–94

Timur, Kemal “Bilinmez Diyarın Garîb Misafiri: Sürgün ve Bireye Etkisi”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi* 7 (2017), pp. 26-34.

Tiro, Ali Osman, “Hititlerde Nüfus Aktarımı ve NAM.RA’lar Konusu”, İ. Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu’da Sürgünler*, Ankara 2020, pp. 105-128.

Weeden, Mark, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship (StBoT 54)* Wiesbaden 2011.

Westbrook, Raymond , “Personal Exile in the Ancient Near East”, *Journal of the American Oriental Society* Vol. 128, No. 2 (2008), pp. 317-323

Ünal, Ahmet, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi, Kitap 1 Eski Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (MÖ 60.000-1180)*, Ankara 2018.

Ünal, Ahmet *Hitit Başkenti Hattuša’da Otuz Bin Koyunlu, On Bin Boğalı ve Bol İçkili Büyük Şölen, Eski Anadolu’nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Ankara 2019.

Yiğit, Turgut, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde ^{MUNUS(MEŞ)}KAR.KID”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19/30 (1997), pp. 289-297.

Yiğit, Turgut, “Hitit Krallığı'nın Kuruluş Dönemindeki İç Olayların Sırası”, *Archivum Anatolicum* 6/2, (2003), pp. 143-154.

Yiğit, Turgut, “Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), pp. 1-8.

Araştırma Makalesi

Çanakkale’de Kredi Kayıtları: Kurumlar-Şahıslar-İşlemler (H. 1284-1285/M. 1868-1869)

Muhammet Furkan Mestan* – Kadir Arslanboğa**

(ORCID: 0000-0002-0317-7528 – 0000-0002-0264-4796)

Makale Gönderim Tarihi

19.01.2023

Makale Kabul Tarihi

25.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Mestan, M.F.-Arslanboğa, K., “Çanakkale’de Kredi Kayıtları: Kurumlar-Şahıslar-İşlemler (H. 1284-1285/M. 1868-1869)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 693-724.

APA: Mestan, M.F.-Arslanboğa, K. (2023). Çanakkale’de Kredi Kayıtları: Kurumlar-Şahıslar-İşlemler (H. 1284-1285/M. 1868-1869). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 693-724.

Öz

Osmanlı Devleti’nde günümüzde kamu tarafından gerçekleştirilen eğitim, sağlık, bayındırlık, din ve benzeri hizmetler vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Söz konusu hizmetlerin icra edilebilmesi amacıyla da gayrimenkul ve menkul varlıklar kişiye ait özel mülkiyetten çıkartılarak vakıf kurumu altında tüzel kişilik vasfını kazanmıştır. Sermayesi menkul varlıklara dayanan vakıflar para vakfı olarak isimlendirilmiştir. Para vakıflarında vakfedilen nakit para belirli bir nema oranıyla çeşitli usullerle işletilip elde edilen gelir kamu hizmetlerine sarf edilmiştir. Para vakfına konu olan nakit sermaye kredi mekanizması içerisinde işlettilererek hem gelir elde edilmiş hem

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Politikası Anabilim Dalı, Türkiye, mestan206@gmail.com.

MA Candidate, Çanakkale Onsekiz Mart University, Institute of Graduate Education, Main Discipline of Economic Policy, Republic of Türkiye.

** Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye, karslanboga@comu.edu.tr.

Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, Republic of Türkiye.

de finansman ihtiyacı olan toplumun her kesiminden kişilerin nakit ihtiyaçları karşılanmıştır. Buna ilaveten elde edilen gelir de yine toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönlendirilmiştir.

Vakıfların kuruluşu mahkemede kadı huzurunda gerçekleştirilmekte ve vakfın vakfiyesi şer'îyye sicillerine kaydedilmekteydi. Bununla birlikte kredi işlemleri de resmi bir süreç içerisinde gerçekleştirilerek yine şer'îyye sicillerine kaydedilmiştir. Söz konusu kayıtlardan yararlanarak hazırlanan bu çalışmada; 1868-1869 yılları arasında Çanakkale şer'îyye sicil defterlerinden 1125 numaralı deftere yansıyan; 112 adeti para vakıflarına, 19 adeti de şahıslara ait olmak üzere toplamda 131 kayıt ele alınmıştır. Defterdeki kayıtlarda toplamda 204 kredi işlemi muâmele-i şer'îyye usulüyle yapılmıştır. Bu kayıtlar ışığında 19. yüzyılın ikinci yarısında Çanakkale'de kredi piyasasının yaklaşık olarak 1 yıllık kredi raporu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Vakıf, Para Vakıfları, Çanakkale, Kredi.

Credit Records in Çanakkale: Institutions-People-Operations (H.E 1284-1285/A.D 1868-1869)

Abstract

In the Ottoman Empire, education, health, public works, religion, and similar services provided by the state today were carried out through endowments. In order to perform the aforementioned services, real estate and movable assets were converted into the qualifications of a legal entity under the endowment institution by removing them from the private property of the person. Foundations whose capital is based on movable assets are called cash waqf. The cash donated in cash waqfs was operated with a certain rate of interest, and the income obtained was spent on public services. By operating the cash foundation subject to the money foundation within the credit mechanism, both the income and cash needs of people from all segments of society in need of financing were met. Furthermore, the income generated is used to meet the needs of society.

The waqfs were being established in court in the presence of the qadi and recorded in the court records (the "Endowment Charter"). In addition, credit transactions were being carried out in a formal process and were being recorded in court records. Between 1868 and 1869, 131 records were handled in this study using these records, 112 of which belonged to cash waqfs and 19 to individuals. These records are in the 1125-numbered ledger from the Çanakkale court records. In total, 204 credit transactions were recorded in the ledger. In loan transactions, transactions were made using the method of

mu’amale-i şer’iyye. According to these records, in the second half of the nineteenth century, approximately one year’s worth of credit history for the credit market was presented in Çanakkale.

Keywords: Ottoman State, Endowment, Cash Waqfs, Çanakkale, Credit.

Giriş

Vakıf kelimesi, Arapça “vakf” kelimesinden doğmuş ve “durdurmak, alıkoymak” anlamlarına gelmektedir¹. Bir malın veya mülkün süresiz olarak kamunun menfaatine tahsis edilmesi manasında kullanılmaktadır². İslamiyet, vakfın teşvik edilmesinde önemli rol oynamıştır. Dinin gerektirmiş olduğu toplum içerisindeki yardımlaşma ve hayır faaliyetlerine dair ahlaki temeller, ahiretteki mükafatlara yönelik öğütler müminleri vakıf müesseseleri kurmaya özendiren etkenler olmuştur. Osmanlı Devleti’nde de vakıf sistemi gelişerek toplumun temel kurumlarından biri olmuştur³.

Vakıflar tarafından inşa edilen ve vakıf gelirleriyle faaliyetlerinin devamı sağlanan cami, medrese ve tekke gibi din ve eğitim hizmetleri; yol, köprü, kaldırım ve su yolları gibi belediyeçilik ve altyapı hizmetleri; imarethane ve aşevi gibi fakirlere yardım ve bedesten, han ve çarşı gibi ticari mekân hizmetleri yürütülebilmiştir. Vakıf sistemi yoluyla inşa edilen ve faaliyete geçirilen birçok eser geçmişten günümüze miras olarak kalabilmiştir⁴.

Toplumun herhangi bir ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla gayrimenkuller ve çeşitli alet edevat ve gereçler vakfa konu olabiliyordu. Bununla birlikte menkul varlıklar da vakfa konu olmuştur. Para vakıflarında vakfın mal varlığı nakit paradan oluşmakta vakfedilen bu nakit paralar (nuküd-ı mevküfe) belirli nema oranlarıyla işletilerek, elde

¹ Hacı Mehmed Günay, “Vakıf”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul, 2012, s.475.

² Yaşar Semiz, “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıfları”, *Selçuk Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19(1), (2016), s.91.

³ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara, 2003, s.51.

⁴ Cem Korkut-Mehmet Bulut, “XV. Ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması”, *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), (2017), s.169.

edilen gelir diğer vakıf türlerinde olduğu gibi hayır işlerine sarf ediliyordu. Ancak, Osmanlı vakıf sisteminde menkul vakıfları oluşturan para vakıfları (evkâfu'n-nuküd) üzerine çok tartışmalar yapılmıştır⁵. Para vakıflarında nakit paranın belirli bir nema (kâr-fâiz) oranıyla çalışması dönemin fikhî tartışmalarına neden olmuştur. Çivizâde Mehmed Muhyiddin Efendi ve onun içtihatlarını benimseyen İmam Birgivi Mehmed Efendi para vakıflarının caiz olmadığı yönünde fetva vermişlerdir⁶. Şeyhülislam Ebussuud Efendi ise Hanefi fıkıhçılarından İmam Züfer'in görüşlerine dayanarak para vakıflarının caiz olduğu yönünde fetva vermiştir. Para vakıflarının caiz olduğu görüşünü savunan bir başka kişi de İbn-i Kemal'dir; hatta bu usule “muâmele-i şer'îyye” değil de “hile-i şer'îyyedir, tanrıyı aldatmaktır” diyen bir kimseye tecdid-i iman (imanını yenilemesi) lazım gelir demiştir⁷.

Ebussuud Efendi ve para vakıflarına cevaz veren diğer alimler, bu tür vakıfların toplumsal yaşam içerisinde sosyal ve ekonomik ihtiyaçların karşılanmasındaki faydalarını göz önünde bulundurmışlardır. Ebussuud Efendi'nin para vakıflarına cevaz vermesi, para vakıflarının yaygınlaşmasındaki en önemli etken olmuştur⁸. Bu fetva ile de para vakıfları hukuki meşruiyetini kazanmıştır. Hukuki açıdan meşruiyetini kazanan para vakıfları hem vakıf sistemi içerisinde yerini almış hem de belirli meslek grupları ya da zümreler arasında sosyal yardımlaşma, sigortacılık gibi günümüzde kullanılan finansal kurumlara zemin hazırlamıştır⁹. Osmanlı Devleti'nde %10-15'in üzerine çıkmayan nema haddi meşru kabul edilmiş ve mahkemelerde bu nema haddi düzeyinde yapılan borç sözleşmeleri tescil edilmiştir¹⁰.

⁵ Süleyman Kaya, “Para Vakıfları Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), (2003), s.189.

⁶ Yakup Ahabab, “Kalkandelen Para Vakıfları”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*,3(5), (2017), s.53.

⁷ Cihan Osmanoğlu, “Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde Para Vakıflarının Hukuki Yönü”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1: 2 (2010),s.285.

⁸ Ahabab, a.g.m., s.53.

⁹ Tahsin Özcan, “Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları”, *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler I, ed. Zekeriya Kurşun ve dğr., İstanbul 2004, s.60.

¹⁰ Ö. Lütfi Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Târihli*, İstanbul, 1970, s.34.

Para vakıflarının işletilme usulleri hususunda murabaha, istiğlal, istirbah, karz, mudarebe ve bida’ a gibi ifadelerin kullanılmasındaki amaç vakfedilen nakit paranın nasıl işletileceğinin belirtilmesidir. Bunlara ek olarak ve en yaygın kullanılan yöntem muâmele-i şer’iyye (bey’u’l-iyne) usulü olmuştur. Muâmele-i şer’iyye usulü ile vakfın nakit parası dönemin şartları gözetilerek genellikle yıllık %10 ile %15 arası nema oranıyla işletilmiştir. Vade süresi ise 1-3 yıl arasında değişmektedir. Bu usulde para vakıfları, ipotek ve kefil (arazi, meyve bahçesi, dükkân, menkul değer, kişi vs.) beyan edilmesi şartıyla istenilen miktarda parayı, borç olarak vade sonunda ödeme yöntemiyle vermektedirler. Bu borca ek olarak vakfa ait herhangi bir mal (fetva kitapları, kehribar çubuk, düstur kitapları vs.) alınan borcun yıllık nema oranı kadar bir fiyata borçluya satılmaktadır. Vakıf burada kişiye verilen borç üzerinden bir gelir elde etmemekte; ona satılan diğer mal üzerinden kazanç sağlamaktadır. Sonrasında borçlu bu malı vakfa hibe etmektedir¹¹.

Osmanlı Devleti’nde kurulan ilk para vakfı 1423 yılında Yağcı Hacı Muslihiddin tarafından Edirne Ağaçaşpazarı’ndaki bazı dükkânları ve 10.000 akçeyi vakfetmesiyle kurulmuştur; vakfın bu gelirleriyle Kilise Camii’nde günlük Kur’ân okuyacak 3 kişiye 1’er akçe verilmiştir. Vakıf 10.000 akçeyi %10 nema oranı ile işletmiştir¹².

Para vakıflarının amacının işletmelere ve kişilere sermaye dağıtımı olduğu düşünülmektedir. Fakat para vakıflarının amacı vakfedilen sermayenin işletilip; vakfın kurucusunun belirlediği hizmetlere sarf edilmesini sağlamaktır. Bu gerçekleştirilirken de toplumun finansman kaynağı olan kredi ihtiyaçlarını İslam hukukuna uygun bir şekilde karşılamışlardır. Böylelikle toplumun ve ekonominin nakit talebi vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır¹³.

Para vakıflarının %10 ile %15 arasında düşük nema oranıyla para işletmesi, Osmanlı toplumu içerisinde yüksek faiz (%50-%100) oranlarıyla kredi vererek zengin olan ribahorların, halk üzerindeki

¹¹ Osmanoğlu, a.g.m., s.285.

¹² Jon E. Mandaville, “Usurious Piety: Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 10(3), (1979), s.290.

¹³ Cafer Çiftçi, “18.Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(36), (2004), s.81.

olumsuz etkilerinden korunmasını sağlamıştır. Hatta vakfedilen nakit paranın artması, faiz haddinin düşmesine de neden olmuştur¹⁴.

16. ve 18. yüzyıllar arasında vakıfların sermayeleri değişiklik göstermeye başlamıştır. Bunun nedeni; vakfa konu olan gayrimenkullerin yıllar geçmesiyle tamirata muhtaç olması, vakıflar üzerinde büyük bir gider kalemi olmaya başlamasıdır. Bu sebeple 16. yüzyıldan itibaren asl-ı malı nakit para olan vakıfların sayısı artmaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı ekonomisinin de kötüye gitmesi, toplumun nakit ve kredi ihtiyacını vakıflardan gidermeye yönlendirmiştir. Böylece vakıfların ekonomik hayata katkısı, sosyal hayata olan katkısından daha fazla olmaya başlamıştır¹⁵.

Osmanlı Devleti'nde mahalle ve köylerde avarız vergisini ödemek halka büyük bir yük teşkil ediyordu. Devlet, savaş harcamaları gibi yüksek meblağlar gerektiren masraflarını avarız vergisi ile finanse ediyordu. Bundan dolayı halk avarız vergisini ödemek amacıyla birçok para vakfı kurmuş ve bu konuda dayanışma örneği göstermişlerdir. Hatta bu uygulamalar ile Osmanlı Devleti'nin sürdürülebilir bir maliye sistemi kurmasına destekçi olmuşlardır¹⁶.

Para vakıfları aynı zamanda dönemin girişimcilerine İslâmî usullere uygun olarak kredi ve finansman desteği sağlaması nedeniyle dönemin ekonomik ve finansal yapısında önemli rol oynamıştır. Avrupa'da banka, borsa, anonim şirket gibi modern finansal kuruluşların ortaya çıktığı dönemde, Osmanlı Devleti'nin kendine özgü kurumu olan para vakıfları sayesinde modern finansal kuruluşların gerekliliği olan; yüksek kâr etme isteğinden, maddi varlık elde etme azminden ve sömürgecilik faaliyetlerinden Osmanlı halkının korunmasını sağlamıştır¹⁷.

Makalede Çanakkale'ye ait 1125 numaralı Şer'iyye Sicil Defteri'nde yer alan kredi işlemleri ele alınmıştır¹⁸. Sicil defteri Hicri 21 Zilkade

¹⁴ Yediyıldız, *a.g.e.*, s.144.

¹⁵ Çiftçi, *a.g.m.*, s.84.

¹⁶ Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi* 42,(2014), s.17.

¹⁷ Korkut-Bulut, *a.g.m.*, s.170.

¹⁸ BOA.MŞS.ŞSC.d.1125: Buket M. Boyraz, *1125 No'lu Çanakkale Şeri'yye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Sosyoekonomik Yapısında Etkilerinin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2020.

1284/Miladi 15 Mart 1868 ile Hicri 19 Zilhicce 1285/Miladi 2 Nisan 1869 tarihleri arasında kadiya intikal eden dava kayıtlarını kapsamaktadır. Bu süre zarfında mahkemeye kredi işlemleriyle alakalı 131 kredi kaydı yansımıştır. Kayıtlar; vakıf kurumları, şahıslar, kefil, cinsiyet, millet, mahalleler, vade, meslek, rehinler, kredi talepleri ve getiri karşılığı alınan mallar başlıkları altında analiz edilerek ayrıştırılmıştır. Böylelikle bir yıllık süre zarfında; incelenen şer’iyye defterine yansıyan kayıtlara göre, Çanakkale il merkezinin ve çevre köylerinin kredi raporu ortaya konulmuştur.

Çanakkale’de Para Vakıfları, Şahıslar ve Kredi İşlemleri

1844-1846 yılları arasında düzenlenen Çanakkale Temettuât Defteri’ne göre; Cami-i Kebir Mahallesi’nde 275 hane, Yalı Mahallesi’nde 121 hane, Çınarlık Mahallesi’nde 48 hane, Arslanca Mahallesi’nde 84 hane, Kıbtıyân Mahallesi’nde 39 hane, Rumiyan Mahallesi’nde 312 hane, Yahudiyan Mahallesi’nde 119 hane ve Ermeniyan Mahallesi’nde 158 hane olmak üzere toplamda Çanakkale merkez mahallerine kayıtlı 1.156 hane mevcuttur. Çanakkale’nin liman ve ticaret şehri olması nedeniyle, merkez mahallelerde ikamet eden Gayrimüslim hane sayısı, Müslüman hane sayısından daha fazladır. Merkez mahallelerde yer alan hanelerin %46’sı geçimini ticaretten, %12’si ise sanayi iş kollarından sağlamaktadır. Kalan haneler ise; tarım, hayvancılık ve idari görevlerde hizmet sunarak gelir elde etmişlerdir. Bu verilere göre 19. yüzyıl Çanakkale merkezinde tarıma dayalı bir ekonominin arka planda kaldığı görülmektedir.

Çanakkale’de geçimini ticaret ile sağlayan kişiler; giyim, gıda, keyif verici madde, taşımacılık veya inşaat iş kolu mesleklerini icra etmişlerdir. Temettuât defterine göre bu yıllarda Çanakkale’de toplam 296 adet dükkân mevcuttur. Bu dükkânların 106 tanesi sanayi iş kolunda bulunan; toprak işlemeciliği, deri, dokuma, metalürji ve ağaç işlemeciliği alanlarında mesleklerini icra eden kişilere aittir. Tarımsal alanda ise bağcılık faaliyetleri çiftçiler için önemli bir gelir kaynağı olmuştur¹⁹.

¹⁹ E. Gizem Sarı, *5123 Numaralı Temettuât Defterine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Çanakkale Merkezinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2022, s.144.

Ticaret merkezi olan ve ekonomik canlılığa sahip Çanakkale’de yaşayan halkın borç ve nakit paraya ihtiyacı kaçınılmaz olmuştur. İl içerisinde bulunan para vakıfları ve şahıslar gerekli krediyi sağlayarak, ekonomik faaliyetlerin devamlılığını ve artmasını sağlamışlardır. Temettuat kayıtlarından 22 yıl sonra 1868-1869 yıllarına ait Çanakkale Şer’iyye Sicili kayıtlarına bakıldığında; 16 adet para vakfına ait kredi işlemleri yansımıştır. Bu vakıfların bazıları şehir merkezinde, bazıları ise köylerde hizmet vermektedir. Para vakıflarının yanı sıra, şahıslar da kredi hizmeti sağlayarak finansmanda aktif rol oynamışlardır. Çanakkale para vakıflarının ve şahısların, verdikleri borçların vadeleri 1-3 yıl arasında değişmektedir. Para vakıfları nakit paralarını genel olarak %15 nema oranı ile kullandırmalarına rağmen incelenen kayıtlarda nema oranı %12 ile %18 arasında değişmektedir. Bu oran 19. yüzyıl Osmanlı Devleti para vakıflarının genel nema oranıyla uyumludur²⁰. 185 kişi para vakıflarından, 19 kişi ise şahıslardan olmak üzere toplamda 204 kişi kredi almıştır. Çanakkale’nin ortalama 1 yıllık süredeki toplam kredi anaparası 324.514 kuruştur²¹. Anaparaya toplam getiri miktarı da dahil edildiğinde finansman hacmi 407.709 kuruştur²².

Tablo 1. Para Vakıflarının ve Şahısların Verdikleri Borçlar ve Nema/Faiz oranları 1868-1869 (Kuruş)

VAKIF	Borç Verilen Miktar	Getiri	Nema %	Sözleşme Sayısı	Kişi Sayısı
Cami-i Kebir Para Vakfı	128.032,50	47.140,00	14-18	39	39
Yalı Cami Para Vakfı	40.957,00	6.712,50	15-16	17	17
Karacaviran Karyesi Cami Para Vakfı	12.835,00	1.920,00	15	8	23
Hacı İbrahim Ağa Çeşmesi Para Vakfı	11.073,00	2.095,50	15	8	8
Kemal Karyesi Cami Para Vakfı	10.992,00	1.641,00	15	4	28

²⁰ Çiğdem Gürsoy-Mehtap Özdeğer, “Ebediyete Bağış: “Balat Şer’iyye Sicillerinde Para Vakfı Kayıtları (1555-1838)”, *Türk Tarih Kurumu BELLETEN*, 86(306), (2022), s.580.

²¹ Toplamı 324.514 kuruş 17 paradır.

²² Toplamı 407.708,50 kuruş 20 paradır.

Çınarlık Cami Para Vakfı	8.941,00	2.274,50	15	10	10
Hüseyin Ağa Mektebi Para Vakfı	7.219,00	1.157,50	15	5	5
Arslanca Cami Para Vakfı	7.151,00	1.027,00	15	8	8
Kalabaklı Karyesi Cami Para Vakfı	4.005,00	596,50	14-15	1	14
Molla Yakub Cami Para Vakfı	3.900,00	885,00	15	2	2
Ortaca Karyesi Cami Para Vakfı	3.279,50	486,50	15	1	13
Arif Çeşmesi Para Vakfı	3.000,00	1.350,00	15	1	1
Sarıcaali Cami Para Vakfı	2.362,50	279,50	0-15	2	6
Yalı Cami Sıcak Su Vakfı	1.848,00	235,00	15	4	4
Aşıklar Karyesi Cami Para Vakfı	1.037,50	155,50	15	1	5
Kos Karyesi Cami Para Vakfı	200	30,00	15	2	2
Şahıslar	77.681,00	15.209,00	12-15	19	19
Toplam	324.514,00	83.195,00		132	204

Çanakkale’de yer alan 16 para vakfı toplamda 246.833 kuruş kredi vermiştir. Vakıflar, verdikleri meblağdan toplamda %27 oranında gelir elde etmişlerdir. Verilen borç paraların yıllık nema oranı %14-18 aralığında iken vakıfların gelirinin %27 oranında olmasının nedeni; verilen borç paralar 1-3 yıl vade aralığında verilmesidir. Para vakıflarının borç verme karşılığında elde ettiği toplam nema geliri 67.986 kuruştur. Bir yıl içerisinde vakıf başına düşen kredi arzı ise 15.427 kuruştur.

İncelenen kayıtlar içerisinde istisnai olarak yıllık %15 nema oranından daha yüksek oranlarda borç verildiğine rastlanılmıştır. Nalbant Mehmed Emin ibn-i Halil’in Cami-i Kebir Para Vakfı’ndan aldığı 227,5 kuruş için %17,9 nema oranıyla 2 yıl vade sonunda ödeyeceği toplam meblağ 309 kuruştur²³. Çiftçi Abdi Çavuş ibn-i Mehmed’in Arslanca Cami Para Vakfı’ndan 8 ay vadeli olarak aldığı 1.369 kuruş için uygulanan nema oranı %15,1²⁴ iken aynı yıl içinde Yalı Cami Para

²³ Çanakkale Şer’iyye Sicilleri (Bundan sonra ÇŞS şeklinde gösterilecektir) 1125, 13B.

²⁴ ÇŞS 1125, 43B-44A.

Vakfı'ndan aldığı 1 yıl vadeli olarak 415 kuruş için %16,3 nema oranı uygulanmıştır²⁵. Kredi işlemlerine ait 113 sözleşmenin 1'inde getiri olmadan borç verilmiştir. Bu kayıta Sarıcaali Karyesinde ikamet eden Gülaş Ali'nin Sarıcaali Cami Para Vakfı'ndan bir yıl vade ile aldığı 494,5 kuruş için vakıf nema işletmemiştir. Gülaş Ali, aldığı borca karşılık kefil olarak kişi beyan etmiştir²⁶.

1125 numaralı Çanakkale şer'iyye sicil defterine göre 204 kişi kredi almıştır. Fakat bu 204 kredi işlemi 132 sözleşmeyle yapılmıştır. Bunun sebebi köylerde yapılan kredi sözleşmelerinde, birden fazla kişinin işlemi tek bir sözleşme halinde düzenlenmiştir. Merkezde yer alan para vakıflarında ve şahıslar arası kredi işlemlerinde böyle bir durum söz konusu değildir, her kredi işlemi ayrı bir sözleşme olarak düzenlenmiştir. Kayıtlarda 113 adet vakıflara ait kredi sözleşmesi, 19 adet de şahıslara ait kredi sözleşmesi olmakla birlikte toplamda 132 kayıt bulunmaktadır. Vakıfların yaptığı toplam işlem sayısı 185, şahısların ise 19'dur. Kalabalık Karyesi Cami Para Vakfı'ndan tek sözleşme üzerinden 14 kişiye kredi verilmiştir. Bu vakıf tek seferde en çok kişiye kredi veren vakıf olmuştur. Yine Kemal Karyesi Cami Para Vakfı, Ortaca Karyesi Cami Para Vakfı, Sarıcaali Cami Para Vakfı ve Aşıklar Karyesi Cami Para Vakfı kredi sözleşmelerinde birden fazla kişinin kredi işlemleri yer almaktadır.

Vakıflardan kredi alan kişilerden 39'u Cami-i Kebir Para Vakfı'ndan borç almıştır, bu rakam toplam kişi sayısının %19,12'sini oluşturmaktadır. Sonrasında sırasıyla 28 kişiyle Kemal Karyesi Cami Para Vakfı, 23 kişiyle Karacaviran Karyesi Cami Para Vakfı, 17 kişiyle Yalı Cami Para Vakfı, 14 kişiyle Kalabalık Karyesi Cami Para Vakfı ve 10 kişiyle Çınarlık Cami Para Vakfı gelmektedir. Yalı Cami Para Vakfı'ndan daha az kişi borç almasına rağmen, vakfın merkezde yer alması nedeniyle kredi meblağı daha yüksektir.

Sicil defterinde 1868-1869 yılları arasındaki kayıtlarda Cami-i Kebir Para Vakfı 128.032,5 kuruş anapara ve 47.140 kuruş getiri ile toplam kredinin %39,45'ine sahiptir. Toplam verdiği anaparanın %36,8 oranında gelir elde etmiştir. Vakfın sağladığı en yüksek kredi meblağı 3 yıl vadeyle

²⁵ ÇŞS 1125, 46A.

²⁶ ÇŞS 1125,28A.

İdare-i Liva Meclis Azası Hacı Mahmut Ağa ibn-i Mehmet’e vermiş olduğu 50.000 kuruştur²⁷.

Yalı Cami Para Vakfı, 40.957 kuruş kredi dağıtmış ve 6.712,5 kuruş getiri elde etmiştir. Vakıf, toplam kredinin %12,62’sine sahiptir. Tek seferde bir kişiye verdiği en yüksek meblağ ise 6.930 kuruştur. Karacaviran Karyesi Cami Para Vakfı, 12.835 kuruş borç vererek 1.920 kuruş gelir elde etmiştir ve toplam kredinin %3,96’sına sahiptir. Hacı İbrahim Ağa Çeşmesi Para Vakfı 11.073 kuruş borç vererek 2.095,5 kuruş gelir elde etmiştir ve toplam kredinin %3,41’ine sahiptir. Kemal Karyesi Cami Para Vakfı, 10.992 kuruş borç vererek 1.641 kuruş gelir etmiştir ve toplam kredinin %3,39’una sahiptir. Çınarlık Cami Para Vakfı, 8.941 kuruş borç vererek 2.274,5 kuruş gelir elde etmiştir ve toplam kredinin %2,76’sına sahiptir. Hüseyin Ağa Mektebi Para Vakfı, 7.219 kuruş borç vererek 1.157,5 kuruş gelir elde etmiştir ve toplam kredinin %2,22’sine sahiptir. Geriye kalan; Arslanca Cami Para Vakfı, Kalabalıklı Karyesi Cami Para Vakfı, Molla Yakub Cami Para Vakfı, Ortaca Karyesi Cami Para Vakfı, Arif Çeşmesi Para Vakfı, Sarıcaali Cami Para Vakfı, Yalı Cami Sıcak Su Vakfı, Aşıklar Karyesi Cami Para Vakfı, Kos Karyesi Cami Para Vakfı ise diğer vakıflara göre daha az miktarda borç veren vakıflar olmuşlardır. Bu vakıflar toplamda 26.783,50 kuruş kredi vermiştir. Bu vakıflar verdikleri kredi karşılığında 669,50 kuruş getiri elde etmişlerdir. Toplam getiri içerisindeki oranı ise %0,4’dür. Verdiği meblağa oranla en çok gelir elde eden vakıf ise %45 oranıyla Arif Çeşmesi Para Vakfı’dır.

---

²⁷ ÇŞS 1125, 10A-B

Tablo 2. Şahıslar Arasında Yapılan Kredi İşlemleri 1868-1869 (Kuruş)

Borç Alan	Mahallesi (Borçlu)	Meblağ	Borç Veren	Vasisi	Baba Mesleği	Mahallesi (Alacaklı)	Vade	Nema %	Alınan	Toplam
Ali Ağa	Saraycık K.	1.497,00	Emine	İsmail Ağa	-	-	2	15,00	449,00	1.946,00
Ahmet Hazım	Cami-i Kebir	5.632,50	Mehmed Adil ve Hatice Sadriye	Hüseyin Efendi	Anneden miras	Cami-i Kebir	1	14,99	844,50	6.477,00
Delanbo	-	1.000,00	Mehmet Sıddık	Fatma Zehra	-	Yalı	1	12,00	120,00	1.120,00
Mustafa Efendi	Yalı M.	5.748,50	Hüseyin Hüsnü	Hafize Hatun	Asakir-i Şahane Tabur Katibi	Cami-i Kebir	3	15,00	2.586,00	8.334,50
Enanoşt	Rumiyan M.	3.805,50	Mehmet	Hafize Hatun	Çanakçı	Cami-i Kebir	1	11,98	456,00	4.261,50
Penayod	Rumiyan M.	12.000,00	Ebubekir Sıtkı	Fatma Zehra	Kasapbaşı Anneden	Yalı	1	12,00	1.440,00	13.440,00
Hasan Ağa	Kilidü'l-bahr	2.074,00	İsmail ve Hanife	İsmail Ağa	miras	Cami-i Kebir	1	15,00	311,00	2.385,00
Kigork	Ermeniyen M.	10.325,00	Ebubekir Sıtkı	Fatma Zehra	Kasapbaşı Anneden	Yalı	1	12,00	1.239,00	11.564,00
Mehmet Emin	Cami-i Kebir	2.355,00	İsmail	İsmail Ağa	miras	Arslanca	1	14,99	353,00	2.708,00
Mehmet Emin	Cami-i Kebir	1.481,00	Atiye	İsmail Ağa	Topçu Yüzbaşı	Cami-i Kebir	1	14,99	222,00	1.703,00
Emetullah Hatun	Yalı M.	2.000,00	Abdülkerim Ağa	Yok	-	Cami-i Kebir	1	12,50	250,00	2.250,00
Meryem Hatun	Türkmen K.	4.914,00	Ümmüşerife, Ayşe, Esmâ	İsmail Ağa	Anneden miras	Türkmen K.	2	15,00	1.474,00	6.388,00
Mustafa Nuri	Cami-i Kebir	5.520,50	Cafer Sıddık	Zeliha Hatun	-	Cami-i Kebir	3	15,00	2.484,00	8.004,50
Süleyman Efendi	Cami-i Kebir	1.690,00	Hasan ve Ayşe	Ali bin Horhome	Kalafat	Cami-i Kebir	1	11,98	202,50	1.892,50
Süleyman Efendi	Cami-i Kebir	2.496,00	Hasan ve Ayşe	Ali bin Horhome	Kalafat	Cami-i Kebir	1	11,94	298,00	2.794,00
Mehmet Rifat	Cami-i Kebir	3.000,00	Ebubekir Sıtkı	Fatma Zehra	Kasapbaşı	Yalı	1	12,00	360,00	3.360,00
Mehmet bin İsmail	Saraycık K.	639,00	İsmail	İsmail Ağa	-	Saraycık K.	1	14,95	95,50	734,50
Fatıma Hatun	Kos K.	1.994,00	Ali, Mustafa ve Ayşe	İsmail Ağa	Molla	Kos K.	2	14,99	598,00	2.592,00
Neslihan Hatun	Okçular K.	9.509,00	İbrahim	İsmail Ağa	-	Okçular K.	1	15,00	1426,50	10.936,00
Toplam		77.681,00							15.209,00	92.890,50

1868-1869 yıllarına ait Çanakkale şer’iyye sicil defterine yansıyan şahıslar arası 19 adet kredi kaydı mevcuttur. Bu kayıtların 18 tanesinde borç olarak verilen paranın sahibi, miras yoluyla kendilerine para kalmış küçük çocuklardır. Geriye kalan bir kayıt ise; borç veren kişinin çocuk olduğu veya borcun vasi aracılığıyla verildiği değil, bizzat şahıslar arasında muâmele-i şer’iyye ile yapılan kredi sözleşmesidir. Şahıslar arasında yapılan borç işlemlerinde toplamda 77.681 kuruş borç verilmiş ve 15.209 kuruş gelir elde edilmiştir. Toplam kredi içerisinde oranı %23,9’dur ve toplam getirinin ise %18,2’sine sahiptir. Verilen nakit paraların nema oranı %12 ile %15 arasında değişmektedir.

Ehliyet sahibi/reşit olmayan bu küçük çocuklar için mahkeme vasi tayin etmiştir. Çocuklar reşit olana kadar mirasa konu olan paralar muâmele-i şer’iyye usulüyle işletilip gelir elde edilmesi sağlanmıştır. Osmanlı halkı içerisinde başlarda ferdi olarak uygulanmaya başlayan mirasların işletilmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet kontrolü altında kurumsal kimlik kazanarak eytam sandıkları kurumu aracılığıyla gerçekleşmiştir²⁸. Böylelikle miras kalan paralar yastık altına konulmadan tekrar ekonomiye dahil edilmesi sağlanmıştır. Borç işlemi yapılırken vasiler çocuklar adına sözleşmeyi yapmışlardır. Kayıtların bazılarında vasiler çocukların anneleri veya babaları iken, bazılarında ise mahkeme tarafından atanan diğer kişilerdir. Tablo 2’de vasilerden İsmail Ağa, köylerde yetim ve öksüz kalanlarla birlikte toplam da 6 farklı aileden çocukların vasisi tayin edilmiştir. Cami-i Kebir mahallesinde oturan Ahmet Hazım, kendi evlatlarına annelerinden kalan mirastan borç almıştır. Çocuklarının vasisi olarak sözleşmeyi onaylayan kişi Hüseyin Efendi’dir. Meryem Hatun, Fatma Hatun ve Neslihan Hatun’un aldıkları borçlar ise; kendi evlatlarına babalarından kalan mirastandır, bu çocukların vasisi İsmail Ağa’dır. Gayrimüslimler de Müslüman çocukların miraslarından borç yoluyla faydalanmışlardır.

Miras kalan paralar içerisinde babalarının meslekleri dikkat çekmektedir. Merhum Kasapbaşı el-Hac İbrahim Ağa bin Abdullah’ın oğlu Ebubekir Sıtkı’nın vasisi annesi Fatma Zehra Hanım’dır. Fatma Zehra Hanım oğluna kalan mirastan 1 yılda 3 kişiye %12 nema ile kredi

²⁸ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, (2006), s.106.

vermiştir²⁹. Bu kredilerin toplamı 25.325 kuruştur. Verilen bu meblağ sayesinde bir yılda toplam 3.039 kuruş gelir elde edilmiştir. Asakir-i Şahane Tabur Kâtibi Mustafa Efendi ibn-i Abdülkadir'den oğullarına kalan mirastan vasileri Hafize Hatun 5.748,5 kuruş kredi vermiştir³⁰. Kredi %15 nema oranı ve 3 yıllık vade ile işlettilerle 2.586 kuruş gelir elde edilmiştir. Şahıslar içerisinde 4 kayıta toplamda 14.975,5 kuruş çocuklarına anneleri tarafından miras kalmıştır. Vasileri tarafından bu meblağ %15 nema ile işlettilerle 2.982,5 kuruş getiri elde edilmiştir.

Müftü Süleyman Efendi, Hasan ve Ayşe kardeşlere babaları Kalafat Mustafa bin Yusuf'tan kalan mirastan bir yılda iki sefer kredi almıştır³¹. Aldığı kredi miktarı toplam 4.186 kuruştur. Verilen bu meblağa karşılık olarak 500,5 kuruş nema ödemiştir. İsmail Ağa'nın vasi olduğu sözleşmelerde toplam 23.824 kuruş kredi verilmiştir. Çanakçı merhum Mahmut Usta ibn-i Ali'den oğlu Mehmet'e kalan mirastan vasisi annesi Hafize Hatun 3.805,5 kuruşu %11,98 ile işlettilerle ve 456 kuruş gelir elde etmiştir³².

Şahıslara ait 19 kredi sözleşmenin 4 tanesi kadınların aldığı borçlara aittir. Şahıs işlemlerinde kadınların aldığı kredi miktarı 18.417 kuruştur. Geriye kalan 59.264 kuruş ise erkelere aittir. Yapılan sözleşmelerin 4 tanesi de Gayrimüslim kişilerin aldığı kredilere aittir. Gayrimüslimlerin şahıslardan aldığı toplam kredi miktarı 27.130,5 kuruştur. Bu meblağ şahıslar arasında yapılan toplam kredinin %35'ini oluşturmaktadır. Verilen kredilerin 14 tanesi 1 yıl, 3 tanesi 2 yıl, 2 tanesi ise 3 yıl vade ile verilmiştir.

Para Vakıflarından Kredi Talebi

Şer'iyeye sicil defterindeki kayıtlara göre kredi talebi 4'e ayrılmıştır. Kredi talebinin %15,64'ü 0-999 kuruş aralığında, %40,49'u 1.000-5.000 kuruş aralığında, %17,36'sı 5.000-9.999 kuruş aralığında, kalan %26,51'i ise 10.000 kuruş ve üzeri miktarlarda talep edilmiştir.

²⁹ ÇŞS 1125, 35A-44B-53B.

³⁰ ÇŞS 1125, 37B.

³¹ ÇŞS 1125, 53A.

³² ÇŞS 1125, 42A-B

Tablo 3. Kredi Talepleri ve Kişi Sayılarının Oranları ve Yüzdeleri 1868-1869 (Kuruş)

Kredi Talep	Toplam Kredi Talebi	Toplam Kredi Talebi (%)	Kişi Sayısı	Kişi Sayısı (%)
0-999	50.767,00	15,64	128	62,75
1.000-4.999	131.381,50	40,49	63	30,88
5.000-9.999	56.340,50	17,36	9	4,41
10.000 üzeri	86.025,00	26,51	4	1,96

Yukarıdaki tabloda da açıkça görüleceği üzere kredi alanların, aldıkları kredi miktarları ile kredi alan kişi sayıları karşılaştırıldığında; toplam kişi sayısının %62,75’ini oluşturan 128 kişinin 1.000 kuruş altında kredi aldığı görülmektedir. 1.000-4.999 kuruş aralığında kredi alımında ise parasal oran %40,49 ile ilk sırada olmasına rağmen kredi alan 63 kişi sayısı ile %30,88 pay ile ikinci sırada yer almaktadır. Kredi alanların kredi miktarları 5.000-9.999 kuruş aralığında olanların sayısı 9 ve oranı da %4,41’dir. Son olarak 10.000 kuruş üzerinde kredi alanların sayısı 4 ve oranı %1,96’dır.

Para Vakıflarından ve Şahıslardan Kimler Borç Talep Ediyordu?

Çanakkale mahkeme kayıtlarına yansıyan, para vakıflarından ve şahıslardan alınan borç kayıtları incelendiğinde; farklı yerleşim birimlerinde ikamet edenlerin, farklı meslek ve etnik grupların, cinsiyetlerin borç ilişkilerini analiz etmek mümkündür.

Para vakıflarından ve şahıslardan borç talep eden kişiler ikametlerine göre incelendiğinde; sadece merkezden değil merkeze bağlı yahut uzak köylerden de borç alanların olduğu görülmektedir. Para vakıflarının merkezde yer aldığı gibi özellikle köy camilerine ait vakıflar yoluyla da tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylü kesim, finansman ihtiyacını para vakıflarından kolayca karşılamışlardır. Bununla birlikte köylerde ikamet edenler finansman ihtiyaçlarını karşılarken sadece kendi köylerinde bulunan vakıflardan değil merkez ve diğer köylerdeki vakıflardan da yararlanmışlardır.

Tablo 4. Kredi Talebini ve Arzını Gerçekleştirenlerin İkametlerine Göre Tasnifi (1868-1869)

Mahalle-Karye	Kredi Talebi	%	Kredi Arzı	%	Kişi	%
Cami-i Kebir Mahallesi	132.537,50	40,84	158.480,50	48,84	36	17,65
Yalı Mahallesi	42.492,00	13,09	69.130,00	21,30	24	11,76
Rumiyan Mahallesi	24.222,00	7,46	-	-	7	3,43
Arslanca Mahallesi	21.265,50	6,55	9.506,00	2,93	19	9,31
Çınarlık Mahallesi	18.684,00	5,76	8.941,00	2,76	8	3,92
Ermeniyan Mahallesi	15.125,00	4,66	-	-	3	1,47
Karacaviran Karyesi	12.835,00	3,96	12.835,00	3,96	23	11,27
Okçular Karyesi	9.509,00	2,93	9.509,00	2,93	1	0,49
Kemal Karyesi	8.855,50	2,73	10.992,00	3,39	24	11,76
Kalabaklı Karyesi	6.990,00	2,15	4.005,00	1,23	16	7,84
Çardak Karyesi	6.930,00	2,14	-	-	1	0,49
Türkmen Karyesi	4.914,00	1,51	4.914,00	1,51	1	0,49
Saraycık Karyesi	3.419,00	1,05	639	0,20	3	1,47
Ortaca Karyesi	3.279,50	1,01	3.279,50	1,01	13	6,37
Sarıcaali Karyesi	3.045,00	0,94	2.362,50	0,73	7	3,43
Kos Karyesi	2.194,00	0,68	2.194,00	0,68	3	1,47
Işıklar Karyesi	2.136,50	0,66	-	-	4	1,96
Kilitbahir Mahallesi	2.074,00	0,64	-	-	1	0,49
Aşıklar Karyesi	1.037,50	0,32	1.037,50	0,32	5	2,45
Çıplak Karyesi	991	0,31	-	-	1	0,49
Bergos Karyesi	500	0,15	-	-	1	0,49
Bağcı Karyesi	500	0,15	-	-	1	0,49
Lapseki Kazası	500	0,15	-	-	1	0,49
Payluk Karyesi	478	0,15	-	-	1	0,49
Tespit Edilemeyen			26.689,00	8,22		
Toplam	324.514,00	100	324.514,00	100	204	100

Sicil defterindeki kayıtlarda borç alan kişiler 24 farklı yerleşim biriminde ikamet etmektedir. Bu yerleşim birimlerinin 8 tanesi şehrin merkezinde bulunan mahalleler iken, geriye kalan 16 yerleşim yerinin ise çoğunluğu merkeze yakın köylerdir.

Kredi talebinde bulunanların dağılımına bakıldığında merkezdeki mahalleler 254.326 kuruş ile toplam anapara olan 324.514 kuruşun %78,37’sini kredi olarak kullanmışlardır. Geriye kalan %21,63’lük kısım ise merkez haricinde kredi olarak kullanılmıştır. Çanakkale’nin merkezinde yer alan vakıfların ve şahısların kredi arzı toplamı ise 246.057,5 kuruştur. Bu meblağ kredi arzı toplamının %75,83’ünü oluşturmaktadır. Kredi arzının %15,95’lik kısmını (81.767,5 kuruş) ise köylerde ikamet edenler sağlamışlardır. Geriye kalan %8,22 oranına tekabül eden 26.689 kuruşu arz eden kişi ve kurumların ise kayıtlardan bulunduğu yerler tespit edilememiştir.

Merkez mahallelerine bakıldığında Cami-i Kebir Mahallesi ile Yalı Mahallesi hem kredi arzında hem de kredi talebinde öne çıkmaktadırlar. Kredi arz edenler ile kredi talep edenler arasında belirli yerleşim yerlerinde yoğunluklar olsa da merkez-taşra ve mahalleler arasında kredi ilişkilerinin etkin olarak yapıldığı görülmektedir. Merkezde yer alan yerleşim yerlerinde kredi talebi, kredi arzından fazla iken; köylerde ise genel olarak denklik söz konusudur. Bu durum merkez mahallelerin kredi talebi fazlasının köylerden karşılandığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

1868-1869 yıllarında Çanakkale’de kredi arzından farklı meslekleri ifa eden kişiler faydalanmıştır. Esnaf ve zanaatkarlar sınıfında; bakkal, kahveci, kasap, debbağ, duhancı, çanakçı, sarrac, saatçi gibi meslekleri icra eden kişiler yer almaktadır. Memur sınıfında; topçu kolağası, mal kitabeti refakatçısı, İdare-i Liva Meclis Azası, karantina memuru, kayyum, kavas, muhtar, zaptiye, hastane ağası, muhasebe-i liva odacısı gibi görevleri icra eden kişiler yer almaktadır. Ulema sınıfında; müftü, molla, imam, müezzin gibi mesleklerde hizmet edenler bulunmaktadır. Köylüler dışında ise, kahya, reis, pehlivan ve papazlık mesleklerini yapanlar diğer sınıfında yer almışlardır.

Tablo 5. Kredi Talebinde Bulunanların Mesleklere Dağılımları³³ 1868-1869 (Kuruş)

Meslek	Kredi Talebi	Kredi Talebi (%)	Kişi Sayısı	Kişi Sayısı (%)
Esnaf ve Zanaatkarlar	64.800,00	19,97	34	16,67
Ulema	20.701,00	6,38	12	5,88
Memur	68.913,00	21,24	12	5,88
Çiftçi-Hayvancı	64.227,00	19,79	100	49,02
Diğer	1.731,00	0,53	4	1,96
Bilinmeyen	104.142,00	32,09	42	20,59

Kredi talebinde bulunanlardan içerisinde %21,24'lük oran ve 68,913 kuruşla en fazla finansmana başvuran meslek grubu 12 kişiyle memurlar olmuştur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta; İdare-i Liva Meclis Azası olan Hacı Mahmud Ağa ibn-i Mehmet'in 50.000 kuruş alması, memur sınıfının oranının yükselmesine neden olmuştur. Memur sınıfının ardından ise %19,97'lik oran, 64.800 kuruş ve 12 kişiyle esnaf ve zanaatkarlar kredi talebinde bulunmuşlardır. Çiftçilik ve hayvancılık mesleklerini icra eden 100 kişinin aldığı toplam kredi miktarı ise %19,79'luk oranla 64.227 kuruştur. Sonrasında ulema sınıfına dahil olan 12 kişi 20.701 kuruş kredi talebi ile toplam kredi talebi içerisinde %6,38'lik paya sahiptir. Diğer grubu içerisinde yer alan ve mesleği kahya, reis, pehlivan ve papaz olan 4 kişinin aldığı toplam kredi miktarı ise 1.731 kuruş ve oransal ağırlığı %0,53'tür. Mesleği bilinmeyen 42 kişinin aldığı toplam kredi 104.142 kuruş ve toplam kredi içerisindeki oranları ise %32,09'dur.

Para vakıfları ve şahıslar verdikleri borç paralarla, kişilerin yatırım ve tüketim harcamalarına finansman desteği sağlamışlardır. İncelenen kayıtlarda alınan kredilerin hangi amaçla alındığı net olarak belirtilmemiştir. Fakat memur ve ulema sınıfı üretimde faaliyet göstermediklerinden, aldıkları kredilerle tüketim ihtiyaçlarını

³³ Karyelerde ikamet eden kişiler "Çiftçi-Hayvancı" grubuna dahil edilmiştir.

karşılıklarını söylemek mümkündür. Diğer yandan mesleği esnaflık, zanaatkarlık, çiftçilik ve hayvancılık olan kişiler aldıkları kredilerle yatırımlarına kaynak sağlamışlardır.

Çanakkale’deki kredi talep edenlerin sayısal olarak dağılımına bakıldığında çiftçilerin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Devamında sırasıyla esnaf ve zanaatkarlar, ulema, memur ve diğer olarak tasnif edilenler gelmektedir. Tespit edilemeyenler kişi sayısı olarak ikinci sırada gelmesine rağmen, bir meslek grubuna dahil edilememektedir. Mesleklerin para talep miktarlarına bakıldığında ise ortalama olarak esnaf ve zanaatkar, memurlar, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanların kredi talepleri aynı seviyelerde olduğu görülmektedir. Ulema sınıfına dahil olanların da para vakıflarından para talebinde bulunduğu, aynı şekilde diğer grubu içerisinde bulunan bir papazın da³⁴ para talebinde bulunduğu kayıtlara yansımıştır.

Tablo 6. Kredilerin Milletlere Göre Dağılımı ve Kişi Sayısı Oranları 1868-1869 (Kuruş)

Millet	Kredi Talebi	Kredi Talebi (%)	Kişi Sayısı	Kişi Sayısı (%)
Müslüman	280.292,00	86,37	190	93,14
Rum	28.097,00	8,66	10	4,90
Ermeni	16.125,00	4,97	4	1,96

Kredi talebinde bulunan kişilerin milletlere göre dağılımına bakıldığında verilen toplam borcun %86,37’si olan 280.292 kuruş Müslümanlar tarafından talep edilmiştir. Kredi talebinde bulunan Müslümanların sayısı 190’dır ve toplam kredi talebinde bulunan kişiler içerisindeki oranı ise %93,14’tür. Sonrasında Rum milletinden 10 kişi 28.097 kuruş kredi talebinde bulunmuşlardır. Toplam kredi talebi içerisinde oranı %8,66’dır ve kişi sayısı içerisinde %4,90 oranına sahiptirler. Kayıtlar içerisinde Ermeni milletinden 4 kişi toplamda 16.125 kuruş kredi talebinde bulunmuşlardır. Ermeni milletinin toplam kredi

³⁴ ÇŞS, 1125, 8B.

içerisinde oranı %4,97 ve toplam kişi sayısı içerisindeki oranı da %1,96'dır.

Para vakıflarından ve şahıslardan kredi alan Müslümanların kişi başına düşen kredi miktarı 1.475 kuruştur. Rumlara ait kişi başı kredi miktarı 2.810 kuruştur. Ermeni milletinden olanlara ait kişi başına düşen kredi miktarı ise 4.031 kuruştur. Çanakkale'de yaşayan Yahudi milletine ait kredi ilişkilerine yönelik sicil defterinde herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

Tablo 7. Para Talebi ve Arzının Cinsiyetlere Göre Dağılımı ve Kişi Sayıları 1868-1869 (Kuruş)

Cinsiyet	Para Talebi	Para Arzı	Para Talebi Kişi Sayısı	Para Arzı Kişi Sayısı
Erkek	300.145,50	283.114,67	194	12
Kadın	24.368,50	41.399,50	10	7

Çanakkale'de para vakıflarından ve şahıslardan kredi alan 204 kişinin 194'ü erkek, 10'u ise kadındır. Erkeklerin kredi talebi 300.145,5 kuruştur. Bu meblağ toplam kredinin %92,49'unu oluşturmaktadır. Kadınların talep ettiği kredi miktarı 24.368,5 kuruştur ve bu meblağ toplam kredinin %7,51'ine tekabül etmektedir. Çanakkale'deki iktisadi hayatta kadınlar sadece kredi talebi noktasında değil, kredi arzı noktasında da varlıklarını göstermişlerdir. Toplam kredinin %12,76'sına isabet eden 41.399,5 kuruş kadınlar tarafından arz edilmiştir. Erkeklerin toplam kredi arzları 283.114,5 kuruştur ve toplam kredinin %87,24'ünü oluşturmaktadır.

Kredi İşlemlerinde Vade Oranları

Çanakkale'de bulunan vakıflar ve şahıslar tarafından gerçekleştirilen kredi arzı 6 ay ile 3 yıl arasında kredi talebinde bulunanlara verilmiştir. Kayıtlardan elde edilen veriler aşağıdaki tablo 8'de kredi talebinde bulunanların 1-11 ay, 1 yıl, 2 yıl ve 3 yıl olarak vadelere dağılımı verilmiştir.

Tablo 8. Vade Oranlarının Kredi Talebi ve Kişi Sayısı Oranları 1868-1869 (kuruş)

Vade Süresi	Kredi Talebi	Kredi Talebi (%)	Kişi Sayısı	Kişi Sayısı (%)
1-11 Ay	12.388,00	3,82	8	3,92
1 Yıl	165.799,50	51,09	154	75,49
2 Yıl	49.502,50	15,25	21	10,29
3 Yıl	96.824,00	29,84	21	10,29

Kredi arzını gerçekleştiren vakıf ve şahıslardan talep edilen kredilerin vadelerine bakıldığında toplamın %3,82’sini 1-11 ay vade ile alınan 12.388 kuruş oluştururken, %51,09’unu 1 yıl vade ile alınan 165.799,5 kuruş, %15,25’ini 2 yıl vade ile alınan 49.502,5 kuruş, kalan %29,84’ünü ise 3 yıl vade ile alınan 96.824 kuruş oluşturmaktadır.

Kredi talebinde vadelerdeki para miktarları ve vadelerin kişi sayıları doğru orantılıdır. 1-11 ay arasında kredi talebinde bulunan kişilerin sayısı 8 ve oranı da %3,92’dir. 1 yıllık vadeyle kredi talebinde bulunanların sayısı 154 kişidir ve toplam kredi talebinde bulunan kişiler içerisindeki oranı %75,49’dur. 2 yıl ve 3 yıl vadelerde kredi talebinde bulunan kişilerin sayıları 21 kişidir ve oranları %10,29’dur. Yukarıda verilen bilgiler ışığında kredi talebinde bulunan kişilerin geri ödemedede 1 yıl vadeyi seçtiği görülmektedir.

Kredi İşlemlerinde Rehin ve Kefil Süreci

Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan çoğu para vakfı, verilen borca karşılık rehin veya kefil gösterilmesini zorunlu tutmuştur. “Rehn-i kavî” ya da “kefil-i melî” ibâreleri vakıfların vakfiyelerinde belirtilmiştir³⁵. Kefil veya rehin işlemi yapılmasının nedeni; eğer borçlu aldığı borcu ödeyemez ise rehin bırakılan maldan (rehn-i kavî) ya da kefilinden (kefil-i melî) tazmin edilmesini sağlamaktır. Vakıf verdiği meblağı borçludan tazmin edemez ise vakfın te’bîd (ebedîlik) ilkesi tehdit altına girer³⁶. Nitekim Çanakkale para vakıfları da yaptıkları ikraz işlemine karşılık

³⁵ İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul, 2015, s.105.

³⁶ Kurt, a.g.e., s.25.

rehin veya kefil gösterilmesini zorunlu tutmuşlardır. Gösterilen rehinler kayıtlarda, yanındaki ve etrafındaki mülkler ile tam olarak tarif edilmişlerdir. Aynı şekilde kefillerde isimleriyle kayıtlarda belirtilmişlerdir.

Tablo 9. Kredilerin Rehinlere Göre Dağılımı ve Kişi Sayısı Oranları³⁷
1868-1869 (Kuruş)

Rehin-Kefil	Kredi Talebi	Kredi Talebi (%)	Kişi Sayısı	Kişi Sayısı (%)
Kişi	83.805,00	25,82	121	59,31
Arazi	125.095,50	38,55	67	32,84
Dükkân	107.709,00	33,19	13	6,37
Ziynet Eşyası	7.904,50	2,44	3	1,47

Çanakkale’de kredi talebinde bulunan kişiler aldıkları borca karşılık kişileri kefil olarak ve birçok farklı mülkü ipotek olarak göstermişlerdir. Kredi talebinde ipotek olarak gayrimenkul ve menkul mallar gösterilmiştir. Gayrimenkul olarak arazi ve dükkân, menkul mal olarak ise ziynet eşyalarını rehin olarak kayıtlarda belirtilmiştir. Arazi olarak gösterilen ipotekler; toprak hissesi, sebze bahçesi, samanlık ve ahır gibi gayrimenkullerden oluşmaktadır. İpotek edilen gayrimenkullerden dükkân sınıfında; kahve, fırın, bakkal, mağaza, çiftlik, oda gibi gelir getirici mülkler yer almaktadır. Menkul mal olarak ipotek edilen ziynet eşyası sınıfında ise; elmas küpe, elmas çiçek, inci ve zümrüt gibi taşınır mallar yer almaktadır. Kazma, kürek, çapa ve sair aletleri aldığı borca karşılık rehin bırakan bir kayıt mevcuttur. Kayıta Bulanpare oğlu Ebusitol veled Nikola, Çınarlık Cami Para Vakfından aldığı 1.479 kuruşa karşılık kendisine ait olan 2000 kuruş değerinde kazma, kürek, çapa vs. aletlerini rehin göstermiştir³⁸. 2 yıl vadeli olarak aldığı borcu %15 nema oranıyla 1.922 kuruş olarak vakfa geri ödeyeceğine dair sözleşme

³⁷ Dükkân ile beraber farklı taşınmaz malları içeren tüm rehin işlemleri dükkân sınıfında tasnif edilmiştir.

³⁸ ÇŞS 1125, 64B.

yapılmıştır. Rehin olarak bıraktığı taşınır malların değeri ise ödeyeceği meblağın üzerindedir.

Kredi talebinde bulunan kişiler arasında %59,31 oranıyla 121 kişi diğer kişileri kefil olarak göstermiştir. Kefil gösterilerek talep edilen para ise 83.805 kuruştur ve toplam kredi içerisindeki oranı %25,82’dir. Kişileri kefil gösterenlerin kredi talepleri, gayrimenkulleri ipotek olarak gösterenlerden azdır. Bu durum ise kredi talebinde bulunanların ve yüksek miktarda finansmana ihtiyaç duyanların arazi ya da dükkânlarını aldıkları borca karşılık ipotek olarak gösterdiklerini ortaya koymaktadır. İpotek olarak sahip oldukları araziye beyan eden 67 kişinin toplam kredi talebi 125.095,5 kuruştur ve oranı %38,55’tir. Gayrimenkul olarak dükkânlarını ipotek eden 13 kişinin kredi talebi ise 107.709 kuruş ve toplam kredi talebi içerisindeki oranı %33,19’dur. Kredi talebinde bulunan 3 kişi ise %1,47’lik oran ile ziynet eşyalarını, aldıkları borca karşılık olarak ipotek etmişlerdir ve toplam kredi talepleri 7.904,5 kuruştur.

Kredilerde Nema Karşılığı Satılan Mallar

Karz ve hibe akdinden oluşan muâmele-i şer’iyye usulünde; vakfın mütevellisi, verilen borç miktarının nema oranı kadar bedelden oluşan bir malı borç alan kişiye satar; borç alan kişi de aldığı bu malı vakfa hibe eder. Örneğin; A kişisi, Cami-i Kebir Vakfından 1 yıl vadeli 1.000 kuruş borç aldığı vakfın mütevellisi, -vakfın nema oranına (%15) tekabül edecek meblağda- kehribar çubuğunu 150 kuruşa 1 yıl vadeli olarak satar, A kişisi de 150 kuruşa aldığı bu kehribar çubuğu vakfa hibe eder. Sonuçta kredi alan borçlu vade bitiminde 1.150 kuruş ödemekle yükümlü olur³⁹.

Çanakkale’ye ait kayıtlarda incelenen kredi işlemlerinde karz ve hibe akdinden oluşan muâmele-i şer’iyye usulü kullanılmıştır. Alınan borcun yıllık %15 nema oranına denk gelen miktara bazı mallar kredi talep edenlere satılmış; onlar da bu malı tekrar kredi arz edene hibe etmişlerdir. Hibe edilen mallar Ali Efendi Fetva Kitabı, Behçet Efendi Fetva Kitabı, Ankaravî Fetva Kitabı, Abdürrahim Efendi Fetva Kitabı,

³⁹ Osmanoğlu, a.g.m., s.285.

Neticetü'l-Fetva Kitabı, Düstûr Kitabı, kehribar çubuk ve hilâlî saat olarak kayıtlarda geçmektedir.

Tablo 10. Satılan Mallara Göre Kredi Talebi ve Kişi Sayısı Oranları 1868-1869 (Kuruş)

Alınan	Kredi Talebi	Kredi Talebi (%)	Kişi Sayısı	Kişi Sayısı (%)
Kitap	229.216,50	70,63	146	71,57
Kehribar Çubuk	61.521,50	18,96	31	15,20
Hilâlî Sâat	33.776,00	10,41	27	13,24

Çanakkale para vakıflarından ve şahıslardan kredi alan kişilerin %71,57'si aldıkları borcun getirisine karşılık kitap satın almışlardır. Kitap alan 146 kişinin aldıkları toplam kredi miktarı 229.216,5 kuruştur, toplam kredinin %70,63'ünü oluşturmaktadır. 31 kişi ödeyeceği bedele karşılık kehribar çubuk almıştır ve aldıkları toplam kredi miktarı 61.521,5 kuruştur. Bu meblağ toplam kredinin %18,96'sına tekabül etmektedir. Kalan 27 kişi de hilâlî sâat almıştır ve bu kişilerin toplam kredi miktarı 33.776 kuruştur, saat alan kişilerin toplam kredi oranı ise %10,41'dir.

Fetva kitapları, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık vazifesini yerine getirmiş kişilerin, hukuki hükümleri hakkında ihtilaf olan meselelerde verdikleri kararların neşredildiği kitaplardır. Bu şer'î hükümler ya da içtihatlar, İslam dininin gerekliliklerini arz ettiğinden dolayı Müslüman olanları alakadar etmektedir. Bu sebepledir ki, Çanakkale para vakıflarından borç alan hiçbir Gayrimüslime, borcun nema karşılığı olarak fetva kitabı satılmamıştır. Satılan mal kullanılmadan hibe edilmesine rağmen; mal ve malı alacak kişi arasındaki uyuma riayet gösterilmiştir.

Sonuç

Vakıflar, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik yapısında önemli bir yere sahip olmuştur. Nitekim oluşumu birçok fikhî tartışmaya neden olsa da 15. yüzyıldan itibaren para vakıfları Osmanlı coğrafyasında varlığını göstermeye başlayarak ekonomik ve sosyal yaşamın gelişimine katkı sağlamıştır.

Yatırım ve tüketim harcamaları için nakit para ihtiyacı olan kişiler, para vakıflarından, belirli bir yıllık nema oranıyla kredi alarak finansman ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Vakıflar ve kişiler arasında yapılan bu borç akitleri sayesinde vakıflar gelir sağlamış; vakıfların sağladığı bu gelirler, çeşitli hayır faaliyetleriyle topluma döndürülmüştür.

Çanakkale’de 1868-1869 yılları arasında şer’iyye sicillerine intikal eden 132 adet kredi kaydı incelenmiştir. İncelenen kayıtlara göre Çanakkale’de bu yıllarda muâmele-i şer’iyye usulüyle toplam 204 işlem yapılmıştır. Bu işlemlerin 185 tanesi 16 para vakfı üzerinden, 19 tanesi ise şahıslar üzerinden gerçekleşmiştir. Şahıslar tarafından verilen borç paralar, küçük çocuklara miras kalan nakit paralar olup vasileri aracılığıyla borç işlemleri gerçekleşmiştir. Böylece, muâmele-i şer’iyye usulünün caiz olduğu hakkında çıkarılan fetva, sadece vakıflar üzerinde değil miraslarını idare edemeyecek yaşlardaki küçük çocuklara kalan mirasın değerlendirilmesinde de tercih edilmiştir. Aynı şekilde vakıf kurumuna ve mirasa konu olmadan da kişilerin kendi aralarında bu usulle kolayca kredi arz ve talep ettiği kayıtlara yansımıştır.

Bir yıl içerisinde 324.514 kuruş borç olarak verilmiştir. Bu meblağın 246.833 kuruşunu vakıf kurumları tarafından sağlanırken, 77.681 kuruşu şahıslar tarafından sağlanmıştır. Alınan kredilere karşılık 83.194,5 kuruş getiri elde edilmiştir. Anapara ve getiri dahil olmak üzere toplam finansman hacmi 407.709 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Mahkeme kayıtlarına yansıyan kredi işlemlerinden, Çanakkale merkez ve taşrasında ikamet eden 198 kişi yararlanmıştır.

Kredi arz ve talebinde kent merkezin ağırlığı görülmektedir. Bununla birlikte hem köylerdeki para vakıfları yoluyla hem de taşranın merkezden kredi talep etmesi kredi piyasasının canlı olduğunu göstermektedir. Kredi piyasasında Müslümanların ağırlıkta olduğu ve 1 yıllık vadenin daha çok tercih edildiği anlaşılmaktadır. Ancak talep edilen kredi meblağının arttığı durumlarda vadenin uzadığı kayıtlara yansımıştır. Ekonomik ve sosyal yaşam içerisinde kredi talep edenlerin konumlarına bakıldığında çiftçilerin ağırlıkta olduğu, esnaf ve memur sınıfının da yoğun olarak kredi piyasası içinde bulunduğu aşikardır. Kredi piyasasında cinsiyet olarak erkeklerin yoğunluğu göze çarpmakta ancak kadınlar da piyasa içerisinde bulunmaktadır. Ayrıca kadınların, miras

kalan meblağlar üzerinde tasarruf sahibi olarak da yargı tarafından yetkilendirildikleri görülmektedir.

Sonuç olarak Çanakkale para vakıfları, şehrin ekonomik ve içtimai hayatında önemli rol oynamıştır. Köylüler, şehirdeki esnaflar ve zanaatkarlar, ulema sınıfından kişiler ve krediye ihtiyaç duyan birçok insan para vakıflarının bu hizmetinden istifade etmişlerdir. Özellikle esnaf ve çiftçiler başta olmak üzere birçok meslek grubuna mensup insanın kredi ihtiyacı vakıflar yoluyla karşılanmıştır. Böylelikle vakıflar, üreticilerin ve tüketicilerin kolay borçlanma sorunlarını gidermiş ayrıca borçlar üzerinden elde ettikleri gelirlerle toplum yararına yaptıkları hizmetleri sürdürebilmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA.MŞH.ŞSC.d.1125.

Kitap ve Makaleler

Ahbab, Yakup, “Kalkandelen Para Vakıfları”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3/ 5 (2017), s.49-71.

Barkan, Ö. Lütü-Ayverdi, E. Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970.

Çiftçi, Cafer, “18.Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/ 36 (2004), s.79-102.

Genç, Mehmet, “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, 42 (2014), s.9-18.

Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, *Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul* (2012), s.475-479.

Gürsoy, Çiğdem-Özdeğer, Meltem, “Ebediyete Bağış: Balat Şer'iyeye Sicillerinde Para Vakfı Kayıtları (1555-1838)”, *Türk Tarih Kurumu BELLETEN*, 86/ 306 (2022), s.567-602.

Kaya, Süleyman, “Para Vakıfları Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/1 (2003), s.189-203.

Korkut, Cem-Bulut, Mehmet, “XV. Ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları Ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması”, *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/ 2 (2017), s.167-194.

Kurt, İsmail, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 2015.

Mandaville, Jon, “Usurious Piety: Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 10/ 3 (1979), s.289-308.

Osmanoğlu, Cihan, “Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde Para Vakıflarının Hukuki Yönü”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (2010), s.277-299.

Özcan, Tahsin, “Kanûnî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları”, *Üsküdar Sempozyumu 1*, Bildiriler (İstanbul: Üsküdar Belediyesi), 2004, s.57-67.

Özcan, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2006), s.103-121.

Semiz, Yaşar, “Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 19/ 1 (2016), s.89-101.

Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003.

Tezler

Boyras, Buket M., *1125 No'lu Çanakkale Şeri'yye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Sosyoekonomik Yapısında Etkilerinin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2020.

Sarı, Ezgi G., *5123 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Çanakkale Merkezinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2022.

Extended Abstract

The foundations, which served as charitable institutions in the Ottoman Empire, also played an active role in the economy. There have been foundations that have ensured the construction and continuity of institutions such as mosques, zawiyas, and lodges, which are part of our cultural heritage and where religious and educational services are provided, and have ensured their survival to the present day. In addition, in order to meet the social needs of the society, the provision of services such as roads, waterways and bridges, soup kitchens for the poor, and the establishment of centers such as bazaars, inns and covered bazaars for the public to continue their commercial activities were provided through foundations.

All kinds of goods that meet the needs of society became the subject of the foundation. Income was obtained by renting real estate, using various tools, or by renting, and the income was spent for the benefit of society. In addition to these, cash money was also the subject of the foundation. With the fatwa given by Ebussuud Efendi, who was the sheikh al-Islam of the Kanuni period, it formed the legal basis for cash foundations, where cash can be donated and it is legitimate to generate income in this way. The donated cash was operated at a certain interest rate, and the revenues were spent on charities predetermined in the foundations.

Cash waqfs have operated their cash money in many different ways, the most common of which is the muamele-i şeriyye method. The muamele-i şeriyye method entails going to a money foundation to borrow money and borrowing at a certain annual rate of return, after which the foundation sells a property worth the amount corresponding to the return of the cash money given to the debtor with a maturity rate of the loan received. The debtor donates the purchased goods back to the foundation. In this manner, the debtor meets his cash needs while the foundation earns income from the debt it grants.

In the economy of the Ottoman Empire, cash foundations played an important role in the continuity of the economy and in the recession periods when there was a shortage of cash. Thanks to this service provided by the foundations, producers and consumers met their urgent cash and financing needs, while the foundations ensured the

continuity of their social assistance to the poor with the income they obtained. In addition, the low interest rates (10–15%) applied by cash foundations protected the Ottoman people from high interest loans given by usurers. The increase in cash foundations after the 16th century also led to a decrease in the interest rate.

All loans taken from cash foundations were recorded in the court registers, and the foundations were audited. In these lawsuits, the name of the person borrowing from the foundation, the place of residence, the name of the foundation, the person responsible for the foundation, the debt received, the maturity rate, the amount of interest, the mortgage goods to be shown against the debt, and the guarantors are described in detail.

In this study, loan transactions belonging to foundations and individuals that were transferred to Çanakkale Court Registry No. 1125 were examined. Foundations, individuals, neighborhoods, professions, maturity rates, guarantors and mortgages, gender of borrowers, nationalities, loan volumes, goods purchased for return, as well as credit transactions belonging to the center and villages of Çanakkale in 1868–1869, were examined, and Çanakkale's one-year credit report was revealed.

Çanakkale is of strategic importance as it is a city with a strait and a port. Çanakkale, which was founded in the 15th century, is a city with a high level of commercial activity due to its location on the coast and the presence of people from various nationalities. According to the Çanakkale Temettuat Register, which was held between 1844 and 1846, a total of 1156 households lived in the center of Çanakkale during these years. Because Çanakkale is a port city and a trade center, the number of non-Muslims living in the center outnumbers the number of Muslims. During this time, 46% of people in Çanakkale's center worked in trade, 12% in industry, and the rest in farming, animal husbandry, and various administrative duties.

Because of the high level of commercial activity in Çanakkale, both producers and consumers have become dependent on cash. 20 years after the Temettuat records, cash foundations and individuals have been engaged in activities to meet the cash needs of producers and consumers. Between 1868 and 1869, 185 people received loans from

cash foundations and 19 people from individuals in Çanakkale. The total loan volume received between these years is 324.514 kuruş. When the amount of return received is added to this loan volume, the total financing volume is 407.709 kuruş.

There are 16 money foundations in the records. The total loan supply for these foundations is 246.833 kuruş, 27% of which was earned by money foundations. Although foundations lend their cash at an overall 15% rate of return, this rate has ranged from 12% to 18%. According to the 1125 numbered Çanakkale sharia registry book, 204 people received loans. However, these 204 loan transactions were made with 132 contracts. In loan agreements made in villages, transactions involving more than one person are arranged in a single contract. This is not the case in cash foundations and interpersonal loan transactions in the center; each loan transaction is arranged as a separate contract. In the records, there are 113 loan agreements belonging to foundations and 19 loan agreements belonging to individuals, for a total of 132 records.

The foundation that gives loans to the most people is Cami Kebir Money Foundation, with 39 people. After this foundation, there is the Yalı Cami Para Foundation, which provides loans to 28 people. The foundation providing the highest loan supply is also the Cami Kebir Money Foundation.

In 19 individual debt contracts, the total loan supply is 77.681 kuruş. In return for this debt, 15.208,5 kuruş income was obtained. 18 of the money provided by the individuals are cash money belonging to the small children inherited by him or her. The cash money of these underage children was operated by the guardians appointed by the court, and income was generated. While some of these children's guardians are their own mothers, some of them have no ancestry. Some parents have benefited from their own children's inheritance by taking loans. When this practice was applied to the inheritance of young children, both the inheritance of children did not lose purchasing power due to inflation until they reached the age of majority, and the inheritances were directly included in the economy without having to wait a long time. According to one of the records, the person who gave

the debt was an adult who ran his own business with the muamele-i şeriyye.

Four of the 19 loan contracts owned by individuals are debts owed by women. The amount of credit received by women in personal transactions is 18.417 kuruş. The remaining 59.264 kuruş belongs to men. Non-Muslims also benefited from the inheritance of Muslim children by taking out loans. All four agreements made belong to the loans received by non-Muslim people. The total loan amount that non-Muslims receive from individuals is 27.130,50 kuruş.

When the loans received are analyzed in terms of their volume, 40.49% of the loans given by foundations and individuals were in the range of 1000–4999 kuruş. 62.75% of borrowers received loans in the range of 0-999 kuruş. Four people received loans totaling over 10.000 kuruş.

According to the registry number 1125, it is seen that the people who receive loans reside in 24 different settlements. While 8 of them are in the status of neighborhood in the center, 16 of them are in the status of village. While the total loan volume of the neighborhoods is 254.326 kuruş, the total loan demand of the villages is 51.767,5 kuruş. Cami Kebir is the neighborhood with the most loan demand and the most loan supply.

The maturity rates of the loans taken vary between 6 months and 3 years. 75.49% of people who took loans from foundations were individuals who borrowed for a 1-year term. 51.09% of the total loan given was given with a maturity of 1 year.

The loan supply in Çanakkale benefited people from a wide range of professions. Producers and traders needed credit to continue their commercial activities, while consumers needed credit to fund their expenditures. Borrowers' occupations are divided into five categories. It is organized under the titles of "tradesmen and artisans," ulama, farmers and livestock producers," civil servants," and others. 49.02 percent of the borrowers were people who made their living from farming and animal husbandry.

People of different nationalities benefited from the loan service provided by foundations and individuals. At this point, no distinction

was made between religion and nationality, and the amount of money they wanted was given to everyone at the determined rate of return. Among the borrowers, 190 people are Muslims, 10 people are Greeks, and 4 people are Armenians. No loan agreement belonging to Jews was found in the records examined.

Although women in the Ottoman Empire could not exist in economic life as much as men, they did not completely isolate themselves from it. While 194 of the borrowers are men, 10 of them are women. In addition, women have shown their presence in economic life not only at the point of loan demand but also at the point of loan supply.

People who borrowed from foundations and individuals used others as guarantors or mortgaged their homes as collateral for the debt. These properties include not only real estate but also jewelry and tools that are used as collateral for the debt. In Çanakkale, 59.31% of borrowers listed other people as guarantors for the debt they borrowed. However, for 38.55% of the total loan received, people pledged their land against the debt.

Due to the illegality of interest under Islamic law, a property was sold to the borrower in return for the repayment of the borrowed debt. The person who bought this property donated it back again, thus avoiding interest. Goods such as the books into which Ottoman Shaykh al-Islams combined their fatwas, the rule book, the amber rod, and the crescent clock, were sold at a price corresponding to the return on the debt. Books were sold to 71.57% of the borrowers. No fatwa book was sold to any non-Muslim who borrowed from foundations and individuals.

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Cumhuriyet’in Onuncu Yıldönümü Kutlamaları: Adapazarı Örneği

Resül Narin*

(ORCID: 0000-0003-3702-6880)

Makale Gönderim Tarihi
27.01.2023

Makale Kabul Tarihi
02.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Narin, R., “Türkiye’de Cumhuriyet’in Onuncu Yıldönümü Kutlamaları: Adapazarı Örneği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 725-759.

APA: Narin, R. (2023). Türkiye’de Cumhuriyet’in Onuncu Yıldönümü Kutlamaları: Adapazarı Örneği. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 725-759.

Öz

Zorluklarla kurulan Cumhuriyet, Atatürk önderliğinde büyük gelişim göstererek 10 yıl sonra önemli bir noktaya gelmiştir. Devlet ve millet için bu önemli günün kutlamalarının önceliklerden ihtisamlı olması için özel bir çaba gösterilmiştir. Merkezden valiliklere ve köylere kadar komiteler kurulup ilgili yerlere talimatnameler gönderilerek koordineli bir kutlama programı hazırlanmıştır. Böylece bu önemli bayramın programlı ve şanına yakışır şekilde kutlanması sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti zamanından Cumhuriyet dönemine önemli bir birikimle giren ve Anadolu’nun önde gelen şehirlerinden biri olan Adapazarı’nda da Cumhuriyet’in 10. yılı büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Köylerden ve şehrin birçok noktasından gelen halk, Adapazarı merkezinde yer alan Hükümet Caddesi ve Cumhuriyet Meydanı’nda bu önemli günü kutlamıştır. Bu çalışmada,

---

* Dr., Araştırmacı, Sakarya Büyükşehir Belediyesi, Türkiye, resulnarin@gmail.com.
PhD., Researcher, Sakarya Metropolitan Municipality, Republic of Türkiye.

Cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarının Adapazarı uygulaması ele alınmış ve şehirde yaşanan toplumsal tepki aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Adapazarı, Cumhuriyet Bayramı, Kutlama, Milli Bayram

Decennial Celebrations of the Republic in Turkey: Sample of Adapazarı

Abstract

The Republic, which was founded with difficulties, showed great progress under the leadership of Atatürk and reached an important point after 10 years. A special effort has been made to make the celebrations of this important day for the state and the nation more magnificent than the previous ones.

Committees were established from the center to the governorships and villages, and a coordinated celebration program was prepared by sending instructions to the relevant places. Thus, this important holiday was celebrated in a planned and glorious manner.

The 10th anniversary of the Republic was celebrated with great enthusiasm in Adapazarı, one of the leading cities of Anatolia, which entered the Republican period from the time of the Ottoman Empire with a significant accumulation. The people coming from the villages and many parts of the city properly celebrated this important day in the Government Street and Cumhuriyet Square in the center of Adapazarı. In this study, Adapazarı application of the 10th anniversary celebrations of the Republic was discussed and the social reaction experienced in the city was tried to be conveyed.

Keywords: Republic, Adapazarı, Republic Day, Celebration, National Day

Giriş

Bayram veya tören şeklinde anılan kutlamalar o toplumun ortak geleneklerinden, hatıralarından ve tabiatından doğmaktadır. Rejim ile halkın kaynaşmasını sağlamak için gerçekleştirilen ve toplumsal birliğin önemli bir göstergesi olan günlere dair olan bazı kutlamalara, siyasal iktidarlar kendi meşruiyetlerini teyit etmek için ayrı bir önem vermektedirler.

Mili Mücadele'nin sona ermesiyle başlayan yeni süreçte Türkiye'nin yeni rejimi belli olmuş ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir. Yeni rejimin ilanı halk arasında büyük bir coşkuyla kutlanmıştır.

Cumhuriyet’in ilan gününün ilk yıl dönümünde de bu önemli gün aynı coşkuyla tüm ülkede bayram havası içerisinde kutlanmıştır. Halkın geniş katılımıyla gerçekleşen bu kutlamalar bu önemli günün milli bir bayram olarak kutlanması gerektiğini doğurmuş ve 19 Nisan 1925 tarihinde Başbakan Ali Fethi (Okyar) Bey ve diğer bakanlar tarafından TBMM’ye bir mazbata verilerek 29 Ekim gününün Milli Bayram günü olarak kutlanması istenmiştir.¹

Cumhuriyet rejiminin, inkılâpların ve yeni yönetimin halk arasında benimsetilmesinin bir yolu da kutlama günleridir. Bu bayramlar vesileyle halka anlatılmak istenen pek çok mesaj uygun bir şekilde aktarılıyordu. 10. yıl mesajını da önemli bir argüman olarak gören iktidar, bu anlamlı günü özel olarak çalışmış ve özellikle vatandaşa verilmek istenilen mesajları çeşitli yollarla iletmıştır.

1933 yılına kadar bayram hazırlıkları her yıl hemen hemen aynı çerçevede gerçekleştirilmiştir. Lakin Cumhuriyet’in ilanının 10. yılı olması nedeniyle özellikle önem verilen 1933 yılındaki Cumhuriyet Bayramı hazırlıkları uzun yıllar boyunca kendisinden sonraki dönemleri etkilemiş ve yeni yıllardaki bayramlara da örnek teşkil etmiştir.

Türkiye’de Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları

Yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin değerlerini ortaya koyma ve halka benimsetme yolunda önemli bir işlev gören Cumhuriyet Bayramları her yıl şenliklerle kutlanmıştır. Ancak bu bayramlar arasında 10. yıl kutlamalarının ayrı bir yeri vardır. 1933 yılındaki Cumhuriyet Bayramı’nda bundan öncekilerden farklı olarak özel bir komisyon kurulmuş ve bayramın 3 gün kutlanması sağlanmıştır.²

Cumhuriyet’in 10. yılı kutlamalarına çok büyük bir özen gösterilmiş, önceki yıllara nazaran halkın katılımının daha yüksek olacağı bir kutlama programı hazırlanmıştır. 1933 yılı başlarında 10. yıl programını hazırlamak üzere Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) idaresi çalışmalarına başlamıştır.³

¹ Yasemin Doğaner, “Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 9, Ankara 2007, s. 119-121.

² *Cumhuriyet*, “Yüksek Komisyon Büyük Bir Gayretle Çalıştı”, 13 Ekim 1933, s. 1.

³ Doğaner, *a.g.m.*, s. 121.

1933 yılındaki Cumhuriyet Bayramı'nın kutlama hazırlıkları, ekim ayından çok önce başlamıştı. Malatya Mebusu Abdülmuttalip, Giresun Mebusu Hakkı Tarık, Denizli Mebusu Necip Ali, Muş Mebusu Hasan Reşit ve Bolu Mebusu Hasan Cemil bir kutlama programı oluşturmak üzere, 9 Haziran 1933 tarihinde "Cumhuriyet İlanının Onuncu Yıldönümünü Kutlama Kanunu" başlıklı bir kanun teklifini, Meclis Başkanlığı'na sunmuşlardı.⁴

11 Haziran 1933 tarihinde 2305 numaralı "Cumhuriyet İlanının Onuncu Yıl Dönümü Kutlama Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanuna göre: Cumhuriyet'in ilânının onuncu yıl dönümü üç gün kutlanacaktı. Yine bu üç gün resmî daireler tatil, özel daireler, müesseseler ve ticaret evleri hakkında hafta tatili kanunu tatbik olunacaktı. Kutlama programıyla meşgul olmak üzere Ankara'da Başbakanlığa bağlı olan bir yüksek komisyon ile vilâyetlerde yine bu işle meşgul olacak komite ve heyetler teşkil edecekti. Cumhuriyet'in bugüne kadarki başarılarını ve gelecekte yapmayı planladıklarını yansıtabilecek surette kutlama programı tayinine Hükümet yetkiliydi.⁵ Bunun için talimatnameler hazırlanmış ve bu büyük günün düzenli ve ihtişamlı kutlanmasına gayret gösterilmiştir.

Kutlama işleriyle meşgul olmak üzere Ankara'da Başbakanlığa bağlı olarak teşekkül eden Yüksek Komisyon'a CHF Umumi Kâtibi Kütahya Milletvekili Recep (Peker Bey) başkan seçilmişti. Komisyonun diğer üyeleri Dâhiliye, Milli Müdafaa ve Maarif müsteşarlarıyla Erzurum Milletvekili Nafi Atuf (Kansu) Bey idi.⁶

Cumhuriyet Bayramı'nın 10. yıl kutlamalarını hazırlamak için İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kurulan yüksek komisyon 15 Temmuz 1933 tarihinde ilk toplantısını yaptı. Kutlama genel şekli ile vilayet, kaza, nahiye ve köylerde kurulacak komiteler için yüksek komisyon yeni kararlar almış ve komisyon başkanı Recep Bey valiliklere bu kararları

⁴ Cahide Sınmaz Sönmez, "Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları ve 26 Ekim 1933 Tarihli Genel Af Yasası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 90.

⁵ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-360; *Resmî Gazete*, Sayı: 2437, 26 Haziran 1933, s. 2785; *Resmî Gazete*, Sayı: 2536, 23 Teşrinievvel 1933, s. 3169; *Hakimiyeti Milliye*, "Cumhuriyetin Onuncu Yılına Kutlulama İçin", 13 Temmuz 1933, s. 1; *Cumhuriyet*, "Cumhuriyet Bayramı 3 Gün Olacak", 10 Haziran 1933, s. 3.

⁶ *Cumhuriyet*, "Cumhuriyetin 10uncu Yılı İçin Hazırlıklar", 14 Temmuz 1933, s. 3; *Hakimiyeti Milliye*, "Cumhuriyetin Onuncu Yılına Kutlulama İçin", 13 Temmuz 1933, s. 1.

tebliğ etmişti. Buna göre kurulacak komitelerin adı “Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Komitesi” olacaktı. Bu unvanın başına kurulduğu yerin vilayet, kaza, nahiye, köy adları eklenecekti.

Vilayet komiteleri, valinin başkanlığı altında olacaktı. Üyeleri ise o yerin en yüksek/büyük kumandanı veya yerine tayin edip göndereceği kişi ile maarif müdürü, CHF başkanı ve belediye başkanıdır. Kaza ve nahiyelerde komite başkanı en yüksek mülkiye memuru, üyeleri de CHF ve belediye başkanlarıyla en yüksek rütbeli kumandan, bulunmazsa askerlik şubesi başkanı ile en yüksek maarif memuruydu. Halkevlerinin olduğu yerlerde halkevi idare heyetlerinin seçeceği bir kişi de üye olarak komiteye girecekti.

Merkezdeki vekâletlerde birer kutlama heyeti kurulacaktı. Bundan başka merkezde, vilayetlerde ve kazalarda komisyon ve komitelere daimî üye alınacak ve komisyon ile komiteler yerlerindeki milli cemiyet ve müesseselerle doğrudan doğruya yazışacaklar ve lüzum görülürse müessese ve cemiyetlerden kendilerine bağlı ayrı heyetler de yapacaklardı.

Cumhuriyet Bayramı için oluşturulan yüksek komisyonun ilk toplantısında aldığı kararlardan birinde kutlamaların mahiyeti şöyle ifade ediliyordu:

“Yapılacak işler Türkiye’de on yıl evvelde doğan Cumhuriyet güneşinin sıcaklığıyla bütün memleketi ısıtacak ve on yıllık Cumhuriyet devrinin vatana getirdiği ve getireceği en yüksek saadetin heyecanını herkese duyuracak bir şekil ve kıymette olmalıdır. Bunun için yapılacak işler büyük hacimde sesli, hareketli, renkli, fikirli, manalı ve hesaplı olmak elzemdir. Bütün bu vasıfları yerine getirecek çalışmamızın esasları ve komitelere lazım olacak kadar teferruatı birbiri ardından talimatlarla ve örneklerle bildirilecektir.”⁷

Cumhuriyetin 10. yıldönümünü kutlamalarına Hükümet çok önem veriyordu. Kutlama işlerini tanzim ve tespit üzere merkezde ve vilayetlerde komisyon, komita ve heyetler teşkil edilmişti.⁸ Bu amaçla kurulan Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Yüksek Komisyonu

⁷ *Hakimiyeti Milliye*, “Yüksek Komisyonun Kararları”, 16 Temmuz 1933, s. 1.

⁸ *BCA*. 30.18.1.2/37.50.8; *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-366.

Reisliği, il ve ilçelerle irtibat kuruyor ve kutlamalarda yer alacak bayram malzemesi, döviz, duvar levhaları ve konferans hazırlamada faydalanılacak notların da dağıtımını koordine ediyordu.⁹ Komisyonun koordinasyonunda hazırlanan materyaller Milli Müdafaa Vekâleti, elçilikler, konsolosluklar, Birinci Umumi Müfettişliği, köyler, nahiyeler, kazalar, vilayetler, halkevlerine ve yurtdışındaki öğrencilere koordineli bir şekilde dağıtılmıştı.¹⁰

Cumhuriyet Bayramı'nın 10. yıl kutlama merasimi programı şöyleydi: 29, 30 ve 31 Ekim 1933 günlerinde ülkenin bütün şehir, kasaba ve köylerinde; karada, denizde ve havada gece ve gündüz bütün halkın ilgisini çekecek bir coşkunlukla kutlanması, yine ülke dışında Türk elçi ve konsolosluklarında da bu bayram büyük merasimle kutlanması isteniyordu.

Bayram gün ve gecelerinde şehir ve kasabalarda bütün resmi daireler, belediye ve özel idare binaları, Cumhuriyet Halk Fırkası Merkezleri ve Ocakları, Halkevleri, resmi ve özel okullar, müessese ve ticarethaneler, ev ve dükkânlar, vapurlar, limanlar, meydanlar, caddeler, nakil vasıtaları, spor kulüpleri; bayraklarla, defne yapraklarıyla, yeşilliklerle, kırmızı beyaz kurdelelerle, elektrikle, fenerlerle süslenecekti. Kuleler, minareler üç gece donanacak ve inkılâbın kısa sözleriyle mahyalar kurulacaktı. Bu süsleme işinde ayrı talimatla verilen yazı ile resim levhalarına ve inkılâbın kısa sözlerinin yazılacağı uzun bez levhalara itinalı yerler verilecekti. Büyük levha, resimler ve caddeler üzerine yapılmış olan grafiklerle her yer işlenilmiş olacaktı.¹¹

Cumhuriyetin 10. yıldönümü bayramı hakkındaki 2305 sayılı kanuna göre Devlet Demiryolları'nda yapılacak indirim müddetinin, şehirler arasındaki yolcu nakliyatı için bayramdan on gün önce başlamak ve on gün sonra bitmek üzere yirmi üç gün devam etmesi kararlaştırılmıştı.¹² Bayram dolayısıyla yapılacak şenliklere geliş gidişlerini kolaylaştırmak için İstanbul Tramvay Şirketi de 29, 30 ve 31 Ekim tarihlerinde biletlerde

⁹ BCA. 30.10.0.0/198.352.13-5.

¹⁰ BCA. 490.1.0.0/1150.37.1-19; BCA. 30.10.0.0/198.352.13-10; *Milliyet*, "Dış Memleketlerde de Büyük Bayram Kutlanacak", 20 Ekim 1933, s. 1, 5.

¹¹ BCA. 30.10.0.0/198.352.13-30.

¹² BCA. 30.18.1.2/39.63.20; *Resmi Gazete*, Sayı:2514, 27 Eylül 1933, s. 3104.

indirime gitmişti. Elektrik şirketleri de o günlerde kullanılacak elektrikte indirim yapmışlardı.¹³

Bayramın fikir ve anlamını kuvvetlendirecek gazete ve dergi gibi araçlara Cumhuriyetin 10 yıllık işlerini gösteren bir rehber hazırlandı ve 20.000 adet basıldı. Bu rehber, başta resmi kurumlar olmak üzere bütün basına, parti ve halkevlerine, cemiyetlere, ticaret, tabip odalarıyla birlikte barolar gibi tesislere ve ilgili bütün müesseselere gönderildi.¹⁴

Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Yüksek Komisyonu Reisliği, bütün gazetelerin 29 Ekim’e özel, günlük sayfa sayılarının ¼ oranında arttırılmasını talep etmişti. Bununla birlikte gazetelere inkılâp dönemine ait resimler ve bilgiler yollanmıştı.¹⁵ Gazeteler, bu çağrıya olumlu yanıt vermiş ve bu özel gün için bir önceki günkü sayfa sayılarını büyük oranda arttırmışlardı.¹⁶

Bayram günlerinde bütün telgraf, mektup ve kart ücretleri yarıya indirildi.¹⁷ Maarif Vekâleti, Cumhuriyet’in 10. yıldönümünde dağıtılmak üzere 200 bin adet madalya yaptırdı. Bu madalyaların bir tarafında Mustafa Kemal Paşa’nın kabartma resmi, diğer tarafında da “Türkiye Cumhuriyeti 1923-1933” ibaresi bulunuyordu.¹⁸ Posta ve Telgraf İdaresi de özel posta pulları bastırmıştı. Bu pulların resimlerini hazırlamak üzere bir yarışma açılmış ve numunelerden ikisi kabul edilmişti.¹⁹ Posta Genel Müdürlüğü tarafından çıkarılan pullar, sadece bu bayram günlerine özel olarak bastırılmıştı. Pul serisi 1, 5, 2, 3, 6, 12,5, 25 ve 50 kuruşluktu. 7 pulluk bir serinin değeri, 100 kuruştü. Pullardan birinde Türkiye’nin ziraat durumunun kazandığı büyük gelişimi temsil eden bir kompozisyon

¹³ *Akşam*, “Cumhuriyetin 10 uncu Yıl Dönümü İçin”, 15 Ekim 1933, s. 4.

¹⁴ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-149, 150.

¹⁵ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-150.

¹⁶ Bu gazetelere örnek verecek olursak: Günlük 8 sayfa yayınlanan gazetelerden Cumhuriyet gazetesi 64 sayfa, Hakimiyeti Milliye gazetesi 96 sayfa ve Milliyet gazetesi 52 sayfa yayınlanmıştı. Günlük 12 sayfa yayınlanan gazetelerden *Akşam* 32 sayfa yayınlanmış; *Vakit* gazetesi de 16 sayfa gazetenin yanında 32 sayfa ek vermiştir. Cumhuriyet, 29 Ekim 1933; Hakimiyeti Milliye, 29 Ekim 1933; Milliyet, 29 Ekim 1933; *Akşam*, 29 Ekim 1933; *Vakit*, 29 Ekim 1933.

¹⁷ *Akşam*, “Cumhuriyetin 10ncu Yıl Dönümü”, 12 Haziran 1933, s.2; *Cumhuriyet*, “Cumhuriyetin 10 uncu Yılı”, 12 Haziran 1933, s. 3.

¹⁸ *Cumhuriyet*, “Cumhuriyetin 10 uncu Yılı”, 5 Eylül 1933, s. 1.

¹⁹ *Cumhuriyet*, “Cumhuriyetin 10 uncu Yılı”, 27 Eylül 1933, s. 4.

mevcuttur. Pulun ortasında Mustafa Kemal Paşa'nın resmi ve yanında da barışı temsil eden defne dalı bulunuyordu.²⁰ Diğer bir pulda ise dalgalar üzerinde doğan stilize bir güneş ve güneşin içerisinde de 10 sayısı bulunmaktaydı.²¹

Tütün, kibrit ve içki inhisarlarına kutu ve şişelere yapıştırılacak onuncu yıl etiketleri numuneleri yollandı. Bayramın hareketli olması için mahallindeki bütün yerli ve yabancı nakil araçları şirketlerine bayram günlerinde tarife ücretlerinde indirim yapılması istendi. Bütün şirketler bu talebe olumlu cevap vermişler ve indirim uygulamışlardı. Yeni inşaatların temel atma ve yapılacak işlerin başlama ve yapılmış olanların açılış merasimlerinin bayrama rast getirilmesi resmi ve özel makamlardan istendi.

İnkılap kavramını ifade eden kısa sözlerin büyük levhalar halinde her tarafa asılması için 60 kısa söz tespit edildi. Her yere şekil, renk ve asma tarzları için örnekler yollandı. Yine onuncu yıl Cumhuriyet Bayramı için yapılan marşın notaları ve partiyonları ülke içinde ve dışında bütün alakalı yerlere yollandı, yapılan marş plakları da aynı yerlere gönderildi. Her yerde bayramdan önce ve bayramda çok miktarda marş güftesi bastırılıp dağıtıldı. Bu marş radyoda da defalarca çalındı.²²

Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Yüksek Komisyonu Reisliği, Cumhuriyet Bayramı günlerinde resmi daire ve cemiyetlerden başka özel şirketlerin ve bütün milli müesseselerin de bu bayramı, gündüz ve gece, ışık ve bayraklarla kutlamalarını istemişti. Fırkaya kayıtlı her üyenin evlerine en az bir fener ve bir bayrak asması ve bütün yurttaşların da bu yolda teşvikleri istenmişti.²³

Asker, jandarma, okul öğrencileri ve müstahdemlere verilecek elbise vesairenin dağıtım zamanının bayrama denk getirilmesi istenmişti. Bundan başka bütün vatandaşların kendilerine, aile ve çocuklarına yeni elbiseyi Cumhuriyet Bayramı'nda yapmaları için fırka teşkilatına teşvikler yapılmıştı.²⁴

²⁰ *Cumhuriyet*, "Ankara'ya Tehacüm Şimdiden Başladı", 17 Ekim 1933, s. 6.

²¹ *Cumhuriyet*, "Onuncu Yıl Hatırası Olarak Basılan Paralar", 18 Ekim 1933, s. 4.

²² *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-150.

²³ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-151.

²⁴ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-151-152.

Bayramın üç gününde de temsil edilmek üzere günün önemine uyacak 11 piyes yazdırılmıştı. Bunların aynı amaca hizmet edebilecek eski piyeslerle birlikte bayram günlerinde bütün şehir ve kasabalarda temsil edilebilmesi için her yerde salon, sahne hazırlıkları yaptırılmış; temsillerde rol alacaklara vazifeleri dağıtılmıştı.²⁵ Bu temsillerden bazıları şunlardı: Mavi Yıldırım, Yarım Osman, Sönmeyen Ateş, İnkılap Çocukları, Kahraman, Şeriye Mahkemeleri, On Yılın Destanı, İstiklal ve Uyanış.²⁶

Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet devrindeki hükümet çalışmalarının anlamlarını ifade eden 26 büyük yazı, karşılaştırmalı resim ve grafikleri gösterir levhalar hazırlanmıştı. Bu levhalardan ülkenin bütün şehir ve kasabaları cadde, sokak ve meydanlarına afiş olarak asılıp yapıştırılmak üzere 200.000 adet basılarak zamanında yerlerine gönderilmişti. Basılan rehber kitabından faydalanılarak bayram günlerinde halka konferanslar hazırlanması için fırka ve halkevi teşkilatına ve komitelere görevler verilmişti. Ayrıca inkılâp ve istiklale ait konferans konuları gönderilmişti. Radyo ile merkezden 11 konferans verilmişti.²⁷

Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamaları için 18 şiir ve destan yazdırılmıştı. Bunlardan 400.000 adet basılarak kasabalara, köylere ve orduya yollanmıştı. Bu şiir ve destanlardan seçme olanları bayram günlerinde merkezden radyo ile verilmiş ayrıca bunlar risale halinde bastırılarak her yere dağıtılmıştı.²⁸ Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamaları dolayısıyla hazırlanan yayınlarda Cumhuriyetin yüceltiği temaların işlendiği görülmektedir. Bununla birlikte Cumhuriyet Halk Fırkasını ön plana çıkaran eserler de bulunmaktadır. Genellikle Cumhuriyet öncesi ve

²⁵ Yeniden yazdırılan 11 piyesten biri olan “Yarım Osman” az kişi ile sahnesiz ve dekorsuz temsil edilebilecek kolaylıkta idi. Bu piyesin okulu olan köylerle kışlalarda temsili istenilerek 40.000 nüsha bastırılıp dağıtılmıştı. Bu piyes, kahramanlarını köylüden, sahnesini köyden seçmiştir. Olay Milli Mücadele’nin başladığı günlerde başlar ve köylünün bütün gönülleriyle Cumhuriyet Bayramı’nı kutladıkları güne kadar sürer. *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-152; *BCA*. 490.1.0.0/1150.37.1-21.

²⁶ *BCA*. 490.1.0.0/1150.37.1-21, 22, 23.

²⁷ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-152.

²⁸ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-153.

sonrasının karşılaştırılması yapılarak Osmanlı Devleti döneminin hukuk, eğitim, ekonomik ve sosyal alanlardaki yetersizlikleri vurgulanmıştır.²⁹

Bayram günlerinde radyonun çekim kuvvetini arttırmak için İstanbul ve Ankara merkezleri birlikte çalıştırılmıştı. Bayramın üç gününde 30 saatlik bir radyo programı tatbik olunmuştu. Radyo programı, istiklal ve Cumhuriyet'in 10. yıl marşlarıyla konferanslardan, şiir ve destanlardan seçilmiş milli müzik parçalarıyla Türk kompozisyonları ve yabancı parçalardan karışık olarak verilmiştir.³⁰

Ülkenin bütün şehir, kasaba ve köylerinde bayramın birinci günü önceden hazırlanan meydanlarda aynı saatte toplanılmıştı. Her yer imkân ve araçların yettiği kadar aynı programı tatbik etmişti. Mevcut olan ve fırka vasıtasıyla bayramdan önce getirilen ve yerlerine gönderilen radyo alıcı makinaları ile Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın nutku birçok yerde bu meydanlarda ve özel yerlerde dinlenmişti.

Köyler için birbirine benzer ve özel bir merasim tipi tatbik olunmuştu. Her yerde, şehir ve kasabalarda merasime asker, jandarma ve okullardan başka çok miktarda halk katılmıştı. Şehir ve kasabalara civardan bayram dolayısı ile çok köylü gelmişti. Onuncu yılda bayramın kutlandığı bütün meydanlara "Cumhuriyet Meydanı" adının verilmesi bütün komitelerden istenmişti. Bu adın verilmesi her yerin belediye meclisi ve köy heyetleri tarafından usulünce alınacak kararlarla olmuştur. Bu sayede ülkenin her bucağında Cumhuriyet'i 10. Yıl Bayramı'nın hatırası ölümsüz olarak yaşamış olacaktı.³¹

Kutlamalar için hazırlanan rehberle verilen bilgi ve grafik numunelerinden istifade olunarak birçok şehir ve kasabalarda, salonlarda cadde ve meydanlarda cumhuriyet devrinin işlerini gösterir sergiler kuruldu.³² Cumhuriyetin 10. yıl dönemine özel olmak üzere, topçu kıtası bulunan yerlerde ve donanmanın belirli gemilerinden

²⁹ Kerem Coşkun, "Onuncu Yıl Anısına Yapılan Yayınlar", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 118, Ekim 2003, s. 94.

³⁰ BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-153.

³¹ BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-153-154; BCA. 490.1.0.0/1150.37.1-26; *Cumhuriyet*, "Yüksek Komisyon Büyük Bir Gayretle Çalıştı", 13 Ekim 1933, s. 6.

³² BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-155.

Cumhuriyet’in Büyük Millet Meclisi’nde kabul edildiği 29 Ekim günü saat 20.30 da 101 pare top artışı yapılmıştır.³³

Bayram hazırlıklarının devam ettiği bir dönemde hükümet, halk ile bir normalleşme sürecini başlatmak amacıyla bir af kanunu tasarısı hazırlamış ve 25 Ekim 1933’te Meclis Genel Kuruluna sunmuştur. Hazırlanan tasarıya göre; bazı suçlar hakkında takibat yapılmayacak, bazı cezalarda ise indirimle gidilecekti. Bu kanun, 28 Temmuz 1933 tarihine kadar işlenmiş suçlar için geçerli olacaktı. 431 sayılı kanundaki hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılmasına dair olan şahıslar ile Lozan Antlaşması ile belirlenmiş olan 150 kişi bu affın dışında tutulacaklardı.³⁴

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, geçen on yıl zarfında çağdaş, modern ve laik bir devlet olma yolunda önemli adımlar atmıştır. Cumhuriyetin 10. yıldönümü pek çok açıdan önem arz etmektedir. Böylesine kısa bir zamanda, uzun bir yol kat edilmiş olması gerek yöneticilerde gerekse halkta 10. yıl kutlamalarının daha farklı yaşanması isteğini uyandırmış ve bu sebeple de pek çok etkinlikler düzenlenmiştir. Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamalarında sembolleşen olgulardan biri “Onuncu Yıl Marşı” diğeri ise Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’da bütün yurda hitaben seslendiği “Onuncu Yıl Söylevi” olmuştur.³⁵

Cumhuriyetin 10. yıldönümünü kutlamaları, büyük halk kitlelerinin katılımıyla olağanüstü bir coşku ve heyecan içerisinde gerçekleştirilmiştir. Gerek hazırlık gerekse kutlama törenlerine karşı halk tarafından gösterilen teveccüh, bunun en büyük göstergesi olmuştur.

Adapazarı’nda 10. Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

İdari bakımdan Adapazarı, Osmanlı Devleti zamanından 1954 yılında Sakarya Vilayeti kurulana kadar Kocaeli’ne bağlı bir kaza merkeziydi.

³³ Nezahat Demirhan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Onuncu Yıl Kutlamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 1997, Cilt 8, Sayı 37, s. 147.

³⁴ Sınmaz Sönmez, *a.g.m.*, s. 92-95.

³⁵ Necati Çetinkaya, *Atatürk’ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri*, İstanbul, 1985, s. 323-324; Erdem Çanak, “İçel’de Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları ve Kutlamalar Sırasında Yaşanan Müessif Bir Hadise: Çomuzade Davası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 2018, Cilt 34, Sayı 97, s. 204.

Ekonomik imkânlardan dolayı şehir, uzun yıllar bağlı olduğu ilin en çok nüfusa sahip olan kazası durumundaydı. 1933 yılında Adapazarı'na bağlı 6 nahiyeye bulunuyordu. Bu nahiyeler: Merkez, Akyazı, Karapürçek, Sapanca, Söğütlü ve Kazımpaşa idi.³⁶

Cumhuriyet'in ilk yılları, Türkiye'de tek bir partinin, yani Cumhuriyet Halk Fırkasının (CHF) etkin olduğu bir dönemdir. CHF kurulduktan sonra örgütlendiği taşra teşkilatından biri de Adapazarı bölgesi olmuştur. CHF, tek partili bir sistemin içerisinde muhalefetsiz iktidardaydı. Birçok durumda partinin il yöneticileri aynı zamanda ilin valileriydi. Neredeyse bütün devlet memurları da CHF üyesiydi.³⁷ Adapazarı'nda da durum bundan farklı değildi. Şehirdeki memurlardan üst düzey yöneticilere kadar CHF ile bağlantılı kişilerdi. Partinin teftiş raporlarında şehirdeki parti çalışmalarında hükümet, parti ve belediyenin uyum içerisinde çalıştığı vurgulanıyordu.³⁸

1930'lu yıllarda dünya iktisat buhranının da etkisiyle ülkede bir huzursuzluk havası mevcuttu.³⁹ 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın(SCF) çabuk teşkilatlanması ve taraftar bulmasında bu durumunun önemli etkisi olmuştur. Yeni kurulan bu partinin ülkede en güçlü olduğu yerlerden biri Adapazarı olmuştur. Adapazarı'nda SCF'nin güçlü olması CHP'ye şehirde tepkilerin olduğunu göstermektedir.⁴⁰ Nihayetinde SCF kapanmış ve tek partili yönetim devam etmiştir. Bu tecrübe CHF'nin halka kendisini daha iyi anlatması gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet'in 10. yılı kutlamaları da bu bağlamda önemli bir fırsat olarak görülmüş ve bu konuda azami çaba gösterilmiştir. Ülkenin her tarafında olduğu gibi Adapazarı'nda da bu önemli günün amacına uygun olarak kutlanması için önemli çalışmalar yapılmıştır.

³⁶ *Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler Kocaeli Vilayeti 20 İlk Teşrin 1935*, Hüsnü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1937, s. 6.

³⁷ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 2015, s. 19.

³⁸ BCA. 490.1.0.0/675.280.1-1, 2.

³⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C. 3, İstanbul, 1978, s. 379.

⁴⁰ Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, 2014, s. 337.

Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için Kocaeli vilayetinde kutlama komisyonu oluşturulmuştu.⁴¹ Bunu kazalardaki komisyonlar takip etmiştir. Cumhuriyetin 10. yılını kutlama hazırlıkları Türkiye’nin dört bir yanında olduğu gibi Adapazarı’nda da başlamıştı. Adapazarlı yetkililer, Yüksek Komisyonun gönderdiği program çerçevesinde hazırlıklarını yapmışlardı.

Cumhuriyetin 10. yıldönümünü kutlamaları için yazdırılan şiir ve destanlar bir arada basılmıştı. Yine bayramda konferans verecekler için inkılâp ve istiklal konularının ana hatlarını gösteren broşür de basılıp 14 Ekim’de kutlama komitelerine gönderilmişti.⁴² Adapazarı’na gönderilen şiir ve konferans adedi 20 idi.⁴³ Bunlar CHF binası ile partinin ilgili bürolarında, okullarda ve uygun mekânlarda halka sunulmuştur. Ülkenin her yerindeki Cumhuriyet Meydanı’nda nasıl durulacağına dair bir kroki hazırlanmıştı. Bu krokide ordu, polis, jandarma, öğrenciler, sporcular, izciler ve halkın duracağı yerler gösterilmişti. Saat ondan önce bütün halk, bu şekilde meydanlarda yerlerini almış olacaktı.⁴⁴

Adapazarı’nda Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamaları hazırlıkları 29 Ekim’in çok öncesinden başlamıştı. Şehir adeta bayraklarla süslenmişti. Tüm kamu binaları, okullar, işletmeler ve Uzunçarşı başta olmak üzere kalabalık cadde ve meydanlar bu büyük gün için hazırlanmıştı. Özellikle Hükümet binası, Cumhuriyet Halk Fırkası binası, Belediye binası, Ortaokul ve ilkokul binaları bayraklarla süslenerek bu bayrama atfen hazırlanan pankartlarla süslenmişti.

Cumhuriyet Bayramı’nın 10. yıl kutlamaları için Adapazarı mahalle ve köylerinden gelen vatandaşlar, şehir merkezinde büyük bir kalabalık oluşturmuştu. Kutlamalarda geçit töreni Hükümet Caddesi’nde yapılmıştı. Resmigeçit, Uzunçarşı’dan Cumhuriyet Halk Fırkası Binası’na doğru yapılmıştı. (Resim 2) Yolda karşılıklı bekleyen vatandaşların izlediği bu geçit töreninde Adapazarı Belediye Bاندosu çaldıkları marşlarla törene renk katmıştır. Tören için süslenen resmi ve özel arabalar,

---

⁴¹ BCA. 490.1.0.0/1146.20.1-16.

⁴² BCA. 30.10.0.0/198.352.13-1,3.

⁴³ BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-108.

⁴⁴ BCA. 490.1.0.0/1150.37.1-26.

askerler, itfaiyeciler, şehirdeki okulların öğrencileri, sporcular, izci gurupları resmigeçit törenine katılmışlardı.

Adapazarı'ndaki okullar bu bayram için özel hazırlanmışlardı. Bu okullardan biri olan Adapazarı Büyükgazi İlkokulu öğrencileri için at arabasının üzerine bir platform yapılmıştı. Resmigeçit esnasında bu at arabasının etrafında öğrenciler ve en üstüne de kelebek kıyafetli bir kız öğrenci bulunuyordu. Öğrenciler üzerlerinde ve bir yıldız figüründe "Var Ol Gazi" yazısı vardı. (Resim 1) peşi sıra diğer okulların öğrencileri de resmigeçitte yürüyüş yapmışlardı. Sabihahanım İlkokul öğrencileri, bir at arabasına düzenli bir şekilde binmişler ve ellerinde 1919 yılından 1933'e kadar yılların yazdığı sağlı sollu kâğıtları tutmuşlardı.

Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Yüksek Komisyonu Başkanlığı'nın gönderdiği bir talimatnamede 10. yılda bayramın kutlandığı bütün meydanlara "Cumhuriyet Meydanı" adının verilmesi istenmişti. Adapazarı'nda da bu çağrı karşılık bulmuş ve eskiden "Kanlı Mezarlık" denilen şehir merkezinde CHF Binası arkasındaki alana Cumhuriyet Meydanı adı verilmiştir. Adapazarı'nda kutlamaların merkezlerinden biri Cumhuriyet Meydanı idi. Burada da halk büyük bir kalabalık oluşturmuştu. Cumhuriyet Meydanı'nda Adapazarı Avcılar Kulübü üyeleri de ellerinde flamalarıyla hazır bulunuyorlardı. Burada yapılan yüksek bir platformda dönemin belediye başkanı Rauf Demirtaş ve yetkililer birer konuşma yapmışlardı. (Resim 5)

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Kütahya Milletvekili Recep Peker imzasıyla 17 Eylül 1933 tarihinde ilgili yerlere bir yazı gönderilmişti. Bu yazıda, Fırka tarafından kabul edilen altı oklu bayrağın, Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarında kullanılmak üzere, küçültülmüş ipek numunesinin kâfi miktarda posta ile ilgili yerlere gönderildiği belirtilmişti. Bu küçük bayraklar, herkese sadece bir adet verilecekti. Bayrağı alanlar ceketlerinin sol yakası üstüne, yakanın sivri ucu altına ve takriben bazı ceketlerde yapılan ilik hizasına takılacaktı. Kadınlar da elbiselerine göre bayrağı aynı yerde, aynı hizaya gelecek surette takacaklardı.⁴⁵ Yakaya takılan bayraklar ok uçları aşağıya gelecek tarzda uzunca bir toplu iğne ile yakaya ilıştırilecekti. Resmi geçit bittikten sonra dahi bu bayraklar ziyan edilmeyecek ve üç gün sürecek olan bayramda

⁴⁵ BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-144.

sokakları dolduracak halkın göğüslerinin süsleyecekti.⁴⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası bayrağının küçültülmüş ipek numunesini Adapazarı’na da gönderilmişti. Genel Merkezden gelen talimat uygulanmış ve şehirde Ankara’dan gönderilen bayraklar ilk defa bu bayramda özellikle partililerin yakalarında yerlerini almıştı. (Resim 6)

Programlı yapılan hazırlıklar neticesinde Adapazarı’ndaki Cumhuriyet’in 10. yılı kutlamaları oldukça hareketli ve heyecanlı geçmişti. Şehirdeki bütün resmi binalar, iş yerleri ve evler baştanbaşa bayraklar ve kutlama aparatlarıyla donatılmıştı.⁴⁷

Cumhuriyet’in Bayramı kutlamalarında kurulan taklarının ayrı bir yeri vardır. Şehrin en gözde yerlerine yapılan bu taklar vatandaşların da oldukça ilgisini çekmekteydi. Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamalarına verilen önem ülkenin pek çok bölgesine yapılan binlerce tak ile de kendisini göstermiştir. Türkiye’nin çoğu şehrinde olduğu gibi Adapazarı’nda da Cumhuriyet’in 10. yılı anısına taklar kurulmuştur. Şehirde çeşitli kurum ve kuruluşların yanı sıra halkın da katkılarıyla birbirinden farklı formlarda ve farklı yerlerde 26 zafer takı yapılmıştır.⁴⁸ Karasu ve Geyve gibi ilçe merkezlerinde birer adet tak kurulurken Adapazarı’nda bu sayının oldukça fazla olmasında şehirdeki nüfus ve ekonomik büyüklüğün de etkisi vardır.

Adapazarı’nda taklar caddelerin başında yer alacak şekilde ve altından araç ve insanların geçebileceği formlarda hazırlanmıştı. Bu takların hepsi birbirinde farklıydı. Şehir merkezindeki farklı noktalara farklı ebat ve şekillerde kurulan zafer taklarından biri, Uzunçarşı karşıtı Hükümet Caddesi sonuna konulmuştu. Takın üzerine büyük harflerle “Anayurdu Kurtaran, Sen de Bilirsin. O Dur” yazmaktaydı. Arka yüzünde ise “Gazi Mustafa Kemal, Haydi Oğlum Selam Dur” yazıyordu. Bununla birlikte bu tak, genel merkezden gönderilen geçmiş ile 1933 yılı

⁴⁶ BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-145.

⁴⁷ *Milliyet*, “Vilayetlerde Bayram”, 1 Kasım 1933, s. 5.

⁴⁸ Adapazarı’nda 26 tak hazırlanırken Adana’da hazırlanan tak miktarı 40 civarındaydı. Malatya’da 30 civarı, Kadıköy’de 25, İçel’de ise 12 tak kurulmuştu. Oğuz Kalafat-Emine Kalafat, “Cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamalarında Devlet-Millet Kaynaşmasının Somut Bir Örneği: Adana Tören Takları”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2022, Cilt 3, Sayı 2, s.128; Çanak, *a.g.m.*, s.209; Akşam, “Kadıköy ve Üsküdar’da Büyük Hazırlık Yapılıyor”, 26 Ekim 1933, s.1-2; Akşam, “Onuncu Yıl”, 28 Ekim 1933, s.2

arasındaki farkları gösteren posterlerle süslenmişti. Bu tak ışıklandırıldığı için gece de aydınlatılmıştır. (Resim 7)

Şehirde kurulan en ihtişamlı taklardan biri Cumhuriyet Halk Fırkası binası önüne, Hükümet Caddesi'nin başına kurulmuştu. Takın üzerinde "Bayramınızı Kutlularız" yazıyordu. Ampullerle donatılan bu tak da gece ışıl ışıldı. Hükümet konağının önüne de bir tak yerleştirilmişti. Bu tak ile birlikte sadece Hükümet Caddesi üzerinde üç adet tak kurulmuş oluyordu. (Resim 8)

Adapazarı'nda özellikle tarım ve ticaretin kazandırdığı ekonomik birikim şehirde pek çok bankanın kurulmasına veya şube açmasına sebep olmuştur. Şehirde bulunan bankalar da Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarında kendilerini göstermişlerdir. Bankalar, Adapazarı'nın farklı yerlerine kurdukları taklar ile kutlamalara renk katmışlardır. 1913 yılında Adapazarı'nda kurulan Adapazarı Türk Ticaret Bankası, 1919 yılında kurulan Adapazarı Emniyet Bankası ile Adapazarı'nda şubeleri bulunan Türkiye Ziraat Bankası, İş Bankası ve Osmanlı Bankası şehirde toplam 5 tak kurmuşlardı.

Adapazarı Türk Ticaret Bankası'nın takında "Milli İktisadı Cumhuriyet Doğurdu" yazısı bulunuyordu. Takın arka yüzünde ise "Durmamalım Düşeriz" yazısı bulunuyordu. Lambalarla donatılan tak, gece de aydınlatılıyordu. (Resim 9) Adapazarı Emniyet Bankası'nın takı Uzunçarşı'daydı. Bu tak da lambalarla donatılmış ve gece de aydınlatılmaktaydı. (Resim 10) İş Bankası'nın takı, banka şubesinin olduğu Uzunçarşı'da bulunuyordu. Bu tak, şubenin tam önüne yolu kapatacak büyüklükte kurulmuştu. (Resim 11) Türkiye Ziraat Bankası'nın takı da Uzunçarşı'daydı. (Resim 12) Osmanlı Bankası'nın takında "Türk İnkılabı Eşsizdir" yazısı bulunuyordu. (Resim 13) Bankalar tarafından Türkiye'nin birçok yerine taklar kurulmuştur ve bu takların hiçbiri birbirinin aynı değildir.

Adapazarı'nda kurulan taklar arasında şehirde faaliyet gösteren cemiyetlerin takları da yerlerini almıştır. Şehirde 1915 yılında şubesi açılan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Adapazarı'nda etkin olan cemiyetlerden biridir.⁴⁹ Bu cemiyet de şehirde tak kurmuştur. Yeni Hilal Spor Kulübü

⁴⁹ Bülent Cırık, "Adapazarı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1914-1922)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2015, Sayı 45, s. 88.

binasının önüne kurulan Hilali Ahmer Cemiyeti’nin takında “Kuraklıktan Eksinsizlikten Aç Kalanların İmdadına Koşar” “Harpte Yaralananların Zehirlenenlerin İmdadına Koşar” yazıları asılıydı. (Resim 14)

Diğer taklar da şehrin değişik yerlerine kurulmuştu. Genellikle kırmızı beyaz renklerde olan taklarda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın resmi, ay-yıldız, bayraklar, defne yaprakları, Ankara’dan bu program için gönderilen posterler ve çeşitli söz gurupları bulunuyordu. Bazı taklar ampuller ve elektrik sistemi sayesinde geceleri de aydınlatılıyordu.

Esnafların bireysel olarak hazırladıkları taklar da bulunuyordu. Bu taklardan biri de Cavit Bey’in dükkânının önüne kurduğu tak idi. Bu tak da “Türküm, Ne Mutlu Bana!” yazısı bulunuyordu. Adapazarı’ndaki Adliye Köyü’nün ilkokulunun önüne de bir tak kurulmuştu. Defne yaprakları ve Mustafa Kemal Paşa’nın fotoğrafının bulunduğu bu takta “Yaşasın Ulugazi” yazısı bulunuyordu. Kutlamaların yapıldığı bölgelerden biri olan Cumhuriyet Meydanı civarında bulunan Sabihanım İlkokulu binası önünde de zafer takı kurulmuştu. (Resim 5)

Adapazarı’ndaki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında resmi geçidin yapıldığı Hükümet Caddesi üzerine genellikle bir zafer takı konulurdu. 1932 ve 1934 kutlamalarında bir zafer takı mevcuttu. Ancak 1933 yılındaki 10. yıl kutlamaları dolayısı ile şehir adeta taklarla donatılmıştı. Öyle ki şehirde ne bundan önceki ne de bu sonraki bayramlarda bu kadar zafer takı kurulmamıştır. Bu durum bile Adapazarı’nda Cumhuriyet’in 10. yılı kutlamalarına verilen önemi anlatmaya güzel bir örnektir.

Adapazarı’nda 29 Ekim 1933 tarihinde Hükümet Caddesi üzerinde gerçekleştirilen resmi geçit, şehirde o zamana kadar görülmemiş derecede bir ihtişama sahipti.⁵⁰ Kutlama programı doğrultusunda en yeni ve temiz kıyafetlerini giymiş olan Adapazarlılar; köylüsü-şehirlisi, yaşlısı-genci, hep birlikte bayramı kutlamışlardı. Cumhuriyetin 10. yıldönümü kutlamalarında Adapazarı’ndaki köylerde 95 konferans, şehirde 3 kürsüde 16 konferans verilmişti.⁵¹ Bu özel gün için spor

⁵⁰ *Milliyet*, “Vilayetlerde Bayram”, 1 Kasım 1933, s. 5.

⁵¹ BCA. 490.1.0.0/1150.36.1-17, 29.

müsabakaları da yapılmıştı. İdman Yurdu takımı ile Adapazarı Yeni Hilal takımları karşılaşmışlardı. Bu özel maçı İdman Yurdu 4-1 kazanmıştı.⁵²

Türkiye’de 1932 yılından itibaren kurulan Halkevleri, bu Bayram kutlamalarında oldukça aktif çalışmışlardır. Adapazarı Halkevi ise pek çok şehirden sonra 23 Şubat 1934 tarihinde açılmıştır.⁵³ Dolayısı ile Türkiye’de Halkevi bulunan bazı kentlerinin aksine Adapazarı’nda Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamalarında Halkevi’nin faaliyet alanlarından bu bayramda istifade edilememiştir.

1933 yılında Türkiye’deki 42 barodan biri Adapazarı’nda bulunuyordu.⁵⁴ Adapazarı’nda Cumhuriyet’in 10. yılı kutlamalarına Baro ve Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası da katılmıştı.⁵⁵ Odanın Genel Sekreteri olan Ali Rızâ Bey, “Ada Pazarı Ticaret ve Sanayi Odası Sevgili Cumhuriyetimizin 10 uncu Yıl Dönümü Kutlama Mecmuası” adıyla bir kitap hazırlamıştı.⁵⁶

Kitabın ilk sayfasında “Minnet ve Şükran” başlığı ile Ali Rızâ Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya şu ifadeler ile seslenilmişti:

“Türkü ve Türklüğü kurtaran, yoktan cihangirane bir devlet kuran büyük ve ulu müncimiz minnet ve şükran ve hürmet sanadır.

İnkılâba örnek ve dernek olan, büyük eserlere baş olan, Türk istiklâlini koruyan, Türk inkılâbına can veren asil ve necip Gazimiz şeref ve şan yalnız sanadır.

Bütün dünyayı hayrette bırakan azim ve iradenin timsali mücessemi olan, Türk inkılâbını yalnız gençliğe emanet eden yüce liderimiz hürmet ve sonsuz saygı hep senindir.”

Ali Rızâ Bey’in hazırladığı 29 sayfalık bu kitap geniş hacimli olmaktan uzak, özet bir çalışma olarak hazırlanmıştır. Bu durumun nedeni ise kitabın “Maksat ve Mukaddeme” bölümünde şöyle ifade edilmiştir:

⁵² *Vakit*, “Üç Gün, Üç Geceyi Nasıl Geçirdik”, 4 Kasım 1933, s. 9.

⁵³ Kenan Olgun, *Yöresel Kalkınmada Adapazarı Halkevi*, Değişim yay., İstanbul, 2008, s. 101.

⁵⁴ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-71.

⁵⁵ *BCA*. 490.1.0.0/1150.36.1-76.

⁵⁶ Ali Rızâ, *Ada Pazarı Ticaret ve Sanayi Odası Sevgili Cumhuriyetimizin 10 uncu Yıl Dönümü Kutlama Mecmuası*, İmam oğlu Fevzi Matbaası, İstanbul, 1933.

“Büyük bayramda (Oda) nın on yıllık çalışmasının geniş hacimli, bol resimli tam bir tarihini bekleyenler olacaktır. Fakat bu dar zaman içinde büyük emek ve çok vasıta isteyen böyle ilmi bir eser hazırlamayı denemektense şehrimizde ve muhitimizde on yıllık cumhuriyet hayatını yaşayan vatandaşlara ve memleket haricinde bu hayatın maddi akışını öğrenmek isteyenlere elzem olan kısımları hülâsa şeklinde olarak takdim etmeyi maksatlara daha uygun buldum. Bu tarif ve izahatla bu eseri bizden bekleyenlere bütün şartları tamam olarak değil, geçirdiğimiz on inkılâp yılının iç ve dış hayatını ve bu hayatın iktisadi ve ticari sahadaki eşkâlini az yorgunlukla anlayıp anlatmak isteyenlere bir yardımcı rehber olarak verdiğimi arz etmiş oluyorum. Bunun oda namına ihzar ve neşri hususunda rağbet ve teshilin imsaki bu cihanşümul bayramda Odanın boynu bükük yetimler gibi bir vaz’ı hazinde kalmasını intaç edeceğinden şahsi teşebbüs ve gayretimle bu boşluğu doldurmayı inkılâba karşı bir borç ve Cumhuriyet için bir şükran borcu bilirim.”⁵⁷

Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası’nın genel sekreteri Ali Rızâ Bey’in gayretleri sonucu hazırlanan bu kitap ile o dönemde Adapazarı’ndaki ticari, sosyo-kültürel durumu hakkında önemli bilgiler elde edebilmekteyiz.

Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamalarının merkezi Ankara idi. En ihtişamlı kutlamalar da bu şehirde yapılmıştı. Sonrasında ise İstanbul, İzmir, Adana, Malatya ve Adapazarı gibi büyük şehirler gelmiştir. Adapazarı’ndaki mülki yetkililer, partililer, memur, esnaf, sporcu ve öğrenciler bu anlamlı güne çok iyi hazırlanmışlardı. Nihayetinde de Cumhuriyet’in 10. yılı bayramı şehirde kendisinden uzun yıllar söz ettirecek derecede kutlanmıştır.

Sonuç

Bayramlar toplumlar için olduğu kadar yönetenler için de oldukça önemli gündür. Büyük badirelerden sonra kurulan Cumhuriyet’in ilan edildiği gün, bayram olarak kutlanmaya başladığından beri en programlı kutlama şekli 10. yılda yapılmıştır. 10, 25, 50, 75 ve 100. yıl kavramları her zaman önemli olmuştur. Lakin yeni kurulan rejimin halka kendisini göstermesinin, 10 yılda başardığı işlerin kıymet ve mahiyetini vatandaş

⁵⁷ Ali Rızâ, *a.g.e.*, s. 6.

hissettirmesinin en güzel yollarından biri de Cumhuriyetin 10. yılını bu manada kutlamadan geçiyordu.

Kutlamaların hazırlıkları esnasında dikkati çeken önemli bir konu da halkın törenlere katılmasının sağlanması konusunda gösterilen yüksek hassasiyettir. 10. yıl kutlamalarında, ilgi çeken diğer bir özellik de bayram boyunca evlerin, sokakların, cadde ve meydanların taklarla, bayraklarla, afişlerle süslenmesi ve geceleri ev ile binaların ampullerle veya fenerlerle aydınlatılmasıydı.

Kutlama programı CHF önderliğinde yapılmıştır. Rejim bu programı halkın rejimin değerlerine olan bağlılığını pekiştirmek için önemli bir fırsat olarak görmüştür. Bayraklar, herkesin göreceği yerleri süsleyen döviz ve levhalar, okunan şiir ve destanlar, Onuncu Yıl Marşı, gazetelerde yayınlanan yazılar, tiyatro oyunları ve radyo yayınları Cumhuriyet bilincinin uyandırılması için gösterilen çabaları ifade etmektedir.

Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarına başkent dışında, taşrada da özel önem gösterildi. Cumhuriyetin 10. yılı Adapazarı'nda büyük bir coşku ve sevinç içerisinde kutlanması için aylar öncesinde hazırlıklara başlanmıştır. Halk ile birlikte şehirde bulunan bütün kamu kurumlarıyla özel kuruluşlar da sürece dâhil olmak suretiyle, 10. yıl kutlamalarının; o zamana kadarki kutlamaların en canlı ve görkemlisi olması sağlanmıştır. Bu kutlama, Cumhuriyet yönetiminin on yılda meydana getirdiği değişimin ortaya konulması açısından önemli bir araç olmuştur. Nitekim şehirdeki ilanlarda özellikle son on yılda şehirde meydana gelen eğitim, sağlık, ekonomi, hukuk ve kamu hizmetleri alanındaki değişim ele alınarak eski dönem ile cumhuriyet döneminin mukayesesi yapılmak suretiyle cumhuriyet idaresinin farklılığı vurgulanmıştır.

Adapazarı'nda 10. Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında resmi ve özel kurum ile kuruluşlar tarafından şehrin birçok noktasına 26 adet zafer takı kurulmuştur. Ne bundan önceki ne de bundan sonraki bayramlarda böyle bir tak zenginliğini şehir görmemiştir. Türkiye'de bu bayram dolayısı ile pek çok şehirde tak zenginliği yaşanmıştır. Adapazarı da ülkede en çok tak kurulan merkezlerden biri olmuştur.

10. Cumhuriyet Bayramı vesilesiyle Adapazarı bir meydana daha kavuşmuştur. Eskiden Kanlı Mezarlık denilen ve şehrin takımlarının maç

yaptıkları bir sahayı barındıran alana bu bayram ile birlikte Cumhuriyet Meydanı adı verilmiştir. 1937’de bu meydana Atatürk Ortaokulu binasının yapımına başlanması ve 1 senede de okul inşaatının bitmesiyle burası meydan özelliğini kaybetmiştir.

Bu çalışma hazırlanırken o günleri yansıtan bir kısmını da bu çalışmanın ekler kısmında paylaştığımız 40’ı aşkın fotoğraf kutlamaların ihtişamını göstermesi bakımından önemli birer kaynak olmuştur. Yerel gazetelerin az olduğu bir dönemde bu fotoğraflar dönemi anlamamız için önemli kaynaklardır. Cumhuriyet’in 10. yılında önemli bir hazırlık süreci neticesinde Cumhuriyet Bayramı tüm yurttaki olduğu gibi Adapazarı’nda da istenilen manada kutlanmıştır. Rejimin vermek istediği mesaj çeşitli argümanlarla halka aktarılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA. 490.1.0.0/675.280.1.

BCA. 490.1.0.0/1146.20.1.

BCA. 490.1.0.0/1150.36.1.

BCA. 490.1.0.0/1150.37.1.

BCA. 30.10.0.0/198.352.13.

BCA. 30.18.1.2/37.50.8.

BCA. 30.18.1.2/39.63.20.

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete, Sayı: 2437, 26 Haziran 1933, s. 2785.

Resmî Gazete, Sayı: 2514, 27 Eylül 1933, s. 3104.

Resmî Gazete, Sayı: 2536, 23 Teşrinievvel 1933, s. 3169.

Akşam, “Cumhuriyetin 10 uncu Yıl Dönümü İçin”, 15 Ekim 1933, s. 4.

Akşam, “Cumhuriyetin 10uncu Yıl Dönümü”, 12 Haziran 1933, s.2.

Akşam, “Kadıköy ve Üsküdar’da Büyük Hazırlık Yapılıyor”, 26 Ekim 1933, s.1-2.

Akşam, “Onuncu Yıl”, 28 Ekim 1933, s.2.

Akşam, 29 Ekim 1933.

Cumhuriyet, “Ankara’ya Tehacüm Şimdiden Başladı”, 17 Ekim 1933, s. 6.

Cumhuriyet, “Cumhuriyet Bayramı 3 Gün Olacak”, 10 Haziran 1933, s. 3.

- Cumhuriyet*, “Cumhuriyetin 10 uncu Yılı”, 12 Haziran 1933, s. 3.
Cumhuriyet, “Cumhuriyetin 10 uncu Yılı”, 27 Eylül 1933, s. 4.
Cumhuriyet, “Cumhuriyetin 10 uncu Yılı”, 5 Eylül 1933, s. 1.
Cumhuriyet, “Cumhuriyetin 10uncu Yılı İçin Hazırlıklar”, 14 Temmuz 1933, s. 3.
Cumhuriyet, “Onuncu Yıl Hatırası Olarak Basılan Paralar”, 18 Ekim 1933, s. 4.
Cumhuriyet, “Yüksek Komisyon Büyük Bir Gayretle Çalıştı”, 13 Ekim 1933, s. 1, 6.
Cumhuriyet, 29 Ekim 1933.
Hakimiyeti Milliye, “Cumhuriyetin Onuncu Yılına Kutlulama İçin”, 13 Temmuz 1933, s. 1.
Hakimiyeti Milliye, “Yüksek Komisyonun Kararları”, 16 Temmuz 1933, s. 1.
Hakimiyeti Milliye, 29 Ekim 1933.
Milliyet, “Dış Memleketlerde de Büyük Bayram Kutlulanacak”, 20 Ekim 1933, s. 1, 5.
Milliyet, “Vilayetlerde Bayram”, 1 Kasım 1933, s. 5.
Milliyet, 29 Ekim 1933.
Vakit, “Üç Gün, Üç Geceyi Nasıl Geçirdik”, 4 Kasım 1933, s. 9.
Vakit, 29 Ekim 1933.

Kitap ve Makaleler

- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yay., İstanbul, 2015.
 Ali Rızâ, *Ada Pazarı Ticaret ve Sanayi Odası Sevgili Cumhuriyetimizin 10 uncu Yıl Dönümü Kutlama Mecmuası*, İmam oğlu Fevzi Matbaası, İstanbul, 1933.
 Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C. 3, İstanbul, 1978.
 Cırık, Bülent, “Adapazarı’nda Hilâl-İ Ahmer Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1914-1922)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2015, Sayı 45, ss.86-103
 Coşkuner, Kerem, “Onuncu Yıl Anısına Yapılan Yayınlar”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 118, Ekim 2003, ss.94-95.
 Çanak, Erdem, “İçel’de Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları ve Kutlamalar Sırasında Yaşanan Müessif Bir Hadise: Çomuzade Davası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 2018, Cilt 34, Sayı 97, ss.199-240.
 Çetinkaya, Necati, *Atatürk’ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri*, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul, 1985.
 Demirhan, Nezahat, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Onuncu Yıl Kutlamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 1997, Cilt 8, Sayı 37, ss.141-150.
 Doğaner, Yasemin, “Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 5, Sayı 9, Ankara 2007, ss.119-143.

Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler Kocaeli Vilayeti 20 İlk Teşrin 1935, Hüsnü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1937.

Kalafat, Oğuz – Kalafat, Emine, “Cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamalarında Devlet-Millet Kaynaşmasının Somut Bir Örneği: Adana Tören Takları”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2022, Cilt 3, Sayı 2, ss.121-140.

Koçak, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yay., İstanbul, 2014.

Olgun, Kenan, *Yöresel Kalkınmada Adapazarı Halkevi*, Değişim yay., İstanbul, 2008.

Sınmaz Sönmez, Cahide, “Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları ve 26 Ekim 1933 Tarihli Genel Af Yasası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, ss.89-101.

EKLER

Resim 1. Adapazarı Büyükgazi İlkokulu öğrencileri resmi geçitte. 29 Ekim 1933

Resim 2. Adapazarı Hükümet Caddesi. 29 Ekim 1933

Resim 3. Adapazarı Belediye Dairesi. 29 Ekim 1933

Resim 4. Adapazarı Cumhuriyet Meydanı’nda 10. Yıl Kutlamaları. 29 Ekim 1933

Resim 5. Adapazarı Cumhuriyet Meydanı. 29 Ekim 1933

Resim 6. Adapazarı Cumhuriyet Meydanı'nda 10. Yıl Kutlamaları. 29 Ekim 1933

Resim 7. Hükümet Caddesi Sonunda Zafer Takı

Resim 8. CHF Binası Önünde Zafer Takı

Resim 9. Adapazarı Türk Ticaret Bankası Takı

Resim 10. Adapazarı Emniyet Bankası Takı

Resim 11. Uzunçarşı’da İş Bankası Takı

Resim 12. Uzunçarşı’da Türkiye Ziraat Bankası Takı

Resim 13. Adapazarı'nda Osmanlı Bankası Takı

Resim 14. Adapazarı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti Takı

Extended Abstract

Republic Day’s are very important days not only for the societies but also for the rulers. Since the day when the Republic, which was established after the great calamities, was declared, was celebrated as a national day, the most programmed way of celebration was held in the 10th year. The concepts of 10th, 25th, 50th, 75th and 100th Anniversary have always been important, but one of the best ways for the newly established regime to show itself to the people and to make the citizens feel the value and nature of the works it has accomplished in 10 years was to celebrate the 10th anniversary of the Republic in this sense.

In the new process that started with the end of the National Struggle, the new regime of the Turkish State became clear and the Republic was proclaimed on October 29, 1923. The proclamation of the new regime was celebrated with great enthusiasm among the people. On the first anniversary of the proclamation of the Republic, this important day was celebrated with the same enthusiasm throughout the country in a festive mood. These celebrations, which took place with the wide participation of the public, led to the necessity of celebrating this important day as a national day, and after that it was officially celebrated.

Until 1933, the preparations for the Republic Day were carried out in almost the same framework every year. However, the preparations for the Republic Day in 1933, which was especially important because it was the 10th anniversary of the proclamation of the Republic, affected the following periods for many years and set an example for the National days in the new years.

Preparations for the 1933 Republic Day celebration had begun long before October. On 9 June 1933, a bill was submitted to the Presidency of the Assembly. On 11 June 1933, the “Tenth Anniversary Celebration Law of the Proclamation of the Republic” numbered 2305 was enacted. According to this law: The tenth anniversary of the proclamation of the Republic was to be celebrated for three days. Again, during these three days, the law on public holidays, private apartments, establishments and trade houses would be applied. In order to be busy with the celebration program, a high commission affiliated to the Prime Ministry

in Ankara and committees and delegations to be engaged in this work would be formed in the provinces. The Government was authorized to appoint a celebration program to reflect the current and future achievements of the Republic. Guidelines have been prepared for this purpose and efforts have been made to celebrate this great day in a regular and magnificent manner.

The 10th anniversary celebration ceremony program of the Republic Day was as follows: In all cities, towns and villages of the country on 29, 30 and 31 October 1933; It was wanted to be celebrated with enthusiasm that would attract the attention of all people day and night on land, at sea and in the air. Again, this day would be celebrated with great ceremony in Turkish embassies and consulates outside the country.

On the days and nights of the Republic Day, all official offices, municipal and private administration buildings, Republic People's Party Centers and Hearths, Community Centers, public and private schools, establishments and trade houses, houses and shops, ferries and ports, squares and streets, transportation vehicles, Sports clubs would be decorated with flags, bay leaves, greenery, red and white ribbons, electricity, lanterns. Towers and minarets would be equipped for three nights and ridges would be built with the short words of the revolution. In this decoration work, careful places would be given to the writing and picture plates given with separate instructions and the long cloth plates on which the short words of the revolution would be written, and everywhere would be embroidered with large plates and pictures and graphics on the streets.

In all cities, towns and villages of the country, they gathered at the same time in the squares prepared in advance on the first day of the Republic Day. Every place had implemented the same program as much as the means and means were sufficient. The speech of President Mustafa Kemal Pasha was heard in many places, in these squares and in special places, with the radio receiver machines that were available and brought to their places before the Republic Day by the party.

A similar and special type of ceremony was practiced for the villages. Everywhere, in cities and towns, large numbers of people other than soldiers, gendarmes and schools attended the ceremony. Many

villagers came to the cities and towns because of the Republic Day In the tenth year, it was requested from all committees that all squares where the Republic Day celebrated should be named "Cumhuriyet Square". This name was given by the decisions to be duly taken by the municipal councils and village committees of each place. In this way, the memory of the 10th Anniversary Day of the Republic would have lived immortally in every corner of the country.

By making use of the information and graphic samples provided with the guide prepared for the celebrations, exhibitions showing the works of the republican era were set up in many cities and towns, in halls, streets and squares.

The Republic of Turkey has taken important steps towards becoming a modern, modern and secular state in the last ten years. The 10th anniversary of the Republic is important in many ways. The fact that it has come a long way in such a short time aroused the desire of both the administrators and the public to experience the 10th anniversary celebrations differently, and for this reason, many events were organized. One of the phenomena symbolized in the 10th anniversary celebrations of the Republic was the "Tenth Anniversary Anthem" and the other was the "Tenth Anniversary Speech", in which Mustafa Kemal Pasha addressed the whole country in Ankara.

The celebrations of the 10th anniversary of the Republic were held with the participation of large masses of people with extraordinary enthusiasm and excitement. The favor shown by the people towards both the preparation and the celebration ceremonies has been the biggest indicator of this.

Preparations were started months ago for the 10th anniversary of the Republic to be celebrated in Adapazarı with great enthusiasm and joy. The 10th anniversary celebrations, including the public and all public and private institutions in the city, are included in the process; It was ensured that it was the most lively and magnificent of the celebrations up to that time. This celebration has been an important tool in terms of revealing the change that the Republican administration has brought about in ten years. As a matter of fact, in the advertisements in the city, the difference of the republican administration was emphasized by comparing the old period and the

republican period by considering the changes in the fields of education, health, economy, law and public services, especially in the last ten years.

During the 10th Republic Day celebrations in Adapazarı, 26 triumphal arches were set up by public and private institutions and organizations. The city has never seen such a wealth of triumphal arches , neither in the previous nor in the following days.

A sketch was prepared of how to stand in Republic Square all over the country. In this sketch, the places where the army, police, gendarmerie, students, athletes, scouts and the public would stand were shown. Before ten o'clock, all the people would have taken their places in the squares in this way.

Preparations for the 10th anniversary celebrations of the Republic in Adapazarı started long before October 29. The city was decorated with flags. All public buildings, schools, businesses, crowded streets, especially Uzunçarşı, were prepared for this big day. In particular, the Government building, the Republican People's Party building, the Municipality building, the secondary school and primary school buildings were decorated with flags and banners prepared for this day.

Citizens from Adapazarı neighborhoods and villages formed a large crowd in the city center for the 10th anniversary celebrations of the Republic Day. The parade in the celebrations was held on the Government Street. The official parade was made from Uzunçarşı to the Cumhuriyet Rights Party Building. Adapazarı Municipality Band added color to the ceremony with the marches they played in this parade followed by the citizens who were waiting for each other on the road. Official and private cars decorated for the ceremony, soldiers, firefighters, students from schools in the city, and scout groups participated in the parade.

In an instruction sent by the Presidency of the Tenth Republic Day Celebration High Commission, it was requested that all squares where the day was celebrated in the 10th year should be named "Cumhuriyet Square". This call was also answered in Adapazarı, and the area in the city center, which used to be called "Blood Graveyard", was called Cumhuriyet Square. One of the centers of celebrations in Adapazarı was

Cumhuriyet Square. Here, too, the people formed a large crowd. Members of Adapazarı Hunters Club were also present at Cumhuriyet Square with pennants in their hands. Rauf Demirtaş, the mayor of the period, made a speech on a high platform in Cumhuriyet Square.

The official parade, which was held on the Government Street in Adapazarı on October 29, 1933, had an unprecedented degree of splendor in the city. Adapazar residents who wore their newest and cleanest clothes in line with the celebration program; villager-urban, old-young, all celebrated the day together.

Adapazarı Chamber of Commerce and Industry also attended the celebrations of the 10th anniversary of the Republic in Adapazarı. Ali Rizâ Bey, the Secretary General of the Chamber, had prepared a book called "Ada Pazarı Chamber of Commerce and Industry, 10th Anniversary Celebration Journal of Our Dear Republic".

While this study was being prepared, more than 40 photographs, some of which we shared in the appendices of this study, reflecting those days, have been important sources in terms of showing the magnificence of the celebrations. At a time when local newspapers were scarce, these photographs were important sources for us to understand the period.

Araştırma Makalesi

Almanya'dan Türkiye'ye Göç Eden Bilim İnsanlarından Mimar Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner'in Kısa Yaşam Öyküsü ve Ona Ait Bazı Anılar

Seçil Özçiftçi* – Çağatay Üstün**

(ORCID: 0000-0002-7320-961X – 0000-0001-7834-6616)

Makale Gönderim Tarihi
04.01.2023

Makale Kabul Tarihi
03.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Özçiftçi, S.-Üstün, Ç., “Almanya’dan Türkiye’ye Göç Eden Bilim İnsanlarından Mimar Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner’in Kısa Yaşam Öyküsü ve Ona Ait Bazı Anılar”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 760-786.

APA: Özçiftçi, S.-Üstün, Ç. (2023). Almanya’dan Türkiye’ye Göç Eden Bilim İnsanlarından Mimar Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner’in Kısa Yaşam Öyküsü ve Ona Ait Bazı Anılar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 760-786.

Öz

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde 19. yüzyıldan itibaren eğitim yapısındaki değişimler sebebiyle yenilikçi bir tarza dönüşümün gecikmesi eski gelenek ve alışkanlıklara göre kurgulanmış sistemin düzeltilmesine olanak tanımadı. Vakıflarla yönetilen medrese şeklindeki kurumların ders müfredatı ve işleyişi yüksekokul statüsünde değildi. İmparatorluğun sona erip Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından

---

* Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Türkiye, ozciftcisecil@gmail.com.

Ress. Assist., İzmir Katip Çelebi University, Faculty of Medicine, Main Discipline of the History of Medicine and Ethics, Republic of Türkiye.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Türkiye, cagatay.ustun@ege.edu.tr.

Prof. Dr., Ege University, Faculty of Medicine, Main Discipline of the History of Medicine and Ethics, Republic of Türkiye.

çağdaş eğitim kurumlarına sahip olunması için yapılan çalışmalar Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda başlatılan 1933 Üniversite Reformu'yla kesinlik kazandı. 30 Ocak 1933'de Almanya'daki siyasi karışıklık neticesinde görülen baskıdan kaçan kişilerden bazıları kendilerine geçici yerleşim yeri olarak Türkiye'yi seçmek istiyorlardı. Bu sebeple üniversite reformuyla verilen eğitimin kalitesini yükseltmek için alanında uzman kişiler ülkemize davet edildi. Sonuçta OSE (Oeuvre de Secours aux Enfants)'in şeref başkanı olan Albert Einstein'in aracılığıyla Türkiye ile yapılan yazışmaların sonrasında bilim insanlarından bazılarının ülkemiz üniversite yapılışında görev almak üzere geldikleri görüldü. Bu bilim insanlarından, Ord. Profesör Dr. h. c. Gustav Oelsner (1879-1956) öncelikle İstanbul'daki Yüksek Mühendis Okulu'nda görev almış, İstanbul Teknik Üniversitesinin kuruluşuna kadar geçen süreçte varlığıyla bu bilimsel yapılanmanın ve ülkemizdeki mimarlık ve şehir planlaması alanlarının süreçlerine katkı sağlamış, öğrenciler yetiştirmiş önemli bir isimdir. Makalemizde onun kısa yaşam öyküsüne ve İstanbul Teknik Üniversitesinin kuruluş aşamasına değinirken, Çağatay Üstün'ün arşivinde bulunan ve ölümünün birinci yılı sebebiyle yayınlanmış bir anı kitapçığından yararlanarak (1957) kısa alıntılara yer vermeyi ve Türk mimarlık tarihine olumlu bir katkı sağlamayı amaç ediniyoruz.

Anahtar Kelimeler: Gustav Oelsner, Almanya ve Türkiye, mimarlık tarihi, 1933 Üniversite Reformu, anı kitapçığı.

**The Presentation of Some Memories Belonging to Architect
Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner, One of the Scientists Migrated from
Germany to Türkiye**

Abstract

In the last period of the Ottoman Empire, the delay in transforming into an innovative style due to the deterioration of the educational structure since the 19th century did not allow the system, which had been built according to old traditions and habits, to be corrected. The curriculum and operation of the institutions in the form of madrasahs managed by foundations was not in the status of colleges. Following the end of the empire and then the establishment of the Republic of Turkey, the efforts to have modern educational institutions became definite with the 1933 University Reform, which was initiated in line with the directives of President Gazi Mustafa Kemal Atatürk. On January 30, 1933, some of the people who fled the oppression as a result of the political turmoil in Germany wanted to choose Turkey as their temporary settlement. For this reason, experts in their fields were invited to our country in order to improve the quality of education given

with the university reform. For this reason, experts in their fields were invited to our country in order to improve the quality of education given through the university reform. As a result, after the correspondence with Turkey through Albert Einstein, the honorary president of OSE (Oeuvre de Secours aux Enfants), it was seen that some of the scientists came to take part in the university structuring of our country. Of these scientists, Ord. Professor Dr. h. c. Gustav Oelsner (1879-1956) is an important name who primarily worked at the Graduate School of Engineering in Istanbul, contributed to the processes of this scientific structuring and the fields of architecture and urban planning in our country, with his presence in the process until the establishment of Istanbul Technical University, and trained students. While mentioning his short life story and the establishment phase of Istanbul Technical University in our article, we aim to include short quotations and make a positive contribution to the history of Turkish architecture by making use of a memoir booklet in Çağatay Üstün's archive and published for the first year of his death (1957).

Keywords: Gustav Oelsner, Germany and Turkey, history of architecture, 1933 University Reform, memory booklet.

Giriş

1930 yıllarının başında Almanya'da başlayan Hitler rejimi sebebiyle ülkelerinden ayrılarak Türkiye'ye gelen Alman öğretim üyeleri ve uzmanların Türkiye bilim dünyasına katkıları oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra henüz genç Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı sahalardaki gelişimi için yabancı ülkelerden gelen uzmanların çalıştırılması bir gereklilik şeklinde görülmekteydi. Öyle ki bu durum hali hazırda Cumhuriyet rejimi öncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden beri işlerlik kazanmış bir uygulamaydı. Bununla birlikte özellikle 1930'lardan sonra eğitimde 1933 Üniversite Reformu'yla gerçekçi ve köklü değişikliklerin hayata aktarılmasıyla sonuçlanmıştır. Buradan hareketle modern tarzda yapılandırılan ilk kurum İstanbul Üniversitesi olmuş ve Alman bilim insanlarının birçoğu burada görevlendirilmiştir. Başlangıçta İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Yüksek Mühendis Mektebi'nde çalışan şahsiyetlerden biri de Ord. Professor Dr. Ing h. c. Gustav Oelsner

(1879-1956) olmuştur.¹ Bu çalışmada Türkiye'de yaşadığı dönemde ülkemiz adına gerek idari gerek akademik görevlerde bulunan Ord. Professor Dr. Ing h. c. Gustav Oelsner hakkında mevcut literatür bilgileri derlenerek, Çağatay Üstün'ün arşivinde yer alan nadir bulunan bir anı kitapçığındaki bazı anılara yer verilecektir.

Türkiye'de 1933 Üniversite Reformu

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün komutasındaki Türk ordusuyla kazanılan mili mücadelenin ardından 1923 yılında Cumhuriyet ilan edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti resmi anlamda kurulmuştu. Ülkenin gelişimi ve ilerlemesi amacıyla Atatürk'ün inkılapları çatısı altında sosyal yaşam, ekonomi, kültür, eğitim ve siyasi alanlarda birçok yenilik gerçekleştirilmekteydi. Bu inkılaplar içerisinde eğitim ve üniversitelerin o günün koşullarında batıdaki okullar tarzında eğitim verilmesi istenmekteydi. Öte yandan tarihte üniversite eğitimine karşılık gelebilecek nitelikteki ilk kurumsal yapılar medrese eğitimi olsa da, o dönem oluşturulmaya çalışılan üniversite eğitimi medreselerin devamı veya dönüşümü niteliğinden öte, Türk eğitim sisteminin batıya açılışı şeklinde görülmektedir.² 1933 yılında Adolf Hitler liderliğindeki Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin seçimleri kazanmasıyla, henüz 10 yıllık yeni Türkiye Cumhuriyeti Devletinin 1933'te bir Üniversite Reformu sürecine girmesi aynı zamana denk gelmiştir. Bu eğitim reformu sürecinde tıp, hukuk, mühendislik, ziraat, ekonomi, eğitim gibi birçok alanın köklü değişikliklere muhtaç olduğu bilinmekteydi. Bu değişikliklerin de köklü ve bir anda yapılması gerektiği düşünülmekteydi. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, dönemin Başbakanı İsmet İnönü'ye ve Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Reşit Galip'e Dârülfünunun (Fenler Evi) kapatılarak yerine üniversite kurulması konusunda direktifler vermekteydi. Bütün yakın çalışma arkadaşları gibi Atatürk'ün kendisi de İstanbul Üniversitesi projesine yönelik olumlu bir yaklaşım içindeydi. Bu, onun batılılaşma isteğinin önemli araçlarından biriydi. Bu amaç doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına İstanbul Üniversitesi reformunu

¹ Akdağ, Ö. (2008). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitim Alanında Yabancı Uzman İstihdamı (1923-40). Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi; 1 (1): 45-77.

² Günay, D. (2004). Üniversitenin Neliği, Akademik Özgürlük ve Üniversite Özerkliği. International Congress On Higher Education Edu. İstanbul, May 27-29.

yürütecek bir komisyon kuruldu.³ Kapsamlı bir üniversite reformunun hayata geçirilmesi amacıyla 19 Eylül 1932'de Dr. Reşit Galip'in Maarif Nazırı (Milli Eğitim Bakanı) olarak atanması, Dârülfünun lağvedilmesini hızlandırmıştır. Maarif Vekili Dr. Reşit Galip tarafından davet edilen İsviçre'deki Cenevre Üniversitesinde Pedagoji uzmanı olan Prof. Dr. Albert Malche, Türkiye'deki yüksek eğitim sistemi hakkında incelemelerde bulunarak 95 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Raporunda Dârülfünundaki eğitimin Orta çağ tipi bir eğitim olduğu, araştırma, konuşma ve düşünmeye yer verilmediği belirtilmiştir. Prof. Dr. Malche'nin beş bölüm ve 34 madde olan bu raporunda; 1. Bölüm: Dârülfünunun gayesi, bütçe ve teşkilat; 2. Bölüm: Heyeti talimiye (eğitim kadrosu); 3. Bölüm: İdari teşkilat; 4. Bölüm: Öğrencilerin durumu; 5. Bölüm: Dârülfünunda sene-i tedrisiye (yıllık eğitim programı), imtihanlar (sınavlar) ve dereceler gibi konuları kapsamaktaydı.

Buna raporda Türkçe bilimsel yayınların yetersizliği, öğretmenlere ve müdürlere ödenen ücretlerin azlığı sebebiyle bu kişilerin ek görevler yaptığı, bu durumun da öğretimin düzeyini düşürdüğü, derslerin yeniliklerin gerisinde kaldığı eski kuramsal yöntemlerle verildiği, verilen bilgilerin pratiğe dönüştürülmesi amacıyla uygulama yapılmadığı, derse kayıtlı öğrencilerin okula devamlı gelmediği, bir üst sınıfa başarılı bir şekilde geçen öğrenci sayısının azlığı ve öğrencinin sonraki sınıflara geçişinde istekliliğinin göz önüne alınması gerektiği raporda ifade edilmiştir.⁴ Bu raporun ardından 24 Mayıs 1933'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) Dârülfünun kapatılarak yerine İstanbul Üniversitesi kurulmasıyla ilgili 2252 sayılı kanun kabul edilmiş ve 1 Ağustos 1933 tarihinde İstanbul Üniversitesi kurumsal faaliyetlerine başlamıştır.⁵ 1933 Üniversite Reformu'nun kabulü sonrasında, yeni kurulan üniversitede görevlendirilecek kişilere ilişkin tam anlamıyla bir hazırlık mevcut değildi. Öğretim üyesi açığını kapatmak üzere

³ Widman, H. (2000). (çev.A. Kazancıgil, S. Bozkurt). Atatürk ve Üniversite Reformu. 1. Baskı. İstanbul.

⁴ Ege, R. & Hagemann, H. (2012) The modernisation of the Turkish University after 1933: The contributions of refugees from Nazism, The European Journal of the History of Economic Thought, 19:6, 944-975

⁵ Yaşar, S. (2021). 1933 Üniversite Reformu Sürecinde Ankara'da Görevli Alman Uzmanlar ve Yaptıkları Çalışmalar. İksad Yayınevi, Ankara.

yurtdışına çağrıda bulunulmuştu. 1933 yılında Türkiye ve Almanya'daki iki farklı gelişme sayesinde her iki ülkedeki birçok insanın yaşamına yön verecek ve Alman öğretim üyeleri ülkemizde çalışmaya başlayacaktı. 10 Nisan 1934 Resmî Gazetede yayınlanan 2347 sayılı kanunda, İstanbul Üniversite'sinde çalışacak yabancı öğretim üyeleriyle yapılacak sözleşmeye ilişkin kanunun maddesi (Madde 1) şu şekilde oluşturulmuştur: "Maarif Vekâleti, İstanbul Üniversitesi'ne alınmış ve alınacak ecnebi mütehasşislarla müddeti 10 seneyi geçmemek üzere lüzum görülecek müddetlerle sözleşme yapılır". Ülkemizde görev yapan bilim insanlarının çoğunluğu Almanya'daki Nazi Rejimi'nden kaçarak Türkiye'ye gelen Yahudi asıllı öğretim üyelerinden ve uzmanlardan oluşmaktaydı.⁶ Bu kapsamda Türkiye'de bilimsel anlamdaki modernleşme ve ilerlemeye katkı sağlamış bazı isimler şöyle sıralanabilir: Rudolph Rissen (Cerrahi), Philipp Schwartz (Patoloji), W. G Lepmann (Jinekoloji), Erich Frank (Dahiliye), Gustav Oelsner (Mimarlık-mühendislik), Clemens Holzmeister (Mimarlık), William Prager (Matematik), Richard Von Mises (Matematik), Fritz Arndt (Kimya), F. Breusch (Kimya), W. Köpfe (İktisat), Fritz Neumark (İktisat), Alexander Rüstow (İktisat), Gerhard Kessler (İktisat), E. Hauowitz (Biyokimya), H. Braun (Mikrobiyoloji), H. Dember (Fizik), Erwin Finlay Freundlich (Astronomi), H. Rosenberg (Astronomi), W. Gleisberg (Astronomi), Erich Aurbach (Filoloji-Edebiyat); L. Brauner (Botanik), Alfred Heilbronn Curt Kosswig (Zooloji).⁷ Dr. Reşit Galip, üniversiteye alınacak yabancı bilim adamları için: "Kendilerinin, kendi ülkelerindeki üniversitelerde de profesör konumuna erişmiş ve isimlerini ülkenin sınırları dışında da duyurmuş olmak" kriteri getirmiştir.⁸ Yabancı profesörler bu kriterler doğrultusunda seçilmeye başlanmış ve İsviçre'nin Zürih kentinde bulunan yurtdışındaki Alman Bilim Adamları Yardımlaşma Cemiyeti Başkanı Prof. Philipp Schwartz ile 6-7 Temmuz 1933'de Dr. Reşit Galip bir görüşme yapmış, Schwartz bu konuda yetkili kılınmış ve otuz kadar profesörün davetine Salih Zeki ve Rüştü Uzel, Reşit Galip ve Philipp

⁶ Erdem, AR. Atatürk'ün Liderliğinde Üniversite Reformu: Yükseköğretim ve Bilim Tarihimizde Dönüm Noktası. BELGİ. Sayı 4 (Yaz 2012/II).

⁷ Turan, K. (2000), Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

⁸ Namal, Y. Karakök, T. (2011). Atatürk ve Üniversite Reformu 1933. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi. (1), 27-35.

Schwartz karar verilmiştir. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk Üniversite Reformu'yla ilgili olarak 1 Kasım 1933'te TBMM açılış konuşmasında şu hususa değinerek: "Arkadaşlar! Üniversite tesisine verdiğimiz ehemmiyeti beyan etmek isterim. Yarım tedbirlerin kısır olduğuna şüphe yoktur. Bütün işlerimizde olduğu gibi maarifte ve kurulan üniversitede de radikal tedbirlerle yürütmek kati kararımızdır." demiştir.⁹

Yüksek Mühendis Mektebi (Okulu)

İlk defa 1883 yılında kurulup muhtelif adlar altında gelişim ve ilerleme göstererek ülkenin imarında oldukça önemli hizmetleri olan İstanbul Yüksek Mühendis Okulu, 1935 yılına gelinceye kadar özellikle karayolu, demiryolu ve inşaat yüksek mühendisleri yetiştirmiştir. İstanbul Dârülfünunu'nun lağvı sırasında, Dârülfununa bağlı Makine ve Elektrik Enstitüsü kaldırılarak, İstanbul Yüksek Mühendis Okulu teşkilatı arasına alınmış ve bu suretle sonradan makine-elektrik, mimar, muhabere (haberleşme-yazışma) işleri şubeleriyle birlikte 1935 yılında kurumun uzmanlık şubeleri çeşitlendirilmiş ve genişletilmiştir. Öte yandan 1933-1945 yılları arasında İstanbul Teknik Yüksekokulu'nda çalışan Alman ve Avusturyalı öğretim üyesi sayısı üç olarak bilinmektedir. 1941 yılında İstanbul Yüksek Mühendis Okulunun Nafia Vekilliği'nden (Bayındırlık Bakanlığı) alınarak Maarif Vekilliği'ne (Millî Eğitim Bakanlığı) bağlanması üzerine, Maarif Vekilliği'nce okula Türk Hava Kurumu'nun da katkılarıyla Tayyare (uçak) inşaatı ve ayrıca Genelkurmay Başkanlığı'nın istekleriyle Gemi İnşaatı yüksek mühendislerini yetiştirecek birer şube daha eklenmiştir. 1944 yılında dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüksek Reisliği'ne sunduğu İstanbul Teknik Üniversitesi Hakkında Kanun Lâhiyası ve Maarif Bütçe Encümenleri Mazbataları metninde o dönemde yurtdışında Yüksek Mühendis Okulu gibi kurumlar Almanya, Amerika, İsviçre'deki örnekleriyle işleyiş ve teşkilatlanma hakkında bilgi verilerek, İstanbul Teknik Üniversitesi hakkındaki kanunun maddelerine geçilmiş, bu maddeler üzerinde dönemin milletvekillerinin görüşlerine başvurulmuş, kanunun birinci, ikinci müzakereleri sonuçlanarak ilgili lâhiya (yazı) heyeti umumiye tarafından kabul edilmiştir. Bununla birlikte batı ülkelerindeki

⁹ Özata, M. (2007). Atatürk Bilim ve Üniversite. Tübitak Yayınları. 1. Basım. Ankara.

örneklerin hepsinde Yüksek Mühendis Okulları ile üniversitelerin öğretim üyeleri yetiştirme usulleri, hak ve görevleri arasında belirgin bir ayrılık olmaması için çaba sarf edilmiş, buna uygun bir yapılanma Teknik Üniversite şeklinde vücut bulmuştur. Bu konuda 08.02.1944 tarihli toplantısında İstanbul Yüksek Mühendis Okulu Profesörler Heyetinin incelemesi ve görüşü önemlidir. Bu görüşler 19.02.1944 tarihinde olumlu bir şekilde sonuçlanmıştır. Bütün bu çalışmaların sonucunda ortaya çıkan 4936 sayılı (Kabul tarihi: 13.06.1946, Yayımlanma tarihi: 18.06.1946) Üniversiteler Kanunu ile bu konudaki belirsizlikler giderilmiş, İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kuruluş kadrolarına ilişkin tasarı kanunu 5246 sayılı 07.07.1948 tarih ile kabul edilmiştir. Çalışma yöntemi ve şekilleriyle bu tarz yüksek öğretim ve öğrenim kurumlarının hedefi 'araştırma' mesaisi farklı alanlarda uzmanlaşmış mühendis yetiştirmek ve teknik bilimleri bizzat ülkede yetişmiş mühendislerle beslemek ve iletmek olarak hedeflenmiştir.¹⁰ Teknik Üniversite'nin mimarlık bölümünde 1936'dan itibaren daha önce başka okullarda da çalışan Bruna Julius Florian Taut (1880-1938) ders vermiştir. Taut, kendi alanında uluslararası bir isim olarak bilinirdi. Türkiye'de hükümetin resmi mimari olarak faaliyette bulunmuştur. Ayrıca İstanbul Teknik Yüksekokulu, Mimarlık Bölümü'nün kurucusu ve başkanıydı. Ancak, Taut'un faaliyeti kısa sürmüştü, 1938'de İstanbul'da vefat etmiştir. Berlin'deki eski çalışma arkadaşı mimar Franz Hillinger (1895-1973) 1936'da Türkiye'ye gelmiş ve Taut'un tavsiyesiyle Güzel Sanatlar Akademisi'ne öğretim üyesi olmuştur. Başka bir mülteci olarak Avusturyalı Clemens Holzmeister (1886-1983) de gösterilebilir. Holzmeister Türkiye'ye ilticasından önce de Türkiye'de yaptığı birçok resmi bina inşaatı nedeniyle tanınmaktadır. Holzmeister 1940-1949 arası İstanbul Teknik Yüksekokulu'nda (İstanbul Teknik Üniversitesi'nde) profesör olarak mimarlık bölüm başkanlığı yapmış ve Türk öğrencileri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Türk meslektaşları ve öğrencileri tarafından çok takdir gören bir başka profesör de Gustav Oelsner'di. Oelsner de, mülteciler grubuna dahil edilebilen bilim insanlarından olmuştur. 1933'de Altona ve oradaki görevinden ayrılmak zorunda kalınca, bunu takip eden yıllarda sıkça seyahat etmiş, bir süre Amerika Birleşik Devletleri'nde kalmış ve 1937'de ve 1940'da

¹⁰ Hirş E. (1950). Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi. Cilt 1. İstanbul. s.589-603.

Türk Hükümeti tarafından bakanlık danışmanı ve İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi'nde profesör olarak çalışma çağrısı almıştır. Şehircilik uzmanı olarak Yüksek Mühendis Mektebi'nde, bu dalın ilk kürsüsünü kurmuştur. Öğrencisi, tercümanı ve sonradan da meslektaşı Kemal Ahmet Arû olmuştur. İstanbul Teknik Üniversitesi Senatosu ona hizmetlerinden dolayı şeref doktorluğu payesini vermiştir.¹¹

Kısa Yaşam Öyküsü

Türkiye'ye göç eden bilim insanlarından birisi olan mimar Ord. Prof. Dr. Ing. h. c. Gustav Oelsner mimarlık, şehir planlama bilgisi ve tecrübesiyle ülkemiz mimarlık akademik yaşamına sağladığı katkıyla hatırlanmaktadır.¹²

Oelsner, 23 Şubat 1879'da Posen'de (bugün Poznan, Polonya) doğdu. Berlin Teknik Üniversitesi'nde mimarlık eğitimi aldıktan sonra, 1901 yılında mimar olarak devlet hizmeti görevine başladı. 1907-1910 yılları arasında Breslau (bugün Wrocław, Polonya) belediyesinde çalıştı. 1911 yılında Kattowitz (bugün Katowice, Polonya) kentinin imar müdürlüğüne tayin oldu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu kent Polonya yönetimine verilince, 1922 yılında görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Kattowitz kentinin yeniden Almanya'ya bağlanması amacıyla yönelik çalışmaları nedeniyle bir süre tutuklu kaldı. Almanya'ya döndükten sonra Hamburg'a yerleşti. 1924 yılında bu kentin meclisine, kent tasarımı çalışmalarından sorumlu senatör olarak seçildi. Hamburg kenti ve yakınındaki Altona'nın ve Aşağı Elbe bölgesinin planı üstünde çalıştı. Özellikle yeşil alanların oluşturulmasına ağırlık veren konut yerleşmeleri ile okul, gençlik yurdu gibi tasarımların uygulanmasına öncülük etti. 1933 yılında Nasyonal Sosyalistler yönetime geldiğinde Gustav Oelsner'in görevine son verdi. Bir süre Amerika Birleşik Devletleri'ne giden Oelsner, 1939 yılında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nden aldığı bir çağrı üzerine ülkemize geldi. Bayındırlık Bakanlığı'na kent tasarımı konularında danışman olarak görevlendirilmesinin yanı sıra, ayrıca Yüksek Mühendis Mektebi'nde kent tasarımı derslerini vermekle görevlendirildi. Bu okulun 1944

¹¹ Widmann H. (1999). (çev. Ayku Kazancıgil, Serpil Bozkurt), s: 206-212.

¹² Gustav Oelsner Sergisi 4 Kasım'da Ziyaretçileriyle Buluşuyor. <http://www.mimarist.org/etkinlik/gustav-oelsner-sergisi-4-kasimda-ziyaretcileriyle-bulusuyor/> (Son erişim tarihi: 03.12.2022).

yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüşmesinden sonra da Mimarlık Fakültesi'nde Şehircilik Kürsüsünün yönetimini üstlendi.^{13 14 15} Kayseri ilinin imar planının hazırlanmasında Oelsner-Arû olarak bilinen çalışmalarda rol aldı. Buna ilaveten Bursa'da Atatürk Caddesi'nin planlamasını yapmak için öğrencilerini de götürerek bir çalışma yürüttü. Oelsner, tarihsel ve doğal değerlerle Anadolu'nun yerleşim kültür ve mirasının korunmasına duyarlı bir uzman olarak şehir dokularına ağır müdahalelerde bulunulmayan bir şehircilik anlayışını benimsiyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Hamburg belediye başkanı ve senatosunun talebiyle kentte savaşta yıkılmış olan yapıların onarım çalışmalarını yönetmesi için Gustav Oelsner'in çağrılmasının talep edilmesi üzerine 1949 yılında ülkesine döndü. Bundan sonra Almanya Kent ve Ülke Planlaması Akademisi Hamburg ve Schleswig-Holstein Eyaleti Bölgesi başkanlığı görevini yürüttü. Güzel Sanatlar Akademisi'nde de (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) kent tasarımı dersleri verdi. Ayrıldıktan sonra da Türkiye ile ilişkilerini sürdürmeye devam etti. 1955 yılında Ankara imar planı için açılan uluslararası kent tasarımı yarışmasında seçici kurul üyesi oldu. İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından 1955 yılında onursal doktor unvanına layık görüldü. Almanya Kent ve Ülke Planlaması Akademisi tarafından 1956 yılında Cornelius Gurlitt Madalyası ile ödüllendirdi. 26 Nisan 1956'da Hamburg'da vefat etti.^{16 17 18 19 20 21 22}

¹³ Kaçar, M. Zorlu T. Barutçu B. Bir A. Ceyhan CO.& Neftçi A. (2012). İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik

Tarihimiz. Editör M. Karaca. İstanbul: Mavi Ofset.

¹⁴ Acar, Ş. Bir, A. Kaçar, M. (2016). "Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi". Osmanlı Bilimi Araştırmaları 17(2): 1-26.

¹⁵ Takıçak, SB (2022). Mühendislik Kültürünün ve Eğitiminin Öncüsü: Ord. Prof. Mehmet Fikri Santur (1878-1951). Üniversite Araştırmaları Dergisi, 5 (3): 324-342.

¹⁶ Günay, T. Günay B. Rauf Beyru. Anma / Obituary. METU JFA 2016/1.

¹⁷ Hovardaoğlu, SÇ. (2014). Kayseri Oelsner - Arû Planı ve Plan Uygulama Sürecinde Yerel Yönetimlerin Rolü (1930-1965). Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 23, Sayı 1, s.39-55.

¹⁸ Gustav Oelsner Kimdir? Alman Mimar ve Şehir Planlamacısının Hayatı <https://www.nkfu.com/gustav-oelsner-kimdir-alman-mimar-ve-sehir-planlamacisinin-hayati/> (Son erişim tarihi: 01.12.2022)

¹⁹ Gustav Oelsner. <https://www.architekturarchiv-web.de/portraets/o-r/oelsner/index.html> (Son erişim tarihi: 01.12.2021)

²⁰ Gustav Oelsner. <https://www.geni.com/people/Gustav-Oelsner/6000000062102235516> (Son erişim tarihi: 03.12.2021)

Saygıyla anıyoruz.

Anı Kitapçığı ve Bazı Anılar

Çağatay Üstün'ün arşivinde olan bu eserin, Prof. Dr. Oelsner'in ölümünün birinci yılında (1957) yayınlandığı tahmin edilmektedir. İçeriğinde Alman mimar Werner Hebebrand'ın (1899-1966) 2 Mayıs 1956 tarihindeki konuşması ve Almanca bir makaleden alıntı, ilaveten Türkiye'de akademik çalışmalarını gerçekleştirdiği İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'ndeki mesai arkadaşlarının onunla ilgili hatıraları yer almaktadır. Yapılan araştırmalarda halen kitapçığın bulunabilirliğinin zor olduğu ve sahaf kitap satıcılarında aktif satışının bulunmadığı görülmektedir. Bu nedenden dolayı tarihsel kıymeti yüksek nadir bir eserdir.

Kitapçığının Künyesi

Broşür Adı: Ord. Profesör Dr. h. c. Gustav Oelsner (23 Şubat 1879-26 Nisan 1956)

Konu: Ölüm yıldönümü dolayısıyla anılar içeren bir anı kitapçığı

Yayınevi: Basın Reklâm Matbaacılık Kol. Şti.

Basım yılı: Kitapçığın basım yılı belirtilmemesine karşın ölümünün birinci yılı sebebiyle yayınlanmış olmasından dolayı bunu 1957 olarak tahmin etmek mümkündür.

Sayfa sayısı: 16

Kitapçık kondisyonu: İyi durumda (**Resim 1**)

Kitapçıkta yer alan bazı anıları sizlerle paylaşıyoruz: (**Resim 2**)

²¹ Sönmez, S. Selçuk, SA. (2021). Oelsner- Arû İmar Planının Hazırlık Süreci, 1944-1945: Kayseri Vilayet Gazetesi Haberlerinin Analizi, Online Journal of Art and Design Volume 9, Issue 4, 78-98.

²² Akbulut, MR. (2012). Kemal Ahmet Arû ve Misyona Kuşağı, Tasarım+Kuram, Cilt: 8, Sayı: 14, 8-21.

Prof. Dr. Kemal Ahmet ARÜ

İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Şehircilik Kürsüsü

“Onun en kuvvetli tarafı, şehircilik mevzularını izah ederken, karşısındakine büyük bir heyecanı aşılama hususundaki kudreti idi. Onu dinleyip de bu mevzulara karşı bir alâka duymamak imkânsızdı. Fikirlerini, güzel renkli krokilerle izah etmesini severdi. Derslerinde, renkli tebeşirlerle tahtaya çizdiği hisli krokiler karşısında herkesi hayran bırakırdı. Kendisinin hususi tersim malzemesi vardı, onları büyük bir titizlikle muhafaza eder yanında taşırdı..., On senelik beraber çalışmamız sırasında hiç durmadan Anadolu’da seyahat etmiş, Türkiye’nin şehircilik sahasındaki bütün problemlerini fakülteye ve öğrencilerine intikal ettirmiş ders ve tatbikatlarında daima memleketimizin meseleleriyle meşgul olmuş, muhiti ve öğrencilerine şehircilik şuuru ve heyecanını aşlamıştır..., Memleketimizin muhtelif şehirlerinin inşasında ve bunların inkişafında büyük hizmetler görmüş, Nafia Vekâletinde bu sahada çalışanların yetişmesinde ve gelişmesinde müessir olmuş, bütün bu faaliyette gürültü ve münakaşadan uzak, sakin, çalışkan, şahsiyet ve meslek şuuruna sahip, yüksek insanlık meziyetleri ile temayüz etmiş ve etrafındakilerin hayranlığını çekmiş, kibar bir meslek adamı olarak faaliyet göstermiş, daima muvaffak olmuş ve memleketimizde ilk defa muasır şehirciliğin esaslarını ortaya koymuştur..., Türkiye’de bulunduğu on sene zarfında memleketimizi hakikaten çok sevmiş, konuşmalarında daima, Türkiye’nin onun ikinci vatani olduğunu söylemiştir..., 1950 Ağustos’unda o zamanki Fakülte Dekanı Prof. Kuran’a yazdığı mektup çok şayanı dikkattir: “Sayın Rektör, Senato Azaları ve bizzat siz ve kıymetli meslektaşlarımdan bu sömestr İstanbul’daki vazifemden affetmeniz için ricada bulunmak bana çok güç geliyor. Güç geliyor, zira ben Teknik Üniversite’deki bu vazifemi ömrümün sonuna kadar yapmaya karar vermiştim. Bu yazım da bir nev’i veda mektubu telâkki edilirse buna da tahammülüm yoktur...” (Resim 3-4)

Prof. Dr. Said KURAN

İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi

Statik ve Betonarme Kürsüsü

“Kuşmalarımız, her defasında kendisinin geniş kültürünü, asil ahlâkını, olgunluk ve tevazuunu daha ziyade anlamak ve takdir etmeye vesile olurdu. Sahasındaki bilgi ve kudreti genişten ziyade derin, sanatının incelik ve felsefesine nazif olduğu kanaatini uyandırır. Günlük problemler ve meslek dedikodularından uzakta kalmaya hususi bir itina gösterirdi..., Ankara’da Bayındırlık Bakanlığı’nda Şehircilik Müşavirliği yapan Profesör Oelsner fasıllı olarak Mimarlık Fakültesi’ne gelir. Ders verir, Şehircilik Kürsüsü’nün kurulmasına, gelişmesine ve kıymetli yardımcısı Kemal Ahmet’in (Arû) yetişmesine büyük bir şefkat ve itina ile gayret gösterirdi..., Bazı şehircilik meseleleri hakkında istişare için davet edildiği memleketimize gelmek hazırlıkları ile meşgulken ani ölümü büyük teessür vesilesi oldu. Oelsner’in vefatıyla memleketimize, Üniversitemize ve Türk Meslektaşlarına samimi dostluk bağlarıyla bağlı büyük bir insan, kıymetli bir meslek ve sanat adamı kaybedilmiştir” (Resim 5-6).

Doç. Dr. Gündüz ÖZDEŞ

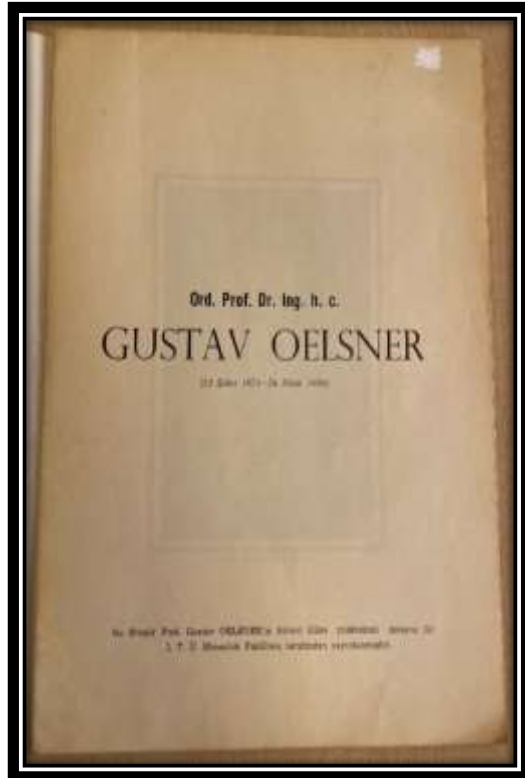
İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi

Şehircilik Kürsüsü

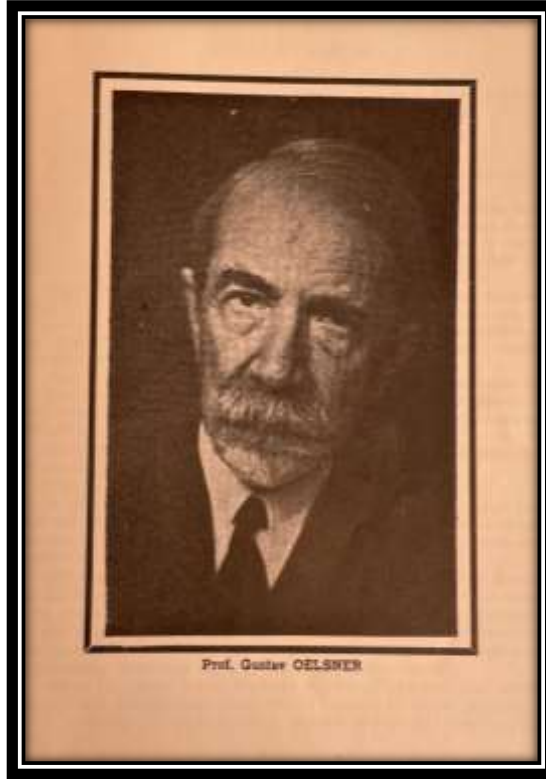
“Tereddütsüz iddia edebilirim ki, Prof. Oelsner Türkiye’ye gelmeseydi, memleketimizde Şehirciliğin ehemmiyeti bugünkü kadar kavranamazdı. Tanıdığı her Belediye Reisine her Valiye her idare adamına hatta her vekile bilgi hazinesinden bir şeyler verirdi..., Şehirciliğin pek çok olan tariflerinde bir yenisini katmıştır. “Şehirciliğin yarısı yapmak, imar etmekse diğer yarısı da yapılmaması icab eden şeyleri yasak etmektir. Yani yarısı para ile olursa, yarısı da bilgi ile olur” derdi. Bence dünyadaki bütün belediye reisleri, bütün imar müdürleri bu cümleyi ezberlemelidir” (Resim 7-8).²³

²³ İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi (1957). Ord. Prof. Dr. Ing. h. c. Gustav Oelsner (23 Şubat 1879-26 Nisan 1956). Basın Reklam Matbaacılık Kol. Şti.

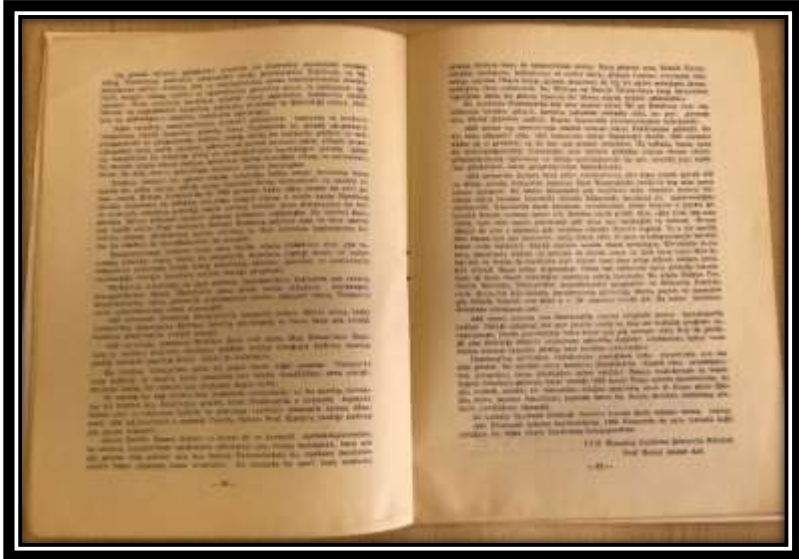
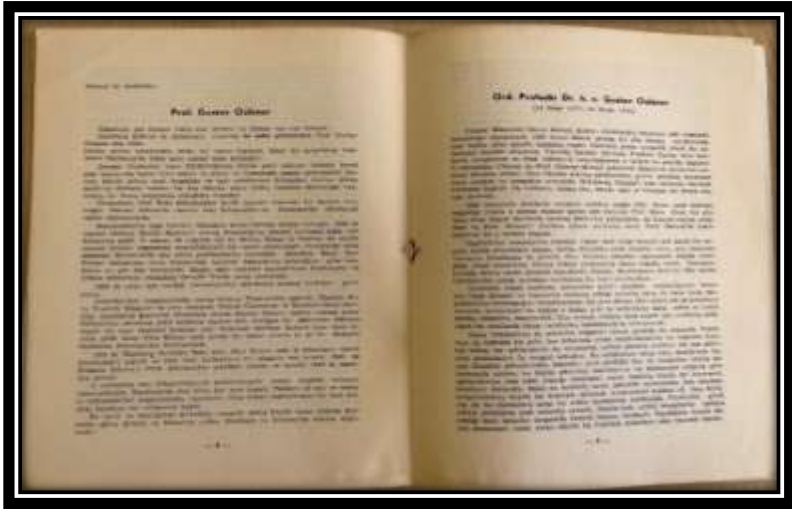
Resim 1. Ord. Profesör Dr. h. c. Gustav Oelsner (23 Şubat 1879-26 Nisan 1956) ölüm yıldönümünde basılan anı kitapçığındaki kapak resmi

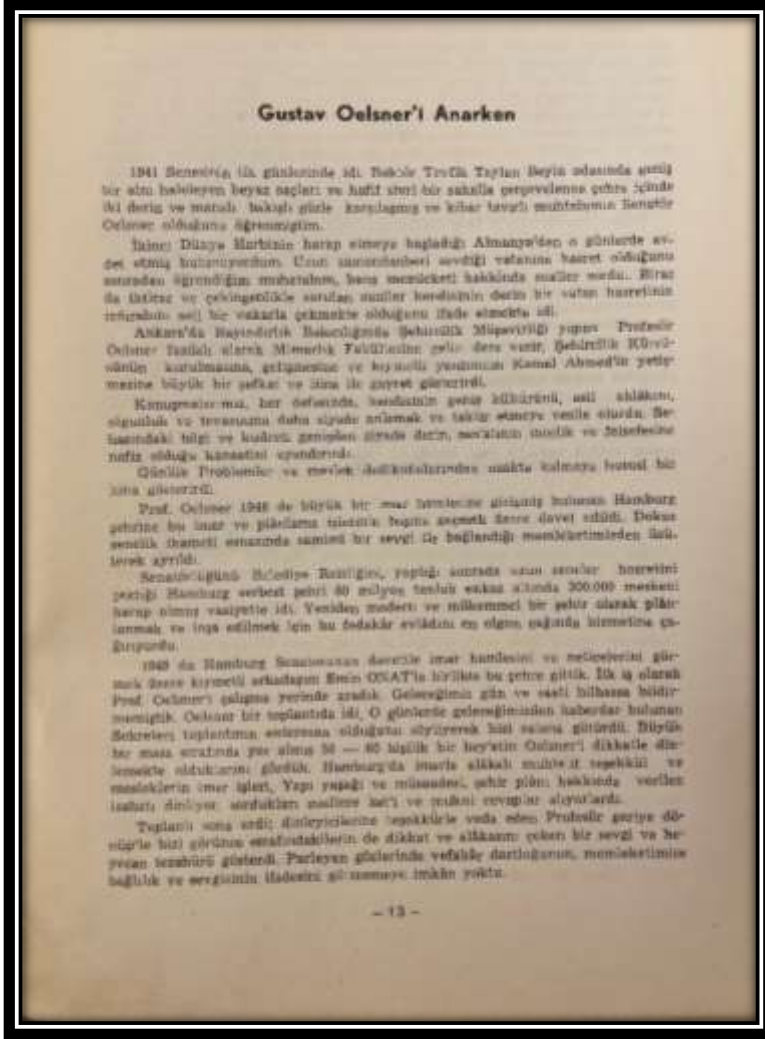
Resim 2. Ord. Prof. Dr. Ing. H. C. Gustav Oelsner (1879-1956) (Kitapçığın içinde yer alan resim)

Resim 3-4. Prof. Dr. Kemal Ahmet ARÛ hatıra yazısı

Resim 5-6: Prof. Dr. Said KURAN hatıra yazısı

Hamburg'daki kısa ikametinin Oelsneri başta cepheleteri de tanıması ve takdir etmeye vesile oldu. Bu olguya ve kıymetli insanın bir şahıs imarı ve yeniden inşaat bakımından istifade edilecek çok sayılar bulmuşluğuna gördük. Sevdiği yapıtlar içinde eskis bir er ve atanmış tabii olarak ona her türlü imkân hazırlayan Hamburg şehri Prof. Oelsner'in bilgisi ve kabiliyetlerinden en iyi şekilde istifade ediyordu. Özellikle cismani değerli ve yetimli bir kadro büyük ve güzel tesisler bir parçası haline getirmişti. Prof. Oelsner pek az şahıslara nasip olabilen bu geniş çalışma sahalarına değerli Doçentü Kemal Ahmedî de sınırsız parçası olarak katkıda bulunmuştu. Bu da onun insani ve zekice bir insanı biriktirip çıkararak ifade etmekte olduğu bir insanın istikrarlı ve sağlam bir şekilde çalıştığına işaret vermişti.

Oelsner inşaatla ilgili tesis faaliyetinin sonuna yakınlarda daldurarak bir tarafta çekilmiş yapıtlar içinde görsel olarak insanın bir hayata kavuşmuştu. Bun arasında görsel olarak yapılmış yapıtların, bu tesislerdeki tesislerle memleketimiz hakkında bilgilerimizi veriyor, meslekleri yapıyor. Kütüphanelerinin ve kamusal hizmetleri İstanbul'daki Kurumların katkıda bulunmuş ve memleketimizin geliştirilmesine için ayırdığı büyük katkıları. Memleketimizi geliştirme için vefa etmiş, memleketimize bu hizmetleri yapmıştır.

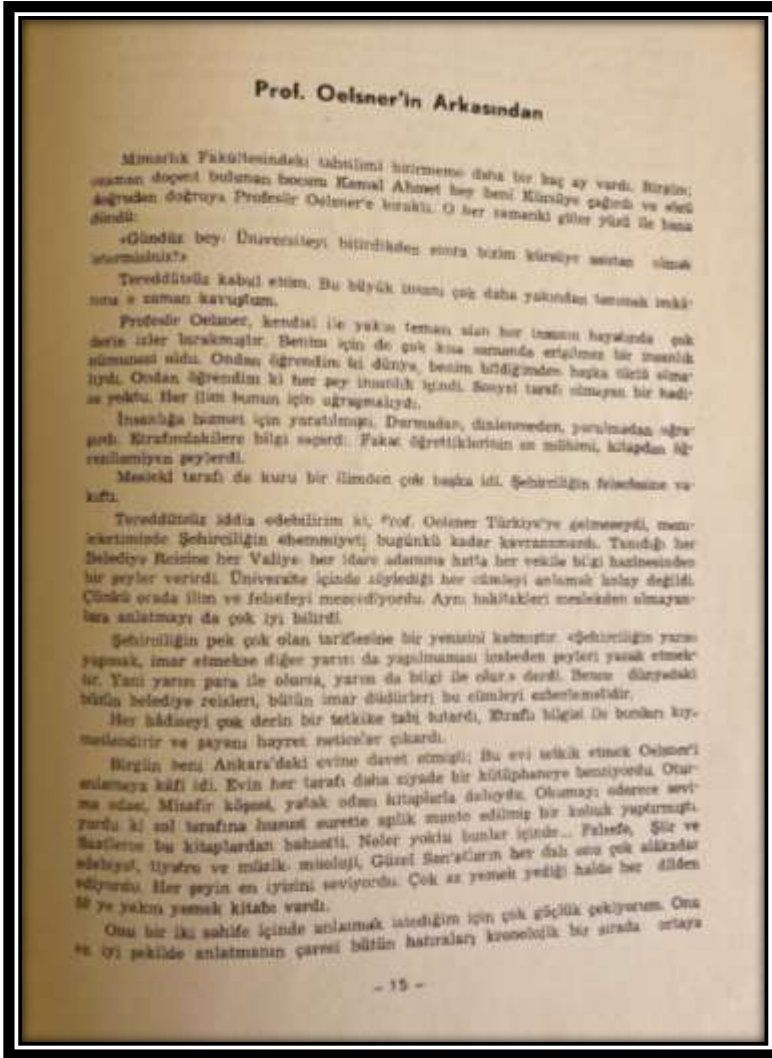
Bun arasında İstanbul'da bulunan Akademi, Atatürk ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nin ve diğer sivil ve devlet kurumları, kurumları ve kuruluşları harp gücünün yanında katkıda bulunan hizmetlerdir.

Bun dışında memleketimiz hakkında ilgili diğer sivil ve devlet kurumlarımızın ve diğer kurumlarımızın katkıda bulunmuş ve hizmetleri yapmıştır.

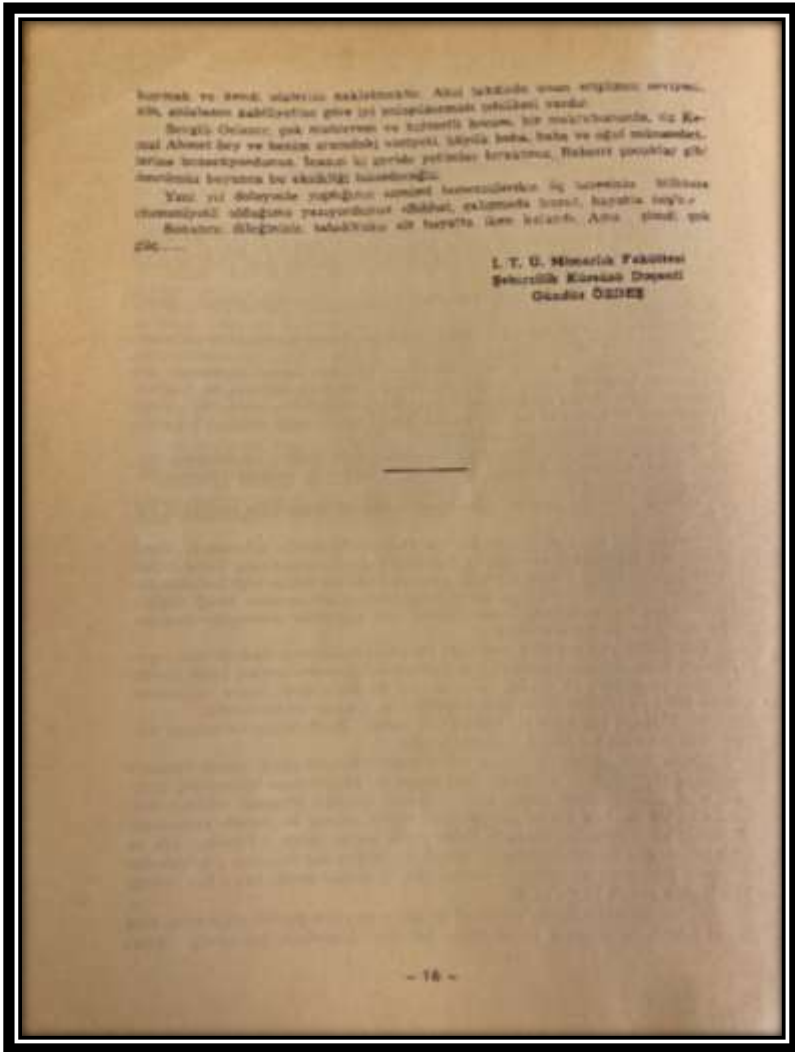
Oelsner'in vefatı memleketimizin, Devletimizin ve Türk Milletimizin büyük bir kayıptır. Bu büyük kayıp, büyük bir insanın ve büyük bir hizmetçinin vefatıdır. Bu büyük kayıp, büyük bir insanın ve büyük bir hizmetçinin vefatıdır.

I. Y. O. Memaris Fakültesi
Statik ve Betonarme Kürsüsü
Prof. Dr. Saig KURAN

Resim 7-8: Doç. Dr. Gündüz ÖZDEŞ hatıra yazısı

Tartışma ve Sonuç

Bu arşiv belgesi eski bir döneme ait yaklaşık altmış altı yıllık bir mazisi olan ve tarihsel değeriyle günümüzde özgün bir çalışmaya konu olmuş eserdir. Makalenin ana hedefi makaleye konu olan kişileri eleştirme ya da bakış açılarını değerlendirmek, anıların içeriklerini tartışmaya açma veya o dönemde yaşananları temel şahısların hayatta olmaması da göz önünde bulundurularak tartışmak doğru bir yaklaşım değildir. Bu çalışmanın amacı ülkemizde mimarlık alanında rol model olmuş bir kişinin yine ülkemizde ölümünden bir yıl sonra bıraktığı olumlu etkileri paylaşmak amacıyla yazılmış eserin (ki bu eser halen sahaf kitapçılarda bulunamamaktadır) tarafsız bir şekilde değerlendirilmesini sağlamaktır. Bu tarafsızlık sonuç bölümünde yer almaktadır.

Yukarıda da açıklandığı üzere 1933 Üniversite Reformu'yla birlikte eğitimde gerçekleştirilen köklü değişikliklerden sonra 1944, 1946 ve 1948 kanuni düzenlemeleriyle Yüksek Mühendis Mektebi'nin İstanbul Teknik Üniversitesi haline dönüşüm süreci gerçekleşmiştir. Yapılmış bu olumlu değişimler batıdaki üniversite yapılanmalarıyla birlikte değerlendirilerek Alman asıllı bilim insanlarının ülkemize gelerek burada yararlı akademik ve bilimsel çalışmalar yapmasına zemin hazırlanmıştır. Bu bilim insanlarından sadece bir tanesi olan Prof. Dr. Ing. h. c. Gustav Oelsner (1879-1956) mimarlık ve şehir planlama bölümünde çalışmış ve İstanbul, Ankara, Bursa, Kayseri gibi birçok ilin şehir planlama işinde görev almıştır. Bu makalede ülkemizde bu alanlara sağladığı katkılardan ötürü, ölümünün birinci yılında çıkartılmış ve halen günümüzde ancak bazı arşivlerde bulunduğu öngörülen bir kitapçık ve buna dayalı bir içerik doğrultusunda Oelsner'in yaşamının, çalışmalarının ve onun ülkemizdeki çalışma arkadaşlarında bıraktığı anıların bu alanlarda görev yapan akademisyenlere olumlu katkı sağlayacağına inanıyoruz. Burada dikkat edilmesi gereken husus şu noktalar üzerinde kurgulanmalıdır: Anılar veya buna benzer hatıraları içeren nadir eserlerin içerikleri aktarılırken objektif olmak, tartışmadan uzak kalmak, aktaranların duygu ve düşüncelerinin içeriğine dokunmamak önemlidir. Aksi takdirde tarihsel verilerin yazılmasında taraf olmak veya olmayan bir şeyi olmuş gibi hissettirmek şeklinde sakıncalı bir durum oluşabilir. Ancak ortaya çıkan

bu tür eserleri konu alan makalelerin daha sonra farklı bir içerikle ve anlayışla kritik edilmesi de mümkündür. Böyle bir durumda tartışmanın genelden çok özele geçmesi, kişisel görüş ve önerilere açık hale gelmesi söz konusu olacaktır. Makalemizin okuyucular tarafından da bu doğrultuda değerlendirilerek takdir göreceğine inanıyoruz.

Kaynakça

Acar, Ş. Bir, A. Kaçar, M. (2016). "Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi".Osmanlı Bilimi Araştırmaları 17(2): 1-26.

Akbulut, MR. (2012). Kemal Ahmet Arû ve Misyon Kuşağı, Tasarım+kuram, Cilt: 8, Sayı: 14, 8-21.

Akdağ, Ö. (2008). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitim Alanında Yabancı Uzman İstihdamı (1923-40). Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi; 1 (1): 45-77.

Ege, R. & Hagemann, H. (2012) The modernisation of the Turkish University after 1933: The contributions of refugees from Nazism, The European Journal of the History of Economic Thought, 19:6, 944-975

Erdem, AR. Atatürk'ün Liderliğinde Üniversite Reformu: Yükseköğretim ve Bilim Tarihimizde Dönüm Noktası. BELGİ. Sayı 4 (Yaz 2012/II).

Gustav Oelsner Kimdir? Alman Mimar ve Şehir Planlamacısının Hayatı <https://www.nkfu.com/gustav-oelsner-kimdir-alman-mimar-ve-sehir-planlamacisinin-hayati/> (Son erişim tarihi: 01.12.2022)

Gulstav Oelsner. <https://www.architekturarchiv-web.de/portraits/or/oelsner/index.html> (Son erişim tarihi: 01.12.2022)

Gulstav Oelsner. <https://www.geni.com/people/Gustav-Oelsner/600000062102235516> (Son erişim tarihi: 03.12.2022)

Gustav Oelsner Sergisi 4 Kasım'da Ziyaretçileriyle Buluşuyor. <http://www.mimarist.org/etkinlik/gustav-oelsner-sergisi-4-kasimda-ziyaretcileriyle-bulusuyor/> (Son erişim tarihi: 03.12.2022).

Günay, D. (2004). Üniversitenin Neliği, Akademik Özgürlük ve Üniversite Özerkliği. International Congress On Higher Education Edu. İstanbul, May 27-29.

Günay, T. Günay B. Rauf Beyru. Anma / Obituary. METU JFA 2016/1.

Hırş E. (1950). Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi. Cilt 1. İstanbul. s.589-603.

Hovardaoğlu, SÇ. (2014). Kayseri Oelsner - Arû Planı ve Plan Uygulama Sürecinde Yerel Yönetimlerin Rolü (1930-1965). Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 23, Sayı 1, s.39-55.

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi (1957). Ord. Prof. Dr. Ing. h. c. Gustav Oelsner (23 Şubat 1879-26 Nisan 1956). Basın Reklâm Matbaacılık Kol. Şti.

Kaçar, M. Zorlu T. Barutçu B. Bir A. Ceyhan CO.& Neftçi A. (2012). İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz. Editör M. Karaca. İstanbul: Mavi Ofset.

Namal, Y. Karakök, T. (2011). Atatürk ve Üniversite Reformu 1933. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi. (1), 27-35.

Özata, M. (2007). Atatürk Bilim ve Üniversite. TÜBİTAK Yayınları. 1. Basım. Ankara.

Sönmez, S. Selçuk, SA. (2021). Oelsner- Arû İmar Planının Hazırlık Süreci, 1944-1945: Kayseri Vilayet Gazetesi Haberlerinin Analizi, Online Journal of Art and Design Volume 9, Issue 4, 78-98.

Turan, K. (2000), Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

Takıcak, SB (2022). Mühendislik Kültürünün ve Eğitiminin Öncüsü: Ord. Prof. Mehmet Fikri Santur (1878-1951). Üniversite Araştırmaları Dergisi, 5 (3): 324-342.

Yaşar, S. (2021). 1933 Üniversite Reformu Sürecinde Ankara'da Görevli Alman Uzmanlar ve Yaptıkları Çalışmalar. İksad Yayınevi, Ankara.

Widmann H. (1999). (çev.Ayku Kazancıgil, Serpil Bozkurt). Atatürk ve Üniversite Reformu. 1. Baskı. Kamalçı Yayınevi. İstanbul. s: 206-212.

Extended Abstract

Many of the changes made after the establishment of the Republic of Türkiye were designed to be compatible with the new form of government in the country. Many of the changes made after the founding of the Turkish Republic were designed to be compatible with the new form of government in the country. One of these innovations was related to the education and training system. It was thought that higher education should also be included in education. The 1933 University Reform can be regarded as a turning point in this regard.

It was possible for the academicians and faculty members who immigrated from Germany and came to our country to be appointed in connection with the 1933 University Reform and to contribute to the development of our country's universities. The appointment of these academics, who have worked in many scientific fields in Germany, in the same positions in our country has made significant contributions to the university system of our country.

President Gazi Mustafa Kemal Atatürk was giving directives to the Prime Minister of the time, İsmet İnönü, and Reşit Galip, the Minister of Education, to close the Darülfünun (House of Sciences) and establish a university in its place. Like all his close colleagues, Atatürk himself had a positive approach towards the Istanbul University project. This was one of the important tools of his westernization desire. For this purpose, a commission was established to carry out the reform of Istanbul University on behalf of the Government of the Republic of Turkey. On September 19, 1932, with the aim of carrying out a comprehensive university reform, The appointment of Dr.Reşit Galip as the Minister of Education accelerated the dissolution of the Darülfünun. Deputy Minister of Education Dr. Invited by Reşit Galip, Professor of Pedagogy at the University of Geneva in Switzerland. Dr. Albert Malche has prepared a 95-page report by examining the higher education system in Turkey. In the report, the education in Dârülfünun is a medieval type of education, research, speaking and thinking are not included, due to the inadequacy of scientific publications in Turkish, the low wages paid to professors and teachers, these people do additional duties, which reduces the level of education, and the courses fall behind the innovations, using the old theoretical methods.

It is stated in the report that the students who are enrolled in the course do not come to the school regularly, the number of students who successfully pass to the next grade is low, and the enthusiasm of the reluctant students should be discouraged in the first grades.

The contributions of German faculty members and experts to the scientific world of our country, who came to Turkey after escaping from the Hitler regime that started in Germany after 1930, have a very important place. After the proclamation of the Republic, it was accepted as a necessity to employ experts from foreign countries for the development of the new Turkish Republic in different fields. So much so that this was a practice that had been operational since the last periods of the Ottoman Empire, before the Republican administration. However, the 1933 University Reform resulted in the elimination of the existing old education system and making innovative and permanent changes.

From this point of view, the first institution to be structured in a modern style was Istanbul University, and many of the German scientists were assigned here. One of the academics working here is Ord. Professor Dr. ing h. c. Gustav Oelsner (1879-1956). Gustav Oelsner was born on February 23, 1879 in Posen (today Poznan, Poland). After studying architecture at the Technical University of Berlin, he began his civil service career as an architect in 1901. When the National Socialists came to power in 1933, he dismissed Gustav Oelsner. Oelsner, who went to the United States for a while, came to our country in 1939 upon a call he received from the government of the Republic of Türkiye.

In addition to being assigned to the Ministry of Public Works as a consultant on urban design issues, he was also assigned to give urban design courses at the Graduate School of Engineering. After the transformation of this school into Istanbul Technical University in 1944, he undertook the management of the Department of Urbanism at the Faculty of Architecture. After World War II, at the request of the mayor and senate of Hamburg, he returned to his country in 1949, upon the request of Gustav Oelsner to lead the repair works of the buildings destroyed in the war in the city.

After that, he served as the head of the German Academy of Urban and Country Planning Hamburg and the State Region of Schleswig-Holstein. He also taught urban design at the Fine Arts Academy (today Mimar Sinan University).

After leaving, he continued to maintain relations with Turkey. In 1955, he became a member of the selection committee in the international city design competition for the Ankara zoning plan. He was awarded an honorary doctorate in 1955 by Istanbul Technical University. The German Academy of Urban and Country Planning awarded him the Cornelius Gurlitt Medal in 1956. He died on April 26, 1956 in Hamburg.

After his death, he published a booklet in the first year of his death in 1957, which included the memories of his colleagues at the Faculty of Architecture at Istanbul Technical University, where he carried out his academic studies in Turkey. In the researches, it is seen that the availability of the booklet is still difficult and there is no active sale in second-hand booksellers. For this reason, it is a rare work of high historical value.

In the memory booklet, Prof Dr. Kemal Ahmet Aru, who he worked with and raised at the Istanbul Technical University Department of Urbanism. He expressed his strengths, meticulousness and the development of urbanism for the first time in our country. Professor from Istanbul Technical University Static and Reinforced Concrete Chair. Dr. Said Kuran, talking about his character and stance in his business life, expressed his sadness at his untimely sudden death; Assoc. Dr. Gunduz Ozdes, Prof. Dr. He expressed in his following words that if Oelsner had not come to Turkey, the importance of urbanism in the country would not have been grasped. "If half of urbanism is to do and to develop, the other half is to prohibit things that should not be done. In other words, half is doing and half is knowledge".

In this study, it has been investigated that the establishment of the Republic of Türkiye can be considered as new, and that the education system of our country is in need of radical changes, briefly mentioning the arrival process of German scientists who worked at a time when studies were carried out on it, the architect Ord. Prof. Dr. eng. h.c. Gustav Oelsner's (1879-1956) short life story and his support and

contributions to Turkish architecture and city planning, both in education and in the field, are included. In the content of the article, some memories of colleagues who worked with Oelsner and included in a memory booklet that had historical value and were found by chance are also included. We believe that this study will contribute to the new generation of academics working in the fields of engineering and architecture and will open a window from the past to the present.

Araştırma Makalesi

Onsekizinci Yüzyıl Akdeniz Dünyasının Azılı Korsanlarından: İsmiyle Meçhul, Lakabıyla Meşhur "Burunsuz"

Erdinç Pehlivan*

(ORCID: 0000-0002-6356-1038)

Makale Gönderim Tarihi

12.01.2023

Makale Kabul Tarihi

16.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Pehlivan, E., "Onsekizinci Yüzyıl Akdeniz Dünyasının Azılı Korsanlarından: İsmiyle Meçhul, Lakabıyla Meşhur "Burunsuz"", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 787-823.

APA: Pehlivan, E. (2023). Onsekizinci Yüzyıl Akdeniz Dünyasının Azılı Korsanlarından: İsmiyle Meçhul, Lakabıyla Meşhur "Burunsuz". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 787-823.

Öz

Malta asıllı Burunsuz lakaplı korsan, 18. yüzyılın ilk yirmi yılında Osmanlı Devleti'ni bir hayli meşgul etmiştir. Günümüzde Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Burunsuz hakkında bilgi veren sadece bir çalışma vardır ve bu, birkaç satırı geçmeyen bilgilerden ibarettir. Şimdiye kadar bu korsan hakkında Osmanlı belgelerine dayanan ve onun faaliyetlerine biraz daha geniş perspektiften bakmamızı sağlayacak bir araştırmanın yapılmamış olması da söz konusu bu çalışmanın hazırlanmasında belirleyici etken olmuştur. Ayrıca bu korsan hakkında bilgi veren tek kaynak olma özelliğini gösteren *Târîh-i Râşid* adlı kronikte, Burunsuz'un sadece Müslüman-Türk ticaret gemilerine saldırdığı ifade edilmiştir; ancak onun herhangi bir din-ırk ayırt etmeksizin ticaret gemilerini hedef aldığı, dönemin sicil kayıtlarındaki bir gayrimüslime ait

---

* Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, erdincephlivan35@gmail.com.

PhD Candidate, Karadeniz Technical University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Republic of Türkiye.

hüküm esas alınarak ortaya konulmuştur. Bu makalede, Burunsuzla ilgili bilgi veren Osmanlı arşiv belgeleri ve dönemin kroniği esas alınarak söz konusu korsan ve onun faaliyetleri karşısında devletin almış olduğu sert tedbirler hakkında genel bir bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Burunsuz, Korsan, Târîh-i Râşid, III. Ahmed, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa.

One of the Notorious Pirates of the Mediterranean World in the Eighteenth Century: Unknown by Name, Famous by the Nickname “Burunsuz”

Abstract

The Maltese-origin pirate nicknamed Burunsuz kept the Ottoman Empire busy in the first two decades of the 18th century. Today, there is only one study that gives information about Burunsuz based on Ottoman archive documents and it consists of information that does not exceed a few lines. The fact that no research has been carried out about this pirate based on Ottoman documents, which will enable us to look at his activities from a wider perspective, has also been a determining factor in the preparation of this study. Besides, in the chronicle named *Târîh-i Râşid*, which shows the feature of being the only source giving information about this pirate, it is stated that Burunsuz attacked only Muslim-Turkish trade ships. However, this study is based on a provision belonging to a non-Muslim in the registry records of the period when he targeted merchant ships without any religious or racial distinction. In this article, it is aimed to give general information about the aforementioned pirate and the harsh measures taken by the state against his activities, based on the Ottoman archival documents giving information about Burunsuz and the chronicle of the period.

Keywords: Burunsuz, Pirate, Târîh-i Râşid, Ahmed III, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa.

Giriş

Eşkıyalık ve korsanlık... Tarih boyunca eşkıyalık karada, korsanlık ise denizlerde tesadüf edilen soygun, yol kesme, kaçakçılık, isyan, yaralama, öldürme ve benzeri eylemleri tanımlamak için kullanılmıştır. Her ne kadar bu tanım aşağıda bahsedeceğimiz üzere tarihsel manada yanlış da olsa söz konusu iki kelime esasında bazı noktalarda birbiriyle benzerlik göstermektedir. Çalışmanın konusunu teşkil eden Osmanlı Devleti'nde görülen bir korsanlık eyleminden bahsetmeden önce

günümüzde “kara eşkıyalığı” olarak bilinen eşkıyalık tabiri ile “deniz eşkıyalığı/haydutluğu” da diyebileceğimiz korsanlık tabiri arasındaki benzerliklerden, farklılıklardan ve Osmanlı Devleti’nin bu eylemlere karşı olan bakış açısından bahsedilmesi yerinde olacaktır.

Latince kökenli İtalyanca “corsaro” kelimesinden Batı dillerine giren ve “deniz haydudu” manasına gelen korsan kelimesi Arapça’da da Batı’daki kullanımına yakın olarak “kursan/kursal” şeklinde kullanılmıştır. Türkçe’ye ise bu kelimenin Arapça yoluyla geçtiği bilinmektedir. Aslında denizlere hakim olma, sahilleri ve deniz ticaretini koruma veya denizden gelmesi muhtemel tehlikeyi önceden bertaraf etme gibi amaçlarla yapılan korsanlık, Batı dünyasında meşru kabul edildiği gibi İslâm dünyasında da cihad ve gazânın bir parçası olarak görülmüştür. Batı’da düşmana zarar verme amacıyla yapılan ve meşru görülen korsanlık için “privateering”, haydutluk anlamındaki korsanlık için de “piracy” kelimesi kullanılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti de ticaret gemilerini yağmalayan korsanlar için “harami” ifadesini kullanmaktaydı¹. Korsanlık vaktiyle meşru bir harp vasıtası idi. Eski zamanlarda harp olmadığı vakitlerde bir gemiyi zapt ile içinde bulunan malları alıp götürün, adamlarını esir eden deniz hırsızlarına da bu ad verilirdi².

Zor kullanarak soygun yapan bir grubun üyesi olan herkes yasalara göre eşkıyadır; ancak Hobsbawm’ın da ifade ettiği üzere bu tanım eksiktir. Ona göre, eşkıyalık hareketinin her türlü başlı başına sosyal birer hareket ve kavramdır. Devlet otoritesi ve feodal beylere göre suçlu sayılan sosyal eşkıya gerçekte yasa dışına düşmüş köylüdür; ancak köylülerin gözünde sosyal eşkıya, bir kahraman, sınıfının yandaşı, öç alıcı, adaletsizliği düzeltmek için dövüşen biri, belki de onları özgürlüğe kavuşturacak olan liderdir. Köylüler ona hayran olur, yardım eder ve onu desteklerdi. Yani bir anlamda eşkıyaya yatak olurlardı. Bu ilişki, onları kır kesiminde görülen yeraltı dünyasının profesyonel gangsterlerden ya da serbest çalışan adi hırsızlardan ve çapulculuğu normal yaşamın bir parçası sayan bedevi topluluklardan ayırmaktaydı.

¹ Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C.4, Ankara, 2016, s. 375; Nebi Bozkurt, “Korsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.26 (2002), s. 210.

² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul, 1993, s. 296.

Eşkîyalık, serseri ve berduşluktan farklıdır; çünkü serseri ve berduşlar ileride örgütsüz birer haydut ve çapulcuya dönüşebilirler; oysa eşkıyalık örgütlenmiş bir faaliyettir. Sosyal eşkıyalık, tarım esasına dayanan ve halkın çoğunluğunu toprak ağaları, hukukçular, yöneticiler ve bankalar tarafından sömürülüp baskı gören köylülerle ırgatların oluşturduğu toplumlarda görülmektedir. Hobsbawm'a göre eşkıyalık üç gruptan oluşmaktaydı. Bunlar; erdemli/sosyal eşkıyalar (örneğin, Robin Hood), haydut diye adlandırılan ilkel direnme ya da gerilla grupları ve terör yaratan oç alıcılardan müteşekkildi³.

Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü yıllarda çeşitli nedenlerden ötürü çok sayıda isyan ve buna bağlı olarak asayiş sorunu oluşturan eylemlerle karşılaşmıştı. Devlet otoritesine karşı olan bu asayiş sorunlarının büyük bir kısmını eşkıyalık faaliyetleri oluşturmaktaydı. Sözlükte "bedbaht, talihsiz, günahkâr, âsi gibi manalara gelen "şâki" kelimesinin çoğulu olan eşkıya, Türkçe'de farklı bir anlam kazanmış olup "yol kesen" manasına gelen "kâtîu't-tarîk (kuttâu't-tarîk)", haydut, harami anlamına gelen "muhârib" kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kamu düzeninin, emniyet ve asayişin sağlanması, kişilerin mal ve canlarının, seyahat özgürlüklerinin korunması İslâm'ın temel amaçları arasında yer aldığından eşkıyalık suçu dinen büyük günahlar, hukuken de büyük suçlar arasında sayılmıştır⁴. Özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun birçok yerinde ortaya çıkan eşkıya gruplarını yakalamak pek kolay olmamıştır. Bu sebeple Anadolu beylerbeyi eşkıya takibiyle görevlendirilmiş, gerekli soruşturmalar beylerbeyinin divanında (Dîvân-ı Anadolu) yapılmıştır. Gönderilen müfettişlere gittikleri yerlerde kadı, kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, vilâyet ileri gelenleriyle il erleri ve iş erleri yardımcı olmak zorundaydılar. Yakalanan eşkıya liderleri mahkemeye sevk edilir; suçlu bulunanlar idam, kısas, sürgün, kalebend, cezîrebend, küreğe konma gibi çeşitli cezalara çarptırılırdı⁵.

³ E. J. Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar*, çev. Necati Doğru, İstanbul, 1995, ss. 11-70.

⁴ Ali Bardakoğlu, "Eşkîya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.11 (1995), s. 463.

⁵ Mücteba İlgürel, "Osmanlılar'da Eşkîyalık Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.11 (1995), s. 468.

15. yüzyıl Osmanlı denizciliğine damgasını vuran en önemli özellik, denizlerde tarih kadar eski olan korsanlığın ön plana çıkmasıdır. Akdeniz’de Osmanlı korsanlığının gelişimi ise 15. yüzyılın sonlarında, çoğu isimsiz deniz korsanlarının yarı resmi faaliyetleri ile başlamıştır. Burada Osmanlı korsanları ile ilgili bir imajın mutlaka düzeltilmesi gerekmektedir. Daha çok haydutluk olarak anlaşılacak istenen korsanlığın, aslında İslâm hukukunun prensiplerine göre hareket eden, İslâm’ın cihad ve gaza anlayışının bir gereği olarak, karada sınır boylarında öncü kuvvet göreviyle mücadele veren akıncıların, denizlerdeki benzeri olduğunu hatırlamak lazımdır. Bu sebeple Osmanlı korsanları devlet hizmetinde veya kendi adlarına savaştıkları zamanlarda dahi İslâm hukukuna göre inanç savaşı yapmışlardır. Bunun sonucu olarak, bu dönemde kendilerinden daha çok levend veya gönüllü levend şeklinde bahsedilen Osmanlı korsanları, hukuk dışına çıktıkları zaman harami levend olarak adlandırılmışlar ve bu yüzden cezalandırılmışlardır⁶. Asıl korsanlar 14. yüzyıldan sonra Akdeniz’de görülen Hıristiyanlardır. Bunların amaçları geniş ölçüde ganimet ve esir ele geçirmektir. Osmanlı Devleti 14. yüzyılın sonlarından başlayarak, Akdeniz’deki başıbozuk Türk korsanlığını düzenledi ve gelişmesine yardımcı oldu. Bu devrin ünlü Türk korsanı Kemal Reis, Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan bir korsan filosuyla Endülüs sularında bir İspanyol filosunu yaktı ve Malakka şehrini yağma etti. Cerbe adasını üs yaparak Hıristiyan Avrupa için tehlikeli bir düşman oldu. Turgut, Piri ve Murad reisler, İspanyollar ve Venediklilerle savaşarak Akdeniz’i bir Türk gölü hâline getirmeye çalıştılar. Bu sırada Kuzey Afrika’da korsanlık faaliyetlerine başlayan İlyas, İshak, Oruç ve Hızır reisler de Akdeniz’de İspanyollara ve Cenevizlilere karşı harekete geçtiler. Kanuni Sultan Süleyman, Akdeniz’i bir Türk gölü durumuna getirmek için Türk korsanlarını bir araya getirerek donanmayı geliştirmeyi düşündü; Cezayir’i elinde tutan Hızır Reis’i (Barbaros Hayreddin) İstanbul’a çağırdı. Ona kaptanıderyalık verdi. Preveze’de Haçlı donanmasını yenen (1538) Barbaros’un Osmanlı donanmasına katılması Türk korsanlığının sonu oldu. Onun yetiştirdiği Uluç Ali Reis, Osmanlı donanması İnebahtı’da yenildiği halde gemisini kurtararak İstanbul’a geldi (1571); bu son korsana da kaptanıderyalık verildi. Onun ölümüne

⁶ İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul, 2017, ss. 23-24.

kadar (1587) Cezayir ve Akdeniz'den gelen reisler, Osmanlı donanmasına katıldılar. Bu tarihten sonra da Cezayir denizcileri kendi güçlerine göre hazırladıkları gemilerle Akdeniz'de korsanlık faaliyetine devam ettiler⁷. Akdeniz'de korsanlık, 1480-1525, 1550-1574, 1580-1620 yılları arasında önemli bir yere sahipti ve resmi devlet savaşlarının olmadığı zamanlarda daha çok gelişmiş ve yayılmıştı⁸. Netice itibarıyla eşkıyalık ve korsanlık birbirlerinden farklı kavramlar olmalarına rağmen yukarıda da bahsedildiği üzere özellikle bazı hususlarda birbirleriyle paralellik göstermektedir. Bu minvalde haydut korsanlığını genel hatlarıyla eşkıyalığın çerçevesinde düşünmemiz bu iki kavram arasındaki benzerlik ve farklılıkları daha iyi kavrayabilmemizi olası kılmaktadır.

Burunsuz Korsan

Çalışmanın konusunu teşkil eden Burunsuz korsan hakkında bilgiye dönemin arşiv belgelerinden ve 18. yüzyıl vakanüvisi Râşid Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Târîh-i Râşid* adlı kronikten ulaşılabilmektedir. Bu çalışmada kullanılan arşiv belgeleri mühimme ve sicil kayıtlarından oluşmaktadır ve Burunsuz'un faaliyetlerinin son birkaç yılına tekabül etmektedir. Günümüzde Burunsuz'dan dolayı yoldan bahseden ve birkaç satırı aşmayan çalışma sayısı yalnızca birdir. Bu çalışma Esen Salarcı Baydar'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda *Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mîrî (1650-1720)* adlı doktora tezidir⁹. O, bu çalışmada Burunsuz ile beraber yakalanan avanesinin milliyetlerini savaş esirleri kapsamında arşiv belgelerine dayandırarak tespit etmiştir. Aslen Malta kökenli olan Burunsuz'un yanındaki avanesinin farklı milletlerden olduğunu bu doktora tezi sayesinde tespit edebiliyor olsak da Burunsuz hakkında *Târîh-i Râşid* adlı eserde verilen malumat haricinde daha detaylı bilgilere maalesef erişememekteyiz. Dönemin kroniğinde söz konusu korsan hakkında verilen detaylı bilgiler her ne kadar belgelerde yer alan verilerle zaman zaman paralellik arz ediyor

⁷ Şehabettin Tekindağ, "Korsan", *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, C.7 (1972), ss. 501-502.

⁸ İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi*, İstanbul, 2017, s. 18.

⁹ Esen Salarcı Baydar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mîrî (1650-1720)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

olsa da bazı hususlarda dönemin belgeleriyle kronikte verilen bilgiler arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Tespit edilen ve aşağıda detaylarıyla bahsedilen bu farklılık, Burunsuz'un ırk ve din ayırt etmeksizin ticaret gemilerine saldırdığıdır; ancak *Târîh-i Râşid* adlı eserde söz konusu korsanın yalnızca Türk ve Müslüman gemilere saldırdığı belirtilmiştir. Bu çalışmada ismiyle meçhul, lakabıyla meşhur Burunsuz korsanın yapmış olduğu faaliyetler ve devletin buna karşılık almış olduğu tedbirler dönemin kaynaklarına dayandırılarak ifade edilmiştir. Böylece 18. yüzyıl Akdeniz dünyasının azılı korsanlarından biri olan Burunsuz hakkında bir nebze de olsa aydınlatıcı bilgi veren ve yalnızca ondan bahseden bir çalışma ortaya konulmuştur.

18. yüzyılın yaklaşık ilk yirmi yılında Osmanlı Devleti'ni olumsuz faaliyetleriyle uğraştıran ve Türk gemilerine Akdeniz'de büyük korkular salan bir korsan vardı. Burunsuz adıyla bilinen ve Osmanlı belgelerinde de söz konusu ismiyle anılan bu korsan gerek Akdeniz'deki ticaretin devamlılığında gerekse de Türk ticaret gemilerinin güvenli bir şekilde seyrüseferde bulunmasında büyük sorun teşkil etmekteydi. III. Ahmed'in padişahlığı döneminde faaliyetlerine yoğun şekilde devam eden, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ise yakalanması için katı tedbirler alınan Burunsuz hakkında gerek dönemin vakanüvisi Râşid Mehmed Efendi'nin tarihinde gerekse de arşiv belgelerinde önemli bilgiler yer almaktadır.

Dönemin vakanüvislerinden olan Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid* adlı eserinde Korsan Burunsuz hakkında detaylı bilgi vermektedir. O, korsan Burunsuz'un ele geçirilip idam edilmesi başlıklı bölümde Burunsuz'un on beş yirmi seneden beri Akdeniz'de korsanlık yaptığını, Akdeniz adalarındaki sakinlerin bu durumdan rahatsız olduğunu, hatta daha önce bir defa yakalandığını ancak bir yolunu bulup zindandan kaçtığını, kaçtıktan sonra da korsanlık faaliyetlerine devam ettiğini ve Akdeniz'den geçen Müslüman/Türk gemilerinin çoğuna saldırarak o gemileri ele geçirdiğini, tüccar gemilerinin bu durumdan ziyadesiyle muzdarip olduğunu, yakalanması için bölgedeki valilere ve kaptanlara emirler gönderildiğini, olası bir yakalanmanın akabinde firar etmesi durumunda o bölgedeki halka büyük cezalar verileceğini, yakalanma ihtimalinin artması karşısında iyice köşeye sıkışan Burunsuz'un kalyonunu terk edip bir sandalla gayrimüslim bir

adaya sığınmaya teşebbüs ettiğini, bu girişimi sırasında fırtınaya kapılarak Eğriboz adasının kıyılarına güçbela çıktığını, daha önce Kızılıhisar taraflarındaki dağlarda saklanmasına zemin hazırlayan reayanın onu Eğriboz kıyılarında görmesine rağmen devletin aldığı katı tedbirlerden imtina ederek saklanmasına yardım etmediğini, yetkililere haber verilmesinin ardından korsanın yakalandığını, Burunsuz'un kendisinin karadan, gemisinin ise denizden olmak koşuluyla İstanbul'a sıkı önlemler neticesinde götürüldüğünü ve burada idam edildiğini belirtir¹⁰.

Burunsuz hakkında ansiklopedik bilgi veren bir başka kişi ise Reşad Ekrem Koçu olmuştur. O, vermiş olduğu malumatın kaynağı olarak *Târih-i Râşid* adlı eseri göstermiştir; lâkin onun vermiş olduğu bu bilgiler aşağıda da görüleceği üzere ana kaynağa nazaran daha anlaşılır bir dille ve hikayeci bir üslupla kaleme alınmıştır:

“Burunsuz Korsan, 18. asır başlarında Adalar (Ege) Denizi ile Akdeniz’i dehşet içinde bırakmış bir deniz haydududur. Ege adaları Rumlarından ve asıl adı tarihin meçhulü kalmıştır. İlk türediği sıralarda yakalanmış, İstanbul’da tersane zindanına atılmış; fakat bir yolunu bularak kaçtıktan sonra azgın bir canavar kesilmişti. Adaların hemen hepsinde ırkdaşlarından yatakları vardı. Rum gemicilere de asla dokunmazdı, daima Türk gemilerini gözlerdi, öyle ki Türk tüccar gemileri, limanlardan tek başlarına çıkamaz olmuşlardı. Vurduğu gemilerde eline düşen Müslümanları çocuk ve kadın gözetmeyerek boğazlar, boğazlamadan evvel de en şeni tecavüzlerden çekinmezdi. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, sadrazam olduğunun tezine, bu müthiş haydudun her ne bahasına olursa olsun yakalanması için bütün sahil kasaba ve şehirlerinin idare amirleriyle adaların muhafızlarına şiddetli emirler göndermiş, adaların Rum sekencesiyle Yunan sahilleri halkına da Burunsuz’a yataklık edecek, onu gizlemeye kalkacak kimselerin aman verilmeden ve çoluğu çocuğuyla beraber idam olunacaklarını ilan ettirmişti. 1719 yazında fırtınalı bir havada bir harp gemisi Burunsuz’un korsan kalyonuna Aynaroz açıklarında rastlayarak derhal cenge tutuştu. Sabahtan akşama kadar süren cenkte, korsan gemisi hareketinden kalacak surette yaralandı. Burunsuz son

¹⁰ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-1141/1660-1729)*, C.2, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2013, ss. 1178-1179.

kurtuluş ümidini ayaktaşlarının cesaretine bağlayarak bir sandala atladı ve gemisini bırakıp gece karanlığından istifade ederek kaçmaya muvaffak oldu. Dalgalar korsanları Eğriboz adasına attı; Burunsuz korsanın bu adada, Kızılhisar civarındaki dağlılar arasında yatakları vardı. Fakat hükümetin şiddetli emirlerinden korkan Eğribozlular korsanı himaye etmedikten başka avenuesyle beraber yakalayıp Eğriboz muhafızına teslim ettiler; korsan kalenin zindanına atıldı ve İstanbul'a haber verildi. İstanbul'dan da kendisini alıp getirmeye bir haseki memur edildi. Zapt edilen gemisi denizden, Burunsuz da zincire vurularak karadan İstanbul'a getirildi. Topla delik deşik olmuş korsan gemisi Kurşunlu Mahzen önüne çekildi, korsan da avenues ile beraber gemisinin direğine asılarak idam olundu. Cesetler emsaline ibret olmak üzere birkaç gün asılı bırakılarak teşhir olundu¹¹."

Osmanlı arşivinde Burunsuz'dan bahseden çok sayıda belge mevcuttur. Tespit edebildiğimiz belgelerin büyük çoğunluğunu mühimme kayıtları oluşturmaktadır. Bunun haricinde bir hatt-ı hümayun ile Galata mahkemesine ait bir sicilde yer alan hüküm de Burunsuz hakkında bilgi veren kayıtlar arasındadır.

Tespit edilen bu kayıtların en erken tarihlisi 127 numaralı Mühimme defterinde yer alan 1718 yılına ait bir kayıttır. Bu kayıt, dönemin kaptanıderyası İzmirli Süleyman Paşa'ya¹² gönderilen bir hükmü ihtiva etmektedir. Hükümde, Keşan kazası naibi Molla Ahmed'in merkeze gönderdiği mektupta bu kazaya bağlı Çelik köyüne yakın bir konumda olan İbrice Limanı'na denizdeki fırtına sebebiyle on iki geminin sığındığı, bu gemilerin sığındığını haber alan ve o sırada İbrice Limanı'na oldukça yakın Mu'arız körfezi olarak da bilinen Saros körfezi içerisinde Manastır adlı bir yerde bulunan Burunsuz korsanın kalyonlarıyla İbrice Limanı'na gelerek buraya sığınan gemilere saldırdığı, gemilerden üçünün içindeki eşyalara el koyduğu, diğer dokuz gemiyi de ele geçirdiği, hem karaya adam çıkartarak hem de top atışlarıyla halka zarar verdiği, korsan gemilerinin araştırılmasında ve ele geçirilmesinde Kaptanıderya İzmirli Süleyman Paşa'nın daha dikkatli olması gerektiği ifade edilmiştir¹³.

¹¹ Reşad Ekrem Koçu, "Burunsuz Korsan", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6 (1963), s. 3151.

¹² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.5, haz. Nuri Akbayar, İstanbul, 1996, s. 1543.

¹³ BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 127, hk. 303, s. 74, bkz. Ek-1.

1719 yılına ait Kaptanıderya İzmirli Süleyman Paşa'nın arzı üzerine Limni kadısı ve dizdarına hitaben gönderilen hükümde daha önce karavele kaptanlığı yapan Kasım kaptanın görevi esnasında yapmış olduğu eksikliklerden ötürü azledilip Limni kalesinde kalebend olduğu, onun Burunsuz korsandan ele geçirdiği bir kıta üç direkli akdarma geminin içinde değere haiz malların olduğunun herkesçe bilindir hâle geldiği, bu meselenin aslının ne olduğunu öğrenmek için Kasım kaptanın tutuklu olarak İstanbul'a getirilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir¹⁴.

1719 yılına ait Vezir Süleyman Paşa'ya hitaben gönderilen bir başka mühimme kaydında Donanma-yı Hümayun kalyonları kaptanlarından Halil ve Mehmed kaptanın İstanköy önünden hareket ederek Subaşı adlı mahalde Burunsuz'un üzerine saldırdığı, bu sırada korsanın beş altı askeri ile beraber kendini denize bırakarak olay yerinden kaçtığı, Akdeniz'den ticaret ya da başka sebeplerle geçen gemilerin Burunsuz tarafından yapılan saldırılara maruz kalmaya devam ettikleri, bundan dolayı bu kişinin kesin surette yakalanması için önem gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir¹⁵.

Galata Mahkemesi'ne ait 259 numaralı sicilde yer alan 1725 tarihli bir hükümde de Dimo adlı bir gayrimüslimin altı sene önce (yani 1719 yılında) Angeli isimli bir gemi kaptanı ile Mısır'daki İskenderiye şehrinde İstanbul'a doksan dört vukiyye (yaklaşık olarak 120,5 kg¹⁶) kahveyi ticaret maksadıyla getirmesi için anlaştığı, geminin Akdeniz'deki Yediburun adlı mahalde Malta keferesinden Burunsuz adlı korsanın saldırısına uğradığı, böylelikle hem gemiye hem de kahve dahil içindeki mallara el koyulduğu, bu durumdan ötürü Dimo'nun başlangıçta Angeli'yi şikayet ettiği ancak aralarında sulh etmeleri nedeniyle Dimo'nun şikayetini geri çektiği belirtilmiştir¹⁷.

¹⁴ BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 127, hk. 522, s. 138, bkz. Ek-2.

¹⁵ BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 576, s. 153, bkz. Ek-3.

¹⁶ 1 vukiyye = 400 dirhem = 1.2822945 kg, bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, çev. Halil Bertay, İstanbul, 2017, s. 467.

¹⁷ İstanbul Müftülüğü Şerhiye Sicilleri Arşivi (İŞSA), *Galata Mahkemesi Sicilleri*, nr. 259, hk. 35b-3, s. 35, bkz. Ek-4.

1720 yılına ait mühimme kayıtları incelendiğinde ise Burunsuz adlı korsanın söz konusu yılda yakalandığı ve İstanbul'a götürülmesine karar verildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu yıla ait Eğriboz muhafızı Vezir İbrahim Paşa'ya hitaben gönderilen bir kayıtta ve Eğriboz'dan İstanbul'a gelene kadar ki yol üzerinde yer alan beylerbeylerine, sancakbeylerine, kadırlara, mütesellimlere, kethüda yerlerine, yeniçeri serdarlarına, kasaba ile köylerdeki zabıtlere ve ayan-ı vilayet iş erlerine hitaben gönderilen aynı yıla ait bir başka kayıtta Burunsuz'un Megâriz/Muarız Denizi olarak da bilinen bugünkü Saros Körfezi'ndeki adalar arasında seyrüseferde iken fırtınaya yakalandığı, bundan dolayı gemisinin Kızılhisar'a yakın bir mahalde kendisinin on iki adamıyla beraber karaya vurduğu, devletin aldığı katı tedbirlerden imtina eden reayanın Burunsuz'a yardım etmediği ve Diyodin isimli bir kişi tarafından korsan ile yanındaki on iki adamının yakalandığı, bunların Eğriboz Kalesi'nde hapsedildiği, bu haberin merkeze iletildiği, sadece Burunsuz'un İstanbul'a nakli için gönderilen geminin ve bu husus için görevlendirilen bir mübaşirin söz konusu bölgeye ulaşmasına kadar ki sürede diğer mahkûmların Eğriboz Kalesi'nde hapsedilmelerinin devamına, özellikle de Burunsuz adlı korsanın İstanbul'a nakli esnasında firarını engellemek için ellerinin, ayaklarının ve boynunun zincirlerle bağlanmasının gerektiği, onun İstanbul'a kara üzerinden hayvanlarla naklinde bile yanlarında silahlı adamların olmasının yanı sıra vücudundaki zincirlerin de çözülmemesinin gerektiği ifade edilmiştir¹⁸.

1720 yılına ait Vezir İbrahim Paşa'ya hitaben gönderilen bir başka hükümde de Burunsuz ile beraber yakalanan ve Eğriboz Kalesi'nde hapsedilen on iki esirin İstanbul'a gönderilmesi için Eğriboz'da ikamet eden ümerâ-yı deryadan İbrahim Paşazâde Osman'ın İstanbul'a gidecek olan çekdiri tarzındaki gemisine bu esirlerin yerleştirilmesinin istendiği belirtilmiştir¹⁹. Aynı yıla ait yine Vezir İbrahim Paşa'ya hitaben gönderilen bir diğer mühimme kaydında ise daha önce Burunsuz ile beraber yakalanan diğer esirlerin İstanbul'a gönderilmesi için emir verildiği ancak bu esirlerin bazılarının sıradan bir kaçak gibi serbest

¹⁸ BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 707, s. 191, bkz. Ek-5; BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 708, s. 192, bkz. Ek-6.

¹⁹ BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 719, s. 196, bkz. Ek-7.

bırakıldığı, bazılarının ise satıldığı, bunca zamandır reayaya büyük zulümlerde bulunan Burunsuz'un gemisinde yakalanan bu korsanların serbest bırakılmasının ve satılmasının yanlış olduğu ve hangi yolla olursa olsun bırakılan bu esirlerin ivedilikle yeniden yakalanarak İstanbul'a doğru yola çıkacak olan İbrahim Paşazâde Osman'ın gemisine yerleştirilmesinin elzem olduğu kesin bir dille belirtilmiştir²⁰.

Aynı yıla ait bir başka kayıta ise 1720 yılında Akdeniz'de Kasım kaptanın Burunsuz lakaplı hayduttan aldığı esirlerin sekizini mirî olarak Tersâne-i Âmire Zindanı'na gönderdiği, isimleri ve memleketleri yazılı bu esirlerin fiziki özelliklerinin verilmediği, esirlerden üçünün Fransız, kalanlarının ise İngiliz, İspanyalı, Cenevizli ve Mayorkalı olduğunun yanı sıra aynı şekilde Urlalı kaptanın da Burunsuz lakaplı eşkiyadan aldığı esirlerden yirmisini mirî olarak Tersâne-i Âmire Zindanı'na gönderdiği ve alınan esirlerden birinin berber, birinin hekim, diğerlerinin ise meslekleri hakkında detaylı bilginin verilmediği belirtilmiştir²¹.

Korsan Burunsuz'un Akdeniz muhafazasına memur Halil Kapudan tarafından yakalanması hakkında merkeze gönderilen haberlerin neticesinde III. Ahmed, yayımladığı bir hatt-ı hümayun ile bu haberden ziyadesiyle memnun olduğunu ancak kaptanların sözüne güvenmeyip yakalanıp yakalanmadığı hususunda mutlaka bir araştırma yapılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

"Ziyâde haz eyledim. Mel'ûnun vücûd-ı murdârı inşâallâhu te'âlâ nâr-ı cehenneme varmışdır. Kapudânların sözüne 'amel olunmayub tecessüs olunmak münâsibdir. Havf olunur ki küşâd verile. Tecessüs ziyâde lâzımdır"²².

Yukarıdaki belgelerden de görülebileceği üzere III. Ahmed döneminde, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Burunsuz'un yakalanması için katı tedbirler alınmıştır, zira Burunsuz'un ticaret gemilerine ani baskınlar yaparak saldırmaları denizlerdeki ticari hareketliliği de Osmanlı aleyhine sekteye uğratiyordu ve deyim yerindeyse ticaret gemileri güvenlik sebebiyle seyrüseferde bulunmaktan imtina ediyorlardı. Osmanlı kaptanları tarafından birkaç

²⁰ BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 866, s. 237, bkz. Ek-8.

²¹ Baydar, a.g.t. , s. 84.

²² BOA, AE.SAMD. III, nr. 21409, bkz. Ek-9.

kez denizlerde köşeye sıkıştırılan Burunsuz, yakalanacağını anlayınca gemisini ve avanesini savaş durumunda geride bırakarak kendisini bekleyen kaçınılmaz sondan bir sandal vasıtasıyla uzaklaşıyordu. Dönemin Osmanlı belgelerinden de anlaşılacağı üzere 1720 yılında yakalanan ve Eğriboz Kalesi'nde merkeze gönderilmek üzere hapsedilen Burunsuz'un İstanbul'a nakli hususunda en ufak güvenlik zafiyetinden ödün vermeyen Osmanlı Devleti, korsanın hem ellerinin, ayaklarının ve boynunun zincirlenmesini hem de gemisinin denizden, kendisinin ise karadan silahlı adamlar nezaretinde Âsitâne'ye getirilmesini emretmiştir. Burunsuz merkeze getirildikten sonra Kurşunlu Mahzen önüne çekilen ve Osmanlı donanması tarafından yapılan top atışları neticesinde delik deşik olmuş gemisinin direğinde idam edilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti tarafından Burunsuz lakabıyla anılan, Akdeniz'de yapmış olduğu korsanlık faaliyetleriyle tanınan ve dönemin Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla aslen Maltalı olan korsan Burunsuz, 18. yüzyılın ilk yirmi yıllık döneminde Akdeniz dünyasında gerek ticaret gemilerine gerekse de Akdeniz ve Adalar Denizi'ne kıyısı olan yerlerin ahaliğine büyük korkular salmaktaydı. Dönemin vakanüvisi Râşid Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Târih-i Râşid* adlı eserde de bahsedildiği üzere özellikle Akdeniz'den geçen Müslüman-Türk gemilerine yapmış olduğu saldırılarla bilinen Burunsuz'un herhangi bir din ve ırk ayırt etmeksizin ticaret gemilerine saldırılar düzenlediği, İstanbul'da ikamet eden bir gayrimüslim tacirden bahseden dönemin mühimme kayıtlarının birinden de anlaşılmaktadır. Söz konusu kayda göre Dimo adlı gayrimüslimin İskenderiye'den yüklü miktarda kahveyi İstanbul'a getirmesi için Angeli isimli yine bir gayrimüslimin kaptanlığını yaptığı gemiyle anlaştığı ve geminin İskenderiye'den İstanbul'a gelirken Akdeniz'de Yediburun adlı mahalde Burunsuz tarafından saldırıya uğraması Burunsuz'un din ve köken ayırt etmeyen ve ganimet dolayısıyla özellikle ticaret gemilerini hedef alan bir korsan olduğunu gösterir niteliktedir. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Burunsuz'un yakalanması için ve korsanın reaya tarafından olası bir yataklandırılması durumunda reayaya sert cezalar uygulanacağı yönünde katı tedbirler alınmıştır. Alınmış olan

önlemler faydasını göstermiş olacak ki Burunsuz'un yakalanıp Eğriboz Kalesi'nde merkeze gönderilmek üzere hapsedilmesi Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığının ikinci yılına yani 1720 yılına tekabül etmektedir. Kendisiyle birlikte avanesi de Eğriboz Kalesi'nde hapsedilen Burunsuz'un İstanbul'a nakli hususunda da Osmanlı Devleti sıkı güvenlik önlemlerinden taviz vermemiştir, zira Burunsuz'un kendisinin silahlı yetkililer tarafından elleri, boynu ve ayakları zincirlenmiş şekilde karadan, gemisinin ise denizden İstanbul'a nakli hususunda alınmış olan emirler bu durumu ispatlar niteliktedir. Nitekim Osmanlı Devleti'ni denizlerde yapmış olduğu korsanlık faaliyetleriyle yaklaşık yirmi yıl meşgul eden Burunsuz, top atışlarıyla kevgire dönmüş olan gemisinin direğinde İstanbul'daki Kurşunlu Mahzen önünde idam edilmiştir ve cesedi ise ibret-i âlem olsun diye birkaç gün teşhir edilmiştir.

Burunsuz'dan bizzat bahseden bir çalışma yapılmamış olması ve dolaylı yoldan bahseden yalnızca bir adet çalışma olması böyle bir araştırmanın genel hatlarıyla da olsa ortaya çıkarılmasında etkili oldu. Bu korsanın faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'ni yaklaşık 15-20 yıl uğraştırdığı, devletin korsanı yakalamak için çok sıkı tedbirler aldığı ve yakaladığında da Burunsuz'u idam ettirmesi onun devlet nezdinde ne kadar ciddiye alındığının bir ispatıdır. Öyle ki korsanın seyrüseferde bulunduğu bölgelerdeki yetkililere merkezden gönderilen emirlerde, Burunsuz'un yakalanması durumunda o bölgelerdeki reayanın onu yataklandırmaması ve kaçmasına yardım etmemesi gerektiği kati surette ifade edilmiştir. Aksi halde reayanın şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı da belirtilmiştir. Devlet tarafından alınmış olan bu emirler etkisini göstermiş olacak ki Burunsuz fırtına sebebiyle karaya vurduğunda onu gören reaya kendisini gizlemek yerine yetkililere teslim etmiştir. Korsanın Eğriboz Kalesi'nden İstanbul'a nakli hususunda devletin Burunsuz'u karadan, gemisinin ise denizden getirilmesini emretmesi olası bir firarı engellemek için alınmış üst düzey bir önlemdir. Zira Burunsuz, silahlı adamlar nezaretinde hem elleri, ayakları ve boynu zincirli şekilde karadan hayvan üzerinde yola çıkarılmıştır hem de Âsitâne'ye ulaşana kadar her menzilde korsanın durumu kontrol edilmiştir. İsmiyle meçhul, lakabıyla meşhur Burunsuz korsanın aslen Maltalı olması onun isminin ve başka faaliyetlerinin neler olduğunun tespitinde bundan sonra yapılacak olan çalışmaların

İtalyan kaynaklara dayanmasının elzem olduğunu işaret eder niteliktedir. Böylece uzun yıllar Osmanlı Devleti'ni uğraştıran Burunsuz korsan hakkında detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olabilecektir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, AE. *SAMD. III*, nr. 21409.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 127, hk. 303, s. 74.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 127, hk. 522, s. 138.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 129, hk. 576, s. 153.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 129, hk. 707, s. 191.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 129, hk. 708, s. 192.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 129, hk. 719, s. 196.

BOA, A.DVNS. *MHM. d.*, nr. 129, hk. 866, s. 237.

İstanbul Müftülüğü Şerhiye Sicilleri Arşivi (İŞSA), *Galata Mahkemesi Sicilleri*, nr. 259, hk. 35b-3, s. 35.

Kitap ve Makaleler

Bardakoğlu, Ali, "Eşkiya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.11 (1995), ss. 463-466.

Baydar, Esen Salarcı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mîrî (1650-1720)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Bostan, İdris, *Osmanlı Akdenizi*, İstanbul 2017.

Bostan, İdris, *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul 2017.

Bozkurt, Nebi, "Korsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.26 (2002), ss. 210-212.

Hobsbawm, E. J., *Sosyal İsyancılar*, çev. Necati Doğru, İstanbul 1995.

İlgürel, Mücteba, "Eşkiya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.11 (1994), ss. 466-469.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2017.

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1963.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul 1993.

Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-1141/1660-1729)*, C.2, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 2013.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, C.5, haz. Nuri Akbayar, İstanbul 1996.

Tekindağ, Şehabettin, "Korsan", *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, C.7 (1972), ss. 501-502.

Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C.4, Ankara 2016.

EKLER

Ek 1. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 127, hk. 303, s. 74.

Vezir Kapudan Paşa'ya hüküm ki

Kıdvetü'n-nüvvâbü'l-müteşerri'în Keşan kazâsı nâibi Molla es-Seyyid Ahmed zîde 'ilmihû ordu-yu hümâyunuma mektub gönderüb Keşan kazâsına tâbî' Çelik nâm karyeye karîb kasaba-yı mezbûreye altı sa'at ... (?) olan İbrice limanı demekle ma'rûf limana on iki kıt'a seffine şiddet-i rüzgâr ve harekete deryâ sebebi ile bi-tarîk arzına dâhil olduklarında harbî korsan tâifesinden Burunsuz demekle ma'ruf kâfir iki kıt'a kalyon ile liman-ı mezbûra karîb Mu'âriz körfezinde Manastır nâm mevzi'de olub zikr olunan seffineleri haber aldıkda ahz etmek sevdâsıyla liman-ı mezbûra gelüb karadan sâlifü'z-zikr seffinelerden muhârebe eylediklerinde üç kıt'asını ihrâk ve kusûrunu ahz edüb Manastır mezkûra nakl eyledüğü ihbâr olundukda ahâli-yi kazâ ile bâ-serhüm varılıb kurâ ahâlilerinin ve sefâin-i mezbûre reislerinden ve tâifelerinden suâl olundukda hâl minvâl-i meşruh üzere olduğunu haber vermeleriyle zikr olunan kalyonlar mahal-i mezkûrda mevcûd ve hâzir ve âmâde olduğu nümâyân olmağla ahâli-yi kazânın iltimâslarıyla 'arz ve zikr olunan 'arza zemmü'l-yed olan Keşan sükkânından Mustafa nâm kimesne dahî istintâk olundukda bazergân seffinelerinden olub rû-yı deryâda ticâret veçhi üzere giderler iken

şiddet-i fırtınadan firâr ve limân-ı mezkûra geldiklerinde mezkûr Burunsuz demekle ma'rûf kâfir ol-vakit iki kıt'a kalyon ile Mu'âriz körfezinde Manastır yanında lenger-endâz iken görüb limân-ı mezkûra üç kıt'a sandal gönderüb bir günde üç def'a cenk edüb bir şey edemeyüb ertesi gün kalyonlar ile gelüb karaya âdem döküb kalyonlardan top atup halkı ürküdüb deryâda olan sefinelerin üçünün içindeki eşyasın alub ihrâk ve dokuzun dahî ahz ve zabt eyleyüb hâlâ Mu'âriz körfezinde Manastır yanındadır deyü cevâb etmekle sen ki vezîr-i müşârünileyhsin vech-i meşrûh üzere bi-eyyi hâl korsan sefinelerinin ahz ve istihsâllerinde ziyâdesiyle takayyüd ve ihtimâm eylemen bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki

Fî evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir sene 130 [M. 11-22.V.1718]

Ek 2. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 127, hk. 522, s. 138.

Limni kadısı ve Limni kal'ası dizdârına hüküm ki

Bundan [akdem] karavele kapudânı iken hizmet-i muhafazada tekâsülünden nâşi tedibleriyçün 'azl ve Limni kal'asında kal'a-bend olunan Kâsım kapudanın korsan Burunsuz keferesinden ahz ve teshîr ve sâhibine red ve teslîm eylediği bir kıt'a üç direkli akdarma sefînenin derûnunda kırk beş kise akçelik emt'ia ve eşyâ olduğu şüyû' bulmağla ne vechle teslîm eyledüğü sıhhat ve hakikati üzere ma'lûm olmak için kendüsi istintâk olunmak üzere yine mahbusen âsitâne-i sa'âdetime ihzâr olunmak için düstûr-ı mükerrerem muşîr-u mufahham nizâmü'l-'âlem bi'l-fi'l deryâ kapudânı olan vezîrim Süleymân Paşa edâmallâhu te'âlâ iclâlehû 'arz etmekle vezîr-i müşârûnileyhin 'arzı mücebince 'amel olunmak için yazıldı.

Fî evâsıt-ı Zilhicce sene 131 [M. 24.X-4.XI.1719]

Ek 3. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 576, s. 153.

Bi'l-fi'il kapudân olan Vezir Süleymân Paşa'ya hüküm ki

Donanma-yı Hümâyün kalyonları kapudânlarından Halil Kapudan ve Mehmed Kapudan zîde kadrumâ İstanköy önünden rû-yı deryâya revân ve mâh-ı Zilhicce'nin on yedinci gecesi sabaha iki sa'at mikdârı kaldıkda ... (?) limanında Subaşı nâm mahalde korsan keferesinden Burunsuz nâm la'în-i bî-din yataklandırılıb üzerine vardıklarında la'în-i dalâlet-şî'âr bâdban-güşâ-yı firâr olmağla mûmâileyhümâ forsavele edüb ... (?) cânibinde erişüb 'avn-ı bâri ile kalyonunu ahz ve tesyîr edüb lâkin mesfûr Burunsuz beş altı nefer kefer ile kendüni deryaya bıragub nâ-bedîd olmağın kapudân-ı mûmâileyhümâ neferâtlarından birkaçın ... (?) çıkarub cüst u cû olundukda bulunmaduğ u mûmâileyh Halil Kapudân mektubuyla i'lâm etmekle ol düşman-ı dîn-i mübîn olan kâfir-i hüsrân-karîn ittihâ-yı memalik-i fethiyyetü'l-mesâlikimde olan Bahr-ı Sefid'de envâ'-ı hasarata tasaddî ve cesâret ve tüccâr-ı müslimîn ve sâir âyende ve revendeden nicelerini esir ve emvallerini nehb ile îsâl-i mazarrat eylediğini tevâtür ile reside-i kazâ-i sıhhat olmağın ol makûle muzır-ı bî-din ve bir tarikle ahz ve ele getirülüb izâle-i şer ve mekrini ehemmi-i umûr-ı devlet-i

'aliyyemden olmağla sen ki vezîr-i müşarünileyhsin la'în-i mesfûr Burunsuz'un sefinesi ahz olunduğu mahalde ve havâlilerinde ve sâir mazanne olan mahallerde kendüsi dahî tefahhus veecessüs ile 'alâ-eyyi hâl ahz ve ele getürmek üzere ta'yîn ve tenbîhi münâsib olanları ta'yîn ve gereği gibi muhkem tenbih ve tekîd ve 'alâ-eyyi hâl ele getürmeğe ziyâde takayyüd ve ihtimâm eylesin ve'l-hâsıl la'în-i dîn ü devlet olan mezkûr Burunsuz vech-i meşrûh üzere Bahr-i Sefid'de şer ve mazarrat ile şöhret bulmağla bermuktezâ-yı hamiyet-i şâhâne ahz ve ele getürülmesi aksâ-yı murâd-ı pâdişâhânem olmağın zinhar be-zinhar bu husûsda zerre mikdârı tehâvün ve tekâsüle rızâ ve cevâz gösterilmeyüb 'alâ-eyyi vech-i kân ele getürülmesine ziyâde ikdâm ve ihtimâm eylemen bâbında yazılmışdır.

Fî evâil-i Muharrem sene 132 [M. 14-23.XI.1719]

Ek 4. İstanbul Müftülüğü Şeriyeye Sicilleri Arşivi (İŞSA), *Galata Mahkemesi Sicilleri*, nr. 259, hk. 35b-3, s. 35.

Tüccâr tâifesinden Dimo v. Tolovi nâm zimmî meclis-i şer’de seffine reislerinden işbu hâmilü’r-rakim Angeli v. Yorgaki nâm zimmî muvâcehesinde bi-tav’ihî ikrâr ve takrîr-i kelâm edip târih-i kitâbdan altı sene mukaddem ticâret ile Mısr-ı Kahire tarafında medîne-i İskenderiye’de reis-i merkûma iki zenbil içinde cem’an doksan dört vakiyye kahvemi navl-ı ma’lûm ile İstanbul’a nakil için def’ u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer ahz ve seffinesine vaz’ ve İstanbul’a getirirken esnâ-yı tarîkde Yediburun nâm mahalde Malta keferesinden Burunsuz nâm harbî [kefere] müsâdife eyledikde merkûm Angeli seffinesini başdan kara edip ve içinde olan emvâl ve eşyâsını ve benim kahve dahi taşraya ihrâc ve kabz ve âhara bey’le istihlâk eylemiş idi deyü da’vâ eylediğimde ol dahi zikr olunan kahve seffineden ihrâc olunmayıp harbî kefere ahz eyledi deyü ihrâcın inkâr ve ben müdde’âmı kâdir olmayıp merkûm Angeli Res’i tahlîf sadedinde iken beynimize muslihûn tavassut edip merkûm Angeli Reis ile beni fedâen li’l-yemîn otuz guruş üzerine inşâ-i akd-i sulh eylediklerinde ben dahi ber-vech-i muharrer sulh-i mezbûru kabûl ve bedel-i sulh olan meblağ-ı mezbûr otuz guruşu mersûm Angeli Reis yedinden bi’t-tamâm ahz u kab eylediğimden sonra sâbıkuz-zikr kahveye müte’allika âmme-i da’vâdan merkûm Angeli Reis’in zimmetini ibrâ ve iskât eylediğimde ol dahi bedel-i sulh-i mezbûr otuz guruşa müte’allika âmme-i da’vâdan benim zimmetimi ibrâ ve iskât eyledi dedikde gibbe’t-tasdîki’ş-şer’î mâ-hüve’l-vâkı’ bi’l-ibtigâ ketb olundu.

Fî’l-yevmi’s-sâbi’ min-Zilka’deti’ş-şerîfe sene 1137 [M. 18.VII.1725]

Şuhûdü’l-hâl: Salih Çavuş b. Mustafa, İbrahim b. Muharrem, Halil Çelebi b. Mustafa, Mustafa Beşe b. Ahmed, Mehmed b. Ahmed, Molla Mehmed b. Yusuf, Ali b. Ahmed.

Ek 5. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 707, s. 191.

Eğriboz muhâfızı Vezir İbrahim Paşa'ya hüküm ki

Korsan keferesinden Burunsuz demekle meşhûr la'în Megâriz Denizi semtinden adalar arasında gider iken mehâbet gayret-i ilâhiden zuhûr eden sarsar-ı kahr sevki ile süvâr olduğu sefîne Kızılhisar'a karîb mahalde bir karaya urub helâk ve mesfûr Burunsuz kapudân on iki neferi Maltız keferesiyle Diyodin ma'rifetiyle ahz ve muhkem-i habs ve hâlâ bend-i zincir idüğü tarafından mektûb ve kâimen ile der-i devlet-medârıma i'lâm olunduğu huzûr-ı lâmi'ü'n-nûr-ı pâdişâhâneme 'arz ve telhis olunmağın la'în-i mesfûr Burunsuz kapudân ile ma'ân ahz olunan on iki nefer-i mesfûrlar Eğriboz Kal'ası'nda muhkem habs ve devlet-i 'aliyem tarafından âsitâne-i sa'âdetime nakilleriyçün sefîne ta'yin ve ol-tarafa varınca kal'a-bend la'în-i mesfûr Burunsuz kapudanın ancak kendüsi âsitâne-i sa'âdetü's-şân-ı şâhâneme kayd u bend ile ihzâr olunmak fermânım olub ve bu husûsu için der-i devlet-medârımdan (boşluk) zîde mecduhû mahsûsan mübâşir ta'yin ve irsâl olunmuşdur. İmdi sen ki vezir-i müşârünileyhsin işbu emr-i şerîf-i vücübü'l-ımtisâlim vusûlünde mesfûr Burunsuz kapudân ma'ân ahz olunan on iki nefer

mesfûrları Eğriboz kal'asında muhkem habs ve vech-i meşrûh üzere bu taraftan âsitâne-i sa'âdetime nakilleriyçün emr-i şerîfime sefîne ta'yin olunub varıncaya dek kal'a-bend ve bir tarikiyle gaybet ve firârları ihtimâlınden memûn olunur vechle mahbeslerinde muhâfazalarına ihtimâm eyleyüb mesfûr Burunsuz kapudân nâm la'îni mübâşir-i mümâileyhe teslim ve sâdır olan bedel-i emri mücebince yollarda bir tarikle gaybet ve firârları ihtimâlınden memûn olunur vechle mahbeslerinde muhafazalarına ihtimâm eyleyüb emniyet hâsıl olacak vechle beher yevm tulû'-i şems vukû'nda yola çıkub ve kable'l-gurûb bir şenlik ve mahfuz-ı menzile nüzûl etdirmek üzere davara süvâr etdirilmekde dahî üzengi aşurı bukağı ve elleri bilecek ve boynu zincir-bend olduğu hâlde menzil be-menzil bu keyfiyet ile muhâfazasında ihtimâm olunamadı getürölmek üzere yanlarına mu'temed ve müstakîm ve mukaddem müsellağ âdemler koşub menâzil ve merâhilde bu ihtiyâta mürâ'ât ederek der-i devlet-medârıma ihzanlarında dikkat-i tâm ve ziyâde takayyüd ve ihtimâm eylemen bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuştur buyurdum ki

Fî evâhir-i Rebî'ü'l-evvel sene 132 [M. 31.I-10.II.1720]

Ek 6. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 708, s. 192.

Eğriboz'dan âsitâne-i sa'âdetime gelince yol üzerinde vâkî' olan beğlerbeğlere ve sancakbeğlerine ve kadıllara ve mütesellimlere ve kethüdâ yerleri ve yeniçeri serdârları ve kasabât ve kurâ zâbitleri ve a'yân-ı vilâyet iş erlerine hüküm ki

Biraz müddetden berü korsan keferesinden rû-yı deryâda nice fesâd ve şekâvet ve ümmet-i Muhammed'e îsâl-i mazarrat ve hasârat eden Burunsuz kapudân dimekle meşhûr la'în-i bî-din Eğriboz tarafına ahz ve bend-i zincir olduğu i'lâm olunmağla mesfûrun mahbûsen muhkem-i kayd u bend ile der-i devlet-medârım ihzâriyçün emr-i şerîfim ısdâr ve irsâl olunmağın siz ki mümâileyhumsuz mesfûr üzerine ta'yîn olunan mübâşir ve müvekkiller ile her kangınızın taht-ı hükûmet ve kazâsına gelüb dâhil olursa mahfûz ve memûn olan münâsib mahallere kondurub ve üzerine mu'temed bekçiler ta'yîn ve leylen ve nehâren gereği gibi bekledüb ve gelür oldukça yollarda gaybet ve firâr ihtimâlinde emniyet hâsıl olunacak mikdârdan ziyâde müsellaah ve mu'temed ve yarar ve güzîde âdemler koşub ve vakt-i tulû'-i şemsde yola çıkarılıub ve davara süvâr olundukda üzengi ve aşurı bukağı urub ve ellerine

bilecek ve boynuna zincir-bend ve kable'l-gurûb Şenlik ve mahfûz olan menzile nûzûl etdirilüb muhâfazasında bu keyfiyet üzere takayyüd ve ihtimâm ederek menzil be-menzil birbirinize irsâl ve emnen ve sâlîmen âsitâne-i sa'âdetime îsâlde takayyüd ve ikdâm eyleyüb bu emr-i mühimde zerre mikdârı tekâsülünüz zuhûrunda ziyâde tehâŐi eyleyesiz Şöyle ki 'ıyâzen billâhi te'âlâ 'adem-i takayyüdünüzden nâşi her kangınızın taht-ı hükûmet ve kazâsında bir tarikle firâr ve gaybet ihtimâli olur ise eşedd-i 'ukûbete giriftâr olacağınızı mukarrer ve muhakkak bilüb ânâ göre her biriniz ziyâde basiret üzere hareket ve mesfûrun muhâfazasına ihtimâm ederek sâlîmen birbirinize irsâl âsitâne-i sa'âdetime isâlinde kemâl-i mertebe ikdâm ihtimâm ve dikkat eyleyesiz deyü yazılmışdır.

Fî evâhir-i Rebî'ü'l-evvel sene 132 [M. 31.I-10.II.1720]

Ek 7. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 719, s. 196.

Eğriboz muhafızı Vezir İbrahim Paşa'ya hüküm ki

Bundan akdem Burunsuz kapudân nâm la'in ile ma'ân ahz olunan on iki nefer-i Maltiz esirlerinin âsitâne-yi sa'âdetime nakilleri için emr-i şerifimle sefine ta'yin olununcaya dek Eğriboz Kal'asında muhkem habs ve kal'a-bend olunmaları fermânım olmuş idi. El-hâletü hâzihi Eğriboz'da sâkin ümerâ-yı deryadan emîrû'l-ümerâi'l-kirâm İbrâhim Paşazâde 'Osmân dâme ikbâlehü bu tarafa gelmek üzere olmağla sen ki vezîr-i müşârünileyhsin sâlifü'z-zikr on iki nefer Maltiz esirlerini muhkem kayd-u bend ile mirmirân-ı mümâileyhin süvâr olduğu çekdiri seffinesine vaz' ve âsitâne-yi sa'âdetime ihzâr olunmaları bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki

Fî evâhir-i Rebî'ü'l-evvel sene 132 [M. 01-10.II.1720]

Ek 8. BOA, A.DVNS. MHM. d. , nr. 129, hk. 866, s. 237.

Eğriboz muhâfızı Vezir İbrahim Paşa'ya hüküm ki

Bundan mukaddem Akdeniz cânibinde korsanlıklar gezüb merâkim-i sefâin ashâbindan nicelerin seffinelerin ahz ve mal [ve] eşyâların nehb ve gâret ve kendülerini esir etmeğe müstemirren gayret edinen Burunsuz nâm lâ'inin süvâr olunduğu seffinesi bir şarta tevki ile Eğriboz taraflarında karaya düşüb ahz olundukda er ve 'avk her ne ise seffinesinden çıkan kefereler mel'unlarının mecmû' ahz ve habs ve keyfiyetleri der-i devlet-medârıma i'lâm ve ne vechle haber vürüd eder ise ânâ göre 'amel olunmak ehem ve elzem iken sen ki vezîr-i müşârünileyhsin nice ümmet-i Muhammed'e îsâl-i zarar ve hasârât eden böyle be-nam keşide bir mel'unun seffinesinde çıkan Maltız keferesinden ba'zısı kendü ilinin dâhilinde düşen sair bir yâve misüllüdür deyü istihdâm 'arz ve i'lâm etmeksizin bilâ-istihzan âzâd ve ba'zıların dahî fûruht eyledüğün sem'-i hümâyunuma müdhik olmağla imdi seffine-i mezkûreden çıkan on iki nefer keferenin bi'n-nefs kendüleri senden matlûb olmağla imdi işbu emr-i 'âlişânım vusûlünde fûruht ve âzâd eyledüğün on iki nefer kefereyi ne vechle ve ne tarikle olursa olsun alâ-eyyi hâl buldurub der-i sa'âdetimden mübâşir ta'yîn olunan [boşluk] zide kadruhûya teslîm ve mu'accelen der-i devlet-

medârıma irsâl ve teslime müsâra'at ile hareket eylemek bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuşdur deyü yazılmışdır.

Fî evâil-i Cemâziye'l-evvel sene 132 [M. 11-20.III.1720]

Ek 9. BOA, AE. SAMD. III, nr. 21409.

Ziyâde haz eyledim mel'ûnun vücûd-ı murdârı inşâallâhu te'âlâ nâr-ı cehenneme varmışdır kapudânların sözüne 'amel olunmayub teccessüs olunmak münâsibdir havf olunur ki küşâd verile teccessüs ziyâde lâzımdır.

‘Arz-ı bende-i bi-mikdâr budur ki şevketlü kerâmetlü mehâbetlü ‘inâyetlü velî-ni’metim efendim pâdişahım

Hazret-i vâhibü’l-amâl mübârek zât-ı hümâyun şevket-iştimâllerin hemvâre sıyânetü’l- ... (?) masun ve mahfûz eyleyüb bedhâh din ve devletlerin dâima heybet ve hüsrân ve nikbet ile makhûr ve müdemmet eyleye amin. Şevketlü kerâmetlü efendim on beş seneden beri rû-yı deryâda korsanlık nâm-âver olub hüccâc ve tüccârdan nice ‘ibâdullaha îsâl-i hasârat eden Burunsuz keferenin süvâr olduğu kalyonu Donanma-yı Hümâyunları kalyonlarından bu sene-yi mübârekede Akdeniz muhâfazasına memur Halil Kapudan süvâr olduğu kalyon ile üzerine varub lütfullâhu te’âla darb-ı dest ile feth ve teshîr eyledikce meş’ar Kapudan Paşa kullarına mektub göndermekle manzûr-ı hümâyunları olmak üzere merfû’ rikâb-ı hümâyunları kılınmışdır korsan-ı mesfûr öteden beri şiddet-i mel’anet ile şöhret bulmuş bir şedîd mel’un olmağla eyyâm-ı devletlerinde lillâhi’l-hamd ânın dahî gâilesi ber- taraf oldu hak te’âlâ zaman-ı devletlerinde cemî’ tarik ve mesâlikin emin ve sâlim eyleyüb kâffe-i ‘ibâdullahı sâye-i devletlerin müsterih eyleye amin.

Extended Abstract

Banditry and piracy... Throughout history, banditry has been used to describe acts such as robbery, roadblocking, smuggling, rebellion, wounding, killing, etc. Although this definition is wrong in the historical sense, as we will discuss below, the two words in question are similar to each other in some points. Before talking about an act of piracy in the Ottoman Empire, which is the subject of the study, the similarities and differences between the terms "land banditry" and "piracy," which we can also call "sea banditry," and the Ottoman State's point of view against these actions will be in place. During the years of its reign, the Ottoman Empire faced many rebellions for various reasons and, accordingly, actions that created security problems. Banditry activities constituted a significant portion of the security issues confronting the state's authority. Bandit, which is the plural of the word "şâki" which means "miserable, unfortunate, sinful, rebellious" in the dictionary, has gained a different meaning in Turkish, and "kâtîu't-tarîk (kuttâu't-tarîk)" meaning "blocker," is used as the equivalent of the word "muhârib," which means haram. Since providing public order, security, and order, protecting the property and lives of individuals, and ensuring freedom of travel are among the main purposes of Islam, banditry is considered to be among the major sins religiously and among the major crimes legally. Especially in the first half of the 18th century, it was not easy to catch the bandit groups that emerged in many parts of Anatolia. For this reason, the Anatolian Governor (Beylerbeyi) was assigned to follow the bandits, and the necessary investigations were made in the divan of the governor (Divan-ı Anadolu). In the places where they went to send inspectors, the kadi, the kethüda place, the janissary serdar, the notables of the provinces, the provinces, and the workers had to help. Anatolia was divided into three arms and subjected to inspection during the years when banditry movements were at their peak. The captured bandit leaders are prosecuted, and those found guilty face punishments ranging from execution to retaliation, exile, kalebend, cezîrebend, and shoveling.

Anyone who is a member of a group that commits robbery by force is a bandit under the law; however, as Hobsbawm states, this definition is incomplete. According to him, every kind of banditry

movement is a social movement or concept in itself. According to the state and feudal lords, the criminal social bandit is the outlawed peasant; however, in the eyes of the villagers, he is a social bandit, a hero, a supporter of his class, a vengeful, a man who fights to right the injustice, and perhaps the leader who will set them free. The villagers admired, helped, and supported him. So, in a sense, they would be a bed for bandits. This relationship distinguished them from the professional gangsters or self-employed petty thieves of the rural underworld and from the Bedouin communities, which considered looting a part of normal life. Banditry is different from vagrancy and vagrancy because vagrants and vagrants may turn into disorganized bandits and looters in the future, whereas banditry is an organized activity. Social banditry is seen in societies based on agriculture, where the majority of the population is peasants and laborers who are exploited and oppressed by landlords, lawyers, administrators, and banks. According to Hobsbawm, banditry consisted of three groups. These consisted of virtuous or social bandits (e.g., Robin Hood), primitive resistance or guerrilla groups called bandits, and terrorist avengers.

The word pirate, which came into Western languages from the Latin-origin Italian word "corsaro" and means "sea bandit," was also used in Arabic as "kursan," which is close to its usage in the West. It is known that this word passed into Turkish through Arabic. In fact, piracy, which is done for the purpose of dominating the seas, protecting the coasts and maritime trade, or eliminating the possible danger from the sea beforehand, has been accepted as legitimate in the Western world and seen as a part of jihad and war in the Islamic world. In the West, the word "privateering" was used for piracy, which was done for the purpose of harming the enemy and was considered legitimate, and the word "piracy" was used for piracy in the sense of banditry. As a matter of fact, he used the term "harami" for the pirates who plundered the merchant ships in the Ottoman Empire. Piracy, which is as old as history on the seas, was the most prominent feature of the Ottoman maritime era of the 15th century. The development of Ottoman piracy in the Mediterranean began in the late 15th century with the semi-official activities of mostly anonymous sea pirates. Here, an image about Ottoman pirates must be corrected. It should be

remembered that piracy, which is meant to be understood more as banditry, is actually similar to raiders, who act in accordance with Islamic law principles and fight with the task of leading forces along land borders, as a requirement of the Islamic understanding of jihad and gaza in the seas. For this reason, even when the Ottoman pirates were fighting in the service of the state or on their own behalf, they fought a war of faith according to Islamic law. As a result of this, the Ottoman pirates, who were more often referred to as levend or voluntary levend in this period, were called harami levend when they went out of law and were punished for this reason. The main pirates are the Christians who appeared in the Mediterranean after the 14th century. Their aim was to capture booty and captives on a large scale. The Ottoman Empire regulated and helped develop unregulated Turkish piracy in the Mediterranean beginning at the end of the 14th century. The famous Turkish pirate of this period, Kemal captain, burned a Spanish fleet in Andalusian waters with a pirate fleet prepared by the Ottoman Empire and plundered the city of Malacca. By making the island of Djerba a base, it became a dangerous enemy for Christian Europe. Turgut, Piri, and Murad captains tried to turn the Mediterranean into a Turkish lake by fighting the Spaniards and Venetians. Meanwhile, İlyas, İshak, Oruç, and Hızır captains, who began their piracy in North Africa, launched an attack on the Spaniards and Genoese in the Mediterranean. Suleiman the Magnificent thought of developing the navy by bringing together the Turkish pirates to turn the Mediterranean into a Turkish lake. He invited Hızır captain (Barbaros Hayreddin), who was holding Algeria in his hands, to Istanbul. He gave him the rank of captain. Barbaros' joining the Ottoman navy after destroying the Crusader navy in Preveza (1538) marked the end of Turkish piracy. Uluç Ali captain, who was trained by him, came to Istanbul by saving his ship even though the Ottoman navy was defeated in Inebahti (1571); this last pirate was also given the rank of captain. Until his death (1587), chiefs from Algeria and the Mediterranean joined the Ottoman navy. After this date, Algerian sailors continued their piracy activities in the Mediterranean with the ships they prepared according to their own strengths. Piracy in the Mediterranean had an important place between 1480-1525, 1550-1574, 1580-1620, and was more developed and spread when there

were no official state wars. As a result, although banditry and piracy are different concepts, they show parallelism with each other, especially in some aspects, as mentioned above. In this respect, considering bandit piracy within the framework of banditry in general terms makes it possible for us to better understand the similarities and differences between these two concepts.

Information about the Burunsuz pirate, which is the subject of the study, can be obtained from the archive documents of the period and from the chronicle named *Târîh-i Râşid*, written by the 18th-century chronic Raşid Mehmed Efendi. As far as can be determined, the archival documents used in this study consist of mühimme and registry records, and these documents correspond to the last few years of Burunsuz's activities. Today, there is only one study that mentions Burunsuz indirectly and does not exceed a few lines. This study is Esen Salarcı Baydar's doctoral thesis titled *Prisoners of War in the Ottoman Empire, Üsârâ-yı Mîrî (1650-1720)*. Based on archive documents within the scope of prisoners of war, he determined the nationalities of his accomplices, who was captured with Burunsuz, in this work. Although we can determine that the avenne next to Burunsuz, who is originally from Malta, is also of different nationalities, thanks to this doctoral thesis, we unfortunately cannot access more detailed information about Burunsuz except for the information given in the book *Târîh-i Raşid*. Although the detailed information about the pirate in question in the chronicle of the period is sometimes in parallel with the data in the documents, there are differences between the documents of the period and the information given in the chronicle. This difference, which has been identified and detailed below, is that Burunsuz attacked merchant ships regardless of race and religion; however, it is stated in the book *Târîh-i Râşid* that the pirate in question attacked only Turkish and Muslim ships. In this study, the activities carried out by the anonymous pirate, the famous Burunsuz pirate, and the measures taken by the state in response to them are expressed based on the sources of the period. Thus, a study has been put forward that gives some enlightening information about Burunsuz, one of the notorious pirates of the 18th century Mediterranean world, and only mentions him.

The fact that there was no study that talked about Burunsuz in person and that there was only one study that indirectly talked about it was effective in revealing such a study, albeit in general terms. The fact that this pirate kept the Ottoman Empire busy for about 15-20 years, that the state took very strict measures to catch the pirate, and that he had Burunsuz executed when he caught him shows how seriously the state took him. So much so that, in the orders sent from the center to the authorities in the regions where the pirate was navigating, it was expressly stated that, in case Burunsuz was caught, the people in those regions should not harbor him or help him escape. Otherwise, it is stated that the reaya will be severely punished. These orders taken by the state must have had the effect that when Burunsuz hit the land due to the storm, the reaya, who saw him, surrendered himself to the authorities instead of hiding. The state orders the pirate to be brought from the Eğriboz Castle to Istanbul by the state and the ship to be brought by land and sea as a high-level measure to prevent a possible escape. Because Burunsuz was under the supervision of armed men, both his hands, feet, and neck were chained, and the situation of the pirate was checked at every point until he reached Asitane (Istanbul). The fact that the Burunsuz pirate, unknown by name but famous by his nickname, is originally Maltese indicates that it is essential that the studies to be carried out after this are based on Italian sources in determining what his name and other activities are. Thus, it will be possible to reach more detailed information about the pirate Burunsuz, which has troubled the Ottoman Empire for many years.

Araştırma Makalesi

II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Uzlaşma Çabalarına Bir Örnek: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye

Erciment Sariay*

(ORCID: 0000-0002-0570-8441)

Makale Gönderim Tarihi

19.01.2023

Makale Kabul Tarihi

22.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sariay, E., "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Uzlaşma Çabalarına Bir Örnek: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 824-872.

APA: Sariay, E. (2023). II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Uzlaşma Çabalarına Bir Örnek: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 824-872.

Öz

1908 Temmuz'unda Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi ile başlayan hürriyet ortamı, siyasal iklimin yeni bir veçheye bürünmesini beraberinde getirdi. Yeni cemiyet ve fırkaların tezahür etmesi ve yeni gazetelerin neşredilmesi bunun açık bir göstergesiydi. Böylece siyasal ortam bir önceki dönemle kıyaslanamayacak ölçüde canlandı. Bu da farklı anlayışlara sahip siyasi fırka ve cemiyetlerin kurulmasına ön ayak oldu. Ancak bu süreçte, Meşrutiyet'in iadesinde önemli bir rol oynayan ve iktidarı sahiplenen İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile söz konusu fırka ve cemiyetler arasında yaşanan siyasi rekabet kısa sürede bir kutuplaşmaya dönüştü. Basının da körüklemesiyle giderek artan aşırı siyasallaşma, çeşitli etkenlerin de bir araya gelmesiyle 31 Mart Vak'ası'na yol açtı. Ülke bir anda rejim ve beka sorunuyla karşı karşıya kaldı. Böyle bir ortamda Meşrutiyet'in korunması ve ülke güvenliğinin yeniden sağlanması için fırka ve cemiyetler basının da desteğiyle "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye" adıyla siyasal

---

* Öğr. Gör., Aksaray Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye, ercumentsariay@gmail.com.

Lecturer, Aksaray University, Department of Atatürks Principles and History of Turkish Revolution, Republic of Türkiye.

uzlaşmayı hedef alan bir kurul oluşturdular. Bu çalışmada “Heyet-i Müttefika-i Osmaniye”nin kuruluş süreci, hedefleri, çalışmaları ve bu sürecin nasıl sonuçlandığı üzerinde duruldu. Çalışmada döneme şahitlik eden gazeteler ve hatıratlar ile araştırma eserlerinden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye, İttihâd ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart Vak’ası, Siyasal Uzlaşma.

An Example of Political Reconciliation Efforts in the Second Constitutional Era: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye

Abstract

The atmosphere of freedom, which started with the re-declaration of the Constitutional Monarchy in July 1908, brought along a new aspect of the political climate. The emergence of new societies and sects and the publication of new newspapers were a clear indication of it. As a result, the political environment revived incomparably with the previous period. This paved the way for the establishment of political sects and societies with different understandings. However, the political rivalry between the Committee of Union and Progress, which played an important role in the restoration of the Constitutional Monarchy and claimed power, and these sects and societies quickly turned into polarization during this process. Increasingly excessive politicization, also fueled by the press, led to the 31 March Incident with the combination of various factors. The country suddenly faced the problem of regime and survival. In such an environment, sects and societies formed a committee aimed at political reconciliation under the name "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye", with the support of the press, in order to protect the Constitutional Monarchy and restore the security of the country. In this study, the establishment process of the "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye", its goals, actions and how this process resulted were explained. In the study, newspapers, memoirs, and research works that witnessed the period were used.

Keywords: Heyet-i Müttefika-i Osmaniye, Committee of Union and Progress, 31 March Incident, Political Reconciliation.

Giriş

19. yüzyılın sonlarına doğru Sultan II. Abdülhamid’in kişisel otoritesine dayalı yönetim anlayışına karşı Jön Türklerin giriştiği muhalefet hareketi, zamanla ülke içinde ve dışında gelişerek büyük bir ivme kazandı. Dış merkezi Paris olan bu hareket, evvela İttihâd-ı Osmanî (1889) daha sonra da Osmanlı İttihâd ve Terakki (1895) adıyla teşkilatlanarak Osmanlı coğrafyasına yeni siyasî fikirlerin girmesine

vesile oldu. Bu fikirlerin dayanağı ise Meşrutiyet, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik gibi kavramlardı. Bununla birlikte İttihâd ve Terakki, Ahmed Rıza Bey'in liderliğindeki Paris şubesinin yanı sıra Kahire, Cenevre, Balkanlarda da örgütlenerek¹ söz konusu fikirlerin Osmanlı'da yayılmasına çaba gösterdi.² Cemiyetin çabaları, siyasi görüş ayrılıkları ve Sultan Abdülhamid'in cemiyeti pasifleştirme politikalarıyla bir süreliğine akamete uğramış ise de özellikle Makedonya'daki askerî birliklerin desteğini alması ve 1906'da Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasıyla yeniden canlandı.³ Bunun başlıca nedeni Makedonya'daki askerî birlikler arasında mevcut yönetime karşı farklı gerekçelerle oluşan hoşgörüsüzlüktü. Keza bu durum ileride bir isyan ikliminin oluşmasında önemli etkenlerden biri olacaktı.

İttihâd ve Terakki'nin stratejisini büyük ölçüde silahlı kuvvetlere dayandırması Meşrutiyet'in yeniden inşasında önemli bir rol oynadı. Nitekim döneme şahitlik edenlerden Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'ya göre Sultan Abdülhamid, önceleri ordunun bu derecede İttihâd ve Terakki'ye destek olacağını öngörememiş, bunu anlayınca da durumu kabullenmek zorunda kalmıştı.⁴ İttihâd ve Terakki, Meşrutiyet'in iadesini askerî bir destekle başarmıştı. Ancak kısmen de olsa halkın da sürece dâhil olması oldukça önemliydi. Bu da Türk demokrasi tarihi açısından dikkat çekici bir durumdu.

İttihâd ve Terakki'nin Meşrutiyet'in yeniden uygulamaya konulması için gösterdiği gayret, 1908 yılına gelindiğinde artık iyice olgunlaşmıştı. Ancak ne zaman eyleme geçileceği belirsizliğini korumaktaydı. 9-10 Haziran 1908'de İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval'de bir araya gelmeleri ve Makedonya meselesini ele almaları ve

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 173-394.

² Paul İmbert, *Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları*, Hazırlayan: Muammer Sarıkaya, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 166-167.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler-İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 52-54.

⁴ Tahsin Paşa bu hususta şöyle diyordu: "idâre-i mutlakanın hitâmina ve Kanûn-ı Esâsî'yi ilâna ve Meclis-i Meb'ûsân'ı ictimaa davet ettiren en büyük, en mühim, en kuvvetli sâik ordu olduğu bilâ tereddüd iddia edilebilir." Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 366.

bu konuda mutabık kalmaları belirsizliği ortadan kaldırdı.⁵ Zira bu görüşme başta Rumeli olmak üzere ülkenin değişik kesimlerinde büyük bir tedirginliğe yol açmıştı. Bu esnada Rumeli ahali ile bölgede bulunan subayların merkezi hükümetten “*ziyadesiyle teneffürde buldukları*” da aşıkardı.⁶ Gelişmelerden oldukça endişelenen İttihâd ve Terakki ise olanlardan II. Abdülhamid yönetimini sorumlu tutmaktaydı.⁷ Zira Makedonya Osmanlı’dan kopma noktasına gelmişti. Buna karşın düvel-i muazzamanın müdahalesi bir an önce önlenmeli ve meşrutî yönetime geçilmeliydi. Aslında İttihâdçılar daha öncesinde Makedonya’da umumi bir isyan için hazırlık yapmışlardı. Ancak bu tür girişimler Sultan’ın hafiye tarafından sürekli gözetlenmekteydi. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid isyan söylentilerinden oldukça endişe duymaktaydı.⁸ Bu sebeple Sultan’ın İttihâd ve Terakki’ye yönelik baskısı da giderek artmıştı. Bunun üzerine İttihâd ve Terakki kendi geleceği için Yıldız’ın Makedonya’daki casuslarına karşı fedaileri aracılığıyla suikast eylemlerine girişti.⁹ Sultan’ın bu eylemlere karşı tavrı oldukça sert oldu ve birçok subay yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldı. Bu durum İttihâdçıları yıldıramadığı gibi onların meşrutiyet konusundaki arzularını daha da perçinledi. Nitekim 3 Temmuz 1908’de Resne’deki Kolağası Niyazi Bey adamlarıyla dağa çıkarak isyanın fitilini ateşledi. İsyanın temel hedefi ise Meşrutiyet’in bir an önce yeniden yürürlüğe konmasını temin etmektir. Bu eylem Meşrutiyet’e giden yolda sürecin önemli kırılma noktalarından biri oldu.¹⁰ Niyazi Bey’in bu hareketine kısa sürede birçok İttihâdçı katıldı. Böylece isyanın boyutu hızla gelişti. İşin ciddiyetinin farkına varan Sultan Abdülhamid, isyanı bastırmak için en güvendiği isimlerden Şemsi Paşa’yı bölgeye gönderdi. Şemsi Paşa’nın Manastır

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 26.

⁶ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet, Şark Mesele-i Haziresi*, Dersaadet, 1328, s. 57-58.

⁷ Niyazi Bey’in ifadelerinden Reval görüşmesinin bütün cemiyet üyeleri üzerinde muazzam bir etkiye neden olduğu ve kendisindeki çete teşkil etme fikrinin böylece ortaya çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Niyazi, *Hâtîrât-ı Niyazi-Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir Osmanlıdan Bir Sahife*, Sabah Matbaası, İstanbul, 1326, s. 63.

⁸ Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery’nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 115.

⁹ Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki 1908-1914*, Çeviren: Nuran Yavuz, 7. Baskı, Kaynak Yayınları: 19, Ankara, 2007, s. 16.

¹⁰ Niyazi Bey, hatıratında isyan hareketinin amacının vatanın ve milletin âlî menfaati ve hatta “hukuk-ı şahsiyenin müdafaası” olduğunu belirtmiştir. Ahmed Niyazi, *a.g.e.*, s. 38.

telgrafhanesinden çıkarken İttihâdçı bir subay tarafından öldürülmesi üzerine yerine gönderilen Müşir Tatar Osman Paşa da Niyazi Bey tarafından derdest edildi.¹¹ Bu gelişmeler hükûmeti ümitsizliğe ve yılgınlığa sevk etti.¹² Dahası isyanı bastırmak üzere Makedonya'ya sevk edilen askerlerin bir kısmının da ihtilalcilere katılması Sultan Abdülhamid yönetiminin işini daha da zorlaştırdı.¹³ Diğer yandan Firzovik'te¹⁴ yaklaşık 30.000 Arnavut toplanarak meşrutî idare lehinde gösteriler yapmakla kalmayıp Meşrutiyeti isteyen bir telgrafi da Saray'a çektiler. Bu durum Sultanı daha da sıkıştırdı.¹⁵ Firzovik'teki gösterilerin ardından İttihâd ve Terakki Merkezi 21 Temmuz'da Selanik'te bir araya gelerek 23 Temmuz'da Meşrutiyet'in ilanını kararlaştırdı. Bununla birlikte Rumeli'nin birçok yerinden merkeze çekilen telgraflarla Kanun-i Esasi'nin ivedilikle yürürlüğe konması ve Meşrutiyet'in ilan edilmesi talep edildi.¹⁶ Bu telgraflardan bazıları Sultanı alenen tehdit eder mahiyetteydi. Nitekim Manastır İttihâd ve Terakki şubesinin gönderdiği telgrafta: "*Kanun-ı Esasinin tatbikat-ı fiiliyesine müsaade ve icab-ı halin*

¹¹ Ahmed Niyazi, *a.g.e.*, s. 220.

¹² *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi/II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Hazırlayan: Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 11.

¹³ Kâzım Nami Duru, "*İttihat ve Terakki*" *Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957, s. 27.

¹⁴ 20 Tarihe Firzovik Toplantısı olarak geçen olay, Kosova vilayetinin merkezi olan Üsküp'te üst düzey tabakaya mensup yabancı öğrencilerin Firzovik civarına bir ilkbahar gezi yapmak istemeleri üzerine bölgedeki Arnavutların türlü dedikodularla duruma müdahale etmek için bir araya gelmeleriyle meydana gelmiştir. Hareketin kalabalık bir halk hareketine dönüşmesinde, Avusturya askerî'nin Kosova'ya ineceği söylentilerinin büyük rolü olmuştur. Bkz. Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944, s. 11.

¹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, ks. I, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 469-472; Söz konusu telgrafta: "Ülkenin pek yakında maruz kalacağı felaketin bertaraf edilmesi, devletin muhafazası ve halkın refahı için "sünneti nebevîyeden bulunan 7 Zilhicce 1293 tarihli fermanı hümâyün mesadet-makrunu cenabı padişahiâzamileri ile tasdik ve ilân buyurulmuş olan kanunu esasi veçhile meşveret usul-i meşrûasının yeniden iade ve ikamesinden başka çare olmadığını teyakkun ederek Dersaadette bir millet meclisinin celp ve cem'ine müsaade-i seniye-i cenabı şehinşahilerini istirham ve istidaya müttehiden ve müttefikân karar verdik" denilmektedir. Külçe, *a.g.e.*, s. 60-61.

¹⁶ Telgraflar hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, XX/77, (1956), s. 151-172.

irade buyurulması suretiyle... Pazar gününe kadar Meclis-i Meb'usan'ın küşadına ferman-ı hümayunları istar buyurulmaması durumunda askerden esnafa kadar her zümrenin isteklerini cebren yaptıracakları" ikazında bulunuluyordu.¹⁷ Ancak Sultanın cevabı dahi beklenmeden, İttihat ve Terakki'nin Manastır merkezi bir oldubittiyle Meşrutiyeti ilan etti. Bunun diğer bölgelere de sirayet edeceği muhakkaktı.

Bu gelişmeler karşısında Sultan Abdülhamid, Alman yanlısı Ferid Paşa'yı görevden alarak yerine İngiliz yanlısı Said Paşa'yı sadarete getirdi. Böylelikle Sultan Meşrutiyet'in ilanı konusunda olumlu bir adım atmış oldu. Netice itibariyle Sultan: *"Kanûn-ı Esâsî'nin ilânı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim; bir müddet hasbe'l-lüzum mer'iyeti tatil edilmişti. Hey'et-i vükelaya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irâde ettiğimi tebliğ ediniz"* diyerek Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konulmasına irade buyurdu. İrade ile 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324)'de Meşrutiyet resmen ilan edildi.¹⁸ Böylece Osmanlı siyasal yaşamında yeni bir sayfa açıldı.

Meşrutiyetin İadesiyle Birlikte Oluşan Siyasal Ortam

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra iktidar erkine sahip olmak için Saray, hükûmet ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti arasında ciddi bir siyasal mücadele başladı. Bununla birlikte Meşrutiyet'in iadesi Saray'ın siyasal nüfuzunu zayıflattığından bu mücadele alanı yerini Cemiyet ile Bâbîâli arasındaki çekişmelere bıraktı. Hükûmet, Cemiyet'in başlangıçta kendisini "nezaret ve teftiş" ile sınırlandırmasından faydalanmak istemekteydi.¹⁹ Bununla birlikte iki taraf arasında en azından ilk başlarda, açıktan olmasa da dengeli bir siyasi rekabetten söz etmek mümkündü. Ancak ilerleyen süreçte siyasi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak Cemiyet'in karşılaştığı sorunlar yeni siyasi aktörlerin ortaya çıkmasına vesile oldu. Öte yandan Cemiyet'in "nezaret ve teftiş" ile yetinmesinin bir zafiyet olarak algılanması, kontrol edilmesi güç muhalif hareketleri cesaretlendirdi. Böylece Cemiyet muhalefetin açık bir hedefi haline geldi.

¹⁷ Tahsin Paşa, s. 371-372.

¹⁸ Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul, 2006, s. 65. İradeler hakkında bkz. *Düstur*, 2. Tertip, C. I, s. 2.

¹⁹ Nitekim İttihâdçuların akıl hocalarından Hüseyin Cahit Bey Cemiyet'in "nezaret ve teftiş" ile yetinmek zorunda kalmasını devlet tecrübesi konusundaki eksikliğine yormaktadır. Bkz. Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât-İslahata Nereden Başlamalı?", *Tanin*, No: 14, 14 Ağustos 1908, s. 1.

Cemiyet'in hükûmetler üzerinde denetleyici ve yönlendirici bir tavır takınması hükûmetleri oldukça rahatsız etmekteydi. Bunun yanı sıra Meşrutiyet'in iadesiyle her türlü sorunun kısa sürede çözüleceği beklentisinin boşa çıkması da hayal kırıklıklarını beraberinde getirdi.²⁰ Bununla birlikte Abdülhamid devri devlet memurlarına uygulanan tensikat ve sürgünler de Cemiyet'e karşı tepkilerin diğer bir kaynağıydı. Nitekim tensikat uygulaması devlet mekanizmasındaki meseleleri çözemediği gibi bazı yeni mağduriyetlere yol açmış ve küskün bir kitle yaratmıştı. Öte yandan mektepli ve alaylı subaylar arasındaki didişmeler²¹ neticesinde ortaya çıkan alaylı-mektepli gerginliği had safhaya varmış bu da Cemiyet'e yönelik tepkileri tırmandırmıştı.²² Jön Türkler, meşrutî yönetime geçilmesi için daha önceleri çeşitli fedakârlıklarda bulunmuşlar şimdi de bunun karşılığını almak

²⁰ *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Hazırlayan: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s. 41; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Hazırlayan: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 72; Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü, Osmanlı'nın Son Günleri*, Çeviren: Nihal Önal, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2005, s. 78; Cemiyeti eleştiren İsmail Hami Danişmend, Meşrutiyetten beklentiler hakkında şunları söylemektedir: "Halka her türlü hürriyetler ve her nevi saâdetlerle şetâretler bol keseden va'dedilmiş, matbûâtın birdenbire serbest oluvermesi efkâr-ı umûmiyenin ilk sarhoşluk anlarında bütün bu telkinâta inanmasıyla neticelenmiş, mâhiyeti henüz meçhul olan 'Cemiyet-i Mukaddese' her yerde alkışlanmış; her tarafta İttihâd ve Terakki şûbeleri kurulmuş ve göz kamaştırıcı 'Hürriyet, Adâlet, Müsâvât, Uhuvvet' devirciğinin siyasî hususiyetlerine âit yeni istilâhlar derhal taammüm etmiştir: Meselâ 'Cemiyet-i mukaddese' demek, 'Müncî-i millet' sayılan 'Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti' demektir!" bkz. İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, 3. bs., İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 14; Meşrutiyet ve Kanûn-ı Esasî'den beklentiler konusunda bkz. Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi-*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 54-61. İsmet İnönü de "Bir kanaate çok samimi olarak sağlam duruyorduk: Kanunu Esasi iç politika ve dış politikanın bütün aksi cereyanlarını yenecek ve hiç güçlüğü uğramadan saat gibi düzgün işleyen bir idare kurulacaktı." diyerek durumu özlü bir şekilde dile getirmekteydi. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Hazırlayan: Sabahattin Selek, 4. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s. 49.

²¹ Bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 31-32; Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Üçüncü Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 226; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. bs., İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s. 141.

²² Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Çeviren: Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s. 234-235; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2015, s. 44-45.

istiyorlardı. Buna karşın Hükümet ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti, bu konuda gerekli adımları atamadı. Dolayısıyla onlar da Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti ve Osmanlı Ahrar Fırkası'nı (14 Eylül 1908) kurarak Cemiyet'e cephe almaya başladılar.²³ Her iki örgüt de adem-i merkezîyet fikrine sıcak bakıyorlardı. Oysa İttihadçılar, merkezîyetçi bir yönetimden yanaydılar ve adem-i merkezîyet anlayışının ülkeyi parçalayacağına inanmaktaydılar. Tabii bu durum İttihâdçi karşıtlığıyla bilinen kesimlerin söz konusu yapılarda yer almalarına neden oldu. Ayrıca devrin önemli simalarından Kamil Paşa da Ahrar Fırkası'nı desteklemekteydi.²⁴ Yine sürgünden dönen menfilerin bir kısmı da beklentileri karşılanmayınca bu fırkaya katılmışlardı.²⁵ Ahrar Fırkası, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni otoriter, yarı gizli ve diktatörlük hevesinde olmakla itham etmekteydi.²⁶ Buna karşın Cemiyet, adem-i merkezîyetçileri ve fikirlerini bir tehdit olarak görmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse meşrutiyeti getirmek için yıllarca birlikte mücadele edenler şimdi birbirlerine düşmüşlerdi.

Meşrutiyet'in iadesi sonrasında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi,²⁷ Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhâkı,²⁸ Girit meclisinin Yunanistan'a ilhâk kararı alması²⁹ gibi gelişmeler halk üzerinde büyük bir

²³ Ahrar Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 175-205; Nureddin Ferruh Alkend, *Ahrâr Fırkası ve II. Meşrutiyet Anıları*, Hazırlayan: Ali İhsan Kolcu, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2017. s. 43-44.

²⁴ *Tanin*, No: 230, 22 Mart 1909, s. 3; Süleyman Avanzade, *Ahrar mı İttihâd mı*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1911, s. 5.

²⁵ Hüseyin Cahit Bey, anılarında, fırkaya katılımları sert bir şekilde eleştirerek: "İçlerinde baskı yönetiminin yıkılmasıyla çıkarlarından yoksun kalanlardan ve eski hafiyelerden başlayarak sanki özgürlük uğraşı için Avrupa'ya kaçıp da oradaki karaktersizliklerinden ötürü İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle araları açılanlar ya da başka türlü bir anlaşmazlık yüzünden Cemiyet'e darılanlar, Cemiyet'ten yüz bulmamış serüvenciler. Türklüğe düşman Arap ve Arnavutlardan bazı serseriler bu küme içinde çoğunluğu oluşturuyorlardı." Demekteydi. Yalçın, *a.g.e.*, 80-81.

²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, ks. IV, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 201; Tunaya, *a.g.e.*, s. 180; Ali Birinci, *Tarihin Hududunda, Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 226.

²⁷ *İkdam*, No: 5161, 6 Ekim 1908, s. 1; Hüseyin Cahit, "Siyâsiyât - Bulgaristan'ın İ'lân-ı İstiklâlî", *Tanin*, No: 67, 6 Ekim 1908, s. 1-2.

²⁸ "Yeni Bir Mesele ve Mukâtelemiz", *Tanin*, No: 68, 7 Ekim 1908, s. 1-2; *İkdam*, No: 5162, 7 Ekim 1908, s. 1-3.

²⁹ *Sabah*, No: 6847, 16 Ekim 1908, s. 3-4.

hayal kırıklığı yarattı.³⁰ Nitekim bu hadiseler, toplumda büyük bir üzüntü ve tepki doğururken Cemiyet karşıtı kesimlere de siyasi malzeme oldu.³¹ Öte yandan yaşanan bazı faili meçhul siyasi suikastlar da Cemiyet'e karşı muhalefetin önemli bir unsuruydu.³² Söz konusu suikastlar bir "koruk iklimi"ne yol açmıştı. Nitekim *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey'in Galata köprüsünde öldürülmesi Cemiyet'e yönelik tepkileri tırmandırmıştı.³³ Bu suikastların faillerinin bir türlü bulunamaması, hem halk hem de muhalifler nezdinde cinayetlerin Cemiyet'in fedaileri tarafından işlendiği kanaati doğurmuştu.³⁴

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne medrese talebeleri de tepkiliydiler. Bunun sebebi Medreselere alınacak kişiler için imtihan yapılması, başarısız olanlarınsa askere alınması kararıydı.³⁵ Dolayısıyla talebe-i ulûmun askere alınmasına yönelik girişimler, bu talebelerin Cemiyet'e karşı çıkmalarına ve muhalif kesimlere destek olmalarına yol açtı.³⁶

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı en ateşli muhalefeti İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti yapmaktaydı. Zira İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, 31 Mart öncesinde Cemiyet'i en ağır şekilde eleştirenler

³⁰ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1882- 1922)*, Hazırlayan: Erol Şadi Erdiñç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1997, s. 96.

³¹ Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 17.

³² Bkz. Duru, *a.g.e.*, s. 33; Birinci, *a.g.e.*, s. 227; Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. I, k. II, s. 129; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet, Yarıda Kalan İhtilâl, Tehcirin İç Yüzü, Nizamiye Kapısı, Prens Sabahattin ve Taklib-i Hükümet*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s. 208.

³³ Bayur, *a.g.e.*, s. 129, 183-184; *Volkan*, No: 98, 8 Nisan 1909, s. 4; *Tanin*, No: 247, 8 Nisan 1909, s. 2; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 276-277; Yalçın, *a.g.e.*, s. 107; Yalman, *a.g.e.*, s. 107; Karal, *a.g.e.*, s. 83; Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 69; Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 215; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Hazırlayan: Hasan Babacan-Servet Aşar, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 30.

³⁴ Bayur da, siyasi suikastlarda İttihâd ve Terakki'nin parmağı olduğu kanaatindedir. Bkz. Bayur, *a.g.e.*, s. 80; Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 46-49; Birinci, *a.g.e.*, s. 229; Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu, Abdülhamid'in Selanik Sürgünü*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2003, s. 111-113; Kansu, *a.g.e.*, s. 70-71.

³⁵ *Tanin*, No: 208, 28 Şubat 1909, s. 3; *İkdam*, No: 5302, 28 Şubat 1909, s. 3; *Sabah*, No: 6978, 28 Şubat 1909, s. 4; "Ders Vekili-Harbiye Nâzırı ve Talebe-i 'Ulûm", *Volkan*, No: 40, 10 Şubat 1909, s. 3; Bayur, *a.g.e.*, s. 183; İrtem, *a.g.e.*, s. 80;

³⁶ Alkan, *a.g.e.*, s. 87-88.

arasındaydı.³⁷ Cemiyet üyeleri, *Volkan* gazetesinde yer alan yazılarıyla halkı ve muhalif grupları İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kışkırtmaktaydı.

Bu süreçte yaşananlar toplumun farklı kesimlerini değişik nedenlerle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olmaya itmiş ve siyasi ortam da gittikçe gerilmiştir. Bunun sonucunda da Cemiyet'i hedef alan 31 Mart Vak'ası patlak vermiştir. "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye"nin kurulmasında önemli bir etken olan bu olaydan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Meşrutiyet'in iadesi Sultan Abdülhamid devrinde sürgün edilen Jön Türklerin genel af ile özgür kalmalarını sağlarken "devr-i sâbık" yandaşları için zorlu bir süreç başlattı. Nitekim bu dönemin önde gelen devlet adamları tutuklanarak sürgün edildiler. Yine bu esnada yaşanan alaylı-mektepli subay çekişmesi de kimi kışkırtmalarla had safhaya ulaştı.³⁸ Buna diğer bazı gelişmeler de eklenince 31 Mart Vak'ası'nın önü açıldı.³⁹ 31 Mart Vak'ası, özellikle sonuçları itibarıyla II. Meşrutiyet döneminin en önemli siyasal gelişmelerinden biriydi. Vak'aya yol açan gelişmeler ise ana hatlarıyla şöyleydi: Sultan Abdülhamid dönemi memurlarına yönelik olumsuz tutumlar, Kamil Paşa Hükûmeti ile Cemiyet arasındaki anlaşmazlıklar,⁴⁰ Sultan Abdülhamid'e yönelik aşağılayıcı söylemler, yeni yönetim ile Cemiyet'in sürgünden dönen Jön Türklerin beklentilerini karşılayamaması nedeniyle bunların muhalefet cephesine iştirak etmeleri, medrese talebelerinin yaşadığı bazı sıkıntılar, siyasi cinayetler, basındaki siyasi kutuplaşmalar, Edirne, Kör Ali, Taşkılla olayları, alaylı ve mektepli subaylar arasındaki çekişmeler, Cemiyeti'nin

³⁷ Tunaya, *a.g.e.*, s. 216-217.

³⁸ BOA, Y. A. RES. 158/81.

³⁹ Yeni Camii imam vekili olan Abdülkadir Efendi'nin kışkırtıcı söylemleri için bkz. *İkdam*, No: 5164, 9 Ekim 1908, s. 3-4. Beşiktaş'taki hadisede ise Müslüman bir kadın ile bir Rum genci evlenmek istemiş buda bazı tepkilere yol açmıştı. *Tanin*, No: 100, 10 Kasım 1908, s. 4; BOA, ZB. 357/123.

⁴⁰ Bir İngiliz Arşivi belgesinde konuya ilişkin olarak şu ifadeler yer almaktaydı: "Kamil Paşa'ya yönelik muhalefet tüm şiddetiyle Türk Basınında sürüyor, buna Tanin ve Şurayı Ümmet öncülük ediyor. Bu yazılardaki dil her geçen sertleşiyor ve despotizmin saraydan Bab-ı Ali'ye kaydığını anlatıyor. Avusturya ve Bulgaristan politikaları konusunda eleştirilen sadrazam ayrıca tüm siyasetini ve güvenliğini İngiliz dostluğuna ve büyük güçlere dayandırmakla itham ediliyor." Serkan Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 219.

bazı olumsuz tutum ve davranışları vb. Bu hususlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde meşrutî yönetimin istenilen barış ve huzur ortamını sağlayamadığı bunun da 31 Mart Vak'ası'na zemin hazırladığı söylenebilir. Dikkat çekici bir husus da Jön Türkler ile İttihâdçılardan bir kısmının dine bakış açılarıydı. Zira mektepli subayların bir kısmı dinî değerleri aşağılamış, emri altındaki neferlerin ibadet etmelerini engellemişlerdi. Bu da ast-üst ilişkilerindeki manevi bağı zayıflatmıştı.⁴¹

Bütün bu siyasi ve sosyal sorunların yol açtığı gerilim ortamı, 31 Mart 1325'te (13 Nisan 1909), Meşrutiyet'in bekçileri olarak bilinen Avcı Taburlarının ayaklanmasıyla neticelendi.⁴² Ayaklanan askerler, Taşkısla'da, komutanlarını odalarına hapsederek kışılarını terk ettiler.⁴³ İsyancılara kadro dışında kalmış bazı alaylı zabıtlar, bir kısım medrese talebesi ile hocaları ve muhalif kesimlerden bazı gruplar da katıldılar.⁴⁴ Asiler "Şeriat isteriz" sloganlarıyla Sultanahmet'teki Meclis-i Mebusan binasına yürüdüler. Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi başkanlığındaki bir heyet asileri teskin etmek istediye de bunda muvaffak olamadı. Aksine

⁴¹ İsmail Küçükkılınc, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihâdçılık*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2016, s. 57-58; McCullagh, *a.g.e.*, s. 83-84; Yalman, *a.g.e.*, s. 107-108; Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım*, C. 1, Hazırlayan: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 84-85; Baran Hocaoglu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 131-143; Hasan Amca, *a.g.e.*, s. 223; 31 Mart Vak'ası'nın sebepleri üzerine I. Divân-ı Harb-i Örfî Riyaseti de bir rapor hazırlamış ve bu raporunda yukarıdaki hususlar ve benzeri sebepler üzerinde durulmuştur. I. Divân-ı Harb-i Örfî'nin bu raporu için bkz. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, C. 2, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 47-53; Mevlânzâde Rifat, *İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak yâhûd 31 Mart 1325 Kıyâmı*, Matba'atü'l-ahbâr, Kahire, 1329, s. 9-10.

⁴² Ahmed Saib, *a.g.e.*, s. 89-90; Mahir Sait Pekmen, *31 Mart Hatıraları, İsyân Günlerinde Bir Muhalif*, Hazırlayan: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 107; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, C. 1, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 101; *Osmanlı*, No: 29, 14 Nisan 1909, s. 1; Karal, *a.g.e.*, s. 85; İlginçtir ki Avcı Taburları ayaklanma öncesinde Hüseyin Cahit Bey tarafından övülmekteydi. Bkz. Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Tebeddül-i Vükelâ", *Tanin*, No: 192, 12 Şubat 1909, s. 1; Muhalif gazeteci Mizancı Murat Bey ise yazılarıyla isyancı askerleri desteklemekteydi. Bkz. *Mizan*, No: 125, 14 Nisan 1909, s. 1.

⁴³ Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 150; Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî -31 Mart-14 Nisan 1325-*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1325, s. 33-34; Danişmend, *a.g.e.*, s. 27; İrtem, *a.g.e.*, s. 145; Karal, *a.g.e.*, s. 85; Akşin, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁴⁴ Birinci, *a.g.e.*, s. 239-244.

onlar kibirli bir şekilde Ziyaeddin Efendi'ye isteklerini bildirerek bunların kabulü durumunda isyana son vereceklerini belirttiler. Asi askerler:

“Şeriatın tamamen icrasını, Sadrazam Hüseyin Hilmi, Harbiye Nazırı Ali Rıza ve Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşalar ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in azillerini, Sadaret'e Kamil Paşa'nın, Harbiye Nezareti'ne ise Nazım Paşa'nın getirilmesini, Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne İsmail Kemal Bey'in getirilmesini, Hüseyin Cahit, Rahmi, Talât ve Bahaeddin Şakir Beyler gibi isimlerin sürgün edilmelerini, başlarındaki mektepli zabıtların teb'îd ve tebdillerini, alaylı zabıtların vazifeleri başına dönmelerini, isyandan dolayı kendilerinin ceza görmeyecekleri hususunda teminat verilmesini”⁴⁵ talep ettiler.

Bu talepler içinde Meşrutiyet karşıtlığına dair bir ifade bulunmamaktaydı.⁴⁶ Nitekim onlar İttihâdçılara ve onların ordudaki üyelerine yani mektepli zabıtlara karşıydılar.⁴⁷

İsyanın başlarında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin, hükûmetin ve ordunun sessiz kalması ve olaylara müdahale edememesi yüzünden birçok can kaybı yaşandı ve İstanbul'da merkezi otorite bir anda yok oldu. Ümitsizliğe kapılan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti ise çareyi istifa etmekte buldu. Onun yerine kısmen de olsa tarafsız denilebilecek Tevfik Paşa Hükûmeti kuruldu.⁴⁸ Yeni hükûmette Edhem Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilmesi ve akabinde de umûmî af ilan edilmesi asilerce olumlu karşılandı ve isyanın yarattığı kargaşa ortamı bir nebze de olsun yatıştı.⁴⁹ Diğer yandan Cemiyet-i İlimiye-i İslâmiye'nin isyancıları sağduyuya çağırın beyannameleri de ortamın yatışmasına katkı sağladı.⁵⁰ Bununla birlikte isyanın ciddi boyutlara ulaşması devletin iç ve dış güvenliğini tehdit edici bir hal almıştı. Hükûmet, muhalefet, basın ve cemiyetler arasında oluşan siyasi rekabet de had safhadaydı. Herkes kendi pozisyonuna göre bir yer edinme telaşına düşmüştü. Bu

⁴⁵ BOA, BEO. 3541/265541; *Osmanlı*, No: 31, 16 Nisan 1909, s. 1; Yunus Nadi, *a.g.e.*, s. 35-36; Ahmed Saib, *a.g.e.*, s. 91-92; Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 69; İrtem, *a.g.e.*, s. 151-152; Mevlânzâde Rifat, *a.g.e.*, s. 44-45; McCullagh, *a.g.e.*, s. 109-110; Bayar, *a.g.e.*, s. 103-104; Yalman, *a.g.e.*, s. 109; Karal, *a.g.e.*, s. 86; Birinci, *a.g.e.*, s. 239-240; Kansu, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁶ Fethî, *Muhaliplerin Esrârı*, Matbaa-i Amedi, İstanbul, 1332, s. 8.

⁴⁷ Birinci, *a.g.e.*, s. 239.

⁴⁸ *Mizan*, No: 126, 15 Nisan 1909, s. 1.

⁴⁹ *Osmanlı*, No: 31, 16 Nisan 1909, s. 2.

⁵⁰ *Serbesti*, No: 150, 16 Nisan 1909, s. 1.

durum hem güvenliğin sağlanmasını hem de siyasal tıkanıklığın aşılmasını zorlaştırmaktaydı. Böyle bir ortamda işin ciddiyetinin farkına varan kimi cemiyet, fırka ve gazeteler ortamı yumuşatmak adına bir adım attılar. Söz konusu yapılar ülkenin karşı karşıya kaldığı bu kaotik ortama son vermek, güvenliğin yeniden teminini sağlamak ve Meşrutiyet'in geleceğini kurtarmak amacıyla "Hey'et-i Müttefika-i Osmaniye" etrafında birleşme kararı aldılar.

Hey'et-i Müttefika-i Osmaniye

Ülkenin içinden geçtiği bu olağanüstü kritik bir dönemde siyasi görüş ayrılıklarının bir kenara bırakılarak, fırka, cemiyet ve matbuat arasındaki didişmelere son verilmesi fikri ilk kez 31 Mart Hadisesi'nden bir iki gün evvel *Yeni Gazete* tarafından gündeme getirilmişti. Gazete bu konuda oldukça ısrarcıydı. Nitekim 12 Nisan 1909 tarihli nüshasında yer alan ve "Hüsn-ü Niyet ve Mütarekeye Davet" başlıklı yazısında, memlekette huzurun ve asayişin bozulduğunu, Meşrutiyet rejiminin henüz yerli yerine oturmadığını, dolayısıyla halkın beklentilerine cevap verilemediğini, hükûmetin ise çekingen ve kararsız bir tutum takındığını, siyasi ihtilafların ise gerginlikleri tırmandırdığını ve artık hiç kimsenin buna kayıtsız kalamayacağını dile getirerek oldukça karamsar bir tablo çizmekteydi.

Gazete bu şartlarda şahsi çıkarların hiç olmazsa iki aylığına bir tarafa bırakılmasını teklif etmekteydi. Bu teklifte selamet-i vatandan başka bir amaçlarının olmadığını, "Daşnaksutyun Fırkası"nın dahi aynı görüşte olduğunu ve bütün fırkaları ve cemiyetleri vatanının selameti ve tehlikelerin defi' için bir "tarik-i itilafa" davet ettiğini söylüyordu. Bunlar arasında tam bir uzlaşma mümkün değilse de ortalık durulana kadar geçici bir uzlaşma sağlanabilirdi. Amaç itidal ve sükûnete zemin hazırlamaktı. Gazete bütün fırka ve cemiyetlere eşit mesafede bulunduğunu ise şu sözlerle ifade ediyordu:

"Yoksa bu teklifte ne İttihâd ve Terakki Fırkası'nın ne de Fırka-i Ahrar'ın yahud diğer fırka ve cemiyetlerin meyl ve istidadını maksad ve emelini, suret-i telakkisini düşünmeden katiyen bitarafane hareketle ancak selamet-i vatan ve hubb-ı vatan bize pişva oldu. Hatta iki tarafın pek coşgun anasırı tarafından şu teklifin muhtelif nokta-i nazardan münakaşaya alınacağını ve belki bir tarafa veya diğer tarafa meylettiğimiz suretinde tefsir olunacağını da düşündük. Ne söyleniyorsa söylensin selamet-i vatan için tahammül göstermek azmini de muhafaza ediyoruz."

Gazeteye göre siyasi kutuplaşmanın giderilmesi ve mütareke teklifinin kamuoyu ve fırkalar tarafından benimsenmesi için matbuata önemli görev düşüyordu. Dolayısıyla gazetelerin söz konusu öneriye destek olmaları siyasi gerginliğin bertaraf edilmesi için elzemdi. Ancak gazetenin teklifine önemli bir itiraz gelmese de can-ı gönülden bir destek te haiz olmadı. İttihâd ve Terakki'ye yakın *Şura-yı Ümmet* ve *Tanin* gazeteleri teklife mesafeli yaklaşırken *Mizan* gazetesi teklifi destekledi. *İkdam* gazetesi bu hususta sessiz kalırken *Sabah* gazetesi bazı endişelerini dile getirdi.⁵¹ Yazının sonunda ise: “İşte biz de bu ahvali

⁵¹ Söz konusu yazıda gazetelerin mütareke teklifine bakış açıları şöyle değerlendiriliyordu: “*Şura-yı Ümmet*” bu hususta vazihen bir şey demiyorsa da dünkü nüshasında neşrettiği bir makalesinde şu yolda beyan mütâlaa ediyor: “Bütün Osmanlıların saadet-i maddiye ve maneviyelerini kemal-i hak ve adl dairesinde cereyan muamelatını temin edecek bütün efrad-ı milletin müttehiden te’ali-i vatan için hamiyetkârane gayret göstermesi esbabını tahiyeye edecek surette idare-i meşrutayı tahkime, kuvve-i teşriîyenin, Meclis-i Mebusan’ın vezaifini mesaiyesini hakkıyla semeredar etmek için bütün efrad-ı milletin halis niyetle çalışmasına intizar olunurken kim bilir ne gibi menafî ve amalin ne gibi ihtirasatın sevk ve tesiriyle ortaya çıkarılan ihtilaflara nifaklara sebep nedir? Matbuat-ı Osmaniye sahaifine aks eden infî’alat ve ihtirasata meydan vermeye bugün vatanın ihtiyac-ı hakikiyesi müsaîd midir? Bunda devam ve ısrar göstermek vatanın bugün süratle beklediği hizmet ile kabil-i Tevfik midir? Zamanın ehemmiyetini matbuata tevcih eden hizmet vatan vazifesini takdir etmeyerek muhterisane münâkaşata düşmek hamiyet-i vatan ile kabil-i telif değildir. Bu yolda kendilerinden hizmet bekletenleri birtakım amel ve ihtirasata ma’ğluben işgal etmek ve onların kudret ve irfanı da beyhude ziya’â uğratmak yine hamiyete tevafuk etmez.” Bu fıkralar *Şura-yı Ümmet*’in bu hususta fikrimize tamamen iştirak ettiğini gösteriyor. *Sabah* mütareke fikrinin şayan-ı kabul olamadığını söylüyor. Ama bu söz ile fikrimizi red değil bilakis daha kuvvetle şiddetle bu fikre iştirak ediyor. *Sabah*, Daşnaksutyun Cemiyeti’nin tekâlifinden fırkalar rüesasının bir ders-i ibret almasını söyledikten sonra diyor ki: “Efkârda itilaf caiz olmakla beraber şu zamanda menfaat-ı millet namına olarak ittihâd ve ittifak etmek barışmak farizadan olduğunu düşünsünler. Düşünmezlerse yine kendileri düşünsünler. Milletin sükûna ihtiyacı katidir. Matbuat da düşünsün. Fakat derin derin düşünmeye vakit var mı? Fırkaların ma’kus ağraz ve şahsiyeti biz değil miyiz? Evvel emirde biz mesalihiye azmedelim.” İşte bunu refikamızdan da bekliyoruz. *Tanin* teklifimizi fikir ve itibarına ve meslek mahsusuna göre muhakeme etmekle beraber hüsnü kabul gösteriyor. Şayan-ı memnuniyet buluyor. *Tanin*’in nokta-i nazarına iştirak etmiyoruz. Ancak maksada vasıl için tenkidat ve itirazata tahammül etmekte bir vazife bildiğimizden menfaat-i millet ve selamet-i vatan namına arzu olunan sükûn ve itidal husule gelsin, münâkaşat velevki muvakkaten ortadan kalsın da ne denilirse denilsin. *Mizan* refikimizin de “Çıkar Yol” sernamesiyle neşrettiği baş makalesinde esasen

gördük de ne suret de olur olsun vatanın selameti ve milletin menfaati namına ihtirasat ve menafi' mahsusanın bertaraf edilmesi zamanı olduğunu gösterdik." Denilerek gazetenin üstlendiği sorumluluğa dikkat çekilmekteydi.

Sabah gazetesi ise bu yazıya istinaden "Mütareke mi? Yoksa ..." başlıklı cevap niteliğindeki yazısında *Yeni Gazete*'nin, memleketin içinde bulunduğu tehlikeye dikkat çekerek fırkalar ve gazeteler arasındaki çekişmenin iki ay müddetle mütarekeye tabi olması yönündeki tavsiyesini şayan-ı kabul görmüyordu. Gazete, mütareke için talep edilen iki aylık bir sürenin "*sükûn-u milletin hayat-ı siyasiye ve içtimaiyesi için bir nefes bile ad edilemeyeceğini*" ileri sürerek tarafların bu süreçte uzlaşmalarının mümkün olamayacağını belirtiyor, bir de özeleştiride bulunuyordu:

"Çünkü bu ihtilâfat ve münâkaşaati biz çıkardık. Efkâr-ı umumiyyeye ilga edilen nifak ve şekâk bütün bizim mahsul-i sû-i içtihadımızdır. Neden itilaf ve müsâlaha (anlaşma) kabul olamıyor? Yeni Gazete refikimiz emin olsun ki bu sualimize ancak vicdanımız cevap verebilecektir. Biz yani matbuat itilaf ve müsâlahayı istemiyor. Evvel ve ahir söyledik. Cümlemizden adil olan efkâr-ı umumiyyeyi Osmaniye'ye müracaat edecek olursak bizi müsebbib

---

fikrimize iştirak ettiğini görüyoruz. Refikimiz diyor ki: "Hala tezezbübdemiz. Vatan sükûnete muhtaçtır. Sükûnetin avdeti tehir ederse büyük muhataralar melhuzdur. Bu gibi hallerde mütareke, sulh, ittifak kelimeleri hissiyat-ı hüsnümüzü okşar." Mizan bu mütarekenin suret-i tatbikiyesinin arayarak bir neticeye vasil olamadığını söylüyor ama yine kendisi yol gösteriyor: "Memlekette iyi kötü bir kanun bir usul var. Daha iyisi yerine kaim oluncaya kadar o usul o kanunlar ahkâmına tevfiik hareket edilmesini" dermiyan ediyor. Mütarekeden maksadımız hiçbir zaman Mizan'ın dediği gibi bir tarafın kanunsuzluk, usulsüzlük vadisinde herkesle vatani muhataraya ilga etmesine karşı diğerlerinin seyirci kalması fikrini mütezemmin? olamaz. Bunu hiçbir sahib-i hamiyet tecavüz etmez. Biz şu tehlikeli ve muhataralı sırada daimi bir itilaf ve mesalihe hâsıl olamazsa bile ancak muvakkaten olsun Daşnaksutyun Fırkası'nın teklif-i hamiyetkaresini kabul etmek, ihtilat etmek, görüşmek, müzakere etmek mesa'i vatanperveraneyi bir netice-i hüsnaya iktiran ettirmek için bir gün bile geçirmemek, vatanın selameti ve saadetinden başka hiçbir şeyi hesaba almamak, mabuat sütunlarından artık muarazat ve münakaşatı kaldırmak lüzumunu göstermek istedik. Mizan da bunları söylüyor ve vakit kaybetmeye vakit müsaid olmadığını ve ta'yirleri? Müşkil ihtimalata da ortada isti'dadlar peyda olduğunu ve gittikçe çoğaldığını dermiyan ediyor. Bkz. "Hüsn-ü Niyet ve Mütarekeye Davet", *Yeni Gazete*, No: 233, 12 Nisan 1909, s. 1.

göstereceğinde şüphe yoktur. Ezhan-ı halkı teşviş eden biziz. Mecâri-i efkârı menafi-i hususiyemize çevirerek istifade etmeye çalışan biziz. Gençlerin dimağlarını zehirleyen, ihtiyarların kalplerini durdururcasına ezim ezim ezen yine biziz. İnsaf ve ..temiz, vatan, millete muhabbetimiz var ise ... açalım satır satır okuyalım. Sernamelere göz gezdirelim. Millete ne türlü telkinatta bulunduğumuzu anlamakta tehir etmeyiz.”

Sabah gazetesi halkın, telgraflarla ve mektuplarla matbuatı birçok kez uyardığını ancak matbuatın bunu dikkate almadığını ifade ederek mütareke teklifini sert bir dille eleştiriyor ve tavsiyelerini dile getiriyordu:

“Mütareke mi? Bu nasıl teklif milletin hayatı oyuncak mıdır ki iki ay için sükûn ondan sonra cidale müracaat edeceğiz. Menafi-i mukaddese-i millet eziliyor, paymal oluyor, bu tehlike önünde barışmaya, maksat ve efkârımızı Meşrutiyete sevk etmeye mecburuz. Bahusus şu zamanda her türlü muhasamatı şeniye ve ağraz reddiyyeyi kaldırmaya ahden, hamiyeten memuruz. Vazifemizi unutacak olursak millete karşı büyük bir cinayet işlemiş oluruz. Mütarekemi? Ne mütarekesi? Efkar-ı umumiye böyle muvakkat tedbirleri kabul etmeye tenezzül etmez. Bize şimdi kahri ve cebri bir müsâlaha teklif ediyor. Görüyoruz anlıyoruz. O bizden pek ziyade âli pek ziyade vatanperver pek ziyade hamiyetmend. Onun sada-yı takdirine karşı biz vicdanımızı açmasak akıl ve fikrimizi toplamazsak bilahire tel'in edecektir.”

Bununla birlikte gazete, herkesin vatan sevgisinden dem vurduğunu ancak bunun lafta kaldığını, vatanın ve milletin menfaati için fırkalar arasındaki ihtilafa son verilmesinin vatan sevgisinin bir gereği olduğuna işaret etmekteydi. Gazeteye göre Daşnaksutyun Cemiyeti'nin bu konudaki önerisi oldukça dikkat çekiciydi:

“Daşnaksutyun Cemiyeti'nin teklifini göz önüne alalım. Fırkalar rüesası bir ders-i ibret olan muhteviyatını okusunlar. Efkarıda ihtilaf caiz olmakla beraber şu zamanda menfaat-ı millet namına olarak ittihâd ve ittifak itmek, barışmak farizadan olduğunu düşünsünler. Düşünmezlerse yine kendileri düşünsünler. Milletin sükûna ihtiyacı katidir. Matbuat da düşünsün. Fakat bizim derin düşünmeye vaktimiz var mı? Evvelemirde biz müsâlahaya azmedelim.”⁵²

⁵² Daşnaksutyun Fırkası azasından Doktor Bonapartiyân Efendi de düzenlenen bir mitingde yaptığı konuşmada Meşrutiyet, hürriyet, müsavat ve adaletin ittihâd-ı anasır için önemini vurguladıktan sonra: “Bendeniz Osmanlılığı muhtelif çiçekler olarak

Mütareke fikrine oldukça soğuk bakan gazete bunun yerine konuya daha geniş bir çerçevede yaklaşarak: *“hamiyetkâr, samimi isek tehyicat ve tesvilatı (yalan dolanı) bırakıp yalnız milletin ve millete nafi çığırlar açmak suretiyle barışalım. Hatta bu mûsâlahaya bile siyasi bir renk vermeyelim. Milli bir şekl-i ittihâda vazı’ olalım.”* Demek suretiyle yeni bir öneri getiriyordu.⁵³ *Sabah*’ın mütareke fikrine ilişkin olarak ileri sürdüğü nispeten gerçekçi ve eleştirel bu yaklaşımından sonra, *Yeni Gazete* de 13 Nisan tarihli nüshasında cevap niteliğinde sayılabilecek bir makale yayımladı. Makalede, ülkenin karanlığa doğru sürüklendiği, geleceğe dönük umutların azaldığı bir süreçte cereyan ve hamasete son vermek amacıyla mütareke fikrinin ortaya çıktığı ve bu fikrin küçük bir kesim haricinde kamuoyunda olumlu karşılandığı belirtilmekteydi. Yazıda Avrupa devletlerinin dahi bu fikre sıcak baktıkları iddia edilmekteydi. Yazının devamında ise şu ifadeler yer verilmekteydi:

“Bizim mütarekeden maksadımız tehâcümata muvakkaten sekte vererek itilafa zemin hazırlayacak müzakerata zaman kazanmaktan ibaret idi. Doğrudan doğruya itilafa gitmek kabil olamayacağına hükmettiğimiz cihetle ‘mütareke ...’ dedik. Hiç olmazsa her taraftan red ve kabul bir inikâsa mazhar oldu. Bir dereceye kadar zemin-i matbuatta mesail-i umumiyeden olmak üzere muhakeme edildi. Refikamızdan biri fikrimizi esasen kabul etmekle beraber mütareke için bidâyeten şerait-i istihzarına lüzum olduğunu iddia ediyor. Bize kalırsa şerait takrir ettikten sonra itilaf hâsıl bulmuş demektir. Fakat noktaya vasıl olmak için bir kere tehâcümata fasıla vermelidir. Ta ki toz duman zail olsun, ufuk açılsın ... o vakit herkes gideceği rah-ı müstakimi daha isabetle tayin eder. Bizim teklifimiz de bu gayeye râcî’dir. Bunun için de bir şart kâfidir; hüsnü niyet. Bütün anasır-ı matbuattan rica ederiz ki böyle nazik bir zamanda mesail-i teşrifatiye ile şu emelin husulü işkâl etmesinler.”⁵⁴

Esasen bütün bu tartışmalar üzerinde duracağımız Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’nin oluşumuna da zemin hazırladı. Başka bir deyişle Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’nin kuruluşu büyük ölçüde *Yeni Gazete*’nin önerisinin ete kemiğe bürünmüş bir şekliydi.

---

görüyorum. Bunlar bir araya toplanırsa güzel bir demet olur.” Diyerek bir nevi mütareke teklifine destek oluyordu. “Dünkü Miting”, *Yeni Gazete*, No: 234, 13 Nisan 1909, s. 1.

⁵³ “Mütareke mi? Yoksa ...”, *Sabah*, No: 7020, 11 Nisan 1909, s. 1.

⁵⁴ “Teklif-i Mütareke”, *Yeni Gazete*, No: 234, 13 Nisan 1909, s. 1.

Osmanlı basınında ve kamuoyunda *Yeni Gazete*'nin önerisi tartışılırken bir anda 31 Mart Vak'ası patlak verdi. Vak'a'nın yarattığı endişe ve güvensizlik ortamında söz konusu tartışmalar birkaç günlüğüne de olsa geri planda kaldı. Ancak olayların bir nebze de olsun durulması ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüme kararı alması üzerine, vatanın selameti ve Meşrutiyet'in muhafazası adına katkıda bulunmak isteyen fırka ve cemiyetler *Yeni Gazete*'nin daha önceki önerisinden yola çıkarak siyaset üstü bir uzlaşma zemini aramaya başladılar.

Bu çabalar sonucunda, Ahmet Bedevi Kuran'ın verdiği bilgiye göre Mizancı Murad Bey, *Serbesti* gazetesi sahibi Mevlânzade Rifat, *Sabah* gazetesi adına Ali Kemal Beylerle *Volkan* gazetesinden Vahdeti Efendi ile bazı isimler Beyoğlu'nda Kroker otelinde toplanarak isyancılara karşı izlenecek tutumu belirlediler. Bunlar Meşrutiyet'in tehlikede olduğu konusunda mutabakata vardılar. Bu arada Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin beyannamesi yayımlanmış, Ermeni Daşnaksutyun Cemiyeti de bir bildiri neşrederek bütün fırka ve cemiyetleri ittihâda çağırmişti. Bunun üzerine, Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Ermeni Daşnaksutyun, Rum Cemiyet-i Siyasisesi, Fırka-i İbad-Demokrat, Arnavud Başkım Kulübü, Kürd Teavün Kulübü, Çerkeş Teavün Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunları Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve sair kulüp ve heyetleriyle Tokatlıyan Han'ında toplandılar. Anlaşılan o ki Ermeni, Rum ve Bulgar ekalliyetleri de dâhil hemen herkes kausun bir an önce sona ermesine ve Osmanlı birliğinin muhafazasına çalışmakta, cemiyet ve fırka farkı gözetmemişlerdi.⁵⁵ Ancak Derviş Vahdeti'nin İttihâd-ı Muhammedîsi toplantıya çağrılmayarak açıkça dışlanmıştı. Çünkü bu cemiyet 31 Mart'ın başlıca kıskırtıcılarından biri olarak görülmekteydi. Bununla birlikte toplantıya iştirak edenler, Hareket Ordusu ile Cemiyet'in İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ne olan tepkilerinin de farkındaydılar. Onlar için önemli olan memleketin istikrarı ve Meşrutiyet'in muhafazasıydı.

Bütün bu çabalar neticesinde 17 Nisan 1909 tarihinde fırka, cemiyet ve matbuatı bir araya getirmeyi amaçlayan Heyet-i Müttefika-i Osmaniye adıyla bütünleşik bir heyet oluşturuldu. Heyette yer alan örgütler ise şunlardı: Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar

⁵⁵ Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 517-518.

Fırkası, Ermeni Daşnaksûtyun⁵⁶ ve Rum Cemiyet-i Siyasiyesi, Fırka-i İbad, Arnavut Başkim Merkez kulübü, Kürt Teavûn Kulübü, Çerkes Teavûn Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve sair kulüp ve heyetler ile bil-umum ceraid-i Osmaniye. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye hemen işe koyularak bir beyanname hazırlandı. Beyanname hemen ertesi günü gazetelerde yayımlanarak kamuoyuyla paylaşıldı. Konumuz açısından önemli gördüğümüz bu beyannamenin içeriği ise şu şekildeydi:

“Memleketimizde mevcut bilcümle siyasi fırka, cemiyet ve heyetler hal-i tehlikede bulunan vatan ve meşrutiyetin temin-i selâmeti için kâffe-i ihtilâfatı bertaraf ederek nam-ı âli-i Osmanî altında bir Cemiyet-i Müttefika teşkil etmişlerdir. Bu Heyet-i Müttefika-i Osmaniye dâhil olan cemiyet-i ilmiye ve siyasiye berveçhi âtidir.

Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Ermeni Daşnaksûtyun ve Rum Cemiyet-i Siyasiyesi, Fırka-i İbad (Demokrat) Arnavut Başkim Merkez kulübü, Kürt Teavûn Kulübü, Çerkes Teavûn Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü,

⁵⁶ Ermeni Daşnaksutyun Federasyonu olaylar karşısında her ne kadar pasif bir tutum sergilese de Heyet-i Müttefika-i Osmaniye konusunda oldukça aktif görünüyordu. Nitekim federasyonun İstanbul sorumlunca Cenevre'deki Batı Bürosu'na gönderilen 17 Nisan 1909 tarihli rapor bunun bir göstergesiydi:

“Bugün zaten bu isyanda sarayın parmağının bulunduğu ve Meşrutiyetin ciddi tehlikede olduğu açıklığa kavuşmuş durumdadır. İttihâd'ın bütün önemli üyeleri saklandılar veya şehirden uzaklaştılar. Askerler kışallarından dışarı çıkmadılar fakat anarşi içindeler. Şehrin başka bir yerinde de cinayetler oluyor. Söylemek gerekir ki, şimdiki kadar halka yönelmiş bir tek münferit düşmanlığa rastlanmadı, askerler arasında özellikle Hristiyanlara karşı hassas bir tedbirlilik ve dostça tutum hissediliyor. Bütün emareler gösteriyor ki olaylar dakikadan dakikaya uçurumdan aşağı düşercesine ilerlemektedir ve bizim açımızdan tekrar tehdit edici bir hal alabilir. Bizim girişimimizle dün ve bugün, Meşrutiyetin korunması için aralarında işbirliği meydana getirmek üzere, Ahrar, İttihat, diğer Türk örgütleri, Türk gazetecileri, diğer deyişle kamuoyu üzerinde manevi etkiye sahip unsurlardan oluşan toplantılar gerçekleştirildi. Çabalarımız başarılı sonuçlandı. Meclisin ikinci faaliyet döneminin açılışına kadar bütün partilerden ve teşkilatlardan oluşmuş karma bir komitenin hem istişarelerle hem de işbirliğiyle önemli siyasi meseleleri yönetmesi, partisel mücadelenin durdurulması ve bütün güçlerin reaksiyona karşı seferber edilmesi hususunda mutabakat oluştu. Şimdi bu toplantıdan dönüyoruz. Proclamation (Beyanname) yarın zaten ortaya çıkmış olacak. Pasif kalıyoruz, fakat bu kriz ortamında Meşrutiyet taraftarı olarak İttihâd'a sempaticimizi ifade etmek suretiyle partiler arasında arabulucu rolündeyiz.” Afşin Burak Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 134-135.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve sair kulüb ve heyetler ile ziyade vaz'ül imza ceraid-i Osmaniye.

İşbu Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye'nin esas-ı teşekkülü berveçhi âtidir.

Evvela: Vatani ve meşrutiyet-i meşruayı tehdit eden ahvale karşı fırkalar beynindeki münakâşat ve münazaat unutulurak müttehiden ve elbirliğiyle idare-i meşruta-i meşruanın bekâsını müdafaaya sâi olmadığı taahhüd ederler.

Salisen: Şerait-i esasiye ve meşrutiyet-i şer'iyeye tevfikân hükûmet-i Osmaniye'nin yegâne murakıby Meclis-i Mebusandır. Binaenaleyh Heyet-i Müttefika-i Osmaniye hâkimiyet-i milliyeyi haiz bulunan o meclisin kâffe-i erkânı yani vükelâ-yı milletin daima istiklâl-ı vicdan ve kelâma malik olmalarını ve hiçbir taraftan asla tehdiye maruz kalmamalarını temine çalışmak hususunda her hamiyetli Osmanlı gibi müttefik ve müttehid olacaklardır.

Rabian: Balâda mezkûr Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye işbu maksad-ı meşru ve mukaddesi temin için berveçhi zir daimî ve muhtelit (karma) bir encümen teşkiline karar vermiştir:

Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Daşnaksûtyun, Fırka-ı İbad, Rum Cemiyet-i siyasiyesinden ikişer aza, matbuat-ı Osmaniye'den dört aza ve diğer kulüplerin beherinden birer aza intihab olunacaktır.

Encümen vezaifi berveçhi âtidir:

a) İcap ettikçe Encümen bir heyet-i mahsusa vasıtasıyla Meclis-i Mebusan'a ve heyet-i vükelâya müracaat ile fırkalar, cemiyetler, heyetler ve gazetelerin ittifakını ihbar ederek memleketin ve ahalinin temin-i istirahatı ve asayişin idamesi hususunda tedabir-i seria ve ciddiye ittihaz edilmesi lüzumunu beyan edeceklerdir.

b) Vilâyata heyet-i mahsusa izamiyle maksad-ı mukaddese-i mezkûrenin tebliğ ve tamimine çalışacaklardır.

t) Gerek Dersaadet gerek vilâyatta muhtelif lisanlarda neşredilen gazetelerin her birine bil-müracaat maksat ve mukarrerat-ı mebsutenin (açıklanan) mahiyet-i vatanperverisini kâffe-i sunuf-ı ahaliye aleddevam izahı hususunda müttefikân ve müttehiden neşriyatta bulunmaları için vesaya-yı lâzime icra edeceklerdir.

s) Heyet-i Müttefika-i Osmaniye namına icraata mezun olan bu muhtelit encümen ittihaz edeceği tedabir neticesinde münazaat ve münafarata hatime verdireceğine ve mülk ü devlet için gerek haricen ve gerek dâhilen vehamet ve tehlike-i azime-i müntic olacak ahvalin adem-i vuku'u hususunda sarf edeceği mesaiye bil-cümle sunuf-ı

ahalinin ve mesalik-i muhtelifе erbabının müttehiden ve müttefikan iştirak edeceklerine emindir.

Selâmet-i vatan her vakitten ziyade asayiş ve adaletin idamesini ve uhuvvet ve müsavatin tamami-i mevcudiyetine mütevakkıf bulunması hasebiyle bu hususta da bütün Osmanlıları el birliğiyle çalışmaya davet eder.”⁵⁷

Beyanname, Meşrutiyet’in tehdit altında olduğu şu günlerde fırka ve cemiyetlerin aralarındaki husumet ve didişmelere son vermelerini ve Meşrutiyeti koruyup kollamak için işbirliği yapmalarını öngörüyordu. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye bu amaçla kurulmuş olup matbuat da bu amaç doğrultusunda hizmet edecek, yalnız Meşrutiyet’in muhafazasını değil, ülkenin gelişmesi için de çaba gösterecekti. Anayasaya ve şeriata uygun olarak hükûmeti denetleme yetkisi yalnızca Meclis-i Mebusan’a aitti. Bu sebeple hâkimiyet-i milliyeyi haiz bulunan meclisin ifade ve vicdan özgürlüğü vazgeçilmez bir haktı ve mebusların tehdit edilmeleri kabul edilemezdi. Bu husus bir yönüyle olaylar esnasında kaçmak zorunda kalan İttihâdçı mebusların haklarının korunmasını diğer yönüyle de İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin 31 Mart’tan önceki siyasal egemenliğinin sınırlandırılmasını amaçlamaktaydı.

Beyannameye göre heyette yer alan temsilciler arasından “daimi ve muhtelit bir encümen” oluşturulması öngörülmüştü. Encümende Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Daşnaksutyun, Fırka-i İbad, Rum Cemiyet-i siyasiyesinden ikişer üye, matbuat-ı Osmaniye’den dört üye ve diğer kulüplerin her birinden birer üye yer alacaktı. Ülkenin ve halkın huzur ve güvenliği için Meclis-i Mebusan ve hükûmete önerilerde bulunmak, bu amaçla vilayetlere özel heyetler yollayarak halkı bilinçlendirmek, ülkede çeşitli dillerde neşredilen gazetelerle iletişim kurarak Meşrutiyetin benimsetilmesi için yayınlar yapmalarını sağlamak, bütün Osmanlıları asayiş, adalet,

⁵⁷ Bkz. “Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Yeni Gazete*, No: 239, 18 Nisan 1909, s.1; “Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *İkdam*, No: 5351, 18 Nisan 1909, s. 1; “Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Osmanlı*, No: 33, 18 Nisan 1909, s. 1; “Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Sebesti*, No: 152, 18 Nisan 1909, s. 1; *Sabah*, No: 7027, 18 Nisan 1909, s. 2; “Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 10063, 18 Nisan 1909, s. 2.

uhuvvet ve müsavât ideali çerçevesinde elbirliğiyle çalışmalarına gayret etmek encümenin başlıca görevlerindendi.

Heyet-i Müttefika'nın asıl gayesi 31 Mart'a iştirak eden asi askerlerin II. Abdühamid'e yaklaştıklarını düşünerek Meşrutiyetçi bir blok oluşturup istibdat yönetimine geri dönülmesini engellemektir. Öte yandan heyet bir nevi kendisini meclis ve hükûmet üzerinde görerek Meşrutiyetin koruyuculuğuna soyunmuştu. Bunu İttihâd ve Terakki'nin Meşrutiyetin iadesi sonrasında üstlendiği role benzetmek mümkündür. Ancak bu durum İttihâdçılara karşı muhalif bir kitlenin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Şimdi ise gelişmeler karşısında siyasi gücü zayıflayan bazı İttihâdçılar istibdadın geri gelmesi tehlikesi karşısında iktidarı muhaliflerle paylaşmaya istemeden de olsa razı olmuş görünüyorlardı. Tabii böyle bir uzlaşma Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmemesi durumunda gerçekleşebilirdi. Muhaliflerini düşüncesi de bu yöneydi. Aksi halde Hareket Ordusu İstanbul'a girip isyanı bastıracağı takdirde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin muhalefetle uzlaşmasına gerek kalmayabilirdi.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin ortaya çıkışı ile Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi arasındaki birkaç günde Heyet pek bir varlık gösteremedi. Çünkü İttihâd ve Terakki Cemiyeti tam anlamıyla heyete destek olmamıştı. Heyette yer alan İttihâdçıların İttihâd ve Terakki içindeki nüfuzları da oldukça belirsizdi. Oysa heyetin başarısı İttihâd ve Terakki'nin tam destekliyle mümkün olabilirdi. Siyasi iktidarı paylaşmanın ve uzlaşmanın tek yolu buydu. Aksi takdirde heyetin nüfuzu ordunun başkenti kontrolünden sonra bir anda yok olabilirdi.⁵⁸ Öte yandan İttihâd ve Terakki'nin heyetin oluşumuna resmen katıldığını söylemek de zordu. Nitekim The Times muhabiri 16 Nisan tarihli haberinde heyete iştirak eden İttihâdçılarının Cemiyetten uzaklaşmış kişiler olduğunu ileri sürüyordu. Dahası İttihâd ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi İstanbul merkezinin kendi adına imza yetkisini kimseye vermediğini, mühürlü itimatnamesi olmayanların Cemiyeti

⁵⁸ *Osmanlı* gazetesindeki yazısında Süleyman Nazif: "Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hareketini gereksi görüyor, bunun halkı daha da endişelendireceğini belirtiyordu. Süleyman Nazif kardeşkanı dökülmesinden de kaygılanıyordu. Süleyman Nazif, "Ferda Mazlumdur", *Osmanlı*, No: 32, 17 Nisan 1909, s. 1. Tabii bunda İttihâdçılarının yeniden siyasi alana hâkim olacakları düşüncesinin de etkili olduğu bir gerçektir.

temsil edemeyeceklerini açıklıyordu.⁵⁹ Anlaşılan İttihâd ve Terakki Cemiyeti üst yönetimi Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'yi daha kurulduğu andan itibaren tam anlamıyla benimsememişti.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye sadece Meşrutiyetin değil, ülkenin birlik ve bütünlüğünün korunmasına da büyük önem vermekteydi. Nitekim Rum ve Ermeni örgütü temsilcilerinin heyette alması bunun bir işaretiydi. Böylece hem Meşrutiyetin idamesi hem de ittihâd-ı anasırın muhafazası sağlanacaktı.

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ile Cemiyet-i İlmîyenin heyette yer almamış olmaları da oldukça dikkat çekiciydi.⁶⁰ Bu süreçte ön planda yer alan bu iki cemiyetin “ve sair kulüp ve heyetler” içinde zikredilmesi düşünülemezdi. Bunda heyetin kurucularından Ahrar Fırkası'nın giderek iki cemiyete de mesafeli davranmasının etkili olduğu bir gerçektir. Nitekim fırkanın yayın organı *Osmanlı* gazetesi de bunu açıkça dile getirmekteydi.⁶¹ Oysa Ahrar Fırkası, 31 Mart öncesinde ve sonrasında ilk günlerde kısmen de olsa söz konusu cemiyetlerle İttihâdçılara karşı cephede yer almıştı. Olayların büyük ölçüde durulması ve Hareket Ordusu'nun İttihâdçıların da desteğiyle harekete geçmesi üzerine Ahrar Fırkası'nın İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ne karşı tutumu da değişti.

⁵⁹ Konuya ilişkin Sabah gazetesinde şöyle bir haber yer alıyordu: “Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden gönderilmiştir. Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti Merkez Umumiyesi Rumelî'ye nakletmiş ve İstanbul merkezi de kendi namına vaz' imza etmek selahiyetini azadan hiçbirine vermemiş olduğundan mühürlü imatnameyi hamil olmayanların cemiyet namına harekete me'zun olmadıkları ilan olunur.” *Sabah*, No: 7028, 19 Nisan 1909, s. 3.

⁶⁰ Oysa *İkdam* gazetesinde yer alan bir haberde Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye'nin de Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'ye destek olduğu anlaşılıyor: “Kürre-i arz üzerinde yaşayan her bir kavmin saadet ve vataniye ve hayatiyeleri ancak ittifak ve yekdiğerine irtibat ve her birerlerinin makasadı aynı matlibi ittihaz-ı hedef etmeleriyle temin edilmiş olur. Şu mübarek devre-i hürriyetimiz bize arz-ı cemel edilenden beri bu sabahülhayr ittifak-ı meşruanızı beyannamenizde gördük. İttihaz etmiş olduğunuz meslek-i mukaddesi mebuslarımız gibi takib etmenizi çehar çeşimle bekliyor idik. Zira tevzi-i adalet ve kesb-i uhuvvet-i hakikiye fikren ve vicdanen temas etmekle hâsıl olur. Devletimizin azasını teşkil eden anasır-ı muhtelifen ez her cihet mustağrik adalet ve saadete kaim olmaları uzvu maksadımız olduğu müstebiddir. Biz böyle anasır-ı muhtelifen bir araya gelip müdafaa-i hukuk-u vatan etmelerinden men haysülcemu' bir maksadı ittihaz hedef etmelerini bilmüşahede kendimizi bahtiyar addederiz ve şu efkâr-ı âliyenizden pek büyük muvaffakiyetinizi dileriz.” 5 Nisan 1325. Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye'nin İstanbul Merkezi. “Heyet-i Müttefika-i Osmaniye”, *İkdam*, No: 5352, 19 Nisan 1909, s. 1.

⁶¹ *Osmanlı*, No: 31, 16 Nisan 1909, s. 1.

Böylece Ahrar Fırkası'nın ilerleyen günlerde İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ni olaylardan sorumlu tutması ve kendisini aklaması kolaylaşacaktı. Bu durumda Derviş Vahdeti'nin heyete girmekte istekli olduğu ancak başta Ahrar Fırkası olmak üzere heyetin kurucuları tarafından engellendiği düşünülebilir.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin kurulması Osmanlı basınında da ilgiyle karşılandı. Konuyu yakından takip eden gazeteler bu husustaki düşüncelerini sütunlarına taşıdılar. Bu süreçte yayınına ara vermek zorunda kalan İttihâd ve Terakki yanlısı gazetelerden *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet*'ten olumlu ya da olumsuz bir görüş beyan etmeleri beklenemezdi. Ancak daha önce bu iki gazete ittifak fikrine cılız da olsa destek vermişlerdi. Diğer gazeteler ise örneğin, *Osmanlı*, *Yeni Gazete*, *İkdam*, *Mizan*, *Serbesti* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri heyetin kuruluşuna aktif bir şekilde destek olurlarken *Sabah* gazetesi birtakım şartlar ileri sürmekteydi. Artık Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüyüşü kesinlik kazanmış, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin de orduyla birlikte hareket edeceği ve ona her türlü desteği vereceği anlaşılmıştı. Dolayısıyla muhalif gazeteler İttihâd ve Terakki'ye açıktan saldırmak yerine geri adım atarak daha soğukkanlı ve birleştirici bir dil kullanmaya özen gösterdiler. Bununla birlikte gazetelerin büyük bir çoğunluğu askerleri sükûnete, birleşmeye ve üstlerine itaat etmeye çağıran yazılar yayımlamaya başladılar.⁶²

Ahrar Fırkası'na yakınlığıyla bilinen Osmanlı gazetesi Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin hararetli savunucularındandı. Örneğin Süleyman Nazif Bey gazetede “yeni Ümitler” başlığı altında heyetin kuruluşunu destekleyen bir yazı kaleme aldı. Süleyman Nazif, 31 Mart Hadisesi'ni Meşrutiyete ve birlik ve beraberliğe vurulan bir darbe olarak görüyor, fırkaların ırk, cins, mezhep farklılığını bir tarafa bırakarak

⁶² Nitekim *Osmanlı* gazetesi “Asker Kardeşlerimize” başlıklı yazısında Kur'an ve hadislerden örnekler vererek askerlerin ulüme itaat etmeleri gerektiğini, Meşrutiyete ve hükûmete sadık kalmalarını tavsiye etmekteydi. “Asker Kardeşlerimize”, *Osmanlı*, No: 34, 19 Nisan 1909, s. 1; ayrıca bkz. “Askerlere Hitab”, *Osmanlı*, No: 35, 20 Nisan 1909, s. 1; *Serbesti* gazetesi de iç güvenliğin sağlanmasının dış politikayı etkileyen önemli bir unsur olduğunu belirterek asayişin hemen temin edilmesini, hükûmete destek olunmasını, cahilliğe ve ayrılığa son verilmesini istemekteydi. “Efkâr-ı Umumiyyeye”, *Serbesti*, No: 154, 20 Nisan 1909, s. 1; “Askere Hitabe”, *Yeni Gazete*, No: 237, 16 Nisan 1909, s. 1.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin şemsiyesi altında birleşmelerinin bu sıkıntılı süreci atlatmak için atılmış bir adım olduğuna dikkati çekiyordu.⁶³ *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi 18 Nisan tarihli nüshasında yayımlanan "Uyandık" serlevhalı makalede ülkenin içinde bulunduğu durumun vahametine dikkat çekerek vatanın selameti için birlikte hareket etmenin önemini vurgulamaktaydı:

"... Bugünkü gazetelerin cümlesinde görüldüğü üzere bütün cemaat, fırka-i siyasiye, bütün heyet-i ilmiye birleşiyor. Meclis-i Mebusan'da mevzubahis olduğu üzere her dürlü âmal-ı muhtelif-i siyasiye bertaraf olur. Herkes dört elle halâ tehlikede bulunan vatanın, Meşrutiyetin temin-i selametine çalışıyor. İşte bu ittifak bu ittihâd ümidimizi artırıyor. Atiden bir ümid görülüyor. Ey ahali uyandık. Bu intibah münferid olmasın. Birlikte el ele verelim. Nifaktan geri duralım. Her dürlü ağraz-ı şahsiyeden tecrid iderek vatanın selametine çalışalım."⁶⁴

İkdam gazetesi de 18 Nisan tarihli nüshasında Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin bildirisine ilk sayfasında yer vererek heyetin kuruluşuna olan ilgisini ortaya koydu. Aynı sayfada 31 Mart'tan beridir yazılarına ara vermiş olan Ali Kemal'in yazısı da yer almaktaydı. Ali Kemal, "Yine Meyus Olmamalıyız" başlıklı yazısında heyetin kuruluşuna dair izlenimlerini dile getirmekteydi. Ali Kemal, ülkenin olağanüstü şartlarla karşı karşıya olduğunu, buna kayıtsız kalınamayacağını, büyük bir kazanım olan Meşrutiyetin korunması gerektiğini, 31 Mart'tan sonra yaşananlardan herkesin bilhassa da İttihâdçuların ders alması gerektiğinin altını çiziyordu. Hasarı en az kayıpla atlatmak için bütün kesimlerin bu yükü birlikte omuzlamaları bir mecburiyetti. Bu da ancak siyasi görüş ayrılıklarını bir tarafa bırakan siyaset üstü bir uzlaşmayla mümkün olabilirdi. Heyetin kuruluşunu bu minvalde atılmış önemli bir adım olarak değerlendiren Ali Kemal yazısının devamında şunları söylüyordu:

"... Bütün efrad-ı Osmaniye tehlikeyi görünce derhal müttehidü'lâmal oldular, selamet-i vatana, ikbal-ı meşrutiyete dört

⁶³ Ayrıca Süleyman Nafiz Bey "Bazı mesâib hakikaten tevellüd-i fevaid eder" diyerek heyetin kuruluşunu memnuniyetle karşılamıştır. Süleyman Nazif, "Yeni Ümitler", *Osmanlı*, No: 33, 18 Nisan 1909, s.1; *Serbesti* gazetesi de: "Şimdi her fırka her şahıs kendi amal ve temayülât-ı zatiyesinden sarf-ı nazarla menafi-i umumiyyeye gayret etmelidir." Demek suretiyle ülkenin çıkarları için bütün kesimleri birliğe davet ediyordu. Bkz. "Kaş Yaparken Göz Çıkarmayalım", *Serbesti*, No: 154, 20 Nisan 1909, s. 1.

⁶⁴ "Uyandık", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 10063, 18 Nisan 1909, s. 1.

el ile sarıldılar. Bütün fırkalar bir fırka-i muazama-i Osmaniye'ye tahvil eyledi. En aciz bir ferdine kadar bu koskoca millet şimdi Kanun-ı Esasimizin te'min-i satveti için 'ahdini, misakını tekrar ediyor. Böyle bir netice, velev bütün o acılardan sonra olsun, hepimize bir parça ferah verse gerektir. Dua edelim ki o dert bu kadar hasar ile geçsin. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin teşekkülünden sonra dünya bir araya gelse meşrutiyet-i Osmaniye şevket ve selametini muhafaza eder."⁶⁵

Bu ifadeleriyle Ali Kemal Bey, heyetin kuruluşunu, Meşrutiyetin ve vatanın korunması adına atılan çok önemli bir adım olarak görüyordu. Yine gazetenin 19 Nisan tarihli nüshasında Hüseyin Hazım Bey de Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin kuruluşuna dair kaleme aldığı yazısında: *"Rast geldiğim vatandaşları, kim olursa olsun mantıklı muhakemeler, bitarafane, hazımane mülahazalarla teskin edelim. Diyelim ki; Bakınız birader, bugün bütün fırka-i siyasiye, cemiyet-i diniye, meşrutiyet-i meşruayı muhafaza, vatani melhuz olan her türlü tehlikeden tahlis etmek hususunda el ele vererek ittifak etmişler ve bunu âleme karşı gazetelerle bildirmişlerdir. Heyecana mahal yoktur vesselam."*⁶⁶ Diyerek hem halkı sağduyuya çağırıyor hem de heyete olan güvenini dile getiriyordu.

İkdam gazetesi sonraki günlerde de yazılarında halkı ve askeri sağduyuya çağırmaya devam etti. Bu arada Hareket Ordusu İstanbul'a yürüme kararlılığını sürdürüyordu. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye ise içinden çıkardığı bir heyeti meclise göndererek Hareket Ordusu'yla istişare etmenin yollarını arıyordu. Amaç Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesini önlemek ve yeni çatışmalara meydan vermemektir. Öte yandan İttihâd ve Terakki'nin yeniden inisiyatifi ele almasından da çekinilmekteydi. *İkdam* da benzer bir düşünceye sahipti.⁶⁷ *Volkan*

⁶⁵ Ali Kemal, "Yine Meyus Olmamalıyız", *İkdam*, No: 5351, 18 Nisan 1909, s. 1; Ali Kemal Bey'in benzer bir görüşü için bkz. Ali Kemal, "Neye Muhtacız", *İkdam*, No: 5352, 19 Nisan 1909, s. 1.

⁶⁶ *İkdam*, No: 5352, 19 Nisan 1909, s. 1.

⁶⁷ Ali Kemal "Soğukkanlılık" adını taşıyan başyazısında "İşte nazırlarımızın meslekleri, maksatları! Bugün bu iklimde Meşrutiyet kat'i bir surette müeyyedir. O cihetten eminiz." Diyor ve sonra da "İtidal-ı dem, hazım" tavsiye ediyordu. "Lüzum-u Hazm ü Temkin" yazısında ise Hüseyin Hâzım, "Asker ve zabitan ihvanımız da aynı hisle mütehasstirler. Arada mütekevvin sui telakkiyat anbean zail olmaktadır. Heyecana mahal yoktur vesselam" diyordu. İbn-i Hazım Ferit'in bir yazısı da Meşrutiyetin niçin şeriata uygun olduğunu açıklamaya çalışıyordu. Bkz. *İkdam*, No: 5353, 20 Nisan 1909, s.

gazetesine gelince, bu gazetenin 31 Mart öncesi ve sonrasındaki kışkırtıcı yayınları ortadaydı. Esasen Derviş Vahdeti açısından “İttifak-ı Osmanî” dediği Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’ye dâhil olmak için herhangi bir engel yoktu. Gazetenin bağlı olduğu İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, heyetin kuruluşu esnasında yapılan toplantıda temsil edilmiş ancak heyetin kuruluşunda yer alamamıştı. Bunda başta Ahrar Fırkası olmak üzere diğer katılımcıların itirazlarının etkili olduğu söylenebilirdi. Zaten ilerleyen süreçte gazete ve Cemiyet olayların başlıca müsebbibi olarak görülecekti. Oysa Derviş Vahdeti gelişmeler karşısında geri adım atarak İttihâd ve Terakkî’ye daha yumuşak eleştiriler getirmiş, uzlaşmacı bir tutum içine girerek İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ni Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’ye katmak istemişti.⁶⁸ Ancak bütün bu girişimler hiçbir işe yaramayacak, Derviş Vahdeti Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanarak idam edilmekten kurtulamayacaktı.

Mizan gazetesine bakıldığında gazete, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’nin kuruluşunu “büyük bir müjde” olarak görüyor ve askeri sükûnete davet ediyordu. Karışıklık devam ettiği takdirde ecnebi devletlerin müdahalesi söz konusu olabilirdi. Said-i Nursi’nin askeri ulülemre itaat etmeye çağırın yazısına yer veren gazete, aynı yazarın “Cemiyetlere İhtar-ı Mühim” başlıklı yazısına da sayfalarına taşıyordu. Said Nursi burada cemiyet ve fırkaların çeşitli zararlarını saydıktan

1. *İkdam*, No: 5354, 21 Nisan 1909, s. 1. *İkdam*, No: 5355, 22 Nisan 1909, s. 1; Ayrıca bkz. Akşin, *a.g.e.*, s. 160-162.

⁶⁸ Bunun yanı sıra Vahdeti *Volkan* gazetesinde isyancı askerleri sükûnete ve amirlerine itaat etmeye çağırıyordu: “işte süngüm! İster samimiyetime inan beni affet; ister kendi süngümle beni katlet! Deyiniz! Ve onlar da siz de sevinç gözyaşları akıtarak onlar size geliniz Mehmetler! Geliniz desinler siz de arslanlar gibi başınızı eğerek arkanızı okşatın.” Vahdeti, “Asker Kardeşlerimizden Selâmet-i Vatan Namına Rica”, *Volkan*, No: 108, 18 Nisan 1909, s. 1-2; “Umum Asker Kardeşlerimize Bir Nasihat”, *Volkan*, No: 108, 18 Nisan 1909, s. 1; Derviş Vahdeti’nin Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’ye dair düşünceleri gazetesine şöyle yansımıştır: “Evvelki günkü nüshamızda III. Ordu ümerasından bazılarına hitaben ‘geliniz isterseniz İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’ni de başka bir şekilde sokalım’ gibi bir davetimize bin türlü mana verilmiştir. Bizim maksadımız iki gün evvel cemiyetlerin bir nüshası için vâki olan bir davet ki dünkü gazetelerde görüldüğü üzere İttihâd-ı Osmanî’yi (Heyet-i Müttefika) meydana getirmişti. Bizim de onlarla birleşip birleşemeyeceğimiz keyfiyetini tezekkür idi. Madem ki İttifak-ı Osmanî husule gelerek cemiyetler, fırkalar birleşti, biz de onlardan ayrı değiliz.” *Volkan*, No: 109, 19 Nisan 1909, s. 1. Bu bir sitemdi ve Derviş Vahdeti yalnızlaştırılmıştı. Bundan sonra neredeyse bütün sorumluluk Derviş Vahdeti’ye yüklenecekti.

sonra, siyasi örgütlerin birleşmelerini veya kendilerini feshetmelerini öneriyordu. Ona göre nasıl olsa Meşrutiyet hükûmeti vardı ve herkesi temsil edebilirdi.⁶⁹ Bu düşünceler Said Nursi'nin de Heyet-i Müttefika'nın kuruluşunu desteklediğine işaret ediyordu. Keza *Mizan* da aynı düşüncededeydi. *Mizan* gazetesinde aynı günlerde kaleme aldığı yazısında Murat Bey de Kamil, Sait ve Hilmi Paşalardan oluşan karma bir hükûmet kurulmasını ve fikir ayrılıklarının bir tarafa bırakılmasını öneriyordu.⁷⁰

Basının bütün kesimleri sağduyuya ve birleşmeye çağırın neşriyatı devam ederken Hareket Ordusu'nun başkente girme konusundaki kararı da netleşmeye başlamıştı. Bu durumdan endişe duyan bazı gazeteler ile İttihâd ve Terakki muhalifleri ise orduyu kente girmekten vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Bunda Hareket Ordusu'nun şehre girdikten sonra bazı isimlerin olaylardan sorumlu tutularak cezalandırılacakları endişesi etkili olmuştu. Nitekim 19 Nisan tarihli *Mizan* gazetesinde Murat Bey:

“Ortalıkta cereyan eden eracif meyanında güya vaka-i ahirede benim medhalim olduğu iddiası bile mevcut imiş. Manasızlığı itibariyle ehemmiyet vermek istemedim. Lakin şu isnad-ı tevali edegeldiği için her kelimesinin sıhhatini halen ve istikbalen temin etmek şart-ı katiyesiyle şunu beyan eylerim. Ahval-i umumiye'nin gidişine nazaran vazife-i vatanperverane addettiğim *Mizan* bendelerinin haricinde hiçbir heyetle, hiçbir kimse ile hiçbir makam ile yakından veya uzaktan hiçbir münasebet ve muamelem yoktur.”

Diyerek bu husustaki kaygısını dile getiriyordu.⁷¹

Sabah gazetesi ise 18 Nisan tarihli nüshasında herkesin birbirini affetmesini ve kuvvetli bir birliktelikle asayiş korumayı, kişisel çıkarları

⁶⁹ “Beşaret-i Uzmâ”, *Mizan*, No: 129, 18 Nisan 1909, s. 1.

⁷⁰ Akşin, *a.g.e.*, s. 165. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin beyannamesini yayımlayan *Mizan* gazetesi, Prens Sabahaddin'in açıklamalarından ve Cemiyet-i İlmîye'nin çabalarından övgüyle bahsediyordu. *Mizan*, No: 129, 18 Nisan 1909, s. 1. Esasen Cemiyet-i İlmîye'nin heyeti açıktan desteklediğine dair bir işaret bulunmamaktaydı.

⁷¹ *Mizan*, No: 130, 19 Nisan 1909, s. 1; 20 Nisan tarihli *Mizan*'ın başyazısında Murat Murad Bey: “İnkılabımızın son safhasına geldik. Bugün yarın sükûn ve asayiş kesb-i katiyet edecektir. Sükûn ve asayiş kat'i surette tesis edince ahvalimiz birden tebeddül eder. Hemen düvel-i muazzama sırasında bihakkın izhar-ı vücud ve liyakat eyleriz.” Demek suretiyle birlik ve beraberliğin önemini vurguluyordu. *Mizan*, No: 131, 20 Nisan 1909, s. 1.

bir yana bırakarak Meşrutiyet dairesinde vatanın ve milletin saadetine çalışmayı öneriyordu.⁷² Gazetenin 19 Nisan tarihli nüshasında da muhabir, Selanikli Tevfik Bey'in yazısına yer verilerek gazetenin heyete olan olumlu bakışı vurgulanıyordu. Daha önce bu konuda bazı şartlar ileri süren gazete gelinen noktada tam desteğini açıklıyordu. Nitekim Süleyman Tevfik Bey'in şu ifadeleri tereddütleri ortadan kaldırır mahiyetteydi:

"... Bugün daha ziyade icab ediyor. Biz tarik ve fak ve ittihâd her dürlü muhasemat ve münafesatı bir tarafa itmekle cihana numene-i ibret ve intibah gösterecek iken nasılsa yanlış bir yola gitmiş idik. Bunun için henüz vakit varken kendimizi toplamalı ve gözümüzü açmalıyız. Şimdiki mesleğimiz mil-el-i mütemediden beklediğimiz teveccühâtı idameye hidmet idemez. Bu yüzden sükûna ihtiyaç vardır. Fırka ihtilâfatı, matbuat neşriyatı muhalefe ve muhalif karanesi olunarak sair erkân-ı matbuat-ı Osmaniye buna iştirak ettikleri gibi gazetemiz dahi memnuniyetle Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin ittihaz edeceği meslek sevab sükûnperverinin bihak semeredar olmasına çalışmayı taahhüd eylemiştir. Sekiz aydan beri matbuat-ı Osmaniye namına vuku bulan teşebbüsâtın en mühimini, en vatanperveranesini teşkil eden bu beyannameyi dünkü nüshamızda derç-i tezyin etmiştik. Bu beyannameye vazı' imza eden fırkaların şimdiye kadar takip eylemiş oldukları mesleği ve saadeti temin eyledikten sonraya bırakmak lazım gelir iken daha ilk hamlede tezyid-i husumete sebebiyet verecek ahvale tasaddi edildi. Bu cihetin muzırâtı gazetemiz tarafından acizane tekrar tekrar ta'dat ile bütün Osmanlılar yekdel ve yekcihet olmak hususuna davet edilmekten geri durulmamış ise de o zamanlar her nedense bu gibi neşriyat kamile hâsıl olmamıştı. Bereket versin ki o gibi muamelatdan vatanımız için ne büyük, ne mühlik fakat müşkilat-ı haliyeyi bir kuvve-i müçtemi'eye vatanperverane ile bertaraf etmek üzere Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin sarf edeceği mesai-i memduhaya cümlemiz kalben ve fikren iştirak ile hep birlikte çalışacak olursak şüphesizdir ki müşkilat-ı ahval kariben zail olarak vatan mukaddesemiz selamet münciyane kadiminhade olur."⁷³

⁷² *Sabah*, No: 7027, 18 Nisan 1909, s. 1.

⁷³ *Sabah*, No: 7028, 19 Nisan 1909, s. 1.

Yine gazetenin 21 Nisan tarihli nüshasında “Darüşşafaka Mezunin Cemiyeti”nin Heyete ilişkin olumlu yöndeki bir değerlendirmesine yer verilmekteydi.⁷⁴

Bu esnada mecliste 19 Nisan tarihli oturumda sadrazam Tevfik Paşa hükûmetinin programı sadaret mektupçusu Ali Fuat Bey tarafından okundu. Acelece kaleme alındığı anlaşılan program metninde hükûmetin amacının “... her hâlükârda ahkâm-ı celile-i Şer’i şerife temessük ve Kanun-i Esasimizin temin-i muhafazasına en kat’i ve layetegayyer bir azm-ü metanetle tevessülden ibaret olduğu” belirtilmekteydi. Metnin devamında ise: “... Ancak şu nokta-i mühimine artık efradı millet tarafından da teyakkun edilerek fırkalarca merkezi ittihat ve ittifaka doğru ilk bir hatvenin atıldığı, matbuatın son neşriyatından anlaşılmaqla, vükelâ-yı devlet ve milletin bu temayülâtı hâlisânenin tevessü ve takarrürüne hizmet etmeleri akdem ve caz vevafi hamiyetkârîdir.” İfadelerine yer verilerek 31 Mart Vak’ası’nın getirdiği tehlikeli ortam karşısında ülkedeki fırka ve cemiyetlerin, Meşrutiyet’in korunması adına çok önemli bir adım attıkları vurgulanıyordu.⁷⁵ Yani hem hükûmet hem de en azından oturuma katılan mebuslar Heyet-i Müttefika’nın kurulmasından memnun görünüyorlardı. Oysa meclisin hemen tamamına hâkim olan İttihâd ve Terakki’ye yakın mebusların büyük bir çoğunluğu mecliste yoktu. Dolayısıyla meclisin tamamının Heyet-i Müttefika’nın kurulmasından memnuniyet duyduğu pek söylenemezdi.

Hareket Ordusu’nun İstanbul yakınlarına ulaşmasıyla birlikte basında bir telaş bas gösterdi. Gazeteler 31 Mart’tan beridir meydana gelen gelişmeler karşısında kendilerini aklama peşine düştüler. Nitekim Mehmed Murat Bey *Mizan* gazetesinde yayımlanan “Artık Çocukluğumuza Nihayet Verelim” başlıklı yazısında, meclisi, fırkaları ve hükûmeti gelişmelerden sorumlu tutuyor neredeyse basına hiç toz kondurmuyordu. Ancak ulema ve halk Meşrutiyetçiydi. Dolayısıyla basının birlikte hareket etmesi kaçınılmazdı. Bütün fırkalar Heyet-i Müttefika’nın görüşleri çerçevesine bir davranış sergilemeliydi. En kısa sürede ülkede asayiş ve sükûnet sağlanmalı ve bir uzlaşma zemini oluşturulmalıydı. Görülüyor ki Murat Bey Hareket Ordusu’na ses

⁷⁴ Bkz. *Sabah*, No: 7030, 21 Nisan 1909, s. 3.

⁷⁵ *MMZC*, D. I, C. III, İ. I, 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909), s. 98-99.

çıkarmıyor, uzlaşmacı ve sağduyulu bir tavır takınıyordu.⁷⁶ *İkdam* gazetesi ise Hareket Ordusu'nun İstanbul kapılarına dayanmasını büyük bir memnuniyetle karşılıyordu. Ali Kemal Bey "Telaş Fenadır" başlıklı yazısında bu konuya değinerek Hareket Ordusu'nun asayişini temin edeceğine inanıyor, herkesi soğukkanlı davranmaya davet ediyordu. Ali Kemal Bey yazısının devamında: "Biz bir parça metanet gösterirsek bu fenalıkların önü alınır. Tarihten ibret alınsın. Her milletin hayatında cihad-ı hürriyet için böyle hadiseler hatta daha müessir bir surette vaki'dir."⁷⁷ Diyerek hürriyetin kolay elde edilmediğine, bu tür zorlukların her millette olduğu gibi Osmanlı'da da yaşandığına dikkati çekiyordu. Gazetenin 23 Nisan tarihli nüshasında yer alan "Ufk-u Siyasi" başlığını taşıyan yazısında ise Hareket Ordusu'na methiyeler dizen Ali Kemal, *Volkan* gazetesi ile Derviş Vahdeti'yi günah keçisi ilan ederek birçok genç subayın katledilmesinden Derviş Vahdeti'yi sorumlu tutuyordu.⁷⁸ Bu gazetelerin Hareket Ordusu hakkındaki düşüncelerinde ne ölçüde samimi oldukları tartışmaya açıktı. Ancak aynı gazeteler Heyet-i Müttefika-i Osmaniye konusunda oldukça samimiydiler.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye konusunda gazetelerin bakış açıları ana hatlarıyla bu şekildedir. Fırka ve cemiyetlerin tutumlarına gelince heyetin kuruluşundaki imzalara bakılırsa geniş bir konsensüs söz konusuydu. Bunun başlıca amili de Ahrar Fırkası'ydı. 31 Mart sonrası izleyen birkaç gün içinde Ahrar Fırkası, siyasi arenada aktif bir şekilde yer aldı ve siyasi inisiyatifini üzerine alarak hadiselerin sona erdirilmesi ve Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin teşekkülü için önemli katkı sağladı.

31 Mart sonrasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi nüfuzu büyük yara almıştı. Bu durum ister istemez Cemiyeti muhaliflere yaklaştırdı. Cemiyet'in önde gelenlerinden Rahmi Bey, diğer fırkalarla ve matbuat ile görüşmek üzere vazifelendirildi. Rahmi Bey'in vazifesi muhaliflerle bir uzlaşma zemini bulabilmektir. Ahrar Fırkası'nın etkili isimlerinden Mahir Said Bey ise daha da ileri giderek Rahmi Bey'in,

⁷⁶ Mehmed Murad, "Artık Çocukluğumuza Bir Nihâyet Verelim", *Mizan*, No: 132, 21 Nisan 1909, s. 545-546; "Tarihten İbret Alalım", *Mizan*, No: 133, 22 Nisan 1909, s. 549. Bu çağrılarla ulemanın toplanması sağlanmış ve diğer taraftan birliği sağlamak için Heyet-i Müttefika-yı Osmaniye adlı bir cemiyet kurulmuştur. Mehmed Murad, "Lâzım Bir Nasîhat", *Mizan*, No: 133, 22 Nisan 1909, s. 550-551.

⁷⁷ Ali Kemal, "Telaş Fenadır", *İkdam*, No: 5355, 22 Nisan 1909, s. 1.

⁷⁸ Ali Kemal, "Ufk-u Siyasi", *İkdam*, No: 5356, 23 Nisan 1909, s. 1.

görüşmelerde Heyet-i Müttefika-i Osmaniye ismini dile getiren kişi olduğunu öne sürmüştür. Ancak kaynaklarda bunu teyit eden bir bilgiye rastlamadık.⁷⁹

Mahir Said Bey, Ahrar Fırkası'nın Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin teşekkülünde önemli rol oynadığını ve heyetin beyannamesinden sonra olumlu gelişmeler olduğunu ileri sürmekteydi. Örneğin sükûnetin sağlanması, meclisin toplanarak müzakerelere başlaması bu gelişmelerdendi.⁸⁰ Mahir Sait Bey'e göre Prens Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası mensuplarından Fazlı Bey, hadiselerin sonlandırılması ve siyasi bir uzlaşma zemininin oluşturulması için büyük çaba göstermişlerdi. Keza İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile diğer fırka ve gazete temsilcilerinin bir araya gelerek oluşturdukları Heyet-i Müttefika-i Osmaniye bunun bir sonucuuydu. Heyetin en önemli iki aktörü İttihâd ve Terakki Fırkası ile Ahrar Fırkası'ydı. Nitekim her iki fırka da 31 Mart öncesinde birbirlerini çok sert bir şekilde eleştirmişlerdi. Ancak şimdi aynı amaç etrafında toplanmış görünüyorlardı. Amaçları olayların bir an önce bitmesi ve huzurun sağlanmasıydı.⁸¹ Tabii bunda siyaset arenasında etkin olmanın da payı büyüktü. Bu süreçte Rum ve Ermeni cemiyetleri de heyetin kurulmasından memnuniyet duyuyorlardı. Nitekim *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan bir haberde "Rum Fırka-i Siyasisesi"nin bir beyannamesinden söz edilerek Rum milletinin Meşrutiyet ve siyasi hürriyetten yana olduğu, Hareket Ordusu'na destek verdiği, Rumların selamet-i vatan için Kanun-i Esasi ve Meşrutiyete bağlı olup siyasi uzlaşmadan yana oldukları belirtiliyordu.⁸²

Anlaşıyor ki İstanbul'daki muhalif cemiyet, fırka ve basın Heyet-i Müttefika'nın arkasındaydı. Ancak İttihâd ve Terakki'nin heyet toplantılarına aktif olarak katılamamıştı. *İkdam* gazetesine göre bunun sebebi görüş ayrılığı değil Cemiyet'in resmi temsilcilerinin İstanbul'da bulunamayışydı. Yani bu konuda bir iyimserlik söz konusuydu. Nitekim İttihâd ve Terakki Cemiyeti her ne kadar heyetin çalışmalarına

⁷⁹ Bkz. Kuran, İnkılap Tarihi ve İttihat ve Terakki, s. 254; Mahir Sait Bey, "31 Mart Vakası", *Politika*, 6 Nisan 1931, Tefrika 85, s. 4; Oğuz Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2008, s. 235.

⁸⁰ Kaan, s. 194; Mahir Sait Bey, "31 Mart Vakası", *Politika*, 7 Nisan 1931, Tefrika 86, s. 4.

⁸¹ Mahir Sait Bey, "31 Mart Vakası", *Politika*, 17 Nisan 1931, Tefrika 96, s. 4.

⁸² Bkz. "Rum Fırka-i Siyasisesi'nin Beyannamesi", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 10067, 22 Nisan 1909, s. 3.

katılmamış olsa da ittihâd-ı anasır için yumuşak bir tutum takınmıştı.⁸³ Tabii bu durum o an içinde geçerliydi.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart'ın hem kendi varlığına hem de Meşrutiyete karşı yapılmış bir kalkışma olarak görüyordu. Hareket Ordusu ise askerin şerefine sürülen bu lekeyi silmek, Meşrutiyeti muhafaza etmek (arzu-i umum-i milli) ve sorumluları cezalandırmak için harekete geçmişti. Keza ordunun İttihâd ve Terakki tarafından Ahrar Fırkası'na karşı ve onunla hesaplaşmak için kullanılması gibi bir durum söz konusu değildi.⁸⁴ İttihâd ve Terakki'nin ülkenin birliği ve asayişin temini konusunda Hareket Ordusu'na olan güveni tamdı. Bir nevi süreci orduya emanet etmişti. Ayrıca eski tartışmaları hatırlatacak davranışlardan uzak durmaya çalışmakta ve bunu kendine yakın gazetelere de tavsiye etmekteydi. Özellikle bazı İttihâdçıların "muktezayı beşeriyet" olarak başkalarının gıpta ve hasedini uyandıracak haberlere önem verilmemesi rica ediliyordu.⁸⁵

İkdam gazetesinde neşredilen 28 Nisan tarihli bildiri olaylar karşısında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin resmi görüşünü yansıtmaması bakımından oldukça önemliydi. Cemiyetin çeşitli şubelerinden başkente daha önce gönderilen telgraflar ise anlık bir tepkinin ürünüydüler. Şimdi ise Hareket Ordusu başkentte kontrolü tamamen ele almıştı. Orduya güven tamdı ve işler ona bırakılabilirdi. Zaten Cemiyet de bu süreçten itibaren fırka, cemiyet ve gazeteleri muhatap almamaya başladı. Bu durum İttihâd ve Terakki'nin Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'ye olan ilgisini de giderek azalttı. Bununla birlikte Cemiyet muhalefete karşı bir süre daha dikkatli bir dil kullanmaya özen gösterdi. Artık ipler ordunun elindeydi. Ancak Cemiyet'in orduyla olan organik ilişkisi de ortadaydı.

Hareket Ordusu bütün gücüyle başkent önlerine gelince muhalefette bir tedirginlik hâsıl oldu. Bunun başlıca sebebi ittihâdçıların hadiseden dolayı bir öç alma peşine düşüp siyasal hürriyetleri ortadan kaldırdığı düşünülüyordu. Keza Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin kuruluşu ve heyete atfedilen önem bu düşüncenin bir sonucuydu.

⁸³ *İkdam*, No: 5354, 21 Nisan 1909; Akşin, *a.g.e.*, s. 194.

⁸⁴ Cemiyetin bu konuya ilişkin bildirisi önce Selanik gazetelerinde sonra da *İkdam* gazetesinde yayımlandı. Bkz. *İkdam*, No: 5359, 28 Nisan 1909, s. 1.

⁸⁵ Akşin *The Times* gazetesi başyazarının İttihâd ve Terakki'nin orduyu etkileyebileceğini belirtmekle birlikte, Cemiyetin işi orduya bırakmasından hoşnut görüldüğünü belirtiyor. Akşin, *a.g.e.*, s. 191.

Başlangıçta Meşrutiyete yönelik tehditlere son vermek ve iç güvenliği tesis etmek amacıyla oluşturulan siyasal ittifak, şimdi biraz daha farklı bir veçhete bürünmüştü. İttihâd ve Terakki'nin heyet çalışmalarına katılması bu noktada büyük önem taşıyordu. Böylece Cemiyet'in muhalefete karşı kin gütmesi önlenecik ve siyasal özgürlükler de garanti altına alınacaktı. Bu kaygıların ötesinde muhalefetin İttihâd ve Terakki ile birlikte hükûmeti denetlemesi bir nevi iktidarı paylaşması demekti. Bu da muhalefet için anlaşılabilir bir durumdu.

Yukarıda söz edildiği gibi olayların ilk günlerinde ortaya çıkan kargaşa ortamında İstanbul'daki birkaç kişi kerhen de olsa İttihâd ve Terakki adına heyetin oluşumuna destek olmuşlardı. Ancak ilerleyen günlerde Cemiyet bu tür girişimleri reddetmiş olduğu gibi bir bildiri ile her türlü teşebbüsü orduya bıraktığını açıklamıştı. Zira kısa süre içinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ayaklanmadan yararlanarak siyasal hürriyeti sınırlandırmak ve muhalefeti sindirmek niyetinde olduğu anlaşıldı. Çünkü Cemiyet siyasal iktidarını muhalefetle paylaşmak istemiyordu. Buna rağmen muhalif kesimler İttihâd ve Terakki'nin heyete katılmasını canı gönülden istiyorlardı. Öte yandan Ermeni, Rum ve Arap fırkaları İttihâd ve Terakki'nin siyasal özgürlükleri kısıtlamasından kendileri de zarar görecekleri için Heyet-i Müttefika'yı destekliyor ve İttihâd ve Terakki'nin çalışmalara katılmasını istiyorlardı.

23 Nisan 1909 tarihli *İkdam* gazetesinde heyetle ilgili çıkan bir yazıda siyasal kriz karşısında farklı kesimlerin uzlaşma arayışları memnuniyet karşılıyor ve Ermeni Daşnaksutyun Fırkası'nın bu konudaki girişimi övülüyordu. Ayrıca bu hususta mühim bir toplantının yapılacağı ve toplantıya birçok gazete ve yazarının katılacağını bildiriyordu.⁸⁶ 24 Nisan 1909 tarihinde aynı gazete heyetle ilgili *Osmanişir Lloyd* gazetesinden alınmış bir yazıya yer verdi. *Osmanişir Lloyd* gazetesine göre bu toplantı çok önemliydi. Gazeteye göre toplantıda: "*Bilcümle fırkaların bundan böyle Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi dairesinde hürriyet-i harekâta mazhar olmaları, küçük ve ehemmiyetsiz bir takım şahsiyatın bertaraf edilerek fırkalarca saadet-i memlekete hadim olacak surette çalışmanın temin edilmesi.*" Gibi mühim kararlar alınacaktı.⁸⁷

Nitekim heyetin encümen toplantısı Dr. İbrahim Temo'nun başkanlığında yapıldı. Toplantıya İttihâd ve Terakki Cemiyeti adına kimse

⁸⁶ *İkdam*, No: 5356, 23 Nisan 1909, s. 1.

⁸⁷ *İkdam*, No: 5357, 24 Nisan 1909, s. 1.

katılmamıştı. Toplantıda Daşnaksutyun başkanı Malumyan Efendi yaptığı açıklamada İttihâd ve Terakki'nin heyete üye olduğunu ancak daha sonra Cemiyet merkezince bunun reddedildiğini, buna rağmen kendisinin Cemiyeti ikna edebileceğini söyledi. Ayrıca toplantıya katılan yirmi iki temsilci arasından seçilen yedi kişilik bir heyetin Milli Meclis ve Vükela Meclisine gönderilmesi kararlaştırıldı. Heyetin vazifesi ise şunlardı: 1) Heyetin amacını ve görevlerini açıklamak 2) Cemiyet, fırka ve gazeteler dâhil bütün resmi ve özel Osmanlı kuruluşlarının vatanın selameti ve Meşrutiyet'in muhafazası için birlikte hareket etmeleri gerektiğini söylemek. 3) Fırka çekişmeleri, unsurlar arası kavgalara son vermek ve basının da buna katkı yapmasını sağlamak. Ayrıca ordunun Meşrutiyeti koruma ve ülkede güvenliği sağlama adına attığı adımlara destek olmak ve sorumluların cezalandırılmalarına yardımcı olmak.⁸⁸ Görüldüğü üzere heyet siyaset üstü bir yapı olarak kendini meclise, hükûmete ve orduya kabullendirmenin telaşındaydı. Oysa İttihâd ve Terakki Cemiyeti her türlü idari iş ve işlemleri Hareket Ordusu'na havale etmişti.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gireceği kesinleşince gazeteleri bir telaş aldı. Herkes kendini aklama peşine düştü. Örneğin *Mizan* gazetesi "Arık Çocukluklarımıza Bir Nihayet Verelim" başlıklı makalesiyle biraz da özeleştiri yaparak masumiyetini dile getirdi.⁸⁹ *Serbesti* gazetesi de ordunun gelişini alkışlıyordu.⁹⁰ Ali Kemal ise *İkdam*'da yer alan "Bir Haftadan Beri" serlevhalı yazısında, Hareket Ordusu'nu hürriyetin banisi olarak görüyor, olaylar esnasındaki tutumundan çark ediyordu.⁹¹ Süleyman Nazif ise "Yine Hürriyet Ordusuna" başlıklı makalesinde, artık endişelenecek bu durumun kalmadığını ve Hareket Ordusu sayesinde vatanın adım adım huzura kavuşacağını belirtiyordu.⁹² Osmanlı gazetelerinde yer alan bu görüşler basındaki tavır değişikliğinin başlıca göstergesiydi. Bu durum siyasi fırka ve cemiyetlere de yansımıştı. Bütün kesimler 31 Mart sonrasındaki tutum ve davranışlarını gözden geçirme gereği duymuşlardı. Çünkü ordunun başkenti ilhakından sonra neler yapabileceği konusunda oldukça kaygılıydılar. Nitekim ordunun

⁸⁸ *İkdam*, No: 5358, 26 Nisan 1909; s. 1; Akşin, *a.g.e.*, s. 212-215.

⁸⁹ *Mizan*, No: 132, 21 Nisan 1909, s. 1; *Mizan*, No: 133, 22 Nisan, 1909, s. 1.

⁹⁰ *Serbesti*, No: 155, 21 Nisan 1909, s. 1.

⁹¹ *İkdam*, No: 5354, 21 Nisan 1909, s.1.

⁹² *Osmanlı*, No: 39, 24 Nisan 1909, s. 1.

yayımladığı bildirimlerde olaylarda dahli olanların sert bir şekilde cezalandırılacaklarının belirtilmesi bu tür kaygıların başlıca kaynağıydı. Böyle bir ortamda Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin de işlevini yitirmesi kaçınılmazdı.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin kuruluşuna umut bağlayanlar kısa sürede büyük bir hayal kırıklığıyla karşı karşıya kaldılar. Hareket Ordusu'nun başkente girmesi ve Örfi İdare ilan edilerek Divân-ı Harbi-İ Örfilerin kurulması, siyasi zeminin İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile ordunun tahakkümüne girmesine vesile oldu. Kısa süre sonra Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin esamesi okunmaz oldu. Heyetin kuruluşunu oldukça hafife alan Celal Bayar bu konuda şunları söylüyordu:

“Siyasi partiler ve cemiyetler ile bazı gazeteciler gidişin fenalığını gözleriyle gördükten sonra aralarında itilaf zemini bularak anlaşmaya mecbur olmuşlardı. Böyle bir lüzumu, Ermeni 'Taşnaksutyun Cemiyeti' anlamış, 31 Mart hadiselerinin vukuundan önce teklif etmişti. Bu teşebbüs de 'Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin beyannamelerinden daha zavallı durumda kaldı. Hiçbir tesiri görülmedi. Çünkü çok geç kalmışlardı. İleride bahsedeceğimiz, gazeteler, yazılarıyla milli bünyeyi o derece sarsmışlar, partiler halkı ve orduyu -parti mücadelesi namı altında- o kadar birbirine düşürmüşlerdi ki memleket havasını bu kadar basit tedbirler ve teşebbüslerle tasfiye etmeye imkân kalmamıştı. Siyasi havayı saran kasırga çok müthişti. Önüne düşeni alıp götürüyordu.”⁹³

Kısacası Bayar, mensubu olduğu İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni gelişmeler karşısında akıyor, hiç bir sorumluluğu yokmuş gibi düşünüyordu.

Yunus Nadi Bey de böyle bir teşebbüs için çok geç kalındığını ve toz duman içinde bu iyi niyetli girişimin sonuç vermediğini öne sürüyordu:

“Hadise-i Askeriye'nin ilk an zuhuru fırka-i münaza'at ve mücadalatının tahribkâr kuvvetlere istinad ettirilmiş bir neticesi gibi telakki olunup böyle tarafının da muhafaza-i mevcudiyet için kuva-yı maddiyeye tevessül etmeleri bitaraf olanlar nazarında tabii hoş görülmemiş, hadisenin dakika dakika irae eylemekte olduğu vehamet ise az çok cümleyi korkutmaya başlamış olduğundan fırkalar beynindeki bazı münâferetin (birbirini sevmeme/sevmeyenlerin) izalesine dair ortaya atılan fikre ekseriyetle tarafdar olunmuştur. Birbirinin yüzlerine bakacak halleri

⁹³ Bayar, *a.g.e.*, s. 126-127.

kalmayan fırka siyasiye erbabı, teavün kulüblerine varıncaya kadar davet suretiyle akd-i içtima ederek “Heyet-i Müttefika-i siyasiye” namı altında muahedename-i atiyi imza eylediler. Memleketimizde mevcut bilcümle siyasi fırka, cemiyet ve heyetler hala tehlikede bulunan vatan ve meşrutiyetin temin-i selameti için kâffe-i ihtilâfatı bertaraf ederek nam-ı âli-yi Osmani altında bir cemiyet-i müttefika teşkil etmişlerdir. Fırka-i siyasiyenin bu ittihâd-ı umumiyesi vakti geçmiş değilse de pek gecikmiş olmakla beraber vatanın maruz bulunduğu tehlike-i uzmaya (çok büyük) karşı yine bir şey demek idi. Mamafih tozdan dumandan ferman okunulacak sıra olmadığı için ihraz edebileceği (elde etme) muvaffakiyetin mikdarına dair fikir verecek teşebbüslerini görmek nasip olmadı.”⁹⁴

Gazeteci Francis McCullagh ise Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’yi yeni bir 'parti' olarak görüyor, yayımladığı beyannamelerin kâğıt üstünde kaldığını belirterek bunun sebebinin İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin heyete uzak kalmasına bağlıyordu.⁹⁵ Aykut Kansu da benzer bir görüş ileri sürüyordu.⁹⁶

Bu görüşler de göstermektedir ki Heyet-i Müttefika-i Osmaniye siyasal uzlaşma adına atılan önemli bir adım olmasına rağmen somut bir başarı elde edemedi. Bunda İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin ilk etapta heyete verdiği desteği daha sonra çekmesi ve ordunun nüfuzunun hemen her alana sirayet etmesi etkili oldu.

Sonuç

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye’nin kuruluşu siyasal kutuplaşmanın had safhaya vardığı ve bunun 31 Mart Vak’asıyla sonuçlandığı kaotik bir ortamın ürünüydü. Vak’a ile birlikte siyasi nüfuzunu önemli ölçüde yitiren İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin yerini almak isteyen muhalif kesimler harekete geçerek hem ülkenin güvenliğinin tesisi hem de Meşrutiyet’in korunması amacıyla bu adımı atmışlardı. Öte yandan bu girişim bütün siyasi fırka ve cemiyetleri birleştirerek partiler üstü bir yapı oluşturmak suretiyle ülkede bir denetim mekanizması oluşturmayı hedeflemişti. Heyet bu amaçla meclise, hükûmete ve basına hem önerilerde bulunacak hem de yapacağı eleştirilerle yanlısı adımların düzeltilmesine katkı sağlayacaktı.

⁹⁴ Yunus Nadi, *a.g.e.*, s. 73-78.

⁹⁵ Francis McCullagh, *a.g.e.*, s. 145.

⁹⁶ Bkz. Kansu, *a.g.e.*, s. 100.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye iyi niyetle çıktığı yolda en azından ilk başlarda geniş bir yelpazede siyasal uzlaşma zemininin oluşmasına katkıda bulundu. Özellikle İttihâd ve Terakki Cemiyeti karşıtlığıyla bilinen kesimler, heyetin Cemiyeti de içine alan bu girişiminden oldukça umutluydular. Ancak kısa süre içinde umutlar yerini karamsarlığa bıraktı. Çünkü İttihâd ve Terakki Cemiyeti iktidarı paylaşmayı içine sindiremedi. Vak'a esnasında ve sonrasında heyete verdiği kısmi desteği de kısa süre sonra geri çekti. Hareket Ordusu'nun İstanbul'da kontrolü ele almasından sonra da bütün sorumluluğu orduya havale etti. Böylece heyetin yüküne ortak olmaktan kurtulan Cemiyet, heyeti kendi kaderiyle baş başa bıraktı. Zaten heyet de ordunun sert tutumu karşısında ne yapacağını bilemez bir duruma düşmüştü. Heyette yer alan ve çoğunluğu daha önce Cemiyet muhalifliği ile tanınan fırka, cemiyet ve gazeteler gelişmeler karşısında endişelenerek kendilerini aklama derdine düştüler. Cemiyet ise ordunun konumundan yararlanarak yeniden siyasal alana hâkim olmak amacıyla dolaylı da olsa ordu eliyle heyet üyelerini bertaraf etme çabası içine girdi ve bunda da büyük ölçüde başarılı oldu. Böylece büyük umutlarla kurulan ve farklı kesimlerin temsilcilerinden oluşan, bir nevi "milli mutabakat heyeti" olarak nitelendirilebilecek Heyet-i Müttefika-i Osmaniye teşebbüsü kısa sürede sönmüldü.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO. 3541/265541.

BOA, Y. A. RES. 158/81.

BOA, ZB. 357/123.

Resmi Yayınlar

Düstur, 2. Tertip, C. I.

MMZC, D. I, C. III, İ. I, 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909).

Sürelî Yayınlar

Tanin, No: 100, 10 Kasım 1908.

Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât-İslahata Nereden Başlamalı?", *Tanin*, No: 14, 14 Ağustos 1908.

- Tanin*, No: 208, 28 Şubat 1909.
- Tanin*, No: 230, 22 Mart 1909.
- Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Tebeddül-i Vükelâ", *Tanin*, No: 192, 12 Şubat 1909.
- İkdam*, No: 5164, 9 Ekim 1908.
- İkdam*, No: 5302, 28 Şubat 1909.
- "Heyet-î Müttefika-i Osmaniye'nin Beyannamesidir", *İkdam*, No: 5351, 18 Nisan 1909.
- Ali Kemal, "Yine Meyus Olmamalıyız", *İkdam*, No: 5351, 18 Nisan 1909.
- Ali Kemal, "Neye Muhtacı", *İkdam*, No: 5352, 19 Nisan 1909.
- "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye", *İkdam*, No: 5352, 19 Nisan 1909.
- İkdam*, No: 5353, 20 Nisan 1909.
- İkdam*, No: 5354, 21 Nisan 1909.
- İkdam*, No: 5355, 22 Nisan 1909.
- Ali Kemal, "Telaş Fenadır", *İkdam*, No: 5355, 22 Nisan 1909.
- Ali Kemal, "Ufk-u Siyasi", *İkdam*, No: 5356, 23 Nisan 1909.
- İkdam*, No: 5357, 24 Nisan 1909.
- İkdam*, No: 5358, 26 Nisan 1909.
- İkdam*, No: 5359, 28 Nisan 1909.
- Sabah*, No: 6978, 28 Şubat 1909.
- "Mütareke mi? Yoksa ...", *Sabah*, No: 7020, 11 Nisan 1909.
- Sabah*, No: 7027, 18 Nisan 1909.
- Sabah*, No: 7028, 19 Nisan 1909.
- Sabah*, No: 7030, 21 Nisan 1909.
- "Ders Vekili-Harbiye Nâzırı ve Talebe-i 'Ulûm", *Volkan*, No: 40, 10 Şubat 1909.
- Vahdeti, "Asker Kardeşlerimizden Selâmet-i Vatan Namına Rica", *Volkan*, No: 108, 18 Nisan 1909.
- "Umum Asker Kardeşlerimize Bir Nasihat", *Volkan*, No: 108, 18 Nisan 1909.
- Volkan*, No: 109, 19 Nisan 1909.
- Mizan*, No: 125, 14 Nisan 1909.
- Mizan*, No: 126, 15 Nisan 1909.
- "Beşaret-i Uzmâ", *Mizan*, No: 129, 18 Nisan 1909.
- Mizan*, No: 130, 19 Nisan 1909.
- Mizan*, No: 131, 20 Nisan 1909.
- Mehmed Murad, "Artık Çocukluğumuza Bir Nihâyet Verelim", *Mizan*, No: 132, 21 Nisan 1909.
- "Tarihten İbret Alalım", *Mizan*, No: 133, 22 Nisan 1909.
- Mehmed Murad, "Lâzım Bir Nasîhat", *Mizan*, No: 133, 22 Nisan 1909.
- Osmanlı*, No: 29, 14 Nisan 1909.
- Osmanlı*, No: 31, 16 Nisan 1909.

Osmanlı, No: 32, 17 Nisan 1909.

“Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Osmanlı*, No: 33, 18 Nisan 1909.

Süleyman Nazif, “Yeni Ümitler”, *Osmanlı*, No: 33, 18 Nisan 1909.

Osmanlı, No: 34, 19 Nisan 1909.

“Askerlere Hitab”, *Osmanlı*, No: 35, 20 Nisan 1909.

Osmanlı, No: 39, 24 Nisan 1909.

Serbesti, No: 150, 16 Nisan 1909.

“Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Sebesti*, No: 152, 18 Nisan 1909.

“Efkâr-ı Umumiyye”, *Serbesti*, No: 154, 20 Nisan 1909.

“Kaş Yaparken Göz Çıkarmayalım”, *Serbesti*, No: 154, 20 Nisan 1909.

Serbesti, No: 155, 21 Nisan 1909.

“Hüs-nü Niyet ve Mütarekeye Davet”, *Yeni Gazete*, No: 233, 12 Nisan 1909.

“Dünkü Miting”, *Yeni Gazete*, No: 234, 13 Nisan 1909.

“Teklif-i Mütareke”, *Yeni Gazete*, No: 234, 13 Nisan 1909.

“Askere Hitabe”, *Yeni Gazete*, No: 237, 16 Nisan 1909.

“Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Yeni Gazete*, No: 239, 18 Nisan 1909.

“Heyet-İ Müttefika-i Osmaniye’nin Beyannamesidir”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 10063, 18 Nisan 1909.

“Uyandı”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 10063, 18 Nisan 1909.

“Rum Fırka-i Siyasesi’nin Beyannamesi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 10067, 22 Nisan 1909.

Mahir Sait Bey, “31 Mart Vakası”, *Politika*, 6 Nisan 1931, Tefrika 85.

Mahir Sait Bey, “31 Mart Vakası”, *Politika*, 7 Nisan 1931, Tefrika 86.

Mahir Sait Bey, “31 Mart Vakası”, *Politika*, 17 Nisan 1931, Tefrika 96.

Beyân’ül-Hakk, 19 Nisan 1909, C. 2, Adet: 29.

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, İttihad ve Terakki 1908-1914, Çeviren: Nuran Yavuz, 7. Baskı, Kaynak Yayınları:19, Ankara 2007.

Ahmed Niyazi, *Hâtîrât-ı Niyazi-Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir Osmanlıdan Bir Sahife*, Sabah Matbaası, İstanbul 1326.

Ahmed Rıza Bey’in Anıları, Hazırlayan, Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet, Şark Mes’ele-i Hâzırası*, Gayret Kütüphanesi, Dersaadet 1328.

Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet, Şark Mesele-i Haziresi*, Dersaadet 1328.

Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi’nin Gerçekleri, Feryadım*, C. I, Hazırlayan: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, 4. bs., İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2015.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. bs., İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2014.

Ali Birinci, *Tarihin Hududunda, Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

Alkan, Necmettin, *Selanik İstanbul'a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi-*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Alkend, Nureddin Ferruh, *Ahrâr Fırkası ve II. Meşrutiyet Anıları*, Hazırlayan: Ali İhsan Kolcu, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2017.

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, ks. I, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, ks. IV, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Hazırlayan: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vak'ası*, 3. bs., İstanbul Kitabevi, İstanbul 1986.

Eraslan, Cezmi-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul 2006.

Felek, Burhan, *Yaşadığımız Günler*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

Fethî, *Muhalliflerin Esrârı*, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1332.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet, Yarıda Kalan İhtilâl, Tehcirin İç Yüzü, Nizamiye Kapısı, Prens Sabahattin ve Taklib-i Hükümet*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 131- Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, C. 2, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

İmbert, Paul, *Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları*, Hazırlayan: Muammer Sarıkaya, Profil Yayıncılık, İstanbul 2007.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Hazırlayan: Sabahattin Selek, 4. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.

İrtem, Süleyman Kani, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu, Abdülhamid'in Selanik Sürgünü*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.

Kansu, Aykut, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Karabekir, K., *İttihat ve Terakki Cemiyeti, Üçüncü Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.*

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.

Küçükkılcı, İsmail, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihadçılık*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir 1944.

McCullagh, Francis, *Abdülhamid'in Düşüşü, Osmanlı'nın Son Günleri*, Çeviren, Nihal Önal, Epsilon Yayınları, İstanbul 2005.

Mevlânzâde Rifat, *İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak yâhûd 31 Mart 1325 Kıyâmı*, Matba'atü'l-ahbâr, Kahire 1329.

Nadi, Yunus, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî -31 Mart-14 Nisan 1325-*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1325.

Öke, Mim Kemal, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Pekmen, Mahir Sait, *31 Mart Hatıraları, İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, Hazırlayan: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Hazırlayan: Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Süleyman Avanzade, *Ahrar mı İttihâd mı*, Karabet Matbaası, İstanbul 1911.

Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler-İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Turfan, Naim, *Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Çeviren: Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "1908 yılında İkinci Meşrutiyetin Ne suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Bellekten*, XX/77, (1956), s. 151-172.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Hazırlayan, Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1882-1922)*, Hazırlayan, Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul 1997.

Tezler

Kaan, Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2008.

Umar, Afşin Burak, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Yazıcı, Serkan *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.

Extended Abstract

The idea of putting an end to the quarrels between the sect, the society and the press was brought to the agenda by *Yeni Gazete* for the first time, in a critical period that the Ottoman Empire was going through after the 31st March Incident. The newspaper drew a pessimistic picture by stating that the peace and security in the country was disturbed, the Constitutional regime was not settled in place yet, therefore the expectations of the people were not met, the government took a timid and indecisive attitude, political conflicts escalated the tensions, and no one could remain indifferent to this. The newspaper was proposing that personal interests be set aside for at least two months.

According to the newspaper, the printing press had an important role in eliminating the political polarization and adopting the armistice proposal by the public and parties. Therefore, it was essential for the newspapers to support the proposal in order to eliminate the political tension. However, although there was no significant objection to the newspaper's proposal, it did not receive wholehearted support. While the newspapers *Şura-yı Ümmet* and *Tanin*, which were close to İttihâd and Terakki, were distant to the proposal, *Mizan* newspaper supported it. While *İkdam* newspaper remained silent on this issue, *Sabah* newspaper expressed some concerns.

In fact, it could be said that all these discussions prepared the ground for the formation of the Ottoman Committee. In other words, the establishment of the Heyet-i Müttefika-i Osmaniye was largely the embodiment of the proposal of the *Yeni Gazete*.

While the proposal by *Yeni Gazete* was being discussed in the Ottoman press and public, the 31st March Incident broke out. In the atmosphere of anxiety and insecurity created by the incident, the discussions in question remained in the background for a few days. However, after the events calmed down a bit and the Movement Army decided to march on Istanbul, sects and societies that wanted to contribute to the salvation of the homeland and the preservation of the Constitutional Monarchy began to seek a supra-political reconciliation ground, based on the previous proposal of *Yeni Gazete*.

As a result of all these developments, an integrated committee was formed on 17th April 1909 under the name of Heyet-i Müttefika-i

Osmaniye, which aimed to bring together the sect, society and press. The organizations that took part in the delegation were: Ottoman Union and Progress Society, Ottoman Ahrar Party, Armenian Dashnaksûtyun and Greek Society of Politics, Fırka-i İbad, Albanian Başkim Central Club, Kurdish Teavûn Club, Circassian Teavûn Club, Bulgarian Club, Mülkiye Alumni Club, Cemiyet-i Tibbiye-i Osmaniye and other clubs and delegations, as well as Ceraid-i Osmaniye. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye immediately got to work and prepared a declaration.

The declaration envisaged that in these days when the Constitutional Monarchy was under threat, the sects and societies should put an end to the enmity and bickering between them and cooperate to protect and watch the Constitutional Monarchy. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye was established for this purpose, and the press would serve this purpose, not only for the preservation of the Constitutional Monarchy, but also for the development of the country. The authority to supervise the government in accordance with the constitution and shari'a belonged only to the Parliament. For this reason, the freedom of expression and conscience of the parliament, which had the sovereignty of the national, was an indispensable right and it was unacceptable to threaten the deputies. This aspect aimed to protect the rights of the Unionist deputies who had to flee during the events, and to limit the political dominance of the Committee of Union and Progress before March 31st.

The main purpose of the Delegation of the Allied Forces was the death of the rebel soldiers who participated in March 31st incident. Thinking that they were approaching Abdulhamid, it was to create a constitutionalist bloc and prevent a return to the tyranny rule. On the other hand, the delegation, in a way, saw itself above the assembly and the government, and took on the protection of the Constitutional Monarchy. It was possible to compare this to the role of the Union and Progress after the return of the Constitutional Monarchy. However, this situation paved the way for the formation of an oppositional mass against the Unionists. Now, some Unionists, whose political power weakened in the face of the developments, seemed to have reluctantly agreed to share the power with the opposition in the face of the danger of the return of tyranny. Of course, such a compromise could have taken place if the Movement Army did not enter Istanbul. This was also the

opinion of his opponents. Otherwise, if the Movement Army entered Istanbul and suppressed the rebellion, the Committee of Union and Progress might not have needed to reconcile with the opposition.

In the few days between the emergence of the Delegation of the Alliance of Osmaniye and the entry of the Movement Army into Istanbul, the delegation did not show much presence. Because the Committee of Union and Progress did not fully support the committee. The influence of the Unionists in the delegation within the Committee of Union and Progress was also quite uncertain. However, the success of the delegation could only have been possible with the full support of the Committee of Union and Progress. It was the only way to share political power and compromise. Otherwise, the delegation's influence would have vanished in an instant after the army's control of the capital. On the other hand, it was difficult to say that the Committee of Union and Progress officially participated in the formation of the committee. Moreover, the Committee of Union and Progress Central explained that the Istanbul headquarters did not authorize anyone to sign on their behalf, and that those who did not have a sealed credence could not represent the Society. It seems that the top management of the Committee of Union and Progress had not fully embraced the Heyet-i Muttefika-i Osmaniye from the moment it was founded.

Heyet-i Müttefika-i Osmaniye attached great importance to the protection of not only the Constitutional Monarchy but also the unity and integrity of the country. As a matter of fact, the fact that the representatives of the Greek and Armenian organizations were included in the delegation was a sign of this. Thus, both the maintenance of the Constitutional Monarchy and the preservation of the İttihadı Anasır would be ensured.

The establishment of the Heyet-i Müttefika-i Osmaniye was also met with interest in the Ottoman press. Newspapers that followed the subject closely carried their thoughts on this matter into their columns. *Osmanlı, Yeni Gazete, İkdam, Mizan, Serbesti ve Tercüman-ı Hakikat* newspapers actively supported the establishment of the committee while *Sabah* newspaper put forward certain conditions.

While the publications of the press, calling for common sense and unity, continued, the decision of the Movement Army to enter the capital began to become clear. Concerned about this situation, some

newspapers and the opponents of the Union and Progress were trying to dissuade the army from entering the city. This was due to the concern that some names would be held responsible and punished after the Movement Army entered the city.

Sabah newspaper, on the other hand, suggested that everyone should forgive each other, maintain order with a strong union, and work for the happiness of the country and the nation within the Constitutional Monarchy, leaving aside personal interests. The newspaper, which had previously put forward some conditions on this issue, announced its full support to the delegation at this point.

When the Movement Army reached the vicinity of Istanbul, there was a flurry in the press. Newspapers have sought to acquit themselves in the face of the developments that took place since March 31st. Therefore, it was inevitable for the press to act together. All parties had to behave in line with the views of the Allied Committee. Security and calm in the country and a ground for reconciliation had to be established as soon as possible. *İkdam* newspaper welcomed the fact that the Movement Army was at the gates of Istanbul. The newspaper declared Derviş Vahdeti the scapegoat with the *Volkan newspaper and blamed Derviş Vahdeti for the murder of many young officers*. The extent to which the newspapers were sincere in their thinking about the Army of Action was open to debate. However, the same newspapers were very sincere about the Ottoman Committee.

As for the attitudes of the sects and societies, there was a broad consensus based on the signatures at the establishment of the committee. The main cause of this was the Ahrar Party. Within a few days after March 31st, Ahrar Party took an active part in the political arena and, by taking the political initiative, made a significant contribution to the end of the events and the formation of the Ottoman Committee.

The Committee of Union and Progress regarded March 31st as an attempt against both its own existence and the Constitutional Monarchy. The Movement Army, on the other hand, took action to erase this stain on the honor of the soldier, to preserve the Constitution (arzu-i umum-i milli) and to punish those responsible. Likewise, there was no question of the army being used by the Union and Progress to settle accounts with and against the Ahrar Party. The Union and

Progress had full confidence in the Movement Army for the unity of the country and the maintenance of public order. In a way, he entrusted the process to the army.

In the turmoil environment that arose in the first days of the events, a few people in Istanbul had even tentatively supported the formation of the committee on behalf of the Committee of Union and Progress. However, in the following days, the Society rejected such attempts and announced in a statement that it left all attempts to the army because it soon became clear that the Committee of Union and Progress, by taking advantage of the uprising, intended to limit political freedom and suppress the opposition as the Association did not want to share its political power with the opposition. Despite this, the opposition groups sincerely wanted the Committee of Union and Progress to join the delegation.

When it was certain that the Movement Army would enter Istanbul, the newspapers were alarmed. Everyone sought self-justification. For example, *Mizan* newspaper expressed its innocence by making some self-criticism. *Serbesti* newspaper was also applauding the arrival of the army. *İkdam* also saw the Army of Action as the patron of freedom and deviated from its attitude during the events. These views in the Ottoman newspapers were the main indicator of the change in attitude in the press. All segments felt the need to review their attitudes and behaviors after March 31st. Because they were very worried about what the army could do after the annexation of the capital. In such an environment, it was inevitable that the Ottoman Committee would lose its function.

Those who put their hopes on the establishment of the Ottoman Delegation, soon faced great disappointment. The entry of the Movement Army into the capital and the establishment of the Divan-ı Harb-i Örfî by declaring the Customary Administration led to the domination of the political ground by the Committee of Union and Progress and the army. After a short time, the enamel of the Ottoman Committee became illegible.

These views also show that although the Ottoman Committee was an important step towards political reconciliation, it could not achieve any concrete success. It was effective that the Committee of Union and

Progress withdrew its support to the delegation in the first place and that the influence of the army spread to almost every area.

Araştırma Makalesi

Radical Atheism Towards The Orthodox Church In Montenegro, 1945–1960

Aleksandar Stamatovic* – Budimir Aleksic**

(ORCID: 0000-0002-3463-4779 – 0000-0002-9886-2623)

Makale Gönderim Tarihi

02.02.2023

Makale Kabul Tarihi

22.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Stamatovic, A.-Aleksic, B., “Radical Atheism Towards The Orthodox Church In Montenegro, 1945–1960”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 873-901.

APA: Stamatovic, A.-Aleksic, B. (2023). Radical Atheism Towards The Orthodox Church In Montenegro, 1945–1960. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 873-901.

Abstract

The roots of radical atheism in Montenegro can be found at the beginning of the existence of the Yugoslav state in the interwar period. The Podgorica Assembly, which had the goal of formalising the unification of Montenegro with Serbia and other Yugoslav provinces, was held in November 1918. The Assembly proclaimed the decision to merge Montenegro with Serbia. Three members of parliament (MPs) came forward with radical atheistic requests at the Assembly, demanding that all the church’s property should be confiscated and handed over to the state. Some churches and monasteries were to be

---

* Prof. Dr., University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of History and Archeology in Pale, Bosnia and Herzegovina, aleksandar.stamatovic@ffuis.edu.ba. Prof. Dr., Doğu Saraybosna Üniversitesi, Felsefe Facultesi, Pale Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Bosna-Hersek.

** Prof. Dr., Megatrend University, Faculty of Business Studies, Serbia, b.aleksic@t-com.me.

Prof. Dr., Megatrend Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sırbistan.

turned into public chapels for burials, and the others into schools and cultural institutions. During the interwar period, the Communist Party existed mostly illegally in Montenegro, and did not show any greater intent to impose radical atheism. During the Second World War, a strong revolutionary movement led by the Communist Party developed in Montenegro, as did also a counter-revolution. At that time the Communist Party and the partisan movement showed a strong degree of radical atheism, with elements of militant atheism, especially in the killing of a large number of church clergy (monks, priests and graduate theologians) during the war. However, the Communist Party did not implement radical atheism in the fields of ideology and the economy. It would do that only after the Second World War, when it assumed power over all spheres of social and public life. At that time, within the process of nationalisation and agrarian reform, significant material goods (buildings, land, forests and movable property) were taken away from the Orthodox Church in Montenegro. The same was done to the Catholic Church and the Islamic religious community. The process of radical atheism in an ideological sense took place parallel with this process. The intention of the Communist Party was to completely remove the church from social life, and implement atheism among the people, and practically turn them into believers of the new Marxist-Leninist ideology.

Keywords: Montenegro, atheism, church, Metropolitanate of Montenegro and the Littoral.

Karadağ'daki Ortodoks Kilisesi ile İlgili Olarak Radikal Ateizm 1945-1960

Öz

Radikal ateizmin kökleri Karadağ'da savaşlar arası dönemde Yugoslav devletinin varlığının başlangıcında bulunur. Podgorica Meclisi Karadağ'ın Sırbistan ve diğer Yugoslav eyaletleriyle birleşmesini resmileştirmek amacıyla Kasım 1918'de toplandı. Meclis, Karadağ'ın Sırbistan ile birleşmesi kararını verdi. Üç milletvekili, tüm kilise mallarına el komulması ve devlete teslim edilmesi yönünde radikal ateist taleplerle Meclis'te öne çıktı. Bazı kiliseler ve manastırlar halka açık mezar şapellerine, diğerleri ise okullara ve kültürel kurumlara dönüştürülecekti. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Komünist Parti Karadağ'da çoğunlukla yasa dışı olarak varlığını sürdürdü ve radikal ateizmin niyetlerini daha büyük bir etki ile ortaya koymadı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Karadağ'da Komünist Parti liderliğindeki güçlü bir devrimci hareket ve aynı zamanda bir karşı devrim gelişti. O zamanlarda Komünist Parti ve partizan hareketi militan ateizm unsurlarıyla birlikte yüksek derecede radikal ateizm gösterdi, özellikle çok sayıda Ortodoks din adamının (rahipler, keşişler,

mezun ilahiyatçılar) öldürülmesinde. Halbuki, Komünist Parti savaş sırasında radikal ateizmi ideoloji ve ekonomide uygulamadı. Bunu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplumsal ve kamusal hayatın her alanında iktidara geldiğinde yapacaktır. Kamulaştırma ve tarım reformu sürecinde Karadağ'daki Ortodoks Kilesin'den çok sayıda maddi varlığa (binalar, arazi, ormanlar, taşınır mallar) el konuldu. Aynı şey Katolik Kilisesi ve İslam dini cemaatine de yapıldı. Bu süreçle birlikte ideolojik anlamda radikal ateizm süreci de yaşanmıştır. Komünist Parti kiliseyi toplumsal yaşamdan tamamen kovmayı, halka ateizmi dayatmayı ve yeni Marksist-Leninist ideolojiye gerçekten inandırmayı amaçlıyordu.

Anahtar Kelimeler: Karadağ, ateizm, kilise, Karadağ Metropolü ve Littoral.

Introduction

The chronology of radical atheism in Montenegro can be followed after the end of the First World War.¹ The Great National Assembly of the Serbian people in Montenegro was held in Podgorica from 24 to 29 November 1918. The Assembly proclaimed the unification of Montenegro with Serbia and other Yugoslav provinces that had been under Austro-Hungarian authority before. This Assembly was of a multi-confessional and multiparty nature. It had one main goal: to merge the Serbian and Yugoslav peoples. According to the Constitution of the Principality of Montenegro from 1905, this Assembly was not legal. After the Assembly, during 1919, most of its members of parliament (MPs) went into the various parties that had been formed in Montenegro, not only by extreme-left communists but also by extreme-right Serbian monarchists.

On 29 November, at the fifth regular meeting of this Assembly, three MPs – Milan Terić, Miloš Jovanović and Miljko Bulajić – submitted a memorandum to the Assembly with 17 points for consideration. In these points, the MPs demanded that the church's property be confiscated and handed over to state ownership. They

---

¹ In 1918 Montenegro entered the Yugoslav state as a small, passive state, particularly without any industry. The ruling dynasty was Petrović-Njegoš, led by King Nikola who ruled almost as an absolutist. There was only one political party in Montenegro at that time. Political life was very primitive. There were no socialist and workers' groups which could be connected to the Second work international.

also asked that the relics of saints be buried, so that people would not remain under superstition any longer. The priests were to become state officials. Churches and monasteries would become only chapels for visiting the dead before burial. The possessions of the former King Nikola were also to be nationalised. Radical atheism was clearly recognised in point 13.²

All three members of parliament became communists later. Two of them – Jovanović and Bulajić – were at the congress of the Socialist Workers' Party (communists) held in April 1919 in Belgrade. According to these points, it was clear that the ideas of the Bolshevik revolution in Russia had already been brought to Montenegro at the end of the First World War.

Between the two world wars, the Communist Party of Yugoslavia (CPY) existed mostly illegally, sometimes trying to legalise itself with pretend names and to participate in some parliamentary elections, too. In the second half of the 1930s in the interwar period, the CPY, with its candidates, participated in an election in Montenegro under the United Opposition's list. But during this period, apart from its global ideological determination, the CPY did not appear with a programme of radical atheism.

During the Second World War, the CPY carried out a revolution at the same time. It had a certain number of priests in its ranks through the partisan movement fighting against the Nazi-fascist occupiers. The CPY liquidated a large number of priests under the excuse of conflicts with those collaborating with the occupiers and the counter-revolutionary movement. Radical atheism was certainly there in the background. In Montenegro, this radical atheism can be seen especially in the numbers of killed clergy (monks, priests, graduate theologians, church administrators and staff). During the Second World War, from 1941 to 1945, 107 members of the church clergy from Montenegro were killed by communists-partisans. The German and Italian occupiers killed 16. Croatian Ustashas killed six, and

---

² Archive of the Historical Institute of Montenegro, Archival Box 319, Notes of the Podgorica Assembly.

Albanian Ballists four. Chetniks killed one.³ In the data about the killed clergy those killed on the territory of Montenegro and those born there but killed somewhere else were included. Finally, the data also includes priests who were not born in Montenegro, but lived there and were killed there during the war. Members of the church clergy were killed by the German and Italian occupiers. Some of them were victims of repression, and others were members of the communist-partisan movement.

During the Second World War, the communist-partisan movement had neither an official position about atheism nor the policy of confiscating the church's property. Everything was left to the individual's right to be a believer or not. Separation of the church and state in all forms was insisted on. Partisans used the church infrastructure partially for their headquarters, army, hospitals, etc. Movable property, especially food and other things necessary for life, was taken away from the church under the banner of fighting against the occupiers and supplying the partisan army.

The CPY was aware that with radical atheism it would alienate the majority of Montenegrin society, which was mostly rural, traditional and loyal to the church. Therefore, the communist-partisan movement wanted to present itself as a tolerant movement for all three religious communities, a democratic and general alliance of people of all nations, religions and political beliefs (party-based, religious, atheistic, etc.) that were fighting against Nazism-fascism for freedom and a socio-economically liberal society. However, the movement's opponents understood this movement as being anti-church and

---

³ AMML, List of registered priests; AMML, Personal files of the priests (several books); Пакао или комунизам у Црној Гори [*Hell, or Communism in Montenegro*], I–VIII (1942/43); Урош Зоњић, 'Страдање српског свештенства 1941–1945' *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“* [*The Herald of the "Njegoš" Serbian Historical and Cultural Society*], 33 (1974), 64–71; Borivoje Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proljeće 1945, Titovi Katini i gulazi* [*The Yugoslav Bloody Spring of 1945, Titovi Katini i Gulazi*], Beograd: Mladost, 1990, 125–128; Саво Греговић, Пуцај, рат је завршен. Злим путем братоубилаштва. Словеначко крваво прољеће 1945. [*Shoot, the War Is Over. The Evil Path of Fratricide: The Slovenian Bloody Spring of 1945*], Будва: Удружење „Открићемо истину“, 2009, 17–21, 43–57, and 217–220.

irreligious due to its actions, which were, after all, atheistic and this served as propaganda for the counter-revolutionary forces, too.

After taking power at the end of the war and after the revolution, the CPY did not have to make any compromises and deviate from its original programme any more. The CPY had two main points in its programme regarding the church. The first was to carry out the atheisation of society and the second was the liquidation of religion. It continued carrying out the atheisation of society in all fields much easier and faster, especially with the economic destruction of the church. In all countries where communism won, the Russian model of atheism was implemented. This model was adopted in each of the countries according to the particular situation.

Economic weakening of the church by confiscation of its property

Therefore, during the Second World War, on 9 March 1945, only two days after its formation, the temporary government of Democratic Federal Yugoslavia proclaimed the Law on Agrarian Reform and Colonisation.⁴ The overall legal concept was merely a way of confiscating the church's property. Soon, in April, a plan of instructions for applying the Law on Agrarian Reform and Colonisation in particular situations was drawn up. According to the opinion of the federal minister in this government, Sreten Vukosavljević, this law was adopted in all the Yugoslav republics. He explained that each federal republic had accepted agrarian reform for itself, respecting the specifics of the agrarian and social conditions in all of them. The conflict with the Roman Catholic Church was the most dangerous for the communist regime, considering that the former had a great influence over some states which had won in the war. The communist regime wanted to present this conflict as a conflict between the federal republics and the religious communities in them. So, the influence of religious communities on their believers would be fragmented into different republics, and would therefore be smaller.⁵

---

⁴ Бранко Петрановић and Момчило Зечевић, *Историја Југославије 1918–1988 – збирка докумената [The History of Yugoslavia 1918–1988 – Collection of Documents]*, Београд: Рад, 1988, 456.

⁵ AY, FPRY/50, Archival box 89, unit of description 188.

Despite the difficult circumstances, on St Vitus' Day (28 June) the Synod of the Serbian Orthodox Church (SOC) sent a request to the Religious Commission of the National Republic of Serbia to provide it with the draft law, so that the Synod could familiarise itself with it and give suggestions. The Commission did not do this, so the Synod obtained it using personal connections. According to it, five hectares of ordinary land and 20 hectares of arable land would be taken away from each parish and monastery. The same amount would be taken away from religious institutions of particular historical importance.⁶

On 14 August 1945, the Synod sent a petition to the Presidency of the Government of Democratic Federal Yugoslavia and the Presidency of the Provisional National Assembly, requesting that the church's property should not be included in this law. As members of the Synod, Metropolitan Josif and Bishops Nektarije and Benjamin requested a meeting with the President of the Provisional National Assembly, Dr. Ivan Ribar, and the President of Legislative Committee of the Assembly, Moša Pijada. At the meeting, they achieved some kind of compromise in the interest of the Serbian Orthodox Church whereby religious institutions would be allowed to retain 10 hectares of their total land area, and religious institutions of particular historical value would keep 30 hectares of arable land and 30 hectares of forest.⁷

During the meeting of the Legislative Committee in August, there were various views about agrarian reform related to the church. The bourgeois representatives in the Provisional National Assembly and the Government of Democratic Federal Yugoslavia wanted to allow the church to retain its property. In the second phase of the war and the revolution, the communists employed these representatives in the state authorities. Although they belonged to the communist authorities, they had no power to decide on anything. The communists needed them only to give the appearance to the United Kingdom, the USA and France of being a democratic society. There were a lot of bourgeois representatives who were passive during the war and did

---

⁶ Радмила Радић, *Вером против вере, Држава и верске заједнице у Србији 1945–1953. [Faith against Faith, The State and Religious Communities of Serbia 1945–1953]*, Београд: Институт за новију историју Србије, 1995, 148.

⁷ АУ, FPRY/50, Archival box 4, unit of description 11; Радић, *Ibid*, 148–149.

not join the counter-revolutionary movement. A representative example of them was the pre-war bourgeois politician, and one of the leaders of the Democratic Party, Dr. Milan Grol, who returned to Yugoslavia from London at the end of the war. He had managed to flee from the Germans in 1941. He was deputy prime minister of Democratic Federal Yugoslavia. He believed that the church's property should be treated in the same way as the property of other citizens.

The Minister of Justice in the Government of the People's Republic of Montenegro, Jefto Pavić, was also one of these pre-war bourgeois politicians. He believed that the state had to give compensation to the church for its confiscated property if the state used it for the purpose of supporting social institutions. But, on the other hand, a group of pre-war bourgeois politicians from Montenegro, who were MPs in the Provisional National Assembly of Yugoslavia, opposed this proposal. They were: Jovan Ćetković, Miloš Rašović and Marko Vujačić. The classical communists Veljko Zeković and Pero Krstajić joined them. On 22 August, this group sent a proposal to the Legislative Committee asking that it leave only 15 hectares of arable land and 15 hectares of forest to religious institutions of particular historical importance.⁸

After many consultations and various opinions, the Assembly of Yugoslavia adopted the Law on Agrarian Reform and Colonisation on 23 August. Its essence related to the third article in the law which was related to confiscating property from the church. The first point of Article 8 provided for confiscation of more than 10 hectares (of fields, gardens, vineyards, meadows and forests) from the church and over 30 hectares of arable land and 30 hectares of forest from institutions of particular historical importance.⁹

Obviously this law was unclear in terms of the land categorisation, so it could be understood arbitrarily. Its essence was to transfer competencies from the state to the republics, so they could process this under their own laws. This soon came to pass when, on 29 August,

---

⁸ AY, The Fund of the Institution for Agrarian Reform and Colonisation of Socialist Society (97), Archival box 1, unit of description 3.

⁹ 'Аграрна реформа и колонизација', *Службени лист Демократске Федеративне Југославије* [*The Official Gazette of Democratic Federal Yugoslavia*], No. 64 (28 Aug. 1945), 1–3.

the Agrarian Council of 14 members was formed to implement the law. On 19 September, the Agrarian Council sent instructions to the ministries of agriculture for the adoption of the Law on Agrarian Reform and Colonisation within each of the federal republics. On 8 February 1946, the Council was transformed into the Commission for Agrarian Reform and Colonisation within the Government of Democratic Federal Yugoslavia, but without competence for the federal republics on the above issues.¹⁰

In Montenegro, the agrarian reform on the confiscation of church property began on 29 November 1945 when the Law on Agrarian Reform and Colonisation was adopted. The Ministry of Agriculture and Forestry headed up the agrarian reform, and the National Agricultural Commission was in charge of carrying out this work throughout the republic. Regulations and instructions for the work of the Commission were issued by the ministry. At that time, the Law on Agrarian Reform and Colonisation was enacted by the presidency of the Montenegrin National Assembly.¹¹

Then, on 23 January 1946, the prime minister of Montenegro issued a decree on the implementation of the Law on Agrarian Reform and Colonisation. It created a district agricultural commission of five members that worked in each of the district councils, and found information on whom the land should be taken away from or to whom it should be given. In the next phase, a meeting of agrarian stakeholders was held and managed by the Commission, which also announced the decisions. The owner of the property, or an authorised representative of the same, was also invited to the meeting. The absence of the owner of the property did not delay the execution of the law. The interpretation of the law was entrusted to the Republic Agrarian Court. This Court, in relation to the District Agricultural Commission and its decisions, was a second-degree body, and there was no right to appeal against its decisions. The president of the National Agrarian Court was the president of the District Court in

---

¹⁰ AY, FPRY/ 50, Archival box 89, unit of description 188.

¹¹ Чедомир Перовић and Невенка Илић, *Рад Скупштине Црне Горе 1945–1950 – збирка докумената [Work of the Assembly of Montenegro 1945–1950 – Collection of Documents]*, Титоград: Скупштина СР Црне Горе, 1986, 65–79.

Cetinje, Nikola Krivokapić. The judges were: the head of the Personnel Department of the Presidency of the Government of the National Republic of Montenegro, Milovan Ćulafić, and the president of the Commission for War Damages, Đuro Čagorović.¹²

The Minister of Agriculture and Forestry of Montenegro, Jovan Ćetković, gave the instruction for the implementation of the Law and the Decree on Agrarian Reform and Internal Colonisation of Montenegro. Afterwards, on 18 February 1946, it acceded to the determination regarding which religious buildings and institutions were recognised as having historical importance and how much land would be left for them. Church endowments were to be completely confiscated.¹³

According to the adopted instructions, on 26 February 1946 the Ministry of Agriculture and Forestry of the National Republic of Montenegro addressed the Religious Commission, to answer the question of which monasteries in Montenegro were of particular historical value. The secretary of the Commission, Đorđija Kalezić, replied the same day. They were the following monasteries: Cetinje, Piva, Ostrog and Morača Monasteries. Piva Monastery had been built in 1586. Morača Monastery had been built by one of the members of the Serbian medieval Nemanjić dynasty in 1252. Ostrog Monastery had been built by Metropolitan Vasilije in 1662, who was later proclaimed a saint, and the monastery was the largest sanctuary in Montenegro. Over the centuries, these monasteries had been destroyed several times by the Ottomans, and then rebuilt. Besides their religious value, they also had historical value, because important historical events had taken place in and around them.

However, it was stated that all monasteries in Montenegro were of historical importance. Kalezić also added Holy Trinity Monastery near Pljevlja to this list. It is not known when it had been built, but it had

---

¹² NAM, LAC, Archival box 7, through the document; 'Одлука о оснивању Земаљског аграрног суда на Цетињу', *Службени лист Народне Републике Црне Горе [The Official Gazette of the National Republic of Montenegro]*, No. 5 (13 Mar. 1946), 1–2; 'На Цетињу је образован аграрни суд за Црну Гору', *Побједа*, No. 11 (17 Mar. 1946), 3.

¹³ NAM, LAC, Archival box 7, through the document.

existed before the Ottoman occupation. Perhaps it had been built by someone from the Nemanjić dynasty.¹⁴ Kalezić probably added this monastery for political reasons. The Pljevlja region belonged to the new liberated territories which had become part of Montenegro in the First Balkan War in 1912/13. Kalezić had actually been a priest, but he had been before the Second World War. During the war and revolution he belonged to the communist-partisan movement. At the end of the war and during the years after it, he was the secretary (president) of the Religious Commission, which deprived the Montenegrin metropolitan of its jurisdiction and was practically a secretariat for religious relations.

On 2 May, 1946, the secretary of the religious commission declared that all the mentioned monasteries were of particular historical importance. According to federal law, 30 hectares of arable land and 30 hectares of forest were left to each of the monasteries.¹⁵ Afterwards, on 5 July Savina Monastery in Herceg Novi, on the Adriatic coast, was also added to this categorisation.¹⁶ This was probably done for political reasons. The Bay of Kotor and Herceg Novi had never been a part of Montenegro before 1918. They had been under the Austro-Hungarian monarchy. After the First World War, this area was added to the Yugoslav state as an administrative unit. At the end of 1944, it became part of the Republic of Montenegro. The monastery did not have more than 10 hectares of land, so its property was not taken away.

Formally, nothing was taken away from the main monastery of the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral. According to data from 1931, it had about 425 hectares of arable land and forest.¹⁷ Several hundred documents are preserved in the Archives of the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral in Cetinje for the period between 1945 and 1955. These documents show a large

---

¹⁴ NAM, AFNR, Archival box 2, through the document.

¹⁵ Ibid, Archival box 7, through the document.

¹⁶ NAM, LAC, Archival box 6, document No. 236.

¹⁷ AMML, The Fund of Acts of the Metropolitanate, folder 2 for 1931, documents Nos. 76 and 77.

number of confiscations of church property. The administration of this monastery asked the government to stop this illegal confiscation.

The Metropolitan of Montenegro and the Littoral, Joanikije Lipovac, retreated with counter-revolutionary forces to Slovenia, but he was killed in the middle of 1945. His death caused total confusion in the Metropolitanate. The Synod gave the title of deputy archbishop to Archpriest Nikola Marković, who was the president of the Church Court in Cetinje. On 21 June 1946, Marković asked the Serbian Orthodox Church in Belgrade to initiate a procedure in the Federal Commission for Agrarian Reform and Colonisation to designate all the monasteries in Montenegro as having historical importance. According to this, the decision that only six monasteries were of historical importance was to be changed by the Ministry of Agriculture and Forestry of the People's Republic of Montenegro. Without any conferring between them, the opinions of Kalezić and Marković coincided. On 27 July, the Secretary of the Federal Commission, Vančo Burzevski, informed the Patriarchal Committee that the Commission was not responsible for this categorisation. The Committee should take the matter up with the ministry in Montenegro. However, Marković's further contact with this ministry came to nothing.¹⁸

A meeting of the District of Nikšić was held on 27 March 1946 in the hall of the House of Culture in Nikšić. The main subject was agrarian reform of three monasteries and one church in Nikšić, (Ostrog, St. Luke's in Župa near Nikšić, Bijela near Šavnik, and the cathedral in Nikšić). The authorised representative of Ostrog Monastery was Archimandrite Leontije Mitrović. He insisted that Ostrog Monastery had great historical importance but this did not help. Meetings like this were choreographed ahead of time by the communist party. They represented a combination of creating an atmosphere of accusations, disparagement, and perhaps even covert lynching. About 140 people were present. One of them, Petar Backović, accused the management of the monastery of renting the land out to peasants on adverse terms, and accused the monks of

---

¹⁸ AY, The Fund of the Institution for Agrarian Reform and Colonisation of Socialist Society (97), Archival box 10, unit of description 66; NAM, LAC, Archival boxes 3, 4, 5, 6, 7, through the document.

being workshy and exploitative. According to him, it would be easier to support one saint than one monk. Stefan Kustudić was more extreme. He believed that it was enough to leave two to three hectares of land to the monastery. It could support itself from the contributions of pilgrims who came to visit the relics of St. Vasilije of Ostrog, so it did not need the land at all. After many complaints by the monastery administration, Ostrog's land was not confiscated more than was regulated by the Law on Agrarian Reform and Colonisation of the National Republic of Montenegro.¹⁹

A similar meeting, related to taking land away from Đurđevi Stupovi Monastery near Berane, was held on 31 March. This monastery had been built by a member of the Nemanjić dynasty in 1213. The head of the monastery, Melhisedek Đurović, also, like Mitrović, tried to explain to the participants of the meeting the historical importance of the monastery. However, they refused to listen to him. They wanted to take the land away from the monastery because this land had been cultivated by the peasants for years. There were also accusations that this was land where counter-revolutionary forces had taken an oath against the partisans. One of those interested in the land, Vojo Popović, accused the monastery's millers of being smugglers during the war and of incorrectly measuring wheat for the partisans, and also accusing the monastery administration of selling the monastery's forest to the Italian occupiers. The present priest, Radisav Babović, also claimed that the monastery had no greater historical importance except that, during the Montenegrin state that existed until 1918, the leaders of Vasojević had come there to eat well. According to him, the monastery could not be a place for those who wanted to live at the expense of others.²⁰

It was the same situation almost everywhere in the country. There were about 150 people at one meeting which was held on 21 July in Piva Monastery. They did not care much that the monastery had been declared an institution of historical importance by the Commission on 2 July. One of them, Gale Vuković, claimed that there was no evidence

---

¹⁹ NAM, LAC, Archival box 5, documents Nos. 184–188; 'Аграрна расправа о манастирским посједима Среза никшићког', *Побједа*, 15 (15 Apr. 1946), 3.

²⁰ NAM, LAC, Archival box 3, documents Nos. 274–275.

that the monastery had any historical importance. Savo Žarković also claimed the same. Thus, these participants decided to leave only 10 hectares to the monastery. But the district agricultural commission took more than 10 hectares away from Piva Monastery. In October the Ministry of Agriculture and Forestry of Montenegro annulled this decision. It accepted the evidence that the monastery had historical value.²¹

In many cases, the district agricultural commissions interpreted the law wrongly and wanted to take as much land as possible away from the church. The Commission for the District of Bar on the Adriatic coast took all the land away from four monasteries in that region on 13 May 1946. Various legal phrases were used as justification. On 23 May the steward of the monastery, Filaret Koprivica, filed a complaint to the National Agrarian Court with his arguments (that the Commission for the District of Bar had interpreted the law wrongly). He believed that this situation had been caused by the war and that the same thing could happen to other monasteries in this area. That turned out to be true, because the Commission also confiscated land from other monasteries in this area: Reževići, Praskvica and Duljevo. However, the court annulled the decisions of the Commission on 17 July, because these monasteries had the status of legal entities.²² The district commission in Podgorica proclaimed three churches and one monastery as endowments, which according to the law meant the complete confiscation of their land. The Agrarian Court, however, annulled these decisions on 30 August and excluded their possessions from the agrarian reform.²³ The property of the Circle of Serbian Sisters, a women's organisation under the care and patronage of the church, was completely confiscated. It consisted of two houses and a plot of land about 143 square metres in size in Herceg Novi.²⁴

Serbian Patriarch Dr. Gavriilo Dožić was a great supporter of the Yugoslav *coup d'état* which took place on 27 March 1941. The coup overthrew the Cvetković-Maček government which, only two days

---

²¹ NAM, LAC, Archival box 5, documents Nos. 312 and 394.

²² NAM, LAC, Archival box 5, documents Nos. 412 and 473.

²³ NAM, The Fund of the LAC, Archival box 7, documents Nos. 103 and 211.

²⁴ NAM, The Fund of the LAC, Archival box 6, documents Nos. 241–248.

previously, had signed the Tripartite Pact in Vienna. In its place a new government was installed, headed by General Milan Simović. The invasion of Yugoslavia by Germany and Italy began on 6 April. The invasion ended when an armistice was signed on 17 April 1941, based on the unconditional surrender of the Yugoslav Army. The patriarch fled the bombardment of Belgrade and came to Ostrog Monastery in Montenegro. He stayed there for a short time after the capitulation. A special detachment of the Hintze Gestapo arrested him and sent him to Belgrade. He was held in prison for a while, and then under house arrest in Rakovica Monastery near Belgrade. Soviet troops, together with partisans, started actions throughout Belgrade when they entered Serbia, and the patriarch and Bishop Nikolaj Velimirović was sent to the infamous Nazi-fascist camp of Dachau on 14 September 1944. The patriarch remained there until the end of the war and was finally liberated by the US Army.

After the war, the patriarch established communication with the new communist authorities, and after more than two years of negotiations, having stayed in many European destinations under the justification of receiving medical treatment, he returned to Yugoslavia on 16 November 1946. On 6 December, accompanied by Metropolitan Josif of Skopje and Bishop Nektarios of Zvornik and Tuzla, he was received in an official visit by the President of the Federal People's Republic of Yugoslavia, Josip Broz Tito. Three days later Tito returned the visit to the Patriarchate building in Belgrade. After the patriarch's return to the country, the situation in the Serbian Orthodox Church was normalised. The communist authorities formed the Association of Orthodox Priests that they alleged was formed on a class basis, but was a kind of parachurch organisation under their control. On 15 June 1945 the communist authorities also founded this association in Nikšić, Montenegro. It did not acknowledge the authority of the Synod in Belgrade.

Therefore, there was completely anarchy in the church. The communist regime had carried out total atheisation in all spheres of life. The theological seminary in Cetinje had been the first high school in Montenegro and it had been founded in 1869. Both priests and teachers had graduated there. Although Montenegro was completely

free from German occupation at the end of 1944, the theological seminary did not start working again. The closing of the seminary was a way to reduce the size of the church clergy. During the war the communists had killed a large number of priests and this was also a way to reduce the number of church clergy. In the school system which was organised by the new communist authorities, religious education was taught poorly, with a high degree of improvisation in the lessons. At the end of 1945, intensive preparations for adopting a federal and republic constitution began not only in Yugoslavia, but also in Montenegro. According to the constitution, the church was separate from the state, and the state did not have the obligation to teach religious education in schools. The number of students attending those lessons was getting smaller and smaller. Finally, on 23 March 1946, the Minister of Education in the Government of the National Republic of Montenegro, Niko Pavić, issued a letter to school headteachers in which he explicitly demanded that religious education be abolished.²⁵

Although Vicar Bishop Arsenije Bradvarević was elected as the new Metropolitan of Montenegro and the Littoral in July 1947 by the Synod and Patriarch Dožić returned to the country at the beginning of December, the position of the church in Montenegro had not yet improved. The atheisation of society with its unscrupulous forms could be felt everywhere. The church and the clergy were belittled and insulted at every step.

The violence of the communist regime against the Orthodox clergy – faking a legal state

The aggressive and violent acts against the church were presented to the Public Prosecutor's Office in Titograd,²⁶ when by priest Jovan

---

²⁵ NAM, The Fund of Ministry of Education of the National Republic of Montenegro, Archival box 5, documents Nos. 3824–3826, through the document.

²⁶ On the fifth anniversary of the uprising of the Montenegrin people against the Nazi-fascist occupier, on 13 July 1946 Josip Broz Tito visited this republic. On the main square in Podgorica, in front of 10, 000 people, he gave a speech. Before him a communist functionary from Montenegro, Milovan Đilas, gave a speech too. He suggested on his own initiative to rename Podgorica after Tito to Titograd. The people accepted this without voting. From then until 1992 Podgorica was called Titograd, but after 1992 it got its old name of Podgorica back.

Kažić addressed the body on 4 July 1949. He was the archbishop of the clergy in Titograd. Kažić stated that some people were being insulting towards the church in the Archdiocese of Titograd and obstructing its work that was guaranteed by the Constitution from 1946. As Kažić said, if all cases of obstruction, belittlement and attacks were mentioned, it would take too long, “but for the sake of illustration, we will list some of them”.

Kažić pointed out that an old archpriest, Jovan Dragović, had died in the village of Mahala, in Zeta, near Titograd. He and five other priests had gone to his house for the funeral service on the night of 27/28 January 1947. While they were reading the Gospel over the coffin of the deceased, at 7:30pm they were taken to the police station in the nearby town of Golubovci. They were detained there “under various and contradictory excuses” until 2:30am when they were forcibly taken in three groups in three different directions from the police station, each accompanied by one police officer. Only 200 metres from the police station, they were attacked by a group of people at the same time, “And we were beaten until this gang realised that we were almost dead (...) from these beatings and severe consequences, under the most severe physical and mental pain, we each lay alone for between 10 and 40 days.”

According to Kažić’s words, this case was properly reported to the Prosecutor’s Office, which questioned the injured priests who were still in bed. Two days later, the case was taken over by the Montenegrin State Security Administration (UDB)²⁷ in Cetinje, which also questioned the priests about the circumstances of the event. Kažić said that this group of priests talked to the federal and republic bodies several times, and the Metropolitanate did the same, demanding that the offenders be found and punished by the law. However, until they wrote this petition, according to their sources, no one was either arrested or punished.

---

²⁷ The UDB was a police intelligence service specialising in fighting against political dissidents. It was formed on the model of the Soviet NKVD-KGB, a police twin of Romania’s SECURITATI, Albania’s SIGURIMIT, East Germany’s STATSSICHERHEIT, Poland’s URZAD BEZPIECZENSTWA, etc.

Shortly after this event, another violent event happened. A group of young people broke into the house of priest Boško Vukčević in the village of Podstrana, by the larger village of Barutana near Titograd, at night. After they beat him, they covered his hands with embers from the fire, so that “this unfortunate priest went for three whole months with his hands burned and bandaged. No one was punished for this event either. Kažić also mentioned the case of priest Marko Maraš from Zeta, who was with him in a group of priests who had been beaten. He was openly provoked twice during 1949. The first time was on 1 April. On the way to a village near Titograd, he was stopped by a local office worker Marko Karadaglić who searched him and threatened him, although he was not officially authorised to do so. The second time was on 28 June in the neighbouring village. While the priest was walking, he was stopped by one police officer and two civilians who were driving a car. One of the civilians threatened the priest with a gun, identified Maraš, and then told him rudely: “If I catch you somewhere else on this territory, it’s all over for you.”

In his long address, priest Kažić spoke about the latest incident, which had taken place on 2 July, two days earlier. During the liturgy in the Church of St. George in Titograd, an adolescent, the son of a certain Đorđe Popović, had hit a priest with a slingshot through the window of the church. Kažić and the priest who were conducting the liturgy expelled the adolescent from the churchyard. The latter responded by throwing stones at them angrily. In Kažić’s address, there were more elements of the radical atheisation of society, which he used as examples: a group of people and some peasants had obstructed the priest from praying over a deceased, even though this was the wish of his family and the clear wish of the deceased expressed during his lifetime. They did this by trying to stop the priest coming to the funeral or the graveyard. During the liturgy they were interrupted by disparaging comments, insults and belittling.

Kažić also presented a very difficult situation in the churches in the Titograd area, especially in the villages. A large number of liturgical vestments and books were torn by unknown people. Icons and church utensils for services were broken, too. Locust poison, lime, cement and tools were stored in some churches. He singled out one church, the

Church of St. George in Titograd, as a representative example. Practically all its property had been taken away for the needs of the state, and no one had ever consulted the church administration about it or paid for the confiscated property at all. There were a large number of cases where students from city schools broke the windows of the church and the tiles on the roof, so that when it rained, water poured over valuable old frescoes. Liturgies were often hindered. Young people used the absence of the priest to ring the church bells when they saw fit.

Kažić also wrote: “Graffiti and drawings were made on the church walls which were rarely seen even in a pornographic context, and this became a regular occurrence.” Crosses in graveyards were often broken, and the most disgraceful actions took place there. The irony of the situation was that the state had set up a sign which said that the object was under the protection of the law, but that sign had been broken and replaced several times.²⁸ Probably in connection with this speech, Kažić sent a letter on 2 August to priest Marko Maraš who had been stopped and harassed twice, asking him to urgently send a short and precise statement about who had obstructed his movements throughout his parish in Zeta, near Titograd, and when this had happened.²⁹

The level of atheisation of Montenegrin society can be seen through another event. On 9 May 1950, Serbian Patriarch Gavriilo Dožić died in Belgrade. A memorial service on the fortieth day after the patriarch’s death was held on 18 June in the Church of St. George in Titograd. The church assembly in Titograd printed 50 posters for the fortieth day after his death. These posters were to be delivered through the town in order to inform people about the memorial service in the church. The posters cost 276 dinars, and were printed in the printing company “Obod” in Cetinje. These posters were delivered by a Muslim, Sadik Seratlić, who was paid about 200 dinars for this.³⁰ At that time, in Titograd 70 per cent of the population was Orthodox. Most of the rest were Muslims, with only a small proportion of

---

²⁸ The Archive of the Archdiocese of Titograd, folder for 1949, document No. 312.

²⁹ *Ibid*, folder for 1949, document No. 370.

³⁰ *Ibid*, folder for 1950, document No. 257.

Catholics. The fact that a Muslim delivered the posters demonstrated the difficult situation of the Orthodox people, in that not one of them was willing to do anything for the church, even for money, because they were afraid of repression.

Trial against the clergy and the persecution of Metropolitan Arsenije Bradvarević

The culmination of radical atheism in Montenegro came with two trials. In the period between June and August 1953, four priests – Luka Vujaš, Luka Poček, Marko Kusovac and Mihailo Gazivoda – who worked in the administration of the Metropolitanate in Cetinje, were arrested. At that time the Metropolitan of Montenegro and the Littoral was Arsenije Bradvarević. Their apartments were searched by the UDB. The trial was held in Cetinje on 26–27 January 1954. They were accused of the following activities:

- Their statements that Yugoslavia was an autocracy and that Tito was an autocrat.
- Hope that the USSR with its allies would attack Yugoslavia through Bulgaria and Albania and overthrow Tito.
- Hope that the war in Korea would spread to the Balkans and overthrow the communist regime.
- That the metropolitan had celebrated the victory of Dwight Eisenhower in the US presidential election, along with the four priests, hoping that Eisenhower would start the collapse of communism.
- Listening to radio stations from Paris, London, etc. and hoping for regime change in Yugoslavia.
- A memorandum which Metropolitan Bradvarević sent to the Montenegrin communist leader, Blažo Jovanović, emphasising that the church in Montenegro was being persecuted and robbed, even though its confession of faith was guaranteed by law.
- Commenting that Tito was not a Croat from the village of Kumrovec, but a person with a false identity, most probably a Polish marshal, or a dance teacher from Warsaw.

- Commenting that Patriarch Dožić did not die a natural death, but was poisoned by the communist regime. This regime appointed Vikentije Prodanov as the new patriarch even though Metropolitan Bradvarević received the most votes at the Council of Bishops.

At this trial, the priests were sentenced to the following prison terms: Luka Vujaš – four years; Luka Poček – two years; Marko Kusovac – one year and six months; Mihailo Gazivoda – one year and three months. The time spent in the remand prison was also included in the prison sentence.

During the trial, three of the priests – Luka Poček, Marko Kusovac, and Mihailo Gazivoda – accused Metropolitan Bradvarević of being the only person responsible for these activities who had a great influence on their opinions. The prosecution carried out an investigation in April 1954 to verify this. In June, Metropolitan Bradvarević was indicted and sentenced to pre-trial detention. He was not originally from Montenegro, he was from Banat, near Bela Crkva. In 1918, he had been a MP of the Great National Assembly of the Serbian people in Novi Sad, which declared the separation of Vojvodina from Hungary, and its unification with Serbia. Bradvarević was appointed vicar bishop in 1940. During the Second World War, he did not cooperate with the Nazi-fascist occupiers and counter-revolutionary forces. He was 71 years old when he was arrested.

Bradvarević was accused of the same crimes as the four priests and marked as the ring-leader. After the war, before coming to Montenegro, he was a bishop in Croatia, where, in the liturgies he held, he accused the Croatian Ustashas of crimes against the Serbian people. Because of that he was also accused of stirring up national hatred. Radio Bucharest reported that he was the leader of the clergy in Yugoslavia that was resisting Tito. The newspaper *Bjечuk* also published this news. It was the newspaper of the Association of Orthodox Priests in Serbia. Bradvarević believed that this newspaper was under the influence of the communist regime. The priests persuaded the metropolitan to deny this news report, but he refused, saying that the press in Yugoslavia was not free and his denials would not be published.

At the trial in Cetinje between 27 and 29 July 1954, the metropolitan was found guilty on all the counts of his indictment, and was sentenced to prison for 11 years and six months.³¹ The metropolitan served his sentence in the Central Prison of Montenegro in Kotor until 1958. He wrote to Tito twice, explaining that he had been unjustly convicted. Since he was over 70 years old and suffered from asthma, he was released to some kind of house arrest in Ozren Monastery in Bosnia, then moved to the prison hospital in Belgrade and finally to the Monastery of the Presentation of the Lord in Belgrade. He was released in 1960, although there was no official documentation about his release. The communist authorities did not let him return to Montenegro and take up the metropolitan's duties. The same year he was elected bishop of Buda. He never reached his eparchy because it was in Hungary and the situation there was bad because of poor Yugoslav–Hungarian relations and the communist regime. He died on 10 December 1963 and was buried in the Monastery of the Presentation of the Lord in Belgrade, where he had spent most of his life.³²

When the Metropolitan of Montenegro and the Littoral, Arsenije Bradvarević, was sent to prison, the situation in the metropolitanate became even worse. The new metropolitan had not been chosen by the assembly, and the communist regime rigorously controlled anyone who was a possible new candidate. In addition, the situation in the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral was the worst of all the dioceses of the Serbian Orthodox Church. Radical atheism was widespread in all spheres of everyday life. On paper and declaratively, the regime never deprived the people of their religious rights, nor did

---

³¹ NAM, The Fund of the District Court – Cetinje, Deeds against the People and State, Archival box 7, cover 1, 1953/54, through the document.

³² AY, The Fund of Federal Commission for Religious Affairs (144), Archival box 10, unit of description 163; Archival box 18, unit of description 233; Archival box 20, unit for description 256; Archival box 24, unit of description 144; 'Проглас', *Службени лист Српске Православне Цркве* [*Herald, The Official Gazette of the Serbian Orthodox Church*], No. 6 (June 1960), 187; 'Митрополит будимски Арсеније', *Службени лист Српске Православне Цркве* [*Herald, The Official Gazette of the Serbian Orthodox Church*], No. 1 (Jan. 1964), 27–29.

it prevent the church from carrying out its business. However, in reality, it was completely different story.

Radical atheism does not give up

There is one more example. On 8 May 1958, the hieromonk of Morača Monastery, Kirilo Raičević, wrote a letter directly to the magistrate in Kolašin. It could not be determined whether it was a misdemeanour report or just a letter indicating the state of events. In any case, Raičević pointed out that, a few days before, at the request of the faithful, he had opened up a monastery. After that, it had filled with visitors. Some came to see the interior, and others to perform religious duties.

However, a local government officer of the Agricultural Cooperative in the Morača Monastery, Đorđije Bakić, soon appeared at the monastery and ultimately demanded Raičević blow out the candles, and empty and shut up the monastery. The officer even entered the area of altar, which according to church rules he had no right to do, and he started arguing with Raičević, swearing at and belittling him. Raičević warned the provocateur that the Serbian Orthodox Church held services in public, that it was autocephalous and had its own constitution which regulated its relations with the state, and therefore the officer had no right to prevent, ban and belittle a gathering of the faithful. It was not clear from this report how the conflict was solved, but Raičević asked the authority to punish the provocateur severely. If it was not done, Raičević said that he would inform the Synod and Patriarch Vikentije Prodanov about the event. They would also inform the authorities. Finally, he asked the magistrate to inform him what measures had been taken. There was no information from the available sources on what was done about this case.³³

From an unsigned document from 1958, in the Archives of the Archdiocese of Titograd, one can see a list of people who celebrated their family patron saint's day in Titograd. It was obvious that only data about Titograd and the closest suburbs was processed. Three saint's days were celebrated by only 15 people: St. George (6 May)

---

³³ The Archive of the Archdiocese of Titograd, folder for 1958, document No. 421.

was celebrated by six people, the Conception of St. John (6 October) by eight, and St. Sergius and Bacchus (20 October) by only one.³⁴ According to this information, one can see how radical atheism was becoming more dominant in all spheres of life. By the rules of the Serbian Orthodox Church, each family had its patron saint's day. (In Montenegro, Orthodox Christian families celebrate an important holiday – *slava* – in honour of their patron saint, who is believed to be their protector and provider of welfare.) Every Orthodox family had celebrated its patron saint's day up until 1945. But according to the data from 1958, in Titograd, which was the capital and biggest city of Montenegro, out of its roughly 25,000 inhabitants only 15 families celebrated their patron saint's day. The situation was such because of the great influence of radical atheism in Montenegro.

According to a report which was sent from Montenegro to the Federal Commission for Religious Affairs in Belgrade, in November 1958 the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral had 27 monasteries, 640 churches, 43 priests, 11 monks and 27 retired priests, and 14 ex-priests in the civil service.³⁵ The District of Pljevlja, which was part of the Republic of Montenegro but belonged to the Metropolitanate of Dabar in Bosnia, was not included in this report. The drastic relationship between the statistics and the influence of atheism was shown by comparison with data from 1930. At that time, there had been 182 priests, 11 retired priests and 43 monks on the territory of the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral, also not counting the District of Pljevlja. One of the monks was a metropolitan and another a bishop.³⁶

The communist regime fixes the election of the Metropolitan of Montenegro

Metropolitan Arsenije Bradvarević was released from prison at the beginning of January 1960. After that he wrote to the Synod several times to let him work for the administration of the Metropolitanate of

---

³⁴ Ibid, document No. 562.

³⁵ AY, The Fund of Federal Commission for Religious Affairs (144), Archival box 18, unit of description 171.

³⁶ AMML, The Fund of the Acts of the Metropolitanate, folder 2 for 1930, documents Nos. 173–179.

Montenegro and the Littoral, but the communist authorities never allowed it. At that time, the new Serbian patriarch after the death of Patriarch Vikentije Prodanov in 1958 was German Đorić. After many negotiations with the state authorities, especially those in Montenegro, Arsenije was officially relieved of his duties as metropolitan at the meeting of the Central Council of Bishops in June 1960, and was ordained instead as bishop of Budimlja.³⁷

Negotiations between the Synod and the communist regime about a suitable person for the metropolitan in Montenegro were long and difficult. In July 1961, Tomo Dajković was finally ordained as the new Metropolitan of Montenegro and the Littoral. He was from Montenegro. In the early 1930s he was a parish priest in Montenegro, and after that a priest in the administration in Macedonia. He spent the Second World War in Belgrade, but after the war he was again a priest-administrator in Macedonia, and later the manager of the Patriarchal Court in Belgrade. He retired in 1953, but he still stayed in the Patriarchate. He graduated from theological seminary in 1950.³⁸

It was clear this was a bad compromise between the Synod and the communist regime because an insignificant priest had been ordained as metropolitan. He was a widowed priest, who had received the position of monk and the name Danilo just before his ordination as metropolitan. He remained metropolitan until the end of 1990, when the first multiparty elections formally took place in Montenegro and the communist era ended. Then he retired for the second time in his ninety-fifth year.³⁹ During his time, the position of the church in Montenegro did not improve. Moreover, the pre-war old clergy, who had remained after various persecutions during the Second World War, had been dying out during the past decades, and there was almost no one new to replace them. The last 10 years of Dajković's ministry as metropolitan looked more like agony: an old man with a very small number of priests, who had to deal with a totally atheistic

---

³⁷ AY, The Fund of Federal Commission for Religious Affairs (144), Archival box 53, unit of description 443; Archival box 54, unit of description 444.

³⁸ AMML, The Fund of Metropolitan Danilo Dajković, folder 1, The Origin of Danilo, Metropolitan of Montenegro and the Littoral.

³⁹ AMML, The Fund of Metropolitan Acts, Archival box 1986, document No. 341.

society, leading the church. After 1990, when Doctor of Theology Amfilohije Radović was ordained as metropolitan, the church's position improved significantly.

Conclusion

The genesis of radical atheism in Montenegro can be observed in the narrower and broader contexts. Until the end of its existence in 1918, Montenegro was the poorest, most passive and, culturally and educationally, the most backward country in Europe. Marxist ideas, and their influence on the workers' movement were symbolic in Montenegro because it was an agrarian country with primitive agriculture. However, the achievements of the Bolshevik revolution in Russia were felt in it on the occasion of the Podgorica Assembly, which at the end of November 1918 declared its unification with Serbia and other Yugoslav provinces. Thus, three deputies of this Assembly came forward with a thoroughly atheistic document.

After unification in 1920, in the interwar period the ideas of communism in Montenegro failed in spite of the strong rise of the communist movement in the first parliamentary elections. In the period up to the Second World War, they became stronger again, and were also active during the war, when a revolution took place in parallel with the fight against the Nazi-fascist occupiers. However, regardless of that, in Montenegro the ideas of communism did not have an atheistic character, they were only related to the fight for the national identity of Montenegrins outside of the Serbian nation, as well as to class and social issues. During the Second World War, a large degree of neutralisation of the clergy by the communist movement can be noticed. The explanation for this neutralisation is mainly that they were collaborators with the Nazi-fascist occupiers and the counter-revolutionary movement. During the war, the communist movement in Montenegro and Yugoslavia presented itself through the partisan movement as an alliance of all classes, religions, nations and educational strata, fighting against the Nazi-fascist occupiers for the liberation of the country, a better tomorrow and a fairer society than the pre-war one. According to this, religious rights and the work of religious communities depended on the free choice of every individual, whether someone was an atheist or a believer.

Overall, the communist society functioned in the decades after the Second World War with the same platitudinous explanations. The constitution and laws related to religion guaranteed this freedom, but this was only on paper. The lifestyle and functioning of the society on the other hand was completely different. Post-war Yugoslav society mostly held to Marxist and atheistic ideology. Thus, it was in itself atheistic and anti-church. It was clear that the communist society was continuing to completely implement the concept of atheism after the war. This was reflected in the total marginalisation of the church in public life and the implementation of the atheisation of the people. The communists intended to destroy the Orthodox Church economically. Besides the economic aspect, one ideological factor was very important, which would be achieved by various models: by closing down the theological seminary, intimidating the clergy, and presenting the church as something backward and retrograde, young people were pulled in the direction of the Marxist understanding of the world and atheism.

Of all the Yugoslav republics, the process of atheisation and the fight against religion had the largest impact in Montenegro. It was the most systematic and most radical example of this. Besides the classical evidence of history shown in this paper, answers to this phenomenon must also be provided by psychology, sociology and other sciences. Sources contain data stating that Montenegro's communist leaders were announcing early in the 1970s that church life in the republic had almost died out, and a large degree of atheisation of the people had been achieved, so churches and monasteries were reduced to the level of, and understood almost only as, cultural and historical monuments for tourists.

Bibliography

Archival Sources

Archive of Yugoslavia, Belgrade, Serbia (AY), The Fund of the Government Presidency Federal National Republic of Yugoslavia (50), Archival box (ab) 89/45; The Fund of the Institution for Agrarian Reform and Colonisation of Social Society (97), Archival box 1/45, Archival boxes 10/46; The Fund of

Commission for Religious Affairs (144), Archival box 10/58, Archival box 18/59, Archival box 24/60, Archival box 53/60, Archival box 54/60, by document description units (ud).

Archive of the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral, Cetinje, Montenegro (AMML), Priests Register list of Personal Files of the Priests (several books); The Fund of the Acts of the Metropolitanate, folder 2 for 1931 (ff), folder 2 for 1932; The Fund of Metropolitan Danilo Dajković (MDD), folder (f) 1, The Origin of Danilo, Metropolitan of Montenegro and the Littoral; Archival box 1986, document No....

Archive of the Historical Institute of Montenegro, Podgorica, Montenegro, Archival box 319, Notes of Podgorica Assembly.

National Archives of Montenegro, Cetinje, Montenegro (NAM), The Fund of the National Agrarian Court (LAC), Archival boxes 3, 4, 5, 6, 7/46; The Fund of the Ministry of Agriculture and Forestry of the National Republic of Montenegro (AFNRM), Archival box 2/46, Archival box 7/46; The Fund of the Ministry of Education of the National Republic of Montenegro (MENRM), Archival box 5/46; The Fund of the District Court, Cetinje (DCC), Deeds against the People and State, Archival box 7, cover 1/53/54.

The Archive of the Archdiocese of Titograd, Podgorica, Montenegro, folder for 1949 and 1958.

Books and Articles

'Agrarna rasprava o manastirskim posjedima Sreza nikšičkog', *Pobjeda*, 1945, No. 15, 15 April, 3.

'Agrarna reforma i kolonizacija', *Službeni list Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, No. 64, 28 August, 1–3.

Греговић, Стево, *Пуцај, рат је завршен. Злим путем братоубилаштва: словеначко крваво прољеће 1945*, Будва: Удружење „Открићемо истину“, 2009.

'Mitropolit budimski Arsenije', *Službeni list Srpske Pravoslavne Crkve*, 1964, No.1, 27–29.

Karapandžić, Borivoje, *Jugoslovensko krvavo proljeće 1945, Titovi Katini i gulazi*, Beograd: Mladost, 1990.

'Na Cetinju obrazovan agrarni sud za Crnu Goru', *Pobjeda*, 1946, No. 11, 17 March, 3.

'Odluka o osnivanju Zemaljskog agrarnog suda za Crnu Goru', *Službeni list Narodne Republike Crne Gore*, 1946, No. 11, 17 March, 1–2.

Перовић Чедомир, Илић Невенка, *Рад Скупштине Црне Горе 1945–1950 – збирка докумената*, Титоград: Скупштина СР Црне Горе, 1986.

Петрановић, Бранко and Зечевић, Момчило, *Историја Југославије 1918–1988 – збирка докумената*, Београд: Рад, 1988.

'Proglas', *Službeni list Srpske Pravoslavne Crkve*, 1960, No. 6, June, 27–29.

Радић, Радмила, *Вером против вере, Држава и верске заједнице у Србији 1945–1953*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1995.

Зоњић, Урош, 'Страдање српског свештенства 1941–1945', *Гласник Српског културно-историјског друштва „Његош“*, No. 33 (1974), 64–71.

Araştırma Makalesi

Yeni Dünya Düzeninde Değişen Dinamiklerin Küresel Politikaya Etkisi

Seda Gözde Tokatlı*

(ORCID: 0000-0002-1880-1338)

Makale Gönderim Tarihi

17.02.2023

Makale Kabul Tarihi

22.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tokatlı, S. G., "Yeni Dünya Düzeninde Değişen Dinamiklerin Küresel Politikaya Etkisi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 902-929.

APA: Tokatlı, S. G. (2023). Yeni Dünya Düzeninde Değişen Dinamiklerin Küresel Politikaya Etkisi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 902-929.

Öz

Bu çalışmanın amacı, Soğuk Savaş sonrasında inşa edilen yenedünya düzeni içerisinde yapısal değişikliklerin yön değiştirmesiyle devletlerarasındaki ittifak ilişkilerinin yeniden şekillendiğini ortaya koymak ve değer çıkar ikilemi içerisinde çıkar odaklı dış politikanın artan önemini vurgulamaktır. Devletlerin gücü ulusal çıkar kapsamında değerlendirmesi, sert gücün yumuşak güç karşısında yeniden ivme kazanması ve güç dağılımında meydana gelen değişim ve sistemin aksaklıkları bu çalışma kapsamında ortaya konacaktır. Uluslararası sistemin değişen dinamikleri, devlet merkezli güvenlik algısının yeniden artan önemi, yayılımcı politikaların sistem içerisinde artan etkisi ABD-Çin rekabeti temelinde incelenecektir. Devletlerin güç mücadelesi yarışı içerisinde olduğu bu yenedünya düzeni içerisinde yaşanan çok yönlü değişimler analiz edilecek, ABD ve Çin'in güç odaklı politikaların küresel dengeler üzerinde yarattığı etki incelenecektir. Bu çalışmada, tarihsel

---

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, sedagozde@hotmail.com.
PhD., Researcher, Republic of Türkiye.

karşılaştırmalı araştırma yöntemleri kullanılarak nitel bir araştırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Sistem, Yeni Dünya Düzeni, Küresel Politika, ABD, Çin.

The Impact of Changing Dynamics on Global Politics in the New World Order

Abstract

The aim of this study is to reveal that alliance relations between states have been reshaped by and to emphasize the increasing importance of interest-oriented foreign policy in the value-interest dilemma. The evaluation of power by the states within the scope of national interest, the re-acceleration of hard power in the face of soft power, the changes in the distribution of power and the failures of the system will be revealed within the scope of this study. The changing dynamics of the international system, the increasing importance of the state-centered security perception and the increasing influence of expansionist policies in the system will be examined on the basis of the USA-Chinese competition. The multifaceted changes within this new world order, in which states are in a power struggle race, will be analyzed, and the impact of the power-oriented policies of the United States and China on global balances will be examined. In this study, a qualitative research will be conducted using historical comparative research methods.

Keywords: International System, New World Order, Global Politics, USA, China.

Giriş

Soğuk Savaş sonrası dönemde iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesiyle sistem içerisinde güç projeksiyonu yeniden inşa edilmiş, Sovyetler Birliği karşısında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) üstünlük elde etmiş ve yenedünya düzeninin temelleri yeniden atılmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik tehditlerinin değişime uğramasıyla küresel güvenlik politikaları büyük bir değişim içerisine girmiştir. İki kutuplu yapısal düzen içerisinde inşa edilen ortak güvenlik tehditleri yerini çok kutuplu yapısal düzene bırakmıştır. Devletlerin düşmanlarını doğrudan tanımlayamadığı, hibrit ve asimetrik güvenlik tehditlerin ön plana çıktığı yeni bir düzen ortaya çıkmaya başlamıştır. Uluslararası

sistem içerisinde yapısal değişikliklerin yön değiştirmesiyle güvenlik gündemi genişlemiş, uluslararası örgütlerin sistem içerisindeki görev tanımını yeniden revize edilmiş ve yeni yükselen güçler sistem içerisinde yerini almaya başlamıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle devletlerarasında yaşanan üstünlük mücadelesi her ne kadar son bulsa da çıkar odaklı dış politika anlayışı devamlılığını sürdürmeye devam etmiştir. Güvenlik algısında yaşanan değişim, güvenlik politikalarının daha fazla önem kazanmasına, sorunların ulusal boyuttan sıyrılıp uluslararası bir sorun haline gelmesine yol açarken, kolektif güvenliğe olan ihtiyacı ortaya koymuştur. Sistemik değişkenler, liderlerin dış politika anlayışlarında yaşanan değişim ve ya güncel gelişmeler devletlerarasındaki mevcut ittifak ilişkisinin zarar görmesine yol açmaktadır.

Uluslararası yapıda yaşanan büyük değişim ile yeni uluslararası oluşumlarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu çalışma kapsamında, Soğuk Savaş sonrası dönemde Amerika'nın liberal dünya düzeni içerisinde oynadığı rolün önemi vurgulanırken, sistem içerisinde yükselen güçlerin inşa ettiği alternatif yapıların yarattığı etki ve rakip devletlerin küresel güç dengeleri üzerinde oynadığı rol ele alınacaktır. ABD öncülüğünde inşa edilen yeni dünya düzeni içerisinde yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal krizler transatlantik ittifak ilişkilerini olumsuz yönde etkilerken, yükselen güçlerden özellikle, Çin'in sistemi değiştirme yönünde çaba içerisine giren girişimleri ve ya yayılcı politikaları ön plana çıkartarak küresel dengeler üzerinde yarattığı etki mevcut düzen içerisinde yaşanan değişimi ortaya koymaktadır. Özellikle, ABD'nin 11 Eylül terör saldırıları sonrasında siyasi güç politikalarında yaşanan değişim, 2008 ekonomik krizi sonrasında uluslararası finans sistemi üzerinde sahip olduğu kontrol mekanizmalarını kaybetmesi askeri ve siyasi alanda yaşadığı güç kaybını ortaya koymuştur. 2008 ekonomik krizinden daha az yara alarak çıkmayı başaran Çin'in süreklilik gösteren ekonomik gelişimi rakip güç olma yönündeki söylemleri de arttırmıştır. Çok kutuplu yapısal düzen içerisinde küreselleşme tezini ön plana çıkartan ABD, özellikle Donald Trump yönetimi ile izolasyonist ve korumacı bir profile doğru geçiş yapmış, normatif değerler bütününe olumsuz yönde etki etmiştir.

Uluslararası mevcut yapısal düzen içerisinde devletlerin uygulamaya koydukları dış politika anlayışları ve ittifak ilişkileri güncel gelişmeler karşısında değişiklik göstermektedir. Liberal düzen içerisinde ABD'nin gücünde yaşanan nispi güç kaybı, tek taraflı dış politikaya yönelik artan eğilim ve normatif gücünde yaşanan değişim rakip güçlerin alternatif oluşumlar ile bu boşluğu doldurma yönünde çaba içerisine girebileceğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada ortaya konmak istenen temel amaç, devletlerin çıkar odaklı dış politika yönelik artan eğilimlerin küresel politikalar üzerinde yarattığı değişimi görmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde, ABD gücünde yaşanan değişim ortaya konarken liderlerin izlediği tek taraflı ve izolasyonist politikaların sistem içerisinde yarattığı meşruiyet krizi ön plana çıkartılacaktır. Transatlantik ittifak ruhunu bir arada tutan ve ortak değerler bütünü en temel savucusu olan ABD'nin yaşadığı meşruiyet krizi realist politikaların ön plana çıkarması sonucunda meydana gelmiştir. Küresel değerlerin savunucusu olan ABD'nin sert güç politikalarını ön plana çıkartarak aldığı dış politika kararları küresel dengelerin değişmesine yol açmıştır. ABD'nin sert güce yönelik artan eylemleri ve çıkar odaklı dış politika anlayışı sistem içerisindeki yumuşak gücünü gölgelerken, ulusallaşmaya yönelik/içer dönük artan politikaları da küresel gücünü olumsuz yönde etkilemiştir. Çalışmanın ikinci bölümü ise ABD karşısında ikame güç olabilme statüsünü sürdürmeye devam eden Çin'in sistemi yönlendirmeye ve mevcut düzeni değiştirmeye yönelik girişimlerini ele alacaktır. ABD'nin sistem içerisindeki en büyük rakibi olarak tanımlanan Çin'in artan güç kapasitesi ve küresel ekonomik düzene alternatif bir formül oluşturma girişimleri uluslararası arenadaki güç mücadelesinin varlığını ortaya koymaktadır. Çin'in bölgesel düzlemde etki alanlarını genişletmesi ABD'nin sistem içerisinde diğer devletler üzerinde etki edebilme kapasitesinin daralmasına yol açmaktadır. Çin'in barışçıl politikalar aracılığıyla inşa etmeye çalıştığı köklü reformlar kurulu nispi gücün düşüşünü hızlandırırken, yapısal değişikliklerinde önünü açmaktadır.

Bu çalışma, uluslararası sistem içerisinde, ABD ve Çin arasında artan rekabet ilişkisinin küresel politikalar üzerinde yarattığı etkiyi görmeyi, Çin'in rakip ülke statüsünün her geçen gün daha da güçlenmesi yönünde ortaya konan savları ön plana çıkartmayı ve çıkar odaklı güç projeksiyonunun günümüzde hala geçerliliğini koruduğunu ortaya

koyacaktır. Çin'in sistem içerisindeki yükselişi dominant güç ABD'nin görece gücüne ne gibi etkiler doğuracaktır sorusunda yönelik cevap aranırken, mevcut değişimin küresel güç dengeleri üzerinde yaratacağı etki de tartışılacaktır. Araştırma kapsamında ortaya konan en temel çıkarım ise, Çin'in sistem içerisindeki gücünü arttırmaya yönelik bir çaba içerisine girdiğini ve bunu en etkili yöntem olan yumuşak güç araçları ile yaptığı yönündedir. Uluslar arası yapıda yaşanabilecek herhangi bir değişim ABD'nin memnun olmayan gücün davranışlarını değiştirme yönünde ortaya koyacağı çaba ile kesinlik kazanacaktır.

Kuramsal Analiz

Uluslararası sistem içerisinde devletlerarasında yaşanan rekabet ilişkisi realist kuramın en önemli kavramları olan güç geçişi, güç dengesi ve güvenlik ikilemi kavramları ile sorgulanmaktadır. Devletler kendi güvenliklerini sağlayarak geleceklerini garanti altına almak zorundadır. Uluslararası yapının anarşik olması aynı zamanda devletlerin karakterlerini de belirlemektedir. Bütün devletler ve ya bütün birimler sistem ve yapının onları koşullandırdığı yönde hareket etmektedir.¹ Devletlerin asıl amacı varlıklarını sürdürebilmektedir. Realizm kuramına göre uluslararası sistemin anarşik yapısı devletleri işbirliğinin önünde en önemli engeldir. Uluslararası sistemde hegemon olan gücün güç kaybetmesiyle ve ya zayıf olan devletin sistem içerisinde gücünü arttırmasıyla istikrar bozulmaktadır.² Devletler güç arttırma yoluna gitmesi sonucunda saldırgan davranışlar benimseye başlamaktadır.

Neorealizm kuramının en önemli alt kuramı olan Saldırgan realizm teorisine göre, anarşik uluslararası sistem içerisinde devletler varlığını sürdürebilmek için güç yarışı içerisine girecek ve saldırgan davranışlarda bulunacaktır. Saldırgan realizm kuramının en önemli temsilcisi olan John Mearsheimer, *"Bound to Fail"* adlı makalesinde, 1990-2004 arası dönemi uluslararası liberal düzenin altın yılları olarak

¹ Kenneth. Waltz, *"The Theory of International Politics"* Mc Graw Hill Higher Education,1979,s.106

² M. G. Roskin, ve N. O. Berry, *"Uluslararası İlişkiler: Ul'nin Yeni Dünyası,"* Çev: Özlem Şimşek, Ankara: Adres Yayınları,2014, s.30

tanımlarken, 2005-2019 arası dönemi liberal düzenin çöküşü olarak değerlendirmiştir³

Amerikan'ın küresel liderlik pozisyonunu kaybetmesi ulusal, toplumsal, ekonomik ve ya yapısal zeminde var olan gücünü de zayıflamıştır. ABD'nin yumuşak güç mekanizmalarını yeteri kadar iyi kullanamaması realist kurama doğru artan eğilimi göstermektedir. ABD, diğer ülkelerden daha üstün konumda olduğunu göstermek için askeri gücüne daha fazla ağırlık vermiş ve uluslararası sorunların çözümünde askeri çözüm temelli stratejiler yürütmüştür.⁴ ABD sistem içerisinde sahip olduğu üstün gücünü kaybetmesi sonucunda uluslararası yapıyı şekillendirme yetisini de kaybetmeye başlamıştır. Örneğin, ABD'nin BM insan hakları sözleşmesine aykırı davranmaya başlaması, ülke içerisinde artan kemer sıkma politikaları, transatlantik ittifak içerisinde farklılaşan çıkarlar, serbest ticari kısıtlamaya yönelik artan yaptırımlar uluslararası yapıdaki tek ses olma özelliğini kaybetmesine yol açmıştır. Amerika'nın küresel yönetim alanında artan çıkar odaklı dış politika anlayışı rakip ülke olan Çin'e büyük avantaj olarak geri dönmüştür.

A.F.K.Organski'nin güç geçişi teorisine göre, yükselen bir gücün yerleşik bir güce yaklaştığı dönemler en istikrarsız ve çatışma olasılığının en yüksek olduğu dönemler olduğunu ileri sürmektedir. ABD küresel gücünün sistem içerisinde düşüşe geçmesi, çok kutuplu dünya düzeni fikrinin benimsenmeye başlanması ve yükselen güçler arasında Çin'in artan potansiyel gücü, uluslararası arenada güç mücadelesinin artan önemini göstermektedir.⁵ Uluslararası gelişmeler ışığında değişen uluslararası sistem içerisinde yaşanan sistemik değişkenler güç geçişi kavramının artan önemini yeniden ortaya koymaktadır. Güç geçişi kuramı kapsamında, ABD ve Çin arasında artan rekabet temelli politikalar ve güç yarışının hız kazanması ticaret savaşına doğru giden süreci hızlandırmış, serbest pazara yönelik kısıtlayıcı müdahaleler ön plana çıkmış ve serbest liberal ekonomik model de gerilemeye başlamıştır.

³ John, Measheimer, "The Rise and Fall of the Liberal International Order, Bound To Fail," Quarterly Journal: International Security, 2019, s.28

⁴ Eralp, Atilla, "Devlet ve Ötesi", İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

⁵ A.F.K.Organski abd Jacek Kugler, "The War Ledger", Chicago Press, 1980.

Neorealizm kuramının en önemli isimlerinden olan Randall L. Schweller, "After Unipolarity" adlı makalesinde, Çin'in hegemonik bir meydan okuma için uluslararası sistemde yarışmacı bir rol oynadığını ve yenedünya düzeni içerisinde kendi amaçlarını ve planlarını yeniden keşfettiğini dile getirmektedir.⁶ Çin, mevcut düzenin üstesinden gelmek için bir yandan ABD hegemonyasını pragmatik olarak kabul ederken, diğer yandan da ABD hegemonyasının meşruiyetine karşı çıkmaktadır.⁷

Neorealizm kuramı kapsamında, ABD tarafından Çin'in yükselişine yönelik hissedilen tehdit algısı sistem içerisindeki mevcut istikrarın bozulmasına ve devletlerin güvenlik ikilemi içerisinde kalarak güvenlik temelli politikalar inşa etmesine yol açmıştır. Çin'in barışçıl politikalar kapsamında inşa etmeye çalıştığı köklü reformlar kurulu nispi gücün düşüşünü hızlandırırken, yapısal değişikliklerin de önünü açmaktadır. Çin'in ABD rekabeti ekseninde genişleyen altyapısal faaliyetleri, askeri alanda artan yatırımları, genişleyen akıllı teknolojisi ve ya küresel üretim kapasitesinin yükselişe geçmesi neorealist kuramın güç bileşenleri ile tanımlanabilmektedir.

Soğuk Savaş Sonrası Yapısal Düzendeki Yaşanan Değişim ve ABD Dış Politikası

Soğuk Savaş dönemi sonrasında ortak tehdit anlayışının yön değiştirmesiyle çok yönlü tehditler ortaya çıkmaya başlamıştır. Çift kutuplu yapı içerisinde ön plana çıkan caydırma, dengeleme ve çevreleme politikaları yerini çeşitli strateji ve doktrinlere bırakmıştır. Soğuk Savaş döneminde çift-kutuplu yapının sürmesi beklenirken yapısal dönüşüme uğraması ve bu dönüşümün barışçıl yollar ile gerçekleşmesi beklenmeyen bir gelişme olarak tanımlanmaktadır.⁸ Soğuk Savaş sonrasında uluslararası yapıda meydana gelen değişimle beraber devletler düşmanlarını kolayca tanımlayamadığı yeni bir döneme giriş yapılmıştır. Savaş sonrası döneminde iki kutuplu yapının sona ermesi ile oluşan bu güç boşluğu ABD tarafından ikame edilmiş

⁶ Randall L.Schweller ve Xiaoyu Pu, "China's Visions of International Order in Xiaoyu Pu an Era of U.S. Decline", International Security,2011.

⁷ Schweller ve Pu,2011,s.52

⁸ K.Kolasi, " Soğuk Savaş'ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri ", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No. 2,2013,s.174

olup, yeni bir dönemin temelleri atılmıştır.⁹ Soğuk Savaş sonrası dönemde zaferini ilan eden ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yürüttüğü içe dönük politikalara geri dönüş mü yapacağı ya da İkinci Dünya Savaşı sonrasında yürüttüğü liberal enternasyonal politikaları mı yürüteceği tartışma konuları içerisinde yer almıştır.

ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki rekabetin son bulmasıyla devletlerin dış politikadaki amaç ve hedefleri de değişiklik göstermiştir. Batılı güçler arasında inşa edilen güvelik anlayışı ve beraber hareket etme bilinci ortak tehdit algısının ortadan kalkmasıyla gözle görülür şekilde azalmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, ABD sistem üzerindeki hâkimiyeti ele geçirmiş, küresel siyasetin en önemli aktörü olmuş ve yenedünya düzeninin inşasında önemli bir aktör olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde ABD öncülüğünde 1949 yılında kurulan Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO), Batı kanadında güvenlik semsiyesi görevi görmüş, üye devletlere karşı kolektif savunma garantisi hedefleyerek askeri müttefiklik amacı taşımış ve küresel yönetim içerisinde transatlantik yapının ağırlık merkezi olmuştur. NATO askeri bir örgüt olmanın yanında aynı zamanda Avrupa Birliği (AB) üye devletlerinin savunduğu liberal ideolojik değerlerin yayılmasına da katkı sağlayan bir kuruluş olmuştur. Batılı güçlerin güvenliğinin sağlanmasında bir kalkan görevi gören bu askeri örgüt, transatlantik ittifak içerisinde oluşabilecek herhangi bir güvenlik ikilemini ortadan kaldırmıştır. İki kutuplu yapının sona ermesiyle ABD sistem içerisindeki üstünlüğünü ortaya koymuş ve oluşan güç boşluğunu doldurmuştur. ABD tarafından 1991'de " Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi " ilan edilmiş ve " Yeni Dünya Düzeni " kavramı ortaya çıkmıştır¹⁰. ABD yönetimi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası yapı içerisinde var olan tehditlere karşı Asya-Pasifik eksenli kararlar alırken, Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Doğu eksenli kararlar alarak yenedünya düzenini yeniden inşa etmeye çalışmıştır.

---

⁹ F. Fukuyama, "The End of History 20 years Later", New Perspectives Quarterly, 2003,31-39.

¹⁰NSSAR, "The National Security Strategy of the United States of America", 1991. Erişim Adresi: <https://nssarchive.us/national-security-strategy-1991/>

George W. H. Bush, siyasi özgürlükler, insan hakları, demokratik yönetim anlayışı, hukukun üstünlüğü ve ya bölgesel çatışmaların diplomatik yollar ile çözümlenmesine yönelik istikrarlı ve güvenli bir dünya düzeninin kurulacağını önemle vurgulamıştır.¹¹ Bush döneminde başlayan bölgeselleşme modelleri, transatlantik ittifak içerisinde artan iş birliği ve liberal değerleri ön plana çıkaran politikalar koltuğu devir alan Bill Clinton döneminde ise daha ileri bir boyuta taşınmıştır.

Bill Clinton yönetimi ekonomik reformların yanında siyasi ve kültürel reformların önemine vurgu yaparak geleneksel dış politika anlayışı çizgisinden ilerlemiştir. Clinton yönetiminin liberal değerlerin artan önemini ortaya koyması, demokrasi ve diplomasi kavramlarına vurgu yapması ve ortak pazar stratejisini sürdürmesi uluslararası imajına olumlu yönde katkı sağlamıştır. Bill Clinton, yumuşak güç kavramını ön planda tutarak başkalarının tercihlerini kendi tercihleri doğrultusunda şekillendirerek sistem içerisinde oluşan güç boşluğunu rızaya dayalı yönetim anlayışı ile doldurmuştur. Transatlantik ilişkilerde Baba Bush'un izlediği dayanışmacı yönetim modelinin izlerini Bill Clinton yönetimi içerisinde de görmek mümkündür.

ABD, Clinton yönetimi ile istediği dünya düzenini çok yönlü liberal politikaları ile inşa etmeyi hedeflemiştir. Bill Clinton genişleme stratejisi ile tutarlı bir dış politika izlemiş ve ABD'nin koruyucusu olduğu açık ve bütünlümlü bir uluslararası ekonomik ve siyasi düzen yaratma doğrultusunda başarılı bir lider olmuştur.¹² Bill Clinton'ın yürüttüğü çok yönlü başarılı politikalar ulusal politikada var olan imajını güçlendirmesine, küresel zeminde ise sahip olduğu liderlik pozisyonunun geleceğini garanti altına alınmasına yol açmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, ABD hegemonyası karşısında en büyük engel olarak görülen devletlerin ve onların yürüttüğü ideolojilerin yerini devlet dışı örgütler yer almış ve bu örgütlere destek veren rejimler ön plana çıkmıştır. 11 Eylül terör saldırıları sonrasında güvenlik kavramı ulusal boyuttan uluslararası boyuta doğru taşınmıştır. 11 Eylül terör olayları sonrasında müttefiklerine gereksinim duymadan

¹¹Ramazan, Gözen, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası İlişkiler: Küreselleşme Perspektifi, Liberal Düşünce," Cilt 2, Sayı 7,1997, s.75.

¹²Andrew J. Bacevich, "American Empire: The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy", Cambridge and London, Harvard University Press, 2002 s 3

askeri çözüm temelli stratejilere yönelen ABD, hegemonyasının en önemli bileşeni olan rıza ile yönetim anlayışı, uluslararası işbirliği oluşturma ve ortak karar verme gayretinden uzaklaşmıştır. George Bush yönetimi tarafından yayınlanan ulusal doktrin, tek yanlı, sert gücü ön plana çıkartan ve önleyici vuruş kavramına vurgu yapmıştır. Bush yönetimi terörle savaş mücadelesini sürdürürken ülke çıkarının önemine vurgu yaparak tek taraflı kararlar almaya başlamıştır. Başkan Bush, önleyici saldırı hakkının ABD'nin evrensel bir hakkı olduğunu uluslararası topluma ifade etmeye çalışmıştır.¹³ Bush yönetimi ulusal güvenliğe karşı yürüteceği önleyici saldırı politikasının küresel güvenliğin devamlılığı açısından da önemli rol oynadığını belirterek dış politikasını meşrulaştırma yoluna gitmiştir. ABD 11 Eylül terör saldırıları sonrasında uluslararası kararları hiçe sayarak ve uluslararası hukuka aykırı davranış sergilemesi kendi inşa ettiği normatif düzenin yıkılmasına ve küresel yönetim üzerinde var olan etkili pozisyonunu kaybetmesine yol açmıştır. ABD demokratik ilkelerin benimsenmesine önemli girişimlerde bulunan ve ya diğer ülkelere demokrasi ihraç eden rol model olma özelliğinde yaşadığı gerileme diğer ülkelerin politikaları üzerinde sahip olduğu gücünün daha fazla sorgulanmasına yol açmıştır.

Jack Snyder'a göre "büyük güçlerin ulusal liderlerinin politikaya yönelik hesaplamaları üzerinde içerden gelen baskılar, dışarıdan gelenlerden sıklıkla daha etkili olmaktadır."¹⁴ Amerikan dış politikasına yön veren esas teori realizm teorisi olmasına rağmen, Amerikan politika yapıcılarını ulusal çıkarlarını idealizm çatısı altında ifade ederek realist politikaları meşrulaştırmaya çalışmıştır¹⁵.

Barack Obama, Bush yönetimine kıyasla temsili demokrasi, insan hakları, karşılıklı yardım ve ya diyalog geliştirme gibi söylemlere daha fazla yer vermiştir.¹⁶ Değişim sloganına vurgu yapan Obama, ABD'nin

---

¹³ Henry Kissenger, "Önleyici Vuruş Stratejisi ve Westfalya'nın Sonu," NPO, c. 6, n. 1, 2004, s. 24.

¹⁴ Snyder, Jack, (1991), "Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition", Cornell University Press, New York, 1991,s.20

¹⁵ Muhittin Ataman, "United States of America", Der. Kemal İnat, Wolfgang Gieler ve Claudio Kullman Foreign Policy of States: A Handbook on World Affairs, İstanbul: Tasam Yayınları, 2005, s. 539.

¹⁶ M. Kocakener. "Amerikan dış politikasında idealizm realizm ilişkisi: çatışma mı iş birliği mi?",Tasam Yayınları,2016

küresel zeminde kaybettiği imajı yeniden kazanmaya yönünde büyük bir çaba içerisine girmiştir. ABD yönetiminin öngörülemeyen artan yayılmacı politikaları askeri ve ekonomik kaynaklarının da tükenmesine yol açmıştır. 2008 ekonomik krizi ile ABD ve Batı İttifakı'nın üretim kapasitelerinde ve rekabet politikalarında önemli azalmalar meydana gelmiştir. 2008 ekonomik krizinden daha az etkilenecek çıkmayı başaran Çin, ABD karşısında önemli bir avantaj elde etmiş ve ekonomik gücünü hızla arttırmaya başlamıştır. 2008 küresel ekonomik kriz sonrasında ABD yaşadığı yapısal ve mali krizden çıkmak için büyük bir çaba içerisine girerken uluslararası sorunlara karşı da duyarsız kalmıştır. Obama yönetiminin negatif diplomasiye pozitif diplomasiye doğru giden politikalarının altında önemli başlıklarda yer almaktadır. Örneğin, Obama yönetiminin Küba'ya yönelik yaptırımları kaldırması ve ya Küba'daki Guantanamo hapishanesinde bulunan tutsakları serbest bırakması ve insan hakları ihlallerinin önlenmesine yönelik önemli adımlar bulunmaktadır.

Obama döneminde ulusal boyutta yaşanan güven boşluğu, Donald Trump'ın yönetime geçmesiyle uluslararası boyuta taşınmıştır. Amitav Acharya, "Amerikan Dünyasının Sonu" (The End of American World) adlı kitabında da, Amerika'nın liderliğinde kurulan bu düzenin evrensel olma konusundaki iddiasını eleştirerek Amerika'nın çıkarlarına hizmet etmesi yönündeki varsayımını ortaya koymaktadır.¹⁷ Trump yönetimi, iç ve dış politikalarda aldığı saldırgan kararlar ile diğer devletleri yönlendirmeye çalışarak uluslararası sistemin kendi lehine işlemesini sağlamayı amaçlamıştır. Trump yönetiminde alınan kararların çıkar kavramı çerçevesinde yeniden şekillenmesi değerler bütününe büyük erozyona uğratmıştır. ABD'nin geleneksel dış politika anlayışının dışına çıkması, kuruluşundan itibaren benimsediği dış politika kültürünün zedelenmesini ve sistem içerisindeki kabul görme oranının yeniden sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. ABD'nin küresel liderliğini sonlandırabilecek emperyal aşırı genişleme sürecini yaşaması ve ABD'nin ekonomik gücünde yaşanan görece düşme en önemli etkenler arasında yer almaktadır.¹⁸ Örneğin, ABD'nin Afganistan ve Irak'a

¹⁷ Amitav, Acharya, "The End of The American World Order", New York, Polity Press, 2018.

¹⁸ Christopher, L. "The Unipolar exit: beyond the Pax Americana", Cambridge Review of International Affairs, Cilt 24, No.2,2011.s.150

demokrasi götürme yönündeki başarısızlığı, 6 Ocak tarihinde yaşanan ABD Kongre Baskını ve ülke içerisinde artan ayrıştırıcı söylemler liberal yönetimlerin kendi içerisinde yaşadığı meşruiyet krizinin bir göstergesidir. Donald Trump'ın, Avrupa ülkeleri açısından güven sarsıcı açıklamalar yapmaya yönelmesi, özellikle müttefiklerine yönelik güven kırıcı açıklamalarda bulunması, transatlantik ittifakın en önemli tutkalı olan karşılıklı güven ilişkisine sarsıcı bir etki yaratmıştır.¹⁹ (Kanat,2018: 3). NATO ortak savunma mekanizmasının etkili bir rol oynamaması, Avrupa içerisinde ayrıştırıcı faaliyetlerin hız kazanması ve ABD'nin küresel sorunlar karşısında sorumluluk almaktan kaçınması sonucunda küresel zemin oluşan boşluğu rakip güç olan Çin ikame edilmiştir.

Donald Trump yönetimiyle yükselen popülist politikalar, artan Avrupa şüpheciligi, Avrupa'da popülist radikal sağ partilerin artan ayrılıkçı söylemleri ve Brexit referandumu da bunun en önemli çıktısı olarak da değerlendirilmiştir.²⁰ ABD'nin Brexit sürecine destek göstermesi sonucunda en önemli müttefiki olan AB ile ilişkileri yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. NATO'nun işlevselliğinin daha fazla sorgulandığı, transatlantik ittifakın geleceğinin belirsiz olduğu ve mevcut düzen karşısında alternatif oluşumların inşa edilmeye başlandığı dönemde devletler kendi geleceklerini belirleme yoluna gitmeye başlamışlardır. John Ikenberry, 2015 yılında yazdığı makalede liberal sisteme meydan okumaların Batılı olan ülkeler tarafından gerçekleştiğini ifade ederken, küresel yönetişime en büyük tehdidin kendi kalbinden geldiğini dile getirmiştir.²¹

Sonuç olarak, ABD'nin savaş dönemi boyunca ittifak ülkeleri ile beraber yürüttüğü çok yönlü stratejileri ve ya güç dengesi politikaları yeni dünya düzeninin inşa edilmesinde önemli rol oynamıştır. ABD yönetiminde göreve gelen liderler ulusal güvenliğin muhafaza edilmesi, sistem içerisindeki hegemon gücün diğer devletler tarafından kabul görmesi ve ya küresel sorunların çözümünde etkili bir devlet olma gibi

¹⁹ B.K. Kanat, "Transatlantic Relations in the Age of Donald Trump", Insight Turkey,20(3)2018.

²⁰ N. Lee *Immobility and The Brexit Vote*, Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, Sayı 11, 2018,s.145.

²¹ G.J.Ikenberry, G. J. "The Liberal International Order and Its Discontents", Millennium: Journal of International Studies, 38(3): 509-521,2010, Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1177/030.582.9810366477>.

hedefler çerçevesinde bir dış politika yürütmüştür. ABD'nin kendi iç sorunlarıyla çok fazla meşgul olması, liderlerin dönemsel olarak izolasyonist dış politikaya daha fazla yönelmeleri, yaşanan ulusal krizler karşısında küresel değerleri göz ardı etmeleri güç ve çıkar kavramları ekseninde çıkar odaklı bir dış politikanın önemini ortaya koymuştur.

George W. H. Bush'un "Yeni Dünya Düzeni", Clinton'ın "demokrasilerin gelişmesi" George W. Bush'un "önleyici savaş" kavramlarının yanında Obama'nın "ılımlı, ihtiyatlı ve sert gücü öncelemeyen" dış politika yaklaşımları, Trump yönetimin "güç odaklı" politikalarının ortak noktası ABD'nin küresel liderlik arayışının devamı olarak görülmektedir.²² Donald Trump yönetiminin ardından koltuğa geçen Joe Biden, demokratik kurumlardaki erozyona dikkat çekerek demokratik yönetim modelinin desteklenmesine yönelik önemli girişimlerde bulunsa da sistem içerisinde zedelenen imajını yeniden kazanması zor görünmektedir.

Bu çalışmada ortaya çıkan en önemli bulgu ise küresel değerlerin ana savunucusu olan ve uzun yıllardır demokrasi ihraç eden ABD'nin küresel tek merkezli bir istikrar arayışı içerisinde olduğudur. Amerikan yönetimi liberal yönetim modelinin dışına çıkarak ekonomik çıkarlarını kolektif güvenliğin üstünde tutmakta ve ortak değerler bütünü göz ardı etmektedir. ABD'nin tarafsız dış politika anlayışı, fayda maliyet analizi çerçevesinde yürüttüğü ikili ilişkileri, uluslararası kurumların var olan gücünün bertaraf edilmesi ve ortak değerlerde yaşanan ayrışmalar uluslararası imajını büyük tahribata uğratmıştır. Küresel sorunlar karşısında ortak çözümler üretebilmede sorunlar yaşaması, Amerikan çıkarlarını ön plana çıkartması ve çok taraflılıktan uzak bir dış politika benimsemesi çatışma yönetimi ve çözüm kapasitesinin zayıfladığını göstermektedir.

Çalışmanın başlığında ön plana çıkartılan yenedünya düzeninde değişen dinamiklerin küresel politikalar ve güç dengesi mekanizmaları üzerinde yarattığı etki ABD dış politikasında izolasyonist davranışların artan etkisi ile daha belirgin kazanmıştır. Devletlerin dış politikalarında yaşanan değişim ikame güçlerin manevra alanlarını arttırırken, çıkar

²²Ferhat, P. "Soğuk Savaş Sonrasında ABD nin Balkan Politikası" Alternatif Politika Dergisi, vol.3, no.1, s.113, ,2011

odaklı güç politikalarının mevcut ittifak ilişkilerini zedelemektedir. ABD içerisinde artan tek taraflı uygulamalar, anti küreselleşme yönünde alınan kararlar ve milliyetçi politikalarının hız kazanması küresel düzlemde yaşanabilecek değişimi tetiklemektedir. ABD hegemonyasının inşasında büyük öneme sahip olan normatif değerler, serbest piyasa ekonomisi, insan hakları ve sivil toplum faaliyetlerinin önemini kaybetmeye başlamasıyla ABD gücünde yaşanan değişim daha belirgin olmaya başlamıştır. ABD'nin liberal düzen içerisinde tüm parametreleri bir arada yürütmede yaşadığı zorluk karşısında yeni düzende karşısına çıkan Çin devleti olmuş ve yeni mücadele alanı ise Asya-Pasifik bölgesi olmuştur.

Yükselen Güç Çin'in Küresel Güç Dengeleri Üzerinde Yarattığı Etki

Soğuk Savaş sonrası dönemde belirli bir süre hegemonyasını devam ettirmeyi başaran ABD, ülke içerisinde yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal krizler sonrasında mevcut gücünü devam ettirmede sorunlar yaşamaya başlamıştır. Batılı güçlerin sistem içerisindeki mevcut konumunun gerilemeye başlaması sonucunda yeni güçler yükselişe geçmeye başlamıştır. Uluslararası sistem içerisinde tarafların yön değiştirmesi, rekabet ilişkisinin çeşitli alanlarda etkisini göstermesi ve ya hegemon gücün sistem içerisinde barışı sağlama konusunda artan zafiyeti tek kutuplu yapının zayıfladığının en önemli göstergesidir. Uluslararası sistem içerisinde güç dengeleri 21.yy'da Batı'dan Doğu yönüne doğru kaymaya başlamıştır. Çin'in Asya kıtasında artan bölgesel oluşumları, mevcut düzen karşısında artan koalisyon oluşturma eğilimleri ve yürüttüğü dengeleyici mekanizmalar Asya'nın yeniden merkezi bir konuma doğru yükselebileceğini göstermiştir. Çin'in yükselişinin sistem içerisinde yarattığı güvenlik ikilemi mevcut güç olan ABD'ye yönelik tehdit algısını arttırırken sistem içerisinde ki mevcut düzenin değişimini tetiklemektedir. Transatlantik yapısal düzen içerisinde yaşanan ayrışmalar ve ya krizler hegemon güç olarak tanımlanan ABD'nin aldığı tek taraflı uygulamaların ve izolasyonist bir tavır sergilemesinden kaynaklanmaktadır. Bunun aksine, herkesin ekonomik gelişimine katkıda bulunan ve ortak işbirliği mekanizmalarını devreye sokan Çin, ABD karşısındaki rakip güç olma özelliğini kazanmıştır. ABD'nin liberal ekonomik düzene aykırı davranması

sonucunda kendi gümrük duvarlarını örmesi bu yönde devam eden çıkar odaklı politikaları rakip güçler için bir avantaja dönüşmüştür.²³

21. yy'da Çin, yükselen bir güç olarak yaptırım yerine yatırım, çıkar yerine değer kavramına ve ulusal güvenlik yerine uluslararası güvenlik kavramlarına daha fazla yönelen bir devlet olmuştur. Çin yönetimi, mutlak kazanç yerine kazan-kazan ilkesini benimseyerek karşılıklı işbirliğin artan önemini vurgulamaktadır. Çin'in bölgesel örgütler yoluyla yeni ittifaklar yaratma girişimleri, kurmaya çalıştığı finans ve ticaret ağı, giderek artan savunma yatırımları ABD'nin sistem içerisinde sahip olduğu pozisyonu derinden sarsmaktadır. Çin, serbest ticaretin, dış yatırımların ve küresel üretimin en önemli merkezi olarak uluslararası ekonomide ve küresel güç mücadelesinde de kilit bir ülkedir.

Çin'in düzen inşa edici rolü, karar alma mekanizmalarında daha aktif bir rol izlemesi, yükselen güçler arasındaki ayrıcalıklı konumu ve diğer devletler tarafından gördüğü destek "yükselen güç" söylemlerini arttırmaktadır. Çin, değişimi hedefleyen değil, mevcut düzeni koruyan bir devlet modelinin altyapısını oluşturmaya devam etmektedir. Çin'in bu çerçevede, kural biçimlendirici rolü ve küresel yönetime olan katkısı her geçen gün artmaktadır. Çin'in, uluslararası norm ve kurallar çerçevesinde uluslararası hukuka uygun hareket etmesi, ortak sorunlar karşısında sorumluluklar alması, ortak anlayış ve iş birliği prensibini devam ettirmesi ve ya genişleyen bölgesel ağı ile yeni ittifaklar inşa etmesi en önemli girişimler arasında yer almaktadır. Çin, mevcut uluslararası sistemin aktif katılımcısı, uluslararası sistemin en büyük üreticisi ve sorunların çözümünde en büyük katkı sağlayıcısı olma hedefi doğrultusunda ilerlemektedir. Çin, küresel yönetim üzerinde "ortak fayda, ortak çıkar ve adil paylaşım" prensibi ile hareket ederek, Batı'ya karşı koruyuculuk arayışında olan ülkelerin de desteğini kazanmaktadır.

Uluslararası sistem içerisinde Çin'in rolü tanımlanırken statükocumu yoksa revizyonist mi olduğu yönünde yapılan

---

²³ Seda Gözde, T. ve Sinem. K. (2021). "Güç Dengelerindeki Değişimin Uluslararası Sistem Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi," *Norvus Orbis Dergisi*, s.131,2021.

tartışmalarda, küresel değerlere olan bağlılığı, sınır anlaşmazlıkları konusunda barışçıl yollarla çözüme kavuşturma girişimi, başka ülkelerin iç işlerine karışmama prensibi ve ya uluslararası ticaret ve silahsızlanma rejimini kabul etmesi ve uluslararası kurumlarla çalışmalarında uyuma dikkat etmesi bu ülkenin statükoculuğuna vurgu yapmaktadır. Sistem içerisindeki güç dengelerinde yaşanan değişim ve ya meydana gelen bu gelişmeler, Çin'in sistemi dönüştürme yönündeki çabalarını ortaya koymaktadır.

Çin, ABD'nin artan sert gücüne yönelik uygulamalar karşısında yumuşak gücün temelini oluşturan Pekin Uzlaşısı kavramını geliştirmiştir. ABD yönetiminin 1990'lı yıllarda ortaya koyduğu "Washington Konsensüsü" kavramı karşısında geliştirdiği "Pekin Konsensüsü", Çin'in gelişmekte olan devletlere uygun ödeme koşulları ile sunduğu yardım paketleri, kredi destekleri ve koşulsuz yardım paketlerini içermektedir. Çin, Asya krizinden sonra ekonomik temelli kalkınma modeli ile etki alanını kendi coğrafyasının dışına taşıırken, barışçıl yükseliş stratejisiyle de bölgesel gücünü arttırmayı amaçlamıştır. Çin, kendi ekonomisini geliştirmeyi ve ulusal çıkarlarını ilerletme, krizin etkilerinden kurtularak yeniden eski gücüne kavuşmayı amaçlamıştır.

Soğuk Savaş sonrasında başkanlık koltuğuna oturan Hu Jintao, küresel sistem içerisinde daha fazla sorumluluk alarak diğer alanlardaki sorunların bir paydaşı olma yönünde önemli adımlar atmıştır. Yükselen güç Çin, ABD küresel gücünde yaşanan düşüşü fırsata çevirerek Çin merkezli alternatif kuram ve ideolojiler üretmeye yönelmiştir. Örneğin, Çin yönetiminin ortaya koyduğu Tianxia kuramı, karşılıklı uyumun devletlerarasındaki farklılıkları yok edeceğini savunurken, değer çıkar ikilemi kapsamında ortak değerlerin barışçıl bir düzen için gerekliliğinin altını çizmektedir. Tianxia kuramı, düşmanı dosta dönüştürebilme amacı çerçevesinde hareket ettiğini savunarak dünya barışı için daha etkili bir ilişki biçimi ve çözüm yöntemi sunmaktadır.²⁴ Çin'in dünya görüşü ABD ve dünyanın geri kalanı tarafından farklı ama meşru olarak tanındığı "farklılıklarla barışçıl bir varoluş" düzenini yansıtmaktadır. Bu

---

²⁴ Zhao, Tingyang. "The Tianxia System: An Introduction to the Philosophy of a World Institution", China Renmin University Press, 2011,s.152.

bağlamda, Çin ne Batı kültürünü reddediyor ne de geleneksel Çin fikirlerinin potansiyel değerlerini görmezden gelmektedir.

Çin'in önlemez yükselişi karşısında Batı'nın Çin'i bir tehdit olarak görüp ötekileştirmesi ve güvenlikleştirici politikalara doğru itmesi yerine Kantçı liberalizm ve reformist Konfüçyüs'lükle tanımlanan pasifist ve savunmacı Çin kimliğini teşvik etmesi dünya barışının sürdürülebilir olması açısından önemlidir.²⁵ Hu dönemi dış politikasında yer alan "barışçıl yükseliş, bilimsel gelişim, uyumlu toplum ve uyumlu dünya" ilkeleri Tianxia kuramı tarafından esas alınarak belirlenmiştir. Çinli akademisyenlere göre, Batı'nın bilim, teknoloji ve ekonomik alandaki üstünlüğü Batılı güçlerin küresel baskıyı sürdürmelerine hizmet edip dünya toplumunun kültürel farklılıklarıyla hep birlikte yaşama, gelişme ve kalkınmasına engel olmaktadır.²⁶ Batılı güçlerin kendi içerisinde yaşadığı güven bunalımı karşısında yekpare bir duruş sergilemeye devam eden Çin, mevcut düzen içerisinde aykırı davranışlardan kaçınmakta, uluslararası istikrarı bozacak girişimlerden uzak durmakta ve sistem içerisindeki barışçıl yükselişini sürdürmektedir. Çin'in uluslararası sistem içerisinde artan yumuşak güç söylemleri, benimsediği politikalar ve tarihten günümüze kadar olan süreç içerisinde yürüttüğü savunmacı dış politika anlayışı realist düşünceye karşı oluşturulmuştur.²⁷

Kazan-kazan ilkesi çerçevesinde gelişimini sürdüren Çin, gelişmekte olan ülkeler ile işbirliğini ilerletmekte ve karşılıklı fayda prensibini devam ettirmektedir. Örneğin, ABD'nin Marshall Planı'na benzetilen Kuşak ve Yol Projesi (KYG) ile Çin, enerji altyapı, ulaşım ve ticaret konularını içine alarak Avrupa'dan Asya'yı birbirine bağlayan önemli bir girişimin öncülüğünde bulunmuştur. Çin yönetimi, Kuşak ve Yol Projesi (KYG) adlı mega proje ile altyapıyı geliştirerek ekonomik entegrasyonu artırmayı; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını kara ve deniz yoluyla

²⁵ Pekcan, Cemre, (2010). "Konfüçyüs Öğretisinin Dış Politikaya Etkisi Bağlamında 2003-2013 Yılları Arasında Çin -ABD ilişkileri ", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,72 (4),2010,s15

²⁶ Cheng, Joseph Y. S. "Convincing the World of China's Tradition to Pursue Universal Harmony", Journal of Chinese Political Science, Cilt 17, No.2.2012,s.168.

²⁷ Huiyun Feng, "Chinese Strategic Culture and Foreign Policy Decision-Making: Confucianism, Leadership and War, Asian Security Studies", Ed.: Sumit Ganguly, Andrew Scobell, Routledge, New York, 2007

birleştirmeyi ve ticaret ağını genişletmeyi hedefleyen uzun vadeli bir yatırım projesidir. Çin'in dünyada yatırım ve üretim imkânlarını genişletmesine olanak sağlayan KYG girişimi, Çin'in aynı zamanda dünya üzerindeki etki ve nüfuz alanını genişletmesinde ve bölge ülkeler üzerinde daha fazla söz sahibi olmasında önemli bir girişim modelidir. ABD kendi girişimiyle inşa ettiği uluslararası örgütlere karşı bir tavır almaya yönelirken, Çin bölgesel örgütler ve alternatif kuruluşlar aracılığıyla küresel ekonomi içerisinde daha etkin bir güç olmak için kendisine fırsat yaratmıştır. Örneğin, Çin Bölgesel Ekonomik İşbirliği (Regional Comprehensive Economic Partnership-RCEP) gibi mega serbest ticaret anlaşmalarının içerisinde yer alarak bölgeselleşme sürecinin ekonomik bütünleşme ayağını iyi bir şekilde yönetmektedir. Çin'in, ABD'nin en yakın müttefik ülkeleri olan AB ile kurduğu ekonomik işbirliği anlaşmaları, yeşil enerji alanında yürüttüğü projeleri ve alt yapı girişimleri Avrupa kıtası üzerinde finansal projeler aracılığıyla siyasi varlığını arttırma yönünde önemli avantajlar sunmaktadır.

Çin bölgesel anlamda birçok projede öncü rol oynamaya devam etmektedir. Çin'in, uluslararası kurumlara aktif katılımı, finansal gücü ve 'akıllı güç' politikaları çerçevesinde hareket etmesi, yükselen güçler arasında ayrıcalıklı bir yer edinmesini sağlamıştır.²⁸ Çin'in genişleyen ekonomik gücünün siyasi gücü üzerinde yaratacağı etki de bu kapsamda göz ardı edilemez. Çin'in yumuşak güç politikaları kapsamında küresel yatırımlarını hızla arttırması, dünya görüşü üretebilmesi ve ortak fayda prensibi çerçevesinde hareket etmesi uluslararası sistem içerisinde oynadığı yapıcı rolü ortaya koymaktadır. Çin, uluslararası sistem içerisinde artan gücünün daha fazla temsil edilebilmesi için uluslararası kurumlardaki kural ve süreçleri de kendi çıkarları ile uyumlu olarak değiştirirken, mevcut uluslararası düzene yönelik alternatif girişimler ile küresel güç parametreleri üzerinde bir dönüşüme yol açmayı amaçlamaktadır.

Hegemonik İstikrar Teorisi kapsamında ele alınan kolektif mallar yaklaşımı Charles Kindleberger tarafından ortaya konmuştur. Kolektif mallar yaklaşımına göre küresel dünya düzeninin istikrarı için hegemon

---

²⁸ M Tüter, "Çin Gücü, Statükoya Karşı Yeni Güç Arayışları," Kopernik Yayınları, ,2018, s.378.

güce ihtiyaç bulunmaktadır, ortak varlıkların devamlılığı, ortak sorunların çözümü ve ortak malların korunmasında hegemon devlet önemli bir rol oynamaktadır. Devletlerin ortak varlıkları korunma, uluslararası sorunları çözüme kavuşturma ve uluslararası istikrar ve barışı koruması gibi önemli görevleri yerine getirebilmek için hegemon olan ülkenin diğer ülkelere göre daha güçlü olması gerekmektedir.²⁹ Özellikle, Trump yönetiminin küresel sorunlar karşısında benimsediği ilgisiz tavır, küresel sorunlar karşısında sorumluluk almaktan kaçınması ve ortak mücadele ruhunu kaybetmesi mevcut düzende var olan imajını olumsuz yönde etkilemiştir. ABD'nin gerileyen gücü karşısında Çin'in özellikle son zamanlarda küresel problem olan COVID-19 pandemisinde küresel sorumlulukları üstlenerek başarılı aşı diplomasisi yürütmüştür, gerekli olan ekipman desteğini ülkelere sağlamış ve yumuşak güç mekanizmalarını devreye sokmuştur.

Çin'in yükselen bir güç olduğunu ancak, diğer güçlerin geçmişte yaptığı gibi güç veya malzeme tedariki yoluyla yükselmeyeceğini, aksine, "yeni bir dünya düzeni" yaratmak yerine, uluslararası normlar ve statüko içerisinde yükselişini ifade eder.³⁰ Savunmacı politikaları ön plana çıkartarak barışçıl yükseliş stratejisini benimseyen Çin, karşılıklı uyum ve işbirliğini vurgu yaparken, diğer devletlerin iç işlerine karışmayacağını, ortak refaha ulaşmayı hedeflediğini söylemlerinde sıkça yer vermektedir. Çin'in yeni dünya düzen arayışını materyal faktörler ile düşünsel faktörlerin etkileşiminin bir ürünü olarak tasarlandığında yapısal bağlamda çok kutupluluğu, ilke ve normlar itibarıyla alternatif ideoloji temelinde bir düzen kurma çabasını ve kurumlar açısından ise paralel kurumsallaşma girişimleri yansıtmaktadır.

Sonuç

Soğuk Savaş döneminde benimsenen geleneksel güvenlik anlayışı "devletlerin güvenliği" temelinde şekillenirken, Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik daha çok "insan güvenliği" temelinde tanımlanmaya başlanmıştır. ABD yönetiminde her başkanın

²⁹ Webb, M. and Krasner, S. "Hegemonic Stability Theory", Cambridge University Press, 1989, s.185

³⁰ Pekcan, 2010, s. 1140

uygulamaya koyduğu stratejilerin farklılık göstermesi ABD dış politikasının süreklilik ve değişim içerisinde olduğunu göstermektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan köklü değişim içerisinde, güvenliğin ve çıkarların sabit olmadığı, süreçler dahilinde ve aktörler çerçevesinde yeniden inşa edilebilen kavramlar olduğu biz kez daha ortaya konmuştur.

ABD sistem içerisindeki mevcut gücünü arttırmak ve daha çok rekabet edebilmek için dış politika kararlarında çıkar prensibine daha fazla yönelirken, Çin ise sistem içerisinde diğer devlet tarafından kolay kabul görmek ve yükselen güçler karşısında mevcut konumunu her geçen gün arttırmak adına değer prensibi çerçevesinde bir dış politika yürütmeye çalışmaktadır. ABD'nin liberal ve inşacı kimliğinin realist temelli kuramlardan daha fazla beslenmeye başlaması sonucunda sistem içerisinde ortaya çıkan güç boşluğu Çin'in lehine sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

11 Eylül terör saldırıları sonucunda ABD gücünün gerilemesiyle yükselişe geçen yeni güçler uluslararası sistemi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye ve dönüştürmeye çalışmıştır. Özellikle, Bush dönemiyle ABD'nin artan liberal karşıtı eylemleri liberal dünya düzeni içerisinde önemli bir sorunun varlığını ortaya koymaktadır. ABD "bir ülkenin iç değerleriyle uluslararası değerleri uyumlu olmalıdır" ilkesi çerçevesinde şekillenen dış politika anlayışından vazgeçmesi, müttefikleri ile sorunlarının her geçen gün artması ya da aldığı kararların uluslararası toplum tarafından kınanması dış politikasında yaşanan köklü değişimlerin göstergesidir. ABD'nin 11 Eylül terör olayları sonrasında, uluslararası gelişmeleri açıklamada güç odaklı projeksiyonlarını devreye sokması ve ya güvenleştirme politikalarına söylem ve eylemlerinde daha fazla yer vermesi realist politikalarının daha fazla önem kazandığının göstergesidir. Batı hegemonyal düzeni içerisinde artan askeri operasyonlar, ekonomik krizler ve meşru yönetim algısında yaşanan belirsizlik içe dönük politikaların ön plana çıkmasına ve küresel yönetim üzerindeki sorunların arka plana atılmasına yol açmıştır.

Çin, yeni dünya düzeni arayışını ilkeler, normlar ve kurumlar aracılığıyla inşa ederek küresel aktör olma yolunda ilerleyen bir ülkedir. Çin'in 2008 finansal krizi sonrasında ekonomik büyümesini hızlı bir

şekilde devam ettirebilmesi küresel sisteminin yeniden şekillendirici olması yönünde önemli bir fırsat niteliği oluşturmaktadır. Uluslararası sistemi değiştirebilecek kapasiteye sahip olan Çin, küresel politikalar üzerinde bir dönüşümü sağlayabilmesi için normatif düzen inşasına ve rıza ile yönetim modeline daha fazla önem vermesi gerekmektedir. ABD ve Çin rekabeti kapsamında ortaya konan en önemli çıkarım ise ABD'nin güç ve çıkar odaklı stratejilere daha fazla yönelmesi ortak çözümler bulmayı zorlaştırmış, değerler bütününe zarar vermiş ve ABD yönetiminin meşruluğunun sorgulanmasına yol açmıştır. Uluslararası sistem içerisinde ABD karşısında potansiyel güç olan Çin'in sistem içerisinde statükoyu zorlaştıran eylemleri, iktisadi gelişimi, gelişen güç kapasitesi ve normatif düzene yaptığı vurgu sistem içerisindeki dengeleri değiştirmeye yönelik çabalarını ortaya koymaktadır.

ABD'nin realist kuram kapsamında sistem içerisinde sahip olduğu üstünlüğünü kaybetmeye başlaması, dünyanın geri kalanını peşinden sürükleyecek bir ideal yaratma konusunda sorunlar yaşaması ve mevcut rolünü tek başına sürdürebilecek kapasitesinin zayıflaması mevcut düzen içerisinde değişimi tetiklemiştir. ABD'nin aksine, Çin'in yumuşak ve sert gücün sentezini başarılı bir şekilde yürütmesi ulusal yapı içerisinde aldığı kararları dış politika kararları ile aynı çizgide ilerletmesi ve ortak sorunlar karşısında küresel yönetimin önemli bir paydaşı olması sistem içerisinde daha fazla yer edinmeye başladığını göstermektedir. ABD ile Çin arasındaki yaşanan bu rekabet ilişkisi sistem içerisinde herhangi bir güç geçişine yol açacak mı sorusuna yönelik önemli tartışmalar etkisini sürdürmektedir. Çin mevcut düzende meydan okuyucu bir güç olmak istemediğini, sistem içerisindeki yükselişini "barışçıl gelişim, ortak kazanç ve karşılıklı işbirliği" çerçevesinde devam ettireceğini iddia etmektedir

Bu çalışma, Organski kuramınının güç geçişi teorisi kapsamında, ABD ve Çin arasındaki rekabet analiz ederken, güç geçişi piramidinde baskın gücün karşısında büyük güç olarak tanımlanan Çin yer almaktadır. Uluslararası sistem içerisinde mevcut düzenden memnun olmayan devlet sistemi ya tek başına değiştirmeye ya da diğer memnun olmayan güçler ile beraber koalisyon kurarak değişimi gerçekleştirir. Bu çerçevede, Çin yumuşak güç mekanizmalarını devreye sokarak sistemi tek başına kendi lehine çevirmeye

çalışmaktadır. Örneğin, Çin'in yumuşak güç aracı olan Kuşak ve yol Girişimi kapsamında ekonomik temelli ortaya koyduğu projelerin siyasi zeminde karşılığını bulması teoriden pratiğe dönüşen bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Yumuşak gücün sert güce nazaran daha etkili sonuçlar doğurduğu ve yeni dünya düzeninde normatif gücün daha önemli olduğu bu çalışmada ortaya konmuştur. Çin, yeni dünya düzenini inşa ederken yumuşak güç politikalarını öne çıkartarak ödüllendirme, teşvik etme ve ya cezp etme yöntemlerine başvurmuştur. Çin'in ekonomik dayanışma örneği olan Kuşak ve Yol Girişimi, bu projenin finansal altyapısını oluşturan Asya Altyapı ve Yatırım Bankası mevcut düzene yönelik alternatif kuruluşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin'in alternatif oluşumlara yönelik artan yatırımları küresel güç mücadelesine yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu çalışma kapsamında, uluslararası sistem içerisinde iki devlet arasında rekabetin varlığı ön plana çıkartılmış, gelecekte iki devlet arasında bir güç geçişi yaşanabilme olasılığı yönünde bir çıkarım elde edilmiştir.

Kaynakça

Acharya, A. "The End of The American World Order", New York, Polity Press, 2018.

Bacevich, A. "American Empire: The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy", Cambridge and London, Harvard University Press, 2002 .

Feng, H. "Chinese Strategic Culture and Foreign Policy Decision-Making: Confucianism, Leadership and War, Asian Security Studies", Ed.: Sumit Ganguly, Andrew Scobell, Routledge, New York, 2007

Fukuyama, F. "The End of History 20 years Later", New Perspectives Quartely, 2003, 31-39.

Gözen, R. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası İlişkiler: Küreselleşme Perspektifi, Liberal Düşünce," Cilt 2, Sayı 7, 1997, s.75.

Ikenberry, G. J. "The Liberal International Order and Its Discontents", Millennium: Journal of International Studies, 38(3): 509-521, 2010, Erişim Adresi: ¹ Muhittin Ataman, "United States of America", Der. Kemal İnat, Wolfgang G. ve Claudio K. "Foreign Policy of States: A Handbook on World Affairs", İstanbul: Tasam Yayınları, 2005, s. 539.

Jack, S. "Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition", Cornell University Press, New York, 1991.

Joseph Y. S. C. Convincing the World of China's Tradition to Pursue Universal Harmony, Journal of Chinese Political Science, Cilt 17, No.2,2012.

Kocakener. M. "Amerikan dış politikasında idealizm realizm ilişkisi: çatışma mı iş birliği mi?", Tasam Yayınları, 2016

Kissenger, H. "nleyici Vuruş Stratejisi ve Westfalya'nın Sonu," NPQ, c. 6, n. 1, 2004, s. 24.

Kanat, B.K. "Transatlantic Relations in the Age of Donald Trump", Insight Turkey, 20(3)2018.

Kolasi, K. "Soğuk Savaş'ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No. 2, 2013, s.174

Lee, N. "Immobility and The Brexit Vote", Cambridge Journal of Regions, Economy and Society," Sayı 11, 2018, s.145. <https://doi.org/10.1177/030.582.9810366477>

Layne, C. "The Unipolar exit: beyond the Pax Americana", Cambridge Review of International Affairs, Cilt 24, No.2, 2011. s.150

NSSAR, "The National Security Strategy of the United States of America", 1991. Erişim Adresi: <https://nssarchive.us/national-security-strategy-1991/>, 1991

Pekcan, C. "Konfcys ğretisinin Dış Politikaya Etkisi Bağlamında 2003-2013 Yılları Arasında Çin -ABD ilişkileri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 72 (4), 2010.

Pirinççi, F. "Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkan Politikası" Alternatif Politika Dergisi, vol.3, no.1, s.113, 2011.

Extended Abstract

After the end of the Cold War, firewalls experienced between two different blocks in the bipolar structure have reached a new dimension by shifting towards the unipolar structure. In a new world order, the sources of threat to peace are no longer international conflicts, but other major problems that nations cannot fully control. With the elimination of the state-centered threat element, a transition has been made to a new era in which states cannot directly identify their enemies. The security dilemma emerging in this new order has led all actors to approach each other with suspicion and also regional polarizations have increased between states. The change in security perception in the post-Cold War period has revealed the need for securitization policies to gain importance, for problems to emerge from the national level and become an international problem, or for collective defense. The international structure has revealed a world order that is multi-centered, can change according to interests, is based on different groupings and the future is uncertain. The study of this paper is to understand how states reshaped their power in the system according to their own interest. The well known fact that states are strating to turn more towards interest oriented policies rather than value oriented policies in the international system.

In the international system, states rely on their own power components and resources to maintain their existence and protect their own self-interests. The fact that states are in conflict with each other within the system is not due to the nature of man, but due to the anarchic structure of the system. While analyzing the impact of neorealist theory on the international system first of all, it will be clarified with the concepts of power and balance of power, which are its basic assumptions. Neorealist theory comes to the fore with its emphasis on the concept of anarchy, its state-based approach, its skeptical view of cooperation and the importance it attaches to military power. The stability and order provided within the international system deteriorates when the power that dominates the system begins to lose power, or when the weak state gains more power within the system. States should calculate their decisions they

will take about their own futures correctly and use their powers wisely in this direction.

The theory of offensive realism argues that the power capacity of states should be increased to the highest level in order to maintain their existence within the anarchic international system and guarantee their national security. John Mearsheimer, who is the most important representative of offensive realism, argues that the balance of power can vary according to the environment of interests and threats. Offensive realism emphasizes that due to the dangerous nature of the international system, states must conduct revisionist policies in order to survive. The end of the Cold War with the USA victory has given the USA a right to be the only country with a say in global governance. After the Cold War, United States in a unipolar structure hold superpower status in the system. The United States has been a state that directs and shapes the international system within the framework of its own rules and values. In the post-Cold War period, the United States has assumed the role of security of the world with the political interventions. After the Cold War, there has been a transition from a unipolar order to a multipolar structure in which more actors make a voice in the system. While a new world was created under the leadership of the USA, liberal democracy and free market economy were spread to other countries it has undertaken alone or the decisions it has made in military operations.

Although USA gained the superiority in the international system for a while, 9/11 terrorist attacks became the new turning point of the new global system. The tendency of the USA towards hard power has caused it to lose its prestige in the international arena and the normative elements it has built for many years. Moreover, the unilateral military intervention decisions taken by the United States have led to the questioning of its legitimacy, the weakening of its dominant power in the unipolar structure and, with it, accelerated the transition towards a multipolar structure. The economic regression of the USA in the system has increased the discourse that the rising powers can be a substitute power. In the period when the balance of power shifts from the West to the East, the alliance relationship between the states is also being reviewed. The 2008 economic crisis

after the recent recession in western economies to turn itself into an opportunity for the rising countries became more involved in the global economy by implementing economic prescriptions and packages.

Increasing polarization, anti-globalization and increasing protectionism policies in the USA have damaged its role model country in the system. The decline in the country that exports democracy within the US system also negatively affects its superiority in the economic field. According to Christopher Layne who expresses that the American hegemony has come to an end with the excessive expansion of the United States and the weakening of its economic power. In the new world order, with the erosion of the current position of the USA in the system, new actors have started to rise. In addition to that, as the consultation mechanism in the Western alliance has become dysfunctional, EU member states have tended to determine their own future or have attempted to build their own autonomous formations. The fact that Article 5 has become more questionable in NATO provisions, NATO's passive behavior in the face of global problems, the gradual weakening of coordination and harmony between the USA and the EU, and the increasing unilateral practices of the USA have led to a serious weakening of the transatlantic alliance relationship.

On the contrary to USA, China applies different methods and strategies in order to reach legitimate power in the system. In this context, China emerged as a new rival power against the USA, and it started to be questioned whether this rise can cause a change in the international system. China is on its own way to become a role model country in the future with its economic products and successful development policies of about thirty years, with the Asian crisis of 1997 and the economic crisis of 2008, compared to other results, and overcoming it more successfully. The ongoing rise of China's multifaceted perspective has brought together the perception of building an alternative world order within the international system. It is possible to see the effects of the rise in China's economic power in the accumulation of political, cultural and military power. China is a country that continues to rise within the framework of a "win-win"

policy, without interfering in the internal affairs of other countries within the framework of mutual cooperation, or without a policy of forcibly exporting its own values to other countries. China's good neighborly relations with its border neighbors, its "win-win" policies with developing countries and the mediation role it plays in relations between states have begun to gain great importance in the face of the West's "zero-sum" gain policies. It is clear that a transition is being made towards a new era in which the center of power in the international system shifts from the West to the East. The increasing regional formations of the great powers in the Asian continent, their tendency to form coalitions and the balancing mechanisms they carry out show that Asia, namely the "East", has risen to a central position again. China has made a great contribution to the development of the Asian continent by realizing the largest economic growth in the global system. China remains a country that plays a key role in the transition of power and the balancing of global power. The perception of threat felt by the United States towards the rise of China has led to the deterioration of the current stability within the system and states to build security-based policies by remaining in a security dilemma. Besides that, China's expansion of its spheres of influence at the regional level leads to a narrowing of the United States' ability to influence other countries. In addition, the increasing influence of Chinese economic power on the parameters of political power, the contribution of its expansionist policies to the construction of global power and the decreasing role of existing power in the system constitute the foundations of systemic transformation. In summary, while the social, economic, political or class struggle in the USA makes it difficult to fulfill its responsibilities within the system, it once again reveals the transformative effect of its internal problems on structural/systemic problems. While the radical reforms that China is trying to build within the scope of peaceful policies accelerate the decline of the relative power of the board, they also pave the way for structural changes. According to "power transition theory", which was introduced by A.F.G. Organski, focus on the increasing competition based policies between the USA and China and the acceleration of the power race accelerated the process towards the trade war, restrictive interventions towards the free market came to the fore and the free

liberal economic model began to decline. China's unconditional assistance towards becoming a superior power, infrastructure projects, cooperation carried out within the framework of the win-win principle and the understanding of common benefit adopted by China at the point of meeting mutual needs indicate that it is moving in a different way from the path followed by the United States. While China bases its cooperation on meeting the needs by making infrastructure resource agreements with developing countries, the USA tries to protect its hegemony by universalizing liberal democracy in other countries, changing the regimes of the states, or by introducing the components of threat and coercion. In this study, the changing dynamics of the international system, the increasing importance of the state-centered security perception, the increasing effect of expansionist policies in the system are examined on the basis of the competition between the USA and China. This study aims to highlight the arguments made against China, which cannot see the impact of the increasing competition between the USA and China on global politics, in the international system, and to reveal the fact that the interest-oriented power projection is still valid today.

Araştırma Makalesi

100 Yıl Önce Mecburiyetten Doğan Kısa Süreli Ortaklık: Müşterek Gazete

Dilara Uslu*

(ORCID: 0000-0001-5623-0794)

Makale Gönderim Tarihi

09.03.2023

Makale Kabul Tarihi

16.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Uslu, D., "100 Yıl Önce Mecburiyetten Doğan Kısa Süreli Ortaklık: Müşterek Gazete", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 930-946.

APA: Uslu, D. (2023). 100 Yıl Önce Mecburiyetten Doğan Kısa Süreli Ortaklık: Müşterek Gazete. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 930-946.

Öz

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından bir ay önce yaşanmış bir hadise, İstanbul basınını tek gazete çıkarmak zorunda bırakmıştı. 6 Eylül 1923 tarihinde İkdam, Akşam, İleri, Tercüman-ı Hakikat, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Vatan ve Vakit gazetelerinin dizgicileri işi bırakınca, gazete sahipleri 7 Eylül 1923 tarihinde çıkaracakları bir gazete olmadığı için birleşmek zorunda kalmıştı. Mecburiyetin doğurduğu bu ortaklık, *Müşterek Gazete* adıyla sadece iki haftalık bir ömrü olan ve sonra arşivlerde kalacak bir gazetenin basın tarihinde yer almasına neden olmuştu. 8 ulusal gazetenin sahiplerinin bir araya gelerek ertesi günün gazetesi için harflerin dizgisini yapması ile iki hafta boyunca 8 gazete yerine tek gazete çıkarabilmışlerdi. Bu gazetelerde çalışan dizgicilerle

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, dilara.uslu@bilecik.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

iki haftanın sonunda yapılan anlaşma neticesinde tekrar gazetelerini çıkarabilmişlerdi. 100 yıl önce gerçekleşen bu olay, basın tarihimizde örneğine az rastlanır cinsten bir hadise olarak yerini almıştır. Bu çalışmada Müşterek Gazete'nin ortaya çıkma nedenleri, dizgicilerin talepleri, gazetenin yayın politikası ve Müşterek Gazete'nin feshedilmesi hakkında bilgi verilerek Türk basın tarihindeki yerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Müşterek Gazete, basın, Türk Mürettibîn Cemiyeti, mürettip grevi

A Short-Term Partnership Born 100 Years Ago, From Mandatory: Müşterek Gazete

Abstract

An event that took place a month before the proclamation of the Republic forced the Istanbul press to publish a single newspaper. On September 6, 1923, when the typesetter of the newspapers İkdam, Akşam, İleri, Tercüman-ı Perakende, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Vatan and Vakıf quit, the owners of the newspaper had to unite because there was no newspaper to be published on September 7, 1923. This partnership, which was born out of necessity, caused a newspaper called Müşterek Gazete, which had a life of only two weeks and then remained in the archives, to take its place in the history of the press. As the owners of 8 national newspapers came together to type the letters for the next day's newspaper, they were able to publish one newspaper instead of 8 newspapers for two weeks. At the end of two weeks, they were able to issue their newspaper again with the agreement made with the typesetter working in these newspapers. This event, which took place 100 years ago, has taken its place in our press history as an unprecedented example. In this study, the reasons for the emergence of Müşterek Gazete, the demands of the typesetter, the publication policy of the newspaper and the abolition of Müşterek Gazete will be given and its place in the history of the Turkish press will be mentioned.

Keywords: Müşterek Gazete, press, Türk Mürettibîn Cemiyeti, typesetter's strike.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde gazete harflerinin dizilmesi işini yapan mürettiplerin bir cemiyet etrafında birleşmesi Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti'nin nizamnamesinin kabul edilmesi ile gerçekleşmişti. 2 Ağustos 1908'de kurulan Cemiyetin kurucuları; Hayrullah Hayri Bey, İbrahim Abbas Efendi, Tahir Efendi, Haydar Efendi ve Şevki Efendi'dir.¹ Cemiyet, kısa sürede etkili hale gelmiş ve üyelerinin haklarını gözeterek onlar adına önemli kazanımlar elde etmişti. Bayram günlerinde mürettiplerin tatil yapması hususunda karar alarak bunu basın yoluyla da bildirmişti. Bayram tatili meselesinin çözülmesinden sonra gazetelerin haftada bir gün tatil edilmesi ve çalışanlarının en azından haftada bir gün istirahat etmeleri meselesi gündeme gelmişti. Yeni Gazete'nin önerisi ve Tanin Gazetesi'nin buna destek vermesine, Mürettibîn Cemiyeti bu iki gazeteye teşekkür ederek karşılık vermişti.² Ancak Yeni Gazete ve Tanin'in desteğine rağmen gazetelerin haftada bir gün tatil edilmesi meselesi gerçekleşmemişti. 1912 yılında nizamnamesinde değişiklikler yapan Cemiyet, Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaş ortamının olumsuz şartlarının da etkisiyle birkaç defa kapanıp açılmış ve Mütareke döneminde tekrar faaliyete geçmişti. 9 Mayıs 1919'da yeniden bir araya gelen Cemiyetin üyeleri, Eylül ayında yaptığı seçimlerle Cemiyetin başkanlığına Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin başdizgicisi İbrahim Abbas Efendi'yi seçmişti.³

Mondros Mütarekesi'nden Cumhuriyet'in İlanına Mürettiplerin Grevleri

Mondros Mütarekesi sonrasında Mürettipler Cemiyeti ile gazete sahipleri arasında 1920 Şubat'ında ciddi bir kriz yaşanmıştı. Bu krizde gazetelerin iki sayfaya inmesi dolayısıyla her gazeteden birkaç dizgicinin işten çıkarılması gündeme gelmişti. Buna karşılık mürettipler haklarını korumak için ortak hareket etmeye karar verip kimsenin işten çıkarılmamasını talep etmişlerdi. Bu isteklerinin kabul edilmemesi durumunda mürettiplerin greve gidebileceklerini düşünen gazete sahipleri, ortak bir gazete çıkarmak için hazırlığa başlamıştı. Ancak

¹ *Türk Mürettibîn Cemiyeti Nizamnamesi*, İstanbul, 1339, s.1.

² *Yeni Gazete*, 1 Nisan 1326, s. 1; *Tanin*, 2 Nisan 1326, s.1; *Tanin*, 6 Nisan 1326, s.1.

³ *Vakit*, 13 Eylül 1335, s.2.

gazete sahipleriyle Mürettepler Cemiyeti arasında yapılan görüşmeler olumlu sonuçlandığı için hazırlıklarına başladıkları bu gazeteyi yayınlamaktan vazgeçmişlerdi.⁴

Gazete sahipleri ile Mürettepler Cemiyeti arasında yaşanan bu krizden yaklaşık bir yıl sonra yeni bir kriz patlak vermişti. Mürettepler Cemiyeti, dizgicilerin akşam saat sekiz yerine yediye kadar çalışması talebinde bulunmuştu. Gazete sahiplerinin Avrupa postasının geç gelmesinden dolayı bunun mümkün olmadığını söylemeleri üzerine mürettepler iş bırakma eylemi yapmışlardı. Dizgicilerin mesai saatleri üzerinden çıkan bu kriz nedeni ile 15 Kasım 1921'de İstanbul'da Türkçe yayınlanan sabah gazeteleri yayınlanamamıştı. Lakin gün içerisinde gazete sahipleri ve Mürettepler Cemiyeti anlaşmaya varınca ertesi gün gazeteler yayınlanmaya devam etmişti.⁵

28 Aralık 1922'de toplanan kongrede alınan kararla Cemiyet, Türk Mürettibîn Cemiyeti⁶ olarak isim değişikliğine gitmişti.⁷ Türk Mürettibîn Cemiyeti'nin 6 Temmuz 1923'te gerçekleştirdiği yıllık kongresinde Cemiyetin Başkanlığına eski başkan Hayrullah Hayri Bey, ikinci başkanlığa Vakit sermürettibi Hayri Muhtar Bey, kâtipliğe Vakit Gazetesi müretteplerinden Selim Efendi seçilmişti.⁸

Türk Mürettibîn Cemiyeti 1923 yılı Temmuz ayında yaptığı kongresinden iki ay sonra 1920-1923 yılları arasında gerçekleşen üçüncü krizin greve dönüşmesi sürecinin aktörü olmuştu. Bu grev, Türk basın tarihinde oldukça etkili ve sonuçları itibariyle de dikkat çekici bir grev olarak tarihe geçecektir.

Gazetelerde çalışan müretteplerin çalışma saatlerinden ve aldığı ücretlerden memnun olmayan Türk Mürettibîn Cemiyeti, 2 Eylül 1923'te mesai saatlerinin yeniden düzenlenmesi için gazete sahiplerine yaptığı başvurudan sonuç alamayınca, İstanbul gazetelerinde çalışan

⁴ Ahmet Ali Gazel, *1923 Mürettepler Grevi*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.57-58.

⁵ *Vakit*, 16 Teşrinisani 1337, s.2.

⁶ Türk Mürettepler Cemiyeti

⁷ *Türk Mürettibîn Cemiyeti Nizamnamesi*, İstanbul, 1339, s.3.

⁸ *Vakit*, 14 Temmuz 1339, s.2.

mürettepler 6 Eylül 1923 Perşembe günü saat dörtte greve gitmişti.⁹ Dizgicilerin bu grevi Türk basın tarihinde sadece iki hafta yayın hayatı olup iki haftanın sonunda kendisini feshedecek bir gazetenin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Mecburiyetten doğan ortaklığın bir tezahürü olarak “Müşterek Gazete” adıyla yayınlanacaktır.

Müşterek Gazete’nin Çıkışı

6 Eylül 1923 tarihinde İstanbul basınında çalışan dizgicilerin çalışma saatlerine dair itirazları neticesinde iş bırakmaları üzerine gazete sahipleri, 1920 yılının Şubat ayında dizgicilerle yaşadıkları kriz sonrası ortak gazete çıkarma fikrini 7 Eylül 1923’te gerçekleştirmeye karar vermişlerdir. İkdam, Akşam, İleri, Tercüman-ı Hakikat, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Vatan ve Vakit gazeteleri 7 Eylül 1923’te bu adları ile yayınladıkları gazetelerinin yerine tek bir gazete çıkarmak zorunda kalarak Türk basın tarihinde bir ilki gerçekleştirdiler. “Müşterek Gazete” adı altında iki hafta süresince haberleri halka ulaştırmaya devam ettiler. Müşterek Gazete, dizgi işinden en iyi anlayan kişi olan Ebüzziya Velid¹⁰’in yönlendirmeleri ile Tanin Matbaası’nda basılmıştı.¹¹

7 Eylül-21 Eylül 1923 tarihleri arasında 15 gün boyunca yayın hayatında olan Müşterek Gazete, Türk basın tarihinde Türkçe yayın yapan¹² gazetelerin grev nedeniyle birleşerek yaşadığı ilk hadisenin elle tutulur nüshaları olarak arşivlerde yerini almıştı. Bu iki hafta boyunca

⁹ Ahmet Ali Gazel, “Osmanlı Mürettepler Cemiyeti”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 85, s. 86.

¹⁰ Ahmet Ali Gazel, 1923 Mürettepler Grevi adlı kitabında, Ebüzziya Velid’in Müşterek Gazete’nin dizgisinin yapımında en önde gelen kişi olduğunu yazmış olmasına ve Müşterek Gazete’nin, sütunlarından Ebüzziya Velid’in bu görevi yaptığının ifade edilmesine rağmen Ebüzziya Velid’in basın tarihine katkısı hakkında yazılmış eserlerde bu bilgiye rastlanmaması dikkate değerdir. Bakınız. Neslihan Kılıç, “Basın Tarihimizde Ebüzziya Ailesi ve Ebüzziya Matbaası”, *Pamukkale Üniversitesi İletişim Bilimleri Dergisi*, S.1, 2022; Neslihan Kılıç, gazeteci Velid Ebüzziya’nın Türk Basınının Gelişimine Katkıları, *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 17, 2019.

¹¹ Gazel, *a.g.e.*, s.71. Ahmet Rasim ise Müşterek Gazete’nin Tevhid-i Efkâr gazetesinin matbaasında basımının gerçekleştirildiğini yazmaktadır. Bakınız. Ahmet Rasim, “İstanbul Postası”, *Yeni Gün*, 13 Eylül 1339, s.2.

¹² 1919 yılında İzmir’de çıkan altı Rumca gazetenin sahipleri ile mürettepleri arasında yaşanan anlaşmazlık sonrasında sabah ve akşam olmak üzere iki gazete çıkarılmıştır. Bu Osmanlı basınında bir ilk olarak tarihe geçmiştir. Daha geniş bilgi için bakınız. Ahmet Ali Gazel, *1923 Mürettepler Grevi*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul, 2016.

İstanbul basınında eşine az rastlanır bir durum yaşanmış ve sekiz gazete patronu, tek gazete ile yayınlarını birlikte yapmak zorunda kalmışlardı. Gazete patronları ve yazarlar, dizgicilerin iş bırakma eylemi karşısında birlik olup dizgihaneye girmiştir. Fakat aralarında dizgiden anlayan pek kimse olmadığı için, ne yapacaklarını da düşünürlerken 10 yaşında bir çocuk bu işe gönüllü olmuş ve “Ben Biraz Biliyorum!” demiştir. Bu çocuk o zamanın ünlü köşe yazarı Abidin Daver Bey’in oğlu Necdet Ferid’dir. Bu konuyu ikinci sayısında detaylı bir şekilde ilk elden aktarmışlardır. “*Abidin Daver Bey’in küçücük, zeki yavrusu Necdet Ferdi Bey tatil günlerini mürettephane içinde geçirmişti. Burası kendisi için tanıdık bir yerdi. Evvela imtihan ettik. Küçük ellerini gözden göze süratle dolaştırarak istediğimiz yazıyı dizdi. Bunun üzerine on yaşında mürettibimizi büyük rika harflerini dizmeye memur ettik. Velid Ebuzyiya Bey de buna iştirak etti. Müşterek Gazete’nin başındaki muhtelif gazete isimleri bu iki tertip sanatkârı tarafından dizildi.*”¹³ Dizgiciliği yazın gazete dizgihanesinde staj yaparken öğrenmiş olan Necdet Ferid’in yanı sıra sınırlı tecrübeyle dizgihaneye oturan gazeteciler, o günün akşamına gazete yetiştiremezler ama ertesi sabaha tek yapraktan ibaret de olsa bir gazete çıkarmışlardır.¹⁴

Gazete sahipleri Müşterek Gazete vasıtasıyla seslerini duyurup yayın hayatlarına bu gazete ile devam ederken Türk Mürettepler Cemiyeti, dizgicilerin sesini duyurmak için harekete geçerek grevin ikinci günü yani 8 Eylül 1923’te, yarı Türkçe yarı Arapça yayın yapan el-Adl Gazetesi’ni kullanmışlardı. İkinci günden itibaren Haber adlı bir gazete çıkararak grev boyunca dizgicilerin seslerini duyurmalarını sağlamakla beraber grev sonrasında da bir süre bu gazeteyi yayın organları olarak kullanmaya devam etmişlerdi.¹⁵

İstanbul’da gazete sahipleri ile dizgiciler arasında yaşanan grev sonrası Müşterek Gazete’nin çıkarılması ile oluşan durumun yapılan görüşmelerle karara bağlanacağı dönemlerde Amerika’da da aynı şekilde bir gazete neşredilmiştir. Bu konuya dair bilgiyi aynı kaderi

¹³ “Başmuharrirlikten ve Muharrirlikten Mürettepliğe-Müşterek Gazete’nin İlk Nüshasının Tarihi”, *Müşterek Gazete*, 8 Eylül 1339, s. 1.

¹⁴ Burçin Aydoğdu, “Dizgiciler Greve Gidince İş Başa Düştü: Müşterek Gazete Vakası”, *Mürekkep Balığı Dergisi*, S. 3 (Ağustos 2014), İstanbul, s.67.

¹⁵ Gazel, a.g.e., s. 67-68.

paylaşan Müşterek Gazete haber yapmıştı. Amerika’da dizgicilerin greve gitmesi üzerine New York’ta 18 Eylül’de hiçbir gazete yayınlanamamış ve bunun üzerine oradaki gazete sahipleri de İstanbul’daki Müşterek Gazete benzerinde olduğu gibi New York’ta çıkan tüm gazetelerin isimlerini taşıyan bir gazete çıkarmaya karar vermişlerdi.¹⁶ Belki de İstanbul’daki dizgicilerin çalışma saatlerine dair itirazları Amerika’daki meslektaşlarını da harekete geçirmişti. Çünkü her dönemden daha çok 1920’li yıllar, dünya basınının ilgisinin ve gözünün Milli Mücadele nedeniyle Türkiye’de olduğu dönemlerdi. Buradan hareketle İstanbul basınında baş gösteren dizgici grevinin sınırlar ötesindeki Amerika kıtasına da etki etmiş olabileceği düşüncesini kuvvetle muhtemel hale getirmektedir.

Müşterek Gazete’nin Genel Olarak İçeriği

Sadece iki hafta yayın hayatında olan Müşterek Gazete, bir mecburiyetten doğduğu için ilk sayısı oldukça acemice olmuş ve bu sayıda hiç resim yer almamıştı. “*Müşterek Gazete Niçin Çıkıyor?*” başlığı ile, yaşanan sürecin nedenlerini ilk elden başyazı ile duyurmuştu. Gazete sahipleri ile dizgiciler arasındaki anlaşmazlık nedeni olarak dizgicilerin sabah gazeteleri için ancak saat üçten sonra ve akşam gazeteleri için dokuzdan ikiye kadar yazı dizmek talebinde bulduklarını yazmaktadır. Gazete sahiplerinin bu talebi olumsuz karşılamalarının nedeni ise, gazetelerin sorumlulukları dahilinde son dakika haberlerini halka iletmesi gereğinin gazete sahipleri için bir gerekçe olarak sunulmasıydı.¹⁷

Müşterek Gazete’nin iki hafta süren varlığı süresince, bu tek gazete etrafında birleşen sekiz gazetenin yazarlarından bir kısmının bu gazetede yazılarının yer aldığı görülmektedir: İkdam’dan Ahmet Cevdet, İleri’den Suphi Nuri, Vatan’dan Ahmet Emin, Ahmet Şükrü ve İbrahim Fazıl, Akşam’dan İsmail Müştak, Ahmet İhsan, Falih Rıfkı ve Necmeddin Sadık, Vakit’ten Ahmet Rasim ve Mehmet Asım, Tercüman-ı Hakikat’ten Hüseyin Şükrü, Tevhid-i Efkâr’dan Ebuzyyazade ve Ömer Rıza. Bu yazarlar o dönemin en iyi tanınan kalemleridir.

¹⁶ “Amerikan Mürettepleri de”, *Müşterek Gazete*, 26 , 20 Eylül 1339, s. 1.

¹⁷ “Müşterek Gazete Niçin Çıkıyor”, *Müşterek Gazete*, 7 Eylül 1339, s. 1.

Müşterek Gazete'nin mizanpajında bu gazetenin oluşumunda yer alan 8 gazeteye sütunlar paylaştırılmıştı. Mesela 4. sayının 2. sayfasının 1. sütunu İkdam'a, 5. sütunu Vatan'a... gibi.¹⁸ Gazetede günlük başyazılar da önemli yazarlar arasında taksim edilmişti. Her biri kendi gazetelerinin lokomotifi olan bu yazarlar artık zorunlu bir sürecin içinde aynı gazetede başyazarlığı günlük olarak paylaşmışlardı. Farklı fikirlerle sahip olan yazarların birbirleri ile bu gazete üzerinden atışmasına da şahit olunmuştu.¹⁹ Bu ilginç durum aslında demokrasinin tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Gazete sahipleri ile dizgiciler arasındaki anlaşmazlık nedenleri Müşterek Gazete'nin sütunlarında hemen hemen her gün yerini alan bir meseleydi. Ahmet Cevdet Bey, 12 Eylül 1339 tarihli Müşterek Gazete'nin İkdam gazetesine ayırdığı sütunda, patronlarla dizgiciler arasında yaşanan anlaşmazlığın nedeninin, mesai saatleri değil maaşlarının arttırılmasına yönelik olduğunu iddia etmişti. Bu konuya dair Türkiye ve Avrupa'da dizgicilerin aldıkları maaşları karşılaştırarak Türkiye'dekilerin dünyadaki meslektaşlarına nazaran çok daha fazla maaş aldıklarını tespit ettiğini ifade etmişti.²⁰ Ahmet Cevdet iddiaları sonrası adeta bir pazarlık masası kurmuş, "*Son Nasihatim*" başlıklı yazısında dizgicileri adeta dize getirmeyi amaçlamıştı.²¹ Buna karşılık dizgicilerin seslerini duyurduğu Haber gazetesinde Türk Mürettibin Cemiyeti Başkanı Hayrullah Hayri Bey, "*Hesaba Hesapla Mukabele*" başlıklı yazısında Ahmet Cevdet'in yazısına cevap yazmıştı.²²

Gazete patronlarının çıkardığı Müşterek Gazete ile dizgicilerin sesi olan Türk Mürettibin Cemiyeti'nin yayın organı gibi çalışan Haber gazetesini arasındaki sular durulmayacaktı. Müşterek Gazete, dizgicilerin greve gitmelerinde Bolşeviklerin etkisinin olduğunu iddia edecektir. Haber gazetesinde ise, bu iddianın mesnetsiz olduğu ve dizgicilerin Bolşeviklerle bir alakaları olmadığı belirtilmişti.²³

¹⁸ *Müşterek Gazete*, 10 Eylül 1339, s. 2.

¹⁹ *Müşterek Gazete*, 8-12 Eylül 1339, s. 1.

²⁰ Ahmet Cevdet, *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1339, s. 2.

²¹ Ahmet Cevdet, "*Son Nasihatim*", *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1339, s. 2.

²² Hayrullah Hayri, "*Hesaba Hesapla Mukabele*", *Haber*, 13 Eylül 1339, s. 1.

²³ "*Bolşevikliğin Sesi*", *Müşterek Gazete*, 7 ve 11 Eylül 1339, s. 2; "*Bolşeviklik ve Patronlar*", *Haber*, 11 Eylül 1339, s. 3.

Bütün bunlar yaşanırken Müşterek Gazete'yi çıkaran gazete sahipleri mürettep ararken, Haber'i çıkaran mürettepler de muhabir aramaya başlamıştı.²⁴ Her iki tarafta, birbirine lazım olan elemanlar bulunurken yaşanan anlaşmazlığın boyutlarının artması böylesi ilginç bir durumun Türk basın tarihinde yaşanmasına neden olmuştu. İki gazete üzerinden yaşananlar, anlaşmazlıkları iyice körüklemiş ve aslında masa başında halledilebilecek meselenin daha da büyümesine ve de her iki tarafa zarar verecek dereceye ulaşmasına etki etmişti.

Tarihler 9 Eylül 1923'ü gösterdiğinde benzerine az rastlanır bir durum yaşanmıştı. Dizgiciler, Müşterek Gazete'nin basıldığı yere gelerek ertesi gün için Tanin matbaasında dizilen yazıları dağıtmışlardı.²⁵ Fakat bu cümlelere Haber Gazetesi'nden cevap gecikmeyecektir ve bunun çirkin bir itham olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶ Karşılıklı ithamlar ve gazete sütunları üzerinden günlerce süren tartışmalar neticesinde bir orta yol bulma ve yaşanan sorunları ortadan kaldırma kararı alınarak uzlaşma için her iki tarafın toplanması ile mesele tatlıya bağlanmıştır. Bu konuda orta yolu bulma yazısı yazanlardan biri İsmail Müştak olmuştu. İsmail Müştak bu yaşanan tartışmaların hem basına hem ülke insanına bir darbe niteliğinde etki yaptığını ifade ederek ülkenin mevcut durumunun bu kavgayı kaldıramayacağını, bu nedenle işin bir an önce tatlıya bağlanması gerektiğini belirtmiştir. Oldukça dikkat çekici ifadelere yer verdiği yazısında *"Mürettep gömleği giymiş bir patron, yahut yazı masası başında çalışan bir mürettep mizah gazeteleri karikatürcülerinin işine ne kadar yararsa yarasın halk bu buhranlı vaziyetin bir an evvel nihayet bulmasına muntazırdır."*²⁷ diyerek adeta hem gazete sahiplerine hem de dizgicilere yaptıklarının mizah gazetelerine malzeme olmaktan öteye gitmediğini yazmıştı.

Mecburiyetin Sona Ermesi: Müşterek Gazete'nin Sonu

Türk basın tarihinde oldukça ilginç bir süreci içinde barındıran 6 Eylül 1923'de başlayan Mürettepler Grevi, yaklaşık iki hafta sonunda

²⁴ "Müşterek Gazeteye Müracaat Eden Mürettepler", *Müşterek Gazete*, 17, 16 Eylül 1339, s. 3.

²⁵ "Dünkü Akşam Nüshası", *Müşterek Gazete*, 10 Eylül 1339, s. 1.

²⁶ "Çirkin Bir İtham", *Haber*, 11 Eylül 1339, s. 2.

²⁷ İsmail Müştak, "Gazetesiz Memleket", *Müşterek Gazete*, 10 Eylül 1339, s. 3.

yapılan görüşmeler neticesinde 20 Eylül 1923'te gazete sahipleri ile dizgiciler arasında anlaşma sağlanmıştı. Müşterek Gazete'de duyurulan açıklamada, meselenin iyi niyet ve fedakârlıklarla çözüldüğü, 21 Eylül'de akşam gazetelerinin, 22 Eylül'den itibaren de sabah gazetelerinin neşredilmeye başlayacağı ifade edilmişti.²⁸ Gazete sahipleri ile dizgicilerin mutabık oldukları maddeler şunlardı: “

- 1- Saat-ı mesai dörtten dokuza kadardır.
  - 2- Gece nöbetçilerine dokuzdan saat bire kadar nihayet iki sütun yazı dizmeleri şartıyla 150'şer kuruş yevmiye verilecektir.
  - 3- Müretteplere üç yevmiye miktarı teberru ve üç yevmiye miktarı avans ita edilecektir.
  - 4- Hastaların hastalıkları müddetince nısf-ı yevmiye verilecektir.
  - 5- Nöbetçilerin esbab-ı istirahatleri temin edilecektir.
  - 6- Gazetelerin ahval-i maliyesinde salah hâsıl olduğu takdirde vaat edildiği vecihle umuma zam icra olunacaktır.
  - 7- Her gazete heyet-i tahririyesini aynen istihdam edecektir.
- Gazeteler namına: Kazım Şinasi, Hüseyin Cahit, Ebüzziyazade Velid, Ahmet Emin, Naib Servet, İkdam, Vakit, Tercüman-ı Hakikat gazeteleri namına Hüseyin Cahit. Mürettibler namına: Mehmet Selim, Mahmut Feyzi, Abdurrahman.²⁹

Müşterek Gazete, 21 Eylül 1923'de yayınlanan son nüshasında “*Müşterek Gazete'nin On Beş Günü*” başlığı altında iki fotoğraf yayınlamıştı. Birincisinde Müşterek Gazete'nin sahipleriyle muharrirlerinden bazıları yer alırken ikincisinde Müşterek Gazete'yi hazırlayanların bir kısmı yer almıştı. İkinci fotoğrafta Müşterek Gazete'nin dizgi işini yapabileceğine dair kendine güvenen 10 yaşındaki Necdet Ferdi, Müşterek Gazete'yi hazırlayan heyetin en genç üyesi olarak yer almıştır. Fotoğrafın altında on dört süren grevin sona erdiği ve bir daha da böylesi bir nedenle ortak bir gazete çıkarmak zorunda kalınmaması temennisi belirtilmiştir.³⁰

²⁸ *Müşterek Gazete*, 21 Eylül 1339, s. 1.

²⁹ *Haber*, 23 Eylül 1339, s. 1.

³⁰ “*Müşterek Gazete'nin On Beş Günü*”, *Müşterek Gazete*, 21 Eylül 1339, s. 1.

Sonuç

Türk basın tarihinde benzerine az rastlanır bir şekilde iki hafta boyunca yayınlanıp arşivin tozlu raflarında yerini alan bir gazete olan Müşterek Gazete'nin çıkışına neden olan Mürettepler Grevi, 6-21 Eylül 1923 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Çalışma saatlerinden dem vuran dizgiciler işi bırakınca, ertesi gün hiç gazete çıkaramayacak duruma gelen gazete patronları, kendi gazeteleri yerine on dört gün boyunca tek gazete çıkarmışlardır. Bu hadisenin taraflarından biri gazete patronları iken diğer tarafta yer alan dizgiciler Türk Mürettibin Cemiyeti üyeleri olarak birlikte hareket etmişlerdir. İstanbul basınında yer alan İkdam, Akşam, İleri, Tercüman-ı Hakikat, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Vatan ve Vakit gazeteleri yaklaşık iki hafta boyunca Müşterek Gazete'den seslerini duyururken dizgicilerin temsilcisi gibi çalışan Türk Mürettibin Cemiyeti, kendi yayın organı olarak Haber Gazetesini kullanmıştır. Anlaşmazlık konusu karşılıklı görüşülüp karara bağlanana kadar iki gazetenin arasındaki tartışmalar had safhaya ulaşmışsa da on dört günün sonunda gazete sahipleri ile dizgiciler arasında uzlaşmaya varılmıştır.

Türk basın tarihi içerisinde bu gazetenin yerini değerlendirdiğimizde, Müşterek Gazete birbirinin rakibi olan gazete patronlarının zor anlarda birlikte hareket edebildiğini gösterirken haklarını arama konusunda dizgicilerin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen bir mirasla kollektif hareket etme hususunda oldukça başarılı olabildiklerini gözler önüne sermektedir. Müretteplerin yaptığı grevin içeriğinden ziyade bu grevin sonuçları olarak görebileceğimiz Müşterek Gazete'nin ortaya çıkışı ile Türk basın tarihinde benzerine az rastlanır cinsten diyebileceğimiz ve varlığı iki hafta sürmesine rağmen süreç içerisindeki etkisi çok daha derin olan bir dönem yaşanmıştır.

Müşterek Gazete anlaşmazlıklardan doğan bir gazete olmakla beraber aynı gazetede farklı görüşlerin okunması ihtimalini doğurmuş, farklı gazetelerden birbirlerine cevap veren yazarlar, iki hafta boyunca aynı gazetede hatta aynı sayfada birbirlerine cevap verir duruma gelmiştir. Bu durumu Türk basın tarihinde nadir görülen ve demokrasinin tezahürü diyebileceğimiz en güzel örneklerden biri olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

Kaynakça**Süreli Yayınlar**

Haber

Müşterek Gazete

Tanin

Vakit

Yeni Gazete

Yeni Gün

Kitap ve Makaleler

Aydoğdu, Burçin, "Dizgiciler Greve Gidince İş Başa Düştü: Müşterek Gazete Vakası", *Mürekkep Balığı Dergisi*, S. 3 (Ağustos 2014), İstanbul, s.67.

"Başmuharrirlikten ve Muharrirlikten Mürettepliğe-Müşterek Gazete'nin İlk Nüshasının Tarihi", *Müşterek Gazete*, 8 Eylül 1339.

Cevdet, Ahmet "Son Nasihatim", *Müşterek Gazete*, 12 Eylül 1339.

Gazel, Ahmet Ali, "Osmanlı Mürettepler Cemiyeti", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 85.

Gazel, Ahmet Ali, *1923 Mürettepler Grevi*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Hayri, Hayrullah "Hesaba Hesapla Mukabele", *Haber*, 13 Eylül 1339.

Kılıç, Neslihan, "Basın Tarihimizde EbuZZiya Ailesi ve EbuZZiya Matbaası", *Pamukkale Üniversitesi İletişim Bilimleri Dergisi*, S.1, 2022.

Kılıç, Neslihan, "Gazeteci Velid EbuZZiya'nın Türk Basınının Gelişimine Katkıları", *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 17, 2019.

Müştak, İsmail, "Gazetesiz Memleket", *Müşterek Gazete*, 10 Eylül 1339.

Türk Mürettibîn Cemiyeti Nizamnamesi, İstanbul, 1339.

EKLER

Ek 1. Müşterek Gazete, 7 Eylül 1339.

Ek 2. Müşterek Gazete, 21 Eylül 1339

Extended Abstract

On September 6, 1923, when the typesetter of the newspapers İkdam, Akşam, İleri, Tercüman-ı Perakende, Tevhid-i Efkâr, Tanin, Vatan and Vakıf quit, the owners of the newspaper had to unite because there was no newspaper to be published on September 7, 1923. This partnership, which was born out of necessity, caused a newspaper called Müşterek Gazete, which had a life of only two weeks and then remained in the archives, to take its place in the history of the press. As the owners of 8 national newspapers came together to type the letters for the next day's newspaper, they were able to publish one newspaper instead of 8 newspapers for two weeks. At the end of two weeks, they were able to issue their newspaper again with the agreement made with the typesetter working in these newspapers. This event, which took place 100 years ago, has taken its place in our press history as an unprecedented example. In this study, the reasons for the emergence of Müşterek Gazete, the demands of the typesetter, the publication policy of the newspaper for two weeks and the abolition of Müşterek Gazete will be given and its place in the history of the Turkish press will be mentioned.

After the Armistice of Mudros, there was a serious crisis between the Society of typesetter and newspaper owners in February 1920. In this crisis, the dismissal of several typesetters from each newspaper came to the fore due to the fact that the newspapers were reduced to two pages. In response, the crews decided to act jointly to protect their rights and demanded that no one be fired. The owners of the newspaper, who thought that the crews might go on strike if their demands were not accepted, started to prepare for Müşterek Gazete. However, since the negotiations between the owners of the newspaper and the Typesetter Association were positive, they gave up publishing this newspaper, which they had started preparations for.

The Turkish Typesetter Society, dissatisfied with the working hours and wages of the typesetter working in the newspapers, did not receive any results from its application to the newspaper owners for the reorganization of the working hours on September 2, 1923, and the typesetter members working for the Istanbul newspapers went on strike at four o'clock on Thursday, September 6, 1923. This strike of

the typesetter will lead to the emergence of a newspaper that has only been published for two weeks in the history of the Turkish press, and will dissolve itself at the end of two weeks. It will be published under the name of "Müşterek Gazete" as a manifestation of the partnership arising out of necessity.

Müşterek Gazete, which was in publication life for only two weeks, was born out of an obligation, so its first issue was rather clumsy and there were no pictures in this issue. "Why is the Joint Newspaper Coming?" With the title, he announced the reasons for the process experienced first-hand with an editorial. He writes that as the reason for the disagreement between newspaper owners and typesetter, the typesetter demanded to compose only after three o'clock for the morning papers and between nine and two for the evening papers.

When the dates showed September 9, 1923, a rare situation occurred. The typesetter came to the place where the Müşterek Gazete was printed and distributed the articles arranged in the Tanin printing house for the next day. However, it would not be late to respond to these sentences from the Haber newspaper, and they stated that this was an ugly accusation. As a result of mutual accusations and discussions that lasted for days over newspaper columns, it was decided to find a middle way and to eliminate the problems, and the issue was settled with the meeting of both sides for reconciliation.

The Typesetter Strike, which started on September 6, 1923, which included a very interesting process in the history of the Turkish press, was agreed between the owners of the newspaper and the typesetter on September 20, 1923, as a result of the negotiations held at the end of two weeks. In the statement announced in the Müşterek Gazete, it was stated that the issue was resolved with goodwill and sacrifices, and that evening newspapers would start to be published on September 21, and morning newspapers from September 22.

The Typesetter Strike, which led to the emergence of the Müşterek Gazete, a newspaper that was published for two weeks and took its place on the dusty shelves of the archive, which is rare in Turkish press history, took place between 6-21 September 1923. When the typesetter who talked about working hours quit, the newspaper

bosses, who could not publish any newspaper the next day, published one newspaper for fourteen days instead of their own. While one of the parties to this event was the newspaper bosses, the typesetter on the other side acted together as members of the Turkish Typesetter Society. While the newspapers İkdam, Akşam, İleri, Tercüman-ı Perakende, Tevhid-i Efkar, Tanin, Vatan and Vakit in the press of Istanbul made their voices heard from the Müşterek Gazete for about two weeks, the Turkish Typesetter Society, which worked as the representative of the typesetter, published Haber newspaper as its own publication. has used. Although the discussions between the two newspapers reached their peak until the issue of the dispute was mutually discussed and resolved, a compromise was reached between the owners of the newspaper and the typesetter at the end of 14 days.

Although the Müşterek Gazete is a newspaper born of disagreements, it has created the possibility of different opinions being read in the same newspaper, and the writers who replied to each other from different newspapers became able to reply to each other in the same newspaper or even on the same page for two weeks. It would be appropriate to evaluate this situation as one of the rarest examples in the history of the Turkish press, which we can call the manifestation of democracy.

Araştırma Makalesi

Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da Arnavud Teâvün Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Mesut Yavaş*

(ORCID: 0000-0003-3560-2573)

Makale Gönderim Tarihi

03.03.2023

Makale Kabul Tarihi

19.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yavaş, M., "Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da Arnavud Teâvün Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 947-986.

APA: Yavaş, M. (2023). Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da Arnavud Teâvün Cemiyetinin Kuruluşu ve Faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 947-986.

Öz

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi ile savaştan çekilmesinden kısa bir süre sonra İstanbul'daki Arnavut aydınlar, Arnavutlar arasında birlik ve beraberliği tesis etmek, yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak için teşkilatlanmaya gitmişler ve "Arnavud Teâvün Cemiyetini" kurmuşlardır. İstanbul merkezli Cemiyet, kuruluş amacını Arnavutluk'un hukukunu savunmak, Arnavutluk sınırları dışında kalan ülkenin diğer kısımlarının anavatana katılmasına çalışmak ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek olarak belirlemiştir. Bu çerçevede siyasi, kültürel, eğitim, vb. alanlarda faaliyetlerde bulunmuştur. Bu çalışmada Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da kurulan Arnavud Teâvün Cemiyeti ele alınmıştır. Bu kapsamda Cemiyetin kuruluş aşaması, şube ağının genişletme çalışmaları; siyasi, kültürel ve eğitim alanındaki faaliyetleri incelenmiştir. Sadece Osmanlı Hükümetinin değil, aynı zamanda Millî Mücadele'nin merkezi Ankara'nın da Cemiyetin faaliyetlerine yönelik

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye, myavas07@gmail.com.

Asst. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Republic of Türkiye.

hassasiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca Arnavutların bu dönemde İstanbul'da kurdukları diğer cemiyet ve derneklere de değinilmiştir. Tüm bunlar başta arşiv belgeleri olmak üzere dönemin basını ve ikinci el kaynaklar üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mütareke Dönemi, İstanbul, Arnavutlar, Arnavud Teâvün Cemiyeti.

The Establishment and Activities of the Albanian Mutual Assistance Society in Istanbul during the Armistice Period

Abstract

Shortly after the Ottoman Empire's withdrawal from the war with the Armistice of Mudros, Albanian intellectuals in Istanbul organized themselves to establish unity and solidarity among Albanians and to provide mutual assistance and support, forming the "Albanian Mutual Assistance Society" (Arnavud Teâvün Cemiyeti). The Istanbul-based Society determined its purpose of establishment as defending the law of Albania, trying to integrate other parts of the country outside the borders of Albania into the homeland, and helping those in need. In this context, the Society carried out activities in the fields of politics, culture, education, etc. In this study, the Albanian Mutual Assistance Society, which was established in Istanbul during the Armistice Period, was discussed. In this context, the foundation stage of the society, and its efforts to expand its branch network and activities in the field of politics, culture and education were examined. It has been tried to determine the sensitivity of not only the Ottoman Government but also Ankara, the center of the National Struggle, towards the activities of the Society. Additionally, other societies and associations established by Albanians in Istanbul during this period were mentioned. The study relied on archival documents, the press of the period, and second-hand sources.

Keywords: Ottoman Empire, Armistice Period, Istanbul, Albanians, Albanian Mutual Assistance Society.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının büyük kısmının kaybına sebep olan Balkan Savaşları, Balkan Devletleri'nin en zayıfı olan Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile başlamıştır. Osmanlı Devleti, hazır olmadığı bu savaşta hiç beklenmedik ve çok hızlı bir şekilde yenilgiye uğramıştır. Nitekim Osmanlı

Ordusu'nun doğu kanadı, Bulgar Ordusu karşısında aldığı yenilgiler neticesinde daha 1912 yılı Kasım ayı başında Çatalca'ya kadar çekilmek zorunda kalmıştır.¹ Osmanlı Ordusu'nun batı kanadı da 19 Ekim 1912'de ileri harekâta başlayan Sırp Ordusu karşısında yenilgiye uğramış ve Sırlar, aynı ay içerisinde Priştine ve Geylan'ı ele geçirmişlerdir. Ayrıca 23-24 Ekim tarihlerinde yapılan Kumanova Muharebesi'ni de kazanarak, 3 Kasım'da Üsküp'e girmişlerdir. İlerleyişini sürdüren Sırp birlikleri, Manastır yakınlarında yapılan muharebe sonunda, 19 Kasım'da Manastır'ı işgal etmişlerdir.² İşgaller bunlarla da sınırlı kalmamış ve sırasıyla Resne, Debre ve Ohri de Sırların işgaline uğramıştır. Adriyatik'e doğru ilerleyen Sırp birlikleri, ayrıca Draç ve Leş'i de ele geçirmişlerdir.³

Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne saldıran diğer bir Balkan Devleti de Yunanistan olmuştur. 19 Ekim 1912'de saldırıya geçen Yunan Ordusu, Alasonya ile Serfiçe'yi ele geçirmiş, ilerleyişini sürdürerek 8 Kasım'da Selanik'e girmiştir. Tesalya'daki Yunan kuvvetleri de Preveze'yi alarak Yanya'yı kuşatmışlardır. Savaş ilanı sonrası saldırıya geçen Karadağ ise, 15 Ekim-31 Ekim 1912 tarihleri arasındaki muharebelerde Osmanlı kuvvetlerini yenerek İpek'i ele geçirmiştir. Daha sonra Sırp kuvvetleriyle birleşerek Yakova üzerine yürümüşler ve kısa bir kuşatmadan sonra 2 Kasım'da şehri işgal etmişlerdir. Bunlarla yetinmeyen Karadağlılar, İşkodra şehrini de kuşatmışlardır.⁴

Balkan Savaşları, Balkan İttifakı'nın gerçekleşmesine ve savaşa giden sürecin hızlanmasına sebep olan gelişmelerin yaşandığı Arnavutluk'ta mevcut durumu daha da karmaşıklaştırmıştır. Savaş arifesinde Osmanlı Devleti ile Arnavutlar arasında bir uzlaşının sağlanmış olması ve Arnavutluk'a özerklik tanınması olasılığı, yaşanacak bir savaşta Arnavutların Osmanlı Devleti'ne destek vermesi anlamına geldiğinden, bu gelişmeler Balkan Devletleri'ni süratle

¹ Necdet Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s. 4-5.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt IX, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 316-317.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi-Balkan Savaşları*, Cilt II, Kısım II, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 104.

⁴ Karal, *a.g.e.*, s. 314-316, 318-320.

harekete geçirmiştir.⁵ Nitekim Arnavutluk, savaş başladıktan kısa bir süre sonra, iki aydan daha kısa bir sürede komşuları Sırlar, Karadağlılar ve Yunanlılar tarafından neredeyse tamamen işgal edilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler, Arnavutları ikiye bölmüş ve Arnavutlar yol ayrımına gelmişlerdir. Şemsettin Sami'nin dediği gibi, onlar artık karar vermek durumunda kalmışlardır. Ya Türklerle beraber yıkılıp gidecekler, ya da onlardan ayrılacaklardır.⁶ Arnavutların karar aşamasında olduğu bu süreçte Sadrazam Kamil Paşa, kısa bir süre sonra Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan edecek olan, İsmail Kemal Bey ile İstanbul'da bir görüşme yapmış ve kendisine nazırlık teklif etmiştir. Fakat İsmail Kemal Bey, çeşitli sebepler ileri sürerek bu teklifi reddetmiş ve Bükreş'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.⁷

Bu esnada Kosova vilayetindeki Arnavut milliyetçiler, Üsküp'te bir "Selamet Komitesi" teşkil ederek Büyük Güçlere hitaben bir bildiri yayımlamışlardır. Bu bildiri de, Arnavutların Balkanlar'da Türkiye'yi savunmak için değil, kendi topraklarını savunmak için silaha sarıldıkları ilan edilmiştir. Nathalie Clayer'e göre, Türklerin kaderiyle Arnavutların kaderini birbirinden ayırmak ve Arnavutların yaşadıkları toprakların kaybedilmesini engellemek için Arnavut tavrı meşrulaştırılmak zorundaydı ve bu konuda Arnavut milliyetçilerin önünde çeşitli seçenekler bulunmaktaydı.⁸ Bu seçeneklerden biri de bağımsız bir Arnavutluk'un kurulmasıydı. Bu konuda aktif olarak faaliyette bulunan ve bu işe öncülük eden İsmail Kemal Bey, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra sözü geçen Arnavutların desteğini almak için ilk olarak Bükreş'e gitmiştir. Daha sonra Viyana'ya geçmiş ve burada başta Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Leopold von Berchtold olmak üzere İngiliz ve İtalyan Büyükelçileriyle görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde

⁵ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavutluk Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 217-219.

⁶ Peter Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, İstanbul: Bedir Yayınları, 1998, s. 313-314.

⁷ *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, ed. Sommerville Story, çev. Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 265.

⁸ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri-Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 548-549.

Avusturya-Macaristan'ın desteğini almıştır, fakat bu destek bağımsız bir Arnavutluk yerine özerk bir Arnavutluk için olmuştur.⁹

İsmail Kemal Bey, Viyana'dan ayrıldıktan sonra Trieste'ye gelmiş ve buradan Arnavut eşrafı ile Arnavutluk'taki belediye ve derneklere telgraf çekerek Avlonya'da bir kongrenin toplanmasını istemiştir. Ardından Draç'a geçmiş fakat burada bağımsızlık konusunda istediği halk desteğini bulamamıştır. Bunun üzerine Avlonya'ya gelen İsmail Kemal Bey, burada Müslümanları, Ortodoksları ve Katolikleri temsil eden 83 delegenin katıldığı "Arnavut Millî Kongresi"ni toplamıştır. Görüşmeler neticesinde Kongre, 28 Kasım 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁰ Kongrede ayrıca geçici bir hükümet kurulması, meclis seçilmesi ve yabancı ülkelere gönderilmek üzere bir komisyon kurulması da kabul edilmiştir.¹¹ Nitekim Arnavut Hükümeti kurulduktan sonra Kongre, Meclisi oluşturacak on sekiz üyeyi seçmiş ve Arnavutluk'un bağımsızlık ilanını Büyük Devletlere ve Babiâli'ye bildirmiştir.¹²

Osmanlı Hükümeti bunun üzerine İsmail Kemal Bey'e gönderdiği cevapta, Hükümet olarak aldıkları kararlar Arnavutların yaşadığı yerleri kapsayacak şekilde Osmanlı'ya bağlı özerk bir yönetimin kurulmasını desteklediklerini, ancak bağımsız Arnavutluk fikrine karşı olduklarını ve Arnavutluk işine Büyük Devletlerin müdahalesini kabul etmeyeceklerini bildirmiştir. Hükümetin cevabında ayrıca bu konuda fikir ayrılığına düşülmemesi gerektiğine dikkat çekilmiş ve kendisine, Avusturya ile İtalya'nın telkinlerine kapılmaması uyarısında bulunulmuştur.¹³ İsmail Kemal Bey, bağımsızlık ilanı sonrası yaptığı açıklamada, Arnavutların Sırlar ve Yunanlılar tarafından yok edilme tehlikesi yaşadıklarını ve

⁹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi-20. Yüzyıl*, Cilt 2, 2. bs., çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s. 184-185.

¹⁰ Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)", *Avrasya Etüdlere*, 1/39(2011), s. 183.

¹¹ Cengiz Kutlu, Cengiz (2017). "Cumhuriyet Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1923-2017)", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/70(2008), s. 93.

¹² *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 267.

¹³ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar-II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul: Büke Yayınları, 2004, s. 488.

son çare olarak bağımsızlık ilanına başvurduklarını dile getirmiştir.¹⁴ İsmail Kemal Bey Başkanlığındaki Geçici Arnavut Hükümeti ise bağımsızlığını tanıtılabilmek için Büyük Devletlere başvuruda bulunmuştur. Bu konuda Rusya, Arnavutluk'un Türk hâkimiyetinde olacak şekilde muhtariyetle yönetilmesini ve Büyük Devletlerin hiç birinin burada ayrıcalıklı bir konumda olmaması gerektiğini beyan etmiştir. Avusturya ve İtalya Hükümetleri ise, Arnavutların bağımsızlıklarının tanınması yönündeki başvuruyu olumlu karşıladıklarını bildirmişlerdir. Böylece bir Avrupa Devleti şeklinde telakki edilen Arnavutluk'un tarafsızlığı, Büyük Devletlerce teminat altına alınmıştır. Buna rağmen Arnavutluk'un tarafsızlığı konusunda alınacak karar, Londra'da toplanacak Büyükelçiler Konferansı'na bırakılmıştır.¹⁵

Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile başlayan ve Osmanlı Ordusu'nun Balkan Devletleri karşısında hemen hemen her cephede yenilgiyle sonuçlanan savaşlar silsilesini bitiren antlaşma, Mayıs 1913'te Londra'da imzalanmıştır.¹⁶ Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Barış Antlaşması'yla Arnavutluk ile Ege adalarının geleceğinin saptanmasını Büyük Devletlere bırakmayı kabul etmiştir.¹⁷ Londra Barış Konferansı'ndan bir gün sonra, 17 Aralık 1912'de, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in Başkanlığı'nda; Almanya, Avusturya, İtalya, Rusya, Fransa ve İngiltere büyükelçilerinin katılımıyla Londra Büyükelçiler Konferansı toplanmıştır. Edward Grey'in de işaret ettiği gibi bu konferansta, herhangi bir konuda en iyi çözümü bulmak değil, Büyük Devletler arasında barışı korumak amaçlanmıştır. Konferansın daha ilk gününde, 17 Aralık 1912'de, Avusturya ve İtalya'nın etkisiyle bağımsız bir Arnavutluk'un kurulması kararlaştırılmıştır. Fakat kurulacak yeni devletin sınırları konusunda önemli görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Nihayet Konferans'ın 29 Temmuz 1913'teki toplantısında Arnavutluk'un statüsü konusunda bir karara varılmıştır. Buna göre, Arnavutluk'un Altı Büyük Devlet'in -İngiltere,

¹⁴ Ali Özkan, "Millî Şef Döneminde Türk-Arnavut ilişkileri (1939-1945)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 107/211(2014), s. 105.

¹⁵ Maden, *a.g.m.*, s. 186-189.

¹⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih-İlkçağlardan 1918'e*, 16. bs., İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1989, s. 324.

¹⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, 5. bs., İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, s. 443.

Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya- güvencesi altında tarafsız bir prenslik olması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti ile Arnavutluk arasında hiçbir hükümlerlik bağı kalmamıştır.¹⁸ Fakat Büyükelçiler Konferansı'nda alınan bu kararlar, Babiâli'ye resmî olarak bildirilmemiştir. Buna rağmen Osmanlı Hükümeti, bu kararlardan gizlice haberdar olmuştur. Babiâli, her ne kadar Arnavutluk'u resmen tanımasa da, hiç tanımaz bir halde kalamamış ve meydana gelen bazı durumların zorlamasıyla Arnavutluk hakkında bir tutum benimsemek zorunda kalmıştır.¹⁹

Balkan Savaşları'nın ilk günlerinde, 16 Kasım 1912'de, Üsküp'te toplanan Arnavutlar, yayımladıkları bildiriye dört Arnavut vilâyetinde yabancı hâkimiyetinin hiçbir türüne artık izin vermeyeceklerini beyan etmişlerdir.²⁰ Oysa Londra Büyükelçiler Konferansı ile kurulan Arnavutluk Prenslığı, Arnavutların yaşadığı coğrafya ile kıyaslandığında oldukça dar bir alanı kapsamıştır. Çünkü bu dört Arnavut vilayetinden Kosova, Sırp'lara bırakılmıştır. Yunanlılar Yanya'yı ilhak etmişlerdir. Manastır, Sırp'lar ve Bulgarlar arasında paylaştırılmış, Karadağ'a da kuzeyde İşkodra vilayetinden bazı topraklar verilmiştir.²¹ Böylece yeni kurulan Arnavutluk Prenslığı, 28.000 km²'lik bir alanla sınırlandırılmıştır. Arnavutluk'a bırakılan topraklarda yaşayan Arnavutların sayısı ise 800.000'lerde kalmıştır. Bu sayı bütün Osmanlı Balkanlarındaki yaklaşık 1.500.000 Arnavut nüfusun % 40'lık kısmına tekabül etmiştir.²² Büyük Devletler, Büyükelçiler Konferansı'nda bu kararları alırken demografik gerçeklerden çok günlük güç dengesi hesaplarını gözettiklerinden, Arnavut nüfusunun büyük kısmı yeni kurulan devletin sınırlarının dışında kalmıştır. Bu yüzden Balkan Savaşları'nın ardından bölgedeki statükonun şekillendirdiği 1913 yılı, Arnavutlar açısından büyük hayal kırıklığına sahne olmuştur.²³

¹⁸ Hayta, *a.g.e.*, s. 25-26, 68, 80.

¹⁹ Yasemin Saner Gönen, "Babiâli Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Tanımadı?", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 71(1999), s. 5.

²⁰ Bartl, *a.g.e.*, s. 314.

²¹ Çelik, *a.g.e.*, s. 490.

²² Mithat Aydın, "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)", *Belgi Dergisi*, 2/17(2019), s. 1121.

²³ Elona Rusi-Karacalarlı, "Arnavutluk Cumhuriyeti", *Çağdaş Balkan Siyaseti*, 2. bs., ed. Murat Necip Arman-Nazif Mandacı, Ankara: Seçkin Yayınları, 2014, s. 70.

29 Temmuz 1913'ten itibaren bağımsız bir devlet olması kararlaştırılan Arnavutluk, bağımsızlık sonrasında kendi içinde birlik ve düzeni sağlayamamış, ülke iç çekişmelere sahne olmuştur. Dış destekli iç isyanlar uzun süre devam etmiş, ülkede iki başlı yönetim orta çıkmıştır.²⁴ Bu süreçte 35 yaşındaki I. Wilhelm, Arnavutluk Prensi olarak başa getirilse de Avusturya ve Macaristan'ın büyük desteğine rağmen işler beklenildiği gibi gitmemiştir. Prens Wilhelm, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra ülkeyi kaos içinde bırakarak, Arnavutluk'u terk etmiştir.²⁵ Arnavutluk bu savaşta komşuları Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın yanı sıra²⁶ İtalya, Fransa ve Avusturya ordularınca işgal edilmiştir. Bu dönemde Anadolu da aynı şekilde İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'ın işgallerine maruz kalmıştır. Tarihte ortak kader paylaşımında bulunmuş olan bu iki kadim millet, farklı coğrafyalarda olsalar da aynı dönemde ülkelerindeki işgalci güçlere karşı savaşmışlardır. Anadolu, Türk Kurtuluş Savaşı ile işgalci güçlere karşı mücadele ederken; Arnavutluk da benzer şekilde işgalci komşuları Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan ile İtalya'nın tehdit ve işgallerine karşı bağımsızlık mücadelesi vermiştir.²⁷ Birinci Dünya Savaşı öncesinde toprakları ittifak pazarlıklarının ödülllerinden biri haline gelene gelen Arnavutluk, savaş sona erdiğinde galip devletler safında yer alan İtalya'nın korumasına bırakılmıştır.²⁸

Balkan Savaşları, Türk ve Arnavutları olumsuz bir şekilde etkilemiş, her iki toplumun hafızasında Balkan felaketi olarak yer etmiştir. Bu süreçte Arnavutların yaşadıkları toprakların yarıya yakın kısmı, Balkan Devletleri arasında paylaşılmış ve on binlerce Arnavut, yerlerinden edilerek göçmen durumuna düşürülmüştür. Bu göçmenler, ana vatan kabul ettikleri Osmanlı topraklarına sığınmışlar, Osmanlı Hükümeti de onları Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirmiştir.²⁹ Devlet, Arnavut

²⁴ Cengiz Kutlu, *Türkiye Arnavutluk İlişkileri-1990'dan Günümüze Politik, Askeri, Ekonomik, Sosyal*, İzmir: Zeus Kitabevi: 2018, s. 27.

²⁵ Karacalarlı, *a.g.m.*, s. 70.

²⁶ Ali Özkan, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, İstanbul: Nobel Yayınları, 2017, s. 51.

²⁷ Selma Yel-Halil Özcan, "Mustafa Kemal'in Selahattin Saip Bey'i Arnavutluk'ta Görevlendirmesinin Sebep ve Sonuçları (1920-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24/70(2008), s. 59.

²⁸ Karacalarlı, *a.g.m.*, s. 70-71.

²⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 492.

muhacirlere karşı uyguladığı iskân siyasetinde bazı tedbirlere başvurmuş ve Arnavutların kimi şehirlere yerleştirilmesini yasaklamıştır. Buna rağmen bir kısım Arnavut muhacir, yerleştirildikleri yerlerde kalmayıp büyük şehirlere göç etmişlerdir. Bunun üzerine Hükümet, 1914 yılında, Arnavutların İzmir ve İstanbul'a iskânını yasaklamıştır. Bu konuyla ilgili olarak 1917'de yayımlanan talimat ile İstanbul, Aydın, Edirne, Hüdâvendigâr vilayetleri ile Çatalca, Kal'a-i Sultaniye [Çanakkale], İzmit ve Gelibolu livaları Arnavutlar için yasak bölge sayılmış ve Arnavutların buralarda yerleşmelerine müsaade edilmemiştir. Arnavut göçmenler, bu şehirlerin dışında Adana, Ankara, Bafra, Bursa, Diyarbakır, Ereğli, Konya, Maraş ve Sivas gibi yerlere sevk edilmişlerdir. Kocaeli yasak bölge olmasına rağmen Hükümet, buraya gönderilen az sayıda Arnavut muhacirin iskânına göz yummuştur.³⁰

Balkan Savaşları sonunda bağımsız bir Arnavutluk Devleti kurulmuş olsa da başta İstanbul olmak üzere memleketin farklı şehirlerindeki Arnavutlar, Osmanlı Devleti sınırları içinde ikâmet etmeye devam etmişlerdir. Diğer yandan Balkan Savaşları ile başlayan Arnavut göçleri ilk etapta İzmir ve İstanbul'da, akabinde ise Anadolu'da Arnavut nüfusunu arttırmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi ile savaştan çekilmesi sonrasında İstanbul'da yaşayan Arnavutlar, kendi aralarındaki iş birliğini, yardımlaşmayı, dayanışmayı, vb. tesis edebilmek adına teşkilatlanmaya gitmişler ve 1919 yılının ilk çeyreğinde İstanbul'da "Arnavud Teâvün Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmuşlardır. Buradan hareketle bu çalışmada mezkûr Cemiyetin siyasi, kültürel, eğitim, vb. alanlardaki faaliyetleri incelenmiştir.

Arnavud Teâvün Cemiyetinin Kuruluşu

Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da yaşayan Arnavutlar, 15 Mart 1919'da resmî adı "Türkiye'de Arnavud Teâvün Cemiyeti" olan bir cemiyet kurmuşlardır. Cemiyet kuruluş amacını, Arnavutluk'un hukukunu müdafaa etmek,³¹ Londra Konferansı'nda Arnavutluk haricinde bırakılan ülkenin diğer kısımlarının anavatan olan Arnavutluk'a ilhakına çalışmak ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek

³⁰ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Tarihi: Göç*, 9. bs., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017, s. 127-131.

³¹ BOA (*Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi*). DH. EUM. 79/30.

olarak açıklamıştır. Arnavud Teâvün [Yardım] Cemiyetinin Yönetim Merkezi İstanbul'da Yeni Postane arkasında "Türkiye Hanı"ndaki Dâire-i Mahsusa olarak belirlenmiştir.³² Cemiyetin merkez yönetiminde Doktor Sezai Bey, Kalkandelenli Hasan Hüseyin Bey, Doktor Feyzullah Bey, Dersaâdet'ten Cemalettin Efendi, Dava Vekili Şevket ve Priştineli Hüseyin Fuat Beyler yer almışlardır.³³ Bunların dışında Nezir Bey, Selman Ulvi Bey, Mustafa Bey, Doktor İhsan Fevzi ve Hasan Haydar Beyler de Cemiyetin diğer kurucu ve yönetici üyeleri olmuşlardır.³⁴

Resmî başvurusunda Arnavutça ismi "Komitet i Kolonisë Shqiptare në Turqi"³⁵ olan Arnavud Teâvün Cemiyetinin Kurucu Genel Merkez üyeleri ise şu isimlerden oluşmuştur:

Beşiktaş Ortabahçe'de Bakkal Sokağı 12 numaralı hanede oturan Kalkandelenli Hasan Hüseyin Bey, Beylerbeyi'nde Debre Mebusu İsmail Paşa Yalısı'nda ikâmet eden Selman Ulvi Bey, Kadırga'da Silahtar Ağa Sokağı 50 numaralı hanede mukim Mustafa Bey, Küçükpazar'da yerleşik Dersaâdetli Neşet Bey, Türkiye Hanı 42 numarada bulunan Hüseyin Bey, Fatih Müderrislerinden Cemalettin Efendi, Musul Hanı'nda Dr. İhsan Fevzi Bey, Beşiktaş Akaretler'de 99 numarada mukim Hasan Haydar Bey, Ayaspaşa'da Hacı Beşir Sokağı 5 numarada ikâmet eden Ferit Bey ve Priştineli Hüseyin Fuat Bey.

Arnavud Teâvün Cemiyetinin Tüzüğü incelendiğinde 7 maddeden oluştuğu görülmüştür. Buna göre Cemiyet Tüzüğü'nde şu maddelere yer verilmiştir:

Madde 1 - Cemiyetin merkezi İstanbul'dadır. Cemiyetin gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde ihtiyaç duyulan sayıda şubesi olacaktır.

³² Tarık Zafer Tunaya, Cemiyet Merkezi'ni "Türkiye Hanı"ndaki 35, 36 ve 37 numaralı odalar olarak belirtmiştir. Bak. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler-Mütareke Dönemi 1918-1922*, Cilt 2, 2. bs. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 454.

³³ BOA. DH. EUM. AYŞ. 72/49.

³⁴ Tunaya, a.g.e., s. 452.

³⁵ Ilirjana Kaceli (Demirlika), "Türkiye'deki Arnavutluk Kolonisi ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", *KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Osmanlı'da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (1), 50(2020), s. 435.

Madde 2 - Cemiyetin üyelerinden olmak için ilk önce bir miktar bağış yapmak ve düzenli olarak aylık bir meblağ ödemeyi taahhüt etmek gereklidir.

Madde 3 – Genel Merkez üyesi, İstanbul üyesi ve şubeler idare heyeti üyesi şubelerin bulunduğu yerlerin üyesi tarafından gizli oy ile seçilir. Genel Merkez 15 ve taşra idare heyetleri en az 5 üyeden oluşur.

Madde 4 – Şubeler, Genel Merkez ile devamlı olarak bağlantılı ve irtibat halinde bulunacaklar ve Genel Merkez'in kararlarını uygulayacaklardır.

Madde 5 – Cemiyetin mevcut durumda asıl vazifesi Londra Konferansı'nda Arnavutluk haricinde bırakılan memleketin diğer kısımlarının anavatana katılması için bütün girişimleri yapmaktır.

Madde 6 – Cemiyet, her nerede olursa olsun Arnavutlar arasındaki ırkî ve millî bağları sürdürmek ve ihtiyaç sahiplerine her suretle yardım etmek önemli vazifesiyle de mükelleftir.

Madde 7 – Cemiyet, Arnavutluk'un menfaatlerini ve hukukunu hakkıyla müdafaa etmek için propaganda yapmak lâzım geldiğini ve yabancı memleketlerde propaganda yapmanın ise paraya bağlı olduğunu vatandaşlara izah etmek ve hamiyet-i vatanperverâneyi harekete geçirerek her vatandaştan azami derecede para yardımı almaya gayret gösterecektir.³⁶

Arnavutluk sınırları dışında kalan Arnavut topraklarının anavatana katılmasını asıl vazife edinen Cemiyetin Tüzüğü incelendiğinde, bir hiyerarşi dâhilinde olacak şekilde; şube ağını genişletmeyi, mali konularda faaliyetlerde bulunmayı, propagandayı bir araç olarak kullanmayı, Arnavutlar arasında ırkî ve millî bağları sürdürmeyi, ihtiyaç sahibi Arnavutlara yardımcı olmayı amaçladığı görülmektedir.

Arnavud Teâvün Cemiyetinin Şube Ağını Genişletme Çalışmaları

Arnavud Teâvün Cemiyeti, her ne kadar İstanbul merkezli kurulsada şube ağını genişletmek için süratle çalışmalara başlamış ve başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun değişik yerlerinde şubeler açmıştır. Nitekim Cemiyetin kuruluşundan henüz bir ay dahi geçmeden

³⁶ Tunaya, *a.g.e.*, s. 454-455.

İstanbul'da Feriköy, Beşiktaş, Topkapı ve Kasımpaşa'da şubeler açılmıştır. Bunu Anadolu'da İzmir ve Kütahya, Trakya'da ise Tekirdağ şubelerinin açılması izlemiştir.³⁷

Cemiyet aynı zamanda Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Bursa, Aydın, Edirne ve Konya vilayetleriyle çevresinde; ayrıca İzmit, Eskişehir ve Karesi sancaklarında da şubeler açmak istemiştir. Fakat bu konuda yerel memurlar tarafından kendilerine zorluklar çıkarıldığı ve bu durumun Cemiyet tarafından Hükümete şikâyet edildiği anlaşılmaktadır.³⁸ Nitekim bu konuyla ilgili olarak Cemiyet tarafından Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezaretine yapılan başvuruda, tarihi ve siyasi hayatıyla Osmanlılığa tamamen bağlı bulunan Arnavutluk'un millî birliğini ve coğrafi bütünlüğünü temin için gerekli girişimlerde bulunmak üzere Dâhiliye Nezaretinin yüksek müsaadeleriyle Dersaâdet'te Arnavud Teâvün Kulübünün açıldığı bildirilmiştir. Kulübün Genel Merkezi'ne bağlı bulunmak üzere Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Bursa, Aydın, Edirne ve Konya vilâyetleriyle buralara bağlı yerlerde; ayrıca İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Karesi sancaklarında şubeler açılmasına başlandığı, fakat mevcut Hükümetin hikmetli siyasetini tamamen takdir edemeyen bazı mahallerdeki memurlar tarafından kendilerine zorluklar çıkarıldığı ifade edilmiştir. Bundan dolayı kuruluş esnasında Nezarete arz olunan Genel Merkez Talimnamesi'ne tâbi şekilde şubelerin açılması konusunda adı geçen vilayet ve sancaklara gerekli tebligatın yapılması, Dâhiliye Nezaretinden talep edilmiştir.³⁹

Dâhiliye Nezareti, Arnavud Teâvün Cemiyetinin bu başvurusuna duyarsız kalmamış ve Arnavutların talebi doğrultusunda harekete geçerek 12 Mayıs 1919'da Bursa, Aydın, Edirne ve Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Karesi mutasarrıflıklarına birer genelge göndermiştir. Genelgede Arnavud Teâvün Cemiyeti Merkez Heyeti tarafından Nezarete verilen dilekçeye atıf yapılarak, Arnavutların vilayet ve sancaklar dâhilinde usulüne uygun olarak şube açmak için yapılan girişimlerine karşılık kendilerine güçlükler çıkarıldığı yönünde şikâyetler olduğu aktarılmıştır. Yapılan incelemede adı geçen

³⁷ "Şube Küşadı", *Alemdar*, 11 Nisan 1335 (1919), s. 2.

³⁸ Tunaya, *a.g.e.*, s. 452.

³⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 9/69.

Cemiyetin özel kanuna uygun olarak beyanname vermesiyle resmî olarak tesis edildiğinin anlaşıldığı bildirilmiş ve bundan dolayı Cemiyetin şube açmak için yapacağı müracaatların kolaylaştırılması ve kanuna aykırı davranışlara mahal bırakılmaması istenmiştir.⁴⁰

Dâhiliye Nezaretinin bu yazısına ilk cevap, İzmit Mutasarrıflığından gelmiştir. Arnavud Teâvün Cemiyetinin İzmit'te şube açma girişimiyle ilgili olarak İzmit Mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Mayıs 1919 tarihli yazıda, İzmit'te ikamet eden Yanyalı Galip Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelenlerinden olup, Talat Paşa'nın hanımının da dayısı olduğu belirtilmiştir. Elde edilen belgelerden Galip Bey'in İzmit'te bir Arnavut Kulübü kurma teşebbüsünde bulunduğu, oysa İzmit'te bulunan Arnavutların Değirmendere yöresinde eşkıyalık yaparak memleket ve ahaliye zarar vermekte oldukları bildirilmiştir. Yazının devamında bunların kulüp ve cemiyet teşkil etmelerinin Arnavutluk'un menfaatlerinden ziyade başka maksatlara istinat etmesinin kuvvetle muhtemel olduğu görüşü dile getirilmiştir. Ayrıca Galip Bey'in hiçbir işi ve görevi olmadığı halde Talat Paşa'nın emriyle kendisine rejiden maaş verilerek bu maksat için İzmit'e gönderilmiş olduğu ve arz edilmiş olan sebeplerden dolayı kendisinin İzmit'te bulunması sakıncalı görüldüğünden soruşturma evraklarıyla birlikte Divan-ı Harb-i Örfî Savcılığına gönderildiği ifade edilmiştir.⁴¹ Bu konuyla ilgili olarak basında çıkan bir haberde ise Talat Efendi'nin akrabasından Yanyalı Galip Bey'in İzmit'te tutuklandığı ve İstanbul'a getirildiği bildirilmiştir.⁴² İzmit Mutasarrıfı'nın yukarıdaki yazısından kendisinin, Galip Bey'in İzmit'te Arnavud Teâvün Cemiyeti şubesi açma girişimine sıcak bakmadığı ve bunu gerekçeleriyle Dâhiliye Nezaretine bildirdiği anlaşılmaktadır.

Değirmendere'de eşkıyalık yapan bir kısım Arnavutların faaliyetleri konusunda bir uyarı da bölgedeki Kuvâ-yı Millîye teşkilatından gelmiştir. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Karamürsel Kuvâ-yı Millîye Teşkilatınca Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne gönderilen yazıda, Değirmendere'deki Arnavutların silahlarının alınmasından dolayı Kuvâ-yı Millîye aleyhinde olacak şekilde bir hazırlık içinde olduklarının

⁴⁰ BOA, DH. EUM. AYŞ. 9/69.

⁴¹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 9/69.

⁴² Alemdar, 19 Mayıs 1335 (1919), s. 2.

hissedildiği bildirilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Karamürsel Kaymakamı'nın el yazısıyla kaleme alınan önemli bir mektubun Jandarma Komutanı'nca ele geçirildiği ve Mutasarrıf Bey'e verildiği ama buna rağmen bu mesele hakkında şimdiye kadar hiçbir şey yapılmadığı belirtilmiştir. Yazıda bölgedeki Arnavutlara silah verilmek istendiğine dikkat çekilmiş ve yapılan bunca fedakârlığın Arnavutların yapacakları bir hareketle mahvolabileceği, bundan dolayı da meseleye layıkıyla önem verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴³

Diğer yandan Dâhiliye Nezaretinin Arnavud Teâvün Cemiyetinin şubeler açmasına engel olunmaması konusundaki genelgesine, İzmit Mutasarrıfı tarafından 24 Mayıs 1919'da ayrıntılı bir başka cevap daha yazılmıştır. İzmit Mutasarrıfı'nın bu yazısında ilk olarak, Arnavud Teâvün Cemiyetinin İzmit'te şube açmasına engel olunmadığı ve olunmayacağı belirtilmiştir. Ancak şube teşkiline teşebbüs eden şahsın, 15 Mayıs 1919 tarihli yazıda da arz edildiği üzere, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden ve Talat Paşa'nın hanımının dayısı olan Yanyalı Galip Bey olduğu aktarılmıştır. Yazıda, Talat Paşa'nın bundan önce de Arnavut Nureddin Bey'in çiftliğine gelerek sayıları yüz elliyi aşan ve yaptıkları eşkıyalıkla itaatkâr ahaliyi pek çok zarara sokan ve dehşet saçan Arnavut haydutlarını huzuruna çağırarak sırf kendi menfaatleri için onları özel olarak teşkil ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca hiçbir vazifeye mükellef olmayan Galip Bey'e rejiden maaş tahsis ettirerek Arnavut haydutlar vasıtasıyla hususi çıkarlarını temin için adı geçen kişiyi aracı olarak kullandığı ve bunun aşikâr olduğu dile getirilmiştir. Sözü edilen eşkıyanın Müslümanlardan ziyade Hıristiyan ahaliye musallat olduğu ve bu eşkıyanın, sakinleri Rumlardan ibaret olan Karamürsel'e bağlı Gonca Köyü'nü basarak ahaliden can kurtarma akçesi aldığı bildirilmiştir.

İzmit Mutasarrıfı'nın yazısında isim zikredilmeden Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi'ne atıf yapıldığı görülmektedir. Nitekim Gonca Köyü'nde yaşananlardan hareketle böyle tehlikeli bir durumda Hıristiyanlara karşı yapılacak saldırıların, İtilaf Devletleri'nin dikkatini çekeceği ve asayiş yönetimini ellerine almak için yaşananların bir sebep teşkil etmesinin ihtimal dâhilinde olduğu hatırlatılmış ve bunları yapanların biran evvel uzaklaştırılmaları ve herkese örnek olacak şekilde cezalandırılmaları gerektiği belirtilmiştir. Bundan dolayı tavır ve

⁴³ TİTE (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi). 329/8.

davranışları ile şöhreti, bu minvalde olan Galib Bey'in İzmit'te Arnavud Teâvün Kulübü açmaya kalkışmasının Arnavutların menfaatlerine olmadığı dile getirilmiştir. Onun böyle bir kulüp açmaktaki asıl amacının, daha ziyade aldığı talimat doğrultusunda bu haydutları başına toplayarak gizli emellerine ve maksadına ulaşmak olduğu bildirilmiştir. Son olarak ise Arnavut Kulübü açılmasına engel olduğu yönündeki şikâyetlerin Galip Bey hakkında gerekli işlemin başlatılmış olmasından ve kendisi hakkındaki kovuşturmanın yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁴⁴

Arnavud Teâvün Cemiyeti tarafından Dâhiliye Nezaretine yapılan başvurular, yalnızca şube açmalarına engel olduğu yönündeki şikâyetlerle sınırlı kalmamıştır. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli yerlerinde açılan şubelerin bazılarının kapatıldığı tarzında şikâyetlerde de bulunulmuştur. Nitekim bu konuda Nezaret tarafından Kütahya Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Uşak'ta açılmış olan Arnavud Teâvün Cemiyetinin kapatıldığı yönünde kendilerine müracaatta bulunulduğu belirtilmiş ve kapatılma gerekçesi hakkında Nezarete ayrıntılı bilgi verilmesi istenmiştir.⁴⁵ Kütahya Mutasarrıflığı ise gönderdiği cevapta, Liva dâhilinde teşekkül etmiş olan Arnavud Teâvün Cemiyetinin hali hazırda faaliyette bulunduğunu bildirmiştir.⁴⁶ Arnavud Teâvün Cemiyetinin faaliyette olduğu diğer bir il ise Aydın vilayeti olmuştur. Bu konuyla ilgili 10 Ağustos 1919 tarihli belgede, Arnavutluk'un mukadderatının tayin ve tanzimi ile ihtiyaç sahibi Arnavutlara yardım etmeyi amaçlayan Arnavut Cemiyetinin hali hazırda faaliyette olduğu aktarılmıştır.⁴⁷ Bu dönemde ayrıca Hüdâvendigâr vilâyet merkezi ile İnegöl kazası ve Afyonkarahisar Sancağı, Cemiyetin şubeler açarak faaliyete bulunduğu diğer yerler olmuştur.⁴⁸

Kurulduğu andan itibaren tüm Arnavutları çalıştıkları ve yaşadıkları her şehirde şubeler açmaya çağıran, ihtiyacı olan tüm Arnavut göçmenlere yardım etmeyi prensip edinen Cemiyet, ayrıca İzmir ve

⁴⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ. 9/69.

⁴⁵ BOA, DH. EUM. AYŞ. 13/34.

⁴⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ. 23/78.

⁴⁷ BOA, DH. EUM. AYŞ. 18/26.

⁴⁸ BOA, DH. EUM. AYŞ. 64/40.

Edirne’de de şubeler açmıştır. İzmir’deki Şube Cemal Paşa Priştine tarafından yönetilmiştir. Sekreterlik görevini ise Albay Selahadin Bey Prizreni (Shkoza) yapmıştır. Bursa Şubesi Priştine’den Hacı Cemal Ağa ve Kalkandelen’den Sakib Efendi tarafından idare edilmiştir. Kütahya Şubesi Gilan’den Doktor Zenel Abedini, Edirne Şubesi ise Ali Kemal Bey tarafından yönetilmiştir. Arnavud Teâvün Cemiyetinin tüm şubeleri, İstanbul Merkez Kulübü ile birbirine bağlanmış ve aralarında iş birliği tesis edilmiştir.⁴⁹ Tüm bu yazışmalar ve teşkilatlanmalar Arnavud Teâvün Cemiyetinin Mütareke Dönemi’nde başta İstanbul olmak üzere özellikle Batı Anadolu’nun birçok yerinde ve Trakya’da şubeler açtığını ve faaliyetlerini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Arnavud Teâvün Cemiyetinin Siyasi Alandaki Faaliyetleri

Arnavutluk, Birinci Dünya Savaşı’nda Müttefik Devletlerin yanında yer almış olmasına rağmen Osmanlı Devleti’nin akıbetine maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Her iki devlet her ne kadar birbirlerine düşman iki ayrı tarafta Birinci Dünya Savaşı’na katılmış olsalar da savaş sonrasında maruz kaldıkları muamele aynı olmuştur. Nitekim hem Osmanlı Devleti’nin hem de Arnavutluk’un geleceğini belirleyecek pazarlıkların yapılacağı konferans, Ocak 1919’da Paris’te başlamıştır.⁵⁰ Konferansın kararları üzerinde beş ülke; Amerika, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya etkili olmuştur. Bu devletlerin Başbakan ve Dışişleri Bakanlarından oluşan bir “Onlar Konseyi” kurulmuş ve buraya İngiltere ve Fransa hâkim olmuştur. Çünkü her iki ülke barışı düşünmekten ziyade, tesis edilecek barış düzeninde kendi menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirecek yolu arama endişesini taşımışlardır.⁵¹

Paris’te devam eden barış müzakereleri sırasında, Temmuz 1919’da, İtalya ile Yunanistan, Arnavutluk’un paylaşımı konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bu uzlaşıyla Yunanistan, Güney Arnavutluk ve Trakya’nın tamamı karşılığında, İtalya’nın Avlonya’daki taleplerini ve Arnavutluk’un geri kalanında İtalyan himayesinde bir devlet kurulmasını desteklemeyi kabul etmiştir. Fakat bu paylaşım planı,

⁴⁹ Kacelei (Demirlika), *a.g.m.*, s. 435-436.

⁵⁰ Yel-Özcan, *a.g.m.*, s. 61.

⁵¹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Cilt 1-2: 1914-1995, 14. bs., İstanbul: Alkim Yayınevi, 2004, s. 145.

Woodrow Wilson tarafından kabul görmemiştir.⁵² Paris Barış Konferansı'nı değerlendiren Necip Alpan, 1919'da Paris'te toplanan Galip Devletlerin, barış yerine Türkiye ve Arnavutluk'a yeni savaşlar açtıklarını ve Yunanlıları, Türklere ve Arnavutlara karşı öne sürdüklerini dile getirmiştir.⁵³

Diğer yandan bu süreçte Arnavutluk'taki durumun kritikliği devam etmiştir. Çünkü ne ülke dâhilinde kabul edilen tek bir otorite mevcuttur ne de bir sürgün hükümeti vardır. Bir kez daha ulusal varlıklarına yönelik açık tehdidin ortaya çıkması, kendilerini savunmak üzere Arnavutları harekete geçirmiştir. Bu esnada ülkenin büyük bir bölümü İtalyan Ordusu'nun işgali altında kalmıştır ve bu durum her türlü önemli siyasi faaliyet için onlardan izin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu süreçte Arnavutların çabalarını yakından takip eden İtalya, kontrol altında tutabileceğine inandığı için Ulusal Meclisin toplanmasını kabul etmiştir. Böylece 50 vekilin hazır bulunduğu Arnavut Meclisi, Aralık 1919'da Draç'ta toplanmıştır. Bu toplantıda Turhan Paşa liderliğinde bir Hükümet kurulmuştur. Yeni Hükümet, Arnavutların haklarını Büyük Güçler karşısında savunmak üzere Paris'e bir heyet göndermiştir.⁵⁴ Bu sırada, alınan kararları tanımayan Esat Paşa da ülkeden ayrılarak Paris'e gitmiştir.⁵⁵

Arnavut toprakları üzerinde yapılan pazarlıklara ilişkin gelen haberler, Arnavutluk'ta büyük tepki çekmiş ve buna paralel olarak ülkedeki İtalyan işgaline karşı muhalefet de aynı şekilde artmıştır. Nitekim bu tepkinin bir sonucu olarak Ocak 1920'de bu defa Luşye [Lushnje]'de bir başka Ulusal Kongre düzenlenmiştir. Draç'takine nazaran çok daha başarılı olan bu kongrenin üyeleri, hem Arnavutluk'un toprak bütünlüğünün korunmasını hem de ülkedeki İtalyan varlığının sona erdirilmesini savunmuşlardır. Yapılan toplantılar neticesinde Delvineli Süleyman Bey liderliğinde istikrarlı yeni bir Hükümet kurulmuştur. Bunun yanı sıra devletin geçici olarak dört üyeli

⁵² Jelavich, *a.g.e.*, s. 188.

⁵³ Necip P. Alpan, "Türkiye İle Arnavutluk'un İstiklâl Savaşlarındaki Paralelizm Doğrultusunda Yaptıkları İşbirliği", *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 2900.

⁵⁴ Jelavich, *a.g.e.*, s. 188.

⁵⁵ Halil Özcan, *Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s. 33.

Yüksek Konsey tarafından yönetilmesine ve yasama yetkisini yerine getirecek otuz yedi temsilcisi olan bir Ulusal Konseyin teşkil edilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda bir başka heyet de Paris'e gönderilmiştir.⁵⁶

Arnavutluk'un mukadderatı her ne kadar Londra Büyükelçiler Konferansı'nda belirlenmiş olsa da buna rağmen, görüldüğü üzere, ülke buhranlı günler geçirmeye devam etmiştir. Çünkü Paris Barış Konferansı'nda imzalatılmak istenilen antlaşmayla, Londra Büyükelçiler Konferansı hükümlerinin, dolayısıyla Arnavutluk'un sınırlarının değiştirilmesi ihtimali ortaya çıkmıştır. İstanbul'da yaşayan ve kısa bir süre sonra Arnavud Teavün Cemiyetinin resmî kuruluş dilekçesini Dâhiliye Nezaretine verecek olan Arnavut topluluğu da bu ihtimali çok daha öncesinden dikkate almış ve Beyrut eski valilerinden Halil Paşa, Debre eski mebusu Fuat ve Fraşerli Mithat beyler ile diğer bazı Arnavut delegelerden oluşan bir Heyeti Paris'e göndermiştir.⁵⁷ Altı kişiden oluşan Arnavut Heyeti, Marsilya'ya gitmek üzere 8 Şubat 1919'da İstanbul'dan hareket etmiştir.⁵⁸

Paris'e ulaşan Heyet, burada yaptığı ilk görüşmelerde az çok başarılı olmuştur. Arnavut Heyetince İstanbul'a çekilen bir telgrafta, Amerikan Başkanı Wilson'un son zamanlarda Arnavutluk'un mukadderatı ile ilgilenmeye başladığı ve netice olarak vaziyetin hayli düzeldiği bildirilmiştir. Bu konuyla ilgili bir haberde ise alınan bu bilginin Arnavutlar nezdinde olduğu gibi Arnavutluk'a kalbî bağlarla bağlı olan bütün Türk ve Müslümanlar nezdinde de şüphesiz fevkalade memnuniyetle karşılanacağı ifade edilmiştir. Haberde ayrıca

⁵⁶ Jelavich, *a.g.e.*, s. 188-189.

⁵⁷ *Anadolu'da Yenigün*, 28 Şubat 1336 (1920), s. 1; Ilirjana Kaceli (Demirlika), Türkiye'nin Arnavut topluluğunun Paris Barış Konferansına gönderilecek delegeleri seçmeye 30 Ocak 1919'da karar verdiğini ve konferansa Halil Paşa Alizoti (Gjirokastra), At Culio Bonati, Beneoit Blinishti, Male Shan Tepelena, Süleyman Fehmi Delvina ve Fuad Dibra'yı gönderme kararı aldığını bildirmiştir. Bak. Kaceli (Demirlika), *a.g.m.*, s. 437.

⁵⁸ *Alemdar*, 12 Şubat 1335 (1919), Sayı: 1365, s. 2; Ilirjana Kaceli (Demirlika), Arnavut Türk topluluğu heyetinin 7 Şubat 1919'da İstanbul'dan ayrıldığını ve heyetin kalbinin tüm servetini millî davası için harcayan, tamamen ulusal siyasetin destekçisi olan Fuad Dibra olduğunu belirtmiştir. Ilirjana'ya göre kendisi hem Arnavutluk Hükümeti Heyetinin masraflarını karşılamış hem de Fransız gazetelerinde Arnavutluk lehine lobi yapmak için ödemelerde bulunmuştur. Bak. Kaceli (Demirlika), *a.g.m.*, s. 437.

Arnavutluk'un Türkiye'den ayrıldıktan altı yedi sene sonra da Arnavutların, kardeşleri Türklerle beraber aynı ıstırapları çektikleri; aynı ümitler içinde, aynı zorluklarla pençeleştikleri dile getirilmiştir.⁵⁹

Paris Barış Konferansı'nda Arnavutluk'un yanı sıra Osmanlı Devleti'nin mukadderatı da ele alınmıştır. Konferans'ta Yunanlıların yanı sıra Ermeni, Kürt ve Arapların Osmanlı Devleti'nin parçalanması sonucunu doğuracak taleplerinin dile getirilmesi, Osmanlı Hükümetini harekete geçirmiştir. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Paris Barış Konferansı'na gönderilmek üzere, 12 Şubat 1919'da, İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine bir muhtıra vermiştir.⁶⁰ Fakat İtilaf Devletleri sunulan bu muhtırayı dikkate almamıştır. Tevfik Paşa Hükümeti, bunun üzerine Paris'te bulunan Dâhiliye Nazırı Reşit Bey aracılığıyla İngiltere nezdinde gayri resmî olarak girişimde bulunmuştur. Reşit Bey, Şura-yı Devlet Reisi Mehmet Şerif Paşa ile birlikte Lord Hardinge'yi Paris'te ziyaret etmiştir.⁶¹

Reşit Bey'in teşebbüsünden bir sonuç alınamaması üzerine, gelecekte Arnavud Teâvün Cemiyetinin başkanlığını da yapacak olan, Beyrut eski valisi ve İstanbul Arnavut Heyeti Başkanı Halil Paşa, ikinci girişim için görevlendirilmiştir. Kendisinden en kısa sürede birisinin gizli temsilci olarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiş ve bunun Mallet olabileceği ifade edilmiştir. Halil Paşa, İngiltere'nin İstanbul eski Büyükelçisi Mallet ile 6 Mart'ta Paris'te bir görüşme yapmıştır. Halil Paşa bu görüşmede, Padişah ve Sadrazam'ın, İngiltere'nin nüfuzunu kullanarak Osmanlı Devleti'ni yıkımdan kurtarıp sonra da himayesine almasını istediklerini iletmıştır. Mallet ise Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için "geç kalındığını" bildirmiştir.⁶² Halil Paşa, her ne kadar Arnavutluk'un haklarını savunmak üzere Paris'e gitmiş olsa da Sadrazam Tevfik Paşa'nın talebi üzerine Osmanlı Devleti için de girişimde bulunmuş ama onun bu girişimi sonuçsuz kalmıştır.

⁵⁹ *Anadolu'da Yenigün*, 28 Şubat 1336 (1920), s. 1.

⁶⁰ Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı Sonrası Yeni Uluslararası Düzen Kurma Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Tavrı, Paris Barış Konferansı'na Sunulan 23 Haziran 1919 tarihli Muhtıra", *Divan İlmî Araştırmalar*, (7) (1999), s. 194.

⁶¹ Abadurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s. 110.

⁶² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1, 4. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 142-143.

Delvineli Süleyman Bey liderliğindeki istikrarlı Arnavutluk Hükümeti, Ocak 1920'de iktidara geldikten sonra, İtalyanları ülkeyi boşaltmaya mecbur etmiştir. Nitekim İtalya Hükümeti, ülkedeki baskılar ve dış güçlerin itirazları karşısında Eylül 1920'de İstria, Riyeka ve Zadar karşılığında iddialarından vazgeçmiş ve Sazan Adası dışındaki kuvvetlerini Arnavutluk'tan çekmiştir.⁶³ Fakat bu dönemde Yunanistan ve Sırbistan'ın Arnavutluk'taki işgalleri devam etmiştir. Hükümet, bu işgallere son verilmesi için Büyük Devletlerden yardım talep etmiş, ancak onlar da kendi aralarındaki menfaat çatışmalarıyla meşgul olduklarından Arnavutluk'a yardımcı olamamışlardır.⁶⁴

İstanbul'daki Arnavud Teâvün Cemiyeti de bu süreçte Arnavutluk'ta yaşanan Sırp mezalimine duyarsız kalmamış ve Sırp'ların Arnavutluk topraklarına yaptıkları saldırıları protesto etmek amacıyla İstanbul'da bir toplantı düzenlemiştir. Cemiyetin daveti üzerine şehirde ikâmet eden Arnavutlar, İsketing Tiyatrosu'nda toplanmışlar ve Sırp'ların Arnavutluk topraklarına yaptıkları saldırıları sükûnetle, sessiz ve sakin bir şekilde protesto etmişlerdir. Toplantıya katılım o kadar yoğun olmuştur ki tiyatronun içi ağzına kadar dolmuş ve ayakta duracak yer dahi kalmamıştır. Arnavud Teâvün Cemiyeti Reisi Halil Paşa'nın başkanlık ettiği toplantıya, gazetenin haberine göre, katılanların sayısı üç bini geçmiştir.

Toplantıda ilk olarak Papalığın o dönem İstanbul vekili olan Monsenyör Dolci'nin erkânından Perbonati, Arnavutça olarak bir konuşma yapmıştır. Onu, Cemiyet üyelerinden Hoca Cemal Efendi ve Boşnak Kostantin Efendi'nin konuşmaları takip etmiştir. Daha sonra söz alan Cemiyet Kâtibi Mustafa Nâtık Bey de gayet coşkulu bir konuşma yapmıştır. Konuşmacılardan Perbonati akıcı bir Arnavutça ile Arnavutluk'un tarihini özetlemiş, buna müteakip Cemiyet üyelerinden Ferit Bey de Fransızca bir konuşma yapmıştır. Kürsüye çıkan hatiplerin konuşmaları zaman zaman kuvvetli alkışlarla kesilmiştir. Yapılan konuşmalarda Arnavutluk'un doğal sınırlarından, Sırp'ların hiçbir zaman Arnavutluk'la alâkasının olmadığından ve Sırp'lar tarafından Arnavutlara yapılan zulüm ve haksızlıklardan bahsedilmiştir.

⁶³ Jelavich, *a.g.e.*, s. 189.

⁶⁴ Özcan, *a.g.e.*, s. 94-95.

Toplantıda söz alan konuşmacılardan Ferit Bey, konuşmasına Arnavutların Balkanların en eski sakinleri olduklarını belirterek başlamıştır. Sırların Kosova'daki iddialarının çok çürük olduğunu ve sağlam bir temele veya kanıta dayanmadığını, onların istiklalini kaybetmiş bir Arnavutluk'u elleri altında bulundurmak istediklerini dile getirmiştir. Fakat Arnavutluk'un kendini Avrupa'nın medeni milletlerine sevdirdiğini ve onların teveccühünü kazandığını, bunun da Arnavutların medeni ve zeki bir kavim olduklarının ispatı olduğunu bildirmiştir. Konuşmasının devamında bir süre Arnavutluk'un tarihçesinden bahseden ve Arnavutların Kosova'daki haklarını ispat edecek kuvvetli delillere değinen Ferit Bey, konuşmasının sonunda alenen miting kararlarını okumuştur. Bu protesto metnini İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'nın Hariciye Nezaretlerine, Yasama Meclislerine ve aynı zamanda Cemiyet-i Akvam ile bütün Avrupa matbuatına göndereceklerini duyurmuştur. Bu toplantıda kabul edilen kararlar, aşağıdaki maddeleri ihtiva etmiştir:

Birinci Cihan Harbinde muzaffer İtilaf Orduları yanında savaşan Sırların geri çekilmesini kolaylaştıran Arnavutlar, bugün tam bir metanetle eyaletlerinin Sırlar tarafından işgal edildiğini, yağmalandığını, yakıldığını ve binlerce vatandaşının öldürüldüğünü ve yok edildiğini görüyorlar.

Sırbistan, 1913 senesinden beri haksız olarak geniş Arnavut mıntıklarını işgal ediyor ve yine Arnavutluk'un aleyhinde olacak şekilde büyümek istiyor. Arnavutluk'un hedefi ise komşuları ile güzel ilişkilerini devam ettirmek ve memleketi modern bir hükümle teşviz ederek, bu şekilde Büyük İtilaf Devletleri'nin teveccühünü kazanmaktır. İstanbul Arnavut topluluğu, Sırların saldırılarını ve haksızlıklarını protesto ederek bu duruma bir son verilmesini ve bu suretle mümkün olan en hızlı şekilde Arnavutluk'un millî hudutları ile istiklâlinin teminini tam bir hürmetle Büyük İtilaf Devletleri'nden istirham eder.

Ferit Bey'in yüksek sesle okuduğu bu kararlar, oybirliği ile kabul edilmiştir. Daha sonra da orada bulunanlar herhangi bir taşkınlık

yapmadan, bir tertip ve düzen içinde, sakin bir şekilde salondan ayrılmışlardır.⁶⁵

Sırplar tarafından Arnavutluk topraklarında yapılan zulümlere sadece İstanbul'daki Arnavutlar değil, Osmanlı Devleti de duyarsız kalmamış ve yaşananlar Osmanlı Hükümetince yakından takip edilmiştir. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin Bern Sefiri Cevad Bey tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 4 Kasım 1921 tarihli yazıda, Sırpların yaptıkları katliamlara yer verilmiştir. Sırplar tarafından yapılan saldırıların son zamanlarda tehlikeli bir duruma dönüşerek hakiki bir harp şeklini aldığı ve Arnavutluk meselesinin incelik ve önemini arttırdığı ifade edilmiştir. Yazıda, mevcut durum hakkında bilgi almak için Cemiyet-i Akvâm nezdindeki Arnavutluk Heyeti delegeleriyle temas halinde olunması konusunda Cenevre Başkonsolosu'na tavsiyelerde bulunduğu dile getirilmiştir. Bu esnada Arnavutluk Heyetine başkanlık eden Fan Noli Paris'te bulunduğundan, Heyet üyelerinden Mösyö Bilyştî ile bir görüşme yapılmıştır.⁶⁶

Sırpların Arnavutluk topraklarına saldırılarıyla ilgili olarak basında çıkan Londra kaynaklı bir haberde ise Müttefik Devletleri'nin Yugoslav Hükümetine müracaat ederek Kuzey Arnavutluk'ta saldırı girişimlerinden kaçınılmasını talep ettikleri aktarılmıştır. Haberde ayrıca Büyükelçiler Meclisince Arnavutluk sınırlarının belirlenmesini geciktiren sebeplerin artık ortadan kalktığı ve birkaç güne kadar bu sınırların tespit işleminin kesinlikle son bulmasının beklenildiği ve bu beklentinin Yugoslav Hükümetine iletildiği bildirilmiştir.⁶⁷

Arnavud Teâvün Cemiyetinin bu dönemdeki diğer bir faaliyeti de Arnavutluk'a para yardımında bulunması olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak "Şehrimizdeki Arnavutların Vatanperverliği" başlığıyla basında yer alan bir haberde, İstanbul'daki Arnavut Komitesinin o ana değin yüz elli bin lira kadar bir meblağ toplayarak Binbaşı Şefik Remzi ve Ali Beylerin aracılığıyla Arnavutluk'a gönderdiği duyurulmuştur.⁶⁸ İstanbul'daki Arnavutlar ayrıca hayır işleri kapsamında bir konser

⁶⁵ "Arnavud Dindaşlarımızın Dünkü İctimâî", *Peyâm-ı Sabah*, 5 Teşrin-i sâni 1337 (5 Kasım 1921), s. 2.

⁶⁶ *BOA. HR. SYS.* 2469/12.

⁶⁷ "Arnavudluk Ahvâli", *Peyâm-ı Sabah*, 5 Teşrin-i sâni 1337 (5 Kasım 1921), s. 2.

⁶⁸ "Şehrimizdeki Arnavudların Vatanperverliği", *Alemdar*, 17 Mayıs 1337 (1921), s. 2.

etkinliği de planlamışlardır. Buna göre 24 Nisan [1919] günü saat iki buçukta Union Francaise'de İtalya Yüksek Komiseri Kont Sforza ve Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un himayelerinde büyük bir konser verilmesi öngörülmüştür.⁶⁹ Fakat bu konserin düzenlenip düzenlenmediği konusunda herhangi bir bilgi, belge ve habere ulaşılamamıştır.

Arnavud Teâvün Cemiyeti üyelerinden Nezir Bey'in basında yer alan bir demeci, kendisinin Millî Mücadele'ye bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu konuda "Arnavud Kulübü Reisi'nin Beyânatı" başlığıyla *Alemdar* gazetesinde çıkan haberde, Nezir Bey'in Rumca yayımlanan *Etnos* gazetesine verdiği bir demece yer verilmiştir. Nezir Bey bu açıklamasında, "Ankara'nın Yunanistan'a her türlü müşkülâtı ikâ etmek istemesi tabiidir. Fakat Arnavutluk hiçbir zaman Ankara dolaplarına alet olmayacaktır" ifadelerine yer vermiştir.⁷⁰ Nezir Bey'in Arnavud Teâvün Cemiyeti Reisi sıfatıyla *Etnos* gazetesine verdiği bu beyanatta dile getirdiği görüşler, Cemiyetin görüşleri olmaktan ziyade kendi görüşleri olarak değerlendirilmelidir. Çünkü gerek Nezir Bey'in açıklamalarında gerekse haberin içeriğinde, verilen bu beyanatın Cemiyet adına yapıldığına dair herhangi bir ifade ve yorum rastlanılamamıştır.

Diğer yandan Nezir Bey'in bu demecinden onun Millî Mücadele'yi yeterince kavrayamadığı anlaşılmaktadır. Oysa Anadolu'yu işgal eden Yunanistan, aynı zamanda Arnavutluk'ta da işgalci konumundadır ve bu dönemde Türkler, Yunan işgaline karşı Türkiye'de ve Arnavutluk'ta ortak cephe oluşturmak için çaba göstermektedirler. Bu cümleden hareketle Nezir Bey'in Arnavutluk'u işgalden kurtarmak için Yunanistan ile farklı temaslarının olduğunu düşünmek mümkündür.⁷¹ Tarık Zafer Tunaya, Nezir Bey'in "Ankara'nın dolaplarına alet olmayacağını" bildirmesiyle, Cemiyetin Müdâfaa-i Hukuk Hareketi'ne karşı olduğunu ifade etmiştir.⁷²

Yunan Hükümetinin Paris Barış Konferansı'na gönderdiği propagandacılarından Léon Maccas, Arnavud Teâvün Cemiyetinin

⁶⁹ *Vakit*, 19 Nisan 1335 (1919) s. 2.

⁷⁰ "Arnavud Kulübü Reisi'nin Beyânatı", *Alemdar*, 17 Mayıs 1921 (1337), s. 3.

⁷¹ Özcan, *a.g.e.*, s. 51.

⁷² Tunaya, *a.g.e.*, s. 453.

faaliyetleri ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede şu görüşleri dile getirmiştir:⁷³

“... Arnavutlarla Kemalist iş birliğinin merkezi İstanbul'daki Arnavut Derneği'nde tezgâhlanmıştır. Kurmay Albay Saip Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan direktif alarak, Epir bölgesinde, Yunanlılara karşı savaşmak üzere Arnavut çetelerini eğitmektedir. Bu Türk-Arnavut iş birliği, Ankara'da resmen kutlanmıştır...”. Bu görüşler, kadim iki dost milletin, Türkler ve Arnavutların, ülkelerinde işgalci konumundaki Yunanlılara karşı ortaya koydukları müşterek iş birliğinden duyulan rahatsızlığı ve onların İstanbul'daki Arnavut Cemiyetine bakışını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Nezir Bey'in ifadesi, Cemiyetin ve ülkede yaşayan Arnavutların Millî Mücadele'ye karşı olduğu anlamına gelmemelidir. Her ne kadar İzmir vilâyetine bağlı Bergama kazasında ikâmet eden ve iki mahalde çiftlik sahibi olan Arnavut Kara Mustafa gibi şahsiyetler, Arnavutları Türkler aleyhine çevirmeye ve fikirleriyle zehirlemeye çalışsalar da,⁷⁴ İzmit ve Adapazarı'ndaki Arnavutlar, Mustafa Kemal'i desteklemişlerdir. Nitekim bu konuyla ilgili olarak İskodralı Ömer Selim imzasıyla kaleme alınan yazıda, kaptanlar da dâhil olmak üzere İzmit ve Adapazarı'ndaki Arnavutların Gazi Paşa'nın emrine âmâde oldukları bildirilmiştir.⁷⁵ Bu konuyla ilgili olarak İskodralı Edhem tarafından Ankara'ya, Erkân-ı Harbiye İstihbarat Şube'ye, gönderilen bir başka yazıda ise İskodralı Ömer Bey ile birlikte bölgedeki Müdâfaa-i Hukuk Heyeti'nin hizmetine hazır olduklarını bizzat beyan ettikleri aktarılmıştır. Yazıda ayrıca İzmit ve Adapazarı civarındaki altmış yetmiş bin kadar Arnavut ve Rumeli ahalisinin, tamamen Gazi Başkumandan'ın emirleri dairesinde hareket edeceklerinin güvencesi de verilmiştir.⁷⁶ Tüm bunlar İzmit ve Adapazarı'ndaki Arnavutların Millî Mücadele'nin yanında ve Mustafa Kemal Paşa'nın emrine âmâde olduklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

⁷³ Alpan, *a.g.m.*, s. 2901-2902.

⁷⁴ *TİTE*. 57/140.

⁷⁵ *TİTE*. 35/78.

⁷⁶ *TİTE*. 46/189.

Diğer yandan Arnavud Teâvün Cemiyetinin İstanbul'daki faaliyetlerinin yakından takip edildiği ve alınan istihbaratın Millî Mücadele'nin merkezi Ankara'ya rapor edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu konuyla ilgili olarak kaleme alınan 12 Temmuz 1921 tarihli istihbarat raporunda, Sirkeci'de Büyük Postane arkasında Türkiye Hanı'ndaki Arnavut Kulübünde 10 Temmuz günü yapılan toplantıda, henüz canlanmakta olan Arnavut Ordusu'nu çözülmeye ve dağılmaya sevk etmek üzere Arnavut zabitlerin seçildiği bildirilmiştir. Seçilen bu zabitlerin, İngilizlerin teşvik ve yardımlarıyla, Arnavutluk'a sevk edilmeye başlandığı ve bu faaliyette Hasan Tahsin'in büyük rol oynadığı aktarılmıştır.⁷⁷

Cemiyetin faaliyetleriyle ilgili olarak verilen bir başka bilgide, polis eski müdürlerinden Tahsin Bey'in Arnavut Kulübünde kendisi lehine yaptırdığı kulis faaliyetleri sonunda ilk olarak kulübün dokuz kişiden ibaret olan idare heyetinin üye sayısını on ikiye çıkarttığı bildirilmiştir. Tahsin Bey'in akabinde kendisiyle birlikte Kalkandelenli Hoca Ahmet Efendi ve Toskalardan bir kişiyi daha kulübün idare heyetine ilave etmek suretiyle heyetin yönetimine girdiği ve kulüp reisliği için de propagandasının yapıldığı aktarılmıştır.⁷⁸ Cemiyetin faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınan 11 Temmuz 1922 tarihli istihbarat raporunda ise, Türkiye Hanı'ndaki Arnavut Kulübünce Arnavut Ordusu'nu çözmek ve dağıtmak üzere Arnavut zâbitler seçildiği ve polis eski müdürlerinden Tahsin Bey'in bu işe önem atfettiği bildirilmiştir.⁷⁹

Diğer yandan Mondros Mütarekesi sonrası yaşanan işgallere karşı İstanbul'da birtakım gizli kuruluşlar teşkil edilmiştir. Bunlardan bir tanesi de istihbarat, propaganda, vb. konularda faaliyet göstermek üzere teşkil edilen Mim Mim Grubu olmuştur. Anadolu'ya silah ve cephane sevk etmek; düşman kuvvetleri, memleket dâhilindeki muhalif partiler ve kuruluşlar, zararlı şahıslar ile komünistlik teşkilatı hakkında istihbarat toplamak grubun görevleri olarak belirlenmiştir.⁸⁰ İstanbul'da faaliyet gösteren Arnavud Teâvün Cemiyeti de Mim Mim

---

⁷⁷ TİTE. 55/44.

⁷⁸ TİTE. 50/94.

⁷⁹ TİTE. 49/115.

⁸⁰ Özkan, Asaf. "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grubu Reisi Topkapılı Mehmet Bey" *Tarihin Peşinde*, 10(2013), s. 31, 35.

Grubu tarafından takip edilmiş ve Cemiyetin faaliyetleri gruba, dolayısıyla Ankara'ya rapor edilmiştir.

Nitekim bu konuyla ilgili olarak kaleme alınan bir istihbarat raporunda, İstanbul eski Polis Müdürü Tahsin Bey'in Yunanlıların er ya da geç İstanbul'a gireceğini öngördüğü ve bundan dolayı İstanbul'da bulunan Arnavutların en iyi şekilde muhafaza edilebilmesi için bayramın ikinci günü Türkiye Hanı'ndaki Arnavut Kulübünde bir toplantı yapılarak bu konuda kararlar alınması gerektiğini planladığı belirtilmiştir. Tahsin Bey'in daha önceden gerek İzmir gerekse Bursa'da bulunan Arnavutların en iyi şekilde muhafazası için Arnavut Kulübünce kararlar alındığını ve bu kararların İtilaf Devletleri temsilcilerine takdim edilerek Yunan temsilciliğine tembihte bulunulduğu ve böylece o bölgedeki hiçbir Arnavut'un burnunun dahi kanamadığını dile getirdiği aktarılmıştır. Raporda ayrıca ellerinde nüfus tezkiresi [nüfus cüzdanı] olmayan Arnavutların bu tezkireleri biran evvel alarak kulübe müracaat etmeleri halinde kendilerine birer pasaport ile birer Arnavut bayrağı alınması yönünde Arnavut Kulübünce karar aldığı da bildirilmiştir.⁸¹

İstanbul'dan Ankara'ya gönderilen istihbarat raporları, arşiv belgeleri ve dönemin basını, Arnavud Teâvün Cemiyetinin faaliyetlerinin yalnızca Türkiye'deki Arnavutların sorunlarıyla sınırlı olmadığını, Cemiyetin İstanbul'daki işgal güçleri temsilcileriyle de iletişim halinde olduklarını, Arnavutluk'taki gelişmeleri yakından takip ettiklerini; kısacası sosyal, siyasal, kültürel, vb. konularda faaliyet yürüttüklerini ortaya koymaktadır.

Arnavud Teavün Cemiyetinin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri

İstanbul'daki Arnavud Teâvün Cemiyeti siyasi faaliyetlerinin yanı sıra eğitim alanında da faaliyetlerde bulunmuştur. Nitekim Beşiktaş'ta Haseki tarlasında Cemiyet tarafından ruhsatsız olarak "Shqiponjë" [Kartal] ismiyle bir ilkokul açılmıştır. Bu okulda eğitim Latin harfleriyle yapılmaya başlanmış, hatta dini bilgilerin ve Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesinde bu harfler tercih edilmiştir.⁸² Shqiponjë [Kartal] isimli bu ilkokul, 1922 yılı baharında Mıntıka İlköğretim Müfettişi tarafından teftiş edilmiştir. Yapılan inceleme sonrası hazırlanan raporda, adı

⁸¹ *TİTE*. 57/63.

⁸² *BOA. BEO*. 4710/353178.

geçen okulda erkekler ve kızlar olmak üzere 60 öğrencinin bulunduğu belirtilmiştir. Okulun sorumlusunun Dersaâdet Ziraat Mektebinden mezun Nesîb Efendi adındaki bir öğretmen olduğu ve okulda öğretimin Arnavutça olarak yapılmakta olduğu bildirilmiştir. Raporda ayrıca Nesîb Efendi'nin Latin harfleriyle hazırlanmış bir defterden din bilgisi dersini öğrettiği ve Kur'an-ı Kerim'in de aynı şekilde Latin harfleriyle öğretildiğini kendisinin bizzat ifade ettiği aktarılmıştır.⁸³ Bu durum Maarif Nazırı tarafından Sadrazam'a bildirilmiş ve bunun üzerine Sadaret tarafından okulda dini bilgilerin ve Kur'an-ı Kerim'in Latin harfleriyle öğretilmesi konusunda Şeyhülislâmlık makamından görüş istenmiştir. Bununla ilgili olarak Meşihât'tan gönderilen yazıda, Kur'an-ı Kerim'in Arap harflerinden başka harfler ile yazılmasının ve öğretilmesinin caiz olmadığı bildirilmiş ve bunun kesinlikle yasaklanması istenmiştir.⁸⁴ Buna rağmen okulun kapatılması yönünde herhangi bir olumsuz görüş belirtilmemiş ve okul faaliyetlerine devam etmiştir.

Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da Arnavutlar Tarafından Kurulan Diğer Cemiyetler

Mütareke Dönemi'nde "Arnavud Teavün Cemiyeti"nden sonra İstanbul'da kurulan diğer bir cemiyet de "Kosova Arnavudları Cemiyet-i Hayriyesi" olmuştur. Cemiyet kuruluş amacını "Kosovalıların yekdiğerini bulup tanınmasına ve bu suretle birbirine manen ve maddeten faydalı olmasına çalışmak ve yardıma muhtaç olanların çeşitli şekillerde geçimini sağlamak" olarak belirtmiştir. Cemiyetin yönetim merkezi olarak Galata'da İclâliye Hanı kullanılmıştır. Kuruluş tarihi 20 Ekim 1920 olarak verilen Cemiyetin İdare Heyeti; İrfan Emin, Fehmi, Selim, Mecid, Sezâi, İlyas Cemal ve Tahir Beylerden oluşmuştur.⁸⁵

Kosova Arnavudları Cemiyet-i Hayriyesinin Cemiyet Nizamnamesi incelendiğinde, nizamnamenin üçüncü maddesinde Cemiyetin kuruluş amacına yer verildiği görülmüş ve bu amacın Arnavut kültürünün gelişmesine çalışmaktan ibaret olduğu belirtilmiştir. Nizamnamenin

⁸³ BOA. BEO. 4711/353272.

⁸⁴ BOA. BEO. 4711/353272.

⁸⁵ BOA. DH. EUM. 6. Şb. 53/78.

beşinci maddesi, Cemiyet üyeliğinin Kosovalı Arnavutlara mahsus olmasını ve altıncı maddesi de Arnavut mefkûresine ve ananesine aykırı hareket eden Cemiyet üyelerinin üyelik haklarının düşmesini ihtiva etmiştir. Fakat Cemiyetler Kanunu'nun üçüncü maddesine göre Osmanlı'nın çeşitli unsurlarını siyasi olarak ayırmak maksadına dayanarak cemiyetler teşkil etmek mümkün olamayacağı gibi dördüncü maddesinde komite ve cemiyet esası ve unvanlarıyla siyasi cemiyetler teşkili de yasaklanmıştır. Bundan dolayı "Kosova Arnavudları Cemiyet-i Hayriyesi"nin üçüncü ve beşinci maddeleri bu kanuna aykırı bulunmuş ve Cemiyetin bu maddelerde değişiklik yaparak bütün Osmanlılara nispetle yardım, yardımlaşma ve hayırla teşkili halinde kurulmasına izin verilebileceği bildirilmiştir.⁸⁶

Bu konuyla ilgili olarak dile getirilen bir başka görüşte, "Kosova Arnavudları Cemiyet-i Hayriyesi"nin Cemiyet Nizamnamesi'nin incelenmesi neticesinde Cemiyetin, Arnavut kültürünün gelişmesine çalışarak Arnavut millettaşlarını toplumsal ve millî hayata hazırlamayı ve bu hususta konferans, gazete ve mektep gibi aydınlatma vasıtalarını kullanmayı ve milliyet mefhumundan doğrudan doğruya millî vicdana istinat etmeyi gaye edindiğinin anlaşıldığı bildirilmiştir. Kuruluş ilkelerine bakıldığında Cemiyetin siyasi maksatları amaç edindiğinin aşikâr olduğu vurgulanmıştır. Diğer yandan Cemiyet Tüzüğü'nün otuz birinci maddesine de dikkat çekilmiş ve Cemiyetin kendilerine iş bulduğu kişilerin verecekleri uygun bir meblağın Cemiyetin gelirleri arasında gösterilmesinin ve bu meblağın Cemiyet üyeleri arasında bölüştürülmesinin de resmî bir paylaşma olamayacağı ifade edilmiştir.⁸⁷ Tüm bunlar "Kosova Arnavudları Cemiyet-i Hayriyesi"nin yukarıdaki gerekçelerle uzun süre faaliyete bulunamadığını ve kuruluşundan kısa bir süre sonra çalışmalarına son verdiğini düşündürmektedir. Nitekim öyle de olmuştur, "Kosova Arnavutları arasında içtimai ve iktisadi dayanışma husule getirmek" amacıyla Galata'da kurulan bu Cemiyet, bir süre sonra feshedilmiştir.⁸⁸

Cemiyetin feshiyle ilgili olarak basında çıkan bir haberde, Arnavud Teâvün Cemiyeti İdare Heyeti ile Kosova Cemiyeti üyelerinden

⁸⁶ BOA. DH. HMŞ. 4/4.

⁸⁷ BOA. DH. HMŞ. 4/4.

⁸⁸ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.

bazılarının Cemiyet Genel Merkezi'nde bir araya gelerek müzakerelerde buldukları ve bunun sonucunda "Kosova Komisyonu" teşkil edilmek üzere Kosova Cemiyetinin Arnavud Teâvün Cemiyetine katılmasına karar verildiği aktarılmıştır. Alınan bu kararla Arnavutlar arasında birlikteliğin ve dayanışmanın sağlandığı ifade edilmiştir.⁸⁹ Aynı gün İstanbul'da bulunan Kosova mültecileri, Kosova Cemiyeti Genel Merkezi'nde toplanarak, vatanları olan Kosova'da kalan ırkdaşlarının maruz kaldıkları çeşitli şiddet ve işkencelerden dolayı medeni dünyayı adil ve insafli olmaları konusunda çağrıda bulunmaya karar vermişlerdir. Bu kararı içeren muhtırayı da Cemiyet-i Akvama ve Büyük Devletlerin parlamentolarına göndermişlerdir.⁹⁰

Mütareke Dönemi'nde İstanbul'daki Arnavutlar tarafından kurulan diğer bir cemiyet de "Arnavud Gençler Cemiyeti"dir. 18 Kasım 1919'da Türkiye Hanı 41 Numaralı Daire'de teşkil edilen Cemiyet, "Arnavut gençleri arasında irtibat ve yardımlaşmanın tesisini ve kuvvetlendirilmesini, Arnavutçanın neşr ve tamimini amaçlamıştır. Cemiyetin yönetim kadrosu; Sezai, Rıza, Ferid Firaşeri, Fahri, Fettah Kolonya, Sermed Fehim, Remzi, Süleyman ve Şakir Beylerden oluşmuştur.⁹¹ Fakat kuruluşundan çok kısa bir süre sonra "Arnavud Gençler Cemiyetinin" de içinde bulunduğu dört cemiyetin (Müstecirîn Cemiyeti, Orman Mekteb-i âlisi Talebe Cemiyeti, Arnavud Gençler Cemiyeti ve Trakya İşçi Yardım Derneği) nizamnamelerinin incelenmesi sonucunda, her birinin nizamnamelerinin Cemiyetler Kanunu hükümlerine aykırı maddeler ihtiva ettikleri bildirilmiştir.⁹² Mütareke Dönemi'nde Arnavutlarca İstanbul'da kurulan diğer bir cemiyet ise "Osmanlı Arnavud Talebe Cemiyeti" olmuştur. Yönetim Merkezi Divanyolu 106 Numara'da bulunan Cemiyet, resmî mühründe Latin harflerini kullanmıştır.⁹³ Mütareke Dönemi İstanbul'unda kurulan tüm bu Arnavut cemiyetleri, her ne kadar Arnavud Teâvün Cemiyeti kadar

⁸⁹ "Şehrimizdeki Arnavudların Dünkü İçtimaî", *İleri*, 26 Eylül 1337 (1921), s. 2.

⁹⁰ *İleri*, 26 Eylül 1337 (1921), s. 2; "Kosova Mültecilerinin Muhtırası", *Tevhid-i Efkâr*, 26 Eylül 1337 (1921), s. 3.

⁹¹ *BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30*; Aynı arşiv belgesinin farklı sıralamasında Arnavud Gençler Cemiyetinin kuruluş tarihi 19 Ekim 1919 ve kuruluş yeri Türkiye Hanı 40 numaralı daire olarak gösterilmiştir. Bak. *BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30*.

⁹² *BOA. DH. HMF. 4/4*.

⁹³ *BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30*.

etkili ve uzun ömürlü olamasalar da kısacık ömürlerinde yine de Arnavutlar arasında birlik ve beraberliğin, yardımlaşmanın ve dayanışmanın tesisi ve idamesinde yadsınamaz katkılar sunmuşlardır.

Sonuç

Balkan Savaşları sonrası her ne kadar bağımsız bir Arnavutluk Devleti kurulmuş olsa da, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde bulunan Arnavutlar, buralarda ikamet etmeye devam etmişlerdir. Bunlara Balkan Savaşları ve sonrasında yaşanan göçler de eklenince, Osmanlı Devleti sınırları içindeki Arnavutların nüfusu artmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra İstanbul'da bulunan Arnavut topluluğu, ülkedeki Arnavutlar arasında yardımlaşmayı, dayanışmayı ve iş birliğini sağlayabilmek adına harekete geçmiş ve teşkilatlanmaya giderek, İstanbul merkezli olmak üzere "Arnavud Teâvün Cemiyeti"ni kurmuştur. Bu gelişme öncesinde ise İstanbul'daki Arnavut topluluğu, Cemiyetin resmî kuruluş dilekçesini Dâhiliye Nezaretine vermeden çok kısa bir süre önce İstanbul'dan bir Heyeti, Arnavutluk'un mukadderatının görüşüldüğü Paris'e göndermiştir. Gelecekte Arnavud Teâvün Cemiyetin Başkanlığını da yapacak olan Beyrut eski valisi Halil Paşa Riyasetindeki Arnavut Heyeti, Paris Barış Konferansı'nda Arnavutların ve Arnavutluk'un haklarını savunabilmek için burada çeşitli temaslarda bulunmuştur. Halil Paşa, Heyetten ayrı olarak ayrıca Osmanlı Hükümeti adına gayri resmî bir görüşme de yapmıştır.

İstanbul'daki Arnavut topluluğunca Dâhiliye Nezaretine verilen kuruluş dilekçesinde Cemiyetin kuruluş amacı, "Londra Büyükelçiler Konferansı'nda Arnavutluk Devleti sınırları dışında bırakılan Arnavut topraklarının anavatan Arnavutluk'a katılmasını sağlamak için girişimlerde bulunmak" olarak açıklanmıştır. Arnavutlar arasında ırkî ve millî bağları sürdürmek; ihtiyaç sahibi Arnavutlara yardım etmek, Cemiyetin diğer görevleri olarak sıralanmıştır. İstanbul merkezli kurulan Cemiyet, süratle şube ağını genişletme çalışmalarına başlamış ve başta İstanbul'un ilçeleri olmak üzere Anadolu'nun ve Trakya'nın birçok şehrine şubeler açmıştır. Cemiyet, Arnavutluk'ta yaşanan gelişmelere de duyarsız kalmamış ve Sırpların Arnavutluk'un kuzeyindeki işgallerini ve buralarda yapılan zulümleri, İstanbul'da yaptığı bir toplantı ile protesto etmiştir. Ayrıca Arnavutluk'a maddi

olarak destek olabilmek adına topladığı yüz elli bin lira kadar bir meblağı Arnavutluk'a göndermiştir.

Arnavud Teâvün Cemiyeti, eğitim alanında da faaliyetlerde bulunmuştur. Bu kapsamda Cemiyet, Beşiktaş Haseki'de ruhsatsız olarak "Kartal" isimli bir Arnavut Okulu açmıştır. 60 öğrencinin bulunduğu okulda eğitim, Arnavutça olarak ve Latin harfleriyle yapılmıştır. Cemiyetin İstanbul'daki faaliyetleri, Mim Mim Grubu tarafından da takip edilmiş ve Cemiyet hakkında elde edilen bilgiler Millî Mücadele'nin kalbi Ankara'ya rapor edilmiştir. Bu raporlardan anlaşıldığına göre Cemiyet, yeni teşkil edilmekte olan Arnavutluk Ordusu'nun dağılması için İstanbul'dan Arnavutluk'a gizlice Arnavut subaylar göndermiştir. Bu işin organizasyonunu da İstanbul eski Polis Müdürü Arnavut Tahsin Bey yapmıştır. Cemiyet İzmir ve Bursa gibi Yunan işgali altındaki Anadolu şehirlerinde yaşayan Arnavutların, Yunanlıların zulmüne uğramaması için kararlar almış ve alınan bu kararlar, Yunan temsilciliğine tembihte bulunulmak üzere İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine sunulmuştur. Böylece İstanbul'daki işgal güçleri temsilcileriyle iletişim halinde olunmuştur. Cemiyet ayrıca Arnavutlara pasaport ve Arnavut bayrağı temini konusunda da çalışmalar yapmıştır.

Mütareke Dönemi'nde Arnavutlar arasında iş birliğini, yardımlaşmayı ve dayanışmayı tesis etmek amacıyla İstanbul'da "Arnavud Teâvün Cemiyeti"nden başka "Kosova Arnavutları Cemiyeti-Hayriyesi", "Arnavud Gençler Cemiyeti" ve "Osmanlı Arnavud Talebe Cemiyeti" gibi farklı isimlerde cemiyetler de kurulmuştur. Hükümet, açılan bu Arnavut cemiyetlerinin milliyetçilik propagandası yapmalarına müsaade etmemiş ve bu tarz faaliyette bulunan cemiyetleri, Cemiyetler Kanunu hükümlerine aykırı oldukları gerekçesiyle kapatmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti arşiv belgeleri, İstanbul'dan Ankara'ya gönderilen istihbarat raporları ve dönemin basını incelendiğinde Arnavutluk'un ve Arnavutların haklarının muhafazası; Arnavutlar arasında birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışmanın tesisi, iş birliğinin geliştirilmesi, vb. amaçlarla Arnavutlar tarafından İstanbul'da birçok cemiyet kurulmuştur. Fakat tespit edilebildiği kadarıyla bu cemiyetlerin en önemlisi ve uzun ömürlüsü, Arnavud Teâvün Cemiyeti

olmuştur. Cemiyet, uzun soluklu bu süreçte amaçlarını gerçekleştirebilmek için siyasi, sosyal, kültürel, vb. alanlarda birçok faaliyetlerde bulunmuş ve böylece tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO. 4710/353178.

BOA. BEO. 4711/353272.

BOA. DH. EUM. 79/30.

BOA, DH. EUM. AYŞ. 9/69.

BOA, DH. EUM. AYŞ. 13/34.

BOA, DH. EUM. AYŞ. 18/26.

BOA, DH. EUM. AYŞ. 23/78.

BOA. DH. EUM. AYŞ. 64/40.

BOA. DH. EUM. AYŞ. 72/49.

BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.

BOA. DH. EUM. 6. Şb. 53/78.

BOA. DH. HMŞ. 4/4.

BOA, HR. SYS. 2469/12.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

TİTE. 35/78.

TİTE. 46/189.

TİTE. 49/115.

TİTE. 50/94.

TİTE. 55/44.

TİTE. 57/63.

TİTE. 57/140.

TİTE. 329/8.

Sürelî Yayınlar

Alemdar, 19 Mayıs 1335 (1919).

Anadolu'da Yenigün, 28 Şubat 1336 (1920).

“Arnavud Dindaşlarımızın Dünkü İctimâî”, *Peyâm-ı Sabah*, 5 Teşrin-i sânî 1337 (5 Kasım 1921).

“Arnavud Kulübü Reisi'nin Beyânatı”, *Alemdar*, 17 Mayıs 1921 (1337).

“Arnavudluk Ahvâlî”, *Peyâm-ı Sabah*, 5 Teşrin-i sânî 1337 (5 Kasım 1921).

İleri, 26 Eylül 1337 (1921).

“Kosova Mültecilerinin Muhtırası”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Eylül 1337 (1921).

“Şehrimizdeki Arnavudların Vatanperverliği”, *Alemdar*, 17 Mayıs 1337 (1921).

“Şehrimizdeki Arnavudların Dünkü İçtimaı”, *İleri*, 26 Eylül 1337 (1921).

“Şube Küşadı”, *Alemdar*, 11 Nisan 1335 (1919).

Vakit, 19 Nisan 1335 (1919).

Kitap ve Makaleler

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Tarihi: Göç*, 9. bs., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1, 4. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Alpan, Necip P., “Türkiye İle Arnavutluk’un İstiklâl Savaşlarındaki Paralelizm Doğrultusunda Yaptıkları İşbirliği”, *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 2897–2904.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Cilt 1-2: 1914-1995, 14. bs., İstanbul: Alkım Yayınevi, 2004.

Aydın, Mithat, “Arnavutluk’un Osmanlı Devleti’nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)”, *Belgi Dergisi*, 2/17(2019), s. 1094-1128.

Bartl, Peter, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, İstanbul: Bedir Yayınları, 1998.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi-Balkan Savaşları*, Cilt II, Kısım II, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Bozkurt, Abadurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.

Budak, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Sonrası Yeni Uluslararası Düzen Kurma Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Tavrı, Paris Barış Konferansı’na Sunulan 23 Haziran 1919 tarihli Muhtıra”, *Divan İlmî Araştırmalar*, (7)(1999), s. 191-215.

Clayer, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri-Avrupa’da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Çelik, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar-II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Uluşçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul: Büke Yayınları, 2004.

(Demirlika), Ilirjana Kaceli, “Türkiye’deki Arnavutluk Kolonisi ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri”, *KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (1), 50(2020), s. 433-444.

Hayta, Necdet, *Balkan Savaşları’nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, ed. Sommerville Story, çev. Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi-20. Yüzyıl*, Cilt 2, 2. bs., çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

Karacalarlı, Elona Rusi, "Arnavutluk Cumhuriyeti", *Çağdaş Baklan Siyaseti*, 2. bs., ed. Murat Necip Arman-Nazif Mandacı, Ankara: Seçkin Yayınları, 2014.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt IX, 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Kutlu, Cengiz, *Türkiye Arnavutluk İlişkileri-1990'dan Günümüze Politik, Askeri, Ekonomik, Sosyal*, İzmir: Zeus Kitabevi: 2018.

Kutlu, Cengiz, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1923-2017)", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/29(2017), s. 83-103.

Maden, Fahri, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)", *Avrasya Etüdleri*, 1/39(2011), s. 155-196.

Özcan, Halil, *Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Özkan, Asaf. "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grubu Reisi Topkapılı Mehmet Bey" *Tarihin Peşinde*, 10(2013), s. 29-62.

Özkan, Ali, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, İstanbul: Nobel Yayınları, 2017.

Özkan, Ali, (2014), "Millî Şef Döneminde Türk-Arnavut İlişkileri (1939-1945)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 107/211(2014), s. 99-138.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih-İlkçağlardan 1918'e*, 16. bs., İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1989.

Saner Gönen, Yasemin, "Babiâli Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Tanımadı?", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 71(1999), s. 4-7.

Sönmez, Banu İşlet, *II. Meşrutiyette Arnavutluk Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler-Mütareke Dönemi 1918-1922*, Cilt 2, 2. bs. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, 5. bs., İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.

Yel, Selma-Özcan, Halil, "Mustafa Kemal'in Selahattin Saip Bey'i Arnavutluk'ta Görevlendirmesinin Sebep ve Sonuçları (1920-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24/70(2008), s. 57-74.

Extended Abstract

The Balkan Wars, which took place in the first quarter of the twentieth century, resulted in the loss of most of the Ottoman Empire's lands in the Balkans. In the wars that started when Montenegro, the weakest of the Balkan States, declared war on the Ottoman Empire on October 8, 1912, the Ottoman Army was unexpectedly and very quickly defeated by the Bulgarian, Serbian, Montenegrin and Greek armies, leading to the loss of a significant amount of territory for the Ottoman Empire. Albania, an Ottoman territory, was occupied, almost completely, by the Balkan countries shortly after the war began.

These occupations divided the Albanians into two, and the Albanians had to make a choice. As Şemsettin Sami said, they now had to make a decision. They would either perish with the Turks or leave them. In the first days of the war, on November 16, 1912, the Albanians gathered in Skopje issued a statement addressed to the Great Powers, and declared that the Albanians took up arms in the Balkans not to defend Turkey, but to defend their own lands. In the declaration, they also declared that they would no longer allow any form of foreign domination in the four Albanian provinces.

On the other hand, İsmail Kemal Bey, who met with Grand Vizier Kamil Pasha in Istanbul and rejected the Pasha's ministerial offer, took action for the declaration of an independent Albania, and went first to Bucharest and then to Vienna to hold talks. He met with the British and Italian ambassadors, including the Austro-Hungarian Foreign Minister Leopold von Berchtold. As a result of these negotiations, he received the support of Austria-Hungary not for an independent Albania, but for an autonomous Albania.

After leaving Vienna, İsmail Kemal, who first went to Trieste and then to Durres, could not find the public support he wanted for independence, and moved to Vlora. He organized the "Albanian National Congress" attended by 83 delegates representing Muslims, Orthodox and Catholics in Vlorë, and as a result of the negotiations, the congress declared the independence of Albania on 28 November 1912. The congress also accepted the establishment of a provisional government, the election of a parliament, and the establishment of a

commission to be sent to foreign countries. After the Albanian Government was established, the Congress elected eighteen members to form the Assembly, and declared Albania's independence to the Great Powers and the Sublime Porte.

The Ottoman Government, in its reply to İsmail Kemal Bey, stated that they supported the establishment of an autonomous administration under the Ottoman Empire to include the places where Albanians lived, and that they were, however, against the idea of an independent Albania and would not accept the intervention of the Great Powers in the Albanian business. In the response of the government, it was also pointed out that there should not be a difference of opinion on this issue, and the Albanian Government was warned that it should not comply with the suggestions of Austria and Italy.

İsmail Kemal Bey, in his statement after the declaration of independence, stated that the Albanians were in danger of being destroyed by the Serbs and Greeks and that they resorted to the declaration of independence as a last resort. On the other hand, the provisional Albanian Government, headed by İsmail Kemal Bey, applied to the Great Powers to promote its independence. In this regard, Russia declared that Albania should be governed autonomously under Turkish domination and that none of the Great Powers should be in a privileged position there. The Austrian and Italian Governments stated that they welcomed the application for the recognition of the independence of Albanians. Despite this, the decision to be taken on Albania's neutrality was left to the Conference of the Ambassadors to be held in London.

The treaty, which ended the wars that started when Montenegro declared war on the Ottoman Empire in October 1912, resulting in the defeat of the Ottoman Army against the Balkan States on almost every front, signed in London in May 1913. With The Treaty of London dated 30 May 1913, the Ottoman Empire agreed to leave the determination of the future of Albania and the Aegean islands to the Great Powers. One day after The Treaty of London, on 17 December 1912, the Conference of the Ambassadors convened under the chairmanship of the British Foreign Minister Sir Edward Gray with the participation of

the ambassadors of the 5 Great Powers (Germany, Austria, Italy, Russia, France, and England). On the first day of the conference, on 17 December 1912, it was decided to establish an independent Albania with the influence of Austria and Italy. However, there were significant differences of opinion on the borders of the new state to be established. Finally, at the meeting of the Conference on 29 July 1913, a decision was reached on the status of Albania. Accordingly, it was decided that Albania would be a neutral principality under the guarantee of the 6 Great Powers. There was no ties of sovereignty between the Ottoman Empire and Albania. However, these decisions taken at the Conference of the Ambassadors were not officially notified to the Sublime Porte. However, the Ottoman Government was secretly aware of these decisions. Although the Sublime Porte did not officially recognize Albania, it could not remain in a state of non-recognition and had to adopt an attitude about Albania due to some situations that occurred.

The Principality of Albania, which was established with the Conference of the Ambassadors, covered a very narrow area compared to the geography where Albanians lived, as Kosovo was left to the Serbs. The Greeks had occupied Ioannina. The monastery was divided between Serbs and Bulgarians, and Montenegro was given some lands from Shkodra province in the north. Thus, the newly established Principality of Albania was limited to an area of 28,000 km². The number of Albanians living in the lands left to Albania remained around 800,000.

Albania, which was decided to be an independent state as of 29 July 1913, could not establish unity and order within itself after independence, and the country witnessed internal conflicts. Internal revolts with external support continued for a long time, and a two-headed government emerged in the country. In this process, Wilhelm I, who was brought to power as the Prince of Albania, left Albania, leaving the country in chaos shortly after the start of the First World War, as things did not go as expected despite the great support of Austria and Hungary. Albania was occupied by the armies of Italy, France and Austria as well as its neighbors Serbia, Greece and Montenegro in the First World War. Albania, whose territory had

become one of the prizes of alliance negotiations before the First World War, was left to the protection of Italy, which was on the side of the victorious states when the war ended.

The Balkan Wars negatively affected the Turks and Albanians, and took its place in the memory of both communities as the Balkan Disaster. In this process, almost half of the lands inhabited by Albanians were shared between the Balkan States, and tens of thousands of Albanians were displaced and made into immigrants. These immigrants took refuge in the Ottoman lands, which they considered their homeland, and the Ottoman Government settled them in various parts of Anatolia. Although an independent Albanian State was established at the end of the Balkan Wars, Albanians in different cities of the country, especially in Istanbul, continued to reside within the borders of the Ottoman State. When the Albanian migrations that started with the Balkan Wars were added to these, the Albanian population increased in many cities of Anatolia, especially in Izmir and Istanbul.

After the Ottoman Empire withdrew from the First World War with the Armistice of Mudros, the Albanians in Istanbul wanted to become unified in order to establish cooperation, solidarity, etc. among themselves, and in the first quarter of 1919, they established a society called the Albanian Mutual Assistance Society (Arnavud Teâvün Cemiyeti) in Istanbul. The Society, whose administrative center was in Istanbul, explained its purpose of establishment as to defend the law of Albania, to work for the annexation of other parts of the country, which were excluded from Albania, to Albania, which was the homeland, and to help those in need. The Society, which started to expand its branch network shortly after its establishment, opened branches in the following regions: Feriköy, Beşiktaş, Topkapı and Kasımpaşa districts of Istanbul; Hüdâvendigâr [Bursa] and İnegöl district; Aydın, İzmir, Uşak, and Kütahya; Afyonkarahisar sanjak; and Edirne and Tekirdağ in Thrace.

Aiming to establish cooperation and solidarity among Albanians within the borders of the Ottoman Empire, the Albanian Mutual Assistance Society did not stay away from political developments. Although the fate of Albania was determined at the Conference of the

Ambassadors, the country continued to experience depression. On the other hand, with the agreement that was intended to be signed by Albania at the Paris Peace Conference, the possibility of changing the borders of Albania emerged due to the provisions of the London Ambassadors Conference. The Albanian community living in Istanbul, which would soon submit the official establishment petition of the Albanian Mutual Assistance Society to the Ministry of Internal Affairs, took this possibility into account much earlier, and Halil Pasha, one of the former governors of Beirut, sent a delegation consisting of former Debre deputy Fuat, Mithat from Fraser, and some other Albanian delegates to Paris. The delegation, which reached Paris, was more or less successful in its first meetings there. Halil Pasha, the Head of the Albanian Delegation, even held an informal meeting with the former British Ambassador to Istanbul, Mallat, in Paris on 6 March, on behalf of the Ottoman Empire, upon the request of Grand Vizier Tevfik Pasha as well as Albania.

The Albanian Mutual Assistance Society in Istanbul did not remain indifferent to the Serbian atrocities in Northern Albania under the occupation of the Serbs and held a meeting in Istanbul to protest the attacks of the Serbs on Albanian territory. A large number of Albanians attended the meeting chaired by Halil Pasha, the President of the Albanian Mutual Assistance Society. Many speakers, including Perbonati, one of the members of Monsignor Dolci, who was the Istanbul deputy of the Papacy at that time, took the podium and made speeches. Another activity of the Albanian Mutual Assistance Society during this period was to provide financial aid to Albania. The Society sent an amount of one hundred and fifty thousand liras, which it had collected, to Albania for aid.

The activities of the Albanian Mutual Assistance Society in Istanbul were closely followed, as a requirement of the conditions in the country, and the intelligence received was reported to Ankara, the center of the National Struggle. In these reports, it was reported that the Society selected Albanian officers to lead the Albanian Army, which was just being formed, to dissolve and disintegrate, and sent them to Albania with the encouragement and assistance of the British. It was also reported in the reports that the Society also contacted the

representatives of the Entente Powers in Istanbul to ensure the safety of the Albanians living in the occupied Anatolian cities. In addition to its political activities, the Albanian Mutual Assistance Society in Istanbul also engaged in activities in the field of education. In this context, the Society opened an unlicensed Albanian School named “Kartal” in Beşiktaş Haseki. Education in the school, which had 60 students, was carried out in Albanian and Latin letters.

In order to establish cooperation and solidarity among Albanians during the Armistice Period, other than the “Albanian Mutual Assistance Society”, societies with different names, such as the “Kosovo Albanian Society” (Kosova Arnavudları Cemiyet-i Hayriyesi), the “Albanian Youth Society”(Arnavud Gençler Cemiyeti), and the “Ottoman Albanian Student Society” (Osmanlı Arnavud Talebe Cemiyeti), were established in Istanbul. The government did not allow these Albanian societies to make nationalist propaganda, and closed the societies engaged in such activities. When the archive documents of the Ottoman Empire, the intelligence reports sent from Istanbul to Ankara, and the press of the period were examined, it was seen that among these societies, the Albanian Mutual Assistance Society was the longest-lived and the most active one in political, social, cultural, etc. fields.

Araştırma Makalesi

XVI. Yüzyılda Osmanlı Yönetim Zihniyetine Diyalektik Yaklaşım

Savaş Yılmaz*

(ORCID ID: 0000-0002-6979-6495)

Makale Gönderim Tarihi

26.01.2023

Makale Kabul Tarihi

04.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yılmaz, S., "XVI. Yüzyılda Osmanlı Yönetim Zihniyetine Diyalektik Yaklaşım", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 987-1024.

APA: Yılmaz, S. (2023). XVI. Yüzyılda Osmanlı Yönetim Zihniyetine Diyalektik Yaklaşım. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1) , 987-1024.

Öz

Osmanlıların yönetim zihniyetinin yöneticiler ile tebaa üzerinde müsbet ya da menfi etkileri olmuştı. Padişahların yönetim zihniyeti; devletin ikbalinde, değişim, gelişim ile çözülüp bozulmasında başat rol oynamıştı. Yönetim sisteminin; bilgi, adalet, basiret, kabiliyet ile zamana ve ihtiyaçlara göre yönetilmesi gerekmekteydi. Kalem, kılıç ve siyasete hâkimiyette iradenin yanı sıra iyi bir eğitimden geçilmesi elzemdi. Beylikten devletleşme ile imparatorluktan XVI. yüzyılın sonuna kadar ki süreçte özellikle padişahların yönetim zihniyetleri, devletin ikbali ve muktedirliği ile zafiyetinde kendini göstermişti. Bu bağlamda XVI. yüzyılın ikinci yarısında yönetim zihniyetindeki buhranın membaı; dönemin sorunlarının, mazinin yönetim zihniyetinde aranmasından kaynaklanmıştı. Özellikle Kanunî'nin haleflerinin yönetim erkinde istenilen seviyede olmayışı bu buhranı daha da körüklemişti. Ayrıca yönetimde; rüşvet, suistimal, hizipleşme gibi menfur bidatların yaygınlaşması, yeniliklerin bir an önce yapılmasını gerektirmekteydi. Ancak yenilikten ziyade mazideki güce kavuşma iştiağı yeniliklere ket vurmuştu. Sorunlar karşısında basmakalıp metotlarla hareket edilmesi, bürokratların genelinin liyakatsızlığı ve kanunsuzluğu, enderun ile medreselerin reformist bir zihniyetle yapılandırılmayışı, liyakatli insan gücünün yetiştirilemeyişi vs. zihniyetin

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye, syilmaz3840@hotmail.com.
PhD., Ministry of National Education, Republic of Türkiye.

yetersizliğini göstermekteydi. Bu döneme dair çalışmaların yeterince olmayışı, makalenin hazırlanmasında etkili olmuştur. Kronikler araştırmada asıl kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Padişah, Bürokrasi, Yönetim zihniyeti, Avrupa Kıtası, Bilim.

Dialectic Approach to Ottoman Government Mentality in the 16th Century

Abstract

Ottoman government mind-set had favorable and unfavorable effects on the administrators and citizens. The sultans' government mind-set had played a dominant role in the state's prosperity, change, disintegration, and dissolution. Government systems had to be oriented according to the knowledge, justice, foresight, competence, time, and requirements. For sovereignty in pen, sword, and politics, a well-rounded education, as well as a strong will, was essential. From principality to statehood, from empire to XVI. in the process until the end century, especially the management mentality of the sultans showed itself in the prosperity, power and weakness of the state. In this context the crisis in the government mind-set in the second half of the 16th century resulted from seeking the problems of that time in the earlier government mind-set. In particular, the fact that Suleiman's successors were not at the desired level in the administration had further aggravated this crisis. Moreover abominable innovations such as bribery, abuse, and schism becoming prevalent in the government required that novelties be introduced immediately. However, the desire to regain the power in the past, rather than innovations, had impeded the novelties. Acting with banal methods in the face of problems, inefficiency and illegality of the bureaucrats, in general, the Ottoman palace and madrasa not being structured with a reformist mind-set, failure to produce efficient manpower, etc. was indicative of the inadequacy of the mind-set. The scarcity of the studies on this period played an important role in producing this article. Chronicles have been used as the main source in this study.

Keywords: Sultan, Bureaucracy, Government mind-set, Continent of Europe, Science.

Giriş

Devlet ve yönetim kavramları, birbirinin aynısıymış gibi algılansa da aslında siyasî bir yapı olan devlet; yönetimin şekillenmesinde, müesseselerin oluşumu ile idarî kadroların atama, terfi, azillerin belirlenmesinde, kurucu liderin zihniyetinde, bütün unsurları; millet, toprak, bayrak, örf, töre, kültürel yapıları ile beliren bir mekanizmadır. Bütün bu değerler, kurucu iradenin; padişah, bey vs, gücünü ve

otoritesini göstermektedir.¹ İşte bu mekanizmanın ideolojisini belirleyip karar veren iradeye yönetici ve onun fikri yapısının tezahürüne de yönetim anlayışı denilmektedir. Yönetim zihniyetinin ise kurumsal yapı üzerinde belirmesinde; idarecilerin ileri görüşlülüğü, kabiliyeti ile tecrübelerinin vs. yanı sıra siyasî yapı da belirleyici olmaktadır.²

Kınalızade, devlet ve siyaset ikilisinin birbirini bütünler olduğunu, devletin hükümdar ve mülk ile hükümdarın ise siyaset, siyasetin de akıl ve basiretle muktedir olduğunu belirtmektedir.³ Siyasal yapıyı bünyesinde ihtiva eden devletin varlığı; sosyal adalet ile halkın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasında, dâhilî ve harici tehdit ve saldırılara karşı korunmasında vs. elzemdi. Milletın ikbalinde devlet yöneticilerinin; liyakatli, adaletli, kanun ve törelere bağlı olup hakkı öncelermeleri gerekmektedir. Burada devlet ile milletin huzur ve güven içerisinde varlıklarını sürdürmelerinde yöneticilerin yukarıda sayılan üstün vasıflara sahip olmaları anlaşılmalıdır. Yöneticilerin bu üstün vasıflarının icraata dönüşmesinde ülke geneline yayılmış idarî yapıya ve bu idarî yapının da otoritesi gerekmektedir. Milletlerin tarih sahnesinde varlıklarını sürdürmelerinde ise teşkilatlı bir yönetim ağına yani devlete ihtiyaç duyulmuştu. Bu hususta Şentürk, son birkaç yüzyıla kadar devletin oluşumu ile işleyişinde; *“kanun, yönetmelik gibi dokümanlar ve işleyişin sürekliliğini sağlayan mekanizmalar bulunmamaktadır...”*⁴, diyerek tarih boyunca kurumsal yapıları ile kanunlara sahip devletlerin varlığını görmezden gelmektedir. Türklerde devletin, yönetim politikalarının belirlendiği; siyasi, sosyo-ekonomik, askerî ile kültürel bağlamda meselelerin belirlenerek çözüme kavuşturulduğu meclisleri; toy, kengeş, ternek ile kurultayın⁵ tarihsel öneminin kavramadığı görülmektedir. Nizamül'l-Mülk, devlet başkanının görevleri arasında: *“...memlekete sağlamlık kazandıracak kanunları uygular. Herkesin derece ve rütbesini göz önünde bulundurarak değerli olanları makamlarına getirirken, daha az değerli olanlara işten el çektirip, kendi iş ve sanatına gönderir.”*⁶

¹ Halil İnalçık, İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet, İstanbul 2005, s. 14.

² Kamil Kaya, Meryem Tuna Uysal, Yöneticilerde Yönetim Zihniyetinin Eyleme Dönüşmesi, Sosyoloji Konferansları-Istanbul Journal of Sociological Studies No: 56, (2017-2), ss. 97-115, s. 97.

³ Kınalızade Ali Efendi. İdeal Devlet, İdeal Hükümet, İdeal Cemiyet, haz. Fahri Unan, Ankara 2004, s. 233.

⁴ Hulusi Şentürk, Devlet, İstanbul 2020, s. 221.

⁵ Türk Tarihi ve Kültürü Üzerine Yeni Araştırmalar, haz. Selcen Koca ve İsmail Karakoç, C. I., Ankara, 2021, s. 218.

⁶ Nizamül'l-Mülk, Siyasetname, Ankara 2009, s. 166.

diyerek Türk medeniyet tarihinde devletin işleyişi hakkında bilgi vermektedir. Erken dönemde Osmanlı Devleti'nin işleyişinde başta Fatih'in ismiyle müsemma kanunnâmesinin⁷ yanı sıra Kanunî'nin kanunnâmesinde⁸ de devlet kurumlarının oluşumu ve işleyişi hakkında malumatın olması da Şentürk'ün son birkaç yüzyılda devletin kanun ve yönetmeliklere sahip olmadığı iddiasını çürütmektedir.

Osmanlılar, beylik ile devletleşme dönemlerinde etkileşimde buldukları Avrupalı devletler ile gayr-i müslimlerden, devlet işlerinin görülmesinde yararlanmışlardı. Savaş alanlarının en güçlü ateşli silahları arasında yer alan topların dökülmesinde, gayr-i müslimlerin bilgi ve becerilerinden istifade etmişlerdi. Yeni bir çağın başlanmasında bilgi ve tecrübesinde yararlanan top döküm ustası Urban'ın,⁹ milliyet ve dinine bakılmaksızın istihdam edilmesi Fatih'in şahsında XV. yüzyılda Osmanlılar'ın yönetim zihniyetinin dış unsurlara; bilim ve bilim adamlarına açık olduğunu göstermektedir. Yenilikçi bir zihniyetin değerlerini taşıyan Fatih, amacına ulaşmada dış faktörleri de değerlendirmişti.

Osmanlılar'ın; olgunluk çağının ardında (XVI. yüzyılın ikinci yarısı) yönetim zihniyetinde görülen değişikliklerin yanı sıra değişen dünya düzenine ayak uyduramamalarında, imparatorluk olmanın vermiş olduğu öz güven ile çağdaş devletlerin kendi güç ve kudretlerinde devletlerin/devletin olmadıkları anlayışının benimsenmesi, yönetimde içe kapanmalarına neden olmuştu. Osmanlı merkezi yönetiminde böyle bir algının oluşmasına rağmen XVI. yüzyılın ikinci yarısında; idarî, siyasî, sosyo-ekonomik buhranlar ile askerî alanda bozulma ve çözümler görülmeğe başlanmıştı.¹⁰ Bu bozulmaların, çözüm yolu olarak mazinin yönetim anlayışına dönülmesi düşünülmüştü. Bu anlayış Nâima'nın; "Hiçbir devletin hali bir kararda devam etmez, her an muhtelif şekiller alır. Bir asrın ahvali diğer asra uymaz. Devlet adamları da buldukları zamanın icaplarına göre hareket ederler."¹¹ Anlayışı ile de bağdaşmamaktaydı. Yönetim zihniyetindeki tekdüzeliğin; merkezi yönetimden taşra

⁷ Seyit Ali, Kahraman, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Fatih Sultan Mehmed, İstanbul 2020, s. 22.

⁸ Albert Howe, Lybyer, Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul, 2011, s. 172.

⁹ Salim Aydın, Osmanlı Biliminin Öncüleri, İstanbul 2016, s. 27.

¹⁰ Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları, editör: Ahmet Dönmez, İstanbul 2019, s. 13.

¹¹ Nâima, Tarih-i Nâima, çev. Zuhuri Danişman, İstanbul 1967, s. 34.

yönetimine kadar sirayet etmesi, kılıç gücüne dayalı genişleme ve ilerlemenin kesintiye uğraması gibi olumsuzluklar; Osmanlı'da, cüzî olarak durağanlaşmanın nedenlerinin araştırılmasını gerektirmişti. Sorunların çözümünde çağın gereklerine göre hareket edilememesi; “*hastalığın doğru teşhisinde*” yetersiz kalındığını göstermekteydi. Bu durumun nedenleri arasında; yöneticilerin yeniliklere açık olmaması, devletin bürokrat ihtiyacının karşılandığı enderunun çağın gereklerine göre yapılandırılmaması ile kamu düzeninin bozulmasında etkili olan bidatların; rüşvet, iltimas, kan bağ vs. merkez ve taşra yöneticileri arasında yaygınlaşması gösterilebilir.

Osmanoğulları'nın Yönetim Zihniyeti

Osmanlı Devleti; Selçuklular, İlhanlılar ile Memlûkluların idarî, adlî ve askerî yapıları üzerine¹² büyük bir medeniyetin mirasına sahiplenerek kurulup inkişaf etmişti. Bu yönüyle Osmanlı yönetim anlayışı; Türk devlet teşkilatı ile yakınoğru devlet yapısı üzerine kurulmuştu.¹³ Osmanlı yönetim zihniyetinin oluşmasında üç ana unsurun: 1. İslam Dininin gerekleri 2. Türk-Moğol Devlet geleneği 3. Konstantinopolis'in fethiyle Fatih'in kendini “Kayser” statüsünde görmesi ve bu geleneğin haleflerince kabul edilmesinin etkileri görülmektedir.¹⁴ Böyle bir yönetim yapısında yer alabilmenin ön koşulu ise İslam Dini ile hanedana bağlılık gerekmekteydi.¹⁵

Siyasî irade (padişah) üzerinde ulemanın nüfuzu her dönem etkili olduğundan, devletin siyasî yapısının oluşumunda ilmiye sınıfındakilerin düşüncelerine önem verilmişti.¹⁶ Padişahların örfî yetkilerinin dahi kullanımında ulemanın kontrolcü bir vasıfta bulunması, din ve devlet arasındaki bağı göstermesi bakımından da önemliydi. XVI. yüzyılın önemli din adamlarından Şeyhülislam Ebüsuud Efendinin, vergi sisteminde yer alan “*Resm-i hıncırın*” dinen caiz olmadığını belirten fetvası buna örnek gösterilebilir.¹⁷ Padişahın örfî yetkileri üzerinde nüfuzu iyice artan ulemanın, kanun ve idarî işlerle ilgili yönetmeliklerde görüş bildirmesi

¹² Mehmed Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, İstanbul 2019, s. 162.

¹³ Mehmed Öz, Osmanlı Tarihi Üzerine I Kuruluş, Kimlik ve Siyasî Düşünce, Ankara 2019, s. 164.

¹⁴ Halil İnalçık, Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri, İstanbul 2021, s. 12.

¹⁵ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2018, s. 61.

¹⁶ Gürsoy Akça, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar, Konya 2010, s. 149.

¹⁷ Mehmed, İpsirli, Osmanlı İlimiyesi, İstanbul 2021, s. 234.

siyasî iradenin kararları üzerinde bağlayıcı olmuştu.¹⁸ Bu yönüyle yönetim zihniyetinin politik değerlerinin oluşumunda, din eksenli bir zihniyet oluşmuştu. Her ne kadar padişahlar, örfî yetkilerle donatılmış olsalarda İslam Dini, devletin işleyişinde ve devlet politikasının oluşumunda su götürmez bir güce sahipti. Böyle güç dengesi mecrasında padişahlar otoritelerini güçlü bir orduyla sağlamışlardı.¹⁹ Ordunun en gözde neferleri zamanla yönetime kimin geçeceği hususundaki kanaatlerini destekledikleri şehzadeleri belirterek göstermişlerdi. Şehzade Selim'in tahta çıkmasında doğrudan etkili olmuşlardı. Devlet ricali şehzade Ahmet taraftarı²⁰ olsa da kılıcın gücü siyaset üzerine hâkim olmuştu. Burada sarayın güç merkezlerinden biri olarak yeniçeriler ön plana çıkmış, daha sonra da bunlar, palazlanıp siyasî irade ile devlet ricali üzerine baskı yapmışlardı. Bu süreci hızlandıran Hürrem Sultanın, siyasî işlerde etkinliğini sürdürebilmesi için yeniçerilerin gücünden yararlanması, "Saray-Ocak" işbirliğinin yönetime hâkim olmasına neden olmuştu.²¹ Artık sarayın güç odakları arasına sivil bürokrasinin yanı sıra askerî bürokraside dâhildi. Bu güç sarmalı bağlamında merkezi yönetimin, idarî tasarrufunun (yönetim zihniyeti) dinamik ve güçlü olması ne kadar beklenebilirdi? Padişah, devlet çarkının işleyişi ile yönetim zihniyetinin ülkenin dört bir tarafına hâkim olması için sadece kanunnâme ve adaletnâmelerle mi yetinecekti? İşte Osmanlı yönetim zihniyetini sadece bir anlayışa bağlayıp izah etmenin pek kolay olmadığı görülmektedir. Böyle çetrefilli bir konunun izahında, yönetimin kodlarının tespiti ile takip edilen metodun tahlili gerekmektedir. Burada geniş bir coğrafyada siyasî iktidarını sürdüren Osmanlılar'ın yönetim zihniyetinin doğuşu, gelişimi, olgunluk çağı ile bu zihniyetin kendini yenilemeşi dönemseller aşamaları oldukça önemlidir.

Osmanlılar'ın yönetim zihniyetinin belirmesinde; patrimonial bir idarî yapılanmanın benimsenmesi de etkiliydi. Bu nedenle ülkedeki maddi ve manevi değerler üzerinde doğrudan söz sahibi kurucu liderdi. Devlet kapısındakilerin görevlerini idame ettirmelerinde; kurucu lidere sadakat ile bire bir ilişkileri belirleyiciydi.²² Kurucu bir kadronun; Osmanlı

¹⁸ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600), çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000, s. 59.

¹⁹ Lybyer, a.g.e., s. 162.

²⁰ Ziya Şakir, Osmanlı İmparatorluğu'nda Maktûl Vezirler, İstanbul 2020, s. 30.

²¹ Halil İnalçık, Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diploması, İstanbul 2011, s. 118.

²² Yılmaz Yıldırım, Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum, İstanbul 2017, s. 114.

hanedanının, idaresindeki yönetim sistemi içten dışa doğru genişleyerek idarî kadroları ihdas etmişti. Böyle bir devlet düzeninde; yetki ve sorumlulukları padişahın iradesine bağlı taşra idarecilerinin yönetim zihniyetinde; şer'î ve örfî kurallara uymaktan başka bir şey de beklenemezdi. Taşra idaresinde birinci derecede sorumlu beylerbeylerinin taşrada yetkilerinin sınırsız olmadığı; bunların, oto kontrolleri merkezî yönetimin atadığı defterdar ile kadı sağlamaktaydı. Beylerbeyi bir alt derece ve unvandaki sancakbeyini dahi atayamazdı. Taşranın sorunlarının görüşülmesi bağlamında divan kararlar ancak burada esaslı kararlar alamazlardı. Sorunların nihaî karara bağlanacağı makam Divân-ı hümâyûn olduğundan en ufak sorunların çözümünde dahi divanın kapısı aşındırılırdı. Bu durum divanın iş yükünü artırmakta olup sorunların çözümünü geciktirmekteydi. Beylerbeyi divanın işlevselliğinin olmadığı hususunda 1573 yılında Budun Beylerbeyinin divana gönderdiği mektuba verilen cevapta; divanda oturma düzeninin kanûn-ı kadim üzere olması gerektiğinin belirtilmesi oldukça manidardır. Budun Beylerbeyi Mustafa Paşa yedi yıldır görevli olmasına rağmen divanda kimin nasıl oturacağı hakkında kanaat dahi belirtemiyordu.²³ Osmanlı yönetim yapısının aşırı derece merkezileşmesi ile Osmanlı taşra yöneticilerinin zihniyetinde mevcut durumun korunması, kanun ve deftere göre devlet işlerinin sürdürülmesi gibi alışılmış kalıpların bulunması, bürokrasinin dogmalardan kurtulup yenilikçi bir ruhla hareket etmemesinin gerekçesini oluşturmaktaydı.

Tımar sistemi ile organize olan²⁴ Divân-ı hümâyûn ile siyasî yapısını oluşturan devletin asıl gücünü adalet mefkûresinin (bey-padişah) içselleştirilmesi ile tebaa arasında can, mal ve ırz güvencesinin sağlanması oluşturmaktaydı. Adaleti yönetimlerinin miftahı olarak gören Osmanlılar'ın, yayılma sahalarında fazla direniş görmemelerinde de bu anlayış etkiliydi. Askerî güçle fethedilen yerlerin gayr-i müslim halkı, Osmanlı yönetiminde hoşnut olmuşlardı. Bunda vergilerine binaen; can, mal ve ırz güvenliklerinin sağlanması ile yönetim zihniyeti etkili olmuştu.²⁵ Ayrıca dini inanışlara saygılı olunması, büyük bir medeniyetin

²³ Kâldy Nagy, XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezî Yönetimin Başlıca Sorunları, Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 12, 1969, ss. 49-55, s. 54-55.

²⁴ Norman Itzkowitz, Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek, çev. Akın Öge, İstanbul 2019, s. 23.

²⁵ Bilal Eryılmaz, Osmanlı'da Birlikte Yaşama Politikası, İstanbul 2019, s. 36.

yapı harcını oluşturan en büyük değerler arasındaydı.²⁶ Osmanlı'da, bey ile devlet kapısındakilerin yetkilerini kötüye kullanmamaları, adaletle hükmetmeleri gerekmektedir. Bu anlayış Kutadgu Bilig'de: *"Beyliğin temeli adalettir."* ve *"Hükümdar (Kün-togdı) doğrudan doğruya kanundur."*²⁷ belirtilerek hükümdar; adalet ve kanunla bağdaştırılmıştı.

Adil yönetimi şiar edinen Osman Bey, tebaa arasındaki sorunların çözümünde dine ve ırka bakmadan karar vermişti. Bilecik'te Germiyanogulları'ndan biri, gayr-ı müslim bir tüccarın bardağını parasını ödmeden almıştı. Gayr-i müslimin durumu, Osman Beye şikâyeti üzerine adam buldurularak ücreti alınmıştı. Osman Bey bu olayın ardından bir hüküm i'raz ederek Müslümanların, kesinlikle gayr-i müslimleri incitmemesini buyurmuştu.²⁸ Adaleti, yönetimi ile özdeşleştiren Osman Bey, fethedilen yere öncelikle kadı ile beyi atamıştı.²⁹ Bu atama yönetim zihniyetinin kendi içinde oto kontrol edildiğini ve devlet kapısındakilerin keyfi davranışlarına mani olunup adil yönetim anlayışının devlet yönetim politikasının esasını oluşturduğunu göstermektedir. Osmanlı yönetim zihniyetinde, "nizâm-ı âlem" adil yönetim ile sağlanabilir ülküsü hâkimdi. Bu husus hakkında Şeyhoğlu Mustafa: *"Padişahlık baki olur küfr ile-âdl olıcak ve illa baki olmaz iman ile zulm olıcak"* demektedir.³⁰ Osmanlılar, adil yönetim bağlamında erkân-ı erbaa (dört direk); ulema ve suleha, alperenler ve gaziler, tacirler ve esnaflar ile köylüler³¹ arasında güçlü bir tesanüdü sağlamayı amaçlamışlardı. Bu yönetim zihniyeti, sosyal huzur ve refahı da getirmişti. Osmanlı yönetim zihniyetinde adalet kadar önemli bir başka ilke ise emanetin ehline verilmesi şiarının benimsenmesiydi. Bu şiar, devletin gelişim ve yükselme dönemlerinde oldukça belirleyiciydi. Şer'i hükümleri yönetim yapısının asli unsuru haline getiren Osmanlılar; Hz. Muhammed'in, işin ehline verilmesi yönündeki: *"Dinî ve dünyevî işler ehliyesiz adamlara verildi mi kıyâmeti bekle"* hadisini pratikte uygulamaya çalışmışlardı.³²

²⁶ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2006, s. 12-13.

²⁷ Kutadgu Bilig, b. 800, 819, 821.

²⁸ Remzi Özmen, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 2019, s. 84.

²⁹ Mevlânâ Mehmed Neşrî, Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485), haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 52.

³⁰ Şeyhoğlu Mustafa, Kenzül-Kübera ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks), haz. Kemal Yavuz, Ankara 1991, s. 106-107.

³¹ Öz, Osmanlı Tarihi Üzerine I Kuruluş, Kimlik ve Siyasî Düşünce, s. 173.

³² Mehmed Niyazi, İslâm Devlet Felsefesi, Ankara 2018, s. 193.

Orhan Bey: “Palamizm” in kurucusu Gregory Palamas ile Osmanlı âlimlerinin fikri mülhazalarda bulunmasını sağlamıştı.³³ Orhan Bey; bilim adamlarının, Avrupa’daki gelişmeleri takip etmelerini isteyerek beyliğin en az kılıç kadar önemli olan akıl ve bilim üzerine inşa etmek istemişti. I. Murad ise devletin kurumsal yapısının oluşumuna önem vermiş, yeniçeri ocağını kurarak gaza ve cihad yolunda disiplinli bir ordu kurmuştu. Teşkilatçı kimliğinin yanı sıra er meydanlarının kahraman padişahı I. Murad’ın, Kosova Savaşı’nda şehit edilmesinin ardında tahta I. Bayezid geçmişti. Bu dönemde fetihler hızla devam ederek Anadolu’da Türk birliği sağlanmasına rağmen siyasî ve ahlaki bağlamda seleflerine nazaran bozulmalar görülmeye başlamıştı. Sadaret makamına atanan Ali Paşa, örfte ve törede olmayan uygulamalar ihdas etmiş, işret âlemleri Osmanlı sarayında görülür olmuştu. Hoca Saadettin: “Nefsini zapta malik olmayan helak olur. Böyle bir kimse için zabt-ı memalik mesleğine salık olmak müyesser değildir. Riyaset makamına geçecek kimse önce nefsinin islah etmelidir.” diyerek yönetimdeki bozuklukları tenkit etmişti.

Osmanlı Devleti’nin yönetim politikasının esasları arasında ilk defa II. Murad döneminde devşirme sistemi uygulanmıştı. Devşirilenler, sarayda görevlerine başlatılmadan önce iyi bir eğitim için enderûna kaydedilirlerdi. Enderunda 2 ile 7 yıl arasında iyi bir eğitim gördükten sonra kabiliyetleri belirlenirdi. 1537 yılında sarayda yaşları 8-12 arasında 7000 iç oğlanı bulunmaktaydı.³⁴ Devşirmeler, zekâ ve kabiliyetleriyle mütenasip bir şekilde devletin en yüksek makamına kadar çıkabilirlerdi.³⁵ Bu sistem Osmanlı yönetim zihniyetinin; liyakat, adalet ve sadakata göre oluşturulduğunu göstermektedir. Personel politikasında kuruluş yıllarından XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçerli olan bu (liyakat, adalet ve sadakat) zihniyet, devletin ikbalinde asıl gücü oluşturmuştu. Kanunî Sultan Süleyman döneminde başkentte bulunan (1555-1560) Seyyah Ogier Ghiselin, Osmanlı personel politikası hakkında: “Herkesin yaptığı işe uygun olarak tayin edildiği bir makamı var. Sultan, vazifeleri ve görülecek hizmetleri bizzat kendi dağıtıyor. Bunu yaparken o kimsenin servetini ve rütbesini önemsemiyor, namzet olanın şöhretini ve nüfuzunu düşünmüyor. Sadece meziyetlerini göz önüne alıyor. İşte böylece herkes layık olduğunun karşılığını görüyor ve makamlarda işlerin üstesinden gelebilecek kimselerle doluyor. Türk imparatorluğunda her insanın içinde doğduğu şartları değiştirme ve kaderini tayin etme imkânı var. Sultanın altındaki en yüksek mevkilere sahip

³³ Osmanlı Devleti’nde Padişah-Süfi İlişkileri, Editör: Ömer Yılmaz, Ankara 2019, s. 56.

³⁴ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2006, s. 84.

³⁵ Bernard Lewis, Ortadoğu-iki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, Ankara 2017, 164.

kimseler genelde sığırtaçların oğullarıdır.” Seyyah kendi ülkelerinde ise “Türkler arasında itibar, hizmet ve idarî mevkiler, kabiliyet ve faziletin mükâfatı oluyor. Kişi tembel ve sahtekâr ise hiçbir zaman yükselmiyor. İşte Türkler bu nedenle neye teşebbüs etseler başarılı oluyorlar ve hükmeden bir ırk olarak hâkimiyetlerinin hudutlarını her gün genişletiyorlar. Bizim usullerimiz ise çok farklı. Bizde meziyete yer yoktur. Her şey doğuma dayanır ve yüksek mevkilerin yolunu açan sadece soylu olmaktır”³⁶ diyerek Osmanlı'nın yönetim zihniyeti ile çağdaşı Avrupalı devletlerin zihniyetini karşılaştırmış, Osmanlı'nın neden muktedir bir güç olduğunu belirtmişti. Kanunî; devlet yönetiminde, Fatih'in oluşturduğu kanunnâmesini günün şartlarına göre yeniden düzenleyerek adil yönetim anlayışını benimsemişti. Ayrıca kanunnâmenin hazırlanmasında dönemin ilim adamlarının düşüncelerinden yararlanmıştı.³⁷ Padişahın zamanın ruhuna uygun bir şekilde kanunnâme hazırlatıp dönemin ulemasından da faydalanması onun, yönetimde kolektif aklı yani devlet aklını daha etkili kullandığını göstermektedir. Bu anlayışın zamanla tersine dönmesi, Osmanlı'daki kaosun membaini oluşturmuştu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında kanûn-ı kadîmin çözülüp bozulmasına bağlı olarak mansıpların liyakat ehline verilmeyişi, adaletin dumura uğratılması, rüşvet ve haksızlıkların çoğalması³⁸ gibi gelişmeler, Osmanlı yönetim zihniyetinde yaşanan kargaşa ve bunalımın nedenleri arasındaydı. Bu döneme kadar yönetim yapısının güçlü olması tebaa-devlet bağlamında kayda değer ciddi sorunların yaşanmamasında etkili olmuştu. Aynı dönemde Avrupa'daki gelişmeler; Amerika kıtasının keşfinin ardında değerli madenlerin Avrupa'ya akması, yöneticilerin liyakat ve ahlak sahibi olmayışları gibi olumsuzluklar sosyo-ekonomik nedenli (Celali isyanları) buhranların yaşanmasına yol açmıştı.³⁹ Osmanlı yönetim zihniyetinde beliren bidatlar, devletin işlerliğine ciddi tahribatlar yapmıştı. Bu yüzyılın sonlarında Osmanlı idarî yapısı hakkında Naimâ: “...Şer'i Muhammedî yerine getirilmiyor, zulüm ve bid'atlar arttı. Zapt-ü rabt kalmadı. Allah ve Resûlünün emri tutulmamakla hükkam emri dahi tutulmaz oldu.” ve “Zulüm uğursuzluğu şuna sebep olur ki serdâr olan akrabasını ve kendi adamlarını mevki ve tımar ve pek çok mal sahibi etmekle bunu görüp kanun şekline girmiştir. Meselâ; Ferhad Paşa Ağaları birkaç yılda ikişer, üçer yüz bin akçelik zemet sahibi olmadılar mı? ... Daha bunun gibi niceleri ... Ve düşün mahlûlleri

³⁶ Eryılmaz, a.g.e., s. 51-52.

³⁷ Pîr Mehmed Za'ifî, Gülşen-i Mülûk Hükümdarlar Bahçesi, haz. Vedat Ali Tok, İstanbul, 2013, s. 11-12.

³⁸ Ahmet Uğur, “Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa”, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, C. IV, (1980), s. 245.

³⁹ Mustafa Cezar, Levendler, İstanbul, 1965, s. 72-73.

mahalline ve serhad ehline vermeyip nefsinı hıfz etmekle vakitlerini zayı eden devlet vükelâsına şer'an ne lazım gelir."⁴⁰ diyerek kuruluş felsefesinin değerlerinden ne kadar uzaklaştığını, usulsüzlük ve kanunsuzlukların bir tortu halinde devlet kurumlarını nasıl dejenere ettiğini belirtmişti.

Osmanlılar'ın köklü bir devlet kurmalarında ve devletin terakkisinde oldukça önemli bir yere sahip olan tımar sistemi ile devşirme sisteminin⁴¹ ıslah edilemeyişi Osmanlılar'ın idari alanda karşılaştıkları başka bir sorun haline gelmişti. Ayrıca yönetim anlayışının devletin menfaatlerinin korunması ilkesinden devlet kapısındakilerin menfaatine dönüşmesi; ictimai sorunların artmasına, idarecilerin rüşvetle iş görmelerine yol açmıştı. Merkezi yönetim yaşanan buhranın çözümünde teftiş mekanizmasına işlerlik kazandırarak başetmeye çalışmıştı.⁴² Aslında Osmanlı yönetim zihniyetinde yeniliğe gidilmesi gerekirken; suç bağlamında cezaî yaptırımlarla; azil, sürgün, müsadere, idam vs. ile hareket edilmesi, klasik metotlarla mevcut yapının sürdürülmesinden başka bir anlam taşımamaktaydı. Aynı dönemde Avrupalılar doğmaları yıkmaya başlayarak siyasî, sosyo-ekonomik gelişmelerin kapısını aralayıp ekonomik alanda Osmanlılara nazaran oldukça iyi bir duruma gelmişlerdi.⁴³ Bu durum onların yönetim zihniyetinde yaşadıkları inkılabın göstergesiydi. Osmanlı'da ise Fatihin yenilikçi ve reformist ruhunun, XVI. yüzyılın ikinci yarısında gelenekçi bir anlayışa bürünmesi, başta kurumsal yapı ile ictimai sahadaki sorunların membaini oluşturmuştu.

Osmanlılarda Yönetim Zihniyetinin Kesit Aralıkları

Osman Beyden Fatihe Yönetim

İbn Haldun mukaddimesinde devletin geçirdiği hal ve devreleri kendi içerisinde birbiriyle tutarlı ve bağlantılı beş devrede oluştuğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi; padişahın kudretinin devlet aygıtıyla sağlandığını, bunun için fetihlere önem verilerek sınırların genişletilmesi için çalışıldığını, vergi toplanarak iktidarın güç ve imkânlarının genişletildiğini belirtmektedir. Ayrıca fetih ile toprak kazanılırken; eldeki

⁴⁰ Zeki Arslantürk, Yokuşun Başında Naîma'ya Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, 2017, s. 147-148.

⁴¹ Nagy, a.g.m., s. 55

⁴² Savaş Yılmaz, Osmanlı Devletinde Bürokrasi ve Tebaa (Kuruluştan XVI. Yüzyıla Kadar), Ankara, 2021, s. 203-204-205.

⁴³ Mikail Acıpınar, Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599, Ankara, 2016, s. 333.

sınırların korunmasında kollektif hareket edilmesi gerektiği, devleti meydana getiren paydaşların (aşiretler) fikirlerinin alınmasının bu aşamada oldukça önemli olduğunu da belirtmektedir.⁴⁴ Bu bağlamda Osman Bey'den, Fatih'e kadar olan dönemde yönetim zihniyetinde iki ayrı metot, tek gayeye matuf olacak şekilde uygulanmıştı. Bunlardan birincisi; aşiret beylerinin küstürülmemesi iken, ikincisi de I. Murad'ın merkezîyetçi devlet yapılanmasıydı. Aşiret beylerine fethettikleri yerlerin yönetimi; yarı otonom bir idarî anlayışla verilerek yumuşak güç modeli ile kontrol edilmişti. Köprülü; I. Murad'ın, merkezîyetçi yönetim anlayışı ile ilk defa devlet-i ebed müddet için kardeş katlini uyguladığını belirtmişti.⁴⁵ Böyle bir uygulama ile Osmanlı yönetim zihniyetinde iki başlılığa yer verilmediği anlaşılmaktadır.

Kuruluş döneminin üç padişahının teşkilatçı bir zihniyete sahip olması Osmanlılar'ın devletleşme sürecinde önemli bir stratejik hamleyi oluşturmuştu.⁴⁶ Aynı zamanda gaza politikası ile aşiret beyleri bir ülkü bağlamında yeni bir medeniyet yolunda güdülenmişti. Osman Bey'den, I. Murad'a kadar devlet idaresinde aşiretlerin gücü baskındı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin aslî şeklini aldığı Fatih dönemine kadar sürmüştü.⁴⁷ Osmanlı yönetim anlayışı böylece akıl, strateji ve ülkü birliğine dayandırılmıştı.

Beylikten devletleşme sürecine gidilirken, Rumeli'deki fetihler tarih sahnesinde kalıcı olunduğunu da muştulamaktaydı. Osmanlılar'ın yönetimde uyguladıkları siyasî ve stratejik manevralar etkili olmaya başlamıştı. Cihad ve gaza ülküsü bağlamında yapılan fetihlerin; ülkenin imar ve bayındırlığına, ilmi sahada terakki ile tezyin edilmesine yönelik olması Osmanlı siyasî zihniyetinin mihenk taşıını oluşturmuştu. Osman Beyin fetih politikası yönetim zihniyetinin belirli bir plan mecrasında yol alındığını göstermekteydi. Bafeus savaşının kazanılmasıyla tarihi ipek yolunun denetimi Osmanlılar'a geçmişti. Beyliğin kök salmasında başat role sahip bu gelişme siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel değerler bölge halkı üzerinde etkili olunmasını sağlamıştı.⁴⁸ I. Murad, yönetimin ete kemiğe büründüğü müesseselerin kurulmasına önem vererek devlete

⁴⁴ Mukaddime, C. I, haz. Arslan Tekin, İstanbul, 2020, s. 378

⁴⁵ Köprülü, a.g.e., 159.

⁴⁶ Öz, Osmanlı Tarihi Üzerine I Kuruluş, Kimlik ve Siyasî Düşünce, s. 38.

⁴⁷ Ercilasun, a.g.e., s. 118.

⁴⁸ Bayrak, Osmanlı'nın Kökleri Osman Gazi, İstanbul, 2019, s. 257.

ivme ve güç kazandırmıştı.⁴⁹ Padişah bu yönüyle imparatorluğun ilk kurucusu olarak kabul edilmektedir. Müesseseleri ile güçlü bir devlet inşaa eden padişah, uluslararası ilişkilere de önem vermişti. Ragusa Cumhuriyeti ile ilk defa dış ticaret antlaşması yaparak⁵⁰ diplomasinin devlet yönetiminde ne kadar önemli olduğunu göstermişti.

Adil yönetim anlayışının ne kadar önemli olduğuna dair I. Bayezid döneminde yaşanan hadise oldukça manidardır. Ülke genelinde kadıların rüşvetle davalara bakıp karar vermeleri üzerine padişah kadıları teftiş ettirir. Görevini suistimal eden kadıları Yenişehir'e getirtip bir eve kapattırır. Evin etrafına odunlar yığılarak onlara ibretlik ceza vermek ister. Bunun üzerine Vezir-i azam Ali Paşa padişahı kararından vaz geçirmesi için padişahın maskarasına: Padişahı kararından vaz geçirirsen sana bin filori vereceğim der. Maskara Arap "Padişahım, İstanbul'a elçi olarak gönder der. Padişah orada ne yapacaksın" demesi üzerine tekfurdan keşişler isteyeceğim. Kadılar katledilince tebaanız arasında okuryazar yoktur. Kadıların katledilmesiyle keşişler, İncil'in hükümleri ile karar versinler der. Padişah, Ali Paşaya neden kadılar okuduklarıyla amel etmeyerek rüşvet ile karar verirler sorması üzerine "padişahım, maaşları azdır" der. Padişah, kadıların katledilmesini affeder ve resm akça ile gelirlerinin artırılmasına karar verir.⁵¹

Kuruluş döneminin ardından devletleşme sürecinin en önemli gelişmelerinden biri de fetret dönemi idi. Buhran ve bunalım yıllarında Şehzade Mehmed, kardeşlerini yenerek devletin siyasî bütünlüğünü yeniden sağladı. I. Mehmed yönetimde soğukkanlı bir şekilde hareket ederek Ankara savaşının ardından kurulmuş beylikler üzerine sefere çıkmamış, Timur'un oğlu Şahruh'un gücünün kırılmasını beklemişti. Aynı zamanda sınır komşusu Bizans'a karşı da tedbirli davranmıştı. Padişah, iç isyanların sarmalındaki devlete yeniden bir dinamizm kazandırıp teşkilatlandırmak istemişti.⁵² Bu nedenle I. Mehmed'in yönetim zihniyeti bir durağanlıktan ziyade yeniden diriliş için akıllıca idarî kararların alındığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. II. Murad döneminde ise fetihler ile devletin siyasî sınırları genişlemiş, Osmanlılar'ın himayesine geçen gayr-i

⁴⁹ Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Adana, 2000, s. 169.

⁵⁰ Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyet Tarihine Genel Bakış, İstanbul, 1977, s. 30.

⁵¹ Mevlânâ Mehmed Neşrî, Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485), haz. Necdet Öztürk, İstanbul, 2008, s. 153-154.

⁵² Itzkowitz, a.g.e., 28.

müslimlere adil davranılmıştı. II. Murad dönemi hakkında bilgi veren Seyyah Tafur: “Türkler doğrulukla asil insanlardır”⁵³ diyerek Osmanlı yönetim zihniyetine değinmişti.

Fatih'ten Kanuniye Yönetim

İbn Haldun devletin bu döneminde padişahın yönetimde aşiretlerin gücünü kırarak mutlak iktidar ve gücünü artırdığını, devletleşme dönemindeki paydaşların yönetimden uzaklaştırdığını bunun için ise yeni pasif paydaşlar edindiğini, köleler ve cömertliği ile adamlar elde ederek sayılarını çoğalttığını belirtmektedir. Aslında bu dönem devletleşme dönemine nazaran daha çetrefilli idi.⁵⁴

II. Murad'ın ardından tahta geçen oğlu II. Mehmed, Anadolu'da dirlik ve düzeni sağlamak için sefere çıktı. Osmanlılar'ı en çok uğraştıran Karamanoğulları idi. Anadolu Beylerbeyi İsa Beyin basiretsizliğini gören II. Mehmed, onu azlederek yerine İshak Paşayı atadı. Karamanoğulları seferi dönüşünde yeniçeriler, sıraya geçerek padişahın bahşiş vermesini istediler. Padişah yapılan bu hadsizliğe ses çıkarmayarak on kese akçenin yeniçerilere dağıtılmasını buyurdu. Başkente varıldıktan sonra padişah, Yeniçeri Ağası Kurtçu Togan'ı, yeniçerilerin disiplinsizliği nedeniyle azledip yerine Mustafa Beyi atadı.⁵⁵ Fatih, yönetimde kararlı ve azimli olduğu gibi yerine ve zamanına göre hareket etmişti. Askerin disiplinsizliğine aman vermeyen padişah aynı zihniyeti yönetimde de göstermişti. Yönetimde tek yetkili olup emrine uymayanlara azilden, idama kadar çeşitli cezalar vermişti.⁵⁶

Fatih, Çandarlı Halil Paşayı idam ettirerek Osmanlı yönetim zihniyetinde seleflerine göre yol ayırımına girmişti. Mutlak güç ve iradesini artıran padişah yönetimde devşirmeleri etkili kılmıştı.⁵⁷ Mutlak otoritesi için devşirme sistemini yönetimin önemli unsurlarından biri haline getiren padişah, devlet kapısındakilerin atama, terfi ve azilleri ile devlet kapısındakilerin ne kadar maaş alacaklarını kurallara bağlamıştı.⁵⁸ Böylece yönetimde aristokrat bir zümrenin oluşmasına da mani olmuştu.⁵⁹ Kurumların oluşumunda da gücün tek bir merkezden

⁵³ Pero Tafur, Pero Tafur Seyahatnamesi, çev. Hakan Kılınc, İstanbul, 2016, s. 152.

⁵⁴ İbn Haldun, a.g.e., s. 379.

⁵⁵ Mevlânâ Mehmed Neşrî, a.g.e., s. 308-309.

⁵⁶ Şakir, a.g.e., s. 21.

⁵⁷ Arslantürk, a.g.e., s. 131.

⁵⁸ Nagy, a.g.m., s. 50.

⁵⁹ Yıldırım, a.g.e., s. 188.

toplanmasına rıza göstermemiştir. Onun bu arzusu Mehmed Paşa hasmı Molla Kastalânî'nin vezir olmaması için divanda dört vezirin yeterli olacağını, kazaskerlik makamının ikiye çıkarılmasını arz etmesiyle gerçekleşmişti.⁶⁰ Padişahın asıl amacı müesseseleri ile cihan devleti oluşturmaktı. O; amacını gerçekleştirmek için, sadece devşirmelerden değil ortak akıldan da (farklı milletler) faydalanıp onları, şahsına bağlamıştı.⁶¹ Bu idealini gerçekleştirmek için reformist bir zihniyet ile hareket ederek devleti “hukuksal ve ideolojik” bir kimliğe kavuşturmuştu. Böylece padişah “yasa ve kanun hükümdarı” vasfını kazanmıştı.⁶² Kritovulos, padişahın yenilikçi bir ruha sahip olduğunu, yönetimde gördüğü sorunlar ile askerî alandaki olumsuzlukları gidermeye çalıştığını belirtmektedir. Askeri teftiş ederek liyakatli ve kabiliyetli olanları terfi ettirerek onurlandırdığını, özlük hakları ile maddi durumlarında iyileştirmeler yaptığını, idarî alanda da yöneticilerin performansına göre düzenlemelere gittiğini, buldukları yerlerde başarılı olanları üst makamlara atadığını belirtmişti.⁶³ Padişah, kadim bir medeniyete başkentlik yapmış Konstantinopolis'i yani Osmanlılar'ın yeni başkenti İstanbul'u kültür ve medeniyet merkezi yapmak için “inşaat ustaları, bronz işçileri, ... saat üreticileri, heykeltıraşlar, ressamalar, kın üreticileri ...” getirtmişti. Bellini gibi tanınmış ressamın İstanbul'a gelmesiyle çok büyük çapta Avrupa tarzında sanat atölyesi kurulmuştu.⁶⁴ Fatih, İstanbul'un imar ve iskân faaliyetleriyle bir cazibe merkezi haline gelmesi için yenilikçi bir ruhla kararlar almıştı. Ayrıca Antik döneme ait eserleri elde etmeye çalışmıştı. Rönesans döneminin tanınmış filozof ve bilgini Georgios Amirutzes'i hizmetine alarak coğrafî çalışmalara öncülük eden Batlamyus'un Coğrafyasını yeniden düzenletip yeni bir dünya haritası çizdirmek istemiştir.⁶⁵ Fatih, İstanbul'a getirttiği sanatçı ve zanaatkârlara hamilik ederek uluslararası (İtalya) meydana gelen gelişmeleri yakında takip edip yeniliklere açık bir zihniyetle hareket etmişti.⁶⁶ Padişahın aldığı kararlar “Türk Rönesansı'nın” doğum sancıları olarak da değerlendirilebilir. Öyle ki bu husus hakkında Walter: “Osmanlı

⁶⁰ Şakir, a.g.e., s. 21.

⁶¹ Nicolae Jorga, Fatih Sultan Mehmed, (çev.: Nilüfer Epceli), İstanbul, 2016: 222.

⁶² Halil İnalçık, İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet, s. 32.

⁶³ Kritovulos, Kritovulos Tarihi (1451-1467), çev. Ari Çokona, İstanbul, 2020, s. 166.

⁶⁴ Rönesans ve Osmanlı Dünyası, Derleyenler: Anna Contadini, Claire Norton, çev.: Ebru Kılıç, İstanbul, 2015: 27.

⁶⁵ Contadini, Norton, a.g.e., s. 33.

⁶⁶ Walter G. Andrews, Bastırılmış Rönesans, çev.: Tansel Güney, Neşir heyeti: Halil İnalçık vd., Osmanlı Araştırmaları XXV, İstanbul, 2005, ss. 105-123, s. 117-118.

Rönesansı'nın herhangi bir yönde doğrudan etkilenmeyle ilişkisi olmayan nedenlerle İtalyan Rönesansı'na paralellik gösteren bir gelişme olduğunu düşünmek, daha doğru ve verimli olur.⁶⁷ demişti. Böylece Fatih'in zihniyetindeki yeniliklerin eyleme dönüşmesiyle Osmanlı Rönesansı filizlenmişti. Askerî alandaki başarılarını ilim ve sanat alanında gösteren Fatih'in, halefleri her ne kadar askerî sahada başarılı olsalarda, onun evrensel fikrî yapısını kavrayamadıkları için devletin kutlu yürüyüşünü sürdürmemişler sadece klasik metotlarla hareket etmişlerdi.

Fatih'ten sonra pâyitahta oğlu Bayezid geçti. Bayezid, bir dâhili sorunun uluslararası boyuta evrilmesi üzerine Cem vakası gerek Avrupa gerek Doğu'da askerî faaliyetleri sürdürmemişti. Tahta geçerken de babasının uygulamış olduğu politikalara son vereceği yönünde yeniçerilerle anlaşması, yönetim anlayışında daha ketum ve durağan hareket etmesini gerektirmişti. Aslında bir şehzadenin tahta çıkarken padişahın has kulları ile bazı konular hakkında anlaşması padişahın kudretinin sınırlandırılması anlamını da taşımaktaydı.⁶⁸ Böyle bir halet-i ruhiye içerisinde padişahın yönetimde kararlı davranması da beklenemezdi. Bu dönemde devlet ricali adalet yolunda ayrılmış, şahsi çıkar ve menfaatlerini her şeyin üstünde görür olmuşlardı. Bu durumun sürmesi için padişah üzerinde etkili olup oğlu Yavuz'a karşı kin ve nefretle hareket etmesini sağlamışlardı. Padişaha bağlı gibi görünerek devlet ve milletin bekasından ziyade kendi bekalarını düşünüp entrika peşinde koşmuşlardı.⁶⁹ Ayrıca bu dönemde yönetim zihniyetinde, derin sarsıntılara ve huzursuzluklara yol açacak bir uygulamaya geçilmişti. Devşirmelerin üst bürokraside yer almaları onları gururlandırıp kibirlendirmişti. Bu nedenle yargılanmaları hususunda farklı bir yönetime başvuruldu. Artık kadı mahkemelerinde (sivil mahkeme) değil doğrudan padişaha bağlı askeri mahkemelerde yargılanmalarına karar verildi. Bu ayrıcalıklı durumun; uzun bir aradan sonra, Kanunî döneminde de uygulanmaya başlanması, halk arasında genel bir hoşnutsuzluk oluşturdu.⁷⁰ II. Bayezid döneminde uygulanan ve daha sonra uygulamadan kaldırılan bu sisteme Kanunî'nin tevessül etmesi, bürokraside elit tabaka yaratma anlayışı olarak değerlendirilebilir. Halktan kopan bürokratik yapı ve zihniyetinin, halkın sorunlarına

⁶⁷ Andrews, a.g.m., s. 118.

⁶⁸ Itzkowitz, a.g.e., s. 33.

⁶⁹ Celâl-zâde Mustafa, Selim-nâme, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara, 1990: 254.

⁷⁰ Lybyer, a.g.e., s. 128.

yabancılaşması kaçınılmaz olmuş ve çözüm üretmekte zorlanmalarına yol açmıştı.

Yavuz Sultan Selim, meşverete önem verdiği kadar işi de ehline verirdi. Onun döneminde saltanat yıldızının parlamasında; Vezir-i azam Piri Paşa ile Kazasker Seydi Beyin önemli katkıları olmuştu. Padişah; hiçbir gurura kapılmadan devlet işlerinin yürütülmesinde, onların değerli düşüncelerini alarak hareket ederdi. Alacağı kararları divanın önde gelenlerinden; vezir-i azam, tuğracı ile divan kâtibinden başkası bilmezdi. Bundan maksat saltanat işlerini ifşa edilmeden yürütülmesi ve düşmanların tedbir almasına mani olunmasıydı.⁷¹ Yavuz, doğu sınırında bir tehdit unsuru olan Safevîlere öldürücü darbeyi vurup bir süre sonra güneye inerek Memluk Devleti'ni yıkıp kutsal emanetleri başkente getirmişti. Bu gelişme Osmanlı siyasî yapısında yeni bir oluşumu beraberinde getirmişti.⁷² Padişah; Mısır'ı fethedip, "Hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerifeyn" unvanını aldıktan sonra devlet tecrübesine sahip Vezir-i azam Pîrî Paşaya artık devlete zeval var mıdır demişti. Vezir-i azam ise döneminde devletin zeval görmeyeceğini ancak üç halin halefleri döneminde görülürse sorunların yaşanacağını belirtmişti. Bu haller; bilgisiz ve beceriksiz kişilerin vezir-i azamlığa getirilmesi, rüşvetle devlet kapısında işlerin görülüp mansıbların ehline verilmeyişi, padişahların devlet yönetiminde kadınların etkisinde kalmasıydı.⁷³

Kanunî'nin şahsında olgunluk çağını yaşayan Devlet-i Aliyye'nin sınırları genişlemiş aynı zamanda Osmanlı'nın siyasî güç ve etkisinin; Avrupa ve Asya ile Kuzey Afrika sahillerinden Hint Okyanusu'na kadar hissedildiği altın çağı olmuştu. Böyle bir çağın yaşanmasında Kanunî'nin, yönetim zihniyetinin kolektif bir yapıda olması etkiliydi. Padişah, yönetim kadrosunda yer alacakları hassasiyet ile seçer ve onların kabiliyetlerine göre görevler verirdi.⁷⁴ Onun, kırk beş yıllık saltanatı döneminde sadece sekiz vezir-i azamı işbaşına getirmesi işi ehline verdiğini göstermektedir.⁷⁵ Ancak bu dönemde saray içi iktidar savaşlarının kızışması sonucunda Rüstem Paşanın ayak oyunları

⁷¹ Celâl-zâde Mustafa, a.g.e., s. 249-250-251.

⁷² Yılmaz, a.g.e., s. 152-153.

⁷³ Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlih, 'l Müslimîn ve Menâfi'î'l Mü'mînîn, Hırzû'l-Mülûk, haz. Yaşar Yücel, Ankara, 1988, s. 30.

⁷⁴ Yılmaz, Öztuna, Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul 2014, s. 134.

⁷⁵ Özmen, a.g.e., s. 238.

neticesinde,⁷⁶ Şehzade Mustafa'nın katledilmesi⁷⁷ kurumların işleyişinde bozulmaların görülmesine,⁷⁸ yönetim üzerinde ciddi tahribata yol açan, padişahın divanda bulunma geleneğine son vermesi⁷⁹ Osmanlı yönetim zihniyetinin bozulup çözülmesine giden kapıyı aralamıştı.

Kanunîden III. Mehmed'e Yönetim

Kanunî'den III. Mehmed'e kadarki dönemde yönetimde yaşanan zihniyet bunalımı; İbn Haldun'un; devlet yapısı hakkındaki nazariyesi: Padişahların servetleri ile mülklerini şenlendirip bayındır hale getirdiklerini, himayesindekilere devletin şanına mütenasip ihsanlarda bulduklarını, maaşlarını zamanında ödediklerini, özellikle askeri sınıfdakilerin efendilerine bağlı kalarak savaş meydanlarında düşmanlara korku saldıklarını belirtmesi ile örtüşmektedir. Şan ve şeref içinde yaşanan bu kutlu dönemden sonra barış içinde yaşanan dönem aralığı belirtilmektedir. Bu dönemde padişahlar, seleflerinin kendilerinden daha iyi devleti yönettikleri anlayışına sahip oldukları için onların yollarından ayrılmamayı prensip haline getirirlerdi. Nihayetinde israf dönemin yaşandığını, seleflerinin elde ettikleri serveti fütursuzca dağıttıklarını, idarî kadrolara atamalarda yakınlarla ve kan bağına öncelik verdiklerini, liyakat ehlinin bahanelerle yönetimden uzaklaştırmalarından dolayı yalnız kaldıklarını, ordu ile bağlantılarını kesmelerinin de ordunun bozulmasına çanak tuttuğunu velhasıl seleflerinin elde ettiklerini yıkarak devletin bütün unsurlarıyla çözülüp bozulmasını sağladıklarını belirtmektedir.⁸⁰ Koçi Bey de bu dönemdeki sorunlara dair: "Evvelâ tedbir-i hazîne umûr-ı mühimmedendür, saltanat hazine ile olur ve hazine tedbir ile olur, zulm ile olmaz" demişti. Kapıkulunun çoğalmasının maliyenin giderlerini artırdığını, masrafların karşılanması için halktan ağır vergiler alındığını, halkın mağdur olmasının da ülkenin yoksullaşmasına giden kapıyı araladığını belirtmişti.⁸¹

XVI. yüzyılın ikinci yarısında rüşvetin devlet kapısında yaygınlaşması devlet düzeninin bozulmasında oldukça etkili olmuştu. Koçi Bey eserinde "Bu kadar âşub-ı fitne ve fesada ve reaya ve memalik harabına ve hazain ve

⁷⁶ Fairfax Downey, Kanunî Sultan Süleyman, çev. Enis Behiç Koryürek, İstanbul, 1975, s. 268.

⁷⁷ Gökbilgin, a.g.e., s. 102.

⁷⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 55.

⁷⁹ Mehmet, Öz, Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul, 2010, s. 85.

⁸⁰ İbn Haldun, a.g.e., s. 380.

⁸¹ Öz, Osmanlı Tarihi Üzerine I Kuruluş, Kimlik ve Siyasî Düşünce, s. 203-204.

emvalin noksanına rüşvet habisi olmuştur. Madam ki vech-i arzdan lâşe-i rüşvet def olunmaya, adalet mümkün olmaz ve tashih-i umur-ı âlem müyesser olmaz”⁸² diyerek kamu düzeninde rüşvet nedeniyle huzurun kalmadığını, devlet çarkının işleyişinin bozulduğunu ve bu menfur bidatın son verilmesi üzerinde durmuştu. Bozulan devlet düzeni bağlamında toplumsal huzursuzluklar artmış, mali buhranlar yaşanmıştı.⁸³ Yönetim sisteminin değişmez kuralları arasındaki bağı Kutadgu Bilig de “*Kanun sudur; akarsa, nimet yetiştir.*” ile “*Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer*”⁸⁴ şeklinde belirterek yönetim zihniyetinin çeşitli nedenlere bağlı olarak marazileşmesinin sorunları ortaya çıkardığına ışık tutmuştu.

Yukarıda da bahsedildiği gibi toplumsal düzenin sağlanmasında erkân-ı erbaa arasında koordinasyonun sağlanarak huzurun temin edilmesine ışık tutulmuştu. Bu bağlamda tebaaya angarya yüklenmeyerek adalet ile davranılması gerekmekteydi. Tebaanın da toplumsal statüsüne göre davranarak kanûn-ı kadime mugayir hareket etmemesi elzemdi.⁸⁵ Kanunî döneminde Rüstem Paşa'nın padişah hasları ile mukataaları iltizama, emin kişilere vermeyişi kamu düzeni ile tebaanın ağır vergiler altında ezilmesine giden kapıyı aralamıştı. Bu husus hakkında Koçi Bey; “bi-ırz ve fasık Yahudi eminlere” mukataaların iltizam yoluyla verilmesini göstermektedir.⁸⁶ Mansıbların ehil ellere verilmemesi kuruluş felsefesinde yerini bulan ve XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar azamî ölçüde uygulanan “adalet mefkûresi” ile de örtüşmemekteydi. Yusuf Has Hacib: “*Ey bey, işini iş bilene ver. Yararlı, doğru ve dürüst olana ver. Eğer bey yararsıza verirse işi. Başkası değil kendisi yapar yararsızlığı*”⁸⁷ sözleriyle yönetim zihniyetinin devletin içine düştüğü durumla ilintili olduğunu belirtmişti. İşte bu dönemde Osmanlı'daki sorunların membaı, işin ehline verilmemesinden kaynaklanmıştı.

Kanunî'den sonra gelen padişahlar ile yöneticilerin, sorumluluklarını yerine getirememeleri ile keyfi uygulamaları kurumların işleyişinde Kanûn-ı kadîme dikkat edilmediğini göstermekteydi.⁸⁸ Osmanlı siyasî yapısıyla da doğrudan ilintili olan tımar sisteminin işleyişinde Kanunî döneminde yapılan değişikliğin; toprakların taşra idarecilerinden alınıp merkezi yönetime bağlanması, sarayda bazı yöneticiler için ek gelir kapısı

⁸² Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi, haz. Ali Kemal Aksüt, İstanbul, 1939, s.: 59.

⁸³ Zeki Arslantürk, a.g.e., s. 151.

⁸⁴ Kutadgu Bilig, b. 2032: 2034.

⁸⁵ Koçi Bey, a.g.e., s. 248.

⁸⁶ Koçi Bey, a.g.e., s. 63.

⁸⁷ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Ayşegül Çakan, İstanbul, 2019, s. 147.

⁸⁸ Yıldırım, a.g.e., s. 1889.

olarak görülmesine, toprakların rüşvet ile verilmesine neden olmuştu.⁸⁹ Hâlbuki padişah, kanunnâmesinde; toprak sistemini (tımar), tebaa ve teşrifat kuralları ile sosyo-ekonomik kuralları kapsayan ceza kurallarını belirtmişti. Ancak cezaî müeyyideleri görmezden gelen üst bürokratlardan örneğin Vezir-i azam Rüstem ile İbrahim Paşa'nın aşırı servet sahibi olmaları rüşvet ve yolsuzluklarıyla açıklanabilirdi.⁹⁰

Beylik döneminden Kanunî'ye kadar otuz küsur vezir-i azam görev yapmışken, Sokullu Mehmed Paşadan bir asır sonraya kadar yüzden fazla vezir-i azam iş başına getirilmişti. Bu durum Osmanlı yönetim kadrosunun çeşitli nedenlere bağlı olarak yetersizliğini, keyfi uygulamalara açık olduğunu göstermekteydi. Osmanlı merkezi yönetimin durumu böyle iken, taşra yönetiminin de durumu pekiyi değildi. Fethedilen yerlere çeşitli nedenlere bağlı olarak liyakatsiz idarecilerin atanması taşra yönetiminde de işlerin yolunda gitmediğini göstermekteydi.⁹¹ Naima, taşra idaresinin liyakatsiz eller tarafından yönetildiğine dair: "Az zamanda rikâbı hümâyün hizmetine girenler Padişahlar tarafından Mısır'ın Kahire'sine sultan oldular. Diğer me'muriyetler de bilhassa yeni fetihler dolayısıyla istenilen vazifelerin çokluğuna mukabil isteyenlerin azlığı yüzünden devlet memuriyetleri huddâm-ı askere tevcih bâbindan devlet erkânının zaruri olarak müsamahaları vâkı olur. Bu surette edâni (alçaklar) zümresinin, yüksek mertebelere vusulüne sebep olur."⁹² şeklinde izahatta bulunmuştu. Pîr Mehmed Za'îfi, devlet kapısındakilerin liyakatli olmasının yanı sıra ehil kişilerin korunup kollanması gerektiğini, iş bilmez kişilerin ise devlet kapısından uzaklaştırılmasının padişahın meşruiyeti bakımından da oldukça önemli olduğunu belirtmişti.⁹³ Taşra yönetiminde Vezir-i azam Rüstem Paşa yeni bir uygulama başlatarak kendisine menfaat temin etmişti. Eflak, Erdel ve Boğdan'da yönetimin el değiştirmesiyle yeni idarecilerden 100.000 filori almaya başlamıştı. Bu uygulama nedeniyle bazen yılda iki kez voyvoda (yönetici) tayin edilir olmuştu. 100.000 filori karşılığında atanan voyvodalar, reâyâdan biner akçe istemesi nedeniyle reâyânın mecali kalmadığı için buralarda isyanlar çıkmaya başlamıştı.⁹⁴ Rüstem Paşanın haksız uygulamaları; hazinenin açık

⁸⁹ Oral Sander, *Siyasî Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İstanbul, 2007, s. 128.

⁹⁰ Lybyer, a.g.e., s. 174-17.

⁹¹ Arslantürk, a.g.e., s. 133-134.

⁹² Nâima, *Tarih-i Nâima*, Çeviren: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1967, s. 353.

⁹³ Pîr Mehmed Za'îfi, *Gülşen-i Mülûk Hükümdarlar Bahçesi*, haz. Vedat Ali Tok, İstanbul, 2013, s. 35.

⁹⁴ Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, Kayseri, 2000, s. 90.

vermesine, reâyâdan eskisi gibi vergi tahsil edilememesine ve köylerin viraneye dönmesine yol açmıştı. Devletin adalet ile devam edeceği, zulüm ile ülkenin harabeye döneceği görülmüştü.

Rüşvet o kadar yaygınlaşmıştı ki adına “hediye” denmişti. Merkezi yönetimde görülen bu menfur bidat “rüşvet” taşra idaresine de hâkim olmuştu. Bazı kaza yönetimlerinin rüşvetle alınması nedeniyle kadıların görev yerlerinde devlet büyüklere rüşvet vermeleri ile ehl-i iyallerini geçindirmeleri için nafakaya gereksinim duymaları, haksızlıklarının ve reâyânın malları üzerinde tasarrufta bulunmalarının gerekçesini oluşturmuştu. Sancak beyleri ile üst bürokratların rüşveti kendi aralarında paylaşmalarında azlık ve çokluk tartışmalarından başka devlete pek sadakatleri kalmamıştı.⁹⁵ Ehl-i örf ile ehl-i şer’in menfaat peşinde koşup haksızlıklarıyla anılır olmaları ile görev yerlerinde düzenin bozulmasına çanak tutmaları umurlarında dahi olmamıştı. Bu husus itibarıyla Kanunî’nin son dönemlerinden itibaren yönetim zihniyetinde bidatların; rüşvet, görevi suistimal gibi devlet gücünün kullanılarak geçim kapısı haline getirilmesi ile halk güçsüz bırakılmış, hazinenin gelirlerinde gözle görülür azalmalar olmuştu. Üretemeyen ve sorunlara çare bulamayan bürokrasi hem devletin hem de tebaanın sırtına yük oluşturmuş ve sorunların harlanmasında başat rol oynamıştı. Böyle bir zihniyetle; XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti’nin gerek dâhili gerek ise harici olumsuz gelişmelere karşı mücadelesinde sorunlar yaşanmıştı.

II. Selim döneminde devlet yönetiminde Vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşanın daha etkili olması, bu döneme değin Osmanlı yönetim zihniyetinde alışılmış bir durum değildi. II. Selim’e kadar taht adayı şehzadeler, sancaklara gönderilerek buralarda devlet yönetimi hakkında tecrübe kazanırlardı.⁹⁶ Sancağa çıkılma usulüne uyulmaması padişahların devlet tecrübesi edinmemesine ve yönetimde devlet ricalinin etkisinde kalmalarına neden olmuştu.

III. Murad dönemi yönetim zihniyeti: *“Sultan Murâd Han-Tâbe serâhu hazretlerinin zamân-ı sa’adetlerinden berû olan hükkam ve vükelâ-i devletin adâletliklerinde kusûr ve işlerinde sû-i tedbir ve Devlet-i Aliyye umurunda nice ve nice ihmâlleri olub ... Memâlik-i mahrûsada olan kurâ ve mezâri’ harâba yüz tutub re’âyâ ve berâyâ perâkende olub ve Hazîne-i âmirenin îrâdı masrafa kifâyet itmez olub ve kul tâ’ifesinin mâbeynlerine dahî ecnebi girmekle ihtilâl ve*

⁹⁵ Yücel, a.g.e., s. 21-22- 23.

⁹⁶ Gelibolulu Mustafa Ali, a.g.e., s. 80-81.

mûy-i Zengîveş biri birine karışub ve vüzerâ-i hazret ve vükelâ-i devlet dahî hased ve birbirlerinin aleyhlerine mukayyed olmağla her sadra gelenler “Heman bu günü hoş görelim, irtenin ıssı vardır” deyû nizâm-ı intizâm-ı âlem için takayyüdüleri olmayub ve işleri dâ’ima gazez ve intikâm olmağla ve hilâf-î şer’ katl-i nefis ve rüşvet ve hilâf-i kânûn hareket ... bu sebebler ile ahvâl-i âlem müşevveş ve muttasıl bu Devlet-i Aliyyenin temeli kazanmak üzere dir.”⁹⁷ olarak şekillenmişti. Devlet sisteminde hak ve adaletten uzaklaşmış, devlet kapısındaki işlerin görülmesinde rüşvet geçer akçe olmuş, haksızlıklar nedeniyle halktan vergi tahsil edilemediği için maliye açık vermişti. III. Murad döneminde iyice beliren bozulma ve çözülme oğlu III. Mehmed döneminde dayanılmaz hal almıştı. Padişah, “Dünyada doğru sözlü kimse bulamadım” diyerek içinde bulunduğu halet-i ruhiyeden bahsetmişti. Padişah, idarî kadrolara yapılan atamalarda liyakatsizliğe, kan bağına değinerek sistemin çökmeye yüz tuttuğuna değinmişti.⁹⁸

XVI. Yüzyılda Osmanlı Yönetim Zihniyetinin Yenilikçi Olamayışının Dâhili Nedenleri

Sancağa Çıkma Usulünün Uygulanmayışı

Osmanlılar’da sancağa çıkma usulü Türk-Moğol geleneğinin devamı niteliğindedir. Sancağa çıkma uygulaması ile yönetim işleri taht adayı şehzadelere yerinde uygulamalı olarak kazandırılmaktaydı. Bu uygulamaya III. Mehmed’ten sonra son verilmişti.⁹⁹ Osmanlılar’ın bu usule son vermelerinde; sancağa çıkmanın devleti tanıma ve tecrübe kazanma gibi olumlu yanları olduğu gibi bazen de taht adayı şehzadelerin buldukları sancaklarda padişaha karşı bayrak açma (isyan) gibi olumsuzluklara da neden olmasıydı. II. Bayezid’e karşı I. Selim’in ayaklanması bu bağlamda en iyi örnek olsa gerek.¹⁰⁰ Buna rağmen sancağa çıkma uygulaması ile şehzadelerin, devleti tanıma ve idarî melikeleri geliştirilmesine imkân verilmekteydi. Şehzadeler, başkentteki saray gibi saraya ve hizmetçilere sahiptiler. Yönetimde mahir olan şehzadenin tahta geçmesi bu şekilde sağlanmaktaydı.¹⁰¹ Sancaktan tahta çıkan padişah, şehzadeliliği sırasında sancakta kazandığı bilgi ve tecrübe ile devlet ricalinin etkisinde kalmadan kararlarını verebilmekteydi.¹⁰² Bu

⁹⁷ Yücel, a.g.e., s. 2.

⁹⁸ Çerçi, a.g.e., s. 134.

⁹⁹ Itzkowitz, a.g.e., s. 22.

¹⁰⁰ Uluçay, a.g.e., s. 66-67.

¹⁰¹ Hester Donaldson Jenkins, Kanunî’nin Veziriazamı Pargalı İbrahim Paşa, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2015, s. 12.

¹⁰² Yılmaz, a.g.e., s. 6.

uygulamaya son verilerek taht adayı şehzadelerin, devlet tecrübesi kazanamadan tahta çıkmalarına ve devlet ricalinin etkisinde kalarak iradelerini tam ortaya koyamamalarında etkili olmuştu.

Medreselerin Çağın Gereklarına Göre Yapılandırılmaması

XVI. yüzyıl gerek Osmanlı tarihi gerek gerek ise Modern Avrupa'nın temellerinin atıldığı Batılılar açısından, önemli gelişmelerin yaşandığı çağ idi. Bu yüzyılda Osmanlı medeniyeti ikbalden düşüş sürecinde iken, Batı medeniyetinin yıldızının parladığı bir dönemdi. Güçler dengesi Batının lehine olacak şekilde değişmeye başlamıştı. Askeri alandaki değişimin mihenk taşını hukuk ve mali yapının güçlendirilmesi ile teknik alanlardaki gelişmeler oluşturmuştu. Osmanlı medreseleri ile Avrupa'daki üniversitelerin güç dengesinin; Avrupa'nın lehinde, Osmanlılar'ın da aleyhinde bozulmasında önemli etkileri olmuştu.

Batı medeniyetinin gelişmesinin en önemli etkenlerinden biri coğrafi keşiflerdi. Coğrafi keşiflerin sadece maddi imkânlarla bağlı bir değişim ve gelişim olarak izah etmek ise aklın gerçeklerine aykırı olsa gerekti. Coğrafi keşifler maddi güçle yol bulmuş olsa dahi okyanuslara dayanıklı gemilerin yapımında bilim ve teknolojinin yeri yadsınabilir miydi? Üniversitelerin bilim ve teknoloji üreten kurumlar olması, Batı'nın savaş meydanlarında Osmanlı'ya karşı üstünlük sağlamasında da etkili olmasını sağlamıştı. Osmanlı medreselerinin mevcut düzeni koruma gayretinin haricinde ilmi terakkilere yön verici bir misyonu olamamıştı.¹⁰³

Osmanlı bürokrasinin oluşumunda doğrudan söz sahibi padişahı. Varlıkları padişahın iradesine bağlı olan bürokratların; görevden azlinden, katline ya da mallarının müsadere edilmesine kadar cezalara çaptırılma endişesini taşınmaları yönetici kadronun hantallaşmasında da etkili olmuştu. *"Patrimonyal bürokratik sınıfın"*¹⁰⁴ özgün hareket edip fikir beyan edememesi aynı zamanda yönetimde tekdüzeliğin ve basmakalıp kurullarla hareket edilmesinin başka bir gerekçesiydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında üst bürokraside "nepotizm" uygulamalarının görülmesi¹⁰⁵ yönetimde belirli klikler oluşturmuştu. Bu durum hem Osmanlı bürokrasisinin insan kaynağını sağlayan medreseler ile enderundaki yetersizliği hem de patrimonyal devlet yapısının işleyişindeki sorunları göstermekteydi. III. Murad; eğitim sisteminin aslı unsurlarından biri olan

¹⁰³ Dünden Geleceğe Münevverler Gözüyle Meselelerimiz, editör: Metin Eriş, İstanbul, 2018, s. 167-168.

¹⁰⁴ Yıldırım, a.g.e., s. 127.

¹⁰⁵ Sander, a.g.e., s. 128.

müdürlüklerin atamalarındaki usulsüzlükler ile suhtelerin yetiştirilmesine dair aksaklıkların giderilmesi için vezir-i azama ferman göndermişti.¹⁰⁶ III. Murad yayınladığı ferman ile reform mahiyetinde yeniliği başlatmışsa da yeniliklerin farkında olamayıp mevcut statükoyu savunanlar, yeniliklere ayak diremişlerdi.¹⁰⁷ Padişahın medreselerin ıslahına yönelik girişimde bulunması hiç kuşkusuz bürokratik yapının insan kaynakları arasında yer almasından kaynaklanmıştı.¹⁰⁸ Ancak padişah, fermanı ile bozulan eğitim düzenini ıslah etmek istemişti. Onun bu girişimi yeniliklerin öncüsü ve gelişmelerin takipçisi bir eğitim-öğretim kurumu oluşturmaya yönelik değildi.

Saray İçi Entrikalar ve Hizipleşmeler

Kanunî döneminde kadınların yönetim üzerinde etkinliği artmıştı. Padişah önce annesi Hafsa Sultanın, ölümünden sonra da Hürrem Sultanın arzularına göre karar vermişti. Hürrem Sultan sarayda hizip oluşturmuş, kızı Mihrimah Sultan ve damadı Rüstem Paşa ile birleşerek iktidarını daha da güçlendirmişti. Oğlunun tahta geçmesi için Şehzade Mustafa'yı öldürtmüştü.¹⁰⁹ Nurû Banu Sultan, selefi Hürrem Sultan gibi saray içi iktidar mücadelelerini devam ettirerek yönetimde söz sahibi olmak istemişti. Kanunî'den III. Murad'a kadar vezir-i azamlık makamındaki Sokullu bi-hakkın görevini adaletle yönetmişti. Onun yönetime hâkim olması, yeniçeriler tarafından sevilip sayılması, Nurû Banu Sultanın ideallerini gerçekleştirmesinde en büyük engeldi. Valide Sultan, III. Murad'a yönetimi alması için telkinlerde bulunarak Sokullu'dan kurtulmanın yollarını aramıştı. Sokullu'nun hasımları Şemsi Paşa ile Lâla Mustafa Paşa da valide sultan ile işbirliğindeydiler. III. Murad doğrudan Sokullu Paşaya zarar vermektan çekinmekle beraber Sokullu'nun yakın ve dostlarını ya azledip ya da öldürterek onu yalnız ve etkisiz bırakmaya çalışmıştı. Nihayetinde sıra paşaya gelince onu, derviş kılıklı birinin hançerlemesiyle maksadına kavuşmuştu.¹¹⁰ Kısır döngüler içindeki saray yönetimi, ikbal peşinde koşanların basiretsizliği ile iş bilmezlerin şeriki olmuştu. Padişah, devlet kapısında uzun yıllar sadakat ve liyakatla hizmet eden devlet ricalinin öldürülmesine azil ve sürgün edilmesine vs. göz yummuş hatta teşvik etmişti.

¹⁰⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı, Ankara, 1988, s. 241-242-243.

¹⁰⁷ Yılmaz, a.g.e., s. 77.

¹⁰⁸ Akça, a.g.e., s. 36.

¹⁰⁹ Uluçay, a.g.e., s. 328-329.

¹¹⁰ Şakir, a.g.e., s. 50.

Bütün bu kötüye giden yönetim anlayışı karşısında beyliğin kuruluşundan itibaren varlığı bilinen Divân-ı hümayûnun fonksiyonu pek kalmamıştı. Devletin beyni mesabesindeki Divân-ı hümayûnun genel durumu hakkında Lütü Paşa: “...vezaret makamına geldiğimde, yüce divanın ahvalini çoğunlukla sefih ve nesebi belli olmayan bazı mürtekin ellerinde perişan bir halde bulmuştum. Mümkün merteye yedi yıl tedbir ile nizam ve intizam verdim” diyerek belirtmekteydi.¹¹¹ Kanunî’den itibaren sadece konular hakkında fikir alışverişinde bulunan ve icra-i yetkisi olmayan kurul haline getirilmişti.¹¹²

Kurumsal yapının çözüldüğü, padişahın etrafında oluşan ve ona tesir eden hizip tarafından kararların alındığı bir siyasî güç zuhur etmişti. Bu durum XVI. yüzyılın ikinci yarısında öyle bir hal almıştı ki üst bürokrasidekilerin ayak oyunları devlete zarar vermeye başlamıştı. Üçüncü kez sadaret makamına getirilen Sinan Paşa, Hasan Paşa’ya kini nedeniyle Bosna’da onun, padişaha göndermiş olduğu arzları yırtmıştı. Daha da vahimi Bosna serhaddine gönderilen yardım birliklerine mani olmuştu.¹¹³ Devlet ricali arasında şahsi kin ve ihtirasın devletin ali menfaatlerine tercih edildiği bir bürokratik yapının varlığı; XVI. yüzyılın ikinci yarısında devletin nasıl bir tehlike ile karşı karşıya kaldığını, yönetim zihniyetindeki deformasyonu gözler önüne sermekteydi.

Osmanlı Yönetim Zihniyetinin Reformist (Yenilikçi) Olamayışının Harici Nedenleri

Değişen ve Gelişen Dış Etkilere Kayıtsız Kalınması

Osmanlı siyasal yapısının şekillenmesinde üst bürokratların önemli yeri vardı. Kanunî’den sonra tahta çıkan padişahların idarî kadronun oluşumunda örfe ve teamüllere göre davranmamaları,¹¹⁴ XVI. yüzyılda bürokrasinin insan kaynağı arasındaki medreselerin reformist bir zihniyete sahip olamayışı,¹¹⁵ değişen ve gelişen dünya düzenine ayak uyduramayışı, Osmanlı yönetim zihniyetinin açmazları arasındaydı. Her ne kadar bu dönemde devlet idaresinde kanun ve teamüllere uyulması yönünde layihalar hazırlanmış olsada bu durum mazinin yönetim zihniyetinin yeniden canlandırılmasına yönelik arayıştan öteye

¹¹¹ Vahid Çabuk, Osmanlı Teşkilât ve Siyâset Kültürü, İstanbul, 1996, s. 82-83.

¹¹² Jenkins, a.g.e., s. 28.

¹¹³ Çerçi, a.g.e., s. 106.

¹¹⁴ İnalçık, Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti’nin Avrupa Tarihindeki Yeri, s. 86-87.

¹¹⁵ Eriş, a.g.e., s. 167.

gidememişti.¹¹⁶ Hâlbuki ortaçağın sonlarına doğru Avrupa'da yönetim anlayışında mutlak değişim ve dönüşümler yaşanmaktaydı. Krallar imalathanelerin daha dinamik ve üretken olması için ithalat ve ihracat malları üzerine vergi oranlarını artırarak imalat sektörünün güçlendirmeye çalışmışlardı. Mevcut imalathanelerin güçlendirilmesinin yanı sıra yeni imalathanelerin kurulmasına da katkı sağlamaktaydılar. Bu konuda sektörün ihtiyaç duyduğu nakdi yardımlarda bulunulur, alanlarında uzmanlar yurt dışında getirtilerek onların bilgi ve tecrübelerinden yararlanılırdı.¹¹⁷ Osmanlılar ise sorunların çözümüne yönelik reformist bir yaklaşımda bulunmadıkları gibi yeniliklerden ziyade gelenekçiliği benimsenerek mevcut yapının ıslahına yönelik ciddi çalışmalar yapmamışlardı.

Yeniden Yapılanma Eşiğindeki Avrupa Devletleri Karşısında Osmanlı Garnizonlarının Üstünlüğü

Osmanlılar, beylik döneminden Avrupalılar karşısında askerî sahada üstünlüklerini II. Viyana muhasarasına kadar sürdürmüşlerdi. Bu üstünlük onlara, Avrupa karşısında aşırı öz güven sağlamıştı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında devlet düzeninin bozulması, malî buhranların yaşanması; ülke sathında Celâli isyanların bozulmaya ve çözülmeye yüz tutmuş yönetim anlayışına karşı kanunsuzluk hareketi olarak belirmesi, toplumsal yaşamda birlikte yaşama anlayışını zedeleyen olumsuzlukların ortaya çıkması gibi menfur gelişmelere neden olmuştu. Ancak Osmanlı ordusunun muharebelerde muzaffer olması bu yaşanan olumsuzlukların üstünü adeta örtmekteydi ya da yönetim bu şekilde algılanmaktaydı.

Osmanlı kara ve deniz güçlerinin geniş bir sahada mücadele etmesi Akdeniz'de Venedik, İspanya ile ciddi deniz muharebelerine girişmesi bu mücadeleyi Kızıldeniz ve Hint Okyanusunda Portekiz donanmasına karşı sürdürmesi, Osmanlı'nın bölgesel değil uluslararası bir güç olduğunu göstermekteydi. Osmanlı gücünün kırılma noktasını ise bu yüzyılın sonlarında 1571 yılında İnebahtı deniz muharebesinde alınan ağır yenilgi oluşturmuştu. Bu yenilgi Osmanlı siyasî yapısının etkinlik sahalarının Akdeniz, Orta Avrupa ile Uzak Doğu'ya kadar uzandığının görülmesi bakımından etkili oldu.¹¹⁸ Osmanlı donanmasının etkinlik sahasının güç ve kaynakları ile stratejisinin kesit noktası, İnebahtı muharebesi olmasına

¹¹⁶ Yıldırım, a.g.e., s. 186.

¹¹⁷ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 16.-17. Yüzyıllar: Kapitalizm ve Dünya*, VII. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27.

¹¹⁸ İnalçık, *Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri*, s. 15.

rağmen kara ordusunun yayılma ve fütihat sahası Haçova muharebesinin kazanılmasıyla da devam etmişti. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra her ne kadar kara ordusu uzun bir süre muharebe alanlarında kendilerinde beklenen başarıyı sağlayamamışsa da Haçova muharebesinin kazanılması, Osmanlı Kara Ordusu'nun gücünü göstermesi bakımından önemliydi.¹¹⁹

Avrupa'daki gelişmeler karşısında İslam Dininin vaz' ettiği "İnananlar üstündür" lafzının içselleştirilmesi, Osmanlı yönetiminin bu safhada Avrupa devletlerinde kayda değer bir şekilde iktibaslarda bulunması için bir gerekçe oluşturmadığı inancını doğurmuştu. Bu nedenle siyasî, askerî, sosyo-ekonomik sorunların çözüm yolu yine kadim medeniyetin parlak mazisi olarak görülmüştü. Şayet Kanûn-ı kadîme dönülürse sorunların çözüme kavuşacağı inancı yönetim kadrosunda hâkimdi. Koçi Bey, Kâtib Çelebi gibi düşünürler yaşanan olumsuzlukların giderilmesinde yenilikçi bir anlayışla hareket etmeyerek günün sorunlarını geçmişin metotlarıyla çözüleceğini savunmuşlardı.¹²⁰ Temelde yönetim zihniyetinin içine düştüğü cenderede çıkış yolu olarak zihniyet değişiminin göz ardı edilmesi, Avrupa'daki gelişmelere kayıtsız kalınmasında başat rol oynamıştı.

Değişen ve Gelişen Avrupa'ya Kayıtsız Kalınması

Osmanlılar, Ön Asya'dan Güneydoğu Avrupa ile Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyada siyasî hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Bu hâkimiyet sahasındaki devletlerle siyasî, askerî, sosyo-ekonomik ilişkileri sürdürmüşlerdi. Dışa açılma politikası gereğince; gaza, cihad, padişahların tahta çıkışları ile antlaşmalara vs. bağlı olarak karşılıklı elçiler gelip gitmişti.

Askerî alanda kazanılan başarılar karşısında gerek dâhili gerek ise harici tehdit ve tehlikelere galebe çalındığı anlayışının yönetim merkezinde hâkim olması, Avrupa'daki gelişmelere karşı kayıtsız kalınmasını sağlamıştı. Eğriboz Kalesinin alınmasıyla devlet kapısına elçilik görevini yürütmesi için alınan Dimitrios Sophianos, devlete sadakatle Fatih döneminde hizmet etmişti.¹²¹ Padişah sınır aşırı ülkelerle

¹¹⁹ Ahmet Refik, Osmanlı'nın Zafer Sayfaları Sahâif-i Muzafferiyât-ı Osmaniye, haz. Yaşar Çalışkan, İstanbul, 2018, s. 329.

¹²⁰ Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları, editör: Ahmet Dönmez, İstanbul, 2019, s. 60-61.

¹²¹ Jorga, a.g.e., s. 227.

diplomasiyi geliştirerek¹²² seleflerinden bağımsız olarak haleflerine temsiliyet gücünün ne kadar önemli olduğunu göstermek istemişti. Onun vizyonu cihan devleti bağlamında, uluslararası ilişkilerin önemini göstermesi bakımından da anlamlıydı. Bu durum padişahın ufkunun ve yönetim zihniyetinin yeniliklere açık olup gelenekçi bir karaktere sahip olmadığını göstermekteydi. Fatih'in yönetimde yeniliklere açık olmasının yanı sıra yenilikleri teşvik edişi, XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde durağanlaşmaya ve doğmalarla yönetimin kararlar almasına evrilmişti.¹²³

XIV. yüzyıldan itibaren Venedik, Cenova, Floransa gibi Kuzey İtalya şehirlerindeki bazı tüccarlar, gittikleri yerlere daimi elçilikler ile ticari koloniler kurarak iktisadî durumlarını koruyup geliştirmeye çalışmışlardı.¹²⁴ XV. yüzyılın sonu ise Avrupa'nın siyasi ve iktisadi bakımdan dönüm noktasını oluşturmuştu. 1492 yılından sonra Avrupalı gemicilerin keşifleri yeni kıtaların bulunmasını sağlamış, bunlardan en önemlisi ise Amerika kıtası olmuştu. Amerika'nın bulunması Avrupa'nın gelişiminde hayati öneme sahip olmuştu. İspanyol ve Portekizliler, Kanarya Adalarında geleneksel tarımdan farklı olarak kahve, kauçuk, şeker kamışı gibi bitkileri yetiştirmeye başlamışlardı. Bu ürünlerin yetiştirilmesinden taşınmasına kadar insan emeğinin sağlanabilmesi için Afrika'da köleler getirmişlerdi. Amerika Kıtasının keşfi Avrupa'nın, dünyanın en önemli ekonomik merkezine giden kapısını aralamıştı.¹²⁵ XV. yüzyılda Avrupa, dünyanın değişik bölgeleriyle¹²⁶ doğrudan bağlantılar kurarak yaşam sahasını geliştirmeye başlamıştı. Avrupa'nın hinterlandını geliştirmesinde coğrafi keşifler belirleyici olmuştu. Bunda bilimsel ve teknik gelişmelerin kıta Avrupa'sında görünmesi sonucunda uzun yolculuklara dayanıklı karavel adı verilen gemilerin yapılması belirleyici olmuştu.¹²⁷ Avrupa'daki gelişmeler hakkında Coles: "Türkler daha İstanbul'u fethetmeden, denizci Henri'nin kaptanları Portekiz'den başlayarak Afrika'nın etrafını gemilerle dolaşmakla meşguldüler. Vaskö dö Gama, Hindistan'daki Malabar kıyılarına ulaşmıştı ve Yavuz Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ın antrepolarını fethetmeden önce Alfonso dö Albürek, Uzak Doğu'da ve Hind Okyanusunda müstahkem bir ticaret istasyonu şebekesi kurmuştu.

¹²² Emecen, a.g.e., s. 139.

¹²³ Sander, a.g.e., s. 125.

¹²⁴ Merry E. Wiesner –Hansk, Erken Modern Dönemde Avrupa /1450-1789), çev. Hamit Çalışkan, İstanbul, 2021, s. 28.

¹²⁵ Charles Tilly, Avrupa'da Devrimler (1492-1992), çev. Özden Arıkan, İstanbul, 2016, s. 40.

¹²⁶ Merry E. Wiesner –Hansk, a.g.e., s. 36.

¹²⁷ Tanilli, a.g.e., s. 31-32.

Portekizlilerin tutumunda, Osmanlıların baharat ticaretine müdahalelerinin tesiri olmadığı gibi, bunun aksi vardır.”¹²⁸ diyerek bilgi vermektedir. Coğrafi keşiflerle, deniz aşırı ülkelere gidilmiş, oraların kaynakları Batı’ya aktarılmış, XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hayatın dört bir cehresinde gelişmelere sahne olacak Rönesans ortaya çıkmıştı. Bireylerin kabiliyetlerini ön plana alan bu akım Avrupa’nın güçlenmesinde önemli bir yere sahip olmuştu. Bu süreci dini alanda yaptıkları reform ile taçlandıran Batı dünyası karşısında Osmanlı yönetimi gelişmelere adeta seyirci kalmıştı.¹²⁹ Makro düzeyde değişim ve dönüşümün yanı sıra Avrupa’daki köylüler, köylerin özerk bir statüye kavuşturulmasıyla doğrudan üretim sürecinde yer almışlar; ekilip biçilecek ürünlerin hangilerinin olacağına belirleyici olmuşlar, bölge beylerinin yanı sıra genelge yayınlayıp hukuki kararlar alabilmişlerdi.¹³⁰ Osmanlı köylüsünün ise statüsü ile sorumlulukları kanunla belirlenmişti.¹³¹ Üretim ve vergi kıskacı arasında gündelik hayatını idame ettiren köylünün, siyasi ve hukuki kararlara katılma gibi hakları bulunmamaktaydı. Bu yönüyle Avrupa’daki değişim ve dönüşümün tabana yayıldığı, Osmanlılar’da ise merkezi yönetim anlayışının bir gereği olarak statükonun sürdürülmesi yönünde kararların alındığı görülmektedir.

Osmanlı’nın siyasi, askerî ve ticari vs. yönde daima etkileşim içinde olduğu kıta Avrupa’sındaki teknolojik gelişmeleri takipte; “Doğu Avrupa’da soylu toprak sahipleri, arazileri üzerinde yeni madenler ile demir dökümhaneleri açtılar ... maden kuyularındaki suyu boşaltmak için yerçekimi gücüyle veya hidrolikle çalışan pompalar, kuyuları havalandırmak için araçlar üretiyor veya başka makineler imal...”¹³² etmeleri ne kadar vurdum duymaz olduğunu göstermektedir. Merkezi yönetim (Osmanlı), pek çok eyalet ile bağlı yönetim yerlerine madenlerin çıkarılması hususunda insan gücüne olan gereksinimin sağlanması için hükümler göndermişti.¹³³ Kıta Avrupa’sında müteşebbisler sermayeye sahip olup teknolojiyi geliştirip kullanırken; XVI. yüzyılda, Osmanlı’da ise emek ve sermaye bağlamında devletin kontrolcü olduğu, devletçi bir

¹²⁸ Paul Coles, *Avrupa’da Osmanlı Tesirleri*, çev. Vecdi Bürün, İstanbul, 1975, s. 100-101.

¹²⁹ Sander, a.g.e., s. 80-81-82-83.

¹³⁰ Merry E. Wiesner –Hansk, a.g.e., s. 46.

¹³¹ Savaş Yılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Bürokrasi ve Tebaa (Kuruluştan XVI. Yüzyıla Kadar)*, Ankara, 2021, s. 172.

¹³² Merry E. Wiesner –Hansk, a.g.e., s. 304.

¹³³ BOA, MD 23, h. 731, s. 629, BOA, 23, h. 61, s. 31, BOA, 23, h. 243, s. 121. Madenlerin çıkarılıp taşınması için insan gücünün sağlanmasına dair sadır olmuş (mühimme defterlerinde) pek çok hüküm bulunmaktadır.

ekonomik model nedeniyle gelişime ve yeniliklere açık olmadığı görülmektedir.

Avrupa'nın değişim ve dönüşümünde, matbaanın XV. yüzyılın ortalarına doğru Gutenberg tarafından icadının önemli rolü olmuştur. Matbaanın kullanılmasıyla; yeniliklerin kıta Avrupa'sına yayılması, bilimsel inkılabın yaşanması ile ulusal kültürlerin korunması sağlanmıştır. Bu teknolojik buluş; Avrupa'nın egemen bir güç oluşturmasında yadsınamaz bir etki oluşturmuştur.¹³⁴ Osmanlılar, Rönesans döneminde oldukça ileri giden haritacılık gibi Avrupalıların en önemli teknolojik buluşu olan matbaanın kullanımına da gereken önemi vermediler. Hatta matbaayı Osmanlı ülkesine sokmaya çalışan kişi canını zor kurtarmıştı.¹³⁵ Matbaanın kullanımı Osmanlı ülkesinde; 1729 yılında, Transilvanya asıllı İbrahim Müteferrika'nın gayretleri sonunda gerçekleşmişti.¹³⁶

Diplomasinin devlet yönetimindeki önemine dair Bostan, Osmanlıların kuruluş yıllarından itibaren Müslüman ya da gayr-i müslim devlet yöneticilerine herhangi bir konu ile ilgili olarak ad hoc unvanlı temsilciler gönderildiğini belirtmektedir. Bu elçinin temsil görevi padişahın iradesine bağlı kalınmak şartıyla mahdud kılınarak; dostane ilişkilerin devamı, tahta yeni padişahın geçişi, karşılıklı sorunların çözümüne yönelik adımların atılması için ahitnamelerin tasdik edilmesine yöneliktir. Rutin işlerin görülmesi için görevlendirilen elçilerden Avrupa'daki siyasi, sosyo-ekonomik gelişmeler ile teknolojik terakiler hakkında rapor oluşturmaları istenmemiştir.¹³⁷ Zihniyetteki bu kısır döngü, daimî elçilik makamı olan konsoloslukların kurulmasına (1793) kadar sürmüştür. Çağdaş devletler, elçiliklerin kurulmasında oldukça hızlı hareket etmişler. Venedikliler, Konstantinopolis'in fethinin ardından ilk elçiliklerini kurarken, diğer Avrupalı devletler XV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'da elçiliklerini açmışlardı. Osmanlı Devleti'nin üç buçuk asır gibi uzun bir sürenin sonunda Londra'ya Yusuf Ağa Efendi'yi elçi olarak atması¹³⁸ yönetim zihniyetinin değişen ve

¹³⁴ Miri Shefer-Mossensohn, Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi, çev. Kübra Oğuz, İstanbul, 2019, s. 120-121-122.

¹³⁵ Jean-François Solnon, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2022, s. 274.

¹³⁶ Mossensohn, a.g.e., s. 121.

¹³⁷ Zeynep Bostan, Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diploması, İstanbul, 2021: 34.

¹³⁸ Osmanlı Diploması Tarihi Kurumları ve Tatbiki, editör: Mehmed Alaaddin Yalçınkaya ve Uğur Kurtaran, Ankara, 2018, s. 11-12.

gelişen dünya düzeninin idrakinde yetersiz kaldığını ve sorunların çözümünde kısır döngüler muvacehesince davranıp mazinin alışılmış davranış kalıplarından kurtulamadığını göstermektedir.

XVI. yüzyıldaki gelişmeler Kanunî'den itibaren, Osmanlı klasik döneminin sonuna giden yolu aralamıştı. Osmanlı askerî gücünün Viyana önlerine kadar uzanıp burasını muhasara etmesi, muhasaranın muzafferiyete dönüşmemesi, Osmanlı tarihinin dönüm noktasını oluşturmuştu. Bu durum her ne kadar Osmanlı'nın bozgun yılları olmasa da muhteşem Osmanlı efsanesinin zedelenmesinde etkili olmuştu. Avrupa'da bilimsel ve teknik alandaki¹³⁹ gelişmeler Osmanlı'da basmakalıp klişe metotlarla sürdürülmüş, yeniliğe dönüşmemişti. Klasik dönem boyunca Osmanlı'nın askerî gücünün devletlerarası muvazenede baskın olması ile Osmanlı çağının, Avrupalı devletlerce de kabul edilmesi yönetimde karşılaşılan sorunların görmezden gelinmesinde en etkili unsurdu. Bu anlayışla hareket eden (içeride kapanma politikasının bir gereği olarak) Osmanlılar, karşılarında siyasî, idarî ve sosyo-ekonomik yapılarında daha güçlü devlet olmadığını düşünmüşlerdi. Bu nedenle etkileşim halinde oldukları özellikle Avrupalı devletlerde meydana gelen gelişmeleri pek önemsememişlerdi. 1593-1606 yıllarında Orta Avrupa'da yoğun bir şekilde süren savaşlar, ordusunu modernize eden ve ateşli silahlarla donatan Avrupa devletlerinin lehine sonuçlanmıştı. Başkente savaş alanlarından gönderilen telhisler (raporlar), ateşli silahlara sahip birliklere ihtiyaç duyulduğu aksi takdirde yenilgilerin kaçınılmaz olduğu yönündeydi. Avrupalı süvari birliklerinin hafif ve etkili ateş gücüne sahip silahla (pistol) donatılması, Osmanlı süvari birliklerinin klasik silahlara sahip olması yenilgilerin başka bir nedenini oluşturmaktaydı.¹⁴⁰ Osmanlı idari yapısı bu dönem aralığında teknolojik gelişmelerin önemini kavrayamadığı gibi teknolojik yeniliklerin öncülüğünü de yapamamıştı.

Avrupa ilmî ve siyasî, sosyo-ekonomik arayışların içerisinde yol alırken Osmanlılar XV. yüzyılda Avrupa'da gördükleri yeniliklerden örneğin top kullanımını öğrenmişler ve savaş meydanlarında ustaca kullanmışlardı. Ateşli silahların Avrupalılardan alınıp ordunun ihtiyacının karşılanmasında çağın gereklerine göre hareket eden, ateşli silahların üretilmesi için yabancı uzmanları ücret karşılığında istihdam ederek ordusunu modernize eden bir siyasî zihniyet başarıya giden yolların aralanması için say ü gayret etmişti. Onların teknolojik yeniliklere açık

¹³⁹ Eriş, a.g.e., s. 165.

¹⁴⁰ İnalçık, Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri, s. 215-216.

olması Rodos ve Lefkoşe vs güçlü kale surlarının aşılmasında en etkili güç olmuştu. “Efrençiyân” olarak nitelendirilen yabancı bilim insanlarına padişah sarayında özel odalar tahsis edilmişti. Avrupa ile mücadelede asırlık “Hilal Taktiğinin” yerine doğuda İran ve Memlûklüler’e karşı Wagenburg¹⁴¹ taktiğinin uygulanması¹⁴² Osmanlı yönetim zihniyetinin yeniliklere açık olduğunu göstermekteydi.

Kanunî, Devlet-i Âliyye’nin menfaatleri doğrultusunda ittifaklar yaparak dış politikada tek düzelikten ziyade akıl ve pragmatizm bağlamında hareket etmişti. Padişah Charles-Quint tehlikesi karşısında stratejik bir hamle ile Protestanları koruyarak Katolik Mezhebini parçalamıştı. Onun bu hamlesi Avrupa’da devletin geleceği için önemli bir adım olmuştu.¹⁴³ Böyle bir yönetim zihniyeti, etkileşimde bulunduğu Batı dünyası karşısında güçlü olunmasını sağlamıştı. Lakin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da meydana gelen değişim ve gelişimlere kayıtsız kalınmasının olumsuzlukları sosyo-ekonomik yapı ile yönetim alanında hissedilmeye başlanmıştı.¹⁴⁴ Değişen dünya düzeninde pasif kalınarak gelişmelere intibak edilememişti. İmparatorluk bünyesinde toprak sistemindeki sorunlar, bürokrasinin re-organize olamayışı ile imparatorluğun yegâne gücünü oluşturan ordunun ciddi sorunlar içinde bulunması,¹⁴⁵ gibi dâhilî sorunlar dış dünyaya karşı kayıtsız kalındığını ve zihniyette reformun yapılamadığını da göstermekteydi.

Sonuç

XVI. yüzyıl Osmanlı yönetim zihniyetinin zirvesi olduğu kadar çözülmenin, bozulmanın yaşandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu çözülmenin dâhilî nedenleri kadar etkileşimde bulunulan kıta Avrupa’sındaki gelişmeler de etkili olmuştu. Coğrafi keşiflerin sonunda yeni kıtaların madenleri Avrupa’ya getirilip işlenmiş, yeni ticari yollar bulunmuş, matbaanın icadı ile Avrupa’da aydınlanmaya giden kapıyı aralanmıştı. Rönesans ile Antik dönemin eserleri yeniden özümşenerek zamanın ruhuna göre uyarlanmış, bilim, sanat vs. gelişmesine katkı sağlamıştı. Ayrıca silah sanayisindeki gelişmelerin Osmanlı Ordusu

¹⁴¹ Hussit Wagenburg Taktiği: Hareketli bir kale gibi silahlarla donatılmış savaş vagonlarının dairesel olarak düzenlenmesinden oluşan bu yeni taktik... ayrıntılı bilgi için bkz: Halil İnalçık, Osmanlı ve Avrupa, s. 31

¹⁴² İnalçık, Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti’nin Avrupa Tarihindeki Yeri, s. 31.

¹⁴³ Öztuna, a.g.e., s. 132.

¹⁴⁴ Yücel, a.g.e., s. 88.

¹⁴⁵ İlber, Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 2018, s. 66.

karşısında ciddi direnç göstermesi, Avrupa'nın siyasi yapısının değişerek güçlü krallıkların kurulması gibi gelişmeler gösterilebilir.

Güçlenen ve dönüşüm sürecinde olan kıta Avrupa'sı karşısında Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda, aydınlanmanın kapısı medreselerin; çağın gereklerine göre yapılandırılmayışı, padişahların buraların ıslahına yönelik buyrultularının görmezden gelinmesi, tekdüze metotlarla sorunların üstesinde gelinmeye çalışılması vs. zihniyette yeniliklere gidilememesinde engel oluşturmuştu. Ayrıca üst bürokrasideki (saray) hizipleşmeler ile iktidar savaşları, yönetimde baş gösteren bidatlar; rüşvet, kan bağı, görevi suistimal vs. ile uzun süren savaşlar sorunların çözümünde köklü yeniliklere gidilememesinde etkili olmuştu. Kurumlardaki bozulma ve çözülmenin nedenlerinin araştırılması hususunda hazırlanan telhislerin geneli; günün sorunlarının çözümünde mazinin uygulamalarından aranması, yönetim zihniyetinin reformist/yenilikçi bir anlayışa sahip olmadığını ortaya koymaktaydı. Batı'nın terakkisi karşısında gelenekçi davranılması; Osmanlılar'ın, değişen ve gelişen dünya düzenine kayıtsız kalındığını göstermekteydi.

Osmanlı'da yönetim zihniyetinin dogmalardan yeniliklere, suistimallerden adalet ve liyakata, müesseselerini zamanın ruhuna göre yeniden yapılandırılıp bürokrasinin ihtiyacı nitelikli ve sadık insanların yetiştirilmesine, değişen ve gelişen dünya düzenindeki gelişmeleri takip edecek konsoloslukların açılmasına değin yenilikleri yapamadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetici zümresi sorunların çözümünde suni tedbirler ile hareket ederek köklü değişimin ve gelişimin öncülüğünü yapamamıştı. Bunun asıl nedeni ise zihni terakkinin Osmanlı yönetici zümresinde olmayışından kaynaklanmıştı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), 23, h. 61, s. 31, BOA, 23, h. 243, s. 121, BOA, MD 23, h. 731, s. 629.

Kitap ve Makaleler

Acipınar, Mikail, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Ankara 2016.

Andrews, Walter G., "Bastırılmış Rönesans", çev. Tansel Güney, Neşir heyeti: Halil İnalçık vd., *Osmanlı Araştırmaları XXV*, İstanbul, 2005.

Arslantürk, Zeki, *Yokuşun Başında Naîma'ya Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 2017.

Akça, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar*, Konya 2010.

Aydüz, Salim, *Osmanlı Biliminin Öncüleri*, İstanbul 2016.

Bayrak, Alperen, *Osmanlı'nın Kökleri Osman Gazi*, İstanbul 2019.

Bostan, Zeynep, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II*, Abdülhamid Döneminde Diploması, İstanbul 2021.

Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar), Ankara 1990.

Cezar, Mustafa, *Levendler*, İstanbul 1965.

Chris, Wickham, *Ortaçağda Avrupa Batı Roma İmparatorluğu'nun Dağılmasından Reformlara Kadar*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2019.

Cin, Halil, S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Adana 2000.

Coles, Paul, *Avrupa'da Osmanlı Tesirleri*, (çev. Vecdi Bürün), İstanbul 1975.

Çabuk, Vahid, *Osmanlı Teşkilât ve Siyâset Kültürü*, İstanbul 1966.

Çerçi, Faris, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbâr'ında II, Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri, Kayseri 2000.

Downey, Fairfax, *Kanunî Sultan Süleyman*, (çev. Enis Behiç Koryürek), İstanbul 1975.

Dünden Geleceğe Münevverler Gözüyle Meselelerimiz, C. I, (editör: Metin Eriş), İstanbul 2018.

Emecen, Feridun Mustafa, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009.

Ercilasun, Konuralp, *Türk Tarihinin Çağları*, İstanbul 2020.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı'da Birlikte Yaşama Politikası*, İstanbul 2019.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyet Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Kanunî Sultan Süleyman*, İstanbul 2019.

İbn Haldun, *Mukaddime*, (haz. Arslan Tekin), İstanbul 2020.

İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul 2005.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2006.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (1300-1600), C. I, (çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000.

İnalçık, Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diploması*, İstanbul 2021.

İnalçık, Halil, *Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri*, İstanbul 2021.

İpşirli, Mehmed, *Osmanlı İlimiyesi*, İstanbul 2021.

Itzkowitz, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek*, (çev. Akın Öge), İstanbul 2019.

Jenkins, Hester Donaldson, *Kanunî'nin Veziriazamı Pargalı İbrahim Paşa*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2015.

Jorga, Nicolae, *Fatih Sultan Mehmed*, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2016.

Türk Tarihi ve Kültürü Üzerine Yeni Araştırmalar, Hazırlayanlar: Selcen Koca ve İsmail Karakoç, Ankara 2021.

Kahraman, Seyit Ali, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Fatih Sultan Mehmed*, İstanbul 2020.

Kaya, Kamil, Meryem Tuna Uysal, "Yöneticilerde Yönetim Zihniyetinin Eyleme Dönüşmesi", *Sosyoloji Konferansları-İstanbul Journal of Sociological Studies*, No: 56, (2017-2), s. 97-115.

Kınalızade Ali Efendi, *İdeal Devlet, İdeal Hükümet, İdeal Cemiyet*, (haz. Fahri Unan), Ankara 2004.

Köprülü, Mehmed Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, IV. Baskı, İstanbul 2019.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (haz. Ali Kemal Aksüt), İstanbul 1939.

Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona, İstanbul 2020.

Küçükalp, Derda, *Siyaset Felsefesi*, Bursa 2018.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Ankara 2017.

Lybber, Albert Howe, *Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 2011.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008.

Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz, İstanbul, 2019.

Nagy, Kâldy, *XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezî Yönetimin Başlıca Sorunları*, Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 12, 1969.

Nâima, *Tarih-i Nâima*, (çev. Zuhuri Danışman), İstanbul 1967.

Niyazi, Mehmed, *İslâm Devlet Felsefesi*, Ankara 2018.

Nizamül'l-Mülk, *Siyasetname*, Ankara 2009.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2018.

Öztuna, Yılmaz, *Kanunî Sultan Süleyman*, İstanbul 2014.

Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları, (editör: Ahmet Dönmez), İstanbul 2019.

Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri, (editör: Ömer Yılmaz), Ankara 2019.

Osmanlı Diploması Tarihi Kurumları ve Tatbiki, (editör: Mehmed Alaaddin Yalçınkaya ve Uğur Kurtaran), Ankara 2018.

Öz, Mehmed, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010.

Öz, Mehmed, *Osmanlı Tarihi Üzerine I Kuruluş, Kimlik ve Siyasî Düşünce*, Ankara 2019.

Pîr Mehmed Za'îfi, *Gülşen-i Mülûk Hükümdarlar Bahçesi*, (haz. Vedat Ali Tok), İstanbul 2013.

Refik, Ahmet, *Osmanlı'nın Zafer Sayfaları Sahâif-i Muzafferiyât-ı Osmaniye*, (haz. Yaşar Çalışkan), İstanbul 2018.

Remzi, Özmen, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 2019.

Rönesans ve Osmanlı Dünyası, Derleyenler: Anna Contadini, Claire Norton, çev.: Ebru Kılıç, İstanbul, 2015.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih İlkçağlardan 1918'e*, XVI. Baskı, İstanbul 2007.

Solnon, Jean-François, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2022.

Şakir, Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Maktül Vezirler*, İstanbul 2020.

Şentürk, Hulusi, *Devlet*, İstanbul 2020.

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulemâ*, (haz. Kemal Yavuz), Ankara 1991.

Tafur, Pero, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, (çev. Hakan Kılınç9, İstanbul 2016.

Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 16.-17. Yüzyıllar: Kapitalizm ve Dünya*, İstanbul, 2007.

Tilly, Charles, *Avrupa'da Devrimler (1492-1992)*, (çev. Özden Arıkan), İstanbul, 2016.

Uğur, Ahmet, "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV, (1980), s. 243-258.

Uluçay, Çağatay, *Sancaktan Saraya*, (haz. Sabri Koz, Haşim Şahin), İstanbul 2012.

Uzunçarşılı, İsmail. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

Wiesner, Merry E.–Hansk, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul, 2021

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlih, 'l Müslimîn ve Menâfi' 'l Mü'mînîn, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara 1988.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, VII. Baskı, (çev. Ayşegül Çakan), İstanbul 2019.

Yıldırım, Yılmaz, *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, İstanbul 2017.

Yılmaz, Savaş, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi ve Tebaa (Kuruluştan XVI. Yüzyıla Kadar)*, Ankara 2021.

Wickham, Chris, *Ortaçağ'da Avrupa: Batı Roma İmparatorluğu'nun Dağılmasından Reformlara Kadar*, İstanbul 2019.

Extended Abstract

Ottoman political structure; It was founded and developed on the administrative, judicial and military structures of the Seljuks, Ilkhanids and Mamluks by owning the heritage of a great civilization. Thus, the Ottoman administrative mentality; It was founded on the Turkish state organization and the Near East state structure. The three main elements in the formation of the Ottoman administrative mentality: 1. The requirements of the Islamic religion 2. The Turkish-Mongolian state tradition 3. The effects of Fatih's seeing himself in the status of "Kayser" with the conquest of Constantinople and the acceptance of this tradition by his successors are seen. The prerequisite for being able to take part in such an administrative structure was the religion of Islam and loyalty to the dynasty. Since the influence of the ulema on the political will (the sultan) was effective at all times, the thoughts of those in the ilmiye class were given importance in the formation of the political structure of the state. The fact that the ulema was controlling even in the use of the customary powers of the sultans was also important in terms of showing the bond between religion and the state. In this respect, in the formation of the political values of the administrative mentality, a religion-oriented mentality was formed. Although the sultans were endowed with customary powers, the religion of Islam had an indisputable power in the functioning of the state and the formation of state policy. In such a balance of power, the sultans had secured their authority with a strong army.

In the emergence of the management mentality of the Ottomans; The adoption of a patrimonial administrative structure was also effective. For this reason, he was the founding leader who had a direct say on the material and spiritual values in the country. For those at the state gate to carry out their duties; one-to-one relationships with loyalty to the founding leader were decisive. A founding staff; The administrative system under the rule of the Ottoman dynasty expanded from the inside out and created administrative staff. In such a state order; in the management mentality of the provincial administrators, whose powers and responsibilities depend on the will of the sultan; Nothing else could be expected other than obeying the religious and customary rules. The powers of the governors who are primarily responsible in the provincial administration are not unlimited in the provinces; The auto controls of these were provided by the *cadi* and the chief registrar appointed by the central government. The *beylerbeyi* could not even appoint a *sancakbeyi* of a lower rank and title. They set up a *divan* in the context of discussing the problems of the provinces, but they could not make fundamental decisions there. Since the *Divan-ı Hümâyûn* was the authority where the problems would be finalized, the door of the *divan* was eroded even in the solution of the smallest problems.

XVI. valid until the second half of the century; Merit, justice and loyalty constituted the main power in the success of the state. Traveller Ogier Ghiselin, who was in the capital during the reign of Suleiman the Magnificent (1555-1560), on Ottoman personnel policy: "Everyone has an office where they are appointed in accordance with their job. The Sultan himself distributes the duties and services to be seen. While doing this, he does not care about the wealth and rank of anyone, and does not think about the fame and influence of the aspirant. He only considers his merits. This is how everyone gets what they deserve, and the offices are filled with people who can handle things. In the Turkish empire, every person has the opportunity to change the conditions in which he was born and to determine his destiny. Those who hold the highest positions under the sultan are usually the sons of the herdsman." In their own country, the traveler said, "Reputation, service and administrative positions among Turks are rewards for talent and virtue. If a person is lazy and dishonest, he will never rise. That's why the Turks succeed in whatever they attempt, and they expand the boundaries of their dominance every day as a dominating race. Our methods are very different. There is no room for virtue with us. Everything is based on birth, and it is only the nobility that paves the way for high positions." He compared the administrative mentality of the Ottoman Empire with the mentality of the contemporary European states, and stated why the Ottoman Empire was a powerful power. Legal; In the state administration, he adopted the understanding of fair administration by rearranging the law code created by Fatih according to the conditions of the day. In addition, he benefited from the thoughts of the scholars of the period in the preparation of the Kanunnâme. The fact that the sultan had a code of laws prepared in accordance with the spirit of the time and benefited from the scholars of the period shows that he used the collective mind, that is, the state mind, more effectively in administration. The reversal of this understanding over time formed the source of the chaos in the Ottoman Empire. XVI. In the second half of the 19th century, developments such as the fact that the rank and file were not given to the people of merit due to the dissolution and corruption of the ancient law, the corruption of justice, the increase of bribery and injustice were among the causes of the turmoil and depression experienced in the Ottoman administrative mentality. The strong administrative structure until this period had been effective in not experiencing significant serious problems in the context of the subject-state. In the same period, developments in Europe; Behind the discovery of the American continent, the flow of precious metals to Europe.

Araştırma Makalesi

Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında I. Murad Sikkeleri*

Hasan Yılmazyaşar*

(ORCID ID: 0000-0001-8148-9562)

Makale Gönderim Tarihi

04.02.2023

Makale Kabul Tarihi

13.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yılmazyaşar, H., “Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında I. Murad Sikkeleri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1025-1054.

APA: Yılmazyaşar, H. (2023). Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında I. Murad Sikkeleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1025-1054.

Öz

Bu makalenin amacı Eskişehir Karacahisar Kalesi’nde 2019-2022 yılları arasındaki kazılarında bulunmuş olan örneklerinden yola çıkarak I. Murad sikkelerinin nümizmatik açıdan irdelenmesi ve söz konusu sikkelerin Karacahisar Kalesi tarihine dair sunduğu verilerin değerlendirilmesidir. Karacahisar Kalesi Eskişehir merkeze yaklaşık 7 km. mesafede yer alan bir ortaçağ kalesidir. Arkeolojik veriler ışığında 7. yüzyıldan itibaren iskana sahne olduğu anlaşılan kale 1230’lu yıllarda Ertuğrul Gazi, 1288 yılında ise Osman Gazi tarafından fethedilmiştir. Kale ilk hutbenin okunduğu ve beyliğinin kurumsallaşması ile ilgili ilk uygulamaların gerçekleştirildiği bir yerleşim yeridir. 2019 – 2022 yılları arasında kalede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda

---

* Karacahisar Kalesi kazıları Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Anadolu Üniversitesi iş birliği ve destekleri ile gerçekleştirilmekte olup, kazı ve araştırma çalışmaları Anadolu Üniversitesi (Proje No: 1906E108 / 2206E052) ve Türk Tarih Kurumu tarafından Bilimsel Araştırma Projesi olarak desteklenmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye, hyasar@anadolu.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Letters, Department of History of Art, Republic of Türkiye.

okunabilir durumda bulunan 722 sikkeden 281'i I. Murad'a aittir. I. Murad döneminde basılmış olan üç tip gümüş ve beş tip bakır (mangır) örneği olduğu bilinmektedir. Karacahisar Kalesi sikkeleri arasında söz konusu sekiz tipten beşine ait örnekler rastlanmıştır. Kalede en yoğun sikke grubu olan I. Murad sikkeleri 1362-1389 yılları arasında darp edilmiş olup, söz konusu sikkeler Karacahisar ve Osmanlı tarihine dair önemli çıkarımlara kaynaklık eder.

Anahtar Kelimeler: Karacahisar, Kale, Osmanlı, Sikke, I. Murad, Ortaçağ, Arkeoloji.

Coins of Murad I in the Light of the Examples of Karacahisar Castle

Abstract

The aim of this article is to examine the coins of Murad I in terms of numismatics, based on the samples found in the excavations of Eskişehir Karacahisar Castle between 2019-2022, and to evaluate the data that these coins are a source for the history of Karacahisar Castle. Karacahisar Castle is approximately 7 km from Eskişehir center. It is a medieval castle located in the distance. The castle, which is understood to have been inhabited since the 7th century in the light of archaeological data, was conquered by Ertuğrul Gazi in the 1230s and by Osman Gazi in 1288. The castle is the settlement where the first sermon was read and the first practices related to the institutionalization of the principality were carried out. 281 of the 722 coins found in the archaeological studies carried out in the castle between 2019 and 2022 belong to Murad I. It is known that there are three types of silver and five types of copper (mangır) samples minted during the reign of Murad I. Among the coins of Karacahisar Castle, examples of five of the eight types are found. The coins of Murad I, the most concentrated group of coins in the castle, were minted between 1362-1389, and these coins are the source of important inferences about Karacahisar and Ottoman history.

Keywords: Karacahisar, Castle, Ottoman, Coins, Murad I, Medieval, Archeology.

Giriş

I. Murad (Hüdavendigâr) dönemi 1362-1389 yılları arasında 3. Osmanlı padişahı olan I. Murad'ın yönetim sürecini tanımlar. Ne yazık ki I. Murad döneminin de içerisinde olduğu Osmanlı Beyliği'nin 14. yüzyılına dair tüm olguları yazılı kaynaklar üzerinden okumak mümkün değildir. Dolayısı ile söz konusu dönemin tarihine dair bilinmeyenler son

derece fazladır. Dönemin ekonomik tarihine dair yazılı belgeler ise yok denecek kadar azdır. Bu bağlamda bahsi geçen dönemden günümüze ulaşmış üzerlerinde yazılı veriler bulunan sikkeler son derece önemli belge niteliği ile hem arkeolojik olarak bulunduğu alana hem de temsil ettiği uygarlığa dair özel bilgiler aktarabilmektedir.

Farklı örnekleri olduğu hususunda tartışmaları devam etmekle birlikte Osmanlıların ilk sikkesinin Osman Gazi tarafından basılan bir gümüş akçe olduğu artık büyük ölçüde netlik kazanmıştır¹. Bu dönemden Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar Osmanlı ekonomisinin temelini ağırlıklı olarak gümüş akçelerin oluşturduğu anlaşılır. İslam geleneğinde gümüş sikkelere dirhem denildiği², ilk Osmanlı gümüş paralarının dirhem biriminden çok farklı olduğu ve dirhem beliri bir kesriyle ifade edilemediği için akçe teriminin kullanıldığı³ ve Selçuklu sikkelerinden ayrılması için “akçe-i Osmanî” yada “Osmanî” olarak da anıldığı bilinmektedir.⁴ Osmanlı akçelerinin ilk zamanlarda 100 dirhem gümüşten 260 adet darbedildiği; ağırlıklarının yaklaşık 1,15 gr olduğu ve ilk 150 yıl boyunca Fatih Sultan Mehmed

¹ Bu hususta detaylı tartışmalar için bkz. Halil Sahillioğlu “Kuruluşun XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958, 21; İbrahim Artuk, “Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Bey'e Ait Sikke”, *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi (11-13 Haziran 1977)*, (ed. O. Okyar, H. İnalçık) Ankara 1980, s. 27-33; Rolf Ehlert, *Umlaufgeld im Osmanischen Reich, Band I*, Heidelberg 2013, s.13; İsmail Günay Paksoy, “Osman Gazi'nin Şimdiye Kadar Yayımlanmış Tek Gümüş sikkesi üzerine Düşünceler”, *I. Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi (25-28 Şubat 2013) Bildiriler* (ed. Kayhan Dörtlük- Oğuz Tekin-Remziye Boyraz Seyhan), İstanbul 2014, s. 443-456; Hakan Yılmaz, “Osman Gazi'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de Bastırdığı Üçüncü Sikkesi”, *Vakanüvis*, V.4, Aralık 2019, 81-120; Betül Teoman, “Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri (1299-1453)”, *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Ed. Y. Özbek - A. Budak, Konya 2020, s. 403-406.

² Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (9), 1994, s. 368-371.

³ Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (2), 1989, s. 225.

⁴ Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar (Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı Madenî Paraları Koleksiyonu)*, İstanbul 1968, s. 12; A. Semih Tulay, *Genel Numismatik Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 15.

dönemine kadar geçen sürede ayarlarında önemli bir değişiklik yapılmadığı belirtilir.⁵

Emeviler döneminde “Fels” olarak anılan mangır Moğolca nakit manasındaki Mungun – Mongon’dan türetilmiştir⁶. Pul ve Mangur olarak da bahse konu olan küçük değerdeki bakır paralar⁷ Osmanlı döneminde genellikle mangır olarak tanımlanmıştır. Osmanlı para sisteminde altın ve gümüş paralar madeni kıymeti ile doğru orantılı bir değerlere sahipken bakır paraların madeni değeri ile ekonomik değeri arasında büyük farklar bulunur⁸. Bu farkın özellikle devlet tarafından belirlendiği, basımını tekelinde tuttuğu ve temelde bakır paraların darb ve dağıtımının bir vergi uygulaması olduğu belirtilir.⁹ Her ne kadar erken döneme dair kayıtlar olmasa da yeni paraların piyasaya sürülmesi ile birlikte eski paraların kullanımının yasaklandığı ve kullananların cezalandırıldığı bilinmektedir¹⁰. İlk olarak I. Murad döneminde basılmaya başlanan bakırdan üretilen mangırların¹¹ akçe karşısındaki değerinin değişken ve 4, 8, 12, 16, 24 mangırın 1 akçeye eş değerde kabul edildiği dönemler olduğu belirtilir.¹² Fatih döneminde tedavülde olan büyük ve küçük boy mangırların akçe cinsinden değerinin 1/8 ve 1/24 oranında olduğu, 16. yüzyılın ikinci yarısında piyasaya sürülen yarım ve çeyrek mangır değerindeki bakır sikkelerin 32 adedinin 1

⁵ Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, İstanbul, 2010, C. 1, s. 64; Pere, *age*, s. 12-13; Teoman, *agm*, s. 403. Akçe hakkında detaylı bilgi için bkz. Sahillioğlu, “Akçe”, s. 224- 227. Sahillioğlu kuruluşun Fatih Dönemine kadar olan süreci “akçeler devresi” olarak tanımlar. Sahillioğlu, “Kuruluşun”, s. 32.

⁶ Ali Bey, “I. Murad’ın Sikkeleri”, *Türk Tarih-i Encümeni Mecmuası*, No:4, 81, İstanbul 1340, s. 248-249; Oğuz Tekin “Mangır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (27), 2003, s. 568; A. Semih Tulay, *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul 2001, s.135; Celil Ender ve Orhan Okay, *Türk Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul 2007, s.46.

⁷ A. S. Tulay, *age.*, s.135. Halil Sahillioğlu “Kuruluşun”, s. 10. Bu hususta detaylı tartışma için bkz. Ali Bey, “I. Murad’ın Sikkeleri”, *Türk Tarih-i Encümeni Mecmuası*, No:4, 81, İstanbul 1340, s. 247-249.

⁸ Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Osmanlı İmparatorluğu Bakır Paraları*, İstanbul 1998, s. 5; Damalı, *age*, s. 40; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 35.

⁹ Sahillioğlu, “Kuruluşun”, s. 123; Kabaklarlı, *age*, s. 5; Damalı, *age.*, s. 40.

¹⁰ Kabaklarlı, *age*, s. 5.

¹¹ Mangır hakkında detaylı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, “Mangır”, s. 568.

¹² Damalı, *age*, s. 65.

akçeye eş değer kabul edildiği¹³, 1688 yılında ise değeri akçe ile eşit olan büyük mangırların basıldığı bilinmektedir¹⁴.

Günlük alışverişlerinde kullanılan ve bugünkü tabirle bozuk para olarak kabul edilen mangırların sayıca fazla basıldığı ve dönem dönem değişmekle birlikte devletin mangırlardan elde ettiği kazancın gümüş akçelere göre daha fazla olduğu belirtilir¹⁵. Osman ve Orhan Gazi dönemlerinden günümüze ulaşan herhangi bir mangır örneği yoktur¹⁶. I. Murad döneminde akçe darbı devam etmiş, yanısıra beş farklı tipte mangır basılarak dönem ekonomisine alım satım aracı olarak dahil edilmiştir.

Karacahisar Kalesi'ne Dair

Eskişehir'de bulunan Karacahisar Kalesi, kent merkezine yaklaşık 7 km. mesafede, kentin rakımından 222 m. yüksekte (1010 m.), Seyitgazi, Kütahya, Bursa ve Ankara yollarına hâkim son derece stratejik konumda yer alan bir ortaçağ kalesidir. Eskişehir ve çevresi Antik çağlardan itibaren askeri ve ticaret yollarının kesişme noktasında olması sebebi ile tarih boyunca stratejik bir rol üstlenmiş olmakla birlikte, kentin tarihini kesintisiz bir kronolojide takip etmek mümkün değildir.

Eskişehir kent merkezine çok yakın konumda olan ve kentin ortaçağdaki savunma sisteminin bir parçası olan Karacahisar Kalesi'nin tarihi hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Kalenin Osmanlı öncesindeki ismine dair bugüne kadar herhangi bir tespit yapılamamıştır. Bu sebeple özellikle arkeolojik çalışmalar öncesi literatürde Dorylaion ve yakın çevresinde gerçekleşen olaylar ile Karacahisar Kalesi'nin tarihi birlikte ele alınmış, bir ortaçağ kastronu olmasından dolayı, kale kentlerin genel yapısı ve Bizans'ın savunma sistemi içerisindeki rolleri bağlamında bazı tarihsel süreçlerin içerisine konumlandırılmıştır¹⁷. Bu sebeplerle

¹³ Ali Bey, "I. Murad'ın Sikkeleri", s. 250; Pamuk, Paranın Tarihi, s. 35.

¹⁴ Ş. Pamuk, *age*, s. 148.

¹⁵ Betül Teoman, "Erken Dönem", s. 403.

¹⁶ Bazı özel koleksiyonlarda bulunan bakır sikkelerin Orhan Gazi'ye ait olduğu belirtilse de literatürdeki yaygın kabul ilk örneklerin I. Murad'a ait olduğu yönündedir. Bkz. Pamuk, *age*, s. 35.

¹⁷ Dorylaion'un yeri, kapsadığı alan ve tarihsel süreç içerisindeki değişim ve dönüşümü gibi birçok husus uzun yıllardır araştırmacılar tarafından farklı görüşler ile tartışılmaktadır. Bkz. Bkz. William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*,

Karacahisar Kalesi'nin Osmanlı öncesine dair yayınlarda yer alan bilgilerin büyük kısmı daha çok olasılıklar ile ifade edilen çıkarımlara dayanır. Bu durumun temel sebebi kaynaklardaki bilgilerin son derece yetersiz oluşu ve kazı çalışmalarında Bizans dönemine dair verilerin henüz kapsayıcı sonuçlara referans edebilecek yoğunlukta olmamasıdır.

Kalenin Bizans dönemindeki kullanımına dair arkeolojik bulgulardan tarihlendirme açısından en kayda değer olanları sikkelerdir. 2011-2014 yılları arasında gerçekleşen kazılarda bulunan Focas (602-610), II. Mikhael (820-829), VII. Konstantinos (913-959) ve X. Konstantinos (1059-1067) sikkeleri kalenin VII. ve XI. yüzyıllar arasında meskûn olduğuna işaret eder¹⁸. Kaleye dair öne sürülen argümanlardan biri Bizans döneminde stratejik ve çevreye hâkim konumuyla ateşle haberleşme sisteminin bir parçası olduğudur. Tarsus'tan başlayarak Hasan Dağı (Kapadokya), Frigya'da Dindymos Dağı eteklerine ve Dorylaion'a (Eskişehir), sonrasında Bitinya ve Propontis'teki istasyonlar aracılığı ile İstanbul'a ulaşan bu haberleşme sistemindeki kilit noktalardan olan Dorylaion'daki (Eskişehir) en yüksek kalenin Karacahisar olması, bu sistemin ayaklarından birinin Karacahisar Kalesi olduğu yönündeki düşünceleri destekler¹⁹.

(Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, s. 90. Bu hususta güncel detaylı analiz ve tartışmalar için bkz. Selma Manaz, *Bizans Dönemi Dorylaion'u ile Anadolu Selçuklu Şehri Sultan Eyüğü / Sultan Öyüğü'nün (Eskişehir) Fiziki Yapısı*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2019, s. 66-78; Cem Boz, *Anadolu Selçuklu, İlhanlı Ve Beylikler Döneminde Sultan Öyüğü (Eskişehir)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s. 1-20.

¹⁸ Erol Altınsapan - Zeliha Demirel Gökalp - Hasan Yilmazyaşar - Ali Gerengi, "2011-2014 Kazıları Işığında Eskişehir Karacahisar Kalesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, (10), 2015, s. 627; Erol Altınsapan-Meydan Palalı, *Osmanlı Beyliğinin Kurulduğu Yer, Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazı Buluntuları (2011-2014)*, Doğukütüphanesi Yayınları, 2018, s. 101-102; H. Yilmazyaşar ve Z. Demirel Gökalp (2022) Tarihsel Bağlamda Karacahisar Kalesi'nde Bulunan Bizans ve Avrupa Sikkeleri, *Anadolu Araştırmaları*, 2022, Sayı: 27, s. 310-318.

¹⁹ Ebru Parman, "Eskişehir-Karacaşehir Köyünde Karacahisar Kalesi", *Kepikeç*, 15, 2002, s. 78.

Resim 1. Karacahisar Kalesi Hava Fotoğrafı

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklu ile Bizans arasındaki hâkimiyet mücadelelerinin yoğun yaşandığı sınır hattında yer alan Karacahisar Kalesi'nin bu süreçte üstlendiği rolü ve kaledeki hâkim güçleri aktaran herhangi bir kaynak yoktur. Kalenin Dorylaion ve Miryokefalon savaşlarında etkin bir rol oynaması muhtemel olmakla birlikte, 1175 yılında gerçekleşen Miryokefalon savaşı sonrasında yıkılması kararlaştırılan kalelerden biri olan Dorylaion kalesi²⁰ ile kastedilenin Karacahisar olması muhtemeldir.

Osmanlı dönemi ile birlikte Karacahisar olarak adlandırıldığı anlaşılan kaleye Osmanlı kroniklerinde özellikle de devletin kuruluş anlatılarında sıklıkla yer verilmiştir. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemine tarihlenen herhangi bir Osmanlı kroniği bulunmamakla birlikte, XIV. yüzyıla dair birçok tarihsel olay anlatısında olasılıkla aynı kaynaktan (Yahşi Fakih Menakıbnamesi)²¹ beslenen ilk Osmanlı tarih yazarları Karacahisar Kalesi'nin H. 687 / M. 1288-89 yılında Osman Gazi tarafından

²⁰ Niketas Khoniates (1995). *Historia (Ioannes Ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çev. Fikret İştan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 131-133.

²¹ Bkz. Victor L. Ménage, "The Menaqib of Yakhsbi Faqih", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26, (1963), s. 50-54.

fethedildiğini bildirir²². Kroniklerdeki ortak anlatılara göre kalenin fethinin ardından, şehrin (kalenin) evleri boş kalmış, Germiyan ve “başka yerlerden” çok sayıda insan yerleştirilerek iskân sağlanmış, kiliseler mescid ve camiye çevrilmiş, pazar kurulmuş, ilk vergi burada kayda geçmiş ve Tursun Fakih tarafından ilk hutbe de Karacahisar Kalesi’nde okunmuştur²³. Neşrî’nin anlatımına göre ilk sikke yine bu süreçte basılmıştır²⁴. Aynı tarihsel akışta kalenin adı sancak olarak tanımlanarak yönetimi Orhan Gazi’ye bırakılmış, Tursun Fakih kadı, Gündüz Alp ise subaşı olarak görevlendirilmiştir²⁵.

Kroniklerde Karacahisar Kalesi’nin Osman Gazi döneminde aktif olarak kullanıldığına ve Osmanlı’nın ilk merkezi / başşehri olarak nitelenmesine zemin oluşturan merkez hüviyetine atıfta bulunan anlatılar yer alır²⁶. Orhan Gazi döneminde Beyliğin hâkim olduğu topraklar oldukça geniş sınırlara ulaşmasına karşın Karacahisar’ın kullanılmaya devam ettiği, bu süreçte Karacahisar’ın yönetimini Gündüz Alp’in üstlendiği anlaşılmaktadır²⁷.

Orhan Gazi dönemini izleyen süreçte Osmanlı kronikleri Karacahisar ile ilgili suskundur. Dolayısı ile kalenin XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hangi sıklıkla ve ne ölçüde kullanıldığını kaynaklardaki veriler üzerinden takip etmek güçtür. 1524 yılına ait Maliye’den Müdevver

²² Âşıkpaşazâde, *Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, Haz. Necdet Öztürk, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 16-17; Mehmed Neşrî, *Cihannümâ - Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, haz. N. Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 42.

²³ Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 28-29; Neşrî, *age.*, s. 52; Oruç Beğ: Oruç Beğ Tarihi: Osmanlı Tarihi (1288-1502), Haz. N. Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 14.

²⁴ Neşrî, *age.*, s. 53.

²⁵ Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 31; Neşrî, *age.*, s. 52, 54; Oruç Bey, *age.*, s. 14.

²⁶ Âşıkpaşazâde’nin Osman Gazi dönemindeki ilk fetihleri aktardığı anlatılarda “güzelleşip gelişmesi” yönünde beklenti-amaç vurgusu yapılan tek yerleşim Karahisar’dır (Karacahisar) : (Osman Gazi) “*Karındaşı Gündüz’ü okudu. Eydür: “Sen ne dersin kim biz bu vilâyetleri nice feth edevüz ve ne sûretilen yürüyevüz kim leşker cem oluna” dedi. Karındaşı eydür: “Nevâhimüzde olan vilâyetleri uralum, bozalum” der. Osman Gâzi eydür: “ Bu râyun fesadı vardır. Anuniçün kim bu nevâhilerümüzi yıkup bozarsavuz, bu şehrimüz kim Karaqhisar’dur, mamur olmaz. Evvel rây u tedbir budur kim konşularımızile dostlukların edevüz”*. Bkz. Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 18, 19.

²⁷ “İznikimid’i oğlu Süleyman Paşa’ya kim vermişidi. Anı Yenice’ye ve Göynük’e ve Mudurnu’ya havâle etmişidi. Bir oğlunu dahi kim Murad Han Gazi’dür, Bursa sancağını ana verdi. Adını Beğ sancağı kodu. Karacahisar’ı emmüsi oğlu Gündüz’e verdi. Orhan Gazi kendü cemî’i vilâyetine nâzir oldu...” Bknz. Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 60.

(MAD) tasnifinde yer alan defterdeki kayıta²⁸ kalenin Fatih Sultan Mehmed zamanında terkedildiği yönündeki veri, Osman Gazi döneminde başlayan iskânın Fatih dönemine kadar devam ettiğini bildirmesi açısından önemlidir: “*Evkaf-ı cami-i Karacaşehir. Kadimden merhûm Sultan Mehmed Han beratıyla mezkûr camiiye hatib olanlar aşağıda mezkûr olan evkafa mutasarrıflar imiş. El-haletü hazihi, Karacaşehir asıl yerinden intikal idüb emr-i padişahiyle Karacaşehir altında bir yerde müctemî olub şehir olmuştur, cami-i mezbur kal’ada harab kalmışdır*”.

I. Murad Dönemi Sikkeleri - Tipolojik Analiz

I. Murad sikkelerine dair sınırlı sayıdaki yayınlarda sikkelerin tipleri hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu hususta en erken çalışmalardan birisinin müellifi olan İ. Artuk I. Murad sikkelerini dört tip akçe ve beş tip mangır olmak üzere 7 tipe ayırır²⁹. Osmanlı akçelerine dair en spesifik ve geniş çalışmalardan birisine imza atan Srećković ise I. Murad’ın üç tip akçesi olduğunu belirtmektedir³⁰. Akçelerin tipolojisi hususunda Srećković’in görüşü doğrultusunda bir fikir birliği olduğu anlaşılmakta; basım tarihi ve yeri bulunmayan söz konusu akçelerin üzerindeki yatay çizgilerin sayısı dikkate alınarak farklı tarih aralıklarını temsil eden 3 tipi olduğu belirtilmektedir.³¹ Sahillioğlu, üç tip (tecdid) altında değerlendirdiği I. Murad akçelerinin ilk ikisinin Orhan Gazi’nin 3. Tip akçesi ile şekil ve vezin benzerliği olduğunu, 3. tecdidde akçesinin takviye edildiğini bildirmektedir³². Dönemin mangırları ise 5 farklı tipte basılmıştır. Karacahisar Kalesi’nde ele geçen 281 adet I. Murad sikkelerinden 7’si akçe, 274 ise mangırdır³³. Bahsi geçen sikkeler arasında

²⁸ Halil İnalıcık, “Karacahisar / Karacaşehir Üzerine Bir Belge” VIII. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Ed. Nurcan Abacı, Lulu Press, Morrisville 2006, s. 9-12; Halime Doğru “Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundaki Önemi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir 2001, s. 121-122.

²⁹ İ. Artuk, “Murad I Sikkelerine Genel Bir Bakış”, *Belleten*, 184, 1983, s. 787-793.

³⁰ Slobodan Srećković, *Akches, Orhan Gazi - Murad II, 699-848 AH*, Volume I, Belgrad 1999, s. 29-31.

³¹ Bkz. Srećković, *age.*, s. 29-31.

³² Sahillioğlu, “*Kuruluştan*”, s. 36.

³³ Makalenin yazım sürecinde titiz okumaları ile çalışmaya önemli katkılar sunan Öğr. Gör. Betül Teoman, Sanat Tarihci – Nüvizmat Gültekin Teoman ve Prof. Dr. Zeliha Demirel Gökalp’e çok teşekkür ederim.

I. Murad'ın bilinen akçe tiplerinden 2'sine, mangır tiplerinden ise 3'üne ait örnekler bulunmaktadır. Akçeler arasında yoğunluğun "3. Tip" örneklerinden oluşması dikkat çekicidir³⁴.

Akçe - 1. Tip: ³⁵	
	AR, Akçe, DY, TY, 1,08 gr. 17 mm. ³⁶
	Ön Yüz: Murad bin Orhan
	Arka Yüz: Kelime-i <u>Tevhid</u>
Akçe - 2. Tip: ³⁸	
	AR, Akçe, DY, TY, 0,80 gr. 15 mm.
	Ön Yüz: Murad bin Orhan
	Arka Yüz: Kelime-i <u>Tevhid</u>

İlk örnekleri I. Murad dönemi ile birlikte karşımıza çıkan mangırlar ise 5 farklı tiptedir. Günlük alışverişlerde, bozuk para ihtiyacını karşılamak amacıyla üretilen bakır paraların sadece basıldıkları bölgede geçerli oldukları ve bundan dolayı üzerinde darp yerleri ve tarihlerinin yazılmasının çoğunlukla gerekli görülmediği yönünde literatürde yaygın kabul söz konusudur³⁵. Tasarımları da akçelere göre daha basit olan ve genellikle yerel darphanelerde basılan mangırların değerini üzerine

³⁴ Karacahisar Kalesi'nde 2019-2022 yılları arasındaki kazılarda ele geçen 7 adet I. Murad akçesinden 6'sı 3. tipe dahil olan sikkelerdir. Bahsi geçen sikkelerin I. Murad'ın son dönemine tarihlenen sikkeleri olması Sahillioğlu'nun belirttiği gibi I. Murad dönemindeki askeri başarılar ve elde edilen toprakların gelirleri ile son derece güçlü bir ekonomiye işaret eder. Bknz. Sahillioğlu, *age*, s. 37. Aynı zamanda bahsi geçen sikkeler ile Karacahisar kazılarında bulunan 1388 tarihli mangırların sayısı kalenin I. Murad'ın son dönemindeki yoğun kullanıldığının önemli referanslarıdır.

³⁵ Türkiye sınırlarında gerekse Balkanlarda oldukça geniş bir alanda yayılım gösterdiği anlaşılan I. Murad mangırlarının temsiliyetinde, bakır paraların sadece basıldıkları bölgede geçerli oldukları yönündeki genel tespit, dönemlere göre farklılık gösterebileceği dikkate alınarak daha kapsamlı analiz ve değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini düşündürmektedir..

içerinde *Murad Bin Orhan* yazılıdır⁴³. I. Murad'ın bu tipteki mangırlarından Karacahisar kazı çalışmalarında yoğun olarak ele geçmektedir.

I. Murad'ın dördüncü tip mangır tarihi (H. 790) belirtilen tek sikkesidir. Bahsi geçen mangır basıldığı ay adının (Ramazan) yazılı olduğu tek Osmanlı sikkesi olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir⁴⁴. Mangırın ön yüzünde *Murad* ve *azze nasruhu*, arka yüzünde ise *Ramazan 790* yazılıdır⁴⁵. Söz konusu tipin hatalı darp ve farklı yazı karakteri olan örneklerinin temsil ettiği bir alt varyantı bulunur.

“5. Tip” mangır literatürde çok örneği olmayan bir yüzünde aslan figürü diğer yüzünde stilize Murad yazısı bulunan örnektir. Sikke üzerindeki stilize Murad yazısının I. Murad'ın diğer bazı sikke örneklerinde uygulandığı, diğer yüzdeki sağa doğru yönelmiş kuyruğu sırtına doğru kalkık aslan figürünün⁴⁶ Anonim Germiyanoglu sikkeleri ile benzerliği dikkat çekicidir. Söz konusu tipi temsil eden mangırların az sayıda bulunması mangırın özel bir duruma ithafen yada kısa süreli darb edildiğini düşündürmektedir. 1381-1382 yılında Germiyan Beyinin kızı ile Şehzade Bayezid'in evliliğinde başta Kütahya olmak üzere, Kula haricindeki Germiyanoglu topraklarının Osmanlı'ya çeyiz olarak verildiği bilinmektedir⁴⁷. Bahsi geçen sikkedeki Germiyanoglu sikkelerindeki

⁴³Benzer örnek için bkz. Kabaklarlı, *age.*, s. 68, no: 03-X-27.

⁴⁴ Bahsi geçen mangırların Karacahisar örnekleri ve tarihsel bağlamı ile ele alınarak değerlendirilmesini içerir bir makale yayın sürecindedir. H. Yılmazyaşar – G. Teoman, “Karacahisar Kalesi'nde Bulunan Bir Sikkenin İzinde: Ramazan 790 Tarihli I. Murad Sikkeleri”.

⁴⁵Benzer örnek için bkz. Halil Ethem Bey, *age.*, s.17, no: 53; Kabaklarlı, *age.*, s. 73, no: 03-X-48.

⁴⁶Aslan figürü ile Germiyanoglu Beyliği haricinde Batı Anadolu Beyliklerinden Mentешеoğulları, Aydınoğulları, Candaroğulları ve Karamanoğullarına ait sikkelerde de karşılaşılmaktadır. Bknz. Teoman, Gültekin, *Beylikler ve Erken Osmanlı Döneminde Anadolu'da Basılan Sikkeler Üzerinde Görülen Süslemeler (1300-1500)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004, s. 178-179; B. Teoman - G. Teoman “Batı Anadolu Beylikleri Sikkelerinde Süslemeler”, *XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (21-24 Ekim 2015), Bildiriler Kitabı*, C.II, Ed. Ceren Ünal, Cengiz Gürbıyık, TTK, Ankara 2019, s. 252-255.

⁴⁷Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 79; Vedat Turgut, “Germiyanogulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. III, S. 5, (2017), s. 1-99.

aslan figürüne⁴⁸ benzer figür tercihi ve diğer yüzdeki Murad yazısı sikkenin bahsi geçen düğün ve sonrasında oluşan Germiyan Osmanlı ortaklığı (ittifak) ile alakalı olabileceği akla gelmekle birlikte mevcut bulgular ışığında bu yönde kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir.

Mangır Tip 1	
	AE, Mangır, DY, TY, 4,03 gr. 22
	Ön Yüz: Murad bin Orhan
	Arka Yüz: <u>Es-sultanü'l</u> a ⁴⁹
Mangır Tip 2	
	AE, Mangır, DY, TY, 3,33 gr. 20
	Ön Yüz: Murad bin Orhan
	Arka Yüz: <u>Hullide mülkühu</u>
Mangır Tip 3	
	AE, Mangır, DY, TY, 2,27 gr. 18x16
	Ön Yüz: Murad bin Orhan
	Arka Yüz: Murad bin Orhan
Mangır Tip 4	
	AE, Mangır, DY, Ramazan, H. 790,

⁴⁸ Bknz. B. Teoman - G. Teoman, Germiyanolu Beyliği Sikkeleri, Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu - III - Germiyanolu Beyliği, Ankara 2007, s. 195-196.

	Ön Yüz: (Mur)ad Han (azze)
	Arka Yüz: Ramazan 790
Mangır Tip 4a	
	AE, Mangır, DY, Ramazan H. 790,
	Ön Yüz: Murad (Han) azze
	Arka Yüz: Ramazan 790
Mangır Tip 5 (?)	
	AE, Mangır, DY, TY, 1,18 gr. 19
	Ön Yüz: Murad (Stilize)
	Arka Yüz: Aslan Figürü

Osmanlı dönemine ait sikkeler içerisinde darp yeri bilgisi ilk olarak Orhan Gazi'ye ait akçelerde (Bursa) karşımıza çıkmakla birlikte, I. Murad'ın akçe ve mangırlarında darp yeri belirtilmemiştir. Başkent Bursa'da Orhan Gazi döneminden itibaren varlığı bilinen darphane I. Murad döneminde de kullanılmaya devam etmiş olmalıdır. Bursa haricinde bu dönemde saray bulunan Edirne, Gelibolu ve Dimetoka gibi yönetsel yerleşimlerde bir darphane olup olmadığı ise bilinmemektedir.

Orhan Gazi döneminde teklik, ikilik ve beşlik olmak üzere üç tür akçe basıldığı tespit edilmiştir⁴⁹. 2'lik ve 5'lik akçelerin son derece nadir olması bu örneklerin darbinın devamlı olmadığını düşündürürken, Orhan Gazi'den sonra sadece teklik akçelerin basıldığının belirtisi olarak kabul edilir⁵⁰. N. Pere Orhan Gazi döneminde Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar akçelerin ayar ve ölçülerinde önemli bir değişikliğe gidilmediğini belirtirken, akçelerin 1.15 gr. gümüşten olduğu ve yüz dirhem gümüşten 400 akçe kesildiği belirtir⁵¹.

⁴⁹ Sahillioğlu, *age.*, s. 225.

⁵⁰ Sahillioğlu, *age.*, s. 225.

⁵¹ N. Pere, *age.*, s. 12.

Karacahisar Kalesi'nde 2019-2022 yılları arasındaki kazılarda 7 adet I. Murad'a ait akçe bulunmuştur⁵². Söz konusu akçelerin vezin olarak en hafifi⁵³ 0.8 gr ağırlığında en ağırı ise 1.21 gr.⁵⁴ ağırlığındadır. Bahsi geçen örneklerin ağırlık ortalaması 1.04 gr olup, çap ortalamaları ise 13.71 mm'dir.

Bakır paralarda farklı vezinlerde örneklerle karşılaşılmasının temel sebepleri olarak bakır çubuğun ezilmesi sırasında oluşan darbe farklılıkları, özensizlik, kalıp farklılıkları ve aşınma gibi etmenler üzerinde durulur⁵⁵. Karacahisar Kalesi örneklerinde de bahsi geçen farklılıklar açıkça takip edilebilmektedir. Ele geçen 274 mangırın ortalama ağırlığı 1.73 gr. olup, çaplarının ortalaması 15.50 mm'dir. En hafif mangır örneği 0,61 gr (14 mm)⁵⁶, en ağır örnek ise 4.44 gr'dır (21 mm)⁵⁷. Karacahisar Kalesi'ndeki I. Murad mangırları içerisinde 7 örnek⁵⁸ 4 gr ve üzerinde ağırlığa sahip olup bu mangırların tümünde çap değeri 20 mm. ve üzerindedir. Çap ölçüsü en küçük örnek 12 mm.⁵⁹, en büyüğü ise 26 mm'dir⁶⁰.

I. Murad dönemi akçe ve mangırları üzerindeki yazılarda Orhan Gazi dönemi örneklerine göre önemli değişikliklere gidildiği anlaşılmaktadır. Öncelikli olarak Orhan Gazi dönemi sikkelerinde karşımıza çıkan tarihin yazı ile verilmesi uygulamasından bu dönemde vazgeçildiği anlaşılmaktadır. I. Murad örneklerinde ilk defa karşımıza çıkan tarihin ve ay adı ile birlikte verilmesi tercihi ise bahsi geçen mangırlar (M-Tip 4) haricinde hiçbir Osmanlı sikkesinde tekrarlanmamıştır.

---

⁵² KH19-S-33 (Tip 3), KH19-S-44 (Tip 3), KH20-S-085 (Tip 3), KH20-S-294 (Tip 3), KH20-S-303(Tip 3), KH20-S-329 (Tip 2), KH21-S-115 (Tip 3).

⁵³ KH20-S-329.

⁵⁴ KH19-S-44.

⁵⁵ Ali Bey, *age.*, s. 250; Kabaklarlı, *age.*, s. 13.

⁵⁶ KH20-S-276.

⁵⁷ KH22-S-5.

⁵⁸ KH20-S-440, KH21-S-4, KH21-S-57, KH22-S-5, KH22-S-26, KH22-S-247, KH22-S255.

⁵⁹ 12 mm. çapa sahip 15 sikke örneği bulunmakta, bu sikkelerin 0,69 gr ile 1,92 gr. arasında değişken ağırlığa sahip olması önceki satırlarda aşınma, özensizlik vs. gibi sebepler ile dikkat çekilen ölçü farklılıklarının kanıtları olarak anlamlıdır. Karacahisar örnekleri: KH20-S-163, KH20-S-208, KH20-S-270, KH20-S-278, KH20-S-333, KH21-S-173, KH22-S-41, KH22-S-93, KH22-S-174, KH22-S-204, KH22-S-225, KH22-S-232, KH22-S-234, KH22-S-242.

⁶⁰ KH22-S312.

Orhan Gazi döneminde son derece çeşitli olan yazı içerikleri I. Murad dönemi itibariyle oldukça sade bir form ve kısa ifadelerle dönüşmüştür. Orhan Gazi akçelerinde yaygın tercih edilen Kelime-i Tevhid ve etrafında dört halife isminin yazılı olduğu sikkelere benzer uygulamanın I. Murad'ın ilk on yılına tarihlenen 1. Tip akçelerinde karşımıza çıkması dikkat çekici olup, ilk yıllarında I. Murad'ın babasının sikke kalıplarını örnek aldığına işaret eder⁶¹.

I. Murad'ın diğer akçelerinde ise “Kelime-i Tevhid”, “Hullide Mülkuhu” ve “Murad Bin Orhan” yazıldığı görülmektedir. Dönemin mangırlarında da son derece yalın ifadeler tercih edilmiş, sultanı tanımlayan “Murad Bin Orhan” ve “Murad Han” ibarelerinin yanısıra mangırları üzerinde Halled’Allahü Mülkehu, Azze Nasruhu, Es-sultan’ül a(zam) / a(dil) ifadeleri kullanılmıştır.

I. Murad Akçeleri	
Ön Yüz	• A-Tip 1. Murad bin Orhan halled’Allahü mülkehu
	• A-Tip 2. Murad bin Orhan halled’Allahü mülkehu
	• A-Tip 3. Murad bin Orhan
Arka Yüz	• A-Tip 1. Kelime-i Tevhid, etrafında dört halife adı
	• A-Tip 2. Kelime-i Tevhid
	• A-Tip 3. Hullide mülkühu
I. Murad Mangırları	
Ön Yüz	• M-Tip 1. Murad Bin Orhan Halled’Allahü Mülkehu
	• M-Tip 2. Murad Bin Orhan
	• M-Tip 3. Murad Bin Orhan
	• M-Tip 4. Murad Han Azze Nasruhu
	• M-Tip 5. Murad (Stilize)
	• M-Tip 1. Es-Sultan’ül A Halled’Allahü Mülkehu

⁶¹ Ali Bey, *age.*, s. 251.

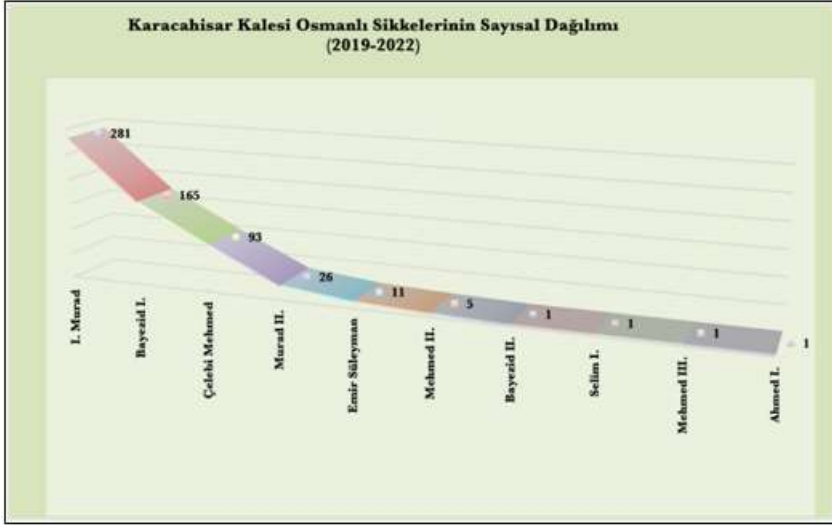
Arka Yüz	•	M-Tip 2. Halled'Allahü Mülkehu
	•	M-Tip 3. Murad Bin Orhan
	•	M-Tip 4. Ramazan 790
	•	M-Tip 5. Aslan Figürü

Karacahisar Kalesi ve I. Murad Sikkeleri - Tarihsel Bağlam

Karacahisar Kalesi 2019-2022 yılları arasındaki kazı çalışmalarında ele geçen ön değerlendirme verilerine göre 1106 sikke tanımlanmış ve 722 adet okunabilir durumdaki sikke kalenin tarihine ilişkin bazı önemli çıkarımlara kaynaklık etmiştir. Önceki satırlarda da belirtildiği üzere kazı çalışmalarında bulunan bahse konu 722 sikkeden 281'i I. Murad'a ait olup ele geçen Osmanlı sikkeleri I. Murad döneminden itibaren II. Mehmed dönemine kadar kademeli olarak azalmaktadır⁶². Osmanlı örnekleri ile birlikte kalede beylikler ve Osmanlı'ya ait anonim sikkelerin yanı sıra, Anadolu Selçuklu, Memlük, Roma, Bizans, Latin ve Anadolu Türk Beyliklerine (Germiyanoğlu, Karamanoğlu, Menteşeoğlu, Candaroğlu, Aydınoğlu, Altınordu) ait sikkeler ele geçmiştir. Söz konusu sikkelerin dağılımında ağırlıklı olarak kaledeki Erken Osmanlı sikkeleri ile çağdaş örneklerle karşılaşılıyor olması dikkat çekicidir. Bahsi geçen dağılım, 14. yüzyılda ve özellikle I. Murad döneminde Osmanlı'nın askeri ve siyasi tarihinin/ilişkilerinin Karacahisar Kalesi'ndeki yansımaları olarak son derece anlamlıdır. Bu dağılım 1524 yılına ait Maliyeden Müdevver Defterindeki Fatih Sultan Mehmed döneminde kalenin terkedildiği yönündeki bilgiyi teyit etmektedir⁶³. I. Murad dönemi (1362-1389) sonuna gelindiğinde İznik (Nicea), Bursa (Prusa), İzmit (Nikomedia) ve Edirne (Adrianopolis) gibi Bizans'ın Bitinya ve Rumeli'deki en önemli kentlerini ele geçirmiş ve sınırları batıda Sırbistan'a kadar ulaşan Osmanlı'ların, Karacahisar Kalesi gibi ulaşım ve

⁶² Yıldırım Beyazıt sikkeleri 165 örnekle I. Murad sikkelerinden sonra en yoğun grubu oluşturmakta, sikke sayılarının diğer padişahlarda kronolojik olarak azalarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Kaledeki kazılarda Fatih Sultan Mehmed'e ait 5 sikke ele geçmiş, II. Beyazıt, III. Mehmed, I. Selim ve I. Ahmed'e ait sadece birer sikke örneği bulunmuştur. Söz konusu dağılım kalenin 14. yüzyıl boyunca son derece yoğun bir iskân süreci yaşadığı bahsi geçen iskanın Fatih Dönemi ile birlikte azaldığı/sonlandığı yönünde bir sonuca işaret etmiştir.

⁶³ İnalçık, "Karacahisar", s. 9-12.

su temini açısından zorlu koşullara sahip muhkem bir yerleşkede iskânı devam ettirmemesi beklenirken, alandaki arkeolojik bulgular beklenenin aksine yoğun bir iskâna / askeri varlığa işaret eder. Kalede ele geçen sikkelerin yaklaşık % 40'nın I. Murad'a ait olması 1362 ile 1389 yılları arasında Karacahisar'ın oldukça yoğun olarak kullanıldığına ve stratejik bir nokta olarak korunduğuna işaret etmektedir ki kalenin konumu ve döneme dair tarih anlatılarında yer alan bazı bilgiler sikkelerin I. Murad dönemine ilişkin sunduğu verileri desteklemektedir.

Her ne kadar süreci kesintisiz bir kronoloji ile takip etmek mümkün değilse de, Osmanlı kroniklerindeki anlatılar, I. Murad döneminde Karacahisar Kalesi'nin de içinde bulunduğu bölgenin oldukça hareketli tarihsel olaylara sahne olduğunu ortaya koyar. Eskişehir'in İznik ile birlikte Karamanoğullarının desteklediği I. Murad'ın kardeşleri İbrahim ve Halil'in taht mücadelesi sürecinde buldukları yerleşimler olduğuna dair modern literatürde görüşler bulunmaktadır⁶⁴. 1380'li yılların

⁶⁴ Halil, İnalçık, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (31), 2020, s. 156. Henüz 1361 yılında Karamanlıların Osmanlı karşıtı bir ittifak içerisinde olduğuna dair rivayetler hususunda bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazısı Muharebesi (1386/1387)", *Osmanlı Araştırmaları*, 49, 2017, s. 60. H. İnalçık 1363 yılında I. Murad'ın Eretna'nın Moğol birlikleri ile Karamanoğlu ordusunu Eskişehir'de bozguna uğrattığını ileri sürer. Bkz. İnalçık, *Murad I.*, s. 156.

başında Osmanlı Beyliği'nin doğu ve güneyindeki hâkimiyet alanını doğrudan etkileyen bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler içerisinde Osmanlı kaynaklarında en geniş yer bulanı Şehzâde Bayezid ile Germiyanoglu Beyi Süleyman Şah'ın kızının (Sultan/Devlet Hatun) düğünüdür⁶⁵. Söz konusu düğünde Germiyan topraklarının büyük bir kısmının çeyiz olarak Osmanlı'ya verilmesi⁶⁶ ve aynı sürecin devamında Hamidoğullarının birçok yerleşiminin satın alınması⁶⁷ ile Osmanlı Beyliği'nin bölgedeki hâkimiyeti ve etkinliği son derece artmıştır.

Eskişehir gerek Germiyan gerek de Karaman ilişkileri bağlamında sınırındaki konumu itibari ile oldukça stratejik bir noktada bulunuyordu. 1380'li yılların başında Osmanlı'nın Germiyan ve Hamidoğulları topraklarındaki hâkimiyetinden rahatsızlık duyan Karamanoğulları ile Osmanlılar arasında ciddi bir rekabet ve yer yer çatışmaların yaşandığı bilinmektedir. 1386 yılında Karamanoğlu Alaaddin Bey'in I. Murad'ın Niş Seferi için Balkanlarda bulunduğu sırada Osmanlı topraklarına saldırmasının ardından gelişen süreçle ilişkin Osmanlı kroniklerindeki anlatılar konumuz açısından üzerinde durulması gereken veriler içerir. Neşrî, Karaman seferi (1386-87) öncesinde I. Murad'ın Karaman elçisi ile Kütahya'da görüştüğünü, sonrasında askerlerin "Karahisar'a" geldiğini ve birkaç gün orada kaldıklarını bildirir:

*"...Hünkar elçinün sözine incinüp eyitdi: "Bire hey küfte-hor! Herze vü hezeyan söyleme. Var ol hayin Karaman-oglu'na di! Var kuvvetin bâzûsına götürüp, ne hüneri varsa idüp, er olsun, erlik göstereşün, işi bir yafta idelüm. Bana her yıl gazaya mani olmağa sa'y ider. Mani-i gazâyâ gazâ, gazâ-yı ekberdür. Bu yıl kâfirle gazâdan kalduk. Bâri anun şerrini def' idelüm." Elçiyi kovup, irtesi göçüp, üç göçde asâkir-i mansûre **Kara-hisar'a** gelüp, anda birkaç gün oturdılar. Ali Paşa dahı gelüp, anda hünkara kavuşdı...."⁶⁸*

⁶⁵ Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 78-82.

⁶⁶ Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 79.

⁶⁷ Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 82.

⁶⁸ Neşrî, *age.*, s. 103. Kitab-ı Cihannüma'daki bazı anlatılarda Karacahisar'dan "Karahisar" olarak bahsedilmektedir. (Bkz. Neşrî, *age.*, s. 33, 41, 103). Özellikle erken dönem anlatılarında Afyonkarahisar'dan "Sahibün Karahisar" olarak bahsedilmesine karşın farklı kaynak ve belgelerde ele aldığımız tarihsel süreçteki gibi Karahisar bahsi ile Sahibün Karahisar'ın mı yoksa Karacahisar'ın mı kastedildiği belirsizdir. (Bkz. Neşrî, *age.*, s. 33, 41, 103, 146, 182, 249, 344, 349-350, 352, 358, 385-386). Afyonkarahisar konum

Neşrî'nin kaydı Kütahya'dan sonra askerlerin "üç göçte" ulaştıkları ve birkaç gün konakladıkları "Karahisar" ile kastedilen yerin Karacahisar veya Afyonkarahisar'dan hangisi olduğuna açıklık getirmese de seferin tertibi faslında detayları anlatıldığı üzere çok merkezli ve çok hatlı bir planla başlayan Karaman seferinde üslerden birinin Karacahisar Kalesi olması muhtemeldir.

Bu sürecin sonucunda gerçekleşen ve Osmanlı'nın katıldığı ilk büyük meydan savaşı olarak tanımlanan Frenkyazısı Savaşı'nda Karamanoğlu ordusu büyük bir bozguna uğrayarak Konya'ya çekilmiş, kentin kuşatılması sonrasında I. Murad damadı olan Karamanoğlu'nu kızının (Nefise Melek Hatun/Sultan Hatun) da devreye girmesi ile bir kez daha affetmiştir⁶⁹. Ancak bu savaş Karamanoğulları'nın itibar ve imajına oldukça büyük zarar vermiş, bölgedeki hakimiyet ve etkinliği azalmış, bir anlamda Osmanlı'ya vasal olmuştur⁷⁰. F. Emecen'e göre Karamanlılar için Osmanlıların bir tehdit unsuru haline gelmesi ve her iki beylik arasında uzun yıllar devam edecek mücadeleler bu savaş ile birlikte başlamıştır ki⁷¹ 1388 yılındaki Bosna Bozgunu sonrasında büyük bir sefere çıkacak olan I. Murad başta Karamanoğlu tehdidinde karşı olmak üzere Anadolu'da oldukça etkin önlemler almıştır:

"Sultân Murâd Gâzi esbâbın tehyie idüp bahâr olıcak , Geliboli'dan geçmege azm idüp, Anadolu'da beş mu'temed bahâdur beg kodı. Biri Temür-taş Paşa, ki Işıklı ve Sanduklı ve Kütâhiyye vilâyetine emîridi. İkinci, Firûz Beg, ki Engüri sancacın yirdi. Üçünci, Temür-taş Subaşı, ki Sifri-hisâr'a ve Sakarya kenarına hakimdi.

olarak Konya'ya daha yakın olmakla birlikte kuruluşundan itibaren Osmanlı toprağı olan Karacahisar'ın ve / veya Eskişehir ovasının ordunun toplanması için seçilip seçilmediğini bilemiyoruz. Ancak açık olan şu ki, Karaman seferi de dahil olmak üzere bölgedeki her türlü tehdiye karşı Eskişehir ve dolayısıyla Karacahisar'ın stratejik konumu sebebi ile Osmanlı ordusu için üs merkezlerinden biri olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Neşrî'nin anlatılarında yer alan ve H. 872'de gerçekleşen Karaman fethi sonrasında da Kara-hisar'a dönüldüğü yönündeki bilgi son derece anlamlıdır: *"Andan hünkâr Sultân Mustafâ'ya Karaman'ı bi-tamâmihi virüp, seferden dönüp, Kara-hisâr'a gelicek buyurdi, Mahmûd Paşa'nun çadırını ve otağını başına yıkup, azl idüp, cebehânesini kendü develerine yüdedüp, pâdişâh cebehanesine katdılar..."* Bkz. Neşrî, *age.*, s. 344.

⁶⁹ Bu sefer sonrasında itaatsizlik içerisinde olan Hamid ve Tekeoğlu Beylikleri itaat altına alınmıştır. Bkz. Neşrî, *age.*, s. 107-108.

⁷⁰ Emecen, "Osmanlı Tarihinin İlk", s. 62.

⁷¹ Emecen, "Osmanlı Tarihinin İlk", s. 62.

Dördüncü, Egirdir subaşı Kutlu Beg. Bişinci, Ak-şehr subaşı Hâce Beg. Bu biş emire Anadolu'yu ismarlayup eyitdi: "İl issüz olup, harâm-zâdeler fesâd itmesün" didi. Yaya-başı İlyâs Beg'i dahi Anadolu'da kodı. Ve bi'l-cümle Anadolu'yu berkidüp, leşker-i azîmile sürüp Gelibolı'ya geldi...."⁷².

Aktarılan metinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın 1388 yılında Balkanlara gerçekleştirdiği bu akın süresince Anadolu'da Sandıklı ve Kütahya, Ankara, Sivrihisar ve Sakarya hattı, Eğridir ile Akşehir olmak üzere beş ana bölgede güvenlik önlemi alınmıştır. Adı geçen yerleşimlerin tümünün Karamanoğlu topraklarına sınır hattında bulunması bu önlemlerin Karamanoğlu tehdidine karşı alındığını açıkça ortaya koyar⁷³.

Timurtaş Subaşı'nın hâkim-sorumlu olduğu Sivrihisar - Sakarya hattındaki müstahkem alanlardan biri de Karacahisar Kalesi olmalıdır. Şikârî'nin I. Kosova Savaşı sürecinde Karamanoğulları'nın bazı Türkmen Beylikleri'nin de katılımıyla oluşturdukları büyük bir ordu ile Eskişehir'e geldikleri yönündeki bilgi, Eskişehir'in hem bahsi geçen saldırı hem de öncesinde gelişen Karaman-Osmanlı sefer-kuşatma-savaşlarında etkin bir rol üstlendiğine işaret eder:

*"Elhâsıl-ı kelâm, 'Alâüddin emr eyledi. Kırk dört (bin) Karaman, Bolğâr, Kayser ve Turğud ve Bayburd Türkmân ve Kürd ve Moğol 'askeri **Eskişehr** üstüne gelüb sahrâyı bârgâh ile toldular. Germiyân ve Aydın ve Saruhân ve Hamîd ve Menteşe ve Eşref otuz bin er ile anlar dahi gelmekde. Râvi eydür: Edrene ile İstanbul arasında Murâd Beg kâfir elinde şehid olmuş idi. Oğlu Bâyezid Hân yerine şâh olmuş idi. Ez-in-cânib, Karamanoğlu 'Alâüddin'in **Eskişehr önüne geldüğün** duyub otuz bin er cem' edüb Demirtaş ve Kutlu'yu evvel gönderdi. Yigirmi bin er ile kendisi dahi menzil be-menzil gelmekde. Ez-in-cânib, Mehemed Hân on yedi bin er ki Dâvudî zırlı Moğol dilâver ile otuz*

⁷² Neşrî, *age.*, s. 113-114.

⁷³ H. İnalçık, I. Murad'ın Karamanoğlu'na güvenmediği için Kosova seferi öncesi Emir Timurtaş ve bazı sancak beyleri ile birlikte 5000 askeri Anadolu'nun koruması için bıraktığını belirtir. Bkz. Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM, İstanbul 2010, s. 103.

*bin 'Osmân 'askerine karşı varub iki 'asker karuşub dört gün muhkem cenk kıldılar..."*⁷⁴.

Karacahisar Kalesi kazılarında bulunan I. Murad sikkeleri arasında 1388 tarihli (Ramazan 790) mangırın yoğunluğu,⁷⁵ I. Murad'a ait yedi akçeden altısının iktidarının 1382-1389 yılları arasına tarihlenen akçeler olduğu göz önüne alındığında bahsi geçen tarihsel olaylar ile Karacahisar Kalesi arasındaki bağlantıyı güçlendirmektedir.

I. Murad dönemindeki bu tasarrufun kaledeki sikkelerin dağılımı göze alındığında Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Karacahisar Kalesi'nde II. Murad dönemi sonrasına ait sikke örneklerinin yok denecek kadar az olması ve bir arşiv kaydındaki kalenin Fatih Sultan Mehmed döneminde terkedildiğine dair bilgi ile Karamanoğullarının yine bu dönemde ortadan kaldırıldığı göz önüne alındığında Karacahisar Kalesi'nin I. Murad döneminden Fatih dönemine kadar askeri amaçlı ve Türk Beylikleri ve özellikle Karaman tehdidine karşı kullanıldığı yönünde bir sonuca ulaşılır⁷⁶

Sonuç

I. Murad Hüdavendigâr adına 1362-1389 yılları arasında basılmış olan 8 (sekiz) tip sikke olup bu sikkelerin 3'ü akçe, 5'i ise mangırdır. Ön yüzünde bulunan çizgi sayılarına göre I. Murad'ın saltanatının ilk, ikinci ve üçüncü on yıllarına tarihlenen akçelerden "1. Tip" Orhan Gazi dönemi akçelerin genel karakterini sürdürmekte, II. ve III. tiplerde ise daha sade bir form ve içeriğin tercih edildiği anlaşılmaktadır.

İlk defa I. Murad dönemi ile birlikte karşımıza çıkan mangırlar ise 5 farklı tiptedir. Ön yüzünde "Murad Bin Orhan Halled'Allahü Mülkehu" arka yüzünde ise "Es-Sultan'ül A... Halled'Allahü Mülkehu" yazılı olan "1. Tip" akçeler Osmanlı sikkeleri içerisinde "Sultan" ünvanı belirtilmiş

⁷⁴ Bkz. Şikârî, *Karamanname (Zamanın Kahramanı Karamanlilerin Tarihi*, Nşr. Metin Sözen, Necdet Sakaoglu, İstanbul 2005, s. 791.

⁷⁵ Karacahisar Kalesi kazılarının 2019-2022 yılları arasındaki çalışmalarda 40 adet Ramazan 790 sikkesi bulunmuştur.

⁷⁶ Karacahisar Kalesi 2019-2021 kazı sezonlarında bulunan 722 sikkeden 281'i I. Murad'a, 165'i Yıldırım Bayezid'e, 93'ü Çelebi Mehmed'e, 26'sı II. Murad'a, 5'i Fatih Sultan Mehmed'e ait olup, II. Bayezid, I. Selim, III. Mehmed ve I. Ahmed'e ait birer adet sikkeye rastlanmıştır.

ilk mangır örnekleri olması bakımından özel bir yere sahiptir. İki ayrı alt tipi olan “IV. Tip Mangırlar” ise I. Murad dönemine ait tarih yazılı tek sikkeler olmasının yanısıra Osmanlı sikkeleri içerisinde ay adı yazan ilk ve tek sikke olması bakımından özel bir gruptur. Literatürde az sayıda örnekle temsil edilen ve I. Murad’ın “5. Mangır Tipi” olarak ele aldığımız sikkelerin bir yüzünde aslan figürü diğer yüzünde stilize Murad yazısı bulunmakta, aslan figürünün Germiyanoglu sikkelerindeki figürler ile benzerliği dikkati çekmektedir.

Karacahisar Kalesi’nde 2019-2022 yılları arasındaki kazılarda ele geçen okunabilir durumdaki 722 sikkeden 281’i I. Murad’a ait akçe (7) ve mangırlardan (274) oluşmaktadır. Kazı çalışmalarında I. Murad’a ait olan örneklerden başka Yıldırım Bayezid (165), Çelebi Mehmed (93), II. Murad’ (26), Emir Süleyman’a (10) ve Fatih Sultan Mehmed’e (5) ait örneklerin yanısıra birer adet II. Bayezid, I. Selim, III. Mehmed ve I. Ahmed’e ait sikke bulunmuştur. Sikkelerin sayısal yoğunluğu ve kronolojik dağılımı kaledeki iskanın Fatih Sultan Mehmed dönemi sonrasında büyük ölçüde azaldığı yönünde bir sonuç sunmuştur. Ayrıca bu dağılım Karacahisar Kalesi’nin I. Murad döneminde son derece aktif olarak kullanıldığına ve bu tercihte belirleyici olan temel etmenin Karamanoğullarının başı çektiği Türk Beylikleri’nin tehdidi olduğuna işaret etmiştir. Anadolu Türk Beyliklerinin yine başta Karamanoğulları olmak üzere Fatih dönemi ile birlikte Osmanlı hakimiyetine girmiş olması ve Fatih dönemi sonrasına ait sikkelerin kalede yok denecek kadar az sayıda ele geçmesi bu çıkarımın yazılı kaynağı ve arkeolojik kanıtları olarak son derece anlamlıdır.

Kaynakça

Ali Bey, “I. Murad’ın Sikkeleri”, *Türk Tarih-i Encümeni Mecmuası*, No:4, 81, İstanbul 1340, s. 244-256

Altınsapan, Erol - Gökalp, Z. Demirel - Yılmazyaşar, Hasan - Gerengi, Ali, “2011-2014 Kazıları Işığında Eskişehir Karacahisar Kalesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, (10), 2015, s. 621- 633.

Altınsapan, Erol - Palalı, Meydan, *Osmanlı Beyliğinin Kurulduğu Yer, Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazı Buluntuları (2011-2014)*, Doğukütüphanesi Yayınları 2018.

Altınsapan, Erol - Gerengi, Ali, "Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazı Çalışmalarında Bulunan Bir Grup Sikke", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 58, 2017, s. 1-9.

Artuk, İbrahim - Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, C. II, İstanbul 1974.

Artuk, İbrahim, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Bey'e Ait Sikke", *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi* (11-13 Haziran 1977), (ed. O. Okyar, H. İnalçık) Ankara 1980, s. 27-33

Artuk, İbrahim, "Murad I Sikkelerine Genel Bir Bakış", *Bellekten*, 184, 1983, s. 787-793.

Âşıkpaşazâde, *Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, Haz. Necdet Öztürk, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Aydın, Vildan, "Dr. Şevkullah Bal Koleksiyonu'ndaki Erken Osmanlı Sikkeleri", Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2022.

Boz, Cem, *Anadolu Selçuklu, İlhanlı Ve Beylikler Döneminde Sultan Öyüğü (Eskişehir)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.

Damalı, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C. 1, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, İstanbul 2010.

Doğru, Halime, "Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundaki Önemi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir 2001, s. 121-122.

Ehlert, Rolf, *Umlaufgeld Im Osmanischen Reich*, Band I, Heidelberg 2013.

Emecen, Feridun M., "Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazısı Muharebesi (1386/1387)", *Osmanlı Araştırmaları*, 49, 2017, s. 57-88.

Ender, Celil - Okay, Orhan, *Türk Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul 2007.

Halil Ethem Bey, *Müze-i Hümayun Meskûkât-i Kâdime-i İslâmiyye Kataloğu, Meskûkât-i Osmaniye, Kism-ı Sadis*, C. I, Kostantiniyye 1334.

İnalçık, Halil, "Karacahisar / Karacaşehir Üzerinde Bir Belge", *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ed. Nurcan Abacı, Lulu Press, Morrisville 2006, s. 9-12.

İnalçık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM, İstanbul 2010.

İnalçık, Halil, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (31), 2020, s. 156-164.

Johnson, Brian - Şentürk, Şennur, *Saltanatın İki Yüzü*, YKB Sikke Koleksiyonu Sergi Kataloğu, No: 4, İstanbul 1995.

Kabaklarlı, Necdet, *Mangır, Osmanlı İmparatorluğu Bakır Paraları*, İstanbul 1998.

Karakoç, Kazım, "Orhan Gazi'nin Bugüne Kadar Bilinmeyen Eşsiz Mangır", *İkinci Nümismatik Sempozyumu*, (31 Mayıs 2008), s. 60-65.

Manaz, Selma, *Bizans Dönemi Dorylaion'u ile Anadolu Selçuklu Şehri Sultan Eyüğü / Sultan Öyüğü'nün (Eskişehir) Fiziki Yapısı*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Eskişehir 2019).

Mehmed Neşrî, *Cihannümâ - Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, haz. N. Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Ménage, Victor L., "The Menaqib of Yakhshi Faqih", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26, 1963, s. 50-54.

Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes Ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çev. Fikret Işıtan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi: Osmanlı Tarihi (1288-1502)*, haz. N. Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

Paksoy, İ. Günay, "Anadolu'da Altın ve Gümüşe Vurulan Osmanlı Damgası", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, ed. Bülent Arı, Ankara 2011, s. 163-206.

Paksoy, İ. Günay, "Osman Gazi'nin Şimdiye Kadar Yayımlanmış Tek Gümüş sikkesi üzerine Düşünceler", *I. Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi (25-28 Şubat 2013) Bildiriler* (ed. Kayhan Dörtlük - Oğuz Tekin - Remziye Boyraz Seyhan), İstanbul 2014, s. 443-456.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Parman, Ebru, "Eskişehir-Karacaşehir Köyünde Karacahisar Kalesi", *Kepiçek*, 15, 2002, s. 77-84.

Pere, Nuri, *Osmanlılarda Madeni Paralar (Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı Madeni Paraları Koleksiyonu)*, İstanbul 1968.

Ramsay, William Mitchell, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.

Sağıt, Betül, Anadolu Darplı İslâmî Sikkelerde Yazı (1071-1402), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.

Sahillioğlu, Halil, "Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958.

Sahillioğlu, Halil, "Akçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (2), 1989, s. 224-227.

Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (9), 1994, s. 368-371.

Srećković, Slobodan, *Akches: Orhan Gazi - Murad II, 699-848 AH*, Volume I, Belgrad 1999.

Sultan, Jem, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic: A Detailed Catalogue of the Jem Sultan Collection*, California 1977.

Şikârî, *Karamannâme* (Zamanın Kahramanı Karamanîlerin Tarihi), Metin Sözen, nşr. Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği - Karaman Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.

Tekin, Oğuz, "Mangır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (27), 2003, s. 568.

Teoman, Gültekin, *Beylikler ve Erken Osmanlı Döneminde Anadolu'da Basılan Sikkeler Üzerinde Görülen Süslemeler (1300-1500)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004.

Teoman, Betül - Teoman, Gültekin, Germiyanoglu Beyliği Sikkeleri, Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu – III- Germiyanoglu Beyliği, Ankara 2007, s. 169-200.

Teoman, Betül - Teoman, Gültekin, "Batı Anadolu Beylikleri Sikkelerinde Süslemeler", *XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (21-24 Ekim 2015)*, *Bildiriler Kitabı*, C.II, Ed. Ceren Ünal, Cengiz Gürbıyık, TTK, Ankara 2019, s. 231-256.

Teoman, Betül, "Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri (1299-1453)", *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Ed. Y. Özbek - A. Budak, Konya 2020, s. 399-434.

Tulay, A. Semih, *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul 2001.

Turgut, Vedat, "Germiyanogulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. III, S. 5, (2017), s. 1-99.

Yılmaz, Hakan, " Osman Gazi'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de Bastırdığı Üçüncü Sikkesi", *Vakanüvis*, V.4, s. 81-120, Aralık 2019.

Yılmazyaşar, H. - Z. Demirel Gökalp (2022) Tarihsel Bağlamda Karacahisar Kalesi'nde Bulunan Bizans ve Avrupa Sikkeleri, *Anadolu Araştırmaları*, 2022, Sayı 27, s. 305-335.

Yırıkoğulları, Fethi Furkan, *Bursa Müze Müdürlüğünde Bulunan Orhan Gazi Sikkeleri*, İstanbul 2022.

Extended Abstract

This article has two main purposes. One of these aims is to make a numismatic analysis of the coins of Murad I based on the samples found in the excavations of Eskişehir Karacahisar Castle and the other aim is to show that these coins are a source for the history of Karacahisar Castle.

Eskişehir Karacahisar Castle is approximately 7 km from the city center. Karacahisar is a medieval castle at an altitude of 1010 meters, located in a very strategic position overlooking the roads of Seyitgazi, Kütahya, Bursa and Ankara. Eskişehir and its environs have played a strategic role throughout history, as it has been at the intersection of military and trade routes since ancient times.

The earliest coin found in the archaeological excavations in the castle belongs to Focas. Mikhael (820-829). VII. Konstantinos (913-959) ve X. Konstantinos (1059-1067) coins were also found during the excavations. Karacahisar is located on the border line where the struggles for dominance between the Seljuks and Byzantium have been intense since the second half of the 11th century. The castle must have played an active role in the wars of Dorylaion and Myryokephalon.

Karacahisar Castle, which was conquered by Osman Gazi in 1288, is an Ottoman settlement after this date. According to the narratives in the Ottoman chronicles, Turkmens (Especially Gemiyans) were settled in the empty houses after the conquest of the castle. According to the information in the Ottoman chronicles, the churches were converted into mosques, bazar was established, and the first tax was applied in the castle. The first sermon was read by Tursun Fakih in Karacahisar Castle. According to Neşri's account, the first coin was minted in this process. During the Osman Gazi period, the management of Karacahisar was given to Orhan Gazi, Tursun Fakih was appointed as a judge and Gündüz Alp was appointed as a subaşı. Karacahisar Castle, which was used extensively from the Osman Gazi period to the end of the Murad II period, was abandoned during the reign of Fatih Sultan Mehmed.

It is known that 3 different types of silver coins were minted during the reign of Murad I. These coins are dated according to the number of lines on them. Mangır, the first examples of which appeared in the

period of Murad I, are of 5 different types. There is no date on 4 of these coins. In a mangır type (Type 4), both the year and the month are written. "Murad bin Orhan Halle'Allahü Mülkehu" is written on the front side of "type 1" mangırs and "Es-sultanü'l halled'Allahü Mülkühu" on the reverse side. This coin is the first Ottoman mangır with the title "es-sultan" inscribed. The name of the sultan (Murad) and his father (Orhan) is written on one side of the second type of mangır, and on the other side is Hullide Mülkühu. In the samples classified as the third type, Murad Bin Orhan is written in a square frame on both sides of the coin. This type of coin of Murad I is found extensively in Karacahisar excavations.

The five type of coin of Murad I, a kind of mangır, is important in that it is the only coin with a mint date. It is the only Ottoman coin with the name of the mentioned mangır month (Ramadan). Murad and azze nasruhu are written on the front and Ramazan 790 is written on the reverse. These mangırs have a sub-variant with faulty mints and different fonts.

There is a lion figure on one side and a stylized Murad writing on the other side of 5th type mangırs, which is not very similar in literature.

During the excavations between 2019-2022 in Karacahisar Castle, 7 silver coins belonging to Murad I were found. The lightest of these coins is 0.8 grams, the heaviest is 1.21 grams, the average weight is 1.04 grams, and the average diameter is 13.71 mm.

The main reasons for the different sizes and weights of copper coins are the impact differences, carelessness, die differences and abrasion.

The differences mentioned in the examples of Karacahisar Castle can be clearly followed. The average weight of the 274 coins found in the castle is 1.73 grams, and the average diameter is 15.50 mm. The lightest mangır is 0.61 g (14 mm) and the heaviest is 4.44 g (21 mm). Among the Murad I coins in Karacahisar Castle, 7 samples have a weight of 4 gr or more. The diameter of all these coins is 20 mm. and above. Diameter size of the smallest sample is 12 mm. , the largest is 26 mm.

It is understood that the practice of giving the date in prose on the coins of the Orhan Gazi period was abandoned during the reign of

Murad I. The date and month name, first appearing on Type 4 coins, were not repeated on any later Ottoman coins.

The coins of Murad I are designed in a simpler form than those of Orhan and shorter expressions are included in their coins. The similarity of Type 1 coins dated to the first decade of Murad I and Orhan Gazi's coins is remarkable, indicating that Murad I imitated his fathers the coin patterns in his early years.

It is seen that "Kelime-i Tevhid", "Hullide Mulkuhu" and "Murad Bin Orhan" are written on the other coins of Murad I. Quite simple expressions were preferred in his coins. "Murad Bin Orhan" and "Murad Han", "Halled'Allahü Mülkehu", "Azze Nasruhu" and "Es-sultanü'l a(zam) / a(dil)" are written on Murad I's Mangirs.

According to the preliminary evaluation data obtained during the excavations of Karacahisar Castle between 2019-2022, 1106 coins were identified. 722 legible coins have been the source of some important inferences about the history of the castle. As stated in the previous lines, 281 of the 738 coins found in the excavations belong to Murad I. The Ottoman coins found in the castle is gradually decrease from the period of Murad I until the period of Mehmed II. In addition to Ottoman coins, Anatolian Seljuk, Mamluk, Roman, Byzantine, Latin and Anatolian Turkish Principalities (Germiyanoglu, Karamanoglu, Menteseoglu, Candaroglu, Aydinoglu, Altinordu) coins were found in the castle. It is noteworthy that in the distribution of the mentioned coins, the Early Ottoman coins and contemporary examples are mostly encountered. The aforementioned distribution is rather meaningful as the reflections of the Ottoman military and political history/relations in the Karacahisar Castle in the 14th century and especially during the reign of Murad I. This distribution confirms the information in an archive document that the castle was abandoned during the reign of Mehmed the Conqueror.

The fact that approximately 40% of the coins found in the castle belong to Murad I, reveals that Karacahisar was used quite intensely between 1362 and 1389.

Eskişehir was at a very strategic point in terms of both Germiyan and Karaman relations, due to its location on the border. Eskişehir is one of the cities where the princes supported by the Karamanids lived during

Murad I's struggle for the throne. The city is the place where the Karaman army was defeated in 1363. These examples reveal the role and importance of Eskişehir on the border line in the 1360's struggle between with Karaman and the Ottoman Empire. It is known that at the beginning of the 1380s, there was a serious rivalry and occasional conflicts between the Karamanids and the Ottomans. In 1386, Alaaddin Bey (Sultan of the Karaman) attacked Ottoman lands while Murad I was in the Balkans.

After the Bosnian setback in 1388, Murad I, who went on a great expedition to the Balkans, took very effective measures in Anatolia, especially against the threat of Karamanoğlu. In this process, security measures were taken in five main regions in Anatolia: Sandıklı, Kütahya, Ankara, Sivrihisar Sakarya line, , Eğridir and Akşehir. The fact that all of the mentioned settlements are on the border line with Karamanoğlu lands clearly reveals that these measures were taken against the Karamanoğlu threat. One of the fortified areas on the Sivrihisar - Sakarya line, where Timurtaş Subaşı is the judge-responsible, should be Karacahisar Castle. During the First Kosovo War, the Karamanoğulları's raids to Eskişehir with a large army formed with the participation of some Turkmen Principalities indicate that Eskişehir played an active role in the Karaman-Ottoman campaign-siege-wars.

Among the coins found in the excavations of Karacahisar Castle, the abundance of copper coins dated 1388 (Ramadan 790) and the fact that six of the seven silver coins belonging to Murad I dated to the years 1382-1389 are the proofs of the connection between the historical events described and Karacahisar Castle.

Considering the distribution of coins in the castle, it is understood that the strategic importance of the castle continued during the reigns of Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed and Murad II. In Karacahisar Castle, the coins belonging to the sultans after Murad II are almost non-existent. Considering the information in an archive record that the castle was abandoned during the reign of Mehmed the Conqueror and that the Karamanids were eliminated during this period, it is concluded that Karacahisar Castle was used against the threat of the Turkish Principalities and especially Karaman from the reign of Murad I to the reign of Mehmed the Conqueror.

Araştırma Makalesi

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Akdeniz’de İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesinin Merkezi Olarak Kudüs

Nurcan Yurdakul*

(ORCID: 0000-0002-4223-787X)

Makale Gönderim Tarihi
29.01.2023

Makale Kabul Tarihi
21.02.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yurdakul, N., “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Akdeniz’de İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesinin Merkezi Olarak Kudüs”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1055-1086.

APA: Yurdakul, N. (2023). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Akdeniz’de İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesinin Merkezi Olarak Kudüs. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1055-1086.

Öz

XIX. Yüzyılın iki büyük siyasi gücünün Doğu Akdeniz’de karşı karşıya gelişleri öncelikle Kudüs ve çevresinde gerçekleşmiş, İngiltere’nin Hindistan yollarını kontrol altında tutmaya yönelik dış politikası Napolyon tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra Rusya’nın bölgede atacağı adımlara odaklanmıştır. Başka bir ifade ile İngiltere, Rusya karşısında reaktif bir Doğu politikası izlemiştir. Rusya’nın sıcak denizlere inme siyaseti Büyük Petro’dan beri sabit kalmış ancak ideolojik arka planında olan Ortodoksları himaye etme siyaseti Rusya’daki siyasal, sosyal, askeri gelişmelerden etkilenecek gelişmeye devam etmiştir. Filistin ve Suriye’deki Osmanlı tebaası olan Ortodoks Arapları kendi sınırları dışında kalan tebaası olarak gören Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, nozkaplan@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

karşısındaki zaferleri ertesindeki tüm siyasi antlaşmalarına bu iddiasını derç ettirmesi ve bu tebaa üzerinde nüfuz kurmaya başlaması, İngiltere'nin de bölgede konsolosluk ihdası ve misyonerlik faaliyetleri üzerinden nüfuz kurma siyaseti gütmesine sebep olmuştur. Sonuçta Ortodoks Arapları ve Yahudileri Protestanlığa ihtida ettiremeyen İngiltere Osmanlı tebaası olan Yahudileri himaye etmeye yönelmiş ve Rusya'ya yönelik reaktif Doğu politikası kapsamında Filistin'e Yahudi göçünü teşvik etmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, XIX. Yüzyıl, Kudüs, Yahudi Göçü

Jarusalem as a Center of Anglo-Russian Influence Struggle During the First Half of 19th Century

Abstract

The confrontation of the two great political powers of the 19th century in the Eastern Mediterranean took place primarily in al-Quds (Jerusalem) and its surroundings. Britain's foreign policy at the time was to keep the route to India under its control whilst aware of the steps that Russia was taking in the region after the Napoleonic danger was eliminated. In other words, Britain followed a reactive eastern policy towards Russia. Russia's policy of access to warm-water ports (seas) had remained stable since Peter the Great. However, the policy of protecting Orthodox peoples with an ideological background continued to develop, influenced by the political, social and military developments in Russia. Russia, which viewed the Orthodox Arabs in Palestine and Syria as its subjects outside its borders, included this claim in all political treaties that resulted from victory over the Ottoman Empire. The fact that Russia began to gain influence over these citizens caused Britain to pursue a policy of influence in the region through the establishment of a consulate and missionary activities. As a result, Britain, unable to convert Orthodox Arabs and Jews to Protestantism, tended to protect Jews, who were Ottoman citizens, and began to encourage Jewish immigration to Palestine.

Keywords: Great Britain, Russia, Ottoman Empire, 19th Century, Jerusalem, Jewish Immigration

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Rusya'nın sıcak denizlere inme siyasetini tatbik ederken içeride gerçekleşen sosyal ve kültürel değişimin ve dini mirasın bu siyasetin oluşmasına ne yönde etki ettiğini ve XIX. Yüzyılın sömürgeci süper gücü İngiltere'nin Hindistan'a giden yolları koruma amacıyla

uyguladığı siyasetin Rusya karşısında nasıl şekillendiğine cevap aramaktır. Rusya’nın Doğu Akdeniz’e ve özellikle Kudüs ve çevresine yönelmesinde iktisadi etkenler kadar din ve kimlik meseleleri de rol oynar.¹ Kültürel mirasın dış politika üzerindeki etkisi yaygın olarak kabul edilen bir olgudur. İster Panславизм belirttiği gibi dış politika hedeflerine ulaşmada içeride ve dışarıda halk desteğini almanın bahanesi olsun ister Marksist öğretinin iddia ettiği gibi üstyapı kurumlarının dış politika kuramcılarının değer sistemlerine yansımaları nedeniyle olsun kültür dış politikanın oluşumunda hem amaç hem de araç olarak belirleyici rol oynar.² Rusya’nın Doğu Akdeniz’e yönelmesi istikametini Büyük Petro’nun tayin etmiş olması ve amacın sıcak denizlere inmekten ibaret kabul edilmesi, Rusya’daki gelişmelerin, dini ve millî değerlerin Rus dış politikası üzerindeki etkilerinin yeterince çalışılmamasına sebep olduğu söylenebilir.

Rusya’nın sıcak denizlere inme politikasının, XVIII. Yüzyılda başlayan ticari varlığından³ başka siyasi olarak fiiliyata geçmesi 1783’te Kırım Hanlığı topraklarının Rusya’ya katılması ile başlar⁴ ve 1812’de Napolyon’un Rusya seferinin bu ülke lehine sonuçlanmasından sonra da ivme kazanır. Osmanlı İmparatorluğu’nun kaybettiği her toprak Rusya’nın vergi gelirlerini artırarak savaş gücünü takviye eder.⁵ XVIII.

---

¹ Michel Vale ve Hans-Adolf Jacobsen, “Cultural Elements in GDR Foreign Policy”, *International Journal of Politics*, 1/2 (1982), s. 151-181.

² Markus Fischer, “The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy”, *Culture and Foreign Politics*, Ed. Brenda Shaffer, Londra: The MIT Press, 2006, s. 27-30.

³ İdris Bostan, “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, *Bellekten* 225 (1995), s. 353-394.

⁴ Cevdet Paşa’nın Kırım Hanlığı üzerinden gelen vergi gelirlerinin artışını, *Devlet Giray Hân Olduğu ve Rusyaluyu Harac-güzâr Ettiği*, başlığı ile vermektedir. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 286-287. Aynı eserde Prut Muharebesi’nden sonraki yıllarda ise Rusya’nın güneye ilerleyişi ile Devlet-i Aliyye’nin ne surette sıkıntıya duçar olmaya başladığı anlatılmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 64-67.

⁵ Müjgan Cunbur, *Karacaoğlan Şiirleri*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1973, s. 322-323. Karacaoğlan’ın *Hazır ol vaktinde Nemçe Kralı*, dizesiyle başlayan koşmasının ikinci dörtlüğü Viyana’ya sefere giden Osmanlı ordusunun hangi askerleri içerdiği hakkındadır. *Yetmişbin var siyah postal giyecek/Seksen bin var Allah Allah diyecek/Doksanbin var tatlı cana kıyacak/ Yüz bini de Tatar Han’dan geliyor.* Şiirde bahsedilen üç yüz kırk bin kişilik ordunun yüz bininin Tatar Hanlığından geliyor olması bilgisi şüphesiz güvenilecek bir istatistik değildir. Ancak dörtlük Kırım Hanlığı’nın Osmanlı ordusuna katkısının toplumun

Yüzyıl boyunca Ural Dağları'nın doğusunda devam eden Rusya'nın Asya topraklarına yönelik seferleri aynı yüzyılda İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesine paralel olarak ilerler, Rusya ve İngiltere önce Hindistan'ın kuzeyinde ve İran'da, daha sonra da Osmanlı egemenliğindeki bölgelerde karşı karşıya gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağdat, Şam ve Mısır gibi vilayetlerdeki egemenliği her iki devletin de bölgede işgal veya sömürgeci siyaset yerine nüfuz oluşturma enstrümanları geliştirmelerine sebep olur. Özellikle İngiltere'nin Osmanlı topraklarında İran ve Afganistan'a göre farklı bir siyaset izlemesi Osmanlı İmparatorluğunun hükümlerlik haklarını korumadaki kararlılığı ile açıklanır.⁶ Din uluslararası politikanın bir enstrümanı haline gelir, başka bir ifade ile misyonerlik faaliyetleri siyasi nüfuz oluşturmak amacıyla yaygın olarak kullanılmaya başlanır.

Napolyon'un 1798 Mısır ve 1812 Rusya Seferleriyle Yakın Doğu'daki İngiliz-Rus Mücadelesinin Biçimlenmesi

İngiltere XVIII. Yüzyılın sonlarından başlayarak Doğu politikasını, dünyanın başka yerlerinden gelebilecek tehlikelere karşı sömürgesi Hindistan'ı koruma siyaseti üzerine bina eder. 1798'de Napolyon'un Mısır'a çıkışı İngiltere'yi alarma geçirir.⁷ Hindistan'ı en ekonomik şekilde nasıl koruyacağı İngiliz dış politikasının temel meselesidir. İngiltere'nin Doğu siyasetini, Arbuthnott 'bölgesel temelli savunma politikası'⁸ olarak isimlendirir. Buna göre daha fazla bölge işgal etmek ve savunma masraflarını artırmak yerine Hindistan yolu üzerindeki topraklarda kontrol mekanizmaları geliştirerek Hindistan'ı çevrelemeyi amaçlar. Nitekim İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma siyaseti

---

zihnindeki yeri hakkında fikir vermektedir. Kırım Hanlığı ve bu hanlığın nüfuz bölgesinin Rusya'nın eline geçmesiyle Osmanlı'nın kaybının Rusya'nın kazancı olacağı ve bunun da Rus ordusunun gücünü artıracacağı açıktır.

⁶ F.O. 78/704/240, PRO; Edward Ingram, *British Persian Connection, 1798–1828: Prelude to the Great Game in Asia*, Londra: Clarendon Press, 1992, s. 256; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Kitapevi, 2005, s. 119-133; Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018, s. 23.

⁷ Talal Toufic Farah, *Protection and Politics in Bahreyn, 1869-1915*, Beyrut: American University of Beirut, 1985, s. 13-15.

⁸ Hugh Arbuthnott ve diğerleri, *British Missions Around The Gulf 1575-2005: Iran, Iraq, Kuwait, Oman*, Folkestone: Global Oriental, 2008, s. 4.

bu yaklaşımın bir sonucudur. Bu siyaset, 1787-1792 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun Rusya ve Avusturya ile sürdürdüğü savaş sırasında İngiltere Başbakanı William Pitt (1783-1801) tarafından başlatılır.⁹ Berridge, İngiliz dış politikasının Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetinin İngiliz devlet adamlarını hem kendi ülkelerinde hem de Katolik düşmanları karşısında zor duruma düşürdüğünü kaydeder.¹⁰

İngiltere’nin Hindistan’a giden yollara yönelik hassasiyeti Osmanlı İmparatorluğunun takip ettiği denge politikası ile örtüşür; 1870’lere kadar, Mora ve Mehmet Ali Paşa isyanları haricinde iki devlet önce Fransız sonra da Rus yayılcılığına karşı iş birliğine gider. 1809’da İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Çanakkale Anlaşması bu ittifakın bir göstergesi olarak değerlendirilir.¹¹ Anlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu savaş halinde olduğu Rusya’ya karşı İngiltere ile ittifak kurarken İngiltere de Rusya’nın Hindistan’a gidebileceği bütün geçitleri tıkamaya başlar.¹²

Bazı İngiliz siyasetçiler İngiliz kamuoyunda ve parlamentosunda Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetini ve Rusya karşıtlığını kabul ettirmek için mücadele etmek zorunda kalırlar. Mesela Harford Jones’a¹³ göre; Rus yayılcılığına karşı Osmanlı toprak bütünlüğünün savunulması Hindistan’ın emniyeti açısından kaçınılmazdır. Jones’a göre Hindistan için daimî bir tehlike olarak Rusya geçici bir tehlike olan Fransa’nın 1798’den itibaren oynadığı rolden daha tehlikeli bir rol oynayacaktır.¹⁴ 1812’de İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Robert

⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 20-22; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, İstanbul: Der Yayınları, 2008, s. 68-79.

¹⁰ Geoffrey R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to Present Day*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 3; Selim Hilmi Özkan, “II. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2007), s. 2-5.

¹¹ Bu anlaşmanın tam metni için bkz. *Muâhedât Mecmûası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 14-34; Süheyla Yenidünya, “Kale-i Sultaniye Anlaşması’nın Gizli Görüşmeleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2009), s. 310.

¹² Yenidünya, a.g.m., s. 309-325.

¹³ Sir Harford Jones, Bağdat Konsolosu (Ağustos 1798-Ocak 1806), John Gordon Lorimer, *A Gazettee of Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, Calcutta: Government Press, 1908, s. 2683 ve 2663; Sir Harford Jones Brydges, Tahran Olağanüstü Elçisi (Haziran 1807-Kasım 1811), Lorimer, a.g.e., s. 2663.

¹⁴ Ingram, a.g.e., s. 125.

Liston¹⁵ Dışişleri Bakanı Castlereagh'e Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine dâhil edilmesiyle Osmanlı-Rus barışının tesis edilebileceğini ve böylece Rus ilerleyişinin durdurulabileceğini yazar. Ancak Castlereagh'in 1815 Viyana Kongresi'nde toprak bütünlüğü teminatının tüm Avrupa devletleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'na da tanınmasını sağlama çabaları dönemin Rus dış politika kuramcısı, Rusya'nın Paris Büyükelçisi, Viyana Kongresinde Murahhası sonra da Rusya Dışişleri Bakanı olan Nesselrode'in (1822-1856) muhalefeti nedeniyle sonuç vermez.¹⁶ Uluslararası alanda Rusya'nın, Avrupa Devletler Sistemine Osmanlı İmparatorluğu'nun alınmasını engelleyecek kadar etkin olabilmesi, Nesselrode'in diplomatik dehasının değil Napolyon'un giriştiği Rusya Seferinin başarısızlığa uğramasının bir sonucudur. Ayrıca, Rusya'nın 1813 Gülistan Antlaşması ile İran'ı kendi protektorasına alarak Hindistan'a bir adım daha yaklaşması Nesselrode'in elini güçlendiren diğer bir unsurdur.¹⁷

Yukarıdaki siyasi nedenlere ek olarak XIX. Yüzyıl'a gelindiğinde Rus dış politikacılarının sıcak denizlere inme siyasetinde kültürel ve dini gerekçeler de etkili olur. Rus milli kimliğinin temel ögesi olan Ortodoksluk etkeninden başka Rus aydınlarının Avrupa karşıtlığı ve köklerini Doğu'da arama akımı, Rus siyasetçileri tarafından araçsallaştırılır. Napolyon'un Rusya seferinin başarısızlığı Rusya'nın uluslararası alanda önemini artırmanın yanında içeride de 1812 Çocukları adında yeni bir hareketin başlamasına sebep olur.¹⁸ Tolstoy'a göre; Rusya bu zaferi, Rusça konuşma becerisi dahi bulunmayan, Batılılaşmış soylu süvarilerine ve komutanlarına değil, kahramanca savaşan serflerine ve işgalci Napolyon'un askerlerine saman dahi

¹⁵ Sir Robert Liston (2 Mart 1812- 7 Temmuz 1820) Lorimer, *a.g.e* , s. 2686.

¹⁶ Viyana Kongresi'ne katılmamış olmanın, Osmanlı İmparatorluğu'nun "egemenlik" ve "mülkiyet" alanlarında haklarını koruma noktasında zafiyete uğraması konusunda bkz. Ahmet Zeki İzgöer, "İktisadi Gelişimde Diplomasi Faktörü ve Ahmet Cevdet Paşa", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 184 (2010), s. 72-73. İzgöer'e göre; "Osmanlı Devleti o tarihte müttefik devletlerle beraber hareket etmiş ve kendisini Avrupa devletleri arasında görmüş olsaydı, Sultan Abdülmecid zamanında politik alanda kazanılan mevki daha o tarihte ele geçirilmiş olurdu."

¹⁷ Ingram, *a.g.e.*, s. 204-205.

¹⁸ Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı, Rusya'nın Kültür Tarihi*, çev. F. Dereli, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 93.

satmayarak onları Moskova’da kıpırdayamaz hale getiren mujiklerine borçludur.¹⁹ Serflerin bu direnişinden etkilenen, Dekabristler olarak adlandırılan bir kısım subaylar ve aydınlar Slav milliyetçiliğinin öncüsü olurlar. Dekabristler, Finlandiya’dan Gürcistan’a kadar tüm çeşitli etnik farklılıkları zorla da olsa yok edip Ruslaştırarak bir ulus devlet kurma düşüncesindedir.²⁰ Bir Dekabrist olan Pyotr Çadayev’in aslında bir tarih kitabı olan İlk Felsefi Mektup adlı eserinde, “Başkalarının peşinden koşmayı bırakmanın zamanı geldi....kendimizi olduğu gibi anlamalı ve yalan söylemeyi bırakıp gerçeği aramalıyız”²¹ şeklindeki itirafı, Rus aydınlarının Batıdan Doğuya yönelişini temsil eder. Dekabristler, yeni dünyada kendisine yeni bir rol biçme ihtiyacındaki Rusya’nın dış politikası üzerinde etkili olur. Batı karşıtlığı olarak tanımlanan bu yöneliş tüm Rusların annesi Moskova’nın²² Rus tarihinde ikinci kez önem kazanmasını ve Avrupa şehirlerinin kopyası Petersburg’un gözden düşmesini de temsil eder.

Rus düşünce ve kültür tarihinde Moskova’nın önem kazanması 1453’te İstanbul’un fethi ile başlar. Ruslar, İstanbul’un 1453’te Türklerin eline geçmesinin 1439’da Rum Ortodoks Kilisesi’nin Roma ile tekrar birleşmesi suçunun cezası olduğuna inanırlar.²³ 1550’lerde Kazan ve Astrahan şehirlerinin düşmesi ile Altın Ordu Devleti’nin son bulmasını ve özellikle Kazan’ın 1552’de düşüşünün Kutsal Festival gününe denk gelmesini Meryem Ana’nın şefaati olarak telakki eden Ruslar günün anısına Moskova’da Aziz Vasili Katedralini inşa ederler. Moskova’nın Üçüncü Roma ve Ortodoks inancının yaşayan tek merkezi olduğuna inanan Ruslar kendilerini Bizans’ın yegâne varisi olarak görürler. Korkunç İvan (1533-1547) tüm Doğu Hıristiyanlarının kurtuluşunun Rusların sorumluluğu olduğu düşüncesindedir. Çar Aleksı Mihayloviç’in (1645-1676) 1660’larda Moskova’da Kameme Kilisesi’ni taklit eden manastırlar inşa ettirip, kendisini Yeni Konstantin, Moskova’yı da Yeni

---

¹⁹ Leo Tolstoy, *War and Peace*, çev. Louise Maude ve Aylmer Maude, Oxford: Oxford University Press, 1998; Figes, *a.g.e.*, s. 117.

²⁰ Figes, *a.g.e.*, s. 104.

²¹ Figes, *a.g.e.*, s. 141.

²² Micheal Cherniawski, *Tsar and People: Studies in Russian Myths*, New Heaven: Yale University Press, 1961, s. 44-70.

²³ Figes, *a.g.e.*, s. 158-159.

Kudüs ilan etmesi Ortodoksluğun Rusya'nın siyasi kültürü ve devlet geleneğindeki önemini temsil eder.²⁴ Cevdet Paşa, Rusların Hıristiyanlığı Roma'dan değil de Bizans'tan almalarının Rusya devlet geleneğini nasıl etkilediğini anlatır. Çar'ın Tanrı benzeri konumu, gücünü diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi Papa ile paylaşmayı, Cevdet Paşa'nın tabiri ile 'inân'ı hükûmeti bütün bütün eline almış bir hükümdar' oluşu, Rusların dinlerini Bizans'tan almalarının doğal bir sonucudur.²⁵ XVIII. Yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın tecrübe ettiği Rönesans ve Reform hareketinin dışında kalmış Rusya Büyük Petro'ya göre geri kalmış bir ülkedir. Moskova'dan ve kiliseden nefret eden Petro Rusya'nın Baltık Denizi üzerinden ticaretini mümkün kılacak taklit bir Avrupa şehri olarak Petersburg'u inşa ettirir. Mimariden yaşam tarzına, dilden sanata kadar Ruslara ait ne varsa terk edilip yerine Batı Avrupa'ya ait olanlar konulur.²⁶

1812'de yüz yıldır taklit ettikleri Fransızların Moskova'yı işgali ve bu şehri Batılılaşmış Ruslar yerine serflerin savunması Rusların istikametini Petersburg'dan Moskova'ya, Batıdan Doğuya çevirir.²⁷ Moskova'nın Üçüncü Roma hatta Yeni Kudüs olarak telakki edilmesi, Ortodokslar dışındaki Hristiyanların kâfir olarak görülmesi, Hristiyan âleminin kurtuluşunun Rusya'nın sorumluluğu olduğu gibi yaklaşımlar, Osmanlı'nın Ortodoks tebaasını himaye iddialarının zeminini hazırlar. Ortodoksların himayesi ve dini serbestisi Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan her siyasi antlaşmanın sabit konusudur. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan başlamak üzere bu anlayış belirginleşir. Antlaşmanın yedinci maddesinde Âsitane-i Aliyye'de Rum Mezhebinde Hristiyan olarak bir nefer maslahatgüzarı ikamet ü ibkâ idüp, mesfûrların hakkında Devlet-i Aliyye, her hâlde âsâr-ı inâyet ü merhametini bezl eyleye,²⁸ ifadesindeki Rum Mezhebi sıfatı dikkat çekicidir. Bu maddede İstanbul'da ikamet edecek olan maslahatgüzarın sıfatının 'Rus' yerine

²⁴ Kevin M. Kain, "Les terres de l'orthodoxie au XVIIe siècle circa 1590-1720", *Cahiers du Monde russe*, 3 (2017), s. 371-394.

²⁵ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, cilt 2, s. 22.

²⁶ Figes. *a.g.e.*, s. 37-43.

²⁷ Figes, *a.g.e.*, s. 163.

²⁸ BOA, TS. MA. d 7014; Cevdet Paşa, *a.g.e.*, cilt 2, s. 750.

Rum/Ortodoks mezhebinde Hristiyan olması şartı dini değerlerin Rus siyasetindeki belirleyiciliğinin göstergelerindedir.

Dekabrist ve Panslavist aydınlar’ın İstanbul’un Türklerden geri alınarak Slav halklardan oluşan bir imparatorluğun başkenti yapılması, Türklerin boyunduruğunda olan tüm Ortodoksların özgürleştirilmesi gibi tezleri Rusya’yı Osmanlı karşıtı politikalar izlemesi yönünde teşvik eder.²⁹ Rusya’daki bu gelişmeleri dikkatle takip eden İngiltere, 1815’te Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Devletler sistemine dâhil edilmesini diplomatik girişimlerle gerçekleştiremeyince Rusya aleyhine bir kampanya başlatır. Bu kampanyada; Rus generallerinin beceriksizliği nedeniyle Napolyon’u ellerinden kaçırdıkları, I. Alexander’ın, Büyük Petro’nun vasiyetinin bir gereği olarak Yakın Doğu üzerindeki Rus emellerini sürdürdüğü, İstanbul’u takiben Tahran’ı ve daha sonra Hindistan’ı ele geçirme azminde olduğu ve Rusların haddizatında Avrupalı değil Asyalı ve barbar olduklarının altı çizilir.³⁰ Rusya’ya karşı başlatılan bu kampanya Rusya’yı durdurmak yerine Rusların Batı karşıtlığını daha da güçlendirerek Rus aydınlarının kendi kökenlerine ve dinlerine yönelme akımını kuvvetlendirir.³¹

Rusya’nın Doğu’ya yöneliminde iktisadi nedenler de rolü oynar. Rus ekonomisi XVIII. Yüzyıl’ın sonlarıyla XIX. Yüzyıl’ın başlarında Avrupa moda akımlarının etkisiyle kürke olan talebin düşmesinden payını alır, kürkün kaynağı olan Sibirya iktisadi bir merkez olma özelliğini yitirir bir sürgün destinasyonuna dönüşür.³² Rus aydınları kimlik arayışı üzerinden Doğu’ya ve köklerine yönelirken Rus sermayedarları sömürecek yeni topraklar bulma, Rus siyasetleri de azalan vergi gelirlerini telafi çabasıdadır. Sırp bağımsızlık hareketi, Mora ayaklanması, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı gibi gelişmeler Rusya’ya Osmanlı içişlerine müdahil olması için fırsatlar sağlar. Buna karşın İngiltere, Ruslara karşı

---

²⁹ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi, 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, çev. Adam Şenel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 100-101; Nicolas Zernov, *Eastern Christendom*, Londra: Readers Union Weidenfeld and Nicolson, 1963, s. 175-186.

³⁰ Ingram, *a.g.e.*, s. 209-210.

³¹ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009, s. 208-210.

³² Mark Bassin, “Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century”, *American Historical Review*, 3 (1991), s. 768-770.

savaşmaktansa arabuluculuk rolü üzerinden olayların gelişimine kendi lehine yön verme siyasetini takip eder.³³ Osmanlı topraklarına yönelik Rus-İngiliz nüfuz mücadelesi, Kudüs ve çevresinde ortaya çıkmadan önce Mora Yarımadası'nda belirginlik kazanır.³⁴

Başlangıçta Yunan bağımsızlık savaşının başarısız olacağına inanan bazı İngiliz diplomatlar,³⁵ Rusya ile Osmanlı arasında arabuluculuk yaparak Mora krizini çözmeye çalışır. Ancak , Balkanlarda artan Rus etkinliği ve isyanı bastırma noktasında Osmanlı Devleti'nin siyasi hataları³⁶ gibi nedenlerle bu tahminlerinde yanılırlar. Yeni siyasi şartlara hızla adapte olan İngiltere, kurulacak Yunanistan'ın kendi himayesinde olması için 1826 Navarin Olayında Osmanlı karşısındaki blokta yer alır. Bu noktada İngiltere'nin arabuluculuk rolünün barışın temin edilmesinden ziyade siyasi gelişmeler üzerinde kontrol sağlayıp bunları kendi lehine yönlendirme amacını taşıdığı hatırlanmalıdır.³⁷ 1824'te İngiliz Dışişleri Bakanı ve Avam Kamarası Başkanı G. Canning, İstanbul'a, kuzeni S. Canning'e³⁸ "Yunanistan'ın kayıtsız şartsız bağımsızlığına

³³ BOA, A.DVNS.NMH.d. 11/125, s. 1-2; Sir Stratford Canning, Bab-ı-Âli'ye, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya, Fransa ve İngiltere arasında metalib-i dostane arzusunda olduğunu bildirmesi bu arabuluculuk girişimini gösterir.

³⁴ Celal Erdönmez, "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Osmanlı-Rusya İlişkilerinin Kıbrıs'a Yansması: Konsoloslar, Tüccarlar ve Ticaret", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 139-164.

³⁵ Ingram, a.g.e., s. 256.

³⁶ Cevdet Paşa, a.g.e., cilt 3, s. 3113-3125. Cevdet Paşa, Mora İsyanının İmparatorluğun kontrolünden çıkmasında Osmanlı devlet ricalinin de sorumlu olduğunu iddia eder. Paşa, özellikle *Halet Efendi'nin etvar ve harekâtını basar-ı basirini gışâ'-i gafflet/gafflet örtüsü bürümüş idi de bunca emârât-ı meşhûdeyi görmüyordu*, şeklinde değerlendirir.

³⁷ Cevdet Paşa, a.g.e., cilt 3, s. 3123-3125. Cevdet Paşa, hâlbuki İngilterelü Mora'yı zabt eylemek niyyetinde olsa Mora'nın asâkir-i İslâmiyye'den tahliyyesi çâresini araması emri tab'î idi yohsa Mora'ya asker ve mühimmât gönderiniz deyü ibrâm eylemek ihtimali var mıydı, hükmü ile İngiltere'nin başlangıçta Yunan İsyanının bastırılması yönündeki siyasetini teyid eder.

³⁸ 1808'de İstanbul Büyükelçiliğine birinci kâtip olarak atanan Sir Stratford Canning'in İngiliz İstanbul Elçiliği'ndeki unvan ve görev dönemleri şöyledir: Sir Stratford Canning, Fevkalade Orta Elçi (17 Temmuz 1809-Temmuz 1812), The Right Honorable Stratford Canning, Büyükelçi (10 Ekim 1824-10 Nisan 1829), The Right Honorable Sir Stratford Canning, Özel bir Misyon (31 Ekim 1831), The Right Honorable Sir Stratford Canning, Büyükelçi, aralıklarla (16 Ekim 1841-Mayıs 1858), Viscount Stratford de Redcliffe, Sultan Abdülmecid'in azli için özel bir misyon (Ekim 1858). Lorimer, a.g.e., s. 2669-2670.

Sultan, Osmanlı İmparatorluğu’na itaatine ise Çar itiraz edecektir” diye yazar. Daha sonra bölgede istikrarın ancak Yunan bağımsızlığının sağlanmasıyla mümkün olacağını iddia ederek başka bir seçeneğinin olmadığını göstermeye çalışır.³⁹ Ingram, G. Canning’in nihai tercihini Yunanistan lehinde yapmasını, bu devletin ileride Rusya’yı Balkanlarda dengeleme beklentisiyle açıklar.⁴⁰ İngiltere’nin bu tercihinde İngiliz liberallerinin Antik Yunana duydukları sempatiye ek olarak, Rum Ortodoks tebaayı Rusya’nın nüfuzuna bırakmama isteği de rol oynar.⁴¹ Hiç şüphe yok ki, İngiliz liberallerinin Yunanistan’a olan ilgisi Antik Yunan’a duyulan sempatiden ibaret değildir. Diğer taraftan, İngiliz finansörler de Yunan isyan senetleri gibi enstrümanlarla, Rus himayesinde bir Yunanistan yerine İngiltere’ye iktisadi olarak bağımlı bir Yunanistan hedefi konusunda İngiltere’nin önünü açar.⁴²

Öte yandan, G. Canning, Rusya’yı Yunan bağımsızlığı meselesinde sıkıştırmalarının, ileride Rusya’nın gücüne ihtiyaç duyduklarında bu gücü yanlarında bulmama endişesi ile Yunan Bağımsızlığına cevaz verdiğini savunur.⁴³ Ingram’a göre; G. Canning, Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını savunma maskesi arkasında, aslında Balkanlar’da Rus nüfuzunun aşamalı olarak tesis edilmesini izlerken İngiltere’nin gerektiğinde Bağdat, Suriye ve Mısır’a kolayca müdahale

³⁹ Ingram, *a.g.e.*, s. 256. Ayrıca bkz. *BOA, TSMA, E. 578/32*.

⁴⁰ Ingram, bir değerlendirmesinde; Yunanistan’ın bağımsızlığını desteklemekle XX. Yüzyıl’daki bağımsızlık hareketlerini desteklemenin aynı şey olmadığını, Osmanlı sisteminin içerden bakıldığı zaman bir koloni imparatorluğu değil bir devlet sistemi şeklinde örgütlendiğinin, bu sistemin İngilizlerin Hindistan İmparatorluğu veya Commonwealth sistemiyle karıştırılmaması gerektiğinin altını çizer. Ingram’a göre İngiltere’nin Yunan Bağımsızlık Savaşı’nı desteklemesi, iddia ettiği büyük devlet olma rolü ve Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik siyasetiyle çelişki halindedir. Ingram’ı Osmanlı sisteminin diğer emperyalist sistemlerle farkını izaha teşvik eden şey, Yunan Bağımsızlık Savaşı’nı desteklemenin anti-kolonyalist ve ilerici bir anlayışı temsil etmediğini açıklama çabası olarak görülebilir. Ingram, *a.g.e.*, s. 257 ve s. 259.

⁴¹ Ingram, *a.g.e.*, s. 256.

⁴² Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, İstanbul: Kolektif Kitap, 2015, s. 322.

⁴³ G. Canning’in bu akıl yürütmesinin sebebi Fransız yayımlıclığını Rusya’nın askeri gücünün durduğu düşüncesidir. Nitekim benzer bir askeri tehdit gene Alman birliğini takiben kıta Avrupa’sından çıkar ve İngiltere benzer bir refleksle Alman yayımlıclığına karşı Rusya ile ittifaka gider.

edebileceğine inanır. Hassaten Yakın Doğu'daki gelişmelere odaklanmayı öngören bu bakış Rusya'nın Kafkasya üzerinden Hindistan'ı tehdit etmesine karşı hiç taviz verilmemesinde de açıkça görülür.⁴⁴ Diğer taraftan Rus aydınlarının Panslavist tutumları sayesinde Rus kamuoyunun desteğini⁴⁵ de arkasına alan Rusya hem siyasi hedeflerini hem de Rum Ortodoks tebaa üzerinde nüfuz kurma amacını adım adım gerçekleştirmeye başlar.

Barışçıl Haçlılar ve Kudüs ve Çevresinde Yoğunlaşan İngiliz-Rus Nüfuz Rekabeti

1829 Edirne Antlaşması ile Rus nüfuzunun Osmanlı coğrafyasında belirginlik kazanmaya başlamasıyla⁴⁶ Yakın Doğu'da G. Canning'in izlediği dış politikanın yanlışlığı anlaşılır.⁴⁷ Balkan Ortodokslarından sonra Rusya'nın gözünü Suriye ve çevresindeki Ortodoks tebaaya çevirme ihtimalini G. Canning öngöremez. Siyasallaşarak yozlaşmış Ortodoks Kilisesi yerine manastırlara yönelen ve Rus kimliğini bu çerçevede yeniden ele alan Rus aydınları, Ortodoks inancında Staretzlik olarak tanımlanan kurumun ihyasına yönelmeleri⁴⁸ Antakya ve Kudüs'ü

⁴⁴ Ingram, *a.g.e.*, s. 298.

⁴⁵ Aleksandr Puşkin, *Yüzbaşının Kızı: Bütün Öyküler Bütün Romanlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 73. Yunan Bağımsızlık Savaşının, Rus kamuoyunda gördüğü desteğe dönemin edebiyatından örnekler bulmak mümkündür. Yurtseverliğini göklere çıkardığı bir kahramanını Puşkin bu ayaklanmayı örgütleyen Aleksandr İspilanti'nin yönetimindeki Heteryacı birliklerden birisinde ölüme gönderir. Aynı eserde gözlemlenen diğer bir olgu Yunan mahalle mekteplerinin taşrada yoksul çocukların eğitiminde gördüğü roldür. Anton Cehov bizzat bir Yunan mahalle mektebinde okur. Bu mektebe devam ettiği sırada Cehov'a verilen hedef, mektebi bitirdikten sonra Atina'ya gitmesi, ticaret yapması ve memleketi olan Taganrog'da zengin Rum tüccarları gibi saygın bir hayat sürmesidir. Bkz. Anton Cehov, *6. Koğuş*, çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1941, s. 6-8.

⁴⁶ M. Alaattin Yalçınkaya, *III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Osmanlı Dış Politikası, Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1065.

⁴⁷ Ingram, *a.g.e.*, s. 298.

⁴⁸ Leonard Stanton, *The Optina Pustyn Monastery in the Russian Literary Imagination: Iconic Vision in Works by Dostoevsky, Gogol, Tolstoy and Others*, New York: Peter Lang Inc., 1995, s. 63-64; Metropolitan Hilarion Alfeyev, *Saint Isaac the Syrian and His Spiritual Legacy: Proceedings of the International Patristics Conference Held at the Sts Cyril and Methodius Institute Studies*, New York: St Vladimirs Seminary Press, 2015, s. 249-258.

Rus kamuoyunun gündemine taşır. Slav milliyetçiliğinin kuramcılarında biri olarak kabul edilen Dostoyevski, Staretzliğin Sina ve Suriye’de bin yıllık geçmişi ile Ortodoksluğun en bozulmamış şekliyle yaşadığını ve dünyayı değiştirecek yıldızın buradan parlayacağını iddia eder.⁴⁹ Aydınların Suriye ve çevresine olan bu ilgisinin hem Rus kamuoyunu hem de siyasetini etkilediği görülür. 1828’de Rusya’nın Doğu Ermenistan’ı kendi topraklarına katması, Ermeni Katogikosluk, yani Eçmiyazın Kilisesi’nin Rusya’nın sınırları içinde kalması Rusya’ya yeni bir zemin sağlar.⁵⁰ Edirne Antlaşması ile Ortodoks tebaanın himayesine yönelik Rusya’nın artan gücü, Rus aydınların Doğu ile kesilmiş bağlarını canlandırma idealinin de önünü açar. Rus hacılar kadar Rus tüccarları da Suriye, Kudüs ve çevresine seyahat etmeye başlarlar.⁵¹

G. Canning’in ölümünden sonra kurulan Palmerston Hükümeti’nin (1830-1841) başlangıçta aktif bir tutum ortaya koymaması, 1832’de başlayan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı karşısında tereddütlü bir politika izlemesi, Osmanlı İmparatorluğu’nu Rusya’dan destek almak ve karşılığında 1833 Hünkâr İskeleyi Anlaşmasını imza etmek zorunda bırakır.⁵² Mehmet Ali Paşa isyanı karşısında aktif bir siyaset izlemediği için Rusya’nın güçlenmesine sebep olan Palmerston pişmanlığını, 1840’ta kabine üyesi Lord Holland’a yazdığı bir mektupta İngiliz tarihinin hiçbir döneminde hiçbir kabinenin bu kadar büyük bir yanılsa düşmediğini, itiraf ederek dile getirir.⁵³ İngiltere’nin Rus tehdidini gerek Yunan Bağımsızlık savaşında gerekse Mehmet Ali İsyanı sırasında ihmal etmesini, Bağdat Konsolosu Rawlinson, affedilemez

⁴⁹ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Karamazov Kardeşler*, çev. Nihal Yalaza Taluy, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 28-48. Dostoyevski Optinalı Peder Zedergolm’ün yazılarına, yani manastırlara sıkışmış öğretisi olan Staretzliğe işaret eder. Bkz. Dostoyevski, *Karamazov Kardeşler*, s. 96.

⁵⁰ Paul Werth, “Kilise’nin Başı, İmparator’un Kulu: Rus İmparatorluğu’nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 43 (2012), s. 33-71.

⁵¹ BOA, HR.MKT. 3/9.

⁵² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 59-65; BOA, HR.SYS. 1847/1.

⁵³ Jasper Ridley, *Lord Palmerston*, Londra: Book Club Associates, 1970, s. 159-161.

siyasi coğrafya cehaleti olarak değerlendirir.⁵⁴ Bailey, İngiltere'nin Rus tehdidini ihmal etmesini, İngiliz dış siyasetinde Napolyon savaşları sonucunda bir alışkanlık haline gelmiş olan Fransız tehdidine yönelik refleksiyle ilişkilendirir. Buna göre Fransa'nın ilgisi Avrupa'dan kopup Cezayir üzerinde somutlaştıkça İngiliz kamuoyunun ve hükümetinin dikkati de Yakın Doğu'ya yönelmeye başlar.⁵⁵ İngiliz dış politikasındaki bu değişimde Hariciye Nazırı Büyük Reşit Paşa'nın⁵⁶ diplomatik dehası da rol oynar.⁵⁷

İngiltere'nin Şam ve Kahire Konsoloslukları bölgedeki İngiliz tüccarların ihtiyaçlarını fazlasıyla karşıladığı halde Kudüs gibi ticaretle ilgisi olmayan küçük bir kasabada konsolosluk açması muhtemel Rus nüfuzuna karşı atılmış bir adımdır. 1798'den beri bölgede faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerin Ruslar veya Fransızlar gibi etkin olamamaları Anglikanların bölge halkları ile kadim dini ünsiyetlerinin olmayışı ile açıklanır.⁵⁸ İngiltere, konsolosluk müessesesi üzerinden tesis ettiği istihbarat mekanizmasıyla⁵⁹ Rusya'nın Kudüs'teki bütün faaliyetlerini gözlemleyerek, Yahudi azınlığı destekleyerek, Ortodoks Arapları da protestanlaştırarak kendisine bir toplumsal zemin elde etmeyi planlar. İngiltere politik nüfuzunu Anglikan Kilisesinin uzantısı olan London Society, London Jews Society⁶⁰ gibi dini kurumlar ile takviye eder. Dini kurumların amaçları Yahudileri Protestanlaştırmak/ Jewish Conversion suretiyle hidayete erdirmektir. İngiltere yüzyılın sonuna geldiğinde her iki kitleyi de dinlerinden döndüremediği için Yahudileri

⁵⁴ John B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf, 1795–1880*, Oxford: Clarendon Press, 1968, s. 260.

⁵⁵ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 97-104; Francis Evans Bailey, "The Economics of Foreign Policy, 1825-1850", *The Journal of Modern History*, 4 (1940), s. 452–453.

⁵⁶ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.1384-1385.

⁵⁷ BOA, HAT, 829-37498; Fatma Aliye Cevdetpaşazade, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1914.

⁵⁸ Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 10 (2003), s. 107-120 ve 110-111.

⁵⁹ Gordon L. Iseminger, "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876", *The Middle East Journal*, 3 (1968), s. 311-312.

⁶⁰ BOA, HR. İD. 1810/7.

himaye etmek, hatta Yahudilerin Kudüs’e dönüşünü /Jewish Return desteklemek zorunda kalır.⁶¹

İngiliz dış politikasının Osmanlı topraklarında dini meselelere yönelik öncelikleri; genel olarak tüm Hristiyanların, özel olarak Protestanların ve Grek Ortodoks Kilisesi’nin himayesi ve Hristiyanlık kültür mirasının yağmalanması olarak sıralanır.⁶² Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Rusya’nın Ortodoksların himaye edilmesi imtiyazını tamamıyla yedine geçirmesinden sonra İngiliz-Rus rekabeti genel olarak Suriye ve Mısır üzerinde, özel olarak da Kudüs’te Ortodoksların himayesine yoğunlaşır.⁶³ İngiltere açısından Yakın Doğu Hristiyanları üzerinde nüfuz kurmuş bir Rusya, bu bölgede siyaseten aktif olacak böylece Hindistan için tehdit oluşturacaktır. 1830’larda Rusya tıpkı yüzyılın başında Fransa’nın yaptığı gibi İngiltere’nin dünya siyasetindeki hâkim pozisyonunu tehdit etmektedir. Napolyon Fransız İhtilalinin değer sistemleri üzerinden yeni bir düzen teklif ederlerken Slavist Ruslar, Rus Ortodoksluğunun tüm Hristiyan dünyasını kurtaracak değer sistemlerini barındırdığını iddiasıyla Batı hakimiyetini reddederler.⁶⁴ Ortodoksluk kimliği üzerinden geliştirilen bu iddianın Rus dış politikası üzerindeki etkisini Balkanlarda özellikle Yunan isyanı sırasında tecrübe eden İngiltere’nin Rusya’nın bu iddiasını Suriye ve çevresi için de ön gördüğü söylenebilir.

Napolyon’un Mısır’a girişi ile başlayıp Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın isyanı ve işgali ile bozulan ve zaten hassas dengeler üzerine kurulu olan Suriye’deki Osmanlı düzeni iyice sarsılır ve siyasi boşluk meydana gelir. Buzpınar’ın bulgularına göre Kavalalı’nın oğlu ve Suriye Valisi İbrahim Paşa, Osmanlı’ya karşı Batılı müttefikler edinmek için bölgeyi Batının siyasi, dini ve kültürel nüfuzuna açar.⁶⁵ Ayrıca timar sisteminin bozulmasından beri devam eden Sünni elitlerin Suriye’deki baskın rolü,

---

⁶¹ Alexander Schölch, “Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of the Balfour Policy”, *Journal of Palestine Studies*, 1 (1992), s. 42-44 ve 39-56.

⁶² Berridge, *a.g.e.*, s. 4.

⁶³ Ingram, *a.g.e.*, s. 319-320.

⁶⁴ Theofanis George Stavrou, “Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem,” *Middle East Journal*, 1/2 (1963), 91-103 ve 102-103.

⁶⁵ Buzpınar, *a.g.m.*, s. 111-112.

Batılı devletlerce gayrimüslim unsurlar lehine Osmanlı iç işlerine karışmak için araçsallaştırılır.⁶⁶ Başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa, Kudüs ve çevresinde tarihsel olarak ünsiyet sahibi olduklarını düşündükleri dini azınlıklar üzerinden nüfuz oluşturmaya çalışırlar. Schölch, Batılı güçlerin kutsal topraklara yönelik mücadelesini Haçlı Seferlerine benzetir. Gerekçe bulma çabalarını da barışçıl Haçlılar/ Peaceful Crusade olarak isimlendirerek eleştirir.⁶⁷

Kudüs'ün uluslar arası siyasetin nüfuz mücadelesine dönüştüğünü gören Osmanlı yönetimi hem idari hem siyasi hem de diplomatik önlemler alarak siyasi istikrarı da sağlayarak hükümler haklarını korumaya çalışır. 1840'lardan itibaren Tanzimat reformları ile Hristiyan ve Yahudi cemaatlerin yerel meclisler üzerinden idareye katılmalarını sağlaması, bu sancağı 1841'de Mutasarrıflık düzenlemesi ile önce merkeze daha sonra Sayda eyaletine ve Kırım Savaşı sırasında tekrar merkeze bağlama gibi idari düzenlemelere gidilmesi⁶⁸ Osmanlı yönetiminin siyasi istikrarı koruma çabalarını temsil eder. Diğer taraftan diplomatik girişimlerle Kudüs'e yönelen rekabeti de dengelemeye çalışır. Nesselrode'un 1852'de Ortodokslar lehine düzenleme yapılmasına yönelik talepleri Hariciye Nazırı Mehmet Emin Âli Paşa tarafından Devlet-i Aliyye'nin *hiçbir tebdilat-ı tecviz buyurmayacağı*, Rusya'nın taleplerinin *usûl-u atıkaya mugayyir* olduğu ve statükoyu bozacağı gerekçeleri ile reddedilir. Osmanlı Devleti *evamir-i mülükâne iktizasınca mahal-i mukaddesanın etrafında sulh ve selah-ı mezhebiyeyi temin etmek hususlarına itina*⁶⁹ gösterse de Kudüs, Batılı devletlerin dış politika enstümanına dönüşür ve Kırım Savaşının temel sebebi olur.

⁶⁶ Mehmet Akif Okur ve Nuri Salık, "Osmanlı İdaresi ve Fransız Manda Yönetimi Altında Suriye", *Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye İç ve Dış Politika*, Ed. Mehmet Akif Okur ve Nuri Salık, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, s. 5-8.

⁶⁷ Schölch, a.g.m, s. 40

⁶⁸ İhsan Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (2015), s. 545-572.

⁶⁹ BOA, HR. SYS. 475/67.

İhtida Ettirilememiş Yahudiler ve İngiltere ile Arap Ortodokslar ve Rusya

Bu mücadele, Rusya’nın Rum Ortodoks Kilisesi ile temasına İngiltere’nin konsolosluk ihdası ile cevap vermesiyle başlar. Bu durum Kudüs’ün politik bir merkez olma sürecindeki çekiciliğini ve sonuç olarak rolünü de artırarak Kudüs’ü uluslararası siyasetin merkezine oturtur. A.M. Hyamson ve J. Parkes gibi Yahudi tarihçilerin Kudüs’te İngiliz Konsolosluğun ihdasını ve devamında Yahudilerin Filistin’i yurt edinmelerinin teşvik edilmesini İngilizlerin Yahudilere yönelik sempatisi tezi ile açıklamaları gerçekliği temsil etmekten uzaktır.⁷⁰ XIX. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de böyle bir sempatiden söz edilemez.⁷¹ İngiliz devlet adamlarını böyle bir sempatinin yönlendirdiği iddiası Verete’ye göre; Balfour Deklarasyonu sonrasında tarih yazıcılığında önemli bir paya sahip olan, İngiliz-Yahudi işbirliğini teşvik eden Yahudi tarihçilerin ideolojik bakış açısının bir sonucudur. İngiliz Anglikan Kilisesi, Yahudilerin Yahudilikten çıkmaları ve hidayete ermiş gerçek Protestanlar olarak Kudüs’e dönmeleri şartıyla Yahudi göçünü/Jewish Return, desteklerken⁷² İngiliz devlet adamları Filistin’de İngiliz nüfuzunu oluşturacakları bir insan kitlesine sahip olmayı amaçlar. Zira Kudüs ve çevresinde yaşayan Ortodoks topluluğa yönelik Rusya’nın ve Katolik topluluğa yönelik Fransa’nın himaye iddiaları, Ortodoksları Protestanlığa ihdida ettiremeyen İngiltere’yi Yahudi topluluğuna yöneltir.

⁷⁰ Albert Montefiore Hyamson, *British Projects for the Restoration of the Jews (1875-1954)*, Leeds: Petty & Sons, 1917; James Parkes, *A History of Palestine from 135 A.D. to Modern Times*, Harmondsworth: Penguin Books, 1970. Balfour Deklarasyonu milat alınarak, Filistin tarihine yönelik çalışmaların “Deklarasyon Öncesi ve Sonrası Yayınlar” başlığıyla incelenmesi önemli görülmektedir. Böyle bir çalışma Deklarasyon sonrası literatürün öncesindeki tarihin ideolojik amaçlarla ne derece çarpıtıldığını anlamak açısından kıymetli olacaktır.

⁷¹ Charles Dickens, *Our Mutual Friend*, Hertfordshire: Wordsworth Classics, 1997. Dickens bu çok kapsamlı eserinde dönemin İngiltere’inde Yahudilere yönelik nefreti, içinde yaşadıkları yoksul şartları, dışlanmışlıklarını ve günah keçisi haline getirilmesini eleştirel bir dille anlatır.

⁷² M. Verete, “Why Was a British Consulate Established in Jerusalem?”, *The English Historical Review*, 335 (1970), s. 316-345.

İngiltere'nin Şam Konsolosu John William Perry Farren, Palmerston'a İngiltere'nin Kudüs'te konsolosluk açmasının gerekçelerini Katoliklerin kurumsal varlıkları ve Türk otoritelerine karşın İngiliz varlığının temsil edilmesi olarak sıralar.⁷³ Dışişleri Bakanı Dük Wellington, Kudüs'ün ticari kapasitesinin yetersizliği nedeniyle bu teklifi dikkate almaz. Kahire Konsolosu Patrick Campbell'ın 1835'te Farren'in gerekçelerine benzer gerekçelerle Kudüs'te bir konsolosluk kurulmasının önemine yönelik yazışmaları da bir karşılık bulmaz.⁷⁴ Bu ve benzeri yazışmalarda Fransa'nın bölge Katoliklerine yönelik himaye faaliyetlerinin altı çizilse de Palmerston bunları da dikkate almaz. Ancak Farren'in 18 Eylül 1836 tarihinde Rus Hükümetinden Suriye Kamame Kilisesine/Holy Sepulchre'ye bazı değerli hediyelerin geldiğini ve hediyelerin gelişinin Ortodoks Araplarla Rusya'nın arasındaki bağları tazelediğinden yazması⁷⁵ üzerine Palmerston, Kudüs'te ivedilikle konsolosluğun kurulması emrini verir. Eylül 1836'da alınan bu kararın uygulamaya geçmesi Temmuz 1838'de mümkün olması Bab-ı Âli'nin bu talebi peşinen kabul etmediğini gösterir.⁷⁶ Palmerston'ı harekete geçiren etken, Rusya'nın bölge Hıristiyanlarına yönelik himaye iddiası ve amacıdır ki bu Kırım Savaşına (1854-1856) giden süreci başlatır. 1840'larda Rusya'nın faaliyetlerini Bağdat, Basra Körfezi ve Suriye'ye doğru genişletmesi⁷⁷ İngiltere'yi haklı çıkarır.

⁷³ PRO, FO 78/243, 20 Kasım 1834, Farren'den Viscount Palmerston'a.

⁷⁴ Verete, a.g.m., s. 321-323.

⁷⁵ İhsan Satış ve Muhammed Ceyhan, "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Belleten*, 285 (2015), s. 285 ve 675-712. Rus din adamları 1818 tarihinden itibaren Kudüs'te aktif olsalar da bu varlıklarını Kudüs Rum Patrikhanesi ile ve Patrik V. Athanasios ile iş birliği üzerinden yürütürler.

⁷⁶ BOA, C. HR 170/8466.

⁷⁷ PRO, FO 78/704/168, 6 Ocak 1847, Rawlinson'dan Viscount Palmerston'a "...Counsul Abbot's information with regard to the circulation of Russian Agents of printed papers among the Kurds of Suleymaniye appears to so precise, and the intelligence agrees so well with his subsequent report to call. I had of the proceedings of two Russian travelers in Persian Kurdistan, that I certainly feel some diffidence in hesitating to adopt his statements. It is at the same time not a little singular, that being in daily communication, as I am with persons of all ranks of denominatives from Sulemanieh, of the fact had been as they are described a rumor of them should have been reached me during the summer. It is true, I was casually informed that a few printed tables, regarding the statistics of the Russian engines (?), which had been brought into Persia by pilgrims from

İngiltere’nin takip ettiği toprak işgal etme yerine nüfuz oluşturma siyaseti için gerekli enstrümanları geliştirdiği görülür. Bu sebeple İngiltere’nin Bağdat Konsolosu Rawlinson, Palmerston’a yazdığı raporlarda karşılaştırmalı tablolar hazırlayarak Rusya karşısındaki üstünlüklerinin Doğululara gösterilmesini talep ve tavsiye eder. Böylece Doğulular/Orientalis ile arasında Rusya lehine oluşmaya başlayan yersiz(!) olumlu yargıların değişeceği beklenir. Rusya’nın Gürcistan’daki kötü uygulamaları ile İngiltere’nin Hindistan’daki liberal kurumlarının karşılaştırılmasından İngiltere’nin başarılı çıkacağından emin olan Konsolosun, Müslümanların kendilerinden yana çıkacağından neredeyse kuşkusu yok gibidir.⁷⁸ Gerçekten de İngiltere’nin yeni şartlara Rusya’ya göre hızlıca adapte olduğu görülür. Evangelist ve Anglikan Kiliselerinin uygulamalarının birbirinden farklı olmasının Ortodoksları yeterince etkilemelerine engel olduğu tespiti üzerine 1841’de kurulan Kudüs Protestan Piskoposluğunun başına Yahudi asıllı ve bölge dillerine hâkim Piskopos Alexander atanır. Ortodoksları ve Yahudileri ihtida ettirmese de Alexander hem Ortodoks halkla hem de din adamları ile

---

Georgia, had found their way into hands of the milieu of Bilbas Kurds. But I heard at the same time that the documents had excited no attention, and beyond this simple circumstance nothing whatever transferred to excite any suspicion, or to prepare one in any way for Consul Abbot’s announcements. Having been moreover lately requested by Colonel, I shall institute enquiries in the subject. I have put in...every available means that I ... for ascertaining the truth. I have conversed with hundreds of Kurds regarding the state of feeling in their respective districts, and up to the present time I have failed to elicit a single fact tending to show that any excitement has been produced by Russian agents among the tribes, or in fact there has been any tempering with them whatever by the emissaries of a European Power”.

⁷⁸ PRO, FO 78/704/168, 6 Ocak 1847 Rawlinson’dan Viscount Palmerston’a “...Comparative tables, then, of the population, trade, revenues, shipping, guns of Russia and Great Britain (including of course all our colonies and India in particular) would be invaluable aid in correcting the judgment of Orientals, and if a marked contrast could also drawn between the liberal and effective institutions of India, and the insecurity and mal-administration and intolerance of Georgia, all Mahammedanism would be enlisted on our side. Your Lordship may perhaps consider that a pamphlet, of which the contents would thus necessarily be depreciative of the power of Russia, might justly be regarded by her as offensive but it would be a mere embodiment of the language which she has always held regarding us in these countries and it is moreover only by a comparative statement that the attention of the East would be arrested”.

iyi ilişkiler kurar.⁷⁹ 1818'den beri bölgede aktif olarak faaliyet gösteren Rusya'nın kurumsal bir yapı üzerinden faaliyete geçmesi ancak 1882 yılında İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti'nin kurulması ile mümkün olur.⁸⁰

İngiltere Kudüs'te ilk konsolosluk açan ülkedir. Katolikler üzerindeki nüfuzuna rağmen Fransa konsolosluğunu 1847'de, Rusya ise ancak 1860'da açabilir. 1850'lere gelindiğinde Yahudileri ve Ortodoks Arapları dinlerinden döndüremeyeceğini anlayan İngilizler; okullar, hastaneler ve yardım dernekleri gibi kurumlar sayesinde konumlarını güçlendirirler. Ayrıca 1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Protestan Hıristiyanların dini bir grup olarak resmen tanınmış olması, İngiliz Konsolosuna bu himaye edişin hukuki zeminini de temin eder.⁸¹

Kurumsal beceri ve enstrümanlarının izafi eksikliği Rusya'nın, diğer Batılı devletlerin ihdas ettikleri kapsamlı yapıları kurmakta gecikmesine sebep olduğu iddia edilse de⁸² Osmanlı arşivi Rusya'nın bölgede dini, kültürel ve ticari etkinliğine yönelik önemli veriler sağlar. 1840 tarihli bir evrakta 'Bazili nam Beyzâde'nin Sayda ve Trablus-u-Şam ve Akka ve Halep ve Yafa Eyaletlerinde mukim Rusya Konsoloslarına ve Konsolos Vekillerine nezaret etmek ve Şam-ı Şerif'e amed-i şod eden Rusya Devleti tüccar, züvvar ve tebaası'...konu edilmektedir.⁸³ Diğer taraftan Rusya'nın müstakil yapılar yerine özellikle Kudüs'teki kadim Rum Ortodoks kurumlarla bizzat iş birliği yapmış olmasının bir zorunluluktan ziyade siyasi bir tercih olduğu görülür. Rusya bu tercihi yaparken Kudüs'teki kadim Rum Ortodoks kurumları karşısına almaktan da çekinir. Rus kilisesinin bir üyesi olmaktansa bizzat Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nin görevlisi olarak çalışan K.M. Bazili'nin tüm çabalarına rağmen Rum Ortodoks Kilisesi ve tebaası ile yaptığı iş birliğinden beklenen sonuç alınamaz.⁸⁴

⁷⁹ Stavrio, a.g.m., s. 93.

⁸⁰ BOA, ŞD. 2316/26; Pinar Üre, "İmparatorluk Rus Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye'de Rus Şarkiyatçılar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30 (2019), s. 79-98.

⁸¹ Schölch, a.g.m., s. 42-43.

⁸² Üre, a.g.m., s. 87.

⁸³ BOA, HR. MKT. 3/9.

⁸⁴ Stavrio, a.g.m., s. 96-99.

Protestanların, özellikle de İngiliz Misyoner gruplarının etkinliğini izleyen ve aslında ne Ortodoks ne de Slav olan ve Yunanistan’ın İngiliz çıkarları yönünde davrandığını gören Nesserolde, taktik değişikliğine giderek Kudüs ve çevresinde Rum din adamları yerine Arap Ortodoks din adamları ile iş birliği yapmanın imkanlarını yoklar. Bu maksatla tüm Rum unsurları ve kurumları bir tarafa bırakarak onları dışlamak yerine kapsayacak, dini meramlarını anlayacak ve onları reforme ederek Ortodoks kardeşliğini/Orthodox Brotherhood sağlayacak Rus Ortodoks din adamlarından oluşan bir dini misyonun kurulmasına Çar’ı ikna eder. Nesserolde’un misyonun üyelerinin çocukluk hayalleri Ortodoks Doğu’yu keşfetmek olan Ruslardan seçilmesini⁸⁵ emretmesi onun 1812’de başlayan kültürel ve dini akımı reel politika için nasıl araçsallaştırdığını gösterir. Ayrıca İstanbul’da ikamet eden Kudüs Patrikliği’nin Kudüs’e taşınması ile bu patrikliğin İstanbul Rum Patrikhanesi’nin nüfuzundan çıkarılıp Rus Ortodoks nüfuzuna alınması için mücadele eder.⁸⁶1848-1854 yılları arasında söz konusu amaçlara ulaşılması için Dersaadet’te mukim devlet-i müşarünileyha elçisi Mösyö Titov’un Bâb-ı Ali nezdinde diplomatik girişimlerde bulunduğu görülür.⁸⁷

Kurumsallaşması 1882’de tamamlanabilen İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti/ İmператорское Православное Палестинское Общество (IPPO) Batılı güçler tarafından ihdas edilen kurumlardan çok daha etkin olduğu söylenir. Bu cemiyetten başka Rusya ile Filistin arasında Ortodoks hacıların taşınması ve Akdeniz’de Rusya’nın ticari varlığını pekiştirmek amacıyla 1856’da Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi’nin kurulması ile Rusya’nın kültürel, ekonomik ve askeri nüfuzunun artırılması amaçlar. Bölgeye giden Rus Hacılar ve seyyahlar avdette yazdıkları raporlarda ve yapılan yayınlarda Ortodoksların sefaletine, Protestan ve Katolik misyoner faaliyetlerinin Ortodoks Arapların dini selameti için teşkil ettikleri tehdiye, Rusya’nın Bizans’ın yegâne mirasçısı olmasının sadece Slav Ortodoksları değil Arap Ortodoksları da kapsadığına dikkat çekerler.⁸⁸ Rusların bu çalışmalarında Batılı ülkelere göre daha başarılı olmaları, Rusların Katolik veya

---

⁸⁵ Stavrio, a.g.m., s. 100-101.

⁸⁶ Stavrio, a.g.m., s. 100-101.

⁸⁷ BOA, HR. SYS. 475/67.

⁸⁸ Üre, a.g.m., s. 82-86.

Protestan misyonerlerin yaptığı gibi kendi benimsedikleri mezhepleri ve Avrupa kültürünü yaymak yerine, bölgede hâlihazırda var olan Ortodoks Arap kültürüne uygun davranmalarından kaynaklandığı, düşünülür.⁸⁹

Sonuç

Rusya'nın Yakın Doğu'ya özellikle de Kudüs ve çevresine yönelmesi siyasetinin yaygın olarak Büyük Petro'nun sıcak denizlere inme stratejisi ile açıklanmasının bölgeye yönelik dış politika çalışmalarını eksik bıraktığı varsayımından hareket edilen bu çalışmada, özellikle 1812'den sonra Rusya'da yaşanan sosyal ve kültürel değişim ve dini mirasın bölgeye yönelik Rus dış politikası ve bu politikaya karşı evrilen İngiliz dış politikası üzerinde etkili olduğu anlaşılmıştır. Rusya'da yaşanan bu değişim Kudüs ve Suriye'yi ve bu bölgede yaşayan Ortodoks halkları Rus dış politikasının gündemine sokmasının İngiltere'nin özellikle Kudüs'teki diplomatik adımları üzerinde belirleyici olduğu ve Osmanlı tebaası olan azınlıklar meselesine yeni bir boyut kazandırdığı görülmüştür.

Rus aydınlarının 1812'den itibaren dikkatlerini Rus kültürünün temel ögesi olan Ortodoksluğa ve kiliseden ziyade manastırlara ve Staretzliğe yönelmeleri Suriye ve Kudüs'te Rus politik etkinliğini artırmakla kalmamış bu etkinliğin de kapsamını genişletmiştir. Böylece Rusya'nın tüm Ortodoksların hamisi olma iddiasına Slav ve Rumlardan başka Arap Ortodoksları da dahil edilerek Rus nüfuz alanı genişletilmiştir. Bu çalışma için yapılan araştırmalarda Rus Ortodoksluğunun Staretzlik kurumu, Suriye ve Kudüs Staretzleriyle ilişkileri ve teolojik bağları ve bunun bölgede Rus nüfuzuna etkisi hakkında yeterince çalışma olmadığı ve bu alanda disiplinler arası çalışmaların gerekliliği anlaşılmıştır.

İngiltere'nin Napolyon tehdidinden sonra Yunan ve Mehmet Ali Paşa isyanları sırasında Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetini bir tarafa bırakması Rusya'nın Slav ve Rumlara yönelik himaye iddialarına Ortodoks Arapları da dahil edebileceğini öngöremediğini gösterir. Oysa Osmanlı- İngiliz ittifakının önemini ayırdında olan Jones 1799'dan başlamak üzere Rusya'nın Hindistan için neden daimî Fransa'nın da geçici bir tehlike olduğu konusunda İngiliz dışişlerini sürekli ikaz etmiş, ancak bu ikaz İngiliz politikacılarını Rusların Kudüs'le bağ kurmasından

⁸⁹ Üre, a.g.m., s. 87.

sonra harekete geçirebilmiştir. Fransa’nın Hindistan’a giden yollara Rusya’dan coğrafi olarak daha uzak olmadığı aşikârdır. Jones’un dikkat çektiği nokta coğrafi yakınlık değil, Rusya’nın Ortodoks Araplarla olan kültürel yakınlığıdır. Nitekim Rusya misyonerlik tecrübesi ve kurumsal eksikliklerine rağmen Ortodokslarla diğer Batılı güçlere oranla daha etkin ilişkiler kurmuştur. 1837’den itibaren Palmerston’ın diplomatik adımları hem Rusya’nın dini mirasının sahiçiliği hem de kendi ülkesinin bölge halkları ile tarihsel bir ünsiyetinin olmadığına ayırdına vardığını göstermiştir.

Palmerston Hükümetinin söz konusu davranış değişikliği ve nüfuz oluşturma konusundaki kurumsal ve diplomatik becerileri sayesinde İngiltere, bölgede tutunmayı başarmış ve Birinci Dünya Savaşından sonra Filistin İngiliz mandasına girmiştir. Ancak nüfuz oluşturmak için araçsallaştırdığı Yahudi zümrenin ve Siyonistlerin Filistin’de bir Yahudi Devleti kurma ülküsü galip gelmiş İngiltere Filistin’den savaşarak ayrılmak zorunda kalmıştır.⁹⁰ Rusya’nın Ortodoks Araplar üzerinde oluşturduğu nüfuz savaş öncesinde Filistin ve Suriye’de Ortodoks Arapların yerel siyasetteki konumlarını sağlamlaştırılmalarını mümkün kılmıştır. Bu ilişkiler 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında da devam etmiş olması⁹¹ ve bunun bölgedeki Sovyet nüfuzunu ne surette mümkün kıldığı yeterince çalışılmış bir konu değildir.

Günümüzde Rusya Federasyonu’nun Suriye başta olmak üzere Filistin ve İsrail’e yönelik mevcut dış politikasına yönelik çalışmalarda Sovyet Rusya dönemindeki antiemperyalist siyaset mirasına ve Rusya nüfusunun %11’inin Müslüman olmasına dikkat çekilmekte, ancak Çarlık Rusya’nın kültürel mirası ve etkisi ihmal edilmemektedir.⁹² Bu çerçevede günümüz Rusya’sının bölgeye yönelik dış politikası, Ortodoks mirasın ve bu miras üzerinden bölge halkları ile kurduğu ilişkilerin disiplinler arası çalışmalar üzerinden ele alınması önemli görülmektedir.

---

⁹⁰ David Cesarani, *Major Farran’s Hat, Murder, Scandal and Britain’s War Against Jewish Terrorism (1945-1948)*, Londra: William Heinemann, 2000, s. 16-17.

⁹¹ Figes, *a.g.e.*, s. 210.

⁹² Irina Zvyagelskaya, “Russian Foreign Policy in the Levant”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 60 (2018), s.121-133.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d.), 11-125.
 BOA, Mektubî Kalemî Belgeleri (HR. MKT), 3/9.
 BOA, Siyasî Kısmı Belgeleri (HR. SYS.), 1847/1.
 BOA, Siyasî Kısmı Belgeleri (HR. SYS.), 475/67.
 BOA, Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT), 829-37498.
 BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 170/8466.
 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.d), 7014.
 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.e.), 578/32.
 BOA, Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d.), 2316/26.
 İngiliz Devlet Arşivi (The Public Record Office- PRO), Foreign Office, 78/243.
 İngiliz Devlet Arşivi (The Public Record Office- PRO), Foreign Office, 78/704 /168.

Kitap ve Makaleler

- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
 Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
 Arbuthnott, Hugh, Clark, Terence ve Muir, Richard, *British Missions Around The Gulf 1575-2005: Iran, Iraq, Kuwait, Oman*, Folkestone: Global Oriental, 2008.
 Alfeyev, Metropolitan Hilarion, *Saint Isaac the Syrian and His Spiritual Legacy: Proceedings of the International Patristics Conference Held at the Sts Cyril and Methodius Institute Studies*, New York: St Vladimirs Seminary Press, 2015.
 Bailey, Francis Evans, "The Economics of Foreign Policy, 1825-1850", *The Journal of Modern History*, 12/4 (1940).
 Bassin, Mark, "Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century", *American Historical Review*, 96/3 (1991): 763-794.
 Bostan, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Bellekten*, 59/225 (1995): 353-394
 Berridge, Geoffrey R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to Present Day*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
 Buzpınar, Ş. Tufan, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 10 (2003): 107-120.
 Cunbur, Müjgan, *Karacaoğlan Şiirler*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

Cehov, Anton, *6. Koğuş*, çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1941.

Cesarani, David, *Major Farran's Hat, Murder, Scandal and Britain's War Against Jewish Terrorism (1945-1948)*, Londra: William Heinemann, 2000.

Cevdetpaşazade, Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1914.

Cherniawski, Micheal, *Tsar and People: Studies in Russian Myths*, New Heaven: Yale University Press, 1961.

Dickens, Charles, *Our Mutual Friend*, Hertfordshire: Wordsworth Classics, 1997.

Dostoyevski, Fyodor, *Karamazov Kardeşler*, Çev. N. Yalaza Taluy, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Erdönmez, Celal, "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Osmanlı-Rusya İlişkilerinin Kıbrıs'a Yansıması: Konsololar, Tüccarlar ve Ticaret", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/47 (2019): 139-164.

Farah, Talal Toufic, *Protection and Politics in Bahreyn, 1869-1915*, Beyrut: American University of Beirut, 1985.

Figes, Orlando, *Nataşa'nın Dansı, Rusya'nın Kültür Tarihi*, çev. F. Dereli, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Fischer, Markus, "The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy", Ed. Brenda Shaffer, *Culture and Foreign Politics*, Londra: The MIT Press, 2006.

Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, İstanbul: Kolektif Kitap, 2015.

Hyamson, Albert Montefiore, *British Projects for the Restoration of the Jews (1875-1954)*, Leeds: Petty & Sons, 1917.

Ingram, Edward, *British Persian Connection, 1798-1828: Prelude to the Great Game in Asia*, Londra: Clarendon Press, 1992.

Iseminger, Gordon L., "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876", *The Middle East Journal*, 22/3 (1968): 297-316.

İzğöer, Ahmet Zeki, "İktisadi Gelişmede Diplomasi Faktörü ve Ahmet Cevdet Paşa", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 184 (2010): 67-78.

Kain, Kevin M., "Les terres de l'orthodoxie au XVIIe siècle circa 1590-1720", *Cahiers du Monde russe*, 58/3 (2017): 371-394.

Kelly, John B., *Britain and the Persian Gulf, 1795-1880*, Oxford: Clarendon Press, 1968.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Lorimer, John Gordon, *A Gazettee of Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, Calcutta: Government Press, 1908.

Okur, Mehmet Akif ve Salık, Nuri, "Osmanlı İdaresi ve Fransız Manda Yönetimi Altında Suriye", Ed. Mehmet Akif Okur ve Nuri Salık, *Bağımsızlıktan Arap Baharına Suriye: İç ve Dış Politika*, Ankara: Nobel Yayınları, 2016.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Kitapevi, 2005.

Özkan, Selim Hilmi, "II. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2007): 189-203.

Parkes, James, *A History of Palestine from 135 A.D. to Modern Times*, Harmondsworth: Penguin Books, 1970.

Puşkin, Aleksandr, *Yüzbaşının Kızı: Bütün Öyküler Bütün Romanlar*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Ridley, Jasper, *Lord Palmerston*, Londra: Book Club Associates, 1970.

Satış, İhsan ve Ceyhan, Muhammet, "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Belleter*, 79/285, (2015): 675-712.

Satış, İhsan, "Kudüs Mutasarrıfları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/2 (2015): 545-572.

Schölch, Alexander, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of the Balfour Policy", *Journal of Palestine Studies*, 22/1 (1992): 39-56.

Stanton, Leonard, *The Optina Pustyn Monastery in the Russian Literary Imagination: Iconic Vision in Works by Dostoevsky, Gogol, Tolstoy and Others*, New York: Peter Lang Inc., 1995.

Stavrou, Theofanis George, "Russian Interest in the Levant 1843-1848: Porfirii Uspenskii and Establishment of the First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem," *Middle East Journal*, 17/1/2 (1963): 91-103.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Tolstoy, Leo, *War and Peace*, çev. Louise Maude ve Aylmer Maude, Oxford: Oxford University Press, 1998.

Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009.

Türk Tarih Kurumu, *Muâhedât Mecmûası*, 2008.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, İstanbul: Der Yayınları, 2008.

Üre, Pınar, "İmparatorluk Rus Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye'de Rus Şarkiyatçılar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30 (2019): 79-98.

Vale, Michel ve Jacobsen, Hans-Adolf, "Cultural Elements in GDR Foreign Policy", *International Journal of Politics*, 12/1/2 (1982): 151-181.

Verete, M., "Why Was a British Consulate Established in Jerusalem?", *The English Historical Review*, 85/335 (1970): 316-345.

Walicki, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi, 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, çev. Adam Şenel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Werth, Paul, "Kilise'nin Başı, İmparator'un Kulu: Rus İmparatorluğu'nun İç ve Dış Politikalarının Kesişme Noktasında Ermeni Katolikosu, 1828-1914", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 43 (2012): 33-71.

Yalçınkaya, M. Alaattin, *III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Osmanlı Dış Politikası, Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yenidünya, Süheyla, "Kale-i Sultaniye Antlaşması'nın Gizli Görüşmeleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2009), 309-325.

Yurdakul, Nurcan Özkaplan, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Zernov, Nicolas, *Eastern Christendom*, Londra: Readers Union Weidenfeld and Nicolson, 1963.

Zvyagelskaya, Irina, "Russian Foreign Policy in the Levant", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 15/60 (2018): 121-133.

Extended Abstract

This article aims to understand how the social and cultural change that took place in Russia at the beginning of the 19th century, combined with the religious heritage of this country in and around Jerusalem, strengthened its traditional foreign policy of accessing the warm waters and the reaction of the British policymakers to Russia in the region during the first half of the 19th century. The influence, struggle, and rivalry of the two great political powers of the 19th century, mainly Great Britain and Russia, took place in the Eastern Mediterranean, concentrated in al-Quds (Jerusalem) and its surroundings. Britain's foreign policy at the time concentrated on keeping the routes to India under its influence and diplomatic control. The main routes to India were named the overland routes because they geographically passed either through the Red Sea or through Mesopotamia and the Persian Gulf. The British policymakers were well aware of Russian policymakers' intentions in the region. The British evaluated the Russian influence in the region in terms of its implications for the routes to India. After the Napoleonic threat had passed, British policymakers turned their attention to Russian activities and adjusted their tactics accordingly. In other words, Britain in this region pursued a reactive eastern policy toward Russia. The Napoleonic Wars' impact on the Russian intellectuals changed their perception of the outer world and reinforced Russia's steady and ancient policy of accessing warm-water ports, which this country had been following since Peter the Great.

The impact of the Napoleonic Wars on Russian political, social, and military developments reinforced another consistent Russian policy of claiming protection for Orthodox peoples living outside of Russia's official borders. It's examined and analyzed in this research how and why Russia extended this claim to the other Orthodox population and included the Orthodox Arabs residing in Palestine and Syria into that claim in addition to the other Orthodox subjects of the Ottoman Empire in the Empire's other provinces. The fact that, after taking steps to apply the named policy in these additional territories Russia began to create a solid influence over this Orthodox population. This influence which was developed gradually and effectively alarmed the Great Britain's foreign policy makers to amend its actions in order to stop the

developing Russian influence. The solid action Great Britain pursued was the establishment of a consulate in Jerusalem other than transforming its missionary activities to overcome with the developing Russian influence. The British missionaries' objective of converting the Jewish and Christian population of the region to Anglicanism had not been materialized for various reasons independent of their effectiveness. The missionaries couldn't convince neither the Jewish nor the Christian population to be Anglican. On the other hand, the reaction of the Orthodox population of the region towards the Russian Orthodox missionaries and pilgrims was quite positive. The Russian influence generating activities have never been in number and content as intensive as British activities and were not as institutional as the British organization's in terms of effectiveness they were comparatively effective. This effectiveness was considered due to their nature. The Russians didn't ask the Orthodox people to change their belief system or to be converted to another sect. On the other hand, the British missionaries' demanding the Orthodox Arabs to change their belief system and religious practices was considered as the main reason for the British failure of appealing the Christian of the region.

Following the Russia's developing influence in the region over the Orthodox Arabs and being aware of the British missionaries' failure of convert the Orthodox Arabs and the Jews into Anglicanism, the British policy makers asked the British missionaries' to adjust their activities from religious services into social aid plans. The social aid plans were mainly philanthropic activieis. Additionally, other than changing the nature of the missionarry activities the target audience of these activities was extended. In other words, the increasing Russian influence over the Arab Orthodox population necessitated the British policy makers to search for another target population. Thus, the British tended to protect the Jewish people, who were Ottoman citizens. The Jewish population resided in the region being so limited in number compared to the Orthodox Arabs the British had to think about complately a new solution. Therefore, the British politicians engouraged Jewish immigration to Palestine for this purpose. The British support for the famous Jewish Return issue therefore was not a British favour for the Jews. On the contrary it was British foregin policy requirement that

the increasing number of Jewish population was eminently practical base to be instrumented by the British politicians.

Starting from the end of 18th century, Great Britain based its Eastern policy on protecting its colony, India, against the dangers that may come from other parts of the world. How to protect India in the most economical way was the main issue of British foreign policy. Accordingly, instead of occupying more regions which would result with increasing defense costs, Great Britain developed various control mechanisms. The famous British policy of defending the territorial integrity of the Ottoman Empire against to Napoleonic expansion, and establishing a consulate in Jerusalem to increase British influence in the region in in order to control Russian threat to India are examples of this the least cost policy.

However, the failure of Napoleon's Russian expedition of 1812 not only increased Russia's importance and popularity among the members of the European Concert but also paved the way for a new movement called The Children of 1812 or the Decembrists at Home. This movement underlined Orthodoxy as the main element of Russian national identity and increased anti-Europeanism and Westernization among Russian intellectuals. The Russian intellectuals' search for their religious identity in Syria and Jerusalem was one of the implications of the movement named the Children of 1812. Although the Russian policy makers were against the anti-Europeanism of this movement, they found these intellectuals' sympathies for the Orthodox population eminently practical and instrumentalized their energy for Russian foreign policy purposes. Beside the Serbian independence movement and the Greek uprising, Mehmet Ali Pasha's revolt against the Sublime Porte provided new opportunities for the Russian government to intervene in Ottoman internal affairs. The Russo-British struggle for influence over the Ottoman provinces first manifests itself in the Peloponnese before spreading to and around Jerusalem.

Some Russian intellectuals among the Children of 1812 preferred monasteries to the politically corrupted Orthodox Church, which was also long instrumented by the Charist system. In their search for the origins of their beliefs and an uncorrupted Orthodox belief system, they saw Antioch and Jerusalem as cities of true Orthodoxy. These cities

eventually became pilgrimage sites for Orthodox Russians. Aside from Syria, Governor Brahim Pasha's strategy of enlisting Western allies against the Sublime Porte exposed the region to foreign political, religious, and cultural influence. Combined with the opportunity to include the Arab Orthodox population in its claim of protection, the named region became an apparent part of the Russian sphere of influence. Mehmet Ali Pasha's revolt against the Sublime Porte didn't only corrupt the Ottoman system in Syria; it also resulted in power vacuums that opened the region for Western influence. Western powers used missionary activities as one of their influence-creating activities and targeted various non-Muslim subjects of the Ottoman Empire in line with their religious heritage. The French missionaries targeted Catholic subjects, the Russians directed their efforts toward Orthodox Christians, and the British tried to appeal to all non-Muslim subjects of the Empire. Although the British authorities in London have been informed about the French missionary activities by the British officers who reside in the region and were asked about establishing a British Consulate in Jerusalem, they have almost ignored the reports. However, a letter sent to London about the Russian involvement moved the London authorities to take action.

The Russian foreign policy towards the Ottoman Empire being widely explained by Peter the Great's strategy of going to the warm seas without taking the movement of 1812 children into account leaves the region's foreign policy studies incomplete. It has been understood in this article that the cultural change of 1812 combined with its religious heritage had a new impact and various implications on the Russian foreign policy towards the region, and the British foreign policy has evolved as a reaction to this new impact. After Napoleon's danger had been eliminated, it was Russian expansion that the British Empire kept an eye on. Despite the British Anglican Church being a reformed institution of Christianity, the Anglican missionaries failed to pay tribute to the Orthodox population of the region. Russia's heritage of having historical and religious ties with these Orthodox populations gave Russia an upper hand over British missionaries and resulted in British support for the famous Jewish Return. Encouragement of Jewish immigration provided British policymakers with a solid human population with which to defend themselves against Ottoman

authorities and establish political influence, which they had lacked since the beginning of the influence-generating rivalry.

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Azeem Ibrahim, *The Rohingyas: Inside Myanmar's Genocide*, London: Hurst & Company, 2018

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi

16.01.2023

Makale Kabul Tarihi

25.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., "Book Review/ Kitap Tanıtımı: Azeem Ibrahim, *The Rohingyas: Inside Myanmar's Genocide*, London: Hurst & Company, 2018", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1087-1090.

APA: Akyildiz, S. (2023). Book Review/ Kitap Tanıtımı: Azeem Ibrahim, *The Rohingyas: Inside Myanmar's Genocide*, London: Hurst & Company, 2018. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1087-1090.

The United States of America Department of State press statement of 2022 by Secretary of State Antony J. Blinken¹ reads: *'Five years ago, Burma's military launched a brutal campaign against Rohingya – razing villages, raping, torturing, and perpetrating large-scale violence that killed thousands of Rohingya men, women, and children. More than 740,000 Rohingya were forced to flee their homes and seek refuge in Bangladesh.'* In explaining how the Rohingya living in Arakan/Rakhine (a state within modern-day Burma/Myanmar), the Burmese elites, and the international community got here, Azeem Ibrahim's book, *The Rohingyas: Inside Myanmar's Genocide*, is an important work. The ongoing ethnic cleansing and genocide of the Rohingya people by

---

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.

Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

¹ Antony J. Blinken, 'Marking Five Years Since the Genocide in Burma', 24th August 2022, *United States Government*, <https://www.state.gov/marking-five-years-since-the-genocide-in-burma/> (accessed 28th Sept 2022).

Myanmar elite, military and fundamentalist Theravada Buddhist monks requires a book that clarifies how and why events have come about within a post-colonial and political context. Ibrahim's study might be a little dated; after all, it was first published in 2016 (and revised in 2018). Nonetheless, the author's research and argument foresee the mass displacement and ethnic cleansing of 2017 (and Bliken's statement five years later). Ibrahim is an established research professor and the author of highly acclaimed academic studies.

The book's inside cover says that Myanmar's Muslims (who make up about 3 to 5 per cent of Myanmar's population) *'are one of the most persecuted minorities in the world'* and, following decolonisation in 1947-49, were denied official recognition as one of Myanmar's 135 'national races'. The book explains how this problem came about in recent history and how the Burmese elite and military have constructed ongoing racist stereotyping and Islamophobic attitudes for ideological and economic purposes. Ibrahim reports, *'The first edition of this book argued that Myanmar was on the edge of a genocide aimed at the Rohingya. By 2015, they had been marginalised within the country of their birth and denied all normal human and civic rights. I argued then that the "situation is now so bad that the only outcomes are to ease the level of persecution or for it to slip into outright genocide"'* (p. 150). The author continues by saying that the *'ethnic cleansing of an entire community'* will result in wider regional problems for Myanmar's neighbours, including a refugee crisis and perhaps armed resistance in the form of the Arakan Rohingya Resistance Army (ARSA) (p. 148).

The book *The Rohingyas* has seven chronological chapters, a conclusion and an epilogue (dated November 2017). Investigated are events from 1948 to 2015. Also, one chapter looks at genocide and international law, while another examines the steps required to stop further aggression and violence by the Myanmar regime, elites and extremist Buddhist monks. In the book, two key themes stand out; one is historical, and the other is political. Both contain discussions that inform the reader and provide a solid counterargument to generally lazy thinking about the Rohingya people, Myanmar's 'democratisation', and the policies of the Burmese military government and elites.

First, the Myanmar regime and leaders have rewritten the history of Burma and the Rakhine state to exclude and marginalise the Rohingya. Discussed is the legitimate claim of this Indo-Aryan ethnic group to their ancestral lands in Arakan (Rakhine). The myth propagated by the Burmese regime is that the '*Rohingyas are really Bengali migrants*' (p. 4) who arrived under the period of British rule starting in Arakan in 1826 AD and wider Burma circa 1886 AD. Significantly, the author highlights that Arakan had '*been part of the Burmese Kingdom for a total of forty years out of the previous 500*' from 1784 AD to 1826 AD (p. 5). So, '*until 1784, the histories of Arakan (now called Rakhine) and Burma were largely separate*' (p. 5).

Ibrahim says historical research poses a severe problem for Myanmar's identity construction; '*there is substantial evidence that an ethnic group, now known as the Rohingyas, lived in Arakan before the Burmese invasion of 1784*' (p. 6). The first settled kingdoms consisted of Indo-Aryan groups from the Ganges Valley, arriving circa 3,000 BC. Many people were Hindu, but numbers became Muslim during the seventh century AD. The Rohingya are said to descend from these peoples. Overall, the Arakan was multi-confessional. While the Rakhine people, a Southeast Asian people, arrived from central Burma in about 1000 AD (pp. 21-23).

However, the newly independent Burmese government (of 1948) chose 1824 to 1826 AD – the era of the British conquest – as the defining moment for modern-day citizenship entitlement in Burma. The Myanmar regime and extremists argue about who lived in Arakan circa 1826 and discounted the Rohingya born and bred there as 'migrants' of British colonial rule, not natives (p. 29). The regime's deliberate misinterpretation of history and manipulation of the criterion for Burmese citizenship saw the Rohingya – with ancient roots in Arakan – become stateless (p. 5). The act of the state making a people stateless, though born in the state's territory, goes against the United Nations Charter (p. 33).

The political themes explore false narratives about Myanmar. For instance, it is not a closed society; instead, it seeks to sell natural resources to purchase foreign armaments and technology. Ibrahim remarks that the regime is sensitive to international criticism—though

when questioned by the West about its human rights abuses, it threatens to turn to China for support. The West's 'hero' and 'villain' image of the military government vis-a-vis Aung San Suu Kyi's National League for Democracy Party is problematic because both sideline Rohingyas as non-indigenous and support an exclusive Buddhist society (p. 2). Furthermore, some Theravada Buddhist monks support a cultural-nationalist ideology; co-religionists have participated in inter-communal tensions in Thailand and Sri Lanka. In Myanmar, monks incite the Buddhist masses with hate speech against Muslim Rohingyas (p. 3).

Ever since the military seized power in 1962, the Rohingya have increasingly been marginalised—leading to today's demonisation by the authorities. It has resulted in the Buddhist masses being subjected to regular anti-Rohingya propaganda. This disrespectful attitude is common in Myanmar, except for open-minded individuals and civil society groups (p. 135). The author explains that genocide is a long-term development, an orchestrated campaign involving cultural and institutional factors (p. 103). Unless the international community act immediately, he fears a 'trigger' – like an environmental catastrophe – might lead to the genocide of Myanmar's remaining approximately 600,000 Rohingyas.

Ibrahim's book is thought-provoking and connects with other historical ethnic cleansing and genocide cases. The study is recommended for students, scholars, journalists and the general reader to analyse the Rohingyas, Burma and Myanmar history and identity, mass displacement and refugees, and Theravada Buddhism extremists.

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Peter Ross, *A Tomb With a View: The Stories and Glories of Graveyards*, London: Headline, 2020

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi

16.01.2023

Makale Kabul Tarihi

25.01.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., "Book Review/ Kitap Tanıtımı: Peter Ross, *A Tomb With a View: The Stories and Glories of Graveyards*, London: Headline, 2020", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1091-1094.

APA: Akyildiz, S. (2023). Book Review/ Kitap Tanıtımı: Peter Ross, *A Tomb With a View: The Stories and Glories of Graveyards*, London: Headline, 2020. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1091-1094.

To explain how graveyards, tombs and cemeteries affect us, our families, and the broader contemporary society and how they shape the built environment requires an insightful writer. Thankfully, Peter Ross's book *A Tomb With A View: The Stories and Glories of Graveyards* meet this task more than adequately. Ross has produced a rich historical study of British graveyards that is compassionate and sensitively written.

The book's research originates from the authors' travels around Britain and Ireland, face-to-face conversations and interviews and the use of secondary sources (books). In doing so, Ross has woven stories and descriptive writing that connect the living, the dead, the land and place. Ross says, '*One of the central ideas of A Tomb with a View is that*

---

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

the dead and the living are close kin. We think of them, visit them, sometimes speak with them, and will, one day, join them' (p. xiv).

Furthermore, the study encourages the reader to consider aspects of the graveyard and communal funeral experience in the broadest context. In particular, the less sombre but insightful and celebratory and communal elements of contemporary cemeteries. *'This book, like the best sort of funeral, will be a celebration, not a lament, from grand city cemeteries to country churchyards'*, reports Ross (p. 5).

The text is an inclusive historiography because it investigates the lives of everyday folk who lived in some unique way. The author comments, *'But what draws me, personally to these old stories is not so much the famous dead as extraordinary tales of ordinary tales'* (p.5).

The book's structure has sixteen chapters, each with a subheading title associated with graveyards. The subheadings are worth mentioning because of their beauty and poignancy: 'Ivy', 'Angels', 'Cherubs', 'Lilies', 'Phoebe', 'Cedar', 'Unmarked', 'Anchor', 'Ankh', 'Dubliners', 'Lilias', 'Crescent', 'Skulls', 'Peter', 'Crows', and 'Beloved'.

Four well-known London cemeteries discussed in some detail are Highgate Cemetery, Brompton Cemetery, Kensel Green Cemetery, and West Norwood Cemetery. The aesthetic design and planning of these Victorian-era garden cemetery projects are explored. In particular, how they constructed the spiritual landscape. This vision changed after cremation was legally sanctioned in 1902 and when the First World War death toll meant large numbers of British casualties had to be buried (p. 108).

Another notable cemetery visited by Ross is Arnos Vale, Bristol, UK (chapter sixteen, 'Beloved'). There is much to say about this site and how the locals campaigned to keep it open while preventing the redevelopment of a seven-acre section of the cemetery into a housing estate. Today, it remains a cemetery but is also a multipurpose site.

Overall, the UK's graveyards and churchyards are about 14,000, *with nearly 3,500 predating the First World War.'* (p. 12). The lack of space within the UK's graveyards and the need for new burial sites is a problem, *'Many of Britain's burial grounds are full, or close to full'* (p. 13).

Each chapter contains thoughtful writing; a brief selection of some chapters follows.

Chapter four, entitled 'Lilies', exemplifies Ross's admirable writing skills. About cemeteries and headstones, the author speaks: *'Regard each stone as a story waiting to be told. Accept that to walk in a cemetery is both a privilege and a lesson in humility. We are here now to read the memorials and walk on, but one day it may be our names with moss growing in the letters'* (p. 82). Chapter five, entitled 'Phoebe', sees Ross visit a grave in Brighton, UK, to tell the story of Phoebe Hessel (nee Smith), who at fifteen 'enlisted' in the British Army to be alongside her sweetheart in the West Indies (or Gibraltar) (p. 99). Chapter seven, 'Unmarked', visits Crossbones Graveyard in Southwark, London and sees a Christian priest lead a congregation to consecrate a burial site used in the past to bury medieval sex workers, their children and the poor (p. 135). Chapter ten, 'Dubliners', contains one of the book's saddest stories. In Glasnevin Cemetery, Shane MacThomais, a Dubliner, took his life in 2014. Shane was a very popular local, colourful, intelligent family man and a tour guide at the same cemetery (pp. 219–228). This chapter brings to the fore the author's ability to make the story of an ordinary person and his struggles something we can all empathise with.

Chapter twelve, 'Crescent', studies one element of multicultural British society. It reflects a trend in modern writing about Britain to include significant minority communities. In this case, it refers to the nearly 3.9 million Muslims. The chapter starts with a visit to the East London Mosque on Whitechapel Road, east London. Here, Ross attends a *ghusl* of a Nigerian man (the ritual washing of the body before burial). The procedure is undertaken by employees of Haji Taslim Funerals, Britain's oldest Muslim undertakers. They inform the author, *'If you're keeping it real, you're buried without a coffin, wrapped in white cloth'* (p. 251). The next task is to get the body into the hearse and the cemetery. After the Muslim funeral prayers at the mosque, the *janazah* *'has none of the solemn melancholy... [of the] Christian or secular tradition...[the Muslim way] is noisy, busy, jostling.'* The intention is to bury the body in the earth – facing Mecca – as soon as possible (p. 251). Britain's first Muslim burial space, circa 1884, was at Brookwood

Cemetery, Surrey. Ross also visits the Gardens of Peace Muslim Cemetery, Hainault, Essex.

A Tomb With a View educates the reader and enriches their understanding of modern British and Irish cemetery history. It sensitively explains how sites used to bury the dead – sacred and liminal spaces – have evolved over the last 150 years. Indeed, now graveyards are referred to as ‘heritage spaces’. Consequently, the relatives and friends of those who have passed on have an ever more comprehensive choice of alternative funeral and remembrance ceremonies.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Gavin Brockett, Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi, çev. Özgür Balkılıç, İstanbul, 2022

Mehmet Fahri Daniş**

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi

21.02.2023

Makale Kabul Tarihi

09.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Daniş, M. F., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Gavin Brockett, Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi, çev. Özgür Balkılıç, İstanbul, 2022", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1095-1103.

APA: Daniş, M. F. (2023). Kitap Tanıtımı/Book Review: Gavin Brockett, Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi, çev. Özgür Balkılıç, İstanbul, 2022. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1095-1103.

Milliyetçilik kuramlarının 1980'li yıllarda kazanmış oldukları akademik itibar, özellikle modernist tezlerle dayanan vaka çalışmalarının artmasına yol açmıştır. Ulusun, tarihsel düzlemde kendiliğinden ortaya çıkan verili bir aidiyet biçimi olduğunu savunan primordialist teorilerin eleştirisi üzerinden şekillenen inşacı kuramlar, 'ulus-inşası' adı verilen spesifik süreci açıklamak adına belirli perspektifleri literatüre kazandırmışlardır. "Geleneğin icadı," "hayali cemaat" ya da "matbaa toplumu" gibi kavramsallaştırmalar üzerinden ulusun gayet modern bir kimlik tipi olarak kurulması faaliyeti pek çok yetkin eserde konu

---

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, mehmetfahridns@yahoo.com.

Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Republic of Türkiye.

edinilmiş ve neticede modernist milliyetçilik teorileri, literatürde bir nevi *doxa* konumuna yerleşmiştir. Öte yandan bu kapsamdaki çalışmaların kahir ekseriyeti; ya Batı'daki ulus-inşası pratiklerine odaklanmış ya da Gellner, Hobsbawm ve Anderson gibi kuramcıların teorik kavram setleri üzerinden oluşturulan kapsayıcı *grand theory*lerini üçüncü dünyadaki örneklere olduğu gibi adapte etme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda Türk ulus-devletinin ve Türk ulusunun inşası faaliyetlerini modernist milliyetçilik kuramlarını temel alarak inceleyen çalışmaların sayısı da bir hayli sınırlıdır. Bir anlamda tarihsel sosyolojinin sınırları içerisinde kalan bu meseleyle ilgilenme iddiasındaki çalışmalar, çoğunlukla kronolojik yönü ağır basan siyasi tarih metinleri niteliğindedir. Kanadalı tarihçi Gavin Brockett'in 2011 yılında yayımlanan ve 2022'de Özgür Balkılıç çevirisiyle Türkçe'ye kazandırılan kitabı, tam olarak literatürdeki bu boşluğu dolduran, Türk ulusunun inşası pratiğini tarihsel sosyoloji sahasında konumlanarak ele alan bir çalışma görünümündedir.

“Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi”nde Brockett, her şeyden önce Türk ulus-inşası tecrübesini kendi başına, özgül bir örnek olarak ele alma iddiasındadır. Kitabın ana önermesi; “ulus-devlet inşasının toplumsal tarihi”ni ortaya koymak ve resmi tarihyazım geleneği üzerinden kendisini gösteren elit milliyetçiliğin kimlik tahayyülünün aksine, tek parti dönemi Türkiye'sinde halk arasındaki aidiyet bilincini soruşturmadır.¹ Bununla beraber bu önerme ve önermenin arkasını yasladığı temel hipotez – “1945'den önce Türkiye'de halk arasında bir milli kimliğin *var olmadığı*” varsayımı,² eleştiriye fazlaca açık gözükmektedir. Yazarın yaklaşık yirmi yıla yayılan aralıklı saha çalışmaları tecrübesine dayanan kitap, Türkiye'deki pek çok kurumda (TBMM Kütüphanesi, Başbakanlık Devlet Arşivleri ve Türk Tarih Kurumu Arşivi gibi) bulunan birincil kaynakların analizine dayanmaktadır. Kitabın “Teşekkür” bölümünde adları anılan Rifat Bali, İsmail Kara ve Mete Tunçay gibi isimlerin doğrudan yardımlarının yanında yazar, kendi “düşünce dünyasını şekillendiren” Feroz Ahmad, Kemal Karpat, Şerif Mardin ve Eric Jan Zürcher'e de şükranlarını sunar.

---

¹ A.g.e., s. 19.

² A.g.e., s. 61.

Giriş ve Sonuç bölümleri dışarıda bırakıldığında toplam yedi bölümden oluşan kitap; Türk ulus-inşası tecrübesinin halk nazarında ne şekilde algılandığını ve tek parti döneminde Kemalist kimlik tahayyülünün sıradan insanlar arasında nasıl karşılık gördüğünü ortaya koymak adına yerel basın kaynaklarının incelenmesini birincil önceliği kılar. Giriş bölümünde ilk olarak yerel gazetelerin ve basılı medyanın milliyetçi anlatılardaki rolünü tespit eden yazar, ardından çalışmasını şekillendiren teorik kavramsallaştırmalardan bahseder. Bu noktada 'milliyetçilik' ve 'milli kimlik' gibi anahtar kavramlar açıklanırken, modernist kuramcılardan ziyade (onlara eleştirel yaklaşan) etnosembolist Anthony Smith'in çalışmalarına başvurulması çelişkili bir durum oluşturur.³ Zira Brockett'in perspektifi, açık bir şekilde ulusun özcü bir yaklaşımla ele alınamayacağı ön kabulünü taşıırken aynı zamanda onun, ulus-devlet tarafından çeşitli siyasal-kültürel araçlarla inşa edildiği varsayımına dayanır. Bu süreçte elit kontrolündeki inşa pratiklerinin tam karşısında konumlandığı "halk arasındaki ulus-inşasını" açıklamak için basılı medyayı öne çıkartan yazarın, kitabının teorik girizgâhında, bu bakış açısını teorisinin merkezi kılan Benedict Anderson'a yalnızca bir kez referans vermesi, bir 'eksiklik' olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın "Seküler Millet Hayali" başlıklı birinci ve "Milleti Anlatmak" başlıklı ikinci bölümlerinde Brockett, Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel yaşamöyküsü üzerinden Türk ulus-devletinin kuruluş hikâyesini ana hatlarıyla ortaya koyar. Özellikle 1922-1923 yılları arasında Cumhuriyetin kurucu elitlerinin ve bizatihi Atatürk'ün pragmatik tercihleri gayet başarılı bir şekilde analiz edilir ve Milli Mücadele hareketinin Osmanlı'ya yönelik olumlu bakışıyla birlikte muhafazakar çevrelerle yakın ilişkileri üzerinde durulur. Cumhuriyetin ilanının ardından gelen bir dizi reform ve bu yeniliklerin arkasını dayadığı seküler, modern bir Türklük tahayyülü, yazara göre bizzat Atatürk'ün kişiliği etrafında oluşturulan bir prototip kimlik biçimini öngörür. Bu kimlik tahayyülü, doğal olarak Osmanlı geçmişine mesafelidir ve Milli Mücadele'de işbirliği yaptığı İslamcı birtakım gruplarla taban tabana zıttır. Kitabın temel tezi, tam olarak bu noktada kaynak bulur. Kemalizm'in Jakoben siyasalarına dayanan ulus-inşa faaliyetlerine

---

³ A.g.e., s. 30-31.

tepkili olan muhafazakâr-İslamcı çevrelerin ve 1960'ların sonunda 'Türk-İslam sentezi' olarak bilinen hareketin altında yer alan milliyetçi örgütlenmelerin, henüz tek parti döneminde fikri anlamda filizlenmeye başladığı öne sürülür.

Brockett'a göre; "tamamen yeni ve modern" bir fenomen olarak "Türk milletini yaratma çabaları meyve vermemiştir çünkü bu çabalar, [Mustafa Kemal'in] kendi iktidarının otoriter doğası ve laikliğe atfettiği anlam tarafından sınırlanmıştır."⁴ Bu önermenin doğal bir sonucu olarak Brockett, "yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde elit bir zümrenin dışında kalan halkın çoğunluğu için 'Türk milleti' o zamanlar bilinmeyen ve anlam taşımayan bir fikirdi" der ve "1945'den önce Türkiye'de halk arasında bir milli kimliğin *var olmadığı*" savunur.⁵ Bu, en azından iki açıdan eleştirilebilecek bir bakış açısıdır. İlk olarak "halk arasında milli kimlik" ve "elitler nazarında milli kimlik" gibi bir ikiliğin mevcudiyetini kabul etmek, oldukça sorunludur. Milli kimlik, zaten ideal bir aidiyet biçimi olarak tahayyül edilir ve *ipso facto* olarak iktidarın yani elitlerin dünya görüşlerinin ürünüdür. Hemen her örnekte, siyasal iktidarı eline geçiren kurucu grubun önceliği milli bir kimlik inşa etmek olmuştur ve bu faaliyeti temellendirecek dil, tarih, coğrafya faktörlerinin milli bir tarzda düşünülmesi edimleri de bu süreçten azade değildir. Bu haliyle kimlik, ideal bir aidiyet kipi olarak iktidar tarafından oluşturulur ya da başka bir deyişle zaten mevcudiyeti, elitler nazarında anlam kazanır. İkinci olarak "1945'den önce Türkiye'de bir milli kimliğin var olmadığı" önermesi, 19. yüzyılın sonlarından itibaren henüz Osmanlı içerisinde kristalleşen Türk kimliğinin 'keşfi' ve giderek siyasal bir ton kazanması süreçlerinin varlığını görmezden gelir. Dahası Milli Mücadele hareketinin - her ne kadar pragmatik bir şekilde hemen her kesimi bir araya getirmeyi hedefleyen politikalara sahip olsa da, "Türk milleti" ve "Türk devleti" gibi ifadelerle başvurmaktan kaçınıp "Osmanlı Müslüman milliyetçiliği" söylemi etrafında faaliyet yürüttüğünü ileri sürmek de tarihsel açıdan doğru gözükmemektedir.⁶ Zira Taha Parla'nın kapsamlı çalışmasına bakıldığında, 1922-1923 yılları arasında Atatürk'ün söylev

---

⁴ A.g.e., s. 57.

⁵ A.g.e., s. 27.

⁶ A.g.e., s. 82.

ve demeçlerindeki 'Türklük' vurgusunun ne kadar kuvvetli olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷

Tarihsel sosyoloji alanında konumlanan bir çalışmanın sahip olması gereken öncelikli niteliklerden biri, söz konusu örneğin muadilleriyle karşılaştırmasının, en azından farklılıkları ya da benzerlikleri vurgulayıcı bir okumanın yapılması zorunluluğudur. Brockett'ın kitabının eleştiriye en açık yanlarından biri de, her ulus-inşası pratiğinde mutlak suretle bulunan bir dizi faktörün yalnızca Türkiye örneğinde bulunduğunu ima eden bir retoriği benimsemesidir. Örneğin Brockett'a göre "Kemalizm'i bir çeşit 'iç sömürgeleştirme' olarak nitelemek" mümkündür.⁸ Fransız kolonyalizmiyle özdeşleştirilen 'uygarlaştırma misyonu' üzerinden tek parti dönemindeki Kemalist ulus-inşası faaliyetlerinin elitist karakterine gönderme yapan yazar, Derrida'nın deyimiyle kültürün kendisinin bütünüyle sömürgeci bir mekanizma olduğu gerçeğini ıskalar.⁹ Çok temel bir ulus-inşa edimi olarak iktidar, kendi dar zümresine ait 'yüksek bir kültür' sistemini daha düşük birtakım kültürel sistemlerin (ve aidiyetlerin) önünde konumlandırmak adına 'baskıcı' olarak da adlandırılabilir bir dizi politikalara başvurur. Bu, yalnızca tek parti dönemi Türkiye örneğinde görülen bir örüntü değildir. Ek olarak 'Türk Tarih Tezi' ve 'Güneş Dil Teorisi' gibi milli kültürün yapılandırılmasına yönelik faaliyetleri "ırkçı" olarak nitelendiren Brockett,¹⁰ kutsal bir köken miti ve saf bir dil temelinde örgütlenmeyen herhangi bir milli kimliğin bulunmadığı gerçeğini göz ardı eder. Her milli kimlik, her şeyden önce uzaktaki görkemli atalarla kurulan tarih-üstü (ya da tarih-ötesi) bir devamlılık zincirine sahip olmalıdır ve mensuplarının konuştuğu dil, 'öteki'nden farklı, saf bir nitelik arz etmelidir. Kimliğe bu özellikleri kazandıran faaliyetler ya da tarih ve dil tezleri, 'ırkçı' olmaktan ziyade uluslararası olarak kabul gören 'bilimsel' kıstaslar uyarınca oluşturulan 'modern' birer kriter niteliğindedir.

Kitabın "Yerel Gazeteler ve Milli Bir Basılı Kültürün Doğuşu" başlıklı üçüncü bölümü, 1945'den sonra ama asıl olarak Demokrat Parti (DP)

⁷ Taha Parla, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1997.

⁸ Brockett, *a.g.e.*, s. 102.

⁹ Jacques Derrida, *Monolingualism of the Other*, çev. Patrick Mensah, California, 1996, s. 39.

¹⁰ Brockett, *a.g.e.*, s. 134.

döneminde, Kemalist milli kimlik tahayyülünün laik karakterine tepki mahiyetinde ortaya çıkan İslamcı-muhafazakâr hareketleri ve bu kapsamdaki neşriyatı incelemeye ayrılmıştır. Brockett, henüz tek partili dönemin başlangıcından itibaren Türkiye’deki muhalefet çizgisinin bu temelden, laiklik ve onun muhafazakâr bir pozisyondan eleştirisi üzerinden oluştuğunu gayet başarılı bir şekilde tespit eder. Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası, Serbest Fırka ve Millet Partisi ile filizlenen muhalefet geleneği, DP örneğinde de merkezi söylemini ‘din ve inanç özgürlüğü’ çerçevesinde kurar. Yazarın dikkat çektiği üzere, bu muhalefet geleneğiyle doğrudan ya da dolaylı olarak irtibatlı bulunan yerel basılı kaynaklar, 1945’den sonra CHP iktidarının laik kimlik politikalarını sert bir şekilde eleştiriye tabii tutarlar. Bu, “Müslüman bir milli kimliğin müzakere edilme sürecini hızlandırırken” aynı zamanda Türk siyasetinde alternatif açılımların da temelini oluşturacaktır.¹¹ “Dini Basılı Medya ve Milli Basılı Kültür” başlıklı dördüncü bölümde, tek partili dönemin sonlarıyla DP iktidarı zamanında etkili olan belli başlı muhafazakâr neşriyatın; ‘Hakikat Yolu’, ‘Ehli Sünnet’, ‘Büyük Doğu’ ve ‘Sebilürreşad’ gibi dergilerin incelenmesi, Kemalist Türk ulus tahayyülüne tepki mahiyetinde şekillenen dini bir aidiyet biçiminin temellerini gözler önüne serer. ‘İrtica’ ve ‘dini gericilik’ gibi, bir dönemin resmi ideolojisinin tehdit algısını gösteren kavramların dolaşıma girdiği 1950’li yıllar, aynı zamanda DP iktidarının dini hassasiyete sahip kesimleri kazanmak adına muhafazakâr bir retorik benimsediği ve İslamcı çevrelerle yakın irtibatla olduğu bir dönemdir.

Kitabın “Rus Komünistlerine Karşı Müslüman Türkler” başlığını taşıyan beşinci bölümünde Brockett, Soğuk Savaş döneminde Türk ulus-devlet kimliğinin ne şekilde yorumlandığını ve ne tarz değişiklikler geçirdiğini ortaya koymayı hedefler. Her şeyden önce toprak talepleriyle birlikte somutlaşan Sovyet tehdidi karşısında Türkiye, kendisini ‘özgür’ ve ‘demokrat’ Batılı dünyanın bir parçası addetmek zorundadır. 1945-1954 yılları arasında, Türkiye’de basılı medyanın milli kimliği nasıl okuduğu sorusu, tam olarak bu değişim üzerinden anlam kazanır. “Halkın milleti benimsemesi” çabalarıyla geçen 1940’ların ikinci yarısının ardından iktidara gelen DP, başta Kore Savaşı olmak üzere pek çok açılımla Türkiye’yi ‘uygar Batı’nın bir parçası haline getirmeye

¹¹ A.g.e., s. 192.

çalışır.¹² Komünizm karşıtlığının 1950'lerde kristalleşen muhafazakâr milliyetçiliğin ya da Türk-İslam sentezinin bir parçası haline gelerek aynı zamanda Soğuk Savaş konjonktüründeki NATO ve Batı tarafının bir unsuru haline gelmesi, tam olarak bu yıllarda belirginleşen karakteristik bir niteliktir. Brockett'in de vurguladığı üzere Türk ulus-devlet kimliğinin, zamanın şartlarına da uygun bir biçimde teolojik bir zeminde yorumlanması, aynı zamanda Batılı ve dolayısıyla 'çağdaş' bir kimlik tahayyülünün olgunlaşması anlamına gelir.¹³ DP yönetimi ve bilhassa Menderes, iktidarının sonuna kadar bu verimli sentezi kullanır.

Tarih tezlerinde belirli sembollerin, tarihi figürlerin ya da olayların siyasi pozisyon yaratıcı, 'kurucu' bir işlevleri vardır. Örneğin II. Abdülhamid meselesi, uzun bir süre Türk siyasetinde turnusol benzeri böyle bir konumda bulunmuştur. Tek parti döneminin sonunda bizatihi Atatürk'ün kendisi de benzer bir sembolik öneme sahip olmuştur.¹⁴ "Mustafa Kemal Atatürk ve Fatih Sultan Mehmed" başlıklı altıncı bölümde yazar, DP iktidarı döneminde Osmanlı'ya bakışın yumuşamasıyla beraber tarihsel anlatıda öne çıkartılan kimi figürlerin dini basında ele alınışlarını inceler. Özellikle Necip Fazıl ve 'Büyük Doğu' ekolünün sözcüsü olduğu II. Abdülhamid'in uhrevileştirilmesi faaliyeti ya da Fatih Sultan Mehmed'in 'Müslüman' bir cihan imparatoru olarak öne çıkartılması uğraşları değerlendirilir. Esasında geçmişin yeni bir tarzda yorumlanması pratiği, yazarın da belirttiği üzere "Türklerin İslamiyet'e katkılarından" ziyade "İslamiyet'in Türklere katkıları"nın gündeme getirir ve milli kimliğin giderek daha dini bir ton kazanmasına yol açar.¹⁵ "Mürteciler mi, Müslüman Türkler mi?" başlıklı yedinci ve son bölüm, bu tartışma ekseninde şekillenir ve meseleye Atatürk'ün tarihsel kişiliğinin nasıl yorumlanacağına da dâhil olmasıyla farklı tarih anlatılarının milli kimlik kompozisyonunda hangi ağırlıkta bulunacağı konusu tartışmaya açılır.

Brockett, Kemalist ulus-inşası karşısında halk nezdindeki asıl kimlik tahayyülünün izini sürerken toplumda hâkim aidiyet algılamasının temeline ezici bir çoğunlukla Müslüman karakterini koyar. Hatta –

---

¹² A.g.e., s. 240.

¹³ A.g.e., s. 279.

¹⁴ A.g.e., s. 309.

¹⁵ A.g.e., s. 324.

kısmen doğru olmakla birlikte, Türk siyasetindeki muhalefet geleneğinin çekirdeğinde de bu kimlik tahayyülünün bulunduğunu, Türk devriminin seküler karakterinin ve ulus-devlet kimliğinin laik niteliğinin Kemalist düşüncenin karşısındaki asıl merkez olduğunu ileri sürer. Bununla birlikte Brockett, Türk milli kimliğinin yorumlanması meselesinde asli faktörlerden birinin üzerinde gereği kadar durmaz. En az Cumhuriyet kadar eski bir düşünce hattı üzerinde yer alan ve dolayısıyla salt Kemalist ulus-inşa faaliyetlerine tepki mahiyetinde geliştiği ileri sürülemeyecek Türkçü hareket; milli kimliği ne resmi ideolojinin dayattığı tonda ne de muhafazakâr-İslamcı çevrelerin (Brockett'a göre aynı zamanda halkın büyük bir kısmının) karşı çıktığı reaktif bir retorikle ele almaz. Brockett, "Türkçüler kendi eylemlerini milliyetçilik dili altında gizlemeleri halinde fikirlerinin toplumda kabul göreceğini ummuşlardı" derken Türkçülüğün Türk-İslam sentezine evrilen bir fraksiyonuna gönderme yapar fakat bu ancak 1960'ların sonunda, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin Milliyetçi Hareket Partisi'ne dönüşmesiyle mümkün olur.¹⁶ 1960 öncesinde Türkçülük içerisinde böyle bir eğilim - en azından baskın bir şekilde, yoktur. Tersine, Brockett'ın asıl olarak konu edindiği tek parti dönemi ve 1945-1954 yılları arasındaki süreçte Türkçüler, muhafazakâr kimlik tahayyülüne sert bir şekilde karşı çıkarak kendilerini, en az Kemalist iktidar kadar seküler bir pozisyonda konumlandırmışlardır. Öte yandan Brockett'ın kısaca vurguladığı gibi Türkçü çevreler içerisinde, örneğin Nihal Atsız'da tespit edilebilecek bir resmi rejim karşıtlığı da mevcuttur ki son kertede Türkçülük, çalışma içerisinde yeterince üzerinde durulmayan ve bu haliyle de kitabın ana önermesine bağlı başına karşı çıkan bir mesele olarak belirir.¹⁷

Son tahlilde Brockett'ın kitabı; Batı'da şekillenen modern Türk tarihçiliği içerisindeki Feroz Ahmad, Eric Jan Zürcher ve Bernard Lewis çizgisinin bir devamı niteliğinde ele alındığında, literatür açısından oldukça önemli bir çalışmadır. Brockett'ın çalışmasının özgünlüğü, bu çizgi içerisindeki kitapların pek fazla anıştırmadan geçtiği Atatürk'ün kişisel karakterinin ve vefatının ardından da onun tarihsel kişiliğinin bir sembol olarak resmi iktidar tarafından kullanımının eleştirel bir okumaya tabii tutulmasıdır. Ek olarak bunu yaparken milletin ve

¹⁶ A.g.e., s. 266.

¹⁷ A.g.e., s. 295.

milliyetçiliğin son derece modern fenomenler olduklarının kabulü ve meseleye inşacı bir perspektiften yaklaşılması da çalışmanın önemini arttırmaktadır. Öte yandan çalışmanın “1945’den önce Türk milli kimliği yoktur” gibi iddialı bir önerme etrafında şekillenmesi, yukarıda da bahsedildiği üzere hem teorik hem de pratik açıdan yanlışılanabilecek bir ‘zayıf karın’ olarak karşımıza çıkar. “Halk nezdinde milli kimlik” gibi sorunlu bir kavramsallaştırmaya dayansa da yerel basılı medyanın ulus-inşası sürecine bakışının ortaya koyulması, literatür açısından son derece önemlidir. Türk siyasetinde muhalefet geleneğinin temelinde Kemalist kimlik tahayyülünün laik karakterinin bulunduğu ve bu algılamaya yönelik muhafazakâr eleştiri hattının en az Cumhuriyetin kendisi kadar eski olduğu fikri de Brockett’ın haklı olduğu bir diğer konudur. Tüm bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda Brockett’ın kitabı; teorik çerçevesinin ihtiva ettiği sorunlu kısımlar ve eleştiriye açık bazı varsayımlara rağmen, Türk ulus-devletinin ve ona ait milli kimliğin inşası sürecine ışık tutan orijinal bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Brockett, Gavin, *Ne Mutlu Türk'üm Diyene: Türk-Müslüman Kimliğinin Müzakeresi*, çev. Balkılıç, Özgür, İstanbul 2022.

Derrida, Jacques, *Monolingualism of the Other*, çev. Mensah, Patrick, California 1996.

Parla, Taha, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1997.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Ramazan Erhan Güllü, *İstanbul Türklüğünün Muhafazası -İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021

Tuğba Eray Biber*

(ORCID: 0000-0002-4574-7533)

Makale Gönderim Tarihi
07.03.2023

Makale Kabul Tarihi
09.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Eray Biber, T., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Ramazan Erhan Güllü, İstanbul Türklüğünün Muhafazası -İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1104-1111.

APA: Eray Biber, T. (2023). Kitap Tanıtımı/Book Review: Ramazan Erhan Güllü, İstanbul Türklüğünün Muhafazası -İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1104-1111.

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Öğretim üyesi olan Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü, Milli Mücadele Tarihi, Türkiye Cumhuriyet Tarihi ve gayrimüslimler/azınlıklar üzerine yayımladığı kitapların yanısıra yaptığı çalışmalarla yerli yabancı dergilerde birçok makale ile alana katkı sağlamıştır.

Tanıtım ve değerlendirmesini yapacağım *İstanbul Türklüğünün Muhafazası -İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)*-kitabında; Mütareke döneminden II. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar olan süreçte İstanbul'da Türklük bilincini ve İstanbul'un geleceği ile

---

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, tuğba.eray.biber@msgsu.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Republic of Türkiye.

endişeler kaleme alınmıştır. Eser, Türkiye'nin önemli yayınevlerinden biri olan ve Türk Milliyetçiliği ile ilgili önemli yayınlar yapan Ötüken Neşriyat tarafından 2021'da yayımlanmıştır. Eser önsöz, giriş, dört ana bölüm, sonuç, kaynakça ve ekler olmak üzere 289 sayfadan oluşmaktadır. Aynı zamanda metin içerisinde ilgili yerlerde görsellere (fotoğraf, harita, gazete haberleri, karikatürler) de yer verilmiştir. Eserde, Güllü'nün daha önce yayımladığı makaleleri de genişletilerek metin içerisinde bir bütün içinde kullanılmıştır¹.

Kitabın çıkışı öyküsü ve temel alınan kaynaklar ön söz kısmında (s. 13-15) kaleme alınmıştır. Güllü, daha önce yayımlanan makalelerinin temel oluşturduğu çalışmasında, İstanbul'un Türklüğü ve muhafazası ile ilgili sorulara cevapların bulunacağını belirtmiştir. Aynı zamanda İstanbul-Anadolu; İstanbul Türklüğü-Anadolu Türklüğü ayrımı hakkında ipuçları verilmektedir.

"Giriş" kısmında (s. 17-29) İstanbul'un II. Mehmet'ten itibaren Türklüğü vurgulanmaktadır. Osmanlı döneminde Türk ve İslam kültürünün İstanbul'a nasıl yerleştirildiği birçok örnekle kaleme alınmıştır. İstanbul'un belirli yıllardaki nüfus bilgileri verilerek diğer milletlerle oranları belirtilmiştir. Yazar aynı zamanda edebiyatta İstanbul'un Türklüğü'ne vurgu yapan edebiyatçılardan da örnekler vererek konuyu desteklemiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde Türk kimliğinin korunması ve bu konudaki endişelere de yer

¹ Ramazan Erhan Güllü, "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXV/75, Ankara, Kasım 2009, s. 575-605; Ramazan Erhan Güllü, "Saltanatın Kaldırılmasının Ardından İstanbul Bürokrasisinin TBMM Hükümeti'ne Bağlanma Süreci ve İstanbul Türklüğü'nün Muhafazası Tartışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116/228, İstanbul, (Mayıs – Haziran 2017), s. 119-144; Ramazan Erhan Güllü, "Lozan Konferansı Sırasında Türk Basınında İstanbul'un Ekonomisinin ve Millî Kimliğinin Güçlendirilmesine Dair Tartışmalar (Aralık 1922 – Şubat 1923)", *Osmanlı İstanbulu V (V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 19-21 Mayıs 2017)*, (Editörler: Feridun M. Emecen – Ali Akyıldız – Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2018, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, s. 213-232; Ramazan Erhan Güllü, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Basınında İstanbul'un Kimliği ve Güvenlik Tartışmaları", *Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl'a Armağan*, (Editör: Tuğba Eray Biber), İstanbul 2019, Yeditepe Yayınevi, s. 601-618; Ramazan Erhan Güllü, "Mondros Mütarekesi Sonrası İstanbul'a Dair Rum/Yunan Taleplerine Türk Kamuoyunun Tepkisi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 67, Ankara, Güz 2020, s. 289-320.

verilmiştir. Giriş kısmı I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Kitabın ilk bölümü olan "Mondros Mütarekesi ve İstanbul" (s. 33-94)'da Mondros Mütarekesi'nin imzalamasıyla birlikte İstanbul'un işgal sürecinde İstanbul'un kaderini belirlemeye çalışan İtilaf devletlerinin görüş ve eylemlerine yazar dikkat çekilmektedir. Mütarekenin imzalanmasından resmi işgal sürecini (1918-1920) İstanbul'daki Türk ve Müslümanların psikolojik durumunu değerlendiren yazar, Türk ve Rum tartışmalarına da değinmektedir. Müttefik askerlerinin Yunan subayları ile birlikte Rum kiliselerindeki ayinlere katılmalarında Türk Müslüman ahaliyi nasıl rahatsız ettiği ve gelecek için kaygıları vurgulanan bir diğer husus olmuştur. Bu kısımda yazarın vurguladığı İstanbul'un sahipliği konusudur. İstanbul'un 1453 öncesi yerlileri olan Rumların mı yoksa yüzyıllardır sahipleri olan Türk-Müslüman kimliğini şehre yerleştiren ahaliye mi ait olduğu düşünceleri tartışılmaktadır.

Anadolu'daki Müslüman ve Türk nüfusundan ziyade İstanbul'un yeri, konumu, önemi gibi sebeplerle yüzyıllarca Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan şehrin yapısının değiştirilmeye çalışılması anlatılmaktadır.

İstanbul'un işgali sırasında İtilaf devletleri arasında yaşanan tartışmalar ve geleceği hakkında ortak noktada buluşamamaları konu edinirken Yunanistan'ın İstanbul için planları da kaleme alınmıştır. Bu noktada İstanbul'da varlıklarını sürdüren Rumların Yunanistan'ı desteği İstanbul'un güvenliği ve kimliği açısından tehlikeli görülmektedir. Bu noktanın tehlikenin daha da arttığı bir diğer husus ise Rum-Ermeni ittifakıdır². Ancak yazar bu ittifakın suni bir iş birliği olduğunu da vurgulamaktadır. Her ne kadar suni bir işbirliğinden bahsedilmiş olsa da Rum ve Ermeni gençlerin İtilaf devletleri tarafından şehrin kontrolünde görevlendirilmesinde müslüman gayrimüslümanlar arasında düşmanlığın belirginleştiği de ifade edilmiştir.

Aynı zamanda Türk kamuoyunun gelişmeler karşısındaki tutumu ve endişeleri de kaleme alınmıştır. İstanbul değerlendirilirken

² Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı'dan Cumhuriyet'e* -, İstanbul 2018, s. 297-320.

gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerin ayrımı özellikle Beyoğlu ve Fatih ayrımı belirtilmiştir.

İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından geleceğinin belirlenmesi ve durumunun Paris Barış Konferansında tartışılması yapılmıştır. 1919 yılı içerisinde İstanbul'da Rumlara yönelik tepkiler devam ederken İstanbul'un Türklere kalacağı haberi yayılmaya başlayınca başta Patrikhane olmak üzere itirazlara başlamışlardır. Eserde Türklük ve İslamiyet harmanlanmış olarak verilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın boğazlar ve dolayısıyla İstanbul'un güvenliği konusundaki görüşlerine de yer verilmiştir. İstanbul ve Boğazlar Devleti Projesine değinen yazar, Türk kamuoyunun bu proje üzerine tepkilerini de kaleme almıştır.

Kitabın ikinci bölümü "İstanbul'un Resmen İşgali ve Sonrası" (s. 97-114); irdelenmiştir. Misak-ı Milli kararlarının ilan edilmesi ve gelen tepkiler İstanbul'un işgal süreci anlatılmaktadır. İletişimle ilgili kurumlar basılırken Şehzadebaşı Karakolu'nun İngilizler tarafından basılmasıyla resmi işgal gerçekleşmiş oluyordu. Bu süre zarfında İstanbul'da uygulanan sansürle basına müdahale söz konusudur. Gazetelere yapılan baskınlar, gazetecilerin tutuklanması artık İtilaf devletleri tarafından gerçekleştiriliyor. Resmi işgal öncesi yapılan baskılarda Osmanlı Devleti tarafından yapılan tutuklamalar artık İtilaf devletleri tarafından doğrudan yapılmaktaydı.

Büyük Millet Meclisinin açılışı ve bu süreçte işgal altında olan İstanbul'un eskisi gibi değerlendirilemeyeceği ifade edilmişti. İşgal altındaki İstanbul'un Türk basınına yansımaları okuyucuya aktarılmaktadır. Bu dönemde İstanbul'da yaşanan değişimi görmekle birlikte, İstanbul ve Anadolu farklılığı da vurgulanmaktadır. İstanbul basınındaki farklı görüşlere yer verilerek İstanbul'un konumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm olan "Lozan Konferansı, Boğazlar Meselesi ve Sonrasında İstanbul'a Dair Endişeler" (s. 117-170); Lozan tartışmalarında İstanbul ve boğazların durumu tartışılırken Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin İstanbul'da kalması ve İstanbul Rumlara azınlık statüsü verilmesi tartışmalara neden olmuştur. Bu kısımda İstanbul Rum varlığını tehlike olarak gören basına özellikle yer verilmektedir. Boğazlar statüsü meselesinin Lozan'da İstanbul'un muhafazası için önemliydi. Boğazlar meselesi konusunda Türk

kamuyounun İstanbul'a yönelik endişelerini Güllü, çağdaş gazetelerden aktarmıştır. Bu süre zarfında İstanbul'daki gayrimüslimlerin sermaye sahiplerine Türklerin tepkisi de vurgulanmaktadır. Milli sermayenin oluşturulmasına yönelik çalışma planlarından da bahsedilmektedir. Yazar, İstanbul Bürokrasisinin Ankara'ya bağlanma sürecini daha önce yayımlamış olduğu makalesinin genişletilmiş halidir³. Memurların gidiş süreçleri anlatılırken bu durumun İstanbul'a etkileri değerlendirilmektedir. Bu noktada İstanbul'da bulunan Rumların zengin ve eğitilmiş olması İstanbul için tehdit oluşturmaktaydı. Bunun sebebi ise İstanbul'da bulunan eğitilmiş sınıfın memurların şehir dışına gönderilmeleri İstanbul'un teslimiyeti gibi algılanmaktadır.

Son bölüm olan "II. Dünya Savaşı Sürecinde İstanbul'un Kimliği ve Güvenlik Tartışmaları" (s. 173-207)nda İstanbul'un artık ikinci planda kalmasıyla başlar. 1923-1939 yılları arasında İstanbul Türklüğü ve muhafazası ile ilgili yoğun tartışmalar görülmemekle birlikte II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tartışmalar tekrar başlamıştır⁴. Savaş öncesi 1936'da imzalana Montreux Boğazlar Sözleşmesiyle boğazlarının Türk kontrolü altına girmesi, Türkiye'nin savaş boyunca tarafsızlığını koruyan en büyük faktörlerden biri olarak görülmektedir. Yazar, uluslararası ilişkilerde de Türkiye'nin bu sözleşmeyle ağırlığının arttığını belirtmektedir. Boğazlarda Türk egemenliği İstanbul'un muhafazası için önemli olmakla birlikte Almanların Balkan sınırına kadar gelmesiyle İstanbul'un tekrar tehdit altına girmesiyle tartışmalar devam etmiştir. Özellikle basında yer alan "beşinci kol faaliyetleri" söylemleri titizlikle taranıp okuyucuya aktarılmıştır. Diğer taraftan bu bölümde levanten İstanbul üzerine gazete haberlerine yer verilerek yorumlanmıştır.

Eserde İkinci Dünya Savaşı başlığı altında verilse de tüm savaş dönemini kapsamamaktadır. Kitabın başlığında da belirtildiği gibi 1941 yılında bilgiler kesilmiştir. 1941 yılında kesilmesi kitapta tam olarak

³ Ramazan Erhan Güllü, "Saltanatın Kaldırılmasının Ardından İstanbul Bürokrasisinin TBMM Hükümeti'ne Bağlanma Süreci ve İstanbul Türklüğü'nün Muhafazası Tartışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116/228, İstanbul, (Mayıs – Haziran 2017), s. 119-144.

⁴ Bu bölüm yazarın öncesinde yayımlanmış olan [Ramazan Erhan Güllü, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Basınında İstanbul'un Kimliği ve Güvenlik Tartışmaları", *Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl'a Armağan*, (Editör: Tuğba Eray Biber), İstanbul 2019, s. 601-618.] çalışmasının genişletilmiş halidir.

açıklanmamıştır. Sadece sonuç kısmında 1941 sonrası yıllarda İstanbul Türklüğü ve muhafazası ile ilgili yoğun olarak gündeme gelmediği belirtilmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında tekrar gayrimüslimlerin ihanet edeceği endişesiyle iç bölgelere naklin meclisteki tartışmalarını görmekteyiz.

Sonuç kısmında (s. 209-212) I. Dünya Savaşı sonrasında Türk kamuoyunda oluşan endişelerin sebeplerini ve tepkilerin nasıl verildiği konusuna değinilmiştir. Yazar basında çıkan Rum/Yunan iddialarına gelen eleştirilen bir kısmının aslında İtilaf devletlerine yapıldığını da vurgulamaktadır. Milli Mücadele yıllarında Türk-Müslüman esasları üzerinde durulurken Milli Mücadele sonrası Türk kimliği üzerinde daha çok durulduğu belirtilmiştir. Yazar özellikle İstanbul'un iki kesiminden bahsederken Türk kimliği tartışmalarına edebiyat alanında da örnekler vererek desteklemektedir. Yazar II. Dünya Savaşı'nın ilerleyen yıllarında İstanbul'un kimlik endişesinden ziyade ülke genelinde savaş için önlemlerin daha çok ön plana çıktığını savunmuştur.

Kaynakça, sayfa 213-223 arasında yer almaktadır. Eser Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) titizlikle taranarak pekçok belge konu bütünlüğünde ele alınmıştır. Arşiv belgeleri dışında resmi yayınlar, dönemin çağdaş gazete ve dergilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Kitabın genelinde 35 gazete taranmıştır. Bunların dışında konuyla ilgili telif eserler ve lisansüstü tezler etkili bir şekilde kullanılmıştır.

Son kısım olan ekler (s. 227-289) bölümünde, metin içinde yer alan ve yorumlanan dönemin gazetelerine (transkripsiyonlu tam metin) yer verilmiştir. Toplamda 22 tane olan eklerde, gazetelere yer verildiği gibi Karabekir'in II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'un saldırıya maruz kaldığında alınacak tedbirler hakkındaki fikirleri, Karabekir'in *Ankara'da Savaş Rüzgarları* adlı eserinden aktarılmıştır⁵. Diğer gazete ve dergilerin ek olarak verildiği bu kısımda bu alıntıyla eklerde bir bütünlük sağlanmıştır.

Netice olarak kitap hakkında belirtmek istediklerim: kitabın sonunda dizin bulunmaması kitap için bir eksiklik olarak görülebilir. Dizin kitabın

---

⁵ Kazım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları: II. Cihan Harbi – CHP Grup Tartışmaları*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), İstanbul 1994, s. 247-249.

kullanımını daha da kolaylaştıracaktır. Diğer taraftan eserin en büyük eksikliği, II. Dünya Savaşı yıllarında sermayenin el değiştirmesi olarak tartışılan “Varlık Vergisi” kısmında kesilmiş olmasıdır. Oysaki Güllü, İstanbul Rumlarının zengin ve eğitilmiş olduğu hususuna daha önceki bölümlerde değinmiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi eserin neden 1941’de kesildiği tam olarak açıklanmamıştır.

Diğer taraftan 1918-1941 yılları arasında İstanbul’un hem ulusal hem de uluslararası politikalarda, kamuoyunda nasıl gelişmelere neden olduğu, özellikle Türk kamuoyunun bu konudaki endişeleri, kronolojik olarak dönemin gazetelerinden (35 tane çağdaş gazete) yararlanılarak arşiv ve meclis tutanaklarından desteklenerek bir bütün içerisinde okuyucuya aktarılmıştır. Yüzyıllarca Osmanlı Devleti’nin başkentliğini yapmış -Türk-İslam sembolü haline gelmiş- İstanbul’un yıllar içinde gelişen konumu, önemi, din ve milliyetçilik dinamikleriyle sade anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Dünya’da ve Türkiye’de değişen şartlara göre İstanbul’un durumu eserde değerlendirilmiştir. Yine eserde İstanbul’un değişiminin Türk kamuoyundaki endişesi, korkusu yansımıştır. Bu çalışmanın, ileride yazılacak olan “İstanbul’un Türklüğü” ile ilgili çalışmalara cesaret vereceği düşüncesindedim.

Kaynakça

Güllü, Ramazan Erhan, “Mondros Mütarekesi’nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXV/75, Ankara (Kasım 2009), s. 575-605.

Güllü, Ramazan Erhan, “Saltanatın Kaldırılmasının Ardından İstanbul Bürokrasisinin TBMM Hükûmeti’ne Bağlanma Süreci ve İstanbul Türklüğü’nün Muhafazası Tartışmaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 39, 116/228, İstanbul, (Mayıs – Haziran 2017), s. 119-144.

Güllü, Ramazan Erhan, “Lozan Konferansı Sırasında Türk Basınında İstanbul’un Ekonomisinin ve Millî Kimliğinin Güçlendirilmesine Dair Tartışmalar (Aralık 1922 – Şubat 1923)”, *Osmanlı İstanbulu V (V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 19-21 Mayıs 2017)*, (Editörler: Feridun M. Emecen – Ali Akyıldız – Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2018, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, s. 213-232.

Güllü, Ramazan Erhan, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Basınında İstanbul’un Kimliği ve Güvenlik Tartışmaları”, *Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl’a Armağan*, (Editör: Tuğba Eray Biber), İstanbul 2019, Yeditepe Yayınevi, s. 601-618.

Güllü, Ramazan Erhan, “Mondros Mütarekesi Sonrası İstanbul’a Dair Rum/Yunan Taleplerine Türk Kamuoyunun Tepkisi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 67, Ankara, Güz 2020, s. 289-320.

Güllü, Ramazan Erhan, *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi – Osmanlı’dan Cumhuriyet’e -*, İstanbul 2018, s. 297-320.

Karabekir, Kazım, *Ankara’da Savaş Rüzgarları: II. Cihan Harbi – CHP Grup Tartışmaları*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), İstanbul 1994.

Kitap Tanıtımı/Book Review

**Haşim Şahin, Dervişler ve Sufi Çevreler, Klasik Çağ
Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler, Alfa
Yayınları, İstanbul, 2022**

Ömer Gezer*

(ORCID: 0000-0002-1820-1885)

Makale Gönderim Tarihi

10.01.2023

Makale Kabul Tarihi

09.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gezer, Ö., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Haşim Şahin, Dervişler ve Sufi Çevreler Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler, Alfa Yayınları, İstanbul, 2022", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1112-1115.

APA: Gezer, Ö. (2023). Kitap Tanıtımı/Book Review: Haşim Şahin, Dervişler ve Sufi Çevreler Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler, Alfa Yayınları, İstanbul, 2022. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1112-1115.

Tanıtılacak bu eser Haşim Şahin tarafından kaleme alınmıştır. Kısaca yazar tanıtıldıktan sonra eserin içeriğine değinilecektir. Yazar Haşim Şahin 1978 yılında Boluda doğmuştur. Üniversiteyi Eskişehir’de okumuş Sakarya Üniversitesinde Yüksek lisansını yapmış Marmara Üniversitesinde Doktorasını tamamlamıştır. 2001-2008 yılları arasında Marmara Üniversitesinde, 2008-2022 yılları arasında ise Sakarya üniversitesinde görev yapmıştır. 2012 yılında Doçent,2018 yılında Profesör olmuştur. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesinin yanı sıra Fatih Sultan

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, o.gezer23@hotmail.com.

MA Candidate, Hitit University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Republic of Türkiye.

Mehmet Vakıf Üniversitesinde ve Milli Savunma Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

Yazarın Akademik ve Popüler Dergilerde, Kolektif eserlerde makaleleri, Türkiye’de ve İran’da yayımlanan İslam Ansiklopedilerinde tasavvuf tarihi üzerine maddeleri bulunmaktadır. Yazar Türklerin İslamlaşma süreci, Selçuklu Kültür Tarihi, Din-Devlet ilişkileri, Osmanlı Sufiliği, Bektaşilik ve Alevilik Tarihi, Orta Asya ve Selçuklu beslenme kültürü, Seyahat tarihi konuları üzerine araştırmalarını sürdürmektedir. Atlas Tarih, Lacivert, Muhit, Aktüel Tarih ve Aktüel Arkeoloji’de yazmaktadır. Yazarın Eserleri: Orta Zamanın Türkleri, Arı Kovanına çomak sokmak: Ahmet Yaşar Ocak kitabı, Anadolu Beylikleri El kitabı Dervişler, Fakihler, Gaziler, Adalet Dürüstlük ve Bereketin temsilcisi Ahiler isimlerini taşıyan kitaplardır.

Tanıtımını yapılan bu eserin içeriği şu şekilde düzenlenmiştir: Sunuş, Birinci Ayrım: Literatür, Mekanıbnameler ve Vilayetnameler; Tarih kaynağı olarak Evliya Menakıbnameleri (13. sayfa) Bilinen ilk Osmanlı menakıbnamesinin Müellifi Yahşi Fakih(55. sayfa) Vilayetname-i Sultan Şecaeddin’in Tarih kaynağı olarak değeri(62. sayfa) İkinci ayrımda:Dervişler ve Sufi Çevreler bu bölümde: Selçuklu ve erken Osmanlı döneminde Vefai Tarikatı (79. sayfa) Seyyid Ali Sultan (104. sayfa) Bayramiye Tarikatının Serçeşmesi: Somuncu Baba (116. sayfa) Hacı Bayram-ı Velinin Halifesi Emir Sikkini ve Bayrami Melamiliğin oluşum süreci (143. sayfa) 15. Yüzyılda Gelibolu’da Dinsel Hayat ve Sufiler (157. sayfa) Otman Baba (196. sayfa) Piri Baba (207. sayfa) şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Yazar bu bölümleri alt başlıklar altında oluşturularak okuyucuya detaylı bilgiler vermiştir. Eserin Birinci bölümde: Evliya menakıbnamelerinden ve ilk Menakıpname yazarı olan Yahşi Fakihten bahsedilmiştir. Ayrıca sultan Şücaeddin’in tarihi kaynak olarak değeri ele alınmıştır. İkinci bölümde Selçuklu ve erken Osmanlı döneminde vefai tarikatından, Bayramiye tarikatından ve onun en önemli temsilcisi Somuncu Babadan Emir Sikkini’den bahsedilmiştir. Melamiliğin oluşum süreçlerini ele alan yazar 15. yüzyılda Gelibolu’daki dinsel hayat ve sufilerden, Otman baba, piri babadan bahsetmiştir. Vefailik ve Zeynilğin temsilcisi Seyyid velayet ve Koyun baba’ya değinilmiş olup Osmanlı klasik çağında Nakşibendîlik tarikatı Eyüp baba ve Haydar en Nakşibendî örneği ele alınmıştır. 16. Yüzyılda Beşiktaşlı

Yahya Efendiden ve bir Osmanlı Bürokrati olan LA'LİZADE Abdalbaki efendiden bahsedilmiştir. Kitap kaynakça ve dizin ile son bulmuştur.

Zazar bu eserinde Dervişlerin ve sufi çevrelerin hayatlarına, dini görüşlerine yer vererek ele alınan dönemlerin aydınlatılmasına katkı sağlamıştır. Eser bu alanda çalışma yapmak isteyenlere ışık tutacak nitelikte kapsamlı bir şekilde oluşturulmuştur. Eserin sonunda verilen kaynakça bilgisinden alanla ilgili kaynaklara ulaşabilmekteyiz. Bu zengin kaynak çeşitliliği konuya ilgi duyanlara rehber olacak niteliktedir. Bu anlamda zengin bir kaynak çeşitliliği sunulmuştur. Eserin okuyucuya sağlamış olduğu katkı ise Türk –İslam toplumunda önemli bir yere sahip olan Tarikatlar ve bazı önemli şahsiyetlerin (Dervişler, Mutasavvıflar ve Sufiler) hayatlarına dair bilgiler elde edebilmeleridir. Türk–İslam toplumunda yer alan ve etkili olan Tarikatlar: Vefailik, Bayramilik, Melamilik, Bektaşilik, Nakşibendilik şeklinde sıralanmıştır. Bu Tarikatların Osmanlı toplumundaki yeri ve önemi, etki alanı geniş alanlara yayılabilen gücü ve halk üzerindeki etkisi sanıldığından daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Tarikatlar bu güç sayesinde en tepeden toplumun en alt kesimlerine kadar yayılma imkânı bulabilmişlerdir. Bayramiye Tarikatının, Halvetilik ve Nakşibendiliği Ahi gelenekleriyle yeniden teşkilatlandırması; Çiftçi, Esnaf gibi orta sınıf halk tabakasında kabul görmesi yayılma alanlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Tarikatların ilim, irşat ve tebliğ görevlerinin dışında halkın içinde ve yönetici zümrelerin yanında yer alarak toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını şekillendirme yönünde etkili bir yapılanma oldukları dikkat çekici özelliklerindedir. Sayın Haşimin sade ve akıcı üslubu, Tarikatların devletlerin oluşumuna yaptığı katkıyı daha iyi anlaşılır kılmaktadır. Türk-İslam Devletlerinin kurulup şekillenmesinde Tarikatların rolü bilinenden fazla etkili olduğu görülmektedir. Moğol istilasıyla Anadoluya gelen Dervişlerin ve sufilerin oluşturdukları tasavvufi motifleri Mimariden Eğitime, Sosyal Hayattan Siyasete, Sanattan Edebiyata birçok alanda görmekteyiz. Osmanlı devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar hemen her dönemde tarikatların varlığından söz edebilmektedir. Osman Gazinin Etrafında Şeyh Edebalı'nın, Orhan Gazinin etrafında Geyikli babanın, Yıldırım Beyazıt döneminde Emir Sultanın; Fatih döneminde Otman baba ve Akşemseddinin, Kanuni döneminde Yahya Efendinin görülmesi dikkat çekicidir

Eserin genel kapsamından anlaşıldığı üzere Dervişler ve bazı Sufi çevreler kendi kabuğuna çekilip sadece ilim ve irşat öğretmekle meşgul olmamışlar, Aynı zamanda varlıklarını koruyabilmek öğretilerini yayabilmek için hükümdar ve yönetici zümrelerin yakın çevresinde yer almaya özen göstermişlerdir. Bu sayede varlıklarını uzun süre sürdürebilmişlerdir. Bu Eser bütüncül bir yaklaşımla ele alınıp, Eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak: Haşim Şahin Bu eserinde Selçuklu devletinden başlamak üzere Osmanlı devletinin kuruluş yükselme duraklama ve dağılma dönemleri içerisinde yaşayan topluma bir şekilde tesiri olan mutasavvıfları, sufileri ve Dervişleri okuyucuya tanıtmıştır. Dervişler ve Sufiler, Orta Asyadan Anadolu'ya ve buradan da Balkanlara uzanan yolculuklarında ilim öğretme, irşat yapma dini tebliğ etme gibi görevler üstlenmişlerdir. Eserin içeriğinden de anlaşılacağı üzere Tarikatlar, Öğretilerinin geçerliliğini ispatlayabilmek için rüyada Hz. Muhammedi görme ve onun tarafından bu görevin kendilerine tevdi edildiğini söyleme, soylarını sahabeye özellikle Hz. Ebubekir ve Hz. Aliye dayandırma gibi yolları seçmeleri öğretilerine meşruiyet kazandırma düşüncesinden kaynaklandığı şeklinde değerlendirilmektedir. Tarikatlar Anadolu'da ve Balkanlarda yazılı ve sözlü bir kültürün oluşmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir. Tarikatlar, Bazen iktidarla aralarını iyi tutarak yönetimde ve sosyal hayatta etkili olmuşlar; bezende yönetici zümrelerle ters düşerek kendilerini gizlemek zorunda kalmışlardır.

Kitap Tanıtımı/Book Review

**Pınar Ülgen, Orta Çağ Avrupası'nda Ölümle Dans,
Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022**

Ömer Gezer*

(ORCID: 0000-0002-1820-1885)

Makale Gönderim Tarihi
11.01.2023

Makale Kabul Tarihi
19.03.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gezer, Ö., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Pınar Ülgen, Orta Çağ Avrupası'nda Ölümle Dans, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Mart 2023): 1116-1120.

APA: Gezer, Ö. (2023). Kitap Tanıtımı/Book Review: Pınar Ülgen, Orta Çağ Avrupası'nda Ölümle Dans, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 1116-1120.

Pınar Ülgen, 1980 yılında Elazığ'da doğdu.2002 yılında Orta Çağ Avrupa'sında Sanayi" adlı Yüksek lisans tezini, 2008 yılında ise "XI.-XV. Yüzyıllarda Yakındoğu ve Avrupa'da Teknolojik Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Etkileri" adlı Doktora tezini tamamladı. 2009 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesinde Yrd. Doç.Dr. olarak göreve başladı. 2014 yılında Doçent, 2019 yılında ise Profesör oldu. Halen Gaziosmanpaşa Üniversitesinde Profesör olarak görevine devam etmektedir. Ayrıca İstanbul Topkapı Üniversitesi ve çeşitli üniversitelerde de dersler vermektedir. Orta Çağ Avrupa Tarihini siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürelaçıdan inceleyen çalışmalar yapmaktadır. Pek çok uluslar arası kongrede de ödülü bulunan Ülgen'in Orta Çağ Avrupa tarihi ve karşılaştırmalı tarihle alakalı çok sayıda da ulusal ve

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, o.gezer23@hotmail.com.

MA Candidate, Hitit University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Republic of Türkiye.

uluslar arası makaleleri bulunmaktadır. Ayrıca “Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi”, Orta Çağ Avrupa’sında Kölelik”, “Orta Çağ Tarihi Yazıları (Editör ve kitap bölümü yazarı olarak)”, “Orta Çağ’dan Kesitler (Editör)”, Orta Çağ Avrupa’sının Ölümle Dansı”, “Kadınlar ve Cadılar” ,”Orta Çağ Avrupa Tarihi” ve “Orta Çağ Avrupa’sında Gündelik Yaşam” adlı kitapları bulunmaktadır. İngilizce, İtalyanca, Latince ve Fransızca ve yine orta seviyede Farsça ve Almanca bilmektedir. 2011-12 Yıllarında Bilim ve Sanat Ödülüne, 2017 Yılında International Congress on Social Sciences’da En İyi Bildiri Jüri Özel Ödülüne, 2022 Yılında En İyi Kadın Tarihçi Ödülüne ve 2023 Yılında Avrupa Tarihi alanında yaptığı çalışmalardan dolayı Üstün Başarı Ödülüne layık görülmüştür.

Bu eser, Önsöz, bölümler (üç bölüm),Sonuç ve kaynakça’dan oluşmaktadır. Kitabın önsözünde yazar çalışmanın amacını şu şekilde açıklamıştır: *Bu kitabımızda Orta çağ Avrupasında yaşanan bu sancılı yüzyılı anlatmaya çalıştık. Ortaçağ’da Avrupanın gerek İslam dünyası gerekse de Grek dünyasıyla olan ilişkileri sonucunda başladığı çeviri hareketiyle kazandığı yükseliş ivmesinde neden 14.Yüzyılda düşüş olduğuna dikkat çekmek istedik. Peki, neden mi dikkat çekmek istedik çünkü 14. Yüzyıl, Bir felaketler yüzyılı idi*

Birinci Bölümde: (S.17-34) Kıtık, salgın hastalıklar(Cüzzam ve Veba) gibi dönemin önemli dikkat çeken olaylarından bahsedilmiştir. Ortaçağ insanı bu dönemde Cüzzam ve Veba gibi salgın hastalıklarla mücadele etmiştir. İnsanlar bu hastalıkları Tanrının kendilerine verdiği bir ceza olarak değerlendirmişlerdir. Yazar hastalığın belirtilerini, Vücuttaki etkilerini ayrıntılı olarak açıklamış ve bu hastalıklara karşı alınan tedbirlerden bahsetmiştir. Hastaların karantinaya alınması ve özel kıyafet giymek zorunda olmaları, Hastalıkların tedavi edilmesi için hastanelerin açılması gibi olaylar görülmektedir. Yazarın ayrıntılı açıklamaları dönemi anlama ve yorumlamada okuyuculara rehber olacak niteliktedir. Ayrıca Bilim adamlarının hastalıkların tedavi edilmesi için yaptığı çalışmalara değinilmiştir. Özellikle İbn-i Sinanın Cüzzam hastalığının kökeniyle ilgili çalışmalar yapması dikkat çekmektedir.

İkinci Bölümde: (S.81-102) 14.Yüzyılda Avrupa da yaşanan savaşlar ve Finansal krizler ele alınmıştır. Dönemin önemli olayı Yüzyıl savaşları olarak görülmektedir. ÜLGEN, bu savaşların öncesini ve sonrasını

Avrupa'daki etkilerini detaylı olarak ele almıştır. Ayrıca Pastoureaux hareketleri, Yahudilerin öldürülmesi, yapılan katliamlar sonucunda Yahudilerin Polonya'da kümelenmelerinden bahsetmiş ayrıca veraset sorunlarına ve taht kavgalarına da değinmiştir. ÜLGEN, Bu dönemi anlatırken Avrupa'nın adeta krokisini çizmiştir. Okuyucuya anlama kolaylığı sağlamıştır. Savaşların Ortaçağ boyunca devam etmesi Monarşinin ücretli askerlerden oluşmasına neden olmuştur. Yüzyıl savaşlarının Fransa'daki yıkıcı etkisi nüfusun yarı yarıya azalmasına neden olmuştur. Ülgen, Yüzyıl Savaşlarının ulusal bir toplum oluşmasında önemli bir dönüm noktası olduğunu bildirmektedir. Savaşların uzun sürmesi sermayeye olan ihtiyacı artırmış ve ekonomik krizler Avrupa da görülmeye başlamıştır. Avrupa'nın en ünlü bankaları: Bardi, Peruzzi ve Acciaivali adlı aile bankaları olarak görülmektedir. Bu bankaların batması ve uzun süren Savaşlar sonucu ekonomik krizlerin görülmesi ÜLGEN'E göre zamanla kapitalizmi ortaya çıkarmıştır. Bu bölümde Avrupa'nın belini büken en önemli olaylara değinilmiştir. Bunlar içerisinde Savaşların çok buyutlu etkisi göz önüne alındığında savaşların nasıl bir tahribat meydana getirdiği daha iyi anlaşılacaktır. Avrupadaki bu Savaşlar özellikle de Yüzyıl Savaşları Avrupanın ekonomisini çökertmiş ve büyük bir finansal krizin ortaya çıkmasını tetiklemiştir

Üçüncü Bölümde (107-130) klise'de kargaşa ve heretiklerden bahsedilmiştir.14.Yüzyıl Papalık ve klise açısından problemlerli bir yüzyıl olarak ele alındığı görülmektedir. Klise ve Papalığın heretik akımlara karşı verdiği mücadeleler bu bölümde ayrıntılı olarak işlenmiştir. ÜLGEN, bu yüzyılda başa geçen Papaların kronolojik sıralamasını verdikten sonra o dönemlerde yayınlanan Unamsonctom fermanından bahsetmiştir. Yapılan açıklamalardan 14.yüzyılda Avrupada bir din birliğinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Haçlı seferlerinin düzenlenmek istenmesi Avrupada bir din birliğinin oluşturulmak istendiğinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Klisenin bir takım iddiaları: Tanrının bedeni olduğu, insanların Romaya tabi olması gerektiği düşüncesi, maneviyatın dünyadan üstün olduğu gibi öğretilerin yayılmak istenmesi, dinin tek bir elde toplanmak istendiğinin ve kendi içlerinde büyük mücadeleler verdiklerinin göstergesidir. ÜLGEN'İN ifadesiyle klise birliğinin

parçalanması büyük bölünmelere yol açmıştır. Roma Katolik kilise'sinin bölünmesi, eyalet hükümetlerini güçlendirmiştir. Bu dönemde yaşanan mezhepler arası mücadele Heretik akımları yok etme, ortadan kaldırma ya da heretiklerin Kilise'ye tabi olmalarını sağlama gibi girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Avrupada biri Roma diğeri Avignon olmak üzere iki tane Papalık ortaya çıkmıştır.

Yazarın dikkat çektiği diğeri bir husus ise Wycliffe'çiler ve Hus'çulardır. Katharosçuların zamanla ortadan kaybolması, Valdocuların tecrit edilmesi bir zaman sonra Protestan reform hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Klisenin tüm mücadelesine rağmen yine de başka heretik akımların ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Kilise ve Papalık heretiklere karşı büyük mücadele vermiş ve başarısız olmuştur. 15.Yüzyılın başlarında Bohemya da John Hus önderliğinde Husçular ortaya çıkmıştır. Husçular Hıristiyanlığın dini törenlerinin ve ayinlerinin geçersiz olduğunu söyleyerek dini Ritüellerin bazılarını reddetmişlerdir. Yazar bu bölümde Protestan ve Reform hareketlerine değinerek dönemin en önemli kırılma noktalarını gözler önüne sermiştir. Bu bölümde: Almanya, Hollanda ve Fransa gibi ülkelerde başka akımların da görüldüğü belirtilmiştir. Toplanan konsüller ile bu akımların zararlı faaliyetlerinin ortadan kaldırılmak istendiğini ifade edilmiştir.

Eserin sonuç kısmında: (S.139) Eserin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Kaynakçada:(S.141-152) Geniş bir kaynakça bilgisi verilmiştir. Bu ise Orta çağ Avrupa tarihiyle ilgili birçok kaynağa ulaşma imkânı sağlamaktadır. Oldukça geniş bir literatür taraması sonucunda oluşturulan bu eser dönemin ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Sonuç olarak: Bu eserin Orta çağ Avrupa tarihi hakkında önemli bilgiler içerdiği görülmektedir. ÜLGEN, kitabında Ortaçağ kavramını kendi ifadesiyle tanımladıktan sonra Avrupanın yaşadığı doğal afetleri, Kıtlikları, Savaşları ve hastalıkları Avrupanın uyanışında, evrilmesinde ve zamanla moderniteye dönüşmesinde kırılma noktaları olarak değerlendirmiştir. Dönemin insanları yaşadıkları büyük olayları (savaşlar, hastalıklar Sel, Kıtlık)gibi. Sanat eserlerine yansıtılmışlardır. İnsanlar bu felaketleri adeta oyunlaştırarak ölümle dans edercesine

kabullenmiş ve İç dünyalarındaki sancılı süreci Sanat eserlerine yansıtarak kalıcı sanat eserleri ortaya çıkarmışlardır. Bu sanat eserleri ise dönemin aydınlatılmasında birincil kaynak olarak kullanılmıştır. Duvarlara çizilen hiyerogliflerin ve kullanılan figürlerin kitabın isminin ve içeriğinin oluşturulmasına ilham kaynağı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kitabın kapak resmi ise içeriğiyle ilgili mesaj vermektedir. Kitabın görsellerle zenginleştirilmesi, akıcı bir üslupla olayların anlatılması eseri önemli kılan özellikler arasında değerlendirilebilir. Eser Ortaçağ Avrupa Tarihine ilgi duyan okuyuculara yol haritası olacak niteliktedir.